

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 5, SAYI: 10 VOLUME: 5, ISSUE: 10

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 5, SAYI: 10 VOLUME: 5, ISSUE: 10

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER-Dr. Aşlı ÇANDARLI ŞAHİN

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL'in
doğumunun 100. yılına ithafen..*

1923-1989

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2023

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Volume: 5, Issue: 10, July 2023

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kùltürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kùltür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Kabul edilen yazılar yazara iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. <https://www.turnitin.com/>

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian languages. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. Accepted articles are not returned to the author.

The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. <https://www.turnitin.com/>

YAZIŐMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakùltesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu YerleŐkesi 32260 Isparta

E-Posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
e-ISSN: 2667-5366

SAHİBİ / OWNER

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)*
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN (Rutgers University-New Jersey/ABD)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Rudolph P. MATTHEE (University of Delaware-Newark/ABD)
Doç. Dr. Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Tefvik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Gábor FODOR (Macar Kültür Merkezi/Macaristan)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)*
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Muzaffer DURAN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Dr. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR

Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS

Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN

SEKRETERYA / SECRETARIAT

<i>Halil Can AKGÜN</i>	✕	<i>Onur YILDIZ</i>
<i>Muhammed Emin KOÇAK</i>	✕	<i>Umut YOLSEVER</i>
<i>İsmail Hulusi ŞENYİL</i>	✕	<i>Yağmur DERİN ÜKTEN</i>
<i>Cüneyt GÜNDÜZ</i>	✕	<i>Ayşe ORHON</i>
<i>Ahmet KORKMAZ</i>	✕	<i>Merve YALIMEL</i>
<i>Yiğit Burak ÖZDEN</i>	✕	<i>Efe OKCU</i>
<i>Semanur OĞUZ</i>	✕	<i>Fatih BOSTANCI</i>
<i>Sena SARAÇ</i>	✕	<i>Ahmet KARADENİZ</i>
<i>Arif Ozan ALTUN</i>	✕	<i>Ömer GÖK</i>

MİZANPAJ / TYPESETTING

<i>Özgür TÜRKER</i>	✕	<i>Ramazan ATA</i>
<i>İbrahim DAĞ</i>	✕	<i>Gülşah ŞAHİN</i>

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Mehmet BAYRAM

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Dr. Selim KARAGÖZ

FARŞÇA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR

Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Emine ÇAKIR

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

	Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosc./RUSSIA)		
	Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE) (Emekli)		
	Prof. Dr. Éva CSÁKÍ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)		
	Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi-Elazığ/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)		
	Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mualla YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)		
	Prof. Dr. Refik TURAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)		
	Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)		
	Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)		
	Doç. Dr. Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Alper ALP (Eğitim Müşaviri-Moskova/RUSYA)		
	Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)		
	Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi-Türkistan/KAZAKİSTAN)		
	Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		

	Doç. Dr. Simonné Piroska PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)		
	Doç. Dr. Szilard SZÍLAGYÍ (University of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)		
	Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAİNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)		
	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)		
	Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Dr. Cezmi KARASU (Emekli Öğretim Üyesi-Eskişehir/TÜRKİYE)		
	Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)		
	Dr. Feruza DJUMANİYAZOVA (Ebu Reyhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü-Taşkent/ÖZBEKİSTAN)		
	Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Dr. Gábor SZŐLLŐSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)		
	Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)		
	Dr. Khalida DEVRİŞEVA		
	Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography- Makhachkala/RUSSIA)		
	Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics- Bishkek/KIRGIZISTAN)		
	Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)		
	Dr. Mevlüt AKDERE		
	Dr. Petr KUÇERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)		
	Dr. Zahra ABOLHASSANİA (University of Tehran-Tehran/IRAN)		
	Dr. Zelfira ŞÜKÜRÇİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)		

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

	TR Dizin https://app.trdizin.gov.tr/dergi/TWpNeU5qWT0/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi
	Index Copernicus International https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=51823
	International Scientific Indexing (ISI) https://isindexing.com/isi/journaldetails.php?id=8981
	Directory of Research Journals Indexing http://olddrji.lbp.world/JournalProfile.aspx?jid=2667-5366
	ASOS Index https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=959
	Scientific Indexing Services https://www.sindexs.org/JournalList.aspx?ID=5840
	İdeal Online https://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/dergi/genel-turk-tarihi-arast-rmalar-dergisi/991
	ResearchBib - Academic Resource Index http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/2667-5366
	Paperity https://paperity.org/journal/203691/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi
	ERIH PLUS https://kanalregister.hkdir.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=505447

SOSYAL AĞLAR / SOCIAL NETWORKS

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

İD	Prof. Dr. Ali Ata YIĞİT (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Hakan KARAGÖZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. M. Hanefi PPALABIYIK (Dokuz Eylül Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Rahman ADEMİ (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Zumrad RAHMANKULOVA (Özbekistan Milli Üniversitesi-Taşkent/ÖZBEKİSTAN)		
İD	Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Cemil KUTLUTÜRK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Davut ŞAHBAZ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Ensar MACİT (Atatürk Üniversitesi-Erzurum/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. H. Hilal ŞAHİN (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Halil ÖZCAN (Başkent Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Mehibe ŞAHBAZ (Çukurova Üniversitesi-Adana/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Mehmet DAĞLAR (Iğdır Üniversitesi-Iğdır/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Melike SARIKÇIOĞLU ÖKTEN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Murat ZENGİN (İnönü Üniversitesi-Malatya/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Musa KILIÇ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Muzaffer DURAN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi-Sivas/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Seda YILMAZ VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi-Bilecik/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Şerif ÖNER (Balıkesir Üniversitesi-Balıkesir/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Yalçın KAYALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Atiye EMİROĞLU (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi-Karaman/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Çetin KAYA (Kastamonu Üniversitesi-Kastamonu/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Emre ÖZSOY (Milli Savunma Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Gül Hanım CENGİZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Halim KILIÇ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAZAN (İstanbul Aydın Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ŞEN (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi İbrahim DUMAN (Yalova Üniversitesi-Yalova/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Kazım UZUN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih ÇALIIR (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYLAR (Bitlis Eren Üniversitesi-Bitlis/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Müjdat KARAGÜLMEZ (Milli Savunma Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Naime YÜKSEL KARASU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		

	Dr. Öğr. Üyesi Necmettin AYAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Kemal HAYKIRAN (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Sonay ÜNAL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi-Karaman/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Suat KAYMAK (İstanbul Beykent Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Süha KONUK (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi-Erzincan/TÜRKİYE)		
	Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Dr. Arslan DURDU		
	Dr. İbrahim YETİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
	Dr. Sinan KIYANÇ		
	Dr. Türkan Banu GÜLER (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Dr. Ümit ŞAHİN		
	Dr. Yaşam KARAÇAY ÇELİK (Artvin Çoruh Üniversitesi-Artvin/TÜRKİYE)		
	Dr. Yusuf AKBABA (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)		

Editörden...

Değerli Okurlarımız,

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin (GTTAD) bu sayısında, Türk tarihçiliğinin önemli bir figürünü anmak ve sizlere yeniden hatırlatmaktan büyük bir onur duyuyoruz. Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL, bilim dünyasına yaptığı değerli katkılarıyla Türk tarihine ışık tutan önemli bir isimdir. Türk tarihine ve kültürüne vakfetmiş olduğu hayatından kesitleri ve çalışmalarını sizlere tekrar hatırlatmak, onun mirasını ve Türk tarihine olan derin etkisini vurgulamak amacındayız.

Bahaeddin ÖGEL, 21 Nisan 1923 tarihinde Elazığ'ın Çarşı mahallesinde dünyaya geldi. Öğrenim hayatına Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde başlayan Ögel, o dönemde önemli akademisyenlerin seminerlerine katılarak Türk tarihine olan ilgisini daha da pekiştirdi. Mezuniyetinin ardından öğretmenlik kariyerine adım atan Ögel, daha sonra doktora çalışmalarına odaklandı.

Uygur Devleti'nin Kuruluşu konusunda Wolfram Eberhard ile birlikte yürüttüğü araştırmalar, Ögel'in doktora tezini tamamlamasını sağladı. Bu önemli çalışma ile 1948 yılında tarih doktoru unvanını aldı ve akademik kariyerine asistan olarak devam etti. İlerleyen yıllarda İran ve Almanya gibi ülkelere seyahat ederek araştırmalarını derinleştirdi ve Türk tarihine dair değerli bilgilere ulaştı.

Profesörlük unvanını 1964 yılında elde eden Ögel, Ankara Üniversitesi'nde uzun yıllar görev yaptı. Aynı zamanda Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, Türk Tarih Kurumu ve Millî Eğitim Bakanlığı gibi kurumlarda da önemli görevler üstlendi. Ögel, Türk araştırmacıları Alman ekolü ve metotlarıyla tanıştırmak, Türk metotlarını da dahil eden özgün bir araştırma yöntemi geliştirmiştir.

Ögel'in Orta Asya Türk tarihi ve Türk kültür tarihi üzerine yaptığı çalışmalar büyük takdir toplamıştır. Türk tarihinin farklı yönlerini ele alan tezleri, Türklerin göçebe yaşamı ve Türk-Moğol ilişkileri gibi konulara ışık tutmuştur. Çin arşivlerinden elde ettiği verilerle derinlemesine araştırmalar yapan Ögel, 20 ciltlik kitap ve 120'den fazla makaleyle Türk tarihine büyük bir miras bırakmıştır.

Ögel, uluslararası alanda da etkin bir şekilde çalışmalarını sürdürmüştür. Birçok ülkede araştırmalar yapmış ve bilimsel çalışmalara katkı sağlamıştır. Dil becerileriyle de öne çıkan Ögel, Almanca, İngilizce, Çince, Farsça, Rusça ve Moğolca gibi dilleri kullanarak çok sayıda eseri okuyup analiz etme imkanına sahip olmuştur.

Maalesef, 7 Mart 1989 tarihinde elim bir hastalık yüzünden aramızdan ayrılan Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Türk tarihine büyük bir boşluk bırakmıştır. Ancak onun derin bilgisi, özgün araştırma yöntemleri ve uluslararası alanda yaptığı çalışmalar hâlâ bizlere rehberlik etmeye devam etmektedir.

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in zengin çalışmaları arasında Türk tarihine ve kültürüne olan derin ilgisini yansıtan eserler önemli yer tutar. Bu eserler, Türk tarihine dair farklı dönemler, kültürler ve toplumsal yapılar hakkında çok değerli bilgiler sunmaktadır. Ögel'in titiz araştırmaları ve kapsamlı çalışmaları, Türk tarihinin ve kültürünün derinliklerine inmemize olanak sağlar. Bu eserler, okuyucularına hem bilgi hem de anlayış sunar, Türk tarihine ve kültürüne olan ilgiyi artırmakta ve gelecek nesillerin bu mirasa sahip çıkmasını sağlamaktadır.

Bahaeddin Ögel'in kitaplarında ve makalelerinde Türk mitolojisi, Türk devlet anlayışı, Türk halk müziği, Türklerde ziraat ve ev kültürü gibi çeşitli konular ele alınmaktadır. Ayrıca, Büyük Hun

İmparatorluğu'nun tarihi, Türk kültürünün gelişme çağları ve Türklerin yaşam tarzları gibi konular da Ögel tarafından detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Bu sayıda, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in doğumunun 100. yılını kutlarken, onun anısını canlı tutmak ve Türk tarihine olan katkılarını hatırlamak istedik. Ögel'in çalışmaları, Türk tarihine dair önemli bir referans noktası teşkil etmiş ve gelecek nesiller için büyük bir ilham kaynağı olmuştur. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi olarak; Prof. Dr. Bahaeddin Ögel hocamızın zengin mirasını yaşatmak ve onun çalışmalarının daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamak için elimizden geleni yapmaya devam edeceğiz. Ögel'in bilgi birikimi ve araştırma tutkusu, Türk tarihinin derinliklerine ışık tutmaya ve gelecekteki çalışmalara ilham olmaya devam edecektir.

Aşağıda içerikleri tanıtılan 25 araştırma, 2 çeviri makale ile 2 adet kitap incelemesine yer verdiğimiz 10. Sayımızı siz değerli okurlarımıza sunarken, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'i bir kez daha minnetle anıyor ve onun anısını saygıyla selamlıyoruz.

Sevgiyle kalın...

Enes Fırat ÖNEL, çalışmasında Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Bengal'in İslam hâkimiyeti altına girmesini sağlayan fethi ve bölgedeki İslam müesseselerinin kuruluşu üzerine odaklanarak, Bengal tarihindeki önemli bir dönüm noktasını ele almaktadır. Meryem DOYGUN, İslam dünyasında Arapça ve Farsça coğrafya kitapları ve seyahatnamelerin hastalıklar hakkında zengin bilgiler içerdiği ve bu kaynakların kullanılarak X-XIV. yüzyıllarda İslam şehirlerinin hastalık haritasının çıkarılabileceği ve tıp tarihi çalışmaları için yeni perspektifler sunabileceğini ifade eden bir çalışma ile bu sayıya katkıda bulunmuştur. Muhammed Bilal ÇELİK ve Emel AKBAŞ, Ermenilerin Doğu Roma yönetimi altında Greklere tepkili olduğu, Türklerin hakimiyeti altında barış içinde yaşadıkları, Haçlılarla başlangıçta iş birliği yapsalar da ilişkilerin bozulduğu, Ermenilerin Türklerle iş birliği yaparak Haçlı hakimiyetine son vermeye çalıştığı ve Papa'nın başarısız olmasının ardından Ermenilerin Türklerle iyi ilişkiler kurarak Katolik Haçlılara karşı politikalar izlediğini çalışmasında ortaya koymaktadır. Abdul Metin ÇELİKBİLEK, çalışmasında XII. yüzyılda Moğolistan topraklarında yaşayan bozkırlı ve ormanlı Türk ve Moğol boylarının, Çingiz Kagan önderliğinde birleşerek Türk-Moğol Kayganlığını kurmaları ve bölgedeki isyanların bastırılması konusuna odaklanmaktadır. Kurban DURMUŞOĞLU ise; Horasan coğrafyasının farklı idari yapılarla geçmişten günümüze ev sahipliği yaptığı, Moğollar döneminde Horasan'ın istilaya uğrayarak zorlu bir sürece girdiği, bölgenin önce askerî valilerle, ardından sivil valilerle yönetildiği ve Hülegü'nün İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla Horasan'ın İlhanlı toprağı haline geldiğine dikkat çekmektedir.

Ozan KÖKLÜNAR'ın çalışmasında Moğolların, Cengiz Han liderliğindeki etkili komuta ve savaş potansiyelleriyle büyük bir imparatorluk kurdukları ve farklı coğrafyalarda birçok zafer elde ettikleri ifade edilmektedir. Moğolların sert ve korkunç savaş yöntemleriyle beraber işkenceleri, psikolojik savaş stratejisi olarak kullanılan korkutma ve cezalandırma araçları olarak ön plana çıkmıştır. Bu çalışmada, Moğolların kullanmış olduğu on işkence yöntemi incelenmiş ve insanlar üzerindeki psikolojik etkileri değerlendirilmiştir. Mehmet Sait SÜTCÜ çalışmasında, Diyâr-ı Bekr bölgesinin, tarihi önemi ve ticaret yollarının kesiştiği konumuyla birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olmasına ve XIII-XVI. yüzyıllar arasında idari yönetim ve sınırlarda değişimler yaşanmasına dikkat çekmektedir. Firdevs ÖZEN, Emir Çoban'ın İlhanlı Devleti'nde tahta çıkan son İlhan Ebû Sa'îd dönemindeki etkinliğinin sona eriş sürecini, ana kaynaklara dayanarak ayrıntılı bir şekilde analiz etmiştir. Arazgul REJEPOVA, Sultan Hüseyin Baykara'nın çocukluk arkadaşı Ali Şir Nevâî'nin kardeşi olan Derviş Ali'nin isyanı ele almıştır.

Derviş Ali'nin isyanının sebepleri ve isyana kalkışmasının Ali Şir Nevâî'nin müdahalesi olup olmadığı, ana kaynaklara dayanılarak detaylı bir şekilde incelenmiştir. Cihan ORUÇ'un çalışmasında, Bâbü'r'ün siyasi meşruiyetini ilahi güç ve soy menşesi olarak gördüğü, Timurlu mirasını kullanarak meşruiyet sağladığı ve Türklük bilinci ile Timurlu mirasını benimsediği ifade edilmiştir. Ayrıca Semerkant'ın hâkimiyeti için Timurlu mirasını meşruiyet kaynağı olarak kullandığı ve Hindistan'da da Türklük ve Timurlu mirasını siyasi amaçlarında araç olarak kullandığı belirtilmiştir.

Umut KANSOY çalışmasında Hint mitolojisine göre dünyanın fillerin üzerinde durduğu ve onların ekinleri büyütme için suyu yukarı taşıyıp yeryüzüne serptiği inancından hareketle fillerin, göksel filleri cezbetme, Ganeşa'nın önemi ve güç sembolü olarak kabul edilmesi inancına dikkat çekti. Makalede ayrıca, süslü fil binitleri ve fil takıları tanıtılarak, geleneksel Hint kadın takılarıyla benzerlikleri ve evrimi ortaya koyuldu. Ahmet TOKSOY, Ak-koyunluların Anadolu'da etkin olduğu ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin gerginleştiği bir zaman dilimine ışık tuttu. Fatih Sultan Mehmed'in Ak-koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı yenmesi ve Şehzade Selim'in Safevi nüfuzuna karşı çıkması, bu çalışmada dikkati çeken bazı önemli hususlardı. Yusuf HEPER, Osmanlı Devleti'nin Eflak Voyvodalığı üzerindeki kontrolünü sağlamak için Ferhad Paşa'nın liderliğinde gerçekleşen Eflak Seferi'nin başarısızlığı ve Sinan Paşa'nın onun yerine getirilmesini konu alan bir çalışma ile bu sayıda yerini aldı. Bahar KOCABAŞ, Velimeşe Eski Mezarlık alanındaki Osmanlı mezar taşlarını kullanarak, bölgenin sosyal, coğrafi, tarihi ve kültürel yapısı hakkında bilgiler elde etmeyi olanaklı hale getiren bir çalışmaya imza attı. Mezar taşları isimler, unvanlar, ölüm tarihleri gibi bilgiler içerirken, taşların şekilleri ve kitabeler de incelenecek ve siyasi ve sosyal analizlere olanak sağlayacak verilere ulaşıldı. Merve KARAKULAK, Osmanlı Amasya şer'iyye sicilleri üzerinden 1750-1800 yılları arasında küfür ve hakaret davalarının inceledi ve bu davalarda kullanılan kelimelerin toplum nezdinde nasıl karşılık bulduğunu ortaya koydu. Bu dönemde şiddet ve suçun yoğunlaştığı Amasya'da, hakaret ve küfür davalarının frekansı artmış ve toplumsal doku ile şiddet ortamı hakkında önemli verilere ulaşılmıştır.

Alperen Yalçın BAZNA, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın son çeyreğinde elektrikli telgrafı nasıl kullandığını inceledi. Elektrikli telgraf, haberleşmeyi hızlandırarak devletlere avantaj sağlamıştır. Çalışmasında Kastamonu ve çevresindeki telgraf hatlarının kurulumunu analiz ederek merkezi otorite ve halk iş birliğinin avantajlarını ortaya koymayı amaçladı. Ayşe ÖZKAN, Prens Milan Obrenoviç döneminde Sırbistan'da patlak veren Hersek İsyanı'nın önemli sonuçlarını inceledi. Prens Milan, tahtını koruma önceliğiyle hareket ederek Sırp zaferi için Osmanlı kalelerine saldırmıştır. Çalışma, ateş çemberine dönen Osmanlı Balkanlarının durumuna Sırp'ların Panslavist akıma dahil oluş süreciyle ışık tutma amacındadır. Umut AKCAKAYA'nın çalışması Osmanlı-Rus Harbi'nin (93 Harbi) Kafkas Cephesi'nde yaşananları Mehmed Arif Bey'in "Başımıza Gelenler" adlı hatıratı üzerinden inceledi. Hatırat, ordu teşkilatı, komuta kademesi, lojistik sistem ve zayıf noktalar gibi konulara odaklanarak önemli bilgiler sunmaktadır. Yazar, felaketlerin nedenlerini açıklarken, hatalar için çözüm önerileri sunmaktadır. Erdal KORKMAZ çalışmasında XIX. yüzyılda milliyetçilik ve Sanayi İnkılabı etkisiyle şekillenen döneme odaklanmaktadır. Almanya'nın sanayileşmesi ve sömürge yarışı, İngiltere ve Fransa ile çıkar çatışmasına neden olmuş ve Üçlü İttifak'ın kurulmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti, Almanya ile yakınlaşarak Bağdat Demiryolu Projesi'ni hayata geçirmiştir. Yaşar ARSLANYÜREK ve Oğuz ALPOĞLU'na ait ortak çalışmada ise; XIX. yüzyılda demiryolu projelerinin önem kazanmasına ve özellikle İngiltere'nin Fırat Vadisi Demiryolu Projesi'ndeki öncü rolüne odaklanıldı. İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgeleri nedeniyle demiryollarına olan ilgisi vurgulanırken, Fırat Vadisi Demiryolu Projesi'nin nasıl ortaya çıktığı ve neden gerçekleştirilemediği ele alındı.

Meryem ÖZER, XIX. yüzyıl Türkistan'ının önde gelen âlim, devlet adamı ve tarihçilerinden Muhammed Yunus Can'ın hayatını, faaliyetlerini ve eserlerini tanıtmayı amaçladı. Yunus Can, Hokand Hanlığı'nda etkili bir rol oynamış, Yakub Beg'in yanında önemli görevler üstlenmiş ve barışçıl tutumuyla tanınmıştır. Tarih alanında Hokand Hanlığı'nın yükseliş ve çöküş sürecini ele alan eserler yazmış ve Türkistan tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Merve BAĞCI ŞENGÜL çalışmasında 22 Haziran 1941'de başlayan Barbarossa Harekâtı ve ardından Sovyetler Birliği'nde başlayan Büyük Vatan Savaşı'nın bir parçası olarak Doğu Cephesi'nde savaşan Kazak askerlerin rolüne ve Kazakistan tarihi üzerindeki etkisine dikkat çekti. Gülşah ESER, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminden itibaren Macar bilim adamları ve uzmanlarının Türkiye'deki eğitim kurumlarında görev almış olmasına değinmektedir. Bu dönemde Köy Enstitüleri'nin açılması, Macar eğitimcilerin inşaat ve altyapı çalışmalarına katkı sağlamasını mümkün kılmıştır. Gáspár Nagypál, bu eğitim kurumlarında öğretmen olarak görev yapmış ve özellikle elektrik donanımının kurulmasında önemli rol oynamıştır. Yusuf KILIÇASLAN çalışmasında Saha halkının ortaya çıkışını ve tarihi coğrafyasını ele aldı. Sahalar, Lena Nehri'nin orta akımına yerleşmiş ve sığır yetiştiriciliği, balıkçılık ve avcılık gibi alanlarda uzmanlaşmıştır. Rus işgali sonrasında Sahalar göç etmiş ve yeni boylar ortaya çıkmıştır. Sahalar bugün Sayan Dağları'ndan Lena Nehri'nin üst akımına kadar olan bölgede yaşamaktadır. İbrahim YILMAZ, 1960-1980 yılları arasındaki dönemde İstanbul'un karşılaştığı sorunlara ve idarecilerin bu sorunlara çözüm üretme çabalarına değindi. Temel gıda maddelerinin temini, barınma ihtiyaçları, enerji sağlanması, içme suyu arzı gibi konular bu dönemde halkın günlük yaşamını etkilemiştir. Göç nedeniyle emniyet ve asayiş sorunları çeşitlenmiş, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlerde artan ihtiyaçlar zorluklar doğurmuştur.

Bu sayıda yer alan çeviri makalelerden ilki Mustafa AYLAR tarafından Türkçeye aktarılan ve bir grup İranlı akademisyene ait "Selçuklu Sultanı Tuğrul'un Seramik Heykelinin İkonografisi" başlıklı çalışmadır. Bu makalede, İslam sonrasında insan heykellerine karşı ihtiyatlı bir yaklaşım olduğu belirtilerek, Selçuklu döneminde insan heykelleri yapıldığına dikkat çekilmektedir. Makalede sözü edilen heykelin Sultan Tuğrul'un mevcudiyetine veya sema törenine işaret ettiği düşünülmektedir. İkinci çeviri makale "Timur Şehirleri Nasıl Ele Geçiriyordu? Başlığını taşımaktadır. Makale yazarı Jean Aubin ve Türkçeye aktaran ise Ömer Hakan AYDIN'dır.

Bu sayımızda yazarlarımız iki önemli kitap tanıtımına imza attı. Ayşenur ERĞÜN, M. İ. Artamanov'a ait *Kimmerler ve İskitler Başlangıcından M.Ö. IV. Yüzyıla Kadar* adlı eseri; Seher KARADAĞ ise A. C. S. Peacock'a ait olan *İslam, Literature and Society in Mongol Anatolia* adlı kitabı kritik ederek okuyucuların dikkatine sundu.

Editörler

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER

Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2023

JOURNAL OF GENERAL TURKISH
HISTORY RESEARCH
Volume: 5, Issue: 10, July 2023

İÇİNDEKİLER
ARAŞTIRMA MAKALELERİ

CONTENTS
RESEARCH ARTICLES

ENES FIRAT ÖNEL

*Bengal'in Türk İslâm Hâkimiyetine Girmesinde
Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın
Rolü ve Önemi*

*The Role and Importance of the Muhammad Bakhtiyar
Khilji in Bengal's Entry into
Turkish Islamic Rule*

ss. 423-432

MERYEM DOYGUN

*X-XIV. Yüzyıllarda İslam Coğrafyacılarının ve
Seyyahların Eserlerinde Tespit Edilen
Hastalık Türleri*

*Types of Diseases Detected in the Works of Islamic
Geographers and Travelers in the
Xth-XIVth Centuries*

ss. 433-452

MUHAMMED BİLAL ÇELİK-EMEL AKBAŞ

*XII. Yüzyılda Orta Doğu'da Ermeniler ve Türkler
Arasında Latinlere Karşı İşbirliğine
Dair Bir Değerlendirme*

*An Evaluation of the Cooperation Between Armenians
and Turks Against the Latins in the Middle East
in the 12th Century*

ss. 453-464

ABDUL METİN ÇELİKBİLEK

*Çingiz Kagan'a Karşı İlk İsyân:
1216 Hoyin İrgen (Ormanlı Boylar) İsyanı*

*The First Rebellion Against Genghis Khan: Hoyin
Irgen (Forest Tribes) Rebellion 1216*

ss. 465-474

KURBAN DURMUŞOĞLU

*Moğol Sivil Valileri Döneminde
Horasan (1233-1256)*

*Khurasan in the Period of Mongolian Civil
Governors (1233-1256)*

ss. 475-492

OZAN KÖKLÜNAR

*Moğolların Kullandığı On Korkunç İşkence
Modeli ve Bu İşkencelerin Etkileri*

*Ten Terrible Models of Torture Used by Mongols and
its Effects*

ss. 493-508

MEHMET SAİT SÜTCÜ

*XIII-XVI. Asırlarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin
İdari Taksimatı*

*Administrative Division of the Diyar Bakr Region
Between XIIIth-XVIth Centuries*

ss. 509-522

FİRDEVS ÖZEN

*Emîr Çoban'ın Ebû Sa'îd Bahâdur Han
Üzerindeki Egemenlik Döneminin
Sona Eriş Süreci*

*The Process of Ending the Sovereignty Period of Amîr
Chupan Over Abû Sa'îd
Bahâdur Khan*

ss. 523-536

ARAZGUL REJEPOVA

*Sultan Hüseyin Baykara Dönemi
Derviş Ali İsyanı
(1492-1493)*

*Dervis Ali Rebellion During the Reign of
Sultan Husayn Bayqara
(1492-1493)*

ss. 537-546

CİHAN ORUÇ

*Bâbü'r'ün İktidar Mücadelesinde
Meşruiyet Kaynağı Olarak Türklük, Timur
ve Timurlu Mirası*

*Turkishness, Timur and Timurid Heritage As
Source of Legitimacy in Babur's
Struggle for Power*

ss. 547-560

UMUT KANSOY

*Babürlüler Devrinden Günümüze
Fil Takılarının Hint Takıları
ile Benzerlikleri*

*Elephant Jewelry and its Similarity with
Indian Jewelry from the State of Baburids
(Mughals) Period to the Present*

ss. 561-614

AHMET TOKSOY

*Osmanlı-Ak-Koyunlu İttifakı ve
Ferah/Ferruh-Şad Bey'in
Zelhe Savaşı*

*The Ottoman-Aq Qoyunlu Alliance
and the Zelhe War of
Ferah/Ferruh-Şad Beg*

ss. 615-630

YUSUF HEPER

*Osmanlı-Rumen Kaynakları Perspektifinden
Ferhad Paşa'nın Eflâk Seferine Tayini ve Yapılan
Askerî Hazırlıklar (1595)*

*The Appointment of Ferhad Pasha to the Wallachia
Expedition and Military Preparations from the
Perspective of the Ottoman-Romanian Sources*

ss. 631-648

BAHAR KOCABAŞ

*Velimeşe Eski Mezarlık Alanındaki
Osmanlı Mezar Taşları*

*Ottoman Tombstones in Velimeşe
Old Cemetery*

ss. 649-666

MERVE KARAKULAK

*Bana Kızılbaş Dedi: Sözlü Saldırı Aracı
Olarak Küfür ve Hakaret
(Amasya Örneği)*

*Called Me Qizilbash: Blasphemy and
Insult as an Instrument of Verbal Attack
(Amasya Example)*

ss. 667-674

ALPEREN YALÇIN BAZNA

*Osmanlı Devleti'nde Elektrikli Telgraf
Haberleşmesi ve Sağladığı Avantajlar Çerçevesinde
Kastamonu Eyaleti'nde İlk Telgraf Hatları Kurulum
Faaliyetleri (1864-1876)*

*First Telegraph Lines Establishment Activities in
Kastamonu Province in the Frame of Electric
Telegraph Communication in the Ottoman Empire and
its Advantages (1864-1876)*

ss. 675-692

AYŞE ÖZKAN

*1876 Osmanlı-Sırp-Karadağ Savaşı'nda
Rus Gönüllüleri*

*Russian Volunteers in the 1876 Ottoman-Serbian-
Montenegrin War*

ss. 693-718

UMUT AKCAKAYA

*Mehmed Arif Bey'in Hatıratında 1877-1878
Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi*

*Caucasian Front in the Ottoman-Russian War of
1877-1878 in the Memoirs of Mehmed Arif Beg*

ss. 719-740

ERDAL KORKMAZ

*Türk-Alman İttifakına Giden Yolda Bağdat
Demiryolu Projesi: Uluslararası Siyaset Ekseninde Bir
Değerlendirme*

*Bagdat Railway Project on the Road to the Turkish-
German Alliance: An Evaluation on the Axis of
International Politics*

ss. 741-758

YAŞAR ARSLANYÜREK-OĞUZ ALPOĞLU

*İngiltere'nin Sömürgecilik Politikası
Çerçevesinde Fırat Vadisi
Demiryolu Projesi*

*Euphrates Valley Railway Project Within the
Framework of England's
Colonial Policy*

ss. 759-774

MERYEM ÖZER

*19. Yüzyıl Siyasi ve Fikrî Hayatının
Önemli Bir Aktörü: Muhammed Yunus
Can Taşkendî*

*A Significant Actor in 19th Century Political and
Intellectual Life: Muhammed Yunus
Can Taşkendî*

ss. 775-788

MERVE BAĞCI ŞENGÜL

Doğu Cephesi'nde Kazak Askerler

Kazakh Soldiers in the Eastern Front

ss. 789-806

GÜLŞAH ESER

*Köy Enstitülerinde Macar Asıllı Bir Öğretmen:
Gáspár Nagypál*

*A Teacher of Hungarian Origin at the Village
Institutes: Gáspár Nagypál*

ss. 807-818

YUSUF KILIÇASLAN

*Saha (Yakut) Boyları ve Rus İşgalinin Ardından
Yakut Bölgesine Yeniden Yerleşim*

*The Sakha (Yakut) Tribes and Resettlement in Yakut
Region after the Russian Occupation*

ss. 819-828

İBRAHİM YILMAZ

*1960 İhtilali Sonrasında İstanbul'un Sorunlarına
Merkezi Yönetimin, Vilayetin ve Belediyenin Çözüm
Araışları*

*Central Government, Province and Municipality
Seeking Solutions to Istanbul's Problems After the
1960 Revolution*

ss. 829-852

ÇEVİRİ MAKALELER

TRANSLATION ARTICLES

ASGAR CEVÂNÎ-HASAN BOLHÂRÎ-MEHYÂR ESEDÎ

çev. MUSTAFA AYLAR

*Selçuklu Sultanı Tuğrul'un Seramik Heykelinin
İkonografisi*

*Iconography of the Ceramic Sculpture of Seljuk Sultan
Toghril*

ss. 853-866

JEAN AUBIN

çev. ÖMER HAKAN AYDIN

Timur Şehirleri Nasıl Ele Geçiriyordu?

How did Timur capture cities?

ss. 867-882

KİTAP İNCELEMELERİ

BOOK REVIEWS

AYŞENUR ERĞÜN

*Kimmerler ve İskitler Başlangıcından M.Ö. IV.
Yüzyıla Kadar*

*The Cimmerians and Scythians from their Origins
until the 4th Century BCE.*

ss. 883-886

SEHER KARADAĞ

Moğol Anadolu'sunda İslam, Edebiyat ve Toplum

Islam, Literature and Society in Mongol Anatolia

ss. 887-890

YAZIM KURALLARI

ss. 891-894

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 423-432.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.02.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.06.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BENGAL'İN TÜRK İSLÂM HÂKİMİYETİNE GİRMESİNDE MUHAMMED BAHTİYAR KALAÇ'IN ROLÜ VE ÖNEMİ

 10.53718/gttad.1247104

 ENES FIRAT ÖNEL*

ÖZ

Hindistan'ın doğusunda, Burma'nın batısında yer alan kuzeyinde Tibet ve Assam, güneyinde körfez ile sınırlı Bengal; Maurya, Gupta, Pala ve Sena başta olmak üzere çok sayıda imparatorluk ve hanedanlığa ev sahipliği yaparken Hinduizm, Budizm, Brahmanizm, Cainizm gibi inanışlar için en önemli merkezlerden biri olmuştur. Birbirinden farklı siyasi teşekkül ve inanışlar çerçevesinde özgün bir kültür ve coğrafyayı bünyesinde barındıran Bengal'in İslâm dini ile ilk temasları, IX-X. yüzyıllarda Müslüman tüccarlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. İki taraf arasındaki yaklaşık yüz yıllık bu ticari ilişki, Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın fethi için meşru bir zemin hazırlamıştır. Müslüman tüccarların Bengal'in körfeze sınırı olan kısmında sahil kesiminde Bengal halkı ile olan ilk temasları süregelen yıllarda gittikçe artmış, bu durum iki tarafın birbirini yakından tanınması noktasında önem arz etmiştir. Ticaret faaliyetleri sebebiyle gelişen ikili ilişkiler karşılıklı güvenin tesisine ortam hazırlamıştır.

Gurlu Sultanı Muizeddin Muhammed'in Hindistan seferleri doğrultusunda Pencap Bölgesi'nin fethi ve idaresiyle görevlendirilen Kutbeddin Aybeg, Delhi'de hâkimiyetini tesis ederken Muhammed Bahtiyar Kalaç'ı da hizmetine almıştır. Türkmenlerin Kalaç boyuna mensup olan Muhammed Bahtiyar, her ne kadar Bengal halkı ve Müslüman tüccarlar arasındaki ilk etkileşim Bengal'in güney kısmında gerçekleşse de hedefi olarak gördüğü söz konusu bölge için sefer güzergâhı olarak kuzeybatı bölgesini tercih etmiştir. O, seferin başında hedef olarak Leknevtî'yi göstermesine rağmen ani bir manevra ile yönünü Sena Hanedanlığı'nın merkez şehri Nadia'ya çevirmiştir. Müslüman tüccarlar ile Bengal halkı arasındaki ticari ilişkiyi lehine kullanmak isteyen Muhammed Bahtiyar Kalaç, Sena Raca Laksmanasena'nın saray kapısına kadar tüccar kılığında gelmiş bu durum bölge halkı tarafından şüphe duyulmamasını sağlamıştır. Nitekim dönemin Sena racası Laksmanasena'yı hazırlıksız yakalayan, onun sarayına baskın yapmak suretiyle yenilgiye uğratan Muhammed Bahtiyar Kalaç hiçbir Türk komutanının erişemediği Bengal coğrafyasının ilk kez 1206 yılında Türk İslâm hâkimiyeti altına girmesini sağlamıştır.

Muhammed Bahtiyar Kalaç; Bengal'e hâkim olmasının ardından İslâmiyet'in kalıcı ve sistemli bir şekilde tesisi için hankâh, medrese ve cami başta olmak üzere bölgedeki ilk İslâm müesseselerini kurmuştur. Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Bengal'i fethi ve mimari eserlerin inşası pek çok Müslüman din adamının Bengal'e gelerek burada dinî faaliyetler yürütmesine vesile olmuş böylece müesseseleşmeye doğru gidilmiştir. Bengal'de Müslüman nüfusun artış göstermesi fetih neticesinde Türkistan coğrafyasından ve Kalaç boyundan kayda değer bir nüfusun bu bölgeye gelmesi Bengal'de Türk varlığının tesisi için de ayrı bir öneme sahiptir. Nitekim günümüzde Hindistan ile Myanmar arasında kalan kuzeyde Tibet, güneyde körfez ile sınırları çevrelenen Bangladeş'te nüfusun çoğunluğunu Müslümanların teşkil etmesinde en önemli başarı Muhammed Bahtiyar Kalaç'a ait olup Delhi Türk Sultanlığı'nın iktidarı boyunca bu manadaki faaliyetler büyük bir gayretle devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Asya, Hindistan, Bengal, Leknevtî, Muhammed Bahtiyar Kalaç, Kutbeddin Aybeg.

*Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Malatya/TÜRKİYE, E-Posta: enesfiratonel@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1662-0442.

BENGAL'İN TÜRK İSLÂM HÂKİMİYETİNE GİRMESİNDE MUHAMMED BAHTİYAR KALAÇ'IN ROLÜ VE ÖNEMİ

THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE MUHAMMAD BAKHTIYAR KHILJI IN BENGAL'S ENTRY INTO TURKISH ISLAMIC RULE

ABSTRACT

Bengal is in the east of India, and west of Burma, bounded by Tibet and Assam in the North and the gulf in the South; While hosting the Maurya, Gupta, Harsha, Pala and Sena Empires while home to numerous empires, dynasties and became one of the most important centers for religions such as Hinduism, Buddhism, Brahmanism, and Jainism. Bengal, which has a unique culture and geography within the framework of different political formations and beliefs, first contact of the region with the religion of Islam was realized by means of muslim traders in the IX.-X. century. This trade relationship between the two sides for nearly a century prepared a legitimate ground for the conquest of Muhammad Bahktiyar Khilji, which would occur in the future. The first contact of Muslim merchants with the people of Bengal in the coastal part of Bengal, which borders the gulf has gradually increased over the years. This situation was important in terms of getting to know each other closely. The bilateral relations developed due to trade activities have prepared the environment for the establishment of mutual trust, thus unwittingly provided the sociological environment necessary for the conquest of Bengal.

Kutbeddin Aybeg, who was assigned with the conquest and administration of the Punjab region in line with the Indian expeditions of the Ghurid Sultan Muizzeddin Muhammad, while establishing his dominance in Delhi he took Muhammad Bahktiyar Khilji into his own service. Mohammad Bakhtiyar, who is a member of Khilji tribe of Turkmans, although the first interaction between the people of Bengal and Muslim traders took place in the southern part of Bengal, he preferred the northwest region as the expedition route for the region which he saw as his target. Although it looks like Lakhnauti as the target at the beginning of the expedition, with a sudden maneuver he turned his direction to Nadia, the central city of the Sena dynasty. Mohammad Bakhtiyar Khilji, who wants to use the commercial relationship between muslim merchants and the people of Bengal in his favor, the Raja of Senas came to the palace door of Lakshmanasena in the guise of a mercant and this situation ensured that the people of the region were not suspicious. As a matter of fact, Mohammad Bakhtiyar Khilji who caught Lakshmanasena who was Senas Raja of the time unprepared and defeated him by raiding his palace, he ensured that the Bengal geography which no Turkish commander could reach came under Turkish-Islamic domination for the first time in 1206.

After dominating Bengal, Mohammad Bakhtiyar Khilji established the first Islamic institutions in the region especially hankah, madrasah and mosque for the permanent and systematic establishment of Islam. Mohammad Bakhtiyar Khilji's conquest of Bengal and the construction of architectural monuments enabled many Muslim clergy to come to Bengal and carry out religious activities there thus went towards institutionalization. The conquest had a special importance for the establishment of the Turkish presence in Bengal. as a result of increase in the Muslim population in Bengal and the arrival of a significant population from the Turkestan geography and Khilji tribe to this region. As a matter of fact, Mohammad Bakhtiyar Khilji had the most important success that Muslims constitute most of the population in Bangladesh which is surrounded by Tibet in the north and the gulf in the south which is between India and Myanmar today and activities in this sense continued with great effort during the rule of the Delhi Turkish Sultanate.

Keywords: Asia, India, Bengal, Lakhnauti, Mohammad Bakhtiyar Khilji, Kutbeddin Aybeg.

GİRİŞ

Günümüzde batıda Hindistan, doğuda Myanmar, kuzeyde Tibet, güneyde kendi adının verildiği körfez ile sınırlandırılan Bengal, verimli topraklarına ek olarak stratejik konumundan dolayı pek çok inanç, din ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Söz konusu bölgenin İslam öncesi dönemlerde farklı adlarla ifade edildiği görülmektedir. Nitekim bölgeye dair önemli bilgiler veren *Silsile-i Tevârih'te* Ruhmi¹, *Muruc-uz Zeheb'te* ise Rahma² şeklinde kaydedilmesi bu hususa dair bir örnek teşkil etmektedir.³ İslâm fetihleriyle birlikte bölge Bengal adıyla anılmaya başlarken yerli ve yabancı müellifler tarafından bu isimlendirme yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Tarihsel süreç boyunca adı ve coğrafi sınırları sıklıkla değişkenlik gösterse de İslam fetihlerinden sonra Bengal, istikrarlı bir şekilde Güney Asya'nın kültür ve medeniyet haritasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Aryan göçlerine müteakiben Bengal'de kronolojik olarak hâkimiyet tesis eden Maurya, Gupta, Pala, Sena gibi krallıklar bölgenin siyasi, iktisadi ve kültürel bakımdan gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bölgede hüküm süren devletlerin siyasi ve kültürel gelişimi incelendiğinde her iktidarın birbirinin mirası üzerine inşa edildiği dikkati çekmektedir. Dolayısıyla böyle bir yönetim anlayışı Bengal'in zaman içinde

¹ Bu çalışmada söz konusu eserin Elliot Dowson tarafından yayınlanan kısaltılmış versiyonu kullanılmıştır. Bkz. Elliot Dowson, *The History of India I*, London 1867, s. 5.

² Mesûdî, *Muruc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, İng. çev. A. Spenger, Harisson and Co., London 1841, s. 391 vd.

³ M. Yousuf Siddique, "The Diffusion of Islam in Bengal and The Articulation of a New Order", *Journal of The Research Society of Pakistan*, Vol. XLV/2, 2008, s. 3.

büyük bir kültür ve medeniyet merkezine dönüşmesini sağlamıştır. Bununla birlikte Bengal'in Türk İslâm idaresi altına girdiği döneme kadar büyük kitlelerle temsil edilen Hinduizm, Brahmanizm, Budizm, Cainizm gibi inanışlar da bölgenin dinî coğrafyasının şekillenmesinde büyük önem teşkil etmiştir.

X. yüzyıldan itibaren Hindistan bir kısım Türk boylarının ilgi odağı haline gelirken Bengal de tabii olarak bu durumdan etkilenmiştir. Hindistan topraklarına yönelen her Türk komutanı, kendi amaç ve hedefleri doğrultusunda sistematik bir şekilde bölgeye doğru ilerlemiştir. Bu sürecin ilk halkasını teşkil eden Gazneli Mahmud'un Hindistan seferleri, Müslüman Türkler için bir keşif seferi mahiyeti arz ederken Gurlu⁴ hükümdarı Muizzeddin Muhammed'in seferleri Hindistan'da Türk İslâm varlığının kalıcı olması için atılan önemli bir adımdır. Söz konusu bölgede istikrarlı bir şekilde ilerleyen Gurlu Gıyaseddin Muhammed, Garcistan'ın tamamına hâkim olduktan sonra Tekinabad, Cerum ve Gazne gibi Germisir'in önemli şehirlerini ele geçirerek buraların idaresini de kardeşi Muizzeddin Muhammed'e bırakmıştır.⁵

Muizzeddin Muhammed, bölgeye melik olarak atandıktan sonra bir yandan halkın refah düzeyini yükseltmek için gayret sarf ederken öte yandan yetmiş yıl evvel Gazneli Mahmud'un yaptığı gibi Hindistan içlerine doğru keşif seferleri başlatmıştır.⁶ Elbette ki onun Hindistan'a yönelik bu siyasetinde kuzeydeki Harezmşahlar Devleti'nin günden güne güçlenmesi etkili olmuştur. Zira kuzey sınırlarında karşı karşıya kaldığı tehditler Gurlu iktidarının yönünün güneye çevrilmesine sebep olmuştur.⁷

Muizzeddin Muhammed'in Hint fetihlerinden ilki 1175'te gerçekleşmiş olup bu sefer, Multan'ı ellerinde tutan Karmatiler'e yöneliktir.⁸ Bölgeye dair siyaseti belirleyen bir diğer önemli sefer de 1192'de Tarain'de vuku bulmuştur. Muizzeddin Muhammed'in Hindistan'daki iktidarı bakımından adeta bir dönüm noktası olan Tarain seferi, Çavhan Racası Pithora'nın liderliğindeki Hindu ordusuna karşı kazanılan ilk savaştı. Bu savaşla Multan, Uçç, Gücerat ve Lahor gibi Hindistan'ın batıya doğru açılan kapısını teşkil eden önemli şehirler Gurlu hâkimiyetine geçmiştir. 1192 Tarain zaferinden sonra özellikle Kuzey Hindistan'ın Gurlu idaresi altına girmesi, Muizzeddin Muhammed'in Hindistan'da tesis edeceği hâkimiyetin başlangıç noktasını teşkil etmiştir. Bölgedeki fetihlerini devam ettiren Muizzeddin Muhammed; Ecmir'in zaptını müteakiben sultanlığın merkezi olan Gazne'ye dönmüş, Kutbeddin Aybeg'i bölgedeki faaliyetleri sürdürmek üzere Kuhram ve Samana valiliğine atamıştır.⁹ Sultan Muizzeddin Muhammed'in Hindistan politikasında azami ölçüde Türk memluklerinden istifade ederek bölgede yeni bir yönetim algısı geliştirmesinin neticeleri ileride kurulacak olan Türk İslâm devletleri için son derece önemli olmuştur.

Gurlu hükümdarı Muizzeddin Muhammed'in 15 Mart 1206'da vefat etmesini¹⁰ müteakip onun Hindistan'daki mirası, yetiştirdiği Türk memlukler arasında paylaşılmıştır. Bu bağlamda Taceddin Yıldız Gazne ve çevresinde, Nasreddin Kabaca Sind'de, Kutbeddin Aybeg ise Delhi ve çevresinde hâkimiyetini tesis etmiştir.¹¹ Tabii olarak gelişen bu taksimatın neticesinde Taceddin Yıldız ve Nasreddin Kabaca Hindistan'ın batısında hüküm sürerken Kutbeddin Aybeg, Pencab bölgesine doğru yayılarak doğuya doğru ulaşabilmenin kapılarını aralamıştır.

Türkistan menşeli Kutbeddin Aybeg, küçük yaşta gördüğü okçuluk ve süvari eğitimleri neticesinde askerî anlamda hayli yetkin bir hale gelirken kısa sürede Muizzeddin Muhammed'in en gözde melikleri arasına girmeyi başarmıştır.¹² 1192 Tarain zaferini müteakip nâibliğe kadar yükselen Kutbeddin Aybeg, kısa bir süre sonra

⁴ Gurlu Devleti'nin sınırları bugünkü Afganistan toprakları içerisinde eyer almakta olup batıda Herat, kuzeyde Garcistan, güneyde Germisir ve Nimruz, doğuda ise Kabil ve Kandahar'ı kapsamaktadır. Bkz. M. Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, çev. T. Say, Tercüman Yayınları, İstanbul 1949, s. 94.

⁵ İktidar Husain Siddiqui, "Gurlular", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 209.; İbn'ül-Esir ise Muizzeddin Muhammed'in Gazne şehrini bizzat ele geçirdiğine değinmektedir. Gurlu iki kardeş Gıyaseddin ve Muizzeddin Muhammed'in ikili bir yönetim sergiledikleri bilinmektedir. İdari anlamda Gıyaseddin, askerî anlamda Muizzeddin ön plandadır. Gazne şehrinin Muzzeddin'e ağabeyi tarafından mı verildiği yoksa bizzat kendisinin şehri alarak mı burada hâkim olduğu önem arz etmektedir. İbn'ül-Esir, Gıyaseddin'in bir ordu eşliğinde kardeşi Muizzeddin'i Gazne üzerine gönderdiğine değinirken, Cüzcânî ise "Oğuzlar'ın Gazne'de mağlup edildiği haberi geri dönen Gıyaseddin'e ulaştı." bilgisinden yola çıkarak Gıyaseddin Muhammed'in savaşın belli bir bölümünde savaş alanından ayrıldığı çıkarımını yapmamızı sağlar. Ancak her ne kadar ihtilafli bir durum söz konusu olsa da askerî anlamda Gazne'nin fethi sırasında Muizzeddin'in faal olarak savaşta bulunması onun askerî yönünü, Gıyaseddin'in ise savaş alanını kardeşine bırakarak zafer sonrası bu bölgeyi de aynı şekilde kardeşine teslim etmesi, idari anlamda ön plana çıktıklarının birer göstergesidir. Geniş bilgi için bkz. İbn'ül-Esir, *El Kâmil fi'l-Tarih XI*, çev. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 147; Minhâceddin Osman b. Muhammed El-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri I*, Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi 1970, s. 377.

⁶ Vural Öntürk, "Gurlu Sultanı Muizzeddin Muhammed B. Bahâeddin Sâm'ın Hindistan Seferleri", *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 2, 2020, s. 125.

⁷ Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Asam Yayınları, Ankara 2000, s. 68; F. Grenard, *Babur*, çev. O. Yüksel, MEB Yayinevi, İstanbul 1971, s. 130.

⁸ Cüzcânî, *age*, s. 449; Durak, *age*, s. 61.

⁹ Ahmet, *age*, s. 102.

¹⁰ Durak, *age*, s. 69.

¹¹ Stanley Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, Archibald Constable and Company, s. 294; Ahmet, *age*, s. 121.

¹² Enver Konukçu, "Kutbüddin Aybeg", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 231.

BENGAL'İN TÜRK İSLÂM HÂKİMİYETİNE GİRMESİNDE MUHAMMED BAHTİYAR KALAÇ'IN ROLÜ VE ÖNEMİ

yüzlere yıldır bölgede kurulan büyük imparatorluklara başkentlik yapmış olan Delhi'yi 1193'te fethederek Gurlu İmparatorluğu'nda büyük bir başarıya imza atmıştır.¹³

Kutbeddin Aybeg, Delhi'nin fethinin ardından Ecmir, Gücerat, Gvalyor gibi bölgenin önemli şehirleri de birbiri ardında ele geçirilirken bahse konu bu şehirler kuzey ve batı doğrultusunda adeta bir tampon bölge olmuştur. İlerleyen dönemlerde Hindistan'ın diğer bölgelerine yapılacak olan fetihler bakımından Delhi'nin ele geçirilmesi bölgedeki yeni hâkim güç olma noktasında bir dönüm noktasıdır. Bununla birlikte Kutbeddin Aybeg'in Muhammed Bahtiyar Kalaç'a verdiği icazet de Bengal'in Türk İslâm idaresi altına girmesinde son derece önemlidir.

Muhammed Bahtiyar Kalaç; Gur bölgesinde yaşayan Kalaçlara mensup olup¹⁴ tez canlı, girişken, cesur ve zeki kişiliğiyle¹⁵ kısa sürede Hindistan'ın önemli fatihleri arasında yer alacaktır. Muhammed Bahtiyar Kalaç, Gazne meclisi ve Delhi'den fiziksel olarak dikkat çekici bir görünüşü olmaması sebebiyle geri çevrilmesine rağmen Bedaun yöneticisi Sipahsalar Hazbaruddin Hasan-ı Edib onu himayesine alarak makul bir maaş bağlamıştır.¹⁶ Siyasi anlamda ilk tecrübesini ise amcası Muhammed Mahmud'dan kendisine kalan Kaştmandi tımarında edinmiştir.¹⁷ Kaştmandi tımarına sahip olduktan sonra çevreye yaptığı akınlar sayesinde maiyetindekilere büyük kazançlar sağlayan Muhammed Bahtiyar Kalaç, günden güne hem ününü hem de nüfuzunu artırmıştır.¹⁸ Gazne ve Delhi meclislerinden istediği ilgiyi göremeyen Muhammed Bahtiyar Kalaç; Ganj Nehri'nin ötesinde Duab'da Oudh tımarının sahibi olan Melik Husameddin Ağilbek'in yanına gelmiş, gösterdiği başarılarından ötürü kendisine Bagvat ve Bhuili¹⁹ tımarları verilmiştir.²⁰ Melik Husameddin Ağilbek'in yanında Oudh sipahsaları olarak görev yapan Muhammed Bahtiyar Kalaç, devamlı bir şekilde bu bölgeden Bihar²¹ ve Munir bölgelerine akınlar düzenlemiştir.²² O halde Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın elde ettiği Bagvat ve Bhuili tımarlarının onun Bihar ve Munir bölgelerine yapacağı akınlarda birer üs görevi gördükleri söylenebilir. Bihar'a düzenlediği başarılı akınların ardından Delhi'ye gelerek Kutbeddin Aybeg'in huzuruna çıkan Muhammed Bahtiyar Kalaç, burada memluk menşeli olmaması sebebiyle muhalif fikirlerle karşılaşsa da²³ kendisine Bihar ve Bengal'in kapılarını aralayacak olan meşruiyet yetkisinin verilmesiyle Delhi'den ayrılmıştır.²⁴

Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın meşruiyetini Kutbeddin Aybeg'ten alması dikkat çekicidir. Öyle ki bu ziyaretin gerçekleştiği 1202 yılında Muizzeddin Muhammed henüz hayattaydı. Muhammed Bahtiyar Kalaç ise hem Taceddin Yıldız tarafından Gazne sarayından kovulması hem de Kutbeddin Aybeg tarafından Delhi'den gönderilmesine rağmen o, bağlılığını bildirmek için tekrar Delhi'ye gelerek Kutbeddin Aybeg'in huzuruna çıkmıştır. Bu noktada şu soru akıllara gelmektedir: Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Delhi ziyareti, muhtemelen hedef olarak gördüğü Bihar ve ötesi Bengal seferleri için nabız yoklamak hatta Ağilbek'ten daha nüfuz sahibi bir melikin desteğini almak için gerçekleşmiş olabilir miydi? Zira Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Delhi ziyareti ve Bihar'a düzenlediği akınlardan sonra gerek Kalaç kabileleri gerekse diğer Türk boyları arasında itibarı artmış; Gazne, Gur, Horasan'ın birçok yerlisi Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın adalet ve cesaretine güvenerek onun

¹³ Salim Cönce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 692.

¹⁴ Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Tarihte Türk-Hint İlişkiler Sempozyumu 2002*, Ankara 2006, s. 63 vd.

¹⁵ Nizâmeddin Ahmed, *Tabakât-ı Ekberî I*, İng. çev. B. De, The Baptist Mission Press, Calcutta 1927, s. 49; Cüzcânî, *age*, s. 548.

¹⁶ Cüzcânî, *age*, s. 549; Ahmet, *age*, s. 129; Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Gazne ordusundan kovulması üzerine İsemi duyduklarını aktarmaktadır. Ona göre; Muizzeddin Muhammed, Hindistan seferlerinin ardından Gazne'ye döndüğünde ordunun sayılmasını emretmiş, bu görev için Taceddin Yıldız'ı görevlendirmiştir. Ancak sebebinin belirtmediği bir şekilde Muhammed Bahtiyar Kalaç bu sayıma yetişmemiş veya yetişmemiş bu durum Taceddin Yıldız'a aktarıldığında ise Yıldız, Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın ordudan atılmasını istemiştir. Bkz. İsemi, *Fütuhu's Salâtin or Şâh Nâmah-ı Hind of Isâmî I*, İng. çev. Agha Mahdi Husain, Asia Publishing House, London 1969, s. 176 vd.

¹⁷ Ali Nagauri tarafından Kaştmandi tımarına layık görülen Muhammed Mahmud vefat ettiğinde söz konusu tımar, yeğeni Muhammed Bahtiyar Kalaç'a kalmıştır. Bkz. Cüzcânî, *age*, s. 549.

¹⁸ Cönce, *age*, s. 694.

¹⁹ Bagvat ve Bhuili isimleri kaynaklarda farklı şekillerde aktarılmaktadır. Nizâmeddin Ahmed, *Tabakât-ı Ekberî* adlı eserinde bu iki tımarı "Kampilah" ve "Patiali" olarak adlandırmaktadır. Bkz. Nizâmeddin Ahmed, *age*, s. 49; ancak söz konusu iki tımarında bugünkü Bangladeş'in Kuzeybatısında Mirzapur bölgesinde olma ihtimali yüksektir ve telaffuz açısından Cüzcânî tarafından aktarılan "Bhagwat" ve "Bhuili" terimleri sıklıkla kullanılmaktadır.

²⁰ Cüzcânî, *age*, s. 549-550.

²¹ Bihar, muhtemelen bölgenin yerel dilindeki "Wihara" kelimesinden Farsçaya türetilerek üniversite anlamına gelmekle beraber o dönem için çok büyük bir eğitim merkezi idi. Ahmet, *age*, s. 130; Ahmed, *age*, s. 50.

²² Cüzcânî'ye göre; Kutbeddin Aybeg zamanında Muhammed Bahtiyar Kalaç doğuya giderek Husameddin Ağilbek'in huzuruna çıkmış ve elde ettiği tımarlardan sonra Bihar'ı almıştır. Bu bilgiler harita ve kronolojik olarak okunduğunda Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın, Melik Husameddin Ağilbek'in hâkim olduğu Oudh bölgesinde sipahsalar olma ihtimalini kuvvetlendiren bir etkidir. Öyle ki Edward Thomas da eserinde Muhammed Bahtiyar Kalaç'ı Milâdî 1202-1203 yıllarında Oudh sipahsaları olarak Nadia bölgesine sefer düzenlediğini aktarmaktadır. Edward Thomas'ın aktardığı bilginin sağlanması Cüzcânî'nin aktardığı bilgiler ışığında örtüşür görünmektedir. Bahsedilen husus üzerine daha geniş bir inceleme için bkz. Cüzcânî, *age*, s. 516-517 ve 550; Edward Thomas, *The Chronicles or The Pathan Kings of Dehli*, London 1871, s. 110.

²³ Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın memluk menşeli olmamasından dolayı ona muhalif olan kesim, Kutbeddin Aybeg huzurunda Muhammed Bahtiyar Kalaç'ı bir fil ile güreşmeye mecbur bıraktıkları yönünde bir hikâye anlatılmaktadır. Söz konusu olay üzerine daha geniş bilgi için bkz. G. Husain Salim, *Riyâzu's-Salâtin*, İdarah-ı Adabiyat-ı Delli, Delhi 2009, s. 61.

²⁴ Cüzcânî, *age*, s. 551; Ahmed, *age*, s. 50.

himâyesi altına girmişlerdir.²⁵ Onun başarılı politikası neticesinde himayesine giren ahali ile birlikte ordusuna katılan asker sayısında da büyük artış yaşanmıştır.

IX. yüzyılda Budist Pala Hanedanı tarafından hâkim olunan Bihar, bölgenin en köklü bilim merkezlerinden biri olduğu gibi sahip olduğu zenginlikleriyle de öne çıkan şehirlerdendi. Düşman saldırılarına karşı önemli savunma tedbirleri ile korunak altına alınan bu şehri Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın iki subayı Ferganalı Nizâmeddin ve Şemseddin²⁶ kardeşler fethetmeyi başarmıştır.²⁷ Bu arada Budizm'in önemli tapınaklarına ev sahipliği yapan Udandapur Kalesinin fethi de Muhammed Bahtiyar Kalaç için zor ancak siyasi istikbali bakımından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim söz konusu bu önemli merkezlerin fethi Muhammed Bahtiyar Kalaç'a bütün Bengal bölgesinin kapılarını aralamıştır.²⁸

Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Bihar'ı fethi, yalnızca Türk İslâm dünyasında değil Hindular arasında da geniş yankı uyandırmıştır. Öyle ki fetih haberi Leknevî (Gaur) halkına ulaştığında bölgedeki Brahmanlar ve münecimler Sena racası Laksmasena'ya giderek Türklerin Bihar'ı ele geçirdiğini, yakın bir zamanda Leknevî'yi de istilâ edeceklerini bildirerek endişelerini dile getirmişlerdi.²⁹ Ayrıca birtakım fizikî özellikler belirttiklerinde Racâ, bu özelliklerin Bihar'ı fetheden Türk komutanında bulunup bulunmadığının belirlenmesini istemiştir. Nitekim fizikî özelliklerin doğruluğu teyit edilince kendisi sarayını terk etmese de pek çok münecim ve Brahman ülkeden kaçarak Kamrud ve Cagarnat gibi daha uzak şehirlere göç etmişlerdir.³⁰ Dolayısıyla Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Bihar'ı fethi, şehirde ciddi endişeye yol açmış olabilir.

Yerel yönetici ve din adamlarının tahmin ettikleri üzere Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Bihar'dan sonraki hedefi Bengal olup bahse konu bu şehrin fethi son derece önemliydi. Gazneli Mahmud da dâhil olmak üzere şimdiye kadar hiçbir İslam ordusu tarafından fethedilememiş olan bu şehre girmek, onun açısından elzemdi.³¹ Arap tüccarlar ile Çittagong limanı başta olmak üzere Bengal halkının ticari ilişkiler yürütmesi de bölgenin ele geçirilmesinde bir başka etken olarak görülebilir. Ancak tüm bu sebeplerin ötesinde Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Leknevî fethi; İslâmiyet'i yaymak ve bu bölgede Türk İslâm hâkimiyetini tesis etmek için yapıldığı hem fetih güzergâhından hem de fetih sonrası hankâh, medrese vb. imarların inşa edilmesinden anlaşılmaktadır.

Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Bengal'i fethi öncesinde özellikle bölge halkının dinî yapısı, gerçekleştirilecek olan fethin zemin hazırlamıştır. Bengal'de İslâm fethine kadar gelen tarihsel süreçte özellikle Pala ve Sena hanedanlıkları yerli halkın hem dinî hem de sosyo-kültürel yapıları üzerinde etkin rol oynamıştır. Pala Hanedanlığı (VIII-XII. yy) Bengal'in zengin ve yerli Budist geleneğine sahipti. Ancak Budist Palalardan sonra Bengal'e hâkim olan Senalar, Brahmanizm'e mensup oldukları için yerli ahali tarafından kabul görmemişlerdi.³² Bengal halkı tarafından Sena Hanedanlığı ve mensup oldukları dinin kabul görmemesinin altında yatan sebep muhtemeldir ki Brahmanizm'in katı sosyal sınıf kurallarıdır. Bu arada Brahmanik Sena Hanedanlığı'nın hâkimiyeti altındaki ahaliye zulmetmesi de onlara karşı tepkinin doğmasına yol açmıştı. Zira bu zulmün sonucu olarak Bengal'in yerlisi âlim ve sanatkarlar, yazmış oldukları eserlerini de beraberlerinde götürmek suretiyle Bengal'den ayrılmışlardır. Nitekim Abdullah El-Hasan'a göre erken dönem Bengali'ne ait el yazmalarının Nepal'de bulunmasının sebebi de bundan kaynaklanmaktadır.³³ Dolayısıyla bahse konu dönemde Bengal'de böyle bir ortamın varlığı Brahmanizm ile kıyaslanamayacak kadar hoşgörülü, eşitlikçi bir felsefeye sahip olan İslâm dininin Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın fethi ile yayılmasına zemin hazırlamış olabilir.

Brahman Sena halkının Bengal'den ayrılmasından bir yıl sonra Muhammed Bahtiyar Kalaç hazırladığı ordu eşliğinde Leknevî'ye doğru hareket etmiş, oradan da ani bir manevra ile Nadia şehrine yönelmiştir. Muhammed Bahtiyar Kalaç yalnızca on sekiz atlı ile Nadia şehrinin kapısına dayanmış, kayda değer bir direniş

²⁵ Khondkar Fuzli Rubee, *The Origin of The Muslims of Bengal*, Thacker Spink and Co., Calcutta 1895, s. 6-7.

²⁶ Cüzcânî, Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın subayı Şemseddin ile 1243 yılında tanıştığını belirtirken İngilizce'ye neşreden Raverty, Şemseddin'in Cüzcânî'yi keşfettiğini belirtmektedir. Bkz. Cüzcânî, *age*, s. 552.

²⁷ Ahmet, *age*, s. 130.

²⁸ Azmi Özcan, "Muhammed Bahtiyâr Halacı", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, İstanbul 2005, s. 505.

²⁹ Hindu topraklarını fethedecek hükümdarın ayaktaiken ellerini yana saldıgında el parmakları diz kapaklarına kadar ulaşacak bir fizikî yapıya sahip olduğu rivayetine inanılmaktadır. Bkz. Cüzcânî, *age*, s. 556.

³⁰ Nizâmeddin Ahmed, *age*, s. 51; Cüzcânî, Brahman ve kaçan halkın gittikleri yer konusunda Raverty'nin çevirisine göre Sankanat'ı işaret etmektedir. Ayrıca Raverty söz konusu bölgenin doğu Bang'da bulunma ihtimalinin yüksek olduğuna değinmektedir. Bkz. Cüzcânî, *age*, s. 557.

³¹ Muslin olarak bilinen iyi bir tür ipek kumaşın Leknevî'de yetişmesi, Sena Hanedanlığı'ndan miras kalan maddî zenginlik, bunların haricindeki doğal zenginlikler Leknevî'yi İslâm komutanları nazarında ilgi alanı haline getirmiş olabilir. Bkz. Siddique, *age*, s. 3; Bengal bölgesini ziyaret eden XIV. yüzyıl seyyahlarından İbn Battuta bölgeyi pirinci bol, geniş bir ülke olarak nitelendirirken Horasanlıların Bengal için "Bir cehennem ki nimet dolu içi" şeklinde Bengal'in zenginliklerini betimleyen cümleler kurduklarını aktarmaktadır. Dolayısıyla Bengal'i Muhammed Bahtiyar Kalaç nazarında çekici kılan unsurlardan biri de bu zenginlik görülebilir. Geniş bilgi için bkz. İbn Battuta, *Tuhfetü'n- Nuzâr fî Garâibi'l- Emsâr ve Acâibi'l- Eşfâr (İbn Battuta Seyahatnamesi)*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 594.

³² M. Yousuf Siddique, "Advent of Islam in Bengal: An Epigraphic Approach", *International Proceedings of Economics Development and Research*, C. 48/6, 2012, s. 26.

³³ Abdullah Al-Hasan, "Spread of Islam in Pre-Mughal Bengal", *Intellectual Discourse*, C. 2/1, 1994, s. 52.

BENGAL'İN TÜRK İSLÂM HÂKİMİYETİNE GİRMESİNDE MUHAMMED BAHTİYAR KALAÇ'IN ROLÜ VE ÖNEMİ

ile karşılaşmadan Raca Laksmanasena'nın saray kapısına kadar ulaşabilmiştir. Bu noktada Nadia halkının Muhammed Bahtiyar Kalaç'a direnmemesi dikkat çekicidir. Budist Pala Hanedanlığı'nın bakiyeleri üzerinde tesis edilen Brahman Senaların halk tarafından benimsenmediği yukarıda ifade edilmişti. Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın direnişle karşılaşmaması, süregelen Müslüman tüccarlar ve yerli halk arasındaki ticari ilişkilere dayandırılabilir. Öte yandan Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Raca Laksmanasena'nın sarayına kadar tüccar kılığında girdiği ve saray önünde kılıçlarına büründükleri de bir başka husustur. Cüzcânî, eserinde yerli halkın Muhammed Bahtiyar Kalaç ve ordusunu ticari maksatlı gelen sıradan Müslüman tüccar kabilelerinden biri zannetmiş olabileceği üzerinde durmaktadır.³⁴

Muhammed Bahtiyar Kalaç ve ordusu sarayın önüne kadar geldiğinde Raca Laksmanasena hazırlıksız yakalanmış, sarayın arka kapısından kaçarak bir tekne yardımıyla uzaklaşmıştır.³⁵ Böylece başkent Nadia, ilk kez Türk İslâm yönetimi altına girmiştir. Raca Laksmanasena'nın kaçmasıyla sekiz yıllık hâkimiyeti boyunca elde ettiği sayısız hazine, ganimet olarak elde edilirken Güney Asya coğrafyasında Orta Çağ süresince mühim bir savaş teçhizatı olarak kullanılan çok sayıda fil de İslâm ordusunun eline geçmiştir. Muhammed Bahtiyar Kalaç; elde ettiği ganimetlerin en nadide ve değerli olanlarını Kutbeddin Aybeg'e göndermiş, ayrıca kendisine başkent olarak Sena Hanedanlığı'nın merkezi Nadia yerine Leknevî'yi tercih etmiştir.³⁶

Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın fetih politikası ve Bengal'de İslâm'ı yaymak için seçtiği bölge önemlidir. Zira o, Bengal deltası olarak da bilinen Bengal halkının Müslüman tüccarlar ile ilk kez iletişim kurduğu sahil kısmından ziyade kuzeyde Pandua, Nadia, Gaur, Racmahal bölgesini seçmiştir. Sir Jadunath Sarkar'a göre Racmahal bölgesinde yer alan Teliagarhi dar bir geçit olması sebebiyle batıdan Bengal'e doğru yapılacak saldırılarda kritik bir savunma noktasıdır. Bu bölge, Bengal'den Tirhut boyunca Kuzey Hindistan'a doğru ilerlemek için veya tam tersi bir şekilde Bengal'e ilerlemek için nispeten kolay bir rotaydı. Tirhut bölgesi için kullanılan "Bengal'in kapısı" (Dârbanga)³⁷ tanımı göz önünde bulundurulduğunda Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın fetih için bu güzergâhı seçme sebebi anlaşılabilir bir hal almaktadır.

Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın, daha önce hiçbir Türk yöneticisi tarafından fethedilemeyen Bengal'e ulaşmasında kuşkusuz dinî bir gaye de bulunmaktaydı. Nitekim fetih sonrasında inşa edilen hankâh, medrese, câmi gibi İslâmiyet'in Bengal'de yayılmasına ortam sağlayacak mimari eserler bu görüşü desteklemektedir.³⁸ Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Bengal seferinde özellikle merkez şehirlerin bulunduğu bölgenin hedef olarak seçildiği dikkat çekmektedir. Nadia, Gaur, Pandua ve Racmahal gibi merkez şehirlerin Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın sefer güzergâhı olması,³⁹ ayrıca Bengal deltasının liman bölgelerine kadar ilerlememesi onun idari anlamda bu konuya dikkat ettiğini göstermektedir. Keza söz konusu bölgede özellikle Pandua, Divkot ve Bardhankot'da medreseler inşa edilirken yine aynı şekilde Bengal'de inşa edilen hankâhların da Pandua, Nadia ve Gaur bölgesinde yoğunluk göstermesi; İslâmiyet'in ilk etapta fethedilen bölgede sistemli bir şekilde yayılması ardından Bengal deltasına doğru genişletilmesi amacı taşıdığı bir göstergesidir.⁴⁰

Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Bengal'i fethinin ardından inşa edilen mimari eserler haricinde yoğun bir Müslüman nüfusun da söz konusu bölgeye göç ettiği görülmektedir. Bölgeye yeni göç edenler arasında şeyhler, sufiler, âlimler ve tüccarlar çoğunlukta idi. Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Leknevî fethinin ardından çıktığı Tibet seferinde yaklaşık on bin kişilik bir ordu ile hareket etmesi⁴¹ nasıl bir nüfusa hitap ettiğinin bir göstergesi niteliğindedir. Yeni elde edilen Leknevî bölgesine gelen şeyh ve sufilerin yanlarında müridleri ile beraber geldikleri de düşünülürse kayda değer bir nüfus, genel anlamda Bengal bölgesinde İslâm'ı tebliğ etmeyi gaye edinmiş denilebilir. Bu amaç doğrultusunda faaliyetler Muhammed Bahtiyar Kalaç döneminden daha önce başlayarak yüzlerce yıl devam etmiştir.⁴² Bu durumu Şeyh Baba Adem Şehid'in henüz Muhammed Bahtiyar

³⁴ Cüzcânî, *age*, s. 557.

³⁵ Ahmed, *age*, s. 51; Bu sırada Raca Laksmanasena'nın yemek için altın ve gümüş tabakların bulunduğu bir sofrada oturması, elinde bulundurduğu zenginliğin tasavvur edilmesi açısından dikkat çekicidir. Bkz. Cüzcânî, *age*, s. 557.

³⁶ Cüzcânî, *age*, s. 558-559; Gaur terimi yalnızca bir şehirden ziyade Mithila, Barendra, Rarh bölgelerini kapsamakla birlikte Müslüman yönetiminin bu bölgeye ulaşmasından sonra söz konusu Gaur terimi veya bölgesi yerine daha çok Leknevî ve Leknevî beldesi terimleri kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Md. Akhtaruzzaman, *Social Life And Urban Centres In Eastern India In The 13th And 14th Centuries*, Aligarh Muslim University (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Aligarh 1997, s. 51.

³⁷ S. Jadunath Sarkar, *The History of Bengal II*, B. R. Publishing Corporation, Delhi 2003, s. 5.

³⁸ Ancak yazılı kaynakların kısıtlı olmasından dolayı Muhammed Bahtiyar Kalaç tarafından inşa edilen söz konusu mimari eserler ismen bilinmemektedir. Cüzcânî bu hususta fetih sonrası cami, medrese gibi eserlerin inşa edildiğine değinirken bunların isimleri ve inşa edildikleri yerlere dair malumat vermektedir. Bkz. Cüzcânî, *age*, s. 560.

³⁹ M. Yousuf Siddique, "Inscription as an Important Means for Understanding The History of The Islamic East: Observations on Some Newly Discovered Epigraphs of Muslim Bengal" *Journal of Islamic Studies*, C. 20/2, 2009, s. 215.

⁴⁰ Bengal'de medrese ve hankâhların inşa edildiği bölgeleri gösteren haritalar için Bkz. Siddique, *agm*, s. 217-218; Şunu belirtmek gerekir ki Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın fethi sonrasında medrese, hankâh gibi yapıların Bengal deltasında da inşa edilmesi uzun yıllar almıştır.

⁴¹ Cüzcânî, *age*, s. 560.

⁴² Wahyuddin Alim, "The Sufi Sheiks and Their Socio-cultural Roles in The Islamization of Bengal during The Mughal Period (1526-1858)", *Journal of Islamic Civilization in Southeast Asia*, C. 7/2, 2018, s. 191.

Kalaç'ın Leknevtî'ye hakim olmasından neredeyse yüz yıl önce bu bölgede bulunduğu hatta dönemin Sena racası Ballalaseña tarafından şehit edildiğine dair aktarılan ifadelerle örneklendirebiliriz.⁴³

Bengal halkı arasında Muhammed Bahtiyar Kalaç döneminden başlayarak günümüze kadar sanat, edebiyat, giyim-kuşam, yiyecek ve içecek kültürü de dâhil olmak üzere her alanda Türk ve İslâm etkisini görmek mümkündür. Pala Hanedanlığı döneminde Bengal dili kültürel bir araç olarak gelişmiştir. Ancak Sena Hanedanlığı Bengal dilini konuşabilen halk arasında Sanskritçe'yi yayma çabasına girişmişti. Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Bengal'e hâkim olunmasını müteakip Bengal dilinin kullanımında iki yönden kayda değer bir artış göstermiştir: İlk olarak Farsça konuşan yöneticiler yönetim merkezine Bengal dilinde şiirler yazabilen şairler atayarak iki dilin kaynaşmasını sağlamışlardır. Böylece hem Bengal'in yerli halkı ile etkileşim halinde olunacak hem de Müslüman yöneticiler Bengal dili ile tanışacaktı. Dil üzerinden bir kaynaşma için izlenen bu siyasetin ikinci işlevi ise sufi dervişlerin Bengal dilini öğrenmesidir. Böylece Bengal'deki görevleri için yerel dili kendilerine bir araç olarak kullanma yoluna gitmişlerdir.⁴⁴

T. W. Arnold, Bengal'i Hindistan'daki Müslüman tebliğcilerin en büyük başarılarını elde etmiş oldukları yer olarak nitelemektedir.⁴⁵ Bu görüşe istinaden Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Bengal'de İslâm'ı yaymak konusunda üstlendiği rol büyük öneme sahiptir. Bengal'de şimdiye kadar bilinen ilk Müslüman yazıtlarına Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın fethinden yaklaşık on sekiz yıl sonra Birbhüm bölgesinde 1221 yılına ait bir taş tablette rastlanmaktadır. R. M. Eaton'a göre bu tabletin arka kısmında Pala Krallığı'nın askerî zaferlerine dair bilgiler yer alırken, söz konusu yazıtın Türk İslâm fethi sonrası hankâh olarak kullanılan bir yapıda bulunması⁴⁶ ve bölgede Budist yapıların üzerine İslâmî yapıların inşa edilme siyaseti, bir anlamda İslâmiyetin bölgede kalıcı bir hale getirilmesi amacı taşıdığına bir göstergesidir. Ancak bu hususun toplumsal bir baskı üzerine gerçekleştirilmediği göz önünde bulundurulmalıdır.

Bengal'de Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın fethi ile başlayan İslâm'ın yayılması, bu bölgede kök salması siyaseti Halaciler ve onlardan sonraki dönemde de devam etmiştir. Bengal'de İslâmiyet'in yayılmasında Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın rolü hem askerî hem de idari açıdan daha sonraki izlenecek politikalara ışık tutmuştur. Batılı oryantalistlerin Güney Asya coğrafyasındaki sömürgecilik faaliyetlerine benzer şekilde dinî bir yayılış gerçekleşmemiştir. Bengal'de İslâm'ın yayılışına dair bulunan iki teoriden birincisi göç teorisi, ikincisi sufi ve dervişlerin bölgede işledikleri faaliyetlerdir. Üçüncü bir teori ise herkes tarafından kabul edilmese de Raca Ganesh'in oğlu Celâleddin'e⁴⁷ atıfta bulunarak kılıç yolu ile zor kullanmak suretiyle bu dinî dönüşümün gerçekleştiği yönündedir.⁴⁸ Ancak yaklaşık 500 yıl boyunca Müslüman tüccarlar ile iç içe yaşayan Bengal halkı, ardından Muhammed Bahtiyar Kalaç önderliğinde Türk İslâm hâkimiyeti ile yönetilmiştir. Dolayısıyla Bengal'de İslâmiyet'in yayılmasını yalnızca XV. yüzyıldaki bir vakaya bağlamak hem ilmi gerçeklikten uzak hem de mantık süzgecinden geçmeyen bir görüş olmaktadır. Ayrıca bölgenin İslâm dinini benimsemesinde Kâdirî, Nakşibendî, Çiştî şeyhlerinin dergâh açarak faaliyette bulunmalarına rağmen Leknevtî'nin ilk başkadısının Rükneddin es-Semerkandî'nin mühtedi bir Hindu rahibi olması din konusunda bir zorlama olmadan ihtidanın gerçekleştiğinin bir kanıtı niteliğindedir.⁴⁹

SONUÇ

Hindistan'ın doğuya açılan kapısı Bengal, özellikle Pala ve Sena hanedanlıkları süresince siyasi iktidar değişikliği yaşanmasının yanında dinî baskıya da maruz kalmıştır. Yerli Budist Palaların ardından Brahmanik Senalar, Bengal'de yerel halk tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Öyle ki Bengal'in yerli entelektüel şahsiyetlerinin Sena Hanedanlığı sırasında bölgeden ayrılmaları, Brahmanik yönetimin halk arasında kabul görmediğinin bir göstergesidir. Böyle bir ortamda Gur menşeli Türk ordularının batıya doğru yönelişinde Bengal, her ne kadar ilk etapta hedef olarak görülme de Muhammed Bahtiyar Kalaç nazarında vazgeçilmez bir hedef niteliğini almıştır. Zira daha önce hiçbir Türk İslâm hükümdarının ulaşamadığı Bengal toprakları gerek sosyal yapının fethi elverişli olması gerek içerisinde bulundurduğu zenginlikler bakımından iştah kabartıcı bir hal almıştır.

Bengal'in Türk İslâm hâkimiyeti altına girmesine Bengal halkının uzun zamandan beri Müslüman tüccarlar ile iletişim içerisinde olması, Budist Palalar sonrasında Brahmanik Senaların hiçbir zaman yerli halk nazarında tam anlamıyla bir güven tesis edememesi gibi sebepler ortam hazırlamıştır. Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın askerî

⁴³Asutosh Gupta, "Ruins and Antiquities of Rampal", *JASB*, C. 57, Calcutta 1889, s. 17.

⁴⁴Hasan, agm, s. 50.

⁴⁵T. W. Arnold, *The Preaching of Islam: A History of The Propagation of The Muslim Faith*, Constable & Company, London 1913, s. 277.

⁴⁶R. M. Eaton, *The Rise of Islam and Bengal Frontier 1204-1760*, University of California Press, Berkeley 1993, s. 72.

⁴⁷Raca Ganesh'in oğlu Müslüman olmadan evvel Cadu, Şeyh Nur Kutb'ül Âlem tarafından Müslüman yapıldıktan sonra Celâleddin ismini almıştır. Ghulam Hussain Salim, *Riyazu's Salâtin*, Delhi 2009, s. 115-116.

⁴⁸Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 384.

⁴⁹Özcan, agm, s. 506.

BENGAL'İN TÜRK İSLÂM HÂKİMİYETİNE GİRMESİNDE MUHAMMED BAHTİYAR KALAÇ'IN ROLÜ VE ÖNEMİ

bir zekâ örneği olarak adım adım ilerleyip Nadia sonrası Leknevtî'ye inmesi ve böylece Bengal'in merkez şehirlerini zapt etmesi, dönüşümün bir başka kilit noktası olarak sayılabilir. Zira Bengal deltasının Müslüman tüccarlar tarafından ticari amaç için daha sıklıkla tercih ediliyor olması, Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın fetih rotasını bu yöne çevirmemiştir. Bahtiyar Kalaç tıpkı Hindistan içlerine girerken Türk ordularının kullandığı gibi kuzeybatı doğrultusundan Bengal'e girmiş ve bu bölgede inşa ettiği hankâh, medrese, camiler vasıtasıyla Türk İslâm hâkimiyetinin yavaş ancak kalıcı olmasını sağlamıştır.

Fethin öncesinden başlamak suretiyle Bengal'de sufi dervişlerin faaliyetleri, fetih sonrasında meşru bir zemin bulmuş ve İslâm'ı yayma gayesi doğrultusunda çaba sarf etmişlerdir. Bu çabanın bir İslâm geleneği olduğu açıktır. Hoşgörü dini olan İslâm'ı yaymak için kan dökme yolunun seçilmeyip eğitim, sanat, edebiyat gibi alanlara başvurulması Brahmanik baskıya maruz kalan Bengal yerlisinin de ilgisini çekmiştir. Sena Hanedanlığı sırasında kendilerine dayatılan Sanskritçeden muzdarip olan Bengalli entelektüel şahsiyetler; Türk İslâm hâkimiyetine girilmesinden sonra sarayda kendi dillerini tanıtmaya fırsatı bulmuş, böylece Müslüman sufiler yerli dili öğrenip halk ile temas kurarken Bengal'in yerli halkı da İslâm dinini daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Sanskritçe-Bengalce, Farsça üçgeninde neşredilen eserler Hindu ve Müslüman nüfusun birbirini tanımasını kolaylaştırmış, yerli halk İslâm'ın adalet ve koruyuculuğuna güvenmeye başlamıştır.

Bengal'in fethedilmesinin ardından bölgede izlenen politikalarda kuşkusuz Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın siyasi zekâsı ön plana çıkarken İslâm geleneğinin tecrübesini bünyesinde bulundurması da önemlidir. Fetih öncesi sufi dervişler vasıtasıyla İslâmiyet'in tohumları Bengal'de ekilmiş, Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Bengal'i fethi ise bu tohumları yeşertecek can suyu olmuştur. Böylece yüz yıllar sürecek olan sistemli yayılma, günümüz Bangladeş'inde milyonlarca insanın İslâmiyet ile buluşmasına vesile olmuştur.

Bengal'de İslâmiyet'in yayılması üzerine üç farklı görüş bulursa da iki tanesi daha itibar görmektedir. Bunlardan birincisi yayılışın göç yolu ile olduğu, ikinci görüş ise sufi ve dervişlerin bölgede yönettikleri faaliyetler çerçevesinde değerlendirilmektedir. Üçüncü ve ilmi gerçeklikten uzak olan bir diğer husus ise Raca Ganeş'in oğlu Celaleddin'in kılıç yolu ile İslâmiyet'i Bengal'de yaydığı görüşüdür. Ancak bu teoriyi kabullenmek, öncesinde bu amaç için izlenen tüm politikaların bir kalemde silinmesi anlamına gelmektedir. İslâm'ı kabul etmek veya herhangi bir dinin bir toplum tarafından kabul edilmesi nasıl ki kısa bir zaman diliminde gerçekleşmiyorsa ve toplumun o dini kabullenmesi yüzyılları alabiliyorsa herhangi bir toplumun bir dini kabul etmesi de yalnızca bir olay üzerinden okunamaz. Bu durum ilmi gerçeklikten ve mantık süzgecinden geçmeyecek bir yaklaşım olur. Raca Ganeş oğlu Celaleddin'in kılıç zoru ile İslâmiyet'i Bengal'de yaymasının nasıl ki yanlış olduğunu vurguluyorsak yalnızca Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın fethi ile Bengal'in tamamen İslâmiyet'i kabul ettiği söylemi de yanlış olacaktır. Muhakkak ki Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın fethi Türk İslâm hâkimiyetinin Bengal'de ve hatta daha doğusuna yayılmasında bir adım olmuştur. Ancak Bengal'in Türk İslâm hâkimiyetine girmesi yalnızca bu olaya bağlanamaz, dönüşümü kolaylaştıran sebeplerini de içine alırsak bu süreç X. yüzyıldan başlayıp Babürlüler dönemi dâhil olmak üzere yaklaşık 600 yılı kapsamaktadır. Cesur karakteri çerçevesinde daha önce hiçbir Türk İslâm komutanının ulaşamadığı bir coğrafyaya erişen Muhammed Bahtiyar Kalaç, Gazneli Mahmud'un akınlarıyla başlayan Hindistan'daki Türk varlığını siyasi ve askerî zekâsı sayesinde Bengal'e taşımıştır.

Bengal'in Türk İslâm hâkimiyetine girmesinden önce İslâmiyet ile yalnızca ticaret odaklı tanışma imkânı bulan Bengal halkı, bu süreç zarfında Budizm ve Hinduizm'in etkisi altındaydı. Budist Palalar'ın ardından Bengal'de yönetimi ele alan Sena Hanedanlığı, Hinduizm'in katı kurallarını Bengal halkı üzerinde uygularken fetihle birlikte İslâmiyet'in hoşgörü anlayışı bölgeye yerleşmeye başlamıştır. Toplumsal sınıf gözetmeksizin her bireyi çevreleyen İslâmiyet, Bengal'de Şeyh ve Sufiler'in de katkısıyla benimsenmeye başlanmış, söz konusu durum yüz yıllar sürecek İslâmiyet'e geçişin ilk adımı olmuştur. Yalnızca fetihten sonra Muhammed Bahtiyar Kalaç değil, Delhi Türk Sultanlığı sonrasında Bengal'de yönetimi ele alan özellikle İlyasşahi ve Hüseyinşahi hanedanlıkları da bölgenin kültürel olarak özgün bir kimlik oluşturmasında rol oynamışlardır. Babürlüler tarafından Bengal ele geçirildiğinde sanat başta olmak üzere ticari ve kültürel açıdan Bengal, özgün bir yapıya sahipti. Bengal'de fetihten başlayarak 1576 yılında Babürlü idaresi altına girmesine dek elde edilen tecrübe, şehrin Babürlü şehirleri arasında önde gelen bir öneme sahip olmasını sağlamıştır. Şehrin bu denli önem kazanması yalnızca ticari anlamda sahip olduğu stratejik limanların kullanılmasıyla değil kültürel anlamda geçirdiği dönüşümle de üzerinde durulması gereken husustur. Bengal'de İslâmiyet ile birlikte kültürel bir dönüşüm gerçekleşirken kültürün ana odağı olan insan ve toplum da bu inkişafın bir başka boyutu olmuştur. Edebi anlamda eserlerin çevrilmeye ve okutulmaya başlanması, Bengal'in kendine has mimari tarzının meydana gelmesi Bengal halkının daha üretken ve refah bir toplum haline dönüştüğünün örnekleri olmuştur.

KAYNAKÇA

- AKHTARUZZAMAN, Md., *Social Life And Urban Centres In Eastern India In The 13th And 14th Centuries*, Aligarh Muslim University (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Aligarh 1997.
- AHMED, Nizâmeddîn, *Tabakât-ı Ekberî I*, İng. çev. B. De, The Baptist Mission Press, Calcutta 1927.
- AHMET, M. A., *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, çev. T. Say, Tercüman, İstanbul 1949.
- AL-HASAN, Abdullah, "Spread of Islam in Pre-Mughal Bengal", *Intellectual Discourse*, C. 2/1, 1994, ss. 41-55.
- ALİM, W, "The Sufi Sheiks and Their Socio-cultural Roles in The Islamization of Bengal during The Mughal Period (1526-1858)", *Journal of Islamic Civilization in Southeast Asia*, C. 7/2, 2018, ss. 175-194.
- ARNOLD, T. W., *The Preaching of Islam: A History of The Propagation of The Muslim Faith*, Constable & Company, London 1913.
- BAYUR, Y. H., *Hindistan Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- CÖHÇE, S, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 689-730.
- DURAK, N, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Asam Yayınları, Ankara 2002.
- EATON, R. M., *The Rise of Islam and Bengal Frontier 1204-1760*, University of California Press, Berkeley 1993.
- ELLİOT-DOWSON, *The History India As Told By Its Own Historians Mohammadan Period I*, London 1867.
- EL-CÜZCÂNÎ, Minhâceddin Osman b. Muhammed, *Tabakât-ı Nâsirî I*, İng. çev. Raverty, Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi 1970.
- GRENARD, F., *Babur*, çev. O. Yüksel, MEB Yayınevi, İstanbul 1971.
- GUPTA, A, "Ruins and Antiquities of Rampal", *JASB*, C. 57, Calcutta 1889, ss. 12-27.
- KONUĞÇU, E, "Kutbüddin Aybeg", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 231-232.
- KONUĞÇU, E, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Tarihte Türk-Hind İlişkiler Sempozyumu 2002*, Ankara 2006, ss. 63-71.
- LANE-POOLE, S, *The Mohammadan Dynasties*, Archibald Constable and Company, London 1894.
- MESÛDÎ, *Muruc Ez- Zeheb I (Meadows Of Gold And Mines Of Gems)*, İng. çev. A. Spenger, Harisson and Co., London 1841.
- ÖNTÜRK, V, "Gurlu Sultanı Muizzeddin Muhammed B. Bahâeddin Sâm'ın Hindistan Seferleri", *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 2, 2020, ss. 119-144.
- ÖZCAN, A, "Muhammed Bahtiyâr Halacî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, İstanbul 2005, ss. 505-506.
- İBN BATTUTA, *Tuhfetü'n- Nuzzâr fî Garâibi'l- Emsâr ve Acâibi'l- Esfâr (İbn Battuta Seyahatnamesi)*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.
- İBN'ÜL-ESİR, *El Kâmil fi't-Tarih XI*, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İSEMÎ, *Fütuhu's Salâtin or Shâh Nâmah-ı Hind of Isâmî I*, İng. çev. Agha Mahdi Husain, Asia Publishing House, London 1969.
- RUBEE, K. F., *The Origin of The Musalmans of Bengal*, Thacker Spink and Co., Calcutta 1895.
- SALİM, G. H., *Riyazu-s Salâtin (A History of Bengal)*, İng. çev. A. Salam, Idarah-ı Adabiyat-ı Delli, Delhi 2009.
- SARKAR, S. J., *The History of Bengal II*, B. R. Publishing Corporation, Delhi 2003.
- SIDDIQUE, M. Y. "The Diffusion of Islam in Bengal and The Articulation of a New Order", *Journal of The Research Society of Pakistan*, C. 45/2, (2008), ss. 1-54.

BENGAL'İN TÜRK İSLÂM HÂKİMİYETİNE GİRMESİNDE MUHAMMED BAHTİYAR KALAÇ'IN ROLÜ VE ÖNEMİ

SIDDIQUE, M. Y. “Advent of Islam in Bengal: An Epigraphic Approach”, *International Proceedings of Economics Development And Research*, C. 48/6, 2012, ss. 24-27.

SIDDIQUE, M. Y., “Inscription as an Important Means for Understanding The History of The Islamic East: Observations on Some Newly Discovered Epigraphs of Muslim Bengal” *Journal of Islamis Studies*, C. 20/2, 2009, ss. 213-250.

SIDDIQUİ, I. H, “Gurlular” , *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, ss. 207-211.

THOMAS, E, *The Chronicles or The Pathan Kings of Dehli*, London 1871.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 433-452.

Geliş Tarihi–Received Date: 14.12.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 24.03.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

 10.53718/gttad.1219220

 MERYEM DOYGUN*

ÖZ

Tarih boyunca insanoğlunun en büyük meselelerinden biri olan hastalıklar tarihçiler için de bir çalışma alanı olarak gözükmemektedir. Tıp eserlerinin yanı sıra coğrafya eserleri ve seyahatnamelerin de bu konuda zengin malumat ihtiva ettiği görülür. Bu eserlerde çoğu zaman dağınık halde pek çok hastalık türüne tesadüf edilmektedir. Özellikle coğrafyacıların ve seyyahların bizzat gezip gördükleri yerlerden bahsederken buralarda ortaya çıkan hastalıkların tanımını yapma, sebeplerini, belirtilerini ve tedavilerini izah etme yoluna gittikleri görülmektedir. Hatta kimi zaman bu eserlerde bazı bölgelere özgü olan hastalıklara yer verilmiş ve bu hastalıkların buralarda görülme sebepleri de açıklanmıştır. Peki hekim olmadıkları halde eserlerinde yer verdikleri hastalık notları ne kadar güvenilirdir? Bir hekim kadar tıp terminolojisine hâkim olmamak müelliflerin verdiği bilgilerin doğruluğuna hale getirir mi? Müellifler hastalıkların etiyojisini tespit etmede muvaffak olmuşlardır mı? Bu sorulara doğru cevaplar verebilmek için devrin en önemli tıp âlimlerinin eserleri incelenmiş ve hastalıklar hakkında verdiği bilgiler kontrol edilmiştir. Orta Çağın meşhur hekimi İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *el-Kānûn fi 't-ıbb* ve Hârezmşâhlar zamanının ünlü hekimi ve cerrahi İsmâil b. Hasan el-Cürcânî'nin (ö.531/1137) *Zahîre-i Hârezmşâhi* adlı eserler bu cümledendir. Coğrafyacı ve seyyahların eserlerinde tespit edilen hastalıklar bu tıp çalışmaları ile mukayese edilmiş ve çalışmamıza konu edilen müelliflerin verdiği bilgiler buradakiler ile örtüştüğü görülmüştür.

Bu çalışmada X-XIV. yüzyıllarda İslam dünyasında Arapça ve Farsça olarak kaleme alınan coğrafya kitaplarında ve seyahatnamelerde tespit edilen hastalık türlerine yer verilmiş dolayısıyla bu tür kaynaklarda da dönemin hastalık izlerinin takip edilebileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Arabistan, İran, Kuzey Afrika, Anadolu ve pek çok İslam coğrafyasında yazılan pek çok coğrafya ve seyahat kitaplarının incelendiği bu çalışmada yalnız bilinen hastalıklar değil hakkında çok fazla bilgiye rastlanılmayan hastalıklar da gösterilmiştir. Nitekim *cüzzam*, *veba*, *humma* ve *baras* gibi bilinen hastalıkların yanı sıra *ırk-i medenî* ve *hun-i suhte* gibi çok az kaynakta rastlanan hastalık türleri bu çalışma vesilesiyle ortaya koyulmuştur.

Müellifler eserlerinde yalnız hastalık türlerinden bahsetmez aynı zamanda bu hastalıklar için uygulanan tedavi araçları ve yöntemleri ve bunların sonuçlarından da bahseder. Bu noktada özellikle deri ile ilgili hastalıkların tedavisinde şehirlerdeki kaynaklar ve bazen de orada bulunan cevherlerin ve bitkilerin şifalı olduğu görüşü ortaya çıkmaktadır. Ancak bu kaynakların seyahatname ve coğrafya türünde olduğu dolayısıyla doğrudan tıp çalışmaları ile alakalı olmadığı düşünüldüğünde bu yönelimin sebebi daha iyi anlaşılır.

Bu çalışma ile İslam coğrafyacılarının ve seyyahların notlarında bölgesel hastalıklar ön plana çıkmakta böylece X-XIV. yüzyıllarda İslam şehirlerinin hastalık haritasını çıkarmak mümkün hale gelmektedir. Daha önce dikkat çekilmemiş bu konu ile coğrafya eserleri ve seyahatnameler üzerinden farklı disiplinlere dair okumalar yapılabileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Bilhassa tıp tarihi çalışmaları için önem taşıyan bu tür konuların yeni çalışmalara vesile olacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: X-XIV. Yüzyıl, İslam Coğrafyası, Coğrafya, Seyahatname, Hastalık.

*Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, E-Posta: meryemdoygun@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8456-5022.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

TYPES OF DISEASES DETECTED IN THE WORKS OF ISLAMIC GEOGRAPHERS AND TRAVELERS IN THE XTH-XIVTH CENTURIES

ABSTRACT

Diseases, which have been one of the biggest problems of human beings throughout history, seem to be a field of study for historians as well. In addition to medical works, it is seen that geography works and travel books also contain rich information on this subject. In these works, many types of diseases are often found in scattered form. It is seen that when geographers and travelers mention the places which they personally visited, they try to define the diseases that occurred in these places, and to explain their causes, symptoms, and treatments. In fact, sometimes diseases which were specific to some regions are included in these works and the reasons for the occurrence of these diseases were explained. Thus, how reliable are the disease notes which they include in their works, even though they are not physicians? Does not having as much knowledge of medical terminology as a physician harm the accuracy of the information given by the authors? Have the authors been successful in identifying the etiology of these diseases? In order to give correct answers to these questions, the works of the most important medical scholars of the period were examined and the information they gave about diseases was checked. The famous physician of the Middle Ages, Ibn Sîna's (d. 428/1037) *al-Ķānûn fi't-ṭib* and the famous physician and surgeon of the time of Khwarazmshahs İsmâil b. Hasan al-CürĶânî's (d. 531/1137) works named *Zahîre-i Hârezmşâhî* are from this sentence. Diseases detected in the works of geographers and travelers were compared with these medical studies and it was seen that the information given by the authors of our study overlapped with those here.

In this study, the types of diseases detected in the geography books and travel books written in Arabic and Persian in the Islamic world in the Xth-XIVth centuries have been included, so *it has been tried to show that the traces of the disease of the period can be followed in such sources*. In this study, in which many geography and travel books written in Arabia, Iran, North Africa, Anatolia and many Islamic geographies are examined, not only known diseases but also diseases for which there is not much information are shown. As a matter of fact, in addition to known diseases such as leprosy, plague, fever and baras, the types of diseases that are found in very few sources such as *ırk-i medenî* and *hun-i suhte* have also been revealed on the occasion of this study.

In their works, the authors do not only talk about the types of diseases, but also talk about the treatment tools and methods applied for these diseases and their results. At this point, the opinion that the resources in the cities and sometimes the ores and plants found there are healing, especially in the treatment of skin-related diseases. However, considering that these sources are in the type of travelogues and geography and therefore not directly related to medical studies, the reason for this orientation can be better understood.

With this study, regional diseases come to the fore in the notes of Islamic geographers and travelers, so that in the Xth-XIVth centuries, *it becomes possible to map the disease of Islamic cities*. With this subject, which has not attracted attention before, it has been tried to show that readings about different disciplines can be made through geography works and travel books. We believe that such topics, which are especially important for the history of medicine, will lead to new studies.

Keywords: Xth-XIVth Centuries, Islamic Geography, Geography, Travelogue, Disease.

GİRİŞ

Coğrafya eserlerinde coğrafi bilgilerin dışında şehir ve ülkelerin siyasi, idari, iktisadi, içtimai ve kültürel ahvali hakkında da bilgiler bulmak mümkündür. Aynı şekilde seyyahların gezi ve müşahedelerine dayanan notları da yalnız seyahatname literatürüne değil tarih, coğrafya, etnografya, sosyoloji gibi bilim dallarına da fevkalade faydalar sağlar.¹ Dolayısıyla coğrafya eserlerinden bağımsız düşünemeyeceğimiz seyahatnameler de çalışmanın esas kaynaklarından biri olarak tezahür eder. Seyyahların gezi notları bu çalışma için oldukça faydalı ve önemlidir zira seyyahlar gezdikleri coğrafyalarda bizzat şahit oldukları ve maruz kaldıkları hastalıkları nakletmişlerdir. Orta Çağın en büyük Müslüman seyyahı olan İbn Battûta'nın (ö. 770/1368-1369) seyahati sırasında Maldiv Adaları'nda sıtmaya yakalanması bu cümledir.

Çalışmanın bu yüzyıllara odaklanmasının sebebi klasik dönem (IX-X. yüzyıl) İslam coğrafyacılarının bu alandaki çalışmalarına rehberlik eden klasik eserler meydana getirmeleri² ve XI. yüzyıldan itibaren coğrafya ilminin İslam topraklarında gelişmesidir. Öyle ki Fuat Sezgin gelişmeyi şöyle tanımlar: "Coğrafya alanında devam edegelen gelişme X. yüzyılda, düzeyi Avrupa'da ancak XIX. yüzyılda rastlanılabilecek bir beşerî coğrafyanın doğmasını sağladı."³ Sezgin'in İslam dünyasında coğrafya çalışmalarını anlatırken X. yüzyıla ayrıca önem atfetmesi kronolojik tercihimizin sebebini açıklar. Çalışmada X-XIV. yüzyıllardaki pek çok İslam coğrafyacısı ve

¹ Hüseyin Yazıcı, "Seyahatnâme", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 11.

² Sayyid Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 51.

³ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, C. II, Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul 2008, s. 23.

seyyahının eserleri incelenmiş ise de burada sadece eserlerinde hastalıklardan bahseden müelliflere yer verilmiştir. Doğrudan ya da dolaylı olarak hastalıklara işaret eden her kayıt bu çalışma için önemli bir katkı olarak düşünülmüştür. Doğrudan ya da dolaylı ile kastedilen nedir? Bazı müellifler “falan şehirde falan hastalık yaygındır”, “falan şehre gelen falan hastalıktan kurtulamaz” derken bazıları ise “falan kaynaklar ya da taşlar falan hastalığa şifadır” ya da “falan şey falan hastalığın tedavisinde kullanılır” demekte. Yani müelliflerin kimi hastalıkları şehirler ya da bölgeler üzerinden tarif ederken kimi ise tedavi yöntemlerinden hareketle hastalıklardan bahsetmektedir. Bu tür örneklerin tamamı burada gösterilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde X-XIV. yüzyıllarda coğrafya eserlerinde geçen hastalık türleri ikinci bölümünde ise seyahatnamelerde tespit edilen hastalık türleri incelenmiştir. Her iki bölümde de hastalık türleri alfabetik olarak sıralanmış ve aynı hastalıklar hakkında bilgi veren müellifin görüşleri mukayese edilmiş ve bir sonuca varılmıştır. Bu doğrultuda birinci bölümde İbnü'l-Fakih (IX-X. yy), İbn Havkal (X. yüzyıl), Ya'kübî (ö. 292/905'ten sonra), İbn Hurdâzbih (ö. 300/913), İbn Rüste (ö. 300/913'ten sonra), İstahrî (ö. 340/951-952'den sonra), Mes'ûdî (ö. 345/956), Makdisî (ö. 390/1000 civarı), Ebû Ubeyd Bekrî (ö. 487/1094), İbn Belhî (XII. yy), Muhammed b. Necîb Bekrân (XIII. yy), Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Zekeriyâ Kazvîni (ö. 682/1283), Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331), Hamdullah Müstevfî Kazvîni (ö. 740/1340'tan sonra) ve Şihâbüddîn el-Ömerî (ö. 749/1349) gibi Arap ve Fars coğrafyacı ve tarihçilerin eserlerinden örnekler izah edilmiştir. İkinci bölümde ise aynı yüzyıllarda kaleme alınan seyahatnamelerde geçen hastalık türlerine yer verilmiştir. İbn Fadlân (ö. 310/922'den sonra), Ebü Dülef (ö. 390/1000?), Nâsir-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra), Ebü Hâmid el-Gîrnâtî (ö. 565/1169), İbn Cübeyr (ö. 614/1217) ve İbn Battûta (ö. 770/1368-1369) gibi önemli Müslüman seyyahların eserleri incelenmiştir. Burada coğrafyacıların eserlerinde görülmeyen bazı hastalıklar da tespit edilmiştir. Buradaki bilgiler her iki türde görülen hastalıkları mukayese etme açısından önemlidir.

1. Coğrafya Eserlerinde Hastalık Türleri

Baras (برص): Halk arasında abraş, ebreş, ebras, ala ve alaca olarak bilinen hastalık, vücudun bazı bölgelerinin yer yer beyaz lekeler ile kaplanması halidir.⁴ İslam toplumları arasında bilinen ve yaygın olan bu hastalığın tedavisi için çeşitli yöntemler geliştirilmiş hatta Hindistanlı âlim Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567) *Kenzü'l-'ummâl* adlı eserinde cüzzam ve baras gibi hastalıklarda ense kökünden hacamat yapılmasının tavsiye edildiğini söylemiştir.⁵ Baras çalışmamıza konu olan müelliflerin eserlerinde dış görünümü etkileyen ve hastaların utanç duyduğu bir hastalık türü olarak ortaya çıkar. Bu hastalıktan bahseden müelliflerden biri el-A' lâku'n-nefise eseriyle bilinen meşhur coğrafyacı ve astronom İbn Rüste'dir. İbn Rüste eserinde münferit bir bölümde İslam ehlinde baras olanların 17 kişinin ismini vermiş ve bu hastalığı açıklamıştır. Buna göre “Enes b. Mâlik'in yüzünde leke vardı. Ali b. Ebî Tâlib'in kendisine bir işte yalan söylüyorsa Allah'ın yüzünü saklayamayacağı şekilde beyaz yapmasını söylediğini rivayet ederler.”⁶ Ayrıca “Bel'â b. Kays *baras* idi ve bunları gizlemek için makyaj yapardı.”⁷ Ayrıca “Yerbû b. Hanzale b. Mâlik de *barastı* ve cildinde lekeler vardı, hastalığından dolayı oğluna Benü'l-Ebras (Ebras'ın oğlu) derlerdi.”⁸

X. yüzyılın bir diğer önemli coğrafyacısı da Mes'ûdî'dir. Müellifin eseri *et-Tenbih*'te baras hastalığı tespit edilmiştir. Müellife göre “Kostantin b. Kostans (Büyük Konstantin) Hristiyan dönemi krallarının ilkidir, onun bedeninde *alaca hastalığı* ortaya çıkmıştır.”⁹

Meşhur coğrafyacı Makdisî (Mukaddesi) de hastalığı bölgesel olarak en fazla görüldüğü yerler üzerinden tarif eder. Bu doğrultuda Mekke'de alaca hastalığının görüldüğü ve burada *alaca* hastalarının çok olduğu¹⁰ ayrıca hastalığın en çok Yemen'de görüldüğünü ve yaygın olduğunu söyler.¹¹ Müellifin notlarında görüldüğü üzere alaca hastalığının Arap yarımadasında görülme sıklığı diğer coğrafyalara göre daha fazladır. Dolayısıyla müellif kuru ve sıcak iklimi hastalığın çok farklı sebeplerinden biri olarak ortaya koyuyor olabilir.

XIII. yüzyılın ünlü coğrafyacılarından Zekeriyâ Kazvîni eserinde *Meyyâfârikin*'i anlatırken Yahudi Sokağı olarak bilinen yerde Yuşa b. Nûn'un kanını içeren siyah mermer bir kavanozun olduğunu, bunun her hastalığı deva

⁴ Ebü Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (Führûdî), *Kitabü'l-Ayn*, (Thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerrâî), C. V., Beyrut 1988, s. 119. Günümüzde vitiligo olarak bilinen hastalık.

⁵ Alaeddin Ali Müttakî b. Hüsameddin el-Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl fî Süneni'l-Akval ve'l-Ef'âl*, (Nşr. Bekrî Hayyânî ve Saffet es-Sekkâ), C. X, Müessesetür-Risâle, Beyrut 1985, s. 14.

⁶ Ebü Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, *Kitabü'l-A' lâku'n-Nefise*, ed. M. J. De Goeje, Brill, Leiden 1892, s. 231.

⁷ İbn Rüste, *a.g.e.*, s. 231.

⁸ İbn Rüste, *a.g.e.*, s. 232.

⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Mithat Eser, Ankara Okulu, Ankara 2020, s. 147.

¹⁰ Osman Ciner, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Tercemesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s. 108.

¹¹ Mukaddesi, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 106.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

olduğunu ve *baras* kaplı vücudu bu illetten kurtardığını söyler.¹² Kazvîni eserinde diğer müelliflerden farklı olarak *baras* hastalığının tedavisine dair bir rivayette bulunur.

Bu bilgilerden *baras* hastalığını konu edinen coğrafyacıların kimi zaman eserlerinde hastalığın belirtilerinden bahsettiği hatta bu hastaların dış görünüşlerinden utandıklarına ve kendilerini toplumdan tecrit etme temayülünde olduklarına dair şahsi görüşlerde buldukları görülür. Bu kayıtlardan lezyonların kimi zaman vücudun tamamına yayılırken kimi zaman lokal olarak bilhassa eller ve yüzde tutunduğu anlaşılır. Bundan başka bazı müellifler *baras* hastalığına dair bölgesel tespitlerde bulunurken bazıları ise çoğunlukla hastalığın tedavisine yönelik yaklaşımları konu edindir. *Baras* tedavisi ile ilgili kaynakların zikrettiği en etkili yöntemin hacamat yaptırmak olduğu görülmektedir. Bu ise coğrafya eserlerinde tıbbi dair kıymetli ve faydalı bilgilerin de olabileceğini göstermesi açısından kayda değerdir.

Basur-hemoroid (باسور): Basur da İslam toplumları arasında bilinen ve çeşitli tedavi yöntemleri geliştirilen bir hastalık türüdür. Orta Çağ tıbbının önde gelen isimlerinden İbn Sînâ (ö. 428/1037) basurun ilk belirtisinin “kurtlara bağlı olarak meydana gelen anüs kaşınması” olduğunu söyler.¹³ Bazı İslam coğrafyacıları eserlerinde basur hastalığından bahsetmiştir. Makdisî eserinden basurdan bahsederken hastalığın tedavisine yoğunlaşır ve “Taberiye yakınlarında el-Hamme denilen bir sıcak kaynarca vardır. *Uyuz, ülser, basur* veya benzer illetleri olan bir kişi bu suda üç gün banyo yapıp sonra başka soğuk suda yıkanırsa, illetlerden kurtulur” der.¹⁴

Zekeriyâ Kazvîni de Bistâm’ın suyundan aç karnına içildiğinde *basurları* giderdiğini söyler.¹⁵

Memlükler döneminin devlet adamlarından ve meşhur coğrafya âlimlerinden Şihâbüddîn el-Ömerî, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk’un (1092-1104) ölüm sebebinin *verem* ve *basur* olduğunu söyler.¹⁶

Basur hakkında bilgi veren coğrafyacıların hastalığın tedavisinde şifalı suların faydalı olduğuna dair ittifak halinde olduğu görülmektedir. Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere basur gibi tahrişe ve yaraya sebep olan hastalıkların tedavisinde şehir suları ve kaynarcaları şifa kaynağı olarak görülmüştür. Ayrıca müellif Şihâbüddîn el-Ömerî örneğinde de görüldüğü üzere hastalıklar tarihî şahitliklerle de anlatılmış, müellifler eserlerinde Müslüman ve gayrimüslim devlet yöneticilerinin muzdarip olduğu ve ölüm sebepleri olarak bilinen hastalıklara da değinmiştir.

Cüzâm (جذام): Türkçe’de *cüzzam* olarak telaffuz edilen bu hastalık çoğu zaman *baras* ile karıştırılsa da ondan farklı hastalıktır. İslam hekimleri ve coğrafyacıların eserlerinde de iki farklı hastalık olarak değerlendirildiği görülmektedir. İslam tıbbında salgın kategorisinde yer alan ve bulaşıcı olan hastalığın “saç, kaş ve tırnakların dökülmesine, parmakların düşmesine ve nihayet kötürümlüğe yol açtığı” bilinmektedir.¹⁷

Belh coğrafya ekolünün temsilcilerinden İbn Havkal Şüretü’l-arz eserinde yalnız hastalıktan bahsetmez aynı zamanda hastalığa neden olduğu düşünülen durumu da izah eder: “San’a’da güneş gazla etkin olmadığı bedenlere az işlediği için burada *cüzzam* hastalığı yaygındır.”¹⁸ Zekeriyâ Kazvîni İbn Havkal’ın aksine San’a’nın en sağlıklı hava ve suya sahip şehir olduğunu, en az hastalıkların burada görüldüğünü kaydeder.¹⁹ *Burada bir Orta Çağ müellifinin diğeri tarafından tadil olunduğunu görmekteyiz.*

İbn Rüste de eserinde muhaddis Ebû Kılâbe’nin *cüzzamlı* olduğunu söyler.²⁰ İbn Rüste’nin hastalık türleriyle ilgili notlarında öne çıkan husus hastalıklardan muzdarip olan tarihî şahsiyetleri örnek vererek anlatımı canlı kılmasıdır. Bu ayrıntı yalnız İbn Rüste’nin eserinde görülmüştür.

Makdisî’ye göre Endülüs’te *cüzzamlı* çoktur.²¹ Ayrıca Nişâbur şehrinin havasının oldukça sağlıklı olduğunu ve burada *cüzzamlı* birine rastlanmadığını kaydeder.²² Müellif bunlardan başka hastalığın tedavisine dair de bilgi verir. Buna göre: “Musul yakınlarında el-Beled kasabasının dışında bir kaynak vardır ki, Yunus’un tutulduğu *lepra*

¹² Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni, *Âşârü’l-Bilâd ve Aḥbârü’l-İbâd*, Dâru Sâdir, Beyrut ty, s. 566.

¹³ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi’l-Tıbb*, çev. Esin Kâhya, 1. Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995, s. 349.

¹⁴ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 199.

¹⁵ Zekeriyâ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 308.

¹⁶ Şihâbeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l-Ebsâr)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 239. İbnü’l-Esîr’deki kayıtlar da bunu doğrular niteliktedir. Müellif İsfahan’da verem ve basurdan hastalanan sultanın bir mahfe içerisinde Bağdat’a götürülmek için yola çıktığı sırada Burûcird’de hastalığının ağırlaşır vefat ettiğini söyler. İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi’l-Tarih Tercümesi*, trc. Ahmet Ağırakça vd., C. VIII, İstanbul 2016, s. 489; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu’d-Düvel I*, yay. Ali Öngül, İzmir 2000, s. 94-95.

¹⁷ M. Zeki Palalı, “Cüzzam”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 151.

¹⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 45.

¹⁹ Zekeriyâ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 50.

²⁰ İbn Rüste, *age*, 223.

²¹ Mukaddesi, *age*, s. 249.

²² Mukaddesi, *age*, s. 309-310.

(*cüzzam*) hastalığından kurtulmak için yıkandığı kaynak olduğu söylenir.²³ “Mısır’da insanları canından bezdiren salgın hastalıkları meydana gelir. Çok sayıda *cüzzamlı* hasta bulunur.”²⁴

Endülüslü coğrafyacı Ebû Ubeyd Bekrî *cüzzam*ın yayılmasında hijyenin belirleyici olduğunu şu sözlerle anlatır: “Sicilmâse sinekler diyarı değildir, ahalden hiç kimse *cüzzamlı* değildir ve oraya *cüzzamlı* biri gelirse bu illet kaybolur.”²⁵

XIII. yüzyılın önemli coğrafyacı ve tarihçilerinden, Mu’cemü’l-büldân eserinin müellifi Yâkût el-Hamevî Antakya’da *cüzzamlıların* tedavi gördüğü bimaristandan bahseder ve patriğin hamamlarda *cüzzamlı*larla bizzat ilgilenmekte ve elleriyle saçlarını yıkamakta olduğunu söyler.²⁶

Zekeriyâ Kazvîni de İskenderiye şehrinde meşhur bir pınar olduğunu ve buranın suyunun *cüzzam* hastalığına iyi geldiğini söyler.²⁷

Cüzzam konu edindiğimiz coğrafya eserlerinde en fazla bahsedilen hastalık türü temayüz etmektedir. Öyle ki yalnız hastalığın sebepleri ve belirtileri değil tedavide uygulanan yöntemler ve hastalıktan muzdarip olan tarihî şahsiyetler de anlatılır. Ayrıca müelliflerin eserlerinden baras ve *cüzzamı* ayrı hastalıklar olarak ettikleri ve bunlar arasında ayırma gittikleri anlaşılmalıdır. *Cüzzamın* sebepleri hakkında bilgi veren müelliflerin ise umumiyetle kirli hava ile bozuk ve kokuşmuş sulara işaret ettiği görülmektedir. Bunlar ayrıca hastalığın yayılmasının en büyük sebeplerinden idi. Temiz suya ve havaya sahip şehirlerde *cüzzamlı* hastalara rastlanmadığı bilgisi de bunu doğrular niteliktedir.

Çıban (خُرْجَان، دُمَّل): Dümmel ve hurac gibi kullanımları olan bu hastalık ile büyük kan çıbanı kastedilir. Cilt enfeksiyonu olarak bilinen ve ağrıyla ortaya çıkan hastalık vücudun çeşitli yerlerinde belirir. Müellif İbnü’l-Fakîh el-Cezîre’de çıbanların çok yaygın görüldüğünü “Şam’ın kusurlarından biri de *vebalarının* çokluğudur, insanlar Hayber’in *humması*, Şam’ın *vebası*, el-Cezire’nin *çıbanları*, Zenc’in *uyuzu* ve Bahreyn’in *dalağı* derler” sözleriyle anlatır.²⁸ Müellif eserin bir başka yerinde çıban tedavisi ile ilgili bir rivayetten bahseder. Buna göre “Bazı halifeler Umâra b. Hamza’yı Rum melikinin yanına gönderdi. Rum meliki ve Umâra bir gün dolaşırken ona طرفاء ağacının (Tarfâ=İlgün ağacı) köklerini gösterdiler ve bilip bilmediğini sordular, o da bilmediğini söyledi, bizim orada الارذل (el-erzel) (el-erzal/er-rezal) diye bildiğimizin bu ağacın dumanının *çibana* iyi geldiğini söylediler.”²⁹

İranlı coğrafyacı ve tarihçi Hamdullah Müstevfî Ermeniyye’de Zeravend dedikleri bir kaynak olduğunu, kim o suya girerse ondaki *çıban* ve *yaranın* sıhhat bulduğunu kaydeder.³⁰

Örneklerden görüldüğü üzere coğrafyacılar eserlerinde *çibana* sebep olan bakterilerden bahsetmezler. Hatta ciddi bir hastalık olarak itibar edilmediği için konu edinen müellifler dahi hastalık hakkında fazla ayrıntı vermez. Kitaplarında *çıbandan* bahseden müelliflerin ise hastalığın tedavisi için farklı yöntemler ileri sürdükleri görülür. Nitekim İbnü’l-Fakîh’in kaydından *çıban* tedavisinde bitkisel yöntemlerin kabul gördüğü anlaşılırken Müstevfî Ermeniyye’deki kaynak suyun faydasından bahseder. Bu ise bölgesel farklılıkların aynı hastalıkların tedavisinde belirleyici olabileceğine işaret etmektedir.

Çiçek (hastalığı) (جدري/مرض الجدري): Vücudun azalarında çıkan ve izler bırakan ateşli ve bulaşıcı bir hastalık türüdür. Hasta ile yakın temas veya hastanın kişisel eşyalarını kullanma gibi durumlar virüsün bulaşıcılığını artırmaktadır.

Mes’ûdî et-Tenbîh eserinde Yezîd’in yüzünde çok belirgin bir *çiçek hastalığı* izinin olduğunu kaydeder.³¹

Şihâbüddîn el-Ömerî’ye göre Melikşah’ın oğullarından Mahmud *çiçek* hastalığına yakalanmıştı ve ölmüştü, Berkyaruk da aynı hastalığa yakalanmış ancak bir süre sonra iyileşmişti.³²

Orta Çağ’ın en belirgin hastalıklarından biri olarak temayüz eden *çiçek* hakkında bilgi veren müellifler bu hastalığa yakalanan tarihî şahsiyetlerden bahseder. Bu örneklerden hastalığın ölümlerine sonuçlanmasından başka hastada derin yara izleri bıraktığı anlaşılır. Melikşah’ın oğullarından Mahmud ve Berkyaruk’dan başka Sancar’ın da *çiçek* hastası olması oldukça ilginç bir husustur. Bu ise hastalıkta yakın temasın en etkili risk faktörü olduğuna

²³ Mukaddesi, *age*, s. 15.

²⁴ Ciner, *agt*, s. 180.

²⁵ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Kitâbü’l-Memâlik ve’l-Mesâlik*, nşr. A. P. Van Leeuwen ve A. Ferre, Tunus 1992, s. 1395.

²⁶ Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Kitâbü Mu’cemi’l-Büldân*, nşr. Ahmed Nâcî el-Cemâlî-Muhammed Emin el-Hancî, C. I, Matbaa-i Saâdet, Mısır 1906, s. 355.

²⁷ Zekeriyâ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 147.

²⁸ Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî “İbnü’l-Fakîh”, *Kitâbü’l-Büldân*, nşr. M. J. De Goeje, Brill, Leiden 1885, s. 118.

²⁹ İbnü’l-Fakîh, *Büldân*, s. 138.

³⁰ Hamdullah Müstevfî Kazvîni, *Nüzhetu’l-Kulüb*, Dünya-yi Kitâb, Tahran 1362, s. 284.

³¹ Mes’ûdî, *age*, s. 297.

³² Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 228-229.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

işaret eder. Ayrıca kardeşlerden Berkayaruk ve Sancar'ın çiçekten iyileşirken Mahmud'un ölmesi hastalığın etki faktörlerinin kişiden kişiye değiştiğini ve bağışıklık sistemi ile de ilgili olabileceğini gösterir.

Dalak (hastalığı) (طحال): Müellifler eserlerinde dalak genişlemesi/büyümesi, dalak iltihaplanması gibi hastalıklara yer vermiştir. İbn Sinâ dalak hastalıklarının safra (sevda) fazlalığına işaret ettiğini söyler.³³ Dalak ve midede bulunan kara safranın fazla olması halinde bu hastalıklar ortaya çıkar. Müelliflerin çoğu Bahreyn ahalisinin bu hastalıktan muzdarip olduğu konusunda ittifak halindedir. Öyle ki İbn Hurdâzbih Arapça coğrafya eseri Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik'de Bahreyn'de yaşayanların *dalağının büyüdüğünü* söyler.³⁴ Aynı bilgi Ebû Ubeyd el-Bekrî³⁵ ve Hamdullah Müstevfî'de de geçmektedir.³⁶

Ebû Ubeyd el-Bekrî Bahreyn'den başka Avdagost'ta da *dalak hastalıklarından* kurtulanların neredeyse olmadığını kaydeder.³⁷

XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Muhammed b. Necîb Bekrân da seleflerinin tespitlerini doğrular nitelikte Bahreyn ahalisinin *dalak ağrısının* çok olduğunu oraya gidenlerin *dalağının yerinden oynadığını ve ağrıdığını* söyler.³⁸

Zekeriyyâ Kazvîni ise Behi ülkesinde (بهي ?) *dalak hastalıklarında* yararlanılan taşların bulunduğunu söyler. Ayrıca Bahreyn'de yaşayanların *dalağı büyür ve midesi şişer* demektedir.³⁹

Bu bilgilerden farklı yüzyıllarda eserlerini kaleme alan coğrafyacıların dalak hastalıklarının daha ziyade Bahreyn'de görüldüğü ve dalak genişlemesinin en sık rastlanan türü olduğu konusunda aynı görüşte oldukları anlaşılır. Hastalığın yaygın nedenleri müelliflerin değindikleri bir konu olmasa da bölgedeki viral enfeksiyonlar gibi sirozun da etkili olabileceği ihtimali uzak değildir.

Delilik (جنون): Depresyonla ve çıldırmayla sonuçlanan durumlar ve hatta çeşitli akıl hastalıkları da coğrafyacıların eserlerine konu edilmiştir. Müelliflerin kaydına göre Massîsa/Masîsa'da yaz aylarında uzun süreli oruç tutan birisi kara safraya tutulur, belki *delirir*.⁴⁰ Yine müelliflerin bu konuda ittifak halinde oldukları bir diğer şehir ise Ahvaz'dır. Nitekim "Ahvaz'da kalan biri bir müddet sonra *aklını kaybeder*. Çünkü Ahvaz'daki hoş kokular insanı ona çeker ve *aklının eksilmesine* sebep olur."⁴¹

Makdisî'ye göre "Ahbar-u Basra adlı eserde rüzgâr güneyden estiği zaman onların (Basralıların) ruhi bir *depresyon* geçirdiklerine defalarca şahit oldum" denir.⁴²

Müelliflerin akıl bozuklukları ile ilgili verdikleri bilgilerin daha sınırlı olduğu görülmektedir. Ayrıca ilk kez bu örneklerle keskin, yoğun ve hoş kokuların da hastalık sebebi olarak görülebileceği anlaşılmıştır.

Göz iltihabı-göz ağrısı (زمد): Viral veya bakteriyel etkenlerden kaynaklanan "remed" bir çeşit göz enfeksiyonudur. Remed'in en yaygın belirtileri arasında göz kızarıklığı vardır. Muhammed b. Necîb Bekrân eserinde cevherlerden bahsederken dehene'nin (ذهنه) bu hastalıkların tedavisinde kullanıldığını söyler ve "Dehene cevherinin iki türü olur birine şîrîn (شیرين) birine torş (ترش) derler. Şîrîn'i aşındırıp suyunu göze sürdüğünde göze parlaklık sağladığını ve aynı şekilde *göz hastalıklarının* bazılarını faydalı olduğunu söylerler. Onu göz ilaçları grubundan sayarlar ama tıp kitapları bu açıklamadan halidir ve onun anlatıldığını görmedik" der.⁴³

Zekeriyyâ Kazvîni de Behi ülkesinde *dalak ve remed*'de (göz iltihabı) yararlanılan taşlar olduğunu söyler.⁴⁴

Bulaş riski olan remed de coğrafya kitaplarında rastlanan hastalık türlerindedir. Müellifler hastalığın tedavisinde muhtelif taşlar ve cevherlerin kullanıldığı ve bunların fayda sağladığı hususunda ittifak halindedir. Muhtemelen bu taşlardan elde edilen karışım göze sürme şeklinde çekilir.

Humma (حمى)-sıtma (مالاريا): Ateş, ter ve titreme ile ortaya çıkan ateşli bir hastalık türüdür. İslam coğrafyacılarının eserlerinde ateşli hastalık türleri geniş bir yer tutar. Öyle ki çalışmamız dahilinde konu edindiğimiz coğrafyacıların hemen hepsi humma hakkında malumat verir.

³³ İbn Sinâ, *age*, s. 220-221.

³⁴ Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. De. Goeje, Brill, Leiden 1889, s. 171.

³⁵ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *age*, s. 628; İbn Rüste, *age*, s. 83.

³⁶ Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 137.

³⁷ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *age*, s. 1418.

Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, trc. Meryem Doygun, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021, s. 111.

³⁹ Zekeriyyâ Kazvîni, *age*, s. 589.

⁴⁰ İbn Hurdâzbih, *age*, s. 170; İbn Rüste, *age*, s. 83; Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 109.

⁴¹ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 108; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *age*, s. 729. Ahvaz'da ikamet edenlerin aklını yitireceği pek çok müellifin ittifak halinde olduğu bir durumdur. Bunun için bkz; *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, nşr. Menüçehr Sütüde, Tahran 1362, s. 138; Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 108; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *age*, 729.

⁴² Mukaddesi, *age*, s. 128.

⁴³ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 126.

⁴⁴ Zekeriyyâ Kazvîni, *age*, s. 589.

Hastalığın sebepleri, belirtileri ve en sık görüldüğü yerler hakkında bilgi veren müelliflerden İbn Hurdâzbih'e göre "kim Ahvaz'da bir yıl kalırsa *aklını kaybeder*, akli eksilir; oradakilerde *kalıcı ateş (humma)* ve *kızıl* hastalıkları görülür. Burada yeni doğanları dahi hummalı bulduklarını rivayet ederler."⁴⁵ Bu bilgi Yâkut el-Hamevî tarafından da doğrulanır Ahvaz'da yeni doğan çocuklar bile *ateşli* olduğunu söyler.⁴⁶

Mes'ûdî eserinde hastalığa neyin sebep olduğunu şu sözlerle açıklar: "Cuhfe'de su zamanla azalır ve bu da *humma* hastalığına sebep olur. Hz. Aişe buyurdu ki "Resûlallah (sav): "Allah'ım bize Mekke'yi sevdirdiğin gibi Medine'yi daha fazla sevir. Medine'nin hummasını Mekke'nin Cuhfe'sine naklet" buyurmuştur.⁴⁷ Aynı müellif "Hurmârûz sıcağı şiddetli, yaşanması sıkıntılı, sinek ve pireleri bol bir yerdir. İncirleri *humma* hastalığına sebep olur, suyu ise kalitesizdir. Buraya girmek isteyen kefenini de getirsin çünkü burada bedenleri biçen orak vardır" der.⁴⁸

Makdisî'ye göre Mekran ehlinde *sıtma* hastalığı vardır.⁴⁹ Makdisî'nin hastalıklardan bahsederken genellikle hastalığın yoğun olarak görüldüğü bölgeler ve şehirler üzerinden bir anlatımda bulunduğu hastalıkları nedenleri, belirtileri ve tedavileri hususlarında yeterince bilgi vermediği görülür.

Ebû Ubeyd el-Bekrî'ye göre Avdagost'ta *humma* ve *dalak* hastalıklarından kurtulan neredeyse yoktur.⁵⁰ Müellifin kaydına göre Avdagost'ta görülen bu hastalıklarda ölüm oranı diğer bölgelere nispeten çok daha yüksektir.

Muhammed b. Necîb Bekrân da ateşli hastalıklardan bahsederken "Hûzistan birçok hastalığın olduğu bir şehirdir özellikle oradaki yabancılara bu hastalıklar uğrar. Askerimükrem ve Ahvaz'a çok *ateş* görünür öyle ki kendisini ateşsiz görmemiş bir kişi olmuştur. Oraya ulaşan tüccarlar da hemen gün içinde ateşlenir ve oradan gitmedikçe ateşten kurtulamazlar" der.⁵¹ "Yemen vilayetinde Zafâr dedikleri ve Himyerîler'in oldukları bir şehir vardır. Dünyanın hiçbir yerinde *ateş* oradakinden daha şiddetli değildir" der.⁵² Horasanlı müellif yalnız İran coğrafyasında değil diğer İslam beldelerinde görülen hastalıklardan da bahseder. Uman'ın güneyinde Hint Okyanusu kıyısındaki Zafâr şehri de bu meyandadır.

Zekeriyâ Kazvîni kitabının farklı yerlerinde hummadan bahseder kendinden önceki müelliflerin de kayıtlarını doğrular nitelikte bir yorumda bulunur. Ancak daha ayrıntılı bilgi vermenin yanı sıra hastalığın etiolojisine dair bilgi veren nadir müelliftir. Buna göre "Ahvaz çok şiddetli sıcakları, sinekleri ve böcekleri bol olan bir şehirdir. Havası bilhassa yabancılar için öldürücüdür, orada *humma* kesilmez. Halkı acıklı bir azap içindedir." Hatta müellif bu konuda şahit olduğu bir durumu anlatırken şaşkınlığını da gizleyemez. Ahvaz şeyhlerinin ebelerin yeni bir çocuk doğurtacağını söylemesi üzerine bu ana şahitlik eden müellif o saatte onu ateşler içinde bulduklarını söyler.⁵³ Ahvaz'dan başka Kuzey Afrika şehirlerinden Tenes'in de *humma* ile anılan bir şehir olduğunu söylemekle birlikte şehrin havası ve suyunun kötü olduğu, *hummanın* çoğu zaman Tenes halkını terk etmediği bilgisini verir.⁵⁴

Eyyübî hanedanına mensup coğrafyacı Ebû'l-Fidâ Merakeş'te (Marakeş) yabancıların *sıtma*ya tutulduğunu⁵⁵ ve Gence'nin hastalıklı bir şehir olduğunu, şehirdeki incirden kim yerse onun *ateşleneceği* görüşünün meşhur olduğunu söyler.⁵⁶ Müellifin notlarından anlaşıldığı üzere Fas bölgesinde *sıtma* parazitleri bulunmakla birlikte Merakeş'e gelen yabancıların bu illete yakalanması bu hastalıkta yolcuların risk altında olduğunu işaret eder.

Hastalığın tedavisi hakkında malumat veren müelliflerden Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik adlı meşhur coğrafya eserinin sahibi İstahrî'nin kaydına göre "Mesrukan'a özgü tinne diye bir bitki vardır, insanlar bunu yiyip üzerine Mesrukan suyunu içerse *ateşlenmez*, *humma* olmaz."⁵⁷ Bir diğer müellif Ebû Ubeyd el-Bekrî eserinde Mila-Meyla (ميلة?) şehrinde bahsederken burada Aynü'l-Humma (عين الحمما) denilen bir kaynağın olduğunu ve bu kaynaktaki sudan *hummalı* olanların üzerine serpidiğinde suyun şiddetinden ve bereketinden hastalıktan

⁴⁵ İbn Hurdâzbih, *age*, s. 170.

⁴⁶ Yâkut el-Hamevî, *age*, s. 382.

⁴⁷ Ciner, *agt*, s. 92.

⁴⁸ Ciner, *agt*, s. 246.

⁴⁹ Ciner, *agt*, s. 332.

⁵⁰ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *age*, s. 1418.

⁵¹ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 110.

⁵² Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 111.

⁵³ Zekeriyâ Kazvîni, *age*, s. 152.

⁵⁴ Zekeriyâ Kazvîni, *age*, s. 173.

⁵⁵ Ebû'l-Fidâ, *Taḫvîmü'l-Büldân*, trc. Abdülmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferhengî İran, Tahran 1349, s. 179.

⁵⁶ Ebû'l-Fidâ, *age*, s. 468.

⁵⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik*, (ve huve muavvelun ala kitabu Şüverü'l-Ekâlim li'ş-Şeyh Ebî Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî), ed. M. D. Je. Goeje, Brill, Leiden 1927, s. 90. Muhammed b. Necîb Bekrân'da bu konu şöyle anlatılır: "Mesrukan'da hurmanın bir türü vardır kim o taze hurmayı yerse ve ondan sonra bu şehrin suyunu içerse her durumda ona ateş gelir ve asla hata etmez". Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 110.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

kurtulduğunu söyler.⁵⁸ Zekeriyâ Kazvîni de hummanın tedavisinden bahsederken “Horasan’da feravur isimli bir kaynak vardır, Horasan fakihlerinin bazısı bana pınar suyuyla yıkanan kimsenin *humma* hastalığı geçer dedi” diye kaydeder.⁵⁹

Müelliflerin *humma* ile ateşli hastalıkların tamamını kastettiği görülmektedir ayrıca hummanın her durumda ölümle sonuçlanmadığı anlaşılr. Anofel sivrisineğin ısırganıyla bulaşan sıtmanın ise geniş bir alana yayıldığı ancak büyük çoğunluğunun Afrika ve Asya’da görüldüğü tespit edilmiştir. Sıtmanın görüldüğü şehirlere bakıldığında müelliflerin genellikle kokuşmuş, pis ve durgun suların bulunduğu yerlerin risk altında olduğuna dikkat çektikleri görülür.

Hun-i suhte (خون سخته): Muhammed b. Necîb Bekrân eseri *Cihannâme*’de (مواضعی که بعضی علت مخصوص)⁶⁰ adlı bölümde “bazı yerlere mahsus olan hastalıklardan” bahsetmiş ve diğer eserlerde rastlanmayan pek çok hastalık türüne yer vermiştir. Hun-i suhte de bu cümleden olup diğer İslam coğrafyacılarının eserlerinde rastlanılmamıştır. Hun-i suhte kanın uygun şekilde dönüştürülemediği ve yenilenememesi durumu olup kanın kirlenmesine yol açar ve kan vücudun bir bölümünde sıkışıp kalır.⁶¹ Müellif Nişâbur şehri ve havalisinde ayak parmakların ya da ayağın sakatlandığı (düştüğü) *hun-i suhte* hastalığının çok olduğunu söyler.⁶² Müellifin notlarından bu hastalığın Nişâbur ve çevresine has bölgesel bir hastalık olduğu sonucu çıkar.

İshal (اسهال): Hafif hastalıklar arasında görülen ishalin çeşitli sebepleri olmakla birlikte viral veya bakteriyel enfeksiyonun sonucu olarak da ortaya çıkabilir. Makdisî’ye göre Bânyâs’ın (Bâniyâs) suları *ishale* yol açar, Sür’un suları insanı *kabız* eder.⁶³ Yine aynı müellif Rey’in suyunun insanı ishal yaptığını, Kazvin nehrinin suyundan içen yabancıların *ayaklarının parmaklarının çürüyüp* döküldüğünü kaydeder.⁶⁴ Müellifin kayıtlarından anlaşıldığı üzere bozuk, kirlî, parazit ve bakteri bulaşmış şehir suları ishalin en yaygın nedenidir.

Kara safra (sevda-melankoli) (السوداء): “Antikçağ ve Orta Çağ’da insanın biyolojik, ahlâkî ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen dört sıvıdan” biri olan kara safra dalak ve midede bulunur.⁶⁵ İbn Sînâ kara safranın özelliklerinden şöyle bahseder: “Kuru ve koyu cilt, kalın ve koyu renk kan, endişe, midenin üst kısmında yanma, bozuk iştihâ, mavî, siyah veya kırmızı renkli yoğun ve bulanık idrar, koyu renk beniz ve fazla kıldır. Eğer beniz soluk ve kıl azsa, kara safra muhtemelen fazla değildir. Deride yer yer pigmentlenme (pigment dağılım), kronik ağrısız ülserler, dalak hastalıkları sevda fazlalığına işaret eder.”⁶⁶ Hârezmşâhlar döneminin meşhur hekimi ve cerrahî İsmâil b. Hasan el-Cürcânî (ö.531/1137) *Zahîre-i Hârezmşâhî* adlı Farsça ansiklopedik eserinde safra (sevda) ne zaman dimağa çok fazla ulaşırsa melankolinin ortaya çıkacağını ve kalbe ulaştığı zaman da öldüreceğini söyler.⁶⁷ Ayrıca hastalığa uğrayan kişilerin her şeyden korktuğunu, kötü şeyler düşündüğünü, her şeyden ümidini kestiğini, rüyasında korkunç şeyler gördüğünü, midesinin yandığını ve dalağının genişlediğini belirtir ve özellikle çok kılı erkeklerin, kızıl ve esmer insanların ve kuru vücutlu olanların sevdaya daha fazla uğradığını ortaya koyar.⁶⁸

Coğrafyacı İbn Rüste kara safranın sebebi hakkında farklı malumat verir. “Fars Denizi’nin sonbaharın başlarında kabarmaya başlaması ve şiddetlenmesi, bu sürenin kışın sonuna kadar devam etmesi doğal olarak *kara sevda*’ya sebep olur.”⁶⁹ Hint Okyanusu’nun ilkbaharın başında kabarmaya başlaması ve şiddetlenmesi, bu sürenin yazın sonuna kadar devam etmesi de *sarı safra*⁷⁰ ile ilişkilendirilir.⁷¹ Bu yorumu ile müellif iklimsel faktörlerin hastalıkların ortaya çıkışını belirleyen etkenlerden biri olduğunu iddia eder.

İbn Hurdâzbih’e göre yazın Masîsa’da uzun süreli oruç tutan birisi *kara safraya* tutulur, belki *delirir*.⁷² Muhammed b. Necîb Bekrân da kaynak olarak istifade ettiği İbn Hurdâzbih’e benzer şekilde kara safranın Masîsa şehrinde görüldüğünü ve yazın Şam sınırlarındaki Masîsa şehrinde oruç tutanlara *sevda* uğradığını, *çıldırma*yla, *delilikle* sonuçlanmasının mümkün olduğunu kaydeder.⁷³ Müelliflerin kaydından yaz mevsiminin ve sıcaklığın safrayı harekete geçirdiği, insan bedenindeki bu sıvının fazlalığı halinde akıl hastalıklarının da ortaya çıkabileceği

⁵⁸ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *age*, s. 1222.

⁵⁹ Zekeriyâ Kazvîni, *age*, s. 362.

⁶⁰ Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, nşr. Muhammed Emîn Riyâhî, İntişârât-i Kitâbhâne-i İbn-i Sînâ, Tahran 1342, s. 76.

⁶¹ <https://eslamdaro.com/عوارض-ناشی-از-مشکلات-خون-در-طب-اسلامی/> (Erişim Tarihi: 24.10.2022)

⁶² Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 111.

⁶³ Mukaddesi, *age*, s. 198.

⁶⁴ Mukaddesi, *age*, s. 413.

⁶⁵ Ayşegül Demirhan Erdemir, “Ahlât-ı Erbaa”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 24.

⁶⁶ İbn Sînâ, *age*, s. 220-221.

⁶⁷ Seyyid İsmâil Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, tsh. Muhammed Rıza Muharrefî, 1. Kitap, Ferhengistân-i Ulûm-i Pezeşkî Cumhuri İslâmî İran, Tahran 1380, s. 30.

⁶⁸ Seyyid İsmâil Cürcânî, *age*, s. 174.

⁶⁹ İbn Rüste, *age*, s. 83.

⁷⁰ İnsan bedenindeki dört sıvıdan biri olan sarı safra karaciğerde saklanır. Erdemir, *agm*, s. 24.

⁷¹ İbn Rüste, *age*, s. 87.

⁷² İbn Hurdâzbih, *age*, s. 170; İbn Rüste, *age*, s. 83.

⁷³ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 109.

anlaşılır. Ayrıca bu bilgiler İslam dünyasında ahlât-ı erbaa fikrinin ve mizaç teorilerinin benimsendiğine işaret eder. Buna göre insan vücudunda kara safranın fazlalığı ve harekete geçmesi melankoliyi açığa çıkarır. Melankoli ise korku krizleri, uykusuzluk, dalgınlık, hüznün ve öfkeye neden olur. Hastalığın uzaması ölümcül sonuçlara yol açabilir.⁷⁴

Kulunc-kulunc (قولنج): Kalın bağırsağın iltihabi hastalığıdır. İbn Sînâ bu hastalığın başlangıç belirtileri olarak “kusma ile birlikte iştah kaybı, karın şişmesi, kol ve bacaklarda ağrı” gibi durumları sayar.⁷⁵ Kulunc hastalığı da coğrafya eserlerinde yer alan iltihabi bir hastalık türüdür. Mes‘ûdî Mürûcî’z-zeheb eserinde kulunc hastalığı ve hastalığa iyi gelen durumlar hakkında ilginç bir kayıt verir. Müellif “anlatıldığına göre Çin ve Hint hükümdarları acı veren hastalıklara yol açtığı için osuruklarını tutmayı uygun bulmazlar ve her yerde ve her vesileyle yellenmekten utanmazlarmış. Filozofları da böyle yaparmış. Filozoflarına göre osuruğun tutulması acı veren hastalıklara yol açmış. Yellenmekse kurtarıcı bir şifa imiş. Yine onlara göre yellenmek en iyi ilaçmış ve *kulunc* denilen *bağırsak hastalığı ile gaz sıkıştırmasına* iyi gelirmiş. O yüzden sesli, sessiz osuruklarını tutmazlar ve bunu da ayıp görmezler” der.⁷⁶

Zekeriyyâ Kazvîni Yemen’de *kulunc* olana iyi gelen bir çeşit armut olduğunu⁷⁷ ve Büveyhî hükümdarı Şemsüddeve’nin kulunc hastası olduğunu ve Ebû Ali b. Sînâ’nın onu tedavi ettiğini söyler.⁷⁸ Müellif hastalığın her zaman ölümle sonuçlanmadığını ve tedavi edilebilir olduğunu tarihî şahitliklerle ortaya koyar.

Şihâbeddin el-Ömerî eserinde kolon iltihabından ölen tarihî şahsiyetlerden bahseder. Buna göre Gazneli Sultan Mesud’un oğlu Ferruhzad’ın ölüm sebebi *kolon hastalığı idi*.⁷⁹ Bundan başka Sultan Sancar *kolon iltihabından* rahatsızlanmış⁸⁰ Haleb hâkimi Melik Salih İsmail b. Nureddin de *kolon iltihabından* ölmüştü.⁸¹ Müellif bağırsak hastalıklarını anlatırken de diğer hastalıklarda olduğu gibi bu hastalıktan muzdarip olan ya da ölen Müslüman devlet adamlarını konu edinir. Eserin hastalık türleri hususunda en belirgin özelliği budur.

Nikris/damla hastalığı/gut (نقرس): Vücudun çeşitli dokularında ürik asitin birikmesi ile el, ayak parmakları ve eklemlerde ortaya çıkan ağrılı şişliklerle devam eden metabolizma hastalığıdır.⁸² İbnü’l-Fakîh’e göre Hemedan’da *nikris*⁸³ hastalığını ve *kronik yel hastalığını* önleyen kaynaklar vardır, onlar hastalığa fayda sağlarlar. Bunlar Ervend, Levnedan, Dâr-ı Fin, Dâr-ı Nebhan gibi.⁸⁴

Peşe hordegî (پشه خوردگی): Bu hastalık yalnız Muhammed b. Necîb Bekrân’ın eseri Cihannâme’de geçmektedir. Müellif eserinde hastalığın nerelerde görüldüğü ve ne tür bir hastalık olduğuna dair malumat verir. Buna göre “Belh şehri ve onun hududunda bir hastalık vardır ona *peşe hordegî* derler. Ortaya çıkan bir irindir (yara) o yerde et ve kabuk olur ve geç iyileşir. Onlar sivrisinek sokmasından dolayı meydana geldiğini zannederler ama böyle değildir. O hudutta ortaya çıkan ve doktorların *karha-i Belhî* (قرحه بلخی/*Belhî yarası*) dedikleri bir yaradır.”⁸⁵ Aynı müellif Dihistan ve hududunda da *karha-i belhî* gibi *senakûr* (سناقور)⁸⁶ dedikleri büyük bir yarannın görüldüğünü söyler.⁸⁷

Hekim ve cerrah İsmâil b. Hasan el-Cürçânî de tıpkı Muhammed b. Necîb Bekran gibi Hârezmşahlar devletinin muasırı ve Hârezmşah hükümdarlarının hizmetinde çalışan bir âlim idi. Tıp eserinde *karha-i belhî*’den bahsettiği görülür. Bazı hastalıkların şehirlere nispet edildiğini ve oralarda daha fazla görüldüğünü söyleyerek *rîş-i Belhî* (ریش بلخی=Belhî yarası) ve *ırk-ı medenî* hastalıklarını buna örnek verir.⁸⁸

Uyuz (جرب): Uyuz hastalığı hijyen koşullarının yeterince sağlanmadığı yerlerde görülür. Yakın temas halinde olmak hastalığın bulaş riskini artırır. X. yüzyılın önemli coğrafyacılarından Ya‘kûbî’nin Kitâbü’l-Büldân’ı muhtasar olsa da hastalıkları konu edinir. Müellif Yemen’i anlattıktan sonra kuzey bölgelerine geçer ve eserinde kuzeydeki şehirleri ve nahiyeleri anlatırken buralara *uyuzlu bölge* der.⁸⁹

⁷⁴ <https://www.yogabiz.pro/melankoli-kara-safra-pitta-dosha/> (Erişim Tarihi: 26.10.2022)

⁷⁵ İbn Sînâ, *age*, s. 349.

⁷⁶ Mes‘ûdî, *Murûc ez-Zeheb (Altun Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 62.

⁷⁷ Zekeriyyâ Kazvîni, *age*, s. 69.

⁷⁸ Zekeriyyâ Kazvîni, *age*, s. 301.

⁷⁹ Şihâbeddin el-Ömerî, *age*, s. 211.

⁸⁰ Şihâbeddin el-Ömerî, *age*, s. 282.

⁸¹ Şihâbeddin el-Ömerî, *age*, s. 305.

⁸² <http://www.lugatim.com/s/NIKRIS> (Erişim Tarihi: 26.10.2022)

⁸³ İslam âlimi Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) bu hastalığın erkekler arasında yaygın olduğunu söyler. Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el Ferâhîdî (Führûdî), *Kitâbü’l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerâî, C. V, Beyrut 1988, s. 252.

⁸⁴ İbnü’l-Fakîh, *Büldân*, s. 222.

⁸⁵ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 111.

⁸⁶ Sâkûr. Bir yara ve iltihap türü. Bkz. <https://www.vajehyab.com/moein/> (Erişim Tarihi: 25.10.2022)

⁸⁷ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 111.

⁸⁸ Seyyid İsmâil Cürçânî, *age*, s. 162.

⁸⁹ Ahmed b. Ebî Ya‘kûb “Ya‘kubi”, *el-Büldân*, trc. Muhammed İbrâhim Âyetî, İntişârât-i Bongâh Tercüme-yi ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1356, s. 99.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

İbn Hurdâzbih ve İbn Rüste'nin kaydına göre Zenc diyarına girenler *uyuz* olur.⁹⁰ Müelliflerin kayıtlarından hareketle Afrika temizliğin ihmal edilmesiyle ortaya çıkan hastalıkların adeta anavatanı olmuştur. Bulaşıcı hastalıkların pek çok türü bu coğrafyadan neşet etmiştir.

Makdisî de eserinde uyuz hastalığından bahseder. “Fustat’ın suyu bulanık, kuyuları pistir. Tahta kurusundan ve pis kokusundan geçilmez. *Uyuz* hastalığı kronik bir hal almış” der.⁹¹ Mısır da büyük kesimi Afrika’da yer alan bir ülke olarak bu hastalıktan hali değildir. Müellif Mısır özelinde uyuz hastalığının belirgin sebeplerini ortaya koymaktadır. Kokuşmuş, durgun ve kirli sular bulaşıcı yanı olan hastalıkların çıkış noktası olarak görülür. Müellif ayrıca hastalığa iyi gelen şeylerden de bahseder. “Taberiye yakınlarında el-Hamme denilen bir sıcak kaynarca vardır. *Uyuz, ülser, basur* veya benzer illetleri olan bir kişi bu suda üç gün banyo yapıp sonra başka soğuk suda yıkanır, illetlerden kurtulur.”⁹² Buradan da anlaşıldığı üzere Orta Çağlarda sular kimi zaman hastalıkların sebepleri olarak görülürken kimi zaman da hastaların şifa bulması için tedavi aracı olarak değerlendirilmiştir.

Veba (الوباء): Veba Orta Çağ dünyasının en çok muzdarip olduğu hastalıkların başında gelir. Veba salgınları sonucu Orta Çağ Avrupa ve İslam dünyasında çok sayıda ölümler yaşanmıştır. Özellikle bu ölümlerin nüfus kesafetini kesin şekilde etkilediği tarihî hakikattir. Öyle ki insanların vebaya karşı kısa süreli bağışıklığı ve hastalığın esas olarak genç kadınları ve çocukları etkilemiş olması, dolayısıyla doğurganlığı büyük ölçüde sınırlandırması nedeniyle mutlak bir düşüş oldukça olasıdır.⁹³ Kaynaklar vebanın çok kısa sürede uzun mesafelere yayılmasının nedenlerini araştırmış, insan faktörü ve ticaret önemli unsurlar olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim göçleri de içeren insan hareketleri ve ticari malların kara ve deniz yoluyla transferi vebanın pek çok yöne taşınmasını kolaylaştırmıştır.⁹⁴ İslam topraklarında veba ile en çok sarsılan Suriye ve Mısır’ın göç hareketliği ve ticarî konumu düşünüldüğünde bu tespitin doğruluğu daha iyi anlaşılır.

Veba erken İslam tarihi üzerindeki etkileri nedeniyle geç Orta Çağ Müslüman toplumunda iyi bilinen bir hastalıktı. Orta Çağ İslam kaynaklarında veba ile birlikte tâun’un da görüldüğüne tesadüf edilir. Vebanın tâun’dan farklı bir hastalık olup olmadığı kesin olmayan bir husustur. Ünlü hadis âlimi İbn Hacer el-Askâlânî (ö.852/1449) veba üzerine kaleme aldığı eseri *Bezlü’l-Mâ’ûn fi Fazli’t-Tâ’ûn*’da veba ve tâun arasında bir ayrıma gider ve “tâun’un vebadan daha spesifik olduğunu her tâun’un bir veba olduğunu, ancak her vebanın tâun olmadığını, vebanın bir salgın olduğunu ancak tâun’un ondan çok ölüme yol açtığını” söyler.⁹⁵ Bizde bu sebeple örnekleri hem tâun hem veba üzerinden tespit ettik.

İbn Belhî, *Farsnâme* adlı eserinde “Pişdâdî hükümdarı Tahmures zamanında yaşanan büyük bir *veba* sebebiyle ölenlerin yakınları ölümlerini suretinde heykeller yaptılar ve onlara tapındılar” der.⁹⁶

İbnü’l-Fakîh kitabında Bakara suresine atıfta bulunarak Dâverdân’ın vebaya uğrayan bir köy olduğunu, buradaki halkın hastalıktan kaçmak için köyden çıktığını ancak hepsinin öldüğünü ve sonradan Allah’ın onları dirilttiğini söyler.⁹⁷ Aynı müellif Tirmiz halkının *vebadan* helak olacağını⁹⁸ ve Buhtunnaşr (Nebukadnezar) zamanında (MÖ 605-562) Hemedan’da *veba* salgınının vuku bulduğunu ve ordunun çoğunluğunun bu sebeple öldüğünü, bugün dahi bu mezarlara rastlamanın mümkün olduğunu belirtir.⁹⁹ Müellifin kaydından da anlaşıldığı üzere veba Orta Çağlarda çok geniş coğrafyalara yayılan ve kitlesel ölümlere sebep olan bir hastalıktır.

Mes’ûdî ise *et-Tenbih*’te “Mısır’da Merisiyye (rüzgâr) devamlı eserse *veba* hastalığı olur. Aynı şekilde Yemen’den gelen sıcak rüzgârlar (Bâriha) devamlı eserse Irak’ta veba olur” der.¹⁰⁰ Bundan başka “Câlinûs, Eymân-u Hipokrat kitabında şöyle anlatır: “Fars hükümdarı Ertahaşt validen Hipokrat’a çok hediye vermesini ve saygı göstererek onu kendisine göndermesini emretti. Çünkü Farslarda o dönemde *mûtân* denilen bir çeşit *veba* hastalığı ortaya çıkmıştı” der.¹⁰¹

Ya’kübi’nin hilafet Abbas oğulları geçince onların Irak’ı neden merkez olarak seçtiklerini anlatırken Irak’ın ne Şam ne de Mısır gibi sürekli *vebaları* olan bir yer olmadığını söyler.¹⁰² Dolayısıyla Şam ve Mısır vebanın çok görüldüğü şehirler olarak ortaya çıkar. Müelliflerde umumiyetle bu görüş hakimdir. Ebü’l-Fidâ da Şam’ın

⁹⁰ İbn Hurdâzbih, *age*, s. 170; İbn Rüste, *age*, s. 83.

⁹¹ Mukaddesi, *age*, s. 213.

⁹² Mukaddesi, *age*, s. 199.

⁹³ Michael W. Dols, “The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 22, No. 2, May 1979, s. 174-175.

⁹⁴ Dols, *agm*, s. 180.

⁹⁵ Hâfız Ahmed b. Ali Hacer el-Askâlânî, *Bezlü’l-Mâ’ûn fi Fazli’t-Tâ’ûn*, thk. Ahmed İsam Abdülkâdir el-Kâtib, Dâru’l-Âsime, Riyad 1411, s. 104.

⁹⁶ İbnü’l-Belhî, *Farsnâme*, ed. G. Le Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, London 1921, s. 29.

⁹⁷ İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1996, s. 268. Benzer bilgi için bkz; Zekeriyâ Kazvîni, *age*, s. 366.

⁹⁸ İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 524.

⁹⁹ İbnü’l-Fakîh, *Büldân*, s. 218.

¹⁰⁰ Mes’ûdî, *et-Tenbih*, s. 42.

¹⁰¹ Mes’ûdî, *et-Tenbih*, s. 142.

¹⁰² Ya’kübi, *age*, s. 7.

havasının *vebaya* müsait olduğunu, halkının daima vebaya yakalandığını kaydeder.¹⁰³ Muhammed b. Necîb Bekrân Şam'ın vebasından bahseden bir diğer müelliftir. Müellife göre “Şam vilayetinde *tâun* çok olur ve İfrîkiye hududundan Tabarka şehrinde *veba* çok olur.”¹⁰⁴ Müellif Şihâbüddîn el-Ömerî de, Dımaşk'a sığırayan *kara ölet* (veba) sebebiyle eşini kaybetmiş, kendisi de bu hastalığa yakalanmış ve şiddetli ateşle başlayan hastalık yüzünden ölmüştü.¹⁰⁵ Müellife göre “hicri 695 yılı (1295/1296) Mısır'da *kara ölet* hastalığı yayıldı. İnsanlar kıtlık ve kara öletten perişan halde öldüler.”¹⁰⁶ XIII. yüzyılda Mısır'da görülen bu veba salgını Mısır tarihinin en büyük felaketlerinden olup şehrin demografik yapısı üzerinde de çok ciddi sonuçlara yol açmıştır.

İstahrî ise vebanın ortaya çıkışında şehrin havasının belirleyici olduğunu İstahr örneği üzerinden ortaya koyar. Müellife göre İstahr'da *veba* görülür ancak sağlıklı hava olduğu için şehrin dışında hastalık bulunmaz.¹⁰⁷ İstahrî bu hava-hastalık ilişkisini diğer bazı şehirler üzerinde de izah eder ve “Cerum'un havası çoğunlukla sağlıklı ve değişkendir. Dârâbcird ve Tevvec'den daha fazla veba yoktur” der.¹⁰⁸ Hamdullah Müstevfî de İstahrî gibi hava ve su gibi etkenlerin hastalıkların ortaya çıkışında rol oynadıkları düşüncesiyle Rey'in havasının kokuşmuş ve suyunun tatsız olduğunu ve orada *vebanın* çok görüldüğünü söyler.¹⁰⁹

Makdisî İslam beldelerinde veba salgının görüldüğü birkaç yerden bahseder. Sugâr ve Curcân'ın *veba* mekânı olduğunu ifade eder¹¹⁰ ve Sugar'ın suyu kadar iğrenç bir suyun olmadığını, gördüğü vebalı şehirler arasında hiçbirinin Sugar kadar olmadığını kaydeder.¹¹¹ Yine aynı müellife göre Mısır kıtlık yaşamış ve korkunç bir salgın hastalıktan (*veba*) kırılmıştı.¹¹² Büst'te küçük bir şehre göre *veba* olayları bir hayli fazladır.¹¹³ Müellifin notlarından vebanın İslam dünyasının büyük bir kısmını etkisi altına aldığı ve salgının ağır kayıplara sebep olmakla birlikte kıtlık gibi diğer bazı felaketleri de tetiklediği anlaşılır.

Verem (داء السنن، الورم): Verem insandan insana yayılan bakterilerden kaynaklanan ve bulaş riski yüksek olan bir akciğer hastalığıdır. Hastalığın en belirgin belirtisi vücut sıcaklığındaki değişimdir. Öyle ki veremde sıcaklık ve ateş vücudun bir parçası haline gelir.¹¹⁴

Müellif Şihâbüddîn el-Ömerî diğer hastalık türlerinde olduğu gibi vereme yakalanan ve ölen tarihî kişilerin isimlerini kaydeder. Buna göre Sultan Muhammed b. Mahmud b. Muhammed b. Melikşah *verem* hastalığından öldü.¹¹⁵ Aynı müellif Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un da veremden öldüğünü söyler.¹¹⁶

Kaynaklarda veremin bir başka türü daha tespit edilmiştir. Bu manada “sıraca” verem enfeksiyonu türü olup bir çeşit kronik deri veremidir. Yalnız Makdisî'nin eserinde tespit edebildiğimiz sıraca hastalığı müellifin kaydına göre bitkisel kürlerle tedavi edilirdi. Buna göre Musul'a bir berid mesafede bulunan Ba'şika köyünde yetişen bir bitkiyi söken *sıraca hastası* kişi bu hastalığından kurtulurdu.¹¹⁷

Diğer hastalıklar: Yukarıda bahsedilen hastalıklardan başka coğrafyacılardan eserlerinde dağınık halde görülen diğer hastalık türleri de tespit edilmiştir.

Şihâbüddîn el-Ömerî eserinin muhtelif yerlerinde Müslüman devlet yöneticilerinin ölüm sebeplerini ve muzdarip oldukları çeşitli hastalıkları kaydeder. Bu manada “Ahmed b. Tolun'un ölüm sebebi uzun süredir muzdarip olduğu *mide* ve *karaciğer* hastalığı idi.”¹¹⁸ “Melik Kâmil şiddetli bir *nezleye* yakalandı, *hastalığı midesine indi* ve *çürümelere yol açtı. Ateşi yükseldi* tabipler kusmasını söylese de kusmaya çalışırken aniden öldü.”¹¹⁹ “Sökmen b. Artuk'un ölüm sebebi *bademcik iltihabıdır*.”¹²⁰ “Hârezmşah Atsız bir *felç* geçirmiş, yüksek

¹⁰³ Ebü'l-Fidâ, *age*, s. 243.

¹⁰⁴ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 111.

¹⁰⁵ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 8.

¹⁰⁶ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 414.

¹⁰⁷ İstahrî, *age*, s. 123; Yâkut el-Hamevî, *age*, s. 276.

¹⁰⁸ İstahrî, *age*, s. 137.

¹⁰⁹ Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 52.

¹¹⁰ Mukaddesi, *age*, s. 51.

¹¹¹ Mukaddesi, *age*, s. 189.

¹¹² Mukaddesi, *age*, s. 216.

¹¹³ Mukaddesi, *age*, s. 314.

¹¹⁴ İbn Sinâ, *age*, s. 196; Seyyid İsmâil Cürçânî, *age*, s. 151.

¹¹⁵ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 283.

¹¹⁶ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 239.

¹¹⁷ Mukaddesi, *age*, s. 157. İbn-i Şerîf hanâzîr (sıraca)hastalığına Türkçe'de “ot kesen” dediklerini ayrıca hunnâm da denildiğini bu hastalıkta yoğun ve sert yiyecekler uzak durulmasını söyler. Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, haz. Murat D. Çekin, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2017, s. 304.

¹¹⁸ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 184.

¹¹⁹ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 368.

¹²⁰ Şihâbeddîn el-Ömerî, *age*, s. 240. Sökmen'in difteriden öldüğü bilgisine dair bkz; Ali Sevim, “Sökmen b. Artuk”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII., İstanbul 2009, s. 394.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

ateşe yol açan ilaçlar kullanmış fakat hastalığı şiddetlenip vefat etmişti.”¹²¹ Bu bilgiler Orta Çağlarda görülen diğer hastalıklar konusunda da bilgi edinilmesini sağlar ayrıca devlet yöneticilerinin ölüm sebeplerini tespit edebilmek adına da kayda değerdir. Bu ise bu konuda yapılan müstakil çalışmalarda coğrafya eserlerinin de kaynak olarak kullanılabilceğine işaret eder.

Zekeriyyâ Kazvîni’ in kaydına göre “Deyr el-Cubb (el-Cubb manastırı) Musul ve Erbil arasında bir manastır olup insanlar *saradan* kurtulmak için buraya gider ve birçoğu iyileşir.”¹²²

Bunlardan başka kaynaklarda tespit edilen Farsça *reşte* (رشته) ve Hintçe *naru* (نارو) denilen bir hastalık türü vardır.¹²³ Bu hastalık insan vücudunda bir tohumun üreyip daha sonra kabarcık haline gelmesi ve deri altında su toplanmasıdır. Sonra kabarcık patlayıp ortasından damar gibi bir şey çıkar ve azar azar uzar. Bu damarın deri altındaki hareketi bir solucanın hareketine benzer. Uzunluğu bazen 57 cm’ye kadar ulaşır. Berberler ve İran’ın güney sahillerindeki mahalli kasaplar solucanı tek parça halinde deriden çıkarma maharetine sahiptirler. Bu solucan Güney İran limanlarının sakinlerinin vücutlarında yaygındır. Özellikle Lâristan, Bender Lenge ve Bender Abbas civarında. Coğrafya kitapları bu hastalıktan hali değildir. Hamdullah Müstevfî Aras nehrinin mucizelerinden bahsederken “bazı kitaplarda *reşte* hastası olan birinin bu suyu geçtiğinde o illetten kurtulduğu yazar” der.¹²⁴ Ayrıca Merv’in havasının kokuşmuş olduğundan ve orada *reşte hastalığının* çok olduğundan bahseder.¹²⁵ Ancak Muhammed b. Necîb Bekrân bu hastalık hakkında daha tafsilatlı malumat verir. Müellife göre “Merv şehrinde *reşte* ortaya çıkar ve Pencdih, Merverrûd ve Bâverd gibi onun bölgelerinde de olur. Bu hastalığa Arapça *ırk-i medenî* (عرق مدنی) ¹²⁶ (bazı yerlerde عرق مدنی) derler ve önce Medine’de çıkmıştır.”¹²⁷ Tabip İsmâil b. Hasan el-Cürcânî eserinde ırk-ı medenî hakkında şu bilgileri verir: “salgı bezlerinin eksikliği olan ırk-ı medenî bizim zamanımızda daha çok Horasan şehirlerinde olurdu. Salgı bezlerinin eksikliği yüzünden diş, parmak ya da onun dışındakiler gibi ya da bir el diğer elden ya da bir göz diğer gözden daha küçük olması gibi uzuvlar orantılı olmaz.”¹²⁸ XV. yüzyıl’da Bursa’da yaşamış hekim İbn-i Şerîf, Yâdigâr adlı tıp eserinde ırk-ı medenî’den şöyle bahseder: “Rişte derler, Hindistan’da çok olan bir hastalıktır. Bazı yerin suyundan, bazı yerin havasından olur. İnsanın gövdesinden bir nesne çıkar, deşilir, içinden erişte gibi ak ve uzayan bir nesne çıkar. Çektikçe uzar, küçük delikten çıkar. Bir nesneye sararlar, yavaş yavaş çekerler, uzadıkça sararlar ve yaranın yanında bir bezle bağlarlar. Kişinin üzülmemesi gerekir; eğer üzülürse helak olur veya aşırı zahmet çeker.”¹²⁹ Müelliflerin bu bilgilerinden reştenin Horasan bölgesinin belirgin hastalıklarından olduğu sonucu çıkar. Salgı bezlerinin doğru çalışmaması ile ortaya çıkan hastalığı tetikleyen başka unsurların olup olmadığı meselesi ise açık değildir. Zira bu hastalığın daha ziyade Horasan şehirlerinde görünmesinin bölgenin iklim şartları, hava, su gibi başka unsurlarla da alakalı olma durumu düşünülebilir.

YÜZYIL	HASTALIKLAR	ŞEHİRLER/BÖLGELER	MÜELLİFLER
X. Yüzyıl	Veba Humma Nikris Kara Safra Cüzzam Uyuz	Şam, Tirmiz, Hemedan, Büst, İstahr, Irak, Mısır, Cürcân (Gürgân) Hayber, Ahvaz, Mekrân Hemedan Masîsa San’a, Mısır Zenc	İbnü’l-Fakih, İbn Hurdâzbih, İbn Havkal, İstahrî, İbn Rüste, Mes’ûdî, Makdisî
XI. Yüzyıl	Humma Dalak (genişlemesi) Uyuz Cüzzam Veba Baras (abraş)	Avdagost, Mekrân Bahreyn, Avdagost Fustat Endülüs, Mısır Büst, Galâfika, Himyeri, Cürcân Yemen, Mekke	Ebü Ubeyd el-Bekrî
XII. Yüzyıl	Humma Veba Dalak	Ahvaz, Hayber Mısır, Cürcân, Zencan, Hulvân, Nevbendecan Bahreyn	Ebü Hâmid el-Gırnâtî

¹²¹ Şihâbeddin el-Ömerî, *age*, s. 281.

¹²² Zekeriyyâ Kazvîni, *age*, s. 369.

¹²³ Drankunkuliyaz ya da Gine solucanı hastalığı (GWD) olduğu bilgisine dair bkz: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Drankunkuliyaz> (Erişim Tarihi: 30.10.2022)

¹²⁴ Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 212.

¹²⁵ Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 157.

¹²⁶ <https://vajehyab.com/dekhoda/عرق+مدنی/> (Erişim Tarihi: 30.10.2022)

¹²⁷ Muhammed b. Necîb Bekrân, *age*, s. 111.

¹²⁸ Seyyîd İsmâil Cürcânî, *age*, s. 156.

¹²⁹ İbn-i Şerîf, *age*, s. 325.

XIII. Yüzyıl	Veba Humma Kara safra Dalak	İstahr, Şam, Tabarka Ahvaz, Askerimükrem, Tenes Masîsa Bahreyn	Yâkut el-Hamevî, Muhammed b. Necîb Bekrân, Zekerîyyâ Kazvîni
XIV. Yüzyıl	Veba Humma	Dimaşk, Şam, Rey Maldiv, Gence, Marakeş	Ebü'l-Fidâ, Şihâbüddîn el- Ömerî, Hamdullah Müstevfî

TABLO 1 X-XIV. yüzyıllarda İslam coğrafyacılarının eserlerinde görülen bazı hastalık türleri

2. Seyahatnamelerde Hastalık Türleri

Cüzâm (جدام): İbn Sînâ cüzâm hastalığının kırmızı, şiş ve lekeli yüzden teşhis edileceğini söyler.¹³⁰ Seyyah Ebü Dülelf'e göre "Ermenistan ile Afloğonya arasında büyük bir şehir vardır. O bölgedeki halkın arasında *cüzâm* hastalığı yaygın olup sebebi halkın çok lahana yemesidir."¹³¹ Ebü Dülelf'in cüzâmın sebebinin lahana tüketimine bağlaması seyyahların gezi notlarını daha ilginç ve dikkat çekici üslup ile kaleme alma maksadıyla alakalı olabilir. Zira Orta Çağlarda bütün İslam ve Avrupa coğrafyasını kasıp kavuran cüzâmın seyyahın bahsettiği şehirde lahana tüketiminden kaynaklandığı düşüncesi "okuyuculara bilimsel açıklamalardan daha ilginç gelebilir."

Endülüslü seyyah İbn Cübeyr, Akka sahibinin cüzâmlı olduğunu ve insanların karşısına çıkmadığını çocukluğunda *cüzâm* hastalığına yakalandığını söyler.¹³² Cüzâm hastalarının dış görünümünde meydana gelen olumsuz değişimler hastaların saklanma, toplumdaki kendilerini tecrit etme ve duygusal olarak yalnızlaşma isteklerini açığa çıkarır. Zira toplumun cüzâm hastalarına korku ve tiksintiyle yaklaşması hastaların aşağılık ve karamsarlık duygusuna kapılmasına neden olmuştur. Bu kişiler geniş toprakların ve hazinelerin sahibi büyük devlet adamları dahi olsa toplumun bakış açısında bir değişiklik yaratmamıştır.

Müslüman seyyah İbn Battûta da seyahatnamesinde cüzâmdan bahseder. Seyahati sırasında Perven'den çıkıp Kacerrâ'ya (Hacuraho) ulaşan seyyah burada bir grup cûkînin (yogi) *cüzâm* ve *sedef* hastalığına yakalanıp uzun bir süre yanlarında kalanları iyileştirdiğini söyler.¹³³ Orta Çağlarda cüzâmın tedavisi için farklı yollara başvurulduğu bilinir. Ayrıca tedavi için yalnız hekimlerden değil din bilginleri, âlimler gibi kimselerden de medet umulmuştur. Yoga felsefesiyle uğraşan yogilerin kimi zaman birbiriyle karıştırılan sedef ve cüzâm rahatsızlıklarına yönelik uygulamaları da bu meyandadır.

Çiçek (hastalığı) (جدري/مرض الجدري): Çiçek Orta Zamanlarda pek çok kişinin ölümüne hayatta kalanların ise ciddi yara izlerine veya körlüğüne sebep olan virüs kökenli bulaşıcı bir hastalıktır. Ebü Dülelf bu hastalığın daha az görüldüğü şehirleri tespit eder ve "Nîm Azray¹³⁴ ve Pîr arasında Dûzdan adında küçük bir şehir vardır. Çiçek ve *kızamık* hastalığı orada çok azdır" der.¹³⁵ Seyyahın notlarından anlaşıldığı üzere Dûzdan viral enfeksiyonların pek görülmediği bir şehirdir. Ancak yakın temas ve öksürük ile kolayca bulaşan bu hastalıklara Dûzdan'da az rastlanılmasının sebebine yer verilmez. Hastalığın yayılma riskinin önünü almak için karantina gibi uygulamaların ciddi önlem olduğu düşünülse de burada uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir.

Humma (حمى)-sıtma (مالاريا): Hummadan bahseden müelliflerin çoğu şehirlerin havasının hastalığı doğrudan etkilediğini belirtir. Nitekim meşhur tarihçi İbn Haldûn, (ö. 808/1406) Kitâbü'l-İber'de şehirler planlanırken dikkat edilmesi gereken hususlara ve bunlara dikkat edilmediği takdirde ortaya çıkan haller hakkında bilgilere yer vermiştir. İbn Haldûn'a göre şehirlerdeki durgun ve pis hava, bataklıklar ve kokuşmuş sular hastalıkların hızla yayılmasına sebep olur. *Durgun ve sağlıklı hava humma ve tâun gibi hastalıklara yol açar.*¹³⁶ Müellif bu noktada İfrîkiyede'ki Kâbis beldesini örnek verir ve pis kokular sebebiyle buranın ahalisinin ve dışarıdan gelenlerin *hummaya* maruz kaldıklarını söyler.¹³⁷ İslam coğrafyacısı ve tabip Ebü Zeyd Belhî (ö.322/934) de tıp eseri Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfus'de insanların vücutlarındaki farklılıkların toprağın, suyun ve toprağın farklılıkları sebebiyle olduğunu, havası ağır olan şehirlerde soluyanlar için zararlı etkilerin ortaya çıktığını söyler.¹³⁸

¹³⁰ İbn Sînâ, *age*, s. 348.

¹³¹ Ebü Dülelf, *İran Seyahatnamesi*, trc. Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 76.

¹³² İbn Cübeyr, *İbn Cübeyr Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s. 234.

¹³³ Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 778.

¹³⁴ Şehrîzor şehri. Kuzey Irak'ta tarihi bir bölge. Müslüman coğrafyacılar Nîmrâh (Nîmezrah, Nîmezray) olarak da adlandırıldığını söyler. Ahmet Gündüz, "Şehrîzor", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 473.

¹³⁵ Ebü Dülelf, *age*, s. 83.

¹³⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, C. II, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 636.

¹³⁷ İbn Haldun, *age*, s. 635.

¹³⁸ Ebü Zeyd el-Belhî, *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfus*, çev. Nail Okuyucu-Zahit Tiryaki, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012, s. 40-48.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

Endülüslü seyyah Ebû Hâmid el-Gırnâti'ye göre "Hızla yayılan bir *humma* hastalığı devamlı Ahvaz'ı uzak yakın demeden mahvetmiştir. Doğan erkek ve kız çocuklarında bu hastalık belirtisi görülmez, yanakları da kırmızı değildir. Ancak ebe doğarken çocuğa dokunduğunda onu ateşler içinde bulur."¹³⁹ Yine aynı müellife göre "Bahreyn'in *dalak iltihabı*, Hayber'in *humması*, el-Cezire'nin *çibanı*, Humus'un *deliliği*, Mısır'ın *vebası*, Irak'ın *lekeleri*, Farslıların *ateşi*, Belh'in *yarası* beldelere has hastalıklardır."¹⁴⁰ Seyyahın Ahvaz'da kronik hale gelen *humma* tespiti bahsedilen coğrafya eserlerinde de görülür. Bu doğrultuda her iki kaynak türü de Ahvaz'ın *humması* hususunda ittifak halindedir.

İbn Battûta Avrupa hariç eski dünyanın hemen her yerine seyahat eden İbn Battûta bu seyahatleri sırasında sık sık hastalanmış hatta defalarca sıtmaya tutulmuştu. İbn Battûta Kusantîne'den Bûne şehrine geldiğinde burada tekrar *sıtma* olduğundan ve halsizlikten dolayı düşmemek için kendini sarıkla hayvanın eyerine bağladığını söyler.¹⁴¹ Maldiv Adalarında da "öldürücü sıtmaya" yakalanan seyyah bu ülkede bol olan temr-i hindi'den (hint hurması) bir ratl'ı¹⁴² suda ıslattıktan sonra içtiğini, üç gün *ishal* olduktan sonra bu hastalıktan kurtulduğunu ve bu şehirden tiksindiğini söyler.¹⁴³ İbn Battûta'ya göre adaya ayak basan herkes sıtmaya yakalanır.¹⁴⁴ Seyyahın bu notları çalışma için fevkalade önemlidir. Zira sıtmada da görüldüğü gibi seyyahın kendisi ziyaret ettiği bazı şehirlerde görülen hastalıklara bizzat maruz kalmış, hastalık sürecinden ve tatbik edilen tedavilerden de bahsetmiştir.

İdil Bulgar Hanlığına gönderilen Abbâsî elçilik heyetinin kâtibi İbn Fadlân ise hummanın tedavisine dair uygulamalardan bahseder. Seyyah Kıtaylar kabilesini anlatırken *ateşli hastalıkları* yatıştıran bir taşın olduğunu söyler.¹⁴⁵ Seyyahların gezi notlarında çeşitli hastalıkların tedavisi için doğrudan ya da ek tedavi olarak doğal ve bitkisel çözümlerin yanı sıra doğal taşlar, cevherler, şifalı olduğu düşünülen sular ve kaynaklar da ön plana çıkar. Doğada bulunan bu kaynaklar kadim zamanlardan itibaren tedavi amaçlı kullanılmış ancak her zaman olumlu sonuçlar vermemiş hatta kimi zaman ciddi sonuçlara yol açmıştır. Gerçekten bu kaynaklar bazı durumlarda çeşitli hastalıklara faydalı olsa da tecrübesiz kimselerin elinde tehlikeye dönüşmüştür.

İshal (اسهال): Kirlenmiş ve bozulmuş sular ishalin en yaygın sebeplerinden biridir. Ebü Dülef de seyahatnamesinin münferit yerlerinde ishalden bahsederken şehir sularına dikkat çekmiş ve bazı yerlerde suların ishale neden olduğunu kaydetmiştir. Buna göre Ermenistan'da suları ekşi ve *ishal* edici çeşmeler vardır.¹⁴⁶ Müellif bir yerde de suyu kullanım şekline göre kaynaklanan ishale dikkat çeker. Masendan'ın Erevcan şehrindeki bir çeşmenin suyu ile tenkiye yapıldığında¹⁴⁷ *ishal* yaptığını, içildiğinde ise *balgam çıkarıldığını* ve bu suyun *sinir hastalığına* çok zararlı olduğunu yazar.¹⁴⁸

Nikris/damla hastalığı/gut (نقرس): "Kralların hastalığı", "zengin hastalığı" olarak nikris Orta Zamanlarda tedavisi neredeyse imkânsız ancak şiddeti azaltılabilen çok ağrılı bir hastalıktı. Ancak hastalığa derman bulabilmek için çeşitli yöntemlerin uygulandığı bilinir. Seyyahlar bu bilgilerden hali değildir. Doğada kendiliğinden yetişen çeşitli bitkilerden de bu amaçla istifade edilmiştir. Nikrisin türüne göre bitki ve tohumlardan hazırlanan merhemler ve yakılar tedavide kullanılmıştır.¹⁴⁹ Ebü Dülef, İzec'de Gagili adında tuzlu bir bitki yetiştiğini, onun suyunun *nikris* hastalığının tedavisinde kullanıldığını söyler.¹⁵⁰ Nikris tedavisinde amaçlananlardan biri genişleyen damar ağzlarının belli başlı bitkilerle daraltılmasını sağlamaktır.¹⁵¹ Dolayısıyla Ebü Dülef'in verdiği örnek bu meyanda değerlendirilebilir.

İbn Battûta'ya seyahatnamesinde nikrise çokça yer vererek ilginç tespitlerde bulunur. Seyyah huzuruna çıktığı bazı devlet yöneticilerinin bu hastalıktan muzdarip olduğuna bizzat şahit olmuştur, dolayısıyla verdiği bilgiler çok kıymetlidir. Seyyah bir yerde "Ulu sultan Uzbek (Özbek)'in kızı İt Küçücük'tür kocası İsa'dır. İsa'nın kızı sultanın eşiştir. Bu adam *nikris (damla)* hastalığı çektiği için ne ata inebiliyor ne de yürüyebiliyor. Hükümdarın huzuruna çıkacağı sırada hizmetliler arabadan indirip koltuğuna giriyordu. İkinci hatunun babası Nagatay beyi de aynı hastalıktan muzdarip buldum. *Bu meret Türkler arasında çok yaygın!*" der.¹⁵² Müellif eserinin bir başka yerinde de Hârezm beyi Kutlû Demûr'un da nikrise tutulduğundan bahseder ve Hârezm'e geldikleri halde emirin

¹³⁹ Ebü Hâmid Muhammed el-Gırnâti, *Gırnâti Seyahatnamesi*, haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022, s. 100.

¹⁴⁰ el-Gırnâti, *age*, s. 106.

¹⁴¹ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. I, s. 12.

¹⁴² Rıtl. Arap dünyasının en yaygın ağırlık birimi olup bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz; Cengiz Kallek, "Rıtl", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXV., İstanbul 2008, s. 52-55.

¹⁴³ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. II, s. 863.

¹⁴⁴ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. II, s. 833.

¹⁴⁵ İbn Fadlân, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 58-59.

¹⁴⁶ Ebü Dülef, *age*, s. 78.

¹⁴⁷ Tenkiye anüsten su vermek suretiyle kalın bağırsağı temizlemenin yoludur.

¹⁴⁸ Ebü Dülef, *age*, s. 87.

¹⁴⁹ Vural Genç, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Nikris Hastalığına Atfedilen Farsça Bir Reçete", *Belleten*, C. XXX, S. 287, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 45.

¹⁵⁰ Ebü Dülef, *age*, s. 119.

¹⁵¹ Genç, *a.g.m.*, s. 45.

¹⁵² İbn Battûta, *Seyahatname*, C. I, s. 480-481.

kendilerini karşılamaya gelememesinin sebebinin yeni atlattığı hastalığı olduğunu söyler. Emirin ziyaretine giden seyyah kendisini “Türkler arasında yaygın olan *damla* hastalığından dolayı iki ayağı da örtülmüş, yatağa uzanır” halde bulmuştur.¹⁵³ Seyyahın notlarında nikrisin hükümdarların, soyluların, zenginlerin arasında yaygın olduğu anlaşılır. Zira bol yağlı ve etli yemekler, aşırı içki tüketimi hastalığın sebepleri arasında görülür, bunları elde edebilen ve bunlara düşkün olan kimselerde hastalık açığa çıkardı.

Uyuz (جرب): Ebü Dülef’in seyahat notları arasında uyuzun tedavisi ile ilgili bilgiler yer alır. İslam beldelerinde uyuzla iyi geldiği düşünülen kaynaklar ve çeşmeleri sıralar. Müellif “*Uyuz, tas, sirt hastası, kalbinden şikâyeti bulunan, sinir bozukluğu, ateş hastalığı* ve sürekli üzüntülü olan birini Zeravend’deki bir su kaynağına götürdüm. Gece gündüz *karaciğer ağrıları* çektiğini bizzat gördüm. Bu çeşmenin yanında çok tatlı ve soğuk akan bir su vardır. O sudan içen kimse damar sertleşmesi ve dalak hastalığına yakalanmaz. Bu su çok basit bir şekilde *soda ve zerdab hastalıklarını* yok eder. Bu suya giren hayvanlar ve yavruları *uyuz* hastalığına yakalanmaz” der.¹⁵⁴ Seyyahın bu notlarından şifalı olduğu düşünülen suların bazı durumlarda çoklu hastalıklara da iyi geldiği anlaşılır. Bunlardan başka Erdebil’de *uyuz* hastalığını tedavi eden madenî suların¹⁵⁵ ve Rey’de uyuz tedavisinde çok faydalı olan küçük kaynak su çeşmelerinden bahseder.¹⁵⁶

Veba (الوباء): İbn Battûta seyahatnamesinde veba hakkında bilgi verirken coğrafya eserlerinde de görülen Suriye ve Mısır coğrafyasını kasıp kavuran veba salgınından bahseder. Hatta seyyah bunlardan farklı olarak vebadan ölenlerin sayısını ve bu konuda şehirler arasındaki farkı seyahat notlarında kaydeder. Seyyah Dımaşk’ta 749 senesi Rebûlâhir (Temmuz 1348) sonlarında korkunç *vebanın* zuhur ettiği günlerde herkesin inandığı peygamber ve kitapla rahmet dilediğini ve Allah’ın onlar için vebayı hafiflettiğini, aynı dönemde ölümlerin oradaki sayısının bir günde 2000’e varmadığı halde Kahire ve Mısır’da 24.000’e çıktığını söyler.¹⁵⁷ Müellif eserin bir diğer yerinde ise bizzat şahit olduğu veba salgınından ve salgının boyutlarından bahseder. Fattan şehrinde sonra payitaht Mutra’ya ziyarete gelen seyyah “ahaliyi kırıp geçiren bir *vebayla* karşılaştığını”, salgına yakalananların hastalığın ikinci veya üçüncü günü öldüğünü ve dışarı çıktığında bir hasta ya da ölüyle karşılaştığını yazar.¹⁵⁸

Ebü Hâmid el-Gırnâtî de eserinde vebanın en çok görüldüğü yerler hakkında bilgi verir ve yeryüzünün en vebalı altı yeri olarak Nevbendecan, Selvan, Havâset, Cürçân, Hulvân, Berdea ve Zencan’ı zikreder.¹⁵⁹

Müelliflerin bu bilgileri ile veba salgınının yayıldığı İslam beldelerini tespit edebilmeye yardımcı olmaktadır. Bu ise İslam coğrafyasının hastalık haritasını çıkarmamızı sağlamaktadır.

Diğer hastalıklar: Ebü Dülef seyahatnamesinin muhtelif yerlerinde çok çeşitli hastalık türlerine ve tedavi yöntemlerine yer verir. Bu noktada hastalıkları tedavi etmek amacıyla kullanılan şifalı olarak bilinen su kaynakları ön plana çıkar. er-Rân’da bulunan bir çayın suyundan içenlerin *böbrek hastalığına* yakalanmadığı, İsfendeviye deresindeki suyun *sinir hastalıklarına* ve *iltihaba* iyi geldiği ve orada *nefes darlığını* tedavi edecek bir çeşit kaynak suyun bulunduğu bu cümledendir.¹⁶⁰ Ayrıca Bistam’da aç karnına içildiğinde *mide gazını* gideren ve tenkiye yapıldığında ise *basuru* gideren acı sudan bahseder.¹⁶¹ Tenkiye Ebü Dülef’in seyahatnamesinde çeşitli hastalıklar için tekrar ettiği bir çeşit tedavi yöntemi olarak ön plana çıkmaktadır.

Seyyah Nâsır-ı Hüsrev’in eserinde daha önce hiçbir coğrafya eseri ve seyahatnamelerde tesadüf edilmeyen bir hastalık görülür. Müellif hastalıkların çok olduğu¹⁶² Tinnîs şehrinde kadınlara has olan bir hastalık hakkında “Tinnîs’te kadınlara âdet zamanı bir illet geliyor. *Saralı* gibi iki üç kere haykırıyorlar, sonra yine kendilerine geliyorlar. Bu hastalığa “el fuvak-et-Tinnîs” (*Tinnîs hastalığı*) derlerdi. Bu hastalığın tarif eden hekim Ebu’l-Seri’ hastalığın sebebinin ahalinin sürdüğü hayata atfediyor. Bunlar geceleri işretle geçirip hiç idman yapmıyorlarmış” der.¹⁶³ Hastalık hakkında seyyahın notlarından başka bilgi bulunamadığı için hastalığı tanımlamak ve yorum yapabilmek mümkün değildir. Bu sebeple seyyahın aktardığı bilgi ile iktifa edilmiştir.

İbn Battûta seyahat ettiği yerlerde oralara has olan hastalıklardan da bahseder. Bu notlar ise İslam coğrafyasında görülen hastalıkların dağılımını yapmaya yardımcı olur. Örneğin *kademü’l-fil’de* (=fil ayağı) Zafârlıların kadınları ve erkeklerinin maruz kaldığı yaygın hastalık olup hastanın iki ayağının birden kütük gibi şişmesine sebep olurdu. Halk arasında fil hastalığı olarak da bilinen bu hastalık (lenfödem) proteinden zengin lenf

¹⁵³ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. I, 522.

¹⁵⁴ Ebü Dülef, *age*, s. 73.

¹⁵⁵ Ebü Dülef, *age*, s. 70.

¹⁵⁶ Ebü Dülef, *age*, s. 103.

¹⁵⁷ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. I, 147.

¹⁵⁸ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. II, 861.

¹⁵⁹ el-Gırnâtî, a.g.e., s. 108.

¹⁶⁰ Ebü Dülef, *age*, s. 65.

¹⁶¹ Ebü Dülef, *age*, s. 110.

¹⁶² Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, trc. Abdülvehap Tarzi, İstanbul 1967, 149. dipnot.

¹⁶³ Nâsır-ı Hüsrev, *age*, 154. Dipnot.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

sıvısının birikiminden kaynaklı doku şişmesidir. Daha çok kol ve bacaklarda ağrılı şişkinlik şeklinde ortaya çıksa da boyun, karın ve cinsel organlarda da görülebilir. Mantar, çeşitli travmalar ve enfeksiyonlar, sivrisinek ısırmasıyla bulaşan parazitler hastalığın nedenlerindedir.¹⁶⁴ Sivrisineklerin getirdiği parazitler ise daha çok tropik bölgelerde bu hastalığın görülmesine sebep olur. Hint Okyanusu kıyısındaki Zafâr şehri de bu cümledendir. Zafâr şehrinde fil ayağından başka erkeklerin çoğunun duçar olduğu *fitk hastalığı* da görülür.¹⁶⁵ Bunlardan başka Balaban'ın torunu Nâsireddin oğlu Sultan Muizziddin şarap ve kadına düşkünlüğünden dolayı doktorların tedavilerinden aciz kaldığı bir hastalığa yakalanmış, *bir tarafı tamamen kuruyup tutmaz hale gelmiş*.¹⁶⁶

Seyyah İbn Fadlân, Bulgar ülkesini ziyareti sırasında halkın çoğunun hastalıklı olduğunu pek çoğunun *karın ağrısından* öldüğünü hatta küçük çocuklarda bile bu ağrının olduğunu gözlemlemiştir.¹⁶⁷

YÜZYIL	HASTALIKLAR	ŞEHİRLER/BÖLGELER	MÜELLİFLER
X. Yüzyıl	Karın ağrısı Humma Veba	Bulgar Cuhfe, Hurmâruz Fars	İbn Fadlân Mes'ûdî
XI. Yüzyıl	Cüzzam İshal, balgam, sinir hastalıkları el fuvak-et-Tinnîsî (<i>Tinnîs hastalığı</i>)	Ermenistan ile Afloğonya arası Erevcan Tinnîs	Ebü Dülef Nâsır-ı Hüsrev
XII. Yüzyıl	Humma Veba Dalak Çıban Delilik	Ahvaz, Hayber, Fars Mısır, Cürcân, Zencan, Hulvân, Nevbendecan, Selvan, Berdea Bahreyn el-Cezire Humus	Ebü Hâmid el-Gırnâtî
XIII. Yüzyıl	Cüzzam Humma	Akka Ahvaz	İbn Cübeyr, Yâkut el-Hamevî
XIV. Yüzyıl	Sıtma Veba Fil Ayağı Nikris	Büne, Maldiv Adaları Dımaşk, Mutra Zafâr Türkler arasında	İbn Battûta

TABLO 2 X-XIV. yüzyıllarda Müslüman seyyahların eserlerinde görülen bazı hastalık türleri

SONUÇ

Coğrafya kitapları ve seyahatnamelerde tespit edilen hastalık türleri İslam coğrafyasında hangi yüzyıllarda hangi hastalıkların yoğun olarak görüldüğü, hastalıkların etiyojisi, salgınların coğrafi dağılımı, İslam coğrafyasında tropikal hastalıkların görülme sıklığı, ölümlerin en çok hangi hastalık türlerinde yaşandığı, hastalıklardan kaynaklanan ölüm oranlarının şehirlerin nüfus kesafetine etkisi ve hastalıkların tedavisinde uygulanan yöntemlerin çeşitliliği gibi hususiyetleri açığa çıkarmaktadır. Dolayısıyla *bu eserlerin İslam tıp tarihi gibi çalışma alanlarında başvuru kaynağı olarak kullanılmalarının yüksek fayda sağlayacağı düşünülmektedir*.

Kaynaklardaki bilgiler yalnız X-XIV. yüzyıllarda İslam şehirlerinin hastalık haritasını çıkarmaya yardımcı olmaz aynı zamanda tıp literatürünün zenginleşmesini mümkün kılar. Nitekim bu çalışma vesilesiyle görüldüğü gibi Muhammed b. Necîb Bekrân'ın coğrafya eserinde rastlanan *hun-i suhte, karha-belhî ve ırk-ı medenî* gibi bölgesel hastalıklar tıp sözlüğü çalışmaları için de kuşkusuz yol açıcı olacaktır. Çoğu zaman coğrafyacıların ve seyyahların kitaplarında yer verdikleri hastalıklara maruz kalmaları dolayısıyla hastalığı gerçek manada tecrübe etmeleri buradaki bilgilerin teorisinin ötesinde olduğuna işaret eder.

Müelliflerin eserlerinde *hastalıkların etiyojilerine dair yorumlamaları* çalışmanın en önemli sonuçlarından birini teşkil eder. Çalışmada incelenen coğrafyacı ve seyyahlar eserlerinde farklı hastalık türlerinden bahsetse de çoğunlukla epidemik hastalıklara sebep olarak kirli, kokuşmuş ve sağlıksız havayı gösterir. Dolayısıyla *bu konuda klasik miasmatik açıklamayı benimsediklerini söylemek mümkündür. Miasmatik hava teorisine sahip müellifler hava ve suyun kalitesinin hastalıklar üzerinde belirleyici rol oynadığı inancındaydılar. İbn Haldûn'un, şehirlerdeki durgun ve pis hava, bataklıklar ve kokuşmuş suların hastalıkların hızla yayılmasına sebep olan olumsuz durumlar olduğu ve bunların özellikle tâun ve humma gibi hastalıklara yol açtığı yorumu miasmatik hava teorisinin Orta Çağlarda rağbet gördüğüne işaret eder. Bundan başka Merv'de reşte, Zenc diyarında uyuz, Ahvaz'da humma,*

¹⁶⁴ <https://www.memorial.com.tr/hastaliklar/fil-hastaligi-nedir-nasil-tedavi-edilir> (Erişim Tarihi: 30.10.2022)

¹⁶⁵ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. I, s. 371.

¹⁶⁶ İbn Battûta, *Seyahatname*, C. II, s. 628.

¹⁶⁷ İbn Fadlân, *age*, s. 35.

Maldiv Adaları'nda sıtmanın yaygın olması su-hava-iklim özelliklerinin bazı hastalıkların ortaya çıkışında etkisi olduğuna dair diğer örneklerdir.

Bu çalışma vesilesiyle ayrıca müelliflerin hastalıkları tarihî şahitlikler üzerinden anlattığı görülmüştür. Nitekim Şihâbüddîn el-Ömerî ve İbn Rüste gibi müellifler eserlerinde tarihî şahsiyetlerin ölüm sebeplerine dair bilgiler verir. Dolayısıyla bu eserler bu konuda son zamanlarda yapılan müstakil çalışmalara kaynak olmaktadır. Örneğin Şihâbüddîn el-Ömerî, Melikşah'ın oğullarından Mahmud'un *çiçek* hastalığına yakalanıp öldüğünü Berkayaruk'un ise aynı hastalığa yakalanıp iyileştiğini kaydeder. Devrin kaynaklarından öğrendiğimize göre Melikşah'ın diğer oğlu Sancar da küçükken çiçek hastalığına yakalanmış hatta hastalık yüzünde derin izler bırakmıştı. Bu ise hastalıkta *bulaş riskinin çok yüksek olmasının yanı sıra hastalık sürecinde bağışıklık sisteminin de etkili olabileceği ihtimalini akıllara getirir*. Ayrıca eserlerdeki hastalık türleri üzerinden sosyolojik tespitler açığa çıkmaktadır. Nitekim İbn Battûta nikris hastalığının Türkler arasında çok yaygın olduğunu söyleyerek bölgelere ve şehirlere özgü olan hastalıklardan başka toplumlara has ya da o toplumda daha yaygın olan hastalıkların da var olduğuna işaret eder.

İslam coğrafyacıları ve seyyahlar eserlerinde yalnız hastalık türlerine dair bilgi vermez aynı zamanda bu hastalıkların tedavi usullerinden de bahseder. Doğada kendiliğinden yetişen bitkiler, şifalı olduğu düşünülen sular ve bazı cevher türleri genellikle tüm hastalıkların tedavisinde ortaya çıkan unsurlardır. Bu doğrultuda *bitkisel tedavi yöntemine itibar edildiği* söylenebilir. Bu eserlerin yazılış amacı ve müelliflerin coğrafyacı ve seyyah olduğu düşünüldüğünde bitkisel merhemler, macunlar ve çeşitli karışımların en etkili ilaç grubu arasında görülmesi daha iyi anlaşılır. Ancak son zamanlarda fitoterapinin etkili tedavi yöntemleri arasında rağbet görmesi bitkisel ilaçların bu alanda geniş yer bulduğunu gösterir. Dolayısıyla *çalışmada kullanılan kaynakların pek çoğunun geçmişte fitoterapi uygulamaları ile ilgili bilgi ihtiva ettiği de söylenebilir*.

Tarihe ve tarihçiliğimize mütevazı bir katkı olarak düşünülen bu tetkik başka sahalarda yapılacak olan çalışmalara numune olma gayesi taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmad, Sayyid Maqbul, "Coğrafya", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 50-62.

Ahmed b. Ebî Ya'kûb "Ya'kûbî", *el-Büldân*, trc. Muhammed İbrâhim Âyetî, İntişârât-ı Bongâh Tercüme-yi ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1356.

Alaeddîn Alî Müttakî b. Hüsâmeddîn el-Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, nşr. Bekrî Hayyânî ve Saffet es-Sekkâ, C. X, Müessesetür-Risâle, Beyrut 1985.

Ciner, Osman, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Tercemesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.

Demirhan Erdemir, Ayşegül, "Ahlât-ı Erbaa", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, ss. 24.

Dols, Michael W, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 22, No. 2, May 1979, ss. 162-189.

Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî "İbnü'l-Fakîh", *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. M. J. De Goeje, Brill, Leiden 1885.

Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed el Ferâhîdî (Führûdî), *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerrâî, C. V, Beyrut 1988.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, C. I-II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste, *Kitâbü'l-A'lâku'n-Nefîse*, ed. M. J. De Goeje, Brill, Leiden 1892.

Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik*, (ve huve muavvelun ala kitabu Şuverü'l-Ekâlîm li'ş-Şeyh Ebî Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî), ed. M. D. Je. Goeje, Brill, Leiden 1927.

X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ

- Ebü Ubeyd el-Bekrî, *Kitâbü'l-Memâlik ve'l-Mesâlik*, nşr. A. P. Van Leeuwen ve A. Ferre, Tunus 1992.
- Ebü Zeyd el-Belhî, *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfüs*, çev. Nail Okuyucu-Zahit Tiryaki, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012.
- Ebü Dülef, *İran Seyahatnamesi*, trc. Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, trc. Abdülmuhammed Âyetî, İntişârât-i Bünyâd-ı Ferhengî İnan, Tahran 1349.
- Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. De. Goeje, Brill, Leiden 1889.
- Genç, Vural, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Nikris Hastalığına Atfedilen Farsça Bir Reçete”, *Bellekten*, C. XXX, S. 287, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2016, ss. 41-58.
- Gündüz, Ahmet, “Şehrızor”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVIII., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 473-475.
- Hâfız Ahmed b. Alî Hacer el-Askâlânî, *Bezlü'l-Mâ'un fi Fazli't-Tâ'un*, thk. Ahmed İsam Abdülkâdir el-Kâtib, Dâru'l-Âsime, Riyad 1411.
- Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, Dünya-yi Kitâb, Tahran 1362.
- Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, nşr. Menüçehr Sütüde, Kitabhâne-i Tahurî, Tahran 1362.
- İbn Cübeyr, *İbn Cübeyr Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.
- İbn Fadlân, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, C. II, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, çev. Esin Kâhya, 1. Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995.
- İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, ed. G. Le Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, London 1921.
- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, trc. Ahmet Ağırakça vd., C. VIII, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1996.
- Kallek, Cengiz. “Rıtl”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 52-55.
- Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşraf*, çev. Mithat Eser, Ankara Okulu, Ankara 2020.
- Mes'ûdî, *Murûc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.
- Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, (Muhammed Emîn Riyâhî), İntişârât-i Kitâbhâne-i İbn-i Sînâ, Tahran 1342.
- Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, trc. Meryem Doygun, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021.
- Mukaddesi, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel I*, yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, trc. Abdülvehap Tarzi, MEB, İstanbul 1967.
- Palalı, M. Zeki, “Cüzzam”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 150-152.
- Sevim, Ali, “Sökmen b. Artuk”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 392-394.
- Seyyid İsmâil Cürçânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, tsh. Muhammed Rıza Muharrerî, 1. Kitap, Ferhengistân-i Ulûm-i Pezeşkî Cumhuri İslâmî İnan, Tahran 1380.
- Sezgin, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*, C. II, Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul 2008.
- Şihâbeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Kitâbü Mu'cemi'l-Büldân*, nşr. Ahmed Nâcî el-Cemâlî-Muhammed Emin el-Hancî, C. I, Matbaa-i Saâdet, Mısır 1906.

Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, haz. Murat D. Çekin, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2017.

Yazıcı, Hüseyin, “Seyahatnâme”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 9-11.

Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, *Âşârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-'ibâd*, Dâru Sâdır, Beyrut ty.

<https://eslamdaro.com/عوارض-ناشی-از-مشکلات-خون-در-طب-اسلامی/> (Erişim Tarihi: 24.10.2022)

<https://www.memorial.com.tr/hastaliklar/fil-hastaligi-nedir-nasil-tedavi-edilir> (Erişim Tarihi: 30.10.2022)

<https://www.vajehyab.com/moein/ساقور> (Erişim Tarihi: 25.10.2022)

<http://www.lugatim.com/s/NİKRİS> (Erişim Tarihi: 26.10.2022)

<https://www.yogabiz.pro/melankoli-kara-safra-pitta-dosha/> (Erişim Tarihi: 26.10.2022)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Drakunkuliyaz> (Erişim Tarihi: 30.10.2022)

<https://vajehyab.com/dekhoda/عرق+مدنی/> (Erişim Tarihi: 30.10.2022)

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**X-XIV. YÜZYILLARDA İSLAM COĞRAFYACILARININ VE SEYYAHLARIN ESERLERİNDE
TESPİT EDİLEN HASTALIK TÜRLERİ**

AN EVALUATION OF THE COOPERATION BETWEEN ARMENIANS AND TURKS AGAINST THE LATINS IN THE MIDDLE EAST IN THE 12TH CENTURY

 10.53718/gttad.1268933

 MUHAMMED BİLAL ÇELİK* - EMEL AKBAŞ**

ABSTRACT

The Armenians, who were subjected to deportation many times while living under the Eastern Roman administration, were reactive against the Greeks because of their religious and heavy tax obligations. Towards the end of the 11th century, they had a hostile attitude towards Turks who entered Anatolia at the beginning. However, this situation did not last long, and they lived in peace under Turkish rule. The rapid Turkish advance in Anatolia and forming their own administration affected both the Greeks and the Catholic Christians, who were shaken by news brought by Greeks and those who left their own country to become pilgrims and went to Jerusalem. With the awareness created by the Reconquista movement in Spain, they accepted the cross, and set out to seize the “holy lands” and to end the persecution of the local Christians by the Muslims. Gregorian Armenians welcomed the incoming Crusaders with joy and, apart from some isolated incidents, made their work easier by directing the Crusaders. Since the Franks considered themselves superior to their Eastern Christian “brothers” among the Crusaders, bilateral good relations they had established over time began to deteriorate. During this period, although many Crusaders from the lower stratum of the Latins married local Christians, especially Gregorian Armenian women, the friction between them did not end due to the difference in sects. Since the Crusader County of Urfa is the geography where the relations between the Crusaders and Gregorian Armenians were the most intense, the marriage relations seen here were also seen among the nobles and gained enough power to have a say in the administration. However, there were also disadvantages of this intense relationship and Armenians were exposed to the ambivalent behavior of the Crusaders here. This situation continued for a while, but since the Catholic Christians began to consider the Gregorian Armenians as their subjects, the oppression of the Armenians caused a terrible disappointment and they sought salvation in their former allies, the Turkish rulers. For this reason, they asked the Turks for help many times and took their side against the Crusaders. The cooperation of the Gregorian Armenians with the Muslim Turks and their struggle to end the Crusader domination in the region show that establishment of a Christian union even during the Crusades is a dream. The leader of Catholic Christianity, the Pope, tried to have rights over all other Christian communities because he claimed to be universal, but he was not successful in putting this thought into practice due to the ill-treatment of the knights, nobles, and people against the native Christians. Although they brought new troops from the West to be permanent in the region, the Crusaders could not turn the power in their favor due to the unhealthy relations they established with local Christians. The good relations between Armenians, disappointed with the treatment they received behind this failure, with the Turks, and the policies they followed against the Catholic Crusaders were also seriously effective.

Keywords: Crusader, Armenian, Turk, Cooperation, Latins.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, E-Posta: bcelik@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8246-134X.

**Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Sakarya/TÜRKİYE, E-Posta: akbassemell@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7539-9763.

XII. YÜZYILDA ORTA DOĞU'DA ERMENİLER VE TÜRKLER ARASINDA LATİNLERE
KARŞI İŞBİRLİĞİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME

ÖZ

Ermeniler, Doğu Roma idaresi altında yaşarlarken Gregoryen Kilisesi'ne tabi olmalarından dolayı birçok kez tehcire maruz kalmış gerek dini gerekse de ağır vergi yükümlülükleri nedeniyle Greklere karşı tepkiliydi. XI. yüzyılın sonlarına doğru onlar, Anadolu topraklarına ele geçirmeye çalışan Türklere karşı başlarda düşmanca bir tavır içinde olmuşlardır. Ancak bu durum çok da uzun sürmemiş ve Türklerin hakimiyeti altında barış içinde yaşamışlardır. Türklerin Anadolu'da hızla ilerleyişi ve Doğu Roma topraklarını hızla ele geçirip kendi yönetimlerini oluşturması hem Grekleri hem de kendi ülkelerinden hacı olmak için ayrılmış Kudüs'e gidenlerin getirdiği haberlerle sarsılan Katolik Hristiyanları etkilemiştir. İspanya'daki *Reconquista* hareketinin yarattığı farkındalıkla birlikte haçı kabul ederek "*kutsal topraklar*"ı ele geçirmek ve Müslümanların yerli Hristiyanlara yaşattığı zulme son vermek için yola çıkmışlardır. Gregoryen Ermeniler, gelen Haçlı birliklerini sevinç içinde karşılamış bazı münferit olaylar dışında da Haçlıları yönlendirerek adeta işlerini kolaylaştırmıştır. Haçlı birlikleri arasında bilhassa Frankların kendilerini Doğulu Hristiyan "*kardeşlerinden*" üstün görmeleri nedeniyle zaman içerisinde kurdukları ikili iyi ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Bu süre zarfında Latinlerin aşağı tabakasından çok sayıda Haçlı yerli Hristiyanlarla özellikle Gregoryen Ermeni kadınlarla evlilik yapsa da aralarındaki sürtüşme mezhep farklılığından da kaynaklanan kimi nedenlerden dolayı son bulmamıştır. Urfa Haçlı Kontluğu, Haçlı birlikleri ile Gregoryen Ermeniler arasındaki ilişkilerin en yoğun yaşandığı coğrafya olması hasebiyle burada görülen evlilik ilişkileri soylular arasında da tecrübe edilmiş olup yönetimde söz sahibi olacak kadar güç kazanmışlardır. Lakin bu yoğun ilişkinin olumsuz yanları da olmuş ve Ermeniler burada Haçlıların ikircikli davranışlarına maruz kalmıştır. Bu durum bir süre devam etmiş olsa da Katolik Hristiyanların, Gregoryen Ermenileri kendi tebaası altında değerlendirmeye başlamasından itibaren ezmesi Ermenilerde dehşetengiz bir hayal kırıklığı yaratmış ve kurtuluşu eski müttefikleri olan Türk hükümdarlarında aramışlardır. Bu nedenden ötürü birçok kez Türk yöneticilerden yardım istemiş ve Haçlılara karşı onların safında yer almışlardır. Gregoryen Ermenilerin, Müslüman Türkler ile kurduğu iş birliği ve bölgedeki Haçlı hakimiyetine son vermek için giriştikleri mücadele göstermektedir ki Haçlı Seferleri sırasında dahi bir Hristiyan birliğinin kurulması bir hayalden öteye gidememiştir. Katolik Hristiyanlığın ruhani lideri Papa, evrensel olma iddiasında olmasından ötürü diğer bütün Hristiyan cemaatler üzerinde hak sahibi olmaya çalışmış ancak bu düşüncesini uygulamaya koymada sefere katılan şövalyelerin, soyluların ve halkın yerli Hristiyanlara karşı kötü muamelesinden dolayı başarılı olamamıştır. Bölgede her ne kadar kalıcı olmak için Batı'dan yeni askerî birlikler getirtilse de yerli Hristiyanlar ile kurdukları ilişkilerin sağlıksız olması nedeniyle Haçlılar, gücü kendi lehine çevirmeyi başaramamışlardır. Bu başarısızlığın arkasında gördükleri muamele nedeniyle hayal kırıklığına uğrayan Ermenilerin Türklerle yeniden kurduğu iyi ilişkiler ve Katolik Haçlılar aleyhine izledikleri politikalar da ciddi manada etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Haçlı, Ermeni, Türk, İş birliği, Latinler.

Toward the end of the 11th century, the Catholic Church in Rome renewed its contact with Orthodox Eastern Rome. At that time, the Papacy was eager to make an agreement with the Orthodox Christians against the Muslim Turks, who were threatening Eastern Roman territory, as it was in their own interests. In the aftermath of this renewed contact, an operation was planned in the Western world, with the Catholic Church in the lead, to liberate the "Holy Land" and "their Christian brothers". The subsequent "Crusades", as the operation was named, were primarily organized not by Pope Urbanus II, but by his predecessor Pope Gregory VII (1073-1085), who was not just the fiercest opponent of moral reformers in Rome but who also endeavoured to realize the Papal dream of leading the secular community. He believed that Jesus's soldiers must be present anywhere in the world to fight against evil. For this reason, he planned an aid expedition to the East to help his Christian brothers who were being "oppressed" under Muslim domination (1074). In a letter written to his ally Mathilde, Duchess of Toscana, Pope Gregory VII wrote:

"How serious my intention and how great my desire to go overseas and with Christ's help to carry succour to the Christians being slaughtered like sheep by pagans, I hesitate to say to some persons lest I seem to be moved by too great a fickleness of purpose. But to you, my most dearly beloved daughter, I have no hesitation

in declaring any of these matters; for I have more confidence in your good judgement than you yourself could possibly express.”¹

However, Pope Gregory VII's initiatives were in vain but when his successor Pope Urbanus II came on the scene the Church got a new opportunity in the form of an appeal for help from Eastern Roman Emperor Alexios Komnenos. In this regard, Emperor Komnenos (1081-1118) sent envoys to a gathering Pope Urbanus II (1088-1099) arranged in Piacenza in March 1095. At this gathering, the emperor's representatives requested military assistance of an expedition against the Seljukid Turks who had seized all of Anatolia, with the exception of Istanbul and the Black Sea coast. Since the Pope's gathering made adaptations based on its own sensitivities, this call took this form: “Aid to the Eastern Christians under Muslim oppression”. Pope Urbanus II seized this opportunity both because of the urgency he felt from the pleading messages of his Christian brothers, and to heal the rift between Rome and the Orthodox Greek Church that arose following a clash between the Patriarch of Constantinople and the Papal envoy in 1054.

In all likelihood, the initiative concerning the invitation to the imperial representatives came personally from the Pope. Anna Komnena does not mention anything about such a request from Alexios. Because had the emperor initiated such a move, he would have been accused of the problems the Latins created in the Empire.² It does not appear to be possible to reach a definite conclusion, based on current sources, as to whether or not Eastern Rome asked for help for the Catholic Christian world for a sacred goal. The issue that deepens the problematic aspect of the aid request is that in the writings of Eastern Roman personages like Anna Komnena and Ioannes Zonaras at the time of the gathering in Piacenza there is no mention of Alexios Komnenos' letter to Pope Urbanus II, which was carried by East Roman envoys, asking for help.³ The only Eastern Roman source that mentions the envoys and the message in Piacenza is in Theodoros Skutariotes's chronicle *Synopsis Chronike*.⁴ Although this chronicle has the sense of having been written at the time of the Crusades, in fact, it was written 200 years after the incidents of 1095.⁵ It is possible that this event was adapted by Symeon II, who was Eastern Rome's Orthodox Greek Patriarch in Jerusalem, and sent to the Pope through Pierre L'Ermite. Because Pierre L'Ermite visited Jerusalem as a pilgrimage duty, and he witnessed the miserable state of the Christians there. This claim is the basis of the argument that Pierre L'Ermite's allegations lit the sparks for the Crusades.⁶

The Church moved to immediately activate the idea of a sacred war, which nourished the claim of universality, inviting the knights of the West, the nobility and the populace to take up the cross to save “their Christian brethren” in the East, and by providing the necessary financing to motivate the expedition. However, a great portion of those who took up the cross and participated as volunteers in the expeditions were from groups that Westerners were displeased to have living among themselves, like “criminals, robbers, sinners, thieves, parent killers, false witnesses, pimps, gamblers, women who had left their husbands to become prostitutes, and traitors.”⁷

Despite the inclination of Christian rulers to distance themselves from these expeditions, the knights accepted the call to holy war with ardour. The main factor driving them to action was the urge they felt for possibly acquiring land. In the West, and especially in northern France where the right of first-born children was entrenched, the attractiveness of this type of war was quite high. Because younger male children were motivated to find their fortunes elsewhere. The desire to acquire new lands and enjoy adventure was something that intoxicated

¹ *The Correspondence of Pope Gregory VII*, Trans. Ephraim Emerton, WW Norton & Co, United States 1959, p. 60, 61; *The Correspondence of Pope Gregory VII*, Trans. Ephraim Emerton, WW Norton & Co, United States 1969; Malcolm Barber, *The Crusader States*, Yale University Press, New Haven and London: 2012, p. 11; C. Wright, “On The Margins of Christendom the Impact of the Crusades on Byzantium”, *The Crusades and the Near East*, ed. Conor Kostick, Routledge, London 2011, p. 56; B. Hamilton, *The Latin Church in the Crusader States*, Variorum, London 1980, p. 161; S. Kangas, “Inimicus Dei Et Sanctae Christianitatis? Saracens and Their Prophet in Twelfth-Century Crusade Propaganda and Western Travesties of Muhammad's Life”, *The Crusades and the Near East*, ed. Conor Kostick, Routledge, London 2011, p. 140.

² P. Magdalino, “The Pen of the Aunt: Echoes of the Mid-Twelfth Century in the Alexiad”, *Anna Komnene and Her Times*, ed. T. Gouma-Peterson, New York 2000, p. 25, 26; J. G. Ghazarian, “The First Latin Encounters”, *The Armenian Kingdom in Cilicia During the Crusades the Integration of Cilician Armenians with the Latins 1080-1393*, London: RautledgeCurzon, 2000, p. 98.

³ I. Zonaras, *The History or Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, tr. Thomas M. Banchich and Eugene N. Lane, Routledge, London 2009, p. 82.

⁴ K. A. Zafeiris, *The Synopsis Chronike and its Place in the Byzantine Chronicle Tradition: its Sources (Creation-1081 CE)*, A Thesis Submitted for the Degree of PhD at the University of St Andrews, St Andrews, Scotland 2007, p. 305.

⁵ J. Harris, *Byzantium and Crusades*, The Bath Press, New York, London 2003, p. 48.

⁶ E. O. Blake and C. Morris, “A Hermit Goes to War: Peter and the Origins of the First Crusade” *Studies in Church History*, XXII, 1985, pp. 79-108; A. Jotischky, “The Christians of Jerusalem, the Holy Sepulchre and the Origins of the First Crusade”, *Crusades*, VII, 2008, pp. 35-57.

⁷ S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* vol: I, tr. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 2008, p. 71; P. M. Cobb, *Müslümanların Gözüyle Haçlı Seferleri*, tr. Ekin Duru, Say Publisher, Istanbul 2018, p. 59; H. Korunur (tr.), *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi Işığında III. Haçlı Seferi (1189-1192)*, Kitabevi Publisher, İstanbul 2019, p. 4.

AN EVALUATION OF THE COOPERATION BETWEEN ARMENIANS AND TURKS AGAINST THE LATINS IN THE MIDDLE EAST IN THE 12TH CENTURY

knighthood in France and particularly the Normans, who had become tied to the land for just a few generations and who had not yet abandoned the life of nomadic brigandry. The Church was very pleased that the expedition gained momentum among Catholic Christians, thanks to the Normans.⁸ In addition, their lands were plundered and rendered useless by the invasions of barbarian tribes from the north and west. Requests for deforestation to allow for new lands were rejected by nobles who hunted in the forests, and continuous attacks by bandits on the lower classes motivated them to join the expeditions in search of hope in the East. In Pope Urbanus's Clermont Sermon, he emphasized the troubles of the populace, noting that their land could no longer sustain them so they were always fighting among themselves, and he insisted that they must therefore acquire the "sacred lands" where rivers of milk and honey flowed. In this regard, in Petrus Tudebodus's chronicle, it was conveyed that all of Europe was gradually being enveloped by evil, the kings were constantly at war and banditry, injustice and oppression were everpresent, with homes and even churches being burned.⁹

Everyone participating in the expedition was to bear a red sign of the cross, sewn onto coat sleeves. Everyone accepting the cross vowed to go to Jerusalem and in the event that they turned back before reaching there or refused to go at all they would be excommunicated from the Church. Priests and monks would be able to accept the cross only if the bishop and senior priests gave permission. No one would be able to join the expedition with a priest they were previously linked to. The matter was not just one of a conquest. In all cities seized from the hands of nonbelievers all rights and goods acquired were to be returned to the Eastern churches over time. Everyone was required to be ready to abandon their land and hearths after gathering their crops, on 15 August 1095, the day marking the Blessed Virgin Mary's ascension into heaven. The armies that gathered in all corners of the West were to meet in Constantinople, the capital of Eastern Rome.¹⁰

Contrary to modern sources written about the Crusades, Claude Cahen states that Eastern Rome made no such appeal for help and, instead, at a time when they had achieved superiority over the Muslim Turks threatening their eastern border, Emperor Alexios Komnenos became irritated when he became aware of the initiative in the West. Also, Cahen adds that the subject of letters written between Pope Gregory VII and the Armenian Catholic Patriarch concerned their common enemy, Orthodox Eastern Rome, because for quite some time Eastern Rome had adopted an inimical attitude toward the Armenians, who were of a different sect. For this reason, the Gregorian Armenians felt as though their existence was under threat. Consequently, they adopted an inclusive approach against the Crusader army coming from the West and accepted any and all proposals for cooperation.¹¹ Besides this, some priests in Jerusalem who held Eastern Christian beliefs made some appeals to Catholic Christians with whom they established contacts in order to play on their sympathies, but these priests' aim was definitely not military aid but, rather, to collect alms for the churches they belonged to.¹² For these reasons they depicted themselves as being in need of aid.

Catholic Christians saw their Eastern Christian co-religionists, to whose aid they were rushing, as "heretics" and, believing that they had strayed from the true path, were not fond of them. At the beginning of the expeditions, they concealed these feelings but, in a letter, thought to have been sent by the Crusades leaders to Pope Urbanus II on 11 September 1098 this attitude was very evident. The letter, probably written by Bohemund when he was making preparations in France and gathering soldiers, characterized the Eastern Christians as infidels and the aim of the letter was to ensure Pope Urbanus's active role in the Crusades and to encourage him to that end. It appears that Fulcherius Carnotensis did not use this letter as a source. However, the letter was included in a later one of his studies. So why was it deemed necessary to add this letter later? Probably, the writer, adding the letter in 1105-1106, may have wanted to embolden Bohemund for a new expedition. Many years later when the work was under its second rectification this information was deemed unnecessary and was not included¹³:

"We have subdued the Turks and the pagans; but the heretics, Greeks and Armenians, Syrians and Jacobites, we have not been able to overcome. Therefore we ask and ask again that you, our most dear father,

⁸ J. R. Smith, *The First Crusade and The Idea of Crusading*, Continuum, London-New York 2003, p. 5.

⁹ Petrus Tudebodus, *Bir Tanığın Kaleminden Birinci Haçlı Seferi Kudüs'e Yolculuk*, tr. Süleyman Genç, Kronik Book, İstanbul 2019, p. 57.

¹⁰ D. C. Munro, "The Speech of Pope Urban II at Clermont, 1095", *American Historical Review*, XI, 1906, p. 231; A. C. Krey, "Urban's Crusade-Success or Failure", *American Historical Review*, LIII, 1948, p. 237; J. A. Brundage, "Adhemar of Le Puy: The Bishop and his Critics", *Speculum*, XXXIV, 1959, p. 202.

¹¹ C. Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, tr. Mustafa Daş, Yeditepe Publisher, İstanbul 2018, p. 49, 50.

¹² C. Cahen, "An Introduction to the First Crusade", *The Crusades Critical Concepts in Historical Studies*, ed. A. Jotischky, vol: I, Routledge Group, New York, London 2008, p. 256, 257.

¹³ Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi (Kutsal Toprakları Kurtarmak)*, tr. İ. Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat, İstanbul 2009, pp. 91-94.

come as father and head to the place of your predecessor; that you who are the Vicar of the Blessed Peter seat yourself on his throne and use us as your obedient sons in carrying out all things properly; and that you eradicate and destroy by your authority and our strength all heresies of whatever kind. And thus you will finish with us the pilgrimage of Jesus Christ undertaken by us and proclaimed by you; and you will open to us the gates of the one and the other Jerusalem and will liberate the Sepulcher of our Lord and exalt the Christian name above all. For if you come to us and finish with us the pilgrimage that was inaugurated by you the whole world will be obedient to you. May God who liveth and reigneth forever and ever suffer you to do this. Amen.”¹⁴

Even though controversy continues about the authenticity of the letter, whatever the intention, the inclusion of the letter in the Latin chronicle makes clear how the Crusaders would approach the local Christians when necessary. Additionally, the Crusader armies spilled blood beyond what words can describe to reach their goals and saw no reason not to pillage the Orthodox Christians and their places of worship.

When the Crusades began, the Armenians were living in various places in Anatolia under the rule of the Seljuks and the Eastern Romans. In particular, the Seljukid Turks established a permanent administrative organization following the raids they made throughout the region after 1071, so the Armenians had no choice but to live under Muslim Turkish rule. At first, although the Armenians reacted against the Seljukid presence and living under their rule, later they became a part of this organization. And since they did not encounter problems similar to those they were subjected to by Eastern Rome, they succeeded in living peacefully. This situation lasted until 1095 but at that time the Armenians perceived the expedition that the Catholic Christians initiated to be a rescue operation for Eastern Christianity, and they supported it enthusiastically as best they could. In this regard, the Armenians were the ones who ensured the fate of the first Crusade with food assistance and advice at the times when the Crusader army needed such things as it advanced and laid siege. In fact, Pope Gregory VIII (1118-1121) said that “no other nation rushed to the aid of the Crusader armies as much as the Armenians did. The Armenians gave the Crusaders horses, guns, and grain.”¹⁵

The Armenians provided important services to the Crusader army from the standpoint of settling and stabilizing it in the regions it came to¹⁶ (but when they realized that the Crusaders had not come to liberate Eastern Christian groups, they experienced a number of incidents. It is worth mentioning one incident that occurred before this realization. While the Crusaders were engaged in a long siege of Antioch, there was some Armenian-Turkish cooperation. As the Antioch siege continued, a group of Armenians remained loyal to Yağısıyan, the city’s governor, and undertook spying activities to the advantage of the Muslim Turks, obtaining information from the Crusader command post and feeding it to Yağısıyan. The Armenians and Assyrians pretended to flee to the Crusader command post and there they were able to obtain information about the Crusader army’s situation and ensure that Yağısıyan learned about it, providing invaluable support for the city’s defence.¹⁷

The Catholic Crusaders received broad support from the Armenians during the Crusades, and they responded with an accommodating attitude and tried to establish good relations. However, one sees that this situation began to change as events progressed. With the movement of many Crusaders from Antioch and other regions to Urfa (Edessa) the Crusaders’ status there was strengthened.¹⁸ Initially, Armenians were appointed to high positions in the Crusaders’ administration because of scarcity of their own kind. When this need no longer remained, though, the Armenians began to be replaced by Latins. In the Spring of 1104, Antioch ruler Bohemund I seized Elbistan and his troops who were settled there imprisoned influential local Armenians following the Harran defeat of 7 May 1104 in their effort to hold on to Elbistan. According to information from Matthew of Edessa (d. 1144) about this event, the Armenians of Elbistan suffered greatly at the hands of the Catholic Crusaders and in revenge they sent

¹⁴ Carnotensis, *ibid*, p. 94; A. C. Krey, *The First Crusade the Accounts of Eye-witnesses and Participants*, Princeton University Press, Princeton 1921, p. 193.

¹⁵ Jacques de Morgan, *Histoire du Peuple Armenien* adlı çalışmasından, H. Zimmermann, *Das Papsttum im Mittelalter*, p. 216; F. Tourneize, *Histoire Politique et religieuse de l’Armenie*, p. 221; quoted by Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, TTK, Ankara 2007, p. 116.

¹⁶ Carnotensis, *ibid*, p. 126; Guibert of Nogent, *The Deeds of God through the Franks*, tr. Robert Levine, The Boydell Press, Woodbridge 1997, p. 84; Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis’in Haçlı Kroniği, Başlangıç’tan Kudüs’ün Zaptına Kadar*, tr. Ergin Ayan, Ötügen, İstanbul 2016, p. 198.

¹⁷ Anonim Süryani Vekayinamesi, “The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)*, 1933, p. 88; J. France, *Victory in the East: A Military History of the First Crusade*, Cambridge University Press, Cambridge 1994, p. 190; E. Altan, *Antakya Haçlı Prinkepliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK, Ankara 2018, p. 53, 54.

¹⁸ Z. İnan, “I. ve II. Haçlı Seferleri Sürecinde Ermeni-Latin İlişkileri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ortaçağ*, vol: II, ed. Mehmet Metin Hülagü etc, TTK, Ankara 2014, p. 214.

AN EVALUATION OF THE COOPERATION BETWEEN ARMENIANS AND TURKS AGAINST THE LATINS IN THE MIDDLE EAST IN THE 12TH CENTURY

an envoy to Kılıç Arslan I in 1105, informing him that they wanted to surrender the city to him.¹⁹ Turkish units immediately came to the city walls and were let in by the Armenians. The Crusader commander, sensing what was happening, wanted to attack the Armenians in the city and punish them but, instead, the Armenians defeated the Crusaders, putting them all to the sword. Matthew of Edessa, who put the number of Crusaders at 300, described the oppression visited on the Armenians by the Crusaders as follows²⁰:

When the inhabitants of the city of Edessa learned of all this, they all became sad and gloomy because of Baldwin, for they thought that he was dead. So they assembled in the Church of St. John in the presence of the Frankish papios in order to consult with each other [as to what was to be done]; for they feared that the city would once again fall to Tancred and he would hand it over to Richard who, when he had previously occupied Edessa, had caused the ruin of many persons. When all the townspeople of Edessa came together, they had a conference with the papios and said: "Let your men and ours guard the citadel until we learn who is to be the lord [of the city]." A day later Joscelin and Baldwin came and entered the city of Edessa. They inquired as to what had been proposed at the assembly and regarded it as quite dangerous, interpreting it to be an act of disloyalty. So they proceeded to wantonly pillage everything in sight and to put out the eyes of many innocent people. On this occasion they inflicted severe punishments on the Christians, for the Franks easily lent an ear to all the vicious accusations made and were very willing to shed the blood of innocent and righteous men. They went so far as to make an attempt to blind the Armenian bishop, his lordship Stephen. However, when the townspeople learned that the bishop was beyond reproach, they ransomed him for a sum of one thousand dahekans

Mosul Emir Mevdud's siege of Urfa in 1110 ended unsuccessfully and although he tried again in 1111 and 1112, he could not take the city in those years either.²¹ The second siege caused a calamity for Urfa's native Christian populace, the Armenians. During this siege Mevdud sent word to the Urfa Armenians promising them that if they surrendered the city to him, they would suffer no negative consequences and would live in peace. Despite the city's Armenian ruler rejecting this proposal, about 20 Armenians secretly made a deal with Mevdud and let the Turkish soldiers climb over the walls during the night.²² Based on the agreement they made, the Turks climbed up ropes the Armenians hung over the walls on the eastern side of the city.²³ However, Urfa ruler Joscelin I (1118-1131) began a violent operation against the Armenians. According to Matthew of Edessa, "with the incitement of the evil words of some instigators, the blood of many innocent men of the populace flowed because of killings and burnings."²⁴ This violent action inflicted on the Armenians was described as follows in the *Anonim Süryani Vekayinamesi*: "Mevdud returned to his own country. The Franks put the traitors on trials, seized quite a few guilty and innocent people, cut off their hands and noses, plucked out their eyes. Many died and the others were executed."²⁵ When his siege was unsuccessful, Mevdud returned to Mosul but within the city of Urfa, in particular, enmity and distrust began to fester between the Armenians and the Crusaders. Count Baudouin du Bourg and Joscelin's operation against the Armenians in 1111, convinced the Armenians that there was no hope of them living together with the Crusaders, leaving the helpless Armenians, who realized that there was strong evidence that the Crusaders would control the region, to seek contacts with the Turks. This idea of the Armenians about cooperating with the Turks engendered deep anger among the Crusaders, prompting them to renew their violence against the Armenians after the incident.²⁶ Although Crusader chronicles make no mention of this violent operation, both modern Assyrians and Armenians writers have written, as if with the same pen, similar accounts.²⁷ It is understood that when Mevdud realized that the Armenians of Urfa had been cowed and that a new attack on the well-fortified walls would be fruitless, he lifted the siege and instead seized Tell-Mavzen in the Shabakhtan region as he returned to Mosul.

¹⁹ K. H. Maksaudian, *The Chronicle of Matthew of Edessa*, University Press of America, New York 1993, p. 218.

²⁰ Maksaudian, *ibid.*, p. 179.

²¹ I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, vol. I, TTK, Ankara 1994, p. 129.

²² R. W. Thomson, "The Crusaders through Armenian Eyes", in *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. A. E. Laiou and R. P. Mottahedeh, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. 2001, p. 74.

²³ Maksaudian, *ibid.*, p. 206; *Anonim Süryani Vekayinamesi*, *ibid.*, p. 84.

²⁴ Maksaudian, *ibid.*, p. 207.

²⁵ *Anonim Süryani Vekayinamesi*, *ibid.*, p. 84.

²⁶ N. Hodgson, "Conflict and Cohabitation: Marriage and Diplomacy between Latins and Cilician Armenians, c.1097-1253", *The Crusades and the Near East*, ed. Conor Kostick, Routledge, London 2011, p. 85.

²⁷ *Anonim Süryani Vekayinamesi*, *ibid.*, p. 84, 92; Maksaudian, *ibid.*, p. 207; Demirkent, *ibid.*, vol. II, p. 149-152; J. R. Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem 1174-1277*, Archon Books, London 1973, p. 133.

In 1136, Antioch Prince Raymond completed preparations for an expedition against Imadeddin Zengi (1085-1146) and to ensure that his rear was secure he moved against the Cilicia Armenians firstly.²⁸ Raymond obtained the approval of Jerusalem King Foulque (1131-1143) and, acting together with Keysun and Maraş Count Baudouin, Raymond (1136-1149), targeted the local Armenian administrations. On the northeast borders of Urfa County, developments occurred that at first appeared to be exceptions, but which actually indicated a vicious Armenian-Crusader enmity which would predict the end of Urfa County. The incidents happened at Gerger and surrounding areas and in the middle of 1123, after the Jerusalem King took Badouin II (1118-1131) prisoner, it was seized by Belek but following the death of this powerful Turkish bey (1124), it again fell into the hands of the Crusaders. Gerger was left under the administration of Mikhail, son of Constantine, an Armenian notable who aided Baudouin I²⁹ Young Urfa Count Joscelin II (1131-1159) implemented a very determined policy toward the Armenians and not just thinking about the interests of the Crusader Franks. Within the county, there were bad relations, in part because of his own indecision, with the Armenians living in Keysun and Maraş, west of the Euphrates River. On the other hand, the Armenian Ruben dynasty that ruled the Kozan mountains and in Cilicia, were his closest relatives on his mother's side. Thoros I (1100-1129), who was the third ruler of the dynasty, which was established around 1080 with its centre in Vahka (Feke), was his uncle. In 1333 Armenian rule stretched from near Mersin in the south to the vicinity of Maraş in the north, which was linked to Urfa County (County of Edessa). In 1135, though, Leo I occupied Servendikar Fortress, which was tied to Maraş.³⁰ Subsequently, from time to time there were clashes between the Cilicia Armenians and the Antioch Principality that intensified and continued. The administrators of the Antioch Crusader Principality engaged in efforts to expand their territory at the expense of the Cilicia Armenians, while the Crusader counts in Urfa subjected the Armenian populace there to severe oppression, including torture and massacres, based on the accusation that from time to time they cooperated with the Turks.³¹

In addition, Ibn al-Athir (d. 1233) and Gregory Bar Hebraeus (Abu'l-Faraj, d. 1286) both recorded a significant incident, with some similar nuances, that played a definitive role in the fate of Armenian territory on the west side of the Euphrates River: The wife of Kogh-Vasil, who had died, applied to Aksungur to negotiate against the Franks.

Ibn Al-Athir, after Kogh-Vasil's death, reported that Kogh-Vasil's wife who was afraid of Franks and ruled the region which was regency to her adopted son sent envoys to Aksungur, who was besieging Urfa, and communicated with him. Additionally it is reported that Aksungur sent an envoy named Sungur Dirâz (Dizdar), the owner of Habur region, to the Armenian regent lady however here the Franks attacked Sungur Dirâz, who had a hundred people in his entourage, and the Franks were defeated in the fierce struggle and many of them were killed; Dirâz returned to Malik Masud and Aksungur with many gifts given by the Armenian regent, that Aksungur promised obedience to the regent, and when the Franks heard about this, many of the Armenians who were with the Armenians returned to Antioch. He also states that when the Franks heard about this, many of them who were with the Armenians returned to Antioch. In the telling of the same story, and the communications between Kogh-Vasil's wife and Sungur Dirâz, but in a more detailed and colourful manner, Abu'l Faraj related essentially the same tale but added that the Franks' attack on the Turks was made by 700 Frankish cavalymen and that it was successful. Other than that, there was nothing else contrary to Ibn al-Athir's narrative. Subsequent incidents serve as evidence to confirm the truth about this event, which is important from the standpoint of showing how the increasing hatred between the Armenians and the County of Edessa became clear for all to see. At the same time, it constitutes evidence that the Armenians of the Euphrates region had begun to clearly sense the near future. This expedition of Aksungur, which began successfully and held out the promise of greater possibilities after the Armenian queen regent appealed to him, ended without a result owing to a dispute that arose with Ilgazi and a defeat at the hands of the Artuqid Turkmens. In fact, after the Turkish forces withdrew, Baudouin de Bourg, on the pretext of suspecting treachery and back-stabbing, seized Kogh-Vasil's territory, fortresses and a number of other small, independent Armenian cities by force, attaching them to the County of Edessa and thereby, if only temporarily, reinvigorating the strength of the county.³²

²⁸ B. Z. Kedar, "On the Origins of the Earliest Laws of Frankish Jerusalem: The Canons of the Council of Nablus, 1120", *Speculum*, 74, 1999, pp. 310-35.

²⁹ Demirkent, *ibid.*, vol: II, p. 110.

³⁰ Süryani Mikhail, *Süryani Patrik Mikhail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, trans. Hrant Andreasyan Unpublished TTK Copy, 1944, p. 248.

³¹ Ersan, *ibid.*, p. 124.

³² İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, X, tr. Abdülkerim Özeydin- A. Ağrakça, Bahar Printing House, İstanbul 1987, p. 351, 352; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, tr. Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987, p. 352; Demirkent, *ibid.*, vol: II, p. 159, 160.

AN EVALUATION OF THE COOPERATION BETWEEN ARMENIANS AND TURKS AGAINST THE LATIN IN THE MIDDLE EAST IN THE 12TH CENTURY

The local Turkish administrators who took the decision to oppose the Crusader states in unison were able to acquire the support of the Armenian's princes over time. One example occurred on 2 October 1180. Yusuf ibn Ayyub ibn Shaği (*Saladin*, 1169-1193), arranged a meeting to oppose the Crusaders near Samsat. Jonathan Riley - Smith mentions that at the meeting it was mentioned that the Crusaders were harming not only Muslim interests in the region, but also Armenian interests, and therefore the Armenians were ready to cooperate with the Muslims.³³ Among those attending this meeting were the Artuqid beys, Sultan Kılıç Arslan II's (1156-1192) envoys, Mosul ruler Seyfeddin (1170-1180) and Armenian ruler Ruben III (1175-1187) and they took a vow with a ceremony to preserve the peace among themselves for the following two years. Doubtless, this alliance came about because of their common enemy, the Catholic Christian Crusaders.³⁴

Ultimately, there emerged an Eastern Roman Empire reality regarding the deepening ties between the local Christians and, in particular, the Armenians, with Turkish administrations. Orthodox Eastern Rome had a policy of casting out the Gregorian Armenians and the Assyrian people who were members of the Yaqubi Church³⁵ and was prepared to sacrifice these groups, when necessary, even going so far as to exile them to other regions. For this reason, they felt more secure under Turkish administration. Although the Crusaders' presence in Anatolia had excited them, the subsequent treatment they received was not much different that what they had seen from the Eastern Roman Empire and so the Armenian notables and princes cooperated with the Turkish administrators to find renewed liberation. When the explanations of modern writers who support this claim are carefully examined the positive characterization of the Turks is immediately evident. Eastern Christian historians, who were believers in Miaphysitism, and particularly Assyrians and Armenians of that belief, put forth the claim that God would punish the Eastern Roman Empire and its church policy by means of the Muslim armies. They considered the Muslim Turks to be their "liberators" and "saviours" and in their writings they said this explicitly. This idea was the direct consequence of Assyrian and Armenian historians making the distinctions of "the tyrannical Roman administration" and the "oppressed believing Christian", to mean the Miaphysitism believers, as they examined the events of the past. In the works of Assyrian and Armenian historians of the Miaphysitism belief, their characterizations of Muslims as "liberators" and "saviours" is based on the claims of these historians that they directed against the Eastern Roman administration, to mean tyranny towards those Christians opposed to the council and the pro-council "perversion" of the faith.³⁶

In her work, Anna Komnena related that the Fatimid Caliphate opposed the Crusaders' move to take Jerusalem and that in her army the caliphate did not only include Muslim Arabs and Turks, but also benefited from the Armenians under her command: "When relating to the Babil Ruler (Egyptian Sultan) Amerimnes (here, Anna mistakenly understood the saying Amir al-Mu'minin and, thinking it was his name, used this made-up name wrongly. The Fatimid Sultan in Egypt that she meant to name was Şehenşah, who went by the name Afdal) about the Celts' expedition, how they took Jerusalem and how they seized Antioch itself and many other cities in the area, (this Sultan became enraged) and assembled an army made up of Armenians and Arabs, (Syrian) Muslims and Agarenos (Turks) and sent it against them (Crusaders)."³⁷ From this it is understood that not all the Armenians had come under the Crusaders' sway and that their allegiance to their own rulers continued. And even though Fatimid Wazir al-Afdal was unsuccessful with this expedition, it served to continue the efforts of the region's local people against the Crusaders until a later time.

CONCLUSION

The Eastern Rome subjected the Gregorian Armenians to exile several times for both religious and political reasons. As the result of this negative treatment, the Armenians soon established good relations with the Turks who entered Armenian territory in Anatolia as of 1071 and had no problem living under Turkish rule. In the works of Armenian writers of the period, however much they mention the entry of the Turks into the region in a negative context, one easily sees that once relations were established these same writers recalled the Turks and their administrations with praise. The cruelty the Armenian people experienced at the hands of the Eastern Roman

³³ Smith, *ibid*, p. 73.

³⁴ Albertus Aquensis, *Albert of Aachen: Historia Ierosolimitana History of the Journey to Jerusalem*, tr. Susan Edgington, Clarendon Press, Oxford 2017, p. 680; Runciman, *ibid*, vol: II, p. 78; Guibert of Nogent, *ibid*, p. 113 Willermus Tyrensis, *ibid*, s. 221.

³⁵ Cahen, *ibid.*, 2018, p. 107.

³⁶ Z. Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, Divan Book, İstanbul 2017, p. 455.

³⁷ A. Komnena, *Alexiad*, tr. Bilge Umar, İnkılap Publisher, İstanbul 1996, s. 343.

administration made their lives with the Turks relatively easy and this situation of living side by side continued up until the idea of the Crusades was raised in the West in 1095. Subsequently, things changed.

The Catholic Christians who took up the cross and headed out to save the “Holy Land” and help “their Christian brothers” were met as “liberators” by, in particular, the Armenians in Anatolia. Armenian notables who believed that they would be able to establish new independent states with the help of the Crusaders later realized that the main aims of the groups that came were personal gain and greed for riches, so the Armenians gradually began to change their allegiance and once again aligned with the Turks, especially against the Crusaders. When the Armenians, whose main aims were establishing independent states and gaining the power to administer these states, realized that they would not get such assistance from the Crusaders they adopted a two-pronged policy and after a while began to form open alliances with the Turkish beys and the Seljukid emirs. The alliances that the Turks, who desired to put an end to Armenians’ existence in the region, established with the Armenians served to strengthen their hands against the Crusaders and bolstered their claims of establishing a worldwide state.

The main reason for the breach that opened between two Christian groups was that the Armenian populace in both the County of Edessa and the Antioch Principality lost status, on the one hand, and, on the other hand, were subjected to unjust taxing and political policies. The Crusader advance that soon after was directed against Armenian administrations further irritated the Gregorian Armenians. Their cooperation with Muslims against their co-religionists that was required for them to preserve their existence shows how meaningless the terms “my Christian brother” and “liberator” were.

BIBLIOGRAPHY

- Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, trans. Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987.
- Albertus Aquensis, *Albert of Aachen: Historia Ierosolimitana History of the Journey to Jerusalem*, tr. Susan Edgington, Clarendon Press, Oxford 2017.
- ALTAN, E., *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK, Ankara 2018.
- Anonim Süryani Vekayinamesi, “The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle”, tr. A. S. Tritton, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)*, 1933, pp. 69-101.
- BARBER, M., *The Crusader States*, Yale University Press, New Haven and London 2012.
- BLAKE E. O. and MORRIS, C., “A Hermit Goes to War: Peter and the Origins of the First Crusade” *Studies in Church History*, XXII, 1985, pp. 79-108.
- BRUNDAGE, J. A. (1959), “Adhemar of Le Puy: The Bishop and his Critics”, *Speculum*, XXXIV, pp. 201-212.
- CAHEN, C., “An Introduction to the First Crusade”, *The Crusades Critical Concepts in Historical Studies*, ed. A. Jotischky, vol: I, Routledge Group, New York, London 2008.
- CAHEN, C., *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, tr. Mustafa Daş, Yeditepe Publisher, İstanbul 2018.
- COBB, P. M., *Müslümanların Gözüyle Haçlı Seferleri*, tr. Ekin Duru, Say Publisher, İstanbul 2018.
- DEMİRKENT, I., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098- 1118)*, vol: I, TTK, Ankara 1994.
- DEMİRKENT, I., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, vol: II, TTK, Ankara 1994.
- DUYGU, Z., *Hıristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, Divan Book, İstanbul 2017.
- EMERTON, E. (Ed.) Gregory VII, *Correspondence of Gregory VII.*, New York 1959.

AN EVALUATION OF THE COOPERATION BETWEEN ARMENIANS AND TURKS AGAINST THE
LATINS IN THE MIDDLE EAST IN THE 12TH CENTURY

ERSAN, M., *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK, Ankara 2007.

FRANCE, J., *Victory in the East: A Military History of the First Crusade*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi (Kutsal Toprakları Kurtarmak)*, tr. İ. Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat, İstanbul 2009.

GHAZARIAN, J. G. (2000), "The First Latin Encounters", *The Armenian Kingdom in Cilicia During the Crusades the Integration of Cilician Armenians with the Latins 1080-1393*, London: RoutledgeCurzon.

Guibert of Nogent, *The Deeds of God through the Franks*, tr. Robert Levine, The Boydell Press, Woodbridge 1997.

HAMILTON, B., *The Latin Church in the Crusader States*, Variorum, London 1980.

HARRİS, J., *Byzantium and Crusades*, The Bath Press, New York, London 2003.

HODGSON, N., "Conflict and Cohabitation: Marriage and Diplomacy between Latins and Cilician Armenians, c.1097-1253", *The Crusades and the Near East*, Ed. Conor Kostick, Routledge, London 2011.

Ibn'ül Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, X, tr. Abdülkerim Özeydin, A. Ağrakça, Bahar Printing House, İstanbul 1987.

İNAN, Z., "I. ve II. Haçlı Seferleri Sürecinde Ermeni-Latin İlişkileri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ortaçağ*, vol: II, ed. Mehmet Metin Hülagü etc., TTK, Ankara 2014.

JOTISCHKY, A., "The Christians of Jerusalem, the Holy Sepulchre and the Origins of the First Crusade", *Crusades*, VII, 2008, pp. 35-57.

KANGAS, S., "Inimicus Dei Et Sanctae Christianitatis? Saracens and their Prophet in Twelfth-Century Crusade Propaganda and Western Travesties of Muhammad's Life", *The Crusades and the Near East*, Ed. Conor Kostick, Routledge, London 2011.

KEDAR, B. Z., "On the Origins of the Earliest Laws of Frankish Jerusalem: The Canons of the Council of Nablus, 1120", *Speculum* 74, 1999, pp. 310-35.

KOMNENA, A., *Alexiad*, (Bilge Umar Trans.), İnkılap Publisher, İstanbul 1996.

KORUNUR, H. (tr.), *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi Işığında III. Haçlı Seferi (1189-1192)*, Kitabevi Publisher, İstanbul 2019.

KREY, A. C., "Urban's Crusade-Success or Failure", *American Historical Review*, LIII, 1948, pp. 235-250.

KREY, A. C., *The First Crusade the Accounts of Eye-witnesses and Participants*, Princeton University Press, Princeton 1921.

MAGDALINO, P., "The Pen of the Aunt: Echoes of the Mid-Twelfth Century in the Alexiad", *Anna Komnene and Her Times*, ed. T. Gouma-Peterson, New York 2000.

MAKSAUDIAN, K. H., *The Chronicle of Matthew of Edessa*, University Press of America, New York 1993.

MUNRO, D. C., "The Speech of Pope Urban II at Clermont, 1095", *American Historical Review*, XI, 1906, pp. 231-242.

Petrus Tudebodus, *Bir Tanığın Kaleminden Birinci Haçlı Seferi Kudüs'e Yolculuk*, tr. Süleyman Genç, Kronik Book, İstanbul 2019.

RUNCIMAN, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, vol: I., tr. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2008.

RUNCIMAN, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, vol: II, tr. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2008.

SMITH, J. R., *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem 1174-1277*, Archon Books, London 1973.

SMITH, J. R., *The First Crusade and The Idea of Crusading*, Continuum, London, New York 2003.

Süryani Mikhail, *Süryani Patrik Mikhail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, tr. Hrant Andreasyan Unpublished TTK Copy, 1944.

The Correspondence of Pope Gregory VII, tr. Ephraim Emerton, WW Norton & Co, United States 1969.

THOMSON, R.W., "The Crusaders through Armenian Eyes", in *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. A. E. Laiou and R. P. Mottahedeh, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. 2001, pp. 71-82.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinamesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, tr. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 1987.

Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği, Başlangıç'tan Kudüs'ün Zaptına Kadar*, tr. Ergin Ayan, Ötüken, İstanbul 2016.

WRIGHT C., "On the Margins of Christendom the Impact of the Crusades on Byzantium", *The Crusades and the Near East*, ed. Conor Kostick, Routledge, London 2011.

ZAFEIRIS, K. A., *The Synopsis Chronike and its Place in the Byzantine Chronicle Tradition: Its Sources (Creation-1081 CE)*, A Thesis Submitted for the Degree of PhD at the University of St Andrews, St Andrews, Scotland, 2007.

ZONARAS, I., *The History or Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, tr. Thomas M. Banchich and Eugene N. Lane, Routledge, London 2009.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**AN EVALUATION OF THE COOPERATION BETWEEN ARMENIANS AND TURKS AGAINST THE
LATINS IN THE MIDDLE EAST IN THE 12TH CENTURY**

ÖZ

XII. asır bozkır coğrafyasında özellikle de Mogolistan topraklarında birçok Türk ve Mogol boyu yaşamıştır. Bu boylar, coğrafi şartlardan dolayı iki kısma ayrılmıştır. Birinci ve büyük bir kısmı bozkırlı olup konargöçer hayvancı boylardır. İkinci kısım ise kuzeydeki ormanlarda avcı toplayıcı olarak hayat süren ormanlı boylardır. Bozkırlı ve ormanlı boylar Çingiz Kagan'ın zuhuruna kadar boy veya iller şeklinde dağınık ve birbiriyle mücadele halinde yaşamışlardır. Bu duruma Çingiz Kagan son vermiştir. Çingiz Kagan tarafından 1206'da kurulan Türk-Mogol Kaganlığı kısa süre içerisinde çok geniş bir coğrafyayı ele geçirerek idaresi altına almıştır. Çingiz Kagan'ın kurduğu devlet, o çağda bilinen dünyanın yarısına hükmetme başarısı göstermiştir. 1206'da Mogolistan coğrafyasındaki bozkırlı boyların büyük çoğunluğunu, 1207'de de ormanlı Türk ve Mogol boylarını kendine tâbi kılmıştır. Çingiz Kagan'ın katı idaresi, dağınık boylardan bir ordu-millet yaratmış olması, siyasi evliliklerle birçok etnik grubu kendine tâbi kılması ve oldukça disiplinli orduların caydırıcılığı sayesinde Türk-Mogol Kaganlığı'nda ciddi ayaklanmalar görülmemiştir. Ancak *Hoyin İrgen* olarak litaretüre geçen ormanlı boylar, Çingiz Kagan'a karşı en ciddi isyanı başlatmışlardır. *Hoyin irgen* bölgesinin idaresi 1206 kurultayında Barin boyuna mensup Korçi Usun'a verilmiştir. Korçi Usun'un bölgede yaptıkları kötü icraatlar, özellikle de nişanlı, hatta evli kadınları kendine eş yapması büyük bir isyana sebep olmuştur. Eski Türk boylarından olan Tümetlerin Kori kolu Çingiz Kagan'a başkaldırmıştır. Bu isyanın önderi Kori Tümet reisi ölünce kocasının yerine geçen Botokuy Tarkun Hatun'dur. Korçi Usun'un Türk töresine aykırı işlerinden dolayı *Hoyin İrgen* (Ormanlı Boylar) Botokuy Tarkun Hatun'un etrafında toplanarak isyan etmişlerdir. Çingiz Kagan'ın idarecisi, isyanın baş müsebbibi Korçi Usun'u esir almışlardır. Ardından Çingiz Kagan'ın olayların yatışması ve arabuluculuk yapması için Türk ve Mogol töresini bilen Oyrat boyu reisi Kuduka/Huduha Beki'yi elçi olarak bölgeye göndermiştir. İsyancılar Kuduka/Huduha Beki'yi de esir etmişlerdir. İsyanı bir an önce bastırmak isteyen Çingiz Kagan en sevdiği komutanlarından Borokul Noyan'ı ordusu ile göndermiştir. Ancak Borokul Noyan ve askerleri isyancılar tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Bu duruma çok öfkelenen Çingiz Kagan bizzat kendisi ordusu ile isyanı bastırmak istemişse de danışmanları onu durdurmuş ve tecrübeli bir generalin gönderilmesine ikna etmişlerdir. Bunun üzerine Çingiz Kagan *Hoyin İrgen* isyanını kökünden çözmesi için Dorbey (Dorbai) Dohşin'i komutan olarak görevlendirmiştir. Onun akıllıca politikaları neticesinde isyan bastırılmıştır. İsyancıların başı Kori Tümet reisi Botokuy Tarkun Hatun Oyrat reisi Kuduka/Huduha Beki ile evlendirilerek bir daha isyan etmemesi için kontrol altına alınmıştır. Bu isyanın bastırılmasıyla büyük bir isyan dalgasının önüne geçilmiştir. Zira Türk-Mogol Kaganlığı'ndan memnun olmayan bozkırlı Türk ve Mogol boyları için *Hoyin İrgen* İsyanı tetikleyici olabilirdi. Bu çalışmamızda *Hoyin İrgen* isyanının perde arkası, seyri ve sonuçları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kori Tümet Boyu, Ormanlı Boylar, Korçi Usun, Çingiz Kagan, Botokuy Tarkun, Borokul Noyan.

*Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE, E-Posta: celikbilekabdulmetin@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5990-2813.

THE FIRST REBELLION AGAINST GENGHIS KHAN: HOYİN İRGEN (FOREST TRIBES) REBELLION 1216

ABSTRACT

In the twelfth century, many Turkish and Mongolian tribes lived in the steppe geography, especially in the lands of Mongolia. These tribes are divided into two parts due to geographical conditions. The first and more crowded part is steppe tribes, and they are nomadic livestock breeders. The second part is the forest tribes living as hunter gatherers in the forests in the north. The steppe and forest tribes lived dispersedly and in conflict with each other as tribes or provinces until the appearance of Genghis Khan. Genghis Khan will put an end to this situation. Founded by Genghis Khan in 1206, the Turko-Mongolian Khaganate seized a very large land in a short time and took it under his administration. Because the state founded by Genghis Khan succeeded in dominating half of the known world at that time. In 1206, it subordinated the steppe tribes in Mongolia, and the forest tribes in 1207. Thanks to the strict administration of Genghis Khan, the creation of an army-nation from scattered tribes, the subordination of many ethnic groups through political marriages, and the deterrence of highly disciplined armies, there were no serious uprisings in the Turko-Mongolian Khaganate. Despite this, the forest tribes, which were referred to as *Hoyin İrgen*, started the most serious rebellion against Genghis Khan. The administration of the *Hoyin İrgen* region was given to Korçi Usun, a member of the Barin tribe, in the 1206 Qurultay. The bad deeds of Korçi Usun in the region, especially declaring fiancées and even married women as his wives, caused a great uprising. The Kori branch of Tümet, one of the old Turkish tribes, rebelled against Genghis Khan. The leader of this rebellion was Botokuy Tarkun Hatun, who replaced her husband when the head of Kori Tümet died. *Hoyin İrgen* (Forest Tribes) gathered around Botokuy Tarkun Hatun and rebelled because of Korçi Usun's actions against Turkish traditions. The administrator of Genghis Khan and the chief instigator of the rebellion, Korçi Usun was taken prisoner. Afterwards, Genghis Khan sent Kuduka/Huduha Beki, the chief of the Oyrat tribe, who knew Turkish and Mongolian traditions, to the region as an ambassador to calm the incident and act as a mediator. The rebels also captured Kuduka/Huduha Beki. Genghis Khan, who wanted to suppress the rebellion as soon as possible, sent Borokul Noyan, one of his favorite commanders, with his army. However, Borokul Noyan and his soldiers were ambushed and killed by the rebels. Genghis Khan, who was very angry at this situation, wanted to suppress the rebellion himself with his army, but his advisers stopped him and persuaded an experienced general to be sent. Thereupon, Genghis Khan appointed Dorbey (Dorbai) Dohşin as a commander to solve the *Hoyin İrgen* Rebellion from its roots. As a result of his wise policies, the rebellion was suppressed. The head of the rebels and the head of Kori Tümet, Botokuy Tarkun Hatun, was married to the head of Oyrat Kuduka / Huduha Beki, and she was taken under control so that she would not rebel again. With the suppression of this rebellion, a great wave of rebellion was prevented. Because the *Hoyin İrgen* Rebellion could have been a trigger for the steppe Turkish and Mongolian tribes who were not satisfied with the Turko-Mongolian Khaganate. In this study, the background, cause, and consequences of the *Hoyin İrgen* Rebellion will be examined.

Keywords: Kori Tumed Tribe, Forest Tribes Korçi Usun, Genghis Khan, Botokuy Tarkun, Borokul Noyan.

GİRİŞ

Câmi 'u't-tevârih ve Moğolların Gizli Tarihi' den anlaşıldığı üzere XII. asır Mogolları, yaşayış tarzları ve iktisadî durumlarına göre iki zümreye ayrılır. *Hoyin İrgen* orman/ormanlı boylara yahut avcılara verilen addır. *Ke'er-ün İrgen* de bozkır boyları veya konargöçer çobanlara verilen addır. Yine *Câmi 'u't-tevârih* müellifine göre Türklerin Oguz boyundan bir grup insan ormanlık alanları yurt edinmiş ve bundan dolayı da bu topluluk “ağaçeri” yani “orman adamı” adıyla adlandırılmışlardır. Aynı müellif bu Türk grubundan önce böyle bir adlandırmanın olmadığını, bu grubun bölgeye yerleşmesiyle bu adın kullanılmaya başlandığını altını çizmektedir. Nitekim Mogol boylarından bazılarının da yurtları orman ve bozkır-orman sınırına yakın olduğundan onlara “*Hoyin İrgen*” (هوین ایرگن) yani “Orman Boyları / Orman Halkı” ismi verilmiştir.¹

Câmi 'u't-tevârih'in verdiği bilgiler dışında *Şecere-i Türk*'te Ormankat (Orman Cetleri) adında bir boydan şöyle bahsedilmektedir:

“Bu elin (il) yurdu kalın, sık ağaçların içindedir. Onun için “Ormankat” adını verdiler. Kırgız vilayetine yakındır. Çingiz Kagan'a itaat etmişlerdir. Bunlardan başka “Ur Mankut” (Ormankat) isminde bir el daha vardır. İkisinin birbiriyle kardeşliği hiç yoktur. Bu söylediklerimiz kendi başına başka bir el olup ve dahi Mogol Nukuz'un oğlanlarındandır. Orman içinde çok oturdukları için adları Ormankat olarak kalmıştır.”²

¹ Reşidüddin Fazlulâh, *Câmi 'u't-tevârih*, Nşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, C. I, Neşr-i Elburz, Tahran 1373/1994, s. 54; Soltansa Ataniyazov, *Şecere (Türkmenin Soyağacı)*, terc. Seyitnazar Amazarov-Nergis Biray, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 38-39; Faruk Sümer, “Ağaçeriler”, *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 460-460. Ayrıca bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ana Yay., İstanbul 1980, s. 147, 157, 159.

² Ebulgoziy, *Şacarayı Türk*, Naşırğa Tayarlagıçlar Kuvomiddin Munirov, Kazakbay Mahmudov, Çolpan, Taşkent 1992, s. 34. Ayrıca bkz. Hafiz-i Tanış el-Buhari, *Abdullanama (Şeref-nâme-yi Şahiy)*, terc. Sadik Mirzayev, C. I, Şark Naşriyet Matbaası, Taşkent, s. 39; *Çağatayca Bir Cengiznâme-Şibaninâme Tevârih-i Güzide Nusretnâme*, haz. Harun Kaya, Sonçağ Akademi Yay., Ankara 2020, s. 26-27; Selim Serkan Ükten,

Câmi 'u't-tevârih''te verilen bilgiler *Şecere-i Türk* müellifi tarafından özetlenerek tekrar edilmiştir

Hoyin İrgen veya *Oy-yin İrgen* avcılıkla geçinen ormanlı boylara verilen genel bir addır.³ Biliyoruz ki, ormanlarda Türklere ve Moğollara mensup birçok farklı boy yaşamaktadır. *Câmi 'u't-tevârih'*'te Tümet, Agaçeri/Ormankat, Oyrat, Barkut, Kuri, Töles, Bulgacın, Kermücin, Urasut, Telenküt/Telengüt, Kestemi/Küstemi, Uryankat Bişe boyları ormanlı boylar olarak zikredilmektedir. Bunlara ilaveten *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Tahai, Aşih, Adarkin Buryat, Barhun, Ursut (Rus), Habhanas Hanghas, Tuba Şibir, Kesdiyem, Tenlek, Bayit, Tuhas, Tas, Bacigit ve Çinös boyları orman boyları arasında sayılmaktadır.⁴

1. *Hoyin İrgen*'in (Orman Boyları / Orman Halkı) Moğol İdaresine Girmesi

Moğolların Gizli Tarihi'nde Çingiz Kagan'ın büyük oğlu Cuci'nin orman halklarına karşı yaptığı 1207 seferinde; Şibir, Kesdiyem, Tenlek, Bayit, Tuhas, Tas, Bacigit ve Töles boyları taraflarında oturan orman boylarını kendisine tâbi kıldığı yazmaktadır.⁵ Bu bilgiden Çingiz çağında tayga ormanları ve bozkır sınırında yaşayan bazı Töles boyları, 1206'da Korçi Usun'un tümeni içeresine dâhil edilmiştir.⁶ Ayrıca Cuci'nin 1207'de Orman halkları üzerine gerçekleştirdiği seferde, Töles boyunun da kendisine tâbi olduğu anlaşılmaktadır.

Çingiz Kagan 1207'de Altan ile Töremiş adında iki elçisini Kırgız yurduna göndererek kendine tâbi olmalarını istemiştir. O zamanlarda bu bölgenin reislerinden Kırgız reisi Urus Inal,⁷ Çingiz Kagan'a itaat edeceğini bildirmiş ve Yeti, Altı-er, Örebek Tigin, Inal,⁸ adlı Kırgız beylerini Cuci'nin karargâhına yollamıştır.⁹ Yanlarında burnu ve gözü kızıl kendisi ak bir doğan, bir ak at, bir miktar da kunduz kürkünü hediye olarak getirmişlerdir.¹⁰ Muhtemelen bu suretle Çingiz Kagan'a karşı savaşmaktan çekinmişlerdir. Zira havalideki siyasi vasiyeti iyi bilen Kırgızlar, hızla güçlenmekte olan Çingiz Kagan'a direnmeden boyun eğmişlerdir. Türk-Moğol Kaganlığı Kırgızlardan yalnız vergi toplamış, iç işlerine müdahil olmamıştır.¹¹

Moğolların Gizli Tarihi'nin başka bir yerinde ise şu şekilde bir anlatım söz konusudur:

“Tavşan Yılı'nda (1207) Cuci sağ kol ordusu ile orman halklarına karşı gönderildi. Buka önde kılavuzluk ederek gidiyordu. Oyratlardan Huduha (Kuduka) Beki on bin Oyrat ile birlikte kendi arzusuyla Cuci'ye şu şekilde tâbi oldu: “Cuci'nin yanına gelerek, onu on bin Oyratın bulunduğu yere götürdü ve Şihşit civarında onları itaatleri altına aldılar. Cuci Oyrat, Buryat, Barhun, Ursut (Rus), Habhanas Hanghas ve Tubaları tâbi kıldıktan sonra, on bin Kırgız'ın (Kırgız) bulunduğu yere gitti”¹² şeklinde anlatılmaktadır.

Bu pasajdan Oyratların Çingiz Kagan'a savaşmadan¹³ ona tâbi oldukları anlaşılmaktadır. Böylelikle *Hoyin İrgen*'i (Orman Boyları)¹⁴ kendine tabi kılan Çingiz Kagan, egemenlik sahasını orman bölgelerine kadar genişletmekle kalmamış, aynı zamanda ordusunun insan kaynağı sorununu da çözmüştür.

Kazan Oguznamesi'nin Tarihsel ve Kültürel Açından Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009, s. 81; A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili)*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1982, s. 45.

³ Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, çev. Günay Karaağaç, TTK Yay., Ankara 2017, s. 519; Şigi Hutuhu, *Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-ch'ao Pi-shi) Moğolların Gizli Tarihi Sözlük*, Erich Haenish'ten çev. Mustafa S. Kaçalın, TTK Yay., Ankara 2020, s. 167.

⁴ Abdul Metin Çelikbilek, *Çingiz-nâmelere Göre Moğol Toplum Yapısı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2022, s. 423-434.

⁵ *Manghol-un Niuca Topça'an (Yüan-ch'ao Pi-shi) Moğolların Gizli Tarihi I*, terc. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 2016, s. 160; *Moğolların Gizli Tarihi* (Moğolların Kırmızı Kitabı), çev. Mehmet Levent Kaya, Kocabalı Yay., İstanbul 2011, s. 78-79; *The Secret History of the Mongols, A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, Trans. Igor de Rachewiltz, Shorter Version Ed. John C. Street, The Australian National University, Madison 2015, s. 59-61; *The Secret History of the Mongol: The Life and Times of Chinggis Khan*, Trans. Ed. and Intr. Urgunge Onon, Routledge Curzon, Taylor & Francis Group, London and New York 2001, s. 118-121; *Index to the Secret History of the Mongols*, Trans. Igor de Rachewiltz, Indiana University, Bloomington 1972, s. 61-63.

⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 138-139; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 178-179; *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 154-155; *The Secret History of the Mongols/Onon*, s. 195-196; Rachewiltz, *Index*, s. 118.

⁷ Yazarı bilinmeyen Çingiz Kagan Tarihi adlı eserde Kırgız hanlarının unvanı “Inal” şeklinde geçmektedir. Bkz. Mustafa S. Kaçalın, *Çiñgis Kağan Tarihi Çevirisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1990, s. 67.

⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 160; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 78-79; *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 59-61.

⁹ *Şecere-i Türk*'te Kırgız reisi Urus Inal'ın Çingiz Kagan'a tâbi olma hikâyesine dair bilgiler vardır. Çingiz Kagan'ın Kırgız reisine Bora adında bir elçi gönderdiği ve onun gayet iyi bir şekilde karşılandığı anlıyoruz. Bkz. Ebulgoziy, *age*, s. 34, 56.

¹⁰ Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan Yay., Ankara 2023, s. 65.

¹¹ Saadetin Yağmur Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2009, s. 67; Abdırasul İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yüzyıllar)*, TTK Yay., Ankara 2017, s. 76.

¹² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 160; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 78-79; *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 59-61; *The Secret History of the Mongols/Onon*, s. 118-121; Rachewiltz, *Index*, s. 61-63. Ayrıca Altan Topçı'de Oyratlar hakkında anlatılanlar için bkz. Altan Topçı, s. 63, 65-69, 71-74, 82-84, 86, 88, 92-96, 99, 101, 105, 108, 109, 114, 116-117, 123, 124.

¹³ Henry H. Howorth, *History of the Mongols, from the 9th to the 19th Century*, Longmans, Green and Co., London 1880, P. I, s. 682; Takîy ed-Din Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Kitâb es-Sulûk li-Ma'îfet Duvel el-Mulûk*, Nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, C. I. k. III, Kahire 1970, s. 708; Cüneyt, Kanat, “Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XV, İzmir 2000, s. 107.

¹⁴ *Hoyin* kelimesi Moğolca orman, irgen kelimesi de halk veya boy, anlamına gelmektedir. İki kelimenin bileşmesinden meydana gelen kelime ormanda yaşayan ve avcı boylara verilen genel bir addır. Bkz. B. Y. Vladirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilâtı (Moğol Göçebe Feodalizmi)*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay., Ankara 1995, s. 56; *Moğolların Gizli Tarihi Sözlük*, s. 202, 239.

2. Hoyin İrgen İsyanı'nın Arka Planı

Çingiz Kagan Merkitler tarafından kaçırılan eşi Börte'yi, Kereyitli Ong Han (Tugrul) ve Cadaranlı Camuka Seçen sayesinde kurtarabilmiştir. Bu olay sonrası Çingiz Kagan andası¹⁵ Camuka Seçen ile bir buçuk yıl birlikte kaldıktan sonra hanımının etkisiyle ayrılmıştır.¹⁶ Temüçin bu bir buçuk yıllık süreçte Camuka'nın arkasından gizli işler yürüterek, Camuka'nın adamlarına unvanlar, görevler vererek, anlaşmalar yaparak yanına çekme işleriyle de uğraştığı anlaşılmaktadır. Bunun meyvelerini de yavaş yavaş toplamıştır. Zira Temüçin Camuka'dan ayrılıp Karakana'daki *ayıl*¹⁷ konakladığı sırada Kunan boyu başta olmak üzere Geniges boyundan bir *küren*,¹⁸ Daritai Otçigin bir *küren*le gelip Temüçin'e iltihak etmiştir. Ardından Cadaran'dan Mulkalku gelmiş, sonra Uncin-sahayitlerden bir *küren* gelmiştir. Ardından Curkinli Sorkatu Curki'nin Saça Beki ve Taiçu ismindeki iki oğlu, bir *küren*le, daha sonra Nekün Tayşi'nin oğlu Kucar Beki bir *küren*le, Kurula Han'ın oğlu Altan Otçigin bir *küren*le işte bunlarda Cadaranlı Camuka'dan ayrılıp, Temüçin'in safına katılmışlardır.¹⁹ Babasının ulusunu yeniden toparlama ve Mogolların hanı olma fırsatını, Cadaranlı Camuka'nın yanında bulan Temüçin, Camuka'ya tâbi olan Mogolları ve Türkleri kendi safına çekerek andası Camuka'ya ihanet ettiği ve ettirmiş olduğu anlaşılmaktadır.²⁰

XIII. asır Mogolistan coğrafyasında bulunan Tayçiuat, Alçi Tatarlar Nayman, Oyrat, Salciut, Katagan, Dörben, Kurulas, Kongirat boyu olmak üzere birçok boyla birlikte 1201 senesinde Çingiz Kagan'la Tugrul/Ong Han'a karşı bir ittifak teşkil etmişlerdir. Han Irmağı'nın Ergüne'ye döküldüğü yerin yakınlarında bulunan Aguu Çayırı'nda Cadaranlı Camuka Seçen'i "Gür Han"²¹ (Evrenin Hanı / Cihangir) ilan ederek yüceltmiş²² ve Çingiz Kagan'la harbe niyetlenmişlerdir.²³ Camuka Seçen'i han ilan etmiş ve hemen ardından Çingiz Kagan ile Tugrul/Ong Han'a karşı sefer düzenlemişlerdir.

¹⁵ Mogolca "ant arkadaşlığı, kan kardeşi, arkadaş" anlamına gelmektedir. Bkz. Cristopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts On File, Inc., New York 2004, s. 13; Sigi Hutuhu, *age*, s. 37; Lessing, *age*, s. 77; Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente (Eine Lexikalische Untersuchung)*, Yliopistopaino Oy, Helsinki 2006, s. 126.

¹⁶ Bir buçuk yılın sonunda andası Camuka, yıpratıcı sefer ve göçlerden bıkip; "Dağın yamacına konalım. At çobanlarımız çadırlara girsinler. Dere boyuna konalım. Koyun ve kuzu çobanlarımız karınlarını doyursunlar" dediğinde, "konmak" kelimesinden Camuka'nın neyi kastettiğini, Çingiz Kagan anlamamıştır. Çünkü her ne kadar Çingiz Kagan bozkırlı Mogolları temsil ediyor olarak biliniyorsa da başlangıçta onun ormanlı, avcı/toplayıcı kültüre daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Börte Hatun Camuka'nın ne demek istediğini yorumlayarak: "Dostumuz Camuka sebatsız bir kimsa olarak tanınmıştır. Şimdi bizim aramızda onun canı sıkılıyor. Dostumuz Camuka şimdi söylediği sözlerle bizi kastetmiştir. Biz durmuyalım, bilakis büsbütün ayrılarak bütün gece yolumuza devam edelim, en iyisi budur" şeklinde Temüçin'e salık vererek ayrılık vaktinin geldiğini bildirmiştir. Börte Hatun Camuka Seçen'den ayrılmasını teşvik etmiş ve birlikte yeni otlaklara gitmişlerdir. Muhtemelen eşinin daha fazla Camuka'nın çırağı olarak devam etmesini istememiştir. Yahut Temüçin'in andası ile daha çok vakit geçirmesini kıskanmıştır. Ancak şurası kesindir ki Temüçin Camuka Seçen'den nasıl liderlik yapılacağına yanı sıra nasıl yapılmayacağını da öğrenmiştir. Böylelikle iki anda bir daha dost olarak bir araya gelemeyecek şekilde ayrılmışlardır. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 54-55; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 62-63; Rachewiltz, *Index*, s. 49-50; Çelikkbilek, *agt*, s. 286-293.

¹⁷ Tükçede *ağul*, *avıl*, *aul*, *ail*, *ial*, *ayıl* olarak geçen kelimesinin karşılığı, birkaç çadırdan ibaret, kan bağı olan küçük birlikler manasına gelen "ağıl, köy" kelimeleridir. Bkz. Ahmet Temir, "Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askeri Teşkilât", *Türk Kültürü*, Sayı 118, Yıl 10, Ankara 1972, s. 1125.

¹⁸ Reşidüddin Fazlullâh, Mogol boylarının uğrak (kamp) yerlerinde öncelikle güvenlik maksadıyla halka şeklinde dizildiğini ve buna da "küren" dendiğini belirtmektedir. Bkz. Reşidüddin/Rüşen-Müsevi, C. I, s. 229.

¹⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 56-57; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 63-64; Rachewiltz, *Index*, s. 51.

²⁰ Çingiz Kagan'ın bu bir buçuk yıl zarfında ne yaptığına dair ipucu niteliğindeki bilgi, *Mogolların Gizli Tarihi*'nde şöyle geçmektedir: "Onlar bütün gece yürüdüler. Gün ağardıktan sonra, Calayirlardan Tohura'un ailesinden Haçi'un-tahura'un, Harahai-tohura'un ve Halaldai-tohura'un isminde üç kardeşin kendilerine yaklaşarak bütün gece birlikte yürümüş olduklarını gördüler. Sonra, Tarhudlardan Hada'an-dalduhan, hepsi Tarhud'lu beşkardeş oldukları halde, gelip iltihak ettiler. Sonra Mungetu-kiyan'ın oğlu Ungur ve başkaları, Çangşi'ut (Bişi'ut) ve Baya'ud (boyları) ile birlikte geldiler. Barulaslardan Hubilai ve Hudus adında (iki) kardeş, Manhudlardan (Mangıt) Cetai ve Doholhu-çerbi adında iki kardeş geldiler. Bogorçu'nun küçük kardeşi Ogolen-çerbi Aruladlardan ayrılarak, büyük kardeşi Bogorçu'nun peşinden geldi. Celme'nin küçük kardeşi Ça'urhan ve Sube'tai Ba'atur (Subutay Bahadır) Uriyanghatlardan ayrılarak Celme'nin yanına geldiler. Besudlardan (Besüt) Degai ve Kuçugur adında iki kardeş, Sulduslardan Çilgutai, Taki ve Tayiçi'udai adlı kardeşler de geldi. Calayirlardan Seçe-domoh ve Arhai-hasar-bala oğulları ile birlikte geldiler. Honghotanlardan Süyiketü-çerbi de geldi. Sukeken, Cegai ve Hongdahor, oğulları Sukegai-ce'un, Ne'udai ve Çaha'an-uvva ile birlikte geldiler. Olhunudlardan (Olkonut) Kinggiyadai, Horolaslardan (Kurulas) Seçi'ur ve Dorbenlerden Moçibedu'un da geldiler. İkireslerden Butu, güvey olarak orada bulunduğu gibi beraber geldi. Noyakinlerden Cungso da geldi. Oronarlardan Cirho'an da geldi. Barulaslardan Suhu-seçen ve Haraçar oğulları ile birlikte geldiler. Sonra Ba'arinlerden (Barin) Korçi Usun ve ihtiyar Kokoços, Menenba'arinlerle beraber bir gureyen halinde geldiler". Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 54-55; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 62-63; Rachewiltz, *Index*, s. 49-50. Bu bilgiden Çingiz Kagan ile Cadaranlı Camuka'nın ayrıldığı gece birçok kişi, küren veya boyun Temüçin'in peşinden gittiği görülmektedir. Bu bilgiden Temüçin'in bir buçuk yıllık süre zarfında, yukarıda adı geçen ve Camuka'ya tâbi olan birçok kişiyi gizliden gizliye yanına çekme işleri ile uğraştığı ve bu hususta da başarılı olduğu sonucu çıkmaktadır. Temüçin'in Camuka'ya tâbi olan Mogol ve Türkleri kendi safına çekerek, Cadaranlı Camuka'ya ihanet ettirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Çelikkbilek, *agt*, s. 290-291.

²¹ Racgewiltz "Gür Han" unvanını "evrenin kralı, cihangir, dünyanın hâkimi" (universal ruler) olarak vermiştir. Bkz. *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 58.

²² Çingiz Kagan'a karşı Camuka Seçen'i "Gür Han" seçen boyların başında Tayçiuatlar ve onların reislerinden Tarkutay Kiriltuh gelmektedir. Ayrıca *Moğolların Gizli Tarihi*'nde anlatılanlar ile *Câmi' u't-tevârih*'te anlatılan büyük oranda birbiriyiyle aynıdır. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 14, 18,24-25, 27-32, 36-38, 54, 59, 67, 69-76, 101, 147, 182. İlginç bir şekilde Ebülğazi Bahadır Han *Şecere-i Türk* adlı Çingiz-nâmesinde *Moğolların Gizli Tarihi* ve *Câmi' u't-tevârih*'in aksine Tayçiuat gibi önemli bir boy hakkında ayrı bir bölüm açmamış, yalnız Yesügey Bagatur'un vefatından sonra cereyan eden olaylar hakkında kısaca bilgi vererek geçirmiştir. Bkz. Abulgoziy, *age*, s. 61-62; Ebülğazi, *age*, s. 77-78.

²³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 63-64; Rachewiltz, *Index*, s. 61; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 78; *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 58-59; *The Secret History of the Mongols/Onon*, s. 118-119; Peter Jackson, "Doğu İç Asya'da Moğol Çağı", *İç Asya Tarihi Çingizliler Çağı*,

Bu sırada Barin boyundan Korçî²⁴ Usun Çingiz Kagan'ın Camuka Seçen'e galip geleceğine dair bir kehanette bulunmuştur. Onun kehaneti *Moğolların Gizli Tarihi*'ne şöyle yansımıştır:

“Korçî Usun gelince şunları söyledi: “Kutsal Bodonçar'ın (bir zamanlar) kaçırmış olduğu²⁵ kadından doğan bizlerin, Camuka ile anamız bir kanımız birdir. Camuka'yı terk etmemiş olurduk, fakat ilâhî bir işaret bana (rüyamda) şunları gösterdi: Beyaz bir inek gelerek Camuka'nın etrafında dolaştı ve onun çadır arabasını süstü, sonra da Camuka'yı süstü. Bu esnada ineğin iki boynuzundan biri kırılıverdi, inek de: “Boynuzumu ver! 'diyerek toprakları saçmaya ve Camuka'nın karşısına dikilerek böğürmeye başladı. Derken, boynuzsuz (başka) bir beyaz öküz sırtına yüklenmiş büyük bir çadır direğini çekerek geldi. O, büyük araba izinden, Temüçin'in peşinden gümbürdeyerek geliyor ve: “Gök yer, Temüçin'i ulusun hükümdarı ilân ettiler. Şimdi (Temüçin) ulusu idaresine alsın! Diyordu. Bu hayırlı alâmetler bana istikbalî haber verdi. Temüçin sen ulusun hükümdarı olursan, beni bu kehanetim için ne ile sevindirirsin? Temüçin ona: “Eğer hakikaten ulusun hükümdarı olursam, seni tümen komutanı yaparım” dedi. (Korçî Usun şöyle söyledi): “Bu gibi mühim hadiseleri önceden haber verdiğim için beni ancak bir tümen komutanı yaparsan, bu mükâfât neye yarar? Beni tümen komutanı yaptıktan başka, devletin güzel ve iyi kızlarından arzuma göre almama ve otuz kadının olmasına müsaade et! Sonra, müracaatlarımı da dinle!”²⁶

Bu metinden, Çingiz Kagan ile Korçî Usun'un aralarında sözleştikleri anlaşılmaktadır. Bu anlaşma olayı, Camuka Seçen ile Çingiz Kagan'ın Korkonak-cubur'dan ayrılıp göç ettikleri sırada olmuştur. Korçî Usun, ilahî bağlantılarla süslediği rüyası ile Çingiz Kagan'ın hanlığının ilahî menşeli olduğunu ve onun liderliğini işaret etmiştir. Korçî Usun bu anlaşma gereği Camuka Seçen'e tâbi olan Mogol boylarına: “Gök ve yer, Temüçin (Çingiz) için ulusun hakanı olsun!” dedi diye propaganda yapmış, Çingiz'i işaret etmiştir. Camuka'nın uyruklarını Çingiz Kagan'ın safına geçirmek için kutsal bir hikâye uydurarak, Çingiz Kagan'a büyük destek vermiştir.

Neticede o dönemde kendi hatununa dahi sahip çıkmaya gücü olmayan Çingiz Kagan, bir buçuk yılın sonunda Camuka Seçen'den ayrılırken Camuka'ya tâbi olan Türk ve Mogol birçok unsur onun tarafına geçmiştir. Çingiz Kagan bu gibi hileleri, *Câmi'ü't-tevârîh*'te hile uzmanı olduğu vurgulanan²⁷ Camuka Seçen'den öğrenmiştir. Çingiz, babasının ulusunu yeniden toplama ve Mogolların hanı olma fırsatını, Cadaranlı Camuka'nın yanında bulmuştur.²⁸

2. İsyanın Başlaması ve Bastırılması

1216 senesinin Ocak yahut Şubat ayında *Hoyin İrgen*'in (Orman Boyları) yaşadığı bölgede bir isyan patlak vermiştir. İsyanın 1206'daki kurultay kararlarıyla doğrudan ilgisi vardır. Kurultayda, Çingiz Kagan'ın Camuka'ya galip geleceği kehanetini ileri süren Korçî Usun'a *Hoyin İrgen*'in idaresi verilmiştir. Çingiz Kagan kehaneti gerçekleşirse onu tümen komutanlığıyla ödüllendireceğini vaat etmiş²⁹ ve sözünde de durmuştur.

1206 yılında Onon Nehri menbaında düzenlenen Büyük Kurultay'da Çingiz Kagan Yeke Mogol Ulusu'nu (Büyük Mogol Ulusu) teşkilatlandırırken Korçî Usun'a şunları emretmiştir:

“Korçî, emrindeki üç bin Barinden başka, Tahai ve Aşih ile birlikte Adarkinlerden Çinos, To'oles (Töles) ve Telenggutları da idaresine alsın ve bunları tümen şeklinde teşkil etsin. Meralarını Erdiş Irmağı boyunda oturan halkların bölgesine kadar özgürce seçerek, orman halklarına karşı sınır muhafızı olarak tümen komutanı olsun. Korçî'nin izni alınmadan, orman halkı ne öyle, ne böyle hiçbir şekilde harekette bulunmayacak. Onlardan kendi isteğine göre hareket edenlere karşı kesin muamele yapılınsın”.³⁰

Çingiz Kagan Korçî Usun'u *Hoyin İrgen*'in başına idareci olarak atamakla kalmamış, aynı zamanda tebaasından güzel kadınları seçmesine de izin vermiştir. Korçî Usun idare ettiği toplumun töresini, gelenek ve göreneklerini hiçe saymıştır. Kimi ne zaman isterse almış, bu kadınlar arasında nişanlı olanlar, hatta evli olanlar

haz. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter G. Golden, Ed. Altay Tayfun Özcan, Kronik Yay., 2022, s. 70; Peter Jackson, *Moğollar ve İslâm Dünyası Fetihden İhtidâya*, çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yay., İstanbul 2022, s. 113.

²⁴ “Horçî” veya “Korçî” kelimesi hor+çi ekinden meydana gelmiştir. Mogolca *Hor* yay koyulan kılıf, *kur* ise Türkçe sadak demektir. Horçî ise büyük hanın Hor'una (sadağına) bakan kişi demektir. Bkz. Ganjitma Chimeddorj, *17. Yüzyıl Moğol Müverrihi Sagan Seçen'in, “Had-un Ündüsün-ü Erdeni-yin Tobçi” (Hanların Menşei Hakkında Hazinelerin Tarihi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017, s. 29'da 32 nolu dipnot. Çalışmamızda “Korçî” olarak kullanacağız.

²⁵ Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 41; *Moğolların Gizli Tarihçesi*, s. 43; Rachewiltz, *Index*, s. 40.

²⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 55-56; *Moğolların Gizli Tarihçesi*, s. 63; Rachewiltz, *Index*, s. 49-50.

²⁷ Reşidüddin/Rüşen-Müsevi, C. I, s. 201-202; Reşidüddin/Thackston, P. I, s. 106-107.

²⁸ Altansukh Ganbat, *XII. Yüzyıl Moğolistan Coğrafyasındaki Konargöçerlerin İktimai Yapısı*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019, s. 84.

²⁹ Bkz. Çelikbilek, *agt.*, s. 290.

³⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 138-139; *Moğolların Gizli Tarihçesi*, s. 178-179; *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 154-155; *The Secret History of the Mongols/Onon*, s. 195-196; Rachewiltz, *Index*, s. 118.

ÇİNGİZ KAGAN'A KARŞI İLK İSYAN: 1216 HOYİN İRGEN (ORMANLI BOYLAR) İSYANI

bile vardır. Bu durum eski Türk boylarından Kori Tümetler³¹ arasında bir isyan çıkmasına sebep olmuştur. İsyan neticesinde Kori Tümet boyu,³² tümen komutanları Korçi Usun'u esir almışlardır.³³

Çingiz Kagan Korçi'nin esir edilmesini öğrenince *Hoyin İrgen*'nin âdetlerini bildiği için Oyrat boyu³⁴ reisi Kuduka/Huduha Beki'yi elçi olarak göndermiştir. Kuduka Beki, Kori Tümet boyu ile müzakereler yaparak durumu yatıştırmaya çalışmıştır. Bu sırada Kori Tümet boyu reisi Daydikul (Daiduhul) Sokor öldükten sonra boyu eşi Botokuy (Botohui) Tarkun idare ettiğinden Botokuy Tarkun önderliğindeki isyancılar elçi Kuduka Beki'yi de esir etmişlerdir.³⁵

Çingiz Kagan Kuduka Beki'nin de esir edildiğini haberini alınca en güvendiği komutanlardan biri olan Borokul (Borohul) Noyan'ı isyanı bastırmak için göndermiştir.³⁶ Borokul Noyan kuzey ormanlarına, *Hoyin İrgen* mntikasına gelip, üç kişi ile birlikte ordusunun önünde ilerlemiştir. Geceleyin sık ormanın içerisinden geçerken Borokul Noyan, Kori Tümet boyunun emniyet kıtaları tarafından pusuya düşürülerek 1217'de öldürülmüştür.³⁷

Çingiz Kagan Borokul Noyan'ın Kori Tümet tarafından öldürüldüğünü öğrenince öfkeden deliye dönmüştü. İsyancıları yok etmek için kendisi sefere çıkmak istemişti. Ancak Bogurçu (Bo'orçu) ile Muhali Çingiz Kagan'ı yatıştırarak sefere çıkmasına mani olmuşlardı. Bunun üzerine Çingiz Kagan isyanı bastırması için Dörben boyundan Dorbey (Dorbai) Dohşin'i komutan olarak görevlendirmiştir. Ona Ordusunu sıkı bir disiplin altında bulundurup Mengü Tanrı'ya yalvarmasını ve Kori Tümet boyunu ele geçirmesini emretmiştir.³⁸

Dorbey Dohşin önce ordusunu düzenlemiştir. 1218'de sefere çıktığı sırada Cuci de ordusuyla Kırgız boyları ve diğer *Hoyin İrgen* boylarına karşı saldırıya geçmiştir.³⁹ Bunun sebebi hem bu boyların isyana katılmalarını engellemek, hem de Dorbey Dohşin'in talep etmesine karşın birlik göndermedikleri için cezalandırmaktır. Sefere çıktığı sırada Cuci de ordusu ve Oyrat boyunun yardımıyla Kırgız boyları ve diğer *Hoyin İrgen* boylarına karşı saldırıya geçmiştir.⁴⁰ Bunun sebebi hem bu boyların isyana katılmalarını engellemek, hem de Dorbey Dohşin'in talep etmesine karşın birlik göndermedikleri için cezalandırmaktır. Dorbey Dohşin daha evvel Borokul Noyan'ın geçtiği ve Kori Tümet karakolları tarafından gözetlenen yollara, geçitlere ve patikalara: "Ordu geliyor!" diye yalan haberler yaymıştır. Fakat Dorbey Dohşin ana güzergâhı kullanmamış, mandaların geçtiği patikalardan yürümüştür. Ayrıca her askerin yanında on değnek bulundurmalarını emretmiştir. Yolda tereddüt edenleri bu değneklerle cezalandıracağını belirtmiştir. Ayrıca askerler bıçkı, balta, burgu ve buna benzer başka silah, alet, edevatla teçhiz edilmiştir. Ardından mandaların geçtiği patikanın etrafındaki ağaçları kestirerek yeni bir yol açmıştır. Böylelikle dağın tepesine ulaşmış ve o sırada ziyafet için toplanmış olan Kori Tümet boyunu ansızın basıp hepsini esir ederek isyana son vermiştir.⁴¹

Korçi Usun'un yaptıkları Türk töresine ters bir durumdur ve yaptıklarının cezası yasalar karşısında ölümdür. Dolayısıyla önemli Türk boylarından biri olan Kori Tümetlerin Korçi Usun'un yaptıklarına karşı isyan etmesi anlaşılabilir bir durumdur. Öte yandan Kori Tümetler Çingiz Kagan'ın duruma bizzat müdahale etmesini de istememişlerdir. Bunun yerine bir Türk kadını olan Botokuy (Botohui) Tarkun'un önderliğinde Kori Tümetler isyan çıkarmış ve hatta Çingiz Kagan'ın arabuluculuk yapması için gönderdiği elçiyi de esir almışlardır. Mogollar

³¹ Bu boyun adını A. Temir, İ. Rachewiltz ve W. M. Thackston "Tumat", U. Onon "Tümad" ve M. L. Kaya ise "Tümed" olarak tercüme etmiştir. Bakınız. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 160; *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 155; Rachewiltz, *Index*, s. 137; *The Secret History of the Mongols/Onon*, s. 223; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 205. Biz "Tümet" şeklini kullanacağız.

³² Tümet veya Kori Tümet boyunun yurdu Burkucün Tukum'a yakındır. Barkut boyuna yakın olup onlardan ayrılmışlardır. Kırkız yurdu hududunda oturmaktadır. Gayet savaşı ve asker bir boydur. Reşidüddin/Rüşen-Müsevi, C. I, s. 105; Reşidüddin/Gölpınarlı, s. 95; Reşidüddin/Thackston, P. I, s. 58. Ayrıca bakınız. *Tevârih-i Güzide Nusretnâme*, s. 34; Seyyid Mehmet Rızâ, *Ahbâr-ı Mülûkî't-Tatar*, s. 30; Howorth, *History of the Mongols*, s. 24.

³³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 160-161; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 204-205; *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 155-156; *The Secret History of the Mongols/Onon*, s. 223-224-196; Rachewiltz, *Index*, s. 137-138.

³⁴ Oyrat boyu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çelikkilek, *agt*, s. 423-425, 537-542.

³⁵ Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Yay., İstanbul 2021, s. 102.

³⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*'nden öğreniyoruz ki Borokul Noyan, tıpkı Şigi Kutuku, Guçu, Kokoçu gibi çocukken ordugâhta bulunmuş ve Ögelün Hatun tarafından evlat edinilerek büyütülmüştür. Yine aynı kaynağımızda Borokul Noyan Çingiz Kagan'ın iki çocuğunun hayatını kırtarmıştır. Çingiz Kagan Borokul Noyan'ı çok taltif etmiş ve onun dokuz defa suç işlese de cezadan muaf olduğunu 1206 kurultayında ifade etmiştir. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 144-146; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 188-190; *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 137-139; *The Secret History of the Mongols/Onon*, s. 204-207; Rachewiltz, *Index*, s. 122-124.

³⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 160-161; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 205-206; *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 155-156; *The Secret History of the Mongols/Onon*, s. 223; Rachewiltz, *Index*, s. 137; Reşidüddin/Rüşen-Müsevi, C. I, s. 105; Reşidüddin/Gölpınarlı, s. 95; Reşidüddin/Thackston, P. I, s. 58; Reşidüddin/Thackston, P. II, s. 198. Ayrıca bkz. *Tevârih-i Güzide Nusretnâme*, s. 34; Seyyid Mehmet Rızâ, *Es-Seb'ü's-Seyyâr fi-Ahbâr-ı Mülûk'it-Tatar (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. Yavuz Söylemez, Ankara 2020, s. 30; Howorth, *History of the Mongols*, s. 24; May, *Moğol İmparatorluğu*, s. 102.

³⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 161; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 206; *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 156; *The Secret History of the Mongols/Onon*, s. 223; Rachewiltz, *Index*, s. 137; May, *age*, s. 102.

³⁹ May, *age*, s. 102.

⁴⁰ M. Baron C. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, haz. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2006, s. 169.

⁴¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 161; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 206; *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 156; *The Secret History of the Mongols/Onon*, s. 223; Rachewiltz, *Index*, s. 137; Reşidüddin/Thackston, P. I, s. 290-291; Reşidüddin/Thackston, P. II, s. 198; May, *age*, s. 103.

için elçiler kutsaldır⁴². Diplomatik dokunulmazlığa sahip olan bu insanların hiçbir şekilde cezalandırılmamaları lazımdı. Ancak Kori Tümetler Kuduku Beki'yi esir alarak bu kuralı ihlal etmişlerdir. Bundan dolayı ağır bir şekilde cezalandırılması gerekiyordu. Bunlara ilaveten Çingiz Kagan'ın çok sevdiği dostlarından Borokul Noyan'ı katledilmesi durumu daha da çıkmaza sokmuştur.

Nihayetinde Çingiz Kagan Korçi Usun'u yeniden görevlendirmiştir. Başta Kori Tümet boyu olmak üzere isyana katılan ormanlı boylara ceza olarak Korçi Usun'un halktan istediği kadınları toplamasına izin vermiştir. Borokul Noyan'ın intikamını almak için de yüz kişiyi öldürtmüştür. Çingiz Kagan Kori Tümet reisi Botokuy Tarkun hatunu Oyrat reisi Kuduku Beki'ye eş olarak vermiştir.⁴³ Böylelikle tüm kuvvetini kaybeden Botokuy Tarkun hatun kontrol altına alınmıştır. Kuduku Beki'nin isyanı çözme girişimleri Oyrat boyu reisinin Çingiz Kagan'ın gözünde statüsünü olumlu etkilemiştir. Bu sayede Oyratların 1201 senesinde Camuka Seçen'i "Gür Han" ilan eden boylar arasında⁴⁴ yer almaları göz ardı edilmiş ve olası bir kıyımdan kurtulmuşlardır. Ayrıca diğer Mogol boylarına nazaran, Oyratlar Çingiz Kagan'ın "binlikler" teşkilatının daha az tesiri altında kalmışlardır.

SONUÇ

Dorbey Dohşin'in isyanı bastırması büyük bir felaketi önlemiştir. Türk-Mogol Kaganlığı ordusunun büyük bir bölümü Jin topraklarında iken Kori Tümet önderliğindeki *Hoyin İrgen* isyanının bastırılması, Türk-Mogol Kaganlığı'nın otoritesi, toprak bütünlüğü, ordunun insan ihtiyacının karşılanması ve ormanlı boylar üzerindeki Mogol kontrolü açısından önemlidir. Buna ilaveten isyanın diğer ormanlı boyların ve hatta Çingiz'in idaresinden memnun olmayan bozkırlı boyların katılımıyla daha geniş bir alana yayılmasını engellemiştir. Ayrıca Dorbey Dohşin'in başarısı Mogolların orman bölgesinde de savaşabileceklerini, yeni sahalara ve zorlu koşullara kolay uyum sağlayabileceklerini göstermiştir.

Bu isyandan en karlı çıkan Oyratlar olmuştur. Çünkü Çingiz Kagan büyük oğlu Cuci Kori Tümet önderliğindeki *Hoyin İrgen* isyanını Oyratların yardımıyla bastırılınca, onları Tümet yurduna yerleştirmiştir. Bu tarihten sonra Oyratlar, Yenisey'in üst tarafları ile Nayman Irmağı kıyılarını yurt tutmuşlardır. Yine bu tarihlerde Çingiz Kagan tarafından Oyratlar gerçek manada 4 adet binlik şeklinde teşkilatlandırılmış ve Türk-Mogol Kaganlığı'nın sağ kolundaki boylara dâhil edilmiştir.

Oyrat reisleri Çingiz Kagan'a savaşmadan tâbi olmuş ve gerektiğinde tümen başları sıfatıyla muayyen miktarda asker çıkarmakla yükümlü tutulmuş, bu askerleri de kendileri idare etmiş ve binbaşlıklarını da kendileri seçmişlerdir. Bu olaydan sonra Türk-Mogol Kaganlığı'nda Oyrat aristokrasisi güçlü bir konuma gelmiştir. Başlarında kagan kuraganları/küregenleri (damatları) bulunduğu için, kendi üzerlerindeki şehzadeleri tanımamış ve doğrudan doğruya kagana tâbi olmuşlardır.

1216 isyanı Çingiz Kagan'ın lider olarak boy yönetimine dair birçok kaygısını ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Zira "binlik" sisteminin bozkırda kurulan bir devlet için ne kadar önemli olduğu, bu isyanla daha iyi anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

ATANIYAZOV, Soltansa, *Şecere (Türkmenin Soyağacı)*, terc. Seyitnazar Arnazarov-Nergis Biray, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

ATWOOD, Christopher P., *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts on File, Inc., New York 2004.

CHİMEDDORJ, Ganjitma, *17. Yüzyıl Moğol Müverrihi Sagan Seçen'in, "Had-un Ündüsün-ü Erdeni-yin Tobçı" (Hanların Menşei Hakkında Hazinelerin Tarihi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017.

Çağatayca Bir Cengiznâme-Şibaninâme Tevârih-i Güzide Nusretnâme, haz. Harun Kaya, Sonçağ Akademi Yay., Ankara 2020.

ÇELİKBİLEK, Abdul Metin, *Çingiz-nâmelere Göre Mogol Toplum Yapısı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2022.

D'OHSSON, M. Baron C., *Moğol Tarihi*, haz. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul 2006.

⁴² May, age, s. 102-103.

⁴³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 160-161; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 205-206; *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 155-156; *The Secret History of the Mongols/Onon*, s. 223-224; *Rachewiltz, Index*, s. 137-138.

⁴⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 69-70; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 78; *The Secret History of the Mongols/Rachewiltz*, s. 58-59; *The Secret History of the Mongols/Onon*, s. 118; *Rachewiltz, Index*, s. 61.

ÇİNGİZ KAGAN'A KARŞI İLK İSYAN: 1216 HOYİN İRGEN (ORMANLI BOYLAR) İSYANI

- Ebulgoziy, *Şacarayı Türk*, Naşırğa Tayarlagıçlar Kuvomiddin Munirov, Kazakbay Mahmudov, Çolpan, Taşkent 1992.
- GANBAT, Altansukh, *XII. Yüzyıl Mogolistan Coğrafyasındaki Konargöçerlerin İçtimai Yapısı*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2009.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan Yay., Ankara 2023.
- HAFİZ-İ TANİŞ EL-BUHARİ, *Abdullanama (Şeref-nâme-yi Şahiy)*, terc.rc. Sadik Mirzayev, C. I, Şark Naşriyet Matbaası, Taşkent 1999.
- HOWORT, Henry H., *History of the Mongols, from the 9th to the 19th Century*, P. I-III, Longmans, Green and Co., London 1880.
- Index to the Secret History of the Mongols*, Trans. Igor de Rachewiltz, Indiana University, Bloomington 1972.
- İSAKOV, Abdrasul, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yüzyıllar)*, TTK Yay., Ankara 2017.
- JACKSON, Peter, "Doğu İç Asya'da Moğol Çağı", *İç Asya Tarihi Çingizliler Çağı*, haz. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter G. Golden, Ed. Altay Tayfun Özcan, Kronik Yay., 2022, ss. 70-99.
- JACKSON, Peter, *Moğollar ve İslâm Dünyası Fetihden İhtidâya*, çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yay., İstanbul 2022.
- KANAT, Cüneyt, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XV, İzmir 2000, ss. 105-120.
- KANAT, Cüneyt, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XV, İzmir 2000, ss. 105-120.
- LESSİNG, Ferdinand D. *Moğolca-Türkçe Sözlük*, çev. Günay Karaağaç, TTK Yay., Ankara 2017.
- Manghol-un Niuca Topça'an (Yüan-ch'ao Pi-shi) Moğolların Gizli Tarihi I*, terc. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 2016.
- MAY, Timothy, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Yay., İstanbul 2021.
- Moğolların Gizli Tarihiçesi (Moğolların Kırmızı Kitabı)*, çev. Mehmet Levent Kaya, Kabalcı Yay., İstanbul 2011.
- REŞİDEDDİN FAZLULLAH, *Cami'ü't-Tevârih (Dünya Tarihi) Moğul Tarihi*, I. Kısım, terc. W. M. Thackston, Yayınlayanlar, Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yay., Cambridge 1998.
- REŞİDEDDİN FAZLULLAH, *Cami'üt-Tevarih*, terc. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz).
- REŞİDÜDDİN FAZLULÂH, *Câmi'ü't-tevârih*, Nşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, C. I-IV, Neşr-i Elburz, Tahran 1373/1994.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, *Jami'ut-Tewarikh: Compendium of Chronicles*, Part I-II, Trans. W. M. Tackston, Harvard University Press, Cambridge 1998.
- ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s. 97.
- RYBATZKİ, Volker, *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente (Eine Lexikalische Untersuchung)*, Yliopistopaino Oy, Helsinki 2006.
- SEYYİD MEHMET RIZÂ, *Es-Seb'ü's-Seyyâr fi-Ahbâr-ı Mülûk'it-Tatar (İnceleme-Tenkitledin Metin)*, haz. Yavuz Söylemez, TTK Yay., Ankara 2020.
- ŞİĞİ HÜTUHU, *Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-ch'ao Pi-shi) Moğolların Gizli Tarihi Sözlük*, Erich Haenish'ten çev. Mustafa S. Kaçalın, TTK Yay., Ankara 2020.
- SÜMER, Faruk, "Ağaçeriler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 1, TDV Yay., İstanbul 1988, s. 460-460.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ana Yay., İstanbul 1980.
- TAKÎY ED-DİN AHMED B. ALÎ EL-MAKRÎZÎ, *Kitâb es-Sulûk li-Ma'ifet Duvel el-Mulûk*, Nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, C. I. k. III, Kahire 1970.

TEMİR, Ahmet, “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askeri Teşkilât”, *Türk Kültürü*, Sayı 118, Yıl 10, Ankara 1972, ss. 190-207.

The Secret History of the Mongol: The Life and Times of Chinggis Khan, trans. Ed. and Intr. Urgunge Onon, Routledge Curzon, Taylor & Francis Group, London and New York 2001.

The Secret History of the Mongols, A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century, Trans. Igor de Rachewiltz, Shorter Version Ed. John C. Street, The Australian National University, Madison 2015.

The Secret History of the Mongols, Trans. and Ed. Francis Woodman Cleaves, Vol. I, Harvard University Press, London 1932.

TOGAN, A. Zeki Velidi, *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili)*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1982.

ÜKTEN, Selim Serkan, *Kazan Oguznamesi'nin Tarihsel ve Kültürel Açından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009.

VLADİRTSOV, B. Y., *Moğolların İctimaî Teşkilâtı (Moğol Göçebe Feodalizmi)*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay., Ankara 1995.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 475-492.

Geliş Tarihi–Received Date: 13.04.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.06.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MOĞOL SİVİL VALİLERİ DÖNEMİNDE HORASAN (1233-1256)

 10.53718/gttad.1282756

 KURBAN DURMUŞOĞLU*

ÖZ

Kadim bir geçmişe sahip olan Horasan coğrafyası, geçmişten günümüze kadar birçok farklı idarî yapıya ev sahipliği yapmıştır. Horasan'daki farklı idarî yapılardan biri de Moğollar döneminde ortaya çıkmıştır. Ancak bu idarî yapı hem de bir o kadar karışık dönemi beraberinde getirmiştir. Orta Çağ dünya tarihinde önemli bir rol oynayan Moğollar, Cengiz Han liderliğinde 1218 yılındaki Otrar hadisesinden sonra Ön Asya'da hâkimiyet kurmaya başlamışlardı. Cengiz Han'ın önderliğinde başlayan bu süreçte Moğollar, önce Mâverâünnehir ardından İran coğrafyasında Hârezmşâhlara ağır bir darbe vurmuş ve bölgeyi ele geçirmişlerdi. Bu süreç, aynı zamanda İran'a bağlı idarî bir bölge olan Horasan'ı da Moğol istilâsına maruz bırakmıştı. Büyük bir yıkımdan sonra ele geçirilen Horasan, Moğol idaresine boyun eğmek zorunda kalmıştı. Bölge, Moğol toprağı hâline geldikten sonra Cengiz Han'ın *ülüşüne* dâhil edilmemiş ve bütün Moğol ulusları için müşterek bir toprak parçası olarak yönetilmeye başlamıştı. Dolayısıyla bu durum Horasan'da bütün Moğol şehzâdelerinin hak iddia ettiği ve aynı zamanda idarî anlamda karışık bir yapıyı ortaya çıkarmıştı. Bu sebeple Moğollar, Horasan'a hâkim olduktan sonra bölgede idarî anlamda birtakım yeni uygulamaları hayata geçirmeye başlamıştı. Bu bağlamda Horasan, Cengiz Han döneminde askerî valilerle idare edilmişti. Bu sistem, Horasan'da Cengiz Han'ın ölümüne kadar devam etmişti. Ancak bölgede güçlü bir idarenin tesis edilememesi ve özellikle Hârezmşâh etkinliğinin kırılmaması yüzünden bu sistem başarılı olmamıştı. Bu yüzden Moğollar karizmatik kurucuları Cengiz Han'ın ölümünden sonra ardılları döneminde Horasan'da aynı idarî sistemi benimsenmediği görülmektedir. Dolayısıyla Cengiz Han'dan sonra tahta geçen Ögedey Han ile başlayan süreç, Horasan'da sivil valiler üzerinden yeni bir idarî yapıyı ortaya çıkarmıştı. Bölgede görev alan sivil valiler, müşterek bir toprak parçası kabul edilen Horasan'ı merkez Karakorum adına idare etmişlerdi. Ancak Moğol hanı tarafından bölgeye atanan bu valiler, bölgede yalnız olmamıştı. Bütün Moğol şehzâdeleri Horasan'daki haklarından mahrum kalmamak için valilerle birlikte bölgeye birer temsilci göndermişlerdi. Bu da bölgede bir çıkar çatışmasının ortaya çıkmasının yanı sıra idarî anlamda da hâkimiyet kurmak isteyen Moğol şehzâdelerinin mücadelesine sahne olmuştu. Horasan'daki bu karışık durum, Möngke Han'ın kardeşi Hülegü'yü daha merkeziyetçi bir idarenin kurulabilmesi için Ön Asya'ya görevlendirmesine kadar devam etmişti. Hülegü'nün Ön Asya'da İran merkezli bir Moğol şube devleti olan İlhanlıları kurmasıyla Horasan bir İlhanlı toprağı hâline gelmişti. Böylece bölgede bundan sonra İlhanlı idaresi başlamış olacaktı. İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen süreçte Horasan'da üç sivil vali görev almıştı. Bu makale, Moğollarda Ögedey Han döneminden itibaren Horasan'da görev alan Cin Timur, Körgüz ve Argun Aka'nın valilik dönemlerini çağdaş kaynaklar üzerinden incelemekte; ayrıca Moğollar döneminde Horasan'ın sivil valiler tarafından nasıl idare edildiğine dair bilgi vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Horasan, Sivil Valiler, Cin Timur, Körgüz, Argun Aka.

*Arş. Gör. Dr., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bayburt/TÜRKİYE, E-Posta: kdurmusoglu@bayburt.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5847-1209.

KHURASAN IN THE PERIOD OF MONGOLIAN CIVIL GOVERNORS (1233-1256)

ABSTRACT

The geography of Khurasan, which has an ancient past, has hosted many different administrative structures from past to present. One of the various organizational structures in Khurasan emerged during the Mongolian period. However, this administrative structure brought a challenging and complicated period. The Mongols, who played an essential role in medieval world history, began to dominate in Asia Minor after the Utrār incident in 1218 under the leadership of Chinggis Khan. In this process, which started under the supervision of Chinggis Khan, the Mongols dealt a heavy blow to the Khwārazmshāhs, first in Transoxiana and then in Iran, and captured the region. This process also exposed Khurasan, an administrative area of Iran, to the Mongol invasion. Khurasan, captured after great destruction, had to submit to the Mongol administration. After the region became Mongolian territory, it had not included in Chinggis Khan's formation and began to have administered as a common land for all Mongolian nations. Therefore, this situation revealed an administratively complex structure in Khurasan, where all Mongolian princes claimed rights. For this reason, after the Mongols dominated Khurasan, they started implementing some new administrative practices in the region. In this context, Khurasan had governed by military governors during the reign of Chinggis Khan. This system continued until the death of Chinggis Khan in Khurasan. However, this system was unsuccessful because of the dominant administration in the region, especially since the effectiveness of Khwārazmshāh had broken. Therefore, after the death of the Mongol's charismatic founder Chinggis Khan, it is seen that the same administrative system does adopt in Khurasan during the period of their successors. Therefore, the process that started with Ögedei Khan, who came to the throne after Chinggis Khan, revealed a new administrative structure in Khurasan through civilian governors. Civil governors in the region administered Horasan, considered a classic piece of land, on behalf of the central Karakorum. However, these governors appointed to the part by the Mongol Khan were not alone in the area. To not be deprived of their rights in Khurasan, all Mongol princes sent a representative to the region together with the governors. In addition to the emergence of a conflict of interest in the area, this was the scene of the struggle of the Mongolian princes who wanted to establish administrative dominance. This mixed situation in Khurasan continued until Möngke Khan appointed his brother Hülegü to Asia Minor to establish a more centralized administration. Khurasan had become an Ilkhanate territory when Hülegü found the Ilkhanate, a Mongol branch state based in Iran, in Asia Minor. Thus, the Ilkhanid administration would have started in the region from now on. During the period until the establishment of the Ilkhanate State, three civilian governors do assign in Khurasan. This article examines the governorship periods of Chin Temür, Körgüz, and Arghun Aqa, who served in Khurasan from the period of Ögedei Khan in the Mongols, through contemporary sources; It also gives information about how civil governors governed Khurasan during the Mongolian period.

Keywords: Mongols, Khurasan, Civil Governors, Chin Temür, Körgüz, Arghun Aqa.

GİRİŞ

Cengiz Han'ın 1227 yılında ölümünden¹ sonra onun kurmuş olduğu imparatorluk, her ne kadar ortam ve mevcut koşullar bir veraset krizi için uygun olsa da herhangi bir sorun yaşanmadan çocukları aracılığı ile hayatta kalmıştı.² Aslında bu durum bize Moğolların dış politikasının genişlemeye müsait olduğu zamanlarda, içerdeki krizlerin üstesinden gelmesini bildiklerini göstermektedir. Anatoly M. Khazanov bu krizlerin aşılmasında, başarılı fetihler, genişleme ve dünya imparatorluğunu inşa etmek düşüncesi gibi faktörlerin etkili olduğunu ifade etmektedir.³ Bu anlayışla Cengiz Han'ın en küçük oğlu Toluy tarafından iki yıl içinde toplanan kurultayda⁴ Cengiz Han'ın vasiyetine uygun olarak Ögedey, Moğol Devleti'nin yeni hanı seçildi.⁵ Ögedey her ne kadar

¹ Alâeddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, tas. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvîni, I, İntişârât-ı Donyâyi Kitâb, Tahran 1329 hş., s. 149-150; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî*, tas. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, I, Tahran 1373 hş., s. 570; Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud el-Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, tas. Ca'fer Şi'âr, Tahran 1348 hş., s. 381; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1999, s. 523; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, tas. Cemşid Kıyanfer, Tahran 1380 hş., s. 3894.

² Cengiz Han 1206'daki kurultaydan sonra hayatının on iki buçuk yılını Moğolistan dışında geçirmesine rağmen herhangi bir veraset krizi yaşanmamış ve bölge istikrar içinde kalmıştır. Bkz. Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Yay., İstanbul 2021, s. 127-128.

³ Anatoly M. Khazanov, "Muhammad and Jenghiz Khan Compared: The Religious Factor in World Empire Building", *Comparative Studies in Society and History*, 35/3, 1993, s. 463-464.

⁴ Jackson, Çin kaynaklarının Toluy'un bu kurultayı toplama konusunda Cüveynî ve Reşîdüddîn'den farklı bilgi verdiğini ifade etmektedir. Çin kaynaklarına göre Toluy, babasının ölümünden sonra kurultayı toplama konusunda isteksizdi. Ancak Toluy'un Cengiz Han'ın müşaviri Yeh-lu Ch'u-ts'ai'nin baskısıyla kurultayı toplamak zorunda kaldığını ifade eder. Bkz. P. Jackson, "The Dissolution of the Mongol Empire", *The History of Mongolia*, Vol. I, Ed. David Sneath-Chrisopher Koplonski, UK 2010, s. 320. Asya'da zamanla ritüelleşen bir danışma meclisi olarak nitelendirilebileceğimiz kurultay için bkz. Florence Hodous, "The Quriltai as a Legal Institution in the Mongol Empire", *CAJ*, Vol. 56, 2012/2013, s. 87-102.

⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 2016, s. 190-191; Cüveynî, *age*, I, s. 148; Reşîdüddîn, *age*, I, s. 663; Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, TTK Yay., Ankara 2011, s. 15; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latince'den çev. ve not. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yay., İstanbul 2015, s. 82-83. May, Toluy'un askerî yetenekleri

babası tarafından halef gösterilmiş olsa da bu kurultay onun için bir güvenoyu mahiyeti taşımaktadır. Ögedey'in bu hanlık seçiminin bir kurgudan ibaret olduğu iddia edilse bile sonuç değişmemiştir.⁶ Cüveynî'ye göre "ilahî kader ve kazânın tecellisi"⁷ olan bu durum, Cengiz Han'ın ölümünden sonra genelde İran coğrafyası özelde ise Horasan'ın kaderini de belirlemiştir. Cengiz Han'ın topraklarının büyüklüğü⁸ göz önüne alındığında tahtın yeni sahibi Ögedey'in, böylesine geniş bir coğrafyada Moğol Devleti'nin gücünü yeniden hissettirmesi elbette kolay olmayacaktı. Moğollar, karizmatik kurucusu Cengiz Han'ın ölümünden sonra genişlemeye devam ederek topraklarını neredeyse ikiye katlamayı başarmışlardır.⁹

Ögedey Han ile beraber İran coğrafyasında yeni bir sürecin başladığı ifade edilebilir. Batı'da Cengiz Han'dan sonra bir süreliğine durmuş olan askerî genişleme, Ögedey Han'ın idaresiyle yeniden hareketlilik kazanmıştı. Ayrıca Moğolların Horasan'a ilk girişleri, Cengiz Han'ın Mâverâünnehir ve İran'ın büyük bir bölümüne sahip olan Hârezmşâhları cezalandırmak amacıyla olmuştu. Moğollar gerçekleştirdiği batı seferiyle İran coğrafyasının büyük bir bölümünde hâkimiyet sağlamıştı; ancak Cengiz'in ünlü generalleri Cebe ve Sübetey'in, Sultân Alâüddîn Muhammed Hârezmşâh'ı yakalamak için İran coğrafyasından hızlı geçişi bölgede istenilen idarî düzenin kurulmasını engellemişti. İran coğrafyasındaki bu geçiş dönemi, ilerleyen zamanlarda Alâüddîn Muhammed'in oğlu Celâlüddîn Hârezmşâh'ın tekrar güçlenip İran bölgesinde hâkimiyet kurmasına zemin hazırlamıştı.¹⁰ Ögedey Han daha çok Kuzey Çin, Rusya ve Doğu Avrupa seferleriyle ilgilense de¹¹ İran coğrafyasında Hârezmşâhların Celâlüddîn liderliğinde yeniden güçlenmesini engellemek için Çurmagun Noyan'ı çok sayıda emir ve *baskak*¹² yanı sıra büyük bir ordu¹³ ile bölgeye göndermişti.¹⁴ Ögedey'in bir dünya hâkimiyetini¹⁵ amaçladığı bu atamalarla İran coğrafyası, askerî ve sivil idareciler tarafından merkez Karakorum adına idare edilmeye çalışılacaktı. Ünlü tarihçi Cüzcânî, Ögedey Han'ın tahta geçişiyle birlikte Horasan, Irâk, Gûr ve Gazne'de devlet işlerinde adalet, itaat ve halkın çıkarlarının gözetilmesi anlamında yeni bir dönemin başladığını ifade etmektedir.¹⁶ Bu bağlamda başta ifade ettiğimiz gibi Moğol gücünün imparatorluğun merkezinden uzak yerlerde hissettirilmesi hususu, Horasan'da 1233-1256 yılları arasında Cin Timur, Körgüz ve Argun Aka üzerinden gerçekleştirilecekti. Bu idareciler, Moğol hanları adına, bütün Moğollar için müşterek bir

ve liderliği açısından taht için Ögedey Han'dan daha iyi aday olduğunu öne sürmektedir. Bkz. Timothy May, *The Mongol Conquests in World History*, Reaktion Books, London 2012, s. 45. Ögedey'in veliht olarak belirlenmesi hususunu incelediği çalışma için bkz. Çetin Kaya, "Büyük Moğol Ulusu'nda İlk Veliht Tayini Hususuna Dair Bir İnceleme", *USAD*, S. 14, 2021, s. 23-34.

⁶ Ögedey Han'ın babası Cengiz Han'dan sonra halef gösterilmesi öyküsünün bir kurgu olduğunu ve bu durumun yerleşik Çin ve İran'ın tarihsel geleneğinin, yönetimin devri için başka gerekçeler bulamamasından kaynaklandığı iddia edilmiştir. Dorothea Krawulsky'dan aktarılan bu iddia için bkz. Peter Jackson, *The Mongols and the Islamic World from Conquest to Conversion*, Yale University Press, London 2017, s. 98.

⁷ Mustafa Uyar, "Partonaj ve Bürokratik Egemenlik Bağlamında İlhanlı Dönemi (1256-1353) Tarihyazımı", *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, Ed. Serhan Afacan-Şefaattin Deniz-Abdulkadir Macit, İlem Yay., Ankara 2021, s. 127.

⁸ Cengiz Han öldüğünde çocuklarına Kore'den Yakındoğu'ya ve Güney Avrupa'ya, Güney Sibirya'dan Çin'e kadar uzanan geniş bir imparatorluk bırakmıştır. Bkz. Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 368.

⁹ Bkz. May, *Moğol İmparatorluğu*, s. 165-181; Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, TTK, Ankara 2017, s. 52-121.

¹⁰ Bu konuda Roux, İran'da Hârezmşâh Devleti'nin yeniden kurulduğunu ve Cengiz Han'ın oğullarının, onun batı seferinde aldığı yetersiz önelmelerin bedelini ödediğini aktarmaktadır. Bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Kazancıgil-A. Bereket, Kocabalı Yay., İstanbul 2001, s. 255. Celâlüddîn Hârezmşâh, Kirmân, Fârs, Irâk-ı 'Acem ve İsfehân ile Tebriz başkent olmak üzere Azerbâyçân'ı içine alan bölgede yeniden hükümdar olmuştu. Yani bu durum Hârezmşâhların Batı'da yeniden teşkilatlanması anlamına gelmektedir. Bkz. René Grousset, *Bazı İmparatorluğu Attila Cengiz Han Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 2017, s. 296.

¹¹ David O. Morgan, "The Mongols in Iran 1219-1256", *The Coming of the Mongols The Idea of Iran*, Vol. VII, Ed. David O. Morgan-Sarah Stewart, I.B. Tauris, London-New York 2018, s. 47-48.

¹² Moğol idarî sisteminde en önemli devlet memuriyetlerinden biri olan *baskak*, askerî, idarî ve mali işlerden sorumlu *daruganın* batıdaki karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu konudaki ileri okumalar için bkz. M. Fuad Köprülü, "Daruga", *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 486-489; Abdulkadir Yuvalı, "Daruga", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 505-506; Paul D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Lanham-Maryland- Oxford 2003, s. 119; Timothy May, *The Mongol Empire A Historical Encyclopedia*, Ed. Timothy May, Vol I, ABC-CLIO, California 2017, s. 8-10; Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi İran Moğolları 1220-1295*, Altınordu Yay., Ankara 2020, s. 338-340; a. mlf., "Moğol Dönemi Fârs Edebiyatında Kullanılan Bazı Türkçe-Moğolca Terimler", *TAED*, 63, 2018, s. 494-495.

¹³ Çurmagun Noyan'ın batıya gönderilirken maiyetindeki ordusuna dair kaynaklar, 30.000 ile 120.000 arasında değişen rakamlar zikretmektedir. Bkz. Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. ve not. Mustafa Uyar, Ötüken yay., İstanbul 2016, s. 112; Cüveynî, *age*, I, s. 149-150; Reşidüddîn, *age*, I, s. 638; Benâketî, *age*, s. 383; Abû'l-Farac, *age*, II, s. 526; Mirhând, *age*, VIII, s. 3907; Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Moğul*, İntişârât-ı Negâh, Tahrân 1387 hş., s. 152; Leo De Hartog, *Cengiz Han, Dünyanın Fatihî*, çev. Serkan Uzun, Dost Yay., Ankara 2003, s. 151.

¹⁴ Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, tas. Abdulmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş., s. 326; Fasîh Ahmed b. Celâleddîn Muhammed Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, tas. Muhammed Ferruh, Kitâbüfuruş-ı Bastan, Meşhed 1341 hş., s. 305; Mollâ Ahmed Tetevî – Asâf Hân Kazvinî, *Târîh-i Elfi*, tas. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mezd, VI, Şirket-i İntişârât-ı 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş., s. 3778; Berthold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara 2011, s. 44; Âştîyânî, *age*, s. 181; Judith Kolbas, *The Mongols in Iran Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, Routledge, London-New York, 2006, s. 88; Osman G. Özgüdenli, "Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu", *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Ötüken Yay., İstanbul 2020, s. 229.

¹⁵ Cengiz Han kendisinin Tanrı'nın bir cezası olarak gönderildiğini ilan etmiştir. Kendisinden sonra halefi Ögedey Han bu anlayışı değiştirerek Tanrı'nın dünyayı yönetme yetkisini Moğollara verdiği düşüncesini ön plana çıkarmıştır. Bkz. Timothy May, "Merkezî Asya: Moğollar 1206-1405", *Asya'nın Büyük İmparatorlukları*, çev. Mustafa Uyar, Kronik Yay., İstanbul 2021, s. 39.

¹⁶ Cüzcânî, *age*, s. 105. Boyle, bu uygulamanın, İran'da Moğol istilâsının yıkıcı etkisinden sonra kademeli olarak sivil iradenin teşekkülüyle birlikte, bölgenin yeniden canlanmasını sağladığını ifade eder. Bkz. J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-Khâns", *Cambridge History of Iran*, Ed. John A. Boyle, Vol. 5, Cambridge University Press, New York 1968, s. 336.

toprak parçası olan Horasan coğrafyasını idare edeceklerdi.¹⁷

1. Cin Timur Dönemi: Horasan'da Sivil İdarenin Tesisi

Moğollar, orduları sayesinde kolayca sınırlarını genişletip yeni yerler ele geçirmiş olsalar da bu bölgelerin elde tutulabilmesi için etkin bir sivil iradeye ihtiyaç duymuşlardı.¹⁸ Bu bağlamda, Ögedey Han tahta geçtikten sonra ele geçirdikleri yerleri kontrol edebilmek için Horasan'daki sivil idareyi Cin Timur üzerinden kurmaya çalışacaktı. Cin Timur'un Karahitaylara mı, yoksa Öngütlere mi mensup olduğu sorusu henüz tam olarak kesinlik kazanmamıştır.¹⁹ Ancak bu durum Horasan'daki görevi için herhangi bir engel teşkil etmemektedir. Kaynaklar Cin Timur'un ilk olarak tarih sahnesine çıkışını, Cuci tarafından Cend'e elçi olarak görevlendirildiği zamana tarihlendirmektedirler. Cüveynî bu hususta herhangi bir tarihe işaret etmemektedir.²⁰ Ancak Vassâf'a göre Cin Timur 5 Temmuz 1213 tarihinde elçi olarak Cend'e gönderilmişti.²¹ Dolayısıyla bu tarihten sonra Cin Timur'un, hem Cuci'nin ve aynı zamanda Moğolların hizmetine girdiği ifade edilebilir. Sonrasında ise Cuci'nin, Hârezm'i ele geçirmesinden sonra da Cin Timur'un burada *baskak* olarak görev aldığı tespit edilmektedir.²²

Moğollar içinde yükselen Cin Timur'un Horasan'a gelişi, Ögedey Han'ın 1231 yılındaki fermanıyla olacaktır. Ögedey Han, savaşlarla harabeye çevrilen İran coğrafyasında düzeni sağlaması için Çurmagun Noyan'a görev verirken, ülke genelindeki komutan ve *baskak*ların da ona katılmasını istemişti.²³ Bu emir üzerine Hârezm'den yola çıkan Cin Timur, Şehristân'da Çurmagun Noyan'a katılacaktı. Moğollar üzerine çalışmaları ile tanınan Peter Jackson, Çurmagun ile birlikte gönderilen bu birlikleri *teme*²⁴ olarak adlandırır ve bu birliklerin ilk defa burada görev aldığına dikkat çeker.²⁵ Ancak burada önemli olan husus, Çurmagun'un bu birliklerin başında durmamasıdır. O, Celâlüddîn Hârezmşâh'ın peşinden Azerbaycan tarafına gitme kararı alınca buradaki birliklere Cin Timur başkanlık edecekti. Cin Timur'un başkanlık ettiği bu heyette, başta Ögedey Han'ın temsilcisi Külbolat'ın yanı sıra diğer Moğol şehzâdeleri de birer temsilci görevlendirmişlerdi. Örneğin Batu Nosal'ı, Çağatay Kızıl Buka'yı ve Toluy'un eşi Sorkoktani Beki Yeke'yi temsilci olarak Cin Timur'un yanında görevlendirmişti.²⁶ Cin Timur'a ayrıca Hârezm'den yanına *bitikçi*²⁷ (*kâtip*) olarak aldığı Şerefüddîn Hârezmî de eşlik etmişti.²⁸

Çurmagun Noyan'ın, Horasan'da bir başkasını değil de Cin Timur'u lider olarak tercih etmesinde, Cin Timur'un Cuci döneminde Hârezm'deki başarılı *baskaklık* görevini göz önünde bulundurduğuna dair elimizde kesin bir bilgi yoktur. Zira Ögedey Han'ın, Cin Timur'un liderliği konusunda kaynaklara yansıyan böyle bir emrin varlığı teyit edilememiştir. Ancak bu noktada sormamız gereken asıl soru: Niçin Moğol şehzâdeleri Horasan'a gitmesi için Çurmagun'un yanına birer temsilci vermişlerdi? Hiç şüphesiz bu sorunun cevabını göçebe devlet anlayışına dayandırılan ve ülkenin haneden üyeleri arasında bölüştürülmesi anlamında kullanılan Cengiz Han'ın *ülüş*²⁹ sisteminde aramızda gerekmektedir. Cengiz Han geliri yüksek Horasan coğrafyasını

¹⁷ Horasan'ın Cengiz Han ve çocukları dönemindeki idarî statüsünün ayrıntıları için bkz. Abdulkadir Yuvalı, "Cengiz Han ve Halefleri Devrinde Horasan'ın İdarî Statüsü (Ögedey, Göyük, Mengü)", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, 2/1, 1988, s. 227-236. Ayrıca bu konuda bkz. Ankhbayar Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezaret*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016, s. 43-80.

¹⁸ May, *Moğol İmparatorluğu*, s. 135.

¹⁹ Bu konuda farklı görüşler için bkz. Cüveynî, *age*, II, s. 218; Reşidüddîn, *age*, I, s. 638; Spuler, *age*, s. 47; Hartog, *age*, s. 152. Reşidüddîn, *Şu'ab-i Pençgâne* adlı eserinde Cin Timur'un Öngüt kavmine mensup olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Reşidüddîn Fazlullâh, *Şu'ab-i pençgâne (Neseb-nâme-i Mülûk)*, Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, Yazma nr. 2937, vr. 124. Bu konuda Barthold, Cin Timur'un Öngütlerin yanında yaşayan Karahitaylılardan olduğuna ihtimal vermektedir. Bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik, İstanbul 2017, s. 426/205 dn.

²⁰ Cüveynî, *age*, I, s. 68; Krş: Mîrhând, *age*, VIII, s. 3844; Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, haz. Muhammed Debîr Siyâkî, *Kitâb-ürüş-i Hayyâm*, Tahran 1333 hş., s. 30; M. Baron C. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, çev ve haz. Ekrem Kalan-Qıyas Şükürov, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2006, s. 101.

²¹ Ayeti, *age*, s. 314.

²² Cüveynî, *age*, II, s. 218; Reşidüddîn, *age*, I, s. 660. Atwood, Cin Timur'un Cuci'nin ilk *darugacısı* olduğunu aktarır. Bkz. Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts on File, Inc, New York 2004, s. 308.

²³ Fasîh-i Hâfî, *age*, II, s. 305; Osman Gazi Özgüdenli, "Ögedey Han", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 21.

²⁴ *Teme*, Moğol askerî sisteminin önemli bir birimidir. Bu birlikler daha çok devletin ele geçirdiği yeni toprakların elde tutulması için kullanılmışlardır. Bkz. Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK Yay., Ankara 2020, s. 17.

²⁵ *Teme*'nin ilk defa ne zaman ortaya çıktığı tartışmalıdır. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Paul D. Buell, "Kalmyk Tanggaci People: Thoughts on the Mechanics and Impact of the Mongol Expansion" *Mongolian Studies*, Vol. 6, 1980, s. 41-59; Donald Ostrowski, "The 'tamma' and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire", *SOAS*, 61/2, 1998, s. 262-277; Timothy May, "Mongol Conquest Strategy in the Middle East", *The Mongols' Middle East, Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran*, Ed. Bruno De Nicola-Charles Melville, Leiden-Boston 2016, s. 16; Jackson, *The Mongols and the Islamic World*, s. 82.

²⁶ Cüveynî, *age*, II, s. 218-219; Reşidüddîn, *age*, I, s. 660.

²⁷ Hükümdarın her türlü resmî yazışmalarından sorumlu olan bu memuriyetin Moğol idarî sistemindeki yeri için bkz. Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s. 343-361; Özkan Dayı, "İran Moğolları'nda Bitikçilik 1231 1295", *Sobider*, 4/11, Haziran 2017, s. 193-204.

²⁸ Mîrhând, *age*, VIII, s. 3960. Cin Timur'a Horasan'a gitmesi için ferman gelince yanına *kâtip* almak istemişti. Ancak bu işi teklif ettiklerinden hiçbiri Müslüman bir devletin yıkılmasını istemedikleri ve bu işin sonucunun nasıl olacağını kestiremedikleri için bu görevi kabul etmemişlerdi. Bunun üzerine bu görev zorla Şerefüddîn Hârezmî'ye verilmişti. Bkz. Cüveynî, *age*, II, s. 268. Şerefüddîn Hârezmî, Cin Timur ile birlikte Horasan'a geldikten sonra kıdemi dolayısıyla *bâşkâtip* olarak tayin edilmişti. Bkz. Cüveynî, *age*, II, s. 269.

²⁹ Bu konuda bkz. Abdulkadir İnan, "'Orun' ve 'Ülüş' Meselesi", *THITM*, I, 1931, s. 121-133; Osman G. Özgüdenli, "'Ülüş' Sisteminde

ülüş'e dâhil etmediği için bölge bütün Moğol şehzâdelerinin müşterek bir toprak parçası hâline gelmişti. Bu durum Mâzenderân için de geçerlidir.³⁰ Bu bağlamda Moğol şehzâdeleri, bölge üzerindeki hak ve çıkarlarını kontrol altında tutmak için Çurmagun'un yanına birer temsilci vermişlerdi. Dolayısıyla Cin Timur'u idarî anlamda Moğol hâkimiyetinin tam olarak tesis edilemediği Horasan coğrafyasında son derece zorlu bir görev beklemekteydi.

Cin Timur'un Horasan'da sivil bir idareyi tesis etmesi elbette kolay olmamıştı. Bölge uzun yıllar süren savaşlar sebebiyle maddî ve manevî bir çöküntü içerisinde idi. Cin Timur, yanındakilerle birlikte güzergâhı üzerindeki Yâzır, Nesâ, Kûkrûh ve Caristân'ı ele geçirmiş ve görev yeri olan Horasan'a ulaşmıştı. Onun ilk işi, Horasan'da karışıklığa sebep olanları bölgeden göndererek sükûnet ortamını tesis etmek olacaktı.³¹ Ancak Cin Timur için Horasan'daki asıl sorun Hârezmşâhlar meselesi idi. Zira bu sorun halledilmeden bölgede güçlü bir idarenin kurulması mümkün değildi. Cin Timur'un Horasan'a geldiği dönemde Hârezmşâh bakiyelerinin etkinliği hâlen devam etmekteydi. Sultân Celâlüddîn'e bağlı yaklaşık 10.000 kişi Karaca ve Yağan Sungur liderliğinde Nîşâbûr ve Tûs şehirlerinde Moğollara karşı aktif bir direniş gösteriyordu.³² Hatta Cûzcânî'ye göre, Sultân Celâlüddîn'e bağlı askerler Horasan'ın bütün şehir ve kasabalarının yönetiminden sorumlu olan *şihneleri* öldürmüşlerdi.³³ Öyle ki bu ölümler Horasan'dan göçe bile sebep olmuştu. Dolayısıyla Cin Timur'un Horasan'daki en önemli işi Hârezmşâhları kontrol altına almak olacaktı. Bu niyetle Cin Timur, Külbolat'ı Karaca üzerine Nîşâbûr'a gönderecekti.³⁴ Sultân Celâlüddîn'e bağlı birlikler Külbolat karşısında varlık gösterememiş ve yapılan savaşta Külbolat 2.000 kişiyi öldürmüştü. Karaca, Sîstân; Yağan Sungur, Kûhistân tarafına kaçarak canlarını kurtarıırken Celâlüddîn'e bağlı birlikler de dağılmıştı. Ancak buna rağmen Külbolat onların tekrardan toparlanmasına fırsat vermemek için Herât civarına kaçanların peşinden gönderdiği 4.000 askerle birçoğunu öldürmüştü.³⁵ Külbolat, Karaca'yı hezimete uğrattıktan sonra³⁶ dönüşünde Tûs'taki Bahâüddîn Cüveynî ve Nîşâbûr ileri gelenlerini Tâcüddîn Ferîzene'den teslim almış ve birlikte Horasan'a dönmüşlerdi.³⁷

Cin Timur'un desteğiyle Külbolat şimdilik Horasan'daki karışıklığı bertaraf etmiş görünmektedir. Ancak bu durumun ortaya çıkardığı kargaşa, Karakorum'da bulunan Ögedey Han'a ulaştırılmıştı. Bu haberin kim tarafından niçin ulaştırıldığı kaynaklarda zikredilmemiştir. Bu durum, belki de Cin Timur'un Hârezmşâhlarla olan mücadelesinde başarılı olamayacağı düşüncesiyle, Cin Timur'a muhalif olanların bir tertibidir. Şimdilik bu durum muğlaklığını korusa da, Ögedey Han, Horasan'dan gelen haber üzerine Afganistan bölgesindeki Moğol komutanı Tair Bahadır'ı³⁸ Horasan'a gönderecekti.³⁹ Tair Bahadır, Ögedey Han'dan bölgede yaşanan karışıklığa sebep olanların öldürülmesi emrini almıştı.⁴⁰ Ancak o henüz Horasan'a ulaşmamıştı ki, Külbolat'ın Karaca'yı

Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)", *Türkler*, V, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara 2002, s. 249-264; a. mlf., "Ülüş", *DİA*, C. 42, İstanbul 2002, s. 297-298. Ayrıca bkz. Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2017, s. 105-114; a. mlf., "Çingiz Han'ın Topraklarında Bölünme", *GTTAD*, 1/2, 2019, s. 203-208.

³⁰ Abdulkadir Yuvalı, "Cengiz Han ve Evlatları Dönemindeki Merkezileştirme Faaliyetleri", *Cengiz Han ve Mirası*, Ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul, Ankara 2021, s. 69.

³¹ Cüveynî, *age*, II, s. 219, 269.

³² Seyf bin Muhammed bin Ya'kûb el-Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, neşr. Muhammed Zubeyr es-Siddikî, Calcutta 1943, s. 91; Mu'înu'd-din Muhammed Zamçî İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fi evsâfi medîneti'l-Herât*, II, neşr. Seyyid Muhammed Kâzım İmâmî, İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran 1338-1339 hş., s. 70.

³³ Cûzcânî, *age*, s. 77.

³⁴ Bölgede ortaya çıkan kargaşa nedeniyle Nîşâbûr ileri gelenleri Bahâüddîn Cüveynî ile birlikte Tûs'a gelerek burayı baskı ve şiddetle ele geçiren Tûs Kalesi'ndeki Tâcüddîn Ferîzene'ye sığınmışlardı. Bahâüddîn Cüveynî ve yanındakiler Tâcüddîn Ferîzene'ye güvenmeseler de ona sığınmak zorunda kalmışlardı. Bkz. Cüveynî, *age*, II, s. 220. Reşidüddîn, Çurmagun'un Cin Timur ve Külbolat'ı ortadan kaldırması için Nîşâbûr ve Tûs'a gönderdiğini aktarmaktadır. Bkz. Reşidüddîn, *age*, I, s. 660. Bu konuda Herevî ise Çurmagun'un Cin Timur'u Sultân Celâlüddîn'e bağlı askerler üzerine gönderdiğini ve Cin Timur'un başarısız olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Herevî, *age*, s. 92. Yine az farklı benzer bir anlatım için bkz. İsfizârî, *age*, II, s. 70.

³⁵ Herevî, *age*, s. 93; İsfizârî, *age*, II, s. 70-71; Timothy May, "The Ilkhanate and Afghanistan", *New Approaches to Ilkhanid History*, Ed. Timothy May vd., Brill, Leiden-Boston 2021, s. 279.

³⁶ Reşidüddîn, *age*, I, s. 660; Benâketî, *age*, s. 385.

³⁷ Cüveynî, *age*, II, s. 220.

³⁸ Tair Bahadır bir Türk boyu olan Kanglılardanır. O, Cengiz Han'ın Mâverâünnehir seferine katılmış ve Buhara'ya bağlı Nur şehrinin ele geçirilmesi sırasında öncü kuvvetleri arasında yerini almıştır. Daha sonra Sübetey ile birlikte Kıpçak, Tangut ve Çin seferlerine de görev alan Tair, daha sonra Ögedey Han döneminde Horasan'daki karışıklıklar için görevlendirilmişti. Göyük döneminde de Aslar; Mönge Han döneminde Keşmir ve Hint'e yapılan seferlerde görev almıştır. Mönge'nin emriyle İran'a gönderilen İlhan Hülegü'ye ordusunu göndermiştir. Mönge Han'ın son yıllarında 1259'da Kubilay Han ile birlikte Sungular üzerine yürümüş ve daha sonra ölmüştür. Bkz. Cüveynî, *age*, I, s. 78; Reşidüddîn, *age*, I-II, s. 497, 660-661, 975; Ch'i T'ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul 1970, s. 373-374. Yine bu konuda bkz. Cûzcânî, *age*, s. 113 vd., ; John Andrew Boyle, "The Mongol Commanders in Afghanistan and India According to the *Ṭabaqât-i Nâşirî* of Jüzjânî" *Islamic Studies*, II/2, 1963, s. 240. Ayrıca Tair Bahadır'ın temesiyle birlikte Afganistan bölgesindeki faaliyetlerinin ayrıntıları için bkz. May, "The Ilkhanate and Afghanistan", s. 276-284.

³⁹ Reşidüddîn, *age*, I, s. 660; Herevî, *age*, s. 92; İsfizârî, *age*, II, s. 70; May, "The Ilkhanate and Afghanistan", s. 277.

⁴⁰ Cüveynî, *age*, II, s. 221; Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-Khâns", s. 336. Bu konuda Herevî, Ögedey'in Tair Bahadır'dan Karaca ve Yağan Sungur'u huzuruna getirmesini istediğini, bunun üzerine harekete geçen Tair Bahadır'ın Serahs hududuna geldiğinde Karaca ve Yağan Sungur'un kaçtığı haberini aldığı ifade etmektedir. Bkz. Herevî, *age*, s. 92. Howorth, Ögedey Han'ın Tair Bahadır'ı Cin Timur'un yerine Horasan'a vali olarak atadığını öne sürmüştür. Bkz. Henry H. Howorth, *History of the Mongols*, I, Longmans-Green Publ., London 1876, s. 133. Ancak eğer Ögedey'in böyle bir ataması söz konusu olmuş olsa idi, Cin Timur'un bu karara muhalefet etmesi söz konusu olamayacağı kanaatindeyiz. Zira gelişen olaylara bakıldığında Cin Timur'un Tair Bahadır'a kuvvetli bir muhalefetinin olduğunu

yendiğini haberi gelmişti. Bunun üzerine Horasan gitmekten vazgeçmiş ve Sîstân'a çekilerek yaklaşık iki yıl boyunca Erg Kalesi'nin⁴¹ alınmasıyla meşgul olmuştu. Erg Kalesi'nin alınmasından sonra Tair Bahadır, tekrardan yönünü Horasan'a çevirmişti. Cin Timur'a gönderdiği elçiyle Ögedey Han'ın Horasan idaresini kendisine verdiğini bildirmişti.⁴² Ch'i T'ang, Tair Bahadır'ın Horasan'ı ele geçirmek istemesini, Cin Timur'un kendisine bağlı Horasan halkını idare edemediği ve halktan topladığı rüşvet sebebiyle isyanların çoğalmasına bağlamaktadır. Bu yüzden Ögedey Han, Horasan'ı idare etme görevini Tair Bahadır'a vermişti.⁴³ Fakat Ch'i T'ang'ın bu iddiasını başka hiçbir kaynak desteklememektedir. Ayrıca Ögedey Han'ın Horasan'ı Tair Bahadır'a verdiğine dair kaynaklarda açık bir delil de yoktur. Fermanın içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla Tair Bahadır'dan bölgeye sadece askerî bir sefer düzenleyerek isyancıları öldürmesi istenmişti.

Cin Timur, Tair Bahadır'ın gönderdiği elçiyi, Ögedey Han'dan gelecek olan fermana göre hareket edeceğini söyleyerek geri göndermişti. Cin Timur'un burada Tair Bahadır'a boyun eğmediği ve bu konuyu merkeze taşıdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca tam bu sırada Çurmagun Noyan'da bir elçi vasıtasıyla Cin Timur'u Horasan işlerinden el çektirmek istemişti.⁴⁴ Ancak bunun gerekçesine dair de kaynaklar suskundur. Kanaatimizce bu durum askerî ve sivil iradenin güç paylaşım konusunda birbirlerinin yetki alanlarına müdahalesinden ileri gelmektedir. Cin Timur bu ikili muhalefete karşı önlem alabilmek için Külbolat'ı kendisine itaat etmiş olan Horasan ve Mâzenderân melikleriyle birlikte 1232/1233 yılında Horasan'dan Karakorum'a göndermişti. Ögedey Han, batıdan gelen bu ilk meliklerin şerefine törenler düzenleyip ziyafetler vermişti. Bu ziyafetler esnasında Ögedey Han, Çurmagun Noyan'ın uzun yıllardan beri batıda birçok ülke fethetmesine rağmen hiç kimseyi huzuruna gönderemediği yönündeki rahatsızlığını dile getirmiş; Cin Timur'un bu davranışını takdir ederek onu asaleten Horasan ve Mâzenderân bölgelerinin valiliğine atamıştı. Bölgede Çurmagun'un ve diğer emirlerin Cin Timur'a müdahale etmemesini emretmiş ve bölgedeki temsilcisi Külbolat'ı yönetime ortak etmişti.⁴⁵ Ayrıca Melik Bahâüddîn Nişâbü'r'a bağlı İsferyân, Cüveyn, Câcerm gibi şehirlerin yanı sıra bu şehirlere bağlı Cürbed ve Argyân'ın yönetimiyle Horasan melikliğini almıştı. Cin Timur, Horasan'daki güç mücadelesini, Külbolat'ın Ögedey Han karşısındaki savunusuyla kazandığı görülmektedir. Ayrıca Ögedey Han'ın vermiş olduğu bu karar, bölgede sivil iradenin önünün açılması anlamına gelmektedir. Öte yandan Çurmagun'a idarî işlerde kısıtlama getirilmesi, sivil idare üzerindeki askerî müdahaleyi engellemiş olacaktı. Bir diğer önemli husus ise Cin Timur'un Ögedey Han'a bağlılık heyeti göndermesi, uzun yıllardan beri savaşlardan yorgun düşen Horasan halkını da yeni bir kargaşadan kurtarmıştı.

Cin Timur, merkezden aldığı güçle bir takım idarî düzenlemeler yapacaktı. Bu bağlamda vezirlik görevini Altın Orda hükümdarı Batu'nun temsilcisi Şerefüddîn Hâzermî'ye verirken Sâhib-i Dîvânlık makamını da Atâmelik Cüveynî'nin babası Bahâüddîn Cüveynî'ye bırakmıştı. Bu idarî düzenlemelerden bir süre sonra Cin Timur, Körgüz'ü Bahâüddîn Cüveynî ile Ögedey Han'ın huzuruna gönderme kararı almıştı.⁴⁶ Kolbas, Körgüz ve Cüveynî'nin 1234/1235 yılında yapılan kurultaya katılmak için gittiklerini aktarmaktadır.⁴⁷ Ancak Cüveynî, ikinci kurultayın ne zaman yapıldığına dair herhangi bir tarih zikretmemektedir.⁴⁸ Ayrıca eğer bu bir kurultay ise Cin Timur'un kendi yerine temsilci göndermesi ihtimal dahilinde görünmemektedir. Hangi sebeple merkeze gittikleri açık olmasa da Külbolat, Uygur asıllı olduğu için Körgüz'ün Ögedey'in huzuruna gönderilmesine taraftar değildi. Külbolat, onun bu işe uygun olmadığını ve sadece kendi çıkarları doğrultusunda hareket edeceğini öne sürse de Cin Timur bunu dikkate almamıştı.⁴⁹ Külbolat'ın muhalefetine rağmen Körgüz, Ögedey'in huzuruna varmıştı. Onun Horasan halkının huzur ve emniyet içerisinde yaşadığına dair söylediği sözler, Ögedey'i mutlu etmişti. Hem bu söylemleriyle hem de kendi ulusundan olan Çinkay'ın⁵⁰ etkisiyle

tespit edebilmekteyiz.

⁴¹ Bu kale Sîstân'da Şâristân bölgesinin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Bkz. Cüzcânî, *age*, s. 113.

⁴² Cüveynî, *age*, II, s. 221.

⁴³ T'ang, *age*, s. 374.

⁴⁴ Cüveynî, *age*, II, s. 221; Reşîdüddîn, *age*, I, s. 660-661; *Târîh-i Sîstân*'da, Moğolların 26 Haziran 1234'te şehri istilâ ettikten sonra Erg Kalesi'ni ele geçirdikleri yazılıdır. Ancak burada Tair Bahadır'dan bahsedilmemiştir. *Târîh-i Sîstân*, tas. Muhammed Takî Bahâr, İntişârât-ı Mu'in, Tahran, 1381 hş., s. 366.

⁴⁵ Cüveynî, *age*, II, s. 222-223; Reşîdüddîn, *age*, I, s. 661-662; Benâketî, *age*, s. 385-386. Jackson, Cin Timur'un kendisine itaat eden Horasan ve Mâzenderân meliklerini Ögedey'e göndermesi sayesinde valilik görevini aldığını öne sürmektedir. Bkz. Jackson, *The Mongols and the Islamic World*, s. 82. Kolbas, Cin Timur'un Horasan'a asaleten atanmasıyla birlikte onun Cuci'ye olan bağlılığının da sona erdiğini ifade eder. Bundan sonra Cin Timur'un Ögedey Han'a bağlı, Moğol Devleti'nin sivil bir valisi olduğunu vurgular. Bkz. Kolbas, *age*, s. 91. Cin Timur'un asaleten Horasan valisi olarak atanmasından sonra Tair Bahadır'ın yetkisi Afganistan bölgesiyle sınırlandırılmıştı. Bkz. May, "The Ilkhanate and Afghanistan", s. 280.

⁴⁶ Cüveynî, *age*, II, s. 223.

⁴⁷ Kolbas, *age*, s. 96.

⁴⁸ Bkz. Cüveynî, *age*, I, s. 154-158.

⁴⁹ Reşîdüddîn, *age*, I, s. 662. Spuler, Cin Timur'un bölgede çıkan karışıklıklardan dolayı bir süre görevinden azledildiğini öne sürmektedir. Bu durumun da Cin Timur'un Külbolat ile kavgasından sonra yaşandığını aktarmaktadır. Bkz. Spuler, *age*, s. 47. Spuler'in iddiasından hareketle Cin Timur'un Horasan valiliği boyunca Külbolat ile sadece Körgüz'ün Ögedey Han'a gönderilmesi konusunda ayrı düşüklükleri bilinmektedir. Onun dışında ikili arasında kaynaklara yansıyan bir çekişme söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla Spuler'in zikrettiği görevden alma hadisesi bu çekişmeden sonra yaşanmıştır. Ancak bu görevden alma hadisesi dönemin kaynaklarında zikredilmemiştir.

⁵⁰ Cengiz Han döneminden itibaren Moğol Devleti içerisinde önemli görevler üstlenen bu emir, Reşîdüddîn'in kaydına göre Uygur asıllıdır. Bkz. Reşîdüddîn, *age*, I, s. 774. Reşîdüddîn'i destekleyen başka bir kayıt için bkz. Hei Ta Shi Lu, "Kara Tatarlar'a Dair Muhtasar", *Cengiz*

Körgüz, Ögedey'in dikkatini çekmeyi başarmıştı. Çinkay'ın, Körgüz'ü öven sözler söylemesi üzerine Ögedey Han, Körgüz'e iltifat ederek Horasan'a Cin Timur'un yanına göndermişti. Ancak Cin Timur, elçilerin dönüşünü görememiş ve 1235/1236 yılında ölmüştü.⁵¹ Körgüz'ün Ögedey Han karşısında söylediklerinden yola çıkarak Cin Timur'un, Horasan'daki valiliğinin ilk dönemlerinde Hârezmşâhlara bağlı Karaca ve Yağan Sonkur gibi komutanların çıkardığı karışıklığın bertaraf edilmesinden sonra özellikle onun valiliğinin son döneminde Horasan'da barış ve huzur ortamının tesis edildiği söylenebilir. Ayrıca Körgüz'ün, Çinkay'ın desteğiyle Ögedey Han nazarında itibarını artırması onun ileride Horasan valisi olarak seçilmesine etki ettiği düşünülebilir.

2. Uygur Türk'ü Körgüz Dönemi: Horasan'da İç Muhalefetin Bertarafı

Cengiz Han liderliğindeki Moğollar, devlet teşkilatını oluştururken birçok Türk yöneticiye Moğol Devleti içerisinde görev vermişlerdir.⁵² Dolayısıyla bu Türk yöneticilerin meydana getirdiği etkileşim, Moğol devlet yapısını da büyük oranda etkilemişti.⁵³ Moğol Devleti'nde görev alan Uygur asıllı Körgüz de bu yöneticilerdendir.⁵⁴ Körgüz, Batu'nun sarayında, kaynaklarda ismi verilmeyen emirlerden birinin hizmetine girmesiyle, Moğollarla tanışmıştı. Körgüz'ü, Moğol Devleti'nde öne çıkaran husus ise Uygur yazısındaki mahareti olmuştur. O, Cuci'nin de katıldığı bir av şöleninde Cengiz Han'dan gelen *yarlıg* düzgün bir şekilde okuduğu için dikkat çekmeyi başarmıştı. Bu sayede Cuci'nin emri ile kâtip olarak görevlendirilmişti. Körgüz'ün Cuci tarafından tevdi edilen bu görevdeki başarısı ona ileriki dönemde Moğol şehzâdelerinin eğitimiyle ilgili görevi de getirecekti.⁵⁵ Aldığı görevlerdeki başarısı sayesinde Moğol Devleti içinde hızla yükselen Körgüz daha sonra vali olacağı Horasan coğrafyasına Cin Timur ile birlikte gelmişti.⁵⁶

Cin Timur'un ölümünden sonra Ögedey Han'ın fermanıyla Horasan'da bir süreliğine Nosal Noyan'ın idareyi ele aldığı görülmektedir.⁵⁷ Bu durum doğal olarak bölgede idarî anlamda birtakım değişiklikleri meydana getirmişti. Nosal idareyi daha rahat kontrol edebilmek için Cin Timur'un ikametgâhındaki emir ve divan kâtiplerini kendi ikametgâhına taşımış ve divan işlerini buradan yürütmeye başlamıştı. Öte yandan Moğol şehzâdelerinin temsilcileri de Cin Timur'dan sonraki yeni düzende Horasan'daki görevlerini sürdürme çabası içinde oldukları görülmektedir. Bu bağlamda Cin Timur ile Horasan'a gelen Şerefüddin Hârezmî, Batu Han'ın

İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları, ter. Ankhbayar Danuu, haz. Mustafa Uyar, İstanbul 2012, s. 100. Ancak onun Kere'it asıllı olduğunu öne sürenlerde vardır. Bkz. T'ang, *age*, s. 180; Igor De Rachewiltz, "Turk in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries", *China among Equals, The Middle Kingdom and Its Neighbors, 10th - 14th Centuries*, Ed. Morris Rassabi, University of California Press, London 1983, s. 284; Hartog, *age*, s. 128, 149, 177; Roux, *age*, s. 218, 254; Grouset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 292, 304, 306-307; Buell de Çinkay'ın Uygur ya da Öngüt olduğunu ve siyasi hayatının Cengiz Han döneminde başladığını aktarmaktadır. Bkz. Buell, *age*, s. 138. Togan, Moğol bürokrasisinde uzun yıllar görev alan Çinkay'ın, Cengiz Han'ın silahtar ve Ögedey Han'ın müşavirlik görevlerini yürüttüğünü ifade etmektedir. Bkz. A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Yay., İstanbul 1981, s. 466/189 dn. Yine Çinkay'ın Moğol Devleti'ndeki faaliyetlerinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Dilber İlimli Usul, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2016, s. 44-49. Ayrıca Altay Tayfun Özcan'ın, Latince kaynaklar üzerinden Moğol tarihini inceleyen çalışmasında yer verdiği Çinkay için bkz. Altay Tayfun Özcan, "Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 34, 2013, s. 158-159.

⁵¹ Cüveynî, *age*, II, s. 224, 228; Fasîh-i Hâfî, *age*, II, s. 308. Reşidüddin, Cin Timur'un ölüm tarihi ile ilgili herhangi bir tarih zikretmemektedir. Bkz. Reşidüddin, *age*, I, s. 662.

⁵² Türklerin Moğol bürokrasisinde görevlendirilmesine dair ayrıntılı bir inceleme için bkz. Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002; Yine bu konuda bkz. Mustafa Uyar, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötügen Yay., İstanbul 2020, s. 35-38.

⁵³ Türklerin Moğol devletlerindeki görevlerinin, ilerleyen süreçte Moğol devlet teşkilatını nasıl etkilediğine dair tespitler için şu çalışmaya bkz. Altay Tayfun Özcan, "Türk Devlet Teşkilatının Moğol Hanlığı ve Şube Devletleri Üzerindeki Tesirlerine Dair bazı Tespitler", *Birinci Ermenek Tarih-Toplum-Devlet Çalıştayı (20-22 Eylül 2019 Ermenek/Karaman)*, Keskin Color Matbaası, İstanbul 2019, s. 139-153.

⁵⁴ Onun Uygur kavmine mensup olduğuna dair bilgi için bkz. Cüveynî, *age*, II, s. 225; Reşidüddin, *Şu'ab-i Pençgâne*, vr. 124; *Muizzu'l Ensab*, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Persian 67, vr. 40; Fasîh-i Hâfî, Körgüz'den Noyan olarak bahsetmektedir. Ancak dönemin diğer çağdaş kaynakları Körgüz'ün Noyan olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Bkz. Fasîh-i Hâfî, *age*, II, s. 312. Atwood, Körgüz'ün Altın Orda Devleti'ndeki ilk görevinin çobanlık olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Atwood, *age*, s. 320. Yine Kolbas'ı destekleyen başka bir kayıt için bkz. Kolbas, *age*, s. 99.

⁵⁵ Körgüz'ün Moğol şehzâdelerinin eğitiminden sorumlu olması Uygur Türklerinin bu işte mahir olmasıyla ilgili bir durumdur. Saunders'ın de Uygurları Türk-Moğol dünyasının nitelikli eğitimcileri olarak tarif etmektedir. Bkz. J. J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests*, Barnes & Noble, New York 1971, s. 34.

⁵⁶ Cüveynî, *age*, II, s. 225-226; T'ang, *age*, s. 383-384; Barthold, *age*, s. 491-492.

⁵⁷ Nosâl'ın Moğol Devleti'ndeki faaliyetlerine dair kaynaklardaki bilgiler son derece kısıtlıdır. Cüveynî, bu ismi Nosâl (نوسال) olarak kaydetmiştir. Devamında onun Cin Timur'dan sonra Horasan'daki valiliğini kısaca anlatmıştır. Öte yandan onun Noyan olduğunu açıkça yazmasa da Horasan valiliğinden sonra ordu emiri olarak görev aldığı ifade etmesinden Nosâl'ın, Noyan olduğu yargısına varmamız mümkündür. Cüveynî, *age*, II, s. 224-225. Yine ordu emirliği görevine dair bkz. Reşidüddin, *age*, I, s. 680. *Câmi'u't-Tevârih*'in Behmen Kerimî nüshasında bu isim iki farklı şekilde yazılmıştır. Birincisinde Bisil Noyan (بیسیل نويان) olarak yazılmıştır. Burada onun Kere'it kabilesine mensup olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, tas. Behmen Kerimî, İntişârât-ı İkkâl, Tahran 1374 hş., s. 89, 101. İkincisinde bu isim Nosâl'a (نوسال) dönüşmüş ve burada onun Batu'nun temsilcisi olarak Cin Timur ile birlikte Horasan'a geldiği kaydedilmiştir. Reşidüddin, *age*, s. 470, 484. Reşidüddin'in Muhammed Rüşen ve Mustafa Müsevî nüshasında ise bu isim üç farklı şekilde yazılmıştır. İlkinde Nisal Noyan (نيسال نويان) olarak geçmektedir. Burada onun Kere'it olduğu ifade edilmiştir. İkincisin de Batu'nun temsilcisi Nosâl (نوسال) olarak Cin Timur ile Horasan'a gönderildiği ifade edilmiştir. Sonuncusunda Noysal (نويسال) olarak yazılmış ve onun Cin Timur'dan sonra Horasan'a vali olduğu anlatılmıştır. Reşidüddin, *age*, I, s. 133, 660, 679. Görüldüğü gibi onun ilk geçtiği yer dışında Noyan olduğuna dair herhangi bir bilgi aktarılmamıştır. Buradaki Noyan unvanından onun Moğollar arasında yüksek bir mevkie sahip olduğunu söylenebilir. Çünkü Noyan unvanı, Moğolca da bir prensin veya yüksek rütbeli asilzadenin oğluna verilen unvan olarak geçmektedir. Bkz. Tuncer Gülensoy- Peki Küçükler, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015, s. 347. Dolayısıyla Nosâl'ın Cengiz Han ile bir kan bağıının olduğunu söylememiz mümkündür.

yanına giderek⁵⁸ Cin Timur dönemindeki görevini sürdürmesi için *yarlıg* almayı başarmıştı.⁵⁹ Cin Timur'un emrinde İran coğrafyasına gelen ve *haciplik* makamına kadar yükselmiş olan Körgüz'ün⁶⁰ bu sırada ne yaptığına dair kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur.⁶¹ Kaynakların Körgüz ile ilgili verdiği bilgiler farklı olsa da, burada önemli olan husus Körgüz'ün bu süreçte Moğol Devleti içerisinde görev almış olmasıdır.

Nosal Horasan'da idareyi ele aldığı ilk karşılaştığı problem, Nişâbûr'a bağlı Beyhak'ın kim tarafından yönetileceği hususu idi. Bu problem, Melik Bahâüddîn ve Mahmûd Şâh Sebzevâr'ı karşı karşıya getirmişti. Melik Bahâüddîn, Ögedey Han'ın huzuruna çıkarak bu görevi almak istese de Ögedey Han, Mahmûd Şâh Sebzevâr'ın orada olmamasından dolayı bu konudaki kararını ikisinin de kendi huzuruna gelişlerine kadar ertelemişti. Ancak Ögedey Han, Melik Bahâüddîn'e verdiği *yarlıg*la hem Körgüz'ün hem de Horasan coğrafyasının kaderini belirlemişti. Melik Bahâüddîn'in Karakorum'dan getirdiği *yarlıg*da Körgüz'ün Karakorum'a çağrıldığı yazılıydı. Burada niçin Ögedey'in Körgüz'ü merkeze çağırdığı sorusu akla gelebilir. Kuvvetle muhtemel Körgüz'ün Cin Timur döneminde de aynı görev için merkeze gitmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak Körgüz'ün merkeze çağrılması Nosal ve Külbolat'ın hoşuna gitmemişti. Onlar, Körgüz'ün başkente gitmesi hâlinde Horasan'da vergi toplamadaki usulsüzlüklerinin ifşa olacağını biliyorlardı. Bunun için Körgüz'ün Ögedey'in huzuruna gitmesine engel olmak isteseler de başarılı olamamışlardı.⁶² Bu noktada Külbolat tıpkı Cin Timur döneminde olduğu gibi yine Körgüz'e karşı aynı tutumunu devam ettirmişti. Körgüz'ün tıpkı Cin Timur döneminde olduğu gibi Uygur asıllı olması gerekçe gösterilerek Ögedey'in huzuruna gönderilmemesini istemiştir. Ancak Külbolat'ın burada da sözü geçerli olmamış ve Körgüz, Nosal tarafından Karakorum'a gönderilmişti.⁶³

Körgüz, Melik Bahâüddîn, Mahmûd Şâh Sebzevâr ve bazı Horasan ileri gelenleriyle birlikte başkente Ögedey'in huzuruna varmıştı. Körgüz, Horasan'da olup bitenleri anlattıktan sonra Ögedey, Nosal'ın bölgede başarısız olduğunu kabul etmiş olacak ki Horasan'ı geçici olarak tam yetkiyle Körgüz'e bırakmıştı. Körgüz'ün bu görevi almasında soydaşı Çinkay'ın onun hakkında söylediklerinin büyük etkisi olmuştu. Bu geçici görev Körgüz'ün Horasan'daki kaderini belirleyecekti. Körgüz'ün bu görevi almasında Çinkay'ın büyük desteği olsa da kendisine karşı merkezde muhtemelen Nosal ve Külbolat destekli bir muhalefeti de gün yüzüne çıkarmıştı. Danişmend Hâcib'in başını çektiği bu grup Horasan valiliği için Cin Timur'un oğlu Edgü Timur'u desteklemişlerdi.

Körgüz'ün aldığı bu geçici ferman aynı zamanda Nosal'ın Horasan'daki valilik görevinin bittiği anlamına gelmektedir. Bu fermanla birlikte Nosal, ordu emîrliği görevine getirilmişti. Körgüz, Ögedey Han'dan fermanı alınca hiç vakit kaybetmeden Horasan ve Mâzenderân'a yönelmişti. Horasan'da kendisine yetki veren fermanı herkese duyurduktan sonra Nosal'ın ikametgâhındaki memurları kendi ikametine taşıyarak idarî işlerle ilgilenmeye başlamıştı. Fakat Körgüz'ün, idareyi ele almasından rahatsız olan Nosal ve Külbolat, zaman zaman Körgüz'e müdahale etmişlerdi. Ancak Körgüz, Ögedey'in fermanıyla onları idarî işlerden uzak tutmayı başarmıştı.⁶⁴ Bu sayede Körgüz kısa süre içerisinde Horasan ve Mâzenderân'da idarî düzeni ele almıştı. Bölgede imar ve malî işler içinde düzenleme yapan Körgüz, özellikle yönetimi altındaki yerlerde adaleti ön plana çıkararak bölge halkının huzur içinde yaşaması için çalışmıştı.⁶⁵

Körgüz, Horasan'da adil bir yönetim kurmayı başarsa da bölgede kendine karşı olan muhalif sesleri susturamamıştı. Özellikle Cin Timur destekçilerinden Şerefüddîn Hârezmî, Körgüz'e karşı Edgü Timur'u desteklemişti. Hârezmî, Edgü Timur'un Körgüz'ün yerine asaleten Horasan valisi olması için çalışmalarını sürdürmekteydi. Çünkü Şerefüddîn Hârezmî, Körgüz'ün iş başına gelmesiyle birlikte eskisi gibi rahat hareket edemeyeceğini biliyordu. Yaptığı her işte Körgüz'ün baskısını hisseden Şerefüddîn Hârezmî, eski gücünü elde edebilmek için daha rahat yönetebileceğini düşündüğü, Edgü Timur'u desteklemişti. Dolayısıyla Şerefüddîn Hârezmî'nin buradaki tutumu tamamen kendi ikbali doğrultusundadır. Ayrıca Körgüz'ün Şerefüddîn Hârezmî'ye karşı olan tutumu, onun Horasan'da keyfi uygulamalara son veren bir idareci olduğu izlenimi vermektedir.

Körgüz'ün asaleten Horasan valiliğine atanmasını engellemek isteyen muhalif grup, Edgü Timur ile Tonkuz'u, Körgüz'e tuzak kurmak için kullanmış ve mevzuyu Ögedey Han'a taşımışlardı. Muhalif grup, Körgüz'ün saraydaki destekçisi Çinkay'ın sarayda olmadığı bir anda Ögedey Han ile görüşmüş ve Körgüz'ün bölgede yaptıklarının soruşturulması için Emîr Argun Aka, Körbuka ve Şemsüddîn Kemerker'in soruşturmacı

⁵⁸ Cüveynî, *age*, II, 224.

⁵⁹ Cüveynî, *age*, II, 270.

⁶⁰ Bu hususu Cüveynî'nin dışında hiçbir müellif zikretmez. Bkz. Cüveynî, *age*, II, 219.

⁶¹ Cüveynî, onunla ilgili iki farklı bilgi aktarmaktadır. İlkinde, Körgüz'ün bu sırada değişik yerlerde görev yaptığını, ikincisinde onun, Melik Bahâüddîn'in Ögedey Han'dan fermanı getirmesine kadar Nosal'ın hizmetinde çalıştığını ifade etmektedir. Bkz. Cüveynî, *age*, II, 224, 228. Reşidüddîn ise onun bilgi vermesi için merkeze çağrıldığını kaydetmektedir. Reşidüddîn burada muhtemelen Melik Bahâüddîn'in Ögedey Han'dan getirdiği *yarlıg* sonrasında işaret etmektedir. Bkz. Reşidüddîn, *age*, I, s. 679.

⁶² Cüveynî, *age*, II, s. 224-229.

⁶³ Reşidüddîn, *age*, I, s. 133.

⁶⁴ Cüveynî, *age*, II, s. 224-225, 229.

⁶⁵ Reşidüddîn, *age*, I, s. 680.

olarak görevlendirilmesini sağlamışlardı. Ögedey'in huzuruna çıkan Edgü Timur ve Tonkuz'un Körgüz hakkında ne söylediğine dair kaynaklar suskundur. Ancak burada önemli olan Körgüz'ün soruşturulması izninin alınmasıdır. Muhafif grubun bu girişimine karşı Körgüz harekete geçmişti. Kendisine karşı oluşturulan cepheyi yıkmak için Karakorum'a gitmeye karar vermişti. Fenâket'e ulaştığı sırada Ögedey'in huzurundan dönen muhalif grup ve kendisini soruşturmak için gelenlerle karşılaşmıştı. Bu grubu aşamayan Körgüz, Fenâket'ten geri dönmek zorunda kalmıştı. Ancak durumu bildirmesi için elçisine kanlı gömleğini vererek onu Ögedey'in huzuruna göndermişti. Yaşanan bu hadise hiç şüphesiz Horasan'ı karıştırmıştı. Muhafif grup, Körgüz'ün ikametinde hizmet eden memurları zorla Edgü Timur'un ikametgâhında sorguya çekmişti. Bu sorgulama sırasında ikili oynayan Şerefüddin Hârezmi, Körgüz'ün lehine şahitlik yaparak Ögedey Han tarafından gönderilen soruşturma heyetini aldatmaya çalışmıştı. Bu sırada Edgü Timur'un adamlarından birinin yazdığı kâğıdı okuyan Körgüz, yaşananların Şerefüddin Hârezmi'nin bir oyunu olduğunu anlamıştı. Ancak bu duruma Ögedey Han'a gönderdiği elçinin dönüşüne kadar ses çıkarmamıştı. Bu belirsizlik dönemi kırk beş gün sürmüş ve elçi kırk beş gün sonra Ögedey'in fermanıyla merkezden dönmüştü. Ancak büyük ihtimalle Horasan'da yaşanan karmaşa nedeniyle canından endişe etmiş olacak ki Esterâbâd yakınlarındaki Sultân Divîn'e geçmişti. Elçinin Sultân Divîn'den Horasan'a gönderdiği ferman bir anda her şeyi değiştirmişti. Bu fermanla birlikte taraflar ifade vermek için başkente çağrılmakta idi. Ögedey'in fermanı üzerine Körgüz merkeze gitmek için harekete geçmiş; fakat Külbolat ve Edgü Timur aynı tutumu göstermemişlerdi. Onlar yanlarındakilerle birlikte Buhara'ya kaçmışlardı. Ancak Külbolat burada kaderinden kaçamamış ve öldürülmüştü.⁶⁶

Körgüz'ün kanlı gömlek üzerinden uyguladığı siyasetin Ögedey Han nazarında istediği etkiyi oluşturduğu söylenebilir. Bu bağlamda Reşidüddin, Ögedey'in elçinin Horasan'dan getirdiği kanlı gömlek karşısında son derece sinirlendiğini ve bunun üzerine bütün emîr ve meliklerin kayıtsız şartsız Karakorum'a gelmelerini istediğini ifade etmektedir.⁶⁷ Ayrıca İngiliz Henry H. Howorth'un da ifade ettiği gibi dramatik bir şekilde kullanılan kanlı gömlek Körgüz'ün istediğini elde etmesini sağlamıştı.⁶⁸

Külbolat'ın ölümüyle birlikte yalnız kalan Edgü Timur, Ögedey Han'dan kaçamayacağını anlayınca başkent Karakorum'a gitmişti. Öte yandan Körgüz bu sırada başkente varmış ve Ögedey'in Horasan'da yaşanan kargaşadan dolayı vereceği kararı beklemeye başlamıştı. Ögedey Han, önce Edgü Timur'un çadırını ziyaret etmiş, ancak burada umduğunu bulamamıştı. Hatta ziyafet sonrası Edgü Timur'un çadırını parçalatarak çadır dikicilerine dağıtmıştı. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen Körgüz, hazırlıklarını tamamlayarak Ögedey'i çadırına davet etmiş ve Horasan'dan getirdiği değerli hediyelerle Ögedey'in gönlünü kazanmayı başarmıştı. Ögedey, Körgüz'ün çadırında gördüğü izzet ve ikramdan sonra Edgü Timur'a dönerek babası ve kendisinin böyle güzel hediyeler getirmediğinden yakınmıştı.⁶⁹ Yaşanan bu durum bize Cin Timur'un, Tair Bahadır ve Çurmagun'un baskısından kurtulmak için Ögedey'in yanına gitmesine sebep olan hadiseyi hatırlatmaktadır. Orada da tıpkı buna benzer bir durum yaşanmış ve Ögedey, Cin Timur'un Horasan melikleriyle itaate geldiği zaman onu yüceltirken, Çurmagun'u Ögedey'in gözünden düşürmüştür. Aynı durumu, Cin Timur'un oğlu Edgü Timur yaşamıştı.

Ögedey Han, her ne kadar Körgüz'ün hediyeleriyle mutlu olsa da henüz Edgü Timur aleyhinde bir karar vermemişti. Bu iş için Çinkay'ın da içinde olduğu bir yargı sürecini başlatmıştı. Ancak bu komisyon uzunca bir süre ikili arasındaki durumu çözemeyince, Ögedey Han, bizzat kendisi yargıda bulunarak, Horasan'da yaşanan olaylarda Edgü Timur ve adamlarının suçlu olduğuna hükmetmişti.⁷⁰ Ögedey Han, Edgü Timur ve adamlarıyla ilgili kararının yanı sıra Horasan'daki tüm karışıklığın sebebi olarak gördüğü Şerefüddin Hârezmi'yi tekrar aynı sorunların yaşanmaması adına Karakorum'da kalmasını istemişti. Körgüz'ün kendisini öldüreceğinden korkan Şerefüddin Hârezmi, Ögedey'in bu kararından son derece mutlu olmuştu. Ancak Çinkay ile Körgüz, Horasan ve Mâzenderân'daki vergi işlerinin Şerefüddin Hârezmi olmadan yürümeyeceğini söyleyerek onun Horasan'a dönmesi için Ögedey'den izin almışlardı.⁷¹ Bu sırada Horasan melikleri de Körgüz'ün davayı kazanmasını fırsat bilerek her biri Ögedey'den bir *yarlıg* almak istemişlerdi. Fakat Körgüz, bu durumun Horasan'da idarî anlamda kargaşaya sebep olacağını ve *yarlıg* almaları hâlinde Horasan meliklerine söz geçiremeyeceğini Ögedey'e

⁶⁶ Cüveynî, *age*, II, s. 230-232; 270-271.

⁶⁷ Reşidüddin, *age*, I, s. 680.

⁶⁸ Howorth, *age*, I, s. 134.

⁶⁹ Cüveynî, *age*, II, s. 233.

⁷⁰ Ögedey Han, Edgü Timur ile Körgüz'ün bir süre aynı çadırda yaşamalarını istemiş ve bu sayede aralarındaki sorunların çözüleceğini düşünmüştür. Ancak bu uygulama da müspet bir sonuç vermemiştir. Bunun üzerine Ögedey Han, Edgü Timur'un suçlu olduğuna hükmettikten sonra Batu'ya bağlı olduğu için cezasının onun vermesini söylemiştir. Ancak Edgü Timur burada zekice bir hamleyle canını kurtarmıştır. Batu'ya teslim edilmesi hâlinde öldürüleceğini bildiği için Ögedey'in Batu'dan büyük olduğu söyleyerek cezasının kendisini vermesini istemiştir. Bu tutum karşısında Ögedey Han, Cengiz yasalarına göre cezasının ölüm olduğunu, ancak geride bekleyen ailesinden dolayı canını bağışlamıştır. Bkz. Cüveynî, *age*, II, s. 234-236.

⁷¹ Şerefüddin Hârezmi'nin başkentte kalmaması hususunda kaynağın isimlerini vermediği kişilerin Körgüz'e gelerek onun başkentte kalması durumunda muhalefetini sürdüreceğini söylemişlerdir. Şerefüddin Hârezmi'yi zayıf bir düşman olarak nitelendiren bu kimseler, Körgüz'e Şerefüddin Hârezmi'yi yanında götürmesini telkin etmişlerdir. Körgüz bu söylenenlerin etkisiyle; ama daha çok, bölgedeki vergi açıklarının kendisine mal edileceğini düşünerek Şerefüddin Hârezmi'yi yanına almak istemiştir. Cüveynî, *age*, II, s. 236, 271. Bkz. Cüveynî, *age*, II, s. 271.

bildirerek onların *yarlıg* almasını engel olmuştu.⁷² Ancak Ögedey Han, Moğolların idarî anlamda ikinci büyük bölgesinin yönetimini⁷³ *yarlıg* ve *payze* ile Körgüz'e vermişti.⁷⁴ Bu bölgeyi kaynaklar Ceyhun Nehri'nin batısından başlatarak Anadolu ve Diyâr-ı Bekr sınırına kadar uzatmaktadır.⁷⁵ Yani batıda Çurmagun Noyan'ın ele geçirdiği bütün topraklar Körgüz'e verilmişti.⁷⁶ Bahsi geçen bölgenin Körgüz'ün hâkimiyet sahasına dâhil edilmesi, onun yönetim sahasının genişlemesi anlamına gelmektedir.⁷⁷ Bu kararlar Körgüz, merkeze geldiğinden çok daha güçlü bir şekilde geri dönecekti. Bu başarısını Horasan'da duyurmak için kendisi bölgeye varmadan önce Horasan'a haberciler göndermişti. Ardından Körgüz 1239 yılında Horasan'a ulaşmıştı. Kendisini karşılamaya gelen Horasan yöneticileri ve Moğol emirleriyle birlikte çeşitli eğlenceler düzenledikten sonra Ögedey Han'ın *yarlıgını* okutmuş ve yeni yasaları halka duyurmuştu. Körgüz, birtakım düzenlemelerden sonra yönetim merkezî olarak Tûs'u seçmiş ve buradaki imâr ve iskân faaliyetlerinden sonra Şerefüddîn Hârezmî meselesiyle ilgilenmeye başlamıştı.⁷⁸ Bunda en büyük etken, Horasan'daki bazı devlet adamlarının Şerefüddîn Hârezmî'nin yakalanarak cezalandırılması için almış oldukları kararı uygulamak istemesinden kaynaklanmaktadır.⁷⁹ Körgüz, her ne kadar Şerefüddîn Hârezmî'yi yakalayıp durumu Ögedey'e bildirmek için önden elçi gönderip arkasından kendi gitse de bu sırada merkezde yaşananlar Körgüz'ün de sonunu getirecekti.⁸⁰

Elçilerinin ardından Karakorum'a gittiği sırada Körgüz, Ögedey'in ölüm haberini almıştı. Buna rağmen yoluna devam eden Körgüz, Mâverâünnehr köprüsü üzerinde karşılaştığı Çağatay Emîri Kecâver⁸¹ ile kavga etmişti.⁸² Körgüz, yaşanan bu kavgadan sonra başkente gitmesinin kendi can güvenliği açısından uygun olmadığını düşünerek geri dönmüştü. Ancak Çağatay Emîri, Körgüz ile yaşadığı durumu Çağatay'ın oğullarına bildirince onlar Emîr Argun Aka ve Körbuka'yı, Körgüz'ü yakalayıp getirmeleri için görevlendirmişlerdi. Bu sırada Körgüz, Tûs'ta Moğol geleneklerine aykırı olarak inşa ettirdiği hazine binasına sığınmıştı.⁸³ Bir süre sonra Körgüz, asi olmadığını söyleyip kale kapılarını açtırarak teslim olmuştu. Ardından Ögedey'in yerine tahta refakat eden Töregene Hatun'un karargâhına götürülen Körgüz, burada mahkeme edilmişti. Bu sırada İranlı Fatıma Hatun⁸⁴ Şerefüddîn Hârezmî'ye, Emîr Argun Aka hizmetinde Horasan ve Mâzenderân bölgelerinin yöneticiliğini vaat etmiş ve mahkemede ne söylemesi gerektiği konusunda Hârezmî'yi yönlendirmişti. Buna rağmen Körgüz yargı sırasında sorulan sorulara korkmadan cevap verdiği için ağzına taş doldurularak öldürülmüştü.⁸⁵

Körgüz'ün öldürülmesi hiç şüphesiz Horasan'ı karıştırmıştı. Özellikle Tûs'ta yaşananlar halkı perişan etmişti.⁸⁶ Ömrünün sonuna doğru Müslüman olan⁸⁷ Körgüz'ün öldürülmesinde merkez Karakorum'da yaşanan taht değişikliğinin de büyük etkisi vardır. Çünkü Körgüz, Ögedey'in ölümüyle merkezdeki en büyük destekçisi Çinkay'ı kaybetmişti. Çinkay'ın, Töregene'den kaçarak Göyük'e sığınması onun merkezdeki işlerden uzak

⁷² Cüveynî, *age*, II, s. 236.

⁷³ D'ohsson, *age*, s. 183.

⁷⁴ Cüveynî, *age*, II, s. 236; Reşidüddîn, *age*, I, s. 682; Fasîh-i Hâfî, muhtemelen Körgüz'ün asaleten atandığı dönemi kastederek bu olayın 1240-1241 yılında gerçekleştiğini aktarmaktadır. Bkz. Fasîh-i Hâfî, *age*, II, s. 312.

⁷⁵ Benâketî, *age*, s. 390; D'ohsson, *age*, s. 183.

⁷⁶ Howorth, *age*, I, s. 134; Kolbas, *age*, s. 101.

⁷⁷ Seyyid Ebûlfaiz Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhânân*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1388 hş., s. 76; Özkan Dayı-Özgür Tokan, "Moğol Dönemi İran'ında Uygun Kökenli Bir Vali: Körgöz", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1, 2020, s. 113.

⁷⁸ Cüveynî, *age*, II, s. 238.

⁷⁹ Cüveynî, *age*, II, s. 272.

⁸⁰ Reşidüddîn, *age*, I, s. 682, 705.

⁸¹ Bu isim Reşidüddîn'in Muhammed Rüşen ve Mustafa Müsevî nüshasında ise Keçâuü (كچاوو), Behmen Kerimî nüshasında Kecâver (كچاور) şeklinde yazılmıştır. Bkz. Reşidüddîn, *age*, I, s. 134, 682; Reşidüddîn, *age*, s. 486. Ayrıca bu isim Moğolcada acımasız, kaba, sinirli ve suratsız anlamlarına gelmektedir. Bkz. Reşidüddîn, *age*, III, s. 2182.

⁸² Reşidüddîn, *age*, I, s. 682. Cüveynî bu konuda herhangi bir isim zikretmez. Sadece Körgüz'ün Çağatay'ın emirlerinden biri ile kavga ettiğini aktarmaktadır. Bkz. Cüveynî, *age*, II, s. 239.

⁸³ Cüveynî, Körgüz'ün bu tutumunu Moğol adetlerine aykırı görmesinin altında Moğollardaki *orda* anlayışı yatmasına bağlamaktadır. Moğollar ele geçirdiği topraklarda en azından ilk dönemlerde göçebe yönetim anlayışını sürdürerek yönetim merkezi olarak *ordayı* kullanmıştır. Moğol *ordalarıyla* ilgili ayrıntılar için bkz. Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, Ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yay, İstanbul 2010, s. 87-92.

⁸⁴ Horasan'ın önemli ailelerinden birine mensup olan Fatıma Hatun, Moğolların Meşhed saldırısında ele geçirilmiştir. Daha sonra Moğolistan'a götürülen bu kadın, burada Töregene'nin hizmetine girmiştir. Bkz. Cüveynî, *age*, II, s. 200; Michael Hope, *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the İlkhânate of Iran*, Oxford University Press, New York 2016, s. 63. Fatıma Hatun'a dair ayrıntılar için bkz. Kurban Durmuşoğlu, "Moğol Tarihine Etkileyen Önemli Bir Kadın: Naibe Töregene'nin Musâhibesi Fatıma Hatun", *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyum Bildiri Kitabı*, Ed. Ömer Subaşı vd., Erzurum 2022, s. 106-112.

⁸⁵ Cüveynî, *age*, II, s. 239-241; Reşidüddîn, *age*, I, s. 682; Mîrhând, *age*, VIII, s. 3962. Fasîh-i Hâfî, Töregene'nin Körgüz'ü 1247-1248 yılında azlettini ifade etmiştir. Bkz. Fasîh-i Hâfî, *age*, II, s. 316. Barthold, Körgüz'ün yaptıklarıyla kendi sonunu hazırladığını öne sürmektedir. Özellikle muhalif gruptan, Ögedey'in affetmesine rağmen intikam almak istemesi ve Çağatay emirine hakaret etmemesini onun ölümündeki en büyük etkenler olarak sıralamaktadır. Bkz. Barthold, *age*, s. 492.

⁸⁶ Cüveynî, *age*, II, s. 240.

⁸⁷ Cüveynî, *age*, II, s. 242; Reşidüddîn, *age*, II, s. 813. Körgüz'ün Budist olduğunu, ancak sonradan Müslüman olduğunu dair bilgiler için bkz. Spuler, *age*, s. 303; Togan, *age*, s. 264. Hartog, Körgüz'ün Nesturi inancını benimsediğini ifade etmektedir. Ancak onun Müslüman olduğuna dair herhangi bir bilgi aktarmamaktadır. Bkz. Hartog, *age*, s. 152.

kalmasına neden olmuştu.⁸⁸ Çinkay'ın merkezde olması Körgüz'ün kaderini büyük ihtimalle değiştirmeyecekti; fakat onun mahkeme sırasında Körgüz'den yana tavır alacağı kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Cüveynî'nin verdiği bilgidir Körgüz'ün hayatta kalma ihtimalinin düşük olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Töregene'nin Körgüz'ü sevmediği için mahkeme sırasında onun kurtulması için herhangi bir müdahalede bulunmadığını ifade etmektedir.⁸⁹ Dolayısıyla bu kayıt Çinkay'ın merkezde olsa dahi Körgüz'ün ölümüne engel olamayacağına işaret etmektedir.

3. Horasan'da Moğol Sivil İradesinin Sonu: Argun Aka Dönemi

Moğolların Oyrat kabilesine⁹⁰ mensup olan Argun Aka'nın geçmişine dair kaynaklarda iki farklı anlatı mevcuttur. Cüveynî, onun Tayçu adında bir komutanın oğlu olduğunu ve boy mensuplarının çoğunun Cengiz Han'ın anne tarafıyla akraba olduğunu ifade etmektedir.⁹¹ Reşidüddin ise Argun Aka'nın, ailesinin fakirliğinden dolayı "sığır eti" için köle olarak Celayirlilere satıldığını aktarmaktadır.⁹² Bu iki anlatının o dönem koşulları içerisinde doğru olabileceği düşünülse de Argun Aka'nın kariyerinin yükselişi göz önüne alındığında Cüveynî'nin anlatısının daha doğru olabileceği ifade edilebilir.

Argun Aka, Moğol Devleti'nde ilk olarak 1220'lerde Ögedey Han'ın keşikine⁹³ (*hassa ordusu*) bitikçi olarak girdikten sonra⁹⁴ ve yine kuvvetle muhtemel orduda Uygur yazısını öğrenerek Ögedey Han'ın dikkatini çekmeyi başarmıştı.⁹⁵ Bu sayede Ögedey Han, onu daha da yakınına alarak çocuklarının eğitiminden sorumlu tutmuştu.⁹⁶ Argun Aka, bir sonraki görevini Horasan valisi Körgüz'ün Edgü Timur ile olan anlaşmazlığında almıştı.⁹⁷ Bu görev aynı zamanda tespit edebildiğimiz kadarıyla onun Horasan'a ilk gelişidir. Argun Aka, Körgüz'ün Edgü Timur ile olan mahkemesini kazanmasından sonra 1239 yılında Horasan'a dönen⁹⁸ Körgüz'ün yardımcısı olarak tayin edilmişti. Ancak bu görev onun için kısa sürmüştü. Eğer kaynağın verdiği bilgiye inancak olursak bu durum Körgüz'ün Horasan işlerinde tek başına hareket etmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu durum Argun Aka'yı Karakorum'a dönmek zorunda bırakmıştı.⁹⁹ Ancak Körgüz'ün öldürülmesinden sonra Ögedey'in eşi Töregene Hatun, Horasan'da Körgüz'den boşalan koltuğu Emir Argun Aka'ya teslim etmişti.¹⁰⁰ Şerefüddin Hârezmî'yi de onun hizmetinde *uluğ bitikçi (başkâtip)* olarak görevlendirmişti.¹⁰¹ Böylece Fatıma Hatun'un Körgüz'ün yargılanması sırasında Şerefüddin Hârezmî'ye verdiği sözü tuttuğunu görmektediriz.

Ögedey Han'dan sonra Töregene Hatun dönemi Horasan coğrafyası için yeni gelişmelere sahne olmuştu. Aslında Töregene'nin *nâibeliği* basit bir kadın fetret dönemi değil, aksine Moğol Devleti'nin iç muhalefetten korunmada ve yönetimin yeniden yapılandırıldığı aktif bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bunda en büyük etken Töregene'nin tüm meselelere doğrudan müdahalesi olmuştu.¹⁰² Töregene, yönetimi eline alır almaz¹⁰³

⁸⁸ Cüveynî, *age*, II, s. 241.

⁸⁹ Cüveynî, *age*, II, s. 274; Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-Khāns", s. 338. Hope, Töregene'nin Körgüz'ün öldürülmesinden sonra kendine yakın olanları yüksek makamlara atayarak merkezi gücü elinde tutmak istediğini ifade eder. Bkz. Hope, *age*, s. 63.

⁹⁰ Reşidüddin, *Şu'ab-i Pençgâne*, vr. 124; *Muizzu'l Ensâb*, vr. 40. Oyrat emirleri ile ilgili şu çalışmalara bakılabilir: İshayahu Landa, "Oirats in the Ilkhanate and the Mamluk Sultanate in the Thirteenth to the Early Fifteenth Centuries: Two Cases of Assimilation into the Muslim Environment", *Mamluk Studies Review*, Vol. XIX, 2016, s. 149-191; Fatemeh Rostami, "İlhanlıların Siyasî İlişkilerinde Oyrat Emirlerinin Rolü", çev. Aytaç Kaya, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 2018, s. 225-242.

⁹¹ Cüveynî, *age*, II, s. 242.

⁹² Reşidüddin, *age*, I, s. 103, 607.

⁹³ Cengiz Han'ın *hassa ordusu* olan Keşik için bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, s. 15-16; *The Mongols Empire a Historical Encyclopedia*, I, Ed. Timothy May, ABC-CL- LLC, California-Collorado 2017, s. 79-81. Atwood, Argun Aka'nın, Ögedey Han'ın ordusunda gece bekçisi olarak görev aldığı ifade etmektedir. Bkz. Atwood, *age*, s. 21. Yine bu terimin Moğol dönemindeki kullanımı için bkz. Charles Melville, "The *Keshig* in Iran: The Survival of the Royal Mongol Household", *Beyond the Legact og Genghis Khan*, Ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 135-164.

⁹⁴ İshayahu Landa, "Nev Light on Early Mongol Islamisation: The Case of Arghun Aqa's Family", *JRAS*, 28/1, 2017, s. 79; Denise Aigle, "Iran Under Mongol Domination: The effectiveness and failing of a dual administrative system", *Bulletin d'Etudes Orientales*, vol, 57, 2009, s. 69.

⁹⁵ Cüveynî, *age*, II, s. 242; Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, University of California Press, London 1987, s. 103; Togan, Argun Aka için Uygurca yazan münevver bir zat ve mükemmel bir hattat ifadesini kullanmıştır. Ayrıca onun İslamiyet'e meyilli olduğunu ve ömrünün sonuna doğru da İslamiyet'i seçtiğini iddia etmektedir. Bkz. Togan, *age*, s. 264. Argun Aka'nın Müslümanlığı ile ilgili tartışmalar için bkz. Landa, "Nev Light on Early Mongol Islamisation", s. 77-100.

⁹⁶ Reşidüddin, *age*, I, s. 103.

⁹⁷ Cüveynî, *age*, II, s. 230, 243.

⁹⁸ Cüveynî, *age*, II, s. 237.

⁹⁹ T'ang, *age*, s. 144. Cüveynî, Argun Aka'nın bu görevinin baskaklık olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Cüveynî, *age*, II, s. 243. Yine benzer bir kayıt için bkz. Reşidüddin, *age*, I, s. 103. Ancak bu görev Reşidüddin'in Behmen Kerimî nüshasında açıkça belirtilmemiştir. Argun Aka'yı yetenekli bir adam olduğu için İran ülkesinde vali ve baskak olana kadar, kademeli olarak ön plana çıktığını aktarmaktadır. Bkz. Reşidüddin, *age*, s. 79-80. Mîrhând ve Hândmîr ise onun bitikçi olduğu ifade etmektedirler. Bkz. Mîrhând, *age*, VIII, s. 3909; Hândmîr, *age*, III, s. 50.

¹⁰⁰ Cüveynî, *age*, I, s. 199; Fasîh-i Hâfî, diğer kaynaklardan farklı olarak bu nokta da Emir Argun'un Körgüz'ün öldürülmesinden sonra Göyük tarafından 1247-1248 yılında Horasan'a gönderildiğini aktarmaktadır. Bkz. Fasîh-i Hâfî, *age*, II, s. 315-316.

¹⁰¹ Cüveynî, *age*, II, s. 243.

¹⁰² Çin ve Horasan valilerinin görevden alınması, eşi görülmemiş bir şekilde Fatıma Hatun'un en yüksek danışman olarak atanması,

Horasan'a özel bir ilgi göstermişti. Şîrîn Beyânî, bu ilginin altında İranlı Fatıma Hatun'un etkisini ön plana çıkarmaktadır. Bu bağlamda Töregene 1243 yılında Horasan'a gelmiş ve birtakım idarî düzenlemeler yapmıştı. Töregene yeni idarî düzenlemelerle eski nüfuzlu yöneticilerin yerine Moğollardan çok İranlılara yer vermişti.¹⁰⁴ Fatıma Hatun'un, Körgüz'ün mahkemesi sırasında kendisi gibi İranlı olan Şerefüddîn Hârezmî'yi desteklemesi bu bağlamda değerlendirilmesi gereken bir tutumdur.

Argun Aka, Ögedey Han döneminde *baskak* olarak atandığı Horasan coğrafyasına, Töregene döneminde daha güçlü bir şekilde vali olarak gelmişti. Kaynaklar onun vali olarak gelişini 1243/1244 olarak vermektedirler. O, Horasan valisi olarak görevlendirilmesinden sonra Azerbaycan'a hareket ederek Dihistân üzerinden Tebrîz'e ulaşmıştı. İdarî merkez olarak Tebrîz'i seçen Argun Aka, buradaki idarî işlerle ilgilendiği sırada Anadolu, Suriye ve Halep yöneticileri gönderdikleri elçiler vasıtasıyla bağlılıklarını bildirmişlerdi. Böylece önceden Körgüz'ün yönetiminde olan bu bölgeler üzerindeki tasarruflar Töregene tarafından Argun'a bırakılmış oldu. Bu sırada başkent Karakorum'dan gelen elçiler İran coğrafyasındaki bütün idarecileri yeni hanın seçimi için yapılacak olan kurultaya davet etmişti. Merkezden gelen bu çağrı üzerine Argun Aka, yanına aldığı *kâtipler* ve memurlarla Karakorum'a harekete geçmişti.¹⁰⁵ Töregene ve Fatıma Hatun'un birlikte İran özelinde yaptıkları işler merkezde birtakım huzursuzluklara neden olmuştu. Moğol şehzâdeleri hem Töregene'den hem de Fatıma Hatun'dan kurtulmak için Ögedey Han'ın yerine bir an önce yeni hanı seçmek için kurultayı toplamak istemişlerdi.¹⁰⁶ Öte yandan Ögedey'in ölümünden sonra başta Karakorum olmak üzere Moğol Devleti'ne bağlı diğer yerlerde ekonomik ve sosyal ilişkiler bozulmuştu.¹⁰⁷ Dolayısıyla bu kurultayın bir an önce yapılması hem siyasi idarenin güçlü kılınması hem de halkın bu yeni idare altında daha güvende yaşaması için elzemdi.

Argun Aka, kendisine gelen çağrı üzerine Horasan, Irâk, Lur, Azerbaycan ve Şîrvân ileri gelenleriyle Karakorum'da katıldığı kurultay sonrası¹⁰⁸ Göyük'ün yaptığı idarî düzenlemelerde yukarıda bahsi geçen yerleri kendi kontrolünde tutmayı başarmıştı.¹⁰⁹ Reşîdüddîn bu bölgelere Kirmân, Gürcistân ve Hindistân taraflarını da eklemektedir.¹¹⁰ Bu bilgidен hareketle onun idarî anlamda yetki sahasının genişlediği söylenebilir. Argun Aka, başkentte Göyük Han'ın övgüsüne mazhar olmuş ve elindeki toprakların yöneticiliğini korumayı başarmıştı. Böylece Şerefüddîn Hârezmî'nin ölümüyle¹¹¹ yerine tayin edilen yeni *bitikçi* Hâce Fahrüddîn Behişî ile Horasan'a doğru harekete geçmişti. 1249/1250 yılında Horasan'a bağlı Merv'e ulaşan Argun Aka bir süre burada konaklamış, ardından Tûs'a ve oradan Râdekân mezrasından hareketle Mâzenderân yolundan Tebrîz'e ulaşmıştı. Geçtiği bu şehirlerde çeşitli imar faaliyetleri için emirler vermiş ve buralardaki sorunların çözümünü sağlamıştı. Ancak Tebrîz'den ayrılacağı sırada askerî idarenin sivil idareye müdahalesini tekrar gün yüzüne çıkaran bir gelişme yaşanmıştı. Çurmagun Noyan, Körgüz döneminde Ögedey Han'ın sivil idareye müdahalesini engelleyen fermanından sonra Tebrîz sanatkarlarının başına Mengü Fulad'ı tayin hamlesi, Moğol Devleti'nde tekrar askerî ve sivil idareyi karşı karşıya getirmişti. Yaşanan bu gelişme üzerine Argun Aka, ortaya çıkan yetki karmaşasını çözmek için başkente doğru harekete geçmişti. Yanındakilerle birlikte Tarâz'a vardığında Göyük Han'ın ölüm haberini almıştı. Her ne kadar yolculuğuna devam etmek istese de bu sırada Moğol generali Elçigidey, Tarâz'a gelmişti. Dolayısıyla buradan ileriye gidememiş ve Elçigidey'in hizmeti için Horasan'a dönmek zorunda kalmıştı.¹¹² Bir süre Bâdgîs'te Elçigidey ile kalan Argun Aka daha sonra Serahs'a geçerek kışı burada geçirmişti. Ancak o, Çurmagun'un yaptığı atamaya ortaya çıkan yetki karmaşasını çözmek için merkeze gitmek ve kendisine karşı oluşturulan muhalif gruba müdahale etmek zorundaydı. Aksi takdirde onun hâkimiyet bölgesindeki gücü sorgulanır hâle gelecekti. Bunun için 1249 yılının ağustos-eylül ayında merkeze doğru yola çıkmıştı. Başkente vardktan sonra Çurmagun Noyan'ın *baskak* olarak atadığı Mengü Fulad ile olan

Töregene'nin yönetiminin diğer önemli adımlarıdır. Bu durum aynı zamanda Moğol iç siyasetinde kadının önemine işaret etmektedir. Töregene'nin Moğol iç siyasetindeki rolünün ayrıntıları için bkz. Bruno De Nicola, *Women in Mongol Iran The Khâtûns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017, s. 66-72.

¹⁰³ Ögedey, kendisinden sonra taht için üçüncü oğlu Küçü'yü aday göstermiştir. Ancak Küçü, Songlarla yapılan savaşta ölünce, onun büyük oğlu Şiremün üzerinde taht için karar kılınmıştır. Fakat Töregene Hatun, kendi oğlu Göyük'ü tahta geçirmek için *nâibe* olarak yönetimi devralmıştır. Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Roux, *age*, s. 299; Grousset, *age*, s. 303-304; Özgüdenli, "Ögedey Han", s. 21; Özgüdenli, "Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu", s. 231.

¹⁰⁴ Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK, Ankara 2018, s. 128-129. Töregene ve Fatıma Hatun arasındaki yakınlık, Töregene'nin oğlu Göyükle arasının açılmasına da sebep olmuştur. Cüveynî, *age*, I, s. 200.

¹⁰⁵ Cüveynî, *age*, II, s. 243-245.

¹⁰⁶ Beyânî, *age*, s. 129.

¹⁰⁷ Cüveynî, *age*, III, s. 13-14;

¹⁰⁸ Cüveynî, *age*, I, s. 205; İbnü'l-İbrî, *age*, s. 22.

¹⁰⁹ Cüveynî, *age*, I, s. 212; Mîrhând, *age*, VIII, s. 3945; Ebü'l Ferec İbnü'l-İbrî, bu yerlere Kirmân, Fârs ve Hindistân taraflarında alınan yerleri de ekler. Bkz. İbnü'l-İbrî, *age*, s. 22; Abü'l-Farac, *age*, II, s. 547.

¹¹⁰ Reşîdüddîn, *age*, II, s. 808

¹¹¹ Şerefüddîn Hârezmî'nin ölümü konusunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Bu konuda Cüveynî, onun hastalanarak öldüğünü ifade etmektedir. Bkz. Cüveynî, *age*, II, s. 279-280. Ancak Herevî, Şerefüddîn Hârezmî'nin Melik Şemsüddîn Muhammed Kert tarafından öldürüldüğünü iddia etmekte ve bu süreci ayrıntılarıyla aktarmaktadır. Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 172-186. Yine Şerefüddîn Hârezmî'nin Melik Şemsüddîn Muhammed Kert tarafından öldürüldüğüne dair Herevî'yi destekler nitelikteki kayıtlar için bkz. İsfizârî, *age*, II, I, s. 411; Fasîh-i Hâfî, *age*, II, s. 316.

¹¹² Cüveynî, *age*, II, s. 246-248.

mahkemesinden galip çıkmış ve Horasan'a geri dönmüştü.¹¹³

Argun Aka, Horasan'a döndükten kısa bir süre sonra Göyük'ün ölümünden sonra yapılacak olan hanlık kurultayına katılmak üzere başkentten gelen çağrı ile 1251 yılının ağustos-eylül aylarında yanına aldığı emir, melik ve *kâtiplerle* birlikte yola çıkmıştı.¹¹⁴ Cengiz Han'ın Buhara'ya giderken kullandığı ve daha sonra "han yolu" olarak adlandırılan yoldan¹¹⁵ uzun ve tehlikeli bir yolculuğun ardından 2 Mayıs 1252 tarihinde merkeze ulaşmış ve kurultaya katılamasa da hediyelerini yeni seçilmiş olan Möngke Han'a sunmuştu.¹¹⁶ Dolayısıyla Thomas Allsen'in de bu noktada ifade ettiği gibi Möngke, Ögedey'in İran coğrafyasında kurmuş olduğu idareyi Göyük'ten sonra başarılı bir şekilde devralmıştı.¹¹⁷ Bu durum aynı zamanda Ögedeylilerin ve Çağataylıların tasfiyesi ve dolayısıyla Toluyoğullarının devrinin başlaması anlamına gelmektedir. Kurultay sonrası Möngke Han'ın ülke sorunlarına ve bunların çözüm önerilerine dair emirlerinden bilgi aldıktan sonra halkın refahının yükseltilmesi, ülkelerin imarı ve adaletin nasıl tesis edileceğine dair emirlerinden rapor yazmalarını istemişti.¹¹⁸ Özellikle İran coğrafyasında merkezî bir yönetim anlayışıyla idarî düzenlemeler yapan Möngke Han, Ceyhun Nehri'nin batısını yani Horasan'dan Halep'e kadar olan bölgelerin yönetimini Argun Aka'ya bırakmıştı.¹¹⁹ Allsen, Argun Aka'nın hükümdar değişikliğinden yara almadan kurtulmayı başarmasını onun siyasî zekasının yanında en önemlisinin önceki yönetimlerle tam özdeşleşmemesine ve bölgede Moğol hanlarının çıkarlarını gözetken tutumuna bağlamaktadır.¹²⁰ Möngke Han, İran coğrafyasında seleflerinden farklı olarak yerli ve göçebe nüfus üzerinden kurmayı düşündüğü merkezîyetçi idarî yapının fikrini Argun Aka'nın vermiş olduğu rapordan almıştı.¹²¹ Ancak hiç şüphesiz Argun Aka'nın eskisinden daha geniş bir coğrafyaya hükmetmesi hiçte kolay olmayacaktı.

Argun Aka, merkezden geri döndükten sonra Möngke Han'ın emriyle idaresi altındaki bölgelerde birtakım düzenlemeler yaparak işleri yoluna koymaya çalışmıştı. Ancak onun Azerbaycan taraflarında olduğu sırada merkezdeki muhalif grubun Horasan'ı teftiş etmesi için gönderdiği Cemâlüddin Hâs Hâcip Horasan'ı karıştırmıştı.¹²² Bu sırada Argun Aka, Möngke Han'ın kardeşi Hülegü'yü karşılamak ve ona bağlılığını bildirmek için Horasan'ın ileri gelenlerinin çoğuyla Keş'e varmıştı.¹²³ Buradaki karşılamadan sonra Argun Aka, oğlu Giray Melik, Emir Ahmed Bitikçi ve Atâmelik Cüveynî'yi Hülegü'nün hizmetine bırakarak, Cemâlüddin Hâs Hâcip meselesini çözmek için bölgeden ayrılmıştı. Hülegü de Argun Aka'nın hizmetine bıraktığı bu üç kişiyi Horasan, Mâzenderân ve Irâk işleri için görevlendirerek bölgedeki işleri idare etmelerini istemişti. Cemâlüddin Hâs Hâcip, Argun Aka'nın yokluğunu fırsat bilerek Hülegü'nün yanına gelmiş ve başta Argun Aka olmak üzere bazı Horasan yöneticilerini şikâyet etmişti. Horasan'da bunlar yaşanırken Argun Aka merkeze varmış ve kendisi için kurulan mahkemeden galip ayrılarak Cemâlüddin Hâs Hâcip'in Horasan'da neden olduğu karışıklığa son vermişti. Argun Aka, Ramazan 1258 yılının eylül ayında Karakorum'dan ayrılarak Horasan'a dönmüş ve İlhan Hülegü tarafından Moğolların hâkimiyetinde olan Gürcistân'daki idarî ve malî işler için görevlendirilmişti.¹²⁴

İlhan Hülegü'nün İran'a geliőyle Argun Aka'nın resmî olarak Horasan valiliğinin bittiği ifade edilebilir. Çünkü Argun Aka'nın Keş'te Hülegü'ye bağlılığını sunması bölgede yönetimin Hülegü'ye geçtiğini göstermektedir. Möngke Han'ın, sivil iradenin daha merkezî bir tutumla İran coğrafyasında kendisini hissettirmesi için bölgeye kardeşini göndermesi ile bahsi geçen coğrafya yeni bir sürece girmiştir. Ancak Argun Aka tamamen devre dışı bırakılmış değildir. İlhan Hülegü'nün sefer için İran'dan ayrıldığı zamanlarda onun idarî işlerini yürütmüş¹²⁵, Abaka'nın veziri olarak Horasan'da hizmet etmiş¹²⁶ ve Abaka'nın Çağatay Han'ı Barak ile

¹¹³ Cüveynî, *age*, II, s. 249-250.

¹¹⁴ Reşidüddin, *age*, II, s. 843. Argun Aka 1243-1256 yılları arasında merkeze dört veya beş defa yolculuk yapmıştı. O, bu yolculuklarını bazen kendine yöneltilen suçlamaları bertaraf etmek bazen de kurultaylara katılmak için gerçekleştirmişti. Bkz. George Lane, "Arghun Aqa: Mongol Bureaucrat", *Iranian Studies*, 32/4, 1999, s. 463.

¹¹⁵ Cüveynî, *age*, I, s. 78.

¹¹⁶ Cüveynî, *age*, III, s. 74; Cüveynî, başka bir yerde Argun Aka ve yanındakilerin Nisan 1251'de Han'ın huzuruna çıktığı ifade etmektedir. Bkz. Cüveynî, *age*, II, s. 252. Ancak burada bir mantık hatası vardır. Müellif muhtemelen burada tarihleri karıştırmıştır.

¹¹⁷ Allsen'in Möngke Han'ın Ögedey tarafından kurulan Çin, Türkistan ve Horasan yönetimlerini başarılı bir şekilde devraldığına dair değerlendirmesi için bkz. Allsen, *Mongol Imperialism The Policies of the Grand Qan Möngke*, s. 101.

¹¹⁸ Cüveynî, *age*, II, s. 255. Allsen, Ögedey Han'ın yerel yöneticilerden rapor istemesini hem siyasî olarak istenmeyenleri ayıklamak hem de yetersiz olanları devre dışı bırakmak için olduğunu öne sürmektedir. Bkz. Allsen, *Mongol Imperialism The Policies of the Grand Qan Möngke*, s. 101. Öte yandan Moğol İmparatorluğu *nâibler* döneminde idarî anlamda Ögedey'in çizgisinden sapmış ve bir istikrarsızlık dönemine girmiştir. Ayrıca merkezî otorite zayıflamıştır. Bkz. May, *Moğol İmparatorluğu*, s. 226. Dolayısıyla Möngke'nin ülke sorunlarına dair rapor istemesinin altında bu durumun da etkili olduğu söylenebilir.

¹¹⁹ Cüveynî, *age*, III, s. 74; Reşidüddin, *age*, II, s. 843; İbnü'l-İbrî, *age*, s. 25. Mîrhând ve Hândmîr, sadece Horasan, Irâk ve Azerbâycân'ı zikreder, Mîrhând, *age*, VIII, s. 3957; Hândmîr, *age*, III, s. 59.

¹²⁰ Allsen'in bu konudaki değerlendirmesi için bkz. Thomas T. Allsen, "Guard and Government in the Reign of The Grand Qan Möngke 1251-1259", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 46/2, 1986, s. 500-501; a. mlf., *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 19.

¹²¹ Aigle, *agm*, s. 69.

¹²² Cüveynî, *age*, II, s. 258.

¹²³ Cüveynî, *age*, III, s. 99; İbnü'l-İbrî, *age*, s. 27.

¹²⁴ Cüveynî, *age*, II, s. 259-261; Mîrhând, *age*, VIII, s. 4018.

¹²⁵ Spuler, *age*, s. 63; Allsen, *Mongol Imperialism The Policies of the Grand Qan Möngke*, s. 103; Landa, "Nev Light on Early Mongol

olan savaşında Abaka'nın yanında yer almıştı.¹²⁷

SONUÇ

Moğol istilâsından sonra bütün Moğollar için müşterek bir toprak parçası olan Horasan'ın bölgeye atanan sivil valiler aracılığı ile büyük Moğol hanı adına idare edildiği tespit edilmiştir. Özellikle ilk sivil vali olan Cin Timur'un Hârezmşâhlar ile olan mücadelesi kayda değerdir. Cin Timur'un, bölgede Moğol yönetimine tehdit oluşturan Hârezmşâhları tamamen bölgeden uzaklaştırmada başarı sağladığı görülmektedir. Böylece Cin Timur Horasan'da sivil bir Moğol yönetimi tesis etmeyi başarmıştır. Cin Timur dışındaki diğer iki vali Körgüz ve Argun Aka, genel anlamda Cin Timur'un kurmuş oldukları idarî düzeni devam ettirmeye çalışmışlardır. Ancak Körgüz ve Argun Aka'nın bölgedeki iç muhalefetle zaman zaman ciddi sorunlar yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu durum bölgede bir yetki karmaşası ortaya çıkardığı gibi bölgedeki idarecileri de karşı karşıya getirmiştir. Dolayısıyla bir anlamda Moğol sivil valileri dönemi, Horasan için Moğol şehzâdelerinin temsilcilerinin üstünlük kurmaya çalıştığı bir dönem olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu durum Möngke'nin kardeşi Hülegü'yü Ön Asya'ya göndermesine kadar devam etmiştir.

KAYNAKÇA

AÏGLE, Denise, "Iran Under Mongol Domination: The effectiveness and failing of a dual administrative system", *Bulletin d'Etudes Orientales*, Vol. 57, 2009, s. 65-78.

ALÂEDDİN ATA MELİK B. BAHÂEDDİN B. MUHAMMED B. MUHAMMED CÜVEYNÎ, *Târîh-i Cihânguşâ*, tas. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvînî, I-III, İntişârât-i Donyâyi Kitâb, Tahran 1329 hş.

ALLSEN, Thomas T., "Guard and Government in the Reign of The Grand Qan Möngke 1251-1259", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 46/2, 1986, s. 495-521.

ALLSEN, Thomas T., *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

ALLSEN, Thomas T., *Mongol Imperialism The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, University of California Press, London 1987.

ÂŞTİYÂNÎ, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, İntişârât-i Negâh, Tahran 1387 hş.

ATWOOD, Christopher P., *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts on File, Inc, New York 2004.

BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik, İstanbul 2017.

BEYÂNÎ, Şîrîn, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK, Ankara 2018.

BOYLE, J. A., "Dynastic and Political History of the İl-Khâns", *Cambridge History of Iran*, Ed. John A. Boyle, Vol. 5, Cambridge University Press, New York 1968, s. 303-421.

BOYLE, John Andrew, "The Mongol Commanders in Afghanistan and India According to the Ṭabaqât-i Nâşirî of Jüzjânî" *Islamic Studies*, II/2, 1963, s. 235-247.

BUELL, Paul D., "Kalmyk Tanggaci People: Thoughts on the Mechanics and Impact of the Mongol Expansion" *Mongolian Studies*, Vol. 6, 1980, s. 41-59.

BUELL, Paul D., *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Lanham-Maryland- Oxford 2003, s. 119.

D'OHSSON, Baron C., *Moğol Tarihi*, çev ve haz. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2006.

DANUU, Ankhbayar, *İlhanlı Devleti'nde Vezaret*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016.

DAYI, Özkan, "İran Moğolları'nda Bitikçilik 1231 1295", *Sobider*, 4/11, 2017, s. 192-208.

DAYI, Özkan, "Moğol Dönemi Fars Edebiyatında Kullanılan Bazı Türkçe-Moğolca Terimler", *TAED*, 63,

Islamisation: The Case of Arghun Aqa's Family", s. 80.

¹²⁶ Reşidüddin, *age*, II, s. 1058; Âyeti, *age*, s. 41-42. Spuler, Argun Aka'nın İlhan Abaka döneminde tüm görevlerinin elinden alındığını ifade eder. Bkz. Spuler, *age*, s. 63.

¹²⁷ Reşidüddin, *age*, II, s. 1074 vd.; Benâketî, *age*, s. 429; Mirhând, *age*, VIII, s. 4101; Hândmir, *age*, III, s. 85.

Erzurum 2018, s. 485-498.

DAYI, Özkan, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi İran Moğolları 1220-1295*, Altınordu Yay., Ankara 2020.

DAYI, Özkan-Tokan, Özgür, “Moğol Dönemi İran’ında Uygur Kökenli Bir Vali: Körgöz”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1, 2020, s. 110-121.

DURMUŞOĞLU, Kurban, “Moğol Tarihini Etkileyen Önemli Bir Kadın: Naibe Töregene’nin Musâhibesi Fatıma Hatun”, *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyum Bildiri Kitabı*, ed. Ömer Subaşı vd., Erzurum 2022, s. 106-114.

EBU’L-FEREC İBNÜ’L-İBRÎ, *Târîhu Muhtasari’ d-Düvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, TTK Yay., Ankara 2011.

FASÎH AHMED B. CELÂLEDDİN MUHAMMED HÂFÎ, *Mucmel-i Fasîhî*, II, tas. Muhammed Ferruh, Kitâbufuruş-i Bastan, Meşhed 1341 hş.

GIYÂSEDDİN B. HUMÂMEDDİN EL-HÜSEYNÎ HÂNDMÎR, *Habîbu’s-siyer*, III, haz. Muhammed Debîr Siyâkî, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Çingiz Han’ın Topraklarında Bölünme”, *GTTAD*, 1/2, 2019, s. 203-208.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2017.

GREGORY ABÛ’L-FARAC, *Abû’l-Farac Tarihi*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1999.

GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu Attila Cengiz Han Timur*, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Yay., İstanbul 2017.

GÜLENSOY, Tuncer – KÜÇÜKER, Paki, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015.

HARTOG, Leo De, *Cengiz Han, Dünyanın Fatih*, çev. Serkan Uzun, Dost Yay., Ankara 2003.

HEİ TA SHİ LU, “Kara Tatarlar’a Dair Muhtasar”, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, ter. Ankhbayar Danuu, haz. Mustafa Uyar, İstanbul 2012, s. 95-165.

HODOUS, Florence, “The Quriltai as a Legal Institution in the Mongol Empire”, *CAJ*, Vol. 56, 2012/2013, s. 87-102.

HOPE, Michael, *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the İlkhânate of Iran*, Oxford University Press, New York 2016.

HOWORTH, Henry H., *History of the Mongols*, Part I-III, Longmans-Green Publ., London 1876-1888.

İLİMLİ Usul, Dilber, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2016.

İNAN, Abdulkadir, “‘Orun’ ve ‘Ülüş’ Meselesi”, *THİTM*, I, 1931, s. 121-133.

JACKSON, P., “The Dissolution of the Mongol Empire”, *The History of Mongolia*, Vol. I, Ed. David Sneath-Christopher Koplonski, UK 2010, s. 315-357.

JACKSON, Peter, *The Mongols and the Islamic World from Conquest to Conversion*, Yale University Press, London 2017.

KAFALI, Mustafa, “Cengiz Han”, *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 367-369.

KAYA, Çetin, “Büyük Moğol Ulusu’nda İlk Veliâht Tayini Hususuna Dair Bir İnceleme”, *USAD*, S. 14, 2021, s. 23-34.

KHAZANOV, Anatoly M., “Muhammad and Jenghiz Khan Compared: The Religious Factor in World Empire Building”, *Comparative Studies in Society and History*, 35/3, 1993, s. 461-479.

KOLBAS, Judith, *The Mongols in Iran Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, Routledge, London-New York, 2006.

KORYKOSLU HAYTON, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latince’den çev. ve not. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yay., İstanbul 2015.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Daruga”, *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 486-489.

MOĞOL SİVİL VALİLERİ DÖNEMİNDE HORASAN (1233-1256)

LANDA, Ishayahu, “Nev Light on Early Mongol Islamisation: The Case of Arghun Aqa’s Family”, *JRAS*, 28/1, 2017, s. 77-100.

LANDA, Ishayahu, “Oirats in the Ilkhanate and the Mamluk Sultanate in the Thirteenth to the Early Fifteenth Centuries: Two Cases of Assimilation into the Muslim Environment”, *Mamluk Studies Review*, Vol. XIX, 2016, s. 149-191.

LANE, George, “Arghun Aqa: Mongol Bureaucrat”, *Iranian Studies*, 32/4, 1999, s. 459-482.

MAY, Timothy, “Merkezî Asya: Moğollar 1206-1405”, *Asya’nın Büyük İmparatorlukları*, çev. Mustafa Uyar, Kronik Yay., İstanbul 2021, s. 33-61.

MAY, Timothy, “Mongol Conquest Strategy in the Middle East”, *The Mongols’ Middle East, Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran*, Ed. Bruno De Nicola-Charles Melville, Leiden-Boston 2016, s. 13-37.

MAY, Timothy, “The Ilkhanate and Afghanistan”, *New Approaches to Ilkhanid History*, Ed. Timothy May vd., Brill, Leiden-Boston 2021, s. 272-320.

MAY, Timothy, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Yay., İstanbul 2021.

MAY, Timothy, *The Mongol Conquests in World History*, Reaktion Books, London 2012.

MAY, Timothy, *The Mongol Empire A Historical Encyclopedia*, Ed. Timothy May, Vol I, ABC-CLIO, California 2017.

MELVILLE, Charles, “The *Keshig* in Iran: The Survival of the Royal Mongol Household”, *Beyond the Legact og Genghis Khan*, Ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 135-164.

MİN HÂC-I SİRÂC EL-CÛZCÂNÎ, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. ve not. Mustafa Uyar, Ötüken yay., İstanbul 2016.

Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 2016.

MORGAN, David O., “The Mongols in Iran 1219-1256”, *The Coming of the Mongols The Idea of Iran*, Vol. VII, Ed. David O. Morgan-Sarah Stewart, I.B. Tauris, London-New York 2018, s. 45-53.

MU’ÎNU’D-DİN MUHAMMED ZAMÇÎ İSFİZÂRÎ, *Ravzâtu’l-cennât fî evsâfi medîneti’l-Herât*, I-II, neşr. Seyyid Muhammed Kâzım İmâmî, İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran 1338-1339 hş.

MUHAMMED B. HÂVENDŞÂH B. MAHMÛD MÎRHÂND, *Târîh-i Ravzatu’s-safâ*, VIII, tas. Cemşid Kiyânfer, Tahran 1380 hş.

Muizzu’l Ensâb, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Persian 67.

NİCOLA, Bruno De, *Women in Mongol Iran The Khâtûns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017.

OSTROWSKÎ, Donald, “The ‘tamma’ and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 61/2, 1998, s. 262-277.

ÖGEL, Bahaeddin, *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002.

ÖZCAN, Altay Tayfun, “Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 34, 2013, s. 147-163.

ÖZCAN, Altay Tayfun, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, TTK, Ankara 2017.

ÖZCAN, Altay Tayfun, “Türk Devlet Teşkilatının Moğol Hanlığı ve Şube Devletleri Üzerindeki Tesirlerine Dair bazı Tespitler”, *Birinci Ermenek Tarih-Toplum-Devlet Çalıştayı (20-22 Eylül 2019 Ermenek/Karaman)*, Keskin Color Matbaası, İstanbul 2019, s. 139-153.

ÖZGÜDENLİ, Osman G., “Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu”, *Ortaçağ’da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Ötüken Yay., İstanbul 2020, s. 221-244.

ÖZGÜDENLİ, Osman G., “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)”, *Türkler*, V, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara 2002, s. 249-264.

ÖZGÜDENLİ, Osman G., “Ülüş”, *DİA*, C. 42, İstanbul 2002, s. 297-298.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Ögedey Han”, *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 21-22.

RACHEWİLTZ, Igor De, “Turk in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries”, *China among Equals, The Middle Kingdom and Its*

Neighbors, 10th- 14th Centuries, Ed. Morris Rassabi, University of California Press, London 1983, s. 281-310.

REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH HEMEDÂNÎ, *Câmi'ü't-Tevârîh*, tas. Behmen Kerîmî, İntişârât-i İkbâl, Tahran 1374 hş.

REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH HEMEDÂNÎ, *Câmi'ü't-Tevârîh-i ReŐİduddîn Fazlullâh Hemedânî*, tas. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, I-IV, Tahran 1373 hş.

REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, *Şu'ab-i pençgâne (Neseb-nâme-i Mülük)*, Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, Yazma nr. 2937.

REZEVÎ, Seyyid Ebûlfazl, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1388 hş.

ROSTAMÎ, Fatemeh, "İlhanlıların Siyasî İlişkilerinde Oyrat Emirlerinin Rolü", çev. Aytaç Kaya, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 2018, s. 225-242.

ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Kazancıgil-A. Bereket, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.

RUYSBROECKLİ WİLLEM, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, Ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Zülal Kılıç, Kitap yay, İstanbul 2010.

SAUNDERS, J. J., *The History of the Mongol Conquests*, Barnes & Noble, New York 1971.

SEYF BİN MUHAMMED BİN YA'KÛB EL-HEREVÎ, *Târîh-nâme-yi Herât*, neşr. Muhammed Zubeyr es-Siddikî, Calcutta 1943.

SEYYİD EBÛ SÛLEYMAN FAHRUDDİN DAVUD B. TÂCUDDİN EBÛ'L FAZL MUHAMMED B. MUHAMMED B. DÂVUD EL- BENÂKETÎ, *Târîh-i Benâketî*, tas. Ca'fer Şî'âr, Tahran 1348 hş.

SPULER, Berthold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara 2011.

ŐEHÂBEDDİN ABDULLAH B. FAZLULLAH ŐİRÂZÎ, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, tas. Abdulmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş.

T'ANG, Ch'i, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul 1970.

Târîh-i Sîstân, tas. Muhammed Takî Bahâr, İntişârât-ı Mu'în, Tahran, 1381 hş.

TETEVEÎ, Mollâ Ahmed – KAZVÎNÎ, Asâf Hân, *Târîh-i Elfi*, tas. Gulâm Rızâ Tabâtabâyi Meccd, I-VI, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş.

The Mongols Empire a Historical Encyclopedia, I, Ed. Timothy May, ABC-CLI- LLC, California-Collorado 2017.

TOGAN, A. Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Yay., İstanbul 1981.

UYAR, Mustafa, "Partonaj ve Bürokratik Egemenlik Bağlamında İlhanlı Dönemi (1256-1353) Tarihyazımı", *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, Ed. Serhan Afacan-Şefaattin Deniz-Abdulkadir Macit, İlem Yay., Ankara 2021, s. 121-145.

UYAR, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK Yay., Ankara 2020.

UYAR, Mustafa, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötüken Yay., İstanbul 2020.

YUVALI, Abdulkadir, "Cengiz Han ve Evlatları Dönemindeki Merkezileştirme Faaliyetleri", *Cengiz Han ve Mirası*, Ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul, Ankara 2021, s. 65-76.

YUVALI, Abdulkadir, "Cengiz Han ve Halefleri Devrinde Horasan'ın İdarî Statüsü (Ögedey, Göyök, Mengü)", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, 2/1, 1988, s. 227-236.

YUVALI, Abdulkadir, "Daruga", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 505-506.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 493-508.

Geliş Tarihi–Received Date: 17.11.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.05.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MOĞOLLARIN KULLANDIĞI ON KORKUNÇ İŞKENCE MODELİ VE BU İŞKENCELERİN ETKİLERİ*

 10.53718/gttad.1206261

 OZAN KÖKLÜNAR**

ÖZ

Cengiz Han 13. Yüzyılda Moğolların sahip olduğu savaş potansiyelini kendi liderlik yeteneğiyle birleştirdi ve muazzam bir imparatorluk inşa etti. Gücünü onun zekası, cesareti ve ulus bilincinden alan etkili komutası altında büyük bir istila gerçekleştiren Moğol orduları farklı coğrafyalarda farklı milletlere karşı savaşıp, eşine tarihte az rastlanan askerî başarılarla imza attılar. Çin’deki Dung-çang, Tai-tong-fu, Harez m’deki Semerkand, Buhara, Gürgeç, Deşt-i Kıpçak’taki Ryazan, Moskova, Anadolu’daki Erzurum, Sivas, Kayseri ve Irak’taki Bağdat gibi farklı coğrafyalara ait görkemli şehirlerin ele geçirilmesi Moğol zaferlerinin önemli birer örneği konumundadır. Ayrıca Çin’den Doğu Avrupa’ya kadar uzanan büyük istila sırasında Camuka, Tayang Han, Sultan Alaeddin Muhammed, Sultan Celaleddin Harez mşah, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Silezya Dükü II. Henry, Macaristan Kralı IV. Bela, Knez Fedor ve Halife Mustasım gibi dönemin güçlü hükümdarlarının art arda mağlup olmaları da Moğolların askerî serüvenlerini taçlandıran zaferlerdir. Parvan ve Ayn Calut Savaşı gibi mağlubiyetler ise bu büyük zaferlerin parlaklığı üzerinde birer gölge gibi kalmıştır. Çünkü her iki savaşta da bir Moğol hanının komuta ettiği büyük bir ordu değil, bir noyanın komuta ettiği ve aynı zamanda da sayı dezavantajına sahip olan ordular mağlup olmuştur. Parvan Savaşı’nda Sultan Celaleddin Harez mşah’ın, Ayn Calut Savaşı’nda ise Sultan Kutuz’un kazandığı başarıların Moğolların geniş bir coğrafyada sahip olduğu yenilmezlik algısına zarar vermesine karşın Cengiz Han ve Ögeday Han dönemlerinde görev yapan Cuci, Çağatay, Tuluy, Batu, Buri, Subutay Noyan, Cebe Noyan, Mukali Noyan, Curmagun Noyan, Baycu Noyan gibi Moğol prens ve komutanlarının kazanmış olduğu zaferler tüm görkemiyle tarih sahnesinde yer almıştır.

Moğollar, ele geçirdikleri şehirler, istila ettikleri ülkeler ve savaşlarda kazandıkları zaferler esnasında gösterdikleri şiddet, cesaret, öldürme şehveti ve savaşma azmi sayesinde de korkunç bir şöhrete sahip oldular. Korku ve itaat unsurlarını beraberinde getiren askerî başarılar gibi işkenceler de bu korkunç şöhretin en önemli parçalarından biriydi. Çünkü Moğolların işkence yapmaktaki amaçları yalnızca kişiye fiziksel eziyet çekirtmekle sınırlı değildi. Kimi zaman bir liderin kimi zaman da bir topluluğun işkence görmesini etkili bir psikolojik savaş stratejisi olarak kullanıyorlardı. Dolayısıyla çalışmada bahsi geçen işkencelerin şiddet seviyesinin yüksekliğinin ve uygulanış yöntemlerinin oldukça korkunç olmasının nedeni bu iki amaç etrafında şekillenmiş olmalarıdır.

Moğolların askerî ve siyasi serüvenleri hakkında bilgiler veren tarihî kaynaklar incelendiğinde yirmi beş farklı işkence yönteminin kullanıldığı pek çok vaka göze çarpmaktadır. Bu çalışmada ise Orta Çağ’ın ölüm saçan savaşçıları olan Moğolların cezalandırma, korkutma, yıldırma, bilgi ve itiraf alma amacıyla kullandıkları on işkence modeli incelenmiştir. Söz konusu işkence ve olaylar “Kaynar suya atmak”, “bukağı takmak” (tomruğa vurmak), “çuvala koymak”, “ateşle işkence etmek”, “suda boğmak”, “vücudu ikiye bölmek”, “at ile ezmek”, “güneş ışığına maruz bırakmak”, “insan eti yedirmek” ve “bel kırmak” şeklinde başlıklara ayrılarak ele alınmış olup, bu işkencelerin insanlar üzerindeki etkileri ise psikolojik savaş açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Cengiz Han, İşkence, Savaş, Korku.

* Bu çalışma Doç. Dr. Mustafa şahin danışmanlığında, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde 2021 yılında tamamlanan “Moğollarda Psikolojik Harp ve İşkence Teknikler” isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tokat/TÜRKİYE, E-Posta: okoklunar@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3473-0856.

MOĞOLLARIN KULLANDIĞI ON KORKUNÇ İŞKENCE MODELİ VE BU İŞKENCELERİN ETKİLERİ

TEN TERRIBLE MODELS OF TORTURE USED BY MONGOLS AND ITS EFFECTS

ABSTRACT

In the 13th century, Genghis Khan combined the war potential of the Mongols with his own leadership ability and built an enormous empire. The Mongolian armies, which made a great invasion under his influential command, which took its power from his intelligence, courage and national consciousness, fought against different nations in different geographies and achieved military successes that are rare in history. Magnificent belonging to different geographies such as Dung-chang, Tai-tong-fu in China, Samarkand, Bukhara, Gürgeç in Khwarezm, Moscow, Ryazan in Dasht-i Kipchak, , Erzurum, Sivas, Kayseri in Anatolia and Baghdad in Iraq The capture of the cities is an important example of Mongolian victories. In addition, during the great invasion from China to Eastern Europe, Camuka, Tayang Han, Sultan Alaeddin Muhammed, Sultan Celaleddin Harezmsah, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Duke of Silesia II. Henry IV of Hungary The successive defeats of the powerful rulers of the period, such as Bela, Knez Fedor and Khalifa Mustasim, are also the victories that crown the military adventures of the Mongols. Defeats such as the Battle of Parvan and Ayn Golut remained like a shadow on the brightness of these great victories. Because in both wars, not a big army commanded by a Mongolian khan, but the armies commanded by a noya and at the same time having a numerical disadvantage were defeated. Although the successes of Sultan Celaleddin Harezmsah in the Parvan War and Sultan Kutuz in the Ayn Calut War damaged the invincibility perception of the Mongols in a wide geography, Cuci, Çağatay, Tuluy, Batu, Buri, who served during the reigns of Genghis Khan and Ögeday Khan, The victories of Mongol princes and commanders such as , Subutay Noyan, Cebe Noyan, Mukali Noyan, Curmagun Noyan, Baycu Noyan took their place on the stage of history with all their glory.

The Mongols also gained a terrible reputation for the cities they conquered, the countries they invaded, and the violence, courage, lust to kill, and tenacity to fight displayed during their victories in wars. Torture was one of the most important parts of this terrible reputation, as was military success, which brought with it elements of fear and obedience. Because the purpose of the Mongols in torture was not limited to physical torture. Sometimes they used the torture of a leader and sometimes a community as an effective psychological warfare strategy. Therefore, the reason why the high level of violence and the methods of application of the tortures mentioned in the study are quite terrible is that they are shaped around these two purposes.

When the historical sources giving information about the military and political adventures of the Mongols are examined, many cases in which twenty-five different torture methods are used draw the attention. In this study, ten torture models used by the Mongols, the murderous warriors of the Middle Ages, for punishment, intimidation, information and confession were examined. The tortures and incidents in question are "throwing into boiling water", "stuffing the buckthorn" (hitting a log), "putting it in a sack", "torturing with fire", "torturing with water", "cutting the body in half", "crushing it with a horse", " exposure to sunlight", "eating human flesh" and "breaking the back" and the effects of these tortures on people were evaluated in terms of psychological warfare.

Keywords: Mongols, Genghis Khan, Torture, War, Fear.

GİRİŞ

Korku ve acı dolu bir süreci ifade eden işkence kavramı en basit tanımıyla; bir kişiye bilgi vermesi, itirafta bulunması yahut cezalandırılması amacıyla uygulanan acı verici eylemlerdir. Şöhretini insanoğlunun en dehşet verici yönünü gözler önüne sermesine borçlu olan işkence eylemi; Farsça "şikenc" yani "acı çekirmek" kelimesinden türetilmiş ve böylelikle Türkçedeki yerini almıştır.

Türk Dil Kurumu işkence için iki tanımlama yapmıştır. Birinci tanıma göre işkence; bir kimseye maddî ve manevî olarak yapılan aşırı eziyet, ikinci tanıma göre ise düşüncelerini öğrenmek amacıyla birine uygulanan eziyettir.¹ Bu noktada iki tanım arasında küçük bir fark olduğu görülmektedir. İlkinde sağlıksız bir ruh halinin neden olduğu sadist bir eylem, ikincisinde ise şüpheli görülen kişiden bilgi veya itiraf elde etmek amacıyla uygulanan bir faaliyet olduğu ifade edilmiştir. Bu iki tanıma ek olarak Mehmet Esgin işkenceyi; bir canlıya maddî ve manevî olarak yapılan eziyet, acı ve ıstırap veren muamele olarak açıklamıştır.² İşkence üzerine

¹ TDK, *Türkçe Sözlük I*, Haz. İsmail Parlatır-Nevzat Gözaydın vd., TTK, Ankara 1998, s. 1117.

² Mehmet Esgin, "İşkence ve Engizisyon", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 3, Yozgat 2013, s. 40.

yaptığı kapsamlı araştırmalarla tanınan George Ryley Scott ise bu kavramı; itiraf ya da bilgi almak amacıyla uygulanan eziyet etme yöntemi olarak ifade etmiştir.³

İşkencenin değerlendirilmesi hususunda onun meşrulaştırılmasının önemli bir yeri vardır. İşkence dinî bir inanç, siyasî bir ideoloji veya kişisel intikam duygusu etrafında şekillenir. İşkenceyi uygulayan kişi bu üç olgudan beslenerek eylemini yahut görevini yerine getirir. Böylece işkenceci yaptığı eylemi yahut eylemleri kendi içinde kabullenmiş olur. Bu durum da işkencenin meşrulaştırılması olarak açıklanabilir. Çünkü bu üç olgu vicdanî hassasiyetin ve acıma duygusunun önüne geçebilir. Şayet işkenceci eylemini kendi içinde meşrulaştıramazsa acıma duygusuna kapılabilme ve işkenceyi gerçekleştirememeye ihtimali ortaya çıkar. Bu yüzden işkenceci bahsedilen bu üç olgudan biri veya daha fazlasından beslenmek zorundadır. İşkencenin meşrulaştırıldığı ve meşrulaştırılmadığı iki örnek vakayı göz önüne almak bu hususu değerlendirmek açısından faydalı olacaktır.

Moğolların Cengiz Han yönetiminde gerçekleştirdikleri büyük istila esnasında Sultan Celeddin Harezşah onlara karşı koymuş ve ülkesini korumayı denemişti. Verdiği mücadele esnasında da Şığı Kutuku komutasındaki Moğolları Parvan Savaşı'nda yenmeyi başarmıştı.⁴ Bu savaştan sonra Harezşah askerleri esir aldıkları Moğol askerlerinin kulaklarına çivi çakmış, onlara bu şekilde işkence etmişlerdi.⁵ Kaynaklarda askerlerin bu işkenceyi sultanın huzurunda uyguladıklarından bahsedilmesi ve Celeddin Harezşah'ın herhangi bir engelleme girişiminde bulunmasından bahsedilmemesi ise hem hükümdarın hem de askerlerin bu eylemi meşrulaştırdıklarını göstermektedir. Harezşah askerleri bu vakada kişisel intikam duygusundan besleniyor ve ülkelerinde yapılan tahribattan dolayı Moğollara eziyet ederek intikam alıyorlardı. Böylece düşmanlarına işkence yapmayı kendilerine hak görüyorlardı. Harezşah askerlerinin gerçekleştirdiği bu eylem işkencenin meşrulaştırılması hususunda önemli bir örnek olarak tarih sahnesinde yer almıştır.

İşkencecinin işkenceyi meşrulaştıramaması söz konusu olduğunda Selçuklu tarihinde göze çarpan, örnek niteliğinde önemli bir olay vardır. Kara Arslan Kavurd, yeğeni Sultan Melikşah'ın otoritesini tanınamamış ve tahtı ele geçirmek amacıyla isyan etmişti. Nihayetinde isyan başarısız olmuş, Sultan Melikşah amcası Kara Arslan Kavurd'u ölümle cezalandırırken oğullarının da kör edilmesini emretmişti. Şehzadeleri kör etmekle görevlendirilen işkenceci bu eylem esnasında onların haline üzülmüş ve sona kalan iki şehzadeyi kısmî olarak kör etmiş, onlara görme payı bırakacak şekilde işkenceyi sonlandırmıştır. Görüldüğü üzere işkenceci bu eziyeti kabullenememiş yani işkenceyi kendi içinde meşrulaştıramamıştır. Bu yüzden de acıma hissini etkisinde kalarak bizzat Selçuklu sultanından aldığı emri yerine getirmemiş, görevini gerektiği gibi tamamlayamamıştır. İşkenceci şayet yukarıda bahsedilen üç olgudan beslenen hislere sahip olsaydı sultanın emrini yerine getirebilirdi. Bu iki vakanın değerlendirilen noktaları işkencenin meşrulaştırılması hususunda önemli birer örnek teşkil etmektedir.

1. Kaynar Suyu Atmak

Kaynar suya atma eylemi Moğolların tarihsel serüvenlerinde yalnızca birkaç kez kullanılmış bir işkence modelidir. Kişi yahut kişilerin acı dolu bir ölüm yaşamalarını amaçlayan bu işkence ilk olarak Cengiz Han'ın önemli rakiplerinden Camuka tarafından uygulanmıştır. Cengiz Han ve Camuka'nın askerleri Dalan-balcut mevkiinde karşılaştıklarında ikisinin de hayatını derinden etkileyen bu savaşı Camuka kazanmış, Cengiz Han ise mağlup olmuştur. Camuka savaş bittikten sonra acımasız bir karar vermiş, kendisine karşı savaşmış, esir düşen askerleri herkesin gözleri önünde kaynar suyla dolu yetmiş kazana attırarak cezalandırmıştır.⁶

³ George Ryley Scott, *İşkencenin Tarihi*, çev. Hamide Koyukan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2001, s. 18. İşkencenin tanımlanması üzerine detaylı bilgi için ayrıca bkz. Adem Uğur, *İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı, Aşağılayıcı Muamele veya Cezaların Etikili Biçimde Soruşturulması ve Belgelendirilmesine Dair İstanbul Protokolü*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2013, s. 3-4; Narin Boran, *Türk Ceza Hukuku'nda ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde İşkence Yasağı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2010, s. 3-4.

⁴ Parvan Savaşı hakkında detaylı bilgi için bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s. 345-346; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târih*, C. 12, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1987, s. 355-356; W. D. Tiesenhansen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 76; Mustafa Şahin, "Bir Yeniden Diriliş Öyküsü: Parvan Savaşı", *Turkish Studies*, C. 11, Ankara 2016, s. 123- 125; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990, s. 466-46; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Dergah Yayınları, İstanbul 2020, s. 200-201; Sebahattin Ağaladağ, "Moğol Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 446-447; Aydın Taneri, *Celâlü'd-din Hârizşâh ve Zamânı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 24-25.

⁵ Moğol askerlerinin kulaklarına çivi çakılması hakkında bkz. Nesevî, *Siretî's-Sultân Celâlidîn Mengübertî*, çev. Necip Asım, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 54. Barthold bu konudan bahsederken Harezşah askerlerinin esirlerin kulaklarını deldiklerini kaydetmiş fakat çivilerden bahsetmemiştir. Ayrıca Celeddin Harezşah'ın bu işkenceyi izlerken keyif aldığı da belirtmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Barthold, *age*, s. 467.

⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 2019, s. 62; Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman Orta Asya'nın Antik Dinleri*, çev. Nevin Şahin, Hil Yayınları, İstanbul 2010, s. 113; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 102; Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğol İmajı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, S.II, s. 432; Ali Çimen, *Tarihi Değiştiren Askerler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 186-187.

MOĞOLLARIN KULLANDIĞI ON KORKUNÇ İŞKENCE MODELİ VE BU İŞKENCELERİN ETKİLERİ

Camuka'nın böylesi ölümcül bir cezalandırma yöntemini tercih etmesi sadece düşmanlarına işkence etme arzusu ve intikam alma şehveti olarak düşünülmemelidir. Camuka'nın kendisine karşı savaşan kişileri canlı canlı kaynar suya attırması kuvvetle muhtemeldir ki istikbaldeki düşmanlarına gözdağı vermek, korku duygusunu kullanarak onların savaş motivasyonunu olumsuz yönde etkilemek içindi. Diğer bir deyişle sonraki zamanlarda gerçekleşecek olası bir mücadelede kendisine karşı savaşacak askerlerin böylesi bir akıbet ihtimalini bilmelerinin zihinlerinde bir endişe yaratması mümkündür. Aksi halde yaralama veya sakat bırakma durumlarını içeren bir cezalandırma usulünü tercih edebilirdi. Buradan hareketle Camuka'nın bu kararı vermesinde intikam arzusuyla birlikte rakipleri üzerinde psikolojik savaş uygulama düşüncesinin ağır bastığı da söylenebilir.

Bu cezalandırma olayı hem Moğolların düşmanlarına karşı ne kadar acımasız olduklarını hem de Camuka'nın sadist ruhunu ifade etmesi bakımından son derece önemlidir. Ayrıca Cengiz Han'ın rakiplerinin ne kadar güçlü olduklarını ve onların acımasızlıklarının bir sınırı olmadığını da gözler önüne sermiştir. Bu durum da Cengiz Han'ın hayatı boyunca verdiği iktidar mücadelesinin daha başlangıç kısımlarında bile ne kadar zorlu ve değerli olduğunu işaret etmektedir.

Nitekim Camuka'nın düşmanlarına uyguladığı bu işkence onun yararına değil zararına olmuştur. Esirlerin canlı canlı kaynar suya atılması Moğollar tarafından hoş görülmemiş, Camuka safında bulunan pek çok Moğol Cengiz Han safına geçmiştir.⁷ Sonuç olarak böylesi şiddet dolu bir işkence Camuka'yı değil onun rakibi olan Cengiz Han'ı güçlendirmiştir.

Kaynar suya atma işkencesi Camuka'dan yıllar sonra bir kez de Batu Han tarafından kullanılmıştır. Bu olayda maktül Elcigidey Noyan'dır. Suçu ise aldığı emirleri uygulamaktır. Elcigidey Noyan, Cengiz Han döneminden Güyük Han dönemine kadar uzun bir süre Moğol İmparatorluğu'na hizmet etmiş bir komutandı. O her dönem Moğolların Büyük Hanı'na sadakatle bağlı kalmıştı. Güyük Han, gençlik yıllarından itibaren anlamadığı ve kendisine rakip olarak gördüğü Batu Han'ın otoritesini zayıflatmak amacıyla ona sadakat gösteren valilerin tutuklanmasını emretmiş, bu tutuklamalar için de Elcigidey Noyan'ı görevlendirmiştir. Vazifesini yerine getiren Elcigidey Noyan, Batu Han'ın öfkesini üzerine çekmiş ve onun adamları tarafından yakalanmıştır. Batu Han, kendisine saygısızlık yaptığı gerekçesiyle Elcigidey Noyan'ın idam edilmesini emretmiş, bu idam içinse yıllar önce Camuka'nın yaptığı gibi kaynar suya atma işkencesini tercih etmiştir.⁸

Batu Han'ın bu kararı hakkında sadece şiddetli bir cezalandırma yapmak istemediği, işkence vasıtasıyla gözdağı verme amacı taşıdığı da düşünülebilir. Çünkü Moğolların Büyük Hanı olan Güyük'ün emirlerini yerine getiren bir devlet görevlisinin, Moğollar arasındaki saygın yerine bakılmaksızın böylesi bir işkenceye maruz bırakılması şüphesiz ki başka manaların da çıkarılabileceği bir durumdur. Batu Han, kuvvetle muhtemeldir ki Elcigidey Noyan'ın ölümünü kullanarak Güyük Han kanadında bulunan devlet adamlarına gözdağı vermek istiyordu. Batu Han aleyhine verilmiş emirleri uygulayan bir devlet görevlisinin kaynar suya atılması büyük ihtimalle benzer emirler verilmesi durumunda görevlendirilen kişiyi vazifesi esnasında korkutacaktı.

Sonuç olarak Camuka ve Batu Han'ın farklı zaman dilimlerinde uyguladıkları kaynar suya atma eylemi; hem Moğolların acımasızlığını ve intikam arzusunu gözler önüne seren bir işkence modeli hem de istikbaldeki düşmanların savaş motivasyonunu olumsuz yönde etkilemek için kullanılan bir psikolojik savaş stratejisidir.

2. Bukağı Takmak (Tomruğa Vurmak)

Bukağı; kişiye fiziksel ve psikolojik yönden işkence etmek amacıyla tasarlanmış dört köşeli bir tahtadır. İşkenceci tarafından mahkûmun boynuna geçirilir ve böylelikle omuzlar üzerine yerleştirilmiş olur. İşkence aletinin uç kısımlarına ise kişinin kolları bağlanır. Esaret süresi boyunca çıkarılmaz. Böylece bukağı, üzerinde kullanıldığı kişiyle adeta bütünleşmiş olur ve kurtulma ihtimalini zayıflatır. Mahkum hem tahtanın ağırlığını saatlerce taşımak zorunda kalır hem de beslenme gibi temel ihtiyaçları için başkasına muhtaç hale gelir. Bu yönüyle bukağı, kişiyi tamamıyla düşmanının merhametine bağımlı kılan bir işkence aleti olarak ön plana çıkar. Ayrıca pranganın ağırlaştırılmış bir modeli olarak da kabul edebileceğimiz bukağı bir yandan ağırlığıyla kişiye fiziksel açıdan acı verirken bir yandan da her geçen dakika özgürlük ümidine zarar vererek psikolojik açıdan da onu zayıf düşürmektedir.

Tarihte bukağı işkencesine maruz kalan en önemli isim Moğolların büyük fatihi Cengiz Han'dır. Hayatının tüm detaylarıyla anlatıldığı Moğolların Gizli Tarihi isimli eserde Cengiz Han'ın henüz bu unvanı almadan önce yani Timuçin olarak tanındığı zamanlarda bukağı işkencesine maruz bırakıldığı günler anlatılmıştır. Timuçin, gençliğinde kendisine nefret besleyen Tayciut kabilesi tarafından yakalanmış ve boynuna bukağı takılarak

⁷ Camuka'nın uyguladığı cezalandırmalardan sonra Cengiz Han'ın tarafına geçen kuvvetler hakkında detaylı bilgi için bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 62; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 103; Hüseyin Tekinoğlu, *Cengiz Han'ın Liderlik Sırları*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2012, s. 63; Baldick, *age*, s. 113.

⁸ Elcigidey Noyan'ın öldürülmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 32; Umut Yölsever, *Altın Orda Devleti'nin Dış Politikası: Batu Han Dönemi (1242 – 1255)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019, s. 85.

mahkum edildiği gibi günlerce de teşhir edilmiştir. Onun yaşamış olduğu bu zorlu süreç Moğolların Gizli Tarihi'nde şu şekilde ifade edilmiştir:

“(Tayciutların reisi) Tarhutai-kiriltuh, Temucin’i alıp götürdü ve onu kendi halkı içerisinde mahkûm etti. (Temucin) köylerde sıra ile (her evde) birer gece bırakılıyordu. Yazın ilk ayın on altısında, ayın bedir gününde, Tayciutlar Onan sahili boyunca toplantı (ziyafet) yapmışlar, güneş batınca da dağılmışlardı. Toplantıdaki adamlar dağılınca, Temucin (boynuna takılmış) bukağısını zayıf adamdan çekip aldı ve onu kafasına bir defa vurup kaçtı”.⁹

Eserde Timuçin’in bu işkenceye kaç gün maruz kaldığı yönünde bir bilgi verilmemesine karşın işkencenin günlerce devam ettiği belirtilmiştir. Bu noktada zaman kavramının işkencenin en büyük yardımcısı olduğunu söylemek doğru olacaktır. Vakada Timuçin bir yolunu bulup kurtulmuş olsa da bu işkence süreci geniş anlamda ele alındığında zaman geçtikçe kişinin fiziksel ve psikolojik direncinin düşeceğini, özgürlük umudunun da zayıflayacağını söyleyebiliriz.

Timuçin’in işkence gördüğü bu süreç Tayciutlar açısından değerlendirildiğinde hem bir cezalandırma yöntemi hem de bir aşağılama tavrı olarak yorumlanabilir. Çünkü Timuçin’e bu muameleyi yaparak hem babası Yesügey Bahadır’ın hatırasına saygısızlık etmişler hem de arkasında bıraktığı ailesine zulmetmişlerdir. Timuçin’i yakaladıkları zaman öldürebilme şansları olmasına karşın¹⁰ onlar, Timuçin’i öldürmek yerine bukağı takarak cezalandırmayı ve esaret yaşatmayı tercih ettiler. Bu suretle ona hem fiziksel yönden hem de psikolojik yönden işkence ettiler. Cengiz Han, yıllar sonra bu olaydan bahsederken: “Boynumdaki ağır ağacı yere atan; yakamdaki zillet ağacını çıkaran sizdiniz!”¹¹ diyerek bukağının sadece fiziksel değil psikolojik olarak da onu etkilediğini dile getirmiş oluyordu. Ayrıca bu cümlelerden bukağının ağır bir işkence aleti olduğu da anlaşılmaktadır. Şüphesiz ki Timuçin’e bu işkence tekniğini uygulayarak onun yorgun düşmesini, özgürlük umudunu kaybetmesini ve korku içinde idam zamanını beklemesini istediler. Fakat olaylar Tayciutların beklediği gibi gelişmedi. Timuçin bu işkenceye karşı direndi ve uygun zamanı bekledi. Beklediği zaman gelince de kendisinden sorumlu olan görevliye işkence aletiyle vurarak kaçtı. Onun işkence ve esareten kurtulması ise hayatının en maceralı süreçlerinden biri olarak tarih sahnesinde yer aldı.¹²

Bukağının verdiği fiziksel acıyı ve yaşattığı psikolojik zorluğu iyi bilen Cengiz Han bu işkenceyi düşmanlarına karşı kullanmıştır. Bu noktada bukağı işkencesinin kullanıldığı vakanın geçmişine değinmek yararlı olacaktır. Çünkü bu olay onun hayatının dönüm noktasıdır. Moğolların Kiyat¹³ boyuna mensup ünlü bir savaşçı olan Yesügey Bahadır kardeşleriyle avlandığı esnada Merkitlerden Çiledu ve eşi Ho’elun’u gördü. Ho’elun’u kendisi için istedi ve kardeşleriyle birlikte onlara saldırdı. Yesügey ve kardeşlerini gören Çiledu kaçarken Ho’elun onların eline geçti. Yesügey ve Ho’elun’un evliliğinden ise tüm dünyanın Cengiz Han olarak tanıyacağı Timuçin doğdu. Çiledu o gün kaçmış olsa da Merkitler bu olayı hiçbir zaman unutmadılar. Yesügey’in ölümünden yıllar sonra intikam için geri gelen Merkitler Tohto’a, Dayır-usun ve Ha’atai-darmala isimli liderlerin komutası altında Timuçin’in ailesine saldırıp, eşi Börte’yi kaçırdılar. Geç gelen bir intikam olarak Yesügey’in gelini Börte’yi Çiledu’nun kardeşi Çilgen-Boko’ya verdiler.¹⁴ Timuçin tek başına intikam alamayacağı için kan kardeşi¹⁵ Camuka ve babasının kan kardeşi Tuğrul Han’dan (Ong Han) yardım istedi.¹⁶ Onların yardım isteğini kabul etmeleriyle savaş süreci başladı.

Cuciratların lideri Camuka, Kerayitlerin lideri Tuğrul Han ve Kiyatlı Timuçin’in komutası altındaki orduyla Merkitler arasında gerçekleşen savaşta Merkitler mağlup oldular. Savaş sonrasında Börte kurtarılrken,

⁹ Moğolların Gizli Tarihi, s. 31. Lamb, bu olaydan bahsederken bukağı yerine “kang” kelimesini kullanmıştır. Harold Lamb, *Moğolların Efendisi Cengiz Han*, çev. A. Göke Bozkurt, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 21. D’ohsson ise bu olaydan bahsederken Timuçin’in boynuna “dişli halkalar” takıldığını söylemiştir. M. Baron C. D’ohsson, *Moğol Tarihi*, çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 35. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 81; John Man, *Cengiz Han Yaşamı, Ölümü ve Yeniden Dirilişi*, çev. İsmail Tulçalı, Nokta Kitap, İstanbul 2004, s. 97-100.

¹⁰ Tayciutlar, Timuçin’in saklandığı ormanın etrafını sararak dokuz gün boyunca beklediler. Açlığa direnemeyen ve güçsüz düşen Timuçin ise dokuz günlük bir mücadelenin ardından düşmanlarının eline geçti. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 30-31; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 80-81; Man, *age*, s. 96.

¹¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 74.

¹² Timuçin’in kaçması ve takip edilmesi hakkında bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 31-32; Lamb, *age*, s. 21-22.

¹³ Nesevî, Kiyat Kabilesi’nin gaddarlıkla ünlü olduğunu söylemiştir: Nesevî, *age*, s. 11. Cüveynî ise Kiyat kabilesinden Moğolların en güçlü ve kalabalık kabilesi olarak bahsetmektedir. Cüveynî, *age*, s. 91. Kiyat kabilesi hakkında ayrıca bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, C.1, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 67; A. Zeki Velidî Togan, *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, Bozkurt Yayınları, İstanbul 1941, s. 19-20; Kiyat ismi hakkında bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 1, TTK, Ankara 2010, s. 410.

¹⁴ “Merkitler: “Bir zamanlar (Moğollar), Ho’elun anayı Çiledu’nun elinden alıp kaçırmışlardı” diyerek, intikam almaya gelmişlerdi. Merkitler kendi aralarında konuşarak: “Ho’elun’un intikamı yerine şimdi onların kadınlarını yakaladık. Biz intikamımızı aldık dediler ve Burhan-haldun (dağından) inerek evlerine (doğru) hareket ettiler.” Börte’nin kaçırılması olayı hakkında detaylı bilgi için bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 40; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 86-88.

¹⁵ Kan kardeşliği, iki kişinin birbirini korumak ve birbirini terk etmemek üzere ettikleri yemindir. Moğollarda kan kardeşliği hakkında bkz. Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 190.

¹⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 81; Tekinoğlu, *age*, s. 55-56.

MOĞOLLARIN KULLANDIĞI ON KORKUNÇ İŞKENCE MODELİ VE BU İŞKENCELERİN ETKİLERİ

Tohto'a ve Dayir-usun adlı liderler kaçmayı başardılar. Ha'atai-darmala adlı lider ise yakalandı. Ha'atai-darmala yakalandıktan sonra bukağı vurulma cezasına çarptırıldı ve bir mahkûm olarak Moğolların önünde yürütüldü.¹⁷

Timuçin'in eşini kaçırmak suretiyle kendisine büyük bir acı yaşatan düşmanını zaferden sonra bukağıyla cezalandırması bu işkence aletinin etkilerini gözler önüne sermektedir. Çünkü Timuçin'in çektiği acıya karşın intikam niyetiyle her şeyi yapabilme şansı varken o tercihini bukağıdan yana kullanmıştı. Buradan hareketle bukağının etkilerini hem kişisel açıdan hem de liderlik açısından iki ayrı noktada değerlendirebiliriz. Kişisel olarak; Ha'atai-darmala fiziksel işkenecenin acısına maruz kalırken, psikolojik açıdan da yıpranıyordu. O artık özgür bir lider değil vücudu bukağıyla bütünleşmiş ve yaşamak için düşmanının merhametine bağımlı olmuş bir esirdi. Bu durum liderlik açısından değerlendirildiğinde ise eziyet görenin yalnızca onun bedeni olmadığını, Ha'atai-darmala üzerinden tüm Merkitlerin aşağılandığını söylemek mümkündür. Çünkü bukağıya vurulmakla birlikte Merkitlerin lideri artık düşmanlarının yanında yürüyen aciz bir insan ve yine hayatta kalması rakiplerinin merhametine bağı olan bir esir konumunda oluyordu. Bu acizyet durumu Ha'tai-darmala'nın bedeni üzerinden tüm Merkitlerin güçsüzlüğünü Moğol diyarında bulunan herkese ilan ediyordu. Buradan hareketle lidere bukağı takılması eyleminin yalnızca işkence olarak kalmadığını, bunun yanı sıra liderin mensup olduğu kitleye yönelik bir psikolojik savaş hamlesi olduğunu da söylemek mümkündür.

Cengiz Han'ın hükümdarlığından yıllar sonra Anadolu'da yaşanan bir vakada da kaynaklarda "Tomruğa vurmak" şeklinde ifade edilen bir işkence uygulandı. Bu ifadenin bukağı yahut bukağı benzeri bir işkence aleti olması kuvvetle muhtemeldir. Moğollar, kendilerine karşı direniş gösteren Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'u 1256 yılında saf dışı bıraktıktan sonra Selçuklu tahtına Rükneddin Kılıç Arslan'ı geçirdiler. Kılıç Arslan'ın emirlerinden Nizameddin Hurşit ise düzenlenen ziyafette Hoca Noyan'ı zehirledi. Selçuklu emîri, Moğol komutanını zehirlemekten dolayı suçlu bulundu ve tomruğa vuruldu.¹⁸ Bu şekilde cezalandırılan Nizameddin Hurşit işkence sırasında hayatını kaybetti.

3. Çuvala Koymak

Bu işkenceye maruz kalan en önemli ve güçlü kişi Abbasî Halifesi Mustasım olmuştur. Ancak halifeye neden böyle bir işkence yapıldığını anlayabilmek için öncelikle Hülâgu Han ve Mustasım arasında yaşanan gerginliği değerlendirmek gerekir.

Moğolların Büyük Hanı Mengü, kardeşi Hülâgu'yu Abbasî Hilafeti'ni ve Haşhaşileri yok etmekle görevlendirdi. Hülâgu de görevini yerine getirmek amacıyla 1253 yılında hareket etti.¹⁹ Haşhaşileri mağlup eden Hülâgu Han öncelikle Abbasilere doğrudan saldırıp, düşmanını yok etmek yerine Halife'nin savaşı göze almamasını ve kendisine boyun eğmesini tavsiye ettiği bir mektup göndermiştir. Bu mektubun içeriği şu şekildedir: "Moğol ordularının Cengiz Han döneminden beri dünyaya çektiydiklerini, ebedi Gök'ün yardımıyla Harezşah'ın, Selçukluların, Kralların ... ve atabeylerin hanedanlarının nasıl küçük düşürüldüğünü öğrendin. Oysa Bağdat'ın kapısı hiçbir zaman, orada egemenlik kuran bu ırklardan hiçbirine kapanmamıştı. Nasıl olur da bu şehre giriş bu kadar güç ve yetkiye sahip olan bizlere yasak olur? Sancağımıza karşı savaşmaktan sakın".²⁰ Görüldüğü gibi Hülâgu Han Moğolların geçmişteki zaferlerinden bahsederek özgüvenli bir duruş sergilemiş ve Abbasilere savaştan kaçınmalarını tehdit dolu bir tavsiye şeklinde teklif etmiştir. Halife Mustasım ise

¹⁷ Moğolların Gizli Tarihi'nde: "Onlar Ha'atai-darmala'yı yakalayıp: Boynuna ağaçtan bir bukağı taktılar, Haldun-burhan'ı göstermesi için önlerine kattılar" şeklinde bir ifade mevcuttur. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 50; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 94.

¹⁸ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Ankara 1969, s. 31.

¹⁹ Reşidüddin Fazlullah, Mengü Han'ın kardeşi Hülâgu Han'ın yüzünde ve davranışlarında cihangirlik alametleri gördüğünü belirtmiş ve görevlendirilmesi hakkında şöyle demiştir: "Senin, büyük ve sayısız ordularla Turan ülkesinden İran ülkesine gitmen gerekiyor... Cengiz Han'ın yasa ve yosununun kaidelerini büyük ve küçük işlerde uygula. Amuderya'dan Mısır beldelerinin uzak yerlerine kadar herkimse senin emirlerini yerine getirip boyun eğiyorsa ikramda bulunup ona çeşitli lütuflar ve özel suygamişiler yap. Kafa tutup boyun eğmeyenleri ise karısı, çocuğu, akrabaları ve yakınları ile elinle kahredip zelil ederek ez. Horasan'ın Kûhistan'ından başlayarak kaleleri ve hisarları yık".²⁰ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Hesamipour Khelejeni, TTK, Ankara 2013, s. 13-15. Mengü Han'ın Hülâgu Han'ı görevlendirmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Cüveynî, *age*, s. 497; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 103; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s. 337; Murat Tural, "Hülâgu Han'ın Bağdat'ı İstilas ve Tahribe Teşvik Meselesi", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXX, 2017, s. 22; Bernard Lewis, *Orta Doğu*, çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınları, Ankara 2006, s. 110; İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 395; Ahmet Temir, "Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 423; Ağaldaq, *agm*, s. 449; Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 2001, s. 59; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 479; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 325-326; Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, TTK, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 612; Ayşe D. Erdem Kuşçu, "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 620; Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 709; Hasan Sav, *1240-1256 Yılları Arasında Anadolu Selçuklu- Moğol İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1999, s. 35; Yüksel Arslantaş, "Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri", *Belleken*, C. LXVII, S. 250, TTK, Ankara 2003, s. 783; David Nicolle, *The Mongol Warlords Genghis Khan-Kublai Khan- Hülâgu - Tamerlane*, Firebird Books, Poole 1990, s. 103.

²⁰ Reşidüddin Fazlullah, *age*, s. 30; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 336.

yeryüzündeki tüm Müslümanların efendisi olduğunu dile getirerek bu teklifi reddetmiştir.²¹ Bu noktada Genceli Kiragos'un eserinde kaydedilen önemli bir bilgiyi göz önüne almak gerekir. Onun kaydettiğine göre Halife yalnızca Müslümanların efendisi olduğunu dile getirmekle kalmamış, Hülâgu Han'a "*Köpek Türk*" demiştir.²² Diğer kaynaklarda yer almayan bu ifade şayet Hülâgu Han'a karşı kullanılmışsa, Bağdat'ta yaşanacak olan katliam ve halifenin kötü akıbeti için sadece Hülâgu'nun değil orada bulunan tüm Moğolların tahrik edildiğini söyleyebiliriz. Nitekim Bağdat üzerine şiddetli bir saldırı gerçekleştiren Hülâgu Han şehri ele geçirmiş ve halifeye işkence etmiştir.²³

Halifenin çuvala konulduğu ve şiddetli bir işkence gördüğünü kaydeden Abû'l-Farac, Mustasım'ın cezalandırılması hakkında şöyle demiştir:

"Hanlar hanının gazabı bir dereceye kadar yatıştıktan sonra sefil halifeyi huzuruna getirtti, onu mahkûm etti ve onun katl olunmasını emretti. Halife bir çuval parçasının içine kondu, çuvalın etrafı dikildi ve bu adam tepile tepile öldürüldü. Bu şekilde hareket etmelerinin sebebi bazı Arapların "bu adamın kanı yeryüzüne dökülürse bir daha yağmur yağmaz ve buradan ateşler fişkınr" diyerek hanlar hanını korkutmaları idi. Abbas oğullarının saltanatı bu şekilde son bulduğu gibi Arapların diğer saltanatları da sarsılmağa başladı. Moğolların saltanatı iç memleketlerde de dış memleketlerde de sağlamlaşmış ve muzafer olmuştu".²⁴

Hülâgu Han gibi güçlü ve rakiplerine karşı sert tavırlar sergileyen, radikal kararlar almaktan çekinmeyen bir Moğol hükümdarına karşı "*Köpek Türk*" ifadesini kullanarak meydan okuyan Abbasî Halifesi Mustasım, kaynakların kaydettiği en acı verici ölümlerden biriyle yüzleşmiştir. Ayrıca bu cinayet sıradan bir ölüm değildir. Dünyadaki tüm Müslümanların efendisi konumunda olan bir kişinin bedenine yapılan işkence yine tüm Müslümanlara karşı yapılan bir psikolojik savaş niteliği taşımaktadır. Çünkü dünyada en iyi korunan Müslümanın bu şekilde öldürülmesi hangi millete mensup olursa olsun tüm Müslüman hükümdarlara verilmiş bir gözdağıdır. Bu gözdağı, Moğollara karşı savaşmanın ne kadar yanlış olduğunu öğretip, boyun eğilmesini tavsiye eden bir eylem niteliğindedir. Nitekim psikolojik savaş başarıya ulaşmış, halifenin ölüm haberini alan Musul hakîmi Bedreddin Lülü ile birlikte Şam ve Halep şehirlerinin hükümdarı Eyyübî Nasır Yusuf hemen Hülâgu Han'a bağlılıklarını bildirirlerken, Kufe ve Basra şehirleri de Hülâgu Han'a bağlılıklarını bildirmişlerdir.²⁵ Bağlılıklar bununla da kalmamış, Türk tarihinin en ilginç sahnelerinden biri yaşanmıştır. Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus bağlılığını sunmak için Hülâgu Han'ın huzuruna gelmiş ve ona bir hediye takdim etmiştir. Bu hediye altında Selçuklu sultanının tasvirinin resmedildiği bir ayakkabıydı. Reşidüddin Fazlullah bu hediyenin takdim edildiği anı: "*Hülâgu onu gördüğünde sultan yeri öpüp "Pâdişahın, attığı her mübarek adımıyla bu bendenin başını yüceltmesi, bu kulunun isteğidir" dedi. Hülâgu Han ona acıdı..."*" şeklinde ifade etmiştir.²⁶ Roux ise bu hediyeyi: "*Köleniz, kralının üzerine ulu ayağını koyarak kulunun başını şerefendirmesini dilemektedir"*" şeklinde yorumlamıştır.²⁷ Bu olay Türk tarihi açısından ne kadar büyük bir utanç tablosu ise Moğollar açısından da o kadar önemli bir zafer göstergesidir.

Buradan hareketle Abbasî Halifesi'nin çuvala koyma işkencesiyle öldürülmesinin sadece öldürme şehvetiyle kalmadığını, Müslüman hükümdarlar üzerinde psikolojik savaş uygulama amacı taşıdığını da söylemek mümkündür. Görüldüğü üzere psikolojik savaş başarılı olmuş, Müslüman hükümdarlar büyük bir Moğol korkusuna kapılmışlardır. Bu korku da Moğolların bölgedeki idaresini sağlamlaştıran en önemli etkenlerden biridir.

4. Ateşle İşkence Etmek

²¹ Reşidüddin Fazlullah, *age*, s. 31-32; Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, çev. Mahmut Kemal Bey, Arapça'dan Türkçe'ye çev. Fuat Hacısalihoğlu-İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2018, s. 132; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 335-336; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 338-339.

²² Genceli Kiragos, *age*, s. 132.

²³ Bağdat'ın ele geçirilmesinden sonra yaşanan katliam ve yapılan yağma hakkında detaylı bilgi için bkz. Reşidüddin Fazlullah, *age*, s. 44-46; Genceli Kiragos, *age*, s. 132-135; Korykoslu Hayton, *age*, s. 107-109; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, C. 2, çev. Necati Lugal, Kervan Yayıncılık, İstanbul 1977, s. 216; Michal Biran, "Violence and Non-violence in the Mongol Conquest of Baghdad (1258)", *Violence in Islamic Thought from the Mongols to European Imperialism*, Ed. Robert Gleave-İstvan T. Kristo-Nagy, Edinburgh University Press, Edinburgh 2018, s. 18; Hend Gilli-Elewy, "*A Contemporary Account of the Mongol Conquest of Baghdad, 656/1258*", *Arabica*, V. 58, Brill Publishing, 2011, s. 367; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 339; Spuler, *age*, s. 63; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 338; Abdülkadir Yuvalı, "Hülâgü", *DİA*, C.18, TDV, İstanbul 1998, s. 474; Nicolle, *age*, s. 109.

²⁴ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. 2, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1950, s. 570. Halife'nin öldürülmesi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi mevcuttur. Müellifler eserlerinde bu olaya detaylı bir şekilde yer vermekle birlikte farklı ölüm şekillerinden bahsetmişlerdir. Halife Mustasım'ın ölümü hakkında detaylı bilgi için bkz. Reşidüddin Fazlullah, *age*, s. 47; Korykoslu Hayton, *age*, s. 108-109; Genceli Kiragos, *age*, s. 133; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 338-339; Turan, *age*, s. 488; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 339; Kuşçu, *age*, s. 622; Nicolle, *age*, s. 110. Bu noktada ayrıca belirtmek gerekir ki, Müverrih Vardan Halife'nin Hülâgu Han tarafından öldürüldüğünü kaydetmiş fakat nasıl öldürüldüğüne dair bir bilgi vermemiştir. Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, S. 1-2, çev. Hrant D. Andreasyan, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937, s. 232.

²⁵ Abû'l-Farac, *age*, s. 572; Cüveynî, *age*, s. 602; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 340-342; Nicolle, *age*, s. 110; Kuşçu, *age*, s. 623.

²⁶ Reşidüddin Fazlullah, *age*, s. 51. Bu olay hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Rashiduddin Fazlullah, *Jami'ut-Tawarikh II*, İng. Çev. W.M. Thackston, Harvard University Publishing, Harvard 1999, s. 501; Sümer, *age*, s. 33; Nicolle, *age*, s. 111.

²⁷ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 341.

MOĞOLLARIN KULLANDIĞI ON KORKUNÇ İŞKENCE MODELİ VE BU İŞKENCELERİN ETKİLERİ

Kişiliği ve liderliğiyle dedesi Cengiz Han'a çok benzeyen Mengü, Moğolların Büyük Hanı ilan edildikten kısa bir süre sonra kendisine karşı bir komplo kurulduğunu öğrendi. Komplo açığa çıkarıldıktan sonra şüpheleri üzerine çeken pek çok Moğol sorguya alındı.²⁸ Bu sorgulamalar esnasında şüphelilerden bilgi almak amacıyla farklı işkence yöntemleri kullanıldı. Ateşle işkence etmek de bu yöntemlerden biriydi. İşkenceciler yakılmış odunlarla şüpheli kadınları dövüp, vücutlarını dağladılar. Şüpheliler suçlarını itiraf edip, işkencecilere bilgi verene kadar da bu işkence devam etti. Suçunu itiraf edenler ise sorgulama bittikten sonra idam edildiler.²⁹

Ateşle yapılan işkenecenin dozunun en yüksek olduğu vaka 1255 yılında yaşanmıştır. Yasavur Noyan komutasında Malatya civarına gelen Moğollar Makruna manastırını hedef aldılar. Rahiplerden içki, et ve altın istediler. Rahipler ise zaten fakir olduklarını, onların bu istediklerini karşılayamayacak durumda olduklarını ifade ettiler. İsteklerinin reddedilmesine sinirlenen Moğollar manastırda bulunan 300 din adamını diri diri yaktılar.³⁰ Bu olay, o dönemin Moğol askerlerinin sert mizacını gözler önüne seren en önemli olaylardan biri olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

Vücudun dağlanmasına yönelik başka bir vaka da İlhanlı hükümdarı Argun Han döneminde yaşanmıştır. Argun Han zamanının en güçlü devlet adamlarından biri Buka Noyan'dı. Buka ve kardeşi Arok Argun Han'a karşı bir isyan gerçekleştirmeyi planlıyorlardı fakat isyan ifşa edildi. Bunun üzerine Argun Han, Buka Noyan ve kardeşi Arok'u öldürdükten sonra onlara destek veren kişilerin tespit edilmesi için Baitmiş isimli devlet adamını görevlendirdi. Bu soruşturma esnasında isyanda parmağı olanlar şiddetli işkencelere maruz kaldılar. Erbil valisi Muhtaşoğlu Taceddin de onlardan biriydi. İşkenceciler Muhtaşoğlu Taceddin'i önce asarak dövdüler sonra da ateşle işkence ettiler. Yapılan işkence ve sorgu hakkında detaylı bilgiler veren Abû'l-Farac bu konuda: *"bir mangala kömür koydular ve göğsünün üzerine dayadılar. Velhasil ondan 50.000 dinar koparıncaya kadar en ağır işkenceyi yaptılar"* demiştir.³¹

Yukarıda bahsedilen üç vaka Moğolların ateşle yapılan işkençeleri sorgulama ve cezalandırma amacıyla kullandıklarını işaret etmektedir. Birinci ve üçüncü vaka onların şüphelilerden bilgi alma ve itiraf ettirme sürecini hızlandırmak amacıyla ateşi kullanmalarını gösterirken, ikinci vaka onların şiddetli cezalandırmalar için zaman zaman ateşle işkence etme yöntemine başvurduklarını göstermektedir.

5. Suda Boğmak

İnsan yaşamında önemli bir yere sahip olan su elementi Moğollar tarafından iki farklı şekilde hem işkence etmek hem de idam etmek amacıyla kullanılmıştır. Birincisi suçlunun nefes alamamasını sağlamak ikincisi ise kaynar suyun deriyle teması halinde yaptığı fiziksel tahribatı kullanmaktır.

Suda boğma işkençesi ilk olarak merkezinde büyü olan bir vakada kullanılmıştır. Ögeday Han'ın ölümünden sonra Moğol İmparatorluğu'nun yönetiminde önemli bir figür olarak kendisini gösteren Töregene Hatun, Fatma isimli bir kadının etkisi altında kalıyordu. Fatma, Töregene Hatun ile arasındaki bağdan dolayı siyâsî bir güce sahip olmuş, bu durum da bazı Moğolları rahatsız etmişti. Nitekim Güyük Han'ın kardeşi Köten'in ölümünden sorumlu tutulmakla birlikte büyücülükle de itham edilen Fatma sorgulandığı esnada yoğun bir işkence süreci yaşamıştır. Bir süre çıplak bırakılmış ardından önce dövülmüş sonra da vücudu ateşle dağlanmıştır. Tüm bu işkençelerden sonra bir çuvala konularak boğulana kadar suda bekletilmiş böylece öldürülmüştür.³² Güyük Han suçlu gördüğü kişiden kardeşinin intikamını şiddetli bir şekilde almış, Töregene Hatun ise engel olmak için hiçbir şey yapamamıştır.

Mengü Han'a karşı planlanan fakat hayata geçirilemeyen bir komplodan yukarda söz edilmişti. Bu komplonun açığa çıkarılmasından sonra da pek çok kişi sorgulanmış ve işkence görmüştü. Mengü Han bu sorgulamalar esnasında Cengiz Han kanı taşıyanlara bile merhamet etmemiştir. Ögeday soyundan gelen Şiremun da onlardan biriydi. Şiremun sorgulama sonucu suçlu bulundu ve suda boğularak öldürülmesine hükmedildi.³³ Böylelikle Şiremun, Cengiz Han kanı taşımasına bakılmaksızın Mengü Han'a karşı bir hazırlanan komploya destek verdiği için su kullanılmak suretiyle öldürüldü.

Buka Noyan ve kardeşi Arok'un İlhanlı hükümdarı Argun Han'a isyan etmeyi planladıklarından fakat açığa çıktıktan sonra öldürüldüklerinden yukarda bahsedilmişti. Onların ölümünden sonra Argun Han geniş çaplı bir sorgulama başlatmış, isyana destek verenler ise yakalanmış ve cezalandırılmıştı. Yine yukarda Erbil valisi Muhtaşoğlu Taceddin'in bu sorgulamalar esnasında önce asılarak dövdüğünden sonra da ateşle işkence gördüğünden bahsedilmiş fakat sorgusunun son kısmında kullanılan işkenceden bahsedilmemişti. Muhtaşoğlu

²⁸ Mengü Han'a karşı planlanan komplo ve açığa çıkarılma süreci hakkında detaylı bilgi için bkz. Cüveynî, *age*, s. 472-477; Barthold, *age*, s. 518-519; John Man, *Kubilay Han*, çev. İlke Önelge, Yakamoz Kitap, İstanbul 2013, s. 33-34.

²⁹ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Ay Işığı Kitabevi, İstanbul 2001, s. 80.

³⁰ Abû'l-Farac, *age*, s. 557.

³¹ Abû'l-Farac, *age*, s. 626.

³² Cüveynî, *age*, s. 23; Abû'l-Farac, *age*, s. 547; Mustafa Uyar, "Orta Çağ Moğol Saraylarında Cadı Avı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 215, G.M. Yayinevi, İstanbul 2011, s. 62; Man, *Kubilay Han*, s. 30.

³³ Rubruk, *age*, s. 80; Barthold, *age*, s. 518; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 321.

Taceddin'e bu zorlu sürecin ardından suyla da işkence yapıldı. O, işkenceciler tarafından boğulana kadar Dicle Nehri'ne sokulmuş ve çıkarılmıştır. Bu işkence süreci o kadar şiddetli olmuştur ki, valinin ölümünü detaylı bir şekilde kaydeden Abû'l-Farac onun ölümünü "kurtuluş" olarak yorumlamıştır.³⁴

Moğollar tarihte kan ve korkuyla eşdeğer bir isim bırakmış olsalar da çoğu Moğol hükümdarının ortak özelliği bilginlerle konuşmayı sevmeleri, onlara değer vermeleridir. Argun Han da bilgili insanlara değer veren bir hükümdardı. Hindistanlı bir din adamıyla sohbet ettiği esnada ona uzun ömrün sırrını sordu. Hintli de sağlığı koruyan ve uzun bir hayat yaşamaya imkân veren bir macundan bahsetti. Han derhal bu macunun hazırlanmasını emredip, kullanmaya başladıysa da macunu tükettikten kısa bir süre sonra hastalandı. Hekimler bu hastalığı tedavi edemediler. Kamlar³⁵ ise gerçekleştirdikleri ritüelden sonra Argun Han'a kara büyü yapıldığını ve hastalığın nedeninin büyü olduğunu söylediler. Büyüyü yapan yahut yaptıran kişinin bulunması için hemen araştırma başlatıldı. Nihayetinde Argun Han'ın eşi Tuğçak Hatun büyücülükle itham edildi ve sorgulandı. İşkence gördüğü sorguda Argun Han'a büyü yaptırdığını kabul etti ve tıpkı Fatma gibi suda boğularak öldürüldü.³⁶

Moğolların Karadeniz'in kuzeyinde gerçekleştirdikleri istila³⁷ esnasında Batu ve Güyük arasında başlayan gerginlik, Batu'nun Altınorda Hanı, Güyük'ün ise Moğolların Büyük Hanı olduğu süreçte de devam etmiştir. Güyük Han, Batu Han'ın otoritesini zayıflatmak amacıyla ona sadık devlet adamlarının tutuklanmasını emretmiş, bu iş için de Elcigidey Noyan'ı görevlendirmiştir. Elcigidey Noyan vazifesini ifa ettiği esnada Batu Han'ın adamları tarafından yakalanmış ve huzuruna getirilmiştir. Batu Han kendisine saygısızlık yaptığı gerekçesiyle Cengiz Han zamanından beri Moğol İmparatorluğu'na hizmet eden bu ünlü komutanı kaynar suya atırarak işkence etmek suretiyle öldürmüştür.³⁸

Moğolların figür olduğu tarihî vakalarda görüldüğü üzere su iki farklı şekilde işkence etmek amacıyla kullanılmıştır. Kullanılma amacı ise sorgulama ve cezalandırma niteliği taşımaktadır.

6. Vücudu İkiye Bölmek

Vücudun ikiye bölünmesiyle sonuçlanan işkence modeli Moğollar tarafından cezalandırma ve Moğol idaresine karşı direniş gösterme fikrine sahip olanlara gözdağı vermek amacıyla kullanırdı.

Musul hükümdarı Melik Salih ve oğlunun başından geçenler bu konuda önemli bir yere sahiptir. Samdagu Noyan Musul'u kuşattığında Melik Salih teslim olmadı ve düşmanlarına karşı savaştı. Direnişe rağmen şehre girmeyi başaran Moğollar, Melik Salih'in oğlu Alaü'l-mülk'ün vücudunu ikiye böldükten sonra bu iki parçayı şehrin kapısına astılar.³⁹ Bu dehşet manzarasını sadece anlık öldürme şehvetiyle açıklamak yetersizdir. Asil sınıfa mensup ve Musul halkı tarafından tanınan bir kişinin bedeninin şehir kapısına asılması kuvvetle muhtemeldir ki Moğolların korku yaratmak ve mutlak itaat sağlamak amacıyla tercih ettikleri bir yoldu. Bu korkunç görsellik sayesinde kitlesel iç düşmanların pasifleştirilip, eyleme geçmelerini engellemenin amaçlandığı yüksek ihtimaldir.

Cengiz Han'a benzer yapısına yukarda dikkat çektiğimiz Mengü Han döneminde Uygur İdikutu Samdali, putperest bir devlet adamı olan Bala Bitikçi'nin yönlendirmesiyle Beşbalık şehrinde bulunan tüm Müslümanların öldürülmesine karar verdi. Bu katliamın hayata geçirilmesi için de elli bin kişi hazırlandı.⁴⁰ Nitekim katliam planına dair bir istihbarat alan Mengü Han adı geçen iki kişiyi işkenceyle sorgulattıktan sonra suçlarını itiraf etmelerini sağladı. İtirafın alınmasından sonra da bu kişilerin hükümdarın halk nazarındaki imajına ve otoritesine zarar vermeleri ayrıca halkın huzurunu ve güvenliğini tehdit etmeleri dolayısıyla idam edilmelerine karar vermekle birlikte bu idamların halkın gözü önünde yapılmasını emretti. İdikut'un başı kardeşi Ögünç

³⁴ Abû'l-Farac, *age*, s. 626.

³⁵ Şaman ya da diğer bir deyişle Kam, Türk ve Moğol uluslarında yer alan din adamlarına verilen isimdir. Şaman sözcüğü kahin, büyücü, şifacı ve ruh avcısı gibi farklı vasıflarla tanımlanmıştır. Türkler ve Moğollar Şamanların Tanrı ile bağlantı kurabildiğine, göğe yükselebildiklerine, yerin altına inebildiklerine, büyü yapabildiklerine, şeytanlarla görüşebildiklerine inanıyor ve onların geleceğe dair sundukları öngörülere değer veriyorlardı. Bu durum da Şamanları Türk ve Moğol uluslarının saygı duyduğu kişiler haline getirmiştir. Şamanlar ve şamanlık hakkında bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 88; Sadettin Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.4, Denizli 1998, 40-41; Harun Güngör, "Şamanizm", *DİA*, TDV Yayınları, C. 38, İstanbul 2010, s. 325-328; Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006, s. 21-23; Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, çev. Ahmet Temir, Ed. Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2012, s. 11; Mehmet Mandaloğlu, "Türk Kültür Çevresinde Şamanizm ve Şamanlık Meselesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.3, 2011, s. 112-113; H. Volkan Acar, "Geleneksel Moğol Tıbbi ve Türk Tıbbıyla Olan Bağlantıları", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, C.7, S.1, Mersin 2017, s. 7.

³⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 412; Uyar, *age*, s. 63; Faruk Sümer, "Argun", *DİA*, C.3, TDV, İstanbul 1991, s. 356.

³⁷ Karadeniz'in kuzeyindeki Moğol istilası hakkında bkz. Umut Yolsever, Kemal Özcan, "Moğollar Tarafından 1537-1240 Yılları Arasında İtaat Altına Alınan Rus Knezlikleri", *İTOBİAD*, C. 7, S. 5, 2018, s. 84-100.

³⁸ Elcigidey Noyan'ın ölümü hakkında detaylı bilgi için bkz. Kamalov, *age*, s. 32; Yolsever, *age*, s. 85.

³⁹ Abû'l-Farac, *age*, s. 583.

⁴⁰ Cüveynî, *age*, s. 97-98.

MOĞOLLARIN KULLANDIĞI ON KORKUNÇ İŞKENCE MODELİ VE BU İŞKENCELERİN ETKİLERİ

tarafından kesilirken yardımcıları Bilge Kutı ve İdkaç'ın vücutları halkın gözü önünde ikiye bölündü.⁴¹ Böylelikle Müslümanları katletmek isteyen kişiler Mengü Han tarafından yok edildiler.

Moğollar karşısına çıkan her rakibi mağlup ederek ilerleyip, Gürcistan'a ulaştıklarında ülkede büyük çapta tahribat yaşandı. Kraliçe Rosudan ve prensler onları yenemeyeceklerini anladıklarında ülkedeki tahribatın durdurulması amacıyla Moğollara boyun eğmiş olsalar da Kral David onların hükümdarlığını kabul etmek istemedi ve Rosudan'ın tabiiyetinden sonraki yıllarda Moğollara karşı isyan etmeye hazırlandı. O süreçte Moğol ordusunda bulunan prens Zakare, Kral David'in müttefiklerinden prens Sarkis ile gizlice görüştü. Bu durum Hülâgu Han'a bildirildikten sonra Zakare yakalandı ve sorgulandı. Moğolların düşmanlarıyla görüşmesinden dolayı suçlu bulundu ve uzuvlarından atlara bağlanıp çekilmek suretiyle parçalanarak öldürüldü.⁴²

Muinüddin Pervane, Moğolların Anadolu üzerinde siyâsî güce sahip olduğu süreçte Moğolları ve Memlûkleri karşı karşıya getirerek Selçuklulara nefes aldirmek isteyen bir devlet adamıydı. Abaka Han komutasındaki Moğollar ve Sultan Baybars komutasındaki Memlûkler arasında gerçekleşen savaştan sonra ihanetinden şüphelenilmesi üzerine bizzat Abaka Han tarafından sorgulandı. İhanete uğradığına hükmeden Abaka Han, Muinüddin Pervane'nin öldürülmesini emretti. Bu karar üzerine Selçuklu devlet adamı vücudu ikiye bölme işkencesiyle öldürüldü.⁴³

İlhanlı tahtını elde eden ilk Müslüman hükümdar olması nedeniyle Moğolların tarihinde ayrı bir yeri olan Ahmed Teküder Han yeğeni Argun tarafından tahttan indirildi. İktidar mücadelesini kaybetmesinden sonra ise öldürüldü. Onun ölümüyle ilgili Korykoslu Hayton diğer kaynaklardan farklı bir bilgi vererek Ahmed Teküdar Han'ın ikiye bölünmek suretiyle öldürüldüğünü kaydetmiştir.⁴⁴

Başka bir vakada ise Moğollara dair en kapsamlı eserlerden biri olan Câmîu't-Tevârih'in yazarı Reşidüddin Fazlullah, Olcayto Han'ı zehirlemekle suçlanmıştır. Yargılandıktan sonra suçlu bulunan bu devlet adamı ikiye bölünmek suretiyle öldürülmüştür.⁴⁵ Bu bilgilerden yola çıkarak vücudu ikiye bölme işkencesini gözdağı niteliği taşıyan bir cezalandırma eylemi olarak değerlendirmek mümkündür.

7. At ile Ezmek

Atla ezme işkencesi; suçlunun keçeye sarılıp, çaresiz bir şekilde yere bırakılmasından sonra işkencecilerin atlarla üzerinden geçmesidir. Kemiklerin kırılması suretiyle kişinin ölümüyle sonuçlanan bir işkence ve idam modelidir.

Bu işkence söz konusu olduğunda karşılaşılan ilk önemli olay Çağataylı vezirlerden Bahaeddin Herginanî'nin öldürülmesidir. Cengiz Han, Çağatay'ın torunu Kara Hülâgu'yu onun varisi ilan etmiş olsa da ölümünden sonra vasiyetine uyulmadı. Çağatay'ın eşi Yesülün, vezir Habeş Amidü'l-Mülk ve diğer devlet adamları vasiyeti yerine getirmek isteseler de Moğolların Büyük Hanı Güyük, Kara Hülâgu yerine Çağatay'ın oğlu Yesü'yü atadı. Yesü'nün hükümdarlığında Bahaeddin Herginanî ön plana çıkmış, Amidü'l-Mülk de ona karşı düşmanlık beslemiştir. Güyük Han'ın yerini Mengü Han'ın aldığı dönemde ise Cengiz Han'ın vasiyeti yerine getirilmiş ve hanın emriyle Kara Hülâgu Çağataylıların başına geçirilmiştir. Kara Hülâgu'nun ölümünden sonra eşi Orkine Hatun idareyi ele almış, onun hükümdarlığı esnasında Amidü'l-Mülk güçlenerek Bahaeddin Herginanî'yi ortadan kaldırmak için hazırlıklara başlamıştır. Onun emriyle Bahaeddin Herginanî önce bir çatal ağaca (düşah) bağlanarak işkence görmüş, sonrasında keçeye sarılarak ezilmiş ve böylece öldürülmüştür. Ölümünden sonra çocukları da öldürülmüş, böylece tüm aile Amidü'l-Mülk tarafından yok edilmiştir.⁴⁶

Bu işkence Mengü Han'a karşı planlanan komplo girişiminin ardından yapılan sorgulamalar esnasında da kullanılmıştır. Sorgulamada görev alan Kara Hülâgu suçlu bulunduğu Tokaşi Hatun'u atla ezilme cezasına çarptırmıştır.⁴⁷ Tokaşi Hatun böylelikle Moğolların Büyük Hanı'na karşı planlanan bir harekâta katılmasının bedelini işkenceli bir ölümle ödemiştir.

8. Güneş Işığına Maruz Bırakmak

Moğolların güneş ışığını ve hava sıcaklığını kullanarak uyguladıkları bu işkence yöntemi hem Moğollar hem de diğer milletlerin tarih boyunca tasarlamış oldukları işkencelerin en korkunçlarından. Engizisyon mahkemelerinin kullandığı ve yalnızca görüntüsüyle bile insanı dehşete düşüren işkence aletleri, Moğolların uyguladığı bu işkenceyle kıyaslandığında daha az korkutucu görünebilir. Günlerce süren bu işkence şu şekilde

⁴¹ İdamlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Cüveynî, *age*, s. 100.

⁴² Genceli Kiragos, *age*, s. 145.

⁴³ Korykoslu Hayton, *age*, s. 129.

⁴⁴ Korykoslu Hayton, *age*, s. 145.

⁴⁵ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 439.

⁴⁶ Cüveynî, *age*, s. 251; Barthold, *age*, 513-514.

⁴⁷ Barthold, *age*, s. 519.

yapılırdı; ilk aşamada işkence görecek kişinin vücuduna yağ sürüldükten sonra keçeye sarılır ve dik duracak şekilde bağlanırdı. İkinci aşamada ise ölene kadar güneş sıcaklığına terk edilirdi.

İnsanı yavaş ve acı dolu bir şekilde öldüren bu işkence yöntemi Hülâgu Han'a isyan eden ve onun güçlü düşmanı Sultan Baybars'ın müttefiki olan Melik Salih'e uygulanmıştır. Musul emiri Melik Salih Moğollara isyan etmiş ve onlarla 1261-1262 yıllarında savaşmıştır. Mağlup şekilde Hülâgu Han'ın huzuruna çıkarılan Melik Salih'e bizzat Han'ın emriyle bu işkence uygulanmıştır. Reşidüddin Fazlullah, Câmîu't-Tevârih isimli eserinde bu işkencenin yapıldığı süreci detaylı bir şekilde kaydetmiştir. O, Melik Salih'e yapılan işkence hakkında: "*Hülâgu, vücudunun kuyruk yağı ile kaplanıp keçe ve dik olarak iplikle sıkıca bağlanmasını buyurdu. Sonra onu yaz güneşinin altına bıraktılar. Kuyruk yağı bir hafta içerisinde ısınıp o zavallıyı yemeye başladı. O belada bir ay sürecinde tatlı canını teslim etti*" yazmıştır.⁴⁸ Bu ifadeler Melik Salih'in günlerce süren bir işkenceye maruz kaldığını ve tarihteki en korkunç ölümlerden birini yaşadığını gözler önüne sermiştir.

Bu işkencenin öne çıkan başka bir örneğinin olmaması Hülâgu Han'ın sert mizacı hakkında fikir vermekte olup, onun cezalandırılmalarda kullanılan şiddetin seviyesi söz konusu olduğunda diğer Moğol hükümdarlarından bir adım önde olduğuna işaret etmektedir.

9. İnsan Eti Yedirmek

Anadolu'yu istila eden Moğollar Meyyâfarik'in'i kuşattıklarında şehrin hâkimi Melik Kamil'in güçlü direnişiyle karşılaştılar. Melik Kamil uzun bir süre şehri savunmasına karşın sonunda mağlup oldu ve tarihte benzeri pek görülmemiş olan bir ölümle yüz yüze geldi. Moğollar onu yakaladıklarında vücudundan küçük parçalar kesip, kopardılar ve onu kendi etini yemeye zorladılar. Bir insanın kendi etini yemeye zorlandığı bu işkence Melik Kamil ölene kadar devam etti.⁴⁹

Moğollar hakkında bilgiler veren kaynaklarda insan etinin işkence amacıyla kullanılmasına dair başka bir vaka yer almamaktadır. Bu işkencenin şehri uzun süredir kuşatmakta olan Moğol askerlerinin anlık gelişen bir öfke patlaması olduğu fikri en kuvvetli ihtimaldir.

10. Bel Kırmak

İnfazla sonuçlanan bir işkence olan bel kırma eylemi söz konusu olduğunda öne çıkan iki isim vardır; ilk isim Buri-Boko ikinci isim ise Şaman Kököçü'dür.⁵⁰ İkisi de farklı zamanlarda Cengiz Han'ın otoritesine karşı geldikleri için cezalandırılmışlardır.

Buri-boko, güreşçiliğiyle ön plana çıkan güçlü ve şöhretli bir Moğol savaşçısıydı. Cengiz Han'ın kardeşi Belgütay ile yaşadığı bir tartışma esnasında ona saldırdı ve yaraladı. Kardeşine saldırılmasına çok sinirlenen Cengiz Han, Buri-Boko'nun beli kırılarak öldürülmesini emretti. Bu emir bizzat Belgütay tarafından yerine getirildi ve Buri-Boko'nun beli kırıldı.⁵¹ Böylelikle o hem Cengiz Han'ın kardeşine hem de bir hanedan üyesine saldırmasının karşılığında hayatını kaybetti.

Cengiz Han döneminin önemli figürlerinden biri olan Şaman Kököçü, Moğollar arasında büyük bir üne sahipti. Moğollar onun göğe yükselebildiğine, Tanrı ve ruhlarla konuşabildiğine inanırlardı. Ayrıca en soğuk günlerde bile çıplak dolaşarak fiziksel gücüyle adeta kış mevsimine meydan okuyan bu şamanın Cengiz Han'ın iktidar mücadelesi esnasında çok sayıda taraftar bulmasında da büyük payı vardı. O, Moğollar arasında dolaşarak Tanrı'nın kendisiyle konuştuğunu ve yeryüzünün hakimiyetini Cengiz Han'a bahsettiğini söylediğini dile getiriyordu. Onun bu yönde konuşmaları ve telkinleri sayesinde pek çok Moğol Cengiz Han'ın yanında yer aldı. Ancak zamanla şartlar değişti ve Kököçü, Cengiz Han'a karşı iktidar mücadelesine girişti. Kardeşleri Cuci Kasar ve Temüğe ile aralarını bozup, ailesini parçalamaya çalıştı. Ayrıca bu süreçte çok fazla taraftar toplamıştı. O noktadan sonra harekete geçme kararı alan Cengiz Han, kardeşi Temüğe'ye Kököçü'yü öldürme görevini verdi. Bu vazifeyi yerine getirmek için üç güreşçiden oluşan bir saldırı ekibi kuran Temüğe, Şaman Kököçü ve kardeşlerine saldırdı. Yaşanan kavga esnasında Kököçü, Temüğe ve güreşçileri tarafından beli kırılarak

⁴⁸ Reşidüddin Fazlullah, *age*, s. 67.

⁴⁹ Melik Kamil'in gördüğü işkence hakkında detaylı bilgi için bkz. Reşidüddin Fazlullah, *age*, s. 63; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 343; Sa'd b. Muhammed Huzeyfe El Ğamdi, "Meyyâfarik'in'de Kahramanlık ve Fedakarlık", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, çev. Mehdi İlhan, C. 29, S. 47, 2010, s. 230-238; Kuşçu, *agm*, s. 623; Mert Demir-Mustafa Şahin, "Moğolların Meyyâfarik'in Kuşatması", *Vakanüvis*, C. 6, S. 1, 2021, s. 401. Meyyâfarik'in Kuşatması hakkında detaylı bilgi için bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmîu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 61-62; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1954, s. 29; Tiesenhausen, *age*, s. 99; Spuler, *age*, s. 69; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 342-343; Kuşçu, *agm*, s. 622; El Ğamdi, *agm*, s. 239-240; Demir-Şahin, *agm*, s. 390-399.

⁵⁰ Moğollar arasında büyük bir üne sahip olan Şaman Kököçü hakkında detaylı bilgi için bkz. Abû'l-Farac, *age*, s. 477-478; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 213-214; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 59; Tekinoğlu, *age*, s. 50.

⁵¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 108-109.

MOĞOLLARIN KULLANDIĞI ON KORKUNÇ İŞKENCE MODELİ VE BU İŞKENCELERİN ETKİLERİ

öldürüldü.⁵² Böylece bir zamanlar Cengiz Han'ın en büyük destekçilerinden biri olan bu ünlü şaman giriştiği iktidar mücadelesi sonucunda beli kırılarak öldürüldü.

SONUÇ

İnsanın doğasında var olan şiddet duygusunun en korkunç şekilde kendini gösterdiği durumlardan biri olan işkençe, tarih boyunca farklı devlet ve milletler tarafından kullanılmış, tıpkı bir miras gibi sonraki nesillere aktarılmıştır. İnsanlık tarihi boyunca işkencenin genellikle dinî bir inanç, siyasî bir amaç yahut kişisel intikam veya cezalandırma arzusu etrafında şekillendiği görülmektedir. Moğollarda ise bu nedenlerden intikam arzusu ya da cezalandırma isteği ağır basmakta olsa da onların işkençe konusunda başka amaçlarının olduğu da açıktır. Bu da en basit ifadeyle psikolojik savaştır. Onların kullandığı işkencelerin oldukça şiddetli olmasının ve ihtiyaç duyulduğuna hükmettikleri zamanlarda hiçbir tereddüt veya merhamet göstermeden bu işkenceleri uygulamalarının başlıca amaçlarından ilki direniş göstermekte olan düşmanın maneviyatını kırmak yani zaferi daha hızlı bir yoldan elde etmektir. İkincisi ise insanları Moğol İmparatorluğu'na karşı bir faaliyette bulunmak, daha açık bir ifadeyle hükümdarın otoritesi aleyhinde davranmaktan men etmek, bu sayede sıkı bir itaat kültürü oluşturmaktır. Çünkü Moğollar, üzerinde farklı milletlerin yaşadığı büyük bir toprak kütesini ellerinde bulunduruyorlar ve herhangi bir zayıflık durumunda kitlesel iç düşmanların ortaya çıkacağını biliyorlardı. İşkenceleri ise kitlesel iç düşmanların faaliyetlerini daha başlamadan engellemenin ve hükümdarın otoritesini koruyan itaat kültürünü güçlü tutmanın bir yolu olarak kullandılar. İşkençe uygulanan kişiler, suçlar ve cezalandırmalar incelendiğinde hem Moğolların işkenceleri kullanmaktaki amaçlarının hem de işkençe modellerinin oldukça korkunç olmasının nedenleri bu şekilde görülmektedir.

Moğolların tarihsel serüvenleri süresince göze çarpan bu işkenceler, onların öldürme biçimlerini, intikam arzularını, cezalandırma yollarını ve korku yayma taktiklerini tüm açıklığıyla gözler önüne sermiştir. Ayrıca söz konusu olan bu işkençe modelleri Moğolların uygulamakta usta oldukları psikolojik savaşın da önemli bir parçası olarak tarih sahnesinde yer almışlardır.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. 2, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1950.
- ACAR, H. Volkan, "Geleneksel Moğol Tıbbı ve Türk Tıbbıyla Olan Bağlantıları", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, C. 7, S. 1, 2017, s. 6-14.
- AĞALDAĞ, Sebahattin, "Moğol Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, TTK, Ankara 2002, s. 433-456.
- Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1954.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, "Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri", *Bellekten*, C. LXVII, S. 250, TTK, Ankara 2003, s. 781-799.
- BALDICK, Julian, *Hayvan ve Şaman Orta Asya'nın Antik Dinleri*, çev. Nevin Şahin, Hil Yayınları, İstanbul 2010.
- BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990.
- BAYAT, Fuzuli, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- BİRAN, Michal, "Violence and Non-violence in the Mongol Conquest of Baghdad (1258)", *Violence in Islamic Thought from the Mongols to European Imperialism*, Ed. Robert Gleave – Istvan T. Kristo-Nagy, Edinburgh University Press, Edinburgh 2018, s. 15-31.
- BORAN, Narin, *Türk Ceza Hukuku'nda ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde İşkençe Yasağı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2010.
- ÇİMEN, Ali, *Tarihi Değiştiren Askerler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.

⁵² Şaman Kökçü'nün cezalandırılması ve ölümü hakkında detaylı bilgi için bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 166-167; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 152-153; Lamb, *age*, s. 39; Ahmet Özdemir, "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, s. 490.

- DEMİR, Mert, Mustafa Şahin, “Moğolların Meyyâfârikîn Kuşatması”, *Vakanüvis*, C. 6, S. 1, 2021, s. 381-406.
- Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, C. 2, çev. Necati Lugal, Kervan Yayıncılık, İstanbul 1977.
- D’OHSSON, M. Baron C., *Moğol Tarihi*, Çev. Ekrem Kalan–Qiyas Şükürov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- ESGİN, Mehmet, “İşkence ve Engizisyon”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 3, 2013, s. 39-60.
- Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, çev. Mahmut Kemal Bey, Arapçadan Türkçeye çev. Fuat Hacısalihoğlu-İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2018.
- GÖMEÇ, Sadettin, “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 4, Denizli 1998, s. 38-50.
- GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.
- GÜNGÖR, Harun, “Şamanizm”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 38, İstanbul 2010, s. 325-328.
- İbnü’l-Esir, *El-Kâmil Fi’t-Târih*, C. 12, çev. Ahmet Ağrakça-Abdülkerim Özaydın, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1987.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.
- KAMALOV, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- LAMB, Harold, *Moğolların Efendisi Cengiz Han*, çev. A. Göke Bozkurt, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- LEWIS, Bernard, *Ortadoğu*, çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınları, Ankara 2006.
- MAN, John, *Kublay Han*, çev. İlke Önelge, Yakamoz Kitap, İstanbul 2013.
- MAN, John, *Cengiz Han Yaşamı, Ölümü ve Yeniden Dirilişi*, çev. İsmail Tulçalı, Nokta Kitap, İstanbul 2004.
- MANDALOĞLU, Mehmet, “Türk Kültür Çevresinde Şamanizm ve Şamanlık Meselesi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, 2011, s. 111-122.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 2019.
- Müverrih Vardan, “Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)”, *Tarih Semineri Dergisi*, S. 1-2, Çev. Hrant D. Andreasyan, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937, s. 153-244.
- Nesevî, *Sîretü’s-Sultân Celâlidîn Mengübertî*, çev. Necip Asım, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.
- NICOLLE, David, *The Mongol Warlords Genghis Khan – Kublai Khan – Hülâgu – Tamerlane*, Firebird Books, Poole 1990.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. 1, TTK, Ankara 2010.
- ÖZCAN, Tayfun Altay, “Chronica Maiora’da Moğol İmajı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, S. II, 2012, s. 427-458.
- ÖZDEMİR, Ahmet, “Moğol İstilasının Sebepleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, s. 489–520.
- RADLOFF, Wilhelm, *Türklük ve Şamanlık*, çev. Ahmet Temir, Ed. Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2012.
- Rashiduddin Fazlullah, *Jami’ut-Tawarikh II*, İng. çev. W.M. Thackston, Harvard University Publishing, Harvard 1999.
- Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu’t-tevârih (İlhanlılar Kısımı)*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Hesamipour Khelejani, TTK, Ankara 2013.

MOĞOLLARIN KULLANDIĞI ON KORKUNÇ İŞKENCE MODELİ VE BU İŞKENCELERİN ETKİLERİ

- ROUX, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.
- ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Dergah Yayınları, İstanbul 2020.
- Sa'd b. Muhammed Huzeyfe El Ğamdi, "Meyyâfarikîn'de Kahramanlık ve Fedakarlık", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, çev. Mehdi İlhan, C.29, S.47, 2010, s. 227-242.
- SAV, Hasan, *1240-1256 Yılları Arasında Anadolu Selçuklu- Moğol İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1999.
- SCHAMILOGLU, Uli, "Altın Ordu", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 705-733.
- SCOTT, George Ryley, *İşkencenin Tarihi*, çev. Hamide Koyukan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2001.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 2001.
- SÜMER, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Ankara 1969, s. 1-147.
- SÜMER, Faruk, "Argun", *DİA*, C. 3, TDV, İstanbul 1991, s. 355-357.
- ŞAHİN, Mustafa, "Bir Yeniden Diriliş Öyküsü: Parvan Savaşı", *Turkish Studies*, C. 11, Ankara 2016, s. 115-130.
- TANERİ, Aydın, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.
- TDK, *Türkçe Sözlük I*, Haz. İsmail Parlatır-Nevzat Gözaydın vd., TTK, Ankara 1998.
- TEKİNOĞLU, Hüseyin, *Cengiz Han'ın Liderlik Sırları*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2012.
- TEMİR, Ahmet, "Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 416-433.
- TIESENHAUSEN, W. D., *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- TOGAN, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, C. 1, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- TOGAN, İsenbike, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 377-416.
- TURAL, Murat, "Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilas ve Tahribe Teşvik Meselesi", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXX, 2017, s. 21-50.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- UĞUR, Adem, *İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı, Aşağılayıcı Muamele veya Cezaların Etkili Biçimde Soruşturulması ve Belgelendirilmesine Dair İstanbul Protokolü*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2013.
- UYAR, Mustafa, "Orta Çağ Moğol Saraylarında Cadı Avı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 215, G.M. Yayınevi, İstanbul 2011, s. 60-64.
- Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Ay Işığı Kitabevi, İstanbul 2001.
- YOLSEVER, Umut, *Altın Orda Devleti'nin Dış Politikası: Batu Han Dönemi (1242 – 1255)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019.
- YOLSEVER, Umut, ÖZCAN, Kemal, "Moğollar Tarafından 1237-1240 Yılları Arasında İtaat Altına Alınan Rus Knezlikleri", *İTOBLAD*, C. 7, S. 5, 2018, s. 84-100.
- YUVALI, Abdülkadir, "Hülâgû", *DİA*, C. 18, TDV, İstanbul 1998, s. 473-475.
- YUVALI, Abdülkadir, "İlhanlılar", *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, TTK, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 611-619.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**MOĞOLLARIN KULLANDIĞI ON KORKUNÇ İŞKENCE MODELİ VE BU İŞKENCELERİN
ETKİLERİ**

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 509-522.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.12.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 12.01.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

XIII-XVI. ASIRLARDA DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN İDARİ TAKSİMATI*

 10.53718/gttad.1217885

 MEHMET SAİT SÜTCÜ**

ÖZ

Diyâr-ı Bekr bölgesi, hem doğu-batı hem de kuzey-güney arasında bir geçiş noktası olmanın yanında, ticaret yollarının keşiştiği bir kavşak olması hasebiyle de tarihi bir önem arz etmiştir. Bu özelliğiyle birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan bu bölge, zengin bir siyasî, sosyo-ekonomik ve kültürel geçmişe de sahiptir. Buna binaen sürekli cazibe merkezi olmuş ve her zaman tarihi önemini korumuştur. Anadolu'ya gelen Türkmenlerin ilk yerleşim yerlerinden olan Diyâr-ı Bekr bölgesi, birçok millete ev sahipliği yapmıştır. Farklı unsurları bünyesinde barındıran Diyâr-ı Bekr bölgesinde, Moğol İstilasası ile başlayan siyasî çekişmeler takip eden üç yüz yılda da devam etmiş ve bölge eski müreffeh görüntüsünden uzak kalmıştır. Binaenaleyh XIII-XVI. asır aralığı siyaseten tam bir kaos ortamına dönüşmüş, ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısı da bundan ziyadesiyle etkilenmiştir. Doğal olarak bölgenin sınırları da bu durumdan etkilenmiş ve idari taksimat bakımından sürekli bir değişim yaşanmıştır. Bu yüzden bu çalışma bölgenin XIII-XVI. yüzyıl aralığındaki idari yönetimi ve taksiminde yaşanan değişimlere odaklanmıştır. X-XIII. asırda eserler veren müelliflerin Diyâr-ı Bekr bölgesini tarif ettikleri sınırlar, Moğolların bölgeye hâkim olmalarıyla değişikliğe uğramıştır. Hatta el-Cezire bölgesini Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Rebia ve Diyâr-Mudar olarak üç kısma ayırma usulünden vazgeçtikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Hülagû devrinden itibaren İlhanlıların el-Cezire bölgesinin bu üç kısmını zamanla Musul'un merkez olarak gösterildiği Diyâr-ı Bekr bölgesi adı altında birleştirdikleri görülmektedir. Bunu yapmalarındaki asıl sebep ise bölge hâkimiyeti üzerine çatışma halinde oldukları Memlûk Devleti'dir. İlhanlılar ile sürekli savaş halinde olan Memlûk dönemine bakıldığında ise müelliflerinin bölge hakkında verdiği bilgiler daha çok X. asır İslam coğrafyacılarının tekrarından ibaret olduğu için el-Cezire bölgesini Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebia olarak üç kısma ayırmaya devam ettikleri görülmektedir. Fakat kendi dönemleri hakkında verdikleri kayıtlarda da yine Diyâr-ı Rebia ve Diyâr-ı Mudar ismini nadiren kullandıkları buna karşın bölge için daha çok Diyâr-ı Bekr ismini ön plana çıkardıkları anlaşılmaktadır. Özellikle İlhanlıların çöküşünden sonra Memlûklerin bölge için bu adlandırmayı kullanmaya devam etmeleri dikkat edilmesi gereken bir noktadır. Bundan dolayı bu çalışmayla Diyâr-ı Bekr bölgesinin bu karmaşık tanımı üzerinden bölgenin sınırları ve idari taksimatı tarif edilecektir. Moğolların bölgeye hâkim olmasından Osmanlıların bölgeyi ilhak ettikleri döneme kadar Diyâr-ı Bekr bölgesinin sınırları tespit edilip, bölgenin XIII. asırdan XVI. asra kadar olan dönemde idari taksimatın değişimi üzerinde durulacaktır. Bu değişimi izleyebilmek adına geniş bir kaynak yelpazesi kullanmak gerekmektedir. Zira X. asır İslam coğrafyacılarından başlamak, akabinde Moğol tarihçilerinin verdiği eserlere bakmak ve en nihayetinde Memlûk tarihçilerinin kayıtlarını kullanmak elzemdir. XVI. asrın bölgedeki hâkim unsuru olan Osmanlılar ile birlikte Akkoyunlu ve Safevi kayıtlarını da ihmal etmemek gerekir. Bu çalışma söz konusu dönemin bütün bu kaynakları titizlikle inceleyerek hazırlanmış ve bölgeyi bir bütün olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyâr-ı Bekr Bölgesi, Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebia, el-Cezire Bölgesi, İdari Taksimat.

* Bu makale 2020 yılında tamamlanan Doktora tezimde de bir bölüm olarak ele alınmıştı. Geçen süre içerisinde yeni kaynaklar ve yorumlarla genişletilmiş ve aynı zamanda sadece "idari taksimat" a odaklanmış bir halde burada yeniden yayınlanmaktadır. Zira bu makaleye konu olan kısım ilgili tezin "Tarihsel Coğrafya" kısmında biraz daha dağınık bir halde verildiği için burada yalnızca "İdari Taksimat ve Bölgenin Sınırları" üzerinde durulmuş ve yeniden yorumlanmıştır. İlgili tez için bkz. Mehmet Sait Sütcü, *XIII-XVI. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi (1243-1514)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi,) Muğla 2020, s. 11-80.

** Arş. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, E-Posta: mehmetsutcu@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6890-8945.

ADMINISTRATIVE DIVISION OF THE DIYAR BAKR REGION BETWEEN XIIIth-XVIth CENTURIES

ABSTRACT

The Diyar Bakr region along with being a passage for all roads going North, South, East and West has immense historical significance as many of these passages are where trade routes intersect each other. Due to this geography of this region was able to host and witness the growth of many different civilizations giving this region a rich past in politics, social economics and culture. The Diyar Bakr region hosted the first Turkmens who came to the Anatolia as well as many different cultures. In the Diyar Bakr region, which contains different elements, the political conflicts that started with the Mongol invasion continued in the following three hundred years and the region remained far from its former prosperous age. Consequently, in the centuries XIII-XVI, the politics of the region turned into chaos and its socio-economic structure was greatly affected. As a matter of course the borders of the region were also affected by this situation and there was a constant change in terms of administrative division. This study focuses on the administrative structure and division of the region between the centuries XIII-XVI. The borders that the authors who produced works in the tenth and thirteenth centuries described the Diyar Bakr region have changed with the Mongols' invasion. It is even understood that they abandoned the method of dividing the al-Jazîra region into three parts as Diyar Bakr, Diyar Rabi'a and Diyar Mudar. As a matter of fact, starting from the Hulagu era, it is seen that the Ilkhanids united these three parts of the al-Jazîra region under the name Diyar Bakr region, in which Mosul was shown as the center/capital city. The main reason for them to do this is the Mamluk state with which they are in conflict over the dominance of the region. Since the information given by the authors of the Mamluk period, who were in constant war with the Ilkhanids, about the region was mostly a repetition of the tenth century Islamic geographers, they continued to divide the al-Jazîra region into three parts as Diyar Bakr, Diyar Rabi'a and Diyar Mudar. However, they rarely record the names Diyar Rabi'a and Diyar Mudar in the records that they give about their period. On the other hand, it is seen that they mostly use the name Diyar Bakr for the region. It should be noted that the Mamluks continued to use this name for the region, especially after the collapse of the Ilkhanate. Therefore, in this study, the boundaries and administrative division of the region will be described through this complex definition of Diyar Bekr region. The borders of the Diyar Bakr region, which continued from the Mongols invasion of the region until the Ottomans dominated the region, will be determined, and the change in the administrative division of the region from the thirteenth to the sixteenth centuries will be emphasized. In order to following this change, it is necessary to use a different wide range of sources. Because it is essential to start with the tenth century Islamic geographers, then look at the works of Mongolian historians and finally use the records of Mamluk historians. Aqqoyunlu and Safavid records should not be neglected together with the Ottomans, who were the dominant element in the region of the sixteenth century. This study has been prepared by carefully examining all these sources, taking into account each period, and has examined the region as a whole.

Keywords: Diyar Bakr Region, Diyar Mudar, Diyar Rabi'a, al-Jazîra Region, Administrative Division.

GİRİŞ

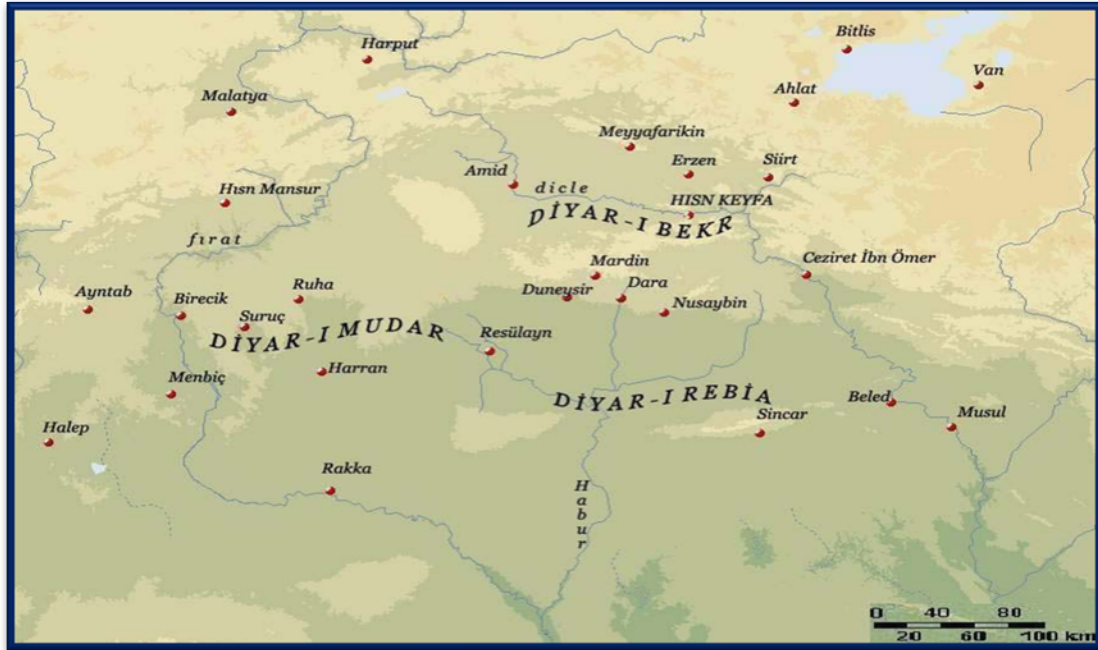
Coğrafi ve tarihî amillerin doğrudan ya da dolaylı etkileriyle oluşan, merkez ve taşra olarak ikiye ayrılan yerleşimler, tarihe sahne olmaları ve bünyesinde kurulan medeniyetlerin bir yansıması olmaları hasebiyle önemlidir. Bu yönüyle Diyâr-ı Bekr bölgesi, hem doğal koşulların yerleşme ve tarıma elverişli olması hem de doğu-batı ile kuzey-güney arasındaki yollar üzerinde yer alması dolayısıyla ticari bir kavşak olarak tarihin her döneminde ilgi çekici bir bölge olmuştur. Buna binaen bu bölgeyi siyasi, askeri, sosyo-ekonomik ve demografik yapısı başta olmak üzere her yönüyle ele almak ve burada gelişen olayların tarihsel sürecini takip etmek, olayları ve tarihî gelişmeleri daha anlaşılır kılacaktır. Bu çalışmada mezkûr bölgenin sınırlarının XIII-XVI. asırlardaki değişim ve dönüşümü üzerinde durulacaktır. Ayrıca bazen tarihî arka plana bakmak adına XI-XIII. yüzyıllarda bölgenin önemli yerleşim merkezleri olan şehirler, kasabalar ve kaleler hakkında bilgiler verilecektir. Böylece ele alınacak dönem öncesinde de düzenli bir yerleşimin olduğu görülecektir. Türk yerleşiminden itibaren zuhur eden sorunların hem bölgenin iç meseleleri hem de bölge dışında vuku bulan hadiselerin bölgedeki dinamikleri nasıl etkilediğine ve bahse konu edilecek tarih aralığında Diyâr-ı Bekr bölgesinin idari yönetiminin oluşumuna etkilerinin neler olduğuna değinilecektir. Bu nedenden ötürü bölgenin sınırları ve idari taksimatını anlamak, yukarıda da değinildiği üzere, "ilgili tarihten önce nasıldı ve yeni gelişen siyasi olayların bunun üzerinde etkisi nasıl ve ne ölçüde oldu?" gibi sorularla detaylandırılması gerekmektedir. Öyle ki bu sorular bağlamında bakıldığında günümüze kadar bölgenin bir bütün olarak ele alınmadığı görülmektedir.¹ Yapılan çalışmalarda lokal bir coğrafya ya da çoğunlukla bir siyasi teşekkülün faaliyetlerine odaklanılmıştır. Örneğin ayrı ayrı olmak üzere İlhanlı, Memlûk, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Osmanlı ve Safevi gibi devletlerin ve bölgede yer alan Artuklu ve Eyyubî gibi beyliklerin siyasî faaliyetlerinin bu çalışmalara konu olduğu görülmektedir. Bu açıdan ele alınmış olan ve siyasi/sosyo-ekonomik/kültürel faaliyetler gibi konuların ağırlıkta olması, bölgenin "taksim ve yönetim"

açısından öneminin ihmal edilmesine yol açmıştır. İdari taksimat ile yönetim'in önemine işaret etmek açısından devletin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel her türlü getirisinin bağlı olduğu koşullara bakmak elzemdir. Örneğin Moğolların idari taksimat ve yönetim açısından sahip oldukları topraklarda uyguladıkları sistemin özünde vergi yatmaktadır. Anadolu Selçukluları bu ayrımı Anadolu'da siyasi birliği sağlamak ve özellikle Alaeddin Keykubad döneminde doğudan gelen Moğol tehlikesine önlem almak amacıyla yapmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise hem doğudan hem de güneyden gelebilecek tehlikelere karşı "bir tampon bölge" oluşturmak veya buralara yapılacak seferlerde bölgenin "harekât üssü" olması amaçlanmıştır.

1. XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr'in İdari Yapısına Genel Bir Bakış

Doğu Anadolu bölgesi dağlarından doğan Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı topraklar, ilk medeniyetlerin ortaya çıktığı, insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden bir tanesidir. Grekler, bu bereketli topraklara "iki nehir arası" anlamına gelen Mezopotamya adını verirken; Araplar da aynı bölgeyi iki kısma ayırarak, güneyine Sevad/İrak, kuzeyine de el-Cezire demişlerdir. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan toprakların kuzeyini ifade eden el-Cezire, İslam'ın zuhurundan hemen önce başlayan ve fetihlerden sonra daha da hızlanarak devam eden Arap göçleri neticesinde bölgeye gelen bu aşiretlerin adını taşıyan üç tarihi mıntıkaya bölünmüştür. Yani el-Cezire bölgesi, doğu ve güneydoğusunda Diyâr-ı Rebia; batısında Diyâr-ı Mudar ve en kuzeyinde de Diyâr-ı Bekr bölgesi yer alacak şekilde üç bölgeden oluşmuştur. (bk. Harita 1)

Orta Çağ İslam coğrafyacılarının X. asırdan itibaren bu idari taksimata göre tanımladıkları el-Cezire'nin sınırları batıda Suriye; kuzey ve kuzeybatıda Anadolu; kuzeydoğuda Ermeniyeye; doğuda Azerbaycan ve güneyde Anbâr'dan Tekrit'e kadar uzanan hatta Irak ile çevrili bir şekilde ifade edilmiştir. el-Cezire bölgesinin sınırlarının belirlenmesinde coğrafi/siyasi sebeplerden ziyade, idari işlemlerin ve vergi toplamanın kolaylaştırılması adına yürürlüğe konulan idari tasarrufların rol oynadığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle bölgenin yalnızca Irak'ın kuzeyinde, Dicle ve Fırat arasında kalan topraklardan ibaret olmadığı, hatta idari ve tarihi olarak bu iki nehrin sınırlarını da aşan geniş bir alanı kapsadığı görülmektedir. Bölgenin önemli şehirleri ise İ'sird (Siirt), Hizan, Erzen, Meyyâfârikîn (Silvan), Hani, Âmid (Diyarbakır), Hısn Keyfâ (Hasankeyf), Tell Fâfân (Çattepe), Mardin, Tûr Abdin, Nusaybin, Ceziretü İbn Ömer (Cizre), Musul, Beled, Dârâ, Sincâr, Re'sü'l-Ayn (Ceylanpınar), Kefertûsa, Duneysir (Kızıltepe), Harrân, Ruha (Urfa), Samsat (Sümeysat), Rakka ve Suruç olarak zikredilmektedir.²

Harita 1: X. Yüzyılda el-Cezire Bölgesinin İdari Taksimatı³

² İstahri, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, neş. M. J. de Goeje, Leiden 1927, s. 71; İbn Havkal, *Süretü'l-Arz*, neş. M. J. de Goeje, Leiden 1874, s. 137-138; Makdîsî, *Ahşenü'l-Takasim fi Marifetü'l-Ekalim*, neş. M.J. de Goeje, Leiden 1877, s. 137-138; *Hududu'l-Alem*, neş. V. Minorsky, London 1937, s. 138; el-İdrisî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I-II, Beyrut 1989, s. 654; Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, neş. M. Reinaud, Paris 1840, s. 273; Zekeriyâ Kâzvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960, s. 351; ayrıca bu konuda yapılmış olan bir çalışma için bkz. Adnan Çevik, "I. Bölüm: Bölgenin Coğrafi Yapısı", *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2002, s. 38-170; ayrıca Adnan Çevik, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 33, İstanbul 2009, s. 35-64; Adnan Çevik, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Mıdyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makaleler/e Mardin*, I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2007, s. 105-140.

³ Sütcü, *age*, s. 12.

XIII-XVI. ASIRLARDA DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN İDARİ TAKSİMATI

İslam coğrafyacıları, el-Cezire'yi üç bölgeye ayırmış olup en büyük kısmına Diyâr-ı Rebia bölgesi adını vermişlerdir. el-Cezire bölgesinin en büyük ve en verimli bölgesi olan Diyâr-ı Rebia, Ceziretü İbn Ömer'in yukarıdaki bölgeden başlayıp Tekrit'e kadar uzanır. Bu bölge, Dicle'nin sağ kısmında Habur, Hirmâs, Sarsâr arazisi ve sol tarafında da Küçük Habur'un aşağı mecrası ile Zap'ın aşağı ve yukarı mecrasına tekabül etmektedir. Bunun yanında bölgenin bu kısmı, kuzeyinde Mardin-Midyat eşliğinden itibaren başlayan Diyâr-ı Bekr, batısında Diyâr-ı Mudar, güneyinde ise Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin suladıkları vadilerle çevrilidir. el-Cezire'nin ikinci büyük kısmı Diyâr-ı Mudar bölgesi olup, bu bölge batı ve kuzeybatısında Fırat Nehri'nden Belih'e kadar uzanan saha ile kuzeyde Sümeysat'tan güneydeki Âne'ye kadar uzanan topraklardan oluşmaktadır. Özellikle Fırat'ın suladığı topraklara sahip olmasıyla el-Cezire bölgesinin en verimli topraklarına sahiptir. Bölgenin bu kısmının bir diğer özelliği ise ticaret güzergâhının üzerinde olmasıdır. el-Cezire'nin diğer iki kısmı ile karşılaştırıldığında daha düz bir yapıya sahip olması nedeniyle de burada bulunan şehirler genellikle korunaksızdır. Hem verimliliği hem de ticaret yollarının geçtiği topraklar olması hasebiyle her dönemin güçlü siyasi teşekkülleri açısından bir odak noktası olmuştur.⁴

el-Cezire bölgesinin son ve en küçük bölgesi, bu çalışmanın da konusu olan Diyâr-ı Bekr bölgesidir.⁵ Aslında tarihsel arka plana bakıldığında, diğer iki kısım kadar eski bir geçmişe sahip olmayıp X. asırda Diyâr-ı Rebia bölgesinin kuzey kesimlerinin idari taksimata tabi tutulmasıyla ortaya çıkmıştır. Dahası dönemin müellifleri bile bölgenin sınırlarını tam olarak belirleme noktasında hem fikir olamamışlardır. Bu yüzden Diyâr-ı Bekr bölgesine dahil edilen şehirler, XI. asırdan XIV. asra kadar farklı dönemlerde değişkenlik göstermiştir. Diyâr-ı Bekr bölgesi, el-Cezire bölgesinin en küçük kısmı ve en kuzeyde kalanı, yani Yukarı Dicle havzasında yer alan toprakları kapsayan bir bölgedir. Hayvancılığa elverişli yaylalara, tarıma elverişli sulanabilen topraklara sahip olmasının yanında, doğu-batı ile kuzey-güney ticaret yollarının da kesişme noktasıdır. Bu nokta doğu-batı ve kuzey-güney medeniyetlerinin temas noktasıdır aynı zamanda. Bu temas sayesinde bölge zengin bir kültürel mirasa sahip olmuştur. el-Cezire bölgesinin Doğu ve Orta Anadolu'ya açılan kapısı görevi gören bu bölge, aynı zamanda madencilik yapılan sahalara da hâkim bir konumdadır. Moğol hâkimiyetine kadar olan dönem esas alındığında, Diyâr-ı Bekr bölgesi, kuzeyde Güneydoğu Anadolu Torosları; batıda Çermik, Karacadağ ve Derik; güneyde Mardin/Tür Abdin bölgeleri ve doğuda İsrird'ten Hizan'a kadar uzanan bölgelerle çevrilidir. Bu dönemde Diyâr-ı Bekr bölgesinin önemli şehirleri ise Âmid, Meyyâfârikîn, Mardin, Erzen, Siirt, Hisn Keyfâ, Tarsus, Fıruk, Savur, Tell Beşne (Derik), Harâm, Koç Hisar (Kırtepe), Kardis, Kalatu Babba, Hısmî'l-Celid, Hısmî'l-Heysem, M'atun, Sercehan, Nusaybin, Ceziret İbn Ömer'dir.⁶ (bk. Harita 2)

Harita 2: Moğol Hâkimiyeti Öncesi Diyâr-ı Bekr Bölgesi⁷

⁴ Makdisi, *age*, s. 137; İstahri, *age*, s. 73-74; İbn Havkal, *age*, s. 137-138; el-İdrîsî, *age*, s. 655; Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 273, 292-293; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 1-5, Beyrut 1977, s. 561-562 ve II, s. 134-136; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra, el-Alaku'l-Hatıra fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*, neş. Y. Abbare, C. 3/2, Dimaşk 1978, s. 4-5; Zekeriyâ Kâzvinî, *age*, s. 351-352; Dimaşkî, *Cosmographie*, neş. M. A. F. Mehren, St-Petersbourg 1866, s. 190-192; Kalkaşendî, *Subhü'l-üşâ fi sinâ'atü'l-inşâ*, C. 4, Kahire 1914, s. 314 vd.; İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neş. M. J. de Goeje, Leiden 1890, s. 95; İbn Fakîh, *Kitabü'l-Büldân*, neş. Y. Hadî, Beyrut 1996, s. 126.

⁵ Mükrimin Halil Yımaç, "Diyarbakır", *İA*, C. III, Eskişehir 1997, s. 605-626; Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, C. 9, İstanbul 1997, s. 464-469; M. Canard-Claude Cahen, "Diyâr Bakr", *El*, C. XI, Leiden 1965, s. 343-345; Besim Darkot, "Diyarbakır: Tarihi Coğrafya", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 601-605; Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 509-511.

⁶ Vakîdî, *Fütühü'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyâr-ı Bekr ve'l-Irak*, neş. A. F. Harfûş, Dimaşk 1996, s. 30 vd.; Vakîdî, *Futuh's-Şam*, II, Beyrut, s. 97; Dimaşkî, *age*, s. 191-192; Schleifer, J., "Bakr b. Vâil", *İA*, C. 2, 1979, s. 454-458; Ahmet Önkâl, "Bekir b. Vâil", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 362-363; Çevik, *agt*, s. 62-67.

⁷ Sütçü, *age*, s. 14.

2- Anadolu Selçuklu Devrinde Bölgenin İdari Yapısı Üzerine Bazı Mülahazalar

Önce Bizans-Büyük Selçuklu sonra da Büyük Selçuklu-Anadolu Selçukluları arasındaki mücadelelerden dolayı bölgenin nasıl bir yapıya sahip olduğuna dair çok sarıh bir bilgi maalesef bulunmamaktadır. Anadolu Selçuklu Devleti zamanında Anadolu'da tam bir siyasi birlik sağlanamadığı için Diyâr-ı Bekr bölgesini bir bütün olarak onların hükmünde değerlendirmek mümkün değildir. Diğer bir deyişle, bölgede hâkim bir siyasi unsur bulunmadığından, bölgenin ana hatlarıyla da olsa, tarif edilebilecek bir dönemi yoktur. Kaldı ki bölgenin önemli şehirleri Mardin ve Hısn Keyfâ'da Artuklular; Âmid ve Meyyâfârikin'de de Eyyubîler hüküm sürmektedir.

Keykubâd döneminde Anadolu'da askerî olarak yapılmış bir taksimden söz etmek mümkünse de idari manada bundan bahsetmek imkansızdır. Büyük Selçuklular'dan başlayarak Türk devletlerinin idari mekanizma açısından "merkezi bir devlet" hüviyeti taşıyıp taşımadıkları tartışmaya açık bir konudur. Buna binaen merkezi bir devlet olarak kabul edip bölgenin bu şekilde değerlendirilmesi yanlış olacaktır. Fakat yine de kaynaklar arasında bulunan bilgi kırıntılarında yola çıkarak merkezileşme çabaları üzerinden bazı yorumlar yapılabilir. Zira bu devletlerin zaman zaman buna benzer birtakım girişimlerinin olduğu bilinmektedir. Aslında yukarıda değinildiği üzere, bölge için yapılan ilk taksimlerin de idari değil, daha çok askeri ve ticari ihtiyaçlara göre şekillendiği ve Keykubâd döneminde de bu minval üzere hareket edildiği görülmektedir. Şöyle ki bu dönemde Anadolu Selçuklularının toprakları, ilki Konya'nın başkent olduğu ve doğrudan divan eliyle yönetilen *Yunan Vilayeti*; ikincisi yönettiği toprakları ihtiva eden ve Sivas merkez olmak üzere kurulan *Dânişmendiye Vilayeti*; üçüncüsü Sinop'tan Antalya-Alanya hattına inen ve batıda Bizans topraklarına doğru bir yay oluşturan *Uç Bölgeleri* ve sonuncusu Doğu-Güneydoğu Anadolu topraklarından müteşekkil *Güneydoğu Anadolu Türkmen Çevresi* olmak üzere dört askeri bölgeye ayrılmıştır.⁸

Keykubâd döneminden sonra ve Moğol hâkimiyeti sürecinde de bu idari taksimata yakın bir yönetim sergilenmiş olduğu gözlenmektedir. Örneğin vaktiyle Selçuklu toprakları, saltanat davasına düşen İzzeddin Keykâvus ve Rükneddin Kılıçarslan arasında iki bölgeye taksim edildiğinde Yunan Vilayeti ve Uç Bölgeleri ilkinde; Dânişmendiye Vilayeti ise ikincisine bırakılmak üzere bir ayırım uygulanmış ve Selçuklu toprakları iki kısma ayrılmıştır.⁹ Hatta bu taksimat, II. Mesud ile III. Keyhüsrev arasındaki ihtilafta¹⁰ ve daha sonra da Moğol veziri Fahreddin Kazvinî ve Selçuklu veziri Mücireddin Emirşah arasındaki paylaşımında da aynı yolla çözüme kavuşturulmuştur.¹¹ Baykara, Anadolu coğrafyasının idari taksimatını Selçuklu kitabelerine göre Rum, Şam, Efrenc ve Diyâr-ı Bekr bölgeleri; Beylikler dönemi kitabelerine göre de Rum, Şam, Ermen, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia şeklinde izah etmektedir.¹²

Yukarıda *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Türkmen Çevresi* olarak adlandırılan vilayete bakıldığında farklı bir durum göze çarpmaktadır. Zira kendi içinde bile farklılık gösteren bu kısım, Kilikya (Çukurova), Maraş, Halep, Ruha (Urfa), Musul ve Diyâr-ı Bekr bölgelerinden müteşekkil; Türkmen, Kürt ve Ermeni gibi farklı unsurlardan oluşan ve sonuncusu hariç çoğunlukla göçebe unsurların yaşadığı bir coğrafyadır¹³ ve bu topraklarda tam bir Selçuklu hükmünden bahsetmek de söz konusu değildir. Bu vesile ile Anadolu Selçuklu idari taksimatına burayı dahil etmek imkânsız gibi görünmektedir. Daha doğru bir ifadeyle, tam olarak sahip olmadığı bu coğrafyayı Selçuklu toprağı gibi göstermek ve burayı onların yapmış olduğu idari taksimatla tanımlamak, bölgede etkin olan diğer siyasi teşekkülleri yok saymak anlamına gelebilir. Selçuklu dönemi müverrihi Aksarayî, *Kastamonu*, *Niğde*, *Amasya* ve *Diyâr-ı Bekr* olmak üzere dört bölgeden oluşan çok başlı bir yönetimden söz ediyorsa da bunun vergi toplama usulüne göre yapılmış bir ayırım olduğu söylenebilir. Yani, devlet tarafından idari yönetim gözetilerek yapılmış ya da memleketi koruyacak ve asayişini sağlayacak askeri bir mülahazayla düzenlenmiş bir ayırım değildir, tam tersine karmaşık siyasi ortamda vergi toplayabilmek ve bunu Moğollara aktarıp onlarla sorun yaşamamak üzere düzenlenmiş bir yapıdan ibarettir. Nitekim Aksarayî Diyâr-ı Bekr bölgesini anlattığı kısımda şöyle söylemektedir:

Velhasıl onun yönetiminde (burada Sahib Cemaleddin'e işaret edilmektedir) Diyarbekir bölgesi (bölük) vardı. O vilayetin memurlarının dörtte üçü serseri tipli kişilerdi. Onlardan biri olan İsfahanî, bahaneler ve boş sözlerle ortalığı karıştırarak haraç ve vergi koymuştu. Diğerleri Hemedanî, kendisi her şeyi bilir gibi olarak tanıtmaya çalışmış, yırtıcı kurt gibi halkın derisini

⁸ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 68-69. Yazar ayrıca bölgede yer alan Kürt melikleri için: "... ve hatta kürt aşiretlerinden türeme 'melikler', çok vakit ellerindeki sarp kalelerde, bazen Memlûklere ve bazen Selçukî sultanlarına bağlı olarak hüküm sürüyorlardı" (s. 69) demektedir.

⁹ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, TTK, Ankara 2000, s. 46; Osman Turan, "Keykâvus II", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 642-645; Faruk Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 355-357; Faruk Sümer, "Kılıçarslan IV", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 404-405.

¹⁰ Aksarayî, *age*, s. 108; Osman Turan, "Keyhüsrev III", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 629-630; Ali Sevim, "Keyhüsrev III", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 351-352.

¹¹ Akdağ, *age*, s. 69-70.

¹² Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2000, s. 40-45.

¹³ Akdağ, *age*, s. 72.

XIII-XVI. ASIRLARDA DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN İDARİ TAKSİMATI

yüzme kalkmıştı. Bir başkası Hutênî idi. O, maliye kaplarına saldırmış, kötü tabiatı ile o kapıların kaynağını, sapıklık ve ihanet çamuru ile doldurmuştu.¹⁴

Bu kayıttan hareketle, yapılan bu ayırımın sadece devletin Acem kökenli memurlarının keselerini doldurmaya yönelik bir taksime tabi tutulduğunu söylemek yanlış olmasa gerek. Dolayısıyla Moğollardan itibaren bölgeye gönderilen valilerin veya yöneticilerin *vergi usulüne bağlı olarak* yaptıkları idari taksimat içerisinde Diyâr-ı Bekr bölgesinin taksimini ortaya koymak ve konuyu bu bağlamda anlamaya çalışmak önem arz etmektedir.

1255 yılında yapılmış idari düzenleme, Aynî tarafından kaleme alınmış ve eserinde Doğu-Güneydoğu Anadolu dört kısma ayrılmıştır. İlk kısım, *Bilâd-ı Hılat* ile ona bağlı kısımları ihtiva eden ve büyük Ermeniyye olarak adlandırılan bölgedir. Buranın önemli şehirleri bölgenin adını aldığı Hılat (Ahlat), Van, Vestan (Gevaş) ve Erçiş'tir. İkinci kısım, *Erzen-i Rum* ile ona bağlı yerleri kapsayan bölgedir ve sınırları Gürcistan'a kadar uzanan Kuzeydoğu Anadolu topraklarından müteşekkildir. Üçüncü kısım, *Bilâd-ı Erzincan* ile ona bağlı Kemah ve Akşehir gibi yerleşim merkezlerini bünyesinde barındıran topraklardır ve son kısım *Diyâr-ı Bekr ve amilliklerinden* oluşan Harput, Malatya, Sümeysat gibi şehirlerin gösterildiği bölgedir.¹⁵ Aynî'nin verdiği bu bilgilere dayanarak şunları söylemek mümkündür. Bu idari taksimat, yukarıda Baykara ve Akdağ tarafından verilen ayırma yakın bir düzenleme gibi görünmektedir. Ayrıca bu ayırlarda Diyâr-ı Mudar ismine artık çok yer verilmemektedir ve muhtemelen Moğolların bölgenin taksimine dair henüz bir tasarrufu yoktur. Dolayısıyla bu ayırımın da Diyâr-ı Bekr bölgesinin taksimine dair bir fikir vermediği açıktır. Dikkat edilmesi gereken bir nokta da bu ayırma bölgenin en önemli şehirleri Âmid, Mardin, Hısn Keyfâ, Erzen ve Meyyâfârikin'e dair herhangi bir malumatın olmamasıdır. Bu durum da Anadolu Selçukluları'nın, yukarıda da zikredildiği üzere, burada mutlak surette bir egemenlik kuramadığına açık bir kanıttır ve bu dönemde Diyâr-ı Bekr bölgesi tam olarak bir düzenlemeye tabi tutulamamıştır. Buna ek olarak bölgedeki şehirlerin bu taksimde yer almamasının nedeni, muhtemelen hâlâ Mardin'de Artuklu ve Hısn-ı Keyfâ'da da Eyyubî varlığıdır. Zira bölge Anadolu Selçukluları'na tabi olsa da bu siyasi teşekküllerin varlığı görmezden gelinemez.

3. Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Moğol Yönetimi ve Sonrasındaki İdari Yapılanması

1231 yılından 1259 yılına kadar bölgede Moğolların yapmış oldukları istila hareketlerinin, henüz bölgeyi doğrudan kendilerine bağlayacak bir mahiyette olmadığı açıktır. Ayrıca, Köseadağ Bozgunu sonrasında etkin olmalarına rağmen, Moğolların sadece tahakküm kurdukları ve vergi aldıkları ancak bölgenin idari düzenine henüz müdahale etmedikleri anlaşılmaktadır. Zira Moğolların, 1260 yılı sonuna kadar bütün bölgeyi Yeşmut eliyle aldıkları ve bu tarihten sonra İlhanlı şahnelerinin Anadolu'ya gönderilmesi ile vergi ve askeri düzene bağlı bir taksimat kurdukları biliniyorsa da Hamdullah Mustevfi dışında buna dair açık bir izahat getiren kaynak maalesef bulunmamaktadır. Dönemin Arap kaynaklarının verdiği bilgiler ise çoğunlukla yukarıda izah edilen X. asır müelliflerinin verdiği bilgilerin bir tekrarı gibidir. Onlar hala Diyâr-ı Bekr, Rebia ve Mudar'ı kullanıyorlarsa da İlhanlı devri kaynakları el-Cezire bölgesini iki kısma ayırmaktadırlar.¹⁶ Bu iki kısım içinde de el-Cezire'yi Musul merkez olmak üzere Diyâr-ı Bekr Eyaleti olarak tarif etmektedirler. Sadece Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia isminin geçmesi ve Diyâr-ı Mudar'ın kullanılmaması, muhtemelen İlhanlı-Memlûk çatışmasının bir sonucudur. Zira Ayn-ı Câlût Savaşı'ndan sonra Moğolların Memlûklere bariz bir üstünlüğü görülmemekte olup¹⁷ muhtemelen el-Cezire'nin İlhanlılarca kullanılan iki bölgesi Moğol tabiiyetinde, Diyâr-ı Mudar ise Memlûk kontrolindedir. Hatta zamanla kaynakların bu bölgelere ait şehirleri sayarken isimlerini zikretmeleri ya da aynı şehri bir müddet sonra telaffuz etmemeleri, o şehrin artık onların hükmünde olmadığını da bir göstergesi olabilir.

Moğollar, sahip oldukları topraklarda idari sistemlerini oluştururken öteden beri gelenek haline getirdikleri mevcut hudutlara bağlı bir düzenleme yapmışlardır. Bunu düzenlerken de *askerlik ve iâşe işlerine* bağlı bir sistem kurmuş ve sahip oldukları coğrafyayı buna göre idare etmişlerdir.¹⁸ Bir başka durum ise *yaylak ve kışlak* olarak kullandıkları sahalara göre bu sistemin bir bütünlük arz etmesini istemeleri ve devletin merkezine uzak eyaletlerin gelecek saldırılara karşı rahatça savunulabilmesidir. Spuler'in söylediklerinden hareket edilirse, muhtemelen bu durum üç ayrı bölgeden oluşan el-Cezire'nin sadece Diyâr-ı Bekr olarak adlandırılmasına ve bu minval üzere yönetilmesine zemin hazırlamıştır. Tabi ki Diyâr-ı Mudar'ın artık kullanılmıyor olmasının Memlûk etkisi vardır, lakin bu sınırların çok sabit olmaması ve hemen her dönem değişkenlik göstermesi İlhanlıların söz konusu politikasından kaynaklanıyor olabilir. Bu nazar-ı itibardan bakıldığında, 1265 yılında yapılan düzenlemelerle İlhanlıların batı topraklarını Gürcistan, Rum ve Diyâr-ı Bekr olmak üzere üç bölgeye ayırdıkları ve Durbay Noyan

¹⁴ Aksarayî, *age*, s. 180-182.

¹⁵ Bedreddin el-Aynî, *İkdü'l-Cümân fi Târih-i Ehli'z-Zamân*, I, neş. M. M. Emin, Kahire 1987, s. 151-152; Muammer Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 44-45.

¹⁶ Hülâgü'nun son zamanlarında yaptığı bir atamayla Diyâr-ı Rebia'dan Fırat Nehri'nin kıyısına kadar olan yerleri Emir Tadavun'a, Rum memleketlerini Muineddin Pervane'ye bırakmış olduğunu Reşidüddin'den öğreniyoruz, bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih: İlhanlılar Kısmı*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejanî, TTK, Ankara 2013, s. 71.

¹⁷ Bu süreçteki Memlûk-Moğol (İlhanlı ve Altın Orda) ilişkilerinin genel durumu için bkz. Kâzım Uzun, "Başlangıcından Sultan en-Nâsir Muhammed'in Üçüncü Saltanatına Kadar Memlûk - Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVI / 2, (2021), s. 735-757.

¹⁸ Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350*, TTK, Ankara 1987, s. 67-68.

adında bir görevliyi Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarının çoğunu bünyesinde barındıran bu son bölgeye tayin ettikleri görülmektedir.¹⁹ Gül'ün el-Ehri'den aktardığı bu bilgiye göre, atanan bu kişi bütün bölgeyi yönetecek bir üst yönetici olmalıdır ya da onun verdiği bu bilgi Reşidüddin ile çelişmektedir. Zira Reşidüddin'in el-Cezire'nin ikiye bölünerek yönetildiğine dair verdiği bilgiye göre, el-Cezire iki kısma ayrılmış, Diyâr-ı Bekr'in yönetimi Celaleddin Tarir ile Melik Razieddin Baba'ya ve Diyâr-ı Rebia ise Artuklu Melik Muzaffereddin Kara Arslan'a bırakılmıştır.²⁰

Hülâgû zamanında böylece iki kısma ayrılan bölge, Musul merkez olmak üzere Âmid, Mardin ve bölgenin diğer şehirlerini içeren Diyâr-ı Bekr Eyaleti olarak kurulmuş ve askeri bir sisteme göre yönetilmiştir. Diğer kısım ise Ahlat'ın merkez alındığı Van Gölü ve çevresini kapsamaktadır. Zamanla bütün bölgenin merkezi Musul olmuş ve böylece Diyâr-ı Bekr Eyaleti kurulmuştur. Yani el-Cezire'nin önce üçe ayrılan, sonra da ikiye indirilen bölge sayısı artık tek elden yönetilecek bir eyalet haline gelmiştir. Fakat yukarıda da zikredildiği gibi, bu idari taksimat, yapılan görevlendirmelerden yola çıkılarak hem kaynaklar hem de modern araştırmalar üzerinden varılan bir sonuçtur. Bundan dolayı bölgenin gerçek idari taksimatına dair bilgi veren Hamdullah Mustevfi zamanına kadar verilen bilgiler değişkenlik gösterebilmektedir.

İlhanlı devlet adamı Hamdullah Mustevfi'nin kaleme aldığı *Nuzhetü'l-Kulûb* adlı eser içerdiği bilgilerin resmî devlet kayıtlarına dayanması ve İlhanlı devlet teşkilatını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Mustevfi, buna göre İlhanlı Devleti'nin batı bölgesini dört bölgeye ayırmakta ve ayrı ayrı bölgeleri ve bu bölgeleri oluşturan şehirleri sıralamaktadır. Şöyle ki:

1- Memâlik-i Rum Bölgesi Sivas, Elbistan, Erzurum, Erzincan, Kemah, Harput, Bayburt, Samsun, Konya ve Ermenek gibi önemli şehirlere sahip olan bu bölge, sayısı yaklaşık altmış olarak verilen şehir ve kaleyi ihtiva eden ve Kuzeydoğu Anadolu ile batısını kapsayan coğrafya için kullanılmıştır.²¹

2- Ermeniyye Vilayeti Ahlat merkez olmak üzere Van, Vestan, Eleşkirt, Bargiri, Malazgirt, Hoşab ve Aladağ gibi irili ufaklı yerleşim birimlerinden müteşekkil ve Van Gölü havzasında yer alan merkezlerden oluşmaktadır.²²

3- Kürdistan Bölgesi Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Huzistan, Azerbaycan ve Diyâr-ı Bekr ile sınırlanmış ve Dinever, Şehrizor, Kirmanşah ile diğer şehirlerden müteşekkil bir yapıya sahiptir.²³

4- el-Cezire Bölgesi veya *Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia* olarak isimlendirilen bu bölgenin, merkezi Musul şehridir. Eskiden el-Cezire denildiği belirtilen bu bölge, yirmi dokuz şehir ve kaleden oluşan sıcak iklime sahip bir bölge olarak tanımlanmıştır. Bölgenin sınırları ise Anadolu, Ermeniyye, Suriye, Kürdistan ve Irak-ı Arap arasında kalan bölge olarak tarif edilmiştir. Atabegler döneminden Bedreddin Lu'lu zamanına kadar 10.000.000 dinar vergisi olduğu belirtilmiş ve müellifin zamanında 1.925.000 dinara kadar düştüğü de dile getirilmiştir. Bu veri, aslında bölgenin içine düştüğü durumu açık bir şekilde izah etmektedir. Burada da bölgeyi Diyâr-Bekr ve Diyâr-ı Rebia olmak üzere ikiye ayıran müellif, bölgenin şehirlerini şu şekilde sıralamıştır: Erbil, Erzen, Âmid, Bâsabda, Bazarnûh, Bevâzic, Cessar, Ceziretü İbn Ömer, Hâni, Harran, Hısn-ı Keyfâ, Habur, Res'ül-Ayn, Rakka, Sincar, Suk-ı Samânin, Akr, İmâdiye, Karkîsya, Karmalas, Mardin, Muş, Meyyâfârikin, Nusaybin ve Ninova.²⁴ Burada dikkat edilmesi gereken husus, bu çalışmanın da defaatle yinelediği üzere, Diyâr-ı Bekr bölgesinin şehirleri olarak sıralanan yerleşim merkezlerinin Âmid, Mardin, Meyyâfârikin, Erzen ve Hısn-ı Keyfâ'dan müteşekkil olmasıdır. Filvaki yaşanan siyasi gelişmeler, yerleşim merkezlerini etkilemiş XI-XIII. yüzyıla kıyasla bazı yerleşim birimlerini ve kaleleri tamamen harap bir hale getirmiştir. Bu da sınırların ve idari mekanizmanın takibini bir hayli güç hale getirmektedir.

Mustevfi döneminde yapılan bu idari taksimat dışında edinilen bilgiler, daha çok diğer kaynakların atama/tayin işlemleri üzerine satır aralarından çıkarılabilen bilgilerden ibarettir. Yaklaşık bir asra yakın bir dönem bölgeyle doğrudan temas halinde olan Moğollar, özellikle 1277 yılından sonra Anadolu coğrafyası ve bölgeyi doğrudan kendi hâkimiyetlerine almış ve bu dönemden sonra Selçuklu sultanları "gölge sultan" rolünü oynarken, diğer siyasi teşekküller ise kayıtsız şartsız Moğol egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bölgede etkili olan Mardin Artukluları ve Hısn Keyfâ Eyyubîleri de özellikle 1260 yılından XIII. asrın sonlarına kadar tabi oldukları bu güçten dolayı neredeyse kaynaklarda adına bile rastlanılamayacak kadar pasif bir duruma sürüklenmişlerdir.

Yeniden bölgenin idari taksimatına/idari yönetimine dönülecek olursa, Mustevfi'nin verdiği bilgilere en yakın malumatı Hâfız-ı Ebrû'nun coğrafya kitabı vermektedir. Timur devri müverrihlerinden olan müellif, el-Cezire bölgesini de Diyar-Bekr bölgesi içinde olacak şekilde tarif etmiş ve bölge sınırlarını kuzeyde Erzincan'dan Kemah ve Malatya sınırlarına; batıda Balis, Şimşat, Rum Kale, Suruç, Ruha, Karkîsya ve Rahbe'den Anbar'a

¹⁹ Gül, *age*, s. 46.

²⁰ Reşidüddin, *age*, s. 79.

²¹ Hamdullah Mustevfi, *Nuzhat-al-Qulûb*, ed. G. Le Strange, Leiden 1915, s. 95-100.

²² Mustevfi, *age*, s. 100-101.

²³ Mustevfi, *age*, s. 105-107.

²⁴ Mustevfi, *age*, s. 102-105.

kadar; doğuda Dicle'nin batı sahillerini de içine alacak şekilde güney-kuzey hattında Tekrit, Erbil, Musul, Sincar, Ceziretü İbn Ömer'den Hısn-ı Keyfâ ve Âmid'e kadar olan saha olarak göstermiş ve ilaveten Fırat ile Dicle arasında yer alan Nusaybin ve Meyyâfârikîn'in de bölge içinde yer aldığını söylemiştir. Bölgenin önemli şehirlerini ise Suruç, Meyyâfârikîn, Hısn-ı Keyfâ, Dâlye, Ceziretü İbn Ömer, Tel-Â'far, Musul, Hadise, Dakuka, Kebise, 'Âne, Senn, Hısn-ı Selem, Ruha, Harran, Rakka, Semanîn, İmâdiye, Selem, Karkîsya, Caber Kalesi, Kâlıkala, Rahbe, Hettâh, Âmid, Rasu'l-Ayn, Mardin, Nusaybin, Hizan, Sincar ve Kefertûsa olarak zikretmiştir.²⁵ Dönemin Memlûk kaynaklarına göz atıldığında, el-Ömeri dışında İlhanlı idari taksimatını baz alan bir müellife rastlamak neredeyse imkansız gibidir. el-Ömeri'nin, İlhanlı Devleti'ne dair verdiği bilgilerde Diyâr-ı Bekr bölgesi ismini kullanması, İlhanlıların uyguladığı idari taksimatta el-Cezire'nin yerini artık bu ismin aldığına işaret eder.²⁶ Ebu'l-Fidâ ise bölgeyi X. asır İslam coğrafyacılarının taksimine göre izah etmiş ve el-Cezire adı altında Diyâr-ı Rebia, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olarak göstermiştir.²⁷ Bu ayrımın İlhanlı dönemi için geçerli bir kullanım olmadığını belirtmek lazım. 1350 yılı vergi kayıtlarının verdiği bilgiye göre, sadece Diyâr-ı Bekr Eyaleti olarak gösterilen bölgenin Mardin, Erbil, Musul, Cizre, Meyyâfârikîn, Res'ül Ayn, Sincar ve Harran şehirlerinden müteşekkil olduğu ve Hoca İzzeddin el-Musulî tarafından yönetildiği görülmektedir.²⁸

Sonuç olarak söylenebilir ki İlhanlıların uyguladıkları bu idari taksimatın uzun bir süre geçerliliğini koruduğu ve Timur, Akkoyunlu, Karakoyunlu dönemlerinde de küçük bazı değişikliklerle birlikte devam ettiği anlaşılmaktadır. XI-XIII. yüzyıllarda ağırlıklı olarak el-Cezire bölgesinin kısımlarından biri olarak zikredilen bölge, XIII-XV. asırda artık el-Cezire bölgesi yerine kullanılmaya başlanmıştır. Ancak kendi içerisinde de Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia olmak üzere iki kısımdan oluşmuş bir şekilde tanımlanmıştır. Zamanla Diyâr-ı Rebia isminin de artık kullanılmadığı kaynaklarda takip edilebilmektedir. Örneğin Ebubekir Tıhrani, Nizamüddin Şâmi, İbni Arabşah, Şerefeddin Ali Yezdi, Hasan-ı Rumlu, Esterâbâdi ve Müneccimbaşı gibi müverrihler, eserlerinde artık Diyâr-ı Rebia ismini kullanmamış ve bölgeyi sadece Diyâr-ı Bekr şeklinde anmışlardır.²⁹

4. Osmanlı İdaresinde Diyâr-ı Bekr Eyaleti

Safeviler'in bölgeye girmesiyle başlayan süreç ve Şîi olan bu devletin politikasını benimsemeyen halkın yardım çağruları, zaten daha Amasya'da bir şehzade iken Safevilerle mücadeleye başlayan Sultan Selim'i bölgeye yönlendirmiştir. Özellikle 1514 yılında Çaldıran'da vuku bulan savaşın neticesinde alınan zafer ile Safeviler'i Anadolu'dan tamamen silip atmak isteyen Osmanlı Sultanı, Diyâr-ı Bekr bölgesinin yardım çığlıklarına da kulaklarını kapatmamış, tam aksine gereken bütün ihtimamı göstererek üç sene içerisinde bütün bölgeyi Osmanlı mülküne katmayı başarmıştır. Tabii bunu başarırken başta bölgedeki Kürt aşiretleri olmak üzere yerel beylerden çok büyük bir destek görmüş, onlar da Sultan'ın himayesini kolaylıkla kabul etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin emrinde bulunan İdris-i Bitlisî'nin bölgedeki merkezleri gezerek Hısn Keyfâ ve İs'ird Eyyubî meliki Halil, Bitlis emiri Şeref Han, Hizan emiri Davud, Sason emiri Ali, İmâdiye hâkimi Emir Seyfeddin, Nırman hâkimi Abdal, Zirki beyi Ahmed, Eğil hâkimi Kasım Bey ve bölgede bulunan irili ufaklı yerel emirler, komutanlar ile beylerden oluşan yirmi beşi aşkın kişiyle yaptığı görüşmesinde, onların "*bize bir Osmanlı serdari komuta ederse onun emrinde savaşır ve bölgemizi temizleriz, lakin bizim aramızdan biri lider olursa problem teşkil edebilir*" minvalinde bir istekte bulunmaları, aslında bölgenin yaklaşık üç yüz yıldır ihtiyaç duyduğu **güçlü bir siyasi otoriteye** dikkat çekmiştir. Bütün bölgede, XIII-XVI. asır aralığında böyle bir siyasi figürden bahsetmek mümkün olmadığı için, bu dönem tam bir siyasi kaos yaratmış ve adeta bölge tarihteki en karanlık çağlarını yaşamıştır. İşte Osmanlı Devleti'nin şemsiyesi altında toplanan yerel siyasi güçler, üç sene gibi kısa bir sürede bütün bölgeyi Osmanlı'nın yardımıyla tek çatı altında toplamışlardır. Burada şu noktayı da göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Öyle ki Safevî Devleti bölgede uzun süreden beri hâkim bir güç olmamasının yanında bir de bölgeye girdiği 1506 tarihinden itibaren birçok ayaklanma/kalkışmayla karşı karşıya kalmış ve bölgeye nüfuz edememiştir. Bunun en büyük nedeni de onların benimsedikleri dinî ideolojidir. En nihayetinde 1517 tarihinde en son olarak Mardin

²⁵ Hâfiz-ı Ebrû, *Coğrafiya-yı Hâfiz-ı Ebrû*, tah. Sadık Seccadî, II, Tahran 1378, s. 21-44.

²⁶ el-Ömeri, *et-Ta'rif bi'l-Mustalâhi's-Şerîf*, tah. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1998, s. 66-69.

²⁷ Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 273; aynı eserin tercümesi için bkz. *Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 231-243.

²⁸ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, I, 1931, s. 32.

²⁹ Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 273; İbn el-Verdî, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, C. II, Beyrut 1996, s. 211; İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun*, V, Beyrut 2006, s. 643-644; Aynî, *İkdü'l-Cümân fi Târihi Ehli'z-Zamân*, neş. Muhammed M. Emin, I, Kahire 1987, s. 416-417; İbn Sibât, *Sıdk el-Ahbar: Tarih-i İbn Esbat*, tah. Abdülselem Tedmurî, I, Trablus 1993, s. 411; Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, C. 1-5, Bombay 1269, s. 125; Kâşânî, *Tarih-i Olcaytû*, tah. Mahîm Hanbelî, Tahran 1384, s. 9 vd.; Şebânkârâi, *Mecmau'l-Ensâb*, II, tah. Mîr-Hâşim Muhaddis, Tahran 1376, s. 103, 260-263, 290, 299; Sirâceddîn İbn Verdî, *Harîdeyi'l-Acâyib ve Ferideyi'l-Garâib*, tah. Enver Mahmûd Zanâtî, Kahire 2007, s. 112; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, III, tah. Kâmil Süleymân el-Cabûrî, Beyrut 2010, s. 180; el-Ömerî, *age*, s. 66-69; Tıhranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 20 vd.; el-Gıyasî el-Bağdadî, *Tarihül-Gıyasî*, tah. Tanık Nafî 'el-Hemdanî, Bağdad 1985, s. 189; Hüseyin Münşî Kumî, *Hülasâtu'l-Tevârih*, tah. İhsan Eşrâkî, I, Tahran 1383, s. 18; Gaffârî Kazvinî, *Tarih-i Nigârîstân*, tas. Murtaza Geylânî, Tahran 1362, s. 267 vd.; Ebu'l Hasan Kâzvinî, *Fevâidü's-Safeviyye*, neş. Meryem Mîr-Ahmedî, Tahran 1367, s. 7 vd.; Emîni Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, neş. M. Rızâ Nasîrî, Tahran 1383, s. 37; İbnü'l-Hacer Askalanî, *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-Omr fi et-Tarih*, tah. Muhammed Abdulmuîd Han, I, Beyrut 1896, s. 113, 451; Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li-Marîfet'ud-Duvel Mulûk*, neş. M. Abdulkadir Ata, I, Beyrut 1997, s. 140; Bertold Spuler, *Iran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350*, TTK, Ankara 1987, s. 384-385.

Kalesi'nin de düşmesiyle bütün bölge Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. İlhanlılardan beri devam eden idari taksimat Osmanlıların 1518 yılında yaptığı tahrir ile tarih olmuş ve yaklaşık altı asır boyunca kesintisiz olarak devam edecek olan Osmanlı idaresi başlamıştır.³⁰

1518 yılında Diyâr-ı Bekr Eyaleti kurulmuş ve Yavuz Sultan Selim'in tuğrasıyla tevdi edilecek fermanlar ve bu fermanların verileceği kişilerin isimlerinin yeri İdris-i Bitlisi tarafından doldurulmak üzere gönderilmiş ve ilgili bey ile emirlere padişah adına teslim edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin en geniş ve en önemli eyaletlerinden biri olacak **Diyâr-ı Bekr Eyaleti** kurulmuş, bu eyaletin merkezi olan Âmid şehri de bundan sonra doğuya yapılacak seferlerin hareket üssü olmuştur. Diyâr-ı Bekr Eyaleti'nin Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa, Sultan tarafından pek çok ihšana mazhar olmuş ve bölge beyleri ile Kürt melik ve hâkimlere dağıtılmak üzere *yirmi beş yük akçe, beş yüz zerrin kumaştan yapılma giysi ve taksim edilen yerlere bezeli sancak* gönderilmiş, Bitlisi ise üstün gayret ve hizmetlerinden mütevellit birçok hediye ile onurlandırılmıştır.³¹

1518 tahririne göre Âmid, Mardin, Sincar, Ruha, Birecik, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir, Çemişgezek ve Kığı (Batı Bingöl) olmak üzere on iki sancaktan müteşekkil olan bu eyalet, zamanla değişiklik göstermiş ve daha sonra on bir Türk idareciler ile beşi hükümet sancağı olmak üzere diğer sekiz sancak da yerel beylerin yönetimine bırakılarak on dokuz sancağa ayrılmıştır. Bu on iki sancağa daha sonra Musul, Âne, Deyr-i Rahbe ve Hısn Keyfâ sancakları eklenmiştir. İlaveten Eğil, Palu, Genç, Hazro ve Cizre yerli beyler tarafından yönetilen ve yönetimi babadan oğula geçen birer *ocaklık* haline getirilmiştir. Zira 1518 yılında yapılan tahrir, *mufassal* olup buna ek olarak 1526 yılında "*hass-ı hümayun, havas-ı vüzerâ ve ümerâ, arpalıklar, zeâmet ve tumar ve her karye kimin ismine kayıt ve tahrir olmuş*" olduğunu açıklayan bir *icmal defteri* de hazırlanmıştır. Daha sonra da 1540 ve 1564 yılında iki tahrir daha yapılarak, bölge Osmanlı eliyle tanzim olunmuştur.³²

Sonuç

X. asır İslam coğrafyacılarının tanımlamasıyla el-Cezire içinde kalan bölgelerden havi ve Arap-İslam fetihleri döneminde bölgeye gelen aşiretlerin adıyla anılan Diyâr-ı Bekr bölgesinin, bu klasik yapısını Moğol istilasına kadar sürdürdüğü görülmektedir. Çünkü bölgede siyasi istikrarın sonraki döneme kıyasla daha müreffeh bir ortam arz ettiği ve bu bölgede yer alan yerleşimlerin statülerini korudukları rahatlıkla söylenebilir. Özellikle de Büyük Selçuklular zamanında Türklerin İslam'ın hamisi olarak bölgede hâkim unsur olması, bu durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Tabii yine bu dönemde sünî-şîî çatışmasının olduğu dönemler ve özellikle Büyük Selçukluların kendi içlerinde yaşamış oldukları taht mücadeleleri varsa da yukarıda da izah edildiği üzere, Moğol istilasının başladığı dönem ve sonrasında kıyas kabul etmeyecek ölçüde olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla bölgenin XI-XIII. yüzyıllarda daha stabil ve belli bir yapısının olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bölgede gayrimüslim nüfus olmasına karşın, bu toprakların İslam devletleri hâkimiyetinde olması hasebiyle idari taksimatın vergi ve ticaret usulüne bağlı olarak yapıldığı yer yer askerî ve dinî hassasiyetlerin de göz ardı edilmediği yorumu yapılabilir.

XIII. asra gelindiğinde doğudan gelen Moğolların, Orta Asya'dan başlamak üzere, önüne kattığı kalabalık kitlelerin bölgeye girmesiyle önce mevcut düzen bozulup bir kargaşa ortamı oluşmuş ve sonrasında siyasi mücadeleler neticesinde müreffeh ortam yerini bir kaosa bırakmıştır. Öyle ki Harezmsahların peşinden batıya yürüyen Moğollar, sünî-şîî merkezlerin ikisi olan Bağdat (1258) ve Alamut'u (1256) almakla kalmamış, soluğu Anadolu'da almıştır. Özellikle 1243 yılındaki Köseadağ bozgunundan sonra bütün Anadolu Moğollara teslim olmuş

³⁰ Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt Tevârih*, IV, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 270 vd.; Ebu'l-Fazl Mehmet Efendi, *Zeyl-i Heşt Bihişt*, Süleymaniye Küt. Esad Ef. kısmı, No. 2447, v. 83a, 84a; *Âmid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, haz. M. Mehdi İlhan, TTK, Ankara 2000, s. 85-88; Şevket Beysanoğlu, "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır: Müze Şehir*, haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 1999, s. 532; M. T. Gökbilgin, "XV. ve XVI. Asırlarda Rum Eyaleti", *Vakıflar Dergisi*, S. VI, 1965, s. 51-61; Mehmet Ali Ünal, "Diyarbakır'da Osmanlı Hâkimiyetinin ve Diyarbakır Beylerbeyliğinin Kurulması", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır 2004, s. 567-574; Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk Tarihi Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986)*, Ankara, 1994, s. 2211-2220; Remzi Kılıç, "Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne Katılması (1515-17) ve Sonuçları", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır 2004, s. 575-590.

³¹ Nejat Göyünç, *Mardin Sancağı*, TTK, Ankara 1991, s. 36-37; Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. II-7, 1968, s. 76-80; ayrıca bkz. *Diyarbakır Vilayeti Mufassal Tahrir Defteri (Âmid Sancağı)*, C. 1, def. no. 155, haz. Muzaffer Arıkan vd., Ankara, 1999; 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), I, Dizin ve Tıpkıbasım, haz. Ahmet Özkılınç, Ali Çoşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, *Defter-i Hâkânî Dizisi: IV-Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu. 39*, Ankara, 1998; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı*, Ziya Gökalp Derneği Yay., Ankara 1998, s. 186-195; R. J. Garden, "Description of Diarbekr", *Journal of Royal Geographical Society*, S. XXXVII, 1867, s. 182-193; İbrahim Artuk, "Yavuz Sultan Selim'in Güneydoğu Anadolu'nun Fethi ile İlgili Sikkeleri", *Fifth International Congress of Turkish Art*, ed. By G. Fehér, Budapest, 1978, pp. 79-89

³² Ali Emiri, "Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri Tarafından Âmid Şehrinin Suret-i Feth-i ve Teshiri", *Âmid-i Sevda Dergisi*, S. 1, 1324, s. 6-12; S. 2, 1324, s. 26-27; S. 4, 1324, s. 59-61; Kazım Baykal, "Osmanlıların Diyarbakır'a Gelmeleri: Bazı Vesikalar", *Karacadağ Dergisi*, S. 39, 1941, s. 233-235; Mehmet Salih Erpolat, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Midyat", *Makalelerle Mardin I: Tarih-Coğrafya*, haz. İbrahim Özçoşar, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No:8, İstanbul 2007, s. 381-414 vd.

XIII-XVI. ASIRLARDA DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN İDARİ TAKSİMATI

ve vergi vermek zorunda kalmıştır. Bu noktada onların getirdiği düzene bakmak, mevzu bahis bölgenin de “idari yönetimi ve taksimi”ni anlamayı kolaylaştırmıştır. Bu tarihe kadar olan düzen değişmiş ve artık Moğolların yönetimi başlamıştır. Hatta bölge 1260’lı yıllardan itibaren doğrudan Moğol valileri/noyanları tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Çok açık bir şekilde söylenebilir ki Moğolların ne Anadolu’yu ne de Diyâr-ı Bekr bölgesini elinde tutmak gibi bir kaygıları olmadığı aşıkardır. Zira onların yegâne amacı, bölgenin onlara itaatini bildirmesi ve üzerine düşen vergi miktarını geciktirmeden ve eksiksiz bir şekilde teslim etmesidir. Bölgede yer alan üç ayrı kısmı, yani Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebia’yı, tek merkez haline getirip merkezi Musul olan Diyâr-ı Bekr haline getirmelerinin en başat sebebi de budur. Ancak bunun bir başka önemli sebebi daha vardır. O da bölge üzerinde hâkimiyet mücadelesine giriştikleri Memlûklerdir. Bundan dolayı merkezi Memlûklere uzak olacak bir idari yönetim ve taksimat benimsemeleri, Musul’dan yönetilecek ve vergileri daha kolay/güvenilir bir şekilde riske etmeden toplanacak bir sistem kurma çabalarından ötürüdür. Bu kaygılarında haksız olmadıkları da zaten çok geçmeden vuku bulan hadiseler neticesinde anlaşılmıştır. Önce 1260 Ayn-ı Câlût Savaşı’nda yenilmeleri ve daha sonra el-Cezire bölgesinin batısında yer alan Diyâr-ı Mudar bölgesinin büyük bir kısmını Memlûklere kaptırmaları, bu idari yönetimin Musul merkezli tek bir bölgede toplanması noktasında onları haklı çıkarmış ve bu sistem onların işini kolaylaştırmıştır. İlhanlıların bu bölgeyi birleştirme isteklerinde biri de bölgeye geldikleri andan itibaren kendilerine itaat arz eden Artuklular olmuştur. Zira kendi topraklarına göz diken Anadolu Selçukluları ile yaşadıkları problemler, her ne kadar ilk geldiklerinde Moğollardan ayımsını görseler de Artukluların efendisi oldukları topraklarda kendi hükümlerinin sürmesi ve yaklaşık iki asırdan beri oldukları bu topraklarda söz sahibi olmaları onları İlhanlılara yakınlaştırmıştır. Öyle ki bu süreçte İlhanlıların Suriye ve Batıya yaptığı her seferde yanlarında yer almış ve desteklerini esirgememişlerdir. Bunun karşılığını da 1303 yılında ilk defa “Sultan” unvanını kullanmakla ve bir bütün olarak Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia’nın sahibi olmakla almışlardır. Tabii İlhanlılara bağlı olarak ve vergilerini vermek suretiyle. Dolayısıyla İlhanlıların bölgenin taksimini tamamen “vergi usulü ve düzenine” bağlı olarak yaptığını söylemek yerinde olacaktır. Artuklular üzerinden bölgede varlıklarını güçlü bir şekilde sürdüren İlhanlıların İslamiyeti kabul etmesi bölge için bir kırılma noktası olmuştur. Zaten sonrasında da dağılmaları çok zaman almamıştır.

Bölgede süren İlhanlı-Memlûk hâkimiyet mücadelesi, İlhanlıların dağılmasından sonra dengeleri Memlûklerin lehine çevirmiş ve Memlûkler de X. asırdan süregelen sistemin yanında, hatta ondan daha ziyade, İlhanlı idari taksimatını kullanmışlardır. Diyâr-ı Bekr bölgesinde Memlûklerin güçlenmesiyle beraber yerel güç dengesi de değişmiştir. İlhanlıların dağılışı Artukluların yıldızını söndürmüş ve bölgenin yeni yükselen yıldızı Memlûklerle kadim bağlara sahip olan Eyyubîler olmuştur. Vergi düzenine göre dizayn edildiği anlaşılan idari taksimatın, kendini belli edememesinin nedeni de yine siyasi kaos ortamı olmuştur. Zira İlhanlı-Memlûk hâkimiyet mücadelesinden kısa bir süre sonra Timur tehdidi ve onların varisi Akkoyunlular ile başlayacak mücadele sürekli olarak sınırların değişken olmasına neden olmuştur. Yine de burada ulaşılan en kesin sonuç, artık Diyâr-ı Mudar kullanımının ortadan kalktığı ve Diyâr-ı Bekr ile Diyâr-ı Rebia’nın el-Cezire’yi kapsayacak şekilde kullanıldığıdır. Fakat bunun siyasi olarak karşılığının olmadığını da belirtmek gerekir.

En nihayetinde Osmanlıların sınırlarını bu toprakları açacak bir boyuta ulaştırması ve hem Safevîleri hem de Memlûkleri yenerek Diyâr-ı Bekr bölgesini iç toprak haline getirmeleri, yeni bir düzenin kurulmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti, bölgedeki toprakları yine vergi sistemine tabi ama çoğunlukla merkeze uzak bu topraklarda hükümünü sürdürmek üzerine inşa etmiş ve bölgeyi yerel beylerin kontrolüne bırakmıştır. Akkoyunlulardan beri bölgenin başkenti olarak kabul gören Âmid’in (Diyarbakır), doğuya yapılacak seferlerin hareket üssü olarak seçilmesi bölgedeki “askeri” mahiyetin idari mekanizma içinde yer almasının somut bir delili olmuştur. Merkeze uzak olması nedeniyle vergilerin toplanması, toprakların işlenmesi ve sınırların korunması, bölgenin yerel beyler arasında taksim edilmesine yol açmış ve devletin hem doğu hem de güney hattının güvenliği bu şekilde sağlama alınmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak, Diyâr-ı Bekr bölgesi sahip olduğu stratejik öneme binaen, bir cazibe merkezi olmuş ve siyasi kaos ortamından nasibini almıştır. Bu bölgeye sahip olmak ve yönetmek için güçlü bir figürün/siyasi teşekkülün varlığı, idari ve yönetsel anlamda işlerin kolaylaşmasını sağladığı görülmüştür. Büyük Selçuklu ve Osmanlı örneklerinde olduğu gibi, devletin sınırları bu bölgeyi kapsayacak hale ulaştığında, burayı yönetmek daha kolay bir hal almıştır. Aksi takdirde bölgenin birden fazla güç tarafından yönetilmesi ya da siyasi çekişmelerin merkezi olması, başta idari mekanizma olmak üzere sosyo-ekonomik ve kültürel her türlü faaliyetin akamete uğramasına sebep olmuştur. Bu durum da bölgenin idari yapısı ve taksimini takip etmeyi güç duruma sokmuştur. Lakin kaynakların verdiği genel ve dağınık bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, bölgenin yönetim ve taksimi çoğunlukla “vergi sistemi” temelinde şekil almıştır.

KAYNAKÇA

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), I, Dizin ve Tıpkıbasım, haz. Ahmet Özkılınç, Ali Çoşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, Defter-i Hâkânî Dizisi: IV-Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu. 39, Ankara 1998.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

- Ali Emiri, "Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri Tarafından Âmid Şehrinin Suret-i Feth-i ve Teshiri", *Âmid-i Sevda Dergisi*, S. 1, 1324, s. 6-12; S. 2, 1324, s. 26-27; S. 4, 1324, s. 59-61.
- Amid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, haz. M. Mehdi İlhan, TTK, Ankara 2000.
- ARTUK, İbrahim, "Yavuz Sultan Selim'in Güneydoğu Anadolu'nun Fethi ile İlgili Sikkeleri", *Fifth International Congress of Turkish Art*, ed. By G. Fehér, Budapest 1978, pp. 79-89.
- Aynî, *İkdü'l-Cümân fi Târîhi Ehli'z-Zamân*, neş. Muhammed M. Emin, C. 1-4, Kahire 1987-1992.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2000.
- BAYKAL, Kazım, "Osmanlıların Diyarbakır'a Gelmeleri: Bazı Vesikalar", *Karacadağ Dergisi*, S. 39, 1941, s. 233-235.
- BEYSANOĞLU, Şevket, "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır: Müze Şehir*, haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 1999.
- CANARD, M.-CAHEN, Claude, "Diyâr Bakr", *EI*, C. XI, Leiden 1965, s. 343-345.
- ÇEVİK, Adnan, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin*, C. 1, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 8, İstanbul 2007, s. 105-140.
- ÇEVİK, Adnan, "X-XIV. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, İstanbul 2009, s. 35-64.
- ÇEVİK, Adnan, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2002.
- DARKOT, Besim, "Diyarbakır: Tarihi Coğrafya", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 601-605.
- Dimaşkî, *Cosmographie*, neş. M. A. F. Mehren, St-Petersbourg, 1866.
- Diyarbakır Vilayeti Mufassal Tahrir Defteri (Âmid Sancağı)*, C. 1, def. no. 155, haz. Muzaffer Arıkan vd., Ankara, 1999.
- Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi, *Zeyl-i Heşt Bihişt*, Süleymaniye Küt. Esad Ef. kısmı, No. 2447.
- Ebu'l Hasan Kâzvîni, *Fevâ'idü's-Safeviye*, neş. Meryem Mîr-Ahmedî, Tahran, 1367.
- Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, neş. M. Reinaud, Paris, 1840.
- Ebu'l-Fidâ, *Tarih Ebu'l Fidâ, Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, neş. Mahmud Deyyub, C. 1-2, Beyrut 1997.
- Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- el-Giyasî el-Bağdadî, *Tarihül-Giyasî*, tah. Tarık Nafi 'el-Hemdanî, Bağdad, 1985
- el-İdrîsî, *Nüzhâtü'l-Müşâtâk*, C. 1-2, Beyrut 1989.
- el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerîf*, tah. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1998.
- el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, tah. Kâmil Süleymân el-Cabûrî, C. 3, Beyrut 2010.
- Emînî Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, neş. M. Rızâ Nasîrî, Tahran 1383.
- ERPOLAT, Mehmet Salih, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Midyat", *Makalelerle Mardin I: Tarih-Coğrafya*, haz. İbrahim Özçoşar, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 8, İstanbul 2007, s. 381-414.
- GARDEN, R. J., "Description of Diarbekr", *Journal of Royal Geographical Society*, S. XXXVII, 1867, pp. 182-193.
- Gaffârî Kazvîni, *Tarih-i Nigârîstân*, tas. Murtaza Geylânî, Tahran 1362.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "XV. ve XVI. Asırlarda Rum Eyaleti", *Vakıflar Dergisi*, S. VI, 1965, s. 51-61.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbakır", *DİA*, C. 9, İstanbul 1997, s. 464-469.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK, Ankara 1991.

XIII-XVI. ASIRLARDA DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN İDARİ TAKSİMATI

GÖYÜNÇ, Nejat, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı*, Ziya Gökalp Derneği Yay., Ankara 1998, s. 186-195.

GÖYÜNÇ, Nejat, " Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. II-7, 1968, s. 76-80.

GÜL, Muammer, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

Hâfız Ebrû, *Coğrafiya-yı Hâfız Ebrû*, tah. Sadık Secadî, C. 2, Tahran, 1378.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Hududu'l-Alem, neş. V.Minorsky, London 1937.

Hüseyin Münşî Kumî, *Hülasâtü't-Tevârih*, tah. İhsan Eşrâkî, C. 1, Tahran 1383.

İbn el-Verdî, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, C. 1-2, Beyrut 1996.

İbn Fakîh, *Kitabü'l-Büldân*, neş. Y. Hadî, Beyrut 1996.

İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun*, C. 1-8, Beyrut 2006.

İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, neş. M. J. de Goeje, Leiden 1874.

İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neş. M. J. de Goeje, Leiden 1890.

İbn Sibata, *Sidk el-Ahbar: Tarih-i İbn Esbat*, tah. Abdülselem Tedmurî, C. 1-2, Trablus 1993.

İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra, el-Alâku'l-Hatıra fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*, neş. Y. Abbare, C. 3/2, Dimaşk 1978.

İbnü'l-Hacer Askalanî, *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-'Omr fi et-Tarih*, tah. Muhammed Abdulmuid Han, C. 1, Beyrut 1896.

İstahrî, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, neş. M. J. de Goeje, Leiden 1927.

Kalkaşendî, *Subhü'l-aşâ fi sinâ'atü'l-inşâ*, C. 4, Kahire 1914.

Kâşânî, *Tarih-i Olcaytû*, Tah. Mahîn Hanbelî, Tahran 1384.

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, TTK, Ankara 2000.

KILIÇ, Remzi, "Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne Katılması (1515-17) ve Sonuçları", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır, 2004, s. 575-590.

Mustevfi, *Nüzhetü'l-Kulûb*, neş. G. Le Strange, London-Leiden 1915.

Mustevfi, *Tarih-i Guzide*, neş. Abdülhüseyin Nevâyî, Tahran 1339.

Makdisî, *Ahsenü't-Takasim fi Marifetü'l-Ekalim*, neş. M.J. de Goeje, Leiden 1877.

Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li-Marifet'ud-Duvel Mulûk*, Neş.M. Abdulkadir Ata, C. 1, Beyrut 1997.

ÖNKAL, Ahmet, "Bekir b. Vâil", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 362-363

Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih: İlhanlılar Kısmı*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK, Ankara 2013.

SEVİM, Ali, "Keyhüsrev III", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 351-352.

SCHLEIFER, J., "Bakr b. Vâil", *İA*, C. 2, 1979, s. 454-458

Sirâceddîn İbn Verdî, *Harideyü'l-Acâyib ve Ferideü'l-Garâib*, tah. Enver Mahmûd Zanâtî, Kahire, 2007.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350*, TTK, Ankara 1987.

SÜMER, Faruk, "Keykâvus II", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 355-357;

SÜMER, Faruk, "Kılcarslan IV", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 404-405.

MEHMET SAİT SÜTCÜ

SÜTCÜ, Mehmet Sait, *XIII-XVI. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi (1243-1514)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi,) Muğla 2020,

Şebânkârâi, *Mecmau'l-Ensâb*, tah. Mîr-Hâşim Muhaddis, C. 2, Tahran, 1376.

ŞEŞEN, Ramazan, "Cezire", *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s. 509-511.

Tıhranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2014.

TOGAN, Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, I, 1931, s. 1-42.

TURAN, Osman, "Keykâvus II", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 642-645.

TURAN, Osman, "Keyhüsrev III", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 629-630.

UZUN, Kâzım, "Başlangıcından Sultan en-Nâsır Muhammed'in Üçüncü Saltanatına Kadar Memlûk – Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVI / 2, (2021), s. 735-765.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Diyârbekir'de Osmanlı Hâkimiyetinin ve Diyârbekir Beylerbeyliğinin Kurulması", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır 2004, s. 567-574.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk Tarihi Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986)*, Ankara 1994, s. 2211-2220.

Vakîdî, *Fütühü'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyâr-ı Bekr ve'l-Irak*, neş. A. F. Harfûş, Dımaşk 1996.

Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, C. 1-5, Bombay 1269.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 1-5, Beyrut 1977.

YINANÇ, Mükrimin Halil, "Diyarbakır", *İA*, C. III, Eskişehir 1997, s. 605-626.

Zekeriyâ Kâzvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960.

GTTAD

Makale Bilgileri:

Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 523-536.

Geliş Tarihi–Received Date: 13.02.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.03.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

EMİR ÇOBAN'IN EBÛ SA'İD BAHÂDIR HAN ÜZERİNDEKİ EGEMENLİK DÖNEMİNİN SONA ERİŞ SÜRECİ

 10.53718/gttad.1250639

 FİRDEVS ÖZEN*

ÖZ

İlhanlı Devleti'nin son döneminin en önemli figürlerinden birisi olan Emîr Çoban, Moğolların Suldus boyuna mensuptur. Gazan ve Ölceytü Han devirlerinde askerî görevlerdeki başarılarıyla adı geçen İlhanlar'ın güvenini kazanmıştır. Ölceytü'nün ölümünün ardından yerine oğlu Ebû Sa'îd'in geçmesi, Emîr Çoban'ın kariyerinde bir dönüm noktası olmuş; yeni İlhan tarafından Ölceytü devrindeki emîrü'l-ümerâ mevki onaylanan Çoban, idam edildiği 1327 yılına kadar yaklaşık on yıl devletin dizginlerini elinde tutmayı başarmıştır. Çoban, ilk olarak 1318'de Altın Orda Hanı Özbek'i Kafkaslar'da ağır bir yenilgiye uğrattı. 1319'da İlhanlı Devleti'ni ciddi şekilde sarsan iç isyanı bastıran Çoban ve ailesi ülkede tek hâkim güç duruma geldi. Aynı yıl hükümdarın kız kardeşi Satı Bik ile evlenerek İlhanlı Devleti üzerindeki egemenliğini sağlamlaştırdı. Oğlu Temürtaş'ın 1322-1323'de Anadolu'da isyan etmesi üzerine Anadolu'ya gelerek onu itaat altına aldı; sonrasında İlhan'ın huzuruna çıkartılan Temürtaş tekrar Anadolu valisi tayin edildi. 1324'te vefat eden vezir Tâcüddîn 'Alîşâh'ın makamına Rüknüddîn Sâyin'in tayin edilmesi ile Çoban'ın gücü en üst noktaya erişti. İlhanlı vilayetleri Çoban ve aile üyeleri arasında paylaşıldı. Çoban, 1325'te Özbek Han'ın Kuzey Azerbâycân'a gerçekleştirdiği saldırıyı etkisiz hale getirdi ve Altın Orda Devleti'ne büyük bir darbe indirdi. Buna karşın ülkeyi bağımsız bir şekilde yönetmek isteyen genç İlhan, Çoban'ın baskısı altında yaşamaktan rahatsızlık duymaktaydı. Zamanla Çoban'a karşı davranışlarında değişiklikler gözlenmeye başladı. Bunda Çoban'ın kızı Bağdâd Hatun'a duyduğu aşkın da payı vardı. Bağdâd Hatun, Ebû Sa'îd'in kuzeni Emîr Şeyh Hasan-ı Celayirî ile evliydi ve Emîr Çoban ikisinin bir araya gelmesi önündeki en büyük engeldi. Artık çocuk olmayan ve Çobanlılar'a karşı harekete geçme vaktinin geldiğine inanan Ebû Sa'îd, Çoban Horâsân'da iken onun Sultâniyye'de görevli oğlu Dîmaşk Hoca'yı Ölceytü Han'ın hanımı ile gizlice görüştüğü bahanesini ileri sürerek idam ettirdi. Ebû Sa'îd'in bundan sonraki asıl hedefi, Emîr Çoban'dı. Hazırlıklarını tamamlayarak harekete geçti. Oğlunun ölümünü öğrenen Çoban ise ilk aşamada İlhan'a karşı koyma düşüncesindeydi. Daha sonra devrin önemli ulemalarından biri aracılığıyla İlhan ile anlaşmaya çalıştı. Arabuluculuk girişimlerinin başarısız olması üzerine asker sayısının çok olmasına güvenerek ilerleyişine devam etti. İki ordu birbirine yaklaştığı sırada Çoban'ın ordusundaki önemli emirlerin bir kısmı kendilerine ait ordu ile Çoban'dan ayrıldılar. Bu birliklerin İlhan'ın safına geçmesi ile güç durumunda kalan Çoban'ı bundan sonra oldukça zorlu bir hayat bekliyordu. Sığınabileceği bir yer arayışına girdi. Aklına geçmişte himaye ettiği, İlhan'a tâbi Herât Meliki Gıyâsüddîn Kert geldi. Emîr Çoban, oldukça iyi kabul gördüğü Gıyâsüddîn Kert tarafından İlhan'dan gelen emir gereğince 1327 yılında idam edildi. Çoban'ın oğulları da kısa süre içinde yakalanıp babalarıyla aynı sonu paylaştılar. Böylece Ebû Sa'îd döneminde birçok başarıya imza atan ve devleti ayakta tutan Emîr Çoban'ın hâkimiyet devri sona erdi.

Bu çalışmada ölümüyle İlhanlı Devleti'nin dağılışını hızlandıran Emîr Çoban'ın, son İlhan Ebû Sa'îd'in tahta çıkmasıyla başlayan yönetimdeki etkinliğinin sona eriş süreci ana kaynaklara dayanarak ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Emîr Çoban, Ebû Sa'îd Bahâdir Han, Emîr Dîmaşk Hoca, Bağdâd Hatun, Melik Gıyâsüddîn Kert.

*Dr. Öğretim Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/TÜRKİYE, E-Posta: firdevs.ozen@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1323-4685.

EMİR ÇOBAN'IN EBÛ SA'İD BAHÂDIR HAN ÜZERİNDEKİ EGEMENLİK DÖNEMİNİN SONA ERİŞ SÜRECİ

THE PROCESS OF ENDING THE SOVEREIGNTY PERIOD OF AMİR CHUPAN OVER ABÛ SA'İD BAHÂDUR KHAN

ABSTRACT

Amir Chupan, one of the most important figures of the last period of the Ilkhanid State, is a member of the Mongols Suldus clan. After Öljeitü's death, his son Abū Sa'īd succeeded him, which was a turning point in Amir Chupan's career. Amir Chupan, who was approved by the new Ilkhan as amīru'l-omarā in the Öljeitü era, managed to rule the state for about ten years until his execution in 1327. Chupan, first inflicted a heavy defeat on the Khan of the Golden Horde, Uzbek, in the Caucasus in 1318. Chupan and his family, who suppressed the internal revolt that seriously shook the Ilkhanid State in 1319, became the sole dominant power in the country. In the same year, he married ruler's sister, Sati Bik, and consolidated his sovereignty over the Ilkhanid State. Upon his son Temurtash's revolt in Anatolia in 1322-1323, he came to Anatolia and subdued him; afterwards, Temurtash, who was brought before Ilkhan, was appointed as the governor of Anatolia again. The power of Chupan reached its peak with the appointment of Rukn al-Dīn Sā'in to the office of the vizier Tāj al-Dīn 'Alīshah, who died in 1324. Ilkhanid provinces were shared between Chupan and his family members. Chupan neutralized the attack of Uzbek Khan on Northern Azerbaijan in 1325 and dealt a great blow to the Golden Horde State. On the other hand, young Ilkhan, who wanted to rule the country independently, was uncomfortable living under Chupan's domination. Over time, changes in his behavior towards Chupan began to be observed. His love for the Chupan's daughter, Baghdād Khatun, also played a role in the changes in behaviour. Baghdād Khatun was married to Amir Shaikh Hasan-i Jalayirī, Abū Sa'īd's cousin, and Amir Chupan was the biggest obstacle for the two of them to come together. Abū Sa'īd, who is no longer a child and believes that it is time to act against Chupan; while in Khorasan, Chupan had his son, Demasq Kvāca, who was in charge of Sultāniyye, executed using the excuse that he had secretly met with the wife of Öljeitü Khan. The next target of Abū Sa'īd was Amir Chupan. After completing his preparations, he took action. Chupan, who learned of his son's death, was thinking of resisting Ilkhan at the first stage. Later, he tried to come to terms with Ilkhan through one of the important scholars of the period. After mediation attempts were unsuccessful, he continued his advance, trusting that he had a lot of soldiers. As the two armies approached each other, some of the important amīrs in Chupan's army left Chupan with the army that belonged to them. Chupan, who was in a difficult situation after these troops took the side of Ilkhan, was waiting for a very difficult life from now on. He looked for a place to take shelter. Herāt's Malik Ghiyāth al-Dīn Kart, whom he had patronized in the past, and who was subject to İlhan, came to his mind. Amir Chupan was executed in 1327 by Ghiyāth al-Dīn Kart, whom he was well hosted, in accordance with the order from Ilkhan. Chupan's sons were also caught in a short time and shared the same fate with their father. Thus, the reign of Amir Chupan, who achieved many successes and kept the state alive during the reign of Abū Sa'īd, came to an end.

In this study, the process of the end of the influence of Amir Chupan, who accelerated the disintegration of the Ilkhanid State with his death, started with last Ilkhanid ruler Abū Sa'īd's accession to the throne, was examined in detail, based on the main sources.

Keywords: Amir Chupan, Abū Sa'īd Bahādur Khan, Amir Demasq Kvāca, Baghdād Khatun, Malik Ghiyāth al-Dīn Kart.

GİRİŞ

Emir Çoban, Moğollar'ın önemli kabilelerinden biri olan ve Hülegü ile birlikte Yakın Doğu'ya gelerek İlhanlı Devleti'nin kuruluşunda büyük hizmetlerde bulunan Suldus¹ kabilesindendi. Argun Han zamanında sivrilmeye başlayan Çoban, Gazan Han döneminde başta Sülemiş isyanını bastırmak üzere Anadolu'daki askerî başarıları ve Memlûklar'la yapılan savaşlardaki yararlılıkları ile adından söz ettirdi.² Ölceytü Han devrinde en önemli askerî komutanlık olan *emīri'l-ümerâ* (beylerbeyi) mevkine tayin edildi. Ölceytü'nün Gilân seferine katıldıktan sonra Anadolu'daki Türkmenler'i itaat altına alma görevini başarıyla yerine getirdi. Cesur, yetenekli ve tecrübeli bir komutandı. Ölceytü Han, ona ayrı bir değer veriyor ve çok güveniyordu. Öyle ki kızı

¹ Onon Irmağı kıyılarında ve Hingan Dağları'nın güney ve güneydoğusunda yaşayan Sulduslar, hem Cengiz Han'a hem de haleflerine sadakatle hizmet etmişler ve Hülegü'nün Batı seferiyle Yakın Doğu'ya gelmişlerdir. İlhanlı Devleti'nde Celayirli'lerle birlikte en etkin kabile Sulduslar'dı. İlhanlı ordusunun sağ kanadının büyük kısmını da Sulduslar oluşturuyordu. Suncak Noyan, kardeşi Tudaun, Tudaun'un oğlu Melik ve Melik'in oğlu Emir Çoban, bu kabileye mensup olup elde ettikleri başarılarla isimlerinden söz ettirmişlerdir. Emir Çoban'la birlikte "Çobanlılar" olarak anılan Sulduslar, Çoban'ın ölümüyle iktidardan uzaklaştırılmalarına rağmen Ebū Sa'īd'in 736/1335 yılında ölümüyle başlayan yıkılış sürecinde Çoban'ın torunları Emir Şeyh Hasan (Emir Şeyh Hasan-ı Çobanî veya Emir Şeyh Küçük Hasan) ve kardeşi Melik Eşref liderliğinde İlhanlı Devleti'nin varisi olma iddiasıyla Celayirli'lerle kıyasıya bir mücadeleye girişmişlerdir. Firdevs Özen, *İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler (1335-1350)*, Berikan Yayınları, Ankara 2022, s. 119-120.

² Reşidüddin Fazlullāh b. 'İmādüddeve Ebū'l-Hayr, *Tārīh-i Mübârek-i Gâzânî Dâstân-i Gâzân Hân*, Neşr. Karl Jahn, London 1940, s. 121 vd.; Yahyâ b. 'Abdullatif el-Hüseynî el-Kazvîni, *Kitâb-ı Lübbü't-Tevârih*, haz. Seyyid Celâlüddin Tahrâni, Neşriyat-ı Müessesesi-yi Hâver, Tahrân 1314, s. 152; Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304) Moğol İnanında Gelenek ve Değişim*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 134 vd.

Dulandı Hatun'u Çoban'la evlendirerek onu hanedana damat (*küregen*) yaptığı gibi ölüm döşeginde iken oğlu ve halefi Ebû Sa'îd'i de ona emanet etmişti.³

Son İlhan Ebû Sa'îd, babası Ölceytü Han'ın 716/1316'daki ölümünün ardından 717/1317 yılında payitaht Sultâniyye'de tahta çıktığında henüz on iki yaşında bir çocuktur. Yapılan görevlendirme ile Emîr Çoban'ın emîrî'l-ümerâ konumu Ölceytü'nün vasiyetine uyularak yeni hükümdar tarafından tasdik edildi. Ebû Sa'îd'in atabeki Emîr Sevinç'in 717/1318 yılında vefat etmesi ile en büyük rakibinden kurtulan Çoban, böylece askerî konular dışında devlet işlerinde de sözü geçen tek kişi oldu.⁴ Çoban, 728/1327 yılındaki ölümüne kadar yaklaşık on yıl İlhanlı Devleti'nin tek hâkimi olacaktır.

Emîr Çoban, devlet yönetimini eline aldıktan sonra önemli görevlerde rol oynamaya başladı. Ebû Sa'îd'in iktidarının ilk yıllarında Derbend'i geçerek Kür Nehri kıyısına gelen Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın ordusunu yenilgiye uğrattı (718/1318). Savaş sonrasında, daha önce Derbend civarına gönderilen, ancak düşmanın yaklaştığını öğrenince mücadele etmeyip kaçan emîrler Çoban tarafından azledildiler. Çoban bunların bazısını öldürttü, bir kısmını ise *Cengiz Han Yasası*'na göre değnek ile dövdürttü.⁵

Emîr Çoban'ın azlettiği ve kötü muameleye maruz kalan kıdemli emîrlerden bazısı ona düşman oldular. Başını Kere'it kabilesine mensup Emîr Kurmuş ve Emîr İrincin'in çektiği muhalif emîrlerin çıkardığı ve İlhanlı Devleti'ni temelinden sarsan iç isyan, Emîr Çoban tarafından başarılı şekilde bastırıldı (719/1319). Sonuç, Emîr Çoban ve Çobanlılar açısından çok kazançlı oldu. Çoban, özellikle ülkenin farklı noktalarına atadığı oğulları aracılığı ile gücünü ve nüfuzunu iyice artırdı. Emîr Hasan'ı Horâsân'a, Emîr Temürtaş'ı halihazırda görev

³ Ebû'l-Kâsım 'Abdullâh b. Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Ülcâyâtü*, Neşr. Mehîm Hamblî, İntişârât-ı 'İlmî ve Ferhengî, Tahrân 1384, s. 73 vd.; Ebû'l-Fazl Nebe'î, *Çûpâniyân, der Târih-i İlhanîyân yâ Târih-i Âli Çupân*, y.y., Tahrân 1352, s. 164-165; Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York 2004, s. 109. Emîr Çoban tarafından 721/1321 ve 726/1326 yılında yayımlanan iki Farsça kararname, İran İslâm Cumhuriyeti'nin Ulusal Kütüphanesi ve Arşivi'nde bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. 'İmâd al-Dîn Şayh al-Hukamâ'î, "Study on a Decree of Amîr Çoban of 726 AH/1326 CE", *Orient*, C. 50, 2015, s. 10-24; Yasuhiro Yokkaichi, "Four Seals in 'Phags-pa and Arabic Scripts on Amîr Çoban's Decree of 726 AH/1326 CE", *Orient*, C. 50, 2015, s. 25-33; Dai Matsui, "Six Seals on the Verso of Çoban's Decree of 726 AH/1326 CE", *Orient*, C. 50, 2015, s. 35-39.

⁴ 'Abdulmuhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Pijûheşgâh-ı 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâlâât-ı Ferhengî, Tahrân 1383, s. 341; Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Ravzatü Uli'l-Elbâb fî Marîfeti'l-Tevârih ve'l-Ensâb (Târih-i Benâketî)*, haz. Ca'fer Şe'âr, İntişârât-ı Encümen-i Âsar ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1378, s. 478; Kâşânî, *age*, s. 222; Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, Neşr. 'Abdülhüseyn Nevâ'î, Çâphâne-yi Firdevsî, İran 1339, s. 611-612/Türkçe çev. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 495-496; Şihâbüddîn 'Abdullâh b. Lütfullâh b. 'Abdürreşîd el-Hâfî Hâfîz-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü'l-Tevârih-i Reşîdî*, Neşr. Hânâbâ Beyânî, Çâphâne-yi 'İlmî, Tahrân 1317, s. 71-73; Abû Bakr al-Qutbî al-Aharî, *Ta'rih-i Shaikh Uwais*, Neşr. ve İngilizce Terc. J. B. Van Loon, Lahey 1954, s. 51; Muhammed b. 'Alî b. Muhammed-i Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb*, Tahkîk: Mîr Hâşim Muhaddis, Müessesesi-yi İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1376, s. 280; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. V, Tashîh ve Tahşîye: Cemşîd Kiyânfer, İntişârât-ı Esâtîr, Tahrân 1380, s. 4325-4326; Gıyâsüddîn Hümmâiddîn Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, C. III, İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Hayyâm, Tahrân 1333, s. 198; Kemâlüddîn 'Abdürrezzâk-ı Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn Mecma'-ı Bahreyn*, C. II, Neşr. 'Abdülhüseyn Nevâ'î, Müessesesi-yi Mutâlâ'at ve Tahkîkât-ı Ferhengî, Pejûheşgâh, Tahrân 1372, s. 57-60; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, C. II, Neşr. Seyyid Muhsin Nâcî Nasr Âbâdî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahrân 1386, s. 894; Mu'înüddîn-i Natanzî, *Müntehabü'l-Tevârih-i Mu'îni*, Neşr. Pervîn İstâhrî, Tahrân 1383, s. 125; Şerefüddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, C. I, Neşr. Seyyid Sa'îd Mîr Muhammed Sâdik-'Abdülhüseyn Nevâ'î, Müze ve Merkez-i İsnâde-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, Tahrân 1387, s. 191; Yahyâ Kazvîni, *age*, s. 146; Hâfîz Hüseyin Kerbelâ'î-yi Tebrîzî, *Ravzatü'l-Cinân ve Cennâtü'l-Cinân*, C. II, Neşr. Ca'fer Sultân el-Kurrâ'î, Tebrîz 1383, s. 334; 'Abdullâh b. Fethullâh el-Bâgdâdî (el-Ma'rûf bi'l-Gıyâsî), *Târihü'd-Düveli'l-İslâmiyye fî Ş-Şark*, Dirâse ve Tahkîk: el-Üstâd Târik Nâfî el-Hamdânî, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût 2010, s. 59; İbn Haldûn, *Târih-i İbn-i Haldûn*, C. IV, Farsça çev. 'Abdulmuhammed Âyetî, Müessesesi-yi Mutâlâ'at-ı ve Tahkîkât-ı Ferhengî, Tahrân 1368, s. 789; Şihâbeddin b. Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, çev. ve notlar: Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014, s. 424; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, çev., inceleme ve notlar: A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2004, s. 118; Şîrin Beyânî, *Dîn u Devlet der İrân-ı 'Ahd-ı Moğûl*, C. II, Tahrân 1371, s. 502; a. mlf., *Moğûlân ve Hükümet-i İlhanî der İrân*, Tahrân 1388, s. 248; 'Abbâs İkbâl Âştiyânî, *Târih-i Moğûl*, Mü'essesesi-yi İntişârât-ı Nigâh, Tahrân 1389, s. 336; Nebe'î, *age*, s. 125; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, C. III, Cambridge the University Press, Cambridge 1956; s. 51; Peter Jackson, "Abû Sa'îd", *Encyclopaedia Iranica*, C. I, Leiden 1983, s. 374; Charles Melville and Abbas Zaryab, "Chobanids", *Encyclopaedia Iranica*, C. V, Leiden 1992, s. 497; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, C. I, Ankara 1970, s. 82-83; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 279-280; Bertold Spuler, *İrân Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 132; Sheila S. Blair, "The Coins of the Later Ilkhanids: A Typological Analysis", *The Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 26, 1983, s. 299; David Morgan, *The Mongols*, Blackwell Pub., Oxford 1986, s. 171; Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 358.

⁵ Âyetî, *age*, s. 348-350; Hâfîz-ı Ebrû, *age*, s. 84-86; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, C. V, s. 4333-4335; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 205; Aharî, *age*, s. 52; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 614/Türkçe çev., s. 498; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 64-66; İbn Haldûn, *Târih-i İbn-i Haldûn*, C. IV, s. 790; Henry H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, Part III, The Mongols of Persia, Ch'eng Wen Publishing Company, Taipei 1970, s. 590; Âştiyânî, *age*, s. 341-342; Nebe'î, *age*, s. 132-134; John Andrew Boyle, "Dynastic and Political History Of The Il-Khâns", *The Cambridge History Of Iran*, The Saljuq and Mongol Periods, Ed. J. A. Boyle, C. V, Cambridge at the University Press, Cambridge, 1968, s. 408; Jackson, *agm*, s. 374-375; Mustafa Kafalı, *Ak-Orda Hânedânı Devrinde Altın-Orda Hanlığı (1227-1360)*, Habilitasyon Tezi, İstanbul 1972, s. 48; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sıma", *TTEM*, S. 1/5 İstanbul 1930-31, s. 67-68; Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi - Güney Kafkasya 1220-1346* -, Kitabevi, İstanbul 2015, s. 173-174; Özalp Gökbilgin, "1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 4 (Ayrı Baskı), Erzurum 1972, s. 15-16; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknûs Yayınları, İstanbul 2003, s. 91-93; May, *age*, s. 358-359.

EMİR ÇOBAN'IN EBÛ SA'İD BAHÂDIR HAN ÜZERİNDEKİ EGEMENLİK DÖNEMİNİN SONA ERİŞ SÜRECİ

yaptığı Anadolu'ya atadı. Emîr Dımaşk Hoca'dan ise Sultâniyye'de yararlanmayı düşünerek tüm devlet işlerini onun yetkisine bıraktı. Böylece devlet fiilen Çobanlılar'ın egemenliğine geçti.⁶

Emîr Çoban, 707/1307-1308 yılında evlendiği Dulandı Hatun'un vefat etmesi üzerine Ebû Sa'îd'den, diğer kız kardeşi Satı Bik'i istedi. Bu teklife olumlu yaklaşan İlhan, kız kardeşini Çoban'a verdi. Emîr Çoban ve Satı Bik'in düğünleri kısa sürede yapıldı (719/1319). Bu evlilik bağıyla Emîr Çoban, İlhanlı Devleti üzerindeki meşruiyetini güçlendirdi.⁷

Anadolu Umumi Valisi Emîr Temürtaş'ın 722/1322-1323 yılında bağımsızlığını duyurması ve kendisini Âhir Zaman Mehdîsi ilan etmesi üzerine Emîr Çoban, İlhan ile bir görüşme gerçekleştirdi. Ondan oğlunu itaat altına almak için sefer izni aldıktan sonra mevsim şartlarının ağırlığına ve nikris nedeniyle hasta olmasına rağmen, Anadolu'ya hareket etti (724/1324). Emîr Çoban, Temürtaş'ı yakalayıp zincire vurdu. Ardından karışıklık çıkararak emirleri öldürüp oğlunu İlhan'ın huzuruna çıkardı. Ebû Sa'îd, Temürtaş'ı bağışlama yolunu seçti. Çeşitli lütuf ve ihسانlarda bulunarak onu eski görevine tekrar atadı.⁸

Rakibi Reşîdüddîn Fazlullâh'ın 718/1318 yılındaki idamından sonra devlet yönetiminde tek vezir kalan ve bir süredir hasta olan vezir Tâcüddîn 'Alîşâh, 724/1324 yılında, Ucan'da vefat etti. İlhanlı tarihinde eceliyle ölen ilk ve tek vezir olan Tâcüddîn 'Alîşâh'ın ardından vezirlik görevi, eskiden Emîr Çoban'ın nâibi olan Rüknüddîn Sâyin lakaplı Melik Nusretüddîn 'Âdil'e tevcih edildi. Rüknüddîn Sâyin'in vezirliği döneminde Emîr Çoban'ın etkinliği en üst noktaya ulaştı. İlhanlı vilayetleri Çoban ve aile üyeleri arasında paylaşıldı. Çoban'ın oğullarından Temürtaş, zaten Anadolu Umumi Valisiydi. Mahmûd, Gürcistan; Hasan, Emîr Hüseyin'in 722/1322'deki ölümünün ardından Horâsân; Dımaşk Hoca ise Azerbâycân, Irâk-ı 'Arab ve Irâk-ı 'Acem üzerinde egemenlik kurmuştu. Dımaşk Hoca ayrıca Rüknüddîn Sâyin'in vezirlik yetkisini de kullanıyordu. Emîr Hasan'ın oğlu Taliş ise Fârs ve Kirmân'a hâkimdi.⁹

Özbek Han, 725/1325 yılında İlhanlı Devleti'ndeki iç sorunlardan yararlanarak Kuzey Azerbâycân'a bir saldırı gerçekleştirdi. Emîr Çoban gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra karşı harekâtle Altın Orda ordusunu geri püskürttü. Gürcistan üzerinden Derbend'e girdi. Daha sonra savaşı Altın Orda topraklarına taşıyarak Terek Nehri kıyısına yöneldi. İlhanlı askerleri bölge halkına saldırıp çok sayıda kişiyi öldürdüler, kalanları da esir

⁶ Şihâbüddîn Ahmed b. 'Abdulvahhâb en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, C. XXXV, Tahkik: el-Üstâz İbrâhim Şemsüddîn, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2004, s. 231-233; Âyetî, *age*, s. 352-353; Hâfız-ı Ebrû, *age*, s. 100-104; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4344-4347; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 206-207; Aharî, *age*, s. 52-53; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 615/Türkçe çev., s. 498-499; Şebânkâre'î, *age*, s. 275-278; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 74-78; Yezdî, *Zafernâme*, C. I, s. 191; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasihî*, C. II, s. 896; Kâdî Ahmed Gaffârî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân Arâ*, Kitâb Furûşî Hâfız, Tahrân 1338, s. 214; Tebrîzî, *Ravzatu'l-Cinân*, C. II, s. 334; İbn Haldûn, *Târih-i İbn-i Haldûn*, C. IV, s. 790; Bağdâdî, *age*, s. 61-62; Kerîmüddîn Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 257-259; Âştiyânî, *age*, s. 343; Nebe'î, *age*, s. 137-143; Browne, *A Literary History of Persia*, C. III, s. 52-53; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 594-595; Boyle, *age*, s. 409; Spuler, *age*, s. 136; Yuvalı, *age*, s. 281-282; Sümer, "Anadolu'da", s. 84-85; Jackson, *age*, s. 375; Charles Melville, "Cobân", *Encyclopaedia Iranica*, C. V, Leiden 1992, s. 876; a. mlf., "Abû Sa'îd and the Revolt", s. 106-110; Melville and Zaryab, *age*, s. 497; Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde", s. 70-72; Subaşı, *age*, s. 174-175.

⁷ Âyetî, *age*, s. 321; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 615/Türkçe çev., s. 499; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasihî*, C. II, s. 896; Âştiyânî, *age*, s. 344; Nebe'î, *age*, s. 143; Melville, "Cobân", s. 876; a. mlf., "Abû Sa'îd and the Revolt", s. 113; Melville and Zaryab, *age*, s. 498; Hend Gilli-Elewy, "On Women, Power, and Politics During the Last Phase of the Ilkhanate", *Arabica*, S. 59, 2012, s. 173; R. M. Savory, "Cübânids", *Encyclopaedia of Islam*, C. II, Leiden 1991, s. 68; Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde", s. 72; Spuler, *age*, s. 274-275; Subaşı, *age*, s. 175-176. Mîrhând, Hândmîr ve Semerkandî bu evliliğin tarihini 721/1321 yılı olarak verirler. Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4355; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 207; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 86.

⁸ Salâhüddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *A'yânü'l-Asr ve A'yânü'n-Nasr*, C. II, Tahkik: 'Alî Ebû Zeyd vd., el-Matba'atü'l-Evlâ, Dımaşk 1998, s. 112; el-Melikü'l-Mü'eyyed İmâdüddîn İsmâ'il Ebu'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, C. IV, Tahkik: Seyyid Muhammed 'Abdüllatif el-Hafîz vd., Matba'atü'l-Hüsniyye el-Misriyye, t.y. y.y., s. 92; Hâfız-ı Ebrû, *age*, s. 114-115; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4356-4357; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 207; Aharî, *age*, s. 53; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 615-616/Türkçe çev., s. 499; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 87-88; Ömerî, *age*, s. 155; Kâdî Ahmed Gaffârî, *age*, s. 217; Beyânî, *Din u Devlet*, C. II, s. 509; a. mlf., *Moğûlân*, s. 354-355; Nebe'î, *age*, s. 201 vd.; Spuler, *age*, s. 136-137; Osman Turan, *Seçüklular Zamanında Türkiye*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2005, 661-662; Sümer, "Anadolu'da", s. 86-87; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, S. 31/124, Ankara 1967, s. 624-628; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 601-602; Boyle, *age*, s. 409; Jackson, *age*, s. 375; Melville, "Cobân", s. 876; Blair, *age*, s. 311; Yuvalı, *age*, s. 284-285; Kemal Göde, "Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, Isparta 1995, s. 187-188.

⁹ Hâfız-ı Ebrû, *age*, s. 115-116; Aharî, *age*, s. 54; Şebânkâre'î, *age*, s. 279; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 616/Türkçe çev., s. 499; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 208-209; a. mlf., *Düstürü'l-Vüzerâ*, s. 322-324; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4359-4360; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 90-91; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasihî*, C. II, s. 903-904; Âştiyânî, *age*, s. 340, 345; Beyânî, *Din u Devlet*, C. II, s. 507-508; a. mlf., *Moğûlân*, s. 251-252; Nebe'î, *age*, s. 144-145; Ma'denken, *age*, s. 35; Spuler, *age*, s. 138; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 604-605; Boyle, *age*, s. 375; Browne, *A Literary History of Persia*, C. III, s. 54, 71; Blair, *age*, s. 309; Ankhbayar Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezaret*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016, s. 254-260.

ettiler. Derbend'den Errân vilayetine geldiler ve yine her yere zarar verip yağmaladılar. Emîr Çoban başarıya ulaşan seferden yüklü miktarda ganimet ve esirle geri döndü.¹⁰

Emîr Çoban'ın elde ettiği tüm başarılarla rağmen, artık yetişkin bir birey olan Ebû Sa'îd göstermelik hükümdar pozisyonundan huzursuzdu. Tek arzusu bir an önce Emîr Çoban'ın baskısından kurtularak bağımsız hareket edebilmektir.

1. Emîr Çoban ile Ebû Sa'îd'in Arasının Bozulması

Ebû Sa'îd devrinin ilk on yılında İlhanlı Devleti'nde tek otorite konumunda olan Emîr Çoban ile İlhan'ın arasının bozulmasının görünen en önemli sebebi, Emîr Çoban'ın güzel kızı Bağdâd Hatun'du. Çoban, 723/1323 yılında kızını aynı zamanda İlhan'ın halasının oğlu olan Emîr Şeyh Hasan ile evlendirmişti. Şeyh Hasan, Celayir boyundan Emîr Hüseyin'in oğluydu. Artık yirmi yaşına gelen İlhan, 725/1325 yılında Bağdâd Hatun'a ilgi duymaya başladı ve zaman geçtikçe ona büyük bir aşkla bağlandı. Ebû Sa'îd, Cengiz Han Yasası'ndaki, Han'ın beğendiği bir hatunu kocasının boşaması gerektiği şeklindeki hükme dayanarak Çoban'ın yanına kızını istemek üzere yakınlarından birini gönderdi. Çoban, halis bir Müslüman olarak dinî açıdan doğru olmayan bu teklif karşısında büyük şaşkınlık yaşadı.¹¹ İlhan'a bunu kabul edemeyeceğini bildirdi. Emîr Çoban ile İlhan arasında yaşanan bu olay, Emîr Çoban ve Çobanlı ailesinin kötü sonunu hazırladı ve ileride yaşanacak iç karışıklıkların fitilini ateşledi. Aslında Ebû Sa'îd'in bu teklifi Çoban'ın ülkede tek hâkim olmakla birlikte gerçekte Ebû Sa'îd'in bir tebaası olduğu gerçeğini de gün yüzüne çıkarmıştı.¹² Devlet içindeki Çoban karşıtı emirler uzun süredir bu anı bekliyorlardı. Hemen İlhan'ı Çoban'a karşı kışkırtmaya başladılar. Ebû Sa'îd, Çoban'ın cevabının olumsuz olmasına çok üzüldü. Yaz sonunda Ucan yaylağında meydana gelen bu olaydan sonra Emîr Çoban, İlhan'ın yanına gitti. Bir daha böyle bir durumla karşılaşmak istemediğinden ona kışlak zamanının geldiğini ve bunun için en uygun yerin Bağdâd olduğunu söyledi. Ardından birlikte Bağdâd'a hareket ettiler. Emîr Çoban, kızı ile Ebû Sa'îd'i birbirinden uzak tutarak onun kızına duyduğu aşkın azalacağını düşünüyordu. Dolayısıyla kızı Bağdâd Hatun ile kocası Emîr Şeyh Hasan'ı Karabağ tarafına gönderdi. Fakat Emîr Çoban'ın bu ön görüşü gerçekleşmedi. Bağdâd'a varan İlhan'ın Bağdâd Hatun'a duyduğu aşk daha da arttı. Artık neredeyse otağından hiç dışarı çıkmıyor ve herkesi de huzuruna kabul etmiyordu. Ebû Sa'îd, Emîr Çoban otağına geldiği bir zaman ona oğlu Dımaşk Hoca hakkındaki şikâyetlerden bahsetti. Onu huzurundan götürmesini, diğer oğullarından Cilav Han veya Mahmûd'un yanında kalmasını söyledi. Çoban, İlhan'ın otağında dışarı çıktığında çok düşünceliydi. Dımaşk Hoca'yı yanına çağırarak şikâyete neden olan davranışları konusunda onu uyardı. İlhan'ın güvenini tekrar kazanması gerektiğini ifade etti. Dımaşk Hoca, zaten görevlerini en iyi şekilde yaptığını, buna karşın İlhan'ın kendisine eskisi gibi davranmadığını, durumun vezir Rüküddîn Sâyin'den kaynaklandığını bildirdi. Dımaşk Hoca bu konuda haklıydı. Çünkü vezir Sâyin, İlhan'ın yanına her gidişinde Çoban ve oğullarını kötüler tarzda konuşuyor, onların ülkedeki tüm gelirler üzerinde büyük yetkiye sahip olduklarını, emir ve vezirlerin etkisiz olduğunu ve Çobanlılar'ın hiçbir şeyden korkmadıklarından bahsediyordu. Emîr Çoban da İlhan'ın, Sâyin'in kendisi ve ailesi hakkındaki olumsuz söylemlerinden etkilendiği için mizacının değiştiğini fark etmişti. Yapılacak en mantıklı şey, Dımaşk Hoca'nın birkaç gün İlhan'ın yanından uzaklaşması, kendisinin de vezir Sâyin'i yanına alarak uzun bir sefere çıkmasıydı.¹³

2. Emîr Çoban'ın Horâsân'a Gitmesi

Emîr Çoban, bahar geldiğinde Ebû Sa'îd'den Horâsân'a gitmek için izin istedi. Uzak bir vilayete gitmesi kendisi için daha iyi olacaktı. İlhan'a, Horâsân şehirlerinde askerî boşluk olduğu ve Çağataylı şehzadelerin bundan haberleri olması halinde bölgeyi kolaylıkla ele geçirebilecekleri şeklinde geçerli sebepler öne sürdü. Ebû Sa'îd'den izin almayı başaran Çoban, vezir Sâyin'le birlikte Bağdâd'dan Horâsân'a doğru yola koyuldu. Asıl amacı, uygun durumda Sâyin'i öldürmek ve aleyhinde hareket edebilecek emirleri yanında tutmaktı. Emîr Çoban, Horâsân'a hareket etmeden önce devletin önemli işlerini oğlu Dımaşk Hoca'ya bıraktı. Emirlerden Öğrünç, Mahmûd İsen Kutluğ, Muhammed Bik, İlhan'ın dayısı Muhammed Çiçek, Nurin'in oğlu Nikruz ve diğer emirler çok sayıda asker ile birlikte Horâsân'a hareket ettiler. Horâsân'a ulaşıncı üst düzey yöneticiler ve

¹⁰ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 117; Aharî, *age*, s. 53; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, s. 616-617/Türkçe çev., s. 500; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 91; Yezdî, *Zafernâme*, C. I, s. 191-192; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 605; Boyle, *agm*, s. 408; Spuler, *age*, s. 134; Yuvalı, *age*, s. 283; Subaşı, *age*, s. 176; Gökbilgin, *agm*, s. 18; Kamalov, *age*, s. 94.

¹¹ Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London, Oxford University Press, New York, Toronto 1953, s. 293.

¹² Konuya dair Yasa-Şeriat ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nilgün Dalkesen, "İlhanlı Hanedanlığı'nda Siyâset ve Kadın", *Ortaçağda Kadın*, Ed. Altan Çetin, Lotus Yayınları, Ankara, 2011, s. 553 vd.

¹³ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 117-120; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4361-4365; Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 209-210; Şebânkârî, *age*, s. 280; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 92-94; Yahyâ Kazvîni, *age*, s. 147; Âştîyânî, *age*, s. 345-346; Beyânî, *Din u Devlet*, C. II, s. 510; Nebe'î, *age*, s. 147-150, 193; Ma'sûme Ma'denken, *be-Yâsâ Resîdeğân der 'Asr-ı İlhanî*, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran 1375, s. 80-81; Hüseyin Peyrovi Milânî, *Ebû Saîd Bahadır Han (1316-1335)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1971, s. 120-121; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 605-606; Boyle, *agm*, s. 410; Spuler, *age*, s. 138; Sümer, *agm*, s. 89; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz", s. 610-611; Yuvalı, *age*, s. 285; Charles Melville, "Wolf or Shepherd? Amir Chupan's Attitude to Government", *The Court of the Il-Khans, 1290-1340*, Ed. J. Raby-T. Firzherbert, Oxford University Press, Oxford 1996, s. 86-87; Gilli-Elewy, *agm*, s. 713-714; May, *age*, s. 360.

EMİR ÇOBAN'IN EBÛ SA'İD BAHÂDIR HAN ÜZERİNDEKİ EGEMENLİK DÖNEMİNİN SONA ERİŞ SÜRECİ

kabile reisleri birçok hediye ile Emîr Çoban'ın huzuruna geldiler. Çoban, ilk iş olarak Horâsân halkına haraç ve ulûfe yükümlülüğü getirdi. Yanındaki kuvvetlerin büyük bir kısmının Herât'a gitmelerini, maiyetindeki bazı emirlerin burada, bir kısmının ise Bâdgîs tarafında ikamet etmelerini emretti. Bu esnada Çin'deki Büyük Han, Emîr Çoban'ın yanına bir elçi gönderdi. Elçi, getirdiği bir hil'at ile İran ve Turan ülkelerinin emîrî'l-ümerâlik menşurunu Herât'ta bulunan Çoban'a teslim etti. Bu hediyelerle gücüne güç katan Çoban, elçiyi iyi bir şekilde ağırılarak çeşitli ihsanlarda bulundu.¹⁴ O sırada Çağatay Hanı Tarmaşirin'in Gazne ve Kandahâr taraflarında bulunduğunu ve Horâsân'a saldırı niyetinde olduğunu haber aldı. Derhal oğlu Emîr Hasan'ı bir ordu ile bölgeye gönderdi. Hasan'ın emrindeki ordu, geçtiği yerleri tahrip ederek ilerledi. Tarmaşirin, Hasan'ın üzerine doğru geldiğini öğrenince ordusu ile İlhanlı güçlerini karşılamaya gitti. İki taraf arasında yapılan savaşta Hasan'ın ordusu Çağatay ordusunu yenilgiye uğrattı. Galip ordu Gazne'ye girdi ve yıkım faaliyetlerine burada da devam etti. Hasan'ın askerleri Sultan Mahmûd'un kabir ve türbesine bile zarar verdiler. Emîr Hasan bu başarısının ardından Herât'a, babasının yanına döndü (726/1326).¹⁵

3. Ebû Sa'îd'in Emîr Çoban'ın Oğlu Emîr Dımaşk Hoca'yı İdam Etmesi

Emîr Çoban'ın vezir Rûknüddîn Sâyin'i yanına alarak Horâsân'a gitmesi ile Emîr Dımaşk Hoca vezaret makamının sahibi olmuştu. Onun aynı zamanda 10.000 kişilik bir ordusu da vardı. Ebû Sa'îd, Sultâniyye'ye gitmek için Bağdâd'dan ayrıldığı sırada Dımaşk Hoca'nın onu rahatsız eden davranışları had safhaya vardı. Gücü ve zenginliği arttığı oranda kibri de artan Dımaşk Hoca, İlhan'a karşı saygısızca davranışlarda bulunuyordu. Bunun dışında sarayda da çok etkindi. Emîrlerden biri İlhan'ın yanına giderse, Dımaşk Hoca o emîre düşman oluyordu. Gerçekte sadece ismen hükümdar olduğunun bilincinde olan Ebû Sa'îd, hiçbir yetkisi olmadığı için ona karşı bir şey yapamıyordu. Dımaşk Hoca'nın şahsında yönetimi tümüyle Çobanlılar'a kaptırmıştı ve bu tahakkümden kurtulmanın ilk adımı olarak onu öldürmeye karar verdi. Emîr Narin Tugay ve Emîr Taştēmür'ü çağırarak artık Dımaşk Hoca'nın cüretine dayanacak gücü kalmadığını ve ona karşı uyanık olmaları gerektiğini söyledi. Bu esnada Dımaşk Hoca'nın, Ölceytü Han'ın hatunlarından biri olan ve Sultâniyye Kalesi'nde oturan Kankanay Hatun ile gizlice görüştüğü şeklinde bir söylenti duyuldu. Olayı araştıran ve doğru olduğunu öğrenen İlhan, böylece onu ortadan kaldırmak için aradığı vesileyi buldu. Dımaşk Hoca'nın bir an önce katledilmesini emretti. İlhan'ın idam edilmesi yönündeki yarlığından haberdar olan Dımaşk Hoca, emirlerden destek almayı umduysa da hiçbir emîr onun yanında yer almadı. Kankanay Hatun'un Sultâniyye Kalesi'nin harem dairesinde bulunan evi, İlhan'ın askerleri tarafından kuşatıldı. Bu sırada birkaç yol kesicinin başı Sultâniyye'ye getirilmişti. İlhan, bunların kendi hükmü ile Herât'ta öldürülen Emîr Çoban ve adamlarının başı olduğunun duyurulmasını istedi. Dımaşk Hoca babasının idam edildiğini öğrenince çok korktu. Kısa süre sonra Ebû Sa'îd'in kalenin kuzey kapısına geldiğini öğrendi. Kalede sıkışan Dımaşk Hoca atına atlayıp yakınlarından on kişi ile birlikte kalenin güney tarafından dışarı çıktı ve oradaki kuvvetleri yarararak kaçmayı başardı. İlhan, Hoca Lûlû'ya onun arkasından gitmesini emretti. Dımaşk Hoca kısa süreli bir kovalamacanın ardından İlhan'ın adamları tarafından yakalandı. Mısır Hoca onu hemen öldürmek isterken, Hoca Lûlû tereddütte kaldı. Dımaşk Hoca, onlara yalvarıp kendisini İlhan'ın yanına götürmelerini istedi. Onun sözlerine kulak asmayan Hoca Lûlû, yakalandığını bildirmek üzere Mısır Hoca'yı İlhan'ın yanına gönderdi. Mısır Hoca, Dımaşk Hoca'nın idam hükmü ile geri döndü ve 727/1327'de¹⁶ onu hemen öldürdü. Dımaşk Hoca'nın cenazesi, Ebû Sa'îd'in huzuruna getirildi. İlhan, onun başının Sultâniyye kale kapısına asılmasını ve tüm hazinelerinin yağmalanmasını emretti.¹⁷ Dımaşk Hoca, kız kardeşi Bağdâd Hatun tarafından Tebrîz'de anısına inşa edilen "Dımaşkiyye" isimli bir imarete defnedildi.¹⁸ Dımaşk Hoca'nın ölümünden sorumlu tutulan Mısır Hoca, sonradan Narin Tugay isyanına karışacak ve Kirmân'a sürülecekti. Mısır Hoca, Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra

¹⁴ Nebe'i, *age*, s. 145-146; Spuler, *age*, s. 294.

¹⁵ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 121-122; Aharî, *age*, s. 54-55; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4365-4366; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 210; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 95-97; Yezdî, *Zafernâme*, C. I, s. 192; Nebe'i, *age*, s. 250; Browne, *A Literary History of Persia*, C. III, s. 54; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 606; Boyle, *agm*, s. 410; Spuler, *age*, s. 139; Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde", s. 74-75; Yuvalı, *age*, s. 283.

¹⁶ Aharî, Dımaşk Hoca'nın ölüm tarihini 728/1328 olarak kaydeder. Aharî, *age*, s. 55.

¹⁷ Takiyüddîn Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, C. II, Neşr. Muhammed Mustafâ Ziyâde, Matba'atü lî-Cennetü't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Kâhire 1941, s. 292; Ebî Bekr b. 'Abdullâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürr ve Câmi'ü'l-Gurer*, C. VII, Tahkik: Hans Robert Reomer, Matba'atü'l-Cenne, Kâhire 1379/1960, s. 345-346; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar*, C. IV, s. 96; İbn Haldûn, *Târih-i İbn-i Haldûn*, C. IV, s. 791; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye, Biyyük İslâm Tarihi*, C. XIV, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 2017, s. 233; Bağdâdî, *age*, s. 62; Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 123-124; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4367-4368; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 211; Aharî, *age*, s. 55; Şebânkârî, *age*, s. 280-281; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 617-618/Türkçe çev., s. 501; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 97-99; Yezdî, *Zafernâme*, C. I, s. 192; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhi*, C. II, s. 904; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, s. 322-323; Nebe'i, *age*, s. 174-178; Aştîyânî, *age*, s. 346-347; Beyânî, *Dîn u Devlet*, C. II, s. 510; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 607-608; Boyle, *agm*, s. 410; Spuler, *age*, s. 139; Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde", s. 75-76; a. mlf., "Emîr Çoban Soldoz", s. 611-612; Milâni, *agt*, s. 124-125; Browne, *A Literary History of Persia*, C. III, s. 54-55; Charles Melville, *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran*, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1999, s. 12-16; a. mlf., "Cobân", s. 877; a. mlf., "Demasq Kvâca", *Encyclopaedia Iranica*, C. VII, Leiden 1994, s. 256-257; Melville and Zaryab, *agm*, s. 497; Savory, *agm*, s. 68; Ma'denken, *age*, s. 79-80; Gilli-Elewy, *agm*, s. 715; May, *age*, s. 359-360.

¹⁸ Tebrîzî, *Ravzatu'l-Cinân*, C. I, s. 523.

Dımaşk Hoca'nın ölümünde payı olan Hoca Lûlû ile birlikte Emîr Şeyh Hasan-ı Celayirî tarafından idam edildi.¹⁹

4. Emîr Dımaşk Hoca'nın Ölümünden Sonra Emîr Çoban ve Ebû Sa'îd Cepesinde Yaşananlar

Ebû Sa'îd, Dımaşk Hoca öldürüldükten sonra vezirlik makamını, mülki sorunlara çare olabileceğini düşünerek Reşîdüddîn Fazlullâh'ın oğlu Hoca Gıyâsüddîn Muhammed'e verdi (727/1327). Onun, babasının yönetimde bıraktığı boşluğu doldurabilecek yetenek ve donanımda olduğuna inancı tamdı. İlhan, başlangıçta mali işlerdeki becerisinden dolayı Horâsân ileri gelenlerinden 'Alâ'üddîn Muhammed'i Gıyâsüddîn Muhammed'e ortak yaptı. 'Alâ'üddîn, bu görevde yaklaşık altı ay²⁰ kaldı. Daha sonra dîvân müstevfisi olarak görevlendirildi ve bir süre sonra da Horâsân vezirliğine tayin edildi. Böylece tüm vezirlik yetkileri Gıyâsüddîn Muhammed'de toplanmış oldu.²¹

İlhan Ebû Sa'îd, Sâyin vezirin tüm yetkilerini üstlenen Dımaşk Hoca'yı öldürterek Emîr Çoban'dan kurtulmanın yolunu açmasına karşın, Çoban bu olayı öğrendikten sonra kendisine iyice düşman olacaktı. Dolayısıyla onu bir an önce ortadan kaldırması gerekiyordu. Ebû Sa'îd, emîrleri ile görüş alışverişinde bulundu. Horâsân'da Çoban'la birlikte olan Öğrünç, Mahmûd İsen Kutluğ, Nevruz ve diğer emîrlerin böyle bir durumda kendi tarafında yer alacaklarını hesaba katarak bir yarlıg gönderdi. Yarlıgda, Dımaşk Hoca'nın uygunsuz hareketlerinden dolayı öldürüldüğünü belirttiikten sonra, emîrlerin Emîr Çoban'ı öldürmek için her yolu denemeleri ve tüm Çobanlılar'ın ortadan kaldırılmasının zorunlu olduğu üzerinde durdu. Devletin kıdemli emîrleri, Ebû Sa'îd'in emri doğrultusunda kendi kuvvetleriyle başkent Sultâniyye'de toplanmaya başladılar. Sınırdaki emîrlerden Sutay, Diyâr-ı Bekir'den hareket etti. 'Alî Pâdişâh ve Devletşâh da aynı şekilde orduları ile İlhan'ın yanında yerlerini aldılar. Güçlü ordusu ile Emîr Çoban'la savaşmak için Sultâniyye'den yola çıkan Ebû Sa'îd, Kazvîn Ovası'nda durdu ve ordusunun hazırlıklarını tamamladı.²²

Ebû Sa'îd'in gönderdiği yarlıg Horâsân'a ulaştıktan sonra Öğrünç, Mahmûd İsen Kutluğ, Nevruz, Muhammed Bik ve Muhammed Çiçek bir araya geldiler. Çok güçlü olan Emîr Çoban'a karşı koymanın mümkün olmadığı ve Ebû Sa'îd'in onlardan yapmalarını istediği şeyin çok zor olduğu sonucuna vardılar. Bu görüş birliğinin ardından Çoban'ın yanına gidip durumu ona açıklamaya karar verdiler. İlhan'ın gönderdiği yarlıgı gösterip, onunla aynı fikirde olmadıklarını, Dımaşk Hoca'nın ölümünün bir kısım kimsenin dedikodusundan kaynaklandığını söyleyip ona bağlılıklarını bildirdiler. Oğlunun ölüm haberini Badgis'te iken alan Emîr Çoban büyük bir üzüntü yaşamakla birlikte kısa sürede toparlandı. Büyük oğlu Hasan ve yakınlarını çağırarak onların fikirlerini aldı. Hasan, babasına emîrlerin sözüne fazla güvenmemesini ve onları hemen idam etmesini, sonrasında ise İlhan'a isyan ederek Çağatay Hanlığı'ndan yardım alabileceğini belirtti. Ayrıca kontrolleri altında olduğu için Horâsân'da kalmasının uygun olduğunu, Emîr Mahmûd'un Gürcistan'ı, Emîr Temürtaş'ın Anadolu'yu koruyabileceğini ve Fârs ile Kirmân'ın gelirlerini kullanarak İlhan'a karşı gelebileceklerini ekledi.²³ Emîr Çoban, Hasan'ın bu oldukça makul düşüncesini beğenmedi. Oğlu Dımaşk Hoca'nın intikamını almak için savaş hazırlıklarına başladı.²⁴ Bu arada Ebû Sa'îd'i Dımaşk Hoca'ya karşı dolduran ve onun ölümünde büyük payı olan Rûknüddîn Sâyin'in öldürülmesini emretti.²⁵

¹⁹ Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 17.

²⁰ Semerkandî ve Hândmîr bu sürenin sekiz ay olduğunu ifade ederler. Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 101; Gıyâsüddîn Hümâmidîn Hândmîr, *Düstûrû'l-Vüzerâ*, Neşr. Sa'îd Nefîsî, İntişârât-ı Ekbâl, Tahrân 1976, s. 324.

²¹ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 126-127; Aharî, *age*, s. 56; Şebânkârî, *age*, s. 279; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 620-621/Türkçe çev., s. 503-504; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4370; Hândmîr, *Düstûrû'l-Vüzerâ*, s. 324; a. mlf., *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 215-216; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 100-101; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, C. II, s. 904; Natanzî, *age*, s. 125-126; Tebrîzî, *Ravzatu'l-Cinân*, C. I, s. 514; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, s. 322; Yahyâ Kazvînî, *age*, s. 147; Kâdî Ahmed Gaffârî, *age*, s. 214; Bağdâdî, *age*, s. 65-66; Beyânî, *Dîn u Devlet*, C. II, s. 513; a. mlf., *Moğûlân*, s. 253; Âştîyânî, *age*, s. 345; Murtazavî, *age*, s. 8; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 617; Boyle, *agm*, s. 412; Spuler, *age*, s. 140; Peter Jackson and Charles Melville, "Gîât-al-dîn Mohammad", *Encyclopaedia Iranica*, C. X, Leiden 2001, s. 598; Blair, *agm*, s. 309; Morgan, *age*, s. 172; Danu, *agt*, s. 262-263.

²² Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 125-126; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4369; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 211; Aharî, *age*, s. 55; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 618/Türkçe çev., s. 501; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 99-100; Yezdî, *Zafernâme*, C. I, s. 192; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 608-609; Boyle, *agm*, s. 410; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz", s. 612-613.

²³ Ebu'l-Fidâ, Emîr Çoban'ın Anadolu'ya hareket etme düşüncesinde olduğunu kaydeder. Çoban, burada oğlu Timurtaş'tan ve elçi gönderdiği Memlük Devleti'nden yardım sağlayacağını ümit ediyordu. Ebu'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar*, C. IV, s. 96; Spuler, *age*, s. 140; Yuvalı, *age*, s. 286.

²⁴ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 127-128; Aharî, *age*, s. 56; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4371-4372; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 211-212; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 618-619/Türkçe çev., s. 501-502; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 101-102; Yezdî, *Zafernâme*, C. I, s. 192; Beyânî, *Dîn u Devlet*, C. II, s. 510-511; Âştîyânî, *age*, s. 347; Milâni, *agt*, s. 128-129; Nebe'î, *age*, s. 151-152; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 608; Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde", s. 76; a. mlf., "Emîr Çoban Soldoz", s. 613; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 19-20.

²⁵ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 129; Aharî, *age*, s. 56; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4373; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 212; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 618/Türkçe çev., s. 501; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 103; Beyânî, *Dîn u Devlet*, C. II, s. 511; Âştîyânî, *age*, s. 347; Nebe'î, *age*, s. 152; Spuler, *age*, s. 140; Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde", s. 77; a. mlf., "Emîr Çoban Soldoz", s. 613; Browne, *A Literary History of Persia*, C. III, s. 55.

EMİR ÇOBAN'IN EBÛ SA'İD BAHÂDIR HAN ÜZERİNDEKİ EGEMENLİK DÖNEMİNİN SONA ERİŞ SÜRECİ

5. Emîr Çoban ve Ebû Sa'îd'in Birbirlerine Karşı Harekete Geçmeleri

Oğlu Dımaşk Hoca'nın idam edilmesiyle Ebû Sa'îd'le karşı karşıya gelmesinin artık kaçınılmaz olduğunu anlayan Emîr Çoban, yanındaki emîrlerle birlikte 70.000 süvari ile Irâk tarafına hareket etti. Kutsal bir yer olarak kabul edilen Meşhed'e gelince emîrlere kendisine muhalefet etmeyeceklerine dair yemin ettirdi. Ancak açıkça beyan etmeseler de emîrlerin bir kısmı Çoban'ın yanında olmak istemiyorlardı. Emîr Çoban'ın ordusu Simnân'a kadar yol üzerindeki her yeri tahrip etti. Çoban, Simnân'da devrin önemli din alimlerinden Şeyh Rüknuddîn 'Alâ'üddeyle-yi Simnânî'nin²⁶ hankâhına giderek emîrlerin onun huzurunda yeminlerini yenilemelerini istedi. Bunun yerine getirilmesinden sonra şeyhten Ebû Sa'îd'in huzuruna gitmesini rica etti. İlhan'ın lütfunu yeniden kazanmasına yardım etmesi için ona yalvardı. Simnânî'den, İlhan'a hizmete devam etmek istediğini, taraflar arasında ara bozuculuk yapan birkaç kişiyi -ki bunlar arasında Dımaşk Hoca'ya komplo kuran kişiler de vardı- kendisine teslim etmesini ve özellikle hanedana önceden ettiği hizmetleri vurgulamasını talep etti. Simnânî, Çoban'ın bu arzusunu yerine getirmek üzere İlhan'ın yanına gitti. Ebû Sa'îd onu hürmetle karşıladı. Şeyh, ona nasihatle bulunarak Emîr Çoban'ın mesajını ilettili. İki taraf arasında bir çözüm yolu bulunması için çok çaba harcadı. Ancak Simnânî'nin çabalarına karşı Ebû Sa'îd'in tavrı olumsuzdu. Kendisiyle barış yapmak istiyorsa, Emîr Çoban'ın tek başına yanına gelmesini ve inzivaya çekilip geri kalan günlerini ibadetle geçirmesini söyledi. Üzgün bir şekilde İlhan'ın yanından ayrılan Simnânî, Çoban'a vaziyeti anlattı.²⁷ Böylece Ebû Sa'îd ile anlaşmasının mümkün olmadığını anlayan Çoban, askerî gücüne duyduğu güvenin de etkisiyle yola devam etti. İki ordu arasında bir günlük mesafe kalmıştı. Çoban'ın ordusu Kûhâ civarında olduğu gece İlhan'ın dayısı Emîr Muhammed Çiçek, Emîr Muhammed Bik, Emîr Nikruz ve birkaç emîr kendilerine ait olan ordu ile Çoban'dan ayrıldılar.²⁸ Yaklaşık 30.000 kişiden oluşan bu ordu sabah İlhan'ın ordusuna katıldı. İlhan'ın huzuruna gelen emîrlere bu şekilde hem hayatlarını kurtardılar hem de mevkilerini garanti altına aldılar.²⁹

Emîr Çoban sabah olup da büyük emîrlere onu yalnız bıraktıklarını görünce yanında kalan emîrlere de güveni kalmadı. Oğlu Hasan'ın teklifini göz ardı ettiği için kendisini suçladı. Yakınları ve hatunları ile birlikte Beyâbân'a yöneldi. Düşman ordusu yaklaşıp arkadan yetişmesin diye düz yoldan saparak çöl yolunu tercih etti. Yanında emîrlerden sadece Emîr Ögrünç ve Emîr Mahmûd İsen Kutluğ kalmıştı. Ancak onların askerlerinin büyük kısmı da Ebû Sa'îd'in ordusuna katılmıştı. Askerî güç dengesi böylesine aleyhinde iken gireceği bir savaşta bozguna uğrayacağı kesindi. İlhan, Diyâr-ı Bekir Valisi Emîr Sutay'ın oğlu Hacı Tugay'ı 2.000 süvari ile ordusu dağılan Çoban'ın arkasından gönderdiyse de Sâve'ye kadar giden Hacı Tugay onun çöl yolundan geri çekildiğini öğrenince geri döndü. Beyâbân'da kaldıkları üç günün ardından Çoban'ın yanında olan emîrlere ve hatunları da ondan ayrılmaya başladı. Emîr Hasan, oğlu ile Hârezm istikametinde gitti. Bundan sonra kendisini zorlu bir hayatın beklediğini anlayan Çoban, hanımları Satı Bik ve Kerduçin'in akraba oldukları İlhan'ın yanına gitmelerini istedi. İki hatun da İlhan tarafından çok iyi bir şekilde kabul gördüler. İlhan'ın yanına giden emîrlerden Ögrünç ve Mahmûd İsen Kutluğ ilk aşamada İlhan'ın kızgınlığından ötürü *emîr-i ulusluklarını* kaybettiler. Fakat İlhan bir süre sonra fikrini değiştirerek tümenlerinin emîrliğini tekrar onlara bağısladı. Çevresinde güven duyabileceği kimsesi kalmayan Emîr Çoban ise Türkistan'a, Çağatay Hanı'nın yanına gitmek üzere yola koyuldu. Amacı, ondan temin edeceği ordu ile geri dönüp Ebû Sa'îd ve kendisini yarı yolda bırakan düşmanlarıyla savaşmaktı.³⁰

6. Emîr Çoban'ın Herât Meliki Gıyâsüddîn Kert'e Sığınması ve İdam Edilmesi

Emîr Çoban, Türkistan'a gitmek üzere Horâsân'a geldikten sonra Murgâb Nehri kıyısına ulaştı. Fakat daha ileri gidemedi. Yapacağı şeyin geride kötü bir ad bırakacağını, İlhanlı Hanedanlığı'na sadık kalacağına dair söz

²⁶ Devrin önemli sufi, alim ve şairi 'Alâ'üddeyle-yi Simnânî, İlhanlılara hizmet eden Batı Horâsânlı aristokrat bir aile olan Simnânîlere mensuptu. Argun Han ile kurduğu iyi ilişkiler sayesinde İlhanlı sarayında üst düzey bir mevki olan Simnânî, daha sonra saraydan ayrılarak ilimle meşgul oldu ve tasavvufu benimsedi. Ebû Sa'îd'in saltanatında memleketi Simnân'a geri dönerek tamamen tasavvufa yöneldi. George Lane, "Persian Notables and the Families Who Underpinned the Ilkhanate", *Nomads as Agents of Cultural Change: The Mongols and Their Euroasian Predecessors*, Ed. Reuven Amitai and Michal Biran, Honolulu, 2014, s. 196; Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 143-145.

²⁷ Lambton, *age*, s. 321-322.

²⁸ Mîrhând, Emîr Çoban'ı terk eden emîrlere adlarını *Emîr Muhammed Bik*, Ebû Sa'îd'in dayısı *Emîr Muhammed Çiçek*, *Emîr Mahmûd ve Emîr Nikruz* olarak verirken; Hândmîr, *Emîr Muhammed Bik Çiçek ve Emîr Nikruz* olarak verir. Bkz. Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4375; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 212.

²⁹ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 129-131; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4373-4375; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 212; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 619/Türkçe çev., s. 501-502; Şebânkâre'i, *age*, s. 282-283; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 103-106; Yezdî, *Zafername*, C. I, s. 192; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, C. II, s. 904; Yahyâ Kazvîni, *age*, s. 153; Ebî'l-Fedâ'il, *age*, s. 39; Murtazavî, *age*, s. 344-346; Beyânî, *Dîn u Devlet*, C. II, s. 511; Âştîyânî, *age*, s. 347-348; Milâni, *agt.*, s. 129-130; Nebe'i, *age*, s. 152-154; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 609-610; Browne, *A Literary History of Persia*, C. III, s. 55; Boyle, *agm*, s. 410-411; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz", s. 613-614; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 20-24; a. mlf., "Wolf or Shepherd", s. 89.

³⁰ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 131; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4376-4377; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 212; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 619/Türkçe çev., s. 502; Şebânkâre'i, *age*, s. 283; Aharî, *age*, s. 56; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, C. II, s. 904; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 106-107; Âştîyânî, *age*, s. 348; Milâni, *agt.*, s. 130-131; Nebe'i, *age*, s. 154-155; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 610; Browne, *A Literary History of Persia*, C. III, s. 55; Boyle, *agm*, s. 411; Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde", s. 77-78; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 24.

verdiğini düşünerek bu fikrinden vazgeçti. Nâiblere, Melik Gıyâsüddîn'in³¹ saygın ve önemli biri olup, geçmişte onu her zaman himaye ettiğini ve kendisine bir zarar vermeyeceğine yemin ettiğini ifade ederek Herât'a gidebileceğini söyledi. Maiyeti³², Çoban'a bunun iyi bir fikir olmadığını, ona güvenmemesi gerektiğini ifade ettiler. Aslında Çoban'ın önünde daha önceden Kert Melikleri tarafından katledilen Emîr Nevruz ve Emîr Dânişmend Bahâdır örnekleri vardı. Hind veya Anadolu'ya, oğlu Temürtaş'ın yanına da gidebilirdi. Fakat Emîr Çoban kararında ısrarcı oldu. Herât'a ulaştığında Melik Gıyâsüddîn onu çok hoşnut karşıladı. Çoban, Herât'a varduktan kısa süre sonra İlhan'ın gönderdiği yarlıg Gıyâsüddîn'e ulaştı. Yarlıgta, Gıyâsüddîn'in Emîr Çoban'ın hatunu Kerduçin'i elde edebilmesi ve Fârs Atabekleri'nin mülklerine sahip olabilmesi için onu derhal öldürmesi gerektiği yazıyordu. Kararsız kalan Gıyâsüddîn, Herât ileri gelenleri ve devlet erkânından konuyla ilgili görüşlerini aldı. Çoban'ı öldürürse kötü bir şöreti olacak, aksi davranıp İlhan'ın emrine karşı gelirse itaatsizlik etmiş sayılacaktı. Aynı zamanda İlhan'ın ordusuna karşı koyacak gücü de yoktu. Sonunda Emîr Çoban'ın öldürülmesi gerektiği konusunda fikir birliğine varıldı. Melik Gıyâsüddîn, İlhan'dan gelen yarlıgı Emîr Çoban'a gönderdi. Meliğe duyduğu güvenin boşa çıktığını anlayan Çoban, Dulandı Hatun'dan olan oğlu Cilav Han'ı yanına çağırdı. Son bir kurtuluş umudu ile melikle görüşmek için yalvardıysa da Gıyâsüddîn onu görmeye yanaşmadı. Ölümünden kaçışın olmadığını anlayınca şu üç vasiyetinin yerine getirilmesi için haber gönderdi. İlki, başının gövdesinden ayrılmamasıydı. Eğer öldürüldüğüne dair bir işaret istenirse iki tırnaklı olan başparmağını gönderebilirdi. İkincisi, çok genç olan oğlu Cilav Han'ın, dayısı olan İlhan'ın yanına sağ olarak ulaştırılmasıydı. Üçüncü isteği ise, cesedinin Medine şehrine gönderilmesi ve orada yaptırdığı imaretinin yanındaki türbeye defnedilmesi idi. Melik Gıyâsüddîn, onu öldürmesi için bir cellat gönderdi. Emîr Çoban, kelime-i şehâdet getirdikten sonra boğularak öldürüldü. Gıyâsüddîn onun vasiyet ettiği şekilde iki başlı olan başparmağını öldüğüne dair kanıt olarak Karabağ'daki İlhan Ebû Sa'îd'e gönderdi (728 Muharrem/1327 Kasım-Aralık). Melik Gıyâsüddîn, kış gelince İlhan'ın yanına gitmek üzere yola çıktı. Rey'de iken İlhan'ın, Çoban'ın kızı Bağdâd Hatun'u eşi Emîr Şeyh Hasan'dan boşatıp kendi özel haremine aldığı duydu. Bağdâd Hatun'un İlhan'ı etkisi altına alma ihtimali Gıyâsüddîn'i korkuttu. Hemen bir adamını Horâsân'a göndererek Cilav Han'ı da öldürttü.³³ Daha sonra yoluna devam ederek İlhan'ın Karabağ'daki ordugâhına geldi. Ebû Sa'îd ile evlenerek büyük güç sahibi olan Bağdâd Hatun gerçekten de babasını öldürtmesinden dolayı ona çok öfkeliydi. Karabağ'da kabul görmeyen Melik Gıyâsüddîn, Emîr Çoban ve Cilav Han'ın cenazeleri Horâsân'dan Ucan'a getirilene kadar ordugâhta alkonuldu. İki cenaze, cenaze ritüellerinin yenilenmesi ve namazlarının kılınmasından sonra Ebû Sa'îd'in emri ile Hicâz tarafına giden Iraklı hacı kafilesiyle Mekke'ye gönderildi. İlhan'ın, ölüm emrini verdiği Emîr Çoban'ın cenaze töreni için 40.000 dinar harcaması ilginç bir bilgidir. Onun Çoban'ın cenazesine bu denli ilgi göstermesi, çok sevdiği Bağdâd Hatun'un babası olmasından kaynaklanmaktadır. Mekke'ye ulaşan cenazeler Kurban Bayramı'nda Kâbe'de tavaf ettirildi ve tüm hacıların kıldığı cenaze namazından sonra Medine'ye götürüldü. Emîr Çoban, Medine'de inşa ettirdiği türbesine defnedilemedi. Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed onun kutsal yerlerde yaptığı hayır işlerinden büyük rahatsızlık duyuyordu ve Medine Emîri'ne bu define izin vermemesi şeklinde emir vermişti. Emîr Çoban, Cennetü'l-Bakî mezarlığında Hz. Osman ile Hz. Hasan'ın yakınında toprağa verildi (729/1329).³⁴

Emîr Çoban, askerî ve idari işler dışında imar işleriyle de çok ilgiliydi. Ülkenin muhtelif yerleri ile Mısır ve Dımaşk yolunda çeşitli yapılar yaptırmış, Suriye güzergâhına hanlar inşa ettirmişti. Kutsal topraklara bilhassa önem veriyordu. Mekke'de, Mescidü'l-Harâm yakınında yaptırdığı medrese, hankâh ve hamam şehrin önemli yapıları arasındaydı. Medine'de Hârem-i Şerîf yakınında hamam, medrese ve bunun hemen bitişiğinde vefat

³¹ Aharî, *Melik Nâsırüddîn* olarak kaydeder. Aharî, *age*, s. 56.

³² Hâfiz-ı Ebrû, Mîrhând, Hândmîr ve Semerkandî, Emîr Çoban Herât'a gitmeye karar verdiğinde hanımı Dulandı Hatun'un da maiyeti içinde olduğunu ve onu bu fikirden vazgeçirmeye çalıştığını; fakat başarılı olmadığını kaydeder. Ancak Dulandı Hatun daha önceden öldüğü için bu bilgi gerçeği yansıtmamaktadır. Bkz. Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 131-132; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4377; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 212; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 107.

³³ Ma'denken, *age*, s. 144.

³⁴ Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXXV, s. 191-192; Safedî, *A'yânü'l-Asr*, C. II, s. 171; aynı mlf., *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C. XI, Tahkik: Şükrî Faysal, Neşriyâtü'l-İslâmiyye, 1411/1991, s. 221-222; Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk*, C. II, s. 304; Mufaddal b. Ebî'l-Fedâ'il, *en-Nehcü's-Sedîd ve'd-Dürri'l-Ferîd fîmâ ba'de Târihi İbni'l-Amîd*, Neşr. ve Almanca çev. Samira Kortantamer, Freiburg 1973, s. 36, 40-41; Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn ibn Tagrıberdî, *en-Nüccümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, C. IX, Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, Kâhire 1361/1942, s. 272-273; a. mlf., *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi*, C. V, Neşr. Nebîl Muhammed 'Abdül'azîz, Kâhire 1985, s. 34; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar*, C. IV, s. 96; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, C. VII, s. 346; İbn Haldûn, *Târih-i İbn-i Haldûn*, C. IV, s. 643, 791; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. XIV, s. 233, 237; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, s. 323-324; Bağdâdî, *age*, s. 63-64; Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 131-134; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 4377-4380; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 213; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 619/Türkçe çev., s. 502; Şebânkârî, *age*, s. 283-285; Aharî, *age*, s. 56; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 107-110; Yezdî, *Zafernâme*, C. I, s. 192; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, C. II, s. 905-906; Natanzî, *age*, s. 125; Yahyâ Kazvîni, *age*, s. 153; Beyânî, *Dîn u Devlet*, C. II, s. 511-512; a. mlf., *Mogülân*, s. 252-253; Aştîyânî, *age*, s. 348-349; Milâni, *agt*, s. 131-133; Nebe'î, *age*, s. 155 vd.; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 610-612; Boyle, *agm*, s. 411; Browne, *A Literary History of Persia*, C. III, s. 55-56; Spuler, *age*, s. 140-141; Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde", s. 78-79; a. mlf., "Emîr Çoban Soldoz", s. 615-616; Yuvalı, *age*, s. 286; Jackson, *agm*, s. 375; Charles Melville, "The Year of the Elephant" Mamluk-Mongol Rivalry in the Hejaz in the Reign of Abû Sa'îd (1317-1335)", *Studia Iranica*, S. 21, 1992, s. 207; a. mlf., *The Fall of Amir Chupan*, s. 24-26; a. mlf., "Cobân", s. 877; a. mlf., "Wolf or Shepherd", s. 89; Melville and Zaryab, *agm*, s. 497; Savory, *agm*, s. 68; Ma'denken, *age*, s. 81-82; Gilli-Elewy, *agm*, s. 715; Lambton, *age*, s. 322; Atwood, *age*, s. 110; May, *age*, s. 360.

EMİR ÇOBAN'IN EBÛ SA'İD BAHÂDIR HAN ÜZERİNDEKİ EGEMENLİK DÖNEMİNİN SONA ERİŞ SÜRECİ

ettiğinde defnedilmek üzere bir türbe yaptırmıştı.³⁵ Ancak onun en dikkate değer icraatı, Irak'tan gelen hacıların su sıkıntısını gidermek amacıyla Mekke'ye su getirmesi olmuştur. Suyun adı 'Ayn-ı Bâzân'dır. Emîr Çoban'ın 725/1325 yılında yaptığı hacdan sonra başlayan ve dört ay süren çalışma, Mekke'de büyük bir gönüllü iş gücü ile yürütülmüş, 726/ 1326 yılında kutsal el-Merve ile es-Safâ Dağları arasında su yeniden akmıştır. Bu çalışma için yaklaşık 300.000 dirhem harcandığı ifade edilmektedir. Getirilen su, Çoban'ın Medine vadilerine yaptırdığı çeşmeler ile Mekke dışında Hicâz bölgesinin geneline dağıtılıyor ve bu şekilde bölge halkının su ihtiyacı karşılanmış oluyordu.³⁶

SONUÇ

İlhanlı tarihinin en kudretli emîri olarak kabul edilen Emîr Çoban'ın iktidarını kaybetmesi ve ardından ölümü, İlhanlı Devleti'nin önemli dönüm noktalarından biridir. Çoban, bir Moğol olarak İlhanlı Hanedanlığı'na ve İlhan Ebû Sa'îd'e sadakatle bağlıydı. Ancak saraydaki entrikalar Ebû Sa'îd ile ilişkisine zarar verdi. Bunun dışında çocukları Temürtaş, Dımaşk Hoca ve Bağdâd Hatun'dan kaynaklanan sorunlar zaman zaman onun durumunu sarstı. Ama onun iktidarı kaybetmesini tetikleyen en önemli neden, yönetimde bir fonksiyonu olmayan Ebû Sa'îd'in artık ismen hükümdar olmak istememesiydi. Aslında İlhan, uzunca bir süredir Çoban ve oğullarından kurtulmak için fırsat arıyordu. Çoban'ın halihazırda Emîr Şeyh Hasan-ı Celayirî'nin hanımı olan kızı Bağdâd Hatun'la Cengiz Han Yasası'nda var olan bir hükme dayanarak evlenmek istemesine, dini bütün bir Müslüman olan Çoban'ın izin vermemesi, mevcut durumu Emîr Çoban ve Çobanlılar açısından zora soktu. Ebû Sa'îd'e Çobanlılar'dan kurtulmak için aradığı fırsatı sunan kişi, Çoban'ın başkentte görevli oğlu Dımaşk Hoca oldu. İlhan, Dımaşk Hoca'yı öldürdükten sonra gerekli askerî hazırlıkları yaptı ve asıl hedefi olan Çoban'a yöneldi. Çoban ve Ebû Sa'îd'in güçleri değerlendirildiğinde askerî ve psikolojik üstünlük Emîr Çoban'daydı. Fakat Çoban'ın ard arda yaptığı kritik hatalar, Ebû Sa'îd'e avantaj sağladı. Onun sonunu hazırlayan faktörlerden biri yanındaki emirlere fazla güvenmesi oldu. Güveni boşa çıkan Çoban, bu emirler tarafından terk edildiği gibi, onlara ait olan ordunun İlhan'ın tarafına geçmesiyle askerî olarak da zayıf duruma düştü. Bundan sonrası için sığınabileceği uygun bir yer arayışına girdi. Bu hususta da yanlış strateji uygulamaya devam etti. Oğlu Hasan'ın, Dımaşk Hoca'nın ölümünden sonra yaptığı Çağatay Hanlığı'na sığınması şeklindeki uyarısını dikkate almayıp, İlhanlı Devleti'ne tâbi Herât'ın Kert Meliki'ne sığındı. Emîr Çoban'ın bu tercihinde Herât Meliki ile geçmişte iyi ilişkileri olmasının etkili olduğu muhakkaktır. Çoban gibi ihtiyatlı bir emîrin Kert Melikleri'nin geçmişte kendisi gibi iki İlhanlı emîrini idam ettiklerini hesaba katmaması onun hayatına mal olmuştur. Emîr Çoban, Kert Meliki yerine düşman Çağatay Hanlığı'na ya da Büyük Han'a sığınsaydı, belki ileride İlhan'ın hanımı olan kızı Bağdâd Hatun'un araya girmesi ile İlhan tarafından affedilebilirdi.

Emîr Çoban'ın ölümü, İlhanlı Devleti'nde Gazan Han'ın 703/1304 yılındaki ölümüyle başlayan gerilemeyi hızlandırmış, Çoban ve oğullarının yokluğu devletin her alanında hissedilmiştir. Ülke, Horâsân'da Çağatay, Kafkaslar'da Altın Orda saldırılarına açık hale gelmiştir.

KAYNAKÇA

1. Kaynak Eserler

'Abdullâh b. Fethullâh el-Bağdâdî (el-Ma'rûf bi'l-Gıyâsî), *Târîhü 'd-Düveli 'l-İslâmiyye fi 'ş-Şark*, Dirâse ve Tahkîk: el-Üstâd Târik Nâfî' el-Hamdânî, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût 2010.

Abû Bakr al-Qutbî al-Aharî, *Ta'rîkh-i Shaikh Uwais*, Neşr. ve İngilizce Terc. J. B. Van Loon, Lahey 1954.

Ebû Bekr b. 'Abdullâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ü'l-Gurer*, Tahkîk: Hans Robert Reomer, C. VII, Matba'atü'l-Cenne, Kâhire 1379/1960.

Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf ibn Tagrîberdî, *en-Nücûmü 'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve 'l-Kâhire*, C. IX, Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kâhire 1361/1942.

Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf ibn Tagrîberdî, *el-Menhelü's-Sâfi ve 'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi*, Neşr. Nebîl Muhammed 'Abdül'azîz, C. V, Kâhire 1985.

³⁵ Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvîni, *Kitâb-ı Nüzhetü'l-Kulüb*, Ed. Guy Le Strange, E. J. Brill&Luzac, Leyden-London 1915, s. 13; İbn Tagrîberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, C. V, s. 34; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. XIV, s. 233; Atwood, *age*, s. 109.

³⁶ Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXXV, s. 158-159; Safedî, *A'yânü'l-'Asr*, C. II, s. 169; aynı müellif, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, C. XI s. 220; Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk*, C. II, s. 274-275; Ebî'l-Fedâ'il, *age*, s. 36; İbn Tagrîberdî, *en-Nücûm*, C. IX, s. 273; a. mlf., *el-Menhelü's-Sâfi*, C. V, s. 34; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. XIV, s. 210; Bağdâdî, *age*, s. 65; Hâfız-ı Ebrû, *age*, s. 134; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, C. V, s. 4381; Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 213; Şebânkârî, *age*, s. 285; Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn*, C. II, s. 110; Yahyâ Kazvîni, *age*, s. 153; Beyânî, *Dîn u Devlet*, C. II, s. 511-512; a. mlf., *Moğulân*, s. 253; Nebe'î, *age*, s. 165-167; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz", s. 616-618; Melville, "The Year of the Elephant", s. 206; a. mlf., "Cobân", s. 878; Muammer Gül, "İlhanlı-Memlûk Rekabetinden Osmanlı-Memlûk Rekabetine: Hicaz Su Yolları Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı", *Belleten*, S. 70/259, Ankara 2006, s. 852-853; Özkan Dayı, "İlhanlı Devleti'nin Hicâz Bölgesi ile İlişkileri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 3/6, 2021, s. 257.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev., inceleme ve notlar: A. Sait Aykut, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

Ebû'l-Kâsım 'Abdullâh b. Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Ülcâyâtü*, Neşr. Mehîn Hamblî, İntişârât-ı 'İlmî ve Ferhengî, Tahrân 1384.

el-Melikü'l-Mü'eyyed 'İmâdüddîn İsmâ'il Ebu'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, Tahkik: Seyyid Muhammed 'Abdullatîf el-Hatîb vd., C. IV, Matba'atü'l-Hüsniyye el-Mısriyye, y.y. t.y.

Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Ravzatü Ulî'l-Elbâb fî Marifeti't-Tevârih ve'l-Ensâb (Târîh-i Benâketi)*, haz. Ca'fer Şe'âr, İntişârât-ı Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1378.

Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhi*, Neşr. Seyyid Muhsin Nâcî Nasr Âbâdî, C. II, İntişârât-ı Esâtîr, Tahrân 1386.

Gıyâsüddîn Hümâmiddîn Hândmîr, *Düstürü'l-Vüzerâ*, Neşr. Sa'îd Nefîsî, İntişârât-ı Ekbâl, Tahrân 1976.

Gıyâsüddîn Hümâmiddîn Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, C. III, İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Hayyâm, Tahrân 1333.

Hâfız Hüseyin Kerbelâ'î-yi Tebrîzî, *Ravzâtu'l-Cinân ve Cennâtü'l-Cinân*, Neşr. Ca'fer Sultân el-Kurrâ'î, C. I-II, İntişârât-ı Sutûde, Tebrîz 1383.

Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvîni, *Kitâb-ı Nüzhetü'l-Kulûb*, Ed. Guy Le Strange, E. J. Brill&Luzac, Leyden-London 1915.

Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, Neşr. 'Abdülhüseyin Nevâ'î, Çâphâne-yi Firdevsî, İrân 1339.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018.

İbn Haldûn, *Târîh-i İbn-i Haldûn*, Farsça çev. 'Abdulmuhammed Âyetî, C. IV, Müessese-yi Mutâla'ât-ı ve Tahkîkât-ı Ferhengî, Tahrân 1368.

İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, *Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, C. XIV, Çağrı Yayınları, İstanbul 2017.

Kâdî Ahmed Gaffârî-yi Kazvîni, *Târîh-i Cihân Ârâ*, Kitâb Furûşî Hâfız, Tahrân 1338.

Kemâlüddîn 'Abdürrezzâk-ı Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn Mecma'-ı Bahreyn*, Neşr. 'Abdülhüseyin Nevâ'î, C. II, Müessese-yi Mütâla'at ve Tahkîkât-ı Ferhengî, Pejûheşgâh, Tahrân 1372.

Kerîmüddîn Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Mufaddal b. Ebî'l-Fedâ'il, *en-Nehcü's-Sedîd ve'd-Dürü'l-Ferîd fîmâ ba'de Târîhi İbni'l-'Amîd*, Neşr. ve Almanca çev. Samira Kortantamer, Freiburg 1973.

Muhammed b. 'Alî b. Muhammed-i Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb*, Tahkik: Mîr Hâşim Muhaddis, Müessese-yi İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1376.

Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, Tashîh ve Tahşîye: Cemşîd Kiyânfer, C. V, İntişârât-ı Esâtîr, Tahrân 1380.

Mu'înüddîn-i Natanzî, *Müntehabü't-Tevârih-i Mu'îni*, Neşr. Pervîn İstahrî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahrân 1383.

Reşîdüddîn Fazlullâh b. 'İmâdüddeve Ebû'l-Hayr, *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî Dâstân-i Gâzân Hân*, Neşr. Karl Jahn, London 1940.

Salâhüddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Tahkik: Şükrî Faysal, C. XI, Neşriyâtü'l-İslâmiyye, 1411/1991.

Salâhüddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr*, Tahkik: 'Alî Ebû Zeyd vd., C. II, el-Matba'atü'l-Evlâ, Dımaşk 1998.

Şerefüddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, Neşr. Seyyid Sa'îd Mîr Muhammed Sâdık-'Abdülhüseyin Nevâ'î, C. I, Müze ve Merkez-i İsnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1387.

Şihâbeddîn b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, çev. ve notlar: Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014.

Şihâbüddîn 'Abdullâh b. Lütfullâh b. 'Abdürreşîd el-Hâfî Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, Neşr. Hânâbâ Beyânî, Çâphâne-yi 'İlmî, Tahrân 1317.

EMİR ÇOBAN'IN EBÛ SA'İD BAHÂDIR HAN ÜZERİNDEKİ EGEMENLİK DÖNEMİNİN SONA ERİŞ SÜRECİ

Şihâbüddîn Ahmed b. 'Abdulvahhâb en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Tahkik: el-Üstâz İbrâhîm Şemsüddîn, C. XXXV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2004.

Takiyüddîn Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, Neşr. Muhammed Mustafâ Ziyâde, C. II, Matba'atü li-Cennetü't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Kâhire 1941.

Yahyâ b. 'Abdullatif el-Hüseynî el-Kazvînî, *Kitâb-ı Lübbü't-Tevârih*, haz. Seyyid Celâlüddîn Tahrânî, Neşriyat-ı Müessesesi-yi Hâver, Tahrân 1314.

2. Araştırmalar

AL-ḤUKAMĀ'Ī, 'Imād al-Dīn Şayḥ, "Study on a Decree of Amīr Čoban of 726 AH/1326 CE", *Orient*, C. 50, 2015, ss. 10-24.

ÂŞTİYÂNÎ, 'Abbâs İkbâl, *Târih-i Moğûl*, Mü'essesesi-yi İntişârât-ı Nigâh, Tahrân 1389.

ATWOOD, Christopher P., *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York 2004.

ÂYETÎ, 'Abdumuhammed, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Pijûheşgâh-ı 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâlâât-ı Ferhengî, Tahrân 1383.

BEYÂNÎ, Şîrîn, *Dîn u Devlet der İrân-ı 'Ahd-ı Moğûl*, C. II, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahrân 1371.

BEYÂNÎ, Şîrîn, *Moğûlân ve Hükümet-i İlhânî der İrân*, Tahrân 1388.

BLAIR, Sheila S., "The Coins of the Later Ilkhanids: A Typological Analysis", *The Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 26, 1983, ss. 295-317.

BOYLE, John Andrew, "Dynastic And Political History Of The Il-Khâns", *The Cambridge History Of Iran*, The Saljuq and Mongol Periods, Ed. J. A. Boyle, C. V, Cambridge at the University Press, Cambridge 1968, ss. 303-422.

BROWNE, Edward G., *A Literary History of Persia*, C. III, Cambridge the University Press, Cambridge 1956.

DALKESEN, Nilgün, "İlhanlı Hanedanlığı'nda Siyâset ve Kadın", *Ortaçağda Kadın*, Ed. Altan Çetin, Lotus Yayınları, Ankara 2011, ss. 553-566.

DANUU, Ankhbayar, *İlhanlı Devleti'nde Vezaret*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016.

DAYI, Özkan, "İlhanlı Devleti'nin Hicâz Bölgesi ile İlişkileri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 3/6, Muğla 2021, ss. 251-260.

GİLLİ-ELEWY, Hend, "On Women, Power, and Politics During the Last Phase of the Ilkhanate", *Arabica*, S. 59, 2012, ss. 709-723.

GÖDE, Kemal, "Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, Isparta 1995, ss. 165-190.

GÖKBİLGİN, Özalp, "1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 4 (Ayrı Baskı), Erzurum 1972, ss. 1-52.

GÜL, Muammer, "İlhanlı-Memlûk Rekabetinden Osmanlı-Memlûk Rekabetine: Hicaz Su Yolları Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı", *Belleten*, S. 70/259, Ankara 2006, ss. 845-866.

HAYKIRAN, Kemal Ramazan, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, Ötüken Neşr., İstanbul 2016.

HOWORTH, Henry H., *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, Part III., The Mongols of Persia, Ch'eng Wen Publishing Company, Taipei 1970.

JACKSON, Peter, "Abū Sa'īd", *Encyclopaedia Iranica*, C. I, Leiden 1983, ss. 374-377.

JACKSON, Peter and MELVILLE, Charles, "Gīāt-al-dīn Mohammad", *Encyclopaedia Iranica*, C. X, Leiden 2001, ss. 598-599.

KAFALI, Mustafa, *Ak-Orda Hânedânı Devrinde Altın-Orda Hanlığı (1227-1360)*, Habilitasyon Tezi, İstanbul 1972.

KAMALOV, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

LAMBTON, Ann K. S., *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford University Press, London, New York, Toronto 1953.

LANE, George, "Persian Notables and the Families Who Underpinned the Ilkhanate", *Nomads as Agents of Cultural Change: The Mongols and Their Euroasian Predecessors*, Ed. Reuven Amitai and Michal Biran, University of Hawaii Press, Honolulu 2014, ss. 182-213.

MA'DENKEN, Ma'sûme, *be-Yâsâ Resîdegân der 'Asr-ı İlhânî*, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahrân 1375.

MATSUÏ, Dai, "Six Seals on the Verso of Čoban's Decree of 726 AH/1326 CE", *Orient*, C. 50, 2015, ss. 35-39.

MAY, Timothy, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.

MELVİLLE, Charles and ZARYAB, Abbas, "Chobanids", *Encyclopaedia Iranica*, C. V, Leiden 1992, ss. 496-502.

MELVİLLE, Charles, "Cobân", *Encyclopaedia Iranica*, C. V, Leiden 1992, ss. 875-878.

MELVİLLE, Charles, " 'The Year of the Elephant' Mamluk-Mongol Rivalry in the Hejaz in the Reign of Abū Sa'îd (1317-1335)", *Studia Iranica*, S. 21, 1992, ss. 197-214.

MELVİLLE, Charles, "Demaşq Kvāca", *Encyclopaedia Iranica*, C. VII, Leiden 1994, ss. 256-257.

MELVİLLE, Charles, "Wolf or Shepherd? Amir Chupan's Attitude to Government", *The Court of the Il-Khans, 1290-1340*, Ed. J. Raby-T. Firzherbert, Oxford University Press, Oxford 1996, ss. 79-91.

MELVİLLE, Charles, *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran*, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1999.

MİLÂNİ, Hüseyin Peyrovi, *Ebû Said Bahadır Han (1316-1335)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1971.

MORGAN, David, *The Mongols*, Blackwell Pub., Oxford 1986.

MURTAZAVÎ, Menûcehr, *Mesâ'il-i 'Asr-ı İlhânân*, Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Doktor Mahmûd Afşâr Yezdî, Tahrân 1385.

NEBE'Î, Ebû'l-Fazl, *Çûpâniyân, der Târîh-i İlhâniyân yâ Târîh-i Âl-i Çupân*, y.y., Tahrân 1352.

ÖZEN, Firdevs, *İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler (1335-1350)*, Berikan Yayımevi, Ankara 2022.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304) Moğol İnanında Gelenek ve Değişim*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

SAVORY, R. M., "Cübânids", *Encyclopaedia of Islam*, C. II, Leiden 1991, ss. 67-68.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 1987.

SUBAŞI, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi - Güney Kafkasya 1220-1346 -*, Kitabevi, İstanbul 2015.

SÜMER, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, C. I, Ankara 1970, ss. 1-147.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşr., İstanbul 2005.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima", *TTEM*, S. 1/5, İstanbul 1930-31, ss. 64-82.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, S. 31/124, Ankara 1967, ss. 601-646.

YOKKAİCHİ, Yasuhiro, "Four Seals in 'Phags-pa and Arabic Scripts on Amîr Čoban's Decree of 726 AH/1326 CE", *Orient*, C. 50, 2015, ss. 25-33.

YUVALI, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

EMİR ÇOBAN'IN EBÛ SA'İD BAHÂDIR HAN ÜZERİNDEKİ EGEMENLİK DÖNEMİNİN SONA
ERİŞ SÜRECİ

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 537-546.

Geliş Tarihi–Received Date: 10.03.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.06.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SULTAN HÜSEYİN BAYKARA DÖNEMİ DERVİŞ ALİ İSYANI (1492-1493)

 10.53718/gttad.1263212

 ARAZGUL REJEPOVA*

ÖZ

Sultan Hüseyin Baykara (1438-1506), Timurlu devletin kurucusu Emir Timur'un haleflerinden olup, Timuruların Horasan'daki (1469-1506) son hükümdarıdır. Sultan Hüseyin Baykara'nın çocukluktan itibaren arkadaşı olan Nizamüddin Ali Şir Nevâî (1441-1501), Timurlu mirzalarından dönemin Horasan hükümdarı Ebû'l Kasım Babür'ün (ö.1457) Sebzevar topraklarının emiri Gıyaseddin Kiçkine'nin oğludur. Ebû'l Kasım Babür, Sultan Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevâî'ye çocukluklarından itibaren sahip çıkmış ve hanedan sarayında birlikte eğitim almalarını sağlamıştır. Sultan Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevâî arasındaki tarihe damgasını vuran önemli arkadaşlık bu dönemden itibaren başlamıştır. Ebû'l Kasım Babür, Meşhed'e gittiğinde bu iki genci yanından götürmüş, fakat ziyareti esnasında Meşhed'de vefat etmiştir. Bunun üzerine Horasan toprakları bir diğer Timurlu mirzası olan ve Maverâünnehir topraklarının hükümdarı Ebû Said Mirza'nın (ö.1469) hâkimiyeti altına girmiştir. Ebû Said Mirza'nın Horasan'ı ele geçirmesi sonucunda Sultan Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevâî'nin, dönemin siyasi nedenlerden ötürü bir süreliğine yolları ayrılmıştır. Bu dönemde Sultan Hüseyin Baykara Merv'e gitmiş, Ali Şir Nevâî ise kısa süre Meşhed'de kalmış, sonra Herat'a gelmiş ardından Semerkant'a gitmiştir. İki arkadaşın ayrılığı Sultan Hüseyin Baykara'nın 1469 senesinde Horasan topraklarını ele geçirerek Herat'ta saltanat tahtına oturması ile son bulmuştur. Sultan Hüseyin Baykara önemli mücadeleler ile elde ettiği hükümdarlığının ilk günlerinden itibaren çocukluk arkadaşı Ali Şir Nevâî'nin Semerkant'tan Herat'a kendi yanına gelmesini sağlamıştır.

Bu çalışmada ele alınan Derviş Ali, Ali Şir Nevâî'nin kardeşidir. Ancak onun doğum tarihi, çocukluğu, gençliği ve eğitim durumu ile ilgili detaylı bilgiler yoktur. Hatta Derviş Ali'nin Ali Şir Nevâî'den büyük veya küçük olduğuna dair çelişkili ifadelerle denk gelinmiştir. Onun hakkında, kardeşi Ali Şir Nevâî'nin Sultan Hüseyin Baykara'nın yakın arkadaşı olmasından ötürü kendisine de devlet divanı içerisinde emirlik unvanı tahsis edildiğine dair bilgiler mevcuttur. Derviş Ali'nin, tarih sayfalarında esas isminin geçtiği yer ise Sultan Hüseyin Baykara'nın oğlu, Belh hâkimi İbrahim Hüseyin Mirza'nın yanında kitabdâr vazifesini yerine getirdiği döneme aittir. Bu dönemde İbrahim Mirza'nın yerine Belh'i yönettiği ve bu süreç içerisinde kendine göre bazı gerekçeleri olduğu düşüncesinden ötürü devlete karşı isyana kalkışması ile gündeme gelmiştir. Bazı kaynaklarda belirtilen bilgilere göre; Derviş Ali'nin isyana kalkışmasının sebebi kardeşi Ali Şir Nevâî'nin Herat'tan uzaklaştırılarak Astarâbad valisi tayin edilmesinden itibaren onun devlet nezdinde itibarsızlaştığı görüşünden kaynaklanmaktadır. Sultan Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevâî'yi Astarabad emiri görevine atayarak payitahttan uzaklaşmasına sebep olmuştur. Bu süreçte devletin ekonomik sıkıntısını düzeltceği sözünü verdiği için Nevâî'nin muhalifi Meceddin Muhammed'i devletin en üst düzey görevine getirmiştir. Fakat Derviş Ali'nin isyan teşebbüsü Nevâî'nin Herat'a tekrar geri dönmesinden sonra gerçekleşmiştir. Meceddin Muhammed, Ali Şir Nevâî Herat'a geri dönmesinden sonra da iki seneden fazla devletin üst düzey görevlisi olarak kalmıştır. Bu sebepten ötürü Nevâî'nin kardeşi Derviş Ali, kendi geleceği açısından sıkıntılı bir durum ile karşı karşıya kalacağı endişesini taşımış olmalıdır ki devlete karşı isyana kalkışmıştır. Ayrıca devlet erkânını arasında Ali Şir Nevâî'ye muhalif olan kimseler Derviş Ali isyanının, bizzat Ali Şir Nevâî'nin teşvikleri ile meydana geldiğine dair dedikodular çıkarmıştır. Bu bilgiler ışığında bazı kaynaklarda Derviş Ali isyanında Nevâî'nin bilgisi olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Bu çalışmanın amacı ana kaynaklara dayanarak Derviş Ali'nin isyanı ile ilgili Ali Şir Nevâî'nin bir müdahalesinin olup olmadığını tespit edilmesidir.

*Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: gulrecepova99@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3713-0023.

SULTAN HÜSEYİN BAYKARA DÖNEMİ DERVİŞ ALİ İSYANI (1492-1493)

Anahtar Kelimeler: Derviş Ali İsyanı, Kökeltaş, Astarâbad, Sultan Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevâî.

DERVIS ALI REBELLION DURING THE REIGN OF SULTAN HUSAYN BAYQARA

(1492-1493)

ABSTRACT

Sultan Husayn Bayqara (1438-1506) was one of the successors of Emir Timur, the founder of the Timurid state, and the last ruler of the Timurids in Khorasan (1469-1506). Nizamüddin Ali Shir Nava'i (1441-1501), who was a friend of Sultan Hüseyin Baykara from childhood, was the son of Gıyaseddin Kichyen, the emir of the Sabzevar of Abu Qasim Babur (d.1457), the Khorasan ruler of his time, one of the Timurid princes. Abu Qasim Babur took care of Sultan Hussein Baykara and Ali Shir Nava'i from their childhood and ensured that they were educated together in the dynastic court. The legendary friendship that left its mark on the history of Sultan Husayn Bayqara and Ali Shir Nava'i began from these periods. Abu Qasim Babur took these two young friends with him during his visit to Mashhad, but he died in Mashhad during his visit. Upon this, the Khorasan lands came under the rule of another Timurid mirza, Abu Said Mirza (d.1469), the ruler of the Transoxiana lands. As a result of Abu Said Mirza's capture of Khorasan, Sultan Husayn Bayqara and Ali Shir Nava'i parted ways for a while due to the political reasons of their time. During this period, Sultan Husayn Bayqara went to Merv, Ali Shir Nava'i stayed in Mashhad for a short time, then came to Herat and then went to Samarkand. The separation of the two friends ended in 1469 when Sultan Husayn Bayqara seized the lands of Khorasan and took the throne in Herat. From the first days of his reign, Sultan Husayn Bayqara achieved through important struggles, he ensured that his childhood friend Ali Shir Nava'i came to Herat from Samarkand to his side.

Dervish Ali, who is discussed in this study, is the brother of Ali Shir Nava'i. However, there is no detailed information about his date of birth, childhood, youth and educational status. In fact, there have been contradictory statements that Dervish Ali was greater or younger than Ali Shir Nava'i. There is information about him that since his brother Ali Shir Nava'i was a close friend of Sultan Husayn Bayqara, he was also allocated the title of emir within the state court. The place where Derviş Ali's real name is mentioned in the pages of history belongs to the period when he performed the duty of bookkeeper under Sultan Husayn Bayqara's son, Ibrahim Husayn Mirza, the ruler of Balkh. In fact, he came to the fore with his attempt to rebel against the state because of the idea that he ruled Balkh instead of Ibrahim Mirza and that he had some reasons for himself in this process. According to the information stated in some sources; the reason why Dervish Ali attempted to rebel stemmed from the view that since his brother Ali Shir Nava'i was removed from Herat and appointed governor of Esterabad, he had been discredited in the eyes of the state. Sultan Husayn Bayqara appointed Ali Shir Nava'i as the emir of Esterabad, causing him to move away from the capital. In this process, he promised to correct the economic distress of the state and brought Navai's opponent Majdaddin Muhammad to the highest level of the state. However, Dervish Ali's attempt to rebel took place after Nava'i returned to Herat. Majdaddin Muhammad remained a high-ranking official of the state for more than two years after Ali Shir Nava'i returned to Herat. For this reason, Navai's brother Dervish Ali must have been worried that he would face a difficult situation for his own future, so he attempted to rebel against the state. In addition, among the state officials, those who opposed Ali Shir Nava'i spread rumors that the rebellion of Dervish Ali was caused by him. Basen on this information, some researchers also support the claim that Nava'i had a hand in the Dervish Ali rebellion. The aim of this study is to determine whether there was an intervention of Ali Shir Nava'i regarding the rebellion of Dervish Ali based on the main sources.

Keywords: Dervish Ali Rebellion, Kökeltas, Esterabad, Sultan Husayn Bayqara, Ali Shir Navai.

GİRİŞ

Ali Şir Nevâî ve Derviş Ali, Emir Gıyâseddin Kîçkine'nin çocuklarıdır. Emir Gıyâseddin Kîçkine ve kayınpederi Ebû Sait Çiçek'in Sultan Hüseyin Baykara'nın dedesi olan Mirza Baykara'nın (ö.1417.) Fars hâkimiyeti döneminde hizmetinde olduğu bilinmektedir.¹ Onun daha sonra Ebû'l Kasım Babür'ün (1449-1457) hükümdarlığı döneminde Sebzevar vilayetinin emiri görevine getirilmiş olduğuna dair bilgiler mevcut olup,² Ali Şir Nevâî'nin ailesinin Sultan Hüseyin Baykara'nın atalarına, kapı kulu olarak hizmet ettiği kesindir.³ Gıyâseddin Kîçkine'nin çocuklarından Ali Şir 9 Şubat 1441 tarihinde doğmuştur.⁴ Ancak Derviş Ali'nin doğum

¹ İsmail Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2010, s. 111; Zeki Velidi Togan, "Ali Şir Nevâî", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1978, s. 349.

² Agâh Sırrı Levend, *Ali Şir Nevâî, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara 1965, s. 30.

³ Togan, agm, s. 349.

⁴ Levend, age, C. 1, s. 29.

tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda hiçbir bilgi olmadığı gibi Derviş Ali'nin, Nevâî'den büyük veya küçük olduğuna dair de çelişkili bilgiler mevcuttur. Mesela, Timurlu sultanı Şahruh'un vefatı üzerine ülkede çıkan kargaşa nedeniyle Gıyâseddin Kîçkine'nin küçük oğlu Ali Şir ile Yezd şehri üzerinden Irak'a gittiği zikredilirken,⁵ Mirza Zahirüddîn Babür'ün *Babürnâme* adlı eserinde ise Derviş Ali için "Nevâî'nin küçük kardeşi" ifadesi kullanılmaktadır.⁶

Sultan Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevâî ile kardeşi Derviş Ali'yi *kökeltaş* yani *sütkardeş* olarak görmektedir.⁷ Bu iki aile arasındaki *kökeltaşlık* meselesinin kökeninin Emir Timur'un oğlu Ömer Şeyh zamanına kadar gittiği bilinmektedir. Ali Şir Nevâî'nin baba tarafından dedesinin, Sultan Hüseyin Baykara'nın baba tarafından dedesine (büyük ihtimal Emir Timur'a) hizmet ettiği dönemde bu ailenin annesinin Ömer Şeyh'e sütannelik yapmış olması⁸ nedeniyle Sultan Hüseyin Baykara, Gıyâseddin Kîçkine'nin çocuklarına *kökeltaş* olarak hitap etmeyi tercih etmiştir.

Gıyâseddin Kîçkine'nin, Sebzevar valisi tayin edildiği zaman Ali Şir Nevâî Herat'ta kalarak Timurlu sarayında Mirza Sultan Hüseyin Baykara ile birlikte eğitim almıştır. Kaynaklarda, özellikle çocukluğu ve aldığı eğitim hakkında bilgi mevcut olmayan Derviş Ali'nin, bu süreçte babası ile birlikte Sebzevar'a gidip gitmediği ve gençlik dönemleri hakkında da fazla bir bilgiye sahip değiliz. Kaynaklarda genellikle Nevâî'nin kardeşi olduğu ifade edilen Derviş Ali, Sultan Hüseyin Baykara'nın hükümdarlık döneminde de siyasi veya kültürel alanda ön plana çıkmamıştır.

1. Ali Şir Nevâî'nin Sultan Hüseyin Baykara Nezindeki Yeri

Sultan Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevâî arasında gelişen ve Timurlu tarihine damgasını vuran arkadaşlığın temeli daha çocukluk dönemine kadar gitmektedir. Çocukluk döneminde sarayda birlikte eğitim alan bu iki arkadaşın yolları ise hamileri Sultan Ebû'l Kasım Babür'ün (ö. 1457) vefatının ardından bir süreliğine ayrılmak zorunda kalmıştır.⁹ Fakat Ebû'l Kasım Babür'den sonra Herat tahtına sahip olan Sultan Ebû Said'in (ö.1469) ölümü üzerine Sultan Hüseyin Baykara'nın Herat'ta tahta çıkmasıyla iki arkadaş yeniden bir araya gelmişlerdir. Çünkü Sultan Hüseyin Baykara saltanatının daha ilk günlerinde çocukluk arkadaşı olan Ali Şir Nevâî'yi yanına almış ve kendisine devlet divanında mühürdarlık görevini vermiştir.¹⁰ Sultan Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevâî arasındaki çocukluk dönemlerinden itibaren başlayan ve ilerleyen bu samimi ilişki Ali Şir Nevâî'nin (ö.1501) vefatına kadar aralıksız bir şekilde devam etmiştir.¹¹ Sultan Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığı döneminde Ali Şir Nevâî sadece devlet divanındaki görevleri ile değil ayrıca Horasan'ın Herat ağırlıklı olmak üzere birçok bölgesinde inşa ettirdiği hayır kurumları ve bunların idaresi için kurduğu vakıflara yapmış olduğu önemli bağışlarla da halk arasında çok itibar kazanmıştır.¹²

Sultan Hüseyin Baykara'nın devlet yönetiminde ise daha çok hükümdarın fikir ve görüşlerini yönlendirmekle ön plana çıkan Ali Şir Nevâî devletin fiili yöneticisi olarak ün salmıştır. Fakat 1487 yılında bizzat Sultan Hüseyin Baykara tarafından Astarâbad valisi görevine atanması ve Herat'tan uzaklaştırılması, devlet erkânı içerisinde bu iki samimi arkadaşın arasının açılmış olabileceği dedikodularına da neden olmuştur.¹³ Timurlu tarihçisi Hondmir, *Habibü's-Siyer* adlı eserinde Ali Şir Nevâî'nin Astarâbad valisi olarak görevlendirilmesini ve vilayeti idare etmesini şu şekilde dile getirmektedir:

"1487 senesi kışında Merv'de konaklamakta olan Sultan Hüseyin Baykara, daha önce Cürcan hâkimi Vali Bey'in vefatı üzerine onun yerine tayin ettiği Emir Moğol'u yanına çağırma ve yakın dostu Nizamüddin Ali Şir'i Astarabad hâkimliğine atamaya karar verdi. Hükümdarın bu kararı kendisine bildirildiğinde, devlet işlerinin yükü altına girmektense ilahi fazilet kazanmayı tercih eden emir önce bu teklifi reddetti. Ancak sultanın ısrarlı ricası sonucunda görevi kabul etmek zorunda kaldı ve Emir Nizamüddin Baba Ali ile Emir Bedreddin'i de yanına alarak Cürcan'a hareket etti. Emir Ali Şir Astrabad'a yaklaşırken Emir Moğol ise Merv'e doğru hareket etti. Emir Ali Şir Astarabad'da Güleşan'a vardığı zaman seyidler, ulema ve ileri gelenler onun gelmesinden duydukları gururu ifade ederken, onun adaleti ve dürüstlüğü ile zorbalık ve baskıdan kurtarılan vatandaşlar ve köylüler ise güven ve emniyet beşiğinde uyudular. Mazenderan, Rustamdar ve Gilan vilayetlerinin hâkimleri Emir Ali Şir'in valiliğini duydukları zaman uygun hediyeler ve armağanlarla birlikte Astarabad'a ulaklar yolladılar, saygı ve sadakat mesajları gönderdiler. Astarabad'daki bu muhteşem emirin döneminde kudretli padişah [Akkoyunlu] Sultan Yakub Mirza da zarif

⁵ Ali Şir Nevâî, *Mecalisü'n-Nefâ'is*, çev. A. Naci Tokmak, TDK, Yayınları, Ankara 2015, s. 345.

⁶ Zahirüddin Muhammed Babür, *Babürname (Babür'ün Hatıraları)*, çev. Reşit Rahmeti Arat, C. 2, MEB Yayınları, İstanbul 1970, s. 270.

⁷ Togan, agm, s. 350. Moğolca *sütkardeş* anlamına gelmekte olan *kökeltaş* kelimesi ayrıca *süt karındaş* ve *rıza'î şir hure* olarak da ifade edilmektedir. bkz. Ersin Teres, *Çağatayca Söz Yapımı*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009, s. 131. Kökeltaşlık, Timurular sonrasında da görülmektedir. Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 153-154.

⁸ Özbek Milli Ansiklopedisi, "Ali Şir Nevâî", *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*, Devlet İلمي Neşriyat, Taşkent t.y., s. 332.

⁹ Levend, age, C. 1, s. 30.

¹⁰ Ramise Uygun, *Ali Şir Nevâî*, Uz. Fen Neşriyatı, Taşkent 1942, s. 9-10.

¹¹ Günay Kut, "Ali Şir Nevâî", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 449.

¹² Musa Şamil Yüksel, *Timurlulara Din-Devlet İlişkisi*, TTK Yayınları, Ankara 2009, s. 184.

¹³ Togan, age, s. 351.

SULTAN HÜSEYİN BAYKARA DÖNEMİ DERVİŞ ALİ İSYANI (1492-1493)

kaftanlar ve sayısız hediyelerle birlikte birçok elçi gönderdi, samimi fermanlar ve dostane buyruklar yolladı. Hükümdarın sırdaşı da bu yöneticilerin elçilerine at, altın ve giysiler hediye etti. Sultan Yakub Mirza ile Gilan, Rüstendar ve Mazenderan yöneticilerine şahane hediyeler gönderdi. Cürcan eyaletini ise halkını düşünerek büyük bir ihtişamla yönetti.”¹⁴

Sultan Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevâî'yi Astarâbad'a gönderdikten hemen sonra devletin içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntıları çözebileceği iddiasıyla Nevâî'ye muhalif olan Meceddin Muhammed'i maliyenin başına getirmiş ve kendisine istediği sınırsız yetkiyi de vermiştir. Meceddin bu yetkiye dayanarak ilk önce devlet erkânının önde gelen kişilerini sorguya çekmiş, halktan rüşvet aldıkları iddiası ile kendilerinden 2.000 tümen para toplamıştır. Meceddin'in iş başına gelmesi çiftçi ve sanatçılar için çok faydalı olmakla birlikte devlet erkânı ise ciddi sıkıntılara maruz kalmıştır.¹⁵ Meceddin Muhammed'in sınırsız yetkilerle maliyenin başına getirilmesi Sultan Hüseyin Baykara'nın Nevâî'yi payitahttan bilinçli bir şekilde uzaklaştırmış olduğunu akla getirmektedir. Ali Şir Nevâî için gurur kırıcı bir durum olarak algılanan bu durum¹⁶ değerlendirildiğinde Ali Şir Nevâî'nin Astarâbad'a gönderilmesinin iki nedeni olabileceği iddia edilebilir.

Birincisi, Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Astarâbad'da önceki yöneticiler döneminde ciddi sıkıntılar yaşanmış olmalı ki, Ali Şir Nevâî yaşanan bu sıkıntıları ortadan kaldırmak için gönderilmiştir. Nitekim Sultan Hüseyin Baykara'nın, Ali Şir Nevâî'yi Astarâbad'a vali olarak atadığı esnada sınır komşusu Akkoyunlu hükümdarı Yakup Bey'e gönderdiği mektup bu konuda bize ipuçları vermektedir. Mektubunda iki hanedan arasındaki dostane ilişkilerden bahseden ve bu dostane ilişkileri her zaman sağlam tutmak açısından hudut memleketlerine önemli görevler düştüğünü ifade etmiştir. Sultan Hüseyin Baykara, “Bugüne kadar Astarâbad'a atanan valiler bu konuda başarısız oldukları için en yakın dostu ve devlet erbabı arasında en tedbirlisi olan Ali Şir Nevâî'yi vali tayin ettiğini” belirtmiştir. Ali Şir Nevâî'in buradaki yetkisi hakkında da şu ifadeler yer vermiştir:

“elhak, saadetli sıfatları kendisinde toplayan, devletimizin sırlarına vâkıf, saltanatımızın en üstünü, memleketimizin dayancı, sultan hazretlerinin inançlısı ve hakanlık kılıfı Nizamüddin Ali Şir'dir. Her halde o kişinin mütevazı iyi niyetliliği sizin hatırıma da malum olsa gerek. O, bizim devletimizin nuru ve onun cennetmekân sohbetleri bir lahza olsa da aklımızdan çıkmamış ve çıkması da mümkün değildir. Ama önemli gerekçeler nedeniyle Astarabad'ın hâkimiyetinin tamamını Ali Şir'in tasarruflu ve dürüst pençelerine müşerref kıldık. O kişiyle sıkı bir dostluk ve dayanışmamız mevcuttur. Sadır olan işler ile ilgili “meşveret almadan yapılan iş doğru değildir”, sözünü göz önünde bulundurup onun ile mektuplar ve yazışmalar kapısını açık tutun. Mezkûrun (emir) her ne olursa olsun, her konuda gerekli gördüğü her çalışması, din ve devletin doğru tedbiri ve mülki milletin revacı, tamamen onun istediği gibi olduğuna hiç şüphe yoktur. Onun, temiz hatırına ne gelirse ve onu faaliyete geçirirse, bilin ki bizim için de aynısı uygun ve doğru bulunacaktır.”¹⁷

Bu mektuptan da anlaşılacağı üzere Ali Şir Nevâî'nin Astarâbad'a gönderilmesinde Sultan Hüseyin Baykara'nın kendisine karşı bir düşmanlık beslemesi mümkün görünmemektedir. Fakat dönemin devlet adamları arasında var olan çekişmeler ve meydana gelen entrikaların etkisi ile hükümdar ile Ali Şir Nevâî'nin arasının açıldığına dair bir şayanın yayılmış olabileceği muhtemel görünmektedir.

İkincisi, Sultan Hüseyin Baykara, Meceddin Muhammed'e istediği sınırsız yetkiyi vermeye karar kıldığı zaman bundan devlet erkânının ciddi şekilde zarar göreceğini öngörmüş olmalıdır ki, samimi arkadaşı ve *kükeltaşım* bu durumdan etkilenmemesi için onu payitahttan uzaklaştırma düşüncesi içerisinde olabilir. Kaynaklarda özellikle Ali Şir Nevâî'nin Astarâbad emiri olduğu dönemde Sultan Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevâî arasında bir tartışma veya anlaşmazlık olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Şayet böyle bir durum söz konusu olsaydı, yukarıdaki mektupta ifade edildiği üzere halkın ve bölgedeki yerli ve yabancı birçok yöneticinin çok sevdiği Ali Şir Nevâî gibi bir emirin sınır bölgesine büyük yetkilerle yönetici olarak tayin edilmesi o dönemin siyasi tarihi açısından bakıldığında pek de mantıklı görünmemektedir. Çünkü dönemin Timurlu siyasi tarihinin en önemli meselelerinden birisi güçlü emir ve mirzaların giriştikleri “isyan” hareketleridir. Kaynaklarda dile getirilen, emirlerin bazıları “Derviş Ali'nin devlete karşı muhalefeti Emir Ali Şir'in onayı olmadan gerçekleşemez” şeklinde Sultan Hüseyin Baykara'ya arz ettiklerinde “o hazret Emir Ali Şir'e gücendi”¹⁸ ifadeleri bu durumun en önemli göstergesidir. Ancak hakkında, hükümdar ile kavgalı bile olsa Astarabad'da önemli yetkilere sahip iken isyan etmeyi aklından bile geçirmeyecek bir karaktere sahip olduğu kanaati taşıdığımız Ali Şir Nevâî'nin siyasi yönden daha silik ve kabiliyetsiz kardeşi Derviş Ali'nin isyanına destek vermiş olması mantıklı ve muhtemel görünmemektedir ki, bunun gerekçeleri ilerleyen bölümde tartışılacaktır.

¹⁴ Hondmir, *Habibü's-Siyer*, C. 4, Yay. Muhammed Debir Siyâki, Tahran 1333 h.ş., s. 179-180.

¹⁵ Aka, *age*, s. 116.

¹⁶ Levend, *age*, C. 1, s. 37.

¹⁷ Asomeddin Urunbayev, Mahmud Hasanov, *Nevâî Zamandaşlarının Mektuplarında (Nevâî Albümünden derlenen)*, Özbekistan SSC Neşriyatı, Taşkent 1990, s. 49-50. Bu mektubun asıl nüshası Taşkent el yazılar fondünde 286 numaralı dosyada bulunmaktadır.

¹⁸ Hasan'ı Rumlu *Ahsenü't-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 603; V.V. Bartold, *Mir Ali Şir ve Türkmen Halkının Tarihi*, çev. İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2020, s. 59.

Ali Şir Nevâî, görevi esnasında Astarâbad'ı Emir Bedreddin'e bırakıp kendisi Herat'a, Sultan Hüseyin Baykara'nın huzuruna gelmiştir. Ardından Sultan Hüseyin Baykara'dan Astarâbad emirliğinin başka birine verilmesini rica ederek kendisinin tekrar Sultan'ın yakınında olma şerefine layık görülmesini istemiştir. Fakat onun bu ricası Sultan tarafından ilk etapta geri çevrilmiş ve Nevâî tekrar Astarâbad'a geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁹ Ali Şir Nevâî, daha sonra önemli bir iş için yanında bulunan Emir Haydar'ı Sultan Hüseyin'in huzuruna göndermiştir. Fakat Emir Haydar, Sultan'ın huzuruna çıkarak: "*Hilafet yuvası olan eşîğinin memurları Emir Ali Şir'e zehirli yemek yedirmek için Kakulî Bukavul'ı baştan çıkardılar*" diye şikâyet etmiştir. Bu durumdan endişe eden Sultan Hüseyin, Ali Şir Nevâî hakkında bunun gibi fitne fesat durumu aklından bile geçirmedigini izah eden bir mektup yazmış, mektubu bir elçi ile Astarâbad'a göndermiştir. Ali Şir Nevâî, bu mektuba çok şaşırılmış ve Sultan'ın emri ile Herat'a gelerek canına kastedilmesi olayının tamamen yalan olduğunu, bunun gibi sıkıntılı durum ile karşılaşmadığını zikretmiştir. Bunun üzerine Sultan Hüseyin Baykara'nın emri ile Emir Haydar tutuklanarak hapsedilmiştir.²⁰ Fakat bu olumsuz durum vasıtası ile Herat'a gelen Ali Şir Nevâî artık Astarâbad'a geri dönmemiş ve hala Sultan'ın kıymetli dostu olarak onun yanında yerini almıştır. Ali Şir Nevâî'nin Herat'a geri dönmesi sonucunda Mecdeddin Muhammed devlet kademesinde görevli olmasına karşılık görev aldığı ilk günlerdeki üstün yetkisinin azalmaya başladığı da görülmektedir.²¹

Bu dönemde meydana gelen önemli bir durum "mühür sındırma" (mühür kırma) meselesidir. Türk-Moğol törelerine göre bazı boy beyleri diğer boy beylerine nazaran divanda daha önde oturma hakkına sahiptir. Ali Şir Nevâî'nin Uygur boyundan olduğu için daha alt kademede oturması âdeti mevcuttur. Seleflerinden miras kalan bu geleneğe Sultan Hüseyin Baykara'nın da müdahale etme yetkisi yoktur. Ali Şir Nevâî, Uygur kabilesinden olmasına rağmen sürekli sultanın yanında yer almıştır. Büyük ihtimalle divandaki diğer beyler tarafından bu durumun töreye aykırı olduğu dile getirilmiş ve Ali Şir Nevâî, küçük düşürücü imalara maruz kalmıştır. Devletin üst kademeli memuru olan Ali Şir Nevâî vazifesine rağmen, bu rencide edici sebepten ötürü görevinden istifa ederek, sadece hükümdarın nedimi olarak kalmayı tercih etmiştir. Bu konu "mühür sındırma"²² ifadesi ile gündeme gelmektedir. Ali Şir Nevâî, söz konusu durum ile ilgili *Nevadürü'ş-Şebbab* adlı eserinde, "*divanda mühür bastığından, nefisine şikte etmemek için mührüne şikte etmiş*" başlığı altında şöyle bir şiir dile getirmiştir:

"Çün bana lütfetti şah divanında mühür
Bundandır ilk önce mühür vurmağım
Kim, gururu, nefsi serkeş idi bana
Baçadan hep geride oturmağım
Çün şikte nefis hâsıl olmadı
Bundan idi mührümü sındırmağım"²³

(bana şah divanında mühür vurmam lütfedildi, buradaki vazifemin öncülüğü sebebiyle, ilk önce mühür vurmam gerektiği halde, bu konuda herkesten geride oturmam gururumu ve nefsimi incitti bu yüzden mührümü kırmak zorunda kaldım). Nevâî, mühür kırma, olayından sonra "mukarreb'i Hazret'i Sultan" unvanı ile Sultan Hüseyin'in nedimi olarak kalmıştır.²⁴ Ali Şir Nevâî bu süreçten sonra Sultan Hüseyin Baykara'nın fikir danıştığı bir kimse olarak devlet içerisinde görevine devam etmiştir. Zikredilen dönemde Sultan Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevâî'yi yanında tutmak istemiştir ki onun hacca gitmek için izin istemesine rağmen şimdilik ertelemesini rica ederek izin vermemiştir.²⁵

2. Derviş Ali İsyamı

Ali Şir Nevâî'nin kardeşi Derviş Ali'nin hayatı hakkında bilinen bilgiler şu şekildedir: O, 1481 veya 1482 de Sultan Hüseyin Baykara'nın divan emirleri arasında yer almış daha sonra Sultan Hüseyin Baykara'nın oğlu İbrahim Hüseyin Mirza adına Belh'i yönetmiştir. Ayrıca 1503 yılında Şeybani Han'ın hizmetine girdiği ve 1510'da Zahirüddin Babür'ün yanına gittiği görülmektedir.²⁶ Zahirüddin Babür de eserinde *Derviş Ali, ben 1510 tarihinde Kunduz'a geldiğim zaman yanıma gelmiştir; şaşırılmış ve bitkin bir halde idi* ifadelerine yer vermiştir.²⁷ Derviş Ali'nin isyan etme meselesine dair detaylar ise şu şekilde aktarılmaktadır:

¹⁹ Bartold, *age*, s. 57.

²⁰ Hasan'ı Rumlu, *age*, s. 589.

²¹ Bartold, *age*, s. 58.

²² Togan, *age*, s. 351.

²³ Ali Şir Nevâî, *Mükemmel Eserler Toplumı, Nevadürü'ş-Şebbab*, C. 4, Özbekistan SSR "Fen" Neşriyatı, Taşkent 1989, s. 362.

²⁴ Levend, *age*, C. 1, s. 42.

²⁵ Togan, *age*, s. 351.

²⁶ *Nevâî Zamandaşlarının Hatırasında*, s. 201.

²⁷ Babür, *age*, C. 2, s. 270.

SULTAN HÜSEYİN BAYKARA DÖNEMİ DERVİŞ ALİ İSYANI (1492-1493)

Derviş Ali'ye Sultan Hüseyin Baykara döneminde divanda yer verilmesinin nedeni muhtemelen Ali Şir Nevâî'nin kardeşi olmasından dolayıydı. Çünkü Derviş Ali'nin yetenezsiz bir yönetici olduğu görülmektedir. Zahirüddîn Babür: *Derviş Ali, Ali Şir Bey'in öz küçük kardeşiydi. Bir müddet Belh'in idaresi onda idi ve iyi idare etti. Beceriksiz ve kabiliyetsiz bir adamdı. Sultan Hüseyin Mirza ilk defa Kunduz ve Hisar üzerine geldiği zaman onun beceriksizliği yüzünden muvaffak olamadı ve Derviş Ali'yi Belh hükümdarlığından azlettiler. Beylik kabiliyetinden ve elçilik salâhiyetinden uzaktı. Herhalde Ali Şir Bey yüzünden böyle itibar görmüştür* ifadelerine yer vermektedir.²⁸

Derviş Ali, Sultan Hüseyin Baykara'nın oğlu, Belh hâkimi İbrahim Hüseyin Mirza'nın hizmetinde yer almış ayrıca kitapdarlık vazifesinde bulunmuştur. Onun bu dönemde isyan etmesinin en önemli sebebi kardeşi Ali Şir Nevâî'nin, Sultan Hüseyin Baykara'nın gözünde itibarını kaybetmiş ve nezaketen Herat'tan uzaklaştırılarak Astarabat valiliğine tayin edilmiş olması görüşüdür. Hatta Ali Şir Nevâî, Herat'a geri dönmesine rağmen Sultan Hüseyin Baykara'nın yanında eski itibarını kazanamamış olduğunu düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Bu sebeplerden ötürü Derviş Ali, muhtemelen kardeşinin itibarını kaybetmiş olması, kendisini de devlet görevinden uzaklaştırılacağı düşüncesi ile hareket etmiştir.²⁹

Derviş Ali, isyan girişimini adım adım planlamıştır. İlk olarak Belh hâkimi İbrahim Mirza'yı şehirden uzaklaştırmak için Sultan Hüseyin Baykara'nın mührünü yaptırmıştır. Ardından İbrahim Mirza'nın Sultan Hüseyin Baykara tarafından başkent Herat'a çağrıldığına dair sahte bir nişan hazırlatmıştır. Daha sonra sahte nişan İbrahim Mirza'ya götürülmüş ve İbrahim Mirza Herat'a doğru yola çıkmıştır. Bu esnada Derviş Ali, Sultan Hüseyin Baykara'nın muhalifi, Sultan Ebu Said'in oğlu Sultan Mahmut Mirza ile irtibata geçmiştir. İbrahim Mirza Herat'a ulaştığında nişanın sahte olduğu anlaşılmış ve bu durum Sultan Hüseyin Baykara'yı ciddi şekilde endişelendirmiştir. Sultan Hüseyin Baykara, Derviş Ali'nin düşmanları ile ittifak kurmasını engellemek için ordusuna hazırlanma emri vermiştir. Tüm bunlar olurken devlet adamları arasında Derviş Ali'nin isyanıyla kardeşi Ali Şir Nevâî'nin bağlantılı olduğu şayiaları yayılmıştır. Bu esnada dönemin devlet adamlarından olan Hoca Gıyaseddin Dehdar, Sultan Hüseyin'in huzuruna çıkarak, *"sultanım siz bu kul evladı edepsizin davranışlarından aklınıza elem fikirler getirmeyin. Ben hemen şu anda yola çıkar, Belh'e varır ve onu zincire vurarak sizin huzurunuzda getiririm"* şeklinde Belh'e gitmek için izin istemiştir. Sultan Hüseyin Baykara, Gıyaseddin Dehdar'a Belh'e gitmesi için izin vermiş ve kendisi de ordusu ile birlikte Belh yakınlarında bulunan Murgab Nehri'nin kenarındaki Tahti Hatun mevkiine kadar gelmiştir. Bu esnada Belh'e giren Gıyaseddin Dehdar, Derviş Ali'yi isyanından dolayı azarlamış ve kendisi ile birlikte hükümdarın huzuruna çıkmaya ikna etmiştir. Gıyaseddin Dehdar, Sultan Hüseyin Baykara'nın bulunduğu konuma gelince Derviş Ali'yi bir yerde saklayarak hükümdarın karşısına çıkmıştır. Bu doğrultuda Sultan Hüseyin Baykara'ya, *"Sultanım, günahkâr kulunuz Derviş Ali'yi huzurunuzda getirdim, ama bu civarlarda demirci usta bulamadığımdan onu zincire vuramadım. Eğer izin verirseniz bir demirci usta bularak size söz verdiğim gibi onu huzurunuzda zincire vurarak getirmek isterim"* demiştir. Sultan Hüseyin bu ifadelerle gülümseyerek, *"ben Derviş Ali'nin günahlarını bağışladım, rahatlık ile huzuruma gelebilir"* şeklinde izin vermiştir. Ardından Derviş Ali, özür dileyerek, hilat ve değerli hediyeler ile sultanın huzuruna çıkmış, Sultan Hüseyin de bu durundan memnun olarak Derviş Ali'yi affetmiştir.³⁰

Görüldüğü üzere Derviş Ali isyanı, her iki taraf da bir zarar görmeden çözülmüştür. Ancak Derviş Ali'nin isyanı ve sonrasında meydana gelen olaylar bazı devlet adamları arasında Ali Şir Nevâî'ye karşı zaten mevcut olan hoşnutsuzluğu arttırmıştır. Dolayısıyla kardeşinin isyan etmesi hususunda Ali Şir Nevâî'nin dâhili olduğu iftiralari ortaya çıkmıştır. Sultan Hüseyin Baykara da söz konusu iftirallardan rahatsız olmuş olacak ki Ali Şir Nevâî'nin kardeşinin isyanından sorumlu tutulmaması için olay ile ilgili bir ferman çıkarmak mecburiyetinde kalmıştır. Söz konusu ferman şu şekildedir:

"Tahtımızın dayancı, zaferlere yoldaş evlatlar, saygıdeğer emirler, sadırlar, vezirler, tüm devlet erkânı alicenap hazretin (sultanın) ayanları ve ulu Saidler tabakası ve izzetli ulema, ahali ve avam, Türk, Arap, Acem toplulukları hepiniz bilmelisiniz. Cihan ehline zahir, aydın ve açıktır ki biz, kendimize has saygın kimselerimizin derecesini yükseltmeyi, kendi mahsusluğu ile bilinen yakın kişilerimizin mertebesini üstün tutmayı, vacip mükellefietimiz olarak biliriz. O kıymetliler, (bize nispeten) sadık muvafakati, vefakârlıkları ve doğru yolda oldukları nedeniyle (şu anda bile) bizim sır perdemizin halvethanesine yakındırlar ve saygınlığı en yüksek mertebeye ulaştığı için hatırımız sırlarına alakadardırlar. Hususi olarak da saltanatımızın üstünü, sultan hazretlerinin yakını Nizamüddin Emir Ali Şir!

Biz devletimize güneş ışığı olan ve (sultanlık) nöbetimiz yeni başladığı günlerden itibaren, şeffaf rayımızı ve şifa kâr niyetimizi o zatın (Ali Şir) ali derecedeki izzetini yine de kemale yettiğini ve bize yakınlığının yine de yükseldiğini gördük. Onun şefkat, kudret ve kadir-kıymetini temiz desteği ile şu dereceye getirdik ki o zatın şöhreti, "sabık mahremler bize yakındırlar" denilen ayette göz önünde bulunduranlar arasında "Musa'ya Harun ne kadar yakın ise sen hem benim için ayınsın" denilen ayetin kıymetli hatıratı ile şeref buldu. Bu yüzden, bizim devletimizin

²⁸Babür, *age*, C. 2, s. 270.

²⁹ Özbekistan Milli Ansiklopedisi, agm, C. 1, s. 335.

³⁰ Nevâî *Zamandaşlarının Hatırasında*, s. 131. bkz. Hondmir, *age*, C. 4, s. 189.

nişanı “bana kendi ehlimden vezir verin, biraderim Harun ile tahtımı müstahkem eyleyin” denilen ayetin sedası ile övülmekte ve bu benim zihnimde her gün belki her saat sayı artmakta ve müstahkem olmaktadır.

Mezkûr saltanat üstününün (Emir Ali Şir'in) biraderi bu günlerde bazı günahları dolaysıyla (bizim tarafımızdan) itiraz meydanında tutuklu bulunmaktadır. Lakin irademiz şu ki tez zamanda onun cerimleri sayfasını af rakamları ile yıkayarak temizleriz. Amma bu arada bizim nurlu hatırımıza şunun dek (tehlikeli) fikri meydana getirdiler, şuurumuza gelmiştir ki, gaflet erbapları hata ve yanlışlık yüzünden gelip, bu vakanın memleket dayancı (Emir Ali Şir)'in işlerine hem tesir eder diye düşünenler olabilir. Buna binaen bu hükmü buyurduk: Mezkûr, saltanat üstünün vekilleri, riayet ve yetkilileri, hükmümüz altında olan mülklerin tamamında bizim bir önceki mutlaka doğru göstermemize amel kılıp, hesapsız merhametimiz sayesinde kendi görevleri ile meşgul olsunlar, (Emir Ali Şir'in) nefis hatırını temiz tutsunlar! Hâkimler, daruğalar, dâr-üs saltana Herat ve diğer memleketlerin ahalsininin tamamına lazım olan yol budur ki, onlar (emirin) yüksekliğini ve kudretini bizim devlet ile eşdeğer olup onun, bize yakınlığını kıymet verdiğimizizi bin kere fazla tasavvur kılsınlar. O, kişiye ve akrabalarına nispeten sultanın nezaketinin ve şefkatinin günden güne gelişmekte olduğunu bilsinler, (emirin) mühim işlerine yardım etsinler ve ondan her zaman desteklerini esirgemesinler. Onunla ilgili noksana düşmelerinden kendilerini alkoysunlar ve ihtiyatlı olsunlar!

Âli fermana muvafık onun (Ali Şir) kıymeti gece gündüz bakidir ve devam edecektir. Mübarek Ramazan ayının 24 de 898 yılında bitildi. (9 Temmuz 1493)”³¹

Bu ferman Ali Şir Nevâî'nin, Sultan Hüseyin Baykara'nın nezdinde ne kadar değerli olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Derviş Ali'nin de isyan girişiminden dolayı affedildiği ancak Belh'deki vazifesinden azledildiği zikredilmektedir. Hatta Sultan Hüseyin Baykara, Sultan Mahmud Mirza'nın üzerine, Hisar bölgesine sefer çıktığında Derviş Ali'yi Belh kalesine hapsedmiştir.³²Fakat sonradan serbest bırakılan Derviş Ali'nin hacca gidip geldiği de zikredilmektedir.³³ Derviş Ali'nin hayatı hakkında bilinen son bilgi onun 1510'da Zahirüddîn Babür'ün hizmetine girmiş olmasıdır. Onun daha sonraki hayatına dair bilgiler yetersizdir.

SONUÇ

Derviş Ali'nin Timurlu tarihi kaynaklarda yer alması, Ali Şir Nevâî'nin (akabinde Derviş Ali'nin de) ailesinin Sultan Hüseyin Baykara'nın seleflerine hizmet etmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu hizmetlerin içerisine sütkardeşlik münasebetlerinin olduğu da göz önünde bulundurulmuştur. Üstelik Ali Şir Nevâî, babasının devlet erkânı arasında yer aldığından Mirza Sultan Hüseyin Baykar ile sarayda birlikte eğitim görmüştür ve çocukluktan itibaren yakın arkadaş olmuşlardır. Ali Şir Nevâî, Sultan Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığının ilk dönemlerinden itibaren de devletin en önemli vazifelerine layık görülmüştür. Bu nedenler bağlamında, doğal olarak Ali Şir Nevâî'nin kardeşi Derviş Ali'yi de devlet nezdinde göreve getirme gereği duymuş olmalıdır.

Görüldüğü üzere Derviş Ali, Sultan Hüseyin Baykara döneminde kardeşi Ali Şir Nevâî kadar itibar görmemiş aksine ailesinin ve kardeşinin itibarı sayesinde makam sahibi olmuştur. Derviş Ali'nin Belh'de görevini kötüye kullanarak isyan etmesi aslında kardeşi Ali Şir Nevâî'nin, devlet içerisindeki entrikalar nedeniyle Sultan'ın yanında itibarını kaybetmeye başladığını düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Nevâî'nin devlet nezdindeki itibarı sayesinde vazife sabi olan Derviş Ali, kardeşi itibarını kaybederse kendisinin de devlet görevinde tutulmayacağı endişesini taşımıştır. Derviş Ali'nin söz konusu şüphelerine rağmen, Sultan Hüseyin Baykara, arkadaşı Ali Şir Nevâî'yi her zaman devlet adamları arasında üstün görmüş ve ona atılan iftiralara karşı çıkmıştır. Bu doğrultuda atılan iki adım önemlidir. Birincisi Ali Şir Nevâî, Astarabad valisi olarak gönderildiğinde, Sultan Hüseyin Baykara'nın Cüzcan (Astarâbad merkezli) toprakları üzerinden sınır komşusu Akkoyunlu Hükümdarı Yakup Bey'e yazdığı mektupta arkadaşı Nevâî'yi, Astarâbad valisi tayin ettiğini onun kıymetini, “devletimizin sırlarına vakıf, saltanatımızın üstünü, memleketimizin dayancı, sultan hazretlerinin inançlısı ve hakanlık kılıfı” olarak ifade etmektedir. Mektubun devamında, Nevâî'nin tutumunun devletin tutumu, Nevâî'nin sözünün devletin sözü olduğunu da eklemiştir. İkincisi kardeşi Derviş Ali'nin isyanında Ali Şir Nevâî'nin desteği olduğuna dair atılan iftiralara karşı bir ferman yayınlamasıdır. Fermana, kardeşinin isyan etme teşebbüsünden Nevâî'nin suçlu olmadığını, bunu herkesin böyle bilmesi gerektiğini, aksini düşünenlerin ve bu düşüncesini dile getirenlerin cezalandırılacağını ifade etmektedir. Bu bilgiler dâhilinde, Ali Şir Nevâî'nin,

³¹ Asomiddin Urunbayev, Mahmud Hasaniy, *Nevâî Zamandaşlarının Mektuplarında*, “Fen” Neşriyatı, Taşkenti Özbekistan 1990, s. 50-51. Bu belgenin el yazısı, Özbekistan Devletin Fenler Akademisinin Şarkşinaslık Enstitüsünde iki varyantı saklanmaktadır. 1. Belge 296 numaralı “Mecumat-ı Rukeât ve Münşeat” dosyasının 138a, 139a varaklarında bulunmaktadır. Hazırlayan Muyin Miskin Hacı Muhammed el-Farahi (ö.1501). 2. Belge, No 2278 dosyada “Mektubatı Timuriye” ismi altında bulunan dosyanın 119a, 120a varakları içerisinde bulunmaktadır. Yazıldığı tarih belli olmamakla birlikte, belgenin kâğıt ve yazı üslubuna bakılarak XVI. asırda tekrar yazılı hale getirildiği tahmin edilmektedir.

³² Cihan Oruç, *Hüseyin Baykara ve Zamani*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2013, s. 99.

³³ Muzaffer Develi, *Tarih-i Ravzatı's- Safa'ya Göre Hüseyin Baykara Dönemi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018, s. 124.

SULTAN HÜSEYİN BAYKARA DÖNEMİ DERVİŞ ALİ İSYANI (1492-1493)

kardeşi Derviş Ali isyanında bir katkısının olmadığı ve Sultan Hüseyin Baykara'nın da bu şekilde düşündüğü zikredilebilir.

Sonuç olarak, Timurlu tarihinin genelinde olduğu üzere, devlet erkânı arasındaki entrikalar Sultan Hüseyin Baykara'nın hükümdarlık dönemine de damgasını vurduğu bir gerçektir. Ali Şir Nevâî de doğal olarak bu süreçten az veya çok etkilenmiş olsa da dönemin Timurlu devlet adamları Meceddin Muhammed, Kıvamüddin Nizâmü'l-Mülk ve diğer devlet erkânı gibi ciddi bedeller ödeyecek bir mağduriyete maruz kalmamıştır. Bu da Sultan Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevâî'nin çocukluktan başlayan samimi arkadaşlıklarının yanı sıra, Ali Şir Nevâî'nin ileri görüşlü bir devlet adamı olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Ali Şir Nevâî'nin açgözlü ve maddi gelir peşinde koşan kimse olmaması da etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

- AKA, İsmail, *Timurlular Devleti Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.
- Ali Şir Nevâî, *Mecâlisü'n-Nefâyis*, çev. A. Naci Tokmak, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- Ali Şir Nevâî, *Mükemmel Eserler Toplumı, Nevadürü'ş-Şebbab*, C. 4, Özbekistan SSR "Fen" Neşriyatı, Taşkent 1989.
- BABÜR, Zahirüddin Muhammed, *Babürname, (Babür'ün Hatıratı)*, çev. Reşit Rahmeti Arat, C.2, MEB. Yayınları, İstanbul 1970.
- BARTOLD, V.V., *Mir Ali Şir ve Türkmen Halkının Tarihi*, çev. İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2020.
- DEVELİ, Muzaffer, *Tarih-i Ravzatu's- Safa'ya Göre Hüseyin Baykara Dönemi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.
- DEVELİ, Muhammed, *Tarih-i Ravzatu's- Safa'ya Göre Hüseyin Baykara Dönemi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.
- Hondmir, *Habibu's-Siyer*, C. 4, yay. Muhammed Debir Siyâki, Tahran 1333 h.ş.
- KUT, Günay, "Ali Şir Nevâî", *DİA*, C. II, İstanbul 1989, ss. 449-453.
- LEVEND, Ağâh Sırrı, *Ali Şir Nevâî*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara 1965.
- Nevâî Zamandaşlarının Hatırasında*, haz. Börübay Ahmatov, "Gulam Gafurov" Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Özbekistan 1985.
- ORUÇ, Cihan, *Hüseyin Baykara ve Zamanı*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2013.
- Özbek Milli Ansiklopedisi, "Ali Şir Nevâî", C. 1., *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*, Devlet Milli Neşriyatı, Taşkent t.y., ss. 332-343.
- TERES, Ersin, *Çağatayca Söz Yapımı*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009.
- TOGAN, Zeki Velidi, "Ali Şir", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1978, ss. 349-357.
- URUNBAYEV, Asomeddin, HASANOV, Mahmud, *Nevâî Zamandaşlarının Mektuplarında (Nevâî Albümü)*, Özbekistan SSC "Fen" Neşriyatı, Taşkent 1990.
- UYGUN, Ramise, *Ali Şir Nevâî*, Uz.Fen. Neşriyatı, Taşkent 1942.
- ÜKTEN, Selim Serkan, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- YÜKSEL, Musa Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK Yayınları, Ankara 2009.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 547-560.

Geliş Tarihi–Received Date: 08.03.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 31.05.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BÂBÜR'ÜN İKTİDAR MÜCADELESİNDE MEŞRUIYET KAYNAĞI OLARAK TÜRKLÜK, TİMUR VE TİMURLU MİRASI

 10.53718/gttad.1262208

 CİHAN ORUÇ*

ÖZ

İslamiyet öncesi ve sonrasında Türk hükümdarlarının siyasi iktidarları ilahi menşelidir. Ayrıca eski Türklerde hükümlanlık, hâkimiyeti ilahi menşeli olan Oğuz Han soyuna dayanmaktadır. Kısacası siyasi iktidarın meşruiyet kaynağı ilahi güç ve soy menşelidir. Timur ve bazı halefleri, Cengiz Han'ın meşruiyetinden yararlanmak için onun soyundan kukla hanları tahta geçirmişlerdi. Soy baba tarafından Türk asıllı Timur'a, anne tarafından ise Moğol asıllı Cengiz'e dayanan Bâbü, Timurlu ataları gibi Cengiz yasasını sahiplenmemişti. Moğolların büyük bir kısmını yağmacı, kültürsüz, barbar ve güvenilmez savaşçılar olarak görmüştü. O, anne tarafından Moğol olmasına rağmen Moğolca bilmiyordu. Bâbü, Türkçeyi anadili olarak öğrenmiş ve bu dili kullanma becerisini geliştirmişti. Sağlam bir Türklük bilinci edinen Bâbü, *Bâbürnâme* adıyla meşhur eserini Türkçe yazmıştır. Bu eserde açıkça kendisini, ordusunu ve devletini Türk olarak görmektedir. Babası Ömer Şeyh Mirza'nın vefatından sonra on bir yaşında Fergana'nın hâkimi oldu. Bâbü'nün Türklük hassasiyeti, onun Türk kökenli babası tarafından atası olan Timur ve mirasını sahiplenmesi sonucunu doğurdu. Bâbü, çocukluğundan itibaren hayranı olduğu Timurlu mirası Semerkant'ı almak istiyordu. Bu yüzden defalarca Semerkant hâkimiyeti için mücadeleye girişti. Bâbü, burada Özbek hanı Şeybânî'ye karşı şehrin ahalisinin desteğini almak maksadıyla onlara Timur ve haleflerinin bu şehre yaptığı hizmetleri ve onların buradaki mirasını hatırlattı. Bu vesileyle Timurlu mirasını Semerkant'taki hâkimiyet iddiasının meşruiyet kaynağı olarak gördüğünü ortaya koyuyordu. Bâbü, ahalinin desteğiyle şehri 1500 yılında zapt etti. Şeybânî, çok geçmeden şehri geri aldı ve yapılan barıştan sonra Bâbü'nün buradan ayrılmasına izin verdi. Bâbü, dayılarının da yardımıyla kardeşi Cihangir'e bırakmış olduğu Fergana bölgesi üzerine yürüdü. Fakat bölgeyi işgal eden Şeybânî karşısında başarısız oldu ve Kabil'e giderek burayı ele geçirdi. O, Şeybânî Han'ın Herat merkezli Timurlu Devleti'ni tehdit etmesine sessiz kalmadı. Timurlu Hanedanı'nı bu tehlike karşısında uyardı ve harekete geçti Ancak Timurlu Devleti'nin yıkılışını engelleyemedi. Bâbü'nün bu girişimleri, Timurlu mirasını sahiplendiği hususundaki düşüncesini yansıtmaktadır. Bâbü, son kez 1513 senesinde Şiilliği kabul etmek ve Safevi himayesini onaylamak koşuluyla Şah İsmail'in askeri desteğini alarak Semerkant'ın yeniden hâkimi oldu. Çoğunluğu Sünni olan Semerkant ahalisi, Safevi ve Şii himayesini tanımadı. Onlar, yeniden Sünni Özbek idaresi altına girdiler. Kabil'e çekilmek zorunda kalan Bâbü, ilerleyen yıllarda Hindistan'a yöneldi. Atası Timur'un Hindistan seferinden itibaren kıtanın kuzeyindeki bazı vilayetlerin hala Timur'un evlatlarının elinde, yani Türk tasarrufunda olduğunu öne sürmekte ve buraları kendi mülkü kabul etmekteydi. Dolayısıyla Türklüğü ve Timurlu mirasını siyasi amaçlarının meşruiyet kaynağı olarak görmekteydi. Bâbü, eserinde ahali tarafından kendisinin bir barış elçisi vasıtasıyla Türk'e ait olan vilayetleri (Delhi civarındaki vilayetleri) alabileceği yönündeki söylentilerini zikretmektedir. Bu sözleriyle esasında ahalinin söz konusu vilayetleri Türk asıllı Timurlu Hanedanı'nın mülkü olarak gördüğü iddiasını ortaya atmaktadır. Bâbü, bu yüzden Delhi sultanı İbrahim Ludi'ye elçi yollayarak söz konusu vilayetleri talep etmiş. Dolayısıyla burada Bâbü'nün bir kez daha siyasi amaçlarına ulaşmak için Türklük ve Timurlu mirasından yararlandığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bâbü, Meşruiyet, Türklük, Timur, Timurlu Mirası.

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Artvin/TÜRKİYE, E-Posta: coruc@artvin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3065-8607.

BÂBÜR'ÜN İKTİDAR MÜCADELESİNDE MEŞRUIYET KAYNAĞI OLARAK TÜRKLÜK, TİMUR VE TİMURLU MİRASI

TURKISHNESS, TIMUR AND TIMURID HERITAGE AS SOURCE OF LEGITIMACY IN BABUR'S STRUGGLE FOR POWER

ABSTRACT

The political power of Turkish rulers, before and after Islam, is of divine origin. In addition, the sovereignty in the ancient Turks was based on the Oghuz Han lineage, whose dominance was of divine origin. In short, the source of legitimacy of political power is divine power and lineage. Timur and some of his successors enthroned the puppet khans of Genghis Khan to take advantage of his legitimacy. Since Timur and some of his successors were not descended from the Oghuz lineage, they placed a descendant of Genghis Khan on the throne. Babur, who was descended from Timur of Turkish origin paternal side and Genghis of Mongolian origin on maternal side, did not embrace the law of Genghis like his Timurid ancestors. He viewed most of the Mongols as marauding, uncultured, barbaric, and unreliable warriors. Although he was Mongolian by his mother, he did not speak Mongolian. Babur learned Turkish as his mother tongue and developed his skills in using this language. Babur, who acquired a solid consciousness of Turkishness, wrote his famous work called *Baburnama* in Turkish. In this work, he clearly sees himself, his army and his state as Turkish. After the death of his father, Omar Sheikh Mirza, he became the ruler of Fergana at the age of eleven. Babur's sensitivity to Turkishness resulted in his possessing Timur, who was his ancestor from the paternal side, and his heritage. Babur wanted to take the Timurid heritage of Samarkand, which he had admired since his childhood. For this reason, he repeatedly fought for the dominance of Samarkand. Babur, in order to get the support of the people of the city against the Uzbek khan Shaybani, reminded them of the services of Timur and his successors to this city and their legacy here. On this occasion, he put forth that he saw the Timurid heritage as the source of legitimacy for his claim to domination in Samarkand. Babur captured the city in 1500 with the support of the people. Shaybani soon took the city back and allowed Babur to leave after the peace was made. With the help of his uncles, Babur marched on the Fergana region, which he had left to his brother Cihangir. But he was unsuccessful in the face of the Shaybani invading the region, and he went to Kabul and captured this place. He did not remain silent when Shaybani Khan threatened the Timurid State based in Herat. He warned the Timurid Dynasty of this danger and took action. However, he could not prevent the collapse of the Timurid State. These attempts of Babur reflect his belief that he embraced the Timurid heritage. Babur became the ruler of Samarkand for the last time in 1513, with the military support of Shah Ismail, on the condition of accepting Shiism and approving the Safavid patronage. The population of Samarkand, mostly Sunni, did not recognize the Safavid and Shiite patronage. They came under Sunni Uzbek rule again. Babur, who had to withdraw to Kabul, turned to India in the following years. He claimed that some provinces in the north of the continent since his ancestor Timur's expedition to India are under the control of his sons, namely Turks, and considers these as his own property. Therefore, he saw Turkishness and Timurid heritage as the source of legitimacy for his political goals. In his work, Babur mentions the rumors by the people that he could take provinces (provinces around the Delhi) belonging to the Turk through a peace envoy. With these words, he actually puts forward the claim that the people see these provinces as the property of the Timurid Dynasty of Turkish origin. For this reason, Babur sent an envoy to the sultan of Delhi Ibrahim Ludi and demanded the aforementioned provinces. Therefore, here it is seen that Babur once again benefited from his Turkish and Timurid heritage to achieve his political goals.

Keywords: Babur, Legitimacy, Turkishness, Timur, Timurid Heritage.

GİRİŞ

İktidar, bir işin üstesinden gelebilme gücü, nüfuz, kudret; bir işi yapabilme yetki ve becerisi, devlet idaresine sahip olma ve devlet gücünü kullanma salahiyeti anlamına gelmektedir. Ayrıca yetenek, otorite ve güç kullanma anlamlarına da gelmektedir. Aslında bu tanımlar, kişinin bir grup, topluluk veya halk üzerinde hâkimiyet kurarak amaçlarına ulaşması demektir.¹ İktidar kavramı, siyaset biliminin temel meselelerinden biri olmakla birlikte meşruiyet kavramına atıf yapmadan anlaşılması olanaksızdır. Siyasi meşruiyet, “*iktidara gelişte ve iktidarı kullanışta yerleşik ilkelere, yani toplumun genel kabulüne mazhar olmuş usullere ve siyasi-ahlaki değerlere uygunluk*” biçiminde tanımlanır.² Meşruiyet, yöneticinin iktidarın niçinliğini ve yönetme yetkisini elinde bulundurma sebebini belirleyen en mühim üst ifadelendirir. Meşruiyet, siyasi iktidarın varlık nedeni ve devam etmesinin yegâne teminatıdır. Ayrıca birey ve toplum nazarında siyasal iktidarın “*yasa, emir ve eylemlerinin*” onaylanıp ona itaat edilmesinin tek yoludur. Bu nedenle “*siyaset, devlet, iktidar ve egemenliğin*” dile getirildiği her alan, meşruiyetin de alanı içindedir.³

¹ Haldun Eroğlu, *Türklerde Siyasal İktidarın Gelişim Tarihi*, Post Yayınları, İstanbul 2021, s. 15

² Bilal Aybakan, İbrahim Kâfi Dönmez, “Meşrû”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, s. 379.

³ Halis Çetin, “Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti-Meşruiyetin İktidarı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 58, S. 3, s. 62.

Eski Türklerde “kut” ifadesi, siyasi iktidar anlamına gelmekteydi.⁴ Bu husus, Türk kağanlarına yönetme yetkisinin Tanrı tarafından bahşedilmesi olarak da açıklanabilir. Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz Han karizmatik bir kişidir ve hâkimiyeti ilahi menşelidir. Bu görüş, Orhun Abideleri ve diğer kaynaklarda da karşımıza çıkmaktadır. Kağan, yönetme yetkisini ilahi bir lütuf olarak Tanrıdan almıştır. Dolayısıyla Tanrı rıza gösterdiği, kut (devlet, baht, iyilik, talih) ve ülüğ (kısmet) bahşettiği için yönetme yetkisini elinde bulundurmıştır.⁵ Eski Türk devlet geleneğinde hükümlerlik, Oğuz Han soyuna dayanmaktadır. Türk hükümdarları, bu nedenle kendilerinin bu soydan geldiklerini kabul ederdi. Halk da hükümdar hanedanının o soydan geldiğine inanırdı. İslam öncesi devlet başkanlığında “kut” bu soyda tecelli ederdi. İslami devirde de bu anlayış değişmemiştir. Nitekim Türk tarihinin önemli hükümdarlarından olan Timur, soyu seçkin bir yönetici hanedana dayanmadığı için han veya sultan unvanı elde edememiş, emir unvanıyla devletini yönetmiştir.⁶ Timurlu kaynakları, Timur’dan “*Tahta oturtulmak üzere Allah tarafından seçilmiş bir kimse olarak*” şeklinde bahsederek onun siyasi iktidarının meşruiyet kaynağının ilahi menşeli olduğu ifade edilmektedir.⁷

Timur, Cengiz soyundan hanların yönettiği Çağatay Hanlığı’nın çökmeye yüz tuttuğu dönemde Çağatay ve Moğollar arasındaki çatışmalardan yararlanmayı bilmişti. Kurduğu çıkar ilişkileri ve saf değiştirmeleri, ona iktidarın kapılarını aralamıştı. Timur, 10 Nisan 1370 yılında Semerkant’ta “*emir*” unvanıyla hükümdar oldu. Bu unvan dışında “*han*” veya “*sultan*” gibi unvanları kullanmadı. Cengiz Han’ın meşruiyetinden yararlanmak için onun soyundan Suyurgatmış Han’ı⁸ tahta oturttu. Ancak Timur, iktidarın asıl sahibiydi.⁹ Semerkant’ta hâkimiyeti elde etmeden önce Cengiz soyundan Kazan Sultan’ın kızı Saray Mülk ile evlilik yapmıştı. Bu evlilik vesilesiyle han güveyisi manasına gelen “*Küregen*” unvanını kullanma hakkı elde etmişti.¹⁰ Timur’un vefatından sonra soyu, oğlu Uluğ Bey döneminde mezarı üzerine dikilen siyah yeşim taşı üzerine yazılmıştı. Burada Timur’un ilk atası Tumanay’ın, beşinci kuşaktan Cengiz Han’ın da atası olduğu görülmektedir. Bu bilgilere göre Timur’un soyu, Cengiz Han’ın soyu ile birleşmektedir.¹¹ Kanaatimizce bu bilgiler, Timur’un soyunun Cengiz Han’a dayandığını söyleyebilmemiz için yeterli değildir.¹² Onunla ilgili emin olduğumuz husus, Türk olduğu ve Mâverâünnehir bölgesindeki Keş civarına hâkim olan soylu Barlas aşiretinden geldiğidir.¹³

Timur, saltanatını inşa ettiği dönemde Cengiz Hanedanı fiili gücünü yitirmiş olsa da saygınlığını muhafaza etmekteydi. Han olma salahiyetinin Cengiz soyundan gelenlerin hakkı olduğu anlayışı, geçerliliğini korumaktaydı. Timur da bu anlayış doğrultusunda Suyurgatmış Han’ı hükümdarlık tahtına oturtmuştu. Faaliyetlerini bazen han adına, bazen de divan adına yerine getirdi. Timur’un bazı halefleri de Cengiz Han soyundan kişileri “Han” unvanıyla tahta oturtmuştu. Timurlu Devleti’nin sosyal yapısı, Cengiz geleneğine sahip nüfustan ibaret değildi. İran-İslam geleneği de bu sosyal yapının bir parçasıydı. Bu nedenle Timurlu siyasi iktidarın meşruiyeti iki kaynaktan güç alıyordu. Hatta Timurlu Hanedanı döneminde Cengiz geleneğinin adım adım zayıfladığı görülmektedir.¹⁴ Bu geleneğin gücünün azalması, kanaatimizce Timurluların siyasi varlıklarını devam ettirme başarısını göstermeleri ve buna paralel olarak kendi hanedan geleneklerini inşa etmeleriyle ilgiliydi. Timur, hiç şüphesiz bu geleneğin asıl mimarıydı. Timurlu Hanedan geleneği ve mirası, Timur’un soyundan gelenler için meşruiyet kaynağı olabilecek güç ve yetkinlikteydi.

Zahîreddîn Muhammed Bâbü, bu geleneğin gücünden istifade eden ve bunu bizlerin görmesine vesile olan en önemli şahsiyettir. O, Timurlu Devleti yıkılış sürecine girdiği dönemde bu devleti ayakta tutabilmek için Mâverâünnehir ve Horasan’da çok ciddi savaflara girişmişti. Buralarda umduğu başarıyı elde edemeyince önce Fergana bölgesine gitmişti. Ardından da Kabil’e giderek buranın hâkimi olmuştu (1504-1526). Bâbü, daha sonra Kuzey Hindistan’a ilerlemiş ve burada kendi adıyla bilinen Bâbürlü Devleti’ni kurmuştu (1526). Bu süreçlerde

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2013, s. 240.

⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerlikin Hudutları”, *Tarih Derisi*, 71 (2020/1), s. 35. II. Göktürk Devleti hükümdarı Bilge Kağan (716-734), Kültigin Yazıtında bu hususla ilgili önemli şu ifadelerle yer vermektedir: “*Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakani (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz... Ondand sonra, Tanrı bağışlasın, ilahi lütfum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum.*” Bkz. Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 2008, s. 31-33.

⁶ Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017, s. 52.

⁷ Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK Yayınları, Ankara 2009, s. 43.

⁸ Roux, eserinde Suyurgatmış Han yerine Ögeday Han ismini kullanmıştır. Büyük olasılıkla bu isim, sehven yazılmıştır.

⁹ Jean Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygurluk*, Kocabalı Yayınları, İstanbul 2006, s. 335.

¹⁰ İsmail Aka, *Timurlular: Orta Asya’nın Parlak Devri*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 22.

¹¹ Aka, *Timurlular*, s. 18; Timur’un soyu, onun vefatından sonra torunu Uluğ Bey tarafından Türkistan’ın kuzeyinden (Isık Göl civarından) Semerkand’a getirilerek yontulan, ardından Timur’un buradaki mezarı üzerine dikilen siyah yeşim taşı üzerine şu şekilde kaydedilmişti: “*Emir Timur Gürkân b. el-Emir Taragay b. el-Emir Berkel b. el-Emir Aylangız b. el-Emir İcil b. Karaçar Noyan b. el-Emir Suguççın b. el-Emir İrdemci Borula b. el-Emir Kaçulay b. Tumanay Han.*” Bkz. Zeki Velidi Togan, “Emir Timurun Soyuna Dair Bir Araştırma” çev. İsmail Aka, *Tarih Dergisi*, 26, s. 75.

¹² John. E. Woods, yapmış olduğu araştırmasında bu konuyla ilgili öne sürülen farklı görüşlerin gerçekliğinin ikna edici bir biçimde tespit edilmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Bkz. J. E. Woods, “Timur’s Genealogy”, *Intellectual studies on Islam: Essays written in honour of Martin B. Dickson*, Ed. M. M. Mazzaoui-V. B. Moreen, University of Utah Press, Salt Lake City, Utah 1990, s. 116.

¹³ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur*, çev. Reşat Uzmen, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2010, s. 449.

¹⁴ Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennete Timurlular 1360-1506*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2007, s. 267.; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 108.

BÂBÜR'ÜN İKTİDAR MÜCADELESİNDE MEŞRUIYET KAYNAĞI OLARAK TÜRKLÜK, TİMUR VE TİMURLU MİRASI

İslam inancını siyasi iktidarının meşruiyet kaynağı olarak görmüştü. Varlığını Tanrıya borçlu olduğuna ve her şeyin Tanrının rızasıyla vuku bulduğuna inanmaktaydı. Bu durumu şu cümlelerle izah etmekteydi. “*Her ne kadar kılıç dünyayı yerinden oynatabilirse de Tanrının izni olmadıkça, bir damar bile kesemez...Tanrı ne isterse, olur ve ne istemezse, olmaz.*”¹⁵ Bunla birlikte Tanrının fazl ve keremiyle zaferler elde ettiğini zikreden Bâbü, bütün Türk hükümdarlar gibi Tanrı tarafından görevlendirildiğine inanmaktaydı.¹⁶

O, siyasi iktidarını ilahi bir gücün yanı sıra güçlü bir soya dayandırmıştı. Bu soy, baba tarafından Türk kökenli Timur’un soyuydu. Bâbü, bu tercihinde açıkçası bir yol ayırımına girmişti. Bu yol ayırımında Timur’a meşruiyet kaynağı olan Moğol soylu Cengiz Han ve mirası yerine Türk soylu Timur ve mirasını sahiplenmişti. Dolayısıyla Türklük, Timur’un soyu ve Timurlu mirası, Bâbü’nün iktidar mücadelesinin meşruiyet kaynaklarından olmuştu. Bu çalışmada, ilk önce Bâbü’nün söz konusu yol ayırımı ve Türklük aidiyeti ele alınacaktır. Akabinde ise onun Mâverâünnehir, Horasan ve kuzey Hindistan’daki iktidar mücadelesinin meşruiyet kaynağı olarak Türklük, Timur ve Timurlu mirası ayrıntılı bir şekilde açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

1. Bâbü’nün İktidarın Meşruiyet Kaynağında Yol Ayırımı: Moğol Algısı ve Türklük Aidiyeti

Zahîreddîn Muhammed Bâbü, 14 Şubat 1483 tarihinde Fergana’da doğdu. Onun babası Timur’un soyundan Fergana hâkimi Ömer Şeyh Mirza, annesi ise Cengiz Han soyundan Yunus Han’ın kızı Kutluk Nigar Hanım’dır.¹⁷ Dolayısıyla baba tarafından Türk, anne tarafından ise Moğol kanı taşımaktaydı.¹⁸ Bâbü’nün çocukluğu üzerine çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bâbü, annesiyle beraber Andican Kalesi’nde yaşarken babası bir kaza sonucunda vefat etti. Bu hadiseden sonra daha on iki yaşındayken 9 Haziran 1494’te Fergana’nın hükümdarı oldu. Bâbü, siyasi kariyerinde üç ayrı bölgede hâkimiyet tesis etmiştir. Bunlar, sırasıyla Fergana hâkimiyeti (1494-1504), Kabil hâkimiyeti (1504-1526) ve son olarak Hindistan hâkimiyetidir (1526-1530).¹⁹ Bâbü’nün Hindistan hâkimiyeti neticesinde kendi adıyla anılan Bâbürlü Devleti’ni kurması, hiç şüphesiz onun siyasi kariyerindeki en önemli gelişmelerden biri olarak görülebilir.

Bâbürlü Devleti, tarihin en güçlü yönetimlerinden biriydi. Bu devlet, Bâbü (1483-1530) tarafından kuzey Hindistan’da kurulmuştur. Bâbü’nün haleflerinin gayretleri neticesinde devletin gücü pekiştirilmiş ve Güney Asya’nın büyük bir bölümünde 332 yıl hüküm sürmüştür. Bâbürlü hükümdarları, Asya tarihinin önemli şahsiyetlerinden Cengiz Han ve Timur’un neslinden gelmektedirler. Onlar, düşmanları üzerinde hâkimiyet kurmak amacıyla yeni bir hanedan ideolojisi inşa ettiler. Hâkimiyet alanlarının genişlemesine paralel olarak sanat, mimari ve edebi alanda yapılan çalışmalara destek oldular. Bununla birlikte devletin kuruluş ve gelişim dönemlerinde tarih ilmine özel bir ehemmiyet gösterdiler.²⁰ Bâbürlü tarihinin en önemli eseri, kanaatimizce devletin bizatihi kurucusu Bâbü’nün kaleme almış olduğu *Bâbüname* adıyla bilinen eserdir. Hükümdar, eserinde devletin ideolojisini inşa ederken iktidarının meşruiyet kaynağını Timurlu hükümdarlarının gibi Cengiz töresine²¹ dayandırma niyetinin olmadığı görülmektedir.

Bâbü, söz konusu hususla ilgili eserinde şu ifadelerle yer vermektedir: “*önceleri bizim baba ve ağalarımız Cengiz töresine çok riayet ederlerdi. Mecliste, divanda, ziyafet ve yemekte, oturmakta ve kalkmakta bu töreye karşı hareket etmezlerdi. Cengiz Han’ın töresi, muhakkak onunla amel edilmesi lazım gelen kat’i bir kanun değildi. Fakat bir kimseden iyi bir nizam kalmışsa, onunla amel etmek lazımdır; eğer babalar kötü bir iş yapmışlarsa, onu iyi bir işle değiştirmek lazımdır.*” Bâbü, bu ifadelerinde çok net bir biçimde Cengiz töresine uyulması hususunda atalarıyla aynı düşünceye sahip olmadığını ortaya koymaktadır. Bâbü’nün bu yaklaşımı devlet kurucu bir lider olması nedeniyle önem arz etmektedir. Zira onun Cengiz töresine mesafeli duruşu, siyasi iktidarının meşruiyeti bağlamında bir yol ayırımına girdiğini göstermektedir. Burada şu soru karşımıza çıkmaktadır: Bâbü, ataları gibi Cengiz töresini iktidarının meşruiyet kaynağı olarak neden görmemiştir? Aynı zamanda bunun yerine neyi koymuştur?

¹⁵ Gazi Zahîreddîn Muhammed Babur, *Baburnâme: Babur’un Hâtıratı*, C. II, çev. Reşit Rahmeti Arat, MEB Yayınları, İstanbul 1970, s. 313.

¹⁶ Jean Paul Roux, *Babur: Büyük Moğolların Tarihi*, çev. Lale Arslan Özcan, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021, s. 124.

¹⁷ Handemir, *Habibü’s-Siyar*, III/II, Haz. W. M. Thackston, Harvard University 1994, s. 465.; S. M. Edwardes, *Babur: Diarist and Despot*, A. M. Philpot Ltd., London 1926, s. 16.

¹⁸ Roux, *Babur*, s. 127.

¹⁹ Enver Konukçu, “Bâbü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 395.

²⁰ Mehmet Alparğu, “Ana Hatlarıyla 16. Yüzyılda Bâbürlü Tarihinin Kaynakları (Hatırat ve Kronikler)”, *Hindistan’da Kurulan Türk-İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları*, ed. Cihan Oruç, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2022, s. 261.

²¹ Yasa, Moğol ve Türk devletlerinde emir ve kanunları ifade etmek için kullanılan kelimedir. Yasakla aynı manaya gelen yasanın Türkçe mi veya Moğolca mı olduğu tartışmalı bir konudur. Yasa/yasak, Türk devletlerinde töre/töre ve tüzük ifadelerine karşılık gelmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti’ndeki örf (örfi hukuk) ve kanunla eşanlamlı veya yakın anlamlıdır. Bkz. Fethi Gedikli, “Yasa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, s. 336. Moğol boyları, Cengiz Han tarafından siyasi birlik sağlanıncaya kadar yazılı olmayan örf ve adet hukukuna göre varlıklarını devam ettirdiler. Cengiz, Moğol halkını bir millet haline getirdi. Ayrıca “Büyük Yasa” olarak bilinen yazılı bir hukuk oluşturdu. Bu yasa metni henüz bulunamamıştır. Ancak bazı tarihçi veya seyyahlar, eserlerinde bu yasanın içeriğinden bahsetmektedirler. Cengiz yasanının tamamı, yıllarca devam eden bir gelişmenin neticesi ve Cengiz’in emriyle veya onun adına çıkarılan hükümlerin ya da gerekli görülen durumlarda çıkarılmış emirlerin tespit edilip bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Yasanın her hükmü farklı zamanların ürünüdür. Bu hükümler, eski örf ve âdet hukukunun kabul edildiği anlamına gelmez. Bununla birlikte yasaya hâkim olan ana düşünceye uygun oldukları oranda eskidirler. Bkz. Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, çev. Coşkun Üçok, Sevinç Matbaası, Ankara 1967, s. 31-33.

Bâbü, kendi döneminde yaşayan Moğolların büyük bir kısmını dost-düşman yağmalamaya meyilli kültürsüz, barbar ve güvenilmez savaşçılar olarak tanımlamıştı.²² Annesi Cengiz neslinden Moğol hanı Yunus Han'ın kızı olmasına rağmen Moğolları hiç sevmeydi. Çoğu kez Moğol askerlerinden istifade etmek zorunda kalsa da onlar hakkında olumsuz düşüncelere sahipti.²³ Eserinde Moğollar için şu ifadeler yer vermektedir: “*Kötülük ve bozgunculuk daima Moğol ulusundan çıkagelmiştir. Şimdiye kadar benimle beş defa düşman oldular. Düşman olmalarının sebebi benimle anlaşamadıklarından dolayı değildi. Kendi hanlarına karşı da birkaç defa bu şekilde hareket ettiler.*”²⁴ Özbek hanı Şeybânî ile giriştiği mücadeleden bahsederken “*Arkadan ve önden zorlayarak, düşman ok atmağa başladı. Yardıma gelmiş olan Moğol askerlerinin muharebe etmeğe hiç takati yoktu. Muharebeyi bırakıp, bizim kendi askerimizi yağma ederek, attan düşürmeğe başladılar. Yalnız burada değil, bedbaht Moğolun âdeti daima böyledir. Galip gelse de ganimet (olca) alır, mağlup olsa da, kendi ilini (adamlarını) yağma edip, ganimet alır.*”²⁵

Bâbü, annesi Moğol olmasına rağmen anadilini bilmiyordu. Hiç şüphesiz çocukluk döneminde annesinden birkaç Moğolca kelime öğrenmişti. Ancak annesinden ayrıldıktan sonra muhtemelen bu dili tamamen unutmuştu. Bâbü, eserinde sıklıkla Andican'da, yani çocukluğunu geçirdiği topraklarda herkesin Türkçeyi bildiğini dile getirmektedir. Babası Ömer Şeyh Mirza'nın sarayındaki Türkçe duyarlılığına karşılık Moğollar kendi dillerini bilmiyormuş gibi davranıyordu. Görüldüğü üzere Bâbü, henüz bebekken Türkçeyi anadili olarak öğrenmişti. Türkçeye ilgi duyuyor ve devamlı olarak bu dili kullanma becerisini geliştireyordu. Bu sayede sağlam bir Türklük bilinci edinmişti. Bâbü, anadili dışında zarif ve estetik düşünce sahibi insanların kullandığı, ayrıca Mâverâünnehir'de yaşayan neredeyse herkesin konuştuğu Farsçayı da öğrenmişti. İnandığı İslam dininin dili olan Arapçayı ne kadar bildiği hususunda malumatımız yok. Ancak onun gibi bir şahsiyetin manasını bilmeden Kur'an okuyup dua etmesi düşünülemez.²⁶

Bâbü, ana dili Türkçeyle Türk edebiyatında daha çok *Bâbürnâme* adıyla bilinen meşhur eserini yazmıştır.²⁷ O, *Bâbürnâme* vesilesiyle Türkçe yazma konusundaki maharetini ortaya koymuştur. Eser, “*Bâbürnâme'den başka Vekâyi, Vâkıanâme, Vâkıât-ı Bâbüri, Vekâyi'nâme-i Pâdişâhî ve Bâbüriyye*” gibi isimlerin yanı sıra Farsçaya yapılan tercümelemlerde genellikle “*Tüzük-i Bâbüri*” adını almaktadır. Bâbü'ün kendisi ise eserini “*Tarih*” ve “*Vekâyi*” isimleriyle zikretmektedir. Giriş ve önsöz kısmı bulunmayan bu eserde Bâbü, on iki yaşında Fergana'da hükümdarlık tahtına oturmasından vefatından bir yıl öncesine kadar yaşam serüvenini anlatmaktadır.²⁸ Bâbü'ün teyzesinin oğlu ve bir dönem onun hizmetinde bulunan Mirza Muhammed Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî* adlı eserinde Bâbü'ün eserleri hakkında bilgi verirken şunları yazmaktadır: “*Bir de onun Vekâyi'i yani Türki Tarihi vardır.*”²⁹ Mirza Haydar'ın Bâbü'ün yukarıda bahsettiğimiz eserini “*Türki Tarihi*” olarak adlandırması oldukça önemlidir. Zira Bâbü'ün bu eseri hangi duygu ve düşünceyle yazdığına şahitlik edecek kadar ona yakın olmuş birisidir.

Bâbü, doğduğu şehir Andican'daki (Fergan'nın başkenti) ahalinin Türk olduğuna, buranın şehir ve pazarında herkesin Türkçe bildiğine dikkat çekmektedir. Akabinde başta Ali Şir Nevayi olmak üzere Fergana ve Horasan bölgesinin Türk münevverleri, onların Türkçe şiirleri ve eserleri hakkında bilgi vermektedir. Bu vesileyle kendisinin doğduğu coğrafyanın Türk kimliği ve bu kimliğin dili Türkçenin yüksek bir medeniyet vasfı taşıdığını işaret etmektedir.³⁰ Bâbü, eseri *Bâbürnâme* içerisindeki birçok cümlede kendisini, ordusunu ve devletini Türk olarak görmektedir.³¹ Onun Kuzey Hindistan'a girdikten sonra Biyâne emiri Nazım Han'a göndermiş olduğu fermanla yazdıkları, bu hususla ilgili aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Bâbü, 1526 yılında İbrahim Lüdi liderliğindeki Lüdi ordusunu Panipet Savaşı'nda yenerek Kuzey Hindistan'a girdi. Aynı yıl içerisinde Delhi'yi işgal etti ve akabinde Agra'da tahta çıkarak Bâbürlü Devleti'ni kurdu.³² O, Agra'dan Biyâne emiri Nazım Han'a tehdit içerikli bir ferman göndermişti. Fermanla şu cümleler yazmaktadır: “*Ey Biyâne emiri, Türkler ile kavgaya girme; Türklerin çevikliği ve kahramanlığı malumdur. Eğer çabuk gelmez ve öğüt dinlemezsen, malum olanı beyana ne lüzum vardır.*”³³ Bâbü, yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere, bu fermanı devletini kurduktan

²² Michael H. Fisher, *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, çev. M. Fatih Çalışır, Kronik Kitap, İstanbul 2000, s. 44.

²³ Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme (Vekayi)*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2006, Y. Hikmet Bayur Önsözü, s. 15.

²⁴ Babur, *Baburnâme*, C. I, s. 98.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. II., TTK, Ankara 1987, s. 3.

²⁵ Babur, *Baburnâme*, C. I, s. 134-135.

²⁶ Roux, *Babur*, s. 132-133.

²⁷ Bâbü'ün *Bâbürnâme* ve diğer eserleri hakkında genel bilgi için bkz. Bilal Yücel, *Bâbü Dîvanı (Gramer, Metin, Sözlük, Tıpkıbasım)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995, s. 16-28.

²⁸ Ömer Faruk Akgün, “Bâbürnâme”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 404.

²⁹ Gazi Zahîreddin Muhammed Bâbü, *Bâbürnâme (Vekayi)*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2006, Y. Hikmet Bayur Önsözü, s. 12.

³⁰ Babur, *Baburnâme*, C. I, s. 4.

³¹ Bâbü, *Bâbürnâme (Vekayi)*, Y. Hikmet Bayur Önsözü, s. 12.

³² John F. Richards, *Bâbü Türk İmparatorluğu: Tarih Kültür Teşkilat*, çev. Yasin Tekin, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 26.

³³ Babur, *Baburnâme*, C. III, s. 484.

BÂBÜR'ÜN İKTİDAR MÜCADELESİNDE MEŞRUIYET KAYNAĞI OLARAK TÜRKLÜK, TİMUR VE TİMURLU MİRASI

sonra yollamıştı. Onun artık hem ordusu hem de devleti vardı. Dolayısıyla bu fermandaki “*Türkler*” ifadesinde kendisi, ordusu ve devletini kastetmektedir.

Bâbü, kendisi hakkında bilgi verirken annesinin geldiği Cengiz soyuna değinmesine rağmen Timur’a dayanan baba soyu için *Silsile-i Küregen* veya *Küregeniyye* ifadelerini kullanırdı. “*Küregen*” sözcüğü, “*damat*” anlamına gelmektedir. Timur, damat olduğu Cegiz Han ailesiyle kendisi arasında bağ kurmak maksadıyla bu ifadeyi unvan olarak kullanmıştır.³⁴ Bâbü, Timur’a dayanan soyu için “*Küregen*” ifadesini kullanarak aslında Timur’un Cengiz Han ailesiyle sadece damatlığa dayanan bir bağının olduğunu ortaya koyuyordu. Başka bir ifadeyle Timur’un Cengiz soyundan gelmediği fikrini benimsemiş oluyordu. Timur’un iktidarı elde ettikten sonra kukla bir hanı tahtta bulundurmamak suretiyle “*emir*” unvanıyla devletini idare etmesi ve hiçbir zaman “*han*” unvanını kullanmaması, Bâbü’ü bu yaklaşımında haklı çıkarmaktadır.

Bâbü’ün en önemli düşmanlarından olan Şeybânî Han, Cengiz Han’ın soyundan gelmektedir ve bu durumu siyasi iktidarının meşruiyet kaynağı olarak görmüştür.³⁵ O, Bâbü ile giriştiği Semerkant mücadelesinde ise Türk-Moğol ve İslami kimliğini birlikte ele almış, bu şekilde göçebe asıllı Türk-Moğol kimliğinden insanların desteğini almaya çalışmıştı.³⁶ Şeybânî Han, Moğol kimliğine Türk ve İslam kimliğini de ilave ederek başarılı olmuştu. Bâbü, kendisinden Semerkant’ı alan Şeybânî Han’ı düşman olarak görmekte ve eserinde onun için şu ifadelerle yer vermektedir: “*Şaybak Han*³⁷ gibi bir düşman zuhur etti. Bunun zararı Türk’e ve Moğol’a müsavidir.”³⁸ Bâbü bu ifadeleriyle meşruiyet alanını genişletmiş olan Şeybânî Han’a karşı yeni bir hamle yapmış, Şeybânî’yi Moğollar için zararlı biri olarak görmüştü. Ancak bu durum, Bâbü’ün de Şeybânî gibi meşruiyet alanını genişletmeye çalıştığı anlamına gelmemelidir. Bâbü, kendisini Türk olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Timur ve hanedanının soyundan geldiği gerçeğini öne çıkarmakta, siyasi ve askeri faaliyetlerinin meşruiyet kaynağını ise Timurlulara dayandırmaktadır. Bu husus, aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

2. Bâbü’ün Mâverâünnehir ve Horasan Bölgesindeki Mücadelesinde Timurlu Meşruiyetine Başvurması

Bâbü, Semerkant’a ilk kez beş yaşındayken gitmişti. Bu seyahatinde Sultan Ahmed Mirza’nın kızı Ayşe Sultan Begim ile nişanlanmıştı. Çocuk yaşında Semerkant’tan çok etkilenmişti. Hiç şüphesiz ilerleyen yıllarda bu şehri elde etmenin hayaliyle yaşamıştı. Babasının sözleri, onun burayı ele geçirmek için yaptığı seferler ve girişimler, Bâbü’ün hayallerini besleyip büyütüştü. Bâbü, atalarının başkenti olan Semerkant’ı fethetmeye ant içmiş ve bu sebeple buranın hâkimi olmak için gayret göstermişti.³⁹ Bâbü, eserinde burası için “*Semerkant kadar güzel bir şehir dünyada az bulunur... Timur Bey’den önce ve onun gibi büyük bir padişah Semerkant’ı payitaht yapmış değildir.*” ifadelerine yer vermektedir. Ayrıca Semerkant’ın sosyal yapısı, iklimi, bitki örtüsü, coğrafi özellikleri ve şehirde yetişen ürünler hakkında bilgi vermektedir. Akabinde Timur ve halefleri devrinde Semerkant’ın kültür, sanat, mimari ve estetikte yakaladığı ihtişamı anlatmaktadır.⁴⁰ Ancak atalarının mirası Semerkant mücadelesi için zamana ihtiyacı vardı. Babası Ömer Şeyh Mirza bir kaza sonucu ölünce on bir yaşında Andican’da tahta çıkarak Fergana’nın hâkimi oldu. Önce Semerkant hâkimi amcası Sultan Ahmed Mirza’nın, ardından da Taşkent hükümdarı dayısı Mahmud Han’ın saldırılarını bertaraf etti. Akabinde ise Duğlat Moğollarının hâkimi Ebâ Bekir’in ilerleyişini durdurdu. Bâbü, bu tehlikeleri atlatarak tahtını korudu.⁴¹

Timurlu hükümdarı Ebu Said, Semerkant’ı oğlu Sultan Ahmed Mirza’ya vermişti. Mirza, babasından sonra da Semerkant’ta hükümdarlık yaptı.⁴² Sultan Ahmed Mirza vefat ettikten sonra kardeşi Sultan Mahmud Mirza Semerkant tahtına oturdu. Sultan Mahmud Mirza sonra ise oğulları Baysungur ve Sultan Ali Mirza Semerkant tahtı için mücadeleye giriştiler.⁴³ Timurlu hanedanından olduğu için diğer mirzalar kadar Semerkant üzerinde hakkı olduğunu düşünen Bâbü, buradaki taht kavgasında Sultan Ali Mirza’yı destekledi ve 1497 yılının Kasım ayında Semerkant’a girdi. Ancak Semerkant kuşatmasının sebep olduğu ekonomik sıkıntılar, Bâbü’ün buradaki ahalinin desteğini kaybetmesiyle sonuçlandı. Bu sırada Ahsi’de bulunan kardeşi Cihangir, Andican’ı kuşattı ve ele geçirdi. Bâbü, yaşanan bu gelişmeler karşısında hasta düşmüştü. Akabinde Semerkant’ı Sultan Ali Mirza’ya terk ederek Hocent’e gitti. Çok geçmeden Semerkant’ı almak için tekrar harekete geçti. Ancak başarısız oldu. Bir süre Ura-Tepe’nin güneyinde başıboş gezdi. Bâbü, daha sonra Andican’ı pek çok çarpışma neticesinde 1499 yılında

³⁴ Fisher, *age*, s. 8.

³⁵ Osman Çirak, *Şibani Tarihi-Benâi’nin Şibani-Namesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019, s. 19.

³⁶ Nurten Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999, s. 130-131.

³⁷ Şeybânî Han, bu adın yanı sıra Şiban Han, Şeybak [Şeybek] Han, Şah Baht Han, Şâhî Beg Han gibi adlarla da anılmaktadır. Bkz. İsmail Türkoğlu, “Şeybânî Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 43.

³⁸ Babur, *Baburnâme*, C. I, s. 152-153.

³⁹ Roux, *Babur*, s. 132-133.

⁴⁰ Babur, *Baburnâme*, C. I, s. 69-75.

⁴¹ Konukçu, *agm*, s. 395.

⁴² Babur, *Baburnâme*, C. I, s. 78.

⁴³ Handemir, *age*, s. 453.

geri aldı. Ancak Fergana topraklarını Cihangir ile paylaşmak zorunda kaldı. Sırderya'nın kuzeyi Bâbü'ün, güneyi ise Cihangir'in idaresinde kaldı. Semerkant'ın nüfuzlu ailelerinden Tarhanlar, Sultan Ali Mirza ile geçinemediklerinden Bâbü'ü davet ettiler. Bu davete olumlu cevap veren Bâbü, Semerkant'a ilerledi. Ancak Şeybânî Han⁴⁴, burayı çoktan ele geçirmişti.⁴⁵

Bâbü, yalnız kendisini Türk olarak gördüğü için Cengiz sülalesi ile arasına mesafe koymamıştı. Doğrudan Cengiz soyundan gelen Şeybânî Han ile Semerkant hâkimiyeti için çarpışmıştı. Şeybânî, Buhara'yı ele geçirdikten sonra Semerkant üzerine yürümüşü. Bu sırada Sultan Ali Mirza, şehrin hâkimiydi. Onun annesi Zehra Begim, Şeybânî Han'a kendisiyle evlenmesi halinde oğlunun kaleyi teslim edeceği haberini gönderdi. Yapılan antlaşmaya göre Şeybânî Han, atalarının topraklarını zapt ettikten sonra Semerkant'ı Sultan Ali Mirza'ya geri verecekti. O, antlaşma sağlandıktan sonra 1500 yılında şehri teslim aldı. Ancak kısa bir süre sonra Sultan Ali Mirza ve şehri teslim etmek istemeyen bazı ileri gelenler öldürüldü. Şeybânî, şehrin idaresini Can Vefa'ya bırakarak yakınlardaki Hoca Didar'da oturmaya başladı. Bu duruma çok üzülen Bâbü, aynı yıl içerden destek alarak on dört gün gibi kısa bir süre içinde Semerkant'ı ele geçirdi.⁴⁶

Bâbü, şehrin ahalisinin desteğini almak için onlara şöyle seslenmişti: “*Atam dünya padişahı Temür'dür. O öleli yüz yıl oldu. Bütün halk onu unuttu. O geçmişte kalsa bile yakın görün. Sultan Said diğer bir sultanı ve Karabağ'da şehit oldu. Benim çaresiz babam Ömer Şeyh Andican'da idi. Sultan Ahmed de şahlardandı ve bu şehir içinde doğmuştu. Bu şehirde kırk yıl şahlık etmiştir. Siz onların devrinde il olup lütf buldunuz. Şimdi bu şahları hatırlayıp, ruhlarına himmet etmek için zahmet çekiniz. Hem onların ruhlarını mutlu edin ve hem de beni kaygıdan kurtarın. Beni bu şehre zayı etmeyin, kahır ışığında yok etmeyin. Benim bu önerimi düşünün. Şehrin ileri gelenleri ile görüşün. Beni kabul ederseniz şehir içinde kalırım. Yoksa bu şehirden çıkarım.*”⁴⁷ Bâbü, gördüğü üzere ahaliye başta Timur olmak üzere atalarının Semerkant için yaptıkları hizmetlerden ve onların mirasından bahsetmektedir. Ahaliye bu hizmetleri hatırlatmak suretiyle onlara Timurlu Hanedanı'na karşı sorumluluk yüklemekte ve Timurlu soyundan biri olarak kendisinin iktidarını tanımalarını istemektedir. Bu şekilde Timurlu mirasını, Semerkant hâkimiyetinin meşruiyet kaynağının aracı yapmaktadır. Bâbü, Semerkant'ta Timurlu öncesindeki Cengiz veya Çağatay idaresini hiçbir şekilde dile getirmeyerek onların mirasını sahiplenmediğini ortaya koymaktadır.

Bâbü, ahalinin Şeyhülislamlık makamı ile birlikte Semerkant'ı ortak yönetmesi şartını kabul ederek şehrin idaresini 1500 senesinde ele geçirdikten⁴⁸ sonra burayla ilgili oldukça manidar şu ifadelerle yer vermektedir: “*Yüz kırk yıla yakın, Semerkand payitahtı bizim ailede idi. Yabancı ve düşman Özbeğin biri gelip, onu ele geçirmişti. Elden çıkan mülkü Tanrı tekrar verdi.*”⁴⁹ Bâbü, yukarıda dile getirdiği sözleriyle iki hususu net bir biçimde ortaya koymuştu. Bunlardan birincisi, “*Yüz kırk yıla yakın, Semerkand payitahtı bizim ailede idi*” sözü ile Timur'un Mâverâünnehir'de hâkimiyeti ele geçirerek Semerkant'ı başkent yaptığı tarih (1369) işaret edilmektedir. Burada “*bizim aile*” ifadesinde ise kendisini mensubu olarak gördüğü Timurlu Hanedanı'nı kastetmektedir. Dolayısıyla Timur'dan önce Cengiz Han ve onun soyundan gelenlerin Semerkant hâkimiyetini miras olarak almadığı mesajını vermektedir. İkinci husus ise onun “*Yabancı ve düşman Özbeğin biri gelip, onu ele geçirmişti. Elden çıkan mülkü Tanrı tekrar verdi.*” ifadelerinde göze çarpmaktadır. Bâbü, burada Şeybânî Han'ı açıkça yabancı ve düşman bir Özbek olarak nitelendirmektedir. Bu ifadeleriyle bir kez daha Cengiz soyuna karşı mesafeli tutumunu ortaya koymuş oluyordu.

Bâbü'ün bu hamlesi, onu Şeybânî Han ile karşı karşıya getirdi. Deşt-i Kıpçak'tan gelen Cengiz soyundan bir hükümdar ile Mâverâünnehir'i yaklaşık yüz elli yıl yöneten Timurlu ailesinden biri Semerkant hâkimiyeti için mücadeleye giriştiler. Bâbü, yaklaşık altı ay boyunca şehri içerden Şeybânî'nin saldırılarına karşı savunmuştu. Şeybânî, dışardan ahalinin desteğini alarak şehri tekrar ele geçirmiş (Eylül 1501) ve yapılan barıştan sonra Bâbü'ün buradan ayrılmasına izin vermiştir.⁵⁰ Şeybânî, ahaliye şeriatı canlandıracağı vaatlerinde bulunarak İslami motiflerle onları ikna etmişti. Açıkçası Şeybânî, Bâbü'den daha fazla Müslüman sayılmazdı. Ancak Türk-Moğol ve İslami kimliği birlikte ele alarak yerel halkın yanı sıra göçebe asıllı Türk-Moğol kimliğinden insanların

⁴⁴ Harezmi (Hive) Özbek Hanı Ebul Gazi Bahadır Han (1642-1663), Türklerin soy ağacı olarak bilinen *Şecere-i Türk* adlı eserinde atası Şeybânî Han'ın Cengiz Han'a kadar uzanan nesebini bütün ayrıntılarıyla yazmaktadır. Ayrıca onun Cengiz Han'ın torunu Şeybânî Han'ın soyundan olduğu için “Şeybânî” mahlasını aldığı bilgisini vermektedir. Bkz. Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soyağacı*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 135. Ayrıca yapılan bazı araştırmalar, Şeybânî Han'ın soyunun Cengiz Han'a dayandığı hususunu açıkça ortaya koymaktadır. Bkz. Mustafa Kafalı, “Cuci Ulusu ve Ak Orda Hanlıkları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Mart 1970b, S. XXIV, s. 59-68; Mustafa Kafalı, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu”, *Atsız Armağanı*, haz. Erol Güngör, Mustafa Kafalı, Osman Fikri Setkaya, Altınordu Yayınları, Ankara 2017, ss. 335-344.; Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 125-126, 179-182.

⁴⁵ Roux, *Babur*, s. 146-170.

⁴⁶ Yakup Karasoy, *Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 1989, s. 12-13.;

⁴⁷ Kılıç, agt, s. 127-128.

⁴⁸ Kılıç, agt, s. 128-129.

⁴⁹ Babur, *Baburnâme*, C. I, s. 128.

⁵⁰ Kılıç, agt, s. 122.

BÂBÜR'ÜN İKTİDAR MÜCADELESİNDE MEŞRUIYET KAYNAĞI OLARAK TÜRKLÜK, TİMUR VE TİMURLU MİRASI

desteğini elde etmeye gayret etmişti. Şeybânî'nin Semerkant'taki Çağatay halkı için sarf ettiği şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir: “Çağatay halkı Özbek olduğum için boşa üzülmesin. Gerçi ben Özbek halkındanım ama bu ışık Tanrının ışığıdır.”⁵¹

Bâbü, eserinde Şeybânî Han karşısındaki çaresizliğini ve onunla yapılan antlaşmayı şu sözlerle dile getirmektedir: “Hiçbir taraftan erzak ve zahire gelmedi. Bu esnada Şaybak Han barış sözünü ortaya attı. Eğer herhangi bir taraftan ümit olsa veya zahire bulunsa idi, sulh sözüne kim kulak asardı. Zaruret hâsıl oldu ve sulha benzer bir şey yapıp, gece yarısı, Şeyhzade kapısından çıkıldı. Validem Hanım'ı beraber götürdüm. Ondan başka iki kadın çıktı; biri Bicke Halife, diğeri Minglig Kökeltaş idi. Büyük kız kardeşim Hanzade Begim, bu çıkışta Şaybak Han'ın eline düştü.”⁵² Bâbü'nün teyzesinin oğlu Mirza Haydar Duğlat da *Tarih-i Reşidi* adlı meşhur eserinde bu hususta önemli bilgiler vermektedir. Eserde verilen bilgilere göre Bâbü Semerkant için pek çok savaş vermiş, hem galibiyet hem de mağlubiyet tatmıştı. En sonunda kuşatılmış ve gücü tükenmişti. Kız kardeşi Hanzade Begim'i Şeybânî Han'a vererek onunla ateşkes yapmış, ardından da Semerkant'tan ayrılarak burayı aklından çıkarmıştı.⁵³

Antlaşma ile ilgili verilen bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Şeybânî Han, Hanzade Begim'i kendisine eş alarak Bâbü'nün Semerkant'tan sağ salım çıkmasına müsaade etmişti. Şeybânî'nin bu hamlesi, hiç şüphesiz Bâbü'nün Timur'un mirası olarak gördüğü Semerkant'ı elde etme iddiasını boşa çıkarmıştı ve bu nedenle Mirza Haydar'ın da dediği gibi burayı alma fikrini geride bırakmıştı. Zira Bâbü gibi kız kardeşi Hanzade Begim de Timur'un soyundandı ve artık Şeybânî Han'ın eşiydi. Şeybânî Han, bu evlilik vesilesiyle aynı zamanda hâkimiyetinin meşruiyetini Timur'a da dayandırmış oluyordu. Dolayısıyla söz konusu evlilik onun bölgedeki Türk-Moğol kimliğini taşıyan insanların desteğini daha güçlü bir şekilde almasına katkı sağlayan bir hamleydi.

Bâbü, Semerkant yenilgisinden sonra dayıları Taşkent hâkimi Sultan Mahmud Han (Hanike Han) ile Turfan ve Uygur bölgesinin hâkimi Sultan Ahmed Han (Alaç Han)'ın desteği ile anlaşma gereği kardeşi Cihangir'e bırakmış olduğu Fergana üzerine yürüdü.⁵⁴ Ancak Cihangir adına buranın idaresini elinde bulunduran Sultan Ahmed Tenbel, Şeybânî Han'a tabi olacağını bildirerek onu bölgeye davet etmişti.⁵⁵ Şeybânî, Semerkant ve Buhara'dan sonra, 1502-1503 yılları arasında Fergana bölgesindeki Ahsi ve Andican gibi önemli şehir ve kasabaları da hâkimiyetine geçirmişti. Bâbü ise maiyetiyle beraber Kabil'e giderek burayı ele geçirdi. Şeybânî 1504-1505'te Harezm bölgesini (Ürgenç ve Hive), 1505'te Belh'i, en sonunda ise 1507 yılında Timur soyundan Hüseyin Baykara'nın oğullarının idaresindeki Herat'ı zapt etti. On yıldan kısa bir sürede kendisine dâhil olan Özbek boyları ve sultanlarla beraber Mâverâünnehir, Horasan, Harezm ve Fergana gibi Türkistan'ın önemli bölgelerini ele geçirdi. Bu durum, söz konusu bölgelerde yeni bir Cengizli Özbek Hanlığı'nın temelini attı.⁵⁶

Bâbü, Horasan merkezli Timurlu Devleti Şeybânî Han tarafından tehdit edildiğinde ata mirasının savunulması hususunda şu ifadelerle yer vermişti: “Sultan Hüseyin Mirza gibi, Timur Bey'in tahtına oturan büyük bir padişah, düşman üzerine yürümeği düşünmeden, yalnız müdafaa lüzumundan bahsederse, halkta ne gibi bir ümit kalacaktır.”⁵⁷ “Sultan Hüseyin Mirza gibi, Timur Bey'in yerine geçmiş bir padişah, etraf ve civarındaki oğullarını ve beyleri çağırıp toplayarak, Şibani Han gibi bir düşmanın üzerine yürümek niyetinde bulunduğu zaman, eğer herkes ayakla giderse, bizim başla gitmemiz, onlar sopa ile giderse, bizim taşla gitmemiz lazımdır.”⁵⁸ Bâbü, buradaki ifadeleriyle Timurlu topraklarının başta hükümdar ve hanedan mensupları tarafından Şeybânî Han ve ordusuna karşı korunması yönündeki düşüncesini açıkça ortaya koymuştu. O, bununla da yetinmemiş ve üzerine düşeni elinden geldiği ölçüde yapmıştı.

Bâbü, Timurlu mirasını öylesine sahiplenmişti ki Şeybânî Han Belh'i işgal ettiğinde onu buradan uzaklaştırmak için önce Herat'a gelmişti. Daha sonra ise bazı mirzalarla beraber Belh'e varmıştı. Ancak bu sırada vefat eden Hüseyin Baykara'nın oğullarından bazıları Belh savunması için yardıma gitmemişlerdi. Şehir, kuşatmaya karşı yeterince destek alamadığından Özbek ordusunun eline geçmişti. Bâbü, bu sırada Kabil tahtını tehdit eden Veys Mirza üzerine gitmek zorunda kalmıştı. Şeybânî Han ise daha sonra Herat'ı ele geçirerek Timurlu Devletini tarih sahnesinden silmişti.⁵⁹ Burada verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Bâbü'nün öncelikli amacı Timur'un mirasını ve devletini yaşatmaktı. O, bu maksatla her fırsatta Cengiz soyundan Şeybânî Han'ın karşısına çıkmış ve onu Timurlu topraklarından uzaklaştırmak için uğraşmıştı. Bir taraftan da Kabil'i elinde tutarak siyasi hedeflerine buradan yön vermeye çalışmıştı.

⁵¹ Kılıç, agt, s. 130-131.

⁵² Babur, *Baburnâme*, C. I, s. 142-143.

⁵³ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Türkçe çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 345-346.

⁵⁴ Edwardes, *age*, s. 50.

⁵⁵ Handmir, *Habibu's-Siyer*, C. 3, haz. Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitâbfuruş-i Hayyam Tahran, (1983/1362), s. 307-308.

⁵⁶ Abdullah Gündoğdu, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 1086.

⁵⁷ Babur, *Baburnâme*, C. II, s. 189.

⁵⁸ Babur, *Baburnâme*, C. II, s. 252-253.

⁵⁹ Cihan Oruç, *Son Timurlu Hüseyin Baykara (1438-1506)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 74.

Bâbü, 1513 senesinde Safevi hükümdarı Şah İsmail'in askeri desteğiyle Semerkant'ı yeniden ele geçirmişti. Bu yardımın karşılığında ise Şii Süfi tarikatının bir mensubu gibi kızılbaş sarık bağlamıştı.⁶⁰ Ayrıca atası Timur'un başkentini üçüncü ve son kez fethetmenin bedeli olarak Safevi hamiliğini kabul etmiş, Semerkant camilerinde Şah İsmail adına hutbe okutmuş ve sikke bastırmıştı.⁶¹ Aslında Bâbü'nün Şiiliği kabul etmesi, onun Şii'leri ve itikatlarını genellikle küçük düşürücü yaklaşımıyla örtüşmemektedir. Diğer yandan Bâbü'nün soyundan gelenler, onun Safevi otoritesini tanımasından dolayı utanç duyuyorlardı. Büyük bir kısmı Sünni mezhebinden olan Semerkant ahalisi, Safevi ve Şii himayesini kabul etmediler. Onlar, Bâbü'ü yeniden Kabil'e çekilmeye mecbur ettiler ve Sünni Özbek idaresinin himayesine girdiler.⁶² Bâbü, yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere Semerkant'ı üçüncü defa aldığımda Timur'un meşruiyetine başvurmamış ve buranın Timur mirası olduğu iddiasını dile getirmemişti. Belki de bunu daha önce denemiş olması ve Semerkant'ta kalıcı olmasını sağlamaması nedeniyle yeniden tercih etmemişti. Bununla birlikte Şah İsmail'den almış olduğu askeri desteği, Semerkant'ta kesin bir hâkimiyet için yeterli görmüş olabilir.

3. Bâbü'nün Kabil'den Hindistan İstikametinde Sürdürdüğü Mücadelelerde Siyasi İktidarın Meşruiyet Kaynağı Olarak Timurlu Mirası

Bâbü, bir Türk olan Timur'a dayanan ve babasından gelen soyuna daha bağlıydı. Ömrünü Timur'un faaliyetlerini uygulamaya adanmış Bâbü ve hanedanı, asırlarca kendilerini Timurlular olarak görmüşlerdir. Timur, oldukça mütevâzi bir başlangıçtan sonra Türkistan'ın önemli bir kısmı, Kabil ve civarı, İran'ın doğusu ve geçici de olsa Delhi'ye kadar Kuzey Hindistan'ı kapsayan geniş bir coğrafyanın hâkimi olmuştu (Bâbü, yaşlı bir köylü kadının ağzından Timur'un Delhi'den getirdiği ganimetler hakkında hikâyeler dinlemişti).⁶³ Bâbü, atalarından kendisine kalan Fergana ve civarındaki topraklarını Özbek hanı Şeybânî'ye terk etmek zorunda kalmıştı. Bu hadiseden sonra Kabil'e giderek buranın hâkimi oldu (1504-1526). Oradan da Kuzey Hindistan'a giderek Delhi merkezli devletini kurmuştu.⁶⁴ Bâbü, Timur'un Türkistan mirasını terk etmek zorunda kalmış olsa da kuzey Hindistan'a yönelmeye karar vererek Timurluların Hindistan mirasını sahiplenmiş oluyordu. Bâbü, bu kararını şöyle özetlemektedir:

Özbek ve Şaybak Han gibi, yabancı bir halk ve eski bir düşman, Timur Bey oğullarının elinde bulunan bütün eyaletleri ellerine geçirdiler. Türk ve Çağataydan bazı köşe ve bucakta kalanlar da bazıları isteyerek, bazıları da zorla, Özbeklere katıldılar. Bir ben Kabil'de kalmıştım. Düşman fevkalade kuvvetli; biz ise, çok zayıftık. Ne sulh yapmak ihtimali ve ne de mukavemet etmek imkânı vardı. Böyle bir kuvvet ve kudret karşısında, biz kendimize bir yer edinmeği düşünmeliyiz. Böyle bir fırsat varken, bu kuvvetli düşmandan daha uzaklara gitmeliyiz. Ya Bedaşhan veyahut Hindistan tarafına gitmemiz lazımdır. İkisinden birine karar vermek lazımdır. Kasım Bey ile Şirim Bey, etrafındakilere birlikte, Bedaşhan'a gitmek fikrinde idiler. O zamanda, Bedaşhan'da bize karşı başkaldıranlardan, Bedaşhanlılardan Mübarekşah Vezir bulunuyordu. Ondan başka Cihangir Türkmen ile Muhammed Kurcu vardı. Onlar Nasır Mirza'yı kovmuşlardı; fakat Özbeğe de tabi olmamışlardı. Ben ve bazı içki beyler Hindistan tarafına gitmeği tercih ettik ve Lemgan'a hareket ettik.⁶⁵

Bâbü Kabil bölgesinde hâkimiyet mücadelesi verdiği yıllarda eseri *Bâbü'nâme*'de şu ifadelerle yer vermektedir: “*Bugüne kadar Timur Bey'in evlatlarına, saltanata rağmen, mirza derlerdi. Bu defa bana padişah demelerini emrettim.*”⁶⁶ Bâbü, bu ifadelerinde açıkça kendisini Timur'un evlatlarından biri olarak görmektedir. Hiç şüphesiz bu sözleri, doğrudan onun Timur'un soyundan geldiğini ortaya koyan aidiyet hislerini yansıtmaktadır. Bununla birlikte bu ifadeleriyle Timur ve soyundan gelenleri üç sınıfa ayırmış oluyordu. Sözlerinden de anlaşılacağı üzere, Timur “*bey*”, Timur'un soyundan gelenler elde etmiş oldukları saltanata rağmen “*mirza*”, fakat bu mirzalardan kendisi ise “*padişah*” idi. Onun bu ifadeleri saltanat sahibi mirzaları “*padişah*” kabul etmediği anlamına gelmez. Bilakis eseri dikkatli incelendiğinde farklı bölgelerde hâkimiyet elde etmiş mirzaları aynı zamanda “*padişah*” olarak kabul ettiği görülür. Daha kısa bir ifadeyle onları “*mirza padişah*” kabul etmektedir. Ancak kendisini mirzalardan soyutlayarak sadece “*padişah*” olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla yapmış olduğu bu sınıflamasında kendisini Timurlu mirzalarından ayırtmakta ve üstün görmekteydi. Ancak eserinde Timur için yalnız “*bey*” unvanını kullanarak onu bu sınıflamada en yüksek mertebeye koymaktadır.

Bâbü'nün Timur'un mirasını sahiplendiğini ortaya koyan önemli gelişmelerden birine de onun Kabil'den Hindistan istikametinde harekete geçtikten sonra yaşanan bir hadiseyle şahit olmaktadır. Bâbü, Hindistan yönünde ilerleyerek Bihre, Hoşab, Canab ve Cenut vilayetleri civarına varmıştı. O söz konusu vilayetleri hakkında şu bilgileri vermektedir: “*Timur Bey'in Hindistan seferinden beri, Bihre, Hoşab, Canab ve Cenut gibi,*

⁶⁰ Duğlat, *age*, s. 416-418.; L F Rushbrook Williams, *Topics, An Empire Builder Of The Sixteenth Century*, Longman, Green and Co., London 1918, s. 102.

⁶¹ Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevârih)*, çev. Cevat Cevan, Ardiç Yayınları, Ankara 2004, s. 156.

⁶² Fisher, *age*, s. 55.

⁶³ Fisher, *age*, s. 45.

⁶⁴ Konukçu, *agm*, s. 395-396.

⁶⁵ Babur, *Baburnâme*, C. II, s. s. 338-339.

⁶⁶ Babur, *Baburnâme*, C. II, s. s. 342.

BÂBÜR'ÜN İKTİDAR MÜCADELESİNDE MEŞRUIYET KAYNAĞI OLARAK TÜRKLÜK, TİMUR VE TİMURLU MİRASI

*birkaç vilayet, Timur Bey'in evlatlarının ve onların tabi ve mensuplarının tasarrufunda bulunuyordu.*⁶⁷ Görüldüğü üzere Bâbü, bu ifadeyle adı geçen vilayetlerin hala Timurlu Hanedan mensuplarının tasarrufunda olduğunu ve buraların Timur'un mirası olduğunu vurgulamaktadır. Bâbü, Hindistan istikametinde ilerlerken Timur'un mirası işaret etmesi, onu siyasi faaliyetlerinin meşruiyet kaynağı olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

Bâbü, adı geçen vilayetlerin atası Timur'un mirası olduğunu ileri sürdükten sonra ise şu sözlerle dile getirmişti: *"Hala Hindistan'ı ele geçirmek niyetinde idik. Bihre, Hoşab, Canab ve Cenyut gibi, bu birkaç vilayet, kaç zamandır Türk tasarrufunda idi ve bunları kendi mülkümüz gibi tasavvur ederdik; zorla veya sulhle kendimizin mutasarrıf olacağıma emindik. Bu sebeple bu dağ halkı ile iyi münasebette bulunmak vacip ve lazımdı. Onun için: "Hic kimse bunların hayvan sürülerine, ipucu ve iğne kırıklarına dahi zarar ve ziyan yapmasınlar" diye ferman oldu.*⁶⁸ Bu vilayetlerin tasarrufunu elinde bulunduranlara yukarıda *"Timur Bey'in evlatlarının ve onların tabi ve mensuplarının tasarrufunda"* ifadesini kullanırken burada *"Türk tasarrufu"* sözlerine yer verdiği görülmektedir. Bu durum, Bâbü'nün Timur ve soyunu net bir biçimde Türk olarak gördüğünü ve *"Türk"* sözünü *"Timurlu Hanedanı"* ifadesinin yerine kullandığını göstermektedir. Bâbü, Timur'un mirası olduğunu söylediği bu vilayetleri, aynı zamanda kendi mülkü gibi görmüş ve bu nedenle öncelikle barış yoluyla, aksi taktirde zorla alacağını dile getirmiştir. Bu ifadelerle ise Türk olduğunu vurguladığı Timurlu Hanedanı ile kendisi arasında bir bağ kurmak suretiyle kendi Türklüğünü de öne çıkarmış oluyordu. Onun bu yaklaşımından Türklüğü ve Timurlu mirasını siyasi amaçlarının meşruiyet kaynağı olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bâbü ayrıca söz konusu vilayetlerin hiçbir şekilde zarar görmemesini emrederek atalarının mirasını önemseydiğini vurgulamaktadır.

Bâbü, daha sonra elçisi Abdurrahim Şıgavul aracılığıyla Bihre ahalisine *"bu vilayetler eskiden beri Türk'ün olagelmıştır; sakin, korku ve telaşa yol verip, halkı bozulmaya bırakmasınlar; bu vilayet halkı ile samimiyetimiz vardır ve yağma edilmeyecektir"* haberini yollamıştır.⁶⁹ Bu haberdan sonra Bihre'ye doğru ilerledi. Bâbü, vilayete yaklaşınca buranın reisleri gelerek ona bağlılıklarını bildirdiler.⁷⁰ Bâbü, görüldüğü üzere Bihre ahalisine gönderdiği haberde de Timurlu Hanedanı kastedilerek buranın Türklere ait olduğunu vurgulamaktadır. Onun bu vesileyle halk üzerinde otorite kurmak amacıyla Timurlu mirasından istifade ettiği görülmektedir. Özellikle de can ve mal güvenliği esasına dayalı barışçı bir dil kullandığına şahit olmaktayız. Bu siyaseti, sadece barış yoluyla bölge üzerinde nüfuz kurmak istemesiyle ilgili değildir. Kendisinin de ifadelerinden anlaşıldığı üzere Bihre ahali ile Timurlu Hanedanı arasında geçmişe dayalı samimi ilişkilere vurgu yapılmıştır. Bilhassa onun şu ifadeleri bölgeyi Timurlu mirası olarak gördüğü ve bu mirası sahiplendiğinin bariz delilidir: *"Türklerin oturdukları vilayetleri kendimizin saymıştık. Onun için onlar yağma edilmedi."*⁷¹ Bâbü'nün askerleri, Bihre'yi ele geçirdikten sonra ahaliye karşı kötü davranmış ve mallarını soymuşlardı. Bu hadiseden haberdar olan Bâbü, bu askerlerinin bazılarını idam ettirmiş, bazılarının ise burunlarını deldirerek ordugâhta gezdirmişti.⁷² Bâbü'nün bu tavrı, Timur'un mirasını koruma hususundaki kararlılığını ve ciddiyetini ortaya koymaktadır.

Bâbü, Bihre'den sonra Hoşab ve Canab üzerinde hâkimiyet sağlamıştı.⁷³ Kabil merkezli genişleme siyasetini devam ettirerek adım adım kuzey Hindistan'a doğru ilerliyordu.⁷⁴ Bâbü'nün asıl hedefinin Delhi merkezli Afgan Ludi Devleti'ne son vermek olduğu görülmektedir. Çünkü Timur, 1398-1399 yılında gerçekleştirdiği Hindistan seferinde Delhi merkezli bölgeyi işgal etmiş ve burada onun adına hutbe okunmuştu. Daha sonra buranın idaresini Ludilerden önce Delhi hükümdarı olan Sultan Alaeddin'in atalarına bırakmıştı. Bâbü, Ludilerin hakları olmamasına rağmen Delhi'yi zorla ele geçirdiklerini düşünüyordu.⁷⁵ Bu nedenle Bihre'yi hâkimiyetine aldıktan sonra 1519 yılında Delhi sultanı İbrahim Ludi ile diplomatik temas kurduğu görülmektedir. *Bâbü'nâme* adlı eserinde söz konusu temasla ilgili şu önemli bilgilere yer vermektedir:

"Halk arasında, eğer sulh için elçi giderse, Türk'e ait olan vilayetlerin müşkilat çıkarmayacakları söyleniyordu. Böylece Rebiülevvel ayının ilk perşembe günü, babası Sultan İskender'in şu son beş-altı ay içinde ölmesi üzerine, Hindistan saltanatını eline almış olan Sultan İbrahim'e, elçi olarak, Molla Mürşid'i tayin ettik ve bir doğan gönderip, eskiden Türk'e ait olan vilayetleri istedik. Devlet Han'a ve Sultan İbrahim'e yazılmış mektupları teslim edip, ağızdan söylenecek sözleri de söyleyerek, Molla Mürşid'e izin verildi."

Bâbü'nün elçileri, Lahor valisi Devlet Han tarafından bekletilmiş ve Sultan İbrahim ile görüşmeden geri dönmüşlerdi.⁷⁶ Bâbü, bu gelişmeden sonra Kabil istikametinde ilerledi (1519). Önce Tatar Hatî Keker idaresindeki Pirâle üzerine giderek burayı himayesine aldı. Akabinde vergi vermeyen ve huzursuzluk çıkaran

⁶⁷ Babur, *Baburnâme*, C. II, s. 358.

⁶⁸ Babur, *Baburnâme*, C. II, s. 357.

⁶⁹ Babur, *Baburnâme*, C. II, s. 358.

⁷⁰ Bilal Koç, *Babürlüler Devletinin Kurucusu Babür Şah'ın Dış Siyaseti*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011, s. 79.

⁷¹ Babur, *Baburnâme*, C. II, s. 361.

⁷² Roux, *Babur*, s. 298.

⁷³ Babur, *Baburnâme*, C. II, s. 360-363.

⁷⁴ Koç, *agt.*, s. 80.

⁷⁵ A. Ahat Andican, *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 598.

⁷⁶ Babur, *Baburnâme*, C. II, s. 361.

Gerdiz sınırındaki Afganları kılıçtan geçirdi. Ayrıca bazı Afgan kabileler üzerine seferler yaptı ve onları cezalandırdı⁷⁷. Bâbü, 1517-1521 yılları arasında Argunların elinde bulunan Kandahar'ı üç defa kuşattı, ancak başarılı olamadı. Daha sonra 1522 senesinde Şah Şüca Bey ile anlaşarak Kandahar'ı aldı. Bâbü, burayı alarak Hindistan'ın fethi için önemli bir merkezi elde etmiş oldu.⁷⁸

SONUÇ

Türkler, binlerce yıllık dünya tarihinde isminden en çok söz ettiren milletlerin başında gelmektedir. Çok sayıda Türk hükümdarı hem kendi milletlerinin hem de başka milletlerin kaderini etkileyecek önemli kararlara imza atmışlardır. Bu hükümdarlar arasında en çok da kurucu liderler öne çıkmakta ve onlar bilinmektedir. Kurucu liderlerin öne çıkmasının en önemli sebebi ise işlerinin zor, riskli ve meşakkatli olmasıdır. Tabi ki bunun en mühim sebebi ise başarılı olmalarıdır. Yeniçağın en önemli devletlerinden Bâbürlü Devleti'nin kurucusu Bâbü, bu hükümdarlardan biridir. Her kurucu lider gibi onun da başarıya ulaşmasının ardında izlediği siyasi strateji oldukça mühim bir yere sahiptir. Bâbü, siyasi yol haritasını güçlü bir meşruiyet zemini üzerine inşa etmişti. Bütün Türk hükümdarları gibi, onun siyasi iktidarının meşruiyet kaynağı ilahi kudrete ve güçlü bir soya dayanmaktaydı. Bâbü, daha önce de ifade ettiğimiz gibi Tanrı tarafından görevlendirildiğine inanıyordu. Ancak Tanrı'nın lütfuna erişmek için iktidar mücadelesine girişmesi gerekiyordu. İktidar mücadelesinin meşruiyet kaynağı, yani anahtarı ise soyu idi.

Bâbü, baba tarafından Türk'tü ve soyu Timur'a dayanıyordu. Bu nedenle Mâverâünnehir ve Horasan bölgeleri ile kuzey Hindistan'da giriştiği mücadelelerde Türk ve Timurlu soyundan olmayı siyasi iktidarının meşruiyet kaynağı olarak görmüştü. Bâbü'nün Türklüğü siyasi mücadelesinde meşruiyet kaynağı olarak görmesini sadece bir aidiyet hissiyle açıklayamayız. Bâbü, Türk asıllı babasının dili Türkçeyi anadili olarak öğrenmiş, Türk kültür coğrafyasında büyümüş, kısacası bir Türk gibi yetişmişti. Bu nedenle kendisini Türk olarak görüyordu. Annesi Moğol asıllı olmasına rağmen bu soya karşı bir yakınlık hissi taşııyordu. Moğollara karşı olumsuz düşüncelerinde bir Türk gibi yetişmiş olmasının etkili olduğu kanaatinde değiliz. Zira bu durumun sebeplerini kendi ifadelerinden çıkarmak mümkün. Ona göre Moğollar yağmacı, barbar, güvenilmez ve kültürsüzdü. Bâbü ise hiç şüphesiz kendi döneminin entelektüel kişilerinden birisiydi. Meşhur *Bâbürmâme* adlı eserini Türkçe yazmış ve Türk medeniyetine katkı sağlamıştı. Eserinde kendisi gibi Türkçe şiir yazıp söyleyenleri konu edinmiştir. Bâbü'nün Türkçeye karşı bu yaklaşımı, Türklüğü yüksek bir vasıf olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu durum, kanaatimizce iktidar mücadelesinde Türklüğü meşruiyet kaynağı olarak görmesi sonucunu doğurmuştu.

Bâbü, Türklüğün yanı sıra Timur ve onun haleflerinin mirasını da meşruiyet kaynağı olarak görmekteydi. Dönemin iktidar-meşruiyet bağlamı dikkate alındığında bu tutarlı bir yaklaşımdı. Zira Bâbü, baba tarafından Timur'un kanını taşımaktaydı. Bu nedenle atalarından kalan mirası, yani hakkı olanı talep ediyordu. Kanaatimizce Bâbü, Timurlu Hanedanı'nı yüksek bir vasıf olarak gördüğü Türklüğün en önemli temsilcisi kabul ediyordu. Semerkant'ı ise bu hanedanın kıymetli bir mirası olarak görmekteydi. Burası Timurlular devrinde bilimde, sanatta, kültürde, estetikte ve mimaride dünyanın gözde merkezlerinden biri haline gelmiş ve uzun yıllar devlete başkentlik etmişti. Bâbü'nün nazarında Semerkant, Türklüğün en önemli temsilcisi olan Timurluların medeniyet iddiasının bir ispatı niteliğinde idi. Dolayısıyla Türk ve Timurlu Hanedan mensubu olarak bu şehri alması, ona güç ve kuvvet verecek, iktidarının onaylanmasına kapı aralayacaktı. Bâbü, bu nedenle defalarca Semerkant hâkimiyeti için mücadeleye girişmişti.

Bâbü, Özbek saldırılarına karşı Herat merkezli Timurlu Devleti'nin hükümdar ve hanedan mensupları tarafından nasıl savunulması gerektiği yönündeki ifadelerine baktığımızda "*Timur Bey mirası*" vurgusu yaptığını görürüz. Ayrıca Hindistan istikametinde ilerlerken de kuzey Hindistan'da da Türk'e ait olduğunu söylediği, yani Timur'un mirası olduğunu ifade ettiği vilayetlerde hak iddiasında bulunmuştu. Bâbü'nün kendi mülkü olarak gördüğü bu vilayetleri öncelikli olarak barış yoluyla almak istemesi, adamlarına ahalinin canına ve malına zarar verilmemesi yönünde uyarılarda bulunması, onun Timurlu mirasına verdiği değeri ortaya koymaktadır. Bâbü, ahalinin de bir barış elçisi aracılığı ile kendisinin Türk'e ait olan vilayetlerin hâkimi olabileceğini dile getirmesi dikkat çekicidir. Bu ifadeleriyle ahali ile kendisinin aynı kanaate sahip olduğu iddiasında bulunarak açık bir şekilde siyasi hedeflerini meşrulaştırmaktadır.

Bâbü, işaret ettiğimiz Türklük, Timur ve Timurlu mirası gibi meşruiyet araçlarından siyasi amaçlarına ulaşabilmek için etkili bir şekilde istifade etmiştir. Meşruiyet araçlarını dile getirmek suretiyle ele geçirmek istediği bir yerin idarecisi veya ahali üzerinde baskı unsuru olarak kullanmıştır. Bu siyaset, ona iktidar mücadelesinde bazen başarı sağlamıştır. Ancak istediği sonucu alamadığı da olmuştur. Bâbü, meşruiyet araçlarını dile getirirken kullandığı kavramlar vesilesiyle Timurluların milliyet ve hanedan kimliğini de ortaya koymuş oluyordu. Eserinde "*Türk'e ait*" ifadesinin geçtiği yerlerde hiç şüphesiz Timurlu atalarını işaret etmektedir. Timur ve halefleri, Cengiz Hanedanı'nın meşruiyetinden yararlanmışlardı. Ancak Bâbü, Timurlu mirasını meşruiyet

⁷⁷ Williams, *age*, s. 115.

⁷⁸ Koç, *agt*, s. 80-84.

BÂBÜR'ÜN İKTİDAR MÜCADELESİNDE MEŞRUIYET KAYNAĞI OLARAK TÜRKLÜK, TİMUR VE TİMURLU MİRASI

aracı olarak kullanarak devletin yıkılma sürecine girdiği dönemde Timurlu Hanedan geleneğinin güçlü bir biçimde oluştuğunu gözler önüne sermektedir. Hatta Timurlu Devleti'nin yıkılışı sonrasında Bâbü'ün bu mirası meşruiyet kaynağı olarak kullanmaya devam etmesi, bu geleneğin gerçek gücünü ortaya koymasından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali, "Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlanlığın Hudutları", *Tarih Derisi*, 71 (2020/1), ss. 29-50.
- AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- AKA, İsmail, *Timurlular: Orta Asya'nın Parlak Devri*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- AKGÜN, Ömer Faruk, "Bâbü'nâme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 404-408.
- ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennete Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- ALİNGE, Curt, *Moğol Kanunları*, çev. Coşkun Üçok, Sevinç Matbaası, Ankara 1967.
- ALPARGU, Mehmet, "Ana Hatlarıyla 16. Yüzyılda Bâbürlü Tarihinin Kaynakları (Hatırat ve Kronikler)", *Hindistan'da Kurulan Türk-İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları*, ed. Cihan Oruç, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2022.
- ANDİCAN, A. *Ahat, Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- AYBAKAN, Bilal, İbrahim Kâfi Dönmez, "Meşrû", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, ss. 378-383.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, C. II., TTK, Ankara 1987.
- ÇETİN, Halis, "Siyasetin Evrensel Sounu: İktidarın Meşruiyeti-Meşruiyetin İktidarı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 58, S. 3, ss. 61-88.
- ÇIRAK, Osman, *Şibanî Tarihi-Benâî'nin Şibanî-Namesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019.
- EBÜLGAZİ, Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soyağacı*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- EDWARDES, S. M., *Babur: Diarist and Despot*, A. M. Philpot Ltd., London 1926.
- EROĞLU, Haldun, *Türklerde Siyasal İktidarın Gelişim Tarihi*, Post Yayınları, İstanbul 2021.
- FİŞHER, Michael H. *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, çev. M. Fatih Çalışır, Kronik Kitap, İstanbul 2000.
- GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, ss. 1046-1066.
- GAZİ, Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme (Vekayi)*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- GAZİ, Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme: Babur'un Hâtıratı*, C. I-II-III, çev. Reşit Rahmeti Arat, MEB Yayınları, İstanbul, 1970.
- GEDİKLİ, Fethi, "Yasa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, ss. 336-340.
- HANDEMİR, *Habibü's-Siyar*, III/II, haz. W. M. Thackston, Harvard University 1994.

HANDMİR, *Habibu's-Siyer*, C. 3., haz. Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitâbfuruş-i Hayyam Tahran (1983/1362).

KILIÇ, Nurten, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999.

KAFALI, Mustafa, “Cuci Ulusu ve Ak Orda Hanlıkları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Mart 1970b, S. XXIV, ss. 59-68.

KAFALI, Mustafa, “Şıban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu”, *Atsız Armağanı*, haz. Erol Güngör, Mustafa Kafalı, Osman Fikri Setkaya, Altınordu Yayınları, Ankara 2017, ss. 335-344.

KARASOY, Yakup, *Şıban Han Divânı (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 1989.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

KOÇ, Bilal, *Babürlüler Devletinin Kurucusu Babür Şah'ın Dış Siyaseti*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011.

KONUĞU, Enver, “Bâbü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 395-396.

NİYZİ, Mehmed, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

ORUÇ, Cihan *Son Timurlu Hüseyin Baykara (1438-1506)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

RİCHARDS, John F., *Bâbü Türk İmparatorluğu: Tarih Kültür Teşkilat*, çev. Yasin Tekin, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

ROUX, Jean Paul, *Babur: Büyük Moğolların Tarihi*, çev. Lale Arslan Özcan, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021.

ROUX, Jean Paul, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

RUMLU, Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahseñü't Tevârih)*, çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara 2004.

ŞEREFÜDDİN Ali Yezdi, *Emîr Timur (Zafername)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

TOGAN, Zeki Velidi, “Emir Timurun Soyuna Dair Bir Araştırma” çev. İsmail Aka, *Tarih Dergisi*, 26, ss. 75-84.

TEKİN, Talât, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 2008.

TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkî Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Şeybânî Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 43-45.

WILLIAMS, L. F. Rushbrook Topics, *An Empire Builder Of The Sixteenth Century*, Longman, Green and Co., London 1918.

WOODS, J. E., “Timur's Genealogy”, *Intellectual studies on Islam: Essays written in honour of Martin B. Dickson*, Ed. M. M. Mazzaoui-V. B. Moreen, University of Utah Press, Salt Lake City, Utah 1990, ss. 85-125.

YÜCEL, Bilal, *Bâbü Dîvanı (Gramer, Metin, Sözlük, Tıpkıbasım)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995.

YÜKSEL, Musa Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK, Ankara 2009.

BÂBÜR'ÜN İKTİDAR MÜCADELESİNDE MEŞRUIYET KAYNAĞI OLARAK TÜRKLÜK, TİMUR
VE TİMURLU MİRASI

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 561-614.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.01.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 25.03.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

 10.53718/gttad.1244070

 UMUT KANSOY*

ÖZ

Hint mitolojisine göre yeryüzü dört temel yönde duran fillerin üzerinde durmaktadır. Bu filler, ekinleri yetiştirmek ve büyümek için hortumları ile suyu yukarıya kaldırıp yazın yağmur ve kışın kar olarak yeryüzüne serpmektedirler. Fillerin en önemli işlevi ilahi akrabalarını, bulutları, yani göksel filleri cezpt etmeleridir. Ayrıca Tanrı Şiva'nın oğullarından fil başlı Ganeşa'nın Hint dinî inançlarında çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Dünyevi açıdan bakacak olursak filler hem bereketin kaynağıdır hem de en önemli savaş hayvanıdır. Bundan dolayı Hindistan ve çevre ülkelerde fil sahibi olmak, hükümdarlık, asalet ve güç sahibi olmanın en önemli alametleri arasında yer almaktadır. Saydığımız dini ve dünyevi nedenlerden dolayı Güney Asya ülkelerinde fillerin süslenmesine çok büyük önem verilmektedir. Hint kültüründeki ve Babürlü kültüründeki önemlerinden dolayı bu çalışmada kadın takıları kadar güzel olan ve hatta bazen onlardan çok daha da gösterişli olan süslü fil binitlerini ve fil takılarını tanıtmayı amaçladık. Babürlülerin hüküm sürdüğü zaman dilimine, yakın döneme ve günümüze ait süslü fil binit takımı ve fil takısı örneklerini sunduk. Böylece bu konudaki geleneğin devamlılığını sergiledik. Aynı zamanda süslü fil binit takımlarının ve fil takılarının geçirmiş olduğu evrimi de sergilemiş olduk. İlaveten geleneksel Hint kadın takıları ile fil takıları arasındaki benzerlikleri, sunduğumuz görseller yoluyla ortaya koyduk ve her iki türün birbirleri üzerindeki tesirlerini sergilemiş olduk. Daha önce savaş fillerinin binit takımları üzerine iki makale yazmıştık. Birinci makalemizde *Âin-i Ekberi*'de tanıtılan 31 fil binit takımı üzerinde durmuştuk. Bunlar arasında hem fil binit takımları hem de fil takıları yer almaktaydı. İkinci makalemizde ise *Âin-i Ekberi*'de yer almayan "savaş fili binit takımları" üzerinde durmuş idik. Şimdi sunduğumuz üçüncü makalemizde ise daha çok ilk iki makalemizde tanıtmadığımız fil takıları ve bu takıların bazı Hint kadın takıları ile benzerlikleri üzerinde durduk. Bununla birlikte çalışmada sunduğumuz bazı fil takıları söz konusu iki makalemizde sunmuş olduğumuz fil binitleri ve takılarından evrimleşmiştir. Bu nedenle konunun daha iyi anlaşılabilmesi için yeri geldikçe her iki makalemize de atıflarda bulunduk. Şu hususu da belirtmek gerekir ki araştırmalarımız sırasında süslü fil binit takımları ve fil takıları hakkında yapılmış kapsamlı bir çalışmaya rastlamadık. Sadece konuyu sathi bir şekilde ele alan makalelere ulaştık. Söz konusu makaleler arasında Shakshi Gupta'nın ağırlıklı olarak fil halılarını (*jhul*) ele aldığı iki makalesi ile fil takılarını çok daha genel ve yüzeysel bir şekilde incelediği "Elephant Regalia: A Living Tradition" adlı çalışması öne çıkmaktadır. Bir de Mannath Madhavankutty'un "Aanachamayam: Fineries used in Elephant Pageants in Kerala" adlı makalesini sayabiliriz. Daha üst düzey bir çalışma olarak Sirikan Hanpipat'ın "Kral Rama IX Döneminde Tayland Kraliyet Fillerinin Altın Kıyafetleri ve Süsleri" adlı yüksek lisans tezini de ilave edebiliriz. Sirikan Hanpipat, bu tezde en temel seviyedeki fil takılarını tanıtmıştır. Bahsettiğimiz çalışmaların kapsamlarının çok dar olması nedeniyle kendi çalışmamızın alandaki önemli bir boşluğu doldurduğunu söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Babürlüler, Süslü Fil Binitleri, Fil Takıları, Fil Takı Setleri, Kadın Takıları, Solah Shringaar (Geleneksel 16 Hint Gelin Takısı ve Süsü), Hindistan.

* Dr., Tarih Öğretmeni, İstanbul Fuat Sezgin Bilim ve Sanat Merkezi, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: umut.kansoy1@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0003-0031-4600.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

ELEPHANT JEWELRY AND ITS SIMILARITY WITH INDIAN JEWELRY FROM THE STATE OF BABURIDS (MUGHALS) PERIOD TO THE PRESENT

ABSTRACT

According to Indian mythology, the earth stands on elephants standing in four basic directions. These elephants raise water with their trunks and sprinkle it on the earth as rain in summer and snow in winter in order to cultivate and grow crops. The most important function of elephants is to attract their divine relatives, the clouds, that is, the celestial elephants. In addition, elephant-headed Ganesha, one of the sons of God Shiva, has a very important place in Indian religious beliefs. From a worldly point of view, elephants are both the source of abundance and the most important war animal. For this reason, having an elephant in India and the surrounding countries is among the most important signs of sovereignty, nobility and power. Due to the religious and worldly reasons we have mentioned, great importance is attached to the decoration of elephants in South Asian countries. Due to their importance in Indian culture and Mughal culture, we aimed to introduce decorated elephant harnesses and elephant ornaments, which are as beautiful as women's jewelry and sometimes even more ostentatious than them. We have presented examples of decorated elephant harnesses and elephant ornaments belonging to the time period when the Mughals ruled, the recent period and today. Thus, we have demonstrated the continuity of the tradition on this subject. At the same time, we exhibited the evolution of decorated elephant harnesses and elephant ornaments. In addition, we have revealed the similarities between traditional Indian women's jewelry, decorated elephant harnesses and elephant ornaments through the visuals we have presented, and we have demonstrated the effects of both types on each other. We have previously written two articles on the elephant harnesses. In our first article, we focused on the 31 elephant harnesses introduced in *The Âîn-i Ekberî*. These included both elephant harnesses and elephant jewelry. In the second article, we focused on war elephant harnesses that are not included in *The Âîn-i Ekberî*. In our third article, which we have presented now, we focused on elephant jewelry, which we did not introduce in our first two articles, and the similarities of these jewelry with some Indian women's jewelry. However, some of the elephant jewelry we present in this study has evolved from the elephant harnesses and elephant jewelry we have presented in the first two articles in question. For this reason, we have made references to both articles when appropriate for a better understanding of the subject. It should also be noted that during our research, we did not come across a comprehensive study on decorated elephant harnesses and elephant jewelry. We have only found articles that deal with the subject in a superficial way. Among the articles in question, Shakshi Gupta's two articles on elephant rugs (*jhul*) and his work "Elephant Regalia: A Living Tradition", in which he examines elephant jewelry in a much more general and superficial way, come to the fore. We can also mention Mannath Madhavankutty's article "Aanachamayam: Fineries used in Elephant Pageants in Kerala." As a higher level study, we can add Sirikan Hanpipat's master's thesis titled "Golden Garments and Ornaments of Thai Royal Elephants in the Era of King Rama IX." Sirikan Hanpipat introduced the most basic level of elephant jewelry in this thesis. Since the scope of the studies we mentioned is very narrow, we can say that our study fills an important gap in the field.

Keywords: Mughals, Elephant Harnesses, Elephant Ornaments, Elephant Jewelry Sets, Solah Shringar (16 Traditional Indian Bridal Jewelry and Ornament), Women's Jewelry, India.

GİRİŞ

Hindistan ve çevre ülkelerde fil sahibi olmak, file binmek, kapısına fil bağlamak hükümdarlık, asalet ve güç sahibi olmanın en önemli alametleri arasında yer almaktadır. İlk ilahi fil olan Airāvata, Tanrıların kralı İndra'ya aittir, bu nedenle yeryüzündeki filler de krallara aittir. Filler, geçit törenlerinde kralın simgesel binekerleridir; savaşta ise çarpışmanın stratejisinin belirleneceği gözetleme kulesi olarak hizmet ederler. Ama fillerin en önemli işlevi ilahi akrabaları olan bulutları yani göksel filleri cezbetmeleridir. Dolayısıyla Hindu kralları, halklarının refahı için fil beslerler. Özellikle beyaz fillerin bulut üretme gücüne sahip olduğuna inanılır. Fil, yeryüzünde yürüyen bir yağmur bulutudur. Büyümlü varlığıyla, atmosferin kanatlı bulutlarının yaklaşmasını sağlar. Dünyasal fil bulutuna gereğince ibadet edildiği zaman, göksel akrabaları onurlandırıldıklarını hisseder ve ülkeyi bol yağmurla ödüllendirmek yoluyla minnetlerini ifade etmek üzere harekete geçerler.¹ Fillerin bulutları cezbetmesi ve yağmur yağdırması *Kathâsaritsâgara'da (Masal İrmaklarının Okyanusu)* şöyle dile getirilmektedir: "Yedi kola ayrılan Godavari nehrinin sularını içen filler, onları tekrar yedi koldan akıtır gibiymişler."²

Tanrı Şiva'nın iki oğlundan biri olan³ fil başlı Bilgelik Tanrısı Ganeşa, Hint dinî inançlarında filin yerini gösteren önemli bir örnektir.⁴ Ganeşa bilgelik tanrısıdır. Engellerin aşıcısıdır. Bu nedenle birçok kitap

¹ Heinrich Zimmer, *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, çev. Gül Çağalı Güven, Kocabalı, İstanbul 2004, s. 121, 123-124, 125.

² Somadeva, *Masal İrmaklarının Okyanusu (Kathâsaritsâgara)*, C. 1, çev. Korhan Kaya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 162.

³ Diğer oğlu Savaş Tanrısı Skanda (Karttikeya) dır. Bkz. Korhan Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998, s. 42, 43.

⁴ Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, s. 42, 43.

Ganeşa'nın adıyla, ona dua edilmesi ile başlar.⁵ *Masal Irmaklarının Okyanusu (Kathâsaritsâgara)* adlı eserde de bu geleneğe uyulmuş, bölümler Ganeşa'ya dua ile başlatılmıştır. Bir örnek vermek gerekirse XXVII. Bölüm şu dua ile başlar: “*Kafasını aşağı yukarı oynatan fil başlı Tanrı Ganeşa, engeller yığınını dağıtarak sizi korusun...*”⁶ Tanrıların bile bilge Ganeşa'ya dua etmeleri gerekmektedir. *Kathâsaritsâgara*'da geçen anlatılara göre Tanrıça Umâ, ‘Engeller fatihi Ganeşa'ya dua etmeyi unuttuğu için Tanrı Şiva ile yüzyıllar boyunca seviştiği halde çocuğu olmamıştır. Tanrı İndra, Kârttikeya'yı ordu komutanı olarak yıkayıp kutsamak isterken Ganeşa'nın adını anmadan testiği yukarı kaldırdığında kolu kast katı kesilmiştir. Hatasını anlayan Tanrıça Umâ ve Tanrı İndra, Engellerin Açıcısı Tanrı Ganeşa'ya dua ettikten sonra sıkıntılarından kurtulurlar ve arzularına kavuşurlar.⁷

Hint mitolojisinde fil başlı Tanrı Ganeşa'nın yanı sıra bir de tanrıların taşıtı olan uçan filler, tanrılar tarafından krallara hediye edilen uçan filler ve aldığı bir beddua sonucu bir sonraki yaşamında fil olarak doğan insanlar da vardır.⁸ Hint dininde, mitolojisinde, ordusunda ve siyasi hayatında fillere çok büyük değer verildiği görülmektedir. Bundan dolayı Hint kültüründe fillerin takılar ve mücevherler ile süslenmesi büyük bir önem taşımaktadır.

Hindistan'da filler güzellik, zerafet ve cazibenin de sembolüdürler. Çeşitli uzuvları ve hareketleri kadın güzelliğini nitelemek için kullanılmaktadır. *Râmâyana Destanı*'nda kadın bacağına güzelliğini betimlemek için “*fil hortumu gibi bacaklar*”⁹ “*fil hortumu gibi güzel bacaklar*”¹⁰ gibi ifadeler kullanılmaktadır. *Mahabharata*'da kadın kolu şöyle tasvir edilmektedir: “*Fil hortumlarına benziyordu bileziklerle süslü kolları.*”¹¹ Ravana'nın aşkı adlı şiirde ise şu beyit geçmektedir:

“Fil hortumuna benziyor bacakların,
Tam gönlümce.”¹²

Kalidasa'da kadınların omzu fil dişine benzetilmektedir:

“O dağın fil dişi omuzlarına
Siyah bir pelerin gibi sarıl.”¹³

Tamul (Tamil)¹⁴ edebiyatında şair Trivalluar, dilberin gerdanını yavuz fillerin alnına benzetmektedir:

“Yavuz fillerin alnında şalları,
Dilberlerin göğüslerinde.
Ona mücevherler sunsam,
Gerçek mücevher o.”¹⁵

Kathâsaritsâgara'da kadının zerafeti ve yürüyüşü şöyle nitlenmektedir: “... Bazısı gülümserken sevimlidir, bazısı da kuğu gibi zariftir. Bazısı öfkeli haliyle bile cezbedici, bazısı fil gibi yürürken alımlı, bazısı da kuğu gibi zariftir...”¹⁶ “...Dişi filin yürüyüşünü gördüğünde karısının zarif yürüyüşü gözünün önüne gelmiş.”¹⁷ Bu eserde kadın takıları ile fil takıları arasında şu benzerlik kurulmaktadır: “*Kalçalarındaki süslü kemerler, aşk fillerinin başına taktıkları yıldızlarla süslü kemerlere benziyor.*”¹⁸ Ayrıca kadınların daha çekici olmak için fillerin alınlarından akan sıvılardan¹⁹ yapılan parfüm kullandıkları şu cümle ile dile getirilmektedir: “*Kadınlar tavus kuşu tüylerinden elbiseler giymiş, gunca bitkisinden kolyeler takmış, fil alnından akan sıvıdan kokular sürmüşlerdi.*”²⁰

Hint kültüründe ve düşüncesinde filler ile bereket ve güzellik arasında önemli bir ilişki kurulduğu yukarıda aktarılan dini ve edebi metin örneklerinden anlaşılmaktadır. Bu ilişkilerden dolayı kadın takılarının fillerin süslenmesinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Bununla birlikte fillere atfedilen kutsiyet ve filler ile

⁵ Korhan Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitabevi, Ankara 1997, s. 70.

⁶ Somadeva, *age*, C. I, s. 257.

⁷ Somadeva, *age*, C. I, s. 168-170.

⁸ Somadeva, *age*, C. I, s. 87, 92, 358-365; C. II, s. 512, 526-527, 550, 603; Korhan Kaya, *Okyanusun Kıyısında (Hint Edebiyatı Seçkisi)*, derleyen ve çev. Korhan Kaya, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s. 220-227.

⁹ Valmiki, *Râmâyana*, çev. ve özetleyen Korhan Kaya, İmge Yayınevi, Ankara 2002, s. 124.

¹⁰ Valmiki, *age*, s. 164.

¹¹ Cemil Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 341.

¹² Meriç, *age*, s. 369.

¹³ Meriç, *age*, s. 381.

¹⁴ Yaygın olarak Tamil adı tercih edilmekle birlikte Cemil Meriç eserinde Tamul adını kullanmıştır.

¹⁵ Meriç, *age*, s. 405.

¹⁶ Somadeva, *age*, C. I, s. 497.

¹⁷ Somadeva, *age*, C. I, s. 601.

¹⁸ Somadeva, *age*, C. II, s. 555.

¹⁹ Filin alnından akan sıvı kızışma dönemine girdiğini göstermektedir. Böyle fillere mest filler denilmektedir.

²⁰ Somadeva, *age*, C. II, s. 601.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

ilişkilendirilen güzellik imajından dolayı bazı fil takıları zamanla kadın takılarını da etkilemiş olmalıdır. Sonuç olarak Hindistan ve civar ülkelerde kadınların ve fillerin benzer şekillerde süslenmesi geleneği ortaya çıkmıştır. Filler sadece güzellik için değil dini inanç gereği olarak da süslenmişlerdir.

Filler, Hint gelinlerinin geleneksel takıları olan “16 takı ve süs/makyaj” (*solah shringaar*) içerisinde en gösterişlileri olan alın madalyonu (*manga tikka/maang tikka*), küpe (*jhumka*), burun küpesi (*nath*), kolye ve gerdanlıklar (*haar*), halhal (*payal*), gelin elbisesi (*shaadi ka joda*) ile süslenmektedirler. Yani filler gelinler gibi gösterişli takı ve elbiseler ile süslenmektedirler. Söz konusu geleneksel Hint gelin süsleri içinde yer alıp da takı olmayan kına/vücut boyama (*mehendi/henna*)²¹ ve alın ortasını kırmızıya boyama (*bindi*)²² gibi makyaj türleri filleri süslemek için daha renkli ve abartılı bir şekilde kullanılmaktadır. Fillerin bu şekilde kadın takıları ve şapka, tac, duvak/peçe, baş örtüsü, alın örtüsü ve mendil gibi bazı kıyafet ve örtüler ile gelin gibi süslenmesi makalemizin ana konusunu teşkil etmektedir. İlaveten geleneksel Hint kadın takıları ile süslü fil binitleri ve takıları arasındaki bazı benzerlikler ele alınmıştır. *Âin-i Ekberî*'de kadın takıları kısaca tanımlanmış olmakla birlikte Babürlü²³ minyatürlerinde kadınların nadiren resmedilmiş olması Babürlü kadın takılarına dair görsel malzeme bulmayı zorlaştırmıştır.²⁴

1. Fil Baş ve Alın Süsleri

Fillerin süslü binit takımlarının ve takılarının²⁵ büyük çoğunluğu baş, alın ve dişlerde yani baş bölgesinde bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarı ile fillerin baş bölgesi binit ve takıları arasında fil duvakları (*teyya*), fil şapkaları, fil taçları (*mukut*), festivaller sırasında fillerin başları üstüne yerleştirilen gösterişli büyük panoları, fil şapkaları, baş ve alın üzerine yerleştirilen aslan heykelcikleri, alın bandları (*renpiyel*),²⁶ alın gerdanlıkları, alın madalyonları (*tikka*), altın ve bakır alaşımından üçgenimsi alın örtüleri (*nettipattam*), tekstilden baş ve alın örtüleri (*seeri*),²⁷ hortum üstü küpeleri (*fateh-pech/ kader-pech*), kulak küpeleri (*jhumar*), yak öküzü kuyrukları ile dekoratif mendiller ve son olarak fil dişi halkaları (*bengri*) yer almaktadır. Fillerin baş ve diğer vücut bölgelerinde yer alan diğer bazı süslü fil binit takımları ve takıları Shakshi Gupta tarafından oluşturulan aşağıdaki tabloda çizilmiştir.

²¹ Boyanmış filler için Görsel 15, 18, 23, 30, 37, 38, 39'a ve Hintlilerin kına ile yapılan geleneksel kadın vücut boyaması (*mehendi/henna*) için Görsel 57'ye bakınız.

²² Fillerin alınlarının ortasının kırmızıya boyanması (*bindi*) örnekleri için Görsel 4, 7, 48'e ve kadınların *bindi* örnekleri için Görsel 31 ve 46'ya bakınız.

²³ Babürlüler için İngilizce “Mughal” adı kullanıldığı için biz de bu adı kerhen kullanmak zorunda kaldık. Bununla birlikte İngiliz sömürgecilik anlayışının tesiriyle Türklerin Hindistan hâkimiyetinin izlerini silmek amacıyla Babürlülere Türk yerine Moğol anlamına gelen Mughal adının verilmiş olması ihtimal dâhilindedir. Halbuki bu devletin kurucusu olan Babür Şah, Türklüğü ile övünmektedir. Hatta Çağatay Türkçesi ile yazmış olduğu hatıratı ile Türklüğünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır. *Babürname*'de Türklüğü ile övünürken Moğolları yerden cümleler kurmaktadır. Türklüğü ile övünmesine dair eserinde yer verdiği şu dörtlüğü aktarabiliriz:

“Ey Biyane Emiri Türklerle kavgaya girme;
Türklerin çevikliği ve kahramanlığı malumdur.
Eğer çabuk gelmez ve öğüt dinlemezsen,
Malum olanı beyana ne lüzüm vardır.”

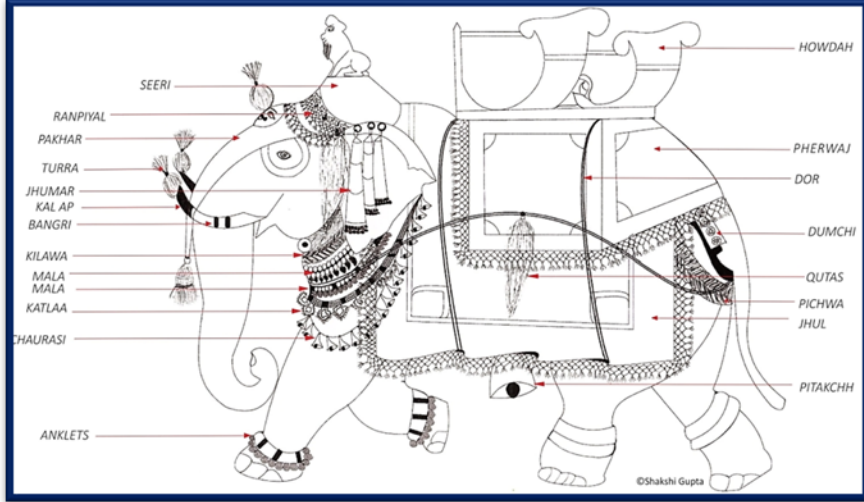
Babür Şah'ın Moğollar hakkındaki düşünce ve hislerine gelirsek eserinde bir yerde “Cengiz Han isitilası”ndan bahsetmektedir. “İstila” dikkat edilmesi gereken bir sözcüktür. Babür Şah, Moğolları genellikle “yakıp yıkan, tahrip edenler” şeklinde nitelendirir. Böylece Babür Şah, kendilerinin Moğollardan farklı bir ulus olduklarını eserinde pek çok yerde defaten vurgulamış olmaktadır. Dolayısı ile Babür Şah hatıratında Türkleri yüceltmekte, Moğolları ise yermekte ve onları yabancı bir ulus olarak ilan etmektedir. Bkz. Gazi Zâhîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 15, 191, 513; H. Hilal Şahin, “Baburnâme'ye Göre Babürlülerin Kimliği”, *ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ ЗАХИРІДДИНА МУХАММАДАБАБУРА И СОВРЕМЕННОСТЬ (Сборник статей и тезисов докладов Международной научно-практической конференции 28 февраля 2020 г.)*, Москва 2020, s. 617.

²⁴ Babürlü minyatürlerinde Babürlü kadınlarının nadiren resmedilmesi ve bunun nedenleri ile ilgili olarak bkz. Durre Waseem, *The Portrayal of Mughal Women in the Early Mughal Art and Analyzing the Reasons for Scarcity*, California State University (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), California 2017, s. 67 ve tezin tamamı.

²⁵ “Süslü fil binit takımları” ve “fil takıları” gibi bir ayrıma gitmemizin nedeni şudur: Sunduğumuz takılardan bazıları sadece bir süs işlevinde kullanılırken *teyya* adlı fil dizginleri, *bengri* adlı fil dişi halkaları, *domçi* adlı fil kuyruk tutucuları ile *pay rencen* ve *gateli* adlı halhaller gibi bazıları hem birer takıdır hem de binit işlevine sahiptirler. Fillerin sevk ve kontrolünde ve fil tahtırevanlarının bağlanmasında işlevsel rollere sahiptirler. Bununla birlikte son derece süslü şekillerde dekore edilmişlerdir.

²⁶ *Renpiyel* örnekleri için Görsel 18, 32 ve 37'e bakınız; Ayrıca *renpiyel* hakkında daha geniş bilgi ve diğer görseller için bkz. Umut Kansoy, “Âin-i Ekberî'ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 51, Aralık 2020, s. 27-28.

²⁷ Hem fil elbisesi hem de onun tamamlayıcısı olan üçgenimsi fil alın örtüsü *seeri* adı ile anılmaktadır. Zaten bu iki parça birtakım olarak kullanılmaktadır. *Seeri* adlı fil alın örtüsü daha çok dekoratif bir örtü olarak kullanılmakla birlikte aynı zamanda savaş sırasında fillerin alınlarını koruyan işlevsel bir parça olarak da tanımlanmaktadır. Muhtemelen zamanla asıl işlevinin dışına çıkarak dekoratif bir örtüye dönüşmüştür. Bkz. Almas Zaidi, *The Arms and Army Corps in Eighteenth Century*, Aligarh University (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aligarh (India) 2011, s. 53; Ayrıca bkz. Umut Kansoy, “Savaş Fillerinin ve Mürettebatının Silahları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. VII/1 İlkbahar/30 Mart 2020, s. 429-430; *Seerinin* fil elbisesi olarak kullanılan gövdeyi örten büyük parçasını fil binit takımları hakkındaki ilk makalemizde “*gec-chenp*” adı ile tanıtmış idik. Bu çalışmada ise “1.9. Seeri (*Gec-chenp*)” başlığı altında *sari* adlı geleneksel Hint kadın giysileri ile fillerin gövdelerini örten *gec-chenp/seeri* adlı örtüler arasındaki benzerlikler üzerinde durduk. Bkz. Umut Kansoy, “Âin-i Ekberî'ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları”, s. 24-25.

Tablo 1: Fil Binit Takımları ve Takıları Tablosu ("Ornamental Trappings of Elephants" adlı bu tablo Shakshi Gupta tarafından üretilmiştir).²⁸

1.1. Teyyâ: *Teyyâ*, adlı süslü fil biniti gelinlerin yüzünü örten geniş aralıklara sahip dantelli bir duvak ve bazen de dekoratif bir kadın peçesi görünümündedir.²⁹ Aşağıda soldaki ilk minyatürde bir Babürlü prens alayında fillerin yüzlerinin *teyyâ* ile süslendiği görülmektedir. Ebatlarından dolayı tamamına yer veremediğimiz ortadaki Şâh Cihân'ın mirzası Dara Şkûh'un 1633'te Nadira Begum ile evlilik alayını tasvir eden minyatürde gelinin yüzü *teyya* benzeri bir peçe ile örtülmüştür. Gelinin binmekte olduğu atın yüzü de gelinle uyumlu olması için *teyya* benzeri bir peçe ile örtülmüştür. Düğün alayındaki diğer atların yüzlerinde böyle bir takı bulunmamaktadır. Sağ taraftaki fotoğrafta ise sol baştaki *teyya* örneğine çok benzeyen günümüze ait dekoratif bir kadın peçesi sunulmuştur.

Görsel 1: Peçe Görünümündeki Seeriler ve Babürlü Gelin ve Damat³⁰ Peçeleri³¹ (I. Minyatür: Deccan, 1685-90 yılları; II. Minyatür: 1740-1750 yılları; III. Foto: Dekoratif Kadın Peçesi).³²

²⁸ Shakshi Gupta, "Elephant Regalia of Rajasthan", <https://www.sahapedia.org/elephant-regalia-living-tradition>, 30. 01.2023.

²⁹ *Teyyâ* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kansoy, "Âin-i Ekberî'ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları", s. 22-23.

³⁰ *Padişahnâme*'de, Şâh Cihân'ın mirzası Evrengzîb'in 18 Mayıs 1637 tarihindeki "peçe bağlama töreni" (*sihra-bandî*) resmedilmiştir. Babürlüler tarafından benimsenmiş olan bu Hindu düğün geleneğinde evlilik arifesinde nazardan korumak için damadın alınına bir peçe (*sihra*) bağlanmaktadır. Minyatürde, Şâh Cihân, oğlu Mirza Evrengzîp'e inci, yakut ve zümrütlerden oluşan bir peçeyi takmak üzereyken resmedilmiştir. Minyatür 1640-50 yıllarında çizilmiştir. Bu peçe Görsel 1'de at üzerindeki gelinin taktığı peçe ile aynı görünüme sahiptir. Bkz. "Shah-Jahan honouring Prince Awrangzeb at his wedding (19 May 1637)", <https://www.rct.uk/collection/1005025-at/shah-jahan-honouring-prince-awrangzeb-at-his-wedding-19-may-1637>, 19.03.2023.

³¹ Makalede sunulan bütün görsellerde, karışıklığı önlemek için eserler sol baştan itibaren I., II. ve III. diye sıra numarası verilerek ve minyatür, resim ve foto diye belirtilerek parantez içerisinde tanımlanmıştır. Bir başka deyişle söz konusu eserler parantez içi "Görsel"

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Babürlüler devrinde *teyya* adı ile kullanılan binitlerin sadece dekoratif amaçlı olmadıkları aynı zamanda savaş fillerinin binitleri arasında da yer aldıkları yakın dönemde Vietnam savaş fillerinin de bu tarz dizginler ile donatılmış olmalarından anlaşılmaktadır. Bu binit takımı, savaş fillerinin dizginini olarak nitelenmektedir.³³ Aşağıda *teyya* kuşanmış Nguyen Hanedanı (1802-1945) savaş filleri farklı açılardan sergilendi. Görseller dikkatli bir şekilde incelendiğinde bu binitin kayışlarının sadece fillerin baş ve hortumlarını sarmadığı, halka şeklinde birer bağlantı ile her iki fildişine de bağlandıkları, kulak altından ve üstünden kafa gerisine doğru dolanarak fillerin kafalarına sıkıca sabitlendikleri anlaşılmaktadır. Babürlüler devrinde *teyya* adlı binitler de Nguyen Hanedanı devrinde olduğu gibi dizgin işlevinde kullanılmış olmalıdır. Ancak zamanla törenlerde kullanılan bir çeşit takı özelliği kazanmışlardır.

Görsel 2: Vietnam Nguyen Hanedanı Savaş Fili Dizginleri (I. Gravür: Vietnam, Saygon, Annam İmparatoru geçit töreni, M. Brossard de Corbingy'nin eskizinden daha sonra P. Kauffmann'ın çizimi, XIX. yüzyıl; II. Foto: Vietnam, Bir Saray töreninde fillerin şehir kapısı önünde diz çökmesi; III. Foto: Nyugen Hanedanı Savaş Filleri ve Binitleri).³⁴

1.2. Fil Şapkaları: Fil şapkaları bazen sade olabildikleri gibi bazen de üzerlerine bir çift aslan heykelciği yerleştirilmektedir. Aşağıda farklı bölge ve yüzyıllara ait üzerine heykelcik yerleştirilmemiş sade fil şapkaları görülmektedir. Bunlardan sağ baştaki bir Babürlü minyatürü olup fil şapkası Babürlü tarzına uygun olarak turuncu ve beyaz çiçek motifleri ile kaplıdır. Bordürde çiçeklerin arasında yeşil yapraklar da bulunmaktadır.

Görsel 3: Sade Fil Şapkaları (I. Minyatür: Babürlü, Free Library of Philadelphia; II. Oyma Panel: Aşşap, Savaşta Bir Fil, Güney Hindistan, 1700-1850; III. Minyatür: Yaklaşık 1600-1700, Farah nâmah; IV. Minyatür: Yaklaşık 1800-1850, Orta Tayland).³⁵

açıklamalarında soldan sağa doğru tanıtılmışlardır.

³² "Procession of a Mughal Prince. Deccan, Golkonda School, c.1685-90", <https://www.mittalmuseum.com/indianpaintingsanddrawings>, 20.03.2021; "mittalmuseum.com: Indian Paintings and Drawings", <https://tr.pinterest.com/pin/257197828700251553/>, 18.03.2023; "Marriage procession of Dara Shikoh", https://museumsofindia.gov.in/repository/record/nat_del-58-58-38-30325, 17.03.2023; Bu minyatürün net büyüme imkanı veren başka bir sunumu için bkz. "Mughal Emperor Shah Jahan in the Marriage Procession His Eldest Son Dara Shikoh", [https://artsandculture.google.com/asset/mughal-emperor-shahjahan-in-the-marriage-procession-his-eldest-son-dara-shikoh-unknown/TQEPs8dtlKosnw?ms=%7B"x"%3A0.5%2C"y"%3A0.5000000000000001%2C"z"%3A7.454544561390001%2C"size"%3A%7B"width"%3A5.3845441311972175%2C"height"%3A1.2499999999999996%7D%7D](https://artsandculture.google.com/asset/mughal-emperor-shahjahan-in-the-marriage-procession-his-eldest-son-dara-shikoh-unknown/TQEPs8dtlKosnw?ms=%7B), 17.03.2023; "Tribal Face Chain Golden Regina, Burqa Face Mask", <https://getmanjewelry.com/shop/masks-face-jewelry/tribal-face-chain-regina-burqa-face-mask/>, 28.01.2023.

³³ "The War Elephants: The Harnessing", http://votran-daiviet.org/GB_PROBOSCIDESTRIAN%20ART_War%20Elephants_Harnessing.html, 13.03.2021.

³⁴ "Saigon Through the Eyes of Early Travellers – George Finlayson in 1822", <https://www.historicvietnam.com/george-finlayson/>, 26.01.2023; "Elephant-Parade-Hue", <http://www.historicvietnam.com/george-finlayson/elephant-parade-hue/>, 18.03.2021; "Tiếng Việt: Điều hành tãi Huế", <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:ElephantParadeHue.png>, 18.03.2021; "Bir Saray töreninde fillerin şehir kapısı önünde diz çökmesi", <https://i.pinimg.com/originals/94/fc/1c/94fc1c755d77dcbf538204fa1676f8.jpg>, 18.01.2021; "Hue imparatorluk hayatı Alman bakış açısından garipti", <https://dantri.com.vn/van-hoa/doi-song-cung-dinh-hue-xua-la-lam-duoi-goc-nhin-nguoi-duc-1397799154.htm>, 13.03.2021; "The War Elephants: The Harnessing", http://votran-daiviet.org/GB_PROBOSCIDESTRIAN%20ART_War%20Elephants_Harnessing.html, 13.03.2021.

³⁵ "Mughal miniature", <https://libwww.freelibrary.org/digital/item/64144>, 20.03.2023; "War elephant with riders", <http://asianart.emuseum.com/view/objects/asitem/search/@/0?state:flow=48a2b0c9-161f419d-8860-a6eec1fec0f9>, 30.01.2021; Abū Bakr

Hintliler, file binen kişilerin önem ve mertebelerine göre fil şapkaları üzerine bir çift aslan heykelciği de yerleştirilmektedir. Heykelciklerin baş kısımlarında tüyler ve püsküller bulunmaktadır. Bu heykelcikler şapka yerine *seeri* adlı fil baş örtüleri üzerine de yerleştirilebilmektedir. Sol başta görüldüğü üzere fil şapkaları fil tahtırevanı (*hovdeh*) ile takım oluşturacak şekilde aynı renk ve motiflere sahip olabilmektedir. Fil şapkalarının *seeri* adıyla da bilinen fil elbiseleri ile aynı kumaştan üretilebildikleri ortadaki minyatürden anlaşılmaktadır. Sağdaki minyatürde ise fil şapkası üzerine yerleştirilen heykelciğin filin başındaki diğer takılar ile bir takım oluşturduğu müşahade edilmektedir.

Görsel 4: Miharece ve Racialara Ait Üzerine Aslan Heykelciği Yerleştirilmiş Fil Şapkaları (I. Minyatür: Yaklaşık 1755; II. Minyatür: 1767 yılı; III. Minyatür: 1850 Yılı).³⁶

Günümüze ulaşan sade ve son derece gösterişli fil şapkaları bulunmaktadır. Aşağıda solda Hindistan'da Salar Jung Müzesi'nde sergilenen kadife örtü, "fil baş örtüsü" (elephant head cover) olarak tanıtılmış olsa da bir fil şapkasının açık/gyilmemiş hali olduğu anlaşılmaktadır. Ortadaki ilk daire dış hatta kalan ikinci dairenin baştan aşağı dökümlü bir şekilde inmesini sağlıyor olmalıdır. Sağda ise Mysore'lu bir mihrace fileline ait olan mücevherler ile süslü son derece dekoratif bir fil şapkası yer almaktadır.

Resim 5: Günümüze Ulaşan İki Fil Şapkası (I. Foto: XIX. yüzyıl, Salar Jung Museum; II. Foto: Mysore'lu bir maharaja fili için fil şapkası).³⁷

al-Muṭahhar ibn Abī al-Qāsim ibn Abī Sa'īd al-Jamālī ma'rūf bih Yazdī, *Faraḥ nāmāh*, yaklaşık 1600-1700 yılları, s. 459, <https://findit.library.yale.edu/catalog/digcoll:1084326>, 27.01.2023; "Prince Vessantara gives away the elephant, a scene from the next-to-last life of the Buddha (Vessantara Jataka)", <http://onlinecollection.asianart.org/view/objects/asitem/search@/38?t:state=flow=089f3d19-01f2-40b3-9738-2a68bb1fd0f6>, 30.01.2021.

³⁶ "Maharana Raj Singh II in Procession with Members of His Court", <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/72573>, 08.05.2020; "Maharana Ari Singh II and Rapaji riding elephants, 1767", <https://www.ngv.vic.gov.au/explore/collection/work/53570/>, 03.01.2021; "Ram Singh II of Kota is shown with a green nimbus, mounted proudly on a richly adorned elephant, in procession with his son Chhattar Sal", <http://collections.vam.ac.uk/item/O17472/painting-unknown/>, 15.01.2021.

³⁷ "Elephant Head Cover", http://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-ACQ-62-36-1122, 12.12.2020; "Elephant Head Ornamant", <https://www.granger.com/results.asp?image=0105697&itemw>, 21.01.2021.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Tayland'da Surin Festivali sırasında fillerin festivale hazırlamaları ve başlarına şapka giydirilmesi aşağıdaki görselde sunuldu. Festival şapkalarını, fillerin başlarına sabitlemek için şapkalar üzerine pek çok ip takılmış olduğu görülmektedir. Şapkalar *seeriler* ile aynı renktedir.

Görsel 6: Tayland'da Surin Fil Festivalinde Fillere Giydirilen Fil Şapkaları³⁸

1.3. Fil Tacları (Mukut): *Mukut* adı verilen fil tacları diğer fil baş süslerine göre daha az kullanılmaktadır. Hintçede insan tacları da *mukut* adını taşımaktadır.³⁹ Fil taclarına minyatürlerde pek fazla rastlanılmamaktadır. Aşağıdaki görsellerde fil tacı olarak nitelenebilecek baş süsleri yer almaktadır. Görüldüğü üzere sol baştaki üç tac, filin başını çepre çevre sarmakta ve orta kısımlarından muhtemelen bir *kutâs* (yak öküzü kuyruğu) yükselmektedir. Soldan 4. ve 5. minyatürlerde görülen taclar ise ilk üçünden farklı olarak sadece başın ön tarafını örtmektedirler.

Görsel 7: Fil Tacları (I. II. ve III. Minyatürler: İran, Princeton Üniversitesi'nin Firestone Kütüphanesi'nde bulunan ve 1544 ile 1674 yılları arasında tarihlenen Shahname'nin beş resimli el yazmasından alınmıştır; IV. Minyatür: XVIII. yüzyıl; V. Minyatür: Hindistan, XVIII. yüzyıl).⁴⁰

Hindistan'da fillere her zaman krallar ile ilişkilendirildiğinden fil tacları büyük bir ihtimalle erkek ve kadın taclarından esinlenilerek imal edilmişlerdir. Sadece Hindistan'da değil diğer Güney Asya ülkelerinde de fillere tac giydirildiği aşağıda sunduğumuz görsellerden anlaşılmaktadır. Sol üstteki heykel Kamboçya'da Wat Ounalom Tapınağı'nda (tapınağın kuruluş tarihi 1423) Ramayana'dan bir savaş sahnesini tasvir etmektedir. Sol alttaki duvar resmi ise Sri Lanka'daki Subodharama Tapınağı'nda yer almaktadır. Bu iki görselde fillerin başlarındaki taclar açıkça belli olmaktadır. Hatta duvar resmindeki filin başında gerçek anlamda bir tac bulunmaktadır. Orta üstte ise 1870 yıllarına tarihlenen Babürlü hanedanına ait, yıldızlı gümüşten bir bayan tacı bulunmaktadır. Sağ tarafta ise Babür imparatoru Muhammed Şah (1702-1748) döneminde Keşmir valisi olan Chirdjaugue tarafından toplanmış Babürlü albümünden alınmış bir kadın resmi yer almaktadır. Resimdeki kadının başında sol üst köşedeki heykelde görülen fil tacına kısmen benzeyen, zemini mücevherler ile süslenmiş bir tac? bulunmaktadır.

³⁸ "Preparation of the elephants before Surin elephant festival", <http://dankoehl.blogspot.com/2011/11/preparation-of-elephants-before-surin.html>, 27.01.2022. Daha önce bu adreste fotoğraflar paylaşılmakta iken şu anda kaldırılmış durumdadır.

³⁹ Shakshi Gupta, "Elephant trappings – Jhul, cloth of gold", *Research Journal of Recent Sciences*, Vol. 7 (2), February 2018, s. 21.

⁴⁰ "Shahnama Princeton", <https://tr.pinterest.com/behrouz2020/shahnama-princeton/> içinde <https://tr.pinterest.com/pin/488640628298929379/>, <https://tr.pinterest.com/pin/488640628298929351/> ve <https://tr.pinterest.com/pin/488640628298926413/>, 2.02.2021; Oliver Forge, Brendan Lynch, *Indian Paintings from the Heil Collection, New York: Exhibition Consultants in Antiquities and Islamic and Indian Art*, New York, Thursday 10 March-Friday 18 March 2016, s. 16; "Elephant standing", http://museumsfindia.gov.in/repository/record/alh_ald-AM-MIN-1303-2608, 10.01.2021.

Görsel 8: Fil Tacları ve Babürlü Hanedanı Bayan Tacları (Sol Üst: Heykel, Wat Ounalom Tapınağı, Kamboçya; Sol Alt: Duvar resmi, XIX. yüzyıl, Subodharama Tapınağı, Dehiwala, Colombo, Sri Lanka; Orta Üst: Babürlü Hanedanı, 1870 yılı civarı, yıldızlı gümüş tac, merkezi Londra'da bulunan ALJ Antiques Ltd., tarafından satışa sunulmaktadır; Sol Alt ve Sağ Taraf: Resim, Babürlü, XVIII. yüzyılın ilk yarısı, Bibliothèque Nationale de France, Smith-Lesouëf 247, fols. 24v-25r).⁴¹

Günümüzdeki fil tacları genellikle başı tamamen sarmamakta, sadece alnın ön kısmını örtmektedirler. Soldaki ilk örnek Hindistan'da çiçek desenli kabartmalı ve sert altın püsküllerle süslenmiş gümüş prens fili tacıdır. İkinci fotoğrafta II. Elizabeth'in bindiği bir fil görülmektedir. Renklendirilmiş olan bu fotoğraftaki tacın da ilk fotoğraftaki tacın aynısı olduğu anlaşılmaktadır. Üçüncü sıradaki tac günümüzde, Mysore Inde'de Dassara Hindu festivali fil geçit töreninde kullanılmıştır. En sağdaki iki örnekte görüldüğü gibi bazı fil tacları hilal şeklinde olabilmektedir. Bunlardan ilki Nepal Kralının tahta çıkma töreninde çekilmiştir. İkincisi ise Haydarabad'da Şiilerin dini bir töreni esnasında çekilmiştir. Bu fil tacının ortasındaki yıldızda en üstte Allah, orta kısımda sağda Muhammed, solda Ali, alt kısımda sağda Hasan ve solda Hüseyin, yıldızın tam ortasında ise Fatıma adları yazılmaktadır. Böylece fil tacı dini bir karakter kazanmıştır. Hilalin merkezine, tam ortasına ise Ali adı yazılmıştır. Haydarabad'da bu tacın benzerlerinin ve türevlerinin dini festivaller sırasında kullanıldıkları görülmektedir.⁴²

Görsel 9: Günümüzde Fil Tacları (I. Foto: Benares, Hindistan, XVIII./XIX. yüzyıl; II. Foto: II. Elizabeth Fil Üzerinde, Benares, 25 Ocak 1961, Hulton Arşivi, Renklendirilmiş; III. Foto: Günümüz, Mysore Inde'de Dassara Hindu festivali fil geçit töreni; IV. Foto: 1975, Nepal Kralı, tahta çıkma töreni; V. Foto: Haydarabad, Bibi ka Alam, 2004).⁴³

⁴¹ "Sun Wukong/Maymun Kral İmajının Kökeni ve Batı'ya Yolculuk'un Kültürel Özü", http://k.sina.com.cn/article_6427972305_17f2312d1001003wbk.html, 30.01.2023; "Wall painting, Subodharama Temple, dating from the mid 19th century, Dehiwala, Colombo, Sri Lanka, Asia", <https://www.robertharding.com/preview/238-4810/wall-painting-subodharama-temple-dating-mid-century-dehiwala/>, 13.02.2021; "Mughal Dynasty Parcel-Gilt Silver Tiara or Head Ornament (Taj or Gan-ga-jamni), Lucknow, North India & The Mughal Capitals, Circa 1780", <https://www.aljantiques.com/antique/a-fine-parcil-gilt-silver-head-ornament-taj-or-gan-ga-jamni-lucknow-north-india-and-the-mughal-capitals-circa-1780/>, 19.03.2023; Holly Shaffer, "Portraits and Types: Reinscribing Forms in Nineteenth-Century India and Europe", *Ars Orientalis*, S. 51 (2021), s. 265-266, Figure 12.

⁴² Filin sırtında ise Kerbela şehitlerini temsil eden bir tabut bulunmaktadır.

⁴³ "Indian Elephant Crown" <https://www.bridgemanimages.co.uk/en/asset/3383364/summary?context>, 19.01.2021; "1961, Royal Tour to India, Queen Elizabeth II is pictured taking an elephant ride in the town of Banares", <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/royal-tour-to-india-queen-elizabeth-ii-is-pictured-taking-news-photo/78963902?adppopup=true>, 17.01.2021; "Dassara hindu festival elephant parade in Mysore Inde", <https://m.quanjing.com/imgbuy/pnsexp909393.html>, 30.01.2023; "Coronation of King Birendra of Nepal, 1975", <https://royalwatcherblog.com/2019/02/24/coronation-king-birendra-1975/>, 28.01.2023; "Photos tagged with ashura2004",

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Mukut, genellikle değerli taşlar ve emaye ile süslenmiş, değerli metalden çok sivri uçlu bir taçtır. Babürlüler devletinin erken dönemlerinde nadiren gerçek kullanımda olmasına rağmen, minyatürlerde sıklıkla sembolik olarak bir hükümdarın başı üzerinde tasvir edilmiştir. Geç Babürlüler dönemine gelindiğinde ise *mukut*lara büyük bir özen gösterilmiş ve hem Babür imparatoru hem de eyalet yöneticileri tarafından giyilir olmuştur.⁴⁴

Hindistan'daki pek çok geleneksel evlilikte damat ile gelin *mukut* takarlar. *Mukut*, başın üst kısmında, gelin ve damadın başlarına takılan peçeyi tutan bir tac görevi görür. Sosyo-kültürel ilişkileri güçlendirmek için, kullanılan başlıkların değiş tokuş edilmesi evliliklerde ortak bir olgudur. Hint kültüründe başlık mirası her zaman gelenekselliğini korumuştur.⁴⁵

Hindistan'da 1978 yılında *mukut* giyen bir damat ve giymiş olduğu *mukutun* açılmış hali aşağıda soldaki ilk iki görselde sunuldu. Bu *mukut* 1937, 1978 ve 2019 yıllarında aynı aileden dede, oğul ve torun olmak üzere üç damat tarafından düğün sırasında takılmıştır. *Sehrasın* (güveyin çiçekli duvağı) bir parçası olan bu gümüş *mukut* sırasıyla Hindu tanrıları Brahma, Durga, Ganesh, Vishnu ve Shiva'nın resimlerini taşıyan beş panelden oluşmaktadır. Tanrıların altında kabartmalı olarak her bir tanrının binitleri (*vaahan*) olan kuğu, kaplan, fare, garud/efsanevi kuş ve boğa figürleri yer almaktadır. Her tanrının üzerinde, güneş tanrısı Surya'nın görüntüsü gibi görünen süslü bir çiçek deseni işlenmiştir. Beş panel, alttan sarkan gümüş bir süsle menteşelerle birbirine bağlanmıştır. Her iki yanında *mukutu* çiçekli duvağa bağlamak için ikişer küçük halka bulunmaktadır.⁴⁶ Üçüncü sırada ise Hindistan'ın Himachal Pradesh Eyaleti'nde Hindu damatların geleneksel olarak taktıkları başka bir *mukut* (*tak*) yer almaktadır. Bu tacın da üstünde tanrı figürleri yer almaktadır ve evlilikte takılması uğurlu kabul edilmektedir. Soldan dördüncü sırada ise Hindistan'da 2020 yılında evlenen ünlü bir çiftin düğünlerinde *mukut* taktıkları görülmektedir.

Görsel 10: Mukut (Tac) Giyen Hintli Damat ve Gelinler (I. Foto: 1978 yılı, II. Foto: Soldaki damadın taktığı mukut, Museum of Material Memory; III. Foto: Hindistan'ın Himachal Pradesh eyaleti; IV. Foto: Komedyen Biswa Kalyan Rath ve aktör Sulagna Panigrahi'nin düğünlerinden bir sahne, 9 Aralık 2020).⁴⁷

1.4. Festival Fillerine Takılan Baş Üstü Panoları: Babürlüler devri eserlerinde günümüz fil baş üstü panolarının birebir benzerlerine tesadüf edilmemektedir. Bununla birlikte bunların öncülü olabilecek alemler bu dönemde kullanılmıştır. Aşağıda soldaki minyatürde bayram (*id*) vesilesiyle filler Babür imparatorunun tören alayında gitmektedir. Bu filler üzerlerinde Babür egemenliğinin balık ve güneş amblemlerini taşımaktadır.⁴⁸ Sağ taraftaki diğer Babürlü minyatürü üzerinde ise balık ve aslan figürleri taşınmaktadır. Minyatürlerde taşınan alemler fil sırtında durmaları/taşınmaları yönüyle fillerin boyunları üzerinde taşınan günümüz baş üstü panolarından ayrılmaktadırlar.

<https://www.flickrriver.com/photos/firozeshakir/tags/ashura2004/>, 13.03.2021.

⁴⁴ Nafisa Ali Sayed, *Mughal Jewellery: A Sneak Peek of Jewellery Under Mughals*, Partridge Publishing, 2015, Google play üzerinden temin edilen dijital nüsha, s. 16; Aynı eser için ayrıca bkz. "Mughal Jewellery: A Sneak Peek of Jewellery Under Mughals PDF", <https://zoboko.com/book/6oj934jo/mughal-jewellery-a-sneak-peek-of-jewellery-under-mughals>, 11.03.2023.

⁴⁵ Z. Özge Erbilin, *Hint Kültüründe Evlilik Gelenekleri ve Kadın Takıları*, Dokuz Eylül Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2004, s. 136.

⁴⁶ "The mukut from my grandfather's sehra", <https://museumofmaterialmemory.com/the-mukut-from-my-grandfathers-sehra/>, 22.01.2023.

⁴⁷ "The mukut from my grandfather's sehra", <https://museumofmaterialmemory.com/the-mukut-from-my-grandfathers-sehra/>, 22.01.2023;

"Traditional Jewellery of Himachal Pradesh", <https://www.lifestylefun.net/traditional-jewellery-of-himachal-pradesh/>, 16.03.2023; "Comedian Biswa Kalyan Rath Marries Bidaai Actor Sulagna Panigrahi In A Traditional Wedding – View Pics", <https://www.india.com/entertainment/tv-news-comedian-biswa-kalyan-rath-marries-bidaai-actor-sulagna-panigrahi-in-a-traditional-wedding-view-pics-4277942/>, 22.01.2022.

⁴⁸ "One of six figures from the Mughal emperor's ceremonial procession on the occasion of the Id", <https://collections.vam.ac.uk/item/O15706/one-of-six-figures-from-gouache-mazhar-ali-khan/>, 25.01.2023.

Görsel 11: Babürlüler Devrinde Fil Panosu Benzeri Bir Uygulama (I. Minyatür: Babürlü, yaklaşık 1840 yılı, sanatçı Mazhar Ali Han, Indian Comani Paintings, Wictoria and Albert Museum; II. Resim: Avrupalı ressam, 1770 yılı, Bibliothèque nationale de France).⁴⁹

Günümüzde panolar genellikle festivaller sırasında “baş fili” süslemek için takılmakta olup çok büyüktürler. Panonun ortasında festival hangi tapınak için yapılıyor ise o tapınağın tanrısının idolü bulunabilmektedir. Kerela Festivali sırasında bu tip baş üstü panoları kullanılmaktadır. En sağdaki fotoğraftan anlaşıldığı kadarı ile dik durmaları için *filbân*ların elleriyle fil baş panolarını arka taraftan tutmaları gerekmektedir.

Resim 12: Tapınak Festivali Fillerinin Baş Üstü Panoları (I. ve II. Foto: İkincisi detay için, Hindistan, Kerala, foto Anil Vijay; III. Fotoğraf: Kerela, Guruvayur Tapınak Festivali, filin başı üzerindeki Guruvayoorappan idolü; IV. Foto: Fil baş üstü panosu yandan görünüşü).⁵⁰

1.5. Fillerin Başlarına Yerleştirilen Heykeller: Babürlüler çağında fil şapkaları üzerine yerleştirilmiş heykelciklere rastlanılmakla birlikte Babürlülerin kendi minyatürlerinde bu heykelciklere tesadüf edilmemektedir. Babürlüler zamanında Hintli krallar/soylular tarafından kullanılan fil heykelciklerine dair minyatür örneklerini “Fil Şapkaları” başlığı altında sunmuştuk. Ancak aşağıda sunulan örneklerdeki gibi *seeri* üzerine yerleştirilen fil heykelciklerine tesadüf etmedik.

Gövde ve baş için iki ayrı parçası olduğu anlaşılan *seeri*⁵¹ adlı fil örtüleri ile fil şapkaları üzerine yerleştirilen heykelcikler, bağımsız olarak üretilebildikleri gibi fil tahtirevanlarının tamamlayıcı unsuru olarak da üretilmektedirler.

⁴⁹ “One of six figures from the Mughal emperor’s ceremonial procession on the occasion of the Id”, <https://collections.vam.ac.uk/item/O15706/one-of-six-figures-from-gouache-mazhar-ali-khan/>, 25.01.2023; “Two elephants carrying the fish and sun insignia of Mughal sovereignty”, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Two_elephants_carrying_the_fish_and_sun_insignia_of_Mughal_sovereignty.jpg, 25.01.2023; “Eléphants, / Palanquins et autres usages, fig. 8”, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55007303k/f21.item.zoom>, 26.01.2023.

⁵⁰ Mannath Madhavankutty, “Aanachamayam: Fineries used in Elephant Pageants in Kerala”, 24 September 2019, fig. 15, <https://www.sahapedia.org/aanachamayam-the-fineries-used-elephant-pageants-kerala>, 15.01.2021; “Kerala Vishnu Temple Festival Calendar”, <https://anudinam.org/2013/11/26/kerala-vishnu-temple-festival-calendar/>, 31.01.2021; Surendra Varma vd., *Identification of an effective and robust model of elephant keeping and keeper welfare*, Published by CUPA and ANCF, Hebbal, Bangalore 2008, arka kapak resmi.

⁵¹ Babürlüler devrinde *seeri*, *gec-chenp* adı ile anılmaktaydı. Bu örtü hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kansoy, “Âin-i Ekberî’ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları”, s. 24-25, 28.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Görsel 13: Fil Tahtirevanı ve Aslan Heykelcikleri (Howdah, Udaipur, Rajasthan. XIX. yüzyıl, Silver Gallery, The City Palace Museum, Udaipur).⁵²

Fil başı heykelcikleri *seerilerin* (fil alın örtüleri), fil şapkalarının ve *tikkaların* (fil alın madalyonları) ve fil tahtirevanlarının tamamlayıcı unsurlarıdır. Gujarat'da 7 Mart 2011'deki bir Hint düğünü alayını gösteren aşağıdaki fotoğrafta *seeri* üzerinde oturur konumda aslan heykelcikleri bulunmaktadır. Sol tarafta ise Görsel 13'teki aslan heykellerini büyüterek yeninden paylaştık. Fil başı heykelcikleri düşmemeleri için fillerin başlarına sabitleniyor olmalıdırlar.

Görsel 14: Fil Tahtirevanı ve Fil Şapkasını Tamamlayan Aslan Heykelcikleri (I. Foto: Howdah, Udaipur, Rajasthan. XIX. yüzyıl, Silver Gallery, The City Palace Museum, Udaipur, foto Shakshi Gupta; II. Foto: Gujarat'da 7 Mart 2011'deki bir Hint düğünü alayı, foto Shakshi Gupta).⁵³

Kumaş *seeriler* üzerine olduğu gibi gümüş pullardan teşil edilen *seeriler* üzerine de fil heykelcikleri yerleştirilebilmektedir. Aşağıdaki fotoğrafta bu tarz *seeriler* örtülmüş iki filin başları üzerinde aslan heykelcikleri bulunmaktadır. Bu heykelcikler öncekilerden farklı olarak dört ayakları üzerinde durmaktadırlar. Aslanların başlarına yukarıdaki örneklere benzer şekilde püsküllü süsler yerleştirilmiştir. Heykeller yukarıda sunulan örnekte olduğu gibi birer çift olarak yerleştirilmişlerdir.

⁵² "Hindistan Şehir Sarayı ve Su Sarayı", https://blog.sina.com.cn/blog_6b8ccd950102x41y.html, 30.01.2023.

⁵³ "Caparisoned Elephants", <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=20>, 08.01.2021.

Görsel 15: Gümüş Pulların Birleştirilmesi ile Oluşturulmuş Seeri Üzerine Yerleştirilen Aslan Heykeltikleri (Hindistan, Udaipur).⁵⁴

1.6. Fil Alın Gerdanlıkları: Babürlüler devrinde farklı tiplerde fil alın gerdanlıkları kullanılmaktaydı. Aşağıdaki minyatürlerde görüldüğü üzere fil alın gerdanlıkları bazen tek, bazen iki ve bazen de üç telli olmaktadır. Soldan üçüncü sıradaki minyatürde görüldüğü üzere bazı alın gerdanlıklarının yapımında büyük boy mücevherler kullanılmaktaydı.

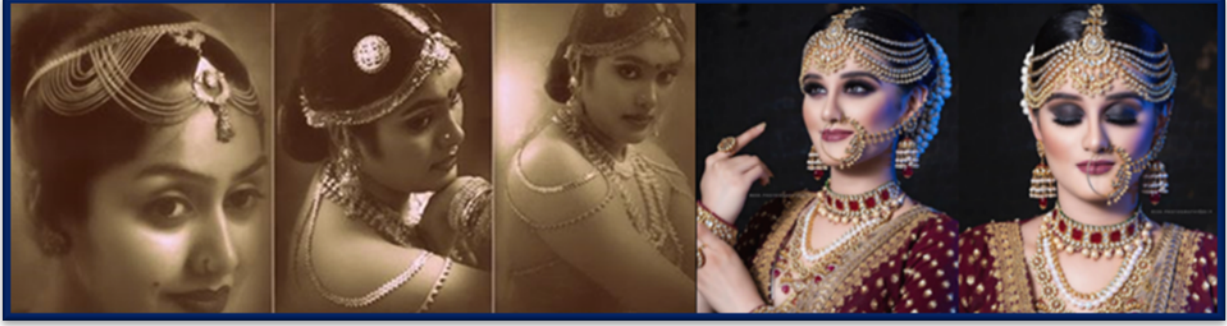
Görsel 16: Fil Alın Gerdanlıkları (I. Minyatür: 21 Mart 1614 yeni yılında Babür imparatoru Jahangir'e sunulan fil; II. Minyatür: Sah Cihan, 8 Mart 1628; III. Minyatür yaklaşık 1635 yılı, Babürlü, Padshahnama; IV. Minyatür: Babürlü, 1656-57 Yılı; V. Minyatür: Babürlü 1707).⁵⁵

Hint kadınları geleneksel olarak filler gibi alın gerdanlıkları takmaktadırlar. Aşağıda farklı tarihlerden ve farklı tiplerde alın gerdanlıkları takmış Hint kadınları yer almaktadır. Görüldüğü üzere Hindistan'da bu hususta yerleşmiş bir gelenek vardır.

⁵⁴ "(Original Caption) Udaipur, India: Decorated state elephants. Undated photograph", <https://www.gettyimages.in/detail/news-photo/decorated-state-elephants-undated-photograph-news-photo/541662316?adppopup=true>, 20.03.201.

⁵⁵ "Portrait of the Elephant 'Alam Guman'", <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/453367>, 18.03.2021; "Shah-Jahan's Accession", <https://www.rct.uk/shah-jahans-accession>, 18.05.2020; John Guy, Jorrit Britschgi, *Wonder of the Age Master Painters of India 1100-1900*, The Metropolitan Museum of Art, New York 2011, s. 38; "Balchand. Jahangir Receives Prince Khurram at Ajmer on His Return from the Mewar Campaign ca 1635 The Royal Library, Windsor Castle.jpg", https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Balchand._Jahangir_Receives_Prince_Khurram_at_Ajmer_on_His_Return_from_the_Mewar_Campaign_ca_1635_The_Royal_Library,_Windsor_Castle.jpg, 7.03.2021; "Padshahnama 1656-57", <https://www.rct.uk/collection/1005025/the-padshahnama>, 14.01.2021; "The Emperor Bahadur Shah I enthroned, attributable to Bhavanidas, Mughal, circa 1707", <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2015/sven-gahlin-collection-115224/lot.31.html>, 26.01.2021.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Görsel 17: Alın Gerdanlığı Takmış Hintli Kadınlar (I. Foto: Jewellery-indiaa.blogspot.com; II. Foto: Dulhaniyaa – Hindistan'ın İlk 360° Düğün Planlama Şirketi, 2019 yılı).⁵⁶

1.7. Fil Alın Madalyonları (Büyük Tikka): Fillerin alınlarına takılan yuvarlak ve bazen dış bükey olarak dekore edilmiş madenî madalyonlara *tikka* adı verilmektedir. Bu madalyonlar bazen bir nevi fil duvağı olarak nitelenebilecek olan *teyya* adlı zincirler, broşlar ve kutaslar ağının merkezinde, onun en gösterişli parçası olarak yer almaktadırlar.⁵⁷ Bazen de fil şapkası, *mukut* (fil tacı), *seeri* (adlı alın örtüleri) ve *renpiyel* (dekoratif alın bandları) adlı fil süslerinin ortasından veya altından aşağı doğru sarkıtılmaktadırlar. *Tikka* adlı bu madalyonların üzerlerine kutaslar, tüyler, mücevherler ve hatta bazen de soldan üçüncü örnekte görüldüğü üzere heykelcikler yerleştirilmektedir. *Tikkalar* etraflarını saran ve aşağı doğru sarkan yaprak vb. şekillerde madenî figürler ile dekore edilmektedirler.

Resim 18: Minyatürlerden Fil Alın Madalyonu Örnekleri (I. Minyatür: Teyya üzerinden sarkan Tikka, Babürlü, Ekber; II. Minyatür: Renpiyel üzerinde Tikka, Yaklaşık 1600; III. Minyatür: Maharaja Takhat Singh 1843-1873; IV. Minyatür: Kare seeri Üzerinden Sarkıtılan Madalyon, 1864 Yılı).⁵⁸

Fil alın madalyonları zamanla dışbükey özelliklerini yitirmeye başladılar. Bunun yerine *tikkalara* kabartma metodu ile derinlik kazandırılmaya başlandı. Ayrıca daha zengin bir şekilde dekore edilmeye başlandılar. Etraflarına sarkan yaprak şeklinde, dairesel şekilde ve zil formunda süsler eklenerek, hatta üstlerine sorguç takılarak daha süslü bir yapı kazandılar. Bazı *tikkaların* orta kısmı ise boş bırakılmaya başlandı. Bununla birlikte *tikkalar* üzerine heykelcik yerleştirme modası zamanla terk edilmiştir. İlgili görseller aşağıda yer almaktadır.

⁵⁶ “Indian Forehead Jewelry”, <http://jewellery-indiaa.blogspot.com/2014/10/indian-forehead-jewelry.html>, 22.01.2023; “Dulhaniyaa – Hindistan'ın İlk 360° Düğün Planlama Şirketi”, <https://i.pinimg.com/originals/33/6e/a8/336ea8e403f640edcd56260e8d82ac22.jpg>, 22.01.2023.

⁵⁷ Babürlüler devrinde *teyya* adı ile kullanılan süslü fil biniti hakkında daha fazla malumat için bkz. Kansoy, “Âin-i Ekberî'ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları”, s. 22-23.

⁵⁸ Jeremiah P. Losty, William Kwiatkowski, *Court Paintings from Persia and India 1500–1900 (Catalogue of the Francesca Galloway exhibition Asia Week New York 2016)*, Francesca Galloway Ltd., 2016, s. 14; “Emperor Akbar Riding an Elephant on a Hunting Expedition”, <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2017/howard-hodgkin-portrait-artist-117120/lot.96.html>, 14.01.2021; “Akbar”, <https://collections.vam.ac.uk/item/O9629/akbar-painting-ikhlas/>, 25.12.2020; Vincent Arthur Smith, *Arth of India (1526-1858)*, Parkstone Press International, New York 2014, s. 49; Christie's, *Arts of India*, London, Thursday 26 May 2016, s. 19, fig. 25; “Maharaja Takhat Singh Out Hunting Tigers”, https://www.christies.com/lot/lot-5996440?ldp_breadcrumb=back&intObjectID=5996440&from=salessummary&lid=1, 21.01.2022; Oliver Forge, Brendan Lynch, *Exhibition Indian Painting 1590-1880: New York Exhibition Catalogue*, London 13 March-20 March 2015, s. 69.

Görsel 19: Yakın Dönem Fil Alın Madalyonu Örnekleri (I. Foto: Gümüş, 4410 gr., boyutlar 14.5 × 10.9 × 46 cm., XX. yüzyıl ortaları, Salar Jung Museum; II. Foto: Fil tacı altından sarkan tikka, Kraliçe II. Elizabeth, Şubat 1961, Benares, foto Paul Popper; III. Foto: Kraliçe II. Elizabeth, Şubat 1961, Benares, foto Paul Popper; IV. Fotoğraf: Günümüz, muhtemelen Mewar Kraliyet ailesine ait).⁵⁹

Tikkalar üzerinden sarkan figürlerin tikkaların kendilerinden bile daha büyük olduğu örnekler mevcuttur. Nitekim 1908 yılında, Hindistan'da bir *durbar*⁶⁰ sırasında çekilmiş olan aşağıdaki fotoğrafta iki filin tikkalarının altına birer hilal ilave edilmiş ve hilaller üzerinden de yaprak motifleri sarkıtılmıştır. Bu iki örnekte tikkalar, *seeri* üzerinden sarkıtılmışlardır. Soldan ikinci sıradaki minyatürde ise Şâh Cihân'ın mirzası (şehzade) Dara Şukuh'un sevgilisi/gözdesi Gül Sefa alında bir *manga tikka* ile resmedilmiştir. Dara Şküh'un 1633'te Nadira Begum ile evlilik alayını tasvir eden sağ üstteki minyatürde kadın şarkıcılar *manga tikka* takmışlardır. Sağ altta ise XVII. yüzyıl Babürlü *manga tikkası* (*fore head ornament*) yer almaktadır. Görsel 20 ve 21'de sunduğumuz örnekler hem fil alın madalyonları ile kadın alın madalyonları (*manga tikka*) arasındaki benzerlik ve ilişkiyi net bir şekilde gözler önüne sermekte hem de bu süslerin Babürlü orijinlerini ortaya koymaktadır.

Görsel 20: Saçakları Çok Büyük Fil Tikkaları ve Babürlüler Devri Manga Tikkaları (I. Foto: 1908 yılı, devlet filleri, Hindistan; II. Minyatür: Gül Sefa, British Library; III. Minyatür: Dara Şküh'un 1633'te Nadira Begum ile evlilik alayı, 1740-1750 civarı; IV. Mücevher: Babürlü, XVII. yüzyıl).⁶¹

⁵⁹ "Tikka", http://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XLIV-69-40544, 10.01.2021; "Queen Elizabeth II In India", <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/queen-elizabeth-ii-walks-up-steps-to-take-her-place-in-a-news-photo/614215161?adppopup=true>, 15.01.2021; "Queen Elizabeth II In India", <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/queen-elizabeth-ii-smiles-as-she-rides-in-an-elaborate-news-photo/1034294608>, 20.02.2021; "How to Dress an Elephant: Discover how an elephant would have been dressed for a royal procession in India", https://exhibitions.asianart.org/exhibitions/elephants-without-number/?_ga=2.232621148.21200951.1614981810-1999853073.1611246615, 6.03.2021.

⁶⁰ *Durbar*, bir kralın devletle ilgili tüm tartışmaları yaptığı resmi bir toplantı anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bir hükümdarın taç giyme törenini kutlamak için çağrılan yerel Hintli yöneticilerin tören toplantılarıyla. Bir *durbar*, yerel bir devletin yürütme konseyi de olabilirdi. Bkz. "Durbar (court)", [https://en.wikipedia.org/wiki/Durbar_\(court\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Durbar_(court)), 28.01.2023.

⁶¹ "State elephants at a Durbar, India, c 1908", <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/snapshot-photograph-of-four-state-elephants-at-a-durbar-in-news-photo/90767030?adppopup=true>, 14.03.2021; Gouri Dey, *Fashion and Designing under the Mughals (Akbar to Aurangzeb): A Historical Perspective*, University of North Bengal (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bengal 2015, s. 175, Plate No 5; Sumita Dey, *Styistic Changes in the Costumes And Jewellery in Indian Art: A Study of the Six Great Mughal Dynasty in India*, Assam University (Basılmamış Doktora Tezi), Assam 2014, s. 244, Plate 5.7; "Marriage procession of Dara Shikoh", https://museumsofindia.gov.in/repository/record/nat_del-58-58-38-30325, 17.03.2023; Daha ileri bir tarihten örnek vermek gerekirse, burada yer vermediğimiz Lucknow'da 1780 dolaylarında Hafız Nurullah tarafından çizilen başka bir Babürlü minyatüründe Evrengzib'in oğlu Mirza Muhammed Azam Şah, Hint bayramı Holi'yi kutlamakta ve çevresindeki kadınların çoğu *manga tikka* takmışlardır. Bkz. "Mirza

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Gerdanlık tarzı işlemeli *seeriler* üzerine asılmış ortası boş iki *tikka* örneği aşağıda soldan ilk iki fotoğrafta sunudu. Soldan birinci sırada Udaipur eyaletine ait süslenmiş bir eyalet fili görülmektedir. Soldan ikinci sıradaki ise XVIII. yüzyıla tarihli olup Udaipur, Rajasthan'da kraliyet filleri için üretilmiştir. Üçüncü ve dördüncü sırada ise bu takıların Hint kadınları tarafından geleneksel olarak kullanılan bir türü bulunmaktadır. Hint kadınları bu takıyı *maangtika* adıyla kullanmaktadırlar. Babürlü sarayı müelliflerinden Ebu'l-Fazl-ı 'Allâmî, 998 (1590) yılında yazmaya başladığı *Âin-i Ekberî* adlı eserinde Babürlü hanımlarının taktıkları 37 çeşit takıyı tanıtmıştır. Bu takılar arasında yer alan *mangı* ise şöyle tanıtmaktadır: “*Mang*, güzelliğini artırmak için saç ayırımı (saçı ortadan ikiye bölen çizgi) üzerine giyilir.”⁶²

Görsel 21: *Seeri Üzerinden Sarkan İçi Boş Tikka ve Kadınların Taktığı Maangtikalar* (I. Foto: Udaipur, foto George Rinhart/Corbis via; II. Foto: Udaipur, Rajasthan. XVIII. yüzyıl, foto Shakshi Gupta; III. ve IV. Foto: mangatika/mang tikka).⁶³

Yukarıdaki görsellerde sergilendiği üzere *maangtika/manga tikka*,⁶⁴ bir ucu değerli/yarı değerli taşlarla süslenmiş ve diğer ucunda bir kanca bulunan çeşitli desenleri olan bir pandantif ve metalik bir zincirden oluşan bir takıdır. Genellikle saçın orta ayırımına takılır ve alnın ortasına kadar iner. Arka ucundaki bir kanca vasıtasıyla saçta tutturulmaktadır.⁶⁵ *Maangtika* kullanan bir kadın, evlilik yemini altında birleştiği eşi ile beraberliğini vurgulamaktadır.⁶⁶

1.8. Netti-pattam: Babürlüler devrinde *nettipattam* adlı süslü fil binitlerinin kullanımına dair minyatür örneklerine rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte *nettipattam*ların Babürlüler devrinde de kullanılan fil baş zırhlarından evrim geçirerek bu hale geldiklerini düşünmekteyiz. *Nettipattam* adlı alın süsleri fillerin başlarından hortum başlangıcına kadar olan kısımlarını örten altın-bakır alaşımından süslerdir. Bu süslerin, fil alın kalkandan doğdukları,⁶⁷ zamanla daha ayrıntılı bir şekilde dekore edilerek günümüzdeki *nettipattam*lara dönüştükleri ileri sürülmektedir.⁶⁸

“Fil Binit Takımları II (Âin-i Ekberî’de Yer Almayan Savaş Fili Binit Takımları)” adlı makalemizde sunduğumuz bilgiler ve görsel malzemeler fil alın kalkanlarının *nettipattama* dönüşmüş olduğu yönündeki savı geçersiz kılmakta ve onların zamanla küçülerek alın madalyonlarına (*tikka*) dönüştüklerini ortaya koymaktadır.⁶⁹ Fil alın zırhları ile *nettipattam*lar arasındaki ve fil alın kalkanları ile fil madalyonları (*tikka*) arasındaki güçlü şekil benzerlikleri bu konudaki savımızı kuvvetlendirmektedir. Fil baş zırhlarının zamanla *nettipattam*lara dönüşümüne ve aralarındaki güçlü şekilsel benzerliğe örnek olarak aşağıdaki fil baş zırhını sunuyoruz. Nitekim Almas Zaidi de bizim görüşümüze yaklaşarak *nettipattam*ın dekoratif ve tekstil ağırlıklı bir versiyonu olan

Muhammad Azam Shah celebrating holi”, <https://www.bonhams.com/auction/20176/lot/1172/mirza-muhammad-azam-shah-celebrating-holi-lucknow-circa-1780/>, 19.03.2023.

⁶² Abul Fazl-i-Allâmî, *The Âin-i Akbarî*, Vol III, translated by Colonel H. S. Jarrett, Printed at Baptist Mission Press, Calcutta 1894, s. 312; Soma Mukherjee, *Royal Mughal Ladies and Their Contributions*, Gyan Publishing House, New Delhi 2001, s. 77.

⁶³ “(Original Caption) Udaipur, India: Decorated state elephants. Undated photograph”, <https://www.gettyimages.in/detail/news-photo/decorated-state-elephants-undated-photograph-news-photo/541662316?adppopup=true>, 20.03.2021; “Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=24>, 13.12.2020; Kritika Bora, “Indian Traditional Jewellery from Head to Toe”, <https://yehaindia.com/indian-traditional-jewellery-from-head-to-toe/>, 21.01.2023; “Traditional Indian Jewellery: History And Significance”, <https://www.jdinstitute.edu.in/traditional-indian-jewellery-history-and-significance/>, 21.01.2023.

⁶⁴ Mang: Mang, saç kısmının üzerine takılan bir zincir veya inci dizisidir. Tikka: Genellikle saçlara takılan alın süsü, alından sarkan süsleme, elmas, yakut ve mercanlar ve renkli boncuklarla süslenmiş altın olurdu, genellikle değerli ve yarı değerli taşlardan yapılır ve gelinler tarafından takılırdı. Tikkalara, saçın bir kısmından alnın ortasına kadar takılan geleneksel bir Hint takı şeklindedir. Bkz. Sayed, *age*, s. 16, 17.

⁶⁵ Kritika Bora, “Indian Traditional Jewellery from Head to Toe”, <https://yehaindia.com/indian-traditional-jewellery-from-head-to-toe/>, 21.01.2023.

⁶⁶ Tikanın özellikleri, nasıl takıldığı vb. hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Erbilin, *agt*, s. 125-127.

⁶⁷ Fil alın kalkanları savaşta filleri beyin ölümünden korumaktaydılar.

⁶⁸ Madhavankutty, *agm*, 4. paragraf (çalışmada sayfa sayısı belirtilmemiştir).

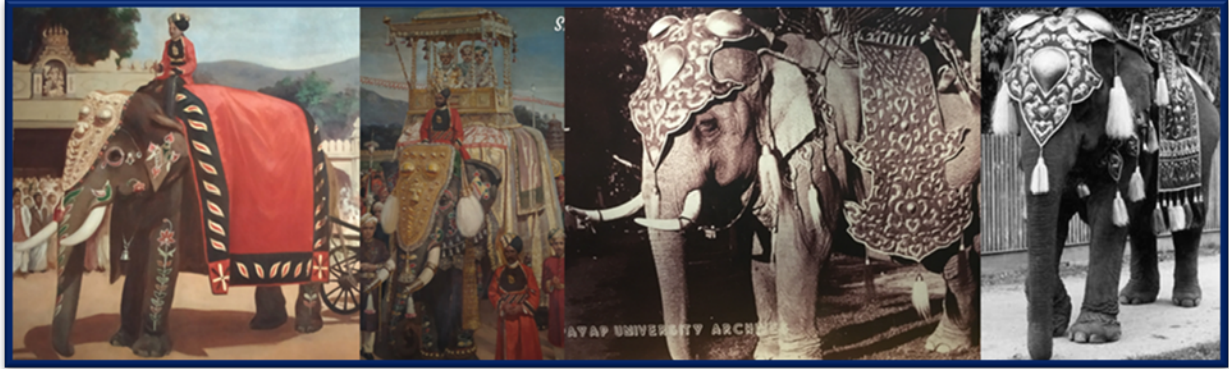
⁶⁹ Alın kalkanları hakkında daha kapsamlı bilgi almak ve küçülerek alın madalyonlarına dönüşümünü görseller üzerinden görmek için bkz. Umud Kalsoy, “Fil Binit Takımları II (Âin-i Ekberî’de Yer Almayan Savaş Fili Binit Takımları)”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 54, Aralık 2021, s. 96-99.

seeriyi savaş sırasında fillerin alınlarını koruyan işlevsel bir parça olarak tanımlanmaktadır. Sonuç olarak fil alın zırhları ateşli silahların gelişimiyle fillerin savaş dışı kalmaya başlamaları üzerine zamanla asıl işlevlerinin dışına çıkarak dekoratif ve dini amaçlar ile kullanılan metal alaşımlı *nettippattam* ve tekstilden üretilen *seeri* adlı fil takılarına dönüşmüş olmalıdırlar.

Görsel 22: XIX. Yüzyıl Jaipur Fil Baş Zırhı (Pakhar, fil baş zırhı, Jaipur, Rajasthan. XIX. yüzyıl, Silah ve Zırh Galerisi, Ulusal Müze Koleksiyonu, Ulusal Müze, Yeni Delhi).⁷⁰

Mysore Sarayı duvar resimlerinden alınan 1912 yılı civarına ait erken tarihli *nettippattam* örnekleri aşağıda soldan ilk iki sırada yer almaktadır. Bunların sağında biri 1920 tarihine ait olan Tayland'ın farklı tipte *nettippattam*ları yer almaktadır. İlk iki örnekten farklı olarak Tayland *nettippattam*ları üzerindeki kabarık kısımlar daha büyük boyuta sahiptir ve ortadaki kabartı su damlası şeklindedir. Ayrıca bu *nettippattam*ların tamamen metalik alaşımdan üretilmedikleri, metalik kısımların deri veya kumaş üzerine yerleştirildikleri fotoğraflardan anlaşılmaktadır.

Görsel 23: Hindistan'da Mysore Sarayı'ndan ve Tayland'dan Nettippattam Örnekleri (I. ve II. Duvar Resmi: Mysore Sarayı, foto Sharan Adventurer & Explorer; III. Foto: Tayland, Payap University Archive; IV. Foto: Tayland, 1920).⁷¹

Hindistan'da Kerela Eyaleti'nde festivaller sırasında kullanılan geleneksel *nettippattam* örnekleri aşağıda sunulmuştur.⁷²

⁷⁰ "National Museum – New Delhi, Gallery: Take a virtual tour", https://artsandculture.google.com/streetview/national-museum-delhi/WwHAh-RXTpHWrA?sv_lng=77.2198386&sv_lat=28.6119681&sv_h=333.48549925505023&sv_p=4.29388902499899&sv_pid=tVe61lxvMGgiDV_p_emt2QA&sv_z=1.0612294450658422, 17.10.2022; "Armor and weapons in the National Museum, New Delhi - IMG 2251.JPG", https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Armor_and_weapons_in_the_National_Museum,_New_Delhi_-_IMG_2251.JPG, 18.03.2021; "Indo-Persian Animal Armor", <https://tr.pinterest.com/worldantiques/indo-persian-animal-armor/> içinde <https://i.pinimg.com/originals/84/79/02/847902724031d13d251dadd2aacb52c2.jpg>, 18.03.2021.

⁷¹ "Explore Mysore", <https://www.flickr.com/photos/119062574@N05/albums/72157697716765710/page2>, 23.02.2021; "Payap University Archive", <https://i.pinimg.com/originals/fe/f3/fe/f3fe62591a257a4ef87af99fd21909.jpg>, 23.02.2021; "Asia, Thailand, high-ranking Buddhist pilgrim, 1920", <https://www.alamy.com/asia-thailand-high-ranking-buddhist-pilgrim-1920-image243056123.html?pv>, 23.02.2021.

⁷² *Nettippattam* üzerindeki kabartı ve şekillerin hangi Hint tarınlarnı temsil ettiklerini, hangi dini anlamlara geldiklerini görmek için bkz. Madhavankutty, *agm*, fig. 6.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Resim 24: Günümüz Nettipattam Örnekleri (I. ve II. Foto: Hindistan, Kerala, geleneksel nettipattam, foto Anil Vijay; III. Foto: Hindistan, Ratheesh Ram tarafından yüklenmiştir).⁷³

1.9. Fil Giysisi Seeri (Gec-chenp) ve Geleneksel Hint Kadın Giysisi Sari: Günümüzde *sari* adı ile anılan geleneksel kadın giysisi *seeri*, *sari* ve *saree* adları ile de anılmaktadır. Aynı kökten geldiği anlaşılan bu üç kelime, Sanskritçe bir kumaş şeridi anlamına gelen “shati” kelimesinden türetilmiştir. *Sari* tek parça dikişsiz büyük bir kumaştan değişik şekillerde katlanmak (27 çeşit sari katlama yöntemi vardır) suretiyle yapılan geleneksel Hint kadın giysisinin adıdır. *Sari* adlı giysinin bir alt giysi olarak örtülmüş dikişsiz kumaş şeritlerinden, bir göğüs bandından ve kişinin omzuna veya başına takılan bir parçadan oluşan üç parçalı bir giysiden evrimleştiği kabul edilmektedir. *Sarinin* bu selefinden M.Ö. VI. yüzyıla tarihlenen eski Sanskrit literatüründe bahsedilmektedir.⁷⁴ *Sari* uzunluğu, moda ve giyim tarzına bağlı olarak genellikle 5 m ile 8,2 m arasında değişir. *Sari* benzeri bir örtü, *dhoti* adıyla Hintli erkekler tarafından belden aşağı kısmı örtecek şekilde giyilmektedir. Geleneksel elbiseler arasında yer alan *dhoti* ve *sari*, Hindistan’ın birçok yerinde revaçta olan bir giysidir.⁷⁵

Babürlüler devrinde kullanılan *gec-chenp* adlı fil giysisi de günümüzde *seeri/sari* adları ile anılmaktadır.⁷⁶ Muhtemelen fil giysileri için de dikişsiz kumaşlar kullanılması nedeni ile bu ad tercih edilmiş olmalıdır. *Gec-chenp/seeri* adlı fil giysilerinin gövde ve baş için iki ayrı parçası bulunmaktadır. Burada *seerin* ana kısmı olan gövde örtüsü üzerinde durmayacağız. Onun yerine bu örtünün tamamlayıcı bir unsuru olan ve yine *seeri* adı ile anılan fil baş/alın örtüsünü tanıtacağız. Baş kısmını örten parça da tek başına *seeri* olarak adlandırılmaktadır ve Babürlüler devri minyatürlerinde genellikle kare şeklindedir. Bununla birlikte yakın dönemde ve günümüzde *seeri*, baş üzerinden veya alın üzerinden fil hortuma doğru üçgenimsi bir formda uzanmaktadır. Kare biçimli fil baş örtüleri gibi üçgenimsi fil alın örtüleri de *seeri* adı ile anılmaktadırlar. *Seeri* ve *nettipattam* adlı fil takıları, fil baş zırhlarından evrimleşerek gelişmiş olmalıdırlar. Fil baş örtüleri ile fil alın örtülerinin tek bir bütün oluşturacak şekilde üretildiği örnekler de mevcuttur. Böyle bir örnek Marwar Krallığı ve Jodhpur Eyaleti’nin son bağımsız Mihracesi Man Singh’i (krallığı 1803-43)⁷⁷ tebaasıyla Holi’yi (Hindu bahar kutlaması) kutlarken resmeden aşağıdaki minyatürde sunuldu. Bu minyatürün sağında ise geleneksel Hint kadın giysisi *seeri/sarinin* iki farklı tarzda katlanmış iki değişik modeline yer verildi.

⁷³ Madhavankutty, *agm*, fig. 2, fig. 5; “Ratheesh Ram”, <https://tr.pinterest.com/pin/572520171356077868/>, 20.01.2023.

⁷⁴ *Seeri/Sari (saree)*: Sari, birçok farklı şekilde giyilebilen ve katlanabilen, vücut için çok amaçlı bir sarğı türüdür. Dikdörtgen şeklindedir, tipik olarak yaklaşık bir metre genişliğinde ve dört ila beş metre uzunluğundadır. Giyildiğinde en belirgin şekilde görüntülenen kısım olan ve genellikle uzun kenarların biri veya her ikisi boyunca kenarlıkları olan süslü bir uca (pallu) sahiptir. Bir *sari* çok fazla kumaş içerir ve çoğunlukla sıcak olan bir iklimde giyilir, bu nedenle genellikle hafif ipek veya pamuktan yapılır. Bzk. Christopher Buckley, “The Indian saree and the meaning of ‘Tradition’”, *Asian Textiles*, S. 75 (2020), s. 21, https://www.academia.edu/43226054/The_Indian_Saree_and_the_Meaning_of_Tradition; “A-Z List of Traditional Sarees from states of India”, <https://yehaindia.com/a-z-list-of-traditional-sarees-from-states-of-india/>, 24.01.2023; Sari adının etimolojisi ve bu kıyafetin tarihi gelişimi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Vimla Patil, “The Origin Of The Saree”, <https://www.esamskriti.com/e/Culture/Indian-Culture/THE-ORIGIN-OF-THE-SAREE-1.aspx>, 24.01.2023; “Sari”, <https://en.wikipedia.org/wiki/Sari>, 24.01.2023.

⁷⁵ Arabinda Biswas, *Indian Costumes*, Publication Divisions, New Delhi 1985, s. 30, 114, 119.

⁷⁶ *Gec-chenp* ve *seeri* ve için bkz. Kansoy, “Âin-i Ekberî’ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları”, s. 24-25, 28.

⁷⁷ “Man Singh of Marwar”, https://en.wikipedia.org/wiki/Man_Singh_of_Marwar, 24.01.2023.

Görsel 25: Tek Parça Fil Baş ve Alın Örtüsü ile Hint Kadınlarının Geleneksel Sarileri (I. Minyatür: Mihrace Man Singh, foto Shakshi Gupta; II. Foto: Günümüz).⁷⁸

Üçgenimsi formda bir fil alın örtüsü olan *seerinin* tek başına Babürlüler devrinde kullanıldığına dair doğrudan bir örnek tespit edemedik. Bununla birlikte yukarıdaki hibrit model nedeniyle bu tarz örtüler Babürlüler devri ile de ilişkilendirilebilir. *Seeri* genellikle müstakil, sonradan monte edilebilir bir şekilde tasarlanmaktadır. Bununla birlikte yukarıdaki minyatürde görüldüğü üzere fil baş örtüsünün doğal bir uzantısı şeklinde olanları da mevcuttur.

Nisbeten yakın bir döneme ait bir *seeri* çizimi aşağıda sol tarafta sunuldu. Bu çizimde muhtemelen üsteki iki madalyonda kral ve kraliçenin/gelin ve damadın yüzleri ayrı ayrı çizilmiştir. Alt oratada ise birbirlerine sarılmış olarak çizilmişlerdir. Bu çizimdeki detaylar *seeri* yapımına verilen özenin bir göstergesidir. *Seeri*, teksil ağırlıklı olması yönüyle biçim olarak benzeştiği metalik alaşımli *nettippattam*dan ayrılmaktadır. Sağ tarafta ise *zerdûuzî* (altın iplikler) ile zengin bir şekilde işlenen ve kenarları makrome düğümünden yapılmış saçaklarla tamamlanan XIX. yüzyıldan kalma bir *seeri* yer almaktadır.

Görsel 26: *Seeri* Çizimi ve XIX. Yüzyıldan Zerdûuzî İşlemeli Bir *Seeri* (I. Çizim: Jaipur, Rajasthan, geç XVIII. yüzyıl-erken XIX. yüzyıl, Philadelphia Museum of Art; II. Foto: XIX. yüzyıl, Dungarpur, Rajasthan, Maharani Manhar Kumari Museum, foto Shakshi Gupta).⁷⁹

⁷⁸ "Detail of a, Maharaja Man Singh celebrating Holi with his subjects", <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=14>, 20.01.2023; "A-Z List of Traditional Sarees from states of India", <https://yehaindia.com/a-z-list-of-traditional-sarees-from-states-of-india/>, 24.01.2023; Mihrace Man Singh'i (krallığı 1803-43) Holi'yi kutlarken resmeden başka bir minyatür için bkz. "MAHARAJA MAN SINGH CELEBRATING THE FESTIVAL OF HOLI INDIA, RAJASTHAN, JODHPUR, CIRCA 1810-20", <https://www.christies.com/en/lot/lot-6098391>, 24.01.2023.

⁷⁹ "Design for an Elephant Textile", <https://www.philamuseum.org/collections/permanent/295513.html>, 14.03.2021; "Seeri, richly embroidered with zardozi and edges are finished with fringes made of macramé knotting", <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=23>, 20.01.2022.

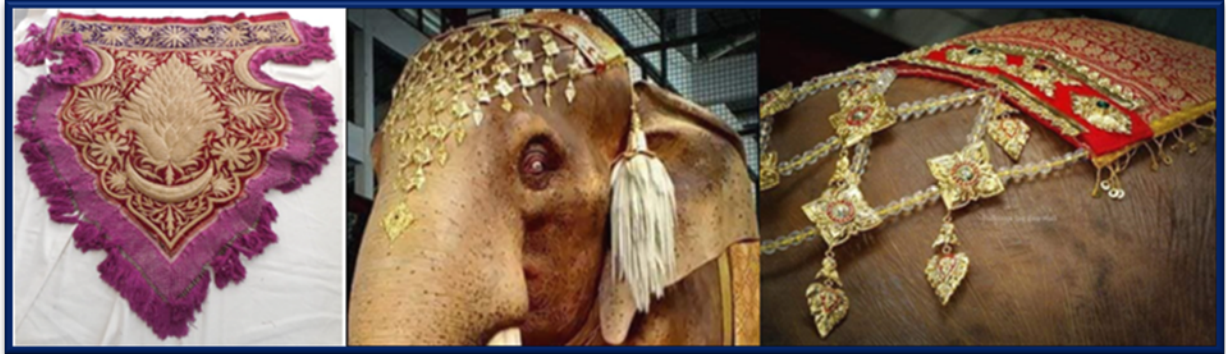
BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

1875-76 yılında kullanılan *seeri* örneklerini gösteren fotoğraflar aşağıda yer almaktadır. Soldaki ilk fotoğrafta Mihrace Alvar'ın filleri üzerine kare ve üçgenimsi forma sahip *seeriler* örtülmüştür. Bu fotoğrafta fil küpeleri üzerinden çekilen örgüler *seeri* üzerinde birleştirilmiş ve üzerine *fateh-pech* adlı hortum üstü küpeleri yerleştirilmiştir. Ortada Jaipur'da sancak taşıyan bir filin üzerine yerleştirilmiş ve üzerinde iki heykelcik olan bir *seeri* yer almaktadır. Sağ tarafta ise Mihrace Orçha'nın fili ve *seerisi* görülmektedir. Görselde yer alan *seerilerin* bir benzeri Jaipur Mihracesi II. Ram Singh tarafından 1875-76'da Kral VII. Edward'a sunulmuştur. Söz konusu *seeri* küçük halkalarla birleştirilmiş gümüş rozetlerle kaplı kırmızı pamuk kumaştan (altın ve pamuk ile dokunmuştur) yapılmıştır.⁸⁰ Ölçütleri ise müze kayıtlarında 134.0 × 86.0 × 8.0 cm olarak verilmektedir.⁸¹ Bu malumat sayesinde metalik görünümlü *seerilerin* pamuklu kumaşlar üzerine gümüş pullar dikilerek dokunduklarını öğrenmiş olmaktadır.

Görsel 27: 1875-76 Yılından *Seeri* Örnekleri (I. Foto: Mihrace Alvar'ın filleri; II. Foto: Jaipur'da sancak taşıyan bir fil; III. Foto: Mihrace Orçha'nın fili).⁸²

Hindistan'da tamamen tekstil ağırlıklı, nakışlı, sırmalı *seeriler* de kullanılmaktadır. Böyle bir örnek aşağıda sol başta yer almaktadır. Sağ tarafta ise 2006'da Tayland Kralı IX. Rama'nın fili için yapılan murassa bir *seeri* ve onun detay fotoğrafı bulunmaktadır. *Seerinin* ikizkenar üçgeninin fil başı olarak da bilinen uzunluğu her iki tarafta da 100 cm'dir.⁸³

Görsel 28: Yakın Dönem *Seeri* Örnekleri (I. Foto: Hindistan, Jodhpur Kraliyet Koleksiyonu; II. ve III. Foto: Tayland kralına ait *seeri*).⁸⁴

⁸⁰ Nitekim Görsel 27'deki soldan 1., 2. ve 4. fillerin *seerilerinin* benzer şekilde gümüş rozetlerin dikilmesi ile teşkil edildikleri anlaşılmaktadır.

⁸¹ Kral Edward VII'ye sunulan *seeriyi* incelemek için bkz. "Forehead ornament for an elephant", <https://www.rct.uk/collection/38064/forehead-ornament-for-an-elephant>, 27.01.2023.

⁸² "Путешествие принца Уэльского в Индию в 1875-76. Часть 3", 72., 78. ve 90. fotoğraflar, <https://humus.livejournal.com/4679211.html>, 17.03.2021.

⁸³ "Kostüm Tayland Kralı'nın İlk Fillerinden", <https://board.postjung.com/1143158>, 27.01.2023.

⁸⁴ Shakshi Gupta, "Metal Embroidery on Elephant Trappings (Jhul)", *Textiles and Clothing Research Centre e-Journal*, Volume 1, Issue 2, August 2017, s. 14, fig. 1a, https://www.tcr.in/wp-content/uploads/2020/06/Article-3_SG.pdf, 27.01.2023; Alain R. Truong, "Maharaja: The Splendour of India's Royal Courts"@ The Victoria & Albert Museum", <http://www.alaintruong.com/archives/2009/09/29/15252544.html>, 13.12.2020; "Kostüm Tayland Kralı'nın İlk Fillerinden", <https://board.postjung.com/1143158>, 27.01.2023.

Seeri adlı fil alın örtülerinin birbirine bağlı üç parçadan oluşan ve fil hortumunun daha aşağı kısımlarına kadar uzanan daha karmaşık modelleri de bulunmaktadır. Bikaner - Junagarh Kalesi önünde, 1944 yılında (sağdaki fil üzerinde oturan) Mihrace Shri Karni Singh Ji'nin devlet geçidi sırasında çekilen aşağıdaki fotoğrafta bu türde bir *seeri* görülmektedir. Sağ taraftaki renkli fotoğrafta ise Tayland kralının fillerine ait başka bir *seeri*⁸⁵ yer almaktadır.⁸⁶

Görsel 29: Fillerin Göz Hizasını Boşta Bırakan Üç Parçalı Seeri Modeli ve Tayland Kralının Başka Bir Seerisi (I. Foto: Bikaner - Junagarh Kalesi önü, Mihrace Shri Karni Singh Ji'nin devlet geçidi, 1944 yılı; II. ve III. Foto: Tayland kralına ait bir seeri ve detayı).⁸⁷

Timurlu ve Babürlü minyatürlerinde *cenâk* adlı fil kulak örtüleri sıkça resmedilmiştir. Hatta günümüze ulaşan bir örnekte görüldüğü üzere metalik fil baş zırhlarına da bu sahte at kulakları eklenmiştir.⁸⁸ Aşağıda sol tarafta Babürlüler devrine ait bir *cenâk* örneğini sunduk. *Cenâk* adlı örtülerin fil kulaklarını örten kısmı haricinde, üst tarafta at kulakları biçiminde büyükçe bir ek parçası daha bulunduğu minyatürde görülmektedir. Minyatürdeki savaş filinin baş zırhı üzerinde görülen söz konusu sahte at kulaklarının zaman içerisinde *seeri* üzerine yerleştirilen boynuz şeklindeki süslere dönüştüklerini düşünmekteyiz. Bu dönüşüme örnek olarak minyatürün sağında yer alan tablo ve iki fotoğrafı sunduk. Minyatürün sağındaki ilk örnekte 1876 yılında Hindistan'a seyahat eden Rus ressam Vereshchagin tarafından çizilen bir kraliyet fili görülmektedir.⁸⁹ İkinci ve üçüncü örneklerde ise günümüze ait süslenmiş, boyanmış iki fil fotoğrafı yer almaktadır.

⁸⁵ Günümüz *seeri* örnekleri için bkz. Görsel 38 ve 39.

⁸⁶ Tayland kralının fillerine ait başka *seeri* örnekleri için ayrıca bkz. Hanpipat, *agt*, s. 111, 132, 137-138.

⁸⁷ "Maharaja Shri Karni Singh ji (sitting on an elephant) princely scene of the procession of Bikaner - Junagarh Fort 1944 AD", https://lakha-take-ki-bata.quora.com/महाराज-श्री-करण-सिंह-जी-हाथी-पर-विराजमान-बीकानेर-के-जुलूस-का-रियासत-दृश्य-जूनागढ़-किला-1944-ई-SPKHATRI-Maharaja?ch=15&oid=86277509&share=8107660b&target_type=post, 24.01.2023; Sirikan Hanpipat, *Kral Rama IX Döneminde Tayland Kraliyet Fillerinin Altın Kıyafetleri ve Süsleri*, Silpakorn Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bangkok 2016, s. 143-144, 149.

⁸⁸ Kansoy, "Fil Binit Takımları II (Âin-i Ekberî'de Yer Almayan Savaş Fili Binit Takımları)", s. 99-101, Resim 28, 29, 30.

⁸⁹ Rus ressam, ilki 1876 yılında olmak üzere gerçekleştirdiği iki seyahatinde Hindistan'da birçok yeri gördü.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Görsel 30: Alın Kalkanlı Cenâklı ve Sahte Kulak Örtülü Bir Fil Minyatürü ile Boynuz Şeklinde Çıkıntılı Seeriler (I. Minyatür: 1590 civarı, Ekbername, Cleveland Art Museum; II. Resim: 1876 yılı, Rus ressam Vereshchagin; III. Fotoğraf: Günümüz, 2015; IV. Foto: Hindistan, Jaipur, Rajasthan).⁹⁰

1.10. Fillerin Hortum Üstü Küpeleri (Fateh-pech/Kader-pech): Alın süslerini tamamlayan diğer bir unsur da *fateh-pech/kader-pech* adı verilen hortum üstü küpeleridir. Bu takı bir kopça ile fil alın örtülerinin alt ucuna takılmakta ve fillerin hortumlarına doğru sarkıtılmaktadır. Bu takının benzerleri Hint bayanları tarafından burun üzerine takılmaktadır.

Mewar Mihracesi Bhim Singh'e (1778-1818) ait bir filin alından hortumu üzerine sarkan bir *fateh-pech* soldan birinci sıradaki minyatürde görülmektedir. *Fateh-pech* doğrudan alın gerdanlığına takılıp öyle sarkıtılmıştır. İkinci sırada yine Mewar Kırالیyet ailesi tarafından hala kullanılmakta olan bir *fateh-pech* yer almaktadır. Üçüncü sırada ise fil küpelerini meydana getiren zincir demetlerinden birer zincir sağ ve sol kulak üzerinden getirilerek filin hortumu üzerinde birleştirilmiştir. *Fateh-pech* söz konusu birleşim yerine asılmıştır. Dördüncü sıradaki *fateh-pech*, kancası vasıtası ile *tikkann* ortasındaki boşluğa takılmıştır. Beşinci sırada Kuzey Hindistan'daki Rang Mahal Sarayı'ndan⁹¹ "Krishna ve Radha" konulu bir fresk yer almaktadır. Pahari (Babürlü etkesine daha fazla açıktırlar) eseri olan bu freskte muhtemelen saç bağlantısı bulunmayan büyük çok bir *nath* görülmektedir. Altıncı sırada ise saç bağlantısına sahip bir *nath* (burun küpesi/halkası) takan Hintli bir kadın bulunmaktadır. Aşağıda sunduğumuz Görsel 31'e ilaveten Görsel 20'deki Babürlü hükümdarı Şâh Cihân'ın mirzası Dara Şukuh'un düğün alayındaki kadın şarkıcılara ve Görsel 35'deki Şâh Cihân'ın eşi Nur Cihân görseline bakılabilir. Söz konusu minyatürlerdeki burun küpelerinde saç ile bağlantıyı sağlayan zincirler bulunmamaktadır.

Görsel 31: Burun Küpeli Filler ve Burun Küpeli Hintli Kadınlar (I. Minyatür: Hindistan, 1778-1818; II. Foto: Udaipur, Gümüş, Mewar Kırالیyet ailesi; III. Foto: Lutchmann Pershad, 1903; IV. Foto: Asian Art Museum; V. Duvar Resmi: XVIII. yüzyıl, Rang Mahal Palace; VI. Foto: Günümüz).⁹²

⁹⁰ "Mughal ruler Humayun defeating the Afghans before reconquering India, folio from an Akbar-nama (Book of Akbar) of Abu'l Fazl (Indian, 1551-1602)", <https://www.clevelandart.org/art/1971.77>, 8.03.2021; "Художник Верещагин между войной и хурдой-мурдой", http://www.kultpro.ru/item_741/, 17.03.2021; "The extraordinary painted elephants of India – in pictures", <https://www.theguardian.com/artanddesign/gallery/2015/jul/31/the-extraordinary-painted-elephants-of-india-in-pictures#img-9>, 17.03.2021; "Painted and decorated elephants, Jaipur, Rajasthan, India", <https://www.gettyimages.in/detail/photo/painted-and-decorated-elephants-jaipur-rajasthan-royalty-free-image/521786982?adppopup=true>, 19.03.2021.

⁹¹ Rang Mahal, XVIII. yüzyılda Jodhpur kralı Raja Umed Singh tarafından Chamba'da kraliyet ailesinin ikametgahı olarak inşa edilmiştir. Babür ve İngiliz mimarisinin güzel bir karışımıdır. Bkz. "Rang Mahal", <https://www.incredibleindia.org/content/incredible-india-v2/en/destinations/chamba/rang-mahal.html>, 21.03.2023.

⁹² Christie's, age, s. 17, fig. 21; "Worldantiques Antiques": <https://www.pinterest.ru/pin/281052832984548674/>, 11.05.2020; Truong, ag

Hindistan'ın yaklaşık MÖ 1500'den kalma eski dini metinleri olan Vedalar, tanrıça Lakshmi'yi kulak memesi ve burun küpesi (piercing) takarken tanımlar.⁹³ Bununla birlikte Eski Hint edebiyatında veya heykelinde bu takıya dair başka bir kanıt yoktur. Daha sonra Hint gelin takılarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiş ve "hayırlı sembol" (*saubhagya chinha*) olarak kabul edilmiştir.⁹⁴ Hindistan'da Gupta (320-550) döneminde kuyumculuk sanatı çok gelişmiştir. Ancak tüm bu süre boyunca burun takısı eksiktir. Burun takısı, bir görüşe göre VII. yüzyılda sahneye çıkar. Belki de ilk olarak, Malabar'ın kıyı halkı tarafından kendileriyle ticaret yapan Araplardan ödünç alınarak kullanılmıştır.⁹⁵ Sözkonusu malumatlardan anlaşılacağı üzere burun takıları eski çağlarda Hindistan'da bilinmiyordu. Hindistan'da Müslümanlardan önceki edebiyatda *nath* veya burun takılarına atıfta bulunulmaz. Diğer bir görüşe göre burun süsü takma modası, muhtemelen kuzeybatıdan gelen Müslüman fatihler tarafından Hindistan'a getirilmiştir. Burun süslerinin en eski kanıtları yaklaşık XVI. yüzyılın son bölümünde Babürlü ve Rajput minyatür resimlerinde⁹⁶ bulunabilir. Burun süsleri ilk İslam fetihleri ile tanıtıldıktan sonra bile Babür haremünde bir ara popüler hale gelecek gibi görünmekle birlikte kesinlikle modanın zirvesinde değildi. Ancak Babür haremindeki varlığı çeşitli kaynaklardan ve Babürlü müellifi Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî'nin *Âîn-i Ekberî* adlı eserinden bilinmektedir. Müellif bu eserde Babürlü hanımlarının taktıkları 37 çeşit takıyı tanıtmaktadır. Bu takılar arasında *besar*, *phuli*, *laung* ve *nath* adlarını taşıyan 4 çeşit burun takısı da bulunmaktadır. Ebu'l-Fazl-ı 'Âllâmî, *nath* adlı takıyı şu şekilde tanıtmaktadır: "Nath, iki inci veya diğer mücevherler arasında bir yakut bulunan altın bir halkacıktır. Burun deliğine takılır."⁹⁷ Babürlü haremünde kullanılan söz konusu burun takıları nedeniyle kimi kaynaklarda bu takıların Hindistan'a Babürlülere tarafından XVI. yüzyılda getirildiği bildirilmektedir. Sanskritçe'de *nath*; tanrı, efendi, koruyucu ve koca anlamlarına gelmektedir. Büyük baş hayvanların burunlarından geçirilen ipe de *nath* adı verilir. *Nath*, kadının evlilik hayatı boyunca erkeğine bağlılığının bir göstergesidir.⁹⁸

1.11. Fil Küpeleri (Jhumar): *Jhumar/jhoomar* adı Hintçe küpe, sarkan küpe anlamlarına gelen *chumkan* ile aynı kökten geliyor olmalıdır. Bu ad günümüz Hintçesinde küpe ve avize anlamında kullanılmaktadır.⁹⁹ *Jhumar* adlı fil küpelerinin bazıları çok uzun, bazıları orta uzunlukta ve bazıları ise kısa olabilmektedir. Küpeler bazen birer, bazen ikişer ve bazen üçer ve bazen de beş adet olacak şekilde her iki kulak hizasından sarkıtılmaktadırlar. Bazı küpeler mücevherler, değerli madenler ve boncuklardan yapılırken bazıları ise renkli kumaş şeritlerinden üretilmektedir. Bazıları ise bir külâh ucuna geçirilen püsküller şeklinde olabilmektedir.

yazı, <http://www.alaintruong.com/archives/2009/09/29/15252544.html>, 13.12.2020; "Lord and Lady Curzon on the State Elephant, Lutchmann Pershad 1903", <https://www.rct.uk/collection/2916586/lord-and-lady-curzon-on-the-state-elephant-lutchmann-pershad>, 15.01.2021; "How to Dress an Elephant: Discover how an elephant would have been dressed for a royal procession in India), https://exhibitions.asianart.org/exhibitions/elephants-without-number/?_ga=2.232621148.21200951.1614981810-1999853073.1611246615, 6.03.2021; Karl Khandalavala, *Pahârî Miniature Painting*, The New Book Company Private Limited, Bombay fig. 20; "Sita, detail of pahari painting", <https://artdetails.tumblr.com/post/141502025955/arjuna-vallabha-sita-detail-of-pahari-painting>, 21.03.2023; Rang Mahal Sarayı'nda benzer bir şekilde nath takmış başka bir bayanı gösteren duvar resmi detayı için ayrıca bkz. "Chamba Rang Mahal – A Rare Treasure of Pahari Art", <https://theoktravel.com/chamba-rang-mahal-a-rare-treasure-of-pahari-art/>, 21.03.2023; "Hintli Kadınların Güzellik Sırları Nelerdir?", <https://kelebeketkisi39.blogspot.com/2020/05/hintli-kadınların-guzellik-sirlari-nelerdir.html>, 20.01.2023.

⁹³ Alayne Angel, *The Piercing Bible: The Definitive Guide to Safe Body Piercing*, Crossing Press, New York 2009, s. 46.

⁹⁴ Sayed, *age*, s. 19; Nafisa Ali Sayed, "Nath kullanma geleneği, kölelerini diğerlerinden ayırmak için burunlarına yüzük takan İskitlere kadar uzanır." kaydına eserinde yer vermiştir. Ama Herodot vb. ana kaynaklarda böyle bir kayda rastlanılmamaktadır. Bu nedenle söz konusu kaydı ana metinde sunmadık. Ancak İbrânilerin hem dekoratif amaçlı hem de köleleri işaretlemek için "burun halkası" (burun piercingi) ve kulak halkası (kulak piercingi) taktıkları ve Asurluların savaş esirlerine burun küpesi taktıkları bilinmektedir. Söz konusu vakalar İncil'de "Yaratılış (Genesis) 24:47" ve "2. Tarihler 33:10-11"de geçmektedir. Bkz. *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, Kitabı Mukaddes Şirketi ile Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2002, s. 27, 581-582; "2 Tarihler 33:10-11, NLT", <https://ellel.uk/seeds/archive/2013-02-08/ring-through-the-nose/> 13.03.2022; Sayed, *age*, s. 19; Margo DeMello, *Encyclopedia of Body Adornment*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 2007, s. 40, 204; Yalnız Asurlularla ilgili ayet bazı Tevrat çevirilerinde "demire vurup çift zincire bağladılar" şeklinde tercüme edilmekte ve burun halkasına/yüzüğüne/çengeline yer verilmemektedir. Bkz. *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1993, s. 460 (2 Tarihler 33:10-11); Bir İran devleti olan Mederin, İskitlerden ele geçirdikleri esirlerin burun, kulak ve dudaklarına halkalar taktıklarına dair şu malumata ulaştık: "... Medlerin İskit tutsaklarını güvence altına almak için burunlarına, dudaklarına ve kulaklarına demir halkalar geçirmesi, uzuvlarına ve vücutlarına demir boyunduruk ve kelepçeler takmak gibi aldıkları önlemler şüphesiz üzgün kurbanların kaçmasını önlemek içindi." Bkz. Charles Lassalle, *Origin of the Western Nations and Languages*, Jhon Heywood, London 1883, s. 45; Lakin kitapta dipnot kullanılmadığından ana kaynağa ulaşmak mümkün olmadı. Sonuç olarak burun küpesi takma adedinin en azından dünyanın bu bölgesi için Orta Doğu çıkışlı olduğu ileri sürülebilir.

⁹⁵ Biswas, *age*, s. 101.

⁹⁶ Hindistan'da XVI. yüzyılda başlayan Babür yönetimi sırasında kuyumculuk sanatı gelişti. Kraliyet ailesi ve diğer önemli kişiler için muhteşem mücevher parçaları yaratmak üzere özel olarak çeşitli kuyumcular işe alındı. Hindistan'ın kuzeybatı eyaleti Rajasthan, mücevher yapımı için özel bir merkez olarak hizmet etti. Babür kraliyet ailesi, Rajput hükümdarlarıyla sık sık ittifaklar kurdu ve Rajput prensesleriyle evlendi. Sonuç olarak, Babür takıları Rajputlardan daha fazla etkilendi ve böylece Rajput'un tuhaf işçiliği ile Babür hassas sanatının birleşimi ortaya çıktı. Bununla birlikte Babür imparatorları Hindistan'ın çoğunu fethetti ve sonuç olarak etkileri Kuzey Hindistan'ın çok ötesine geçti. Tipik Babür tarzı Madhya Pradesh, Gujarat, Andhra Pradesh ve Orissa'nın takılarında görülebilir. Babür emayesi ve taş işçiliği, diğer Hint bölgeleri tarafından bölgesel mücevherleri için benimsendi. Babürlerden etkilenen en dikkat çekici takı tarzı, şu anda aynı eyaletteki müzede sergilenen Güney Hindistan'daki Andhra Pradesh'in Nizam takılarıdır. Bkz. Ishwaryaa Dhandapani, "Mughal Jewelry: Antique Royal Jewelry of North India", 9 Nisan 2022, <https://bellatory.com/fashion-accessories/Mughal-Jewelry-Royal-and-antique-jewelry-of-North-India>, 19.03.2023.

⁹⁷ Abul Fazl-i-Allâmî, *age*, Vol III, s. 312-314; Mukherjee, *age*, s. 78; Sayed, *age*, s. 19; DeMello, *age*, s. 40, 204.

⁹⁸ Erbilin, *agt*, s. 128.

⁹⁹ Shakshi Gupta, "Metal Embroidery on Elephant Trappings (Jhul)", s. 14.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Farklı materyallerden yapılan çok fazla fil küpesi modeli bulunduğundan burada sadece bazı çeşitlerini sunacağız. Minyatürler incelendiğinde fil küpelerinin fil gerdanlıkları ile son derece uyumlu oldukları görülmektedir. Aşağıdaki minyatürlerde bazı uzun fil küpesi çeşitleri yer almaktadır.

Görsel 32: Minyatürlerde Görülen Bazı Uzun Fil Küpesi (Jhumar) Türleri (I. Minyatür: XVII. yüzyılın ilk çeyreği; II. Minyatür: 1754; III. Minyatür: 1800-1899 yılları).¹⁰⁰

Uzun fil küpelerinin yakın dönemlere kadar kullanıldıkları aşağıdaki fotoğraflarda görülmektedir. Sunmuş olduğumuz ilk üç örnekte fil küpeleri hep kulağın dışı bakan yan taraflarından sarkıtılmıştır. Son derece kalın ve büyüktürler. Soldan dördüncü ve beşinci fotoğraflarda görülen dördüncü örnekte ise tek bir küpe kulağın her iki yanından aşağı doğru sarmaktadır. Bu küpe diğerlerine göre çok daha zarif olup çok daha ince bir yapıya sahiptir.

Görsel 33: Yakın Dönem Uzun Fil Küpeleri (I. Foto: 1903 yılı, Hindistan; II. Foto: Hindistan, 1910 yılı, foto Jean-Louis Nou; III. Foto: Hindistan; IV. ve V. Foto: XIX. yüzyıl, Maharani Manhar Kumari Museum).¹⁰¹

Kısa fil küpesi örnekleri aşağıdaki görselde sergilenmektedir. Soldaki ilk iki fil küpesi tel tel sarkan bir takı şeklindedir. Soldan üçüncü küpe adeta bir avize tasarımına sahiptir. En sağdaki iki fotoğrafta yer alan küpeler ise diğerlerinden farklı olarak püskül şeklindedirler.

¹⁰⁰ "Elephants and drivers fighting for sport", <https://www.sdmart.org/exhibition/the-elephant-in-the-room-indian-paintings-from-the-edwin-binney-3rd-collection/>, 18.03.2021; "Maharana Raj Singh II riding an elephant", <https://www.ngv.vic.gov.au/explore/collection/work/53536/>, 03.01.2021; "A man of high rank sitting... by an Indian Artist", <https://wellcomecollection.org/works/abazbp2q>, 14.01.2021.

¹⁰¹ "Lord and Lady Curzon on the State Elephant, Lutchmann Pershad 1903", <https://www.rct.uk/collection/2916586/lord-and-lady-curzon-on-the-state-elephant-lutchmann-pershad>, 15.01.2021; "Son of Maharajah of Bansda", <https://www.akh-images.co.uk/archive/-2UMDHUKJICO0.html>, 30.01.2023; "India: Animal Ornament Ornament For A Royal Horse Or Elephant Of India", <https://www.bridgemanimages.co.uk/en/asset/3383829/summary?context>, 30.01.2023; "Caparisoned Elephants", <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=25> ve <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=33>, 24.01.2023.

Görsel 34: Kısa Fil Küpeleri (I. Minyatür: XVII. yüzyıl; II. Minyatür: Yaklaşık 1755; III. Minyatür: 1850 yılı; IV. Foto: Gajagaha/jhumar. Foto Shakshi Gupta; V. Foto: Jodhpur kraliyet ailesine aittir).¹⁰²

Fil küpeleri bazen beş sıra halinde, geriye doğru küçülen ebatlarda dizilebilmektedirler. Aşağıda sol üstteki duvar resminde bu tarzda bir fil küpesi resmedilmiştir. Fillerin çana benzeyen *jhumar/jhoomar/chamba* adlı küpeleri Hindistan’da kadınlar tarafından da aynı adla kullanılmıştır. Kadınlar tarafınan takılan hilal/yelpaze şeklindeki “*jhumar*” (Urduca: *sallanan kimse*)/ günümüzdeki Hintlileşmiş versiyonu “*passa*” (Pencabi: *yan*) alının bir tarafından veya kulağın üstünden sarkıtılmaktadır. Babürlü minyatürlerinde bu takı genellikle kulak üstünden sarkar bir konumda resmedilmektedir. Değerli taşların ve incilerin harika kombinasyonuna sahiptir. Müslüman kadınlar tarafından yaygın bir şekilde her zaman olmasa da genellikle evliliğin bir göstergesi olarak başın yan tarafına takılmaktadır. Saçlara kancalarla tutturulan bir dizi zincir, boncuk veya inci dizisinden oluşur.¹⁰³

Fil ve kadın *jhumar*larının sergilendiği aşağıdaki görselde sol üstteki duvar resminde kulağın üst tarafından sarkıtılmış beş fil *jhumar*ı yer almaktadır. 1690 yılına tarihlenen sol attaki minyatürde ise Babürlü hükümdarı Şâh Cihân ve eşi Nur Cihân birlikte resmedilmiştir. Bu minyatürde de Nur Cihân’ın kulağı üzerinden sarkan bir *jhumar* bulunmaktadır. Sağ üstteki Rajput okuluna ait yaklaşık 1700 yılına tarihlenen minyatürde *jhumar*ın kulağın üzerinden, saçların arasından sarkıtıldığı daha net belli olmaktadır. Sağ alt tarafta ise Babür İmparatoriçesi Nur Cihân, yaklaşık 1725 yılına tarihlenen temsili resminde kulağının üzerinde bir *jhumar* ile resmedilmiştir. Daha önce Görsel 31’de XVIII. yüzyıla tarihlenen bir *jhumar* örneği daha sunmuştuk. Rang Mahal Sarayı fresklerinden birisinde resmedilmiş olan bu örnek kulak yerine günümüzde takıldığı şekliyle alının bir tarafından sarmaktadır. Söz konusu freskteki kadın, yaygın kullanımından farklı olarak aynı anda iki *jhumar* birden takmıştır.

¹⁰² Niccolao Manucci, *Libro Rosso*, 1678-1686 yılı, fig. 49, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003367g.r>, 28.01.2023; “Maharana Raj Singh II in Procession with Members of His Court”, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/72573>, 08.05.2020; “Ram Singh II of Kota is shown with a green nimbus, mounted proudly on a richly adorned elephant, in procession with his son Chhattar Sal”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O17472/painting-unknown/>, 15.01. 2021; Shakshi Gupta, “Metal Embroidery on Elephant Trappings (Jhul)”, s. 14, fig. 1b; “Peacock In The Desert: The Royal Arts Of Jodhpur, India Oct 18 2018 – Jan 21 2019 Seattle Art Museum”, <http://peacock.site.seattleartmuseum.org/#section-home>, 01.03.2021 ve daha iyi bir görüntü için “Jenni Sees the World”, <https://jengt.travellerspoint.com/s56/>, 01.03.2021.

¹⁰³ Sayed, *age*, s. 17.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Görsel 35: Beşli Sıra Halinde Büyükten Küçüğe Sıralanmış Fil Jhumarları ve Kulak Üzerinden Sarkıtılan Babürlü ve Rajput Kadın Jhumarları (Sol Üst: Duvar Freski, Dungarpur Palace, XVIII. yüzyıl; Sol Alt: Minyatür, yaklaşık 1690 yılı, Salar Jung Museum; Sağ Üst: Minyatür, yaklaşık 1700 yılı, Rajput okulu, National Museum of Asian Art, Arthur M. Sackler Gallery; Sağ Alt: Minyatür, yaklaşık 1725-1750 yılları, Los Angeles County Museum of Art).¹⁰⁴

Günümüzde *jhumar*, genellikle üst ucuna yerleştirilen bir kanca vasıtasıyla saç üzerinden elmacık kemiklerine veya alna doğru sarkıtılmaktadır. Tek tarafı daha önce tanıtmış olduğumuz *mang tikka* gibi kısmen alının üzerine düşen bir baş takısıdır.¹⁰⁵ Günümüzde bu takının Müslüman gelinler tarafından yalnızca kutlamalar sırasında kullanıldığı, günlük yaşamda ise pek takılmadığı bildirilmektedir.¹⁰⁶ *Jhumar/passa* veya sıklıkla anıldığı şekliyle *side-tikka* giymek Müslüman ve Sih düğünlerinde yaygın bir özelliktir. Smithsonian's National Museum of Asian Art'da sergilenen sol baştaki altın *jhumar* (12,3 x 6,6 x 0,4 cm) vesilesiyle müzenin aktarıldığına göre Babürlüler döneminde bu takının kullanımı Hindistan'da (özellikle Kuzey Hindistan ve Pencap) yaygınlaştı ve genellikle gelinlerin çeyizine dahil edildi.¹⁰⁷ Soldan ikinci sıradaki *jhumar* ise altın, yakut, zümrüt ve mine kullanılarak üretilmiş olup XIX. yüzyıla tarihlenmektedir. Üçüncü sıradaki *jhumar* gümüşten olup üzerinde balıklar bulunması vb. gibi Babürlü izleri taşımaktadır.¹⁰⁸ Dördüncü ve beşinci sırada ise günümüz Hindistan'ından örnekler yer almaktadır.

¹⁰⁴ "Caparisoned Elephants", <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=6>, 24.01.2023; "Jahangir and Noorjahan", https://museumsindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XXVII-29-50361, 17.03.2023; "Princess with Attendants", <https://asia.si.edu/object/S1986.467/#object-content>, 23.03.2023; Gouri Dey, *agt*, s. 179, Plate No 9; "Idealized Portrait of the Mughal Empress Nur Jahan [?] (1577-1645)", <https://collections.lacma.org/node/246864>, 17.03.2023.

¹⁰⁵ "Indian Forehead Jewelry", <http://jewellery-indiaa.blogspot.com/2014/10/indian-forehead-jewelry.html>, 22.01.2023.

¹⁰⁶ Erbilin, *agt*, s. 106.

¹⁰⁷ "Jhumar, (hair ornament)", <https://asia.si.edu/object/S1988.53/>, 10.03.2023; "The Queen of Indian Head Jewelry: Surprising Things You Didn't Know About the Maangtika!", <https://www.aurusjewels.com/blogs/news/traditional-indian-hair-head-jewelry-maangtika>, 22.01.2023; "8 Jhumars and Passa to Add to Your Bridal Jewellery Trousseau", <https://weddingz.in/blog/8-jhumars-and-passa-to-add-to-your-bridal-jewellery-trousseau/>, 16.03.2023.

¹⁰⁸ Balık figürlü bu gümüş baş takısı (*jhumar*), üst yuvarlaktaki tasarım konusu nedeniyle nadirdir: İki balık (mahi-maratib, balığın şerefi), Avadh'ın eski Müslüman sarayının, şimdi Uttar Pradesh'in sembolüdür. Babür döneminde, bu sembol Nawab'a katılan bir kişi tarafından havada tutulan bir standart/bayrak olarak devlet alaylarında taşınırdı. Üsteki yuvarlak madalyondan sarkan zincirlerin ucuna kraliyetin ve ihtişamın sembolü olan tavus kuşu puruvası ve kığı olan bir gemi asılmıştır. Bu geminin altından ise toplar (*ghungru*) sarmaktadır. Bkz. "The Queen of Indian Head Jewelry: Surprising Things You Didn't Know About the Maangtika!", <https://www.aurusjewels.com/blogs/news/traditional-indian-hair-head-jewelry-maangtika>, 22.01.2023; Babürlüler devrinde balık sembolünün bayrak/туğ olarak kullanımı için bkz. Görsel 11.

Görsel 36: Yakın Dönem ve Günümüz Kadın Jhumarlarından Örnekler (I. Foto: Yaklaşık 1890 yılı, Smithsonian's National Museum of Asian Art; II. Foto: XIX. yüzyıl, Hindistan, Honolulu Academy of Arts; III. ve IV. Foto: Hindistan, asli kaynak Oppe Untracht, 1997, s. 216; V. Foto: Hindistan, jewellery-indiaa.blogspot.com).¹⁰⁹

1.12. Yak Öküzü Kuyrukları (Kutâs) ve Dekoratif Mendiller: Babürlüler devri eseri *Âin-i Ekberî*'de belirtildiği üzere filleri süslemek için dişlerine ve bütün gövdelerine *kutâs* adı verilen yak öküzü kuyrukları asılmaktaydı. Bu durum hemen hemen bütün Babürlü minyatüründe görülmektedir. Kanımızca yak öküzü kuyruklarını temin etmek pahalıya mal olduğundan ve çeşitli renklere sahip mendiller kullanmak daha zengin süsleme imkanları sağladığından zamanla *kutâs*lar yerlerini dekoratif mendillere bırakmışlardır.¹¹⁰ Aşağıda sol tarafta *kutâs*lar asılmış bir Babürlü fili yer almaktadır. *Kutâs*lar fillerin her yerine asılırken dekoratif mendiller genellikle fillerin dişleri ve kulakları üzerine takılmaktadırlar. Görüleceği üzere sağ taraftaki gravürde dekoratif mendiller sadece fil dişlerinden sarkmaktadır. Orijinali 1860 tarihinde çizilen bu gravür, Nana Sahib'i resmetmektedir. Nana Sahib, Babür İmparatorluğu'nu ihtişamına kavuşturmak için son başkaldırı hareketi olan 1857 Sepoy Hareketi'nde (I. Hint Bağımsızlık Savaşı) kilit bir figür olmuştur.¹¹¹ Dolayısıyla Babürlüler devrinde dekoratif mendil bağlama uygulamasına geçilmiş olduğu söylenebilir.

Görsel 37: Babürlüler Devrinde Kutâslar ve Dekoratif Mendiller ile Süslenmiş Filler (I. Minyatür: yaklaşık 1580 yılı, Bharat Kala Bhavan Müzesi, No: 5407, ayrıca Michigan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Görsel Kaynaklar Koleksiyonu; II. ve III. Gravür: London Printing and Publishing Co. Çelik oymalı baskısı ve renklendirilmiş).¹¹²

Filleri süslemek için kullanılan dekoratif mendillerin çok küçük ebatlıları da bulunmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri başkanı John F. Kennedy'nin eşi Jacqueline Kennedy'nin 1962 yılındaki Hindistan ziyareti sırasında bindiği filin dişleri bu tarz küçük mendiller ile süslenmiştir. Görüldüğü üzere fil dişleri üzerinde üçer halka bulunmaktadır ve bunların her biri üzerine birer öbek halinde son derece zarif bir şekilde küçük ebatlı

¹⁰⁹ Erbilin, *agt*, s. 74, 106; "The Queen of Indian Head Jewelry: Surprising Things You Didn't Know About the Maangtika!", <https://www.aurusjewels.com/blogs/news/traditional-indian-hair-head-jewelry-maangtika>, 22.01.2023; "WLA haa Hair Ornament Northern India Gold rubies emeralds", https://commons.wikimedia.org/wiki/File:WLA_haa_Hair_Ornament_Northern_India_Gold_rubies_emeralds.jpg, 22.03.2023; Dhandapani, "Mughal Jewelry: Antique Royal Jewelry of North India", 9 Nisan 2022, <https://bellatory.com/fashion-accessories/Mughal-Jewelry-Royal-and-antique-jewelry-of-North-India>, 19.03.2023; "Indian Forehead Jewelry", <http://jewellery-indiaa.blogspot.com/2014/10/indian-forehead-jewelry.html>, 22.01.2023.

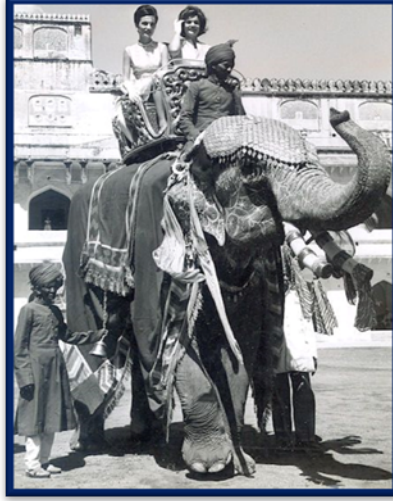
¹¹⁰ *Kutâs* hakkında bkz. Kansoy, "Âin-i Ekberî'ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları", s. 22.

¹¹¹ "Nana Sahib", https://fr.wikipedia.org/wiki/Nânâ_Sâhib, 22.01.2023.

¹¹² "Elephant and Rider", https://vms.in/ArchiveCategories/collection_gallery_zoom?id=491&search=1&index=35686&searchstring=elephant, 24.01.2023; "Nana Sahib", https://fr.wikipedia.org/wiki/Nânâ_Sâhib, 22.01.2023; "Nana Sahib on his gigantic Indian Elephant", https://www.reddit.com/r/Mughal_Archive/comments/q6mbg0/nana_sahib_on_his_gigantic_indian_elephant_nana/, 22.01.2023.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

çizgili dekoratif mendiller takılmıştır. Sunulan diğer görsellerde görüleceği üzere bu mendiller en küçükten en büyüğe varıncaya kadar değişken ebatlara sahiptirler. Mendiller özellikle fillerin dişleri ve kulakları üzerinden sarkıtılmaktadırlar.

Görsel 38: Günümüz Dekoratif Fil Mendilleri I (Jacqueline Kennedy file biniyor, 1962 Hindistan ziyareti).¹¹³

Görsel 39: Günümüz Dekoratif Fil Mendilleri II (I. ve II. Foto: Boyalı filler; III. Foto: Hindistan, Jaipur'da 21 Mart 2008'de yıllık Fil Festivali; IV. Foto: Rajasthan).¹¹⁴

1.13. Dekoratif Fil Dişi Halkaları (Bengrî): *Âin-i Ekberî*'de fil dişi halkaları şu şekilde tanımlanmaktadır: “*Bengrî* (بنگري): Fil dişine geçirilen, pirinç ve demirden yapılan birkaç halkadır. (Dişin) sağlamlık ve süsünü artırır.”¹¹⁵ Zamanla fil dişi halkaları daha gösterişli ve abartılı formlar almışlardır. Bu çalışmada söz konusu dekoratif fil dişi halkaları sunulacaktır.¹¹⁶

Babürlüler devri minyatürleri incelendiğinde sade fil halkalarının yanı sıra son derece dekoratif fil dişi halkaları da kullanıldığı görülmektedir. Böyle bir örnek aşağıda sol taraftaki minyatürde bulunmaktadır. Bu minyatürde kurt şekli verilmiş bir parça, geleneksel fil dişi halkalarını birbirine bağlamaktadır. Böylece fil dişi halkalarına çok daha sanatsal bir hava verilmiştir. Sağ tarafta ise 1961 yılında Hindistan'da dini bir tören sırasında çekilen bir fotoğraf bulunmaktadır. Bu fotoğraftaki filin fil dişi halkalarından en uçta olanlarına salıncağa binmiş gibi görünen birer insan heykeli eklenmiştir.¹¹⁷

¹¹³ “Lee Radziwill ...Stylish sister of the old first lady Jacqueline Kennedy Onassis”, <http://loveisspeed.blogspot.com/2012/03/lee-radziwill-stylish-sister-of-old.html?m=1>, 18.03.2021.

¹¹⁴ “Painted Elephants”, <http://www.charlesfreger.com/portfolio/painted-elephants/>, 30.01.2021; “Stock photo - Jaipur, India - March 21, 2008: Decorated elephants at the annual Elephant Festival in Jaipur, Rajasthan, India”, https://de.123rf.com/photo_8607912_jaipur-india-march-21-2008-decorated-elephant-at-the-annual-elephant-festival-in-jaipur-rajasthan-i.html?epik, 30.01.2021; Surendra Varma vd., *Captive Elephants in Rajasthan*, Published by CUPA and ANCF, Hebbal, Bangalore 2009, arka kapak resmi.

¹¹⁵ Ebu'l-fazl-ı 'Allâmi, *age*, C. 1, s. 138.

¹¹⁶ Fil dişi süsleri ile bağlantılı olarak “Fil Binit Takımları II (Âin-i Ekberî’de Yer Almayan Savaş Fili Binit Takımları)” adlı makalemizde “Fil Dişi Kılıfı ve Süsü” başlığına yer vermiştik. Bu başlık altında *kal ap* adlı “fil dişi kılıflarının” uçlarına yerleştirilen, *bengrî*den farklı özelliklere sahip *turra* adlı fil dişi süslerini (takılarını) tanıtmıştık.

¹¹⁷ Dekoratif fil dişi halkalarının farklı türlerini görmek için Görsel 30 ve 39’a bakınız.

Görsel 40: Geçmiş ve Günümüzden Süslü Fil Dişi Halkaları (I. Minyatür: Babürlü, Deccan, 1685-90; II. Foto: 1961 Yılı, Hindistan, dini bir tören).¹¹⁸

2. Fil Boyun Süsleri (Gerdanlıklar ve Kolyeler)

Fil boyun süsleri *mala* ve *katla/halra* adı verilen bir telliden beş telliye kadar ulaşan gerdanlıklar ile madalyonlu fil kolyeleri ve fil göğüslüklerinden oluşmaktadır.

2.1. Fil Gerdanlıkları (Mala ve Katla/Halra): Fillerin boyunlarına gerdanlık olarak nitelenebilecek iki çeşit süs daha asılmaktadır. Günümüz Hindistan'ında *mala* ve *katla* adları verilen bu süsler altın, gümüş, inci ve değerli taşlar ile oluşturulan bir nevi gevşek madalyonlar şeklindedirler.¹¹⁹

Babürlüler devri fil gerdanlıklarına Görsel 4'te sunduğumuz yaklaşık 1755, 1767 ve 1850 yıllarına ait olan üç minyatür ile örnekler vermiş olduk. Söz konusu minyatürlerde tasvir edilen fil gerdanlıkları ile aşağıda sunulan XIX. ve XX. yüzyıla ait gerdanlıklar çok telli olmaları ve iri parçalardan oluşmaları yönünden benzer özellikler taşımaktadır.

Fil gerdanlıkları bir, iki, üç, dört ve hatta beş telli olabilmektedir. Aşağıda Hindistan Haydarabad'da Salar Jung Müzesi'nde sergilenen, XIX. yüzyılın sonlarına tarihlenen beş telli, gümüş bir fil gerdanlığı yer almaktadır. Bu gerdanlık 1130.0 gram ağırlığında ve 12.0 × 9.8 santimetre boyutundadır. Gerdanlığın uçlarındaki iki üçgen parçaya filin boynuna ipe bağlayabilmek için birer halka takılmıştır. Her ip/tel sırası birbirine bağlı 8 yapraklı halka biçimli çiçek şeklinde tasarlanmış parçalardan oluşmaktadır. Gerdanlığın birinci dizisinde 39, ikincisinde 40, üçüncüsünde 41, dördüncüsünde 43 ve beşincisinde 45 taş bulunmaktadır.¹²⁰

Görsel 41: Beş Tellî Gümüş Fil Gerdanlığı (Geç XIX. yüzyıl, Salar Jung Museum).¹²¹

Babürlü hükümdarlarından I. Bahadır Şâh'ı (1707-1712) fil üzerinde resmeden aşağıdaki minyatürde, yaprak ve çiçek motifleri verilmiş madalyonlardan oluşan tek telli bir gerdanlık resmedilmiştir. Sağ altta bu gerdanlık büyütülerek tekrar verilmiştir. Sağ üstte ise Hindistan'da Salar Jung Müzesi'nde sergilenen, XX.

¹¹⁸ "Procession of a Mughal Prince. Deccan, Golkonda School, c. 1685-90", <https://www.mittalmuseum.com/indianpaintingsanddrawings>, 20.03.2021; "20th January 1961: The decorated trunk of an elephant at a religious ceremony in India", <https://www.gettyimages.in/detail/news-photo/the-decorated-trunk-of-an-elephant-at-a-religious-ceremony-news-photo/3329829?adppopup=true>, 20.03.2021.

¹¹⁹ Shakshi Gupta, "Elephant Regalia: A Living Tradition", figure 10'un altındaki ikinci paragraf, <https://www.sahapedia.org/elephant-regalia-living-tradition>, 30.01.2023.

¹²⁰ "Elephant Necklace", https://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XLIV-33-40244, 19.01.2023.

¹²¹ "Elephant Necklace", https://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XLIV-33-40244, 19.01.2023.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

yüzyılın ortalarına tarihlenen, gümüş bir fil gerdanlığı görülmektedir. Bu gerdanlık 7800 gram ağırlığında olup 20.7×19.1 santimetre boyutlarındadır. Gerdanlığı oluşturan 30 kabartmalı çiçek tasarımlı madalyonların her biri üzerinden balık şeklinde üç pandantif sarmaktadır. Madalyonlar arasındaki boşluklara yivli boncuklar yerleştirilmiştir.¹²²

Görsel 42: Babürlüler Devri Tek Telli Atlın Fil Gerdanlığı ve XX. Yüzyıl Tek Telli Gümüş Fil Gerdanlığı (I. Minyatür: *Sujets historiques de la Perse (1600-1770)*, varak 45r; II. Foto: XX. yüzyılın ortaları, Salar Jung Museum).¹²³

Babürlüler devrinde iki telli fil gerdanlıkları da kullanıldığı *Şâh Cihân Pâdişâhnâmesi*'de yer alan minyatürlerden anlaşılmaktadır. Bu minyatürlerden birisini detay görüntüsü ile birlikte diğerini ise sadece detay görüntüsü şeklinde sunduk. Soldaki ilk minyatür ve detayında gerdanlığın ilk telinde üç sıra halinde altından örülmüş tek şerit bir zincir, altındaki halkalardan örülmüş ikinci telinde ise yaprak şeklinde madalyonlar ve aralarında küçük ziller bulunmaktadır. Sağ tarafta sunduğumuz diğer minyatür detayındaki gerdanlık ilk minyatürdeki ile hemen hemen aynıdır. Bu gerdanlıkta üstteki birinci tel halkalardan teşkil edilmiştir. Altaki gerdanlık teli ise diğerinde olduğu gibi yaprak şeklinde madalyonlara sahiptir. Gerdanlıkların bitiş yerleri örtülerin altında kaldığı için bu takıların iki ayrı parçadan mı oluştuğu yoksa bir gerdanlığın iki teli mi oldukları konusunda emin olamıyoruz. Sağ taraftaki fotoğrafta ise Hindistan'da Salar Jung Müzesi'nde sergilenen, XX. yüzyıl ortalarına tarihlenen, 16.000 gram ağırlığında ve 20×19.1 boyutunda olan gümüş bir fil gerdanlığı yer almaktadır.¹²⁴ Bu gerdanlığın yukarıdaki gümüş fil gerdanlığına çok benzediği fakat ondan farklı olarak iki telli olduğu görülmektedir.

¹²² "Necklace", https://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XLIV-65-40540, 19.01.2023.

¹²³ Görselde yer vermediğimiz varak 36r ve 46r'de de seyrek madalyonlu, tek telli fil gerdanlıkları resmedilmiştir. Bkz. *Sujets historiques de la Perse (1600-1770)*, Bibliothèque nationale de France, département Fonds du service reproduction, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003370r.r>, varak 45r, 46r; "L'empereur Bahadur Shah (?) monté sur un éléphant", http://expositions.bnf.fr/inde/grand/exp_028.htm, 20.03.2023; "Necklace", https://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XLIV-65-40540, 19.01.2023.

¹²⁴ Fil gerdanlığının daha kapsamlı tanımlaması için bkz. "Necklace", https://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XLIV-64-40539, 19.01.2022.

Görsel 43: Babürli İki Telli Altın Fil Gerdanlığı ve XX. Yüzyıl İki Telli Gümüş Fil Gerdanlığı (I. Minyatür ve detay görüntüleri: Şâh Cihân Pâdişâhnâmesi, The Royal Collection Trust; II. Foto: Gümüş, XX. yüzyılın ortaları, Salar Jung Museum, Hyderâbâd).¹²⁵

Hindistan'dan iki farklı kraliyet ailesine ait iki fil gerdanlığı aşağıda sunuldu. Üst tarafta Mewar Kraliyet Ailesine ait fil gerdanlığı ve detay görüntüsü yer almaktadır. Bu gerdanlık 1880-1910'da Mewar Charitable Foundation'ın Maharanası tarafından kullanılmıştır, aile tarafından hala arasıra kullanılmaktadır. Bu gerdanlık gümüş, beyaz metal, pamuk ve deriden teşkil edilmiştir. Alt tarafta ise Mysore Mihracesi'nin fili için yapılmış olan gümüş bir fil gerdanlığı bulunmaktadır.

Resim 44: Mysore ve Mewar Mihracelerine Ait İki Fil Gerdanlığı (Üst Taraf: Udaipur, Mewar Kraliyet Ailesi; Alt Taraf: Mysore Mihracesi'nin fili için yapılmış).¹²⁶

Aşağıdaki fotoğraflarda, gerdanlıkların filler üzerinde nasıl durdukları daha net bir şekilde görülmektedir. Soldan birinci fotoğrafta filin boynuna gerdanlığın yukarısında çok daha zarif iki kolye takılmıştır. İkinci fotoğrafta bir mihrace için altın ile mücevherler kullanılarak yapılmış olan bir fil gerdanlığı yer almaktadır. Üçüncü fotoğrafta ise günümüze daha yakın bir zaman diliminden kalma tamamen farklı bir stildeki fil gerdanlığı görülmektedir. Bu fotoğraf Siam/Tayland Kralı VII. Rama'nın 1926 yılında beyaz filleri anma geçit töreninde çekilmiştir.¹²⁷

¹²⁵ “Padshahnamah پادشاهنامه (The Book of Emperors) 1656-57”, <https://www.rct.uk/collection/1005025/padshahnamah-pdshhnmh-the-book-of-emperors-lrmlrm>, 20.03.2023; “Necklace”, https://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XLIV-64-40539, 19.01.2022.

¹²⁶ “Elephant Ornament”, <https://www.bridgemanimages.co.uk/en/asset/3383516/summary?context>, 19.01.2021; “Worldantiques Antiques”, <https://www.pinterest.ru/pin/281052832984548677/>, 11.05.2020; Truong, *ag.yazi*, <http://www.alaintruong.com/archives/2009/09/29/15252544.html>, 13.12.2020.

¹²⁷ Beyaz fillerin Hint ve Güney Asya kültüründe neden çok önemli olduklarına özet ve giriş bölümlerinde değinmiştik.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Görsel 45: Fil Gerdanlıkları ve Filler Üzerindeki Görünümleri (I. Foto: XIX. yüzyıl, Maharani Manhar Kumari Museum; II. Foto: Hindistan, Mysore, Bridgeman Images; III. Foto: 1926 yılı, Tayland).¹²⁸

Babürlüler devrinde geleneksel kadın boyun takılarından bir türünü adlandırmak için fil boyun takılarına verilen *mala* adı kullanılmaktadır. Kadın takısı olarak *mala*, tek başına veya yakut ve/veya zümrüt boncuklarla birlikte uzun tek veya çift inci dizisidir.¹²⁹ Fil gerdanlıklarının bir telliden başlayıp beş telliye kadar çıkabildiklerini belirtmiştik. Hindistan’da hem erkekler hem de kadınlar kolyeler, kuşak zincirleri, pazıbentler, halhallar ve yüzükler kullandılar.¹³⁰ Kadınlar kadar erkekler de mücevherler ile süslenmeyi çok sevmektedirler. Bu nedenle Hint kadınları ve erkekleri de fil gerdanlıklarına benzer şekilde tekli veya çok telli gerdanlıklar takmaktaydılar. Soldan birinci sırada 2008’de gösterime giren, Babürlü hükümdarlarından Ekber Şâh (1556-1605) ile Rajput prensesi Jodhaa arasındaki romantizmi konu alan “Jodhaa Akbar” adlı filmde bir sahne sunulmuştur. Bu sahnede Rajput prensesi Jodhaa’yı canlandıran Aishwarya Rai,¹³¹ beş telli bir gerdanlık ve devrin kraliyet ailelerini temsil eden diğer takıların takımıdır. İkinci sırada mirzalıği sırasında inciler ve büyük mücevherlerden oluşan dört sıralı bir gerdanlık takmış olan Şâh Cihân görülmektedir. Üçüncü sırada Şâh Cihân sultanlığı sırasında kalın mücevherlerden ve en az üç parçadan oluşan bir gerdanlık takmaktadır. Dördüncü sırada Farazna Begüm (Asaf Han’ın Kızı, Şâh Cihân’ın karısı Mümtaz-Mahal’in kız kardeşi), dördü kısa ve ikisi uzun olmak üzere 6 sıralı bir gerdanlık/kolye seti takmaktadır. Beşinci sıradaki fotoğrafta Hindistan’dan Patialalı Maharaja Bhupinder Singh’a (12 Ekim 1891 - 23 Mart 1938) ait olan 2.930 elmadan yapılmış bir elmas gerdanlık yer almaktadır. Altıncı sırada ise aynı kişi başka bir gerdanlığı ile resmedilmiştir.

Görsel 46: Babürlü ve Hint Soylular Tarafından Takılan Gerdanlıklar (I).

Foto: Jodhaa Akbar adlı film; II. Minyatür: Mirza Şâh Cihân, yaklaşık 1616-1617 yılı, Victoria and Albert Museum; III. Minyatür: Şâh Cihân, 1630 civarı, Minto Albümü, Chester Beatty Library; IV. Minyatür: XVIII. yüzyıl, The Royal Collection Trust; V. Foto ve VI. Portre: Maharaja Bhupinder Singh’in gerdanlıkları).¹³²

¹²⁸ “Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=26>, 30.01.2023; “ELEPHANT ORNAMENT Gold and gem ornament for an elephant of a maharaja of Mysore, India”, <https://www.bridgemanimages.co.uk/en/asset/3383517/summary/?context>, 14.02.2021; “VII. Rama’nın Kuzey Bölgesi Ziyareti, 1926 B.E. Doi Suthep, Chiang Mai’deki anma salonunda beyaz fillerin fil geçit töreni”, https://oer.learn.in.th/search_detail/result/27818#oer_data, 24.02.20219.

¹²⁹ Sayed, *age*, s. 21.

¹³⁰ Biswas, *age*, s. 101.

¹³¹ Dhandapani, “Mughal Jewelry: Antique Royal Jewelry of North India”, <https://bellatory.com/fashion-accessories/Mughal-Jewelry-Royal-and-antique-jewelry-of-North-India>, 19.03.2023.

¹³² “An Architectural review of Jodha Akbar”, <https://www.re-thinkingthefuture.com/rf-architectural-reviews/a8769-an-architectural-review-of-jodha-akbar/>, 22.01.2023; “Shah Jahan”, <https://collections.vam.ac.uk/item/O16761/shah-jahan-painting-abul-hasan/>, 20.03.2023; “Jujhar Singh Bundela Kneels in Submission to Shah Jahan”, painted by Bichitr, c. 1630, Chester Beatty Library”, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%27Jujhar_Singh_Bundela_Kneels_in_Submission_to_Shah_Jahan%27,_painted_by_Bichitr,_c._1630,_Chester_Beatty_Library_\(cropped2\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%27Jujhar_Singh_Bundela_Kneels_in_Submission_to_Shah_Jahan%27,_painted_by_Bichitr,_c._1630,_Chester_Beatty_Library_(cropped2).jpg), 20.03.2023; “A Mughal lady (possibly Farzana Begum) Mughal, c.1730–50 (portrait

Önceki başlıklarda sunmuş olduğumuz Görsel 1, 8, 20, 35, 57 ve şimdi sunduğumuz Görsel 46'dan anlaşılacağı üzere Hindistan'da süslü takılar hem kadınlar hem de erkekler tarafından sevilerek takılmaktadır. Günümüzde de bu gelenek devam etmektedir. Bu nedenle süslenen fillerin erkek veya dişi cinsinden olmaları son derece gösterişli takılar ile çok zarif bir şekilde süslenmelerine mani değildir. Görsel 41-45'de sunmuş olduğumuz fotoğraflardan anlaşılacağı üzere filleri süslemek için Babürlü ve Hintli soyluların taktıklarına benzer kolyeler ve gerdanlıklardan istifade edilmekteydi.

2.2. Madalyonlu Fil Kolyeleri: Günümüzde Tayland ve Hindistan gibi bazı Güney Asya ülkelerinde fillerin boyunlarına gerdanlıklar yerine üzerinde çeşitli armalar ve yazılar bulunan büyük madalyonlu kolyeler de asılmaktadır. Bu madalyonlar, fil gerdanlıklarının günümüze daha sade ve basit bir şekilde yansımaları olarak düşünülebilir. Babürlüler devri minyatürlerinde fil madalyonlarına tesadüf edilmemektedir. Aşağıda Tayland kraliyetine ait madalyonlu fil kolyeleri sunuldu.

Görsel 47: Tayland Kraliyet Fillerine Ait Madalyonlu Fil Kolyeleri¹³³

Hindistan'da tapınak ve festival fillerine madalyonlu kolyeler takılmaktadır. Bu madalyonlar altın renginde olup üzerlerinde aşağıda görüldüğü üzere yazılar bulunmaktadır. Sağ baştaki örneğin iki ucu aslan başı şeklindedir ve alt ucunda dizi halinde ziller yer almaktadır. Görseldeki fillerin boyunlarında metalik renkte, ucunda silindirik şeklinde bir parça (muhtemelen muska türü bir şey) asılı olan daha kısa bir kolye türü de bulunmaktadır.

Görsel 48: Hindistan'dan Madalyonlu Fil Kolyeleri (I. Foto: Kerela, 10 Nisan 2016; II. Foto: Kerela; III. Foto: Hindistan, 21 Ocak 2015).¹³⁴

2.3. Fil Göğüslükleri: Vietnam ve Myanmar'da (Burma) fil gerdanlıkları ve kolyeleri yerine fil göğüslükleri de kullanılmaktadır. Fil göğüslüklerine Hindistan ve Tayland gibi diğer Güney Asya ülkelerine ait fil fotoğraf ve görsellerinde tesadüf edilmemektedir. Aşağıda soldaki iki görsel Vietnam Nguyen Hanedanı'na (1802-1945) ait filleri ve göğüslükleri sunuldu, bunlardan sol baştaki çok daha uzundur. Sağ baştaki fotoğrafta ise

c.1650)", <https://www.rct.uk/collection/themes/publications/eastern-encounters/a-mughal-lady-possibly-farzana-begum>, 19.03.2023; "5 rare jewels owned by royal families in India and the kings & queens who wore them", <https://www.gqindia.com/get-smart/content/rare-jewels-owned-by-royal-families-in-india-and-the-kings-and-queens-who-wore-them>, 22.01.2022; "Bhupinder Singh of Patiala", https://en.wikipedia.org/wiki/Bhupinder_Singh_of_Patiala, 22.01.2022.

¹³³ Hanpipat, *agt.*, s. 92, 113, 154-155, 160; "Kostüm Tayland Kralı'nın İlk Fillerinden", <https://board.postjung.com/1143158>, 27.01.2023; "The 'Gajabhorn' of Phra Sawet Adulyadejpahon: Ornament of King Rama IX's First White Elephant", http://coinmuseum.treasury.go.th/en/news_view.php?nid=123, 26.12.2020.

¹³⁴ "Kerala Tourism - Statutory regulate elephant mahouts", <https://www.facebook.com/Kerala-Tourism-Statutory-regulate-elephant-mahouts-992414550794737>, 12.02.2021; U. A. Satish, "Kerala Elephants sons of the Sahyadri", <https://uasatish.com/kerala-elephants-sons-of-sahyadri/>, 12.02.2021; "Pampadi Rajan Fans - Makkekkadavu", <https://www.facebook.com/pampadirajanfans/photos/1022032397810729>, 20.02.2021; Görselde sunulanlar dışında başka bir madalyonlu fil kolyesi örneği görmek için bkz. "Gaddhu", <https://i.pinimg.com/originals/08/bb/8f/08bb8fc86f471f48381a8a43ccfc96bb.jpg>, 24.03.2021.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Myanmar (Burma)'da turist gezdiren bir fil görülmektedir. Sunulan görseller incelendiğinde fil giysileri ve takılarının bir takım oluşturdukları görülmektedir.

Görsel 49: Vietnam ve Myanmar'dan Fil Göğüslükleri (I. Gravür (P. Kauffmann'ın çizimi) ve II. Foto: XIX. yüzyıl, Vietnam Nguyễn Hanedanı (1802-1945), savaş filleri; III. Foto: Mandalay, Myanmar (Burma), 25.11.2019 tarihli bir geçit töreni, foto Damian Pankowicz).¹³⁵

Görsellerden anlaşılacağı üzere fil göğüslükleri dekoratif amaçlar ile kullanılmaktadır. Bununla birlikte ağır ağaç tomrukları vb. yükleri çekerken göğüslerinin zarar görmemesi için fillere takılan göğüs kemerlerinden (*sai pan kho*) türemiş olmalıdır. Bu göğüs kemerleri bolca yağlanarak takılmaktadır. Böylece “yük çekme zinciri” (*sai lik*) ile sürüklenerek taşınan ağır tomruklar dolayısı ile işçi fillerin göğüsleri daha az incinmekte ve yaralanmaktadır.¹³⁶

3. Fil Kuyruk Süsleri veya Koruyuk Koruyucuları/Tutucuları (Domçi)¹³⁷

Fillerin kuyruklarındaki süslü binitlere *domçi* adı verilmektedir. *Domachi/dumchi* (*domçi*) adlı süslü fil binitleri, tahtrevânı arka taraftan file sabitlemeye yaramaktadır. Bu binitin adı, Farsça kuyruk anlamına gelen “dom” (دوم) kelimesinin sonuna bir küçültme eki olan -çe (چه) eklenerek üretilmiştir. *Domçi* sayesinde filler öne doğru eğildiklerinde tahtrevân ön tarafa doğru kaymamaktadır. *Domçilerin* son derece süslü, altın, gümüş ve mücevher kullanılarak üretilen türleri bulunmaktadır. Bununla birlikte günümüzde daha çok ahşap, urgan ve kauçuktan yapılan son derece basit *domçiler* kullanılmaktadır.

3.1. Murassa Domçiler: Fil kuyruklarını çepre çevre bir kılıf gibi saran bir kuyruk zırhından geliştiğini düşündüğümüz fil kuyruk örtülerini fil binitleri konusundaki ikinci makalemizde tanıtmış idik.¹³⁸ Bu çalışmada ise kuyruğun altından geçerek tahtrevâna bağlanan *domçi* adlı süslü fil binitleri ele aldık.

Babürlü minyatürlerinde genellikle kuyruğun altından geçip tahtrevâna bağlanan kısım basit bir halattan ibarettir ve genellikle bir süs gözükmez. Buna bir örnek olarak aşağıdaki görselde sol baştaki Babürlü hükümdarı I. Bahadır Şâh'ın (1707-1712) bindiği filin tahtrevân bağlantısını/*domçisini* gösterilebiliriz. Ulaştığımız görsellere göre en azından XVIII. yüzyıldan itibaren Hintlilerin kullandıkları *domçilerin* kuyruğa takılan kısımları kumaş veya deriden imal edilmiş olup tahtrevân ile bağlantıyı sağlayan yukarı kısımları ise metalik süslemelere sahip bağlantı parçaları ile donatılmıştır. Soldan ikinci sıradaki XVIII. yüzyıla ait Dungarpur Sarayı duvar resminde kralın bindiği filin *domçisi* bu şekildedir; alt kısmı mavir renk tekstilden ve yukarı kısmı altın renginde metalik bir süslemeye sahiptir. Yalnız minyatürdeki *domçinin* metalik kısmı büyük ölçüde örtü altında kalmıştır, sadece uç kısmı görülebilmektedir. Soldan üçüncü sırada yer alan Mortimer Menpes'in 1902/1903 tarihli tablosundaki filin metalik aksamı *domçisi* daha net bir şekilde görülebilmektedir. Dördüncü ve beşinci sırada Mewar Kraliyet ailesine ait olan ve günümüzde halen arasıra bu aile tarafından kullanılmakta olan bir *domçi* yer almaktadır. Bu *domçi* gümüş, pamuk, deri kullanılarak üretilmiştir. Son sırada sunduğumuz örnekte diğerlerinden farklı olarak metalik süslemelerde üst kısma fazladan bir parça eklenmiş olduğu müşahede edilmektedir.

¹³⁵ “The War Elephants: The Harnessing”, http://votran-daiviet.org/GB_PROBOSCIDESTRIAN%20ART_War%20Elephants_Harnessing.html, 13.03.2021; “Dressed up elephants during a street parade in Mandalay, Myanmar (Burma) 25.11.2019”, <https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/dressed-elephants-during-street-parade-mandalay-1572413071>, 19.09.2021.

¹³⁶ Fil göğüs kemerleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kansoy, “Fil Binit Takımları II (Âin-i Ekberî'de Yer Almayan Savaş Fili Binit Takımları)”, s. 106-110; s. 108-113'de Resim 41, 43, 46, 48, 49, 50, 51.

¹³⁷ *Domçi* adlı fil binit takımı hakkında ayrıca bkz. Kansoy, “Fil Binit Takımları II (Âin-i Ekberî'de Yer Almayan Savaş Fili Binit Takımları)”, s. 114.

¹³⁸ Kuyruk üzerini bir kılıf gibi kaplayan zırhlar ve süsler için bkz. Kansoy, “Fil Binit Takımları II (Âin-i Ekberî'de Yer Almayan Savaş Fili Binit Takımları)”, s. 104 ve Görsel 36.

Görsel 50: Domçi Adlı Kuyruk Süsleri ve Tahtrevan Sabitleyicileri (I. Minyatür: XVIII. yüzyıl, *Sujets historiques de la Perse* (1600-1770), varak 45r; II. Duvar Resmi: Dungarpur Palace, XVIII. yüzyıl, foto Shakshi Gupta; III. Tablo: 1902/1903 yılı, Mortimer Menpes; IV. ve V. Foto: Mewar kraliyet ailesi, Udaipur; VI. Foto: Dungarpur, Rajasthan. XIX. yüzyıl, foto Shakshi Gupta).¹³⁹

Tayland Kraliyet ailesine ait *domçilerin* görselleri aşağıda sunuldu. Dikkatli bir şekilde incelendiğinde Hint *domçilerin* aksine kuyruğa geçen kısmın metalik ve tahtrevana bağlanan kısmın ise tekstilden olduğu görülmektedir.

Görsel 51: Tayland Kraliyet Ailesine Ait Domçiler (Tayland Kralı IX. Rama'nın filine ait kuyruk takıları/domçiler).¹⁴⁰

3.2. Günümüze Atı Basit Domçiler: Günümüzde işçi filleri sürtünmeye bağlı yaralanmalardan korumak ve *tahtrevân*ları fillere arka taraftan sabitleyebilmek amacı ile herhangi bir süsü olmayan ahşap, urgan ve kauçuktan yapılmış sade *domçiler* kullanılmaktadır.¹⁴¹ Bu binit takımları kuyruğun altına yerleştirilmekte ve urganlar hiçbir şekilde kuyruğa değmeden her iki yanda bulunan deliklerden geçirilerek sürtünme en aza indirilmektedir. Yine de bu tahta parçalarının da filler için çok rahatsız edici oldukları kaydedilmektedir. Gündelik hayatta kullanılan ahşap *domçilerin* görselleri aşağıda sunuldu. Her üçü de farklı biçim ve şekillerde sahiptirler.

¹³⁹ *Sujets historiques de la Perse* (1600-1770), Bibliothèque nationale de France, département Fonds du service reproduction, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003370r.r>, varak 45r, 46r; 2. Sıradaki duvar resmi için görsel 35'e bkz.; John Finnemore (text), Mortimer Menpes (illustrated), *Peeps at Many Lands: India*, Adam and Charles Black, London 1907 (Ebook olarak yayını 2014), s. XIII; "Bertie's Progress: The Prince of Wales in India, 1875-76: Part II, From Delhi to Bombay", <http://www.victorianweb.org/history/empire/india/33.html>, 11.05.2020; "How to Dress an Elephant: Discover how an elephant would have been dressed for a royal procession in India", [https://exhibitions.asianart.org/exhibitions/elephants-without-number/?_ga=2.232621148.21200951.1614981810-1999853073.1611246615.6.03.2021](https://exhibitions.asianart.org/exhibitions/elephants-without-number/?_ga=2.232621148.21200951.1614981810-1999853073.1611246615.6.03.2021;); "Worldantiques Antiques", <https://www.pinterest.co.uk/pin/7881368068773773/>, 11.05.2020; Truong, *ag. yazı*, <http://www.alaintruong.com/archives/2009/09/29/15252544.html>, 13.12.2020; "Caparisoned Elephants", <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=29>, 13.12.2020.

¹⁴⁰ Hanpipat, *agt*, 114, 115, 164, 165, 166-169; "Kostüm Tayland Kralı'nın İlk Fillerinden", <https://board.postjung.com/1143158>, 27.01.2023; "Kraliyet Taşıtı Fil", <https://www.lovesiamoldbook.com/product/580/เครื่องทรงพาหนะ-พร้อมกล่อง>, 30.01.2023; Son sırada verdiğimiz kaynak sağ baştaki açık renkli fil kuyruk tutucusunun fotoğrafını tanıtmakta olduğu şu kitaptan almıştır: Natthaphat Chantawit, *Kraliyet Fil Kitabı/Kraliyet Taşıtı Fil* (หนังสือช้างรถพาหนะ), Tayland Ticaret Örgütü Öğretmenler Konseyi, Bangkok 1999.

¹⁴¹ İp üzerine kauçuk/plastik geçirilerek yapılan bir kuyruk tutucu örneği için bkz. "Rear view of an elephant", https://www.stockunlimited.com/image/rear-view-of-an-elephant_2087190.html, 4.02.2023.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Görsel 52: Günümüzde Kullanılan Basit Domçiler (I. Foto: Emotion Foundation foto galerisi; II. Foto: Myanmar'da ağaç kütüğü taşımada çalışan filler; III. Foto: Lampang Tayland'daki Tayland Fil Koruma Merkezi'nden, foto Brent T. Madison / Alamy Stock Photo).¹⁴²

4. Fil Bacak ve Bilek Süsleri (Gatelî ve Pây Rencen)

Fil bacakları üzerine takılan *gatelî* (halhal) adlı çok kalın metalik/ağşap halkaları ve bilekler üzerine takılan *pây renceen* (ayağa takılan sıralanmış bir dizi çingırak) adlı bileklikleri¹⁴³ fil binit takımları hakkındaki ilk makalemizde tanıtmıştık.¹⁴⁴ Bunlardan *gatelî* adını taşıyanları günümüzde daha az kullanılmaktadır.¹⁴⁵ *Gatelî* üzerinde de ziller bulunabilmektedir. Günümüzde metalik halhaller yerine kalın bir ip üzerine dizilmiş zillerden oluşan bileklikler tercih edilmektedir. Bu bileklikler fillerin ayaklarına iki uçtan dolanarak bağlanmaktadır. Aşağıdaki görselde üst tarafta Babürlü minyatürlerinden almış olduğumuz *gatelî* ve *pây rencenleri* sergiledik. Sol baştaki ilki Ekber Şâh'ın bindiği bir fildir. Bu filin dört ayak bileğinde de birbirinin aynı olan “çanlar ile süslenmiş kayışlar” (*pây renceen*) bulunmaktadır. İkinci ve üçüncü resimler XVI.-XVII. yüzyıla tarihlenmekte olup file binen bir şehzadeyi resmeden bir minyatürden alınmıştır. Bu filin arka ayaklarında metalik *gatelî*leri ve ön ayaklarında “üzerine çanlar bağlanmış kayışlar” (*pây renceen*) bulunmaktadır. Dördüncü sırada ise başka bir Babürlü minyatüründe filin iki ön ayaklarında bulunan altın bileklikler sunuldu. Bu bileklik küre şeklinde boncuklar, bunların aralarına serpiştirilen düme şeklinde parçalar ve yine daha küçük kürelerden teşkil edilmiştir. 1636 yılında yapılmış olan beşinci sıradaki minyatürde ise Şah Cihan ve üç oğlu fillere binmiş olarak resmedilmiştir. Şah Cihan'ın bindiği filin dört ayağında da altın bileklik bulunmaktadır. Her iki arka ayakta altın bilekliklerin yukarısında kırmızı/truncu renk ile görülen muhtemelen ağşap *gatelî*ler yer almaktadır. Bu parçanın hemen altında ise Babürlü hükümdarı I. Bahadır Şâh'ın (1707-1712) bindiği filin bilekliği yer almaktadır. Bu filin her iki ön ayağında iki sıra halinde altın halkalardan örülmüş birer zincir bulunmaktadır. Babürlü minyatürlerinden alınan parçaların alt tarafında ise Dungarpur Sarayı duvar resmi sunuldu. Bu resimde kralın bindiği filin arka ayaklarında iki farklı renkte çiftler *gatelî* (halhal) ve ön ayaklarında zilli/çanlı *pây rencenler* (bileklik) bulunmaktadır.

Görsel 53: Babürlü Gatelî ve Pây Rencenleri ve Hintlilere Ait Gatelî ve Pây Rencenler (Üst Sıra, I. Minyatür: Private Swiss collection; II. ve III. Minyatür: XVI.-XVII. yüzyıl, The Metropolitan Museum of Art; IV. Minyatür: Free Library of Philadelphia; V. Minyatür: Yaklaşık 1635 yılı, Victoria and Albert Museum; VI. Minyatür: Sujets historiques de la Perse (1600-1770), varak 45r; Alt Sıra, Duvar Resmi: Dungarpur Palace, XVIII. yüzyıl, foto Shakshi Gupta).¹⁴⁶

¹⁴² “Uncomfortable harness rubs anus”, <http://www.emotion.org/elephant-tourism/riding/#jp-carousel-828>, 10.05.2020; “Timber elephants”, <https://elephant-project.science/timber-elephants/>, 25.01.2021; “An elephant’s tail and a carved wooden saddle-holder on an Asian elephant. Thai Elephant Conservation Centre in Lampang Thailand”, <https://www.alamy.com/stock-photo-an-elephants-tail-and-a-carved-wooden-saddle-holder-on-an-asian-elephant-17633803.html>, 05.01.2021; Ayrıca başka bir ağşap kuyruk tutucu örneği için bkz. “Ağşap Bir Fil Kuyruk Tutucusu”, https://sun9-84.userapi.com/impf/yoG8T-2CEqagK4DsCfO8UUh1ADujis86Lru3ag/cc7TDqTRFc4.jpg?size=320x482&quality=96&sign=ad2f7d568f3e8bbf8db85e604bdfa0d4&c_u_niq_tag=9EaMi5iFaa4OgIMIJV5API0FTCH84VVVilOP2KOblg8&type=album, 4.02.2023.

¹⁴³ Filin ön ayakları insanla benzeşim kurulduğunda ellere ve arka ayakları ise insan ayağına tekabül etmektedir. Bu nedenle ön ayağa takılan halhalara bileklik demeyi tercih ettik. Ayrıca bu iki takı çeşidinin birbirlerinden farklı şekillerde olduklarını vurgulamak için böyle bir adlandırmayı tercih ettik. Aslında hem arka ayaklara takılan hem de ön ayaklara takılan bileklikler halhal olarak adlandırılmaktadır.

¹⁴⁴ Kansoy, “Âin-i Ekberî’ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları”, s. 28-30; Babürlüler devrine ait başka bir fil halhalı için bkz. Görsel 36; Ayrıca Babürlüler devrine ait başka *gatelî* ve *pây renceenler* için bkz. Kansoy, “Âin-i Ekberî’ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları”, Resim 16, 22, 24, 33 ve 34.

¹⁴⁵ Metalik halhalların çevresine ziller yerleştirildiği örnekler de bulunmaktadır bkz. Görsel 58.

¹⁴⁶ Jeremiah P. Losty, William Kwiatkowski, *age*, s. 36, Görsel 14; “Prince Riding an Elephant”,

Maharana II. Ari Singh'in 1767'de bindiği filin iki arka ayağında aşağıda görüldüğü üzere turuncu renkte ahşaptan/metalik kalın halhallar (*gateli*) yer almaktadır. Ön ayaklarında ise üzeri ziller ile donatılmış tekstilden yapılmış pembe bileklikler (*pây rencen*) bulunmaktadır. Tekstilden imal edilmiş *pây rencen*ler günümüzde yaygın olarak kullanılmaktadır. Sağ tarafta ise günümüzde festivaller sırasında kullanılan bir *pây rencen* örneği bulunmaktadır.

Görsel 54: Geçmişte ve Günümüzde Pây Rencen ve Gateliler (I. Minyatür ve detay görüntüsü: 1767 yılı, *gateli* ve *pây rencen*; II. Foto: Hindistan, Kerala, foto Anil Vijay).¹⁴⁷

Fillerin ön ayaklarına tekstilden bileklikler yerine zarif metalik bileklikler (*pây rencen*) de takılabilmektedir. Aşağıda sol tarafta XIX. yüzyıla ait metalik bileklikler sunulmuştur. Görüldüğü üzere bu bileklikler birkaç sıra oluşturacak şekilde takılmışlardır. Günümüzde bunlar yerlerini daha çok tekstil ağırlıklı türlerine bırakmışlardır. Sağ başta tekstilden imal edilmiş zilli fil bilekliklerinin nasıl bağlandıkları görülmektedir.

Görsel 55: Metalik Fil Bileklikleri ve Tekstilden Pây Rencenlerin Bağlanış Şekli (I. ve II. Foto: XIX. yüzyıl, Maharani Manhar Kumari Museum, foto Shakshi Gupta; III: Foto: Kerela, Elephant Festival).¹⁴⁸

Günümüz bileklikleri daha çok kumaş/deri üzerine aynalar, ziller ve püsküller yerleştirilerek imal edilmektedir. Aşağıda bileklik takma tarzları sunuldu. Solda görüldüğü üzere bazen sadece kumaş bileklikler, ortada görüldüğü üzere bazen hem kumaş hem de metalik bileklikler, bazen ise solda görüldüğü üzere sadece metalik bileklikler kullanılmaktadır. Her üç bileklikte de ziller/çanlar bulunmaktadır.

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447797>, 21.03.2023; "Mughal miniature",
<https://libwww.freelibrary.org/digital/item/64144>, 21.03.2023; "Shah Jahan and three sons",
<https://collections.vam.ac.uk/item/O433982/shah-jahan-and-three-sons-painting-unknown/>, 21.03.2023; *Sujets historiques de la Perse (1600-1770)*, Bibliothèque nationale de France, département Fonds du service reproduction, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003370r.r>, varak 45r, 46r; Alt sırada sunulan duvar resminin kaynağı için bkz. Görsel 35.
¹⁴⁷ "Maharana Ari Singh II and Rapaji riding elephants, 1767", <https://www.ngv.vic.gov.au/explore/collection/work/53570/03.01.2021>; Madhavankutty, *agm*, fig. 14.
¹⁴⁸ "Kara, Ankle Ornament", <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=28>, 20.01.2023; "Elephant Festival", https://www.behance.net/gallery/119946823/Elephant-Festival?tracking_source=search_projects_recommended%7Ckerala+elephant, 27.01.2023.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Görsel 56: Hindistan'ın Tekstil ve Metalik Pây Rencenleri (I. Foto: Jaipur, foto Steve Bloom; II. Foto: foto Durgeshnandini Bais; III Foto: Jaipur Fil Festivali, foto shutterstock.com).¹⁴⁹

Hint kültüründe *payal* veya *pajeb* olarak da bilinen halhal, kadınlar tarafından ayak bileklerine takılan geleneksel bir takıdır. Halah, Hintli bir kadının on altı süsünün (*Solah Shringaar*)¹⁵⁰ ayrılmaz bir parçasıdır. Halhal takmak Hintli kadınların medeni durumunu gösterir, bu nedenle kadınların evlendikten sonra halhal takması zorunludur.¹⁵¹ Kabile kadınları ayak bileklerini saran uzun tüp şeklindeki pirinç bantlar kullanırlar. Böylece yılan sokmasına karşı korunduklarına inanırlar. Ayaklardaki çanlar, zincirler ve çingırdayan bilezikler yalnızca yılanları kaçırmak için değildir. Halhalar aynı zamanda erkeklerin eşlerinin nerede olduklarını bilmelerini de sağlar.¹⁵² Aşağıdaki görselde gelinlerin süslenmesinde kullanılan halhalar ve vücut boyama (*henna*) örnekleri bir arada sunuldu. Soldan ilk görselde ayağında incilerden yapılmış iki sıralı bir halhali/ayak bilekliği olan Babürlü asilzadesi Bibi Farzana/Farzana Begüm görülmektedir. Diğer bazı Babürlü minyatürlerinde de kadınlar bu tarz bileklikleri tek veya çift sıra halinde takmış olarak resmedilmişlerdir.¹⁵³ Babür kraliyet ailesi hanımları gümüş veya altın kaplama gümüş halhalar da giyerlerdi. Bazı halhalar değerli taşlar ve biblolarla kaplıyken, diğerleri girift bir şekilde oyulmuştur. Ayak süsleri, halhallara takılan minik biblolar, küçük değerli taşlar veya inci dizilerinden oluşuyordu. Küçük değerli taşlardan yapılmış parmak halkaları da halhallara mücevherli iplerle bağlanırdı. Orta kısımda sol üstte altın ile kaplı gümüş bir Babürlü halhali görülmektedir.¹⁵⁴ Sağında ise günümüzde Hindistan'da trend olan bir halhal/ayak bilekliği yer almaktadır. *Henna/mhendi* geleneğinin bir devamı gibi görülen boyanmış filler daha önce Görsel 15, 18, 23 30, 37, 38, 39 ve 40'da sunulmuştu. Belki de gelinlerin kına ile boyaması geleneği fil boyama geleneğinin bir yansımasıdır.¹⁵⁵ Görselde ortada ve sağda gelinlerin kına ile nasıl boyandığına dair iki örnek yer almaktadır. Ayaklara ve kollara kına ile desenler ve resimler çizilmiştir.

¹⁴⁹ "Elephant with toenails painted in preparation for... – wildeles", <https://tr.pinterest.com/pin/281052832987667682/>, 19.01.2023; "Elephant's decorated foot", <https://www.flickr.com/photos/23353925@N08/4411683010/>, 19.01.2023; "Close up of elephants foot decorated and painted for Jaipur elephant Festival, India", <https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/close-elephants-foot-decorated-painted-jaipur-29511832>, 19.01.2023.

¹⁵⁰ "Geleneksel 16 Gelin Takısı ve Süslemesi" anlamına gelen Solah Shringaar için bkz. "Solah Shringar – 16 Indian Bridal Adornments", <https://www.utsavpedia.com/cultural-connections/solah-shringar-the-grand-makeover/>, 24.01.2023.

¹⁵¹ "Anklets-A Traditional Bridal Jewellery", <https://www.mangalparinay.com/blog/jewellery-clothing/anklets-a-traditional-bridal-jewellery>, 22.01.2023.

¹⁵² Erbilin, *agt*, s. 162-163.

¹⁵³ Babürlü sarayına ait tek sıralı ve çift sıralı başka halhal ve gerdanlık örnekleri için bkz. Görsel 8 ve 20; Ayrıca bkz. "A princess seated on a throne beneath a tree, with two female attendants, attributable to Payag, Mughal, circa 1650", <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2015/sven-gahlin-collection-115224/lot.28.html>, 20.03.2023; "A Mughal lady (possibly Farzana Begum) Mughal, c.1730–50 (portrait c.1650)", <https://www.ret.uk/collection/themes/publications/eastern-encounters/a-mughal-lady-possibly-farzana-begum>, 19.03.2023.

¹⁵⁴ Dhandapani, "Mughal Jewelry: Antique Royal Jewelry of North India", <https://bellatory.com/fashion-accessories/Mughal-Jewelry-Royal-and-antique-jewelry-of-North-India>, 22.03.2023.

¹⁵⁵ XIV. yüzyılda Hindistan'da Delhi Türk Sultanlığı devrinde zafer kutlamaları sırasında fillerin boyandıklarına ve üzerlerine çeşit çeşit resimler çizildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Delhi Türk Sultanlığı hükümdarlarından Sultan Firüz-Şâh'ın I. ve II. Leknevti (Bengal) fetihleri için düzenlenen zafer kutlamaları bu hususta örnek olarak gösterilebilir: Sultan Firüz-Şâh, I. Leknevti Seferi'nden (754/1353) Delhi'ye dönünce ele geçirilen kırk yedi fili boyayıp, üzerlerine *i'mârîler* ve yumuşak örtüler attılar, filleri şâh hazretlerinin alayının önüne koyup, şehre getirdiler. Sultan daha sonra II. Leknevti Seferini (760/1358-9 yılında başladı) de başarıyla tamamlayarak 762/1361 tarihinde Delhi'ye döndü. Sefer ganimeti olarak ve sefer sırasında gerçekleşen bir avdan temin ettiği 73 filin tamamını boyayıp, üzerlerine sözlere sığmayacak sanatlarla çeşit çeşit resimler yaptılar ve sultanın çetresinin önüne koyup şehrin içine getirdiler. Bkz. Şems Sirâc Afif, *Tarih-i Firuzşâhi*, nşr. Vilâyet Hüseyin, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran h.ş. 1385, s. 123, 172, 175, 176; 'Aynü'd-dîn 'Aynü'l-mülk 'Abdullah b. Mâhrû, *İnshâ'-i-Mâhrû (Letters of 'Ain ud-Din 'Ain ul-Mulk Abdullah b. Mahru)*, nşr. 'Abdur Rashid, Research Society of Pakistan, University of the Panjab, Lahore 1965, s. 183-184.

Görsel 57: Babürülür Devri ve Günümüz Halhalları ve Gelin Hennası/Vücut Boyama Örnekleri (I. Minyatür: yaklaşık 1640-1650 yılı, Los Angeles County Museum of Art; II. Foto: Hindistan, altın kaplı gümüş halhal, XIX. yüzyıl, Honolulu Academy of Arts; III. Foto: Günümüzde Hindistan'da trend olan bir halhal/ayak bilekliği; IV. Foto: Hindistan, günümüz, gelin kınası).¹⁵⁶

Fillerin arka ayaklarına *gateli* ve ön ayaklarına *pây rencen* adlı takılar takılması, isanların halhal takması ile benzer nedenlere dayanmaktadır. Zilli halhallar/bileklikler ve fillerin bedenlerinin çeşitli yerlerine asılan irili ufaklı çanlar sayesinde fillerin gelmekte olduğu konusunda yoldan geçen halk kendilerini koruyabilmeleri için haberdar edilmektedir. Filbanlar da kendilerine ait olan fillerin hareketlerinden bu sayede haberdar olmaktadır.

5. Fil Takı Setleri

Süslü fil binit takımlarını ve zinetlerini kendi başlıkları altında tanıttık. Şimdi ise bunlar hakkında verdiğimiz malumatları pekiştirmek için orijinal kraliyet fil takı setlerini ve günümüz Hindistan'ında kullanılan bir fil takı setini sunacağız. Böylece süslü fil binitlerinin ve takılarının geçmiş asırlarda olduğu gibi yakın dönemlerde ve hatta günümüzde birbirleriyle çok uyumlu olacak şekillerde, takım halinde üretildikleri görülecektir.

Hindistan kraliyet filleri için üretilen fil takı setlerinden bazıları günümüze ulaşmıştır. Aşağıda sunulan üç fil takı setinden ilk ikisi kraliyet fillere aittir. Üçüncüsü de büyük bir ihtimalle yine kraliyet fillere aittir. Soldaki ilk takı seti XVIII. yüzyıla tarihlenmektedir. Udaipur, Rajasthan'dan gelen bu takı seti içerisinde kuyruk takısı (*domçi*), baş ve alın örtüsü (*seeri*), alın gerdanlığı, alın gerdanlığı ucuna bağlanan alın madalyonu (*tikka*), bu madalyona kopça ile takılan hortum üstü küpesi (*fateh-pech/kader-pech*), boyuna takılan fil gerdanlığı (*katla*) ve boyna asılan çanlar (*ghanta*)¹⁵⁷ bulunmaktadır. İkinci takı seti Mewar kraliyet ailesine (1880–1910) aittir. Aile tarafından hala ara sıra kullanılmakta olan bu sette fil gerdanlığı (*halra*), hortum üstü küpesi (*kader-pech*), kuyruk takısı (*domçi*) ve boyna asılan çanlar (*ghanta*) bulunmaktadır. Bu setteki takılar gümüş, beyaz metal, pamuk ve deri kullanılarak üretilmiştir. Üçüncü takı seti dört fil küpesi, bir fil gerdanlığı ve muhtemelen zilleri de olan dört fil halhalından (*gateli*) oluşmaktadır. Bu takı seti Haydarabad'da Salar Jung Müzesi'nde sergilenmektedir.

¹⁵⁶ “Bibi Farzana”, <https://collections.lacma.org/node/238451>, 20.03.2023; “Anklet from India, 19th century, silver with gold wash”, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Anklet_from_India_19th_century_silver_with_gold_wash_HAA.JPG, 22.03.2023; Dhandapani, *ag.internet yazısı*; “Trending Bridal Indian Anklet Ideas”, <http://wittyvows.com/blog/trending-indian-anklet-ideas-bridal-payal-designs-youll-love-big-day/>, 22.01.2023; “Love Story Henna”, <http://wittyvows.com/blog/love-story-henna-the-trending-new-bridal-mehndi-design-idea-youll-love/>, 16.03.2023.

¹⁵⁷ Fil tasmaları (*kilâveh*) ve fil vücudunun diğer kısımlarına asılan ziller ve çanlar için bkz. Kansoy, “Âin-i Ekberî'ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları”, s. 19, 20, 21.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Görsel 58: Hint Kraliyet Fillerine Ait Takı Setleri (I. Foto: Udaipur, Rajasthan. XVIII. yüzyıl, foto Shakshi Gupta; II. Foto: Hindistan kraliyet koleksiyonlarından fil süsleri; III. Foto: Salar Jung Museum).¹⁵⁸

Günümüz Hindistan’ında, Jaipur, Rajasthan’da filleri süslemek için kullanılan bir takı seti aşağıda yer almaktadır. Bu set içerisinde iki adet fil küpesi (*jhumar*), iki ince bileklik (*pây rencen/anklet*), bir gerdanlık (*katla*), bir kuyruk takısı (*domçi*), filin sırtına örtmek için bir fil halısı (*jhul*), dekoratif mendiller (*decorative hanging*) ve bir alın örtüsü (*seeri*) yer almaktadır.

Görsel 59: Günümüzde Hindistan’da Filler İçin Kullanılan Bir Takı Seti (XXI. yüzyıl, Jaipur, Rajasthan, foto Shakshi Gupta).¹⁵⁹

Tayland Kralı IX. Rama (1946-2016)’nın ilk beyaz filine ait takı seti ve fil halısı (*jhul*) aşağıda sunuldu. Bunlar arasında baş ve alın örtüsü (*seeri*), kulaklar üzerinden sarkıtılan yak öküzü kuyrukları (*kutâs*), fil halısı (*jhul*), fil dişi halkaları (*bengri*), madalyonlu fil kolyesi ve kuyruk takısı (*domçi/domchi*) ile bağlantı parçaları bulunmaktadır.

¹⁵⁸ “Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=24>, 13.12.2020; Truong, *ag. yazı*, <http://www.alaintruong.com/archives/2009/09/29/15252544.html>, 13.12.2020; “Salar Jung Müzesi”, https://www.tripadvisor.com.tr/LocationPhotoDirectLink-g297586-d320681-i259254479-Salar_Jung_Museum-Hyderabad_Hyderabad_District_Telangana.html, 18.01.2023.

¹⁵⁹ “Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=37>, 13.12.2020.

Resim 60: Tayland Kralı IX. Rama'nın İlk Beyaz Filinin Takı Seti (Museum Negotiable).¹⁶⁰

SONUÇ

Giriş bölümünde fillerin dinî, siyasi ve sosyal hayattaki önemleri üzerinde durduk. Ardından Hindistan'da ve diğer Güney Asya ülkelerinde fillerin söz konusu önemlerinden dolayı altın ve gümüş gibi değerli madenler, değerli alaşımlar ve mücevherler ile ihtişamlı bir şekilde süslandıklarını uzun süreli bir araştırma neticesinde ulaştığımız görseller yardımıyla sunduk. Kadın takıları ile büyük benzerlikler gösteren takıların filleri baştan ayağa süslemek için kullandıklarını ortaya koyduk. Fillerin şapka, tac, baş örtüsü, alın örtüsü ve gövde giysileriyle ve bunlar üzerine bağlanan yak öküzü kuyrukları ve dekoratif mendiller ile düğüne giden bir gelin gibi son derece özenli bir şekilde donatıldıklarını sergiledik. Fil gisileri ve fil tahtirevanları ile fil takıları arasında hem tasarım hem de renk yönünden çok büyük bir uyum olduğunu yine teşhir ettiğimiz görseller ile aşikar hale getirdik.

Çalışmada fillerin başlarına takılan 13 çeşit süslü fil binitini ve fil takısı tanıttık. Tanıttığımız baş süsleri sırasıyla fil duvakları (*teyya*), fil şapkaları, fil tacları (*mukut*), festival fillerine takılan baş üstü panoları, baş üzerine yerleştirilen aslan heykelcikleri, alın gerdanlıkları (*mala ve katla*), alın madalyonları (*tikka*), altın ve bakır alaşımından alın örtüleri (*nettipattam*), tekstilden baş ve alın örtüleri (*seeri*), hortum üstü küpeleri (*fateh-pech/ kader-pech*), kulak küpeleri (*jhumar*), yak öküzü kuyrukları (*kutâs*) ile daha sonra onların yerini alan dekoratif mendiller ve son olarak fil dişi halkaları (*bengrî*) adlarını taşımaktadır. Fillerin yüzünü süsleyen bir çeşit duvak veya peçe olan *teyya* adlı fil takılarının savaş filleri için geliştirilmiş olan bir türünün dizgin işlevinde de kullanıldığını ortaya koyduk.

Fillerin başları dışında kalan bölgeleri için kullanılan süslü fil binitlerinin sayı bakımından çok daha az olduğunu tespit ettik. Fillerin boyunlarına bağlanan 3 çeşit fil takısını tanıttık. Bunlar bir telliden beş telliye kadar ulaşan fil gerdanlıkları, madalyonlu fil kolyeleri ve fil göğüslükleri olarak sıralanabilir. Günümüzde fil göğüsükleri dekoratif amaçlarla kullanılmakla birlikte bu örtünün ağır ağaç tomrukları vb. yükleri çekerken göğüslerinin zarar görmemesi için fillere takılan "göğüs kemerleri"nden (*sai pan kho*) türemiş olmaları gerektiğini ileri sürdük. Fil kuyruklarını süsleyen murassa kuyruk tutucularını (*domçi/dumchi*) hem de sade örneklerini de tanıttık. Kuyruk tutucular sadece birer süs olmayıp tahtirevanları fillere sabitlemek için kullanılmaktadırlar. Böylece filler öne eğildiklerinde veya şaha kalktıklarında tahtirevandaki insanlar düşmekten kurtulmaktadırlar. Fillerin arka ayaklarına takılan *gateli* (halhal) ve ön ayaklarına takılan *pây rencen* (bileklik) adlarında birer hahal türü olan 2 çeşit süslü fil binitini tanıttık. Özellikle *pây rencen* adlı fil bileklikleri üzerinde durduk. Bilekliklerin hem madeni hem tekstil ağırlıklı türlerini sunduk. Bazen tekstil ve madeni bileklikler bir arada kullanılmaktadırlar. Tekstilden üretilen bileklikler aynalar, ziller, püsküller vb. şeyler ile dekore edilmektedir. Halhallar ve bileklikler sadece birer süs değildir. Aynı zamanda üzerlerindeki zil ve çanlar ile çevredeki insanları fillere karşı dikkatli olmaları konusunda uyarmaktadırlar. Ayrıca filbanları sorumlu oldukları fillerin hareketlerinden haberdar etmektedirler. Hindistan'da kadınların da benzer nedenler ile yani kocalarını buldukları yerden haberdar etmek ve yılan sokmasından korunmak için halhal taktıkları üzerinde durduk. Hint kültüründe hahalın kadınların medeni durumunu gösterdiğini ve bu nedenle evlendikten sonra takmalarının zorunlu olduğunu dile getirdik. Son olarak set halinde hazırlanmış olan fil takılarından örnekler sunduk. Bu takıların rastgele bir araya getirilmedikleri özenli bir biçimde ve bir takım oluşturacak şekilde üretildiklerini sunduğumuz örnekler yardımıyla sergiledik.

¹⁶⁰ Hanpipat, *agt*, s. 34, 112, 143, 158, 166; "Kostüm Tayland Kralı'nın İlk Fillerinden", <https://board.postjung.com/1143158>, 27.01.2023; "The 'Gajabhorn' of Phra Sawet Adulyadejphahon: Ornament of King Rama IX's First White Elephant", http://coinmuseum.treasury.go.th/en/news_view.php?nid=123, 26.12.2020; "Museum Negotiable", <https://m.bangkokpost.com/travel/sightseeing/26535/royal-elephants-in-full-splendour>, 21.02.2021.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Geleneksel Hint kadın takıları ile süslü fil binitleri ve takıları arasındaki benzerlikleri yeri geldikçe belirttik. Fil takılarının kadın takılarından üretildiği belirtilmekle birlikte büyük alın madalyonları (*tikka/manga tikka*) gibi bazı kadın takılarının da fil takılarından esinlenerek kadın modasına girmiş olabileceğini ileri sürdük. Fil alın takısı *tikkanın* küçültülmüşü gibi görünen *mangın* Babürlü haremde kullanılmakta olduğunu 998 (1590) yılında yazılmaya başlanılan Babürlüler devri eseri *Âîn-i Ekberî* ve Babürlü minyatürleri üzerinden aktardık. Kadın takıları ile fil takıları arasındaki diğer bir benzerlik ise burun küpeleridir. Burun küpesi (*nath*) kullanma geleneğine dair eski Hint edebiyatında veya heykellerinde tek bir kanıt bile yoktur. Bununla birlikte Babürlüler devrinde Hint gelin takılarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Kadınların *nath* adlı burun küpelerinin ve dolayısı ile fillerin *fateh-pech/kader-pech* adlı hortum üstü küpelerinin Hindistan’da ilk olarak VII. yüzyılda Arap tacirleri vesilesiyle Malabar sahillerinde ortaya çıkmış olabileceği yönündeki tali bir görüşü *Indian Costumes* adlı kitaba dayanarak aktardık. Bununla birlikte daha yaygın görüşe göre burun küpeleri, kuzeyden gelen Müslüman fatihler tarafından getirilmişlerdir. Daha sonra Babür sarayı ve edebiyatında çok daha da belirgin bir hale gelmiştir. Daha yaygın olan son savı Babürlüler devri ana kaynağı olan *Âîn-i Ekberî*’ye, *Royal Mughal Ladies and Their Contributions* adlı kitaba ve *Mughal Jewellery: A Sneak Peek of Jewellery Under Mughals* adlı kitaba, *Hint Kültüründe Evlilik Gelenekleri ve Kadın Takıları* adlı yüksek lisans tezine ve Babürlü minyatürlerine dayanarak aktardık. Kadınların *jhumar* adlı saç küpelerinin ve dolayısı ile fillerin *jhumar/jhoomar* adlı kulak küpelerinin Hindistan’da Babürlüler döneminde yaygınlaştığı veya Babürlüler kanalıyla getirilmiş olduğu yönündeki tespiti *Mughal Jewellery: A Sneak Peek of Jewellery Under Mughals* adlı kitaba ve Smithsonian’s National Museum of Asian Art’a ve Babürlü minyatürlerine dayanarak sunduk. Böylece Babürlüler devrinin fil süsleme geleneği üzerindeki bazı tesirlerini aktarmış olduk. Ayrıca Mannath Madhavankutty’nin fil alın kalkanlarının *nettippattamlara* dönüştükleri yönündeki savını doğru bulmadığımızı dile getirdik. Bu fil süslerinin fil baş zırhlarından *nettippattamlara* dönüştüklerini, fil alın kalkanlarının ise zamanla küçülerek *tikka* adlı fil alın madalyonlarına dönüştüklerini “Fil Binit Takımları II (Âîn-i Ekberî’de Yer Almayan Savaş Fili Binit Takımları)” adlı makalemizde sunduğumuz veri ve görsellere dayanarak ileri sürdük. Fil alın zırhları ile *nettippattamlar* ve fil alın kalkanları ile fil madalyonları (*tikka*) arasındaki güçlü şekil benzerlikleri, bu konudaki savımızı kuvvetlendirmektedir. Timurlular ve Babürlüler devri minyatürlerinde resmedilen savaş fili baş zırhlarındaki sahte kulak çıkıntılarının *seeriler* üzerindeki boynuz çıkıntılarına dönüştüğünü sunduğumuz görsellere dayanarak öne sürdük. Sonuç olarak sadece mevcut durumu tespit etmekle kalmayıp kendi görüşlerimizi de ortaya koymuş olduk. Bu çalışma ile Babürlüler devrinde ve günümüzde Hindistan’da fillerin süslenmesine çok büyük önem verildiğini nedenleri ve görsel kanıtları ile birlikte sunmaya çalıştık.

KAYNAKÇA

1. Basılı Kaynaklar

ABŪ BAKR al-Muṭahhar ibn Abī al-Qāsim ibn Abī Sa‘īd al-Jamālī ma‘rūf bih Yazdī, *Farah nāmah*, yaklaşık 1600-1700 yılları, <https://findit.library.yale.edu/catalog/digcoll:1084326>, 27.01.2023.

ABUL FAZL-İ-ALLÂMÎ, *The Âîn-i Akbarî*, Vol III, translated by Colonel H. S. Jarrett, Printed at Baptist Mission Press, Calcutta 1894.

ANGEL, Alayne, *The Piercing Bible: The Definitive Guide to Safe Body Piercing*, Crossing Press, New York 2009.

‘AYNŪ’D-DĪN ‘AYNŪ’L-MŪLK ‘ABDULLAH B. MÂHRŪ, *Īnshâ’-i-MâhrŪ (Letters of ‘Ain ud-Din ‘Ain ul-Mulk Abdullah b. Mahru)*, nşr. ‘Abdur Rashid, Research Society of Pakistan, University of the Panjab, Lahore 1965.

BĪSWAS, Arabinda, *Indian Costumes*, Publication Divisions, New Delhi 1985.

BUCKLEY, Christopher, “The Indian saree and the meaning of ‘Tradition’”, *Asian Textiles*, Issue 75 (2020), ss. 21-25.

CHRĪSTĪE’S, *Arts of India*, London, Thursday 26 May 2016.

DeMELLO, Margo, *Encyclopedia of Body Adornment*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 2007.

DEY, Gouri, *Fashion and Designing under the Mughals (Akbar to Aurangzeb): A Historical Perspective*, University Of North Bengal (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bengal 2015.

DEY, Sumita, *Styistic Changes in the Costumes And Jewellery in Indian Art: A Study of the Six Great Mughal Dynasty in India*, Assam University (Basılmamış Doktora Tezi), Assam 2014.

EBU'L-FAZL-I 'ÂLLÂMÎ, *Âîn-i-Ekberî*, C. 1, ed. H. Blochmann, Calcuta 1872, Reprint 1993, (Özgün eser h. 998/1590- h. 1011/1602 tarihlidir).

Eléphants, / Palanquins et autres usages / Indiens : / Dessinés dans le pays, par des / Européens, Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, 4-OD-37, 1770 yılı (Eser Hindistan'da filler ve ulaşımına dair 27 çizim içermektedir). <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55007303k.r>, 26.01.2023.

ERBİLEN, Z. Özge, *Hint Kültüründe Evlilik Gelenekleri ve Kadın Takıları*, Dokuz Eylül Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2004.

FİNNEMORE, John (text); MENPES, Mortimer (illustrated), *Peeps at Many Lands: India*, Adam and Charles Black, London 1907 (Ebook olarak yayını 2014), <https://www.gutenberg.org/cache/epub/44968/pg44968-images.pdf>, 28.01.2023.

FORGE, Oliver, LYNCH, Brendan, *Exhibition Indian Painting 1590-1880: New York Exhibition Catalogue*, London 13 March- 20 March 2015.

FORGE, Oliver, LYNCH, Brendan, *Indian Paintings from the Heil Collection, New York: Exhibition Consultants in Antiquities and Islamic and Indian Art*, Thursday 10 March-Friday 18 March 2016.

GAZİ ZÂHİREDDİN MUHAMMED BABUR, *Baburnâme*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2006.

GUPTA, Shakshi, "Metal Embroidery on Elephant Trappings (Jhul)", *Textiles and Clothing Research Centre e-Journal*, Volume 1, Issue 2, August 2017, s. 13-17.

_____, "Elephant trappings – Jhul, cloth of gold", *Research Journal of Recent Sciences*, Vol. 7 (2), February 2018, ss. 21-27.

_____, "Elephant Regalia: A Living Tradition", 18 June 2018, <https://www.sahapedia.org/elephant-regalia-living-tradition>, 30.01.2023.

_____, "Elephant Regalia of Rajasthan", 18 June 2018, <https://www.sahapedia.org/elephant-regalia-of-rajasthan>, 25.07.2019.

GUY, John, BRİTSCHGİ, Jorrit, *Wonder of the Age Master Painters of India 1100–1900*, The Metropolitan Museum of Art, New York 2011.

HANPİPAT, Sirikan, *Kral Rama IX Döneminde Tayland Kraliyet Fillerinin Altın Kıyafetleri ve Süsleri (กรณีศึกษาเครื่องคชาภรณ์ช้างต้นในรัชกาลที่ 9)*, Silpakorn Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bangkok 2016.

KANSOY, Umut, "Savaş Fillerinin ve Mürettebatının Silahları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. VII/1 İlkbahar/30 Mart 2020, ss. 405-451.

_____, "Âîn-i Ekberî'ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 51, Aralık 2020, ss. 1-46.

_____, "Fil Binit Takımları II (Âîn-i Ekberî'de Yer Almayan Savaş Fili Binit Takımları)", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 54, Aralık 2021, ss. 77-148.

KAYA, Korhan, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitabevi, Ankara 1997.

_____, *Hintlilerde Tanrı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.

_____, *Okyanusun Kıyısında (Hint Edebiyatı Seçkisi)*, Derleyen ve çev. Korhan Kaya, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil), Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1993.

Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), Kitabı Mukaddes Şirketi ile Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2002.

LASSALLE, Charles, *Origin of the Western Nations and Languages*, Jhon Heywood, London 1883.

LOSTY, Jeremiah, KWĪATKOWSKĪ, William, *Court Paintings from Persia and India 1500–1900 (Catalogue of the Francesca Galloway exhibition Asia Week New York 2016)*, Francesca Galloway Ltd., 2016.

MADHAVANKUTTY, Mannath, “Aanachamayam: Fineries used in Elephant Pageants in Kerala”, 24 September 2019, fig. 2, fig. 5, fig. 6, fig. 14, <https://www.sahapedia.org/aanachamayam-the-fineries-used-elephant-pageants-kerala>, 15.01.2021.

MERİÇ, Cemil, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

MUKHERJEE, Soma, *Royal Mughal Ladies and Their Contributions*, Gyan Publishing House, New Delhi 2001.

NİCCOLAO MANUCCĪ, *Libro Rosso (Histoire del’Inde depuis Tamerlank jusqu’à Orangze par Manucci)*, 1678-1686 yılları, (Eser Babürlüler devrine ait 56 minyatür içermektedir), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003367g.r>, 28.01.2023.

SHAFFER, Holly, “Portraits and Types: Reinscribing Forms in Nineteenth-Century India and Europe”, *Ars Orientalis*, S. 51 (2021), s. 249-85, <https://quod.lib.umich.edu/cgi/p/pod/dod-idx/portraits-and-types-reinscribing-forms-in-nineteenth-century.pdf?c=ars;idno=13441566.0051.007;format=pdf>

SAYED, Nafisa Ali, *Mughal Jewellery: A Sneak Peek of Jewellery Under Mughals*, Partridge Publishing, 2015, Google play üzerinden temin edilen dijital nüsha.

SOMADEVA, *Masal Irmaklarının Okyanusu (Kathâsaritsâgara)*, Cilt I-II, çev. Korhan Kaya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

SMĪTH, Vincent Arthur, *Arth of India (1526-1858)*, Parkstone Press International, New York 2014.

Sujets historiques de la Perse (1600-1770), Bibliothèque nationale de France, département Fonds du service reproduction, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003370r.r>, 20.03.2023.

ŞAHİN, H. Hilal, “Baburnameye Göre Babürlülerin Kimliği”, *ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕЗАХИРИДДИНА МУХАММАДАБАБУРА И СОВРЕМЕННОСТЬ (Сборник статей и тезисов докладов Международнойнаучно-практической конференции 28 февраля 2020 г.)*, Москва 2020, s. 614-618.

ŞEMS SİRÂC AFÎF, *Tarih-i Fîruzşâhî*, nşr. Vilâyet Hüseyin, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran h.ş. 1385.

VALMĪKĪ, *Râmâyana*, çev. ve özetleyen Korhan Kaya, İmge Yayınevi, Ankara 2002.

VARMA, Surendra, RAO, Shiela, GANGULY, Suparna, BHAT, Harish, *Identification of an effective and robust model of elephant keeping and keeper welfare*, Published by CUPA and ANCF, Hebbal, Bangalore 2008.

VARMA, Surendra, VALLĪYATTE, Madhulal, SUJATA, S.R., *Captive Elephants in Rajasthan*, Published by CUPA and ANCF, Hebbal, Bangalore 2009.

WASEEM, Durre, *The Portrayal of Mughal Women in the Early Mughal Art and Analyzing the Reasons for Scarcity*, California State University (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), California 2017.

ZAIDI, Almas, *The Arms and Army Corps in Eighteenth Century, Jaipur*, Aligarh University (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aligarh (India) 2011.

ZİMMER, Heinrich, *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, çev. Gül Çağalı Güven, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2004.

2. Müzeler, Ulusal Galeriler, Kütüphaneler ve Bunlarla İlişkili Dijital Kaynaklar

“Akbar”, <https://collections.vam.ac.uk/item/O9629/akbar-painting-ikhlas/>, 25.12.2020.

“A man of high rank sitting... by an Indian Artist”, <https://wellcomecollection.org/works/abazbp2q>, 14.01.2021.

“A Mughal lady (possibly Farzana Begum) Mughal, c.1730–50 (portrait c.1650)”, <https://www.rct.uk/collection/themes/publications/eastern-encounters/a-mughal-lady-possibly-farzana-begum>, 19.03.2023.

“Anklet from India, 19th century, silver with gold wash”, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Anklet_from_India,_19th_century_silver_with_gold_wash,_HAA.JPG, 22.03.2023.

“Armor and weapons in the National Museum, New Delhi - IMG 2251.JPG”, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Armor_and_weapons_in_the_National_Museum,_New_Delhi_-_IMG_2251.JPG, 18.03.2021.

“Balchand. Jahangir Receives Prince Khurram at Ajmer on His Return from the Mewar Campaign ca 1635 The Royal Library, Windsor Castle.jpg”, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Balchand._Jahangir_Receives_Prince_Khurram_at_Ajmer_on_His_Return_from_the_Mewar_Campaign_ca_1635_The_Royal_Library,_Windsor_Castle.jpg, 7.03.2021.

“Bibi Farzana”, <https://collections.lacma.org/node/238451>, 20.03.2023; “Trending Bridal Indian Anklet Ideas”, <http://wittyvows.com/blog/trending-indian-anklet-ideas-bridal-payal-designs-youll-love-big-day/>, 22.01.2023.

“Chamba Rang Mahal – A Rare Treasure of Pahari Art”, <https://theoktravel.com/chamba-rang-mahal-a-rare-treasure-of-pahari-art/>, 21.03.2023.

“Design for an Elephant Textile”, <https://www.philamuseum.org/collections/permanent/295513.html>, 14.03.2021.

“Elephant and Rider”, https://vmis.in/ArchiveCategories/collection_gallery_zoom?id=491&search=1&index=35686&searchstring=elephant, 24.01.2023.

“Elephant Head Cover”, http://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-ACQ-62-36-1122, 12.12.2020.

“Elephant Necklace”, https://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XLIV-33-40244, 19.01.2023.

“Elephant standing”, http://museumsofindia.gov.in/repository/record/alh_ald-AM-MIN-1303-2608, 10.01.2021.

“Elephant with female mahout”, <https://www.sdmart.org/exhibition/the-elephant-in-the-room-indian-paintings-from-the-edwin-binney-3rd-collection/>, 18.03.2021.

“Explore Mysore”, <https://www.flickr.com/photos/119062574@N05/albums/72157697716765710/page2>, 23.02.2021.

“Forehead ornament for an elephant”, <https://www.rct.uk/collection/38064/forehead-ornament-for-an-elephant>, 27.01.2023.

“Hindistan Şehir Sarayı ve Su Sarayı”, https://blog.sina.com.cn/s/blog_6b8ccd950102x41y.html, 30.01.2023.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

“How to Dress an Elephant: Discover how an elephant would have been dressed for a royal procession in India), https://exhibitions.asianart.org/exhibitions/elephants-without-number/?_ga=2.232621148.21200951.1614981810-1999853073.1611246615, 6.03.2021.

“Indo-Persian Animal Armor”, <https://tr.pinterest.com/worldantiques/indo-persian-animal-armor/> ve <https://i.pinimg.com/originals/84/79/02/847902724031d13d251dadd2aacb52c2.jpg>, 18.03.2021.

“Idealized Portrait of the Mughal Empress Nur Jahan [?] (1577-1645)”, <https://collections.lacma.org/node/246864>, 17.03.2023.

“Jahangir and Noorjahan”, https://museumsfindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XXVII-29-50361, 17.03.2023.

“Jhumar, (hair ornament)”, <https://asia.si.edu/object/S1988.53/>, 10.03.2023.

“Jujhar Singh Bundela Kneels in Submission to Shah Jahan', painted by Bichitr, c. 1630, Chester Beatty Library”, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%27Jujhar_Singh_Bundela_Kneels_in_Submission_to_Shah_Jahan%27,_painted_by_Bichitr,_c._1630,_Chester_Beatty_Library_\(cropped2\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%27Jujhar_Singh_Bundela_Kneels_in_Submission_to_Shah_Jahan%27,_painted_by_Bichitr,_c._1630,_Chester_Beatty_Library_(cropped2).jpg), 20.03.2023

“L'empereur Bahadur Shah (?) monté sur un éléphant”, http://expositions.bnf.fr/inde/grand/exp_028.htm, 20.03.2023.

“Lord and Lady Curzon on the State Elephant, Lutchmann Pershad 1903”, <https://www.rct.uk/collection/2916586/lord-and-lady-curzon-on-the-state-elephant-lutchmann-pershad>, 15.01.2021.

“Maharana Ari Singh II and Rapaji riding elephants, 1767”, <https://www.ngv.vic.gov.au/explore/collection/work/53570/>, 03.01.2021.

“Maharana Raj Singh II riding an elephant” <https://www.ngv.vic.gov.au/explore/collection/work/53536/>, 03.01.2021.

“Maharana Raj Singh II in Procession with Members of His Court”, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/72573>, 08.05.2020.

“Marriage procession of Dara Shikoh”, https://museumsfindia.gov.in/repository/record/nat_del-58-58-38-30325, 17.03.2023.

“mittalmuseum.com: Indian Paintings and Drawings”, <https://tr.pinterest.com/pin/257197828700251553/>, 18.03.2023.

“Mughal Emperor Shah Jahan in the Merriage Procession His Eldest Son Dara Shikoh”, [https://artsandculture.google.com/asset/mughal-emperor-shahjahan-in-the-marriage-procession-his-eldest-son-dara-shikoh-unknown/TQEPs8dt1kosnw?ms=%7B"x"%3A0.5%2C"y"%3A0.5000000000000001%2C"z"%3A7.454544561390001%2C"size"%3A%7B"width"%3A5.3845441311972175%2C"height"%3A1.2499999999999996%7D%7D](https://artsandculture.google.com/asset/mughal-emperor-shahjahan-in-the-marriage-procession-his-eldest-son-dara-shikoh-unknown/TQEPs8dt1kosnw?ms=%7B), 17.03.2023.

“Mughal miniature”, <https://libwww.freelibrary.org/digital/item/64144>, 20.03.2023.

“Mughal ruler Humayun defeating the Afghans before reconquering India, folio from an Akbar-nama (Book of Akbar) of Abu'l Fazl (Indian, 1551–1602)”, <https://www.clevelandart.org/art/1971.77>, 8.03.2021.

“Museum Negotiable”, <https://m.bangkokpost.com/travel/sightseeing/26535/royal-elephants-in-full-splendour>, 21.02.2021.

“National Museum – New Delhi, Gallery: Take a virtual tour”, https://artsandculture.google.com/streetview/national-museum-delhi/WwHAh-RXTpHWrA?sv_lng=77.2198386&sv_lat=28.6119681&sv_h=333.48549925505023&sv_p=4.29388902499899&sv_pid=tVe61lxvMGgiDvP_emt2QA&sv_z=1.0612294450658422, 17.10.2022.

“Necklace”, https://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XLIV-65-40540, 19.01.2023.

“Necklace”, https://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XLIV-64-40539, 19.01.2022.

“One of six figures from the Mughal emperor's ceremonial procession on the occasion of the Id”, <https://collections.vam.ac.uk/item/O15706/one-of-six-figures-from-gouache-mazhar-ali-khan/>, 25.01.2023.

“Padshahnama 1656-57”, <https://www.rct.uk/collection/1005025/the-padshahnama>, 14.01.2021.

“Padshahnamah پادشاهنامه (The Book of Emperors) 1656-57”, <https://www.rct.uk/collection/1005025/padshahnamah-pdshhnmh-the-book-of-emperors-lrmlrm>, 20.03.2023.

“Peacock In The Desert: The Royal Arts Of Jodhpur, India Oct 18 2018 – Jan 21 2019 Seattle Art Museum”, <http://peacock.site.seattleartmuseum.org/#section-home>, 01.03.2021.

“Portrait of the Elephant 'Alam Guman”, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/453367>, 18.03.2021.

“Prince Riding an Elephant”, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447797>, 21.03.2023.

“Princess with Attendants”, <https://asia.si.edu/object/S1986.467/#object-content>, 23.03.2023.

“Prince Vessantara gives away the elephant, a scene from the next-to-last life of the Buddha (Vessantara Jataka)”, <http://onlinecollection.asianart.org/view/objects/asitem/search@/38?t:state:flow=089f3d19-01f2-40b3-9738-2a68bb1fd0f6>, 30.01.2021.

“Procession of a Mughal Prince. Deccan, Golkonda School, c.1685-90”, <https://www.mittalmuseum.com/indianpaintingsanddrawings>, 20.03.2021.

“Ram Singh II of Kota is shown with a green nimbus, mounted proudly on a richly adorned elephant, in procession with his son Chhattar Sal”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O17472/painting-unknown/>, 15.01.2021.

“Salar Jung Müzesi”, https://www.tripadvisor.com.tr/LocationPhotoDirectLink-g297586-d320681-i259254479-Salar_Jung_Museum-Hyderabad_Hyderabad_District_Telangana.html, 18.01.2023.

“Shah Jahan”, <https://collections.vam.ac.uk/item/O16761/shah-jahan-painting-abul-hasan/>, 20.03.2023.

“Shah-Jahan's Accession”, <https://www.rct.uk/shah-jahans-accession>, 18.05.2020.

“Shah Jahan and three sons”, <https://collections.vam.ac.uk/item/O433982/shah-jahan-and-three-sons-painting-unknown/>, 21.03.2023.

“Shah-Jahan honouring Prince Awrangzeb at his wedding (19 May 1637)”, <https://www.rct.uk/collection/1005025-at/shah-jahan-honouring-prince-awrangzeb-at-his-wedding-19-may-1637>, 19.03.2023.

“Sita, detail of pahari painting”, <https://artdetails.tumblr.com/post/141502025955/arjuna-vallabha-sita-detail-of-pahari-painting>, 21.03.2023.

“The ‘Gajabhorn’ of Phra Sawet Adulyadejpahon: Ornament of King Rama IX's First White Elephant”, http://coinmuseum.treasury.go.th/en/news_view.php?nid=123, 26.12.2020.

“The mukut from my grandfather's sehra”, <https://museumofmaterialmemory.com/the-mukut-from-my-grandfathers-sehra/>, 22.01.2023.

“Tikka”, https://museumsofindia.gov.in/repository/record/sjm_hyd-XLIV-69-40544, 10.01.2021.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

“Two elephants carrying the fish and sun insignia of Mughal sovereignty”, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Two_elephants_carrying_the_fish_and_sun_insignia_of_Mughal_oveignty.jpg, 25.01.2023.

“War elephant with riders”, <http://asianart.emuseum.com/view/objects/asitem/search/@/0?t:state:flow=48a2b0c9-161f-419d-8860-a6eec1fec0f9>, 30.01.2021.

“WLA haa Hair Ornament Northern India Gold rubies emeralds”, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:WLA_haa_Hair_Ornament_Northern_India_Gold_rubies_emeralds.jpg, 22.03.2023.

3. Devlet, Üniversite ve Vakıf Kaynaklı ve Bunlarla İlişkili Dijital Kaynaklar

“Bertie’s Progress: The Prince of Wales in India, 1875-76: Part II, From Delhi to Bombay”: <http://www.victorianweb.org/history/empire/india/33.html>, 11.05.2020.

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=6>, 24.01.2023.

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=20>, 08.01.2021.

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=22>, 13.01.2020.

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=24>, 13.12.2020.

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=25>, 24.01.2023.

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=25>, 24.01.2023.

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=26>, 30.01.2023.

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=27>, 30.01.2023.

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=29>, 13.12.2020.

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=33>, 1.02.2023

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=34>, 30.01.2023.

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=36>, 20.03.2021.

“Caparisoned Elephants”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=37>, 13.12.2020.

“Detail of a, Maharaja Man Singh celebrating Holi with his subjects”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=14>, 20.01.2023.

“Kara, Ankle Ornament”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=28>, 20.01.2023.

“Kerala Vishnu Temple Festival Calendar”, <https://anudinam.org/2013/11/26/kerala-vishnu-temple-festival-calendar/>, 31.01.2021.

“Libro Rosso, fig. 49”, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003367g/f49.item.zoom>, 08.01.2021.

“Payap University Archive”, <https://i.pinimg.com/originals/fe/f3/fe/fef3fe62591a257a4ef87af99fd21909.jpg>, 23.02.2021.

“Seeri, richly embroidered with zardozi and edges are finished with fringes made of macramé knotting”, <https://www.sahapedia.org/caparisoned-elephants#lg=1&slide=23>, 20.01.2022.

“Shahnama Princeton”, <https://tr.pinterest.com/behrouz2020/shahnama-princeton/> içinde <https://tr.pinterest.com/pin/488640628298929379/>, <https://tr.pinterest.com/pin/488640628298929351/> ve <https://tr.pinterest.com/pin/488640628298926413/>, 2.02.2021.

“The War Elephants: The Harnessing”, http://votran-daiviet.org/GB_PROBOSCIDESTRIAN%20ART_War%20Elephants_Harnessing.html, 13.03.2021.

“Traditional Indian Jewellery: History And Significance”, <https://www.jdinstitute.edu.in/traditional-indian-jewellery-history-and-significance/>, 21.01.2023.

“Timber elephants”, <https://elephant-project.science/timber-elephants/>, 25.01.2021.

“Uncomfortable harness rubs anus”, <http://www.emotion.org/elephant-tourism/riding/#jp-carousel-828>, 10.05.2020.

“VII. Rama'nın Kuzey Bölgesi Ziyareti, 1926 B.E. Doi Suthep, Chiang Mai'deki anma salonunda beyaz fillerin fil geçit töreni”, https://oer.learn.in.th/search_detail/result/27818#oer_data, 24.02.20219.

4. Ulusal ve Uluslararası Müzayede Sitelerinden Alınan Dijital Kaynaklar

“A princess seated on a throne beneath a tree, with two female attendants, attributable to Payag, Mughal, circa 1650”, <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2015/sven-gahlin-collection-l15224/lot.28.html>, 20.03.2023.

“Emperor Akbar Riding an Elephant on a Hunting Expedition”, <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2017/howard-hodgkin-portrait-artist-117120/lot.96.html>, 14.01.2021.

“MAHARAJA MAN SINGH CELEBRATING THE FESTIVAL OF HOLI INDIA, RAJASTHAN, JODHPUR, CIRCA 1810-20”, <https://www.christies.com/en/lot/lot-6098391>, 24.01.2023.

“Maharaja Takhat Singh Out Hunting Tigers”, https://www.christies.com/lot/lot-5996440?ldp_breadcrumb=back&intObjectID=5996440&from=salessummary&lid=1, 21.01.2022.

“Mirza Muhammad Azam Shah celebrating holi”, <https://www.bonhams.com/auction/20176/lot/1172/mirza-muhammad-azam-shah-celebrating-holi-lucknow-circa-1780/>, 19.03.2023.

“Mughal Dynasty Parcel-Gilt Silver Tiara or Head Ornament (Taj or Gan-ga-jamni), Lucknow, North India & The Mughal Capitals, Circa 1780”, <https://www.aljantiques.com/antique/a-fine-parcil-gilt-silver-head-ornament-taj-or-gan-ga-jamni-lucknow-north-india-and-the-mughal-capitals-circa-1780/>, 19.03.2023.

“The Emperor Bahadur Shah I enthroned, attributable to Bhavanidas, Mughal, circa 1707”, <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2015/sven-gahlin-collection-l15224/lot.31.html>, 26.01.2021.

5. Fotoğraf-İmaj Satış Siteleri ve Fotoğraf Paylaşım Sitelerinden Alınan Dijital Kaynaklar

“Ahşap Bir Fil Kuyruk Tutucusu”, https://sun9-84.userapi.com/impf/yoG8T-2CEqagK4DsCfO8UUh1ADujis86Lru3ag/cc7TDqTRFc4.jpg?size=320x482&quality=96&sign=ad2f7d568f3e8bbf8db85e604bdfa0d4&c_uniq_tag=9EaMi5iFaa4OgIMIJV5API0FTCH84VVVilOP2KObIlg8&type=album, 4.02.2023.

“An elephant's tail and a carved wooden saddle-holder on an Asian elephant. Thai Elephant Conservation Centre in Lampang Thailand”, <https://www.alamy.com/stock-photo-an-elephants-tail-and-a-carved-wooden-saddle-holder-on-an-asian-elephant-17633803.html>, 05.01.2021.

“Asia, Thailand, high-ranking Buddhist pilgrim, 1920”, <https://www.alamy.com/asia-thailand-high-ranking-buddhist-pilgrim-1920-image243056123.html?pv>, 23.02.2021.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

“Close up of elephants foot decorated and painted for Jaipur elephant Festival, India”, <https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/close-elephants-foot-decorated-painted-jaipur-29511832>, 19.01.2023.

“Dassara hindu festival elephant parade in Mysore Mysore Inde Mysore”, <https://m.quanjing.com/imgbuy/pnsexp909393.html>, 30.01.2023.

“Dressed up elephants during a street parade in Mandalay, Myanmar (Burma) 25.11.2019”, <https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/dressed-elephants-during-street-parade-mandalay-1572413071>, 19.09.2021.

“Elephant Head Ornamanet”, <https://www.granger.com/results.asp?image=0105697&itemw>, 21.01.2021.
“Elephant’s decorated foot”, <https://www.flickr.com/photos/23353925@N08/4411683010/>, 19.01.2023.

“Elephant Ornament”, <https://www.bridgemanimages.co.uk/en/asset/3383516/summary?context>, 19.01.2021.

“ELEPHANT ORNAMENT Gold and gem ornament for an elephant of a maharaja of Mysore, India”, <https://www.bridgemanimages.co.uk/en/asset/3383517/summary?context>, 14.02.2021.

“Bir Saray töreninde fillerin şehir kapısı önünde diz çökmesi”, <https://i.pinimg.com/originals/94/fc/1c/94fc1c755d77dcbfbc538204fa1676f8.jpg>, 13.01.2021.

“Dulhaniyaa – Hindistan’ın İlk 360° Düğün Planlama Şirketi”, <https://i.pinimg.com/originals/33/6e/a8/336ea8e403f640edcd56260e8d82ac22.jpg>, 22.01.2023.

“Elephant with toenails painted in preparation for... – wildeles”, <https://tr.pinterest.com/pin/281052832987667682/>, 19.01.2023.

“Gaddhu”, <https://i.pinimg.com/originals/08/bb/8f/08bb8fc86f471f48381a8a43ccfc96bb.jpg>, 24.03.2021.

“India: Animal Ornament Ornament For A Royal Horse Or Elephant Of India”, <https://www.bridgemanimages.co.uk/en/asset/3383829/summary?context>, 30.01.2023.

“Indian Elephant Crown” <https://www.bridgemanimages.co.uk/en/asset/3383364/summary?context>, 19.01.2021.

“1961, Royal Tour to India, Queen Elizabeth II is pictured taking an elephant ride in the town of Banares”, <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/royal-tour-to-india-queen-elizabeth-ii-is-pictured-taking-news-photo/78963902?adppopup=true>, 17.01.2021.

“(Original Caption) Udaipur, India: Decorated state elephants. Undated photograph”, <https://www.gettyimages.in/detail/news-photo/decorated-state-elephants-undated-photograph-news-photo/541662316?adppopup=true>, 20.03.2021.

“Painted and decorated elephants, Jaipur, Rajasthan, India”, <https://www.gettyimages.in/detail/photo/painted-and-decorated-elephants-jaipur-rajasthan-royalty-free-image/521786982?adppopup=true>, 19.03.2021.

“Photos tagged with ashura2004”, <https://www.flickrriver.com/photos/firozeshakir/tags/ashura2004/>, 13.03.2021.

“Queen Elizabeth II In India”, <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/queen-elizabeth-ii-walks-up-steps-to-take-her-place-in-a-news-photo/614215161?adppopup=true>, 15.01.2021.

“Queen Elizabeth II In India”, <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/queen-elizabeth-ii-smiles-as-she-rides-in-an-elaborate-news-photo/1034294608>, 20.02.2021.

“Ratheesh Ram”, <https://tr.pinterest.com/pin/572520171356077868/>, 20.01.2023.

“Rear view of an elephant”, https://www.stockunlimited.com/image/rear-view-of-an-elephant_2087190.html, 4.02.2023.

“Son of Maharajah of Bansda”, <https://www.akg-images.co.uk/archive/-2UMDHUKJ1CO0.html>, 30.01.2023.

“State elephants at a Durbar, India, c 1908”, <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/snapshot-photograph-of-four-state-elephants-at-a-durbar-in-news-photo/90767030?adppopup=true>, 14.03.2021.

“Stock photo - Jaipur, India - March 21, 2008: Decorated elephants at the annual Elephant Festival in Jaipur, Rajasthan, India”, https://de.123rf.com/photo_8607912_jaipur-india--march-21-2008-decorated-elephant-at-the-annual-elephant-festival-in-jaipur-rajasthan-i.html?epik, 30.01.2021.

“20th January 1961: The decorated trunk of an elephant at a religious ceremony in India”, <https://www.gettyimages.in/detail/news-photo/the-decorated-trunk-of-an-elephant-at-a-religious-ceremony-news-photo/3329829?adppopup=true>, 20.03.2021.

“Wall painting, Subodharama Temple, dating from the mid 19th century, Dehiwala, Colombo, Sri Lanka, Asia”, <https://www.robertharding.com/preview/238-4810/wall-painting-subodharama-temple-dating-mid-century-dehiwala/>, 13.02.2021.

“Worldantiques Antiques”, <https://www.pinterest.co.uk/pin/7881368068773773/>, 11.05.2020.

“Worldantiques Antiques”, <https://www.pinterest.ru/pin/281052832984548674/>, 11.05.2020.

“Worldantiques Antiques”, <https://www.pinterest.ru/pin/281052832984548677/>, 11.05.2020.

6. Diğer Dijital Kaynaklar

“An Architectural review of Jodha Akbar”, <https://www.re-thinkingthefuture.com/rtf-architectural-reviews/a8769-an-architectural-review-of-jodha-akbar/>, 22.01.2023.

“Anklets-A Traditional Bridal Jewellery”, <https://www.mangalparinay.com/blog/jewellery-clothing/anklets-a-traditional-bridal-jewellery>, 22.01.2023.

“A-Z List of Traditional Sarees from states of India”, <https://yehaindia.com/a-z-list-of-traditional-sarees-from-states-of-india/>, 24.01.2023.

“Bhupinder Singh of Patiala”, https://en.wikipedia.org/wiki/Bhupinder_Singh_of_Patiala, 22.01.2022.

BORA, Kritika, “Indian Traditional Jewellery from Head to Toe”, <https://yehaindia.com/indian-traditional-jewellery-from-head-to-toe/>, 21.01.2023.

“Comedian Biswa Kalyan Rath Marries Bidaai Actor Sulagna Panigrahi In A Traditional Wedding – View Pics”, <https://www.india.com/entertainment/tv-news-comedian-biswa-kalyan-rath-marries-bidaai-actor-sulagna-panigrahi-in-a-traditional-wedding-view-pics-4277942/>, 22.01.2022.

“Coronation of King Birendra of Nepal, 1975”, <https://royalwatcherblog.com/2019/02/24/coronation-king-birendra-1975/>, 28.01.2023.

DHANDAPANI, Ishwaryaa, “Mughal Jewelry: Antique Royal Jewelry of North India”, 9 Nisan 2022, <https://bellatory.com/fashion-accessories/Mughal-Jewelry-Royal-and-antique-jewelry-of-North-India>, 19.03.2023.

“Durbar (court)”, [https://en.wikipedia.org/wiki/Durbar_\(court\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Durbar_(court)), 28.01.2023.

“Elephant Festival”, https://www.behance.net/gallery/119946823/Elephant-Festival?tracking_source=search_projects_recommended%7CKerala+elephant, 27.01.2023.

BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE BENZERLİKLERİ

“Elephant-Parade-Hue”, <http://www.historicvietnam.com/george-finlayson/elephant-parade-hue/>, 18.03.2021.

“5 rare jewels owned by royal families in India and the kings & queens who wore them”, <https://www.gqindia.com/get-smart/content/rare-jewels-owned-by-royal-families-in-india-and-the-kings-and-queens-who-wore-them>, 22.01.2022.

“Hintli Kadınların Güzellik Sırları Nelerdir?”, <https://kelebeketkisi39.blogspot.com/2020/05/hintli-kadinlarin-guzellik-sirlari-nelerdir.html>, 20.01.2023.

“Hue imparatorluk hayatı Alman bakış açısından garipti”, <https://dantri.com.vn/van-hoa/doi-song-cung-dinh-hue-xua-la-lam-duoi-goc-nhin-nguoi-duc-1397799154.htm>, 13.03.2021.

“2 Tarihler 33:10-11, NLT”, <https://ellel.uk/seeds/archive/2013-02-08/ring-through-the-nose/>, 13.03.2022.

“Indian Forehead Jewelry”, <http://jewellery-indiaa.blogspot.com/2014/10/indian-forehead-jewelry.html>, 22.01.2023.

“Jenni Sees the World”, <https://jengt.travellerspoint.com/s56/>, 01.03.2021.

“8 Jhumars and Passa to Add to Your Bridal Jewellery Trousseau”, <https://weddingz.in/blog/8-jhumars-and-passa-to-add-to-your-bridal-jewellery-trousseau/>, 16.03.2023.

“Kerala Tourism - Statutory regulate elephant mahouts”, <https://www.facebook.com/Kerala-Tourism-Statutory-regulate-elephant-mahouts-992414550794737>, 12.02.2021.

“Kostüm Tayland Kralı'nın İlk Fillerinden”, <https://board.postjung.com/1143158>, 27.01.2023.

“Kraliyet Taşıtı Fil”, <https://www.lovesiamoldbook.com/product/580/ช้างราชพาหนะ-พร้อมกล่อง>, 30.01.2023.

“Lee Radziwill ...Stylish sister of the old first lady Jacqueline Kennedy Onassis”, <http://loveisspeed.blogspot.com/2012/03/lee-radziwill-stylish-sister-of-old.html?m=1>, 18.03.2021.

“Love Story Henna”, <http://wittyvows.com/blog/love-story-henna-the-trending-new-bridal-mehndi-design-idea-youll-love/>, 16.03.2023.

“Maharaja Shri Karni Singh ji (sitting on an elephant) princely scene of the procession of Bikaner - Junagadh Fort 1944 AD”, https://lakha-take-ki-bata.quora.com/महाराजा-श्री-करणी-सिंह-जी-हाथी-पर-विराजमान-बीकानेर-के-जुलूस-का-रियासत-दृश्य-जुनागढ़-किला-1944-ई-SPKHATRI-Maharaja?ch=15&oid=86277509&share=8107660b&target_type=post, 24.01.2023.

“Man Singh of Marwar”, https://en.wikipedia.org/wiki/Man_Singh_of_Marwar, 24.01.2023.

“Mughal Jewellery: A Sneak Peek of Jewellery Under Mughals PDF”, <https://zoboko.com/book/6oj934jo/mughal-jewellery-a-sneak-peek-of-jewellery-under-mughals>, 11.03.2023.

“Nana Sahib”, https://fr.wikipedia.org/wiki/Nânâ_Sâhib, 22.01.2023.

“Nana Sahib on his gigantic Indian Elephant”, https://www.reddit.com/r/Mughal_Archive/comments/q6mbg0/nana_sahib_on_his_gigantic_indian_elephant_na/, 22.01.2023.

“Painted Elephants”, <http://www.charlesfreger.com/portfolio/painted-elephants/>, 30.01.2021.

PATIL, Vimla, “The Origin Of The Saree”, <https://www.esamskriti.com/e/Culture/Indian-Culture/THE-ORIGIN-OF-THE-SAREE-1.aspx>, 24.01.2023.

“Pampadi Rajan Fans – Makkekkadavu”, <https://www.facebook.com/pampadirajanfans/photos/1022032397810729>, 20.02.2021.

“Preparation of the elephants before Surin elephant festival”, <http://dankoehl.blogspot.com/2011/11/preparation-of-elephants-before-surin.html>, 27.01.2022.

“Путешествие принца Уэльского в Индию в 1875-76. Часть 3”, 72., 78. ve 90. fotoğraflar, <https://humus.livejournal.com/4679211.html>, 17.03.2021.

“Rang Mahal”, <https://www.incredibleindia.org/content/incredible-india-v2/en/destinations/chamba/rang-mahal.html>, 21.03.2023.

“Saigon Through the Eyes of Early Travellers – George Finlayson in 1822”, <https://www.historicvietnam.com/george-finlayson/>, 26.01.2023.

“Sari”, <https://en.wikipedia.org/wiki/Sari>, 24.01.2023.

SATISH, U. A., “Kerala Elephants sons of the Sahyadri”, <https://uasatish.com/kerala-elephants-sons-of-sahyadri/>, 12.02.2021.

“Solah Shringar – 16 Indian Bridal Adornments”, <https://www.utsavpedia.com/cultural-connections/solah-shringar-the-grand-makeover/>, 24.01.2023.

“Sun Wukong/Maymun Kral İmajının Kökeni ve Batı’ya Yolculuk’un Kültürel Özü”, http://k.sina.com.cn/article_6427972305_17f2312d1001003wbk.html, 30.01.2023.

“The extraordinary painted elephants of India – in pictures”, <https://www.theguardian.com/artanddesign/gallery/2015/jul/31/the-extraordinary-painted-elephants-of-india-in-pictures#img-9>, 17.03.2021.

“The Queen of Indian Head Jewelry: Surprising Things You Didn’t Know About the Maangtika!”, <https://www.aurusjewels.com/blogs/news/traditional-indian-hair-head-jewelry-maangtika>, 22.01.2023.

“Tiếng Việt: Diễu hành tại Huế”, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:ElephantParadeHue.png>, 18.03.2021.

“Trending Bridal Indian Anklet Ideas”, <http://wittyvows.com/blog/trending-indian-anklet-ideas-bridal-payal-designs-youll-love-big-day/>, 22.01.2023.

“Tribal Face Chain Golden Regina, Burqa Face Mask”, <https://getmanjewelry.com/shop/masks-face-jewelry/tribal-face-chain-regina-burqa-face-mask/>, 28.01.2023.

“Traditional Jewellery of Himachal Pradesh”, <https://www.lifestylefun.net/traditional-jewellery-of-himachal-pradesh/>, 16.03.2023;

TRUONG, Alain R. (29 septembre 2009), “Maharaja: The Splendour of India’s Royal Courts”, <http://www.alaintruong.com/archives/2009/09/29/15252544.html>, 13.12.2020.

“Художник Верещагин между войной и хурдой-мурдой”, http://www.kultpro.ru/item_741/, 17.03.2021.

**BABÜRLÜLER DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE FİL TAKILARININ HİNT TAKILARI İLE
BENZERLİKLERİ**

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 615-630.

Geliş Tarihi–Received Date: 18.12.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 05.07.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

OSMANLI-AK-KOYUNLU İTTİFAKI VE FERAH/FERRUH-ŞAD BEY'İN ZELHE SAVAŞI*

 10.53718/gttad.1220715

 AHMET TOKSOY**

ÖZ

Ak-koyunlular, Tur Ali Bey zamanında Anadolu'da önemli rol oynadılar. Onların ilk merkezleri Diyarbakır oldu. Timur'un Anadolu'ya yaptığı seferler, buradaki siyasi yapıyı etkiledi. Tur Ali Bey'in ölümünden sonra Ak-koyunluların başına Kutlu Bey geçti. Kutlu Bey zamanında güçlenen Ak-koyunlular, Bayburt-Erzincan yörelerine yerleşmeye başladılar. Ak-koyunlular, Timur ile ittifak yaptı. Özellikle Osman Bey zamanında Doğu Anadolu'ya hâkim olmaya başladılar. Ak-koyunluların bu politikası, Osmanlı Devleti'ni tedirgin etti. Fatih Sultan Mehmed kısa zamanda Osmanlı ordusu savaşa hazır hale getirdi. Bu sırada Karamanoğlu ve Venedik'te Uzun Hasan'ı Osmanlılarla savaşması için teşvik ettiler. Nihayet 1473 baharında Osmanlı sultanı vezirleri, beyleri ve askeri ile İstanbul'dan Anadolu'ya hareket etti. Öncelikli olarak Akıncı beyi Mihaloğlu Ali Bey'e Sivas üzerine akınlar yapmasını söyledi. İskender Bey'i Kayseri'ye Sancak beyi olarak tayin etti. Baki Bey de Subaşı olarak Niksar'a tayin edildi. Sonuç olarak Otlukbeli savaşında Fatih Sultan Mehmed Ak-koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı yendi.

Bundan sonra Osmanlı-Ak-koyunlu ilişkileri gerginleşti. Osmanlı- Ak-Koyunlu münasebetleri, Uzun Hasan'ın Otlukbeli savaşında mağlup olmasından sonra farklı bir yola girerek yerini iyi ilişkilere bıraktı. Erzurum ve Erzincan yörelerindeki Bayındırlı aileleri Osmanlı hizmetine girdiler. Fatih Sultan Mehmed'den sonra Osmanlı tahtına geçen oğlu II. Bayezid, Trabzon valiliğine Selim Han'ı tayin etti. Şehzade Selim'in valiliği sırasında Osmanlıların doğuya karşı siyasetlerinde değişiklik oldu.

Esasen Ak-Koyunluların yıkılmasından sonra İran'da kendi devletini kuran Şey Haydar'ın oğlu Şah İsmail tahta geçmesi ile Tebriz merkezli kurulan diğer Türk devletleri Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlular gibi Doğu Anadolu ile ilgilenmeye başladı. Kendisine tabi olmayan Bayındırlılara karşı güçlü bir siyaset izlemeye başladı. Özellikle Bayburt, Mama Hatun/Tercan, İspir, Pasinler, Erzurum, Erzincan, Karakulak ve Pulur bu şiddet politikasından oldukça fazla etkilendiler.

Bu kötümser havada Osmanlı başkenti de gereği gibi yardımcı olamadı. Ancak Trabzon valisi Şehzade Selim, gelecekteki tehlikeyi zamanında teşhis edebildi ve Trabzon, Erzincan ve Bayburt havalisindeki Safevi nüfuzuna karşı çıktı. Bu sırada bölgede Osmanlıların müttefiki olarak Ferah/Ferruh-şad Bey bulunuyordu. Ferah-şad Bey son Ak-Koyunlu Sultanı Murad'ın veziri olup 1501'de Tebriz'in kaybedilmesinden sonra Şah İsmail'in önünden kaçarak Trabzon'a sığındı.

Selim Han, Şah İsmail'in üzerine hareket edip Erzincan'a geldiği zaman Ferah-şad Bey beyleri ile birlikte Sultanın hizmetine girdi. Bu sırada Tercan'da bulunan Şah İsmail'in adamlarından Ahmed Sultani de Osmanlıların bölgedeki hareketini takip ediyordu. Ferah-şad Bey ise üç yüz kişilik kuvvetiyle Osmanlıların öncüsü olarak harekete geçti. O Erzincan'dan Geçit deresine girerek Haçadur Hanını geçip Cibice Boğazından Tercan Ovasına indi. Buradan Tercan Ovasının kuzey ucunda bulunan Gelengeç ve Lori arasındaki Zelhe'ye vardı. Ferah-şad Bey Zelhe deresini geçip Kalecik tepesi yanındaki Gelengeç deresinde (bu dere Lori ovasına akmaktadır) Ahmed Sultani'yi tuzağa düşürerek savaşa mecbur etti. Yapılan savaşta Ahmed Sultani mağlup edilerek esir edildi. Ferah-şad Bey Safevilerin en gözde adamlarından birisi olan Ahmed Sultani'yi Selim Han'ın huzuruna çıkardı. Tercan Bey'i konuşturulduktan sonra idam edildi. Selim Han, Çaldıran zaferinden sonra savaşta önemli rol oynayan Ferah-şad Bey'e geniş topraklar iktâ olarak verdi.

* Bu makale 4-6 Kasım 2022 tarihinde yapılan "Yavuz Sultan Selim ve Dönemi Sempozyumu"nda bildiri olarak sunulmuştur.

**Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Aydın/TÜRKİYE, E-Posta: ahmettoksoyaydin@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1238-7017.

OSMANLI-AK-KOYUNLU İTTİFAKI VE FERAH/FERRUH-ŞAD BEY'İN ZELHE SAVAŞI

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Akkoyunlu, Safevi, Selim Han, Şah İsmail, Ferah-Şad Bey.

THE OTTOMAN-AQ QOYUNLU ALLIANCE AND THE ZELHE WAR OF FERAH/FERRUH-ŞAD BEG

ABSTRACT

Aq-Qoyunlus played an important role in Anatolia during the time of Tur Ali Bey. Their first center was Diyarbakir. Timur's expeditions to Anatolia affected the political structure here. After Tur Ali Bey's death, Kutlu Bey took over the Aq-Qoyunlu family. Aq-Qoyunlu people, who got stronger during the Kutlu Bey period, began to settle in the Bayburt-Erzincan regions. Aq-Qoyunlu made an alliance with Timur. Especially in the time of Osman Bey, they began to dominate Eastern Anatolia. This policy of the Aq-Qoyunlu made the Ottoman Empire nervous. Fatih Sultan Mehmed made the Ottoman army ready for war in a short time. Meanwhile, Karamanoğlu and in Venice encouraged Uzun Hasan to fight the Ottomans. Finally, in the spring of 1473, the Ottoman sultan moved from Istanbul to Anatolia with her viziers, lords and soldiers. First of all, Akıncı Bey told Mihaloğlu Ali Bey to make raids on Sivas. He appointed İskender beg to Kayseri as Sancak Bey. Baki Bey was appointed to Niksar as Subasi. As a result, in the battle of Otlukbeli, Fatih Sultan Mehmed defeated the Aq-Qoyunlu ruler Uzun Hasan.

After that, Ottoman-Aq-Qoyunlu relations became tense. The Ottoman-Aq-Qoyunlu relations took a different path after the defeat of Uzun Hasan in the battle of Otlukbeli and left its place to good relations between two sides. The families of Bayındır in Erzurum and Erzincan entered into the Ottoman service from that time on. When Bayezid II, the son of Mehmed the Conqueror, appointed Selim as the governor of Trabzon, there happened to be a change in the policy of the Ottomans towards the East.

In fact, Shah Ismail, the son of Sheikh Haydar, established his own state in Iran after the collapse of the Akkoyunlu State, the other Turk states of the region began to follow their interests in Eastern Anatolian region. He started to follow a violent policy against the members of the Bayındır family who were not directly subjected to his authority. Especially Bayburt, Mama Hatun/Tercan, İspir, Pasinler, Erzurum, Erzincan, Karakulak and Pulur were greatly affected by this violence policy.

In this pessimistic atmosphere, Ottomans could not help as it should to these families of the region. However, Selim as the governor of Trabzon, was able to identify the future danger in time and opposed the Safavid influence around Trabzon, Erzincan and Bayburt. Ferrah-Şad Beg was the vizier of the last Aq-Qoyunlu Sultan Murad, and after the loss of Tabriz in 1501, he escaped from Shah Ismail and took refuge in Trabzon.

When Selim moved against Shah Ismail and came to Erzincan, Ferrah-Şad entered into the service of him. Meanwhile, Ahmed Sultani, one of the men of Shah Ismail, was following the Ottomans in the region. Ferrah-Şad on the other hand, took action as the pioneer of the Ottomans with a huge force of three hundred soldiers. By arriving Tercan Plain, he reached Zelhe region. There, he trapped Ahmed Sultani and forced him to war. In the war, Ahmed sultani was defeated and captured. Ferrah-Şad Beg brought Ahmed Sultani in front of Selim. At last he was executed. After the victory of Çaldıran, Selim Han gave large lands to Ferrah-Şad Beg as iqta, who played an important role during the warfare.

Keywords: The Ottoman, Aq-Qoyunlu, Safavi, Selim Han, Shah Ismail, Ferrah-Şad Bey.

GİRİŞ

Doğu Anadolu'ya Kara-koyunlulardan sonra Türklük damgasını vuran Bayındırlılar/Ak Koyunlular, yirmi dört Oğuz Boyundan birisidir.¹ Çağdaş kaynaklarda "Bayındır Han Oğulları", "Bayındırıyye" olarak anıldıkları gibi kurucularına izafeten zaman zaman da "Tur Aliler" olarak da anılmışlardır.² Ak-koyunluların Anadolu'ya ne zaman geldikleri konusunda, Woods, "Ak Koyunlular, Diyarbakır ve yöresine, büyük bir ihtimalle XIII. yüzyılda Moğol istilasının neden olduğu büyük göçlerin içerisinde gelmişlerdir"³ diye görüş bildirirken, Zeki Velidi Togan, "Akkoyunluların bir kısmının Azerbaycan'da daha eski zamanlardan kalmış olduklarını esas kütlelerin ise İlhanlılar zamanında Türkistan'dan Anadolu'ya gelmiş olduklarını" belirtmektedir.⁴ Prof. Dr. Enver Konukçu'da Togan'ın görüşüne katılarak, hiç olmazsa Bayındırlıların bir kısmının Selçuklularla birlikte batıya göç ettiklerini, diğer gurubunu ise Moğol baskısı ile Anadolu'ya geldiğini söylemektedir.⁵

¹ Enver Konukçu, *Kara ve Akkoyunluların Yurdunda*, İstanbul 1993, s. 8.

² Salim Cönce, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", *Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri ve Önemi*, haz. Enver Konukçu, Ankara 1997, s. 121.

³ John Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, çev. Sibel Özbudun, İstanbul 1993, s. 70

⁴ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981 s. 253; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 306.

⁵ Enver Konukçu, *Otlukbeli Meydan Savaşı*, Ankara 1998, s. 37.

Ak-koyunluların ana kaynaklarından olan Ebu Bekir Tihrani, “*ailenin altınca atası İdris Bey zamanında Diyarbakır ve bazı kelelerin hâkimiyetini elinde bulundurduğunu Tur Ali Bey’in babası Pehlivan Bey zamanında ise Diyarbakır bölgesinin yanında yavaş yavaş kuzeye Azerbaycan taraflarına doğru da genişledikleri ve Alıncak kalesine hâkim olduklarını*” belirtmektedir. Ayrıca Ak-koyunlu başbuğu Pehlivan Bey bu dönemde Anadolu’ya akın yapan Cürmagun Noyan’la savaşmış ve onu yenilgiye uğrattıktan sonra buradan Anadolu içlerine doğru yönelmiş ve Germiyan Oğullarından Ali Şir Bey’le birlikte Bursa’da Rum ordusuyla büyük bir savaş yapmıştır. Daha sonra Diyarbakır’a gelerek burada hayatını kaybetmiştir.⁶

Pehlivan Bey’in ölümü üzerine Bayındırlıların başına Tur Ali Bey geçti. O değerli, bilge ve büyük bir emir olmasının yanında Anadolu sınırından Şam, Mısır, Cezayir ve Irak-ı Arap hududuna kadar uzanan bölgede uzun yıllar serdarlık yaparak çevresindekilerle savaşlarda bulundu. Tur Ali Bey zamanında Ak-koyunlular 30 bin hanelik bir boy haline geldiler. Tur Ali Bey, İlhanlı hükümdarı Gazan Han’ın Şam üzerine yaptığı sefere katılarak büyük yararlılıklar gösterdi. Bu başarıları, onun ününün etrafa yayılmasına neden oldu ve bunun üzerine Ak-koyunlular, Tur Ali’liler olarak tanınmaya başladılar. Böylece Tur Ali Bey erken yaşta büyük ün kazanmıştır.⁷ Bu dönemde Ak-koyunlular, İlhanlıların güney bölgelerini hâkimiyeti altında tutan Emir Sutay’ın hizmetinde bulunarak Diyarbakır ve çevresi ile birlikte Musul’a da iyice yerleşmişlerdir.⁸ Tur Ali Bey döneminde yaylak olarak kendilerine Doğu Anadolu’ya yani kuzey bölgelerini seçen Bayındırlılar, yavaş yavaş Harput, Erzurum, Bingöl, Erzincan ve Bayburt havalisine hâkim olmaya başladılar. Ayrıca Karadeniz bölgesinde bulunan Trabzon Komnenoslarına karşı da gaza yapmışlardır.⁹ Böylece daha XIII. yüzyılın birinci yarısında Erzurum havalisi ile birlikte bütün Doğu Anadolu’ya yayıldıkları anlaşılan ve Trabzon Komnenos kaynaklarında “Amid Türkleri” veya “Amidliler” olarak adlandırıldılar. Ak-koyunlular, önce imparatoriçe İrene devrinde (1340), ikinci defa imparatoriçe Anna zamanında Ocak 1341’de Trabzon topraklarına büyük akınlar yaptıkları gibi aynı sene içinde bir kez daha Trabzon’u tehdit ettiler. Bunlardan başka İmparator Michael zamanında 1343’de yapılan akın, Trabzon’u yeniden dehşet içinde bıraktı.¹⁰

Tur Ali Bey’in¹¹ ölümünden sonra Ak-koyunluların başına Kutlu Bey geçti. Onun döneminde iyice güçlenen Ak-koyunlular, Bayburt-Erzincan yörelerine iyice yerleşmeye başladılar. Bu havalı bol akarsu ve otlaklarıyla yaylak kışlak arasında hayat süren boylar için önemli bir stratejik noktayı oluşturuyordu. Bölgede güçlenmeye başlayan Kutlu Bey, beylikler arasındaki mücadelelerde rol oynamaya başladı. Özellikle Erzincan hâkiminin Eretnalı Devleti ile çıkan anlaşmazlığında Erzincan beyini destekledi. Hatta o, uyguladığı bu politika icabı 1379’da Eretnalı ordusunun Erzincan’a akın yapması üzerine oğlu Ahmed Bey komutasında gönderdiği kuvvetlerle Mutahharten’e askeri yardımda bulundu.¹² Ak-koyunlu hükümdarı Kutlu Bey¹³ bir süre sonra hayatını kaybetti. Bunun üzerine Ak-koyunlu Ulusunun başına oğlu Ahmed Bey geçti. Esasında Kutlu Bey zamanında Ak-koyunlu başbuğları Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun önemli kavşak noktalarını ellerinde tutuyorlardı. Babasının ölümünden sonra Ulusun başına geçen Ahmed Bey Palu’da bulunurken Pir Ali Kığı’da, Kara Yülük Osman Bey ise Ergani’de yönetimi üstlenmişlerdi.¹⁴

Kutlu Bey’in ölümünden sonra Erzincan Emiri Mutahharten, Ak-koyunluların yönetiminde söz sahibi olan kardeşlerin birbirlerine düşüp taht mücadelesi yapacaklarını tahmin edip ve bu durumdan da istifade etmek için daha önce Bayındırlılarla yaptığı anlaşmayı bozdu. Hatta onlara karşı düşmanca tavır içine girdi. Böylece Erzincan emiri, Erzincan’da iktidarını korumak için zaman zaman yardımlarına başvurduğu Ak-koyunlularla Kutlu Bey zamanında başlayan dostluk dönemi böylece sona erdirmiş oldu.¹⁵ Bununla da yetinmeyen Erzincan Emiri Mutahharten, Bayındırlıların üzerine saldırıp mallarını yağmaladı. Bu düşmanca yapılan hareket üzerine Ak-koyunlu hükümdarı Ahmed Bey harekete geçerek kalabalık bir ordu ile Mutahharten’in üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Erzincan Emiri Mutahharten ağır bir yenilgiye uğradı. Fakat bir müddet sonra uğradığı mağlubiyetin öcünü alabilmek için yayladan kışlağa inmekte olan Ak-koyunlulara tekrar saldırmak istediye de Bayındırlıların üstün kuvvetleri karşısında korkarak geriye çekildi. Hatta Ahmed Bey’in intikam akını yapacağından endişe ettiği için de iki taraf arasında barış yapılması için Ak-koyunlulara Çemişkezek emiri Yelman’ı ricacı gönderdi.¹⁶

⁶ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, I, yay. N. Lügâl, F. Sümer, Ankara 1993, s. 15

⁷ Ebu Bekr-i Tihrani, *age*, s. 14-15.

⁸ Togan, *age*, s. 366

⁹ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1993, s. 114

¹⁰ William Miller, *Trebizond The Last Greek Empire*, Amsterdam 1968, s. 48; Yaşar Yücel, “Fatih’in Trabzon’u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri”, *Bellekten*, C. XLIX, S. 193-195, Ankara 1986, s. 289; Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973, s. LX.

¹¹ Tur Ali Bey’i mezarı Erzincan’da Urum Saray/Mecidiye yaylağında bulunmaktadır.

¹² Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi, *Bezm u Rezm*, yay. Kılıslı Rifat, İstanbul 1928, s. 163; Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, s. 76-77.

¹³ Kutlu Bey’in türbesi Bayburt’un Sinor/Sünür köyünde bulunmaktadır.

¹⁴ Cöğce, “Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular”, s. 125

¹⁵ Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, Ankara 1991, s. 271.

¹⁶ Esterabadi, *age*, s. 369; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, s. 271-272.

OSMANLI-AK-KOYUNLU İTTİFAKI VE FERAH/FERRUH-ŞAD BEY'İN ZELHE SAVAŞI

Erzincan emiri Mutahharten'in bu tereddütlü hali, Bayındırlıların güvenini iyice artırdı. Bayındırlıların hükümdarı Ahmed Bey, bir yandan onu yalan vaatlerle oyalarken bir yandan da son darbeyi vurmak için askeri hazırlıkları hızlandırdı. Böylece hazırlıklar tamamlandıktan sonra büyük bir ordu ile Mutahharten'in üzerine hareket etti. Yapılan savaşta ağır bir mağlubiyete uğrattı. Mutahharten durup dururken Ak-koyunlulara yaptığı düşmanlığın faturasını ağır bir şekilde ödemek zorunda kaldı. Bu zor durum karşısında kendisine müttefik bulmak için faaliyete başladı. Öteden beri Ak-koyunluların rakibi olan ve Erzurum ile birlikte Azerbaycan ve Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap'ın bir kısmına hâkim olan Kara-koyunlu Türkmenlerine elçi göndererek Kara-koyunlulardan yardım istedi. Karakoyunlu hükümdarı Kara Mehmed, kendilerinin Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da rakibi olan ortak düşmana karşı birlikte savaşma teklifini kabul etti. Nihayet Ak-koyunlulara karşı harekete geçen müttefikler Erzincan Emiri Mutahharten ile müttefiki Kara Mehmed, dar bir geçitte sıkıştırdıkları Ak-koyunluları bozguna uğrattılar. Bu olaydan sonra zor duruma düşen Ak-koyunlular Kara-koyunlu-Erzincan ittifakına karşı Sivas hükümdarı olan Kadı Burhaneddin ile ittifak yaptılar.¹⁷

Erzincan emiri Mutahharten, Bayındırlılara karşı Kara-koyunlularla ittifakını bozmayarak devam ettirdi. Hatta bu ittifak Kara-koyunlu hükümdarı 1389'da Kara Mehmed'in ölümünden sonrada devam etti. Kaynaklarda bahsedildiği gibi o, Bayındırlılarla uğraşmaya devam etti. Kara Mehmed'in ölümünden sonra Kara-koyunluların başına geçen Kara Yusuf¹⁸, Ak-koyunlu topraklarına yapacağı akında kendisine yardım etmesi için Mutahharten'e elçi gönderdi. Teklife olumlu cevap veren Erzincan Emiri, geniş çapta yapılacak olan savaş hazırlıklarına başladı. Kara-koyunlu başbuğlarının da katıldığı ordu, Mutahharten'in askerlerinin de katılmasıyla iyice güçlendi. Müttefik ordu Erzincan'dan geçerek Enderis'e¹⁹ ulaştılar. Burada yapılan şiddetli savaşta Mutahharten ve müttefikleri mağlup olup oldu. Savaş sırasında Kara-koyunlu hükümdarı Kara Yusuf tutsak olurken, Mutahharten ise kaçarak canını güçlükle kurtararak Erzincan'a ulaşabildi.²⁰ Bu mağlubiyetin öcünü tek başına almak isteyen Erzincan emiri, Erzincan'dan uzakta Şamsat/Samsat'ta²¹ savaş hazırlığına tekrar başladı. Nihayet Murat ırmağının kıyısında bulunan Güllüşkerd'de Erzincan ordusu ile Bayındırlı ordusu karşı karşıya geldi. Nehrin bir yakasında Mutahharten, öteki yakasında ise Ak-koyunlu Ahmet Bey mevzi aldı. Erzincan Emiri esasında Ak-koyunlu Ahmed Bey'in damadıydı. Bundan dolayı Ak-koyunlu hükümdarı damadına son darbeyi vurmak istemiyordu. Nihayet iki taraf arasında yeniden yapılan şiddetli bir savaş vuku buldu. Özellikle Ak-koyunlu başbuğlarından Kara Yülük Osman Bey'in büyük yararlılık göstermesi üzerine Mutahharten ikinci defa ağır bir mağlubiyete uğradı.²²

Barlas-ı Türkilerden olup Orta Asya'da büyük bir devlet kuran Emir Timur 1393/1394'de Anadolu üzerine sefere çıktı. Erzincan Emiri Mutahharten, Timur'un gelişini fırsat bilerek Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed'e karşı düşmanca tutum serilemeye başladı. Ancak Timur'un Anadolu'dan ayrılması üzerine, Kadı Burhaneddin, kendisine karşı düşmanca bir tavır gösteren Mutahharten'i cezalandırma kararı aldı. Bu gelişme üzerine Ak-koyunlu başbuğu Ahmed Bey, Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed'e elçi göndererek ortak düşmanları olan Erzincan Emirine karşı birlikte hareket edebileceklerini bildirdi. O, bu hareketiyle bir taraftan bölgede gittikçe güç kazanan Kadı Burhaneddin ile eski dostluğunu ihya edeceği düşüncesinde iken, diğer taraftan da Kara-koyunlular ile birleşerek Ak-koyunlulara karşı giriştiği düşmanca hareketleri sebebi ile kin duyduğu damadı Mutahharten'i cezalandırmak düşünüyordu. Nihayet Ahmed Bey, Sivas'tan hareket ederek Erzincan sınırlarına yaklaşan Kadı Burhaneddin Ahmed'in ordusuna katıldı. Mutahharten'in cezalandırılmasından sonra Kadı Burhaneddin Ahmed Sivas'a dönerken, Ak-koyunlu başbuğuna da Bayburt'a kadar olan bölgeyi iktidar olarak verdi.²³ Böylece Ak-koyunlular öteden beri yaylak ve kışlak hayatı yaşadıkları bölgelerin kendilerinin olduğu gerçeğini Sivas Hükümdarı Kadı Burhaneddin'e de kabul ettirerek ana yurtları olan bu bölgedeki yaşamlarına devam ettiler.²⁴

Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed, 1398 tarihinde Ak-koyunlu başbuğu Kara Yülük Osman Bey tarafından öldürülmesinden²⁵ sonra Erzincan emiri Mutahharten rahat bir nefes aldı. Bu olaydan sonra Erzincan Emirliği ile Ak-koyunlu Türkmenleri arasındaki düşmanlık yerini dostça ilişkilere bıraktı. Fakat az sonra Sivas ve havalisinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi üzerine dengeler yeniden değişti. Sivas'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesi Mutahharten'in hoşuna gitmedi. Bundan sonra Erzincan Emiri Mutahharten ile Osmanlı hükümdarı I. Bayezid arasında yeni bir rekabet başladı. Bu arada Kadı Burhaneddin'in ölümünden sonra oğlu Alâeddin Ali Çelebi, devlet erkânı tarafından hükümdar ilan edildi. Esasen Kara Yülük Osman Bey, Kadı Burhaneddin Ahmed'i öldürdükten sonra Sivas yöneticilerine haber göndererek Sivas'ın kendisine teslim edilmesini istedi ise de şehrin

¹⁷ Esterabadi, *age*, s. 369-370; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, s. 272.

¹⁸ Kara Yusuf Hakkında Bkz. Mahmud İsmayilov, *Kara Yusuf*, Bakü 1991.

¹⁹ Şimdiki Suşehri idi ki, Sivas'ı kuzey ana yoluna bağlıyordu.

²⁰ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye I*, s. 36-37; Hrand D. Andreasyan, "XIV. ve XV. yüz yıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar, *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, III, 1975 İstanbul, s.

²¹ *Palu'nun batısında ve Murat ırmağı kıyısındadır.*

²² Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 37-38; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, s. 273-274.

²³ Esterabadi, *Bezm u Rezm*, s. 476-477; Yücel, *age*, s. 278-279; Cöhcce, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", s. 124.

²⁴ Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, s. 79.

²⁵ Enver Konukçu, *Otlukbeli Meydan Savaşı*, s. 38; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", *Belleten XXXII/125-128*, Ankara 1968, s. 220-221.

ileri gelenleri Ak-koyunlulara bu teklifi reddederek isteği yerine getirmedi. Bu durum karşısında Ak-koyunlu başbuğu, şehri muhasara altına aldı. Ancak muhasaranın şiddetlenmesi üzerine giderek direnme gücünü yitirmeye başlayan Sivaslılar, bu sefer Ak-koyunlu başbuğuna karşı Osmanlı hükümdarı I. Bayezid'den yardım istemeye karar vererek elçi gönderdiler. Sivas'ın ileri gelenleri Osmanlı sultanına haber göndererek şehri kendisine teslim edeceklerini dolayısıyla gelip teslim almasını istediler. Bu teklifi hemen kabul eden Osmanlı Sultanı, oğlu Süleyman Çelebi'yi emrinde olan kuvvetlerle Sivas üzerine gönderdi. Böylece Sivas meselesi Osmanlı kuvvetleri ile Ak-koyunlu ordusunu yani iki Türkmen ordusunu ilk defa karşı karşıya getirdi. Sivas önlerinde yapılan savaşta mağlup eden Kara Yülük Osman Bey, Erzincan'a doğru iltica etmek mecburiyetinde kaldı.²⁶

Erzincan emiri Mutahharten tarafından büyük bir hürmetle karşılanan Kara Yülük Osman Bey, bir süre Erzincan'da ikamet etti. Esasında Mutahharten'in eşinin amcası da olan Kara Yülük Osman Bey'e bu kadar hürmet ve saygı göstermesinin esas gayesi Sivas'a hâkim olarak doğruya doğru yayılım gösterme eğilimi gösteren Osmanlı sultanı I. Bayezid'e karşı Bayındırlıların gücünden yararlanmaktı. Çünkü Osmanlı hâkimiyetinin Sivas ve havalisine kadar genişlemesi Erzincan Emirliğini bu devletle sınır komşusu yaptı. Adeta Osmanlı'nın gölgesi Erzincan'ın üzerine düşmeye başlamıştı. Bundan dolayı da Mutahharten, hâkimiyeti altında tuttuğu topraklarının batı ve kuzey sınır bölgelerinde meydana gelen bu siyasi gelişmeleri çok dikkatle takip etmek zorundaydı.²⁷ Ancak işler Mutahharten'in istediği gibi gitmedi. Çünkü Ak-koyunlu başbuğu, Erzincan Emiri'nin yanında fazla kalmayarak ittifak yapmak için Memlûk Sultanına başvurdu. Ak-koyunlu başbuğu Kara Yülük Osman Bey'in bu isteği Memlûk Sultanı Berkuk tarafından memnuniyetle kabul edildi.²⁸ Fakat 1399'da bölgedeki taşları yerinden oynatacak gelişmeler vuku buldu. Bunlardan birisi, bu sırada Memlûk sultanlığı tahtındaki değişiklikten istifade etmek isteyen I. Bayezid, Fırat üzerinden Memlûk hâkimiyetinde bulunan bölgeye indi. Elbistan, Malatya, Darende, Divriği ve havalisini Osmanlı hâkimiyetine soktu. Osmanlı sultanının bu fetihleri Erzincan Emiri Mutahharten'in endişelerinin artmasına neden oldu. Çünkü Anadolu içinde Türk birliğini sağlamayı amaçlayan Yıldırım Bayezid, bölgenin fethinin tamamlanması için Erzincan ve çevresinin de ele geçirilmesinin isteyecek böylece Erzincan ve çevresi Osmanlı tehdidi ile karşı karşıya kalacaktı. İkincisi ise Emir Timur'un bu sırada Anadolu seferi dolayısıyla bu bölgede bulunmasıydı. Çünkü Mısır Memlûk Sultanından istediğini elde edemeyen Kara Yülük Osman Bey, Osmanlılardan korkan Erzincan Emiri Mutahharten ile birlikte Avnik'te ikamet eden Timur'un²⁹ huzuruna çıktı.³⁰

Böylece Erzincan Emiri Mutahharten'in aracılığı ile Timur-Ak-koyunlu ittifakı kuruldu. Bunun neticesinde Kara Yülük Osman Bey, 1400 yılı Temmuz ayında Anadolu üzerine hareket eden Timur'a Ak-koyunlu başbuğları ile birlikte destek verdi. Hatta Sivas'ın ele geçirilmesinden sonra güneye doğru gelişen harekâta bizzat rol oynadı. Daha sonra yapılacak olan Ankara Savaşında da Osmanlı sultanı I. Bayezid'e karşı Timur'un tarafında bizzat yer aldı.³¹

Erzincan'da hareketli bir emirlik hayatı süren Mutahharten, 1403 yılının son aylarında hayatını kaybetti. Kaynaklar ondan sonra Erzincan hükümdarlığına kimin geçtiği hususunda yeterli malûmat vermemektedirler. Ancak İspanya'dan Timur'a elçi olarak giden İspanyol Ruj Gonzales de Clavijo bu elçiliği yerine getirirken Erzincan'a geldi. O, Erzincan ve havalisinin Timur'un hâkimiyetinde olduğunu Erzincan tahtında oturan Şeyh Ali isminde bir emirin de Timur adına bölgeyi idare ettiğini ifade etmektedir.³²

Ak-koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey, Timur'dan aldığı güç sayesinde 1403 yılında ağabeylerine bağlı diğer Ak-koyunlu cemaatlerini kendi idaresi altında toplayarak kısa zamanda Bayındırlıların büyük ve kuvvetli bir ulus haline getirdi. İşte Ak-koyunlu hükümdarı, meydana getirdiği her zaman kendisine yegâne destek olan ulus sayesinde kısa bir süre sonra Doğu Anadolu ve Azerbaycan ile İran'ın büyük bir bölümü ve bugünkü Irak ve Suriye'nin kuzey bölgelerini içine alan geniş sahada büyük bir imparatorluğa dönüşecek olan devleti böylece tesis etti.³³

Ak-koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey'in Timur İmparatorluğu ile ilişkisi Emir Timur'un ölümünden sonra da devam etti. Nitekim o, Kara-koyunlularla yaptığı Şeyh Kendi Savaşından sonra Timurlulara desteğini sürdürdü ve Şahrüh ile Kara-koyunlu hükümdarı İskender Mirza arasında yapılan Eleşkirt Muharebesinde Timurluların safında yer aldı. Eleşkirt muharebesinde Kara-koyunluların mağlup olmaları üzerine Diyarbakır tarlarına geldi. Bundan sonra Osman Bey, Mardin civarını akınlara uğrattıktan sonra Erzincan'a doğru harekete geçti. Erzincan'ı kuşattığı sırada Trabzon hükümdarı da ordusuyla Ak-koyunlulara yardıma geldi. Uzun

²⁶ Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 46; Münecimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbar*, İstanbul 1285, s. 154-156; Yücel, *age*, s. 287.

²⁷ Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, s. 287.

²⁸ Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 91.

²⁹ *Emir Timur Anadolu harekâtı sırasında Erzurum bölgesine geldiği zaman Erzincan Emiri Mutahharten'e elçi göndererek onu, kendisine itaat etmeye davet etti. O da çeşitli hediyelerle Timur'un katına gelerek itaatini arz etti.* Bkz. Nizameddin Şami, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, Ankara 1987 s. 103.

³⁰ Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 47; Nizameddin Şami, *age*, s. 153.

³¹ Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, s. 290.

³² Enver Konukçu, "Clavijo'nun Doğu Anadolu (Erzincan-Doğu Bayezid) Yolculuğu 1404-1405)", Ankara 1994, s. 797.

³³ Cöçce, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", s. 126.

bir kuşatmadan sonra şehir Bayındırlıların eline geçti. Ak-koyunlu başbuğu Erzincan'ın ele geçirilmesinden sonra bölgeye yeni emirler atadı. Kemah'ta bulunan Yakup Bey gelerek babasının hizmetine girdiğinden dolayı Şark-i Karahisar onun hâkimiyetine bırakıldı. Ayrıca Tercanat³⁴ bölgesini kardeşinin oğlu olan Musa Bey'e, Akşehir İnak Hasan Bey'e, Bayburt'u ise Kutlu Bey'e verdi.³⁵ Kara Yülük Osman Bey'in ele geçirdiği bölgelerin her birini oğulları ile birlikte akrabalarına bırakması aslında konfederasyon içinde yerlan belli başlı güç odakları arasında bir denge kurma istediğini açıkça göstermektedir.³⁶

Esasen Bayındırlılar Erzincan'ı kuşattıkları zaman Erzincan'ı elinde bulunduran Yar Ali Ak-koyunlu kuşatması karşısında, Kara-koyunlu hükümdarı İskender Mirza'dan yardım almak gayesiyle onu Erzincan'a davet etti. Hatta bu yardım karşısında İskender Mirza'ya vermeyi taahhüt etti. İskender Mirza yardımda bulunmak gayesiyle Erzincan önlerine kadar geldi. Fakat Emir Yar Ali verdiği sözü tutmayarak şehri Kara Koyunlu başbuğuna teslim etmek istemedi. Bunun üzerine Kara-koyunlu hükümdarı Azerbaycan taraflarına hareket etti.³⁷ Kara Yülük Osman Bey ise onun arkasından gitti ise de ulaşamayarak geriye döndü. Böylece Erzincan'ı yeniden kuşatma altına aldı. Kış mevsiminin gelmesine bakmaksızın kuşatmayı devam ettiren Ak-koyunlu hükümdarı sonunda burayı ele geçirdi. Böylece Erzincan ve havalisi tamamen Ak-koyunluların hâkimiyetine girdi.³⁸ Erzincan'ın hâkimiyet altına alınmasından sonra Çemişkezek'te Bayındırlıların eline geçti. Kara Yülük Osman Bey bu bölgenin yönetimini yeğeni Nur Ali Bey'e bıraktı. Arkasından Urum Saray³⁹ yaylağına gitti.⁴⁰ Bu sırada Besni başta olmak üzere diğer Memlûk kaleleri üzerine Bayındırlı Türkmenlerinin akın yapmaları ayrıca Ak-koyunluların Erzincan ve Harput ile ilgilenmeleri ve hâkimiyet altına almaları Memlûk-Akkoyunlu ilişkilerini oldukça gergin bir havaya soktu. Buna bir de sınır gerginliklerinin de eklenmesi üzerine Memlûk hükümdarı Barsbay, 1429'da bir öncü kuvveti Harput'u kurtarmak üzere Anadolu'ya gönderdi. Fakat Memlûk kuvvetleri Şam'da toplandığında Ak-koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey'in Erzincan'ı ele geçirdiği haberi geldi.⁴¹

Ak-koyunlu hükümdarı Şirvan-şah Halilullah'a yardım etmek ve Kara-koyunlular üzerine sefer yapan Timurlu hükümdarı Şahruh'a yardım etmek amacıyla Erzurum üzerinden Azerbaycan'a doğru hareket etti. Bu sırada Erzurum Kara-koyunlu emirlerinden Duharlı Pir Ahmed'in elinde bulunuyordu. Ak-koyunlu hükümdarı, Erzurum önlerine gelince vakit geçirmeden şehri kuşattı. Buna karşı Pir Ahmed, mukavemet ettiyse de durumun kötüleşmesi üzerine şehri Ak-koyunlu hükümdarına teslim etti. Böylece Erzurum Ak-koyunluların hâkimiyetine girdi.⁴²

Şahruh'un üzerine geldiğini haber alan Kara-koyunlu hükümdarı İskender Mirza, Erzurum yoluyla Osmanlı ülkesine sığınmaya karar verdi. Kara-koyunlu hükümdarının kaçtığı haberi Şahruh'a ulaştığında arkasından Muhammed Cuki'nin komutasında altmış bin kişilik orduyu onu takip etmesi için gönderdi. Bu arada Şahruh, öteden beri kendileri ile ittifak halinde bulunan ve yardım eden Kara Yülük Osman Bey'e haber göndererek batıya çekilen Kara-koyunlu hükümdarının yolunu kesmesini istedi. Kara-koyunlu hükümdarı yanında az bir kuvvet bulunmasına rağmen Erzurum önlerine geldi. Bu sırada Muhammed Cuki de Çoban Dede köprüsüne ulaştı. Olayların akışı iki Türkmen devletini Erzurum önlerinde bir hesaplaşmaya götüreceği de belli olmuştu. Nihayet İskender Mirza, Erzurum ovasının kuzeyinde bulunan Karaz önlerine geldiği zaman burada Ak-koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey'i Ak-koyunlu ordusunun başında bekler buldu. İskender Mirza önce barış yolunu deneyerek Ak-koyunlu hükümdarından geçiş izni vermesini istedi.⁴³

Ancak Osman Bey'in savaşta direnmesini gören İskender Mirza, ordusunu kesin sonuçlu bir savaşa hazırladıktan sonra bütün gücü ile Ak-koyunlu ordusuna saldırdı. Kısa süre içinde iki Türkmen ordusu birbirinin üzerine yüklendi. Savaşın şiddetli anında Kara Yülük Osman Bey atından düşerek başından yaralandı. Savaş devam ederken Şeyh Hasan babasının yaralandığını görünce yaralı babasını Erzurum'a götürdü.⁴⁴ Neticede Kara-koyunlu hükümdarı Ak-koyunluları mağlup ederek Pilten Bey'i esir aldı. Kara-koyunluların önünden kaçanlar

³⁴ Bu kelimenin, Yukarı ve Aşağı Tercan şekline de rastlamak mümkündür. Tercan-ı Ulya, Tercan-ı Süfla diğer karşılıkları olmaktadır. Bu isimler Karasu- Tuzla çayına göre ele alınmalıdır. Kitab-ı Diyarbekriyye'de iki Tercan'a karşılık olarak Tercanat kelimesi kullanılmıştır. Bkz. Enver Konukçu, "Tercan Tarihi", Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan, Ankara 1998, s. 29.

³⁵ Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 90; Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2006, s. 146-147; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tevfik Bıyıkoğlu, Ankara 1992, s. 28; Yücel, Yaşar, "Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri", *Belleten*, XLIX/193-195, Ankara 1986, s. 291.

³⁶ Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, s. 91; Avadis K. Sanjian, *Colophons Of Armenia Manuscripts 1301-1480*, Cambridge 1969, s. 176.

³⁷ Tihranî, *age*, s. 90.

³⁸ Tihranî, *age*, s. 92.

³⁹ Erzincan yakınlarında şimdi Mecidiye olarak anılmaktadır.

⁴⁰ Tihranî, *age*, s. 94.

⁴¹ Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, s. 92.

⁴² Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 107-108; Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, s. 217; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s. 106-107; Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara 1984, s. 133; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 70; Mükrimin Halil Yinanç, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1944, s. 351.

⁴³ Tihranî, *age*, s. 109-110; Hasan Rumlu, *age*, s. 213; Woods, *age*, s. 95.

⁴⁴ Tihranî, *age*, s. 111-113.

Erzurum'a sığındı. Osman Bey ise aldığı yara dolayısıyla hayatını kaybetti ve oğlu Şeyh Hasan tarafından bilinmeyen bir yere gömüldü.⁴⁵

Savaşın kısa bir süre sonra Timurlu kuvvetleri de Erzurum önlerine geldi. Zaten savaşın kazanılmasından sonra Kara-koyunlu başbuğu batıya çekilmişti. Karaz'daki manzarayı gören Timurlu komutanı Muhammed Cuki, hayretler içinde kaldı. Vakit kaybetmeden batıya doğru hareket eden Cuki Mirza nihayet Koyulhisar'da İskender'e ulaştı. İki taraf arasında yapılan savaşta Kara-koyunlu başbuğu güçlü Timurlu ordusu karşısında mağlup oldu.⁴⁶ Buna karşılık Prof. Dr. Enver Konukçu, Cuki'nin Kara-koyunlu hükümdarını Akşehir'e kadar takip ettiğini sonra geri döndüğünü ifade etmektedir.⁴⁷

Ak-koyunlu başbuğunun ölümü üzerine abisi Ahmed Bey'i oğulları Kılıç Arslan, Kutlu ve Hüseyin beyler, Bayındırlıların başına geçebilmek için harekete geçtiler. Ancak ulus bu başbuğlara fazla ilgi göstermedi. Bunun üzerine Kutlu Bey kendi yönetiminde bulunan Bayburt'a, Kılıç Arslan Bey ise Palu'ya gitti.⁴⁸ Ak-koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey'in ölümünden sonra başka bir gelişme daha oldu. Palu'ya çekildiğini gördüğümüz Kılıç Arslan, az sonra Erzurum'a hâkim olmak üzere harekete geçtiyse de buna muvaffak olamayarak tekrar Palu'ya çekilmek zorunda kaldı.⁴⁹

Karaz Savaşında babalarının yanında olan Celaleddin Ali Bey, Muhammed Bey ve Mahmud Bey bu mağlubiyet üzerine Erzurum ve havalisinde fazla kalmayarak Bayındırlı ordusu ile birlikte ulusa hareket ettiler. Onlar ulusa geçmeden önce Cihângir Mirza da Tercan'da Ali Bey'e ulaştı.⁵⁰ Babasının ölümünden haberi olmayan Ali Bey, Tercan'da iken Erzurum'dan gelen acı haberi aldı. Bunun üzerine önce taziye merasimi daha sonra da tahta çıkma merasimi icra edildi. Esasen ulus içinde çok sevilen Ali Bey Ak-koyunlu tahtına oturdu.⁵¹ Kaynakta onun tahta oturması konusunda Ak-koyunlu başbuğlarının birbirleriyle anlaşmaya ve ittifaka vardıkları kaydedilmektedir. Nitekim 1435'de Diyarbakır'da yazılan bir Ermeni kaynağında Ali Bey'in, babası Kara Yülük Osman Bey tarafından daha önce veliaht olarak ilan edildiği kaydı yer almaktadır.⁵² Bundan dolayı Ak-koyunlu başbuğları ona itaat edip hükümdarlığını kabul ettiler. Oğlu Cihângir Mirza'yı vekil bırakan Ali Bey, Cuki Mirza'nın yanına gitmek için hareket etti. Nihayet Erzincan'da ona ulaştı.⁵³

Ak-koyunlu hükümdarı Ali Bey, 1435'de bir yandan öteden beri ittifak halinde buldukları Timurlu hükümdarı Şahruh'a diğer yandan da güçlü komşuları olan Memlûklulara hükümdarlığını kabul ettirip emirlik berati ve hilati alıp Ak-koyunluların başına geçtiyse de ulus içinden itiraz eden de oldu. Özellikle Mardin valisi olan kardeşi Hamza Bey'in baskılarına maruz kaldı.⁵⁴ Belki de Timurlu hükümdarı Şahruh, Ak-koyunlular içinde belirecek olan mücadeleyi öngördüğünden dolayı onun hükümdar olmasını sağladı. Özellikle Erzincan'da bulunan Muhammed Cuki Mirza'nın huzurunda, Ak-koyunlu başbuğlarının katıldığı ikinci bir kurultay toplandı. Bu kurultaya katılan kardeşleri Şeyh Hasan ve Yakup Bey, ayrıca Yakup Bey'in oğlu Cafer ve Nur Ali gibi güçlü Ak-Koyunlu başbuğlarının onayı ile Ali Bey ikinci kez Ak-koyunluların hükümdarı olarak ilan edildi. Bu kurultayda yeni bir gelişme daha oldu ki, Cuki Mirza, Yakup Bey'e Erzincan'ı ıktta olarak verdi.⁵⁵ O da şehrin yönetimine oğlu Cafer Bey'i tayin ettikten sonra Kemah'a doğru gitti.⁵⁶

Ak-koyunlu hükümdarı Celaleddin Ali Bey, Bayındırlıların başına geçtikten sonra özellikle iki kuvvetli muhalefet ile karşılaştı. Bunlardan bir Kara-koyunlu hükümdarı İskender Mirza ve diğeri de bu sırada Mardin valisi bulunan kardeşi Hamza Bey'di. Hatta bu sırada Diyarbakır'ı ele geçiren Hamza Bey, Ali Bey'in hükümdarlığının tasdik edildiği kurultaya katılmayan diğer Bayındırlı şehzadeleri tarafından da "Uluğ Bey" olarak tanındı. Ulusta çıkan ikilik karşısında Ali Bey, Osmanlı hükümdarı II. Murad'a sığındı. II. Murad Bey, kendisine İskilip ve yörelerini dirlik olarak verdi. Ancak burada fazla kalmayan Ali Bey, tekrar Erzincan'da bulunan oğullarının yanına döndü. Bir ara Mumlûklarla temasa geçti ve onlardan sağladığı yardımla durumunu kuvvetlendirmek istemişse de buna muvaffak olamadı. Bu arada Ak-koyunluların Uluğ Bey'i olan Hamza Bey, Erzincan ve havalisini hâkimiyeti altına alarak durumunu kuvvetlendirmek istediysse de şehri ele geçirmede. Ancak Mardin'i ele geçirmek üzere harekete geçen Kara-koyunlu başbuğu İsfahan Mirza'yı mağlup etmesi üzerine, ulus

⁴⁵ Tihranî, *age*, s. 114; Hasan Rumlu, *age*, s. 215.

⁴⁶ Tihranî, *age*, s. 114-115.

⁴⁷ Konukçu, *age*, s. 107.

⁴⁸ Tihranî, *age*, s. 114.

⁴⁹ Woods, *age*, s. 124.

⁵⁰ Tihranî, *age*, s. 115.

⁵¹ Woods, Muhammed, Mahmud, Ali Bey ve Ali Bey'in oğlu Cihângir Tercan yakınlarında gayr-ı resmi bir kurultay toplayarak Kara Yülük Osman Bey'in oğlu Ali Bey'i yerine veliaht gösterdiğini ifade ederek Akkoyunlu hükümdarı olarak Ali Bey'i tanıdıklarını, ancak Mardin bölgesini elinde bulunduran Hamza ile Erzincan ve Kemah bölgesini elinde bulunduran böylelikle de geniş yaylaqlara hükmeden Yakup ve oğlu Cafer gibi güçlü Akkoyunlu beylerinin toplantıya katılmadıklarını belirtmektedir. Bkz. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, s. 124-126.

⁵² Andreasyan, "XIV. ve XV. Yüz Yıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", s. 112.

⁵³ Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 115-116; Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, s. 215-216.

⁵⁴ Cönce, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", s. 126.

⁵⁵ Hasan Rumlu, *age*, s. 217; Woods, *age*, s. 126.

⁵⁶ Tihranî, *age*, s. 119.

OSMANLI-AK-KOYUNLU İTTİFAKI VE FERAH/FERRUH-ŞAD BEY'İN ZELHE SAVAŞI

içindeki durumunu iyice kuvvetlendirdi. Mücadeleden yılmayan Hamza Bey, babasının hâkim olduğu bölgelerin büyük bir kısmını eline geçirdiği gibi Bayındırlı başbuğlarını büyük bir bölümüne kendi hâkimiyetini kabul ettirdi. Bu arada Mısır sultanından hilat ve menşur aldığı gibi adına da sikkede bastırdı.⁵⁷

Ancak çok geçmeden Hamza Bey Diyarbakır'da hayatını kaybetti. Böylece Ali ve Hamza beylerin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Bayındırlılar arasında birlik sağlanamadığı gibi ulus ikindeki mücadele iyice kuvvetlendi. Bu mücadelelerde iktidarı ele geçiren Cihangir (1444-1453) zamanında da iç çekişme devam etti. Aslında bu mücadele kuzeyde yaylakları elinde tutan oymaklar ile güneyde kışlakları elinde tutan oymaklar arasında yapılan bir mücadele idi. Bu bölgeler arasındaki göç yolları bir türlü kuvvetli bir siyasi otoritenin hâkimiyeti altına alınamadı. Bu durum Ak-koyunluların büyük hükümdarı Uzun Hasan'ın tahta geçmesine kadar devam etti. Ancak Celaeddin Ali Bey'in oğlu Uzun Hasan Bey, Diyarbakır'ı ani bir baskınla ele geçirmesinden sonra içte ve dışta bütün rakiplerini ortadan kaldırarak yeni bir dönemi başlattı. Hatta ağabeyi Cihangir'in yardımına gelen Kara-koyunlu ordusunu 1457'de Diyarbakır yakınlarında Dicle kıyılarında ağır bir mağlubiyete uğrattı. Bu galibiyet ona büyük bir şöhret kazandırdı. Bu muzafferiyetten sonra ağabeyi Cihangir ve mahiyeti dahi Uzun Hasan'ın yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı.⁵⁸

Uzun Hasan dönemi Ak-Koyunlular için büyük bir gelişme dönemi oldu. Hanedan mensupları arasında çekişmeyi sona erdirerek birliği sağlayan Uzun Hasan, Bayındırlı sınırlarını genişletmeye başladı. 1457 ve 1462 yıllarında Gürcistan üzerine yaptığı iki seferle bölgeyi hâkimiyeti altına alırken 1458'de Trabzon Komnenos Devleti'ni sıradan bir vasal devlet haline getirdi. Yapılan anlaşma sonucunda Komnenos hükümdarı Kolo İonnes'in kızı Katerina/Despina Hatunla evlendi. Aynı zamanda o, Bayındırlıları yeniden teşkilatlandırarak büyük bir imparatorluk haline getirdi. Yeni kanunlar çıkararak anlaşmazlıkları giderdiği gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaylak ve kışlak hayatını sükûnetle yaşayan ulusu birleştirdi.⁵⁹

Uzun Hasan muazzam bir kuvvet meydana getirerek 1470'den itibaren gerek Anadolu beyliklerinin ve gerekse batılı devletlerden elde edeceği yardımla Ak-koyunluları bir cihan devleti haline getirmeyi hedefledi. Bu hedefini gerçekleştirmek üzere Venediklilerle Tebriz'de bir anlaşma imzaladı (1471). Bu anlaşmaya göre Venedikliler ile Ak-koyunlu Devleti, Osmanlı Devleti yıkılıp tarih sahnesinden silinene kadar bu devletle mücadeleye devam edeceklerdi. Yine bu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra Anadolu Bayındırlıların, geri kalan Rumeli'deki topraklar da Venedik ve müttefiklerinin eline geçecekti. Bu itibarla Ak-koyunlu hükümdarı Uzun Hasan, 1472'ye kadar doğudaki faaliyetlerini tamamlayarak batıya dönmeye karar verdi ve en güçlü rakibi olan Osmanlı Devleti ile mücadele etmek için kesin kararını verdi.⁶⁰ Esasen Uzun Hasan, Osmanlıları vurmak istediğini Kılıçarslanoğlu Alai Bey'e gönderdiği mektubunda açıkça belli etmektedir. Çünkü mektubunda, Azerbaycan'ı, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap, Fars, Kirman, Luristan, Sistan ve Horasan'ı ele geçirdiğini bundan sonra Allah'ın takdiri ile batıya dönmek kararını verdiğini o taraflara geldiği vakit herkesin ağızbirliği etmesi lazım geldiğini, yani her taraftan yardım beklediğini ve Karaman Beyliği'nin de yanında olduğunu bildirmiştir.⁶¹

Böylece Uzun Hasan tarafından sürekli tahrik edilen Fatih Sultan Mehmed de artık Ak-koyunlularla hesaplaşmanın kaçınılmaz olduğunu görmekte ve hazırlıklarını buna göre yapmaktaydı. Nihayet Uzun Hasan, 1464'de Karamanoğlu İbrahim Bey'in ölümü ile birlikte ortaya çıkan Karaman veraseti meselesi ile pek yakından ilgilenmeyi siyasetine uygun buldu. Bundan dolayı Karamanlı tahtına geçmek isteyen İshak Bey'in davetini memnuniyetle kabul ederek onu Karaman tahtına oturttu. Ancak Fatih'in halazadesi olan Pir Ahmed'e yardım etmesi durumu değiştirdi. Çünkü yapılan mücadelede İshak Bey mağlup olarak Uzun Hasan'ın yanına kaçtı. Fakat bir süre sonra da Osmanlı sultanının yardımıyla tahta çıkan Pir Ahmed Bey'de Fatih Sultan Mehmed'e cephe aldı. Bu karışıklığı düzeltmek için Osmanlı ordusu Karamanlı seferine çıktı. Bunu müteakiben de Uzun Hasan, Karamanlılara yardım etmek üzere 1472'de otuz bin kişiyi Osmanlılar üzerine sevk etti. Ak-koyunlu ordusu Sivas ve Tokat taraflarını yağmalayarak Karaman taraflarına doğru hareket etti. Diğer yandan Uzun Hasan, bir elçisini de Fatih Sultan Mehmed'e göndererek Karamanoğlu'nun affedilmesini rica etti. Osmanlı kaynaklarına göre Osmanlı topraklarına saldıran Bayındırlı ordusu Sivas ve Tokat'ı yağmalayarak halka merhametsiz davrandı.⁶² Nitekim Anadolu içlerine akın yapan Ak-koyunlu ordusu, 18 Ağustos 1472'de Beyşehir ile Konya arasındaki Kireli mevkiinde Osmanlı kuvvetleriyle karşılaştı. Yapılan savaşta Ak-Koyunlu birlikleri adeta imha edildi. Osmanlı ordusunun kazandığı bu zafer Otlukbeli'nin gerçek habercisiydi. Ancak Uzun Hasan, bunu kötü sonucu

⁵⁷ Cöhce, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", s. 126.

⁵⁸ Cöhce, a.g.m., s. 127.

⁵⁹ Cöhce, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", s. 127.

⁶⁰ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 192; Cöhce, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", s. 128; Konukçu, *Otlukbeli Savaşı*, 22; Hinz, *Uzun Hasan*, 52.

⁶¹ Cöhce, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", s. 128; Konukçu, *Otlukbeli Savaşı*, 22.

⁶² Tusun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, haz. M. Tulum, İstanbul 1977, s. 135; İbn Kemal, *Al-i Osman*, VIII. Defter, haz. Ahmet Uğur, Ankara 1997, s. 321-331.

değerlendiremediği gibi Osmanlılara karşı düşmanlık yaparak Fatih Sultan Mehmed'i üzerine çekmeye devam etti.⁶³

Ak-koyunlu ordusunun Sivas ve Tokat'ta yağma yaptığını ve Osmanlı tebaasına zarar verdiğini, ayrıca Uzun Hasan'ın düşmanlıkta devam ettiğini gören, Fatih Sultan Mehmed, bir mektup gönderdi. O mektubun da,

“Bundan önce annenin ricası ile pençe-i gazabımdan kurtulmuşsun. Biz de seni islah olmuş ve semt-i salaha yönelmiş kabul ederek affetmiştik. Hâlbuki senin gibi imansızın benim zamanımda saltanat davasında bulunması haramdır. Senin kendin gibi birkaçına şiddet yoluyla galip gelmene, kendi topraklarında gösterdiğin gurur ve azametine hatta bütün kudret ve şevketine bizim müsaade ve müsamamamız sebep oldu. Buna rağmen gururlanarak ve kendinden geçerek padişahanem hukukunu unutarak adaletli idarem altında rahat yaşayan Tokat'a ve sonra da Karaman ülkelerine askerlerini göndererek ahaliye zulmettiğin birtakım şiddetlere başvurduğun ve rezaletlere sebep olduğun malumumuzdur. Onun için cezanı vermek üzere bu yılın baharında harekete karar verdik. Seni affetmek katiyen düşünülmemektedir. Beyhude zahmet çekme. Sen vilayet yıkmayı padişahlık mı sandın? Çekinmeden, korkmadan topraklarımızı tecavüz ettiğin için kılıcımız senin göğsünde kana bulanmalıdır. Er isen meydana gel. Kadın gibi delikten deliğe girme. Hazırlıklarını yap. Haber verilmedi deme! Zira ki vücudu habisin arza-i telefdür ve bu babda özü ve bahane bertarafır”

diyerek açıkça Ak-koyunlu hükümdarını tehdit etti.⁶⁴

Fatih Sultan Mehmed kısa zamanda Osmanlı ordusu savaşa hazır hale getirirken bu sırada Karamanoğlu ve Venedik'te Uzun Hasan'ı Osmanlılar aleyhine teşvik etmeye devan ettiler. Nihayet 1473 baharında Osmanlı sultanı, Venedikli ve diğer düşmanların arkadan vurma ihtimaline karşı Rumeli muhafazası için küçük oğlu Şehzade Cem'i Edirne'de bırakıp kendisi, vezirleri, beyleri ve askeri ile İstanbul'dan Anadolu tarafına yöneldi. Öncelikli olarak Akıncı beyi Mihaloğlu Ali Bey'e Sivas üzerine akıncılar yapmasını söyledi. Kardeşi İskender Bey'i Kayseri Sancağına ve Baki Bey'i de Subaşı olarak Niksar'a tayin etti.⁶⁵ Bayındırlılara karşı kesin zafere ulaşmak isteyen Fatih Sultan Mehmed, merhaleleri menzil menzil kat ederek Sivas'a geldi. Osmanlı ordusunda Şehzade Bayezid sağ kola komuta edecekti. Şehzade Mustafa ise sol kola komuta edecekti. Merkezde Fatih Sultan Mehmed bulunuyordu ki yeniçerilerde onun önünde idi.⁶⁶

Fatih Sultan Mehmed, disiplin, intizam, ikmal, iaşe, idare ve irtibat bakımından dünyada hiçbir devletin sahip olmayı hayal dahi edemeyeceği mükemmellikte bir ordu ile hareket etti. Nitekim bu mükemmeliyeti Uzun Hasan da takdir ederek heyecanlanarak, “vay kahpe Osmanoğlu ne derya düzmüş” demekten kendisini alamadı. Sivas'a ulaşıldığında muhtemel tuzak ve baskınlara karşısında ve yapılacak meydan muharebesi için geliştirilecek taktiklerin denendiği bir tatbikat yapan Osmanlı ordusu, buradan itibaren ileri harekâta başladı. Esasen bu sırada Osmanlı öncü birlikleri 4 Ağustos 1473'de Tercan yakınlarında bu günkü Mercan ovasında Edebük köyünün karşısında Fırat Nehri'ni geçtikleri anda pusuya düşürülerek mağlup edildiler⁶⁷. Söz konusu öncü savaşında Ak-koyunlular kurdukları pusu ve tuzakla büyük bir başarı kazandılar. Aslında uzun Hasan'ın niyeti Tercan'dan hareketle Erzincan üzerinden Sivas'a doğru ilerleyerek, bu şehre ulaşmaktı. Fakat Osmanlı sultanının kendisinden önce Sivas'a ulaştığını öğrenince bu kararından vazgeçti.⁶⁸

Uzun Hasan ilk hamlede Tercan ve çevresinde toplayabildiği altmış bin kişiye yaklaşan kuvvetiyle, Osmanlı ordusunun Fırat boyunda, nehri geçişi sırasında doğaçak fırsattan yararlanarak sonuç almaya karar verdi. Çünkü Ak-koyunlu ordusunda top, tüfek ve ateşli silahlar bulunmadığından Uzun Hasan'ın kendisi de bu silahların muharebedeki etkilerini de henüz yeteri kadar bilmiyordu. Onun için harekât planını “Erzincan-Tercan doğrultusunda ilerleyecek Osmanlı ordusunun en zayıf anını beklemektir. Ak-koyunlu hükümdarının beklediği en zayıf an ise Osmanlı ordusunun Fırat vadisinde, özellikle bu vadinin Sansa boğazı kesiminde yürüyüş halinde bulunduğu zamandı. Ancak Uzun Hasan'ın yaptığı bu plan, yapılacak olan ve Oğuz'un bir birinin üzerine bütün gücü ile yüklendiği savaşta uygulanamadı. Bu plan yalnızca Osmanlı öncü birliklerine uygulanabildi.⁶⁹

Öte yandan Fatih Sultan Mehmed, meydan muharebesi taktiğinin şaheserini bu savaşta verecek ve yeniçağın ilk yarısında geçen dünyanın en büyük meydan muharebesini yapacaktır. Zira Osmanlı sultanı, Uzun Hasan'ın beklediği gibi ordusunu Sansa vadisine sokmayarak Erzincan üzerinden Bayburt istikametine yöneldi. Esasen Osmanlı sultanı, Ak-koyunluları kesin sonuçlu bir muharebeye zorlamakla da çok yerinde bir davranış sergiledi. Neticede Fatih Sultan Mehmed'in ateşli silahları, bilhassa topçu ateşini dehasına has bir şekilde yönlendirip meydan muharebesinde kullanmasıyla o dönem için kısa sayılabilecek sekiz saat gibi bir sürede kesin neticeyi alırken, süvari birliklerinden kurulan Ak-Koyunlu ordusuna verdiği zayıfta korkunç boyutlara ulaştı.⁷⁰

⁶³ Cöhce, agm, s. 129.

⁶⁴ Tursun Bey, age, s. 136; İbn Kemal, age, s. 332-333.

⁶⁵ Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman*, çev. Nihal Atsız, Ankara 1985, s. 178; İbn Kemal, age, s. 331-332.

⁶⁶ Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman*, s. 179.

⁶⁷ Cöhce, “Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular”, s. 130.

⁶⁸ Cöhce, agm, s. 130.

⁶⁹ Cöhce, agm, s. 130-131.

⁷⁰ Cöhce, agm, s. 131.

OSMANLI-AK-KOYUNLU İTTİFAKI VE FERAH/FERRUH-ŞAD BEY'İN ZELHE SAVAŞI

İki Oğuz devletinin birbirleriyle yaptıkları savaşta Kayılar karşısında Bayındırlılar mağlup oldu. Bu mağlubiyet üzerine Uzun Hasan, bir daha Osmanlıya sataşmamak için azami gayret gösterdi. Savaşın sonunda Otlukbeli'nde üç gün kalan Fatih Sultan Mehmed, savaştan sonra Ak-koyunlu ordusunun geriye kalanlarını takip ettirmedi. Bu arada tutsak alınan Bayındırlı Türkmenleri de serbest bırakılarak gönülleri alındı.

Osmanlı-Ak-koyunlu münasebetleri, Uzun Hasan'ın Otlukbeli savaşında mağlup olmasından sonra farklı bir yola girerek yerini iyi ilişkilere bıraktı. Erzurum ve Erzincan yörelerindeki Bayındırlı aileleri Osmanlı hizmetine girdiler. Fatih Sultan Mehmed'den sonra Osmanlı tahtına geçen oğlu II. Bayezid, Trabzon valiliğine Selim Han'ı tayin etti. Şehzade Selim'in valiliği sırasında Osmanlıların doğuya karşı siyasetlerinde değişiklik oldu.⁷¹

Uzun Hasan'ın vefatından sonra oğlu Halil Sultan Ak-koyunlu tahtına oturdu. Ancak Yakup Bey ile yaptığı savaşta hayatını kaybetti.⁷² Uzun Hasan'dan sonra Ak-koyunluların en kıymetli hükümdarları arasında sayılan Yakup Bey tahta çıktı. O öncelikle babasının beylerini kendisine bağladı. Ardından İsfahan ve Şiraz'da ortaya çıkan isyanları bastırdı. Daha sonra Ak-koyunluların kendi aralarında mücadele etmelerinden istifade edip Diyarbakır'ı hâkimiyet altına almak için bölgeye akınlar yapan Memlük ordusunu mağlup etti.⁷³ Gürcistan üzerine sefer yaparak yeniden Ak-koyunlu hâkimiyetini kabul ettirdi. Bu sırada Kıpçak Atabeklerinin başında bulunan Menûçehr/Manuçar bulunuyordu. 1482'de Tebriz'den hareket eden Ak-koyunlu ordusu, Atabekler bölgesinden Azgur ve Ahıska'yı ele geçirdiği gibi Tiflis'i de Ak-koyunlu vilayeti haline getirdi.⁷⁴

Yakup Bey döneminde Ak-koyunlu devleti dış sorunlarla karşılaştığı gibi içerden de bazı meseleler ortaya çıktı. Karşılan sorunların başında Uzun Hasan'ın da damadı olan Şeyh Haydar'ın Şii mezhebinin yayma faaliyetleri gelmektedir. Bilindiği gibi Şeyh Haydar, Uzun Hasan'ın kızı Alemşah Hatun ile evliydi. Bundan yararlanarak Ak-koyunlu ülkesinde rahat hareket ediyordu. Ancak bir süre sonra onun Şiiliği yayması Ak-Koyunlular için olduğu kadar bölge açısından da büyük bir tehlikeydi. Nihayet Şeyh Haydar'a karşı Şirvan hükümdarı Ferruh Yesar harekete geçti. Aynı zamanda Ak-Koyunlu hükümdarı Yakup Bey'den de yardım istedi.⁷⁵

Ak-Koyunlu sultanı bu sırada Sultaniye yakınlarındaki Güzeldere yaylağında idi. Ak-Koyunlu sarayında Şeyh Haydar'ın durumu her yönüyle tartışıldıktan sonra, onun memleketler ele geçirmek niyetinde olduğu iyice açığa çıktığına kanaat getirilerek Şirvan şaha yardım etmeye karar verildi. Biçenli Süleyman Bey, kalabalık bir ordu ile Azerbaycan'a gönderildi. Aynı zamanda Erdebil hâkimi Cakırlı Ömer Bey de askerleriyle onlara katıldı. Böylece daha kalabalık bir hale gelen Ak-Koyunlu ordusu Tabersaran'a geldi. Bu sıralarda Şirvan'ın kuzeyinde akınlarda bulunan ve Derbend'i kuşatmakta olan Şeyh Haydar, haberi alınca kuşatmayı kaldırarak Ak-Koyunlu ordusunu karşılamaya çıktı. Tabersaran'da Süleyman Bey'in kumandasındaki Ak-Koyunlu ordusuyla yapılan savaşta Şeyh Haydar mağlup edilerek öldürüldü ve cesedi Tabersaran'a gömüldü. Ayrıca başı kesilerek Tebriz'e gönderildi.⁷⁶ BU savaştan az sonra da Ak-Koyunlu hükümdarı hayatını kaybetti. Bundan sonra Ak-Koyunlu ülkesi uzun yıllar sürecek olan iktidar kavgasının içine sürüklendi. Ak-Koyunlu şehzadeleri arasındaki taht kavgalarına ilave olarak vilayetlerdeki Türkmen reislerinin de birbirleriyle çekişmeleri zaten toplama bir orduya sahip olan Ak-Koyunlu Devleti'ni iyice zayıflattı.⁷⁷

Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra Türkmenler, onun oğulları Şah İsmail ve İbrahim'i emin bir yere sakladılar. Aslında Şah İsmail ve kardeşi, Erdebil'in Anadolu lular mahallesinde oturan aba ad ve lakaplı bir kadının yanına gizlendi. Diğer yandan Ak-Koyunlu İbe Sultan, Şeyh Haydar'ın hayatta kalan oğullarını ele geçirmek için şehirde sıkı bir arama yaptı. Bu arama sırasında şeyhlerinin oğullarının ele geçirileceğinden korkan Şamlu lala Hüseyin Bey ile Dulkadırlı Dede Abdal Bey ve Anadolu Gök Ali gibi ileri gelen müritler, Şah İsmail ve kardeşini Lehican/Gilan'a kaçırdı.⁷⁸ Şah İsmail, Gilan'da altı yıldan fazla kaldı. O, gizlendiği bu zaman zarfında sofuları tarafından unutulmadı. Hatta çoğu Anadolu ve Azerbaycanlı Türkmenler tarafından hediyelerle ziyaret edildi. Esasen bu sırada Ak-Koyunlular arasında başlayan saltanat mücadeleleri kanlı bir şekilde devam ediyordu. Sultan Yakup'tan sonra oğlu Baysungur, Rüstem Mirza ve Göde Ahmed Bey Tebriz'de Ak-Koyunlu tahtına geçtilerse de saltanatları kısa sürdü. Bundan sonra Murad Bey Şirvan'da, Elvend Mirza Azerbaycan'da ve Muhammedî Mirza'da Yezd'de hükümdarlıklarını ilan ettiler.⁷⁹

Ak-Koyunlu Devleti'nin gücünü kaybetmesi Şah İsmail'in harekete geçmesine sebep oldu. Karşısında güçlü bir Ak-koyunlu hükümdarının kalmadığını gören Şah İsmail, dedesi Uzun Hasan'ın bıraktığı devletin idaresini ele almak zamanının geldiğini anlayarak saklandığı yerden yani Gilan'dan ayrılarak yanında bulunan birkaç yüz müridi ile Tarım'a geldi. Buradan Erdebil'e gelerek atalarının mezarlarını ziyaret etti. Ancak burada Cakırlı Sultan

⁷¹ Enver Konukçu, "Akkoyunlu Ferruhsad Bey'in Zelhe Savaşı", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, Nisan 1997, s. 34.

⁷² Hasan Rumlu, *age*, s. 547-555.

⁷³ Ahmet Toksoy, "Ak-Koyunlular", *Ortak Türk Tarihi*, IV. Ankara 2019, s. 346.

⁷⁴ Münecimbaşı Sahafî'l-Ahbar, III, *İstanbul 1285*, 165-166; Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, s. 497.

⁷⁵ Toksoy, "Ak-Koyunlular", s. 346; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu*, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988, s. 195.

⁷⁶ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010. s. 33-34.

⁷⁷ Gündüz, *age*, s. 42.

⁷⁸ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, III, İstanbul 1979, s. 344; Gündüz, *age*, s. 39.

⁷⁹ Toksoy, *agm*, s. 346; Uzunçarşılı, *age*, s. 195.

Ali Bey'in ikazı üzerine fazla kalmayarak ayrıldılar. Bu arada müridleri Irak ve Azerbaycan'a haber göndererek Şah'ın hurucunun haberini yaydılar. Böylece huruç haberini alan müritleri de onun etrafında toparlanmaya başladılar. Şah İsmail kışın yaklaşması üzerine Hazar Deniz'i kıyısındaki Arcuvan/Ercivan'da kışladı. Baharın gelmesiyle birlikte Ercivan'dan hareket ederek Gökçe Göl'e civarına geldi. Bura iken Anadolu'daki müritlerine Erzincan'da toplanmaları için ulaklar gönderdi. Kendisi de Sa'ad Çukuru/Sürmeli Çukuru bölgesine hareket etti. Dokuz Ulam'a havalisine geldikleri zaman burada İsmail'e yeni katılımlar oldu ve güçleri iyice arttı. Buradan Erzincan'a doğru hareket ederek Kağızman ve Erzurum'dan geçip Tercan'a ulaştı. Tercan'da çok kalmayan İsmail, şehrin hemen güneyinde bulunan Sarıkaya yaylağına geldi (1500). Burada bulunan Ustacalular Şeyhleri Haydar'ın oğlu İsmail'i karşılayarak ağırladılar. Sarıkaya'da iki ay kaldıktan sonra Erzincan'a doğru hareket etti. Erzincan'da bulunduğu zaman zarfında Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Dulkadırlu, Karamanlu ve Varsak Türkmenleri Erzincan'a gelerek İsmail'i ziyaret ettiler. Görüldüğü kadarıyla Safevi Devleti'nin temeli bu Türkmen guruplarıyla atıldı.⁸⁰

Osmanlı Sultanı II. Bayezid, Modon ve Koron'un fethiyle meşgul olduğu bir sırada Şah İsmail, 1501 yılında tekrar Erzincan'a geldi. Şah İsmail'in geldiğini haber alan Osmanlı tebaasından binlerce kişi Erzincan'a şeyhlerini görmek için huzuruna çıktılar. Şah İsmail, daha sonra buradan ayrılarak Şirvan üzerine hareket etti. Şirvan galibiyetinden sonra Gülistan kalesini de ele geçirmek istediysen de Ak-Koyunlu Elvend Bey'in üzerine geldiğini haber alınca onu karşılamak için bu kararından vazgeçti. Nihayet iki Türkmen ordusu Nahcivan civarında bulunan Şerur mevkiinde karşılaştı. Elvend Bey yeğeni Şah İsmail ile yaptığı bu şiddetli savaşı kaybetti. Böylece yapılan savaşta Ak-Koyunlular mağlup oldukları gibi Azerbaycan hâkimiyetini de kaybettiler. Bu zafer Şah İsmail'e Azerbaycan'ı ele geçiren Şah İsmail, Tebriz'de Şah olarak tahta oturdu.⁸¹

Şah İsmail bu zaferden sonra tekrar Erzincan havalisine gitmek için hareket etti. Onun bu hareketinin sebebi Ak-Koyunlu Elvend Bey'in Erzincan gibi Bayındırlıların hâkim olduğu coğrafyada asker topladığı haberlerinin gelmesiydi. Esasen kuvvetlerinin azlığı dolayısıyla bu sırada Şah İsmail'in de Anadolu'daki Türkmenlerden asker toplamaya ihtiyacı vardı. Yani o, Anadolu'daki ana müritler topluluğundan beslenmeye şiddetle ihtiyaç duymaktaydı. Şah İsmail önce Ala Dağ yaylağına geldi. Bir müddet burada kaldıktan sonra Ak-koyunlu hükümdarı Elvend Mirza'nın Sarıkaya'da bulunduğunu haber alınca süratle onun üzerine yürüdü. Şah İsmail'in hareketini üzerlerine geldiğini haber alan Ak-koyunlu askerleri ağırlıklarını bırakarak kaçtılar. Elvend Mirza ise buradan Tebriz'e oradan da Bağdat'a kaçtı. Geriye dönen Şah İsmail 1503'te Hemedan yakınlarında Alma Kulağı adı verilen yerde yukarıda da söylediğim gibi Ak-koyunlu hükümdarı Murad'a karşı parlak bir zafer kazandı. Bu zafer, Irak-ı Acem, Fars ve Kirman bölgelerinin onun hâkimiyeti altına girmesini sağladı.⁸² Görüldüğü kadarıyla bu dönemde Osmanlı-Safevi ilişkileri barış içinde devam etmekte zaman zaman Şah İsmail, Osmanlı Sultanı II. Bayezid'e mektuplar göndererek iyi ilişkileri devam ettirdi. Ancak Şah İsmail'in Dulkadıroğlu Alauddevle'nin üzerine yürümek için Erzurum-Erzincan yolunu kullanmak istemesi Osmanlı devlet adamlarının dikkatini çekti. Bu nedenle Erzurum-Erzincan yolunun neden kullandığı kendisine sorulduğu zaman, Şah İsmail verdiği cevabında, "*Osmanlı padişahu benim babamdır, onun memleketinde benim gözüm yoktur*" diyerek geçiş müsaadesi olarak seferini yaptı.⁸³ Aslında onun Osmanlı topraklarını kullanmasının nedenlerinden birisi Osmanlılara gözdağı vermek ve etraftaki müritlerinin toparlanmasını beklemektir.⁸⁴

Şah Kulu isyanından sonra Şah İsmail, tekrar Erzincan'a gelmek istedi. Hatta kendisi Tebriz'den hareket etmeden önce büyük emirlerinden birini bu bölgeye gönderdi. Emir maiyeti ve hizmetçileriyle gelerek Erzincan'a yerleşti. Bundan sonra Anadolu'daki müritler emirlerine katılmak için Erzincan'a geldiler. Ancak Doğu Anadolu'da gelişen olayları dikkatle takip eden Trabzon valisi Şehzade Selim duruma müdahale etmek zorunda kaldı. O, Safevi ordusunun Erzincan'a geldiğini haber alınca ve bu durumun giderek devlet için tehlikeli bir durum aldığını gördüğünden dolayı vali olarak bulunduğu Trabzon'dan Erzincan'a doğru hareket etti. İki taraf arasında yapılan savaşta Safevi ordusu dağıldıktan sonra Erzincan Safevilerden alındı ve Selim Han Trabzon'a geri döndü.⁸⁵

Görüldüğü gibi Ak-Koyunluların yıkılmasından sonra İran'da kendi devletini kuran Şeyh Haydar'ın oğlu Şah İsmail tahta geçtikten sonra, Tebriz merkezli kurulan diğer Türk devletleri İlhanlılar, Kara-koyunlu ve Ak-koyunlu gibi Doğu Anadolu ile yakından ilgilenmeye başladı. Hatta kendisine tabi olmak istemeyen Bayındırlılara karşı şiddete dayanan bir politika takip etti. Özellikle Bayburt, Mama Hatun/Tercan, İspir, Pasinler, Erzurum, Erzincan, Karakulak/Otlukbeli ve Pulur bu şiddet politikasından oldukça fazla etkilendiler. Hatta Kıpçak Atabeklerinden Mirza Çabuk, Avşarlardan Sevindik Han da Şah İsmail fırtınası karşısında duramadılar. Başkent

⁸⁰ Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. Cevat Cevan, Ankara 2004, s. 33-45; Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992, s. 15; Gündüz, *age*, s. 47-49.

⁸¹ Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 19-20; Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, s. 66-67.

⁸² Sümer, *age*, s. 20.

⁸³ İbn Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, s. 251; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, Ankara 1975, s. 228.

⁸⁴ Gündüz, *age*, s. 85.

⁸⁵ İbn Kemal, *age*, s. 259 vd.

İstanbul'dan ziyade şehzade Selim, gelecekteki tehlikeyi zamanında teşhis edebilmiş, Trabzon-Erzincan ve Bayburt havalisinin Safevi nüfuzunun altına girmesine müsaade etmedi.⁸⁶ Bölgede Tur Ali Bey'den itibaren yaylak ve kışlak hayatı yaşan Bayındırlı Türkmenleri Şah İsmail'e karşı Osmanlı devleti ile ittifak yaparak bu devleti desteklediler. Hatta Selim Han'ın Erzincan seferinde Osmanlı ordusunun yanında yerlerini aldılar ki bu ittifak daha sonra da devam edecektir.

24 Nisan 1512'de Osmanlı tahtına çıkan Selim Han, kardeşler meselesini halledip tahtını sağlamlaştırdıktan sonra çözmesi gereken birinci problem olarak doğu sınırlarının güvenlik altına alınmasını çözüme kavuşturmak istedi. Bu da babası zamanında iyice kendini gösteren Safevi problemini ortadan kaldırmak anlamına geliyordu. Özellikle Safevilerin, Osmanlı topraklarındaki Kızılbaş Türkmenleri İran'a davet etmeleri bu konuda telkinlerde bulunmalarının yanında Şah İsmail'in II. Bayezid'i sık sık aşağılaması ve nihayet ona Şeybek Han'ın başını göndererek dolaylı olarak tehdit etmesi İran ile yapılacak savaşın belli başlı sebeplerini teşkil etti.⁸⁷

Nihayet Yavuz Sultan Selim, 1513'de Safevilerle savaş konusunu divanda müzakere ettikten ve vezirleriyle de hemfikir olduktan sonra ilk iş olarak İran seferine dair ulemadan fetvalar aldı. Osmanlı sultanı bir yandan devlete karşı isyan çıkaran Anadolu'daki asileri tevkif edip zararsız hale getirirken, diğer yandan da Şah İsmail'in üzerine yapacağı sefer için geniş bir hazırlığa girişti. Selim Han, bu hazırlıklar devam ederken beylerbeyi ve sancak beylerine de ulaklar göndererek ordularıyla hazırlık yapıp toplanmalarını bildirdi. Kendisi de 19 Mart 1514'de Edirne'den hareket ederek 29 Martta İstanbul'a ulaştı. Burada gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra İstanbul-Eskişehir-Konya-Kayseri güzergâhını takip ederek Sivas'a yaklaştı. Bu sırada Sinop Sancak Beyi Karaca Paşa'yı düşmandan haber alması için Erzincan taraflarına gönderdi. Nihayet Sivas ovasında mola veren Osmanlı sultanı burada askerin sayımını yaptırdıktan sonra Sivas'ta kırk bin kişilik bir kuvvet bırakarak doğuya doğru ilerlemeye başladı.⁸⁸

Sivas'tan hareket eden Selim Han, Aktepe'ye gelerek burada konakladı. Bu sırada Erzincan vilayeti kethüdası hünkârın huzuruna çıkarak itaatini arz etti.⁸⁹ Bunu müteakip, sultan sancak beylerinden Faik Bey ile topçuları Kemah kalesini teftiş etmeye gönderdi. Kendisi de yoluna devam ederek Yassı Çemen ovasının bitişinde bulunan Gırmana Çayıryı yakınlarında bulunan Tepebaşı konağında geldi. Osmanlı sultanı burada Şah İsmail'den gelen elçiyi kabul etti. Yine Ak-koyunlu beylerinden Ferruh/Ferah Şad Bey de burada huzura kabul edildi.⁹⁰ Ferruh/Ferah-şad Bey, bölgede Osmanlıların önemli bir müttefiki olarak bulunuyordu.

Aslında Ak-koyunluların önemli başbuğlarından olan Ferah-şad Bey, 1499'da Kızıl Ahmed Bey ile birlikte Murad Bey'i Ak-koyunlu tahtına oturtmak için harekete geçip amaçlarına ulaştılar. Fakat Elvend Mirza ile yapılan anlaşma uyarınca devlet ikiye bölünerek hâkimiyet sahaları oluşturuldu.⁹¹ Şah İsmail tehlikesinin artması üzerine Sultan Murad Bey'in annesi Gevher Hatun, Ak-Koyunlular arasında mücadelenin bitmesi gerektiğini söyleyerek Ferah-şad ve Eslemez Bey ile görüştü. Bu görüşmede Gevher Hatun, Ak-koyunlu başbuğları aralarındaki ihtilafın bitmesini veya hiç olmazsa bir süreliğine ertelenmesini ve bunun için de oğlu Murad Bey'e yardım etmelerini istedi.⁹² Böylece Ak-koyunlu sultanı Murad'a yardım eden Ferah-şad Bey son Ak-koyunlu Sultanı Murad'ın yakın adamlarından birisi oldu. Ancak 1501'de Tebriz'in kaybedilmesinden sonra Şah İsmail'in önünden kaçarak Trabzon'a sığındı.⁹³ Celâlzade Mustafa, onun hakkında "*Türkmen beylerinden Ferruh-şad Bey, İslam soyunun emiri olup temiz sünnet inancında idi*" yorumunu yapmaktadır.⁹⁴

Selim Han, daha tahta çıkmadan önce yani Trabzon'da valilik yaparken Ferah-şad Bey ile irtibatla olduğu kaynaklarda ortaya konulmaktadır. Selim Han tahta çıktıktan sonra Ferah-şad Bey'e iltifat ederek dostluğunu devam ettirdi. İşte Osmanlı sultanı, Şah İsmail üzerine hareket edip Tepebaşı konağına geldiği zaman Ferah-şad Bey kendi beyleri ile birlikte sultanın huzuruna çıkarak hizmetine girdi. Selim Han ona; "*Acem serhaddine geldik, bu yerin ehl-i vukufundansın, var bana dil getir. Görelim Şah İsmail nerededir, gelip bizimle uğraşır mı?*" dedi. Ferruh-şad Bey tedarikte oldu.⁹⁵

Bu sırada Tercan'da bulunan Şah İsmail'in adamlarından Ahmed Sultani de Osmanlıların bölgedeki hareketini takip ediyordu. Ferah-şad Bey ise üç yüz kişilik kuvvetiyle Osmanlıların öncüsü olarak harekete geçti. O, Erzincan'dan hareket ederek Geçit deresi üzerinden Haçadur Hanına geldi. Buradan yoluna devam ederek Sansa

⁸⁶ Celâlzade Mustafa, *Selim-Nâme*, haz. A. Uğur, M. Çuhadar, Ankara 1990, Konukçu, "Akkoyunlu Ferruhşad Bey'in Zelhe Savaşı", s. 34-35.

⁸⁷ Gündüz, *age*, s. 116.

⁸⁸ Celâlzade Mustafa, *Selim-Nâme*, s. 357-368; Hoca Saadetin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, IV, Nşr. İsmet Parmaksızoğlu Ankara 1999, s. 183-185; İsmet Miroğlu, *Bayburt Sancağı ve Erzincan Kazası*, Ankara 1990, s. 7; Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, s. 116.

⁸⁹ Celâlzade Mustafa, *age*, s. 368-370; İsmet Miroğlu'na göre, "Selim Han ordusuyla Kemah'a bağlı Gökseki konağına ulaştığı zaman Erzincan Kethüdası buraya gelerek itaatini arz etti". Bkz. Miroğlu, *Bayburt Sancağı ve Erzincan Kazası*, s. 7.

⁹⁰ Feridun Bey, *Münşeatü's-Selatin*, I, İstanbul 1274, s. 399

⁹¹ Gündüz, *age*, s. 44-45.

⁹² Gündüz, *age*, s. 75.

⁹³ Bayburtlu Osman, *Tevarih- Cedid-i Mir'at-ı Cihan*, haz. Atsız, İstanbul 1961, s. 14.

⁹⁴ Celâlzade Mustafa, *age*, s. 372.

⁹⁵ Bayburtlu Osman, *age*, s. 14-15.

boğazına girdi. Sansa'dan Cibice Boğazına geçen Ferah-şad Bey, buradan Tercan Ovasına indi. Yoluna devam ederek Tercan Ovasının kuzey ucunda bulunan Gelengeç⁹⁶ ve Lori⁹⁷ arasındaki Zelhe'ye vardı. Ferah-şad Bey Zelhe deresini geçtikten sonra Kalecik tepesi yanından bulunan ve Lori ovasına akan Gelengeç deresinde Şah İsmail'in önemli adamlarından olan Ahmed Sultani'yi tuzağa düşürerek savaşa mecbur etti. Yapılan savaşta Ak-koyunlu ordusu, Safevilerin şiddetli hücumlarına maruz kaldı. Ancak Ferah-şad Bey'in büyük bir gayretle savaşması üzerine ordusu da şevke geldi. Bu arada Ferah-şad Bey'in kethüdası Bayram Bey, Ahmed Sulatani'yi esir etmeyi başardı. Savaşın neticesinde Safevi ordusu mağlup edildiyse de Bayram Bey ve on beş Ak-Koyunlu süvarisi savaşta hayatını kaybetti.⁹⁸

Ferah-şad Bey Zelhe zaferinden sonra Safevilerin en gözde adamlarından birisi olan Ahmed Sultani'yi Erzincan'da bulunan Selim Han'ın huzuruna çıkardı. Tercan Bey'i Ahmed Sultani konuşturulduktan sonra idam edildi.⁹⁹ Bu muvaffakiyet üzerine Sultan Ak-koyunlu Bey'ini dört yüz akçe, bin altın ve bir hil'at ile mükâfatlandırdı. Ayrıca Selim Han, Çaldıran zaferinden sonra geriye dönüşünde Erzurum civarındaki Titker mevkiine geldiği zaman Bayburt ile birlikte Kiğı Kalesi'nin fethedildiği haberi ulaştı. Selim Han, fetihle önemli rol oynayan Ferah-şad¹⁰⁰ Bey'e geniş topraklar iktâ olarak verdi.¹⁰¹

SONUÇ

Ak-koyunlular, Kara-koyunlular gibi büyük bir devlet kurarak Türk hâkimiyetinin temsilcisi olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Doğu Anadolu'da Kara-koyunlularla mücadele eden Ak-koyunlular, bu devletin yıkılmasından sonra siyasi sınırlarını genişletme imkânı bulmuş ve devletin merkezi Tebriz olmuştur. Daha sonra Orta Anadolu bölgesini ele geçiren Ak-koyunlular, Osmanlı Devleti ile siyasi mücadeleye başladı. Bu siyasi mücadele Otlukbeli Savaşına kadar devam etmiş ve yapılan savaşta mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bayındırlılar, Fatih Sultan Mehmed'in yerlerinde bırakması üzerine buldukları yerlerde yaşamaya devam etmişlerdir. Tebriz'i merkez yaparak yeni bir devlet kuran Şah İsmail, Doğu Anadolu'da siyasi hâkimiyetini sağlamak üzere mücadeleye başladı. Bu mücadele sonucunda bölgede yeni ittifaklar kurulmaya başladı. Şah İsmail'e karşı Bayındırlılar/Ak-koyunlular Osmanlı Devleti ile ittifak yaparak mücadeleye başladılar. Bu ittifak sonucunda Zelhe savaşında Ferah-şad Bey galip gelerek Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim'in yanında yerini almıştır.

KAYNAKÇA

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991.

ANDREASYAN, Hrand D., "XIV. ve XV. yüz yıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar, *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, III, 1975 İstanbul.

AŞIKPAŞAZADE, *Tevarih-i Âl-i Osman*, çev. Nihal Atsız, Ankara 1985.

AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERABADÎ, *Bezm u Rezm*, yay. Kilisli Rifat, İstanbul 1928.

BAYBURTLU OSMAN, *Tevarih- Cedid-i Mir'at-ı Cihan*, haz. Atsız, İstanbul 1961.

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1979.

CELÂLZADE MUSTAFA, *Selim-Nâme*, haz. A. Uğur, M. Çuhadar, Ankara 1990.

CÖHCE, Salim, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", *Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri ve Önemi*, Hzl. Prof. Dr. Enver Konukçu, Ankara 1997 Ankara 1997.

EBU BEKR-İ TİHRANÎ, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, I, yay. N. Lügal, F. Sümer, Ankara 1993.

FERİDUN BEY, *Münşeatü's-Selatin*, I, İstanbul 1274.

⁹⁶ Gelengeç bölgesi, Büyük Gelengeç Komu, Büyük Gelengeç ve Küçük Gelengeç'ten ibarettir. Buradan kuzeye doğru akan bir de Gelengeç çayı akmaktadır. Otlukbelik ve havalisinin en önemli stratejik bölgesi burasıdır. Savaşın yapıldığı Zelhe dersi de Kale Tepesi önünden Gelengeç çayına katılıyor. Bkz. Enver Konukçu, "Otlukbeli ve Çevresi", *Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri ve Önemi Paneli*, haz. Enver Konukçu, Ankara 1997, s. 112.

⁹⁷ Otlukbeli Dağlarının güneyinde kalan Hayık-Pulur yolu üzerinde büyük bir ovadır. Güneyde bulunan ovaya Büyük Lori, kuzeydeki ovaya da Aşağı Lori adı verilmektedir. İsmi Azerbaycan'daki Lor/Lori ismiyle ilgili olabileceği düşünülmektedir. Bkz. Konukçu, agm, s. 113.

⁹⁸ Feridun Bey, age, s. 399; Celâlzade Mustafa, age, s. 372; Bayburtlu Osman, age, s. 17; Konukçu, "Zelhe Savaşı", s. 35-36; İsmet Miroğlu, "Tevarih-i Cedid-i Mir'atı Cihan Adlı Eserin Müellifine Dair", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Mart 1976, s. 52.

⁹⁹ Celâlzade Mustafa, age, s. 372-373; Gündüz, age, s. 128.

¹⁰⁰ Ferruhsad Bey'in vakıfları Bayburt iline bağlı Pulur'da bulunmaktadır. Pulur, Mormuş Düzü ile Pulur Dağları arasında bulunmaktadır. Günümüzde Kökçedere ismini taşımaktadır. Pulur Ak-Koyunluların asıl yurtlarından biridir. Bkz. Konukçu, "Otlukbeli ve Çevresi", s. 114.

¹⁰¹ Celâlzade Mustafa, *Selim-Nâme*, s. 372-373; Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, IV, s. 382.

OSMANLI-AK-KOYUNLU İTTİFAKI VE FERAH/FERRUH-ŞAD BEY'İN ZELHE SAVAŞI

- GÖKYAY, Orhan Şaik, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010.
- HASAN RURLU, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2006.
- HASAN RURLU, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. Cevat Cevan, Ankara 2004.
- HINZ, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tevfik Bıykoğlu, Ankara 1992.
- HOCA SAADETTİN EFENDİ, *Tacü't-Tevarih*, IV, Nşr. İsmet Parmaksızoğlu Ankara 1999.
- HOCA SADEDDİN EFENDİ, *Tacü't-Tevarih*, III, İstanbul 1979.
- İBN KEMAL, *Al-i Osman*, VIII. Defter, Hzl. Ahmet Uğur, Ankara 1997.
- İSMAYİLOV, Mahmud, *Kara Yusuf*, Bakü 1991.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953.
- KONUĞÇU, Enver, "Akkoyunlu Ferruşad Bey'in Zelhe Savaşı", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, Nisan 1997.
- KONUĞÇU, Enver, "Clavijo'nun Doğu Anadolu (Erzincan-Doğu Bayezid) Yolculuğu 1404-1405)", Ankara 1994.
- KONUĞÇU, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1993.
- KONUĞÇU, Enver, *Otlukbeli Meydan Savaşı*, Ankara 1998.
- KONUĞÇU, Enver, *Kara ve Akkoyunluların Yurdunda*, İstanbul 1993.
- KONUĞÇU, Enver, "Tercan Tarihi", *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, Ankara 1998.
- KONUĞÇU, Enver, "Otlukbeli ve Çevresi", *Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri ve Önemi Paneli*, haz. Enver Konukçu, Ankara 1997.
- MİLLER, William, *Trebizond The Last Greek Empire*, Amsterdam 1968.
- MİROĞLU, İsmet, "Tevarih-i Cedid-i Mir'atı Cihan Adlı Eserin Müellifine Dair", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Mart 1976.
- MİROĞLU, İsmet, *Bayburt Sancağı ve Erzincan Kazası*, Ankara 1990.
- MÜNECCİMBAŞI *Sahaifü'l-Ahbar*, III, İstanbul 1285.
- NİZAMEDDİN ŞAMİ, *Zafername*, çev. Necati Lugal, Ankara 1988.
- SANJIAN, Avadis K., *Colophons Of Armenia Manuscripts 1301-1480*, Cambridge 1969.
- SÜMER, Faruk, *Karakoyunlular*, Ankara 1984.
- SÜMER, Faruk *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992.
- TEKİNDAĞ, Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.
- TOKSOY, Ahmet, "Ak-Koyunlular", *Ortak Türk Tarihi*, IV. Ankara 2019.
- TURSUN BEY, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, haz. M. Tulum, İstanbul 1977.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1975.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", *Belleten*, XXXII/125-128, Ankara 1968.
- WOODS, John, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, çev. Sibel Özbudun, İstanbul 1993.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1944.
- YÜCEL, Yaşar, "Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri", *Belleten*, C. XLIX, S. 193-195, Ankara 1986.
- YÜCEL, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, Ankara 1991.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 631-648.

Geliş Tarihi–Received Date: 17.05.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 11.07.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

OSMANLI-RUMEN KAYNAKLARI PERSPEKTİFİNDEN FERHAD PAŞA’NIN EFLÂK SEFERİNE
TAYİNİ VE YAPILAN ASKERÎ HAZIRLIKLAR (1595)

 10.53718/gttad.1298453

 YUSUF HEPER*

ÖZ

Batı cephesinde uzun süre Osmanlı Devleti’ni meşgul edecek olan Uzun Savaşların başlaması ve aynı tarihlerde Rumen milliyetçisi Mihail’in (Mihai Viteazul) ortaya çıkışı, Eflâk’taki siyasi dengeleri Osmanlı aleyhine değiştirmiştir. Osmanlı Devleti’nin iç ve dış sorunlar yaşadığı bu karmaşık dönem, isyan fikrinde olan Romen voyvodaları için iyi bir fırsat oldu. Habsburg İmparatoru II. Rudolf Osmanlı Devleti ile savaştığı cephe sayısını genişletmek amacıyla 1594 yılı başlarında Erdel Prensi Sigismund Bathory’i ile bir anlaşma sağladı. Daha sonra bu anlaşma Eflak ve Boğdan’ı da kapsayacak şekilde genişletildi. Nihayetinde üç Romen prensliği kendi aralarında ortak düşmanları olan Osmanlı Devleti’ne karşı girişilecek her türlü saldırıda birlikte hareket etmeyi kabul ettiler. Habsburglarla yapılan savaşlardan istifadeyle 13 Kasım 1594 tarihinde Bükreş’te Osmanlı Devleti’ne karşı fiilen isyan eden Mihail, yönünü Tuna boylarında bulunan kasaba ve köylere çevirerek bu bölgede yaşayan halka büyük zarar vermiştir. Tuna hattındaki yerleşim yerlerinin güvenliğin tehlikeye düşmesi üzerine Osmanlı makamları, Eflâk’ta daha kalıcı çözümler üretmeye karar vermişlerdir. Bu bağlamda Eflâk Voyvodalığı, doğrudan Osmanlı eyaletine dönüştürülmüş, Satırcı Mehmed Paşa beylerbeyi olarak atanmış ve Bükreş ve Târgovişte’de yapılacak kalelere ulufeli askerler yazılmıştır. Divân-ı Hümayûn tarafından alınan kararı uygulamaya koyma görevi de Ferhad Paşa’ya verilmiştir. Nitekim İstanbul’daki hazırlıklarını tamamlayan Ferhad Paşa, Davutpaşa’dan büyük bir törenle Eflak Seferi’ne çıktı. Ferhad Paşa ve maiyeti Davutpaşa istikametinden sonra sırasıyla Halkalı, Benefşe, Çatalça’dan geçerek 23 Mayıs 1595 tarihinde Edirne’ye geldi. Beş günlük bir aranın ardından Hazergrad’a yöneldi. Ferhad Paşa Hazergrad’a geldiğinde hala ordunun bir bölümü orduya katılmamıştı. Bu duruma serzenişte bulunsa da bir tesiri olmadı. Bu esnada Karadeniz yoluyla Varna’ya getirilen topların Tuna yoluyla rahat bir şekilde Rusçuk’a götürmesi gerekirken küçük bir sorun yaşandı. Mihail’in İbrail’i işgali ve buraya bırakılan bir miktar asker yüzünden Osmanlı donanması Tuna’dan Rusçuk’a ulaşamadı. Bunun yerine ağır top ve mühimmatın Varna’da indirilerek develerle Rusçuk’a taşınmasına karar verildi. Ferhad Paşa tüm bu eksikliklere rağmen Temmuz 1595 tarihinde Rusçuk’a geldi. Köprü çalışmaları için gerekli hazırlıkları tamamlayarak köprü yapımına başladı. Bir müddet burada Osmanlı ordusunun Eflâk’a geçişini kolaylaştıracak köprü çalışmalarına nezaret etmiştir. Ferhad Paşa gerçekleştirdiği tüm bu hazırlıklara rağmen, İstanbul’da rakipleri tarafından başlatılan yıpratma faaliyetlerine karşı koyamadı. Bilhassa Ferhad Paşa’ya karşı İstanbul’da oluşan muhalif cephenin merkezinde Sinan Paşa bulunmaktaydı. Sinan Paşa’nın yanı sıra İbrahim Paşa da bu muhalif cephenin önde gelen isimlerinden biriydi. İbrahim Paşa, sadaret kaymakamlığı göreviyle ikinci vezir konumunda olduğundan İstanbul’da ciddi bir etkiye sahipti. Sadrazamlık bekleyen İbrahim Paşa, onu saf dışı etmek için ordunun lojistiğini yavaşlattığı gibi, padişaha askerin Ferhad Paşa’dan nefret ettiğini söylemini yayarak onun itibarını azalttı. Sinan ve İbrahim Paşaların başarılı komploları sonucu Ferhad Paşa’nın merkezdeki itibarı sarsıldı. Bu ikili Eflak Seferi hazırlıklarının son kritik halkasında cephede *bir lider boşluğu* oluşturarak onun hem cephede hem de merkezde olan gücünü azalttı. Böylece Ferhad Paşa Eflak Seferi görevinden alınıp yerine Sinan Paşa getirildi.

Anahtar Kelimeler: Eflâk, Yiğit Mihail, Ferhad Paşa, Sinan Paşa, Erdel.

*Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, E-Posta: yusuf.heper@bakircay.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6044-0126.

OSMANLI-RUMEN KAYNAKLARI PERSPEKTİFİNDEN FERHAD PAŞA’NIN EFLÂK SEFERİNE TAYİNİ VE YAPILAN ASKERİ HAZIRLIKLAR (1595)

THE APPOINTMENT OF FERHAD PASHA TO THE WALLACHIA EXPEDITION AND MILITARY PREPARATIONS FROM THE PERSPECTIVE OF THE OTTOMAN-ROMANIAN SOURCES

ABSTRACT

Starting Long Wars which could occupy the state for a long time on the western front and the emergence of the Romanian nationalist Michael the Brave on the same dates changed politic balances in Wallachia turned against Ottoman. This was a great opportunity for the Romanian voivodes who had the idea of rebellion when Ottoman Empire had internal and external problems. Habsburg Emperor II. Rudolph made an agreement with the the Prince of Transylvania, Sigismund Bathory in order to expand Ottoman war fronts in the beginning of 1594. Later this agreement was extended with Wallachia and Moldavia. Eventually three Romanian Principalities agreed to act together in case of Ottoman attacks. Taking advantages of the wars with the Habsburgs Michael rebelled against Ottoman in Bucharest on 13th November 1594, he turned his direction to the towns and villages along the Danube and he gave big damages to the Muslim people living this region. After the danger of security along the Danube, Ottoman authorities decided to produce more permanent solutions in Wallachia. In this context, the Wallachian voivodeship was directly transformed into an Ottoman province and Satırcı Mehmed Pasha was appointed as a governor also ulufe soldiers appointed in the castles which will be built in Bucharest and Târgoviste. The task of implementing decision taken by the Porte was given to Ferhad Pasha. Ferhad Pasha completed these preparations in Istanbul, and he set out the Wallachia Expedition with a great ceremony from Davutpaşa location. Ferhad Pasha and his subordinates came to Edirne on 23 May 1595 passing through Halkalı, Benefşe and Çatalca. After giving five days break Ottoman troops headed to Hazergrad. When Ferhad Pasha came to Hazergrad, he saw that only small part of troops joined to main army headed by himself. Although he reproached this situation it had no effect. In the meantime, some small problems occurred when cannons brought to Russe via Black Sea. Because Michael the Brave closed Danube so that Ottoman navals can't enter into the river by putting 400 soldiers at Braila Castle. Instead Ferhad Pasha decided to move heavy artillery and ammunition from Varna dock to Russe by transporting camels. Despite all these shortcomings, Ferhad Pasha arrived at Ruse in July 1595, and he completed necessary preparations for the bridge construction. Despite all these preparations, Ferhad Pasha could not resist the attrition activities initiated by his rivals in Istanbul. Especially Sinan Pasha was at the center of the opposition front against Ferhad Pasha formed in Istanbul. Along with Sinan Pasha, Ibrahim Pasha was one of the leading figures of this opposition front. Ibrahim Pasha had a serious influence in Istanbul as he was the second vizier with the duty of the governorship of the Grand vizierate. Ibrahim Pasha, who was awaiting the grand viziership, slowed down the logistics of the army to eliminate him, as well as reducing his reputation by spreading the word to the sultan that the soldier hated Ferhad Pasha. As a result of the successful conspiracies of Sinan Pasha and İbrahim Pasha, Ferhad Pasha's reputation was down in Ottoman Palace. Both of the Ottoman Pashas created a "leadership crises" on the edge of last critical round of the Wallachian Campaign preparations, reducing his power in front of the Ottoman Palace. Thus, Ferhad Pasha was dismissed by Ottoman sultan. Instead of him Sinan Pasha was elected as a sirdar of Wallachian Expedition. For a while, he supervised the bridge works which will be facilitated Ottoman army's crossing to Wallachia and later he was dismissed from his duty due to the pressure of his rivals in Istanbul.

Keywords: Wallachia, Michael the Brave, Ferhad Pasha, Sinan Pasha, Transylvania.

GİRİŞ

XVI. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış politikalarını yeniden gözden geçirmesine yol açtı. Doğuda Safevilerle girilen on üç yıllık uzun bir savaştan sonra yapılan Ferhad Paşa Barışı'nın (1590) ardından batıda yeni bir mücadele alanı daha açıldı. 1591 yılında Bosna hududundaki karşılıklı çatışmalarla başlayan mücadeleler, iki sene sonra Sinan Paşa'nın da onayıyla resmi bir genel savaşa dönüştü.¹ Osmanlı tarihinde dönüm noktası olan *Uzun Savaşlar* yahut *On beş Yıl Savaşları* olarak anılan bu süreç, 1591 yılında Bosna valisi Telli Hasan Paşa'nın Habsburg sınırlarını güçlendirmeye çalışan Habsburglu kumandanlar ile arasında başlayan karşılıklı çatışmalar sonucu ortaya çıktı.² Bu dönemde Eflâk Voyvodası Kötü Alexandru tarafından halka yüklenen ağır vergiler, kendisine yönelik bir boyar komplosuna yol açtı. Boyarlar, Kötü Alexandru'yu İstanbul'a şikâyet etseler de hiçbir şey değişmedi. Hatta onu şikâyet eden boyarların kimisi yakalanırken kimisi de voyvoda tarafından öldürüldü. Komplocular arasında olduğu düşünülen Mihail de kendisine yönelik yakalanma kararının ardından çareyi Erdel'e sığınmakta buldu. Özellikle böylesine karmaşık bir dönemde ortaya çıkan Ban Mihail, Eflâk'taki memnuniyetsizliği kendi lehine kullanmasını bildi.³

Kötü Alexandru İstanbul nezdinde bulunduğu girişimlerde, Ban Mihail'in birkaç yük akçeyi (100-200.000 akçe) yanında götürdüğü iddiasıyla onun yakalanmasını istedi. Diğer yandan Mihail'i yakalaması gereken Store

¹ Feridun Emecen "Uzun Savaşların Başlaması (1592-1606) ve Zitvatorok Anlaşması: Dönemin Çağdaş Osmanlı Kaynaklarının Değerlendirilmesi", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 279.

² Maria Ivanics-Ress, "Osmanlı-Habsburg Savaşlarında Kırım Tatarlarının Rolü (1593-1606)", *Osmanlı*, C. I, Ankara 1999, s. 456.

³ Constantin Giurescu, *Istoria Românilor (Dela Mircea Cel Bătrân și Alexandru Cel Bun Până La Mihai Viteazul)*, Vol. II-Partea Întâi, Fundație Pentru Literatură și Artă Regele Carol II, București 1943, s. 260.

Buzescu ve Radu Florescu gibi birçok boyar, yapılan taahhütler sonrası Kötü Alexandru tarafına geçti.⁴ Bu şekilde Erdel'de bulunan Erdel politikacısı Baltazar Bathory nezaretinde ve Erdel Prensi Sigismund'un yanında iki hafta saklanan Ban Mihail⁵, Eflâk'ta şartlar uygun hale geldiğinde voyvodalık makamını almak üzere İstanbul'a gitti. Bu esnada Osmanlı merkezi ile arası iyi olan Sigismund Bathory, Mihail'in voyvoda seçilmesine dair Sinan Paşa'ya ve İstanbul'da bulunan İngiliz Elçisi Edward Barton'a ricada bulundu.⁶ Her ne kadar E. Barton, Mihail'in voyvodalığa seçilmesinde etkin rol oynamasa da onun sarayda iyi ağırlanmasında büyük pay sahibi oldu.⁷ Mihail, Mayıs 1593 tarihinde voyvodalık makamı için İstanbul'a geldiğinde, burada eş zamanlı olarak kendisini destekleyen boyar grubuyla karşılaştı. Boyarlar, 30 Mayıs/9 Haziran 1593 tarihinde Divân-ı Hümâyûn'a sundukları arzda, Kötü Alexandru'nun zulmüne takat getiremediklerine ve baskıların artık dayanılmaz olduğuna vurgu yaparak zalim voyvodanın görevden alınmasına dair ricada bulundular.⁸ Kara Çelebizâde'nin de ifade ettiği gibi Osmanlı devlet erkânı, Alexandru'nun artık istenmediğini gördüklerinden Eflâk'a yeni bir voyvoda atamanın gerekli olduğuna kanaat getirmişlerdi.⁹ Mihail ise voyvodalık makamını elde etmek için bir âdet haline gelen pîşkeşi hazırladı. Sinan Paşa ve diğer devlet erkânına 100.000 altını pîşkeş olarak vererek yerini garanti altına almaya çalıştı.¹⁰ Mihail'in voyvodalık makamına gelişine kadar harcadığı paraların bir kısmı kuzeni Andronic Cantacuzino tarafından karşılandı. Bununla birlikte İstanbul'da kaldığı süre zarfında harcadığı 7.000 yük akçeyi (700.000.000 akçe) karşılayabilmek için İstanbul'da bulunan Rum, Yahudi ve Türk tüccarlardan borç para almak durumunda kaldı. Daha sonra bu meblağı ödeyeceğine dair onlara teminat verdi.¹¹

Nihayetinde Osmanlı devlet erkânı, Eflâk'ta süregelen huzuru bozduğu ve Bükreş'te bulunan yeniçeri taifesinden bazılarını öldürdüğü gerekçesiyle Ağustos 1593 tarihinde Alexandru'nun görevden alınmasına karar verdi.¹² Hatta 2 Eylül 1593 tarihinde Erdel Voyvodalığı bilgilendirilerek sabık voyvodanın Habsburg ya da Macar illerine kaçma olasılığına karşı onu yakalayıp sadakati gereği İstanbul'a göndermesi talep edildi.¹³ Kötü Alexandru'nun görevden alınması üzerine Eflâk'ta söz sahibi olan Oltenyalı (Küçük Eflâk) boyarların ve İstanbul'daki zengin Rum tüccarlarının desteğiyle Eflâk tahtına aday gösterilen Mihail, kısa bir süre içinde sultan tarafından Eflâk'a voyvoda olarak atandı.¹⁴ İstanbul'da iken voyvodalık âlâmetinin bir göstergesi olan kaftanı giyerek buradan görkemli bir merasimle Eflâk'a uğurlandı.¹⁵ Mihail, voyvodalık makamına geldiğinde Osmanlı Devleti'nin Habsburglara karşı mücadelesine sahası olan Macaristan'daki Türk ordularına yiyecek ve mühimmat göndermekle yükümlü tutuldu.¹⁶ Bir müddet sonra haraçgüzarı bulunduğu Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve politik kısılcısından kurtulmak niyetiyle Avrupa'da Papa VIII. Clement'in teşvikleriyle oluşturulan "*Kutsal Birliğe*" (Rum. Liga Sfântă) katılmak istedi.¹⁷ Bu amaç doğrultusunda Habsburg İmparatoru II. Rudolf'a gönderdiği mesajda, düşmanın Hristiyan âlemi karşısında daha fazla güçlenmemesi adına onlara askeri destek vermediğini belirterek, Kutsal Birliğe katılmaya dair iyi niyetini gösterdiğini ifade etti.¹⁸ Osmanlı Devleti'ne karşı girişilecek isyana dair boyarlarla henüz ittifak sağlayamayan Mihail'in gizli bir elçisi olarak gelen Radu Buzescu, burada Habsburg Elçisi (Emisarul İmperial) Marini ile karşılaştı. Ona buraya geliş amacını ve II. Rudolf'un Mihail'e gönderdiği mektupları gösterdi. Bunun üzerine Marini voyvodanın sadakatinden emin olmak için bizzat Eflâk'a gelip onu ziyaret edeceğini söyledi. Bu esnada Radu Buzescu, Erdel Prensi Sigismund Bathory ile bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre Eflâk Voyvodası Mihail, Boğdan ve Erdel voyvodaları ile birlikte kılıçlarını

⁴ Constantin Rezachevici, *Cronologia Critică A Domnilor Din Țara Românească și Moldova (1334-1881)*, Vol. I (Secolele XIV-XVI), Editura Enciclopedică, București 2001, s. 322.

⁵ Eflâk Voyvodalığı'na değin çeşitli görevlerde bulunan Mihail, yönetici sınıfına dair ilk görevine Mehedinti bölgesinin küçük banı (bănișor) unvanıyla başladı. Daha sonra Büyük Stolnik, Büyük Postelnik, Büyük Ağa ve en nihayetinde Eflâk'ta önemli bir makam olan Craiova Banlığına yükseldi. Bkz. Șt. Ștefănescu, "Războiul Cel Lung (1593-1606) și Resurrecția Românească", *Istoria Românilor*, Vol. IV, Editura Enciclopedică, București 2001, s. 597.

⁶ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și Însemnările lui Privitoare la Români 1566-1608*, Cluj 1928, s. 99-100.

⁷ Ludovic Demeny ve Paul Cernovodeanu, *Relațiile Politice Ale Anglie cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI-XVIII*, București 1974, s. 30.

⁸ Rezachevici, *age*, s. 323.

⁹ Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l Ebrâr*, Bulak Matbaası, Kahire 1832, s. 475.

¹⁰ Crăciun, *Cronicarul Szamosközy*, s. 99.

¹¹ Rezachevici, *age*, s. 323.

¹² Yusuf Heper, *Osmanlı Devleti ve Eflâk-Boğdan İlişkileri (1574-1634)*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uşak 2020, s. 179.

¹³ BOA, *A.İDVN. MHM. d*, nr. 71, s. 381, h. 711.

¹⁴ Mihai Maxim, "Michael Brave's Appointment and Investiture-September 2nd/2th, 1593 in Two Unpublished Official Turkish Documents", *L'Empire Ottoman Au Nord Du Danube*, s. 165; *Istoria Medie a României, Partea Întii (sec. Al X-lea sfirșitul se. Al XVI-lea)*, (Autorii: Ștefan Pascu, Ion Ioanășcu vd.), Editura și Didactică și Pedagogică, București 1966, s. 339.

¹⁵ Crăciun, *Cronicarul Szamosközy*, s. 100; Dan Simonescu, "Cronica Lui Baltasar Walther Despre Mihai Viteazul în Raport cu Cronicile Interne Contemporane, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, Vol. III, (1959), s. 62.

¹⁶ Bu hususta Eflâk Voyvodası'na gönderilen hükümde aynen şu ifadelerle yer verilmiştir: Hâliyâ-i vezir-i Âzam'ım olan düstr-u ekrem'ül ilâ âhîrihi serdar Sinan Paşa *edâma'llâhü te'âlâ iclâlehü* tarafından eğer harac ve eğer bârgir ve eğer sâir mühimmatı sefere müteallik her ne makule ahkâm-ı şerife vârid olursa asla bir an te'hîr ve terâhi itmeyüb mazmûnuyla amel ve sa'atiyle icrasında ihtimâm itmeği emr idüb buyurdum ki (...) bkz. BOA, *A.İDVN. MHM. d*, nr. 72, s. 362, h. 703.

¹⁷ Giurescu, *age*, s. 261-262; Șt. Ștefănescu, "Războiul Cel Lung (1593-1606)", s. 596.

¹⁸ *Mihai Viteazul în Conștiința Europeană: Documente Externe*, Vol. I, Editura Academiei R.P.S., București 1982, s. 616.

OSMANLI-RUMEN KAYNAKLARI PERSPEKTİFİNDEN FERHAD PAŞA’NIN EFLÂK SEFERİNE TAYİNİ VE YAPILAN ASKERİ HAZIRLIKLAR (1595)

Habsburgların ezeli düşmanı olan Osmanlı Devleti’ne karşı kaldıracaktı.¹⁹ Osmanlı Devleti’nin böylesine karmaşık ve zor bir döneminde isyana kalkışan Eflâk-Boğdan ve Erdel voyvodalarının itaatsizliklerinin İstanbul’da bir şaşkınlık yaratacağına şüphe yoktur. Bu fikir çerçevesinde çalışma örneği olarak seçilen konu, Eflâk Voyvodası Mihail üzerine 1595 yılında gerçekleştirilen askerî seferin hazırlıklarını içermektedir. Söz konusu çalışma, “*Osmanlı Devleti ve Eflak-Boğdan İlişkileri (1574-1634)*” adlı tezde çok kısa şekilde anlatılmış olmakla birlikte 2019 yılı sonunda yeni tasnife açılan 934.1 numaralı Mühimme Defteri’nde bulunan önemli belgeler ve bu seferde temin edilen malzemelerin listesini sunan Maliyeden Müdevver kataloğunda tespit edilen belgelerin çevirisiyle birlikte seferin amaç ve kapsamına dair daha anlaşılır ve detaylı bir çalışma ortaya konulmuştur. Bu yönüyle çalışma, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde bulunan Mühimme (A. {DVNS. MHM. d.}, Kamil Kepeci (KK.d.) 1872²⁰ ve Maliyeden Müdevver defterlerinde (MAD.d.) yer alan belgeler ile çağdaş kroniklere yansıyan bilgiler ve batılı müelliflerin eserlerinden oluşan kaynakların sunduğu veriler çerçevesinde çok yönlü şekilde ele alınacaktır.

1. Eflâk İsyanı’nın (13 Kasım 1594) Tahlili

1594 yılının hemen başlarında Erdel Prensi Sigismund Bathory, uzun uğraşlar sonucu Habsburg İmparatoru II. Rudolf ile bir ittifak anlaşması gerçekleştirdi. Daha sonra bu anlaşmaya Boğdan Voyvodalığı’nı dahil etti. Böylelikle Erdel Prensiği, Habsburgların müttefiki olmayı ve gerektiğinde onlarla askeri işbirliği yapmaya hazır olduğunu kabul etti. Osmanlı Devleti’ne karşı komşu prensliklerde yapılan hazırlıklar, Kutsal İttifak’a katılma arzusunda bulunan Mihail’i çekmeye yetti. Daha Eflâk’a gelecek teklifleri bile beklemeden Erdel ve Boğdan voyvodalarına elçiler gönderip, onlara ortak düşmanları olan Osmanlı Devleti’ne karşı girişilecek saldırılarda birlikte hareket etmeyi önerdi ve nihayetinde üç Rumen prensliği arasında tam mutabakat sağlandı. İmparator II. Rudolf tarafından da onaylanan bu birliktelik, Erdel Prensiği’nin emri altında bulunan askerleri Bükreş’e gönderme sözüyle daha da pekişti.²¹ Bu noktada S. Bathory, Erdel’de savaşçı özellikleriyle öne çıkan 4.000 kadar seçkin Sekel birliğini 45 topla birlikte Mihai Horváth ve Thury Ferenc önderliğinde Eflâk’a gönderdi.²²

Bu sıralarda Mihail İstanbul’da iken borç para aldığı kişi ve kurumların baskısına maruz kalmaktaydı. Hatta bu hususta padişaha birçok şikâyet ulaşmaktaydı. Bu şikâyetlerden birinde Dergâh-ı Muallâ müteferrikalarından Pîrî, defalarca Mihail’e adam gönderdiği halde alacaklarını alamadığından yakınmaktaydı.²³ Diğerinde ise Hâce-i Sultanî Saadetin Efendi’nin vakıflarından borç olarak alınan akçelere boyarların kefil olduğu halde zamanında ödenmediğinden bahsedilmekteydi.²⁴ Osmanlı idaresi, borçların ödenmesi konusunda Eflâk’ı defalarca uyarmasına karşın, Mihail bunları ödeyecek gücü olmadığından sürekli erteliyordu. Hakikaten de ekonomik yükümlülükler altında ezilen Eflâk reayası, fazladan yüklenen mali yükü taşıyacak durumda değildi.²⁵ Mihail, bunun yerine kendisinden alacağı olan herkesi Bükreş’teki konağına davet ederek, bu sorunu kökten halletmek istedi. Mihail’in daveti üzerine tüm alacaklılar Bükreş’teki konağa toplanmışken, önce borçları hesaplamaya koyuldu. Daha sonra orada bulunan toplar kalabalığın üzerine çevrilerek, konak ateşe verildi. Bu kanlı hesaplaşmanın sonunda Mihail voyvoda, 13 Kasım 1594 tarihinde komşu voyvodalarla eş zamanlı olarak isyan hareketini başlattı.²⁶ Eflâk’ta gelişen olaylara bağlı olarak Boğdan Voyvodası Aron, Macaristan’dan getirdiği askerleri Tuna yalılarında bulunan Bender, İsmail, Kili ve Akkirman kalelerine göndererek bu yerleri geri almaya çalıştı.²⁷ Erdel Voyvodası Sigismund Bathory ise Banat’ta bulunan Osmanlı garnizonlarını kendisine hedef seçti. Banat’ta bulunan Gheorghe Palatici aracılığı ile Osmanlı himayesinde bulunan Sırp, Rumen ve Bulgar azınlıkları kışkırtarak, Erdel-Temeşvar sınırında bir hayli hareketlenmelere sebep oldu. Sayıları gittikçe artan isyancı gruplar, Erdel sınırı üzerinde bulunan Osmanlı kalelerine yardım sağlayan konvoylara büyük zarar vererek bu isyanı başlattılar.²⁸ Eflâk Voyvodası Mihail, Tuna’nın kuzeyinde bu şekilde cereyan eden isyanlara paralel olarak Eflâk ordusunu Yergöğü Kalesi’ne yönlendirdi.

¹⁹ Nicolae Iorga, *Istoria Lui Mihai Viteazul*, Editura Militară, Bucureşti 1968, s. 128-129.

²⁰ Söz konusu defterin kapağında 5 Zilkade 1001 ila 27 Rebiyülevvel 1002 (3 Ağustos 1593-21 Aralık 1593) tarihleri verilmiş ve devamında Ferhad Paşa’nın kaymakamlığı ve sadrazamlığı esnasında Eflâk Seferi’ne gidince yazılan “*suret-i rużname-i humâyun*” ibaresi yazılmıştır. Nitekim Ferhad Paşa’nın padişah tarafından 12 Ramazan 1003 (21 Mayıs 1595) tarihinde Eflâk Seferi’ne tayin edildiği göz önüne alınırsa defterde tutulan H. 1001 ve 1002 (1593) tarihleri düşündürücüdür. Bu sebeple bu defter çalışmaya dahil edilmemiştir.

²¹ Giurescu, *age*, s. 262-263.

²² Ludovic Demeny, “Secui şi Campania de Eliberare a Țării Româneşti din 1595”, *Revista de Istorie*, Nr. 4, Tom. 28, 1975, s. 498-499; Sekellerin Orta Çağ’da askeri faaliyetleriyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Pınar Yiğit Türker, “Orta Çağ Macar Krallığı’nda Sekellerin Askerî Faaliyeti ve Osmanlı-Macar Mücadelesindeki Konumu”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 56 (2022), ss. 157-177.

²³ BOA, A. {DVN. MHM. d, nr. 72, s. 50, h. 89.

²⁴ BOA, A. {DVN. MHM. d, nr. 72, s. 175, h. 332.

²⁵ Irina Cristina, “The Ottoman Expedition from 1595 and its Effects on Wallachia’s Inhabitants”, *Annales d’Universite Valahia Targovişte, Section d’Archeologie et d’Histoire*, Tome IV-V, (2002-2003), s. 147.

²⁶ Giurescu, *age*, s. 263.

²⁷ Gheorghe Cantacuzino, Mihai Maxim vd., *Istoria Militară A Poporului Român, Epoca De Glorie A Oastei Celei Mari. A Doua Jumătate A Secolului Al XIV-lea-Prima Jumătate A Secolului Al XVI-lea*, Editura Militară, Bucureşti 1987, Vol: III, s. 143.

²⁸ Yusuf Heper, “Uzun Savaşlar Döneminden Bir Kesit: Erdel’in Temeşvar’ı Geri Alma Teşebbüsleri (1596-97)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 30, 2021, s. 435.

Osmanlı kroniklerinde, Bükreş'te başlayan isyanların nedeni Mihail'e baskı yapan alacaklıların onun konağını basması ve Eflâk güçlerinin karşı saldırıları sonucu meydana gelen olaylara bağlanır. Kroniklerde, bu temelde ele alınan isyanlar Osmanlı müelliflerinin anlatılarına göre farklı bakış açıları sunmaktadır. Bunlardan Peçevi, Mihail'in isyanına değin gelişen olay örgüsünü Yergöğü kadı naibi Alican Efendi'nin anlattıklarına dayanarak yazmaktadır. Peçevi'nin yazdığına göre; aralarında yeniçerilerin de bulunduğu alacaklı grubu, borçların ödenmesi için her gün Mihail'e baskı yapmaktadır. Hatta taşkınlık derecesine kadar varan bu alacaklılar, Mihail'in konağını taşıyıp ateşe verdikleri gibi burada bulunan adamlarına kötü muamele yaparak konakta buldukları giysi vs. ne varsa almaktaydılar. Bu olaylara daha fazla dayanamayan Mihail bunu bahane edip yeniçerilerin de aralarında bulunduğu alacaklıları oracıkta katletmiş ve yönünü Tuna yalılarına çevirmiştir.²⁹ Peçevi'den esinlenerek bu olayı kaleme aldığı anlaşılın Nâima ve Kâtip Çelebi de benzer detaylara yer vermektedirler.³⁰ Gelibolulu Âli, bu olayın gerçekleştirdiği yeri Boğdan ile karıştırmakla birlikte isyanın temelinde borç hadisesi olduğu gerçeğini kabul etmektedir.³¹ Keza aynı şekilde Karaçelebizâde ve Hasanbeyzâde tarihlerinde Eflâk isyanı aynı sebeplere bağlanmaktadır.³² Söz konusu müelliflerden farklı bir bakış açısı sunan Selânikî ise, bu detaylara girmezken sadece Mihail'in yeniçeri ve solak gibi kişilerden yüksek miktarda borçlar aldığı ve alacaklılarını talep etmeye gelenlere karşı girişilen mücadeleyi ve bunun isyana dönüşümünü belirtmekle yetinir.³³ Son olarak Topçular Kâtibi, seferin Mihail'den intikam amacı güttüğüne ve isyan bastırıldıktan sonra Erdel ve Nemeçe vilayetlerine kolaylıkla akın edilebileceğini ifade ederek, diğer kaynaklara nazaran seferin hedeflerini izah eder.³⁴ Osmanlı müelliflerinin yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla Mihail'in Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmesi onun borç meselesine dayandırılmakla birlikte Eflâk isyanını muhtemel sebebi Osmanlı egemenliğinden kurtulmak olmalıdır. Çünkü Mihail'in Macaristan'da bulunan Veszprém'de Avusturya güçleri ile savaşan Osmanlı ordusuna yardım göndermeme isteği bunu göstermektedir. Ayrıca diğer Romen Prenslüklerinin Osmanlı Devleti'ne karşı olması Mihail'e cesaret vermiş olabilir.

Osmanlı kaynaklarından bağımsız olarak bu hadiseyi ele alan Batılı müellifler ise bu detayların hiçbirine girmemekle beraber Mihail ve adamlarının Erdel Prenslüğü'nin yardımları sayesinde Bükreş'te büyük bir kıyım gerçekleştirdiğine vurgu yaparlar.³⁵ Bükreş'teki olayları Boğdan'da işittiği haberlere dayandırarak yorumlayan İngiliz elçisi T. Wilcox ise Eflâk-Boğdan voyvodalarının haraçgüzarı buldukları Osmanlı Devleti'ne isyan ettiğini ve voyvodalık merkezlerinde bulunan Türk ve Yahudilerin öldürüldüğüne yer vermektedir.³⁶ Son olarak Bükreş'te yapılan katliamlarla ilgili Erdel Prensi S. Bathory, Valentin Prépostvári'ye gönderdiği mesajda yapılan katliamı şu sözlerle ifade etmiştir: *Fâğâraş Kaptanı Mihai Horváth ile Eflâk'a gitmesine izin verdiğim ordular, şu ana dek Bükreş ve Eflâk'ın diğer yerlerinde, ellerine geçirdikleri tüm Türkleri kılıçtan geçirdi. Şimdi Tuna Nehri boyunca her gün ilerlemekteler.*³⁷

Eflâk Voyvodası Mihail, Bükreş'ten sonra zaman kaybetmeden 16 Kasım 1594 tarihinde Eflâk ordusunu Yergöğü Kalesi'ne yönlendirdi. Bir süre Eflâk güçlerince muhasara edilen Yergöğü Kalesi ele geçirilemedi³⁸ Ancak kaleye büyük zararlar verildi.³⁹ Tuna'nın kuzeyinde beklenmedik şekilde gerçekleşen bu isyanlara bir anlam veremeyen Osmanlı yöneticileri, Tuna yalılarında gerçekleşen olaylarla ilgili acilen bilgi alma gereği duymuştur. Nitekim Silistre, Rusçuk, Vidin ve Tuna yalılarında bulunan kâdı ve sancaklara gönderilen emirlerde, Tuna'daki vaziyetlerin ne durumda olduğu ve düşmanın ne şekilde toplandığına dair tafsilatlı bilgi istenmiştir.⁴⁰ Eflâk-Boğdan isyanlarının kesinliği üzerine Mihail ve Aron görevden alınmıştır. Eflâk Voyvodası Mihail yerine

²⁹ İbrahim Peçevi *Tarih*, C.II, Matbaa-i Amire, İstanbul 1866, s. 159-161.

³⁰ Kâtip Çelebi, *Fezleke (1000-1065/1591-1655)*, C. I, haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca, İstanbul 2016, s. 60-61; Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, C. II, haz. Mehmed İpşirli, Ankara 2007, s. 76-77.

³¹ *Gelibolulu Mustafa Ali ve Kühnü'l-Ahbar'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, C. III, haz. Faris Çerçi, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2000, s. 617-618.

³² Karaçelebizâde, *Ravzatü'l Ebrâr*, s. 476; Hasan Bey-zâde Ahmet Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635), C. III, haz. Şevki Nezihi Aykut, TTK, Ankara 2004, s. 439.

³³ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, C. I, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, s. 409.

³⁴ Topçular Kâtibi, *Târîh*, C. I, s. 56.

³⁵ Richard Knolles, *The Generall Historie of The Turkes*, London, 1603, s. 1052; *Letopiseşul Cantacuzinesc: Istoria Țării Românești (1290-1690)*, (Editiie Critică Întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu), Editura Academiei R.P.R., București, 1960, s. 55; Simonescu, "Cronica Lui Baltasar Walther", s. 65; *Literatura Română Veche (1402-1647)* Introducere, ediție îngrijită și note de G. Mihailă și Dan Zamfirescu, Vol II, b.y. Cronica Domniei lui Mihai Viteazul, (Cronica Buzeștilor), s. 87.

³⁶ *Documentes Concerning Rumanian History (1427-1601)*, (Collected From British Archives by E. D. Tappe), London-Paris, 1964, s. 84.

³⁷ Demeny, agm, s. 499.

³⁸ Şt. Ștefănescu, "Războiul Cel Lung (1593-1606)", s. 600.

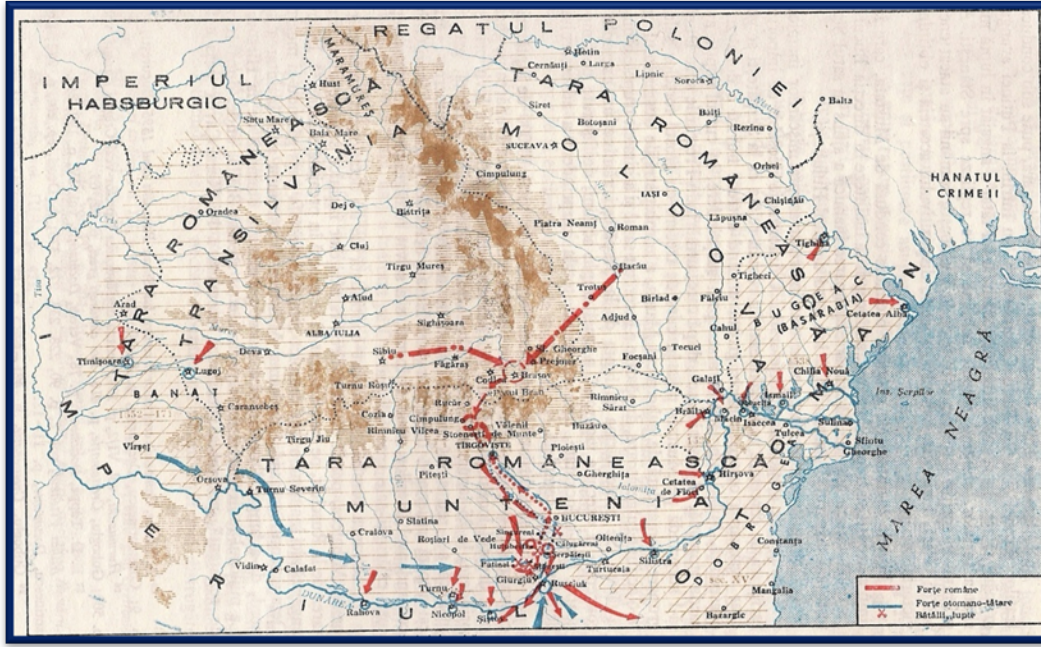
³⁹ Yergöğü Kalesi dizdarlarının merkeze gönderdikleri bir mektupta Mihail'in kaleye verdiği zararlara dikkat çekilmektedirler. Mihail ve adamlarının muhasara altında tuttuğu Yergöğü Kalesi'ni ateşe vermelerinden bahisle kalenin yıkılmaya yüz tuttuğu ayrıca iç kale ile taş su kapı duvarlarının yıkıldığı ve hatta cençilerin konaklayacakları odaların bile tamire muhtaç olduğundan yakınılmıştır. Ancak kale varoşunda bulunan reayanın taş duvarların inşasında istekli olmaması tamir işinin Tuna dizdarlarının üstlenmesine sebebiyet vermiştir. BOA, KK. d, nr. 71, h. 404.

⁴⁰ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 17, h. 45-46.

OSMANLI-RUMEN KAYNAKLARI PERSPEKTİFİNDEN FERHAD PAŞA’NIN EFLÂK SEFERİNE TAYİNİ VE YAPILAN ASKERİ HAZIRLIKLAR (1595)

seçilen Boğdan Sasul’u Eflâk’a getirme görevi ise Mustafa Paşa’ya verilmiştir.⁴¹ Yapılan bu hazırlıklardan⁴² sonra 1594-95 kışında doğruca Tuna’ya yönelen Mustafa Paşa, Rusçuk’ta Eflâk kuvvetlerini beklemiştir. Hatıralarında Mustafa Paşa ile yapılan mücadelelere değinen Mihail, Rusçuk’ta onu pusuya düşürüp bu savaşta Mustafa Paşa da dahil birçok kişiyi öldürdüğünü ve geride kalan top vs. mühimmatı alarak Rusçuk’u ateşe verdiğini ifade etmektedir.⁴³ Bu olayın akabinde Eflâk orduları, Tuna’daki otorite boşluğundan da istifadeyle, sırasıyla Floci (10 Aralık 1594), Hârşova (1 Ocak 1595) ve Silistre’yi (8 Ocak 1595) yağmaladılar. Öte yandan Niğbolu, Boğazköy (Rum. Cernovodâ), Tutrakan da bu yağmalardan nasibini aldı. Osmanlıların Tuna üzerinde bulunan ticaret ve liman kenti İbrail (Rum. Brâila), Mart 1595’te Eflâk güçlerinin eline geçti. Böylece Mihail voyvoda, Eflâk’ın Tuna’daki yeni kontrol merkezi olan İbrail sayesinde Tuna Nehri’nden Karadeniz’e uzanan ticaret ve mühimmat akışını kontrol eder duruma geldi.⁴⁴ Özellikle Mihail’in İbrail’i elinde bulundurması, Osmanlı donanmasının Tuna Nehri yoluyla Silistre ve Rusçuk’a geçişini zorlaştırdığı görülecektir.

Harita I: Mihail’in 1594-96 Yılları Arasında Tuna Yalılarında Verdiği Baskınları Gösterir⁴⁵

2. Ferhad Paşa’nın Eflâk Serdarlığına Tayini

1594-95 yılı kışında Eflâk-Boğdan ordularının Osmanlı Devleti’ne karşı gerçekleştirdiği ani saldırılar saray ve çevresinde büyük bir şaşkınlığa neden olduğundan artık isyancılara yönelik daha organize askeri seferler yapılması icap etmişti.⁴⁶ Peçevi’ye göre Mihail’in kışın buz tutan Tuna Nehri’ni geçerek Rusçuk ve civarını yağmalayıp, ahaliyi katletmesi III. Mehmed’i çileden çıkarmaya yetmişti.⁴⁷ Nitekim 2 Receb 1003 (13 Mart 1595) tarihinde Tuna yalılarında gelen arızlar, Mihail’in buralarda yaptığı yağma ve katliamlardan sonra Eflâk’a geri çekildiğinden bahsetmekteydi. Padişah, Eflâk’tan gelecek olası saldırılara karşı şimdilik teyakkuza olunmasını istiyordu.⁴⁸ Bu noktada Eflâk-Boğdan’dan yapılan saldırıların artması ve Tuna yalılarında güvenliğin tehlikeye düşmesi Osmanlı devlet adamlarını bir karar almaya itmişti. Özellikle baharda Batı’ya yönelik yapılacak seferin hangi tarafa yapılması konusunda yaşanan tartışmaları aktaran Selaniki, Ferhad Paşa’nın bu seferin yönünü tayin etmeye yönelik bir toplantı gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Yapılan toplantıda İbrahim ve Mehmed Paşa’nın da bulunduğu devlet erkânı, Budin’de bulunan düşman üzerine gidilmesi gerektiğini savunurken Halil Paşa ise Eflâk-

⁴¹ *Istoria Medie a României*, s. 341; Giurescu, *age*, s. 263.

⁴² Mustafa Paşa’nın yaptığı Eflâk Seferi için yaptığı hazırlıklara dair çağdaş kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmazken Maliyeden Müdevver Defterinde yer alan bir belgede satın alınan malzemelerin detayları yer alırken bunun için toplamda 13.650 kuruş masraf yapıldığı belirtilmektedir. Kiralanan hizmet grupları için 19.580 kuruş ücret ödenmiştir. Bkz. *BOA, MAD.d*, 383, s. 87. Detaylar için ayrıca bkz. Tablo I ve II.

⁴³ *Documente Străine Despre Români*, (Culegere de Documente întocmită de Manole Neagoe, Ioana Burlacu vd.), Direcția Generală a Arhivelor Statului din R.S.R., București 1979, s. 92.

⁴⁴ Sergiu Columbeanu, “Acțiunile Navale Ale Lui Mihai Viteazul Pentru Stăpînirea Dunării”, *Revista de Istorie*, Tom. 28, Nr. 4, (1975), s. 486.

⁴⁵ *Istoria Militară A Poporului Român*, C. III, s. 145.

⁴⁶ Cirstina, *agm*, s. 147

⁴⁷ Peçevi, *Tarih*, C. II, s. 164-165.

⁴⁸ *BOA, A.İDVN. MHM. d*, nr. 934.1, s. 20, h. 49.

Boğdan küffarı üzerine sefer düzenlenmesine yönelik görüşünü bildirir. Ferhad Paşa tarafından da kabul gören bu son fikir üzerine baharda Eflâk-Boğdan'a sefer düzenlenmesine karar verilir.⁴⁹ Bu toplantıdan çıkan kararı onaylayan sultan III. Mehmed:

“... Haraçgüzârım olan Eflâk-Boğdan voyvodaları cibilletlerinde mezkûr olan hıyânetleri muktezâsınca hıyânet u isyan ve tuğyan üzere olmağla memâlik-i mahrusamdan ba'zı mahallere zarar u gezend iriüşdürdüklerinden ma'ada ba'zı ka'laları dahi alub bi'l-fül a'zm-i fiten u fesad üzere oldukları ecilden me'la'in-i haserenin bi-'avnullahi'l-meliki'l mu'in haklarından gelmek için bu bu sal-i ferhunde-fal serdâr-ı zafer şî'arım Eflâk ve Boğdan üzerine sefer itmek bâbında hatt-ı humâyunum sa'âdet-i makrumumla fermân-ı âlişânım sâdır olmuştur...”

şeklindeki bir emirle bölgeye sefer düzenlenmesine karar verdi. Sultan III. Mehmed, Mihail'e karşı yürütülecek sefer için 12 Ramazan 1003 (21 Mayıs 1595) tarihinde Ferhad Paşa'yı Osmanlı ordusuna serdar tayin etti.⁵⁰ Öte yandan Divân-ı Humâyûn'da yapılan uzun tartışmalar sonucu Eflâk-Boğdan voyvodalarının beylerbeyliğe dönüştürülmesine hüküm verildi.⁵¹ İstanbul'da alınan bu karardan sonra sıra Ferhad Paşa'nın Eflâk'a yönelik gerçekleştireceği seferin hazırlıklarına gelmişti.

3. Eflâk Seferi İçin Yapılan Askeri Hazırlıklar

Yapılan bu hazırlıklarla ilgili olarak Batılı kaynaklar daha çok Mihail'in Eflâk'taki diplomasi trafiğini göz önünde tutarken dönemin Osmanlı müellifleri bu hazırlıklara dair önemli detaylara yer vermektedirler. İstanbul'da gerçekleştirilen hazırlıklara değinen Hasan Beyzâde, Ferhad Paşa ve maiyetinin sefer için gerekli olan mühimmat ve teçhizatın tedarikiyle meşgul olduğunu ve etrafta olan beylerbeylerine sefere katılmaları için gerekli emirlerin yazıldığını belirtir.⁵² Kâtib Çelebi ve Naimâ ise büyük bir alayla Davutpaşa'ya gelen Ferhad Paşa'nın emrine verilen on bin nefer yeniçeriden ve Tuna yoluyla Rusçuk'a gönderilen top ve mühimmat yüklü donanmadan söz ederler.⁵³ Özellikle Ferhad Paşa'nın sefer öncesi satın aldığı savaş malzemeleri ile ilgili olarak Maliyeden Müdevver Defteri'nde geniş bir liste bulunmaktadır. Bu listede tüfek yapımında kullanılacak olan namlu, barut yuvası, çubuğu, tüfek ve barut sandığı vs. gibi aletlerin sayısı ve kıymeti yer almaktadır. Öte yandan ordu ikmalinde kullanılmak üzere su kabı, su tulumu, su çanağı, barut kesesi, kürek kabzası, araba taban ve halkaları gibi çok çeşitli malzemeler listelenmiştir.⁵⁴

Bu bilgileri daha da detaylandıran Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi, söz edilen bu cephaneye ve mühimmatın develere yüklenerek kara yoluyla Tuna'ya nakledildiğini ve Tophâne-i Âmire'de üretilen dört adet bacaluşka ve sekiz adet kolonburnanın ise Karadeniz'den gemilerle Tuna'ya aktarıldığını yazmaktadır. Topçular Kâtibi, ayrıca Tuna üzerine inşa edilecek köprü için gerekli olan neccâr, demirci, mimar vs. mürettebatın Rusçuk'ta hazır edilmesinden bahsetmekle birlikte⁵⁵, Niğbolu ve Vidin'de bulunan şayka ve tonbaz gemilerin hazır tutulmasına dair gözlemlerini aktarmıştır. Rusçuk ve Yergöğü arasına yapılacak köprüyü olası saldırılara karşı koruma vazifesi de Sokulluzâde Hasan Paşa'ya verilmiştir.⁵⁶

Eflâk'a gidecek olan Sokulluzâde Hasan Paşa'ya asker sağlaması için Rumeli Beylerbeyi görev almıştır. Bu işten sorumlu çavuşlar, Rumeli eyaleti dahilinde bulunan kasaba ve köylerde halka duyurular yaparak, sefer hazırlıkları için yaz-kış aylarının bahane edilmeden vaktinde hazır olunması istenmiştir.⁵⁷ Mühimme hükümleri ve dönemin kaynaklarından anlaşıldığına göre, Sokulluzâde Hasan Paşa'nın buradaki diğer bir görevi de düşman bölgelerine akınlar düzenleyerek, elde edilen esirler sayesinde düşmanın niyet ve hazırlıkları hakkında bilgi almaktı. Nitekim bu hususta başarılı olduğu görülen Sokulluzâde Hasan Paşa ve ona bağlı görev yapan Solnuk

⁴⁹ Selânikî, *Târîh*, C. II, s. 467.

⁵⁰ BOA, *A.İDVN. MHM. d.*, nr. 934.1, s. 86, h. 182. Mehmed b. Mehmed, Mihail'in Tuna Yahıllarında gerçekleştirdiği onca katliam ve yağmadan sonra Ferhad Paşa'nın Eflâk Seferi'ne tayin edilmesini “serdârî-i asâkir-i İslâm mûmâ-ileyh Ferhad Paşa'ya tevcih olundu” şeklinde yazar. Bkz. Mehmed b. Mehmed er- Rûmî, *Nühbetü't-Tevârih ve'l Ahbâr*, haz. Abdurrahman Sağırılı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 445.

⁵¹ Eflâk-Boğdan'ın beylerbeyliğe dönüştürülmesine dair ayrıca bkz. Mihail Maxim, “Voyvodalık Ou Beğlerbeğilik? La Politique Ottomane Envers Les Ptincipatutes Roumanies (Novembre 1594 Fevrier 1596)”, *Romano-Ottomanica, (Essays-Documents From The Turkish Archives)*, Isis Press, İstanbul 2001, s. 163-172

⁵² Hasan Bey-zâde, *Târîh*, s. 442-443.

⁵³ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, s. 70; Naimâ, *Târîh*, s. 90.

⁵⁴ BOA, *MAD.d.*, 383, s. 84-85. Söz konusu bu listenin detay ve fiyatlandırması için ayrıca bkz. Tablo III ve IV.

⁵⁵ 26 Ramazan 1003 (4 Haziran 1595) tarihinde Tuna yahıllarına yazılan bir hüküm, onun verdiği bilgileri çeşitlendirmektedir. “... Nehr-i Tuna üzerine binâ olunacak köprü için Karînâbâd kazâlarından 30 nefer neccâr, 60 nefer baltacı Silven kazâsından 20 nefer neccâr 40 nefer baltacı, Yanbolu kazâsından 40 nefer neccâr, 80 nefer baltacı, Nevâhi-i Yanbolu kazâsından 10 nefer neccâr, 20 nefer baltacı ihrâc olunmağı emr edüb...” ayrıca bu hükmün devamında Ahyolu'ndan 60, Misivri'den 20 neccâr, Aydos'tan 20 neccâr ve 40 baltacı, Şummu'dan 60 neccâr ve 120 baltacı, Cuma Pazarı'ndan 20 neccâr ve 40 baltacı, Hazergrad'dan 40 neccâr ve 80 baltacı Rusçuk'tan ise 30 neccâr ve 80 baltacının istendiği görülmektedir. Bkz. BOA, *A.İDVN. MHM. d.*, nr. 934.1, s. 92, h. 192. Ayrıca Ferhad Paşa gündelikçi, ırgad, bıçkıcı, nafakacı gibi hizmet gruplarına kiralama bedeli olarak toplamda 140.037 kuruş ödeme yapmıştır. Özellikle Mustafa Paşa döneminde yapılan kiralama bedelleri ile karşılaştırıldığında Ferhad Paşa döneminde yaklaşık 7 kat fazla bir ödeme yapılmıştır. BOA, *MAD.d.*, 383, s. 86. Detaylar için bkz. Tablo V.

⁵⁶ *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadri) Efendi Târîhi (Metin ve Tahlil)*, C. I, haz. Ziya Yılmaz, TTK, Ankara 2003, s. 56-57.

⁵⁷ BOA, *A.İDVN. MHM. d.*, nr. 934.1, s. 47, s. 105.

OSMANLI-RUMEN KAYNAKLARI PERSPEKTİFİNDEN FERHAD PAŞA'NIN EFLÂK SEFERİNE TAYİNİ VE YAPILAN ASKERİ HAZIRLIKLAR (1595)

Sancak Beyi Osman, Eflâk'ta bir grup isyancı ile yer yer yaptığı mücadelelerde galip gelerek, sultanın övgüsüne mazhar olmuştur.⁵⁸

Dönemin çağdaş kaynaklarının zikrettiği bu hazırlıklar, mühime hükümleri ile birlikte daha da detaylandırılmaktadır. Özellikle Topçular Kâtibi'nin bahsettiği toprakların yapım aşamasında kullanılan çam odunlarının Gelibolu, Lâpseki ve Bergos civarlarından geldiği anlaşılmaktadır. Söz konusu kadılara gönderilen hükümde, bu sancaklarda önceden kesilmiş ne kadar çam odunu varsa, bunları İstanbul'a getirmek için amele ve çekiciler hazırlamasının gerekliliğine vurgu yapılmıştır.⁵⁹ Yine Ferhad Paşa'ya katılması için Kefe sancağında bulunan dergâh-ı muallâ çavuşları, bölük halkı ve nöbetçi olarak bulunan yeniçerilerden başka ne kadar yeniçeri, cebeci ve topçu varsa sefere katılması için yola çıkması emri verildi.⁶⁰

Asker tedarikinin yanı sıra sefere çıkacak askerin mühimmatını karşılamak üzere birtakım önlemler alındığı göze çarpmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlıların Batı'ya yönelik seferlerde kullanılmak üzere et, hububat, kereste, yağ, bal gibi tedariklerin büyük çoğunluğu Eflâk-Boğdan'dan yapılmaktaydı. Fakat bu voyvodaların isyanı durumu daha da karmaşık hale getirdi. Hatta W. Baltasar, bu isyanların Osmanlıların Batı'da gerçekleştirdiği seferleri olumsuz yönde etkilediğini belirterek, Osmanlı ordusunda yaşanan mühimmat sıkıntısına dikkat çekmektedir.⁶¹ Öyle ki bu tür sıkıntıların İstanbul'da görüldüğüne dair mühime hükümlerinin varlığı bunu doğrulamaktadır.⁶² Bu bağlamda Eflâk seferi için gerekli olan mühimmatın Rumeli'de bulunan sancaklardan karşılanması yoluna gidildi. Mora, Avlonya, Karlı-ili, İnebahtı, İlbasan, Delvine ve Yanya sancaklarında bulunan her beş hanenin bir koyun vermesi icap etmiştir.⁶³ Silistre, Vidin ve Çirmen sancaklarında bulunan kadılara gönderilen hükümde, Belgrad'da nüzul zahiresi olarak bulunan erzakın getirilmesi ve sefere çıkacak Ferhad Paşa'nın o civarlara gelmeden hazır edilmesi istenmiştir.⁶⁴ Bununla beraber ordunun ikmalinde büyük öneme sahip binek hayvanlarının yiyeceği olarak kullanılacak 7.698 kg arpanın hazırlanması konusunda Kırkkilise (Kırklareli) kadısı vazife almıştı.⁶⁵

Eflâk seferi için gerekli olan mühimmat, cephane, asker vs. temin edilmesinden sonra Ferhad Paşa için İstanbul'dan Rusçuk'a kadar 28 sefer güzergâhı belirlendi.⁶⁶ Ferhad Paşa'nın Rusçuk'a gelişine değin uğradığı konak ve menzil yerlerine dair Topçular Kâtibi, Osmanlı ordusunun gidiş güzergâhını teferruatla anlatır. Buna göre Ferhad Paşa ve maiyeti, Davud Paşa'daki⁶⁷ istikametinden sonra sırasıyla Halkalı, Benefşe Çayırı, Çatalca Vadisi'ne hareket ederek oradan 23 Mayıs 1595 tarihinde Edirne'ye geldi.⁶⁸ İngiliz elçisi Barton, orduya adam toplamak ve yorulan savaş atlarının dinlenmesi için Ferhad Paşa'nın beş gün burada kaldığına dikkat çeker.⁶⁹ Hatta bu hususta Tekfurdağı, Vize, Kocacık ve Naldöken Yörükleri subaşalarına Ferhad Paşa'nın Balkanları geçip Tuna yalılarına varmadan (12-13 Haziran 1595) bu civarda bulunan askerin serdara yetişmesi hususunda merkezden gerekli ikazlar yapıldığı görülmektedir.⁷⁰

Alınan küçük çaplı tedbirin ardından 27 Mayıs 1595 tarihinde Edirne'den yola çıkan Ferhad Paşa ve maiyeti, Yanbolu'dan geçerek bir süre sonra Karînâbâd sahrasına geldi. Bu esnada Hasan Paşa'nın getirdiği esirlerden Mihail'in Erdel Voyvodalığı'ndan yardım talep etmekte olduğu haberini aldı ve ani baskınlara meydan vermemek için toplar Silistre'ye yakın yerde konumlandırıldı.⁷¹ Ayrıca Silistre ve çevresinin düşman baskınlarından korunması için gönüllü askerlerle birlikte Bervan Bey görevlendirildi.⁷² Osmanlı ordusu Çalı-kavak isimli dağ ve geçitlerden geçerek Matara-Burnu'nda üç gün konakladı. Ferhad Paşa, burada Karadeniz yoluyla getirilen cephane dolu kadirgaları teslim alarak Hazergrad'a (Razgrad) yöneldi.⁷³ Osmanlıların Tuna ötesine yönelik seferlerde Tuna Nehri'ni sadece Rusçuk ve Belgrat'tan Budin ve Estergon'a kadar mesafede kullandıkları için İstanbul'dan yüklenen top, erzak ve mühimmat Karadeniz yoluyla Varna'ya getirildikten sonra Rusçuk veya Belgrat'a çeşitli vasıtalarla getirilmekteydi.⁷⁴ Bu bağlamda Karadeniz yoluyla Varna iskelesine getirilen toprakların Tuna'ya açılarak

⁵⁸ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 80, s. 171; Topçular Kâtibi, *Târîh*, C. I, s. 60.

⁵⁹ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 32, h. 73.

⁶⁰ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 40, s. 90.

⁶¹ Simonescu, "Cronica Lui Baltasar Walther", s. 62.

⁶² BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 40, s. 90. İstanbul'da yaşanan buğday, arpa ve yağ sıkıntısını gidermek için Kefe sancağında bulunan kadılar görev almıştır. Kefe taraflarına yollanan rençber gemilerine yüklenen mühimmatın İstanbul'a eksiksiz şekilde gönderilmesi beklenmiştir. Bkz. Aynı yer.

⁶³ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 81, h. 174.

⁶⁴ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 21, h. 50.

⁶⁵ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 81, h. 173.

⁶⁶ Selânikî, *Târîh*, C. II, s. 475.

⁶⁷ Hammer'in anlatığına göre, Ferhad Paşa Davud Paşa'da iken gece vakti bazı askerler çadırın önündeki tuğlardan birini yerinden çıkarıp ucuındaki altıtopu kırmışlar ve bu vaziyet herkesçe bir uğursuzluk olarak yorumlanmıştır. Bkz. Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, C. 7, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1990, s. 230.

⁶⁸ Topçular Kâtibi, *Târîh*, C. I, s. 59.

⁶⁹ Tappe, *Documents*, s. 82.

⁷⁰ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 85, h. 181.

⁷¹ Topçular Kâtibi, *Târîh*, I, s. 62-63.

⁷² BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 82, h. 175.

⁷³ Topçular Kâtibi, *Târîh*, C. I, s. 63.

⁷⁴ Gabor Agoston, "Çevre ve Sınır Tarihi Çalışmalarının Buluştuğu Yer: Macaristan'daki Osmanlı-Habsburg Sınırı Boyunca Nehirler, Ormanlar, Bataklıklar ve Kaleler", *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, Timaş Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2019, s. 101.

doğruca Rusçuk'a gelmesi gerekirken, Mihail'in İbrail Kalesi'ne koyduğu 300-400 asker yüzünden Osmanlı donanması, bir türlü Tuna yoluyla Rusçuk ve Silistre'ye ulaşamıyordu. Bu noktada Topçu bölükbaşları olan Hıdır ve Hasan'a verilen emirde, Varna'da bekleyen gemilerin yükleri hafifletilerek, içlerine ise asker doldurulup Tuna'nın iki yakasını yoklamaları isteniyordu. Eğer Tuna sahillerinde düşmanın gemilere zarar verme ihtimali yoksa karamürselli⁷⁵ yedeğe alıp doğruca Silistre'ye ve buradan da Rusçuk'a gidilmesi icap ediyordu. Tuna'nın düşman askerleri tarafından ablukaya alındığının gözlenmesi halinde ise, Tuna kenarlarına siper kazılarak buraya topların yerleştirilip karamürsel ve kadırgaların güvenle geçişlerinin teminini sağlandıktan sonra topların kara yoluyla Rusçuk'a gönderilmesi tavsiye ediliyordu.⁷⁶

Osmanlı ordusu Tuna sahillerine yol alırken, Yergöğü ve Rusçuk arasında yapımına başlanacak olan köprüye dair birtakım hazırlıklar Niğbolu'da sürdürülmekteydi. Mühimme hükümlerinden anlaşıldığı kadarıyla köprü yapımı için lazım olan gemiler, Niğbolu tersanesinde yapılmaktaydı.⁷⁷ Bu hususta görevli olan Hazergrad kadısı Müslihiddin'e yazılan hükümde yapılan hazırlıklara dair şu bilgiler istenmişti:

- 1- Şimdiye değin Niğbolu'da yapılmakta olan gemilerin kaç tane tamamlanmıştır?
- 2- Tuna Nehri'ne salınacak kaç gemi kalmıştır?
- 3- Bu gemilerin kerestesi hazır mı? Eğer hazır ise kaç güne tamamlanır?
- 4- Eflâk ordusunun maksatları nedir?

Osmanlı makamlarının asıl endişe duydukları nokta Mihail'in ani bir baskın vererek bu donanmayı yakıp yıkmasıydı. Nitekim Mihail voyvoda hatıratlarında, Osmanlı ordusunun Tuna'daki hazırlıklarını öğrendiğinde, adamlarını İbrail, Cervena, Tutrakan ve Niğbolu'ya ani baskınlar yapması için gönderdiğini ifade eder.⁷⁸ Hatta bir süre sonra Niğbolu'nun Mihail tarafından ateşe verildiği görülmektedir. Mihail'e bağlı askerlerin donanmaya zarar verdiklerine dair haberler serdar hazretlerinin kulağına kadar gitmişti. İşte bu durumları göz önünde bulunduran Osmanlı erkânı, Hazergrad kadısı Müslihiddin'in Vidin ve Niğbolu beyleri, sekbanbaşları ile gece-gündüz demeden gemileri muhafaza altında tutmasını ve gerektiğinde ateşli silah kullanabilen asker talep edebileceğini bildirmiştir.⁷⁹ Öte yandan Sekbanbaşı Hüseyin'e gönderilen fermanında, elinde bulunan yeniçerilerle birlikte derhal gemileri korumak için Niğbolu'ya varması istenmişti.⁸⁰ Sekbanbaşı'ya bağlı yeniçerilerin barut ihtiyacı da Niğbolu Kalesi'nden karşılanmıştır.⁸¹ Niğbolu'da yapılan bu hazırlıklara ek olarak, sekiz adet kazgan adı verilen geniş ağızlı, kısa namlulu boyuna sahip havan toplarını develere bağlayıp getirmesi istenmişti. Muhtemelen kazganlar, taşıma ve kullanma kolaylığından dolayı talep edilmişti.⁸²

Hemen her askerî sefer yağmurlar, ırmak ve bataklık geçişi için köprü kurma, yolda geciken eyalet askerlerini bekleme gibi sorunlarla doludur.⁸³ Bu bakımdan Mayıs ayının başında sefere çıkan orduya katılmakla görevli eyalet askerlerinin asıl orduya katılmayışı bazı problemlere yol açtı. Hatta Ferhad Paşa, daha Hazergrad'da iken, orduya katılması beklenen askerlerin henüz gelmemesi onun bu durumu merkeze şikâyet etmesine yol açmıştı. Onun şikâyetlerine yer veren Gelibolulu Mustafa Ali, Eflâk Seferi esnasında Ferhad Paşa'da bir isteksizlik oluşturduğunu yazar.⁸⁴ Ayrıca Ferhad Paşa, bölgeye geldiğinde hizmete çağırılmış 40.000-50.000 askerden sadece 4.000-5.000 kişi görev yerinde hazır olarak bulunmaktaydı. Bu durumun sebebi Gence olaylarında Ferhad Paşa'ya duyulan öfke ile alakalıydı.⁸⁵ Özellikle tarihçi Hasan Beyzâde eserinde, Ferhad Paşa'nın Rusçuk'a çok yakın olduğu halde ordunun onda birinin bile sefere hazır olmadığını ve bu yüzden Eflâk'ta alınacak mağlubiyetten sorumlu tutulmaması gerektiğine dair merkeze yönelik serzenişine yer verir.⁸⁶ Hatta Ferhad Paşa, asker toplama gayesiyle "kul karındaşı" adı altında acemi askerleri bile orduya yazdırma gereği duymuştur. Acemi askerlerin sefere yazılması devletin yoğun asker ihtiyacını karşılamak için ürettiği yeni bir formüldü. Eflâk Seferi'ne çıkan

⁷⁵ Osmanlı donanmasında kullanılan karamürselli, uzun süreli seferlerde ve kuşatmalarda kullanılmaktaydı. Özellikle donanmanın ikmali için kereste, mühimmat, savaş malzemeleri, halat, kadirge küreği ve yelken gibi malzemelerin taşınmasında bu küçük gemilerden fayda sağlanmıştır. Bkz. Yasemin Nemlioğlu Koca, "Karamürsel Gemisi: Özellikleri ve Kullanımına Yönelik Bazı Tespitler", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu* II, Ed. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik vd. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları No: 35, Kocaeli 2016, s. 290.

⁷⁶ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 94, h. 194.

⁷⁷ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 89, h. 186.

⁷⁸ *Documente Străine Despre Români*, s. 92. Bu bilgiler Eflâk kroniklerince de doğrulanmaktadır. Bkz. Radu Popescu Vornicul, *Istoriile Domnilor Țării Românești*, (Introducere și Ediție Critică Întocmite de Const. Grecescu), Editura Academiei R.P.R., București, 1963, s. 73.

⁷⁹ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 90, h. 188; P. Panaitescu, *Documente Privatoare la Istoria Lui Mihai Viteazul*, Fundația Regală Universitară Carol I, București 1936, s.14

⁸⁰ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 88, h. 185.

⁸¹ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 91, h. 189.

⁸² BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 90, h. 187; Salim Aydın, "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu*, S. X, Mayıs-Ağustos 2011, s. 14.

⁸³ Kahraman Şakul, *Kamanıçe Kuşatması 1672*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 31.

⁸⁴ *Gelibolulu Mustafa Ali*, C. III, s. 663.

⁸⁵ Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, çev. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 164.

⁸⁶ Hasan Bey-zâde, *Tarih*, s. 457. Yine Selânikî, asker tedariki konusundaki sıkıntılardan merkeze iletilmesi üzerine padişahın bu şikâyetleri yerinde incelemek için iki kişiyi görevlendirdiğini yazar. Sözü edilen bu müfettişler (Şebrenk Ağa ve Mataracı Koca Kapıcı), Ferhad Paşa ile birlikte Hazergrad'da ordunun sadece onda birinin mevcut olduğunu görüp padişaha bildirmişlerdir. Bkz. Selânikî, *Tarih*, C. II, s. 480.

OSMANLI-RUMEN KAYNAKLARI PERSPEKTİFİNDEN FERHAD PAŞA’NIN EFLÂK SEFERİNE TAYİNİ VE YAPILAN ASKERİ HAZIRLIKLAR (1595)

Ferhad Paşa’nın söz konusu bu formülü tercih etmesi, orduda yaşanan sıkıntıları göstermesi bakımından oldukça önemli olmuştur.⁸⁷

Nitekim merkezden Rumeli sağ ve sol kolda bulunan sancaklara merkezden gönderilen emirler, ordudaki aksaklıklara dair Osmanlı müelliflerinin görüşlerini doğruladığı gibi sefer zamanında asker tedarikine dair karşılaşılan sorunları göstermesi bakımından önemli olmuştur. Dolayısıyla Ferhad Paşa’nın Rusçuk’a sekiz-dokuz günlük mesafede olduğu halde bu bölgelerden hâlâ Rusçuk’a gelmeyen askerlerin olması merkezi yönetimi kızdırmıştır. Bu işten sorumlu tutulan sancakların kadılarına gönderilen emirde tımarlı sipahiler, müteferrika ve çavuşların harp silahlarını kuşanarak acilen Rusçuk’a gelmeleri isteniyordu. Hatta Rusçuk’taki yoklama esnasında seferde bulunmayanların dirliklerinin ellerinden alınacağına dair tehditler savruluyordu.⁸⁸ Bu sıralarda Mihail, Ferhad Paşa’nın Hazergrad’da ordu tedarikiyle meşgul olduğunun farkındaydı. Ancak Tuna Nehri boyunca düşmanla gece-gündüz savaşmaktan başka elinden bir şey gelmediğinden Leh Hatmanı Ion Potocki aracılığı ile Lehistan’dan yardım talep ediyordu.⁸⁹

Ferhad Paşa ve maiyeti nihayetinde Temmuz 1595’te Hazergrad’dan Rusçuk’a vardılar. Paşa’nın gelmesiyle Niğbolu’dan gemilerle gelen keresteler buraya indirilerek köprü yapımına başlandı. Yaz aylarında Tuna Nehri çekildiği için Rusçuk ve Yergöğü arasında beliren adaya köprüler bağlanıp, mimar ve neccarlar buraya davet edildi. Ferhad Paşa, Rusçuk’a otağını kurduğu sıralarda, Eflâk’tan yakalanıp getirilen askerlerin verdikleri bilgiler sayesinde düşman hakkında bilgi alındı.⁹⁰ Bu bilgileri temel alan Osmanlı müellifleri Eflâk kuvvetlerinin sayısının 70.000’i aştığını kaydetmektedirler.⁹¹ Fakat Erdel’e gelen Eflâk elçisinin verdiği bilgilere bakılırsa, Mihail’in elinde 30.000 Rumen ve 10.000’i aşkın Macar ve bir miktar Kazak askeri vardı.⁹²

Resim I: Osmanlı Ordusunun Tuna Nehri Üzerinde Köprü İnşasına Başlamasını Tasvir Eden Gravür⁹³

Tuna Nehri üzerinde Osmanlı ordusunun köprü yapım çalışmaları devam ederken mühimmat sıkıntısını önlemek için Tuna’nın güneyinde yer alan kadılara görev verilmiştir. Şumnu, Eski Cuma, Rusçuk, Hazergrad, İzladi, İvlaca Tırnovi, Lofça ve Plevne kadılarına gönderilen emirlerde, bu kazalarda bulunan ahaliden koyunu olanlardan on koyun başına bir koyun toplayarak sahipleri veya vekilleri aracılığı ile Rusçuk’a ulaştırması istenmiştir.⁹⁴ Öte yandan Ferhad Paşa’nın Rusçuk’a varmasıyla birlikte Eflâk Voyvodalığı’nın beylerbeyliğe dönüştürülmesine dair somut adımlar atılmaya başlandığı görülmektedir. Bu hususta Divân-ı Hümayûn tarafından hazırlanan plana göre, Eflâk-Boğdan’da inşa edilecek kalelere ulufeli askerler yazılıp, ağaları tayin olunacak ve

⁸⁷ Doğukan Bozkurt, *Serdar Ferhad Paşa’nın Hayatı; Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1566-1595)*, Bahçeşehir Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2022, s. 134.

⁸⁸ BOA, *A.İDVN. MHM. d. nr. 934.1*, s. 93, h. 193.

⁸⁹ Panaitescu, *Documente Privitoare la Istoria Lui Mihai Viteazul*, s. 15.

⁹⁰ Topçular Kâtibi, *Târih*, C. I, s. 64.

⁹¹ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, s. 72; Naîmâ, *Târih*, s. 91.

⁹² Iorga, *age*, s. 178-179.

⁹³ Şt. Ştefănescu, “*Războiul Cel Lung (1593-1606)*”, s. 603.

⁹⁴ BOA, *A.İDVN. MHM. d. nr. 934.1*, s. 95, h. 197.

serdarın gelmesiyle birlikte tam teçhizatlı 2-3 bin asker bu bölgeleri savunmak için yerleştirilecekti.⁹⁵ Özellikle bu kalelere Silistre ve Dobruca bölgesinde bulunan ulufe sahibi askerlerin tayin edilmesi kararlaştırılmıştı.⁹⁶

4. Ferhad Paşa'nın Azli

Ferhad Paşa gerçekleştirdiği tüm bu hazırlıklara rağmen rakipleri tarafından İstanbul'da başlatılan yıpratma faaliyetlerine karşı koyamadı. İstanbul'da Ferhad Paşa'ya karşı oluşan muhalif cephenin merkezinde Sinan Paşa bulunmaktaydı.⁹⁷ Sinan Paşa'nın yanı sıra İbrahim Paşa da bu muhalif cephenin önde gelen isimlerinden biriydi. İbrahim Paşa, sadaret kaymakamlığı göreviyle ikinci vezir konumunda olduğundan merkezde ciddi bir etkiye sahipti. Dönemin Osmanlı müelliflerinin hemen hepsi Ferhad Paşa henüz Rusçuk yolunda iken merkezden asker talebine dair isteklerin İbrahim Paşa tarafından onun aleyhine kullanıldığında hem fikirdirler.⁹⁸ Sadrazamlık bekleyen İbrahim Paşa, onu saf dışı etmek için ordunun lojistiğini yavaşlattığı gibi, padişaha askerinin Ferhad Paşa'dan nefret ettiğini söylemini yayarak onun itibarını azalttı.⁹⁹ Böylece Ferhad Paşa'ya yönelik muhalif cephenin merkezinde olan Sinan Paşa ile bu kararların uygulayıcısı konumunda bulunan İbrahim Paşa'nın başarılı propagandaları sonucu Ferhad Paşa ciddi bir itibar kaybı yaşadı. Bu ikili Eflâk Seferi hazırlıklarının son kritik safhasında seferde *bir lider boşluğu* oluşturarak onun hem cephede hem de merkezdeki gücünü azalttılar.¹⁰⁰

Merkezde Ferhad Paşa aleyhine oluşan bu koalisyonda Sinan ve İbrahim Paşalar tabii ki de yalnız değillerdi. Bu koalisyonda bulunan isimlerden birisi Cigalazâde Sinan Paşa idi. O, Ferhad Paşa ile düşmanlık derecesine varan bir rekabet içindeydi. Öte yandan Kanijeli Siyavuş Paşa'nın da Ferhad Paşa'nın karşısında konumlandığı görülmektedir. Bu ikili arasındaki rekabet Siyavuş Paşa'nın tekrar sadrazam yapılmak istenmesine yönelik bir söylentiye dayanmaktaydı. Yine Divân-ı Hümâyûn üyelerinden Cerrah Mehmed ve Hadım Hasan Paşalar da Ferhad Paşa aleyhine çalışma yapan bu ekibin arasındaydılar. Son olarak muhalif cephenin ulema kanadında ise Şeyhülislam Bostanzâde Efendi yer almaktaydı.¹⁰¹ Hasan Beyzâde'ye göre Şeyhülislam'ın Ferhad Paşa'ya karşı bu ekipte yer almasının sebebi Sultan III. Murad'ın cenaze namazı esnasında Ayasofya Camiinde gelişen hadiselerdi. Sultanın cenaze namazını kıldırma görevi Hâce-i Sultanî Hoca Saadettin Efendi'ye verildiği halde Şeyhülislam Bostanzâde Efendi bu görevi ifa etmişti. Bu yüzden Şeyhülislam Bostanzâde Efendi, Sinan Paşa'nın bulunduğu muhalif cepheye meyletmişti.¹⁰² İşte sözü edilen bu muhalif ekip, Ferhad Paşa'nın azli konusunda anlaşarak onun aleyhine propaganda yürüttüler. Ferhad Paşa'nın merkezden uzak olmasının avantajıyla Sinan Paşa, İstanbul'da padişahın güvenini kazandı. Sadareten azlinin üzerinden beş ay dahi geçmeden yeniden bu makamı elde etti.¹⁰³

Nihayetinde Ferhad Paşa, ezeli rakibi Sinan Paşa'nın da etkisiyle görevinden azledilerek İstanbul'a sürüldü. Ferhad Paşa'nın azil sebebi hakkında dönemin kaynakları, genel itibarıyla ikili arasındaki rekabetin padişaha farklı şekilde aksedilip Ferhad Paşa'nın merkezde yalnız kaldığını ifade eden bir anlatım tarzına sahiptirler.¹⁰⁴ Ancak Ferhad Paşa'nın azli ile ilgili olarak tarihçi Selanikî, bu olayı diğer müelliflerden farklı yorumlamaktadır. Ona göre, Ferhad Paşa'nın azlini gerektiren şey cephede yeterince asker buldurulmaması ve Tuna Yalılarında yapılan Eflâk-Boğdan katliamları sırasında kendisinden yardım talep eden feryatçılara yüz çevirmesiydi.¹⁰⁵ Hâlbuki Topkapı Sarayı'nda yer alan bir belge, Ferhad Paşa'nın azli hususunda bu anlatıların dışında farklı bir bilgi sunmaktadır. Buna göre, Sultan III. Murad'ın vefatı sırasında hazineden bir miktar paranın kaybolmuş ve bu olaydan Ferhad Paşa sorumlu tutulmuştur. Ferhad Paşa ise hırsızlık ithamını tümüyle reddetmiş ve olayın aslı için soruşturma dahi talep etmiştir. Bu talebin gerçekleşip gerçekleşmediği henüz anlaşılmasa da söz konusu bu iddianın Ferhad Paşa'yı padişah karşısında karalamak için mi yoksa gerçek bir hadise mi olduğu da ayrı bir soru işaretidir.¹⁰⁶

Ferhad Paşa tüm bu olanlardan habersiz bir şekilde Rusçuk'taki köprü yapımı ile meşgul olduğu sıralarda Kapıcılar Kethüdası Ahmet'e seksen adamıyla Rusçuk'a gidip onu yakalaması emri verildi. Ancak Kapıcılar Kethüdası Ahmet Ağa, ordunun köprü yapımı ile bu denli meşgul olduğu esnada askerler arasında kargaşa

⁹⁵ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 77, h. 163.

⁹⁶ BOA, A.İDVN. MHM. d, nr. 934.1, s. 89, h. 186.

⁹⁷ Bkz. Naîmâ, *Târih*, C. I, s. 92.

⁹⁸ Naîmâ, *Târih*, C. I, s. 90; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, C. I, s. 70; Hasan Bey-zâde, *Târih*, s. 457; Peçevi, *Tarih*, C. II, s. 168.

⁹⁹ Mustafa Alkan, "Osmanlı Devleti'nde Akıncı Ocağı'nın Sonu", *Gazi Akademik Bakış*, S.13/7, (Kış 2013), s. 113.

¹⁰⁰ Murphey, *age*, s. 164.

¹⁰¹ Bozkurt, *agt*, s. 135-136.

¹⁰² Hasan Bey-zâde, *Târih*, s. 431-433.

¹⁰³ Peçevi, *Tarih*, C. II, s. 168-169.

¹⁰⁴ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III (M. 1574-1703-H. 987-1115), Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2011, s. 201; Naîmâ, *Târih*, C. I, s. 92; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, s. 72.

¹⁰⁵ Selânikî, *Târih*, C. II, s. 491. Hatta Nâima, Ferhad Paşa'nın Eflâk Voyvodası Mihail ile bile ittifak ettiğine dair Sinan Paşa'nın iftirasına yer verir. Bkz. Naîmâ, *Târih*, C. I, s. 92.

¹⁰⁶ Bozkurt, *agt*, s. 139-140; Muhammed Hüseyin Öztürk, *Sadrazam Ferhad Paşa'nın Hayatı (Ö.1595)*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2021, s. 99.

OSMANLI-RUMEN KAYNAKLARI PERSPEKTİFİNDEN FERHAD PAŞA'NIN EFLÂK SEFERİNE TAYİNİ VE YAPILAN ASKERİ HAZIRLIKLAR (1595)

çıkması için Ruşçuk'tan yalnızca sadaret mührünü gönderebilmişti.¹⁰⁷ Bu hadiselerden birkaç gün önce haberdar edilen Ferhad Paşa ise sorumluluğu Satırcı Mehmed Paşa'ya bırakarak Ruşçuk'tan kaçmayı başardı.¹⁰⁸ Bu süreci ele alan Hasan Beyzâde ve Topçular Kâtibi onun İstanbul'a dönüşte yaşadığı deneyimler hakkında ilginç bilgiler sunmaktadırlar. Bunlardan Topçular Kâtibi, Ferhad Paşa'yı yakalamak için Kapıcılar Kethüdası ve maiyetinin Balkanlarda atlılarla onu karış karış aradığına değinir. Sonrasında Ferhad Paşa'nın izini kaybettirmek için geçitlere girip sıradan köylü kılığında bölgeden kaçtığını ifade eder.¹⁰⁹ Hasan Beyzâde ise Ferhad Paşa'nın kişisel hazinesini dikkat dağıtmak için ortaya saçtığına ve bu hengâmede kaçtığına vurgu yaparak olayı farklı bir bakış açısıyla değerlendirir.¹¹⁰ Nitekim Ferhad Paşa siyasi gücünü kaybetmesinin bedelini kısa süre sonra hayatıyla ödeyecekti. Kendisini yakalamak isteyen ekipten kurtulan Ferhad Paşa, Litroz'da bulunan çiftliğine ulaşarak burada saklanmaya başlamıştır. Bu esnada valide Safiye Sultan aracılığı ile bağışlanmış, ancak İbrahim Paşa bir yolunu bulup onun katli için padişahın ferman almıştır. Onu yakalamak için görevlendirilen Bostancıbaşı Ferhad, eski sadrazamı çiftliğinden alarak Yedikule zindanlarına hapsedmiştir. Ertesi gün Ferhad Paşa'nın idamını tatbik etmek üzere görevlendirilen Süleyman Ağa, yanındaki cellâtlarla beraber onu boğmuştur.¹¹¹ Ferhad Paşa'nın ölümüne sebep olan iki olayı zikretmek yerinde olacaktır. Bunardan ilki, onun Eflâk Seferi'ne çıktığı vakit kendi yerine sadrazam kaymakamı olarak Damat İbrahim Paşa'yı görevlendirmesiydi. Çünkü Sinan Paşa'nın Ferhad Paşa'yı ortadan kaldırmak için çevresinde oluşturduğu geniş koalisyonun sahadaki en önemli uygulayıcısı İbrahim Paşa olmuştur. İkincisi ise Ferhad Paşa'nın isyan sonrası rakibi Sinan Paşa'nın gözlerine mil çektirmeyip bu işten vazgeçmesi hadisesidir.¹¹²

SONUÇ

XVI. yüzyılın son çeyreğinde Eflâk-Boğdan voyvodalarının haraçgüzarı buldukları Osmanlı Devleti'ne karşı isyanı, bu voyvodalıklara karşı acil önlemler alınmasını gerektirmiştir. Ferhad Paşa'nın serdar tayin edilmesinin ardından bu bölgelerin statüsünün değiştirilmesine karar verilerek doğrudan Osmanlı'ya bağlanması hedeflendi. Osmanlı yöneticilerinin böylesine köklü bir çözüme gitmesinde, buradan mühimmat ve zahire akışını devam ettirmek ve Batı'ya yönelik seferlerde Tatar ordusunun geçişini kolaylaştırmak gibi sebeplerin etkili olduğu söylenebilir. Öte yandan Osmanlı kaynakları Eflâk'a karşı yapılacak seferin amacının Eflâk Voyvodası Mihail'in bertaraf edilmesine dair olduğuna ilişkin fikir birliği içindedir. Dolayısıyla bu amaç çerçevesinde gerçekleştirilecek seferin hazırlıkları yaklaşık üç ay sürmüş ve bu süre zarfında Ferhad Paşa Osmanlı ordusunun iase, ikmal, mühimmat, cephane ve asker tedarikine yönelik hazırlıkları büyük ölçüde tamamlayarak Ruşçuk'a gelmiştir. Ancak Osmanlı ordusunun Eflâk'a geçişini sağlayacak köprünün yapımı esnasında İstanbul'daki entrikalara maruz kalmıştır. Bu entrikaların merkezinde yer alan kilit isimler Sinan Paşa ile İbrahim Paşa olmuştur. Özellikle İbrahim Paşa'nın Ferhad Paşa'yı padişahın gözünden düşürmek için yürüttüğü propagandalar bir süre sonra etkisini göstermiştir. Sinan Paşa'nın da sadaret makamını ele geçirmesiyle birlikte Ferhad Paşa ve destekçilerinin merkezdeki etkisi iyice azalmıştır. Merkezde yürütülen entrikalar yüzünden sadarettten alınan Ferhad Paşa rakipleri tarafından öldürülmekten kurtulamamıştır. Osmanlı tarihinde derin etkiler bırakan bu olay dönemin müellifleri tarafından da sıkça tartışıla gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'da devlet adamlığı yapmış iki önemli şahsın rekabeti, en çok da Eflâk Voyvodası Mihail'e yaramış olmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA):

Maliyeden Müdevver Defterler (Mad.d) Numara 383

Mühimme Defteri (A.İDVN. MHM. d) Numara 934.1

Mühimme Defteri Numara 71

Mühimme Defteri Numara 72

Kamil Kepeci Defterleri (KK.d) Numara 71

2. Yayımlanmış Kaynaklar ve Araştırma Eserleri:

¹⁰⁷ Selânikî, *Târih*, C. II, s. 491, 498.

¹⁰⁸ Danişmend, *age*, s. 203.

¹⁰⁹ Topçular Kâtibi, *Târih*, C. I, s. 70-71.

¹¹⁰ Hasan Bey-zâde, *Târih*, s. 462-463.

¹¹¹ Öztürk, *agt*, s. 99-100.

¹¹² Bozkurt, *agt*, s. 133.

AGOSTON, Gábor, “Çevre ve Sınır Tarihi Çalışmalarının Buluştuğu Yer: Macaristan’daki Osmanlı-Habsburg Sınırı Boyunca Nehirler, Ormanlar, Bataklıklar ve Kaleler”, *Osmanlı’da Strateji ve Askeri Güç*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, ss. 97-130.

ALKAN, Mustafa, “Osmanlı Devleti’nde Akıncı Ocağı’nın Sonu”, *Gazi Akademik Bakış*, S.13/7, 2013, ss. 107-116.

AYDÜZ, Saim, “Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi”, *Tarih Okulu*, S. X, 2011, ss. 1-37.

BOZKURT, Doğukan, *Serdar Ferhad Paşa’nın Hayatı; Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1566-1595)*, Bahçeşehir Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2022.

COLOMBEANU, Sergiu, “Acțiunile Navale Ale Lui Mihai Viteazul Pentru Stăpînirea Dunării”, *Rdl (375 de Ani de la Unirea Țărilor Române supt Mihai Viteazul)*, Tom. 28, Nr: 4, Editura Academiei R.S.R, 1975, ss. 483-494.

CRĂCIUN, Ioachim, *Cronicarul Szamosközy și Însemnările lui Privitoare la Români 1566-1608*, Cluj 1928.

CRISTINA, Irina, “The Ottoman Expedition from 1595 and its Effects on Wallachia’s Inhabitants”, *Annales d’Universite Valahia Targoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire*, Tome IV-V, 2002-2203, ss. 147-150.

DANIŞMEND İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III (M. 1574-1703-H. 987-1115), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2011.

DEMENY, Ludovic ve Cernovodeanu Paul, *Relațiile Politice Ale Anglie cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI-XVIII*, București 1974.

_____, “Secui și Campania de Eliberare a Țării Românești din 1595”, *Revista de Istorie*, Nr. 4, Tom. 28, 1975, ss. 495-514.

Documente Străine Despre Români, (Culegere de Documente Intocmită de: Manole Neagoe vd. Au colaborat: Ștefan Pascu, Ștefan Ștefănescu vd.), Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România, București 1979.

EMECEN, Feridun, “Uzun Savaşların Başlaması (1592-1606) ve Zıtvatorok Anlaşması: Dönemin Çağdaş Osmanlı Kaynaklarının Değerlendirilmesi”, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yay, İstanbul 2011, ss. 279-295.

Gelibolulu Mustafa Ali ve Künhü’l-Ahbar’ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri, C. III, haz. Faris Çerçi, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2000.

GIURESCU, Constantin, *Istoria Românilor*, Vol. II/Partea II (De la Mircea Cel Bătrân și Alexandru Cel Bun Până la Mihai Viteazul), Fundația Pentru Literatură și Artă Regele Carol II, București 1943.

Hasan Bey-zâde Ahmet Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635), C. III, haz. Şevki Nezih Aykut, TTK, Ankara 2004.

HEPER, Yusuf, *Osmanlı Devleti ve Eflâk-Boğdan İlişkileri (1574-1634)*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uşak 2020.

_____(2021), “Uzun Savaşlar Döneminden Bir Kesit: Erdel’in Temeşvar’ı Geri Alma Teşebbüsleri (1596-97)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 30, ss. 429-450.

IORGA, Nicolae, *Istoria Lui Mihai Viteazul*, Editura Militară, București 1968.

Istoria Medie a României, Partea Întii (sec. al X-lea sfîrșitul sec. al XVI-lea), (Autorii: Ștefan Pascu, Ion Ioanașcu vd.), Editura și Didactică și Pedagogică, București 1966.

Istoria Militară A Poporului Român, Epoca de Glorie A Oastei Celei Mari. A Doua Jumătate A Secolului Al XIV-lea-Prima Jumătate A Secolului Al XVI-lea, (Autorii volumului: Gheorghe Cantacuzino, Paul Cernovodeanu, Mihai Maxim v.d.), C. III, Editura Militară, București 1987.

Istoria Românilor, Vol. IV (De la Universalitatea Creștină Către Europe, “Patriilor”), (Coordonator: Camil Mureșanu, Mihai Maxim, vd.), Editura Enciclopedică, București 2001.

İbrahim Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, C. II, Matbaa-i Amire, İstanbul 1866.

Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, C.7, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1990.

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü’l Ebrâr*, Bulak Matbaası, Kahire 1832.

**OSMANLI-RUMEN KAYNAKLARI PERSPEKTİFİNDEN FERHAD PAŞA'NIN EFLÂK SEFERİNE
TAYİNİ VE YAPILAN ASKERİ HAZIRLIKLAR (1595)**

Kâtib Çelebi, *Fezleke (1000-1065/1591-1655)*, C. I, haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2006.

KOCA, Yasemin Nemlioğlu, “Karamürsel Gemisi: Özellikleri ve Kullanımına Yönelik Bazı Tespitler”, *Ululararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Ed. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik vd., Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları No: 35, Kocaeli 2016, ss. 283-299.

Letopiseşul Cantacuzinesc, Istoria Țării Românești (1290-1690), (Ediție Critică Întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu), Editura Academiei Republicii Populare Române, București 1960.

Literatura Română Veche (1402-1647) Întroducere, ediție îngrijită și note de G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, Vol II, b.y.

Maria Ivanics-Ress, “Osmanlı-Habsburg Savaşlarında Kırım Tatarlarının Rolü (1593-1606)”, *Osmanlı*, C. I, Ankara 1999, ss. 456-464.

MAXİM, Mihai, “Michael Brave’s Appointment and Investiture-September 2nd/2th, 1593 in Two Unpublished Official Turkish Documents”, *L’Empire Ottoman Au Nord Du Danube*, İstanbul 1999, ss. 157-171.

___, “Voyvodalık Ou Beğlerbeğilik? La Politique Ottomane Envers Les Ptincipatutes Roumanies (Novembre 1594 Fevrier 1596)”, *Romano-Ottomanica*, İstanbul 2001s. 163-172.

Mehmed b. Mehmed er-Rûmî, *Nühbetü't-Tevârih ve'l Ahbâr*, haz. Abdurrahman Sağırlı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.

Mihai Viteazul în Conștiința Europeană, (Lucrarea întocmită de Ion Ardeleanu, Vasile Arimia vd.), Documente Externe, Vol. I, Editura Academiei R.P.S, București 1982.

Murphey Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, çev. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.

Mustafa Naîmâ Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, C. I, haz. Mehmed İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

ÖZTÜRK, Muhammed Hüseyin, *Sadrazam Ferhad Paşa'nın Hayatı (ö.1595)*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2021.

PANAİTESCU, Petre, *Documente Privitoare la Istoria Lui Mihai Viteazul*, Fundația Regală Universitară Carol I, București 1936.

RADU, Popescu, *Istoriile Domnilor Țării Românești*, (Introducere și Ediție Critică Întocmită de Const. Grecescu), Editura Academiei R.P.R, București 1963.

REZACHEVİCİ, Constantin, *Cronologia Critică A Domnilor Din Țara Româneacă și Moldova (1334-1881)*, Vol. I (Secolele XIV-XVI), Editura Enciclopedică, București 2001.

Richard Knolles, *The Generall Historie of the Turkes, from the first begining of that Nation to the Rising of the Ottoman Familie: Untill all the Notable Expeditions of the Christian Princes Against Them*, London 1603.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, C. I-II, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

SİMONEȘCU, Dan, “Cronica Lui Baltasar Walther Despre Mihai Viteazul în Raport cu Cronicile Interne Contemporane”, *în SMIM*, Vol III, București 1959, ss. 7-99.

ŞAKUL, Kahraman, *Kamanîçe Kuşatması 1672*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

TAPPE, E.D., *Documents Concerning Romanian History (1427-1601)*, Collected From British Archives, London 1964.

Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Târîhi, C. I, haz. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

YİĞİT TÜRKER, Pınar, “Orta Çağ Macar Krallığı'nda Sekellerin Askerî Faaliyeti ve Osmanlı-Macar Mücadelesindeki Konumu”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 56 (2022), ss. 157-177.

WALTHER, Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

YUSUF HEPER

Tablo I: Mustafa Paşa'nın Eflâk Seferi Öncesi Satın Aldığı Malzemelerinin Listesi ve Fiyatları

Malzeme Cinsi	Adet/Ağırlık/Uzunluk	Tane Fiyatı	Toplam Değeri (Kuruş Cinsinden)
Saka Kabı	1 Çift		800
Odun	-	-	-
Kilim	4 parça	30 Kuruş	120
Kürek	1 Adet	-	360
Meşe Desteleri	224 Kg ¹¹³	-	700
Çeşitli Sandıklar	6 Adet	8 Kuruş	48
Kayış	27 Adet	-	2900
Kırmızı Kösele	7 Adet	80 Kuruş	560
Meşe Oku	4 Adet	-	61
Kubur İpliği	4 Top	10 Kuruş	40
Deve Çuvalı	6 Çift	80 Kuruş	1080
Bal Mumu	2.5 Kg	-	25
Destere	15 Adet	12 Kuruş	180
Beyaz Keçe	1 Adet	-	45
Kırmızı Keçe	2 Adet	75 Kuruş	150
Kilim	50 Adet	5 Kuruş	250
Mandal	4 Adet	8 Kuruş	32
Terazi (Top Arabaları için)	50 Adet	150 Kuruş	6000
Araba Baltası	4 Adet	4 Kuruş	16
Ufak Halka	10 Adet	15 Kuruş	150
Sandık	4 Adet/5 Kg	-	16

(Kaynak: BOA, MAD.d 00383, s. 87)

Tablo II: Mustafa Paşa'nın Eflâk Seferi'nde Görev Alan Hizmetlilerin Kiralama Bedelleri

Hizmet Grupları	Kiralama Ücretleri (Kuruş Cinsinden)
Taşınan Barutların Hamal Bedeli	50
Bazı Mühimmatların Hamal Bedeli	70
Malzeme Çeken Atların Kiralama Bedeli	23.200
Kürekçi Bedeli	160

(Kaynak: BOA, MAD.d 00383, s. 87)

Tablo III: Ferhad Paşa'nın Eflâk Seferi Öncesi Satın Aldığı Malzemelerinin Listesi

Malzeme Cinsi	Adet/Ağırlık/Uzunluk	Tane Fiyatı	Toplam Değeri (Kuruş Cinsinden)
Tüfek Namlusu Kabzası	580 Adet	73 Kuruş	42.340
Tüfek Veznesi	1000 Adet	15 Kuruş	15.000
Tüfek Kundağı	577 Adet	13 Kuruş	7501
Tüfek Çubuğu	1920 Adet	-	960
Tüfek Kaşağısı	192 Adet	-	4000
Tüfek Sandukası	98 Adet	100 Kuruş	9800
Vezne Sandukası	20 Çift	125 Kuruş	2500
Tüfek Mermisi Sandukası	101 Adet	50 Kuruş	5050
Tüfek Sandukası	10 Adet	1200 Kuruş	12.000
Kumbara Sandukası	70 Çift	65 Kuruş	4550
Barut Sandukası	56 Çift	85 Kuruş	4760
İstanbul Kâğıdı (Tuğra için)	80 Hazine	400 Kuruş	3200
Tırhala Kebesi ¹¹⁴	196 Adet	19 Kuruş	3724
Deve Çuvalı	62 Çift	180 Kuruş	11.160

¹¹³ Belgede 4 Kantar olarak gösterilen ağırlık birimi yaklaşık 56 kg'ye eşittir. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 33.

¹¹⁴ Çoban ve köylülerin giydikleri yünden bir aba.

**OSMANLI-RUMEN KAYNAKLARI PERSPEKTİFİNDEN FERHAD PAŞA’NIN EFLÂK SEFERİNE
TAYİNİ VE YAPILAN ASKERİ HAZIRLIKLAR (1595)**

Kazil İpliği	50 Kесе	20 Kuruş	100
İğne Çuvalı	20 Adet	-	70
Saka Kırbası	723	13 Kuruş	9399
Su Kabı (Sakalar için)	2 Fıçı	-	2000
Musluk (Sakalar için)	2 Adet	2400 Kuruş	4800
Kova Kuyusu	2 Adet	40 Kuruş	80
El Kovası	4 Adet	20 Kuruş	80
Siyah Keçe	979 Adet	12 Kuruş	11.748
Taşçı Kazma ve Balta Kabzası	9950 Adet	10 Kuruş	19.900
Çift Kürek	1613 Adet	4 Kuruş	6452
Akçe Kesesi	360 Adet	10 Kuruş	3600
Barut Kesesi	3240 Adet	10 Kuruş	32.400
Beyaz Muşamba	129 Adet	150 Kuruş	19.350
Sepet	-	4 Kuruş	215
Ok başı ve Çember	10 Adet	-	360
Beyaz Boğasi	223 Adet	72 Kuruş	16.056
Bayrak Boğasi	3 Adet	450 Kuruş	1350
Çemşir Kazması	6380 Adet	-	2120
Demir Kürek Kabzası	1513 Adet	-	2763
Sancaktar Kayışı	312 Adet	120 Kuruş	37.440
Sancaktar Yağı	2 Adet/360 kg ¹¹⁵	50 Kuruş	600
Demir Kova(Kayışlı Sırık Sancağı için)	2 Adet	100 Kuruş	200
Tuğ için Sırık	10 Adet	10 Kuruş	100
Pamuk Fıtil	1000 Metre ¹¹⁶	-	800
Pamuk İpliği	175 Kесе	-	29.179
Araba Top ve Çemberi	580 Çuval Adedi		10.940
Tulumba	300 Adet/54 kg		5400
Tunç Kumbara	500	3.5 Kuruş	1750
Saka Hakbesi	70	5 Kuruş	350
Kösele	29 Adet/300 kg	-	2900
Destere	950 Adet	12 Kuruş	11.400

(Kaynak: BOA, MAD.d 00383, s. 84-85)

Tablo IV: Topçu (Kumbara/Humbara) Mühimmatı için Gerekli Olan Malzemelerin Listesi

Malzeme Cinsi	Adet/Ağırlık/Uzunluk	Tane Fiyatı	Toplam Değeri (Kuruş Cinsinden)
Araba Tabanı	989	-	1835
Araba Halkası	149		
Demir Tel	7.6 kg ¹¹⁷	5 Kuruş	30
Top Arabaları Zinciri	67	130 Kuruş	11.310
Tahta Terazı	140	130 Kuruş	18.200
Zincir Boğça	71	130 Kuruş	9230
Küp Çivisi	228.486	4 Kuruş	913.944
Taban Çivisi	2326	150 Kuruş	348.900
Ocak Saçağı	-	-	400
Değnek	-	15 Kuruş	255
Balçık	-	-	540
Kalay	38 Kg	50 Kuruş	1050
Kav	7.6 Kg	50 Kuruş	300
Ham Sakız	1203 Kg	62 Kuruş	2860

(Kaynak: BOA, MAD.d 00383, s. 86)

¹¹⁵ 1 Anadolu Dirhemi yaklaşık 3.086 grama tekabül etmektedir. Bkz. Hinz, *age*, s. 6.

¹¹⁶ Barut Fıtılı olarak 500 kulaç sipariş edilen fıtilin bir kulaçı yaklaşık 2 metrelik ölçü birimine denk gelir. Bkz. Hinz, *age*, s. 67.

¹¹⁷ Metinde kıyye olarak verilen ağırlık birimi 1.28 grama eşdeğerdı. Bkz. Hinz, *age*, s. 30.

Tablo V: Eflâk Seferi'nde Görev Alan Hizmet Gruplarının Kiralama Bedelleri

Hizmet Grupları	Kiralama Ücretleri (Kuruş Cinsinden)
Demirciler	616.231
Top Arabacıları Neccârları	30.232
Gündelikçiler	60.907
Bıkcıılar	1952
Bıkcıılar	1949
Gedikçiler	5460
Nafakacılar	2043
Irgatlar	570
At, Deve, Katır vs. Kiralama Bedeli	1609
Balta, Keser, Kilim, Hasır vs. Malzemelerin Yükleme Bedelleri için Ödenen Ücret	6000

(Kaynak: BOA, MAD.d 00383, s. 86)

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**OSMANLI-RUMEN KAYNAKLARI PERSPEKTİFİNDEN FERHAD PAŞA'NIN EFLÂK SEFERİNE
TAYİNİ VE YAPILAN ASKERİ HAZIRLIKLAR (1595)**

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 649-666.

Geliş Tarihi–Received Date: 04.10.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.07.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

VELİMEŞE ESKİ MEZARLIK ALANINDAKİ OSMANLI MEZAR TAŞLARI

 10.53718/gttad.1182455

 BAHAR KOCABAŞ*

ÖZ

Eski Türklerde tanrı katına yükselmek, belirli bir ömür sürme anlayışı yeniden doğuş, ruhun ölümsüzlüğü gibi inanışların varlığı, eski Türklerin İslamiyet'ten önce de ahiret inancına sahip olduklarını göstermektedir. Türkler geniş coğrafyaya yayılmış ve ulaştıkları bölgelerde farklı kültürlerden etkilenmişlerdir. Bu doğrultuda ölü gömme dışında ceset yakma, mumyalama, tabuta koyup ağaca asma, eşyaları ile gömme gibi birbirinden farklı defin usulü takip etmişlerdir. Kurganlar, ölü gömme usulünün tatbik edildiği kültürlerden günümüze ulaşmıştır. Kurgan, eski Türklerde defin yapılan alanı işaret etmektedir. Türklerin İslamiyet'i kabulü ile defin geleneğinin bir parçası olarak mezar formu yüzyıllar içinde kurganlardan, kümbet ve türbe gibi çatı ile örtülü anıt mezarlara, taşlarla yeri işaretlenmiş gömütlere dönüşmüştür. Bu çalışma Tekirdağ ilinin Ergene ilçesinin Velimeşe kasabasında, Eski Mezarlık adı ile anılan alan üzerinden elde edilen verilerle ortaya çıkarılmıştır. Velimeşe olarak bilinen bölge Roma ve Osmanlı idarelerine şahitlik etmiştir. Bu sebeple Velimeşe Osmanlı ve Roma imparatorluklarının izlerini taşımaktadır. Anadolu'dan Balkanlara Türk göçlerinin neticesinde yerleşimlerin meydana geldiği bölgede Velimeşe, arşiv kaynaklarında önce kışlak olarak tanımlanmış daha sonra köye dönüştürülmüştür. Mezar taşları, ölümün en önemli hatırlatıcılarından biri olarak görülür. Bu taşlar, defnedilmiş kişinin adı, unvanı, ölüm tarihi gibi bilgileri içermesi sebebiyle önemlidir. Ayrıca baş taşına yazılan metinlerde kişinin yaşam ve ölüm hikayesi anlatılmaya çalışılır ve taşların şekilleri de araştırma konusu olabilir. Mezar taşları buldukları bölgenin sosyal, coğrafi, tarihî ve kültürel yapısı hakkında pek çok bilgi vermektedir. Ayrıca mezar taşlarının kitabeleri edebi açıdan da önem taşımaktadır. Bu sebeple mezar taşları ve kitabeleri farklı alanlarda kaynak olarak kullanılabilir.

Bu çalışmada Velimeşe Eski Mezarlık alanında bulunan 36 Osmanlı mezar taşı kaynak olarak seçilmiştir. En eskisi 1882 yılına tarihlenen mezar taşları, mimari açıdan geçiş dönemine ait özellikler gösteren taşlardır. Bu sebeple ne XVIII. yüzyıl öncesi mezar taşları gibi gösterişli ve özgün şekillere ne de günümüz mezar taşları gibi sade bir görünüme sahiptir. Bu sahada bulunan mezar taşları arasında Osmanlı tipi olarak sınıflandırılacak fes başlı mezar taşı formlarının Cumhuriyet'in ilk yıllarında tercih edildiği görülmektedir. 1928 yılında yürürlüğe giren kanun, mezar taşları da dahil olmak üzere resmî ve gayri resmî levha ve tabelalarda Latin alfabesi kullanımını zorunlu kılmış olsa da alanda hâlâ 1933 yılına ait Osmanlı Türkçesi ile yazılmış mezar taşları mevcuttur. Tüm bu veriler alandaki mezar taşlarının geçiş dönemi özellikleri taşıdığını ortaya koymaktadır. Sahada mevcut olan mezar taşlarının üstünde yazan tarihler ile Velimeşe'nin, bulunduğu bölgede yaşanan deprem, sel, salgın hastalık gibi vakaların tarihleri karşılaştırılarak, bölge insanının söz konusu olaylardan etkilenip etkilenmediği araştırılacaktır. Ayrıca tarih, yerleşim yerleri, cinsiyet, lakap ve unvan bilgileri gibi verilerden hareketle Velimeşe bölgesi hakkında yorumlar yapılacaktır. Çalışma içerisinde, mezar taşlarına dair detaylı tipolojik bir değerlendirme yerine, kitabelerin içerdiği bilgilerden yola çıkarak siyasi ve sosyal alanlarda analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mezar Taşı, Kitabe, Velimeşe, Tekirdağ, Osmanlı.

* Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tokat/TÜRKİYE, E-Posta: b.kocabas07@outlook.com, ORCID ID: 0000-0003-0824-1135.

OTTOMAN TOMBSTONES IN VELIMESE OLD CEMETERY ABSTRACT

The existence of beliefs such as the desire to ascend to the divine presence, the concept of definite lifespan, rebirth, and the conviction of the immortality of the soul suggests that the belief in afterlife existed among ancient Turks prior to advent of Islam. While expanding into a vast geographical area, the Turks were influenced by different cultures in the regions they encountered. In this regard, the ancient Turks followed various burial practices, such as cremation, mummification, suspending the body in a coffin from a tree, and burying the deceased with their personal possessions as grave goods.

Kurgans endure to the present day as a legacy of cultures that practiced distinctive funeral customs. Kurgans, or burial mounds, signify the areas where burials were made. As a result of the adoption of Islam by the Turks, burial customs underwent significant changes over the centuries, with grave forms evolving from kurgans to stone-built and roofed tombs such as kümbets and türbes.

This study is based on the data obtained from the area location as the Eski Mezarlık, meaning the “Old Cemetery”, in the town of Velimeşe, of the Ergene district of Tekirdağ province 8. Region of Velimeşe witnessed the administrations of both the Roman and Ottoman empires throughout history. As a result, Velimeşe bears the traces of both the Roman and Ottoman empires. As a result of Turkish migrations from Anatolia towards the Balkans, settlements were established in the region, and Velimeşe was initially described as a Kışlak in archival sources, which later turned into a village.

The tombstones are often regarded as one of the most significant reminders of death. The tombstones hold significant value as they provide information about the buried individual such as their name, title, and date of death. Additionally, inscriptions on the headstones often attempt to tell the life and death story of the buried individual, and the shapes of the stones themselves can also be a subject of research. Tombstones provide valuable information about the social, geographical, historical, and cultural context of the region where they are located. Hence, epitaphs on tombstones also hold literary significance. This implies that tombstones and their inscriptions can serve as sources in a wide range of fields.

In this study, 36 tombstones located in the Eski Mezarlık region of Velimeşe were selected as sources, excluding those that were inaccessible and buried underground. The oldest of the tombstones, dating back to year 1882, exhibit architectural features indicative of a transitional period. For this reason, these tombstones neither have ornate and unique shapes like the tombstones before the 18th century, nor do they have a simple appearance like the tombstones of today. It can be deduced that among the tombstones found in this area, the tombstone forms with a fez on the headstones, which can be classified as Ottoman style, were preferred in the early years of the Republic. The law implemented in 1928 made it mandatory to use the Latin alphabet in official and unofficial signs and boards, including tombstones. However, there are still tombstones in the area that were written in Ottoman Turkish in 1933. All of this data demonstrates that the tombstones in the field carry characteristics of the transitional period. The dates written on the tombstones in the field will be compared with the dates of events such as earthquakes, floods, and epidemics that occurred in the region where Velimeşe is located, in order to investigate whether the people in the region were affected by these events. Furthermore, comments will be made about the Velimeşe region based on data such as history, settlements, gender, nicknames, and titles. Instead of a detailed typological evaluation of tombstones, the study will focus on analyzing the political and social aspects based on the information obtained from the inscriptions.

Keywords: Tombstone, İnscription, Velimese, Tekirdag, Ottoman.

GİRİŞ

Ölüm, yaratılışın sonucu olan bir olgudur. İnsanlık tarihinde ilk ölen, ilk insan olarak kabul edilen Hz. Âdem'in oğlu Habil'dir ve ilk kabri kazıp defnedenin de Kabil olduğu bilinmektedir.¹ Kur'an-ı Kerim'de Allah, “Ey Muhammed! Senden önce de hiçbir insanı ölümsüz kılmadık, sen ölürsün de onlar baki kalır mı? Senin ölmenle rahata kavuşacaklarını mı sanıyorlar?”, “Her nefis ölümü tadacaktır. Sizi bir imtihan olarak kötülük ve iyilikle deneyeceğiz. Hepiniz de sonunda bize döndürüleceksiniz” ayetleriyle her nefsin ölümü tadacağını ve Hz. Muhammed'ten önce de insanların öldüklerini haber vermiştir.² Toplumlar, karşılaştıkları ölüm olgusuyla yüzleştiklerinde, insanın varlığının sona erişini kabul etmek için kalıcı bir anıt inşa etme eğilimindedir. Ölüm algısı ve defnetme gelenekleri ise toplumlara ve dinlere göre farklılıklar göstermektedir.³ Türkler tarih boyunca

¹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali*, “Maide Suresi / 30-31”, Kilim Matbaa, İstanbul 2011, s. 70.

² Age, “Enbiya Suresi/ 34-35” s. 195.

³ Hans-Peter Laqueur, *Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 1.

inandıkları dinler (Şamanizm, Maniheizm, Budizm vb.) itibarıyla ölümden sonraki hayatı kabul etmektedir. Bu dinlerin ölümlerine alakalı görüşleri de Türklerin mezar yapma ve defin geleneklerini etkilemektedir.⁴ Türkler genellikle ölümlerini üzerlerinde elbiseleri, sahip olduğu silahları ve kişisel eşyaları ile beraber gömerdi. Mezarlar şekil olarak eve benzemektedir.⁵ Mezarların içi özenle döşenir, dışı ise kurgan şeklinde örtülü veya taş plaklarla çevrilirdi. Ayrıca üstü düzleştirilerek yerleri gizlenen mezarların varlığı da bilinmektedir.⁶ İslamiyet yayılarak farklı kavimlere ulaştıkça, Müslümanlaşan toplumlar sahip oldukları kültürlerini İslam'a uyarlayarak değişik tiplerde mezarlar yapmaya başlamıştır.⁷

Türkler, İslamiyet'i benimsedikten sonra, kurganların bir devamı olarak İslam mimarisinden etkilenecek kümbet, türbe ve mezar anıtlarının inşasına başladılar. Geleneksel Türk sanatında mezar anıtları, mimari anıt eserler ve mezar taşları olarak iki şekilde görülmektedir.⁸ Mezar taşları, mevtanın yeni ikametgahının bilinmesi amacıyla çok eski zamanlardan beri mezarın başına nişan olarak konulan taşlar olması nedeniyle, mezar taşı olarak adlandırılmıştır.⁹ Mevtanın baş hizasına yerleştirilen taşa "şahide", ayak ucuna yerleştirilen taşa "ayak taşı" denilmektedir.¹⁰ Şahide olarak nitelenen genellikle kitabeli olan kısımda mevta ile ilgili olarak isim, unvan, yerleşim yeri doğum ve ölüm tarihleri gibi bilgiler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra ölen kişi için dua talebi, ölüm şeklinin ifadesi ya da ölümlerine ilgili olabilecek ayet ve hadisler, özdeyişler de yer almaktadır.¹¹ Mezar taşlarında yer alan bu bilgiler edebiyat, coğrafya, tarih, sanat tarihi gibi pek çok alana ait çalışmalara kaynaklık etmektedir.

Mezar taşlarından elde edilen bilgiler bu çalışmanın ana kaynağını oluşturmaktadır. Bu verilere dayanarak Velimeşe kasabasının tarihi geçmişi, sosyal yapısı, kültürel özellikleri hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır. Eski Mezarlık alanında bulunan mezar taşları ve bunların Velimeşe tarihi ile ilişkisi bu çalışmanın konusuyken, yazıların epigrafik özellikleri çalışmanın konusunun dışında tutulmuştur. Tekirdağ'a bağlı Ergene ilçesinin Velimeşe kasabasında bulunan mezar taşlarından elde edilen veriler, daha önce herhangi bir akademik çalışmaya konu olmamıştır. Bu veriler ile Velimeşe kasabası ve etrafında gelişen olaylar hakkında değerlendirmede bulunulacaktır.

1. Velimeşe Tarihi

Bizans kaynaklarından elde edilen bilgilere göre, milattan sonraki ilk asırlarda Değirmendere (Kırazlıdere) adıyla bilinen su kaynaklarından çıkarılan su, o dönemde şehir merkezi olan Perithos'a (Marmara Ereğlisi) ulaştırılmaktaydı. Kaynaklarda su yolunun tamir edildiği belirtilmiştir. Bu tamiratın İmparator Justinianus döneminde gerçekleştirildiği ifade edilmektedir. Ayrıca, İmparator II. Theodosius'un su yolunun tamiri konusunda talepte bulunduğu bilgisi kaydedilmiştir. Bu bulgular, Velimeşe'nin konumlandığı bölgenin tarihinin Roma dönemine kadar dayandığını göstermektedir.¹²

Velimeşe, Osmanlı idari taksimatına göre Rumeli eyaletinin Vize sancağına bağlı olan Çorlu kazasının emlak-i hümayun olarak kabul edilen köylerinden biridir.¹³ Rumeli fatihi olarak bilinen Şehzade Süleyman ve beraberindeki Türkmen aşiretleri Gelibolu'ya çıktıklarında buradan üç kola ayrılarak fetihlere başlamıştır. Bu kollardan biri de Tekirdağ'dan Çorlu içlerine ilerlemiştir.¹⁴ Vize bölgesinin fethi I. Murat zamanında gerçekleşmiş olmasına rağmen Doğu Trakya topraklarında olan bu bölgenin Bizans ve Osmanlı arasında sürekli el değiştirmesi sebebi ile buralara yerleşimler ancak II. Mehmet'ten sonra başlamıştır. Nihayetinde yerleştirilen Türkmen beylerine topraklar çiftlik olarak dağıtılmıştır.¹⁵ İskânı gerçekleşen yörük tairesi devletin müsellemler ihtiyacını karşılamış ve savaş olmadığı zamanlarda da yerleştirilen halk toprakları ile ilgilenmiştir.¹⁶

Rumeli fetihleri sırasında Karesioğlu bölgesindeki Türkmen nüfus, Rumeli'ye göç ettirilerek önce Gelibolu'ya, ardından Hayrabolu'ya yerleştirilmiştir. Bu Türkmen nüfus içerisindeki aşiretlerden birinin

⁴ Aşlı Sağıroğlu Arslan, *Kayseri Zamantı Irmağı Çevresindeki Bezemeli Mezar Taşları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2004, s. 7-8.

⁵ Y. Ziya Sümbüllü, "Eski Türklerde Defin Şekilleri Üzerine Bir İnceleme", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 2, 2004, s. 64.

⁶ Jean-Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s.299; Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 398-406.

⁷ Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 1.

⁸ Bülent Nuri Kılavuz, "Bozdoğan-Yazıkent Beldesi Mezarlığı Süslemeli Kadın Mezar Taşları", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 77-79.

⁹ Abdulselam Uluçam, *Erciş Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 86.

¹⁰ Recep Koyuncu, Canan Hanoğlu, *Rize Derepazarı İlçesi Tarihi Mezar Kitabeleri*, Derepazarı Kaymakamlığı, Rize 2011, s. 21.

¹¹ Koyuncu, Hanoğlu, *age*, s. 29.

¹² Fariz Demir, Gülçin Mümin Taşdemir, *Belgeler Işığında Ergene Tarihi*, Ergene Belediyesi, Tekirdağ, 2021, s. 173.

¹³ Kaya Göktepe, "Türkiye Trakya'sında Nüfus ve İskân Politikaları (1830-1914)", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 2, Aralık 2014, s. 99; Nuran Koltuk (Ed.) *Osmanlı Belgelerinde Çorlu*, Çorlu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 188.

¹⁴ Harun Yeni, "Osmanlı Rumeli'sinde Yörük Teşkilatı, Kökeni ve Nitelikleri", *OTAM*, C. 42, 2017, s. 191.

¹⁵ Mehtap Özdeğer, "Vize Kazası Vakıfları- XVI. Yüzyıl Arşiv kaynaklarına Göre", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C. 22, S. 1, 2007, s. 167; Hikmet Çevik, *Tekirdağ Yürükleri*, Eko Matbaası, İstanbul 1971, s. 90.; Yeni, *age*, s.187-188

¹⁶ Feridun Emecen, "Yaya ve Müsellemler", *TDİA*, C. 43, TDİA Yayınevi, İstanbul 2013, s. 354; Çevik, *age*, s. 90.

VELİMEŞE ESKİ MEZARLIK ALANINDAKİ OSMANLI MEZAR TAŞLARI

Dânişmedli aşireti olduğu¹⁷ ve Velimeşe'ye ismini veren "Veliler" isimli yörük taifesinin de Dânişmend Türkmenlerinden olduğu iddia edilmektedir. İddiaya göre Velimeşe, Dânişmendli Türkmenlerinin Rumeli fütuhatları sırasında yerleşip isim verdiği bir merkezdir. Veliler isimli yörük taifesinin kurduğu bir diğer yerleşim yeri olan Veli (Köy)'den ayrılarak kurulduğu tahmin edilmektedir. Bu tür ayrılık durumlarında, ayrılan grupların önceki yerleşim yerlerinin adlarında küçük değişiklikler yaparak aynı adı kullandıkları sıkça görülmektedir. "Veli" ismi üzerine eklenen ek, yeni yerleşim yerinin adının belirlenmesinde kullanılmıştır. Çorlu çevresinin koyun yetiştirmeye müsait olması sebebi ile bu isme getirilen ekin "meşe" değil, Farsçada koyun anlamına gelen "miş" kelimesi ile alakalı olduğu düşünülmektedir.¹⁸

Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak yapılan tespite göre Velimeşe isminden bahsedilen en eski belge, 1695 yılına aittir. Bu belge Velimeşe kışlağı ve etrafındaki bazı yerleşim yerlerinde miri koyunların kışlamasına müdahale edenlerin men'i ile alakalıdır.¹⁹ 1530 tarihli bir haritada Velimeşe köyünün konumlandırıldığı noktanın yakınında Tatarveli isimli has toprak statüsünde başka bir köy bulunmaktadır. Fakat aynı haritada Velimeşe köyüne rastlanılmamaktadır. (Bkz. Harita 1) Tatarveli 1613 tarihli şehzade Sultan Mehmed Han vakfına ait bir kayıta akar olarak görülmektedir.²⁰ Buradan yola çıkarak Tatarveli köyünün bu tarihten yakın bir zaman sonra nüfusunu kaybederek kayb olduğu tahmin edilmektedir.²¹ Günümüzde de Tatarveli adında bir yerleşim yeri tespit edilememektedir. Ayrıca, söz konusu köy hakkında detaylı bilgi edinilebilecek herhangi bir kaynak da mevcut değildir.²²

Harita 1/a:

¹⁷ Çevik, *age*, s. 91; Zerrin Günel, "Karesioğulları", *TDİA*, C. 4, TDİA Yayınevi, İstanbul 2001, s. 489; Haldun Eroğlu, "Osmanlı'nın Rumeli'deki Göç Stratejileri ve Teopolitiği Üzerine", 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, C. III., Ankara 2012, s. 1289; İlhan Şahin, "Osmanlı Rumelisi'nde Yörük Kavramı ve Yörükler", *Sultan II. Murad ve Dönemi*, Ed. İsmail Yaşayanlar, Gaye Kitapevi, Bursa 2015, s. 280.

¹⁸ Çevik, *age*, s. 202.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Ali Emîrî Sultan Mustafa II, (BOA, AE.SMST.II.), 90/9755, 26 Ağustos 1695, (1107.M.15).

²⁰ Fariz Demir, Gülçin Mümin Taşdemir, *age*, s. 177.

²¹ Osmanlı Yer Adları: 1 Rumeli Eyaleti (1514-1550), Haz. Ahmet Özkılıç ve diğerleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2013, s. 777; Volkan Ertürk, "Osmanlı Devrinde Vize Sancağındaki Selâtin ve Ümera Vakıfları (1530-1613)", *Turkish Studies*, C. 8, S. 5, 2013, s. 287-290.

²² Mühimme defterleri, Şer'iyye sicilleri, Tahrir defterleri taranarak ilgili verilere ulaşılması muhtemeldir fakat bu başka bir araştırmanın konusu olacak niteliktedir.

Harita 1/b:²³

Harita1/a ve 1/b: Çorlu Kazasında bulunan köyler ve Tatarveli isimli köyün konumu

“Doğal afetler, iklim salınımları ve salgın hastalıklar, büyük taşşışın etkileri, artan vergiler, tımar sisteminin bozulması, celali isyanları ve eşkıyalık, göçler ve bu yolla köylerin toplulaşması, ayanların faaliyetleri, savaşlar ve askeri seferlerin etkileri, mülkiyet özellikleri köylerin terk edilmesine sebep olmaktadır.”²⁴ Yaklaşık olarak 1650-1695 yılları arasında yerleşim izine rastlanmayan Velimeşe köyünün ise hangi sebeple kaybolduğu bilinmemektedir. Bu yıllara denk gelen Levend haramiliğinin, Celâlî ayaklanması karakteri kazandığı kargaşa döneminde büyük şehirlerin ve zengin çiftliklerin bulunduğu Marmara bölgesinde levendler yığılmıştı. Tımarlı sipahiler yanlarına adlıkları leventlerle halka eziyet etmekteydi. Köylü, çocuklarına iş bulabilmek için ya da levend taifesinden kaçmak için köyünü terk etmekteydi.²⁵ Bu bağlamda akla ilk gelen seçenek Tatarveli reayasının levend haramiliğinden kaçarak köyü terk etmiş olma ihtimalidir. Köyün terk edilme veya kaybolma sebepleri başka bir araştırmanın konusudur. Fakat Tatarveli isimli yerleşim yeri ile Velimeşe'nin konum olarak yakınlığı nedeniyle, Tatarveli köyünün kaybolması ve Velimeşe kışlaklarının ortaya çıkması arasında bir ilişki olması muhtemeldir. Yalnızca konum ve tarihler temel alınarak yapılan bu tespit, bölge hakkında bilgi sahibi olan yerel araştırmacıların Öksüzce, Tatarveli, İsaca ve Hacışeremet köylerinin Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde Velimeşe'ye dahil olduğu yönündeki açıklaması ile desteklenmiştir. 1901 tarihli Edirne salnamesinden edinilen bilgilere göre Tatarveli hariç diğer köyler 1901 tarihine kadar varlığını sürdürmüştür.²⁶

Bugün mahalle olan Velimeşe, ilk olarak kışlak statüsünde kullanılmaktaydı. Arşiv taraması esnasında karşılaşılan belgeler göstermektedir ki Velimeşe'den kışlak olarak bahsedilen belgelerden en son tarihlisi 1847 yılına aittir.²⁷ 20 Haziran 1893 tarihli bir belgede de Velimeşe'den karye olarak bahsedilmiş ve bundan sonraki kayıtlarda da karye olarak anılmaya devam etmiştir.²⁸ Ergene Belediyesi'nin “Ergene İlçe Tarihi” isimli yayınladıkları çalışmada, 93 Harbi sonrasında Balkanlardan göç eden ilk 39 hanenin gelmesiyle birlikte Velimeşe miri arazi (kışlak) statüsünden çıkararak köy haline geldiği ve daha sonra nüfusu artarak kalabalıklaşan bir yerleşim yeri olduğu bilgisi verilmiştir.²⁹

²³ Ahmet Özkılınç ve diğerleri, *age*, s. 1017.

²⁴ Köylerin terk edilmesi ve Anadolu'nun kayıp köyleri için bkz. Alpaslan Demir, “Osmanlı Devleti'nde Yörükler ile Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 11, S. 21, 2017, s. 15-31; Osman Gümüşçü-Alpaslan Demir-Emine Erdoğan Özünü, *Türkiye'nin Kayıp Köyleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020; Osman Gümüşçü, “Gözlemcilerinin Kaleminden Osmanlı Dönemi Yerleşmelerin Terk Edilmesi ve Kaybolması”, *Polis Akademisi Yayınları, Kitap Dostu Prof. Dr. Ali Birinci Armağanı* Ankara 2017, s. 479-502; Osman Gümüşçü, “Türkiye'de Osmanlı Dönemi Yerleşmelerinin Terk Edilmesi ve Kaybolması Hakkında Yapılan Çalışmalar”, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, C. 1, Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 409-429; Emine Erdoğan Özünü, “Osmanlı Devleti'nde Nüfus Artışı, Göçler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XVII Yüzyıl)”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017, s. 127-136; Emine Erdoğan Özünü, “Terk-i Diyar Etmenin Arka Planına Bir Bakış: Osmanlı Merkez ve Taşra Yönetiminde Yaşanan Değişimlerin Göçe Etkisi (XVII-XVIII. Yüzyıl)”, *Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, Gece Yayınları, Ankara 2017, s. 473-488; Alpaslan Demir, “XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Dış Göçler: Şarkıyan”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 28, 2011, s. 51-66; Alpaslan Demir, “XV XVI Yüzyıllarda İnebazarı Şahıs Adları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Rodosto'dan Süleymanpaşa'ya Tekirdağ*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016, s. 429-436; Alpaslan Demir, “15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C. 34, S. 58, 2015, s. 563-581; Alpaslan Demir, “16. Yüzyıl Göç Çalışmalarında Yöntem ve Terk Edilmiş Köyler Meselesi: Menemen Kazası Örneği”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2020, s. 137-142; İlker Yiğit, “İskandaki Kararsızlık: Doğal Afetler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XX. Yüzyıl Manisa-Konya Çevresi Örneği)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, Ankara 2017, s. 329-364; Sadullah Gülten, “Osmanlı Anadolu'sunda Bir İskan Hikayesi: Bozok Sancağı'nda Aşiretler, Köylüler ve Celâlîler (16-19. Yüzyıllar)”, *History Studies*, C. 11, S. 1, 2019, s. 129-154.

²⁵ Mustafa, Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 15-102.

²⁶ Demir, Taşdemir, *age*, s.196-204.

²⁷ BOA., Sadaret Mektubü Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı, (BOA.MVL), 47/42, 6 Nisan 1847 (1263.R.19).

²⁸ BOA., Dahiliye Mektubü Kalemi, (BOA. DH. MKT) 69/48, 20 Haziran 1893 (1310.Z.5); BOA., Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi, (BOA. DH. MÜİ) 76/62, 27 Mart 1910 (1328.RA.15).

²⁹ Fariz Demir, Gülçin Mümin, *age*, s. 21.

2. Velimeşe Eski Mezarlık Alanında Bulunan Mezar Taşlarının Değerlendirmesi

Mezarlıklar, buldukları iskân bölgelerinin eski sakinlerine ev sahipliği yapmaktadır. Bu nedenle buldukları yerleşim yerinin ve orada yaşamış olan insanların tarihleri hakkında bilgi sahibi olmamız açısından önemlidir. Mezarlık alanında bulunan en geç dönemli mezar 1882 yılında vefat etmiş bir merhuma aittir.³⁰ Mezarlık alanında yer alan mezarların pek çoğu şahidesiz, yalnızca yer bildirmek için dikilen biçimsiz taşlarla işaretlenmiştir. Bu taşların hangi döneme ait olduğu bilinmediğinden şahidesine ulaşılabilen mezarlar arasında en geç tarihli mezar 1882 yılına aittir. Mezar yerlerinin biçimsiz taşlarla üzerinde herhangi bir yazı olmaksızın işaretlenmiş olmasının muhtemel iki sebebi vardır: İlk sebep; halkın bu mezar taşını yaptırabilecek ekonomik gücünün olmamasıdır. İkincisi ise; İslamiyet inancının gösterişli mezar taşlarını tavsiye etmemesidir.³¹

Pek çok bölgede görülen mezarlık tahribatları da mezar taşlarındaki tarihsel ve biçimsel çeşitliliği ortadan kaldıran bir diğer faktördür. Mezar taşları ve mezarlıklar çeşitli doğal afetler, ihmal, ihlal gibi çeşitli sebeplerle hasar görebilir. Zamanın maddeye etkisinin yanı sıra insanların tavır, tutum, algıları ve bunun sonucunda gelişen eylemlerle mezarlıklar tahrip edilmektedir. Osmanlı arşivleri bu tahribatların ne şekilde gerçekleşmiş olabileceğine dair pek çok örnek sunmaktadır. (İstanbul) Eyüpsultan civarında bulunan bir mezarlıkta görevli olan mezarıcı, taşları sökü� yaptırdığı eve inşaat malzemesi olarak kullanmıştır.³² (Bulgaristan) Rusçuk'ta "Merdan" mezarlığına musallat olan bazı Bulgar milliyetçileri Müslümanlara ait olan "yeni ve hatıra" ismiyle tanımlanan mezar taşlarını kırmıştır.³³ (Selanik) Langaza karyesinde karye ahalisinden Yusuf ve iki arkadaşı, birlikte gittikleri başka bir köyün Hristiyan mezarlığına girip bir kaç mezar taşını kırmıştır.³⁴ Benzer bir şekilde, başka bir örnekte Yortu gününde ayinden dönen Hristiyan bir aile, Müslüman mezarlığına girip mezar taşlarına zarar vermiştir.³⁵

Müzeler Müdürlüğü'ne gönderilen raporda, İstanbul'daki Ayaspaşa mezarlığındaki bazı mezar taşlarının tahrip olmuş ve metruk olarak tanımlandığı belirtilmiştir. Raporda, bu mezar taşlarının bazılarının müzayedede satıldığı, bazılarının ise küçük pazarda mezarıcı dükkânlarının önünde ihtiyaç olduğunda kullanılmak üzere istiflendiği ifade edilmektedir. Ayrıca, raporda belirtilen bilgilere göre, mezarlıkta bulunan mezarların çoğunun 1838 tarihinden sonraki döneme ait olduğu ve müzeye aktarılmaya uygun yalnızca iki mezarın bulunabildiği bildirilmektedir. Bu iki mezarın ise 1770 ve 1788 tarihlerine ait olduğu kaydedilmiştir.³⁶ Arşivlerde yer alan bu vesikaların haricinde, Semavi Eyice de 1962 yılında bir inceleme gezisi sırasında, Tekirdağ mezarlığında yerlerinden sökülerek belediyeye ait binanın bir odasına yığılan tarihli mezar taşlarının, bu odanın kiraya verilebilmesi ve gelir sağlaması için kamyonlarla taşınarak denize dökülmüş olduklarına şahit olduğunu bildirmiştir.³⁷

Velimeşe tarihi ve mezarlık alanıyla ilgili araştırma esnasında, yerel tarihçi Zeki Güler ile yapılan istişare önemli katkı sağlamıştır. Güler, şahideler ile ayak taşlarının içinde altın bulunabileceğine inandıkları için defincilerin mezar taşlarına zarar verdiğini söylemektedir. Ayrıca altın bulabilmek için mezarları açıp, taşlarını da parçaladıklarını aktarmıştır. Bununla beraber Güler, mezarlık alanında bulunan birçok mezar taşının fes ve kavuk şeklindeki başlıklarının, adeta canlı bir insanın kafasını gövdesinden ayırmak istercesine özenle yontulduğunu ifade etmiştir.

Mezarlık tahribatları konusunda verilen bu örneklerle, 1695 yılından beri varlığından emin olduğumuz ve tarihi mezarlık alanı olarak başka bir alanın olmadığı Velimeşe mahallesinde, en eski mezarın 1882 yılına ait olması alanda bulunan ve her biri tarihi vesika olan mezar taşlarına benzer şekilde zarar verilerek yok edildiği ifade edilmek istenmiştir.

Velimeşe mahallesinde bulunan eski mezarlık alanı şehrin kuzeyinde, kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanmaktadır. Mezarlıkta bulunan tarihi mezar taşları ise mezarlığın güney kısmında bulunmaktadır. (Bkz. Harita 1, Harita 2, Harita 3) Eski mezarlık alanında ulaşabildiğimiz 36 mezardan 22'si erkeklere ait mezarken 14'ü kadınlara aittir.

³⁰ Mezarlıkta bulunan mezarlarda istisna olarak aylara yer verilmiştir. Hicri yılları miladiye çevirmek okuyucu için daha uygun olacağı için hicri yılı miladi yılı çevirerek kullanmamız gerektiğinde tüm yıllar arasında düzen olması için tarih çevrilirken ay ve gün 1 Cemazi'el-ahir olarak belirlenmiştir.

³¹ Laqueur, *age*, s. 104; Seyfi Başkan, *Karamanoğulları Dönemi Konya Mezartaşları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 12.

³² BOA., Cevdet Tasnifi, Adliye, (BOA, C. ADL) 21/1287, 13 Ağustos 1868 (1285.R.23).

³³ BOA., Sadaret, Bulgaristan, (BOA, A. MTZ. (04)) 68/29, 7 Kasım 1900 (1318. R.4).

³⁴ BOA., Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Sadaret Evrakı, (BOA, TFR. I.A.) 4/326, 14 Mart 1319 (1320.Z.15).

³⁵ BOA., Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Selanik Evrakı, (BOA, TFR, I.SL.) 189/18895/1, 6 Temmuz 1908 (1326.C.6).

³⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30-10-0-0/193-32-11:1-4, (BCA, 30-10-0-0/193-32-11:1-4), (9.M.1929).

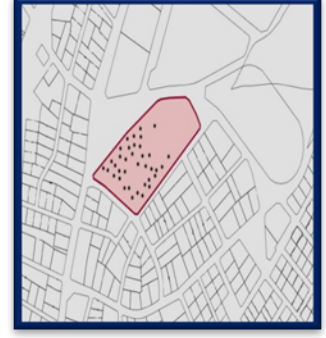
³⁷ Semavi Eyice, "Mezarlıklar ve Hazireler", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin gelenekleri*, Ed. I, Jean-Louis Bacquoué-Grammont, Aksel Tibet, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 132.

Harita 2: Velimeşe Eski Mezarlık Alanının Bölgedeki Konumu

Harita 3: Velimeşe Eski Mezarlık Alanın Bölgedeki Konumu

Harita 4: Velimeşe Eski Mezarlık Alanında Bulunan Osmanlı Mezar Taşlarının Temsili Konumları

22 erkek mezarından 13'ü zarar görmüştür. Başlıklarındaki darbeler, bu zararın zamanla oluşan hasarlardan, kasıtlı bir şekilde verildiğini düşündürmektedir. Yalnızca biri ortasından çatlamış durumdadır. Genellikle 1882 ve 1912 yılları arasında vefat eden erkeklere ait mezarlar zarar görmüş, ancak 1887, 1892 ve 1897 yıllarında vefat eden üç kişinin mezar taşları sağlam kalmıştır. Bu durum, tahmin ettiğimiz gibi mezar taşlarının kasıtlı olarak ve toplu bir şekilde kırılmış olması durumunda, sağlam kalan üç mezar taşının unutulmuş olabileceği ya da mezar sahipleri Velimeşe'nin saygın ailelerine mensup oldukları için çekinilerek dokunulmamış olabileceğini veya bu zararları verenlerle mezar sahiplerinin yakınlık ihtimalini düşündürmektedir.

Kadınlara ait mezarlar genellikle daha az zarar görmüş durumdadır. Kadın mezarların sadece üçü dikkat çekecek ölçüde zarar görmüştür. Bunlardan birinde artık isim ve yer bilgisi bulunmamaktadır. Diğer bir mezar taşında ise yalnızca hanım hitabı, Fatıha talebi ve tarih kısmı kalmıştır. Üçüncü mezar taşında ise yer, kişi bilgisi ve ölüm tarihi bırakılmıştır. Bunların dışında iki adet ufak çaplı hasar görmüş kadın mezarı daha bulunmaktadır. Bu mezardan biri 1885, diğeri ise 1899 yılına aittir.

Zarar gören erkek mezarlarının ortak özelliği fes ya da kavuk formunda olan başlıklarının kırılıp, taşların başlıksız hale getirilmiş olmasıdır. 1887, 1892 ve 1897 tarihli erkek mezarları haricinde hasarsız olan mezar taşları 1923 ile 1933 yılları arasındadır. Bu mezar taşları saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyet'in ilanı, harf inkılabının gerçekleştirildiği dönemi kapsamaktadır.³⁸ Cumhuriyet'in ilk yıllarında Arap alfabesi kullanılarak şahidesi oluşturulan, Osmanlı tarzındaki Kavuklu, Aziziye ve Hamidiye fes başlıklı mezar taşları herhangi bir zarar görmemiştir. Kısaca zarar gören mezar taşları 1882-1912 yılları arasında dikilmişlerdir. Zarar görmeyenler ise 1923-1933 yılları arasında dikilen mezar taşlarıdır. Aynı noktaların hasarlı olması, toplu bir zarar verme eyleminin olabileceğini düşündürmektedir. Bu eylemin 1913-1922 yılları arasında gerçekleşmiş olabileceği muhtemeldir. Mezarlık alanında meydana gelen bu tahribatın toplu olabileceği de yalnızca işaretlerden yola çıkarak ifade edilmiştir.

Mezarlık alanında bulunan mezarlar arasında Osmanlı mezar taşı üslubu ile yapılmış en geç tarihli mezar taşı, 1933 yılına aittir. Latin alfabesi kullanılması mecburiyetine rağmen mezar taşlarının Arap alfabesi ile yazılması durumunda mezarlıkların mahkemeye verildiği vâkidir.³⁹ Buna rağmen Arap alfabesi ile kitabe yazımına devam edilmiştir. Bazı mezar taşları Cumhuriyet döneminde oluşturulmasına rağmen fes başlıklı mezar taşı formundadır.

Toplumların sanat anlayışının bir yansıması sayılabilen mezar taşları kalıp olarak hazırlandıkları için birbirleriyle benzerlik göstermektedir.⁴⁰ Döneminde yapılmış olmamasına rağmen tekrar edilen bir usul olarak, fes başlıkların tercih edildiği muhtemeldir.⁴¹ Kadın mezar taşlarında, erkeklerde olduğu gibi başlık yaygın bir şekilde kullanılmamaktadır. Taş, belirli formlarda süslenerek kadını temsil ettiği düşündürülmeye çalışılmıştır.⁴² Eski Mezarlık alanındaki kadın mezar taşları da bu şekildedir. Bazıları süslü bile değildir. Yalnızca taş, oval olarak kesilmiş ve erkek mezarından ayırt edilmesi sağlanmıştır.

³⁸ Habib Kocaman, Mustafa Ceylan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Muhalefet Fırkası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Yasama Dergisi*, C. 11, S. 34, 2016, s. 11; Cafer Ulu, "Osmanlıda Alfabe Tartışmaları ve Latin Alfabesinin Kabulü Sürecinde Mustafa Kemal'in Çıktığı Yurt Gezileri: Tekirdağ Örneği", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, S. 55, 2014, s. 286.

³⁹ BCA.30-10-0/88-581-6, 15 Nisan 1933.

⁴⁰ Başkan, *age*, s. 12; Eyice, *agm*, s. 124; Laqueuer, *age*, s. 127.

⁴¹ Laqueuer, *age*, s. 80.

⁴² Laqueuer, *age*, s. 129.

VELİMEŞE ESKİ MEZARLIK ALANINDAKİ OSMANLI MEZAR TAŞLARI

Mezar taşları bir nişan olduğu gibi aynı zamanda ölen kişinin yaşamış olduğuna dair son delildir.⁴³ Yalnızca bu açıdan mezarlar ölen kişinin sosyal ve ekonomik durumu hakkında fazlaca bilgi vermektedir. Mezar taşlarının belli bir ekonomik seviyeye sahip insanlar tarafından yaptırılabilirdiği öne sürülmektedir.⁴⁴ 1502 tarihli Kanunname-i ihtisâb-ı Bursa da mezar yerleri için zenginlerden on beş fakirlerden on ya da sekiz akçe alınması gerektiği belirtilmektedir.⁴⁵ 1811-1812 yıllarında da mezar kazmak için on iki akçe ile sekiz akçe arasında ücret alındığı bilinmektedir.⁴⁶ 1640 numaralı narh defterinde verilen rakamlara göre sade ve büyük mezar 25 akçeye orta boyutta mezar 20 akçeye ve küçük mezar 10 akçeye yapılmaktadır.⁴⁷ Verdiğimiz bu örneğin tarihi ile ekonomik durumu hakkında tespit yapmaya çalıştığımız dönemin tarihi birbirleri ile uyumlu olmasa da mezar taşlarından yola çıkarak toplumun ekonomik durumu hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayacaktır. Mezar taşlarının sade ya da gösterişli olmalarının fiyatı etkilediği ve bazı şablonlar üzerinden mezar taşlarının içeriğinin belirlendiği bilinmektedir. Bu sebeple ayırt edici özelliklerinin olmadığı düşünülmektedir.⁴⁸

Eski Mezarlık'ta bulunan 36 mezar taşından 19'u belli bir formda birbirleri ile aynı içeriğe sahipken 17 mezar taşı daha sade bir görünümde olup bu taşların şahidelerinde mevta hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Ayrıca mezarlık alanında hangi döneme ait olduğunu tespit edemediğimiz yazısız ve şekilsiz taşlarla mezar yerlerinin işaretlendiğini söylemiştik. Tüm bunlar dikkate alındığında taşların başladığı ve bittiği tarihler arasında Velimeşe halkı için "zengin bir toplumdur" yorumunun yapılması zor olacaktır. Mezar taşlarındaki yazılardan mevtaların statüsü hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bu bilgiler, o dönemdeki toplumsal ve ekonomik koşullar hakkında ipuçları sunar. Lakap ve unvan gibi belirleyici unsurlar, bu tür tespitleri yapmak için önemlidir. Velimeşe mezarlığında bulunan mezarlıklarda kullanılan lakaplar ve unvanlar aşağıdaki gibidir.

Lakaplar	Kişi sayısı	Mevta Yakının Unvanı	Kişi sayısı	Yakınlık Derecesi	Kişi sayısı	Mevtanın Unvanı	Kişi sayısı
Boz	1	Ağa	14	Baba	22	Ağa	8
Bülbül	1	Hacı Hoca	2	Baba /Dede	1	Efendi	5
Çoban	1	Efendi	1	Çocuk	1	Hatun	2
Çorbacı	1	Hacı /Ağa	2	Eş	5	Hanım	7
Çotuk	1	Molla	1			Hafız	1
Manav	1	Hacı	3			Hacı /Ağa	1
Kara Ali	1	Hacı/ Efendi	1				
Düdükçü	1	Hafız/ Efendi	1				

Tablo 1: Velimeşe Mezarlık Alanında Bulunan Mezar Taşlarında Rastlanan Unvan ve Lakaplar

Mezar taşlarında dört meslek gurubuna rastlanmıştır. Bunlar; Çoban, Çorbacı, Manav ve Düdükçüdür. Her bir meslek gurubu Mezar taşlarında birer kez anılmıştır. Bunlardan Manav ve Düdükçü isimleri ile anılanlar ölen kişilerin kendisi iken diğerleri yakınlarının mezarlarında yakınlık ifadesi ile ölen kişiyi tarif etmek için kullanılmıştır. Örneğin, "Çoban Mehmet Ağanın Validesi..."

Mezar taşları incelendiğinde yukarıda bahsi geçen unvan ve lakaplar dışında Boz, Bülbül, Çoban, Çorbacı, Çotuk, Kara Ali lakaplarına rastlanmıştır. Bu lakap ve unvana sahip kişilerin isim ve unvanları onların kendi mezar taşlarında kullanılmamış yakınlarının mezar taşlarında akrabalık bağına ifade etmek için kullanılmıştır. Bu isimlerin kendi mezarları ise mezarlık alanında bulunamamıştır. Bunun sebebi mezarlarının kaybolması/yok edilmesi veya mezarlarının yalnızca taşla yeri işaretlenen mezarlardan biri olması olabilir.

Mezar taşlarında en yaygın olarak kullanılan unvan, Ağa'dır. Bu unvan, statü bildirmesinin yanı sıra saygın ve sözü geçer kimseleri işaret edebilmekteydi.⁴⁹ Diğer yaygın unvan efendidir. Efendi unvanı da Ağa ile benzer anlamlar taşımaktadır.⁵⁰ Mezar taşlarında ayrıca mevtanın ya da yakınının sosyal statüsünü belirten "Molla, Hacı, Hafız, Hoca, Hacı Hoca, Hacı Molla" gibi dini statüyü ifade eden unvanlara rastlanmaktadır.

Mezar taşı kitabeleri aynı zamanda mevtaların yaşadıkları ya da geldikleri yerleşim yerleri hakkında bilgi vermektedir. 36 mezar taşından 14'ünde yerleşim yeri bilgisi bulunmazken bunların 12'sinde Tırnova göçmeni, 8'inde Velimeşeli ve 2'sinde Kestanbollu olduğu bilgisine rastlanmıştır. Velimeşe'ye balkanlardan göçün 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra başladığı iddia edilmektedir. Tırnovalı göçmenlere ait en erken mezar taşı 1882 senesine aittir. Göçmenlerin çoğu bugünkü Bulgaristan topraklarında bulunan Tırnova (Veliko) Belvan'dan gelmiştir. 1876 Nisan'ında başlayan büyük Tırnova isyanının ve 1876 yılında başlayan Bulgar çetecilerinin kanlı

⁴³ Eyice, *age*, s. 124.

⁴⁴ Laqueur, *age*, s. 104.

⁴⁵ <https://www.tse.org.tr/IcerikDetay?ID=547&ParentID=80>, (10.08.2022 13.24) .

⁴⁶ Nalan Turna, "İstanbul'un Veba ile İmtihani:1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of the Ottoman Domain*, C. 1, S. 1, 2011, s. 32.

⁴⁷ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlıda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1983, s. 322.

⁴⁸ Laqueur, *age*, s. 126-127; Kütükoğlu, *age*, s. 322.

⁴⁹ Faruk Sümer, "Ağa", *TDİA*, TDİA Yayınevi, C. 1, Ankara 1988, s. 452.

⁵⁰ Köprülü Orhan Fuat, "Efendi", *TDİA*, TDİA Yayınevi, C. 10, Ankara 1994, s. 455-456.

faaliyetlerinin insanları göçe zorladığı muhtemeldir. 1878 yılında Rusların emriyle Kazakların başlattığı katliam sonucunda 1200 Türk katledilmiş ve geriye sadece 75 yaşlarında iki Türk bırakılmıştır.⁵¹ Verilen bu bilgi Velimeşe’de bulunan Tırnova Belvanlıların 1878 yılından evvel Velimeşe’ye gelmiş olabileceklerini göstermektedir. 1912 tarihinden sonra ise Osmanlı Türkçesi ile yaptırılmış mezarlar arasında Tırnova göçmeni olduğu bilgisi ile herhangi birine ait mezar bulunmamaktadır.

Tırnovalılardan hariç iki Kestanbolu bilgisi mezar taşlarında bulunmaktadır. Bu mezarlardan biri 1920 yılına, diğeri 1924 yılına aittir. Kestanbol Çanakkale’ye bağlı bir beldedir. Bu iki hanenin buradan geldiği bir ihtimale de hangi sebeple geldiği tahmin edilememektedir.⁵² Bir diğer ihtimal Tırnova’ya bağlı Kestanbol köyünden gelenlerin yerleşmesidir ki bu daha mümkündür.⁵³ Yerleşim yeri olarak belirtildiğinden şüphe ettiğimiz bir mezar taşında Bulgaristan’a bağlı yerleşim yerlerinden biri olan Kırcaali ismi geçmektedir. Mezar taşında “*Merhum ve Magfürun-leh Kırcaali Hasan Ağa’nın oğlu Mustafa Ağa’nın ruhûçun el-Fatiha*” şeklinde geçen ifade Kırcaali lakap formuna daha yakın görülmektedir. Kırcaalili yazılmak istendiği de bir ihtimaldir. Mezar taşlarının 8’inde mevtaların Velimeşeli oldukları bildirilmektedir. Bunların yanında iki Tırnova muhaciri ve bir Kestanbolu mevtaya ait oldukları yerler olan Tırnova ya da Kestanbol yanında Velimeşeli ibaresi ile ziyaretçilere taşlar üstündeki yazılarla tanıtılmaktadır.⁵⁴

Mezar Taşları Kitabelerinde Yazan Dualar	Benzer içerik	Mezar Taşları Kitabelerinde Yazan Dualar	Benzer içerik
Mürg-1 dil uçdu kafdan cânının cân-pâresi Gıtdi cennet bâğına yürekde kaldı yâresi Henüz genc halinde iken bu civânın va’desi Âh felek lâyük mı? olsun taşdan oldu lânesi	3		
Beni kıl mağfîret ey Rabbi Yezdan Bi-hakk-ı arş-ı âzâm, nur-ı Kur’ân Beni ziyaret eden ihvan Edeler ruhuma bir Fatiha ihsan	4	Dar-ı Dünyada civan iken gezerdim bir zaman Nagehan irdi ecel itdi yerim bağ-ı cinan	1
Ah ile zârı kılarak tâzeliğime doymadım Hasret fâni cihânda tûl-i ömr sürmedim Çün ecel peymânesi dolmuş bir murâda Firkatâ takdir bu imiş ta ezelden bilmedim	6	Merhum ve Mağfur	4
Ah ki alem içre ben de şadan olmadım. Çaresiz derde düştüm derman bulamadım.	2	Tıfl-ı nevrete iken, âh ile kadd'im Bükülüp, âkibet kabristan kıldı Vatangâhımı felek	1
Âh kim âlem içre bende şadân olmadım Çaresiz bir derde düştüm dermân bulmadım Geçti ömrüm bu cihanda görmedim sıhhat yüzü Bir misafir gibi geldim bunda mihmân olmadım	2	Ziyaretten maksat bir duadır bugün bana ise yarın sanadır	2

Tablo.2: Mezar taşlarının dua kısımlarının çeşitlilik ve benzerlik tablosu

Önceki kısımlarda, mezar taşlarının kitabesinde bulunan yazılar için şablonların kullanılmış olabileceğinden bahsedilmektedir. Ölen kişinin yakınları tarafından dönemin en fazla tercih edilen ya da mevtanın durumuyla ilişkisi olan metinler seçilerek şahide yazılarının oluşturulduğu tahmin edilmektedir. Eski mezarlıkta mezar taşlarının birbirleri ile benzer içerikler taşıdığı görülmektedir. Bu durum mezar taşları yazılarının kategorize edilip birer seçenek olarak sunulduğunu göstermektedir.

Cinsiyet ayırt etmeksizin mezar taşı kitabeleri başlık, sembol, serlevha, dua, kimlik, tarih gibi bölümlere ayrılmaktadır.⁵⁵ Dua kısmının çoğunlukla beyitlerle, sözlerle, ayetlerle doldurulduğu bilinmektedir. 36 mezar taşının 25 tanesinde şahide bulunmaktadır. 25 şahide için 9 farklı metnin tercih edildiği görülmektedir. 7 farklı dua şeklinin benzer şekilde 19 mezar taşı için kullanıldığı tespit edilmiştir. En fazla tercih edilen dua formu “*Ah ile zârı kılarak tâzeliğime doymadım/ Hasret fâni cihânda tûl-i ömr sürmedim/ Çün ecel peymânesi dolmuş bir murâda/ Firkatâ takdir bu imiş ta ezelden bilmedim*”dir. Nitekim bu dizeler 3 kadın ve 3 erkek mezarını süsleyerek altı ayrı mezar taşında yer almıştır. Bu satırlarda mevtanın genç yaşta öldüğü bilgisi ölen kişinin ağzından aktarılan “*tazeliğime doymadım, Tûl-i ömr sürmedim*” ifadelerinin altına saklanmıştır.

⁵¹ *Geçmişten Günümüze Kapaklı*, Süheyla Balcı Akova, ed., Babil Basım Yayın, İstanbul 2016, s. 79-83; Halit Kanak, “Bulgaristan Türklerinin Sürgünü (12 Ağustos 1950) ve Genel Göç Meselelerine Bakış”, *Akit Gazetesi*, 11 Ağustos 2019, <https://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/halit-kanak/bulgaristan-turklerinin-surgunu-12-agustos-1950-ve-genel-goc-meselelerine-bakis-1-29394.html>, (17.08.2022/18.09).

⁵² Mezarlar Kestanbolu Ahmed Ağa ve Kestanbolu Hasan Zevcesi Fatma Hanım’a aittir.

⁵³ Fariz Demir, Gülçin Mümin Taşdemir, *age*, s. 196.

⁵⁴ Örneğin; Âh mine’l-mevtMürg-1 dil uçdu kafdan cânının cân-pâresi Gıtdi cennet bâğına yürekde kaldı yâresi Henüz genc halinde iken bu civânın va’desi Âh felek lâyük mı? olsun taşdan oldu lânesi Tırnova muhâcîrinden Velimeşeli Hacı Hoca oğlu merhûm Rıza Ağa’nın rûhuna El-Fâtiha sene 1301/1884.

⁵⁵ Süleyman Berk, “Osmanlı Mezar Taşı Kitabelerinde Başlıklar ve Anlamları”, *1. Uluslararası Türk- İslam Mezar Taşları Kongresi*, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın 19-21.10.2018, s. 115.

VELİMEŞE ESKİ MEZARLIK ALANINDAKİ OSMANLI MEZAR TAŞLARI

Genç yaşta ölümü belirtmek için farklı metin formlarının tercih edildiği görülmektedir. “*Mürğ-ı dil uçdu kafdân cânımın cân-pâresi gitti cennet bâğına yürekde kaldı yâresi henüz genc halinde iken bu civânın va'desi Âh felek lâyık mı? olsun taşdan oldu lânesi*”de bunlardan biridir. Bu dizelere ise üç ayrı mezar taşında rastlanmıştır. Bu mezar taşlarının üçü de erkeklere aittir.

Bunların haricinde birer kez kullanılan “*Tıfl-ı neveste iken, âh ile kadd'im bükülüp, âkibet kabristan kıldı vatangâhımı felek*”, “*Dar-ı Dünyada civan iken gezerdim bir zaman nagehan irdi ecel itdi yerim bağ-ı cinan*”, beyitleri de, ziyaretçilere mevtanın genç iken öldüğünü bildirmektedir.

Mezar taşlarında bulunan “*merhum ve mağfur*” “rahmete ermiş, affedilmiş” anlamı taşımaktadır. Bu kelimelerin temenni ifadesi olduğu açıktır. Nitekim “*Yerim bağ-ı cinan*” dizesi de ölen kişinin cennette olduğu düşüncesini ziyaretçilere vererek mevta hakkında bu şekilde dua edilmesi beklenmektedir.

Mezar taşları ölüm sebepleri hakkında da bilgi vermektedir. Tıbbın bugünkü kadar ilerlemediği dönemlerde en kuvvetli ölüm sebebi hastalıktır. Nitekim taşların 4'ünde “*çaresiz der*” tamlaması mevtaların hastalık sebebiyle öldüğünü göstermektedir. Ayrıca mezar taşında bulunan “*Âh kim âlem içre bende şâdân olmadım/ Çaresiz bir derde düştüm dermân bulmadım/ Geçti ömrüm bu cihanda görmedim sıhhat yüzü/ Bir misafir gibi geldim bunda mihmân olmadım*” bir defa geçmektedir. Diğer ikisinde ise “*Âh kim âlem içre bende şâdân olmadım/ Çaresiz derde düştüm dermân bulmadım*” haliyle kısaltılmış halinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Genç yaşta meydana gelen ölümler ve çaresiz dert olarak belirtilen sorunlar, hastalıkla bağlantılı olarak ele alındığında, salgın ve ölümcül hastalıklar bu ölümlerin başlıca nedenleri olarak öne çıkar. Hastalık sonucu hayatını kaybettiğini tespit ettiğimiz insanlar 1882, 1926, 1925, 1932 yıllarında vefat etmişlerdir. Bu yıllara denk gelen bir salgın hastalığın mevcudiyeti, merak konusu olabilir. Salgın hastalıkların tarihleri ve mücadele edilen dönemleri ile salgın hastalıktan hayatını kaybetmiş kişilere ait mezar taşlarının ölüm tarihlerinin karşılaştırılması sonucunda, 1882 yılında gerçekleşen ölümün kolera salgımından kaynaklanmış olabileceği, 1925 ve 1926 yılları arasında Çorlu'da sıtma hastalığına karşı mücadele edildiği tespit edilmiştir. Bundan mülhem bu hastalığın o dönemdeki ölümlere neden olabileceği muhtemeldir. Ayrıca, 1933 yılının da sıtma hastalığı ile mücadele yılı olduğu araştırmalar neticesinde fark edilmiştir. Aynı yıl gerçekleşen ölümlerin de yine bu mücadele dönemine denk gelmesi ihtimal oranını artırmaktadır.⁵⁶

Bunun yanında bilhassa 1. Dünya Savaşı ile 2. Dünya Savaşı arasında uzun ve kısa süreli farklı hastalıklara ait salgınların olduğu bilinmektedir. Bunlardan birinin bahsedilen tarihlerle tesadüfen örtüşmesi mümkündür.⁵⁷ Genç yaşta hayatını kaybedenlere ait mezar taşlarından, 1884, 1885, 1887, 1905 (2 kişi), 1907, 1909, 1926 ve 1927 (2 kişi) tarihlerinde ölümlerin gerçekleştiği bilgisi edinilmiştir. Bunlara ek olarak bir kadının da genç yaşta öldüğü kitabesindeki yazıdan anlaşılmaktadır, ama tahrip olduğu için ölüm yılı bilinmemektedir. 1870'lerden sonra yayılan ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Osmanlı ve Rus ordularını etkisi altına alan tifüs, savaştan dönen askerlerin köylerine taşıdığı bir hastalık olmuştur. Bu dönemde, tifüs salgınına ek olarak birçok başka salgın hastalık da görülmüştür. Ayrıca, bahsedilen yıllarda vefat eden iki genç kişinin aynı yıl ölmüş olması, ölüm sebebinin salgın hastalıklarla ilgili olabileceğini düşündürmektedir.⁵⁸

Dört mezar taşında da “*Beni kıl mağfiret ey Rabbi Yezdan/ Bi-hakk-ı arş-ı âzâm nur-ı Kur'ân/ beni ziyaret eden ihvan/ edeler ruhuma bir Fatıha ihsan*” şeklinde bir dua şablonu kullanılmıştır. Bir başka mezarda da ziyaretçilerden dua talebi onlara ölümü hatırlatarak yapılmıştır. “*Ziyaretten maksat bir duadır/ bugün bana ise yarın sanadır*” yazılarak süslenmiştir. Bu mezar taşından Velimeşe mezarlığında iki örnek bulunmaktadır. Velimeşe'de bulunan yalnızca bir mezar taşında ölen kişinin yaşı verilmiştir. Bu kişi Tırnova göçmenlerinden miladi 1889 yılında vefat etmiş olan Hacı Hasan Ağa Kerimesi Fatma Hatun'dur. 35 yaşında vefat etmiştir. (Bkz. Resim 5)

Başka bir mezar taşında mevtaya dair cinsiyet bilgisi “hanım” olarak verilmiş olmasına rağmen isim bulunmamaktadır. İsim hanesinin boş bırakılmış olması, çeşitli nedenlere bağlanabilir. Bu durumun ilk olası sebeplerinden biri, mezar taşlarının önceden belirlenmiş standart formlarda hazırlanmasıdır. Ölenin yakınları tarafından bu mezar taşlarının alındıktan sonra ölen kişinin isminin eklenme işlemi ertelenmiş olabilir. Bununla birlikte, isim hanesinin zemin seviyesiyle aynı hizada olması, bu olasılığı zayıflatmaktadır. Alternatif bir ihtimal ise, söz konusu mezar taşının kimsesiz bir bireye ait olmasıdır, bu durumda ölenin yakınlarının veya tanıdıklarının mevtanın adını belirtmek için gerekli kaynak veya ilgiyi sağlamamış olabilecekleri düşünülebilir.

⁵⁶ Ferdi Çiftçiöğlü, *II. Abdulhamid Dönemi İzmir'de Salgın Hastalıklar*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2014, s. 17; Yedigöller Paçacı, *Türkiye'de Tek Parti Döneminde Salgın Hastalıklar: Sıtma Örneği (1923-1950)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2018, s. 11-60.

⁵⁷ Ramazan Çalık, Muzaffer Tepekaya, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Konya 2006, s. 204-218.

⁵⁸ Hamdi Doğan, “Vefayata Mahsus Vukuat Defterlerine Göre Salgın Hastalıklardan Ölüm: Adıyaman Örneği”, *21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, C. 6, S. 18, 2017, s. 601-602.

Mezar taşı oyularak değil, kabartma tekniği ile yazılmıştır. Bu ise beyitler arasına çekilen çizginin yazılar ile aynı yükseklikte olmasından anlaşılmaktadır. Mezar taşında ölen kişiye ait bir aile bilgisi de bulunmamaktadır. Bahsedilen kişinin kimsesiz olması, cesedinin tanınmayacak halde bulunması veya infial yaratan bir olay sonucu ölümünün gerçekleşmesi gibi sebepler meydana gelmiş olabilir. Bu tür mezar taşları, toplumun yalnız veya tanınmayan bireylere olan duygusal bağının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ancak, eğer ölüme sebep olan olay infial yaratmışsa, bu olayın mezar taşında bir şekilde yer alması beklenirdi. Dolayısıyla, bu güçlü bir ihtimal değildir. Mezar taşı incelendiğinde tanıtıcı cümlelerin olduğu satırın tahrip olduğu fark edilmektedir. Mezar taşları uzun yıllar boyunca hava koşullarına ve diğer çevresel faktörlere maruz kalır ve bu nedenle zaman içinde bozulabilir. Bu durum tahribatın bilinçli bir şekilde yapılmış olabileceğine dair ihtimal doğurmaktadır. Bozulmanın asıl sebebinin bilimsel bir araştırma yapılmadan öğrenilmesi mümkün olmamakla birlikte söz konusu mezar taşında bulunan isim hanesinde verilen bilgilerin özellikle kazınmış olabileceği de ihtimallerden biridir. (Bkz. Resim 6)

Ölümlerin aynı tarihlere denk gelmesi salgın hastalıklar gibi doğal afetleri de akla getirmektedir. Bu sebeple yapılan incelemeler neticesinde 1912 yılında Şarköy-Mürefte depreminin yaşandığı görülmüştür. Bu depremden Çorlu'da etkilenmiş pek çok ev yıkılmış ve depreme bağlı olarak yangınlar gerçekleşmiştir. Çorlu'ya yakınlığı ile bilinen Velimeşe'nin de bu depremden etkilenip etkilenmediği hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat mezar taşları arasında depremin gerçekleştiği yıl öldüğü saptanan bir mezar bulunmaktadır. Mezar taşlarında vefatın hangi ay gerçekleşmiş olduğuna dair bilgi bulunmadığı için bu ihtimal esasında çok zayıf bir ihtimaldir.⁵⁹ (Bkz. Resim 7)

Mezarlık alanında başlıksız ve dikdörtgen formda sahip olduğu sade görüntüsü ile dikkat çeken bir mezar taşı bulunmaktadır. 1923 Tarihli bu mezar taşı günümüz mezarlarının ilk örneklerinden biri olarak nitelendirilebilir. (Bkz. Resim 8)

Vefat edenlerin ölüm yıllarına bakıldığında aynı tarihte vefat etmiş bir çifte rastlanmaktadır. Çotuk Mehmed Ağa ve zevcesi Zekiye Hanım 1927 yılında vefat etmiştir. Mezar taşlarında Ay ve gün bilgisi bulunmağı için kişilerin aynı günde ölmüş olmaları yalnızca ihtimaldir. "Çotuk" lakabının yazılış şekli iki mezar taşında da aynıdır. Buradan yola çıkarak aynı mezarlıca taşların yaptırıldıkları söylenebilir. Fakat aynı gün ölmüş oldukları mezar taşlarının aynı zamanda hazırlatıldığı zayıf bir ihtimaldir. Aynı anda hazırlanmış olması durumunda çiftin mezar taşları benzer şekilde tasarlanmış olurdu. Fakat Çotuk Mehmed'in mezar taşında dua talebi içeren bir beyit yazılmış haldeyken, zevcesi Zekiye Hanım'ın mezar taşında beyit yazılmamış, yalnızca kişi bilgisi paylaşılmıştır. (Bkz. Resim 9-10)

Mezar taşlarının metinlerinde dikkat çeken bir başka önemli nokta, Tırnova isminin farklı yazılış şekilleridir. Sekiz mezar taşında Tırnova "h" ile bitirilmiş (طرنوه), dört mezar taşında ise Tırnova "y" harfi ile (طرنوی) bitirilmiştir. Doğru yazımı tespit etmek için kullandığımız Osmanlı arşiv belgelerinde Tırnova "h" ile yazılırken⁶⁰ 1882 ile 1889 yılları arasında 4 mezar taşında "y" harfi ile yazılmıştır. Belli bir tarih arasında "h" ile yazılırken başka bir tarih aralığında "y" ile yazıldığı iddia etmemiz mümkün değildir. Bunun sebebi belli aralıklarla bu şekilde yazılmış olmasıdır. Fakat 1889'dan sonra "y" ile yazılan mezar taşına rastlanılmamıştır. Bunun hatanın sebebi göçmenlerin ilk geldiği yıllarda bu yer isminin doğru olarak nasıl yazılacağı bilinmemesi ve zamanla öğrenilerek düzeltilmesi olabileceği gibi Velimeşe için mezar taşı tasarlayan birden fazla ustanın varlığına da işaret edebilir. (Bkz. Resim 11-12)

SONUÇ

İnsanın arkasında bıraktığı son delil olarak mezar taşları farklı toplumlarda ve farklı kültürlerde çeşitli şekillerle yapılarak birer nişan olarak kullanılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde mezar taşlarının görünümüne etki eden çeşitli usuller takip edilmiştir. Bu usullerin uygulanış şekli zaman içinde mesleğe dönüşmüş, her biri sanat eseri olarak kabul edilen tarihî birer vesika olarak şehirlerin kendilerine ayrılmış noktalarında kümelenmiştir.

Velimeşe'den bahseden en eski tarihli belge 1695 yılına aittir. Buna rağmen alandaki en eski mezar taşı 1882 yılına aittir. Şekli ve kullanılan yazı tarzı ile Osmanlı mezar taşı diye tanımlanan mezarların sonuncusu 1933 yılına aittir. 1882 ile 1933 yılları arasında 36 Osmanlı mezar taşı bulunmaktadır. Bunların 21'i sağlam 11'i kırık 4'üde az hasarlıdır. Erkek mezarlarında en fazla tercih edilen şekil fes başlıklı mezarlardır. 9 Fes başlığı, 3 sarık şekli görülür. Kadınlarda ise, genellikle başörtüsü formunu temsil ettiği düşünülen oval ve üst kısmı hafif sivri taş süslemeleri kullanılarak, mezar taşının kadına ait olduğu belirtilmeye çalışılmıştır.

Eski Mezarlık'ta bulunan 36 mezar taşının 25 tanesinde şahide bulunmaktadır. 25 şahide için 9 farklı metnin tercih edildiği görülmektedir. 36 mezar taşından 19'u belli bir formda birbirleri ile aynı içeriğe sahipken 17 mezar taşı daha sade bir görünümde olup bu taşların şahidelerinde mevta hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Mezar

⁵⁹ Bülent Terekli, *1912 Şarköy-Mürefte Depremi ve Etkilediği Alanlar*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011, s. 56-57.

⁶⁰ BOA, Dahiliye Nezareti, Memurin Kalemi (DH. EUM.MEM) 1/18,22 Haziran 1911 (1327.H. 9).

VELİMEŞE ESKİ MEZARLIK ALANINDAKİ OSMANLI MEZAR TAŞLARI

taşlarında en yaygın kullanılan statü bildiren unvan ağa, kadınlar için hanımdır. Kitabelerde yer alan unvanlar Çoban, Çorbacı, Manav ve Düdükcü olarak tespit edilen dört meslek gurubundan haber verir. Mezar taşlarında yer alan ifadelerden yola çıkarak, genç yaşta veya hastalıktan vefat eden kişilerin sayısı toplamda 15 olup, bunların 11'ini genç yaşta ve ölüm sebebi bilinmeyen mevtalar, 4'ünü ise hastalıktan ölenler oluşturmaktadır. Bu mezar taşlarının, aynı dönemde yaşanan salgın hastalıklarla ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Mezarlıkta bulunan mezar taşları incelendiğinde ayrıca 36 mezardan 22'sinde yer bilgisi verildiği görülmüştür. Bunlardan 12 tanesinin Tırnova göçmeni olduğu, 2 tanesinin Kestabolu göçmeni olduğu, 8'inin de Velimeşeli olarak tanımlandığı görülmektedir. Kestabolulu olanların mezarlarında birbiri ile yakınlık ifadesi bulunmamaktadır. Bu durumda iki ayrı hanenin varlığı söz konusudur.

Bulgular, 1877-1878 döneminde Velimeşe'ye Balkanlardan yapılan göçlerin, Osmanlı-Rus savaşından önce başladığını göstermektedir. Ayrıca, göçün ardından hayatını kaybeden insanların genç yaşta ve hastalıklı olmaları, göç yollarında sağlık durumlarını etkileyen olaylarla karşılaşmalarını veya var olan hastalıklarıyla birlikte yeni bir yere göç etmek zorunda kaldıklarını ve Velimeşe'de hayatlarını kaybettiklerini ortaya koymaktadır.

Cumhuriyet döneminde Latin alfabesinin kullanılmasına rağmen Arap alfabesiyle kitabe yazma geleneğinin devam ettiği görülmektedir. Mezar taşlarındaki biçimler ve yazılar, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi arasındaki geçiş sürecini yansıtmaktadır. Ayrıca mezar taşlarının fes başlıklı olması, bazı geleneksel unsurların sürdüğünü ve toplumun sanat anlayışını yansıttığını göstermektedir. Mezar taşlarının tasarımı, süslemeleri ve kullanılan malzemeler, belirli bir ekonomik seviyeye sahip insanlar tarafından yaptırıldığını göstermektedir.

Velimeşe mezar taşlarının incelenmesi, bu mezar taşlarının sadece ölen kişilerin son istirahat yerleri olmanın ötesinde, birer tarihi, kültürel ve sosyal belge olduğunu göstermektedir. Bu mezar taşları, bölgenin tarihine, toplum yapısına ve yaşanan olaylara dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bu nedenle, mezarlıkların korunması, araştırılması ve belgelenmesi büyük önem taşımaktadır.

EKLER

Tablo 3: Velimeşe Mezarlık Alanında Bulunan Mezar Taşlarının İçeriği

Sayı	Cinsiyet	Kitabe Yazısı	Mevtanın Yerleşim Yeri	Mevtanın Adı	Ölüm Tarihi (Hicri/Miladi)	Durumu
1	Erkek	Âh kim âlem içre bende şâdân olmadım Çaresiz bir derde düştüm dermân bulmadım Geçti ömrüm bu cihanda görmedim sıhhat yüzü Bir misafir gibi geldim bunda mihmân olmadım	Tırnova Kazası Belvan Karyeli	Muhammed Ağa oğlu merhum Mustafa Ağa	1299/1881	Kırık
2	Erkek	Mürg-ı dil uçdu kafdan cânının cân-pâresi Gitti cennet bâğına yürekte kaldı yâresi Henüz genc halinde iken bu civânın va'desi Âh felek lâyıkmı? olsun taşdan oldu lânesi	Tırnova Muhacirinden Velimeşeli	Hacı Hoca oğlu Rıza Ağa	1301/ 1884	Kırık
3	Kadın	Ah ile zârı kılarak tâzeliğime doymadım Hasret fâni cihânda tûl-i ömr sürmedim Çün eccl peymânesi dolmuş bir murâda Firkatâ takdîr bu imiş ta ezelden bilmedim	Tırnova Kazalı Belvan Karyeli	Halil Ağa kızı Hatice...	1302/1885	Hasarlı
4	Erkek	Merhum ve Magfur		Mahmud Ağa'nın oğlu Mehmed	1304/1887	Kırık
5	Erkek	Ah ile zârı kılarak tâzeliğime doymadım Hasret fâni cihânda tûl-i ömr sürmedim Çün eccl peymânesi dolmuş bir murâda Firkatâ takdîr bu imiş ta ezelden bilmedim	Tırnova Kazası Belvan Karyesinden	Hacı Molla Muhammed oğlu Molla Mustafa mahdumu merhum Muhammed Necib Efendi	1304/1887	Sağlam
6	Kadın		Tırnova Kazası Belvan Karyesi	Hacı Hasan Ağa Kerimesi Fatıma Hatun	1305 Mart 4/Miladi 16 Mart 1889	Sağlam
7	Erkek		Tırnova Kazası Muhacirlerinden	İbrahim Ağa'nın Mahdumu Hasan Efendi	1309/1892	Kırık
8	Erkek		Tırnova Kazası	Mustafa Ağa'nın	1309/1892	Sağlam

BAHAR KOCABAŞ

			Muhaciranda n	Mahdumu Halil Efendi		
9	Kadın				1309/1892	Kırık
10	Erkek	Ziyaretten maksat bir duadır bugün bana ise yarın sanadır		Ahmed Ağa	1314/1897	Sağlam
11	Kadın	Merhum ve Mağfur	Çorlu Kazası Velimeşeden	Çoban Mehmed Ağa'nın Validesi Zeynep Hanım	1316/1899	Hasarlı
12	Erkek	Merhum ve Magfirun		Kırcaali Hasan Ağa'nın oğlu Mustafa Ağa	1319 Şubat 1 / 1 Şubat 1902	Kırık
13	Erkek		Çorlu Kazasından Velimeşe Karyesinde	Fevzi İbrahim oğlu Muhammed	1321/1904	Kırık
14	Erkek	Ah ile zârı kılarak tâzeliğime doymadım Hasret fâni cihânda tûl-i ömr sürmedim Çün ecel peymânesi dolmuş bir murâda Firkatâ takdır bu imiş ta ezelden bilmedim	Çorlu Kazasında Velimeşe Karyesinde	Ömer Efendi Zade Hafız Said Efendi	1322/1905	Hasarlı
15	Kadın	Ah ile zârı kılarak tâzeliğime doymadım Hasret fâni cihânda tûl-i ömr sürmedim Çün ecel peymânesi dolmuş bir murâda Firkatâ takdır bu imiş ta ezelden bilmedim	Yerleşim Bilgisi Yok	Aile ve Kişi bilgisi yok	1322/1905	Sağlam
16	Erkek	Mürg-ı dil uçdu kafdan cânının cân-pâresi Girdi cennet bâğına yürekte kaldı yâresi Henüz genc halinde iken bu civânın va'desi Âh felek lâyıkmı? olsun taşdan oldu lânesi	Tırnova Muhacirlerinden Vellimeşeli	Kara Ali Oğlu Ali Ağa	1324/1907	Kırık
17	Erkek	Mürg-i dil uçdu kafesden cânının cân pâresi Gitti cennet bağına yürekte kaldı yâresi	Tırnova Kazası Belvan Karyesi Muhacirlerinden	Abdullohoğlu Davud	1326/1909	Hasarlı
18	Erkek		Tırnova Muhacirlerinden	Hacı Abdullahzade İbrahim Ağa	1329/1912	Kırık
19	Kadın		Tırnova Kazasında Belvan Karyesinde	Hacı Hoca Kerimesi Safure Hatun	1330/1913	Sağlam
20	Kadın		Çorlu Kazasında Velimeşe Karyesinde	Çorbacı Osman Kerimesi Fatma	1332/1915	Kırık
21	Kadın	Beni kıl mağfîret ey Rabbi Yezdan Bi-hakk-ı arş-ı âzâm, nur-ı Kur'ân Beni ziyaret eden ihvan Edeler ruhuma bir Fatiha ihsan	Çorlu Kazasının Velimeşe Karyesinden Kestanbolu	Hasan Zevcesi Fatma Hanım	1339/1922	Sağlam
22	Erkek	Beni kıl mağfîret ey Rabbi Yezdan Bi-hakk-ı arş-ı âzâm, nur-ı Kur'ân Beni ziyaret eden ihvan Edeler ruhuma bir Fatiha ihsan		Hacı Abdullahzade Hacı Numan Efendi	1340/1923	Sağlam
23	Kadın			Hacı Abdullah Efendi'nin Kerimesi merhume Fatma Hanım	1342/1925	Sağlam
24	Erkek	Ah kim âlem içre bende şâdân oldum Çâresiz derde düşdüm dermân bulmadım	Kestanbolu	Ahmed Ağa	1343/1926	Sağlam
25	Erkek	Ah ile zârı kılarak tâzeliğime doymadım Hasret fâni cihânda tûl-i ömr sürmedim Çün ecel peymânesi dolmuş bir murâda Firkatâ takdır bu imiş ta ezelden bilmedim		Efendi Osman zade Merhum Hüseyin Efendi	1343/1926	Sağlam
26	Kadın	Beni kıl mağfîret ey Rabbi Yezdan Bi-hakk-ı arş-ı âzâm, nur-ı Kur'ân Gelüb kabrim ziyaret eden ihvan Edeler ruhuma bir Fatiha ihsan	Velimeşeli	Ömer Efendi zevcesi merhume Fatma Hanım	1343/1924	Sağlam

VELİMEŞE ESKİ MEZARLIK ALANINDAKİ OSMANLI MEZAR TAŞLARI

27	Kadın	Ah kim âlem içre bende şâdân oldum Çâresiz derde düşdüm dermân bulmadım geçti Ömrüm bu cihanda görmedim rahat yüzü bir misafir gibi geldim ben de mihman olmadım		Aliş Tahir Ağa zevcesi Hatice Hanım	1344/1925	Sağlam
28	Erkek	Merhum ve Magfirun	Tırnova Muhacirlerind en	Ahmed Ağa oğlu Penpiş Mehmed Ağa	1344/1926	Sağlam
29	Erkek		Velimeşe Karyeli	Hoca oğlu Hacı Mehmed Ağa	1345/1927	Sağlam
30	Erkek	Dar-ı Dünyada civan iken gezerdim bir zaman Nagehan irdi ecel itdi yerim bağ-ı cinan		Boz Mehmed Ağa'nın mahdumu Mehmet	1346/1927	Sağlam
31	Erkek	Ziyaretten maksat bir duadır bugün bana ise yarım sanadır Merhum Çotuk Mehmed Ağa		Çotuk Mehmed Ağa	1346/1927	Sağlam
32	Kadın			Çotuk Mehmed Ağa'nın zevcesi merhume Zekiye Hanım	1346/1927	Sağlam
33	Kadın	Tıfl-ı nevreste iken, âh ile kadd'im Bükülüp, âkibet kabristan kıldı Vatangâhımı felek		Nazif Ağa Zevcesi Hatice Hanım	1346/1927	Sağlam
34	Erkek	Ah ki âlem içre ben de şadan olmadım. Çaresiz derde düştüm derman bulamadım.		İbrahim oğlu Ahmed Ağa	1351/1932	Sağlam
35	Erkek	Beni kıl mağfîret ey Rabbi Yezdan Bi-hakk-ı arş-ı âzâm, nur-ı Kur'ân Gelüb Kabrim ziyaret eden ihvan Edeler ruhuma bir Fatiha ihsan		Düdükcü Hacı Mustafa Ağa	1352/1933	Sağlam
36	Kadın	Ah ile zârı kılarak tazelîğime doymadım Hasret fâni cihânda tül-i ömr sürmedim Çün ecel peymânesi dolmuş bir murâda Firkatâ takdir bu imiş ta ezelden bilmedim	Çorlu Kazasından Velimeşeli		Yok	Kırık

Resim 5: Yaş Bildiren Mezar Taşı

Resim 6: İsim, Yer ve Aile Bilgisi Bulunmayan Mezar Taşı

Resim 7: 1912 Marmara Depreminde Hayatını Kaybettiği Düşünülen Kişiye Ait Mezar Taşı

Resim 8: Günümüz Mezar Taşları Formlarında Mezar Taşı

Resim 9: Çotuk Mehmed Ağa'nın

Resim 10: Çotuk Mehmed Ağa'nın Zevcesi

Resim 10: Turnov(i)

Resim 11: Turnov(a)

Resim 12: Yelimeşe Mezarlık Alanındaki Kadın Mezar Taşları (Mezar taşları 3 Numaralı Tabloda verilen bilgilerle eşleştirilebilmesi için numaralandırılmıştır.)

VELİMEŞE ESKİ MEZARLIK ALANINDAKİ OSMANLI MEZAR TAŞLARI

Resim 13: Velimeşe Mezarlık Alanındaki Erkek Mezar Taşları. (Mezar taşları 3 Numaralı Tabloda verilen bilgilerle eşleştirilebilmesi için numaralandırılmıştır.

KAYNAKÇA

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivleri: 30-10-0-0 / 193 - 321 - 11.
Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivleri: 30-10-0-0/88-581-6.
Devlet Arşivleri Başkanlığı: Ali Emiri, Sultan Mustafa II.
Devlet Arşivleri Başkanlığı: Meclis-i Vala Evrakı.
Devlet Arşivleri Başkanlığı: Dahiliye, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi.
Devlet Arşivleri Başkanlığı: Dahiliye, Mektubi Kalemi.
Devlet Arşivleri Başkanlığı: Cevdet, Adliye.
Devlet Arşivleri Başkanlığı: Sadaret, Bulgaristan.
Devlet Arşivleri Başkanlığı: Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Sadaret Evrakı.
Devlet Arşivleri Başkanlığı: Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Selanik Evrakı.
Devlet Arşivleri Başkanlığı: Dahiliye, Memurin Kalemi.
AKDAĞ, Mustafa, "Celali İsyanlarından Büyük Kaçgunluk", *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2-3, 1964, ss. 1-50.
AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
BAŞKAN, Seyfi, *Karamanoğulları Dönemi Konya Mezartaşları*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
BERK, Süleyman, "Osmanlı Mezar Taşı Kitabelerinde Başlıklar ve Anlamları", *I. Uluslararası Türk- İslam Mezar Taşları Kongresi*, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın 19-21.10.2018, ss. 97-115.
CANDEĞER, Ümmügülüm, "Cumhuriyet'ten Günümüze Sıtma ile Savaş", *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri*, Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2016.
ÇALIK, Ramazan, TEPEKAYA, Muzaffer, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Konya 2006, ss. 205-228.
ÇEVİK, Hikmet, *Tekirdağ Yürükleri*, Eko Matbaası, İstanbul 1971.
ÇİFTÇİOĞLU, Ferdi, *II. Abdulhamid Dönemi İzmir'de Salgın Hastalıklar*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2014.
DEMİR, Alpaslan, "15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C. 34, S. 58, 2015, ss. 563-581.

- DEMİR, Alpaslan, “16. Yüzyıl Göç Çalışmalarında Yöntem ve Terk Edilmiş Köyler Meselesi: Menemen Kazası Örneği”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2020, ss. 137-142.
- DEMİR, Alpaslan, “Osmanlı Devleti’nde Yörükler ile Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 11, S. 21, 2017, ss. 15-31.
- DEMİR, Alpaslan, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Dış Göçler: Şarkıyan”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 28, 2011, ss. 51-66.
- DEMİR, Alpaslan, “XV-XVI. Yüzyıllarda İnebazarı Şahıs Adları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Rodosto’dan Süleymanpaşa’ya Tekirdağ*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016, ss. 429-436.
- DEMİR, Fariz, Gülçin Mümin Taşdemir, *Belgeler Işığında Ergene Tarihi*, Ergene Belediyesi, Tekirdağ, 2021.
- DOĞAN, Hamdi, “Vefayata Mahsus Vukuat Defterlerine Göre Salgın Hastalıklardan Ölümler: Adıyaman Örneği”, *21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, C. 6, S. 18, 2017, ss. 597-615.
- EMECEN, Feridun, “Yaya ve Müsellem”, *TDİA*, TDİA Yayınevi, C. 43, İstanbul 2013, ss. 354-356.
- ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, “Osmanlı Devleti’nde Nüfus Artışı, Göçler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XVII Yüzyıl)”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017, ss. 127-136.
- ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, “Terk-i Diyar Etmenin Arka Planına Bir Bakış: Osmanlı Merkez ve Taşra Yönetiminde Yaşanan Değişimlerin Göçe Etkisi (XVII-XVIII. Yüzyıl)”, *Dede Korkut’un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk’a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, Gece Yayınları, Ankara 2017, ss. 473-488.
- EROĞLU, Haldun, “Osmanlı’nın Rumeli’deki Göç Stratejileri ve Teopolitiği Üzerine”, 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri, C. III., Ankara 2012.
- ERTÜRK, Volkan, “Osmanlı Devrinde Vize Sancağındaki Selâtin ve Ümera Vakıfları (1530-1613)”, *Turkish Studies*, C. 8, S. 5, 2013, ss. 279-300.
- EYİCE, Semavi, “Mezarlıklar ve Hazireler”, *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin gelenekleri I*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Aksel Tibet, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
- Geçmişten Günümüze Kapaklı*, ed. Süheyla Balcı Akova, Babil Basım Yayın, İstanbul 2016.
- GÖKTEPE, Kaya, Türkiye Trakya’sında Nüfus ve İskân Politikaları (1830-1914)”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 2, Aralık 2014, ss. 361-382.
- GÜLTEN, Sadullah, “Osmanlı Anadolu’su’nda Bir İskan Hikayesi: Bozok Sancağı’nda Aşiretler, Köylüler ve Celâlîler (16-19. Yüzyıllar)”, *History Studies*, C. 11, S. 1, 2019, ss. 129-154.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Gözlemcilerinin Kaleminden Osmanlı Dönemi Yerleşmelerin Terk Edilmesi ve Kaybolması”, *Polis Akademisi Yayınları, Kitap Dostu Prof. Dr. Ali Birinci Armağanı*, Ankara 2017, ss. 479-502.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Türkiye’de Osmanlı Dönemi Yerleşmelerinin Terk Edilmesi ve Kaybolması Hakkında Yapılan Çalışmalar”, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, C. 1, Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, ss. 409-429.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman-DEMİR, Alpaslan-ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, *Türkiye’nin Kayıp Köyleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.
- GÜNAL, Zerrin, “Karesioğulları”, *TDİA*, TDİA Yayınevi, C. 4, İstanbul 2001, ss. 488-489.
<https://www.tse.org.tr/IcerikDetay?ID=547&ParentID=80>, (10.08.2022 13:24).
- KANAK, Halit, “Bulgaristan Türklerinin Sürgünü (12 Ağustos 1950) ve Genel Göç Meselelerine Bakış”, *Akit Gazetesi*, 11 Ağustos 2019, <https://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/halit-kanak/bulgaristan-turklerinin-surgunu-12-agustos-1950-ve-genel-goc-meselelerine-bakis-1-29394.html>, (17.08.2022/18:09).
- KARAMAĞARALI, Beyhan, *Ahlat Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- KILAVUZ, Bülent Nuri, “Bozdoğan- Yazıkent Beldesi Mezarlığı Süslemeli Kadın Mezar Taşları”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, ss. 77-110.
- KOCAMAN, Habib, Mustafa Ceylan, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Muhalefet Fırkası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Yasama Dergisi*, C. 11, S. 34, 2016, ss. 5-23.
- KOYUNCU, Recep, Canan Hanoğlu, *Rize Derepaşarı İlçesi Tarihi Mezar Kitabeleri*, Derepaşarı Kaymakamlığı, Rize 2011.
- KÖPRÜLÜ, Orhan Fuat, “Efendi”, *TDİA*, TDİA Yayınları, C. 10, Ankara 1994, ss. 455-456.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlıda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.
- LAQUEUR, Hans-Peter, *Hüve'l-Baki İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Osmanlı Belgelerinde Çorlu*, ed. Nuran Koltuk, Levent Ofset Yayınevi, İstanbul 2017.
- Osmanlı Yer Adları: 1 Rumeli Eyaleti (1514-1550), haz. Ahmet Özkılınç ve diğerleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2013.
- ÖZDEĞER, Mehtap, “Vize Kazası Vakıfları- XVI. Yüzyıl Arşiv kaynaklarına Göre-”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, C. 22, S. 1, 2007, ss. 165-187.

VELİMEŞE ESKİ MEZARLIK ALANINDAKİ OSMANLI MEZAR TAŞLARI

PAÇACI, Yadigar, *Türkiye’de Tek Parti Döneminde Salgın Hastalıklar: Sıtma Örneği (1923-1950)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2018.

ROUX, Jean-Paul, *Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.

SAĞIROĞLU, Arslan, Aslı, *Kayseri Zamantı Irmağı Çevresindeki Bezemeli Mezar Taşları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2004.

SÜMBÜLLÜ, Y. Ziya, “Eski Türklerde Defin Şekilleri Üzerine Bir İnceleme”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 2, 2004, ss. 1-72.

SÜMER, Faruk, “Ağa”, *TDİA, TDİA Yayınları*, C. 1, Ankara 1988, ss. 451-452.

ŞAHİN, İlhan, “Osmanlı Rumelisi’nde Yörük Kavramı ve Yörükler”, *Sultan II. Murad ve Dönemi*, Ed. İsmail Yaşayanlar, Gaye Kitapevi, Bursa 2015.

TEREKLİ, Bülent, *1912 Şarköy-Mürefte Depremi ve Etkilediği Alanlar*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011.

TRYJARSKİ, Edward, *Türkler ve Ölüm*, çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 1991.

TURNA, Nalan, “İstanbul’un Veba ile İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies of the Ottoman Domain*, C. 1, S. 1, 2011, ss. 1-36.

ULU, Cafer, “Osmanlıda Alfabe Tartışmaları ve Latin Alfabesinin Kabulü Sürecinde Mustafa Kemal’in Çıktığı Yurt Gezileri: Tekirdağ Örneği”, *Tarih Araştırmaları Derneği*, C. 33, S. 55, 2014, ss. 277-302.

ULUÇAM, Abdulselam, *Erciş Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Kur’an-ı Kerim Türkçe Meali*, Kilim Matbaa, İstanbul 2011.

YENİ, Harun, “Osmanlı Rumeli’sinde Yörük Teşkilatı, Kökeni ve Nitelikleri”, *OTAM*, C. 42, 2017, ss. 187-205.

YİĞİT, İlker, “İskandaki Kararsızlık: Doğal Afetler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XX. Yüzyıl Manisa-Konya Çevresi Örneği)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, Ankara 2017, ss. 329-364.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 667-674.

Geliş Tarihi–Received Date: 11.04.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 30.05.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BANA KIZILBAŞ DEDİ: SÖZLÜ SALDIRI ARACI OLARAK KÜFÜR VE HAKARET

(AMASYA ÖRNEĞİ)*

 10.53718/gttad.1280933

 MERVE KARAKULAK**

ÖZ

Küfür ya da hakaret, çok eski zamanlardan itibaren insanlar arasında sinir ya da öfke halinde, nedenli ya da nedensiz olarak cinsiyet fark etmeksizin kullanılagelen bir saldırı aracıdır. Sözel saldırı olarak da değerlendirilebileceğimiz bu tür kelimeler, rahatsızlık verilen boyuta ulaştığında saldırıya maruz kalan kişiler tarafından mahkemeye taşınmış ve bu vesileyle de Osmanlı şer'iyeye sicillerine işlenmiştir. Kadı önderliğinde toplanan mahkemeye intikal eden her türlü davanın kaydedildiği şer'iyeye sicilleri, sosyoekonomik yapının analiz edilmesine yardımcı olan önemli bir kaynak grubunu teşkil etmektedir. Bu bağlamda 1750-1800 yılları arasında Amasya'ya ait olan 20 adet şer'iyeye sicili taranmış, ancak küfür ve hakaret davalarının nispeten daha yoğunlukta olduğu 1761-1764 yılları arasını kapsayan 50 ve 51 numaralı defterlerin verileri incelenmiştir. Nitekim bu çalışmayla da şer'iyeye sicillerinden elde edilen veriler ışığında insanlar üzerinde psikolojik bir buhrana neden olabilecek küfür ve hakaret içeren kelime türleri ve bunların bir taşra kenti olan Amasya'da, halk nezdinde anlamsal olarak nasıl karşılık bulduğu ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Amasya, yerel ayan ailelerine mensup kişiler tarafından yönetilen bir sancak hüviyetindedir. Amasya, kökenleri XVI. yüzyıla uzanan değişimlerin yarattığı huzursuzlukların bir başka ifade ile Celali İsyanları'nın etkilerinin oldukça tesirli hissedildiği bölgelerin başında gelmiştir. XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin geçirdiği genel yönetim krizinin bir yansıması olarak desantralizasyon süreciyle Amasya ve çevresinde gerek kişi gerekse kolektif olarak yaygınlık gösteren eşkıyalık olayları bölgesel asayiş ve sükunu neredeyse ortadan kaldırmıştır. Toplumsal şiddeti önüne geçilemez seviyeye getiren söz konusu bu ortamda, cinayet, adam yaralama, hırsızlık, gasp, zina, taciz, tecavüz, küfür ve hakaret gibi pek çok olay şer'iyeye sicillerine yansımıştır. Sıradanlaşan şiddet ve ağırlaşan hayat koşulları diğer suç oranlarında olduğu üzere küfür ve hakaret davalarının frekansını da muhakkak arttırmıştır. Ancak buradaki amaç, sayısal karşılaştırmanın ve olay tespitinin ötesinde hakaret ve küfür davalarının vaka analizi ile çözümlenmesi sonucu toplumsal doku ve mevcut şiddet ortamı hakkında daha açıklayıcı veriler sunmaktır. Bir psikolojik şiddet unsuru olarak öteden beri toplum içerisinde var olan küfür, sadece şiddetin bir boyutunu değil toplumsal dokuda tahkir edilen, hor görülen ve hakarete konu edilen “kavramsallaştırma” ve “ötekileştirme” süreçleri hakkında da ipuçları sunar. Amasya şer'iyeye sicillerindeki hakaret ve küfür davaları bu çerçevede, şiddetin bireysel etkileri kadar ayrıştırıcı bir söylem olarak işlevi de ele anılarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte sosyal tarihin ana kaynakları arasında yer alan şer'iyeye sicillerine yansıyan bu küfür ve hakaret davaları, küfür ve hakaretin cezai müeyyidelerinin ötesinde linguistik olarak küfür ve hakaretin çeşitliliğini yahut sığığını, toplumsal bakımdan ise hakaret sıfatına dönüştürülen etnik ve dinsel kimliklerin niteliğini, toplumsal muhayyilenin ötekileştirici süreçlerini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Amasya, Şer'iyeye Sicilleri, Küfür, Hakaret, Şiddet.

* Bu çalışma; “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya'nın Gündelik Hayatı (Şer'iyeye Sicillerine göre)” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Ordu/TÜRKİYE, E-Posta: mervezun90@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2309-8648.

BANA KIZILBAŞ DEDİ: SÖZLÜ SALDIRI ARACI OLARAK KÜFÜR VE HAKARET (AMASYA ÖRNEĞİ)

CALLED ME QIZILBASH: BLASPHEMY AND INSULT AS AN INSTRUMENT OF VERBAL ATTACK (AMASYA EXAMPLE)

ABSTRACT

Cursing, insulting, or oath is an attack instrument which has been used among people since ancient times in a state of aggression, with or without reason, regardless of gender. Such words, which we can consider as verbal attacks, were brought to court by the people who were attacked when they passed a certain level and were related to some taboo areas. In the Ottoman Empire, such defamation cases were reflected in the qadi records. The qadi registers/shar'iyya registers, in which all kinds of cases were recorded, are an important source that helps to analyze the socioeconomic structure. In this study, 20 qadi/sharia registers belonging to Amasya between 1750-1800 were examined; however, the data in the kadi registry book numbered 50 and 51 dated between 1761 and 1764, when cases of blasphemy and defamation were relatively high, were examined. In addition that it will be tried to reveal the types of words that contain swearing and insults that can cause a psychological crisis on people and how these are semantically equivalent to the people in Amasya, a provincial city in the light of the data obtained from the qadi registers.

In the second half of the 18th century, Amasya was a sanjak governed by local *Ayan* families. Amasya was one of the regions where the effects of the turmoil created by the Celali Rebellions, or in other words, the unrest caused by changes dating back to the 16th century, were felt most severely. In the 18th century, the decentralization process as a reflection of the general governance crisis experienced by the Ottoman Empire almost eliminated regional public order and peace, with individual and collective acts of banditry becoming increasingly common in and around Amasya. Many incidents such as murder, assault, theft, robbery, adultery, harassment, rape, blasphemy, and insult were reflected in the *Şer'iyye* records due to the uncontrollable level of social violence in this environment. As the normality of violence and the worsening conditions of life increased, the frequency of blasphemy and insult cases also increased as in other crime rates. However, the goal here is to provide more explanatory data on the societal structure and prevailing violent atmosphere through the analysis of blasphemy and insult cases beyond numerical comparison and incident detection. Curse, which has been a psychological violence element within society for a long time, not only represents one dimension of violence but also provides clues about the "conceptualization" and "othering" processes that are humiliated, despised, and subject to insult in the social structure. The blasphemy and insult cases in the Amasya *Şer'iyye* records have been evaluated by mentioning not only their individual effects as violence but also their function as a divisive discourse. Nevertheless, these blasphemy and insult cases reflected in the shari'ah records, which are among the main sources of social history, reveal the diversity or shallowness of blasphemy and insult linguistically, as well as the nature of ethnic and religious identities that are transformed into insults socially and the othering processes of societal imagination beyond the punitive measures of blasphemy and insult.

Keywords: Amasya, Qadi Registers, Swearing, Insulting, Violence.

GİRİŞ

Söylenen söz tıpkı vurulan darbe gibi geri alınmaz ve her iki eylemin de ciddi sonuçları ve etkileri ortaya çıkabilir. Toplumsal olarak küfür ve hakaret sınıfında, sözün ağırlığına göre sonuçları da değişiklik gösterebilir. Bu bağlamda küfür ve hakaret insan ilişkilerini ve toplumsal hayatı düzenleyen metinlerin bir başka ifade ile hukukun konusuna dahildir ve hukuk sistemleri küfür ve hakareti tanımlayarak cezalarını da tespit eder. Hukuktan evvel taşıdığı toplumsal bağlam, sosyal yapı ve dilin çeşitliliğini, ötekine yaklaşımını kısaca toplumsal hafıza ve bilinci ortaya koymasından söz, bu çalışma kapsamında ise küfür sosyal bilim ve dil çalışmaları için önemli bir inceleme nesnesidir. Yüzyıllar boyunca, küfürlerin, sövgülerin ve etnisiteye yönelik hakaretlerin tarzı, niteliği en kutsal ifadelerden tabulara kadar çok geniş bir yelpazeye kadar uzanır. Küfür, üzerinde uzlaşmış sosyal kodların ihlalidir ve sonuçları derecesine göre kaba olarak etiketlenmekten suçlu olarak ceza almaya kadar giden bir yelpazede değişir.¹

İslâm hukukunda suçlar; “*şahsa karşı işlenen katl (cinayet'ün nefis) yani bir kimseyi öldürmek veya bir kimseyi çeşitli şekillerde yaralamak (cerh), Allah'a karşı işlenen hırsızlık, zina, şarap içme, kazif veya zina iftirası, yol kesme, irtidat veya ridde denilen İslâm dinini terk etmek ve hakkında ayet ve hadis bulunmayan, ceza takdirinin hâkime bırakıldığı ta'zir gerektiren suçlar üzere üçe ayrılmıştır*”.² Sözlü saldırı olarak değerlendirebileceğimiz küfür, hakaret, iftira ve dedikodu yukarıda adı geçen üçüncü grup suçlara girmektedir.

¹ Geoffrey Hughes, *An Encyclopedia of Swearing*, M.E. Sharpe Publication, New York, 2006, s. 15; Melissa Mohr, *HOLY SHIT! A Brief History of Swearing*, Oxford University Press, New York 2013, s. 6-7.

² İlhan Akbulut, “İslâm Hukukunda Suçlar ve Cezalar”, *AÜHFD*, S.52/1, Ankara 2003, s. 167-168.

Küfür bir bireyin kutsal kabul ettiği mahremine, kişilik haklarına, değerlerine ve dini inancına yapılan ciddi suç olan bir saldırı türüdür.³ İslam kaideleri bu tarzdaki suç unsuru teşkil eden durumlar için ta'zirle cezalandırmayı uygun görmektedir.⁴ Aslında ta'zirle cezalandırma hususu kanunlarla tam hükme ulaşmamış, sınırları ve cezası olay, kişi ve zamana göre değişiklik gösteren cezaları kapsamaktadır. Daha açık bir ifade ile bu tarzdaki cezalandırma yönetici ve hâkimin kanaatine bağlıdır. Tabii cezai halin zamanının belirlenmesinde suçun mahiyeti, etkilediği alan, verdiği zarar, olayın cereyan ettiği toplumun gelenek ve görenekleri ve eylemin zamanı dahi kararı etkilemektedir. Tüm bunlara karşın kişiye ta'zir cezasının uygulanması için davacının karşılık olarak benzer bir şekilde karşılık vermemiş olması zaruridir.⁵ Kişinin öfkelenerek küfre küfürle karşılık vermesi kendisini haksız bir pozisyona düşürerek şikayetini boşa çıkarmaktadır.⁶

Şiddet eylemi salt güce dayanan fiziksel veyahut psikolojik formda ortaya çıkabilmektedir.⁷ Küfür ve hakaret şiddetin psikolojik türü olarak ortaya çıkar. İnsanların kişisel hakları üzerinden baskı kurmak, küfür ve hakaret etmek günümüz ifadesiyle *mobing* uygulayarak duygusal bağlamda yaralanmalara sebep vermek en az fiziksel şiddet kadar yaygındır.⁸ Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı içinde de var olan bu türden vakalar çalışmamızda Amasya şehri özelinde ele alınmıştır. Bu bağlamda 1750-1800 yılları arasındaki 20 adet Amasya şer'iyye sicili taranmıştır. Ancak küfür ve hakaret davalarının nispeten daha yoğunlukta olduğu 1761-1764 yılları arasını kapsayan 50 ve 51 numaralı şer'iyye sicil defteri dahilindeki vakalar incelenmiştir.

1. Sözlü Saldırı Aracı Olarak Küfür ve Hakaret

Ahlaka aykırı kelimeler içeren küfür, şer'iyye sicillerinde kadı ya da naib tarafından sansürlenerek “*şetm*” “*şetm-i galiz*”, “*şütüm-ü galiz*”, “*itale-i lisan*” olarak kaydedirilmiştir. Bu türden sözler, bireylerin ait olduğu toplumda ötekileştirilerek duygusal ve psikolojik bir çöküntü yaşamasına yol açmaktadır.⁹ Dolayısıyla bu tarz eylemlerle karşılaşan mağdur kimse hakkını aramak için ekseriyetle mahkemeye başvuruda bulunmuştur. Öyle ki Osmanlı hukuk sisteminin işleyişi hakkında bize ciddi veriler sunan kadı sicilleri bu şikayetleri konu alan pek çok dava kaydının günümüze ulaşmasını sağlamıştır.¹⁰ Bilhassa Osmanlı'nın önemli taşra kentlerinden biri olan Amasya, konuyla alakalı pek çok veri sunmaktadır. Örneğin, pezevenk,¹¹ puşt,¹² aile bireylerine sövme, dine ve mezhebe hakaret gibi edepsiz eylemler¹³ insanların birbirinden şikayetçi olmasına neden olmuştur.¹⁴

Bazı olaylarda sözlü saldırıya fiziksel şiddette eşlik etmiş, hakarete maruz kalıp bir de üstüne darp edilen kişiler mahkeme yoluna düşerek hak arayışında bulunmuşlardır. Bunlardan biri Çeribaşı Mahallesi'nden Fatma binti Ali'dir. Fatma, es-Seyyid Ahmed bin Mustafa'nın kendisine *kahpe* diye küfredip darp ettiğini belirtmiştir.¹⁵ Yine İmdad (?) Deresi köyünden Nazlı binti Ahmed de Tekye köyünden Ebubekir bin Ömer'i kendisine darp edip küfrettiği için mahkemeye şikâyet etmiştir.¹⁶ Aynı şekilde Bayezid Paşa Mahallesi'nden Fatma binti Abdullah da İbrahim bin Mahmud'dan, kendisine şiddet uygulayıp dinine küfrettiği ve “*ağam Osman bin Osman'ı üç sene mukaddem Sebil Deresi'nde darp ve cerh ve katl eyledi*” diyerek şikayetçi olmuştur.¹⁷ Fatma'nın bu şikayetinden davalı ile aralarında daha öncesinden süre gelen bir husumetin olduğu düşünülebilir. Ağabeyinin katledildiğine dair ciddi bir iddiayla mahkemeye giden Fatma'nın neden bu kadar beklediğine dair bir kayıt yoktur. Burada akıllara iki ihtimal geliyor. Fatma, sessiz kalması için ya İbrahim'in baskı ve zulmüne uğruyor ya da İbrahim ile iş birliği yapıyor. İkinci ihtimalin doğru olması durumunda ikili arasında bir anlaşmazlık çıkmış olacak ki İbrahim

³ Mehmet Salih Erkek, “Osmanlı Toplumunda Bir Psikolojik Şiddet ve Mahremiyete Saldırı Olarak Küfür”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. 28, Aralık 2016, s. 227.

⁴ Ta'zir, sözlükte özürlü dileme, affını isteme, haddini bildirme, suça göre ceza vermek anlamlarına gelmektedir; İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2012, s. 1648. Hakaret ve küfürün mahiyetine göre cezalandırma şekli değişirdi. Kişinin dinine ve aile efradına özellikle eş ve annesine yönelik küfürler ağır bir ta'zir ve hapis cezası ile sonuçlanırdı. Ta'zir gerektiren suç ve cezalarına dair yapılan bir çalışma için bkz. Esra Yakut, “Tanzimat Dönemi'ne Kadar Osmanlı Hukuku'nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezalar”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 2, 2006 (Güz), s. 25-40; Tuncay Başoğlu, “Ta'zir”, *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 198-199.

⁵ Mehmed Salih Erkek, “17. Yüzyılda Mardin Kadı Mahkemesine Yansıyan Küfür Davaları”, *ACTA TURCICA Çevrim içi Tematik Teknoloji Dergisi*, S. 2/1, Temmuz 2009, s. 53-54. Ayrıca bkz. Sabahattin Usta, “17. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Toplumsal Şiddetin Bir Örneği Olarak Küfür”, *OTAM*, S. 47, 2020, s. 126.

⁶ Bu türden bir olay için bkz. AŞS. 50, 4/2.

⁷ Faruk Kocacık, “Şiddet Olgusu Üzerine”, *Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, S.2/1, 2001, s. 2.

⁸ Mehmet Salih Erkek, “Osmanlı Toplumunda Bir Psikolojik Şiddet ve Mahremiyete Saldırı Olarak Küfür”, s. 225.

⁹ Cemal Çetin, “Erken Modern Dönem Osmanlı Toplumunda Namus Algısına Dair Bazı Gözlemler (Konya Örneği)”, *SUTAD*, S. 45, Nisan 2019, s. 64-65.

¹⁰ Cemal Çetin, “Erken Modern Dönem Osmanlı Toplumunda Namus Algısına Dair Bazı Gözlemler (Konya Örneği)”, s. 76.

¹¹ Hızır Paşa Mahallesi'nden Helvacı Seyid Mehmed bin Mustafa, es-Seyyid Osman bin Mehmed'e *teres* diyerek küfretmiştir bkz. AŞS. 50, 50/4.

¹² Amasya'nın Sofu Köyü'nden Hasan bin Mustafa, Ali bin Ömer'e “*puşt anasını filan ettiğim*” şeklinde küfretmiştir bkz. AŞS. 50, 4/1.

¹³ es-Seyyid Mehmed bin Mehmed, Yakup bin Hasan'ı “*asab-ı kebir ile darb ve şetm-i galiz ile şetm edip*”, zevcesi Fatma'yı da yumruk ile darp etmiştir. Bkz. AŞS. 50, 50/2.

¹⁴ AŞS. 50, 5/5, 6/2, 6/3, 19/5, 25/2, 33/4, 43/3, 44/5, 49/2. Ayrıntılı bilgi için bkz. Merve Karakulak, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya'nın Gündelik Hayatı (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ordu 2022.

¹⁵ AŞS. 50, 5/5.

¹⁶ AŞS. 50, 11/2.

¹⁷ AŞS. 50, 44/2.

BANA KIZILBAŞ DEDİ: SÖZLÜ SALDIRI ARACI OLARAK KÜFÜR VE HAKARET (AMASYA ÖRNEĞİ)

Fatma'ya küfredip darp ediyor. Buna karşılık Fatma da bu olayı ve daha ciddi bir iddiayı mahkemeye taşıyor. Ne yazık ki sicile sadece Fatma'nın şikâyet kaydı düşüldüğünden dolayı davanın seyrinin öğrenemiyoruz.

Küfür ve şiddetin yan yana geldiği bir diğer olay da karı koca arasında yaşanmıştır. Mehmed Paşa Mahallesi'nden Emine binti İbrahim, kendisine odun ile saldırıp yaralayan ve ayrıca "*kahbe*" diyen eşi Seyyid Mustafa bin Mehmed'in yaptığı işkenceye dayanamayarak kadıya şikâyet etmiştir. Ancak sanık olan eş bu iddiaları yalanlayarak Emine'ye sadece şiddet uyguladığını asla küfür veyahut hakaret etmediğini söylemiştir.¹⁸ Sicillere yansıyan bu dava kayıtları, Amasyalı kadınların sözlü ya da fiziksel şiddet olaylarını sineye çekmeyerek mahkemeye başvurabilme cesaretinde bulduklarını göstermektedir. Tabi ki toplum içerisinde her kadının mahkemeye ulaşabilecek imkanlara sahip olmadığına da altını çizmekte fayda vardır. Yine de bu örnekler en azından bazı kadınların şiddete karşı boyun eğmeyerek hak arayışında bulunabildiklerini göstermektedir. Bunlardan bir diğeri de kendi rızası dışında gayrimenkul satışına zorlanan Çırakçı Mahallesi'nden Fatma binti İsmail'dir. Fatma vekili aracılığıyla mahkemeye başvurarak Gümüşlüoğlu Mahallesi'nden İvanos Veledi Eremya'nın Kara Senir köyünde 1.000 kuruş değerindeki bağını zapt ettiğini belirterek dava açmıştır. Davalı İvanos, 5 sene önce satış esnasında Fatma'nın "*bağ ile alakam yoktur*" dediğini ve bağı ondan sonra eşinden satın aldığı beyan etmiştir. Fatma ise, eşi el-Hac Mehmed'in Mollası Hasan Usta'nın kendisini darp ederek kılıç ile yaraladığı için o şekilde söylemek zorunda kaldığını belirtmiştir.¹⁹ Bu iddiasına da Bozhane Mahallesi'nden Mehmed bin Abdullah ve Soku Köyü'nden Ali bin Ömer'in şikâyetini delil olarak göstermiştir. Mahkemede Molla Hasan bin Mustafa'nın, 5 gün önce "*puşt anasını filan ettiğim*" şeklinde bu kişilere küfrederek odun ile darp ettiğini ve ta'zir cezası aldığını belirtmiştir. Buna karşılık Hasan Usta da karşı bir dava açarak Ali'nin de kendisinin dinine ve imanına küfrettiğini söylemiş ve bunu şahitlerle de ispat etmiştir.²⁰ İslam hukukuna göre kendisine küfredildiği şikâyetiyle mahkemeye başvuran bir kişinin bu şikâyetinin geçerli olabilmesi için şikâyetçi olduğu kişiye aynı şekilde küfürle karşılık vermemiş olması gerekmektedir. Ali'nin aynı şekilde Hasan Usta'ya karşılık vermesi mahkeme tarafından ta'zire cezalandırılmasına neden olmuştur. Bu dava örneğinde Fatma'nın iddiasının doğruluğunu ispatlamak için mahkemeye suçladığı kişinin karıştığı farklı olaylardaki mağdurların şikâyetlerini sunarak suç işleyebilecek bir kişilikte olduğunu göstermeye çalışması takdire şayandır.

Şer'iyye sicillerindeki bir başka dava olayında hakaret eylemi nedenleri ile belirtilmiştir. 7 Mayıs 1762'de Suvadiye-i Balâ'da ikamet eden Mehmed bin Mehmed evinden bağ işleri ile eksik bıraktığı işleri tamamlamak için yola çıkmıştır. Bu esnada daha önce de aralarında husumet olan Dere Mahallesi ahaliyelerinden İbrahim Alemdar bin İlyas ile karşılaşmıştır. Mehmed bin Mehmed husumeti olan İbrahim Alemdar'ın "*niçin benim hizmetkarımı aldın*" diyerek üzerine yürümüştür. Bunun üzerine İbrahim Alemdar hiddetlenerek küfretmeye başlamış hatta bir süre sonra bu küfür fiziksel şiddete dönerek belinden hançeri ve silahını çekmiştir. Ancak dava görüldüğünde davalı aslında Mehmed'in küfrettiğini bunun karşılığında da silahıyla onu darp ettiğini belirtmiştir.²¹

Küfür ve hakaret içeren kelimeler sadece erkekler arasında ya da erkeklerden kadınlara karşı olmamış kadımlar arasında da kullanılarak şikâyetlere konu olmuştur. 14 Temmuz 1762 yılında Kurşunlu Mahallesi'nde meskûn Fatma binti Mehmed ile Raife binti Yusuf arasında geçen bu hadisede Fatma binti Mehmed, karşısındakini "*bana kahpe ruspi deyü şetm etti*" iddiasıyla şikâyette bulunmuştur. Bir başka hadise de ise Yavri Köyü'nden Emine, Ahmet bin Mehmed ve onun zevcesi Ayşe'yi kendisine "*kahpe Ruspi*" diye küfrettikleri için mahkemeye vermiştir.²²

Söylem olarak küfür ve hakaret sınıfında sayılmayan ancak toplumsal anlamı bakımından hakaret niteliği kazanan kavramlar da küfür ve hakaret davalarına konu edilmiştir. Bunlardan birinde Bulduklü Köyü'nden Ali bin Osman, mahkemeye başvurarak Halil bin Halil'in kendisine "*merkeple tarlama girdi*" diyerek şiddet uyguladığını ve ayrıca *Kızılbaş* diye de küfrettiğini belirtmiştir.²³ Bir başka kayıтта ise mağdur kişi komşusunun evine gelip "*yalan şahidi Kızılbaş*" diyerek hakarete bulunduğunu söylemiştir. Hatta diğer komşular da bu hadiseye şahitlik etmişlerdir.²⁴ Yaşanan bu olaylar bir nevi Amasya'nın tarihi arka planına da ışık tutmaktadır. Nitekim bölge XVI. ve XVII. asırlarda ortaya çıkan *Kızılbaş* isyanlarının merkezinde yer almaktadır. Kaotik bir ortamın hasil olduğu bu dönemde şehirdeki ahali ile merkezi yönetim arasında oldukça gergin ve çekişmeli bir hava mevcuttu.²⁵ Bundan dolayı bilhassa Safevi Devleti'nin desteklediği *Kızılbaşlar* ile merkezi yönetim şiddetli

¹⁸ AŞS. 50, 3/4.

¹⁹ AŞS. 50, 3/5.

²⁰ AŞS. 50, 4/1, 4/2.

²¹ AŞS. 50, 5/1.

²² AŞS. 50, 19/2, 28/2.

²³ AŞS. 50, 15/2.

²⁴ AŞS. 50, 44/3; *Kızılbaş* kelimesinin küfür ve hakaret olarak kullanıldığına dair farklı örnekler için ayrıca bkz. Fatma Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Küfür Suçu ve Cezası (1600-1650) (Antep Örneği)", *GAUN AAD*, S.1/3, Gaziantep 2020, s. 31.

²⁵ *Kızılbaş*, Safevî Devleti taraftarlarına, her biri bir imamı temsil eden on iki dilimli kırmızı börk giymesinden ötürü verilen bir isimdir. *Kızılbaşlığın kökeni 1240 yıllarındaki Babalık hareketine kadar dayanmaktadır; Oktay Özel, Changes in Settlement Patterns Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, Manchesters University Department of Middle Eastern Studies, Doktora Tezi, Manchesters 1993, s. 23-24.

çatışmalara girmiştir.²⁶ Bunun yanı sıra Kızılbaş taraftarlarının şeyhlerine bir nevi ilah muamelesi yapmaları yerel Sünni halk üzerinde bir Kızılbaş nefreti doğurmuştur. Nihayetinde de yüzyıllar sonra olayların yaşandığı mekanlar da aynı fenomen bir hakaret ve küçültücü ifade olarak kullanılmıştır.²⁷

Kültürel çatışma ile toplumsal gerilimler arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. İki kişi, iki grup ya da iki kültür arasında yaşanan bir tartışmanın arka perdesinde belirli bir toplumsal çatışma yatmaktadır. Toplum içerisinde Sünniler nazarında Kızılbaşlar dinden sapmış olarak görülmekteydi. Birbirleriyle açık ya da gizli mücadele eden bu gruplar, kendi öz kültürlerini toplumsal çatışmanın da alanına taşımıştır.²⁸ Bu nedenle normalde bir topluluğu tarif eden Kızılbaş terimi suç unsuru kabul görecektir bir hakaret türü olarak ortaya çıkmıştır. Bilhassa bu tarzdan eylemlerin fazlalığı halk arasında hala böyle bir ayrışmanın belleklerde sembolik olarak da devam ettiğini göstermektedir. Yani yerel ahali arasında sorun yaşanan ya da istenmeyen öteki, Kızılbaş olarak ifade edilmiştir.

Osmanlı toplumunda Müslim ve gayrimüslim reaya arasında da bu türden olayların yaşandığına dair örnekler mevcuttur. Toplum içinde ötekileştirilmek istenen kişi ya da kişiler için “*kafir*”, “*cahud*”, “*yehuda*” şeklinde sözlere de kullanılmıştır.²⁹ Tabii ki bu tarz sözlerin de toplumsal bellekte halk için bir karşılığı bulunmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde ayrılıkçı bir hareket güden ve isyan eden Ermeniler sonraki dönemlerde sembolik bir hakaret söylemine dönüşmüştür. Yine yüzyıllar boyunca uzun Osmanlı-Rus harplerinde perişan olan Anadolu halkı, kötüyü ve ötekiyi “Moskof gavuru” ile imgelemiştir.³⁰ Şekil olarak değişse de kullanılış amacı açısından aynı olan bu kelimeler, Amasya halkı içinde Kızılbaş kelimesiyle karşılık bulmuştur. Bu örnekler aslında şehrin Kızılbaş isyanlarından ne derecede etkilendiğini göstermesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Kızılbaş kelimesi, isyanlar dönemindeki kaotik ortamı yaşayan halkın hafızasında derin anlamlar bırakmış hatta belli gruplar için övünç kaynağı sayılacak bir sembol, halkın üzerinde hakarete varan bir intibaya dönüşmüştür.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kızılbaş üzerine sefere gidilirken aslında Kızılbaşlar üzerine sefere gidilmediği yönünde haberler çıkarılmış, fetvalar verilmiş hatta Koca Ragıp Paşa İran’ın bu konudaki sulh teklifini kabul etmeyen devlet adamlarını ve Osmanlı ulemasını eleştirmiştir. Ulema ve devlet adamları arasında dini-mezhebi taassup bu şekilde eleştirirken halk katında Kızılbaş kelimesi sövgü olarak kabul edilmiştir. Bölgede büyük yıkımlara neden olan Kızılbaş ayaklanmalarından Sünni-Alevi tüm halk etkilenmiş olmasına rağmen Sünni halk kendi arasında Alevilere karşı bir cephe almış görünmektedir. Buna ilaveten dini inanışlarındaki aşırılık Sünni halkı rahatsız etmiş de olabilir. Bu nedenle *Kızılbaş* diye hakaret edilenlerin Sünni olup gücendiği ve bu nedenle de mahkemeye verdiği kuvvetle muhtemeldir. Kayıtlarda küfreden ile edilen kişilerin dini inanışı belirtilmediğinden dolayı Sünni olmayan bir kişiye Kızılbaş dendiğinde küfür olarak kabul edip etmediği bilinmemektedir. Ancak her toplumda olduğu gibi kendinden olmayanın marjinalleştirerek ötekileştirilmesi hayatın olağan akışında oldukça normal bir eylemdir. Dolayısıyla Kızılbaşlığın o dönem şartlarında küfür veyahut aşağılayıcı bir terim olarak kullanılması hem o toplumda Kızılbaşlığın derin izler bıraktığı göstermekte hem de bir çatışma ortamından ziyade eski gücünü kaybeden bu mücadelenin hakaretvari bir şekle büründüğünü göstermektedir.

Osmanlı toplumunda bazı fiili hareketler de hakaret olarak algılanmaktadır. Zor kullanarak bir kadının saçını kesmek, kadınları aşağılayarak mahremiyetlerine yapılan bir saldırı anlamını taşımaktadır.³¹ 1764 yılının Mayıs ayında Kızılca Köyü’nde meydana gelen bir hadise bu konuda ilginç bir örnektir. Şöyle ki Emine, mahkemede 40 gün önce kendisi ile evlenmek isteyen es-Seyyid Osman bin Boşnak Mustafa’nın teklifini daha öncesinde başkasıyla nişanlandığını söyleyerek kabul etmemiştir. Bunun üzerine es-Seyyid Osman’ın hiddetlendiğini, zorla ayağından tutup saçını kestiğini iddia etmiştir. İddianın muhatabı Osman ise suçlamayı kabul etmeyerek Emine’nin akrabasından olup kardeşi olarak gördüğü Balioğlu Seyyid Ömer’in, babası Boşnak Mustafa’yı yaraladığını, kendisinin de babasının isteğiyle Seyyid Ömer’den şikayetçi olmak için Sivas valisine arzuhal sunduğunu belirtmiştir. Sivas valisinin emriyle düzenlenen mahkemede, es-Seyyid Ömer’in darp ve yaralamayı kabul ettiğini ve Emine’nin de kasıtlı olarak kendisine bu suçlamayı yaptığını belirtmiştir. Nitekim mahkeme de Emine’den iddiasını delillerle ispatlamasını istemiştir. Ancak Emine iddiasını ispatlayamamış ve bunun sonucu olarak mahkeme kararınca ihtar edilmiştir. Osman’a da Emine’ye bir daha yaklaşmaması konusunda yemin verdirilmiştir.³² Bu vakada es-Seyyid Osman’ın belki de Emine ile bir gönül bağı içerisinde olduğunu

²⁶ Safevi Devleti’nin doğuşu ve Osmanlı-Safevi ilişkilerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Sadullah Gülten, *Osmanlı-Safevi Kışkırcısında Kızılbaşlar*, Timaş Yay., İstanbul 2022.

²⁷ İlyas Üzümlü, “Kızılbaş”, *DİA*, C. 25, Ankara 2022, s. 546; II. Bayezid döneminde Şah İsmail ve müritleri henüz Kızılbaş olarak nam salmamıştır. Bu döneme ait ahkam defterlerinde Şah İsmail’den Erdebilolu, Kızılbaşlardan ise Erdebil Sufileri, Erdebil taifesi olarak bahsedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadullah Gülten, *a.g.e.*, s. 85.

²⁸ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Orta Çağdan 21. Yüzyıla*, Çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s. 13-15.

²⁹ Mehmet Salih Erkek, “Osmanlı Toplumunda Bir Psikolojik Şiddet ve Mahremiyete Saldırı Olarak Küfür”, s. 233.

³⁰ Mesut Karakulak, *93 Harbinde Rusya’da Osmanlı Esirleri*, Selenga Yay., İstanbul 2021, s. 64.

³¹ Kadınların saçının zorla kesilmesinin büyük bir hakaret sayıldığına dair örnekler için bkz. Cemal Çetin, “Erken Modern Dönem Osmanlı Toplumunda Namus Algısına Dair Bazı Gözlemler (Konya Örneği)”, s. 68.

³² AŞS. 51, 119/3.

BANA KIZILBAŞ DEDİ: SÖZLÜ SALDIRI ARACI OLARAK KÜFÜR VE HAKARET (AMASYA ÖRNEĞİ)

düşündüğümüz akrabası es-Seyid Ömer'i şikâyet etmesi Emine'yi hiddetlendirmiş gibi görünmektedir. Akıllara başlangıçta mağdur bir genç kız olarak görünen Emine'nin neden böyle bir yol seçtiği gelmektedir. Zira saç kesmek ya da tıraş etmek hem erkek hem de kadınlar için onur kırıcı, aşağılayıcı bir hakaret anlamı taşımaktadır. Mahkemeye başvurarak bu şekilde bir beyan vermesi toplum nezdinde önce kendisine zarar vermektedir. Ancak belli ki Emine bunu göze alarak Amasya'nın önde gelen kişilerinden olduğunu düşündüğümüz es-Seyyid Osman bin Boşnak Mustafa'nın da zarar görmesini istemiştir. Belki de Emine'nin buradaki asıl amacı yapıldığını iddia ettiği eylemin büyüklüğünün cezai uygulama olarak da göz önünde bulundurulacağını düşünüp kendince es-Seyyid Osman'dan intikam almak olmuştur.

Kadın veya erkek olsun bir kişi hakkında dedikodu yapıp iftiralarda bulunmak namus ve şerefine yönelik sözlü olarak yapılan ağır bir saldırı türüdür.³³ Buna dair yaşanan bir olayda namusuna laf edilmesini kaldıramayan Sofular Mahallesi sakini Fadime binti Ali, Bayezid Paşa Mahallesi'nden Mehmed bin Hasan'ı *fahişe* diye subaşıya evini bastırıp kendisini rezil ettiği ve niçin bu şekilde kendini teşhir ettiğini sorduğunda da "*anama ve ağzıma zina lafıyla şetm*" etti diyerek şikâyet etmiştir.³⁴ Bu şekilde ortaya atılan iddiaların iftira olup olmadığını anlayabilmek için öncelikle olayın delillerle ispatlanması gerekmektedir. Hakkında kötü fiillerin duyulduğu kişilerin ahvalleri genellikle yaşadığı mahalle halkından sorulmaktadır.³⁵ Mahallede birbirinin davranışlarından sorumlu, bir dayanışma içinde yaşayan ahali, kendisine uyum sağlayamayan bireyleri resmi otoritelere şikâyet etmekten çekinmemektedir. Mahalle halkı, imam, müezzin, kethüda, subaşı ve diğer ehl-i örf ve ehl-i şer taifesi ile hareket ederek sosyal düzenin bozulmaması adına aralarına karışmış, iyi huylu olmayan, rahatsızlık veren davranış ve ilişki biçimlerini ortaya çıkarmakta ya da mahalleden ihraç etmektedir.³⁶ Bu şekilde mahrem bir ilişkinin kamusal alana taşınarak ortaya çıkarılmaya çalışılması mahallelinin bakış açısını göstermektedir.³⁷ Burada Fadime, herhangi bir suç unsuru tespit edilemediği için yüksek ihtimalle iftiraya uğramıştır. Her ne kadar doğrulama imkânı olmasa da bu olayın, Mehmed'in geçmişten gelen bir husumet sonucu Fadime'yi toplum içinde rencide etmek istemesinin bir sonucu olarak gerçekleşmiş olabileceği ihtimali de bulunmaktadır. Ne yazık ki bunu tam anlamıyla bilmemiz mümkün görünmüyor.

Mahkeme zabıtlarının bize sunduğu veriler ışığında iftiraya uğrayan, karalanan, namuslarına yönelik bir saldırıya maruz kalan kadınların mahkemeye gelerek *bana âr lâhk oldu* şeklinde ifade verip aklanmayı talep ettikleri de görülmektedir. Böyle bir konudan mustarip olan Satu Köyü'nden Kezban, 3 Temmuz 1762 tarihinde mahkemeye gelerek es-Seyyid Osman bin es-Seyyid Osman'ı dava etmiştir. İddiasına göre es-Seyyid Osman, on beş gün önce kendisini *fiil'i şeni'i* kastıyla bir defa menziline ve bir defa yolda alikoymuştur. Kezban, içine düştüğü durumun verdiği büyük rahatsızlıktan dolayı olacak ki mahkemede şeref ve namusuna yönelik yapılan bu saldırıdan, kanunlar gereği aklanmayı isteyerek toplum nazarında itibarını temizlemeye çalışmıştır.³⁸ Osmanlı mahallesinde yaşayan bireylerin birbirleriyle uyumlu bir şekilde ve birbirlerinden "*rıza ve şükran üzere*" olmasını sağlamak önemli bir husus olmuştur. Bu nedenle haksız yere adı kötü fiillerle anılan kişiler şeref ve namuslarına yönelik yapılan iftiraları temizlemeye çalışmıştır. Nitekim ortak bir alanı paylaşan mahalleli toplumun rızasının herhangi bir bireyin üzerinden çekildiğinde, o bireyin o toplum içinde barınmasının mümkün olmadığını bilincindedir. Ancak bu şekilde bir düzen şekil olarak XIX. yüzyıla kadar varlığını devam ettirse de kaynaklarında yumuşamalar meydana gelmiştir. Bir toplum içinde yer edinemeyip toplumun rızasını alamayan kişilerin bulunduğu mahalleden tard edilmesi ceza olarak XVII. ve XVIII. yüzyıllarda suçu sabit olan kişilere karşı uygulanırsa da sıklığı azalmıştır.³⁹

³³ İftiranın fiili türleri de bulunmaktadır. Bunlardan en çok dikkat çekenleri, namuslu kişilerin evlerinin kapılarına katran sürmek veya boynuz asmak olmuştur. Bu şekilde eylem yapılan kişilerin evde gayrimişru yaklaşımları olduğu iddia edilmiştir. Kapıya katran sürmek bir kişiyi kötülemek, dile düşürmek anlamındadır bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012, s. 204; ancak bu şekilde isimsiz ihbar yapmak kişisel bir hesaplaşma olarak, "iftira atmak", "karalamak" ve "hakaret etmek" için kullanılan etkili bir suç aracına dönüşmüştür. Konya'da kapıya katran sürme olaylarına yönelik yapılan bir çalışmada, mahkeme kararının sonuçlarına göre kapısına katran sürülen kişilerin % 92'si masumdur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Çetin, "Anadolu'da Kapıya Katran Sürme Vak'aları: Konya Şer'iate Sicilleri Işığında Hukukî, Kültürel ve Toplumsal Boyutları (1645-1750)", *Turkish Studies*, S.1/9, 2014, s. 143-144.

³⁴ AŞS. 50, 20/1.

³⁵ Mahalle sakininin mahalleli nezdinde bıraktığı intiba, suçlu veya masum olabileceğinin tespitinde önemli bir ölçüttür. Birbirlerinin davranışlarından sorumlu tutulan mahalle halkının şüpheli birinin "*sü-i hâli*" veya "*hüs-i hâli*" ne şahitlik etmesi suçlu ya da suçsuz bulunmasını sağlamıştır bkz. Raif Kaplanoğlu, Mahalle Hukukunda "Sü-i Hâl", "Hüs-i Hâl" ve Mahalleden İhraç Kararları", *Bursa Araştırmaları Dergisi*, S. 36, Bahar 2012, s. 51.

³⁶ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2013, s. 81. Mahalleden ihraç edilmesi istenen kişilerin kendi halinde olmama, nâmahrem ile görüşmek, fuhuş yapmak, ehl-i irza iftira, hırsızlık yapmak, şarap içmek, ehl-i fesâd ve yaramaz olma gibi oldukça geniş kapsamlı suçları bulunmaktadır. Bkz. Özen Tok, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 18, 2005, s. 166. Ayrıca bkz. Cemal Çetin, "Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç kararları ve Tatbiki: Konya Örneği (1645-1750)", *History Studies*, S. 6, Aralık 2014, s. 43-70; Raif Kaplanoğlu, Mahalle Hukukunda "Sü-i hâl", "Hüs-i Hâl" ve Mahalleden İhraç Kararları", *Bursa Araştırmaları Dergisi*, S. 36, Bahar 2012, s. 49-57.

³⁷ Fikret Yılmaz, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair", *Toplum ve Bilim*, S. 83, 1999/2000, s. 95-96.

³⁸ AŞS. 50, 16/2.

³⁹ Özer Ergenç, "İdeal İnsan Tipi Üzerinden Osmanlı Toplumunun Evrimi Hakkında Bir Tahlil Denemesi", *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2013, s. 423-426

SONUÇ

Toplum içerisinde insanları rahatsız eden, itibarını zedeleyen, psikolojik olarak yıpratıcı sözlü ya da fiili türden küfür ve hakaret olayları geçmişten günümüze kadar yaşanan bir durumdur. Kişinin maneviyatına, kutsal değerlerine, inançlarına, mahremiyetine, karakter ve kişiliğine dair yapılan sözlü saldırılar suç unsuru sayılmış ve caydırıcı olması bakımından da ceza uygulamalarına başvurulmuştur. Amasya’da da bu türden bir saldırıya maruz kalan kişiler, toplumun hangi zümresinden olursa olsun şikâyet hakkını kullanmıştır. İncelenen örnekler doğrultusunda hakaret ve küfre maruz kalan kişilerden bazılarının kendilerine hâkim olamayıp küfre küfürle karşılık vermiş olsa da şiddete başvurmadağı, hakkını daha çok mahkeme yoluyla aramayı tercih ettiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte erkekler kadar Amasya kadınlarının da günlük hayatlarında hem sözlü hem de fiziki olarak şiddete maruz kaldıklarında hak arama gayretine düştüğü gerek kendisi gerekse vekili vasıtasıyla mahkemeye başvurmakta çekimser kalmadıkları görülmüştür. XVIII. yüzyıl Amasya’sından hareketle inşa edilen bu metinde diğer Anadolu şehirlerinden ziyade kendi küfür ve hareket fenomenlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle yoğun mezhepsel çatışmaların yaşandığı bölgede devletin propaganda aygıtlarının halkta karşılık bulduğu mahkeme kayıtlarında görülmektedir. Nitekim halkın öteki olarak simgeleştirdiği *Kızılbaş* teriminin hakaret olarak kullanılması bu durumun en somut halidir. Yine kadınların mahkeme kayıtlarında çokça şikâyet eden durumda bulunmaları da şehrin uzun dönem şehzadeler şehri olmasına paralel olarak bir köy-şehir paradigmasından öte kentleşmesinin ve sosyal haklarının bilincinde bir vatandaş profilinin ortaya çıktığını göstermektedir. Nihayetinde Osmanlı taşrası olarak kabul edilen Amasya’da pek çok güç bileşenin çıkar ve konfor alanı mücadelesine girdiği bir alanda halkın yine de adaletten medet umduğunu ve bir yönüyle sessiz hiyerarşiye meydan okuyarak haklarını aradıklarını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

1. Osmanlı Arşiv Belgeleri

Amasya Şer’iyye Sicili

50 Numaralı defter: 3/4, 3/5, 4/1, 4/2, 5/1, 5/5, 6/2, 6/3, 11/2, 15/2, 16/2, 19/2, 19/5, 20/1, 25/2, 28/2, 33/4, 43/3, 44/2, 44/3, 44/5, 49/2, 50/2, 50/4.

51 Numaralı Defter: 119/3.

2. Araştırma Eserler

AKBULUT, İlhan, “İslâm Hukukunda Suçlar ve Cezalar”, *AÜHFD*, S.1/52, Ankara 2003, s.167-181.

BAŞOĞLU, Tuncay, “Ta’zir”, *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s.198-202.

ÇETİN, Cemal, “Anadolu’da Kapıya Katran Sürme Vak’aları: Konya Şer’iye Sicilleri Işığında Hukukî, Kültürel ve Toplumsal Boyutları (1645-1750)”, *Turkish Studies*, S. 9/1, 2014, s. 133-156.

ÇETİN, Cemal, “Erken Modern Dönem Osmanlı Toplumunda Namus Algısına Dair Bazı Gözlemler (Konya Örneği)”, *SUTAD*, S. 45, Nisan 2019, s. 61-86.

ÇETİN, Cemal, “Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç kararları ve Tatbiki: Konya Örneği (1645-1750)”, *History Studies*, S. 6, Aralık 2014, s. 43-70.

ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012.

ERGENÇ, Özer, “İdeal İnsan Tipi Üzerinden Osmanlı Toplumunun Evrimi Hakkında Bir Tahlil Denemesi”, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2013, s. 423-428.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2013, s. 75-84.

ERKEK, Mehmed Salih, “17. Yüzyılda Mardin Kadı Mahkemesine Yansıyan Küfür Davaları”, *ACTA TURCICA Çevrim İçi Tematik Teknoloji Dergisi*, S.2/1, Temmuz 2009, s. 52-60.

ERKEK, Mehmet Salih, “Osmanlı Toplumunda Bir Psikolojik Şiddet ve Mahremiyete Saldırı Olarak Küfür”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. 28, Aralık 2016, s. 223-247.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Orta çağdan 21. Yüzyıla*, Çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.

GÜLTEN, Sadullah, *Osmanlı-Safevi Kısacasında Kızılbaşlar*, Timaş Yay., İstanbul 2022.

HUGHES, Geoffrey, *An Encyclopedia of Swearing*, M.E. Sharpe Publication, New York 2006.

BANA KIZILBAŞ DEDİ: SÖZLÜ SALDIRI ARACI OLARAK KÜFÜR VE HAKARET (AMASYA ÖRNEĞİ)

KAPLANOĞLU, Raif, “Mahalle Hukukunda “Sû-i Hâl”, “Hüs-i Hâl” ve Mahalleden İhraç Kararları”, *Bursa Araştırmaları Dergisi*, S. 36, Bahar 2012, s. 49-57.

KARAKULAK, Merve, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya'nın Gündelik Hayatı (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ordu 2022.

KARAKULAK, Mesut, *93 Harbinde Rusya'da Osmanlı Esirleri*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

MOHR, Melissa, *HOLY SHIT! A Brief History of Swearing*, Oxford University Press, New York 2013.

ÖZEL, Oktay, *Changes in Settlement Patterns Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, Manchesters University Department of Middle Eastern Studies, Doktora Tezi, Manchesters 1993.

PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2012.

TOK, Özen, “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 18, 2005, s. 155-173.

USTA, Sabahattin, “17. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Toplumsal Şiddetin Bir Örneği Olarak Küfür”, *OTAM*, S. 47, Bahar 2020, s. 121-138.

ÜZÜM, İlyas, “Kızılbaş”, *DİA*, C. 25, Ankara 2022, s. 546-557.

YAKUT, Esra, “Tanzimat Dönemi'ne Kadar Osmanlı Hukuku'nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezalar”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 2, Güz 2006, s. 25-40.

YILDIRIM, Fatma, “Osmanlı Devleti'nde Küfür Suçu ve Cezası (1600-1650) (Antep Örneği)”, *GAUN AAD*, S.1/3, Gaziantep 2020, s. 25-34.

YILMAZ, Fikret, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair”, *Toplum ve Bilim*, S. 83, 1999/2000, s. 92-110.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 675-692.

Geliş Tarihi–Received Date: 10.03.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.06.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

OSMANLI DEVLETİ'NDE ELEKTRİKLİ TELGRAF HABERLEŞMESİ VE SAĞLADIĞI AVANTAJLAR ÇERÇEVESİNDE KASTAMONU EYALETİ'NDE İLK TELGRAF HATLARI KURULUM FAALİYETLERİ (1864-1876)*

 10.53718/gttad.1263535

 ALPEREN YALÇIN BAZNA**

ÖZ

19. yüzyılın son çeyreğinde telefon, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra internet, cep telefonu gibi son teknolojik haberleşme araçları keşfedilmeden önce iletişim tarihi açısından üç büyük devrim gerçekleşmişti. Bunların ilki yazı, ikincisi matbaa ve üçüncüsü elektrikli telgraf idi. Elektrikli telgraf, eskiden kara ve deniz yolu ile nispeten uzun zamana bağlı olarak gerçekleştirilen haberleşmeyi artık deniz ve kara yolu ulaşımından bağımsız ve anlık olarak yapılabilmesine imkân tanıdı. Bu ise özellikle geniş coğrafyalara hükmeden devletler için büyük avantajlar sağladı. Söz konusu avantajlar, devletlerin güvenliklerini daha hızlı ve etkili bir şekilde temin edip otoritelerini tesis etmeleri, ekonomik politikalarını belirleyip geliştirmeleri, ticaretlerini arttırıp bayındırlık, refah ve teknolojik seviyelerini arttırmaları ile toplumsal hayatın yeniden biçimlenmesi gibi hususlardı. Bu çerçevede Osmanlı Devleti de sanayi devrimi ürünü olan elektrikli telgrafın bahsi geçen avantajlarından faydalanmak için bazı çalışmalar yaptı. Fakat bu çalışmalar kimi sorunlar nedeniyle Kırım Savaşı'na kadar ertelenmek durumunda kaldı. Kırım Savaşı ile Osmanlı ülkesine ilk olarak askeri ve siyasi bazı gerekçelerle giren elektrikli telgraf, zamanla ülkenin pek çok yerine uzatıldı. Savaş sonrasında ilk hatlar Rumeli'de bulunan şehirler ile İstanbul daha sonra İstanbul ile Anadolu şehirleri ve Ortadoğu arasında kuruldu. Öyle ki 19. yüzyılın son çeyreğinin başlarına gelindiğinde Osmanlı ülkesinde bulunan telgraf hatlarının uzunluğu yaklaşık olarak 27 bin 360 km'ye kadar ulaştı. Telgraf hatlarının zamanla bu kadar geniş alanlara kadar uzatılması bir bakıma devletin teknolojik gelişmeleri yakından takip edip, anında kullanma noktasındaki istekliliğini ortaya koyuyordu. 1861 yılında iki yıllık eğitim süresi bulunan Fünun-ı Telgrafîye Mektebi'nin kurulması bu kabildendi. Mektepte telgraf ile ilgili teknik bilgiler öğretiliyordu ki bu okulların sayıları zamanla arttırılacaktı. Teknoloji ile iletişimin anlık olması aynı zamanda bilginin ulaşım maliyetinin asgari seviyede kalmasını sağlamaktaydı.

Osmanlı hükümeti telgrafi, taşrada toplumsal, idari, siyasi gibi birtakım olumsuzluklar ya da kargaşalıklar ile ekonomik gelişmelerin takip ve geliştirilmesinde etkili bir araç olarak kullandı. Bu çerçevede herhangi bir eşkıyalık olayında devlet, taşradaki yetkililere ne yapılması gerektiğini anında bildiriyordu. Yine konsoloslar ile yaşanabilecek olumsuzluklar ile kaçakçılık olaylarında da telgraf etkili bir araç olarak kullanılmıştı. Telgrafın diğer önemli yönü de insanlar arasındaki hızlı haberleşmeyi sağlayacak olmasıydı. Bu durum halkın neden telgraf kurulum faaliyetlerinde bulduklarının cevabıydı. Gerçekten de özellikle Anadolu'da telgraf hatlarının zaman içerisinde yaygınlık kazanmasında halkın devlete yaptığı hizmet ve katkılar önemli bir pay oluşturmuştu. Halkın yaptığı hizmetler daha çok telgraf direklerin hazırlanıp dikim vesair işler ile telgrafhanelerin inşası ve yaptıkları kimi bağışlardı. Buna karşılık devlet ise Avrupa'dan satın alınması gereken tel, porselen gibi malzemeleri temin ediyordu. Bu çalışmada devlet ve millet iş birliği çerçevesinde Kastamonu ve ona bağlı Çankırı, Bolu ve Sinop sancaklarındaki ilk telgraf hatları kurulum faaliyetleri ele alınmıştır. Çalışma, Kastamonu eyaleti özelinde taşrada telgraf hatları kurulum faaliyetlerinin merkezi otorite ve halk nezdinde hangi avantajları sağladığı analiz ve karşılaştırma yöntemiyle ortaya koymayı amaçlamıştır.

*Bu çalışma, 2021 yılında Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan "Osmanlı Taşra İdaresi: Kastamonu Örneği (1839-1876)" isimli doktora tezinden geliştirilerek yazılmıştır.

**Arş. Gör. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çankırı/TÜRKİYE, E-Posta: ylcbzn@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7549-6261.

**OSMANLI DEVLETİ'NDE ELEKTRİKLİ TELGRAF HABERLEŞMESİ VE SAĞLADIĞI
AVANTAJLAR ÇERÇEVESİNDE KASTAMONU EYALETİ'NDE İLK TELGRAF HATLARI
KURULUM FAALİYETLERİ (1864-1876)**

Çalışmada başta Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere Takvim-i Vekayi, Posta ve Telgraf Mecmuası, Salnameler gibi resmi yayınlar ile konuyu ilgilendiren yerli ve yabancı literatürden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Telgraf, Kastamonu, Çankırı, Sinop, Haberleşme.

**FIRST TELEGRAPH LINES ESTABLISHMENT ACTIVITIES IN KASTAMONU PROVINCE IN THE
FRAME OF ELECTRIC TELEGRAPH COMMUNICATION IN THE OTTOMAN EMPIRE AND ITS
ADVANTAGES (1864-1876)**

ABSTRACT

In the last quarter of the 19th century, before the use of the telephone, and after the second half of the 20th century, before the discovery of the latest technological means of communication such as the internet and mobile phone, three major revolutions had taken place in the history of communication. The first of these was writing, the second was the printing press, and the third was the electric telegraph. The electric telegraph has allowed the communication, which used to be based on land and sea for a relatively long time, to be made instantly and independently from sea and land transportation. This provided great advantages especially for states that dominate large geographies. These advantages were issues such as ensuring the security of the states more quickly and effectively, establishing their authority, determining and developing their economic policies, increasing their trade and increasing their public works, welfare and technological levels, and reshaping social life. In this context, the Ottoman Empire also made some studies to take advantage of the aforementioned advantages of the electric telegraph, a product of the industrial revolution. However, these studies had to be postponed until the Crimean War due to some problems. The electric telegraph, which first entered the Ottoman country for military and political reasons with the Crimean War, was extended to many parts of the country over time. After the war, the first lines were established between the cities in Rumelia and Istanbul, then between Istanbul and Anatolian cities and the Middle East. So much so that by the beginning of the last quarter of the 19th century, the length of the telegraph lines in the Ottoman country reached approximately 27 thousand 360 km. The extension of telegraph lines to such large areas over time, in a way, showed the willingness of the state to follow technological developments closely and use them immediately. It was in this manner that the Fünun-ı Telgrafiye Mektebi, which had a two-year education period, was established in 1861. Technical information about telegraphy was taught in the school, and the number of these schools would be increased over time. Instant communication with technology also kept the cost of transportation of information at a minimum.

The Ottoman government used the telegraph as an effective tool in the follow-up and development of some social, administrative and political problems or turmoil and economic developments in the provinces. In this context, in any case of banditry, the state immediately informed to the provincial authorities what to do. Again, the telegraph was used as an effective tool in the problems that could be experienced with the consuls and smuggling incidents. Another important aspect of the telegraph was that it would enable fast communication between people. This was the answer to why the people were engaged in telegraph setup activities. Indeed, the service and contributions of the people to the state had an important role in the spread of telegraph lines over time, especially in Anatolia. The services of the people were mostly the preparation of telegraph poles, sewing and other works, the construction of telegraph offices and some donations they made. On the other hand, the state supplied materials such as wire and porcelain that had to be purchased from Europe. In this study, the first telegraph lines installation activities in Kastamonu and its subordinate Çankırı, Bolu and Sinop sanjaks are discussed within the framework of state and nation cooperation. The aim of the study is to reveal the advantages of the establishment of telegraph lines in the country in the province of Kastamonu, in the eyes of the central authority and the public, with the analysis and comparison method. In the study, primarily Ottoman archive documents, official publications such as Calendar-i Vekayi, Posta ve Telegraf Mecmuası, Salnameler and local and foreign literature related to the subject were used.

Keywords: Ottoman Empire, Telegraph, Kastamonu, Çankırı, Sinop, Communication.

GİRİŞ

Elektrikli telgrafın keşfinden önce 18. yüzyılın sonlarına doğru Claude Chappe (1763-1805) tarafından icat edilen, bizde havai telgraf olarak isimlendirilen ve 8 ile 10 kilometre aralıklarla yerleştirilmiş kulelerdeki görevlilerin daha önceden saptanmış işaretlerle karşılıklı mesajlaşmalarına dayanan¹ optik telgraf kullanılıyordu. Optik telgrafın icadı, haberleşme hızının kara ve deniz yoluyla yapılanına nispeten çok daha hızlı gerçekleşmesine,

¹ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 623-624.

bu sayede iç ve dış güvenliğin sağlanıp merkezi otoritenin güçlenmesine², halkın ticaret ve refahının artmasına yönelik gibi birtakım avantajlar getirdi.³ Bu avantajlar arasında en çok beklenen iç ve dış güvenliğin sağlanıp merkezi otoritenin temini ile ülkenin bayındırlaştırılması ve halkın refahının artırılmasıydı. Bu noktada ilk etapta telgraf iletişimi insanlar arasındaki özel haberleşmeden çok devletin idari ve ekonomik işleri için kullanıldı. Zaten Chappe, optik telgrafi, Fransız Devrimi'nden sonra devletin idare işlevinin kolaylaştırılması yani Cumhuriyet rejiminin güçlendirilmesi gayesiyle geliştirmişti.⁴ Bu bağlamda Napolyon sadece optik telgraf sayesinde Avrupa ile olan savaşlarında büyük faydalar elde etmişti. Çünkü daha önceleri örneğin Kırım'dan Bükreş'e kadar iki günü gemi 3 günü at ile olmak üzere toplamda 5 gün gibi uzun süre sonra⁵ iletilen haberler; optik telgraf sayesinde örneğin Lille, Calais ve Strazburg gibi yerlerden Paris'e hava koşullarının müsait olması halinde sırasıyla 2, 4 ve 6 dakika gibi daha kısa sürelerde iletiliyordu.⁶

Optik telgrafın yukarıda belirtilen avantajları, elektrikli telgrafın⁷ Amerika'da Profesör Samuel F. B. Morse ve İngiltere'de William Cooke ile Charles Wheatstone tarafından 1830'lu yıllarda icadı⁸ ve 1840'lı yılların sonlarında ilk başarılı hatların kurulup yaygınlaşmasıyla en üst düzeye çıktı. Gerçekten de elektrikli telgrafın gelişip yaygınlaşması devletlerin bilimsel düşüncü biçimlerinde, işletme tekniklerinde, ekonomik⁹, toplumsal, güvenlik, siyasal, diplomasi¹⁰, hukuksal hatta müzik¹¹ anlayışlarında büyük değişim ve dönüşümlere yol açtı.¹² Ancak bu dönüşümler daha çok güvenlik, idari ve ekonomik alanlarda etkisini gösterdi.¹³ Örneğin 1860 yılı başlarında Amerika'nın doğusu ile batısının telgraf hatları ile birbirine bağlanması hayal edilen birliğin sağlanması için çok önemli bir aşamayıydı. Yine 1860'lı yılların sonlarına kadar İngiltere'de tren yolu hatları boyunca döşenen telgraf hatları, ekonomik gelişmelerin kontrol altına alınmasını sağlamıştı. Bundan başka 1848 yılında tüm Avrupa'da meydana gelen devrimci hareketler neticesinde 1838 yılında İngiltere'de ortaya çıkan Çartist hareket yeniden harekete geçtiğinde İngiliz hükümeti, telgraf hatlarının kontrolünü geçici olarak İçişleri Bakanlığı uhdesine almak suretiyle bastırabilmişti.¹⁴ Avrupa ve dünya tarihinde bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Görüldüğü üzere elektrikli telgrafın¹⁵ icadı dünyanın pek çok yerinde önemli bir işlev görmüş ve özellikle güvenlik, idari ve ekonomik kaygılarla kullanılmıştı. Bu tür kaygılar Osmanlı Devleti için de söz konusu

² Telgrafın merkezi otoritenin gücünün hissettirilmesinde yaygın bir biçimde kullanan ilk ülkenin Osmanlı Devleti olduğu iddia edilmektedir. Bkz. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 497.

³ Gerçekten de bu teknolojik aracın ülkenin güvenlik ve merkezileşmesine, ticaretinin gelişmesine olan katkılarına işaret eden Türkiye'de son zamanlarda pek çok çalışma yapılmıştır. Birkaç örnek için bkz. Bahadır Çelebi, *Osmanlı Devleti'nin Merkezileşmesinde Telgrafın Rolü: 1855-1909*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2020; Mustafa Kaçar, *Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1986; Özkan Keskin-Ali Sönmez, "Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği", *OTAM*, S. 25, 2009, s. 67-81; Murat Hanilçe, "Osmanlı Taşrasına Telgraf Hattı Çekilmesinde Yaşanan Zorluklar Niksar-Erbaa-Tokat Telgraf Hattı Örneği", *History Studies*, V. 9, I. 4, November 2017, s. 63-99.

⁴ Fransa'da 1794 yılında ilk optik telgraf hatları kurulduktan sonra 19. yüzyılın hemen başlarında birkaç Avrupa ülkesi, Hindistan, Mısır ve Amerika'da da benzer hatlar hizmete girdi. Bkz. David Hochfelder, *The Telegraph in America (1832-1920)*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2012, p. 1. Optik Telgraf Fransa'da 1855 yılına kadar kullanılacaktı. Bkz. David Paull Nickles, "The United States' with France in 1848 and 1870", *The Johns Hopkins University Press and the Society for the History of Technology*, Vol. 40, January 1999, s. 4.

⁵ Keskin-Sönmez, agm, s. 70.

⁶ Çelebi, agt, s. 47-48.

⁷ Telgraf elektriği hakkında genel bilgiler bkz. *Posta ve Telgraf Mecmuası*, Dersaadet, 1317, Numara 1, s. 13-16, 29-32.

⁸ Çelebi, agt, s. 57; Kaçar, agt, s. 8; *Geçmişten Günümüze Posta*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2007, s. 187; Roderic H. Davison, "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi" Çev. Durdu Mehmet Burak, *OTAM*, S. 14, 2003, s. 348.

⁹ Yates, yaptığı bir çalışmada telgrafın iletişim süresini ve maliyetlerini azaltarak pazarların büyümesini ve verimliliğini sağladığını ve yerel ve bölgesel pazar alanlarını içine alacak ulusal pazar alanlarının ortaya çıkmasını temin ederek firmaların büyümesini ve dikey entegrasyonunu teşvik ettiğini ileri sürer. Bkz. Joanne Yates, "The Telegraph's Effect on Nineteenth Century Markets and Firms", *Business and Economic History*, Second Series, Vol. 15, 1986, p. 150.

¹⁰ Telgrafın diplomasi üzerindeki etkileri hakkında baz. David Paull Nickles, "The United States' with France in 1848 and 1870", *The Johns Hopkins University Press and the Society for the History of Technology*, Vol. 40, January 1999, p. 1-25; David Paull Nickles, *Under the Wire How the Telegraph Changed Diplomacy*, Harvard University Press, London, 2003.

¹¹ Rij, bir çalışmada, telgraf sayesinde telgraf tellerinden çıkan seslerin yeni müzik biçimlerinin ortaya çıkmasına ve müziğin evrenselleşmesine olanak tanıdığını ifade etmektedir. Bu çerçevede çalışmada, telgraf teknolojisi ile müzik aletleri arasındaki ilişki; hem müzikte hem de telgrafta, aynı zamanda transkripte edilebilen ve evrensel olmayı arzulayan bir ses dili kullanımının nasıl ortaya çıktığı; doğaüstü ve maneviyatla ile bağlantıların neler olduğu; mekan ve zaman boyunca iletişimin dönüşümü (iletkenliğin tekniği ve teknolojsi de dahil kelimenin her iki anlamıyla) ve bedeninin konumu – hem telgraf hem de müzikal iletişimin geçmesi gereken "canlı, etli bağ" hususları ele alınmıştır. Bkz. Inge Van Rij, "A Living, Fleshy Bond": The Electric Telegraph, Musical Thought, and Embodiment", *19th-Century Music*, Vol. 39, No. 2, Fall, 2015, p. 142- 143.

¹² Nickles'in, telgrafın kısa vadede gazetecilik, finans piyasaları ve halkın hayal gücü üzerinde; uzun vadede ise askeri strateji, yazı stili ve ticari organizasyonlar üzerinde muazzam bir etkisinin olduğunu belirtmesi kayda değerdir. Ayrıca ona göre telgraf endüstrisi sayesinde mütevazı geçmişe sahip birçok işçi orta sınıf statüsüne yükseldiği gibi kadınlar da önemli iş fırsatları yakaladılar. Bkz. Nickles, *age*, p. 1.

¹³ 1837 Ocak ayında Kaptan Samuel C. Reid, New York ile New Orleans arasında bir telgraf hattı kurulmasını Kongre'ye sunduğunda konu hemen Kongre tarafından görüşülmek üzere Hazine Bakanı Levi Woodbury'e iletildi. Hazine Bakanı Levi Woodbury ise Amerika'daki gümrük tahsildarlarına, bilim daamlarına ve ilgili kimselere bir genelge gönderdi. Aralık ayında kongreye sunulan genelgesine toplamda 17 cevap gelmişti. Alınan cevapların tamamı, devlete ait bir telgrafın ulusal savunma, resmi hükümet yazışmaları ve ticaret için yararlı olacağı konusunda hemfikir. Bkz. Hochfelder, *age*, p. 1.

¹⁴ Çelebi, agt, s. 58-63.

¹⁵ Nickles'a göre elektrikli telgraf, telekomünikasyon dünyasına atılan ilk büyük adımdır. Nickles, *age*, p. 1.

OSMANLI DEVLETİ'NDE ELEKTRİKLİ TELGRAF HABERLEŞMESİ VE SAĞLADIĞI AVANTAJLAR ÇERÇEVESİNDE KASTAMONU EYALETİ'NDE İLK TELGRAF HATLARI KURULUM FAALİYETLERİ (1864-1876)

olmuştu. Burada elektrikli telgrafın Osmanlı ülkesinde kullanımına geçmeden önce haberleşmenin daha önce ne şekilde yapıldığına genel hatlarıyla değinmek gerekir. Bilindiği üzere elektrikli telgrafın icadından önce Osmanlı Devleti'nde haberleşme temelde karayolu ile yapılıyordu. Karayolu ile yapılan haberleşmede 'Posta Teşkilatı'nın¹⁶ kuruluşuna değin 'Menzil Teşkilatı' önemli bir işlev görmüştü. Bu teşkilat, devlet emirlerinin taşraya gönderilmesinde, taşradaki gelişmelerden haberdar olunmasında, nakliyat işlerinin sağlanmasında, seferlerde askerlerin işlerinin temininde ve özel haberleşmede kullanılıyordu.¹⁷ Bununla birlikte telgrafın icadından önce haberleşmenin hızı; ulakların, tüccar ya da halk temsilcilerinin belirlenen yerlere gidip dönme hızlarına bağlıydı.¹⁸ Bu anlamda merkezi hükümetlerin ve onun taşradaki temsilcilerinin bir yere hükmedip otoritelerini tesis etmelerinde, halkın ticaretleri ile refahlarının artmasında ve dış tehditlere karşı emin olunmasında ulaşım hızı çok önemliydi.

Ulaşım hızının ehemmiyetini çok iyi kavrayan Osmanlı Padişah ve yöneticilerince, yukarıda da belirtildiği üzere Profesör Samuel F. B. Morse tarafından icat edilen¹⁹ ve ilk defa 1840'lı yıllarda Wahington-Baltimor arasında 40 millik (64,37376 km) mesafede kullanılmaya başlanan elektrikli telgrafın²⁰ Osmanlı ülkesinde de kullanımı amacıyla bazı çalışmalar yapıldı. Bunlardan ilki 1839 yılında Samuel F. B. Morse'un çalışma arkadaşlarından Amerikalı Mellen Chamberlain'in girişimleri ile oldu. Yeni icat edilmiş bazı cihazlarla birlikte İstanbul'a gelen Chamberlain'in amacı Osmanlı Devleti'nden icat ettiği buluşun patentini almaktı.²¹ Chamberlain, İstanbul'a vardktan sonra o sıralarda Osmanlı ülkesinde aynı zamanda misyonerlik yapan Cyrus Hamlin'in²² elinde icadını çalıştırmaya yarayacak galvanik bir batarya olduğunu öğrendi. Bunun üzerine Chamberlain, bazı denemelerde bulunmak üzere Hamlin'in çalışma odasına beraberinde getirdiği cihazları kurdu. Burada yaptığı birkaç denemeden sonra cihazın doğru düzgün çalışmadığını, örneğin işaretlerin kiminin zaman zaman bulanık çıktığını; kiminin ise hiç çıkmadığını, bu anlamda istenilen sonucu veremediğini gördü. Ayrıca kâğıdı işaretlemek için de çelik uçlar yerine yan yana dizilmiş üç adet kalem kullanılmıştı. Bununla birlikte cihaz önemli bir buluş olduğunu göstermeye yetti. Chamberlain, bu başarısız denemelerinden sonra cihazını geliştirmek amacıyla Viyana'ya doğru yola çıktı. Fakat Viyana'ya giderken gemisi Tuna Nehri'nde alabora oldu ve beş arkadaşıyla birlikte yaşamını yitirdi. Böylece Doğu'ya telgrafi ilk olarak getirme teşebbüsü hüsranla son buldu.²³

1839 yılında girişilen teşebbüs başarılı olamayınca 1847 yılında ikinci bir teşebbüste daha bulunuldu. Bu teşebbüs ise daha önce Osmanlı ülkesindeki maden okulu yapımını da planlamış olan Amerikalı Profesör J. Lawrence Simith tarafından yapıldı. Simith'in kafasında Amerika'dan getirttiği iki takım telgraf aleti ile başkent ve ona komşu bir şehir arasında bir telgraf hattı kurmaktı. Bunun için Hamlin'in okul atölyesinde birtakım denemeler yapılmak üzere malzemeler buraya taşındı. Burada üç gün boyunca bazı denemeler yapıldı ve bu denemeler başarılı oldu. Bunun üzerine Padişahın daveti ile makinelerle birlikte Beylerbeyi Sarayı'na gidildi.²⁴ Telgraf cihazının biri saraydaki odanın yukarı ucuna diğeri de köşe odasına yerleştirildi. Padişahın huzurunda 9 Ağustos 1847 yılında yapılan bu denemeler de başarılı olunca Abdülmecid çok memnun kaldı²⁵ ve Simith'i tebrik etti. Bu icat ertesi gün devlet ricaline de gösterildi ve bu denemeler de başarı ile sonuçlandı. Bu ikinci denemenin başarılı olmasından sonra Padişah, telgraf kurma maliyetinin ne kadar olduğunu öğrendi ve hemen

¹⁶ Posta Teşkilatı'nın asıl kuruluşu 4 Temmuz 1840 tarihli bir irade ile gerçekleşmiştir. 23 Ekim 1840 tarihinde de Posta Nezareti kurulmuş ve başkentten Edirne'ye ilk postalar 28 Ekim 1840 yılında, Anadolu'ya ise 2 Kasım 1840 tarihinde çıkarılmıştır. Bu arada Posta Nezareti hakkında 16 Kasım 1840 tarihinde bir Nizamname çıkarılmış ve bu Nizamname Fransa Posta Kanunlarından ülke şartlarına uyarlanarak tatbik edilmiştir. Bkz. Nesimi Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM*, S. 3, 1992, Ankara, s.336.

¹⁷ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul, 1981, s.125. Ayrıca Menzil Teşkilatı hakkında bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Menzil", *TDVİA*, c. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 159-161.

¹⁸ Çelebi, agt, s. 41.

¹⁹ New York Üniversitesinde bir ressam ve güzel sanatlar profesörü olan Morse, telgrafını geliştirmek için kongreden ödenek almak amacıyla tam altı yıl harcadı ve nihayetinde 1843 yılında 30 bin dolarlık bir ödenek aldı. Bu ödenek sayesinde 1844 yılı Mayıs ayında Washington ve Baltimore arasında ilk telgraf hatları döşendi. Bkz. Hochfelder, *age*, p. 2.

²⁰ Çelebi, agt, s. 59.

²¹ Yakup Bektaş, "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880", *Technology and Culture*, Vol. 41, No. 4, 2000, p. 671.

²² Cyrus Hamlin (1811-1900), American Board misyonerlik teşkilatı tarafından İstanbul'a Protestanlığın yayılması adına misyoner olarak görevlendirilen ve İstanbul'a 1839 yılında eşiyile birlikte gelen dindar çiftçi bir ailenin çocuğudur. Hamlin, İstanbul'a yerleştikten kısa bir müddet sonra Bebek İlahiyat Okulu ile Robert Kolejini kurmuş ve önemli bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak bir müddet sonra American Board misyonerlik teşkilatı ile ilkesel olarak yaşadığı birtakım fikir ayrılıkları yüzünden bu teşkilattan ayrılmak zorunda kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cyrus Hamlin, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, Çev. Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 7-13.

²³ Cyrus Hamlin, *Türkler Arasında*, Tercüme: Hasan Yüksel, Meydan Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 146.

²⁴ Cyrus, *Türkler Arasında*, s. 146-150; Keskin- Sönmez, agm, s. 68-69; Davison, agm, s. 348.

²⁵ Bu denemelere tercüman olarak katılmış olan Amerikan Elçilik Sekreteri J. P. Brown, Padişaha bir mesaj buyurmalarnı istirham ettiğinde Padişah, "Fransız gemisi geldi mi? Avrupa'dan havadisler nasıl?" şeklinde mesajlar yazılmasını emretmişti. Bkz. Cyrus, *Türkler Arasında*, s. 149.

pilot bir uygulama olmak üzere İstanbul-Edirne arasında bir telgraf hattı inşa edilmesini emretti.²⁶ Ancak padişahın bu isteği 1855 yılına kadar ertelendi.²⁷

Elektrikli telgraf Osmanlı ülkesine Kırım Savaşı esnasında ancak girebildi.²⁸ Kırım Savaşı ile birlikte Osmanlı ülkesine giren telgraf hatları İngiltere ve Fransa'nın teşvik ve çalışmaları ile askeri saiklerle döşendi. Bu hatların müttefik devletlerin teşvik ve çalışmalarıyla döşenmelerinin nedeni, Kırım Savaşı esnasında her bir ordunun hükümetleri ile daha hızlı haberleşme kaygısından ileri geliyordu.²⁹ Bu bağlamda savaş sonrasında döşenecek hatlar Osmanlı Devleti'ne devredilmek kaydıyla İngilizler, Kırım kıyısındaki Balaklava'da bulunan Aya Yorgi manastırından Varna'daki Kaliakra Burnu yakınlarına kadar deniz altında 600 kilometre uzunluğunda bir kablo döşedi ve bu kablolar, 1855 yılı Nisan ayının ortalarına doğru Sen Jorj Manastırı yakınlarına kadar uzatıldı.³⁰ Fransızlar ise Varna-Ruşçuk-Bükreş hatlarını döşediler. Bu sırada denizden Varna'nın İstanbul'a İngilizler tarafından 27 Eylül 1855 tarihinde bağlandığını belirtmek gerekir.³¹ Burada ilk zamanlarda haberleşme dili olarak Fransızcanın kullanıldığını belirtmekte fayda vardır.³²

Osmanlı Devleti'nin Avrupa bağlantısını gerçekleştirmek gayesi ile Rumeli'de yapımı planlanan ilk hatlar ise, İstanbul-Edirne-Şumnu ve Edirne-Filibe-Sofya-Niş hatları idi. Bu hatlar üzerinden Aleksinaç ve oradan da ikinci Avrupa bağlantısı için Belgrad'a ulaşıyordu. Bu hatlardan İstanbul-Edirne-Şumnu telgraf hattı, İngilizlerin Kırım-Varna hattını deniz altından İstanbul'a uzatmasından önce bitirilmişti.³³ Bu hattın yapımı aynı zamanda Fransa'da ormanlar muhafızlığı yapmış olan ve o esnada Osmanlı başkentinde bulunan Mösyö De La Reue tarafından yapılması kararlaştırılmıştı. Bu kişi önce İstanbul'dan Edirne'ye oradan da Şumnu'ya kadar bir telgraf hattı döşeyecekti. Telgraf hatlarına nezaret etmek için de Divan-ı Hümayun Beylikçilerinden Afif Beyefendi görevlendirilmişti. Telgraf müdürlüğüne ise Mehmed Efendi tayin edilmişti.³⁴ Bu arada yukarıda verilen bu iki hat güzergâhının yapım ihalesi 728.143 frank karşılığında De La Reue ile Osmanlı tebaasından Blacque'e ihale edilmişti. Bu hatların ilk bölümü 15 Eylül 1855 tarihinde hizmete açıldığında Osmanlı Devleti, kalan kısmı kendisi yapmaya karar verdiğinden yapılan kontratı iptal etmişti. Nitekim halk telgraf yapımına oldukça fazla teveccüh göstermiş, bu da Osmanlı idarecilerine cesaret vermişti.³⁵

1862 yılının sonlarına doğru gelindiğinde Anadolu ve Rumeli yönlerinde toplam 2 bin 984 kilometre uzunluğunda telgraf hattı çekilmişti ki bu hatlardan bin 44 kilometrelik kısmı Anadolu yönünde; kalanı da Rumeli yönünde döşenmişti.³⁶ Telgraf hatları çekildikçe pek çok telgrafhane de inşa edilmiş ve 1860'lı yılların başlarında telgrafhanelerin sayısı 301'e kadar ulaşmıştı.³⁷ Telgraf hatlarının ülkenin pek çok yerine uzatılması ve uzatılan yerlerde telgrafhanelerin inşa edilmesi ülkede telgraf hakkında bir Nizamname çıkarılması zaruretini de ortaya çıkarmıştı. Bu amaçla Meclis-i Ali-i Tanzimat tarafından on iki fasıl, 79 madde ve 1 hatmeden oluşan 24 Ekim 1859 tarihli Telgraf Nizamnamesi çıkarılmıştı.³⁸

²⁶ Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", s. 344.

²⁷ Nesimi Yazıcı'ya göre telgrafın ertelenmesinin nedeni kesin değildir. Bkz. Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", s. 344. Oysa Hamlin'e göre telgrafın ertelenmesinin nedeni kimi paşaların telgrafa itiraz etmeleriydi. Hatta makineler kurulmadan önce sadrazamın, tercüman olarak orada hazır bulunan elçilik sekreteri Brown'a cihazın, "dünyanın düzenini alt üst eden misyonerliğinin bir eseri olup olmadığını" sorduğunu belirtmesi bu kabildendir. Bkz. Cyrus, *Türkler Arasında*, s. 151-152.

²⁸ Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 623-624.

²⁹ Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", s. 345.

³⁰ Hacısalihoglu, agm, s. 123.

³¹ Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 624.

³² Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Telgrafında Dil Konusu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXVI, Ankara, 1983, s. 751.

³³ Varna'ya Kırım'dan uzatılan telgraf hattının İstanbul'a bağlanması 27 Eylül 1855 tarihinde tamamlanmış iken; İstanbul-Edirne-Şumnu arasındaki hatların tamamlanması ise 15 Eylül 1855 tarihinde gerçekleşmiştir. Bkz. Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", s. 345.

³⁴ *Takvim-i Vekayi*, Def'a 523, 26 Şaban 1271 (14.05.1855).

³⁵ Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 625.

³⁶ *Takvim-i Vekayi*, Def'a 672, 8 C 1279 (01.12.1862).

³⁷ Keskin-Sönmez, agm, s. 71.

³⁸ Nizamname'nin birinci faslı, "Devletlerin Mekâtibat-ı Resmîyesi Beyanındadır" başlığı altında 4 maddeden (1-4. maddeler); ikinci faslı, "Ticaret Muhaberatı Beyanındadır" başlığı altında beş maddeden (5-9. maddeler); üçüncü faslı, "Muhaberat-ı Umumiye-i Gayri Resmîye Beyanındadır" başlığı altında üç maddeden (10-12. maddeler); dördüncü faslı, "Telgraf Mekâtibatının Şerâiyit-i Muayyenesi Babındadır" başlığı altında altı maddeden (13-18. maddeler); beşinci faslı, "Telgraf Mekâtibatının İfşa-yı Esrarı Mücazatu Beyanındadır" başlığı altında 3 maddeden (19-21. maddeler); altıncı faslı, "Telgraf Odalarının Vakt-i Güşadı Beyanındadır" başlığı altında bir maddeden (22. madde) yedinci faslı, "Tahrirat-ı Varidenin Ashabına İtasi Beyanındadır" başlığı altında on dört maddeden (23-36. maddeler); sekizinci faslı, "Telgraf Merkezlerinde Bulunan Muhabere Memurlarının Vazife-i Hizmetlerine Dairdir" başlığı altında on iki maddeden (37-48. maddeler); dokuzuncu faslı, "Telgrafhane Öğretmek için Telgrafhaneye Alınacak Şakirdan Hakkında Olan Nizamnamedir" başlığı altında on üç maddeden (49-61. maddeler); onuncu faslı, "Telgraf Hattı Muhafazasına Memur Siivari Ve Piyade Çavuşların Vazife-i Zimmet Ve Memuriyetlerine Dair" başlığı altında on maddeden (62-71. maddeler); on birinci faslı, "Çavuşların Kabahatleri Vukuunda Haklarında İcra Olunacak Mücazatı Beyanındadır" başlığı altında 4 maddeden (72-75. maddeler); on ikinci ve son faslıda, "Telgrafhanelere İsal-i Mekâtib Hizmetinde Müstahdem Hizmetin Vazife-i Memuriyetlerine Dairdir" başlığı altında 4 maddeden (76-79. maddeler) oluşmaktadır. Hatime kısmında ise Nizamname'de bu maddeler haricinde taşrada bir şey vuku bulduğunda ya da lazım geldiğinde dersaadet telgraf idaresine başvurulması gerektiği belirtilmiştir. Bkz. *Takvim-i Vekayi*, Def'a 579, 21 Ş 1276 (14.03.1860); Def'a 580, 26 Ş 1276 (10.03.1860); Def'a 581, 4 N 1276 (26.03.1860); Def'a 582, 11 N 1276 (02.04.1860); Def'a 583, 18 N 1276 (09.04.1860); Def'a 585, 19 L 1276 (10.05.1860).

OSMANLI DEVLETİ'NDE ELEKTRİKLİ TELGRAF HABERLEŞMESİ VE SAĞLADIĞI AVANTAJLAR ÇERÇEVESİNDE KASTAMONU EYALETİ'NDE İLK TELGRAF HATLARI KURULUM FAALİYETLERİ (1864-1876)

Osmanlı ülkesinde ilk telgraf hatlarının kurulup yaygınlaştırılmasına gelince bunda temelde iki gerekçe vardı. İki taşra ile haberleşmeyi hızlandırarak merkezi otoriteyi daha etkin bir şekilde tesis etmekte.³⁹ Nitekim telgraf sayesinde taşrada yaşanan her türlü olumsuzluklar daha hızlı bir şekilde merkeze iletilecek ve merkez de bu tür olumsuzluklar karşısında özellikle acil durumlarda ne tür tedbirler alınması gerektiğini taşraya bildirecekti.⁴⁰ Gerçekten de telgraf, merkezi hükümetçe özellikle taşradaki olumlu-olumsuz her türlü gelişmelerin takip edilip, aksaklıklar halinde etkin önlemler alınmasında önemli bir aygıt olarak kullanılmıştı. Zaten ilk telgraf hatlarının kurulması çalışmalarını esnasında sadrazamlık makamınca kaleme alınan 24 Temmuz 1854 tarihli bir raporda telgrafın getireceği faydalar sıralanırken yol emniyetinin sağlanarak mülki işlerin güven altına alınmasındaki önemi de yer almıştı.⁴¹

Telgrafın ülkenin iç otoritesine olan katkıları Takvim Vekayi'de de ifadesini bulmuştu. Buna göre Takvim-i Vekayi'de yayınlanan bir yazıda, telgrafın getireceği faydalar arasında asayiş ve güvenliğin sürekliliğinin sağlanması da bulunmaktaydı.⁴² Yine Takvim-i Vekayi'de yayınlanan bir başka yazıda hükümet merkezinin eyaletlerde meydana gelen olaylara ve önemli mülki meselelere telgraf sayesinde anında haberdar olabildiği, bu sayede alınan kararları havi emirlerin eyalet ve livalara ulaştırıldığı belirtiliyordu.⁴³ Bu minvalde 1864 yılında Kastamonu mutasarrıfının, firarilerin ivedilikle yakalanabilmeleri için Ankara üzerinden Çankırı yoluyla Kastamonu'ya bir telgraf hattının uzatılmasını istemesi bu kabildendi.⁴⁴ Yine ileride Üsküp sancağına bağlı Kratova kazasında bir telgraf hattının inşa edilmesi de bu türden bir gerekçe ile istenilecekti.⁴⁵ Bu durumlar, telgrafın güvenliğin sağlanıp merkezi otoritenin güçlendirilmesinde ne denli önemli olduğunu göstermekteydi.

Telgrafın Osmanlı ülkesinde kurulup yaygınlaştırılmasının arka planında yatan gerekçelerden ikincisi ise ekonomik açıdan idi. Zira elektrikli telgraf gerek ilgili bölgelerin ticaretlerinin arttırılmasında gerekse taşrada toplanan vergi vesair devlet gelirlerinin merkeze bildirilmesinde, aşar ve rüsum ihalelerinin müzayedesinde oldukça işlevsel bir araç olarak kullanılıyordu.⁴⁶ Telgraf, ayrıca ülkedeki kaçakçılığın önlenmesinde de önemli bir rol üstlenmişti. Bu anlamda aşağıda da açıklanacağı üzere Sinop'a bir telgraf hattının çekilmesi halinde özellikle Rusya'dan ülkeye sokulması planlanan tuzlar, hızlı bir haberleşme sayesinde önlenebilecekti.⁴⁷ Bundan başka telgraf hatlarının kurulması ile halk ve tüccarların ülke içi ve dışına olan haberleşme ihtiyaçları da karşılanmış olacaktı.⁴⁸ Tüccarların haberleşmelerinin hızlanması, ticaretin gelişmesi ve ülkenin mamur hale gelmesi için çok önemliydi. Bu noktada Üsküdar'dan Basra'ya kadar telgraf hatları döşeme çalışmalarının arkasında yatan temel gerekçelerden biri de bu idi. Çünkü bu hat Anadolu'nun önemli bazı yerlerinden geçecekti. Bu sayede tüccarların haberleşmesi hızlanarak ticaret artacak ve ülke daha müreffeh bir hale gelecekti.⁴⁹

1. Tanzimat Dönemi Genel Hatlarıyla Kastamonu'nun İdari Yapısı

18. yüzyıl sonlarından Tanzimat dönemine kadar Kastamonu sancağı, Darphane, İrad-ı Cedid, Tersane, Mukataat ve Mansure gibi hazinelere bağlı olup⁵⁰, yöneticileri bu hazinece tayin edilmekteydi. Bu anlamda Kastamonu sancağı özellikle 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın ilk on yılında doğrudan bağlı bulunduğu hazinece voyvodalar⁵¹ ve umumiyetle mütesellimler aracılığıyla emanet⁵² suretiyle yönetilirken; 1810 yılından

³⁹ Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 624.

⁴⁰ Osmanlı Devleti'nde ilk askeri telgraf hatlarının kurulmasının arka planında Kırım Savaşı esnasında müttefik devletlerin hükümet merkezleri ile iletişimlerini bir an önce sağlayarak ihtiyaç halinde ne yapmaları gerektiği hususunda bilgi almak yatmaktaydı. Bkz. Keskin-Sönmez, agm, s.70.

⁴¹ Raporda, ayrıca ülke politikasının belirlenmesinde de önemli bir yeri olan telgrafın, savaş esnasında en az barut kadar önemli olduğu da ifade ediliyordu. Bkz. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "Kırım Savaşında Haberleşme: Varna Telgraf Hattı Şebekesi", Savaşın Barışı: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Bildiriler, İstanbul, 2007, s. 122.

⁴² Bu durum: "...Memleketlerin imar ve abadaniyesine sarf-ı nakdine-i gayret ve ihtimam eden devletlerin topraklarında telgraf hatları ve şimendiferler günden güne arttığından haberleşme ve nakliyat-ı dâhiliye ve hariciyeye kat kat kolaylık geldiğinden menafi-i maliye ve asayiş ve istirahat-ı daimiyesi sağlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde de bu usul-i hayriyyenin icra ve tamimi hususuna çoktan beri sarf-ı nakdine-i himmet olduğundan..." şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. Takvim-i Vekayi, Def'a 672, 8 C 1279 (01.12.1862).

⁴³ Takvim-i Vekayi, Def'a 760, 5 Ra 1281 (08.08.1864).

⁴⁴ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlık Osmanlı Arşivi), Meclis-i Vala Evrakı, (BOA, MVL.) 687/81, 3 (1), 23 R 1281 (25.09.1864).

⁴⁵ Yakup Ahabab, "İletişimde Yeni Dönem: Üsküp'te Telgraf", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, C. 13, S. 25-26, 2014/1-2, s. 88.

⁴⁶ Takvim-i Vekayi, Def'a 760, 5 Ra 1281 (08.08.1864); BOA, Meclis-i Vala Evrakı, (BOA, MVL.) 652/100, 2 (1), 5 M 1280 (22.06.1863).

⁴⁷ Sinop meclisinden sadrazamlık makamına gönderilen mazbatada ifade edildiğine göre Rusya'dan nakledilen tuz sandalları sahil ve Samsun tarafları iletişimin seri bir şekilde yapılması sayesinde önlemler daha hızlı alınacaktı. BOA, İrade Meclis-i Vala, (BOA, İ.MVL) 547/24560, 1 (1), 17 C 1282 (07.11.1865).

⁴⁸ Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 624.

⁴⁹ Takvim-i Vekayi, Def'a 559, 16 Ca 1274 (02.01.1858).

⁵⁰ Sancağın veya eyaletin tevcih edildiği kimsenin temel görevi uhdesine verilen yerin iltizam ve mukataa gelirlerini zamanında toplayarak bağlı olduğu hazineye göndermekti. Özellikle 1826 yılından sonra Türkiye'deki tüm tımar, zeamet ve diğer mukataaların idaresi büyük bir ekseriyetle emanet suretiyle valilere; valiler tarafından da mütesellim ve voyvodalara, bunlar tarafından da iltizama verilmek suretiyle mütezimlere verilmekteydi. Bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi, Der. Tülay Ercoşkun, Ülke Yönetimi, İmge Kitabevi, Ankara, 2017, s. 108.

⁵¹ Kastamonu sancağı, 1802 yılında Defterdar Efendi'nin bir takririnden anlaşıldığı kadarıyla Voyvodalıkla idare edilmiştir. BOA, Cevdet Maliye, (BOA, C.ML), 254/10482, 1 (1).

sonra bazen Anadolu dışında bulunan muvazzaf valilere, bazen İstanbul'da oturan eski bir sadrazama, bazen vezir veya paşa rütbeli kimselere ve bazen de seraskere ber-vech-i muhassıllık suretiyle tevcih edilerek yönetilmekteydi.⁵³

1836 yılında Meclis-i Şura'da alınan bir kararla çok dağınık olan Redif Taburlarını birleştirmek ve bunları tek elden idare ederek iç güvenliği temin etmek amacıyla gerçekleştirilen yeni idari bölünme ile Redif-i Mansure Ankara Müşirliği⁵⁴ adı altında Ankara, Kastamonu, Viranşehir, Çankırı ve Çorum sancakları birleştirilerek müşirliğine İzzet Paşa getirildi.⁵⁵ Fakat Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre önce merkezden alınan bir kararla Ankara eyaleti müşirliği sınırları dâhilinde bulunan sancakların birbirlerine olan yakınlıkları göz önünde bulundurularak yeni bir mülki düzenlemeye gidildi. Buna göre Çankırı ve Çorum sancakları Ankara Müşiri Davud Paşa'nın; Kastamonu ve Sinop sancakları Asakir-i Muntazama-i Şahane Feriklerinden Sinop kazası müdürü ve Kereste Nazırı Hüseyin Paşa'nın; Bolu, Kocaeli ve Viranşehir sancakları da birleştirilerek yine Asakir-i Muntazama-i Şahane Feriklerinden Karantina Nazırı Mustafa Hıfzı Paşa'nın uhdesine muhassıllık suretiyle verildi.⁵⁶

Tanzimat Fermanı ilan edildiğinde idari açıdan eyaletlerin sınırlarında yeniden bir değişikliğe gidildi. Buna çerçevede Ankara eyaleti sınırlarına Kastamonu, Bozok ve Kayseri sancakları da dâhil edilerek genişletildi.⁵⁷ Tanzimat'ın ilk yıllarında Bolu ve Viranşehir sancakları da Kocaeli müşirliğine bağlandı.⁵⁸ 1841 yılının ilk yarısında ülkede asayiş ve güvenliğin temini maksadıyla Tanzimat'ın uygulandığı yerlerde yeni bir mülki düzenlemeye daha gidildi. Yeni düzenlemede sancak ve kazaların birbirlerine olan yakınlıkları göz önüne alındı. Buna göre Kastamonu, Çankırı, Viranşehir ve Çorum sancakları Ankara eyaletine olan yakınlıkları ile Ankara eyaleti müşirliğine ilhak edildi.⁵⁹

1842 yılının Şubat ayında yapılan başka bir düzenleme ile Kastamonu ve Viranşehir sancakları Ankara eyaletinden; Kocaeli ve Bolu sancakları da Hüdavendigâr eyaletinden ayrılarak yeni oluşturulan Bolu müşirliğine bağlandı.⁶⁰ 1846 yılının ilk yarısına gelindiğinde Kastamonu eyalete dönüştürüldü. Kastamonu sancağının eyalete tahvili, 1846 yılının Nisan ayının ilk haftasından sonra⁶¹ gerçekleşmiş olmalıdır.⁶² Nitekim 28 Nisan 1846 tarihinde sadrazamlık makamından sadaret müsteşarlığına gönderilen bir tahriratta, Kastamonu, eyalet olarak geçmekteydi.⁶³ Kastamonu sancağı, eyalete tahvil edildikten sonra Bolu, Viranşehir, Sinop ve Kocaeli sancakları da Kastamonu'ya ilhak edildi.⁶⁴

15 Aralık 1859 tarihli padişah iradesi ile kimi eyalet valilikleri, mutasarrıflığa dönüştürüldüğünde Kastamonu da mutasarrıflığa dönüştürülen yerler arasında bulunmaktaydı.⁶⁵ Ancak burada Kastamonu'nun eyalet statüsünün, arşiv belgelerinin büyük çoğunluğunda "*Kastamonu Eyaleti Mutasarrıflığı*" şeklinde

⁵² Örneğin 1807 tarihli bir tahriratta Kastamonu mütesellimi Gedüslü Hacı Halil biri olmasına rağmen Kastamonu mukataalarının idaresi 1806 senesinde emanet yoluyla Osman isimli birinin uhdesine ihale edilmiştir. BOA, *Cevdet Maliye*, (BOA, C. ML.), 524/21441, 1 (1).

⁵³ Ancak buradaki muhassıllık, Tanzimat döneminde görülen şekliyle bir uygulama değildi. Tanzimat öncesi dönemdeki muhassıllık, bir eyalet veya sancağın gelirlerini toplamak demek olup, ilk zamanlarda devlete ve padişaha ait hasları idare etmekle görevli kimse anlamında kullanılmaktaydı. Ancak 17. yüzyıldan itibaren idari görevleri de üstlenen kimseler durumuna geldiler. Bkz. Yücel Özkaya-Ali Akyıldız, "Muhassıl", *TDVİA*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 18. Bu anlamda muhassıllar, hem ilgili sancağın veya eyaletin idarecisi hem de gelirlerini toplayan kimseler demektir. Muhassıllık alan kimselerin gelirlerinin, mukayyet bedelden fazla olması halinde bu fazlalık, muhassıl denen kimsenin hizmetlerine karşılık olarak kârı sayılmaktaydı. Bu uygulamanın malikâne ve emanet sisteminden farklılığı verginin tahsili ve hazineye ödenmesi işinin idare amiri olan kimseye havale edilmesiydi. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına Haz. Ahmet Kuyuş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 104.

⁵⁴ Arapçada "işaret eden, yol gösteren, nasihat ve emirler veren" anlamlarında kullanılmakta olan müşir kelimesi muhtemelen ilk defa Büyük Selçuklular tarafından kullanılmış ve onlardan da Osmanlılara vezir elkabında onun vasıflarına işaret eden bir sıfat olarak intikal etmiştir. Bu kelime, XVII. yüzyılda Osmanlı sadrazamları tarafından Safevi Devleti'ne gönderilen mektuplarda da geçmektedir. Müşirin sıfat özelliğinden çıkıp askeri bir unvan haline gelişi ise XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir. 1826 yılında Vaka-yi Hayriyye de denilen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla müşir unvanı artık gerçek bir askeri rütbe haline aldı. Modern anlamda bir askeri rütbe şeklinde ise 25 Haziran 1832 yılında teşkil edildi ve ilk defa bu rütbe resmen Ahmed Fevzi Paşa'ya verildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Türkmen, "Müşir", *TDVİA*, c. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul, 2006, s. 160-161.

⁵⁵ Musa Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu", *Tanzimat Sürecinde Türkiye Askerlik*, Der. Tülay Eroçkun, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 37-38.

⁵⁶ *Takvim-i Vekayi*, Defa 184, 22 C 1255 (06.08.1839).

⁵⁷ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 2013, s. 191.

⁵⁸ Bkz. Emre Satıcı, *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 252.

⁵⁹ Düzenlemeden sonra Ankara eyaleti müşirliğine Palaslı İsmail Paşa defterdarlığına ise eski İhtisab nazırı Mehmed isimli biri getirildi. BOA, *Cevdet Dahiliye*, (BOA, C.DH), 107/5304, 1 (1), Evası-ı Ra 1257 (02-12.05.1841).

⁶⁰ *Takvim-i Vekayi*, Def'a, 239, 26 M 1258 (09.03.1842)

⁶¹ Musa Çadırcı, bir çalışmasında, "1845 yılında Kastamonu valisi Hamdi'ye gönderilen bir fermanla" ifadesiyle Kastamonu sancağının eyalet halinde idare edilmeğe başladığını belirtmektedir. Bkz. Çadırcı, *age*, s. 245. Oysa yukarıda da ifade edildiği üzere bu tarihte Kastamonu kaymakamlık ile idare edilmekte olup kaymakamı Mehmed Salih Ağa'dır.

⁶² Kastamonu Meclisi tarafından 1846 Nisan ayının başlarında kaleme alınan bir meclis mazbatasında Kastamonu, kaymakamlık olarak geçmektedir. BOA, *Maliye Masarifat Defterleri*, (BOA, ML.MSF.d), 6593/1, 9 R 1262 (06.04.1846).

⁶³ BOA, *Bab-ı Asaflı Mektubi Kalemi*, (BOA, A.MKT.) 41/88, 1 (1).

⁶⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1263/1847, s. 84.

⁶⁵ BOA, *Irade Meclis-i Mahsus*, (BOA, İ.MMS), 16/686, 1 (1).

OSMANLI DEVLETİ'NDE ELEKTRİKLİ TELGRAF HABERLEŞMESİ VE SAĞLADIĞI AVANTAJLAR ÇERÇEVESİNDE KASTAMONU EYALETİ'NDE İLK TELGRAF HATLARI KURULUM FAALİYETLERİ (1864-1876)

geçmesinden dolayı devam ettirildiğini belirtmek gerekir. Bu anlamda bu yeni düzenleme ile Kastamonu'da sırf yönetici unvanı değiştirilmiş, eyalet statüsü devam etmişti. Burada Kastamonu her ne kadar mutasarrıflığa dönüştürülmüş olsa da bu durum önemini kaybettiği anlamına gelmemelidir. Çünkü Kastamonu, eyalet statüsünü devam ettirdiği gibi yukarıda sayılan sancaklara ilave olarak 1862 yılı Temmuz ayında mülki açıdan 1863 yılı Mart ayında ise mali açıdan Çankırı da Kastamonu sınırlarına dâhil edildi.⁶⁶ 1867 yılına gelindiğinde 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin tüm ülkeyi kapsayacak şekilde genişletilmesi bir Talimatname⁶⁷ ile kararlaştırıldığında Bolu, Sinop ve Çankırı livaları da eskiden olduğu Kastamonu'ya bağlandı.⁶⁸

2. Kastamonu Eyaleti'nde Telgraf Hatları Kurulum Çalışmaları ve Karşılaşılan Güçlükler

2.1. Bolu Telgraf Hattı

Kastamonu eyaleti dâhilindeki ilk telgraf hatları, Bolu'ya bağlı Mudurnu kazasına döşenmişti. Nitekim Üsküdar'dan Basra'ya kadar çekilmesi planlanan telgraf hattının, 1862 yılı sonlarına doğru ancak bitirilen Şam'a kadar olan hat, güzergâhı Üsküdar-İzmid-Mudurnu-Ankara-Yozgat-Sivas-Harpur-Diyarbakir-Mardin-Cizre-Musul-Kerkük-Bağdat; yine Diyarbakir'den Siverek-Urfa-Birecik-Halep-Lazkiye-Trablusşam-Beyrut-Şam-ı Şerif şeklinde belirlenmişti.⁶⁹ Görüldüğü üzere ilk hatlar Üsküdar'dan İzmid'e⁷⁰ oradan da Mudurnu'ya çekilmişti. Hatlar Mudurnu'ya çekildikten sonra Mudurnu'da bir Pusula merkezi kurulmuş ve müdürlüğüne 750 kuruş maaş ile Mustafa Efendi tayin edilmişti. Ayrıca 500 kuruş maaş ile de bir nefer çavuş görevlendirilmişti.⁷¹

Telgraf hattının Mudurnu'ya çekilmesinden kısa bir süre sonra Bolu kaymakamı Mehmed Tevfik Bey, İzmid Telgraf müdürü Salim Efendi ile görüşerek Mudurnu'daki telgraf hattının on iki saat uzaklıktaki livalarına uzatılıp telgraf müdürlüğü ile çavuşun Bolu'ya nakledilmesi teklifinde bulundu. Yapılan görüşmelerde öneri, halkın tel ve porselen gibi Avrupa'dan getirtilecek eşyalar dışında kalan kereste vesair tüm masrafları karşılayacağından makul görüldü. Bunun üzerine 1862 yılının sonlarına doğru Bolu meclisinde hazırlanan bir mazbata ile söz konusu hat ile telgraf merkezinin Bolu'ya nakledilmesi istenildi. Merkezin Bolu'ya nakledilmesi halinde Bolu'nun şeref ve mamuriyeti artacak ve önemli devlet muameleleri hızlı haberleşme sayesinde daha ivedi olarak halledilecekti. Ayrıca gerek mali işler gerekse tüccarlar açısından büyük kolaylıklar sağlanacaktı.⁷² Yapılan bir keşif pusulasına göre hattın maliyeti 5.135 frank 30 santimdi. Bunun 2.160 fransı 3 bin kg tel; 665 fransı 700 adet izlatör; 490 fransı makara; 172 fransı 4 adet çavuş takımı; 820 fransı 2 adet makine ile edevat ve 828 frank 30 santimi ise eşyaların nakli, muhafazası ve sandık vesaire masraflar içindi.⁷³

Telgraf merkezinin Bolu'ya nakledilmesi ile ilgili bu istek ve masrafları içeren rapor telgraf dairesine görüşülmek üzere havale edildiğinde⁷⁴, telgraf idaresi; pusula merkezinin Bolu'ya nakledilmesinin pek çok karışıklığa sebep olacağını, bundan dolayı buraya ayrı bir hat çekilmesinin ve müstakil memurlar görevlendirilmesinin daha uygun olacağını bildirdi.⁷⁵ Böylece araya kış mevsiminin de girmesi ile telgraf hattının çekilmesi meselesi ilkbahara ertelendi.⁷⁶ Oysa 1863 yılının ilkbahar mevsimi bitmesine rağmen hat için gerekli çalışmalara henüz başlanılamamıştı. Bu yüzden 1863 yılı haziran ayında Bolu kaymakamlığınca, merkezden, devlet gelirlerinin ekseriyetini oluşturan aşar ve rüsum ihalelerinin müzayedesi ile diğer önemli devlet işlerinin halledilmesinde telgrafın sağlayacağı büyük avantajlar vurgulanarak telgraf hattının çekilmesi yeniden talep edildi.⁷⁷

Bolu kaymakamlığının bu talebinden kısa bir süre sonra sadrazamlık makamınca 12 Temmuz 1863 tarihli bir tahriratla telgraf idaresinden bir kez daha bilgi istenildi. Buna karşılık telgraf idaresi; telgraf hattının çekilmesinde yukarıda söz konusu keşif pusulasına rağmen Avrupa'dan getirilmesi icab eden tel vesair eşyalar hakkında başmühendis tarafından kesin bir malumat verilmediği gibi telgraf mahallinin neresi olacağına dair de herhangi bir bilgi olmadığı cevabını verdi. Bununla birlikte telgraf idaresine göre hattın yapımının bir an önce bitirilebilmesi için bazı çalışmalara hemen başlanılmıyordu. Bu çerçevede halk teşvik edilmek suretiyle ilk olarak

⁶⁶ BOA, *İrade Meclis-i Mahsus*, (BOA, İ.MMS), 469/21244, 7 (1), 6 M 1279 (04.07.1862).

⁶⁷ 1867 yılında yapılan düzenleme üç temel esas amacı gerçekleştirmek için yapılmıştır. Bunlardan birincisi, valilerin yetkilerini arttırarak onların güçlendirilmesi, ikincisi mahkemelerin yeniden tanzim edilerek umum hukukun bir kat daha garanti altına alınması ve üçüncüsü ise meclislerin daha esaslı bir şekilde teşkil edilmesi ile azaların müesses nizama uygun olarak ehil olanlarının seçilmelerinin sağlanmasıdır. Bkz. *Takvim-i Vekayi*, Def'a 875, 10 Za 1283 (19.03.1867).

⁶⁸ Yeni kurulan vilayetler: Aydın, Ankara, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Hüdavendigâr, Diyarbakir, Sivas, Kastamonu, Konya, Selanik, Yanya ve Üsküp Vilayetleri. BOA, *İrade Meclis-i Mahsus*, (BOA, İ.MMS), 133/5692, 2 (1), 22 M 1284 (26.05.1867).

⁶⁹ *Takvim-i Vekayi*, Def'a 672, 8 C 1279 (01.12.1862).

⁷⁰ İzmid'den Mudurnu'ya kadar çekilen hatta İzmid halkı telgraf hatlarının çekilmesinde kullandıkları yüz bin kuruş değerindeki direkleri devlete hibe etmiştir. *Takvim-i Vekayi*, Def'a 566, 26 R 1275 (03.11.1858).

⁷¹ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 247/58, 1 (1), 19 R 1279 (14.10.1862).

⁷² BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 247/58, 1 (1), 19 R 1279 (14.10.1862).

⁷³ BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 652/100, 1 (1), tarihsiz.

⁷⁴ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A. MKT. MHM), 247/58, 3 (1), 14 Ca 1279 (07.11.1862).

⁷⁵ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A. MKT. MHM), 247/58, 3 (1), 23 Ca 1279 (16.11.1862).

⁷⁶ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A. MKT. MHM), 247/58, 4 (1), 25 Ca 1279 (18.11.1862).

⁷⁷ BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 652/100, 2 (1), 5 M 1280 (22.06.1863).

dört beş odalı bir telgrafhane inşa edilmeli ve ihtiyaç duyulacak direkler hazır hale getirilmeliydi.⁷⁸ Telgraf idaresinin bu düşünceleri üzerine Bolu Meclisi için hızlandırılması düşüncesiyle hükümet konağındaki boş bir daireyi telgraf merkezi olarak kullanacağını merkeze bildirdi.⁷⁹

Bolu'nun bu ısrarlı tavrı dolayısıyla konu merkezde yeniden ele alındı. Bu sefer telgraf idaresi işi hızlandırmak amacıyla en azından Avrupa'dan ihtiyaç duyulan eşyalar ülkeye gelene kadar Mudurnu-Bolu arasına çekilecek telgraf hattının inşa ve hesap işlerine bakmak, ayrıca inşa faaliyetleri bittikten sonra açılacak telgraf müdürlüğünde görevlendirilmek üzere birinin seçilip tayin edilmesini görüştü. Telgraf idaresine göre bu iş için en uygun kişi eski Filibe telgrafhanesi müdürü Nesib Efendi idi.⁸⁰ Telgraf idaresinin bu önerisi kabul edildi ve Bolu'ya uzatılacak telgraf hatlarında birtakım tahkiklerde bulunmak ve inşa faaliyetleri bittikten sonra orada inşa edilecek telgrafhanede müdürlük yapmak amacıyla Nesib Efendi, bin beş yüz kuruş maaşla tayin edildi.⁸¹

Nesib Efendi, göreve tayin edildikten sonra Bolu'ya varıp Mudurnu'dan Bolu'ya çekilecek telgraf hattının yapım faaliyetleri için direklerin dikim işlerini gerçekleştirmeye başladı. Fakat bir müddet sonra şiddetli kar yağışları sebebiyle direklerin dikim işleri ertelendi. Havalarda düzelir düzelmez inşa faaliyetleri yeniden başlatıldı. Ancak Avrupa'dan istenilen tel vesair eşyalar henüz gelmemişti. Bundan dolayı Bolu Meclisince 1864 yılı başlarında merkeze yeni bir mazbata daha gönderilerek ihtiyaç duyulan tel vesair eşyaların gönderilmesi istirham edildi.⁸² Ayrıca bu hususta o esnada Anadolu sağ kol müfettişliğinde görevlendirilmiş olan Ahmed Vefik Efendi de merkeze bir tahrirat gönderdi.⁸³

Bunun üzerine ihtiyaç duyulan tel gibi malzemeler gönderilerek hat kurulum faaliyetlerine başlandı.⁸⁴ Bir süre sonra inşa faaliyetleri hızlandırıldı ve hattın 1864 yılı ilkbaharında bitirilmesi planlandı.⁸⁵ Bir ara teller noksan çıktıysa da hemen temin edildi.⁸⁶ Mudurnu'dan Bolu'ya kadar çekilen telgraf hattının uzunluğu on beş saattir ve direklerin dikim işleri Nisan ayında bitirildi.⁸⁷ 1864 yılının Temmuz ayına gelindiğinde Bolu'ya çekilen telgraf hatları tamamen bitirilip hizmete açıldı.⁸⁸ Telgraf hattı için 1.500 kadar direk dikilmiş ve bunların kesilip nakledilmesi ile tellerin bağlanması için toplamda 20 bin 500 kuruş harcanmıştı. Telgraf binası olarak da daha önce halk tarafından hükümet konağı civarında yaptırılmış olan haremlikli-selamlıklı hamamıyla beraber büyük bir daire tahsis edilmişti. Söz konusu 20 bin 500 kuruş para ile inşa edilen bina halk tarafından devlete bağışlandı.⁸⁹ Telgrafhanede çalışan görevlilerin aylık toplam maaşı ise bin 950 kuruş idi.⁹⁰

2.2. Kastamonu ve Çankırı Telgraf Hatları

Yukarıda Üsküdar'dan Basra'ya kadar uzatılması düşünülen telgraf hattının ilkin İzmir'e oradan Mudurnu'ya ve oradan da Ankara'ya çekildiği belirtilmişti.⁹¹ Telgraf hattının bir kolunun Mudurnu'ya çekilmesi çalışmaları sürerken 1864 yılının ilk yarısında Kastamonu'ya da bir telgraf hattının uzatılması için bazı çalışmalar yapılmıştı. Bunun için öncelikle konu, Kastamonu eyaletinde nafia işlerine bakmak üzere kurulan komisyona havale edilmiş ve burada yapılan müzakerelerde Ankara telgraf hattının, gerek ticaret gerekse haberleşmede sağlayacağı faydalar göz önünde bulundurularak Çankırı üzerinden Kastamonu'ya uzatılması kararlaştırılmıştı.⁹² Aslında daha önce Ankara yoluyla Çankırı'ya bir telgraf hattının çekilmesi için 1861 yılı ortalarında bazı tüccarlar tarafından bir müracaatta bulunulmuş fakat bu müracaat bir sonuç vermemişti.⁹³

Görüldüğü üzere telgraf hattı, Çankırı üzerinden geçirilerek Kastamonu'ya uzatılacaktı. Bundan dolayı durum, Kastamonu mutasarrıfı Yusuf Rıza tarafından bir tahrirat ile Çankırı'ya bildirildi. Nitekim Ankara'dan

⁷⁸ BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 652/100, 4 (1), 29 S 1280 (15.08.1863).

⁷⁹ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 277/58, 1 (1), 6 R 1280 (20.09.1863).

⁸⁰ BOA, *İrade Hariciye*, (BOA, İ.HR), 203/11653, 1 (1), 22 Ca 1280 (04.11.1863).

⁸¹ Nesib Efendi'ye verilecek maaş 13 Ekim 1863 tarihinden itibaren başlatılacaktı. BOA, *İrade Hariciye*, (BOA, İ.HR), 203/11653, 2 (1), 27 Ca 1280 (09.11.1863).

⁸² Ahmed Vefik Efendi'nin tahriratından anlaşıldığı kadarıyla hükümet konağı civarındaki bir yer telgrafhane olarak kullanılmaya hazır hale getirilmişti. BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 671/82, 2 (1), 9 N 1280 (17.02.1864).

⁸³ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 295/21, 1 (1), 15 L 1280 (24.03.1864).

⁸⁴ BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 671/82, 5 (1), 6 Za 1280 (13.04.1864).

⁸⁵ BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 671/82, 5 (1), 6 Za 1280 (13.04.1864).

⁸⁶ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 301/83, 2 (1), 17 Z 1280 (24.05.1864).

⁸⁷ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 301/83, 6 (1), 29 Za 1280 (06.05.1864).

⁸⁸ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 306/43, 6 (1), 7 S 1281 (12.07.1864). Ayrıca bkz. *Takvim-i Vekayi*, Def'a 758, 20 S 1281 (25.07.1864).

⁸⁹ BOA, *İrade Dahiliye*, (BOA, İ.DH), 528/36489, 1 (1), 20 S 1281 (25.07.1864); (BOA, İ.DH), 528/36489, 2 (1), 7 Ra 1281 (09.08.1864).

⁹⁰ Nitekim Meclis-i Vâlâ tarafından kaleme alınan bir mazbatada, Bolu telgrafhanesi memurlarının 13 Haziran 1863 ila 12 Ağustos 1863 tarihleri arasındaki maaşlarının 3 bin 900 kuruş olduğu belirtilmekteydi. BOA, *İrade Meclis-i Vala*, (BOA, İ.MVL), 516/23239, 1 (1), 3 R 1281 (05.09.1864).

⁹¹ Ankara'ya kadar çekilen telgraf hattı 1859 yılının sonlarına doğru bitirilmiş ve buradan da 55 saat uzaklıktaki Yozgat'a çekilmesi için gerekli hazırlıklar yapılmıştı. Ankara'ya kadar olan hattın toplam uzunluğu 37,5 saat olup, hat sayısı iki taneydi. Bkz. *Takvim-i Vekayi*, Def'a 574, 2 Ca 1276 (27.11.1859).

⁹² BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 681/51, 2 (1), 29 M 1281 (04.07.1864).

⁹³ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 221/73, 1 (1), 27 Za 1277 (06.06.1861).

OSMANLI DEVLETİ'NDE ELEKTRİKLİ TELGRAF HABERLEŞMESİ VE SAĞLADIĞI AVANTAJLAR ÇERÇEVESİNDE KASTAMONU EYALETİ'NDE İLK TELGRAF HATLARI KURULUM FAALİYETLERİ (1864-1876)

Kastamonu'ya kadar çekilecek telgraf hattının tüm masraflarının Kastamonu halkına yüklenmesi uygun olmayacaktı. Bu nedenle telgraf hatlarının çekilmesi ile telgrafhanelerin inşa edilmesinde öngörülen devlet-millet iş birliği, sancaklar arasında yapılacak iş birliği şeklinde de yürütülmek kaydıyla masraflar paylaşılacaktı. Bu amaçla Kastamonu mutasarrıfı Çankırı'ya gönderdiği 31 Mayıs 1864 tarihli bir tahriratta, Ankara'dan çekilecek telgraf hattı için Çankırı'ya kadar olan direk vesair masrafların Çankırı halkından; Çankırı'dan Kastamonu'ya kadar uzatılacak telgraf hattı için ihtiyaç duyulacak direk vesair masrafların ise Kastamonu halkından karşılanması gerektiğini ve bu hususta icab eden çalışmaların yapılmasını istedi. Bu istek üzerine konu Çankırı Meclisi gündemine alındı ve yapılan görüşmeler neticesinde Bayraklı Panayıri'nin da Çankırı'da bulunması münasebetiyle özellikle ticaretin geliştirilmesi saikiyle ilgili masrafların halk tarafından karşılanmasının münasip olacağı kararlaştırıldı. Bu hattın yapılması halinde gerek devlet hazinesi gerekse halk büyük faydalar elde edecekti.⁹⁴

Çankırı meclisinden gelen bu olumlu görüş sonrasında, durum meclis mazbatası ve vali tahriratıyla merkeze bildirildi.⁹⁵ Kastamonu'dan gönderilen bu mazbata ve tahrirat bir müddet sonra Telgraf idaresine havale edildi.⁹⁶ Telgraf idaresi konuyu görüşmek üzere 1864 yılının Temmuz ayı sonlarında toplandığında buraya bir telgraf hattının uzatılmasının üçüncü dereceden önemli olması gerekçesiyle sonraki senelere ertelenmesi gerektiğine karar verdi.⁹⁷ Alınan bu karar daha sonra Kastamonu'ya bir yazı ile bildirildi.⁹⁸ Böylece Kastamonu'ya telgraf hattının uzatılması meselesi bir süreliğine ertelendi. Fakat telgraf hattının çekilmesine dair kararlılık devam etmekteydi. Bu bağlamda Kastamonu hissesine düşen direk kesilip hazır hale getirilmişti. Çünkü bu hat, merkez vesair yerler ile haberleşmenin hızlandırılmasında, bazı firarilerin ivedilikle ve kolaylıkla yakalanmalarında ayrıca tüccarlarla iş sahiplerinin işlerinin hızlandırılmasında çok elzemdi.⁹⁹ Kastamonu'nun bu kararlılığına rağmen telgraf için gerekli olan malzemeler gönderilmemiş, bu yüzden iş 1867 yılında yayımlanan Vilayet Talimatnamesi'ne kadar ertelenmişti.

1864 Vilayet Nizamnamesi'nin, 1867 yılı başlarında tüm ülkeyi kapsayacak şekilde genişletilmesi Meclis-i Vâlâ tarafından kaleme alınan bir Talimatname ile kararlaştırıldığında¹⁰⁰, Kastamonu da vilayete dönüştürülen yerler arasında bulunmaktaydı.¹⁰¹ Kastamonu vilayete dönüştürüldükten sonra 1867 yılının ortalarına doğru vilayet idare meclisinde telgraf hattının Kastamonu'ya uzatılması meselesi yeniden gündeme getirildi. Yapılan görüşmelerde bir kez daha direk vesair masrafların halk tarafından karşılanacağı belirtilip hattın Kastamonu'ya uzatılması merkezden istirham edildi.¹⁰² Ayrıca yapılacak masraflara dair gerekli keşif çalışmaları da yapılmıştı. Yapılan keşiflere göre hat için Avrupa'dan getirilmesi gereken eşyanın toplam maliyeti 55 bin 593 frank 80 santimdi.¹⁰³ Bu kez hat için daha kararlı hareket ediliyordu. Bu bağlamda Mehmed Tevfik de merkeze bir tahrirat gönderip telgraf hattının inşasının başlatılmasını istedi.¹⁰⁴

Kastamonu'nun bu kararlılığı üzerine merkezde konu, ilgili kurullarda uygun bulundu ve tel, porselen gibi eşyalar Kastamonu'ya gönderildi. Daha önce de belirtildiği üzere diğer hazırlıklar zaten tamamlanmıştı. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra hemen hat kurulum faaliyetlerine başlanıldı ki bu faaliyetler bir süre sonra hızlandırıldı. 1867 yılının Ekim ayına gelindiğinde telgraf hattının büyük bir kısmı tamamlandı. 1867 yılının sonlarına gelindiğinde ise Kastamonu ile Çankırı arasındaki telgraf kurulum faaliyetleri tamamlanıp haberleşmeye açıldı.¹⁰⁵ Fakat hattın ve telgrafhanelerin hizmete açılmasından önce Bolu'da olduğu gibi buralara ihtiyaç duyulan memurların gönderilmesi Telgraf idaresi tarafından sadrazamlık makamına bir tahrirat ile önerildi. Telgrafhane idaresinin önerisine göre Kastamonu telgrafhanesi müdürlüğüne bin 200 kuruş maaş ile İslimiye müdürü Recai Efendi, birinci refakat memuriyetine 600 kuruş maaş ile Tevfik Efendi ve ikinci refakat memuriyetine de 480 kuruş maaş ile mülazımlardan Hüseyin Efendi tayin edilecekti. Çankırı telgrafhanesi müdürlüğüne ise bin kuruş maaş ile eski Yanya müdürü Mahmud Efendi ve refakatine de 400 kuruş maaş ile

⁹⁴ BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 681/51, 2 (1), 29 M 1281 (04.07.1864).

⁹⁵ BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 681/51, 3 (1), 1 S 1281 (06.07.1864); BOA, *Meclis-i Vala Evrakı* (BOA, MVL), 680/49, 1 (1).

⁹⁶ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 306/82, 1 (1), 17 S 1281 (22.07.1864).

⁹⁷ Telgraf İdaresinin tahriratından anlaşıldığı kadarıyla Anadolu hatlarından İzmir hattı birinci; Kütahya ve Balıkesir hatları ikinci dereceden önemli yerlerdi ve önceliğin buralara verilmesi gerekiyordu. BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 681/51, 4 (1), 21 S 1281 (28.07.1864).

⁹⁸ BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 681/51, 5 (1), 13 Ra 1281 (16.08.1864).

⁹⁹ BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 687/81, 3 (1), 23 R 1281 (25.09.1864).

¹⁰⁰ 1867 yılında yapılan düzenleme üç temel esas amacı gerçekleştirmek için yapılmıştır. Bunlardan birincisi, valilerin yetkilerini arttırarak onların güçlendirilmesi, ikincisi mahkemelerin yeniden tanzim edilerek umum hukukun bir kat daha garanti altına alınması ve üçüncüsü ise meclislerin daha esassı bir şekilde teşkil edilmesi ile azalarının müesses nizama uygun olarak ehil olanlarının seçilmelerinin sağlanmasıdır. Bkz. *Takvim-i Vekayi*, Def'a 875, 10 Za 1283 (19.03.1867).

¹⁰¹ Bu yeni düzenleme ile Kastamonu vilayeti Kastamonu, Bolu, Sinop ve Çankırı ile birlikte toplam 4 livadan oluşmaktaydı. BOA, *İrade Meclis-i Mahsus*, (BOA, İ.MMS), 133/5692, 2 (1), 22 M 1284 (26.05.1867).

¹⁰² BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 735/91, 1 (1), 28 M 1284 (01.06.1867).

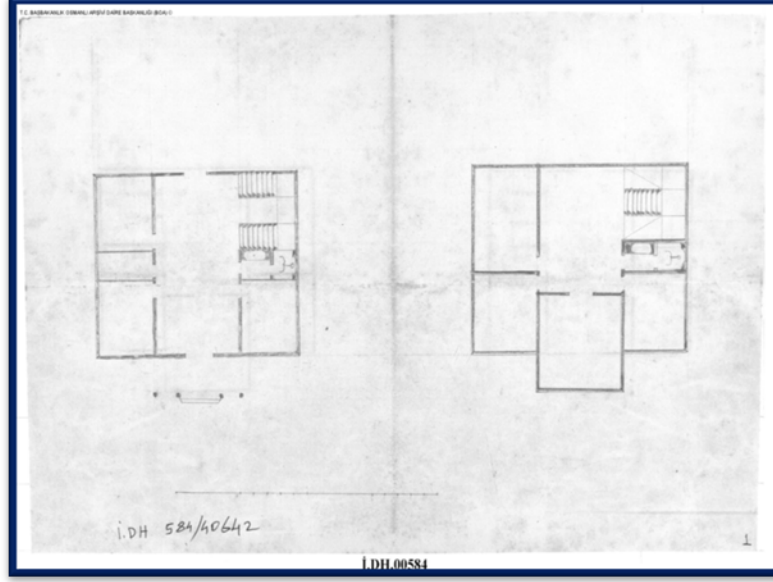
¹⁰³ BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 735/91, 2 (1), 29 S 1284 (02.07.1867).

¹⁰⁴ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 388/43, 2 (1), 9 C 1284 (08.10.1867).

¹⁰⁵ BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 1055/10, 4 (1), 23 Ş 1284 (05.12.1867).

dersaadet telgrafhanesi mülazımlarından Rifat Bey tayin edilecekti.¹⁰⁶ Telgraf idaresinin bu önerisi padişah tarafından onaylanarak gereğinin yapılması için sadrazama iade edildi.¹⁰⁷ İsmi geçen kimseler bir süre sonra görev yerlerine gönderildiler. Bu arada Kastamonu'da servet sahipleri ile kimi varlıklı ailelerin yardımlarıyla başlanan ahır vesaire müstemilatıyla birlikte yedi odalı telgrafhane, 25 bin 417,5 kuruş masrafla 1868 yılı sonlarına doğru bitirilerek hizmete açıldı.¹⁰⁸ Sonuç olarak 1864 yılında girişilen Kastamonu'da telgraf hatları kurulum faaliyetleri 1867 yılı sonlarında tamamlanıp haberleşmeye açılabilir.

Şekil1: Kastamonu Telgrafhanesinin Planı [BOA, I.DH. 584/40642, 1 (1)]

2.2.1. Kastamonu Dâhilinde Kurulan Diğer Telgraf Hatları

Telgraf hattının Kastamonu'ya çekilmesinden sonra zamanla bağlı bazı önemli kazalara da uzatıldı. Bu anlamda ilk uzatılan kazalardan biri Tosya idi. Tosya'ya çekilen telgraf hattının maliyeti tam olarak tespit edilememekle birlikte Avrupa'dan getirilen eşyanın maliyeti 7 bin 500 frank idi.¹⁰⁹ Tosya'da bir telgraf hattı kurulduktan sonra telgrafhanenin başına 800 kuruş maaşla Reşad Efendi tayin edildi.¹¹⁰ Telgraf hattı Tosya kazasına ulaştırıldıktan ve telgraf müdürü tayin edildikten sonra 1867 yılının sonlarına doğru 12 saat uzaklıktaki İskilip kazasına bağlanması için de birtakım teşebbüslerde bulunuldu. Bu çerçevede İskilip kazası halkı, telgraf hattının Tosya'ya çekilmesinden bir müddet sonra tüm masrafların taraflarından karşılanacağı taahhüdüyle kazalarına da uzatılmasını istirdiler.¹¹¹ Bunun üzerine Kastamonu vali kaymakamı Halil Sami, İskilip kazasının gerek mevki bakımından önemli bir yerde bulunması gerekse buradaki tuz yatakları sayesinde ticaretinin oldukça gelişkin olması münasebetiyle bir telgraf hattının uzatılmasını merkezden istirdi.¹¹²

Halil Sami ayrıca Kastamonu'dan başkente İnebolu, Bartın, Amasra ve Akçaşehir üzerinden doğrudan bir telgraf hattının uzatılmasını istedi. Esasında Halil Sami, daha önce bir tezkere ile bu hatların maliyetini vilayet telgraf müfettişliğine sormuştu. Soru üzerine vilayet telgraf müfettişliği, Anadolu ile telgraf haberleşmesinin Üsküdar ile Ankara arasındaki hat üzerinden gerçekleştiğini ve böyle büyük bir hattın tek bir hat ile idare edilmesinin gecikmelere sebep olacağını bundan başka bir aksaklık olması halinde iletişimin tamamen kesileceğini bildirdi. Bu nedenle eğer Kastamonu-İnebolu-Amasra-Bartın-Ereğli-Akçaşehir-Kandıra kasabası yoluyla başkente kadar bir kol telgraf hattı uzatılırsa hem haberleşme daha sağlıklı ve ivedilikle yapılacak hem de belirtilen mahaller için önemli faydalar elde edilecekti. Hatta bu hat Hindistan ile yapılacak haberleşmeyi de temin edip hızlandırılacaktı.¹¹³

Bu hatlardan İskilip hattı için direk, tel, amele yevmiyesi ile telgrafhane binasına yapılacak toplam masraflar, 81 bin 588 kuruştur. Bu masraflardan tel ve porselen gibi masraflar hazine, kalan masraflar ise diğer yerlerde olduğu gibi halk tarafından karşılanacaktı. Kastamonu'dan başkente uzatılacak telgraf hattı masraflarına

¹⁰⁶ BOA, *İrade Hariciye*, (BOA, İ.HR), 228/13355, 1 (1), 9 C 1284 (08.10.1867).

¹⁰⁷ BOA, *İrade Hariciye*, (BOA, İ.HR), 228/13355, 2 (1), 18 C 1284 (17.10.1867).

¹⁰⁸ BOA, *İrade Dahiliye*, (BOA, İ.DH), 584/40642, 2 (1), 19 B 1285 (05.11.1868).

¹⁰⁹ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 436/3, 1 (1), 8 Za 1285 (20.02.1869).

¹¹⁰ BOA, *Hariciye Nezaretî Mektubi Kalemî Evrakı*, (BOA, HR.MKT), 594/24, 1 (1), 9 B 1284 (06.11.1867).

¹¹¹ BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 1055/20, 1 (1), 21 Ş 1284 (18.12.1867).

¹¹² BOA, *İrade Şura-yı Devlet*, (BOA, İ.ŞD), 2/92, 5 (1), 27 N 1284 (22.01.1868)

¹¹³ BOA, *İrade Şura-yı Devlet*, (BOA, İ.ŞD), 2/92, 5 (1), 27 N 1284 (22.01.1868)

**OSMANLI DEVLETİ'NDE ELEKTRİKLİ TELGRAF HABERLEŞMESİ VE SAĞLADIĞI
AVANTAJLAR ÇERÇEVESİNDE KASTAMONU EYALETİ'NDE İLK TELGRAF HATLARI
KURULUM FAALİYETLERİ (1864-1876)**

gelince, bunlardan hazinece karşılanması gereken tahmini miktar 90 bin frank iken; halk tarafından karşılanması gereken miktar ise yine tahminen 250 bin kuruştur. Ancak bu hattın güzergâhında vilayet hududu dışında Hüdavendigar vilayeti dâhilinde yer alan 30 saat kadar bir mesafe bulunmaktaydı ki bu mesafede çekilecek hat kurulum masraflarının hangi vilayete ödeneceği sonradan ihtilaf konusu olacaktı.¹¹⁴

Vali kaymakamı Halil Sami'nin yukarıda bahsi geçen isteği, sadrazamlık makamınca önce bilgi alınmak üzere 1868 yılının Şubat'ı ortasında Maliye Nezareti'ne havale edildi. Maliye Nezareti'nin yaklaşık bir ay sonra konu hakkındaki cevabından anlaşıldığı kadarıyla Hazinece Tosya kazasına uzatılacak telgraf hattı için verilecek miktar 6 bin 398 frank ve Kastamonu'dan başkente uzatılacak telgraf hattı için verilecek miktar 55 bin 354 frank idi. Maliye Nezareti'ne göre bu maliyetler hem çok değildi hem de faydaları çok olacaktı. Bundan dolayı söz konusu masrafların hazinece karşılanmasının uygun olacağı belirtildi. Bu arada cevapta belirtildiğine göre İskilip'te açılacak telgrafhanede istihdam edilecek memurların maaşları 3 bin 239 kuruştur. Kastamonu'dan merkeze uzatılan güzergâhlar üzerinde bulunan yerlerde açılacak telgrafhanelerde istihdam edilecek memurların maaşları ise 17 bin 156 kuruştur.¹¹⁵ Bu konu ayrıca sadrazam tarafından 24 Şubat 1868 tarihli bir tezkire ile Telgrafhane-i Amire Müdürlüğüne de iletildi ve buradan gönderilen 11 Mart 1868 tarihli bir cevapta da hazineye düşen miktarın verilmesinin uygun olacağı ifade edildi.¹¹⁶

Bundan sonra konu Şura-yı Devlet tarafından da ele alındı. Burada yapılan müzakerelerde gerek belirtilen mahallerin ticaret mevkileri olmaları gerekse devlete pek çok faydaları olacağı öngörülerek hem hattın bir kolunun İskilip'e uzatılmasının hem de Kastamonu'dan başkente doğrudan bir hattın çekilmesinin uygun olacağı kararlaştırıldı.¹¹⁷ Nihayet bu hatların açılması hususu padişah tarafından uygun bulunarak gereğinin yapılması için müsaade alındı.¹¹⁸

Hatların yapımı için gerekli izinler alındıktan sonra hemen inşaa faaliyetlerine başlandı. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi hattın yaklaşık 30 saatlik kısmı Hüdavendigar vilayetinden geçtiğinden ihtiyaç duyulan 2 bin 100 direk ile sair masrafların hangi vilayete karşılanacağı sorunu ortaya çıktı. Bu karışıklığı çözmek amacıyla Hüdavendigar vilayetince Nafia Nezareti'ne, dikilecek direk vesair masrafların hangi vilayete karşılanacağı hususu 8 Temmuz 1868 tarihli bir telgraf ile soruldu. Bu soruya Nafia Nezareti, Hüdavendigar vilayeti hududunda yer alan kısımlar için yapılacak masrafların ilgili mahallerin mal sandıklarından; başkente kadar zabtiye idaresindeki mahaller masraflarının ise telgraf idaresinden karşılanması gerektiği cevabını verdi.¹¹⁹ Bu durum ayrıca sadrazamlık makamına da iletildi.¹²⁰ Bunun üzerine sadrazamlık makamı durumu görüşmek üzere Nafia Nezareti'nin ilgili tahriratını Şura-yı Devlet'e havale etti. Şura-yı Devlet'te yapılan müzakerelerden sonra Nafia Nezareti'nin belirttiği görüşün uygun olduğu, bu bağlamda Hüdavendigar vilayeti dâhilinde dikilecek direk masraflarının mahalli mal sandıklarından ve zabtiye müşiriyeti idaresindeki mahaller masraflarının ise telgraf hasılatından karşılanmasının ve gereği için durumun Maliye ve Nafia Nezaretlerine bildirilmesi gerektiği kararlaştırıldı.¹²¹ Bununla birlikte bir süre sonra bu sefer inşaa masraflarının hangi vilayete ait olacağı sorunu ortaya çıktı.¹²² Bu sorun da yine önceki kararda olduğu gibi yapılacak masrafların mal sandıklarından karşılanması gerektiği kararlaştırıldı¹²³ ve gereği için Maliye ve Nafia Nezaretlerine bildirildi.¹²⁴

Bir taraftan yukarıdaki sorun hakkında merkezde bazı görüşmeler yapılırken; diğer taraftan Kastamonu üzerinden başkente uzatılan telgraf hattının kurulması faaliyetleri İnebolu kısmına kadar, Kastamonu Meclisi tarafından merkeze gönderilen 23 Ağustos 1868 tarihli bir mazbatadan anlaşıldığı kadarıyla bitirilmişti. Hatta İnebolu'lu Hacı Abdullahzade Hacı Mehmed Kaptan'ın evi 13 bin kuruşa satın alınarak telgraf merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştı.¹²⁵ Ayrıca 1868 yılının sonlarına doğru hem Tosya'dan İskilip'e uzatılan hat hem de Kastamonu'dan başkente kadar uzatılan hat bitirilip hizmete açılmıştı.¹²⁶ 1868 yılında hat Taşköprü'ye de uzatılmıştır ki bunun ayrıntılarına aşağıda değinilecektir. 1870 yılına gelindiğinde Kastamonu vilayeti ile bağlı livalarda toplamda 442 saat uzunluğunda telgraf hatları kurulumu gerçekleştirilmişti.¹²⁷ Bu miktar 1875 yılında

¹¹⁴ BOA, *İrade Şura-yı Devlet*, (BOA, İ.ŞD), 2/92, 5 (1), 27 N 1284 (22.01.1868).

¹¹⁵ BOA, *İrade Şura-yı Devlet*, (BOA, İ.ŞD), 2/92, 3 (1).

¹¹⁶ BOA, *İrade Şura-yı Devlet*, (BOA, İ.ŞD), 2/92, 2 (1).

¹¹⁷ BOA, *İrade Şura-yı Devlet*, (BOA, İ.ŞD), 2/92, 1 (1), 2 M 1285 (29.04.1868).

¹¹⁸ BOA, *İrade Şura-yı Devlet*, (BOA, İ.ŞD), 2/92, 9 (1), 14 M 1285 (07.05.1868).

¹¹⁹ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 417/43, 3 (1).

¹²⁰ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 417/43, 4 (1), 25 Ra 1285 (16.07.1868).

¹²¹ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 417/43, 2 (1), 24 R 1285 (14.08.1868).

¹²² BOA, *İrade Şura-yı Devlet*, (BOA, İ.ŞD), 11/518, 1 (1), 21 C 1285 (09.10.1868).

¹²³ BOA, *İrade Şura-yı Devlet*, (BOA, İ.ŞD), 11/518, 4 (1), 17 B 1285 (03.11.1868).

¹²⁴ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 426/40, 1 (1), 25 B 1285 (11.11.1868).

¹²⁵ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 418/18, 1 (1).

¹²⁶ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 428/70, 2 (1), 14 B 1285 (20.11.1868).

¹²⁷ *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1287/1870, s. 88-90 arasındaki harita.

da aynıydı. Bu bağlamda Kastamonu vilayeti sınırları sahilinde toplam 442 saat uzunluğunda hat ve 467 saat uzunluğunda tel çekilmişti.¹²⁸

2.3. Sinop Telgraf Hattı

Kastamonu'dan bağlı kazalara ve başkente bu şekilde telgraf hatlarının uzatılması için faaliyetler yürütülürken Sinop livasına da 1868 yılı sonlarına direkt bir telgraf hattı çekilmesi için birtakım teşebbüslerde bulunuldu. Ancak burada Sinop'ta bir telgraf hattının varlığını ve bu telgraf hattının 32 saat uzaklıktaki Samsun'dan çekildiğini ve 1868 yılı başlarında hizmete açıldığını belirtmek gerekir.¹²⁹ Böyle bir hattın Sinop'a çekilmesi ile ilgili ilk teşebbüsler, 1865 yılı sonlarında olmuştu. Sinop Meclisi tarafından sadrazamlık makamına gönderilen umumi bir mazbatada, Samsun kolu ile birleştirilmek üzere telgraf hattının bir kolunun da Sinop'a çekilmesi istihdam edilmişti. Söz konusu mazbataya göre telgraf, devlet varidatlarının müzayedesinde olsun tüccar vesairece iletişimin sağlanmasında olsun büyük bir sürat ve kolaylık sağlayacaktı. Zaten böyle bir hat Sinop için zaruri idi. Çünkü Karadeniz'in ortasında önemli bir liman konumunda bulunan Sinop'ta, ecnebi taifesi ile konsololar bulunmaktaydı. Bu münasebetle kurulacak telgraf, herhangi bir müşkül durumda meydana gelecek sorunların halledilmesinde önemli bir araç olarak kullanılacaktı. Ayrıca çekilecek hat, özellikle Rusya'dan bu taraflara nakledilen tuz sandallarının yakalanması için sahil ve Samsun tarafları ile haberleşmenin seri bir şekilde yapılabilmesi adına da çok elzemdi.¹³⁰ Yapılan bir keşif ile Sinop'a çekilecek telgraf hattının maliyeti 17 bin 747 frank 50 santim olarak tespit edildi.¹³¹

Sinop sancağının bu ikna edici görünen gerekçeleri üzerine konu 1865 yılı sonlarında önce Maliye Nezareti'ne görüşülmek üzere havale edildi. Buna karşılık Maliye Nezareti, hattın inşasında hazineye düşen miktarın verilmesinin uygun olacağını kararlaştırdı.¹³² Durum Meclis-i Vâlâ'da da uygun görüldü¹³³ ve nihayet padişahın onayı ile hattın Samsun'dan Sinop'a uzatılmasına irade çıktı.¹³⁴ Fakat daha sonra hattın Sinop'a uzatılması, nedenini tespit edemediğimiz bazı sorunlar yüzünden ertelendi.¹³⁵ Neticede hat kurma faaliyetlerine 1867 yılında başlandı ve yukarıda da belirtildiği gibi 1868 yılında tamamlanarak hizmete açıldı.¹³⁶

Sinop'taki telgraf hattı hizmete açılmasına rağmen hattın Ankara ve Samsun üzerinden dolaşması nedeni ile önemli ve acele hallerde işlerin uzadığı görüldü. Bundan dolayı Kastamonu valisi Mehmed Reşid, 1868 yılının Kasım ayı sonlarına doğru merkeze bir tahrirat göndererek Kastamonu'dan Sinop'a doğrudan doğruya bir telgraf hattı çekilmesini istihdam etti. Hat eğer uzatılırsa Taşköprü ve Boyabad üzerinden uzatılacaktı ki bu hal, iki yer kaymakamlığı için de iyi olacaktı. Çünkü bu durum bahsi geçen iki yere de birer telgraf merkezi kurulacağı anlamına geliyordu. Esasında böyle bir istek 24 Eylül 1868 tarihinde de merkeze, vilayet idare meclisince iletilmiş; fakat henüz cevabı alınmamıştı. Mehmed Reşid'in bu tahriratına merkezden konunun şu anda görüşme aşamasında olduğu ve gelişme olduğunda vilayetlerine bildirileceği ifade edildi.¹³⁷

Neticede konu Şura-yı Devlet'te görüşüldü ve yapılan görüşmeler sonrasında Kastamonu'dan Sinop'a direkt bir hat çekilmesinin uygun olacağı kararlaştırıldı. Bu sayede Taşköprü ve Boyabat'ta da birer telgraf merkezi kurulacaktı. Bahsi geçen hat için Avrupa'dan getirilmesi gereken tel, porselen gibi malzemelerin masrafı 24 bin 304 frank idi. Ayrıca açılacak merkez memurlar ile çavuş vesair kimselerin aylık maaşları 4 bin 500 kuruştur ki bu miktar telgraf gelirlerinden karşılanacaktı.¹³⁸

Taşköprü hattı bitirildikten sonra Boyabad ile Sinop arasındaki telgraf hattının inşa faaliyetlerine başlandı ve 1869 yılının ikinci yarısından sonra Boyabad hattı da tamamlanarak hizmete açıldı. Boyabat'ta yapılan telgraf hattı için inşa edilen telgrafhane binası üç odadan oluşmakta olup halk tarafından 30 bin 500 kuruş yardım yapılmıştı.¹³⁹ Kastamonu'dan Sinop'a çekilen telgraf hattının uzunluğu 40 saat uzunluğundaydı. Ayrıca Sinop'tan Akçayşehir ve Düzce üzerinden Bolu'ya kadar da 18 saatlik bir telgraf hattı çekildi.¹⁴⁰

2.4. Kastamonu Telgrafhanesi Görevlileri ve Telgraf Ücretleri

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere Kastamonu vilayeti dâhilinde zamanla telgraf hatları çoğu yere ulaştırılmıştır. Bundan dolayı her bölgedeki telgrafhane idarelerinin sağlıklı ve ivedilikle yürütülmesi

¹²⁸ Bu bilgiler 1292/1875 tarihli Kastamonu vilayet salnamesinin en son sayfasında yer alan bir haritadan alınmıştır. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1292/1875.

¹²⁹ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 404/48, 2 (1), 6 Z 1284 (30.03.1868).

¹³⁰ BOA, *İrade Meclis-i Vala*, (BOA, İ.MVL), 547/24560, 2 (1), 17 C 1282 (07.11.1865).

¹³¹ BOA, *İrade Meclis-i Vala*, (BOA, İ.MVL), 547/24560, 1 (1).

¹³² BOA, *İrade Meclis-i Vala*, (BOA, İ.MVL), 547/24560, 3 (1), 22 Ş 1282 (10.01.1866).

¹³³ BOA, *İrade Meclis-i Vala*, (BOA, İ.MVL), 547/24560, 4 (1), 8 N 1282 (25.01.1866).

¹³⁴ BOA, *İrade Meclis-i Vala*, (BOA, İ.MVL), 547/24560, 5 (1), 16 N 1282 (02.02.1866).

¹³⁵ BOA, *Meclis-i Vala Evrakı*, (BOA, MVL), 722/105, 1 (1), 18 Ra 1283 (31.07.1866).

¹³⁶ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 404/48, 2 (1), 6 Z 1284 (30.03.1868).

¹³⁷ BOA, *Şura-yı Devlet Evrakı*, (BOA, ŞD), 1638/21, 1 (1), 4 Ş 1285 (20.11.1868).

¹³⁸ BOA, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*, (BOA, A.MKT.MHM), 431/6, 1 (1), 20 N 1285 (04.01.1869).

¹³⁹ BOA, *İrade Dahiliye*, (BOA, İ.DH), 598/41657, 2 (1), 10 Ca 1286 (18.08.1869).

¹⁴⁰ BOA, *Şura-yı Devlet Evrakı*, (BOA, ŞD), 1639/1, 3 (5), 29 Safer 1287 (31.05.1870).

**OSMANLI DEVLETİ'NDE ELEKTRİKLİ TELGRAF HABERLEŞMESİ VE SAĞLADIĞI
AVANTAJLAR ÇERÇEVESİNDE KASTAMONU EYALETİ'NDE İLK TELGRAF HATLARI
KURULUM FAALİYETLERİ (1864-1876)**

amacıyla uzman kimseler tayin edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede 1869 yılında Recai Efendi hala telgrafhane müdürlüğü görevini devam ettirmekteydi. Diğer görevlilerden telgraf müfettişi İzzet Efendi, müfettiş muavini Rıza Efendi, birinci muhabere memuru Hamid Efendi, ikinci muhabere memuru Said Efendi ve üçüncü muhabere memuru Şükrü Efendi idi.¹⁴¹ 1870 yılında telgraf müdürü değiştirilerek yerine Hasib Efendi tayin edildi. İzzet Efendi telgraf müfettişliği ve Rıza Efendi de müfettiş muavinliği görevini devam ettirdiler. Ayrıca telgrafhaneye bir de Karabet Efendi isimli biri ecnebi lisanı baş memuru olarak alındı. Telgrafhanenin diğer memurları da Rüşdü, Arif, Said, Şükrü, Ahmed ve Agob Efendiler idiler. Şakirdanı ise Andon ve Cemal Efendilerdi.¹⁴²

Vilayet dâhilinde ve civar yerlerde bulunan telgraf merkezlerinden birbirine çekilen telgrafnamelerin her 20 kelimesi için alınacak ücretler de farklıydı. Buna göre Bafra, Samsun, Amasya, Mecidözü ve Çorum'dan Kastamonu'ya çekilecek telgraf ücreti 15; İskilip ve Tosya'dan çekilecek telgraf ücreti ise 20 kuruş olarak tespit edilmişti. Yine Bafra, Samsun ve Amasya'dan Tosya'ya çekilecek telgrafın ücreti 15, Mecidözü, Çorum, Tosya ve Kastamonu'dan Tosya'ya çekilecek telgraf ücreti de 10 kuruş olarak tespit edilmişti. Son olarak Kastamonu'dan başkente çekilecek telgraf ücreti ise 30 kuruş olarak tespit edilmişti.¹⁴³

1870 yılında Rumeli'ye çekilecek telgraf ücretleri de belirlenmişti. Buna göre Kastamonu'dan Edirne'ye 30, Tuna'ya 40, Bosna'ya 50, Selanik'e 40, Yanya ve İşkodra'ya 40 kuruş olacaktı. Ayrıca İskenderiye ve Mısır gibi o civar yerlere telgraf ücreti frank üzerinden alınacak olup ücret olarak da 30 frank ve İran'a da 21 frank olarak belirlenmişti. 1870 yılında İstanbul'a çekilecek telgraf ücreti 30 kuruştan 25 kuruşa indirildi. Aydın'a çekilecek telgraf ücreti 30; Ankara'ya 15; Erzurum'a 30; Bağdat'a 40; Cezayir-i Bahr-i Sefid'e 15; Hüdavendigâr'a 15; Halep'e 30; Diyarbakir'e 30; Sivas'a 15; Suriye'ye 40; Trabzon'a 15 ve Konya'ya da 30 kuruş olarak tespit edilmişti.¹⁴⁴

Bu arada Kastamonu vilayetindeki telgrafhaneler, beş sınıfa ayrılmıştı. Buna göre birinci sınıf telgrafhane Kastamonu; ikinci sınıf telgrafhanesi Samsun; üçüncü sınıf telgrafhanesi Ereğli; dördüncü sınıf telgrafhaneleri Amasya, Çankırı, Sinop, Bartın, Bolu ve Akçaşehir ve beşinci sınıf telgrafhaneleri ise Kandıra, Zağferanbolu, Merzifon, Çorum ve Bafra olarak belirlenmişti. Görüldüğü üzere vilayet dâhilinde olmayan kimi yerler önem sırasına göre Kastamonu vilayeti dâhilinde sınıflara ayrılmaktadır. Bunun nedeni Amasya, Samsun, Çorum, Kandıra, Merzifon ve Bafra'nın telgraf hatlarının ve memurlarının Kastamonu vilayet müfettişliğinin idaresinde olmasından kaynaklanmaktaydı.¹⁴⁵ 1871 yılına gelindiğinde bu telgrafhanelerden Amasya, Akçaşehir, Kandıra, Zağferanbolu, Merzifon, Çorum ve Bafra telgrafhaneleri Kastamonu vilayeti müfettişliğinden çıkarıldı.¹⁴⁶ 1872 yılında Kastamonu ve Trabzon vilayetleri telgraf müfettişliği birleştirilerek müdürlüğüne Lebib Efendi, muavinliklerine ise Rıza ve Hasib Efendiler tayin edildi.¹⁴⁷

1875 yılına gelindiğinde ise Kastamonu müfettişliğine Lebib Efendi ve muavinliğine ise Hacı Şefik Efendi tayin edilmişti. Kastamonu telgraf ve posta müdürü olarak Hacı Şefik Efendi; birinci muhabere memurluğuna Resmi Efendi; ikinci muhabere memurluğuna Şükrü Efendi; üçüncü muhabere memurluğuna Hilmi Efendi; dördüncü muhabere memurluğuna Mazhar Efendi; beşinci muhabere memurluğuna Rıza Efendi; altıncı muhabere memurluğuna Cemal Efendi; yedinci muhabere memurluğuna Osman Efendi; lisan-ı ecnebi muhabere memurluğuna Edvar (veya Eduar) Efendi tayin edilmişti.¹⁴⁸ 1875 yılına kadar sadece yukarıda telgraflardan alınacak ücretlerden sadece başkente çekilecek telgraflardan beş kuruş daha zam yapılması dışında herhangi bir değişiklik olmamıştı. 1875 yılında açılan bütün telgrafhanelerde çalışan personel sayısı yüz otuz idi.¹⁴⁹

¹⁴¹ *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1286/1869, s. 64-66.

¹⁴² *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1287/1870, s. 88.

¹⁴³ *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1286/1869, s. 64-66.

¹⁴⁴ Bu bilgiler 1870 tarihli Kastamonu vilayet salnamesinde 88 ila 90 sayfaları arasında bulunan bir haritadan alınmıştır. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1287/1870.

¹⁴⁵ *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1287/1870, s. 88-90.

¹⁴⁶ *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1288/1871, s. 96.

¹⁴⁷ *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1289/1872, s. 112.

¹⁴⁸ *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1289/1872, s. 152-153.

¹⁴⁹ Bu bilgiler 1292/1875 tarihli Kastamonu vilayet salnamesinin en son sayfasında yer alan bir haritadan alınmıştır. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1292/1875.

SONUÇ

1830'lu yıllarda icat edilen elektrikli telgraf, ilk olarak 1840'lı yıllarda Baltimore-Washington arasında kurulmuştu. 19. yüzyılın ilk elektrikli telekomünikasyon aracı olarak kullanılan bu alet, gerek Amerika ve Avrupa'da gerekse Osmanlı ülkesinde ekonomik, toplumsal, güvenlik, siyasi, diplomasi, hukuksal, bilimsel dönüşüm ve işletme teknikleri açısından büyük dönüşümlere yol açmıştı. Fakat elektrikli telgraf hatlarının ülkenin her yerine uzatılması çalışmaları daha çok iç ve dış güvenliğin temin edilip merkezi otoritenin tesisi ile ülke ve halkın ticaret ve refahının artırılmasına yönelikti. Bu bağlamda Osmanlı Devleti de telgraf icat edildikten sonra telgraf hatlarını ülkenin pek çok bölgesine nakletme çabaları içerisinde bulundu.

Osmanlı Devleti'nde telgraf hatları kurulum faaliyetlerinin gerçekleştirildiği yerlerden biri de Kastamonu eyaletiydi. Eyalet dâhilindeki ilk telgraf hatları Bolu'ya bağlı Mudurnu kazasında kurulmuştu. Çünkü bu hat, Üsküdar'dan Basra'ya kadar uzatılması planlanan güzergâh üzerinde bulunmaktaydı. Hat, daha sonra Bolu'ya da nakledilip 1864 yılı ortalarından sonra haberleşmeye açıldı. Bolu'ya telgraf hatlarının nakledilmesi faaliyetleri sürerken yine Üsküdar-Basra arasında kurulan hattın Ankara üzerinden geçen kısmının Çankırı'ya oradan da Kastamonu'ya uzatılması faaliyetleri adına 1864 yılı ilk yarısında merkezi hükümet nezdinde bazı girişimlerde bulunuldu. Fakat bu girişimlerden olumlu bir netice elde edilemedi. Bu sebeple Kastamonu'ya Çankırı üzerinden telgraf hatlarının uzatılması 1867 yılına kadar ertelendi. 1867 yılı sonlarında bu hat da iletişime açıldı. Sinop telgraf hattına gelince burada 1868 yılı başlarında hizmete açılan ve Samsun üzerinden çekilmiş bir hat kullanılıyordu. Fakat hattın, Ankara ve Samsun üzerinden dolaşması önemli ve acele işlerde bazı sıkıntılarla karşılaşılmasına neden oluyordu. Bundan dolayı doğrudan Kastamonu üzerinden bir telgraf hattı uzatılması çalışmaları 1869 yılında tamamlanarak hizmete açıldı.

Bu makalenin en önemli bulgularından biri Kastamonu ve bağlı livalarında ilk telgraf hatlarının kurulum faaliyetlerinin, diğer pek çok yerde olduğu gibi merkezi otoritenin tesisi ile iç güvenliğin sağlanmasına yönelik olmasıydı. Bu çerçevede 1864 yılında telgraf hattının Kastamonu'ya çekilmesi için mutasarrıfın gerekçe olarak firarilerin ivedilikle yakalanmalarını göstermesi buna örnek olarak gösterilebilir. Makalenin önemli diğer bir bulgusu, telgrafın mali ve idari açıdan pek çok avantajlar sağlayacak olmasıydı. Nitekim Bolu Meclisince kaleme alınan bir mazbatada belirtildiğine göre çekilecek telgraf hatları sayesinde devlet gelirlerinin büyük çoğunluğunu oluşturan aşar ve rüsum ihalelerinin müzayedesini ile diğer önemli devlet muameleleri daha hızlı halledilecekti. Yine Sinop'a çekilecek telgraf hattı ile gerek devlet gelirlerinin müzayedesini gerekse önemli devlet meselelerinin halli daha da kolaylaşacaktı. Makalenin önemli bulgularından bir diğeri telgrafın diplomasiye olan katkısıydı. Zira 19. yüzyılda önemli bir liman kenti olan Sinop'ta pek çok konsolos bulunuyordu. Bu konsoloslar ile zaman zaman bazı meselelerden dolayı sorunlar yaşanıyordu. İşte bu sorunlar olduğunda telgraf yoluyla bölge yöneticilerine nasıl davranılacağı bildiriliyordu. Makalenin önemli bir diğer bulgusu da telgrafın kaçakçılığın önlenmesine yönelik bir vasıta olarak kullanılmasıydı. Mesela özellikle Rusya'dan Sinop taraflarına nakledilen tuz sandalları, sahil ve Samsun tarafları ile yapılan hızlı haberleşmeden faydalanılarak ivedilikle önlenmişti.

Burada son olarak telgraf hatları kurulum faaliyetlerinin devlet ve millet işbirliği çerçevesinde yürütüldüğünü ve halkın bu konuda önemli gayretler gösterdiğini belirtmek gerekir. Bu anlamda devlet tel ve porselen gibi masrafları halk da kalan kısımları karşılıyordu. Ayrıca halk yaptığı kimi hizmetleri ve harcadığı paraları hazineye terk etmişti. Bu bakımdan Bolu telgraf hattı kurulumu için halkın yapmış olduğu 20 bin 500 kuruş masrafı daha sonra hazineye terk etmesi bu kabildendi. Yine Kastamonu'da 25 bin 417,5 kuruşa mal olan ahır ve müştemilatıyla birlikte yedi odalı telgrafhane masrafları kimi servet sahiplerince karşılanmıştı. Bundan başka Boyabat'ta üç odalı olarak inşa edilen telgrafhane için halk 30 bin 500 kuruş yardımda bulunmuştu.

Telgraf hatları kurulum faaliyetleri esnasında bazı güçlüklerle de karşılaşıldı. Bu güçlükler daha çok farklı mülki sınırlar söz konusu olduğunda yaşandı. Örneğin Kastamonu'dan başkente doğrudan bir telgraf hattı uzatma faaliyetleri gerçekleştirilirken direklerin temin edilip dikilmesi işlemlerinin hangi mülki sınır dâhilindeki halk tarafından yapılacağı bir sorun teşkil etmişti. Bazen tellerin eksik kalması hattın belirlenen tarihten sonra bitirilmesine neden oluyordu.

**OSMANLI DEVLETİ'NDE ELEKTRİKLİ TELGRAF HABERLEŞMESİ VE SAĞLADIĞI
AVANTAJLAR ÇERÇEVESİNDE KASTAMONU EYALETİ'NDE İLK TELGRAF HATLARI
KURULUM FAALİYETLERİ (1864-1876)**

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Bab-ı Asaî Mektubi Kalemi* (BOA, A.MKT), 41/88.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Cevdet Dahiliye* (BOA, C.DH), 107/5304.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Cevdet Maliye* (BOA, C.ML), 254/10482; 524/21441.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı* (BOA, HR.MKT), 594/24.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Dahiliye* (BOA, İ.DH), 528/36489; 584/40642; 598/41657.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Hariciye* (BOA, İ.HR), 203/11653; 228/13355.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Meclis-i Mahsus* (BOA, İ.MMS), 16/686; 133/5692.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Meclis-i Vala* (BOA, İ.MVL), 469/21244; 516/23239; 547/24560.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Şura-yı Devlet* (BOA, İ.ŞD), 2/92; 11/518; 18/773; 19/781; 21/873; 21/876.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Maliye Masarifat Defterleri* (BOA, ML.MSF.d), 6593/1.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Meclis-i Vala Evrakı* (BOA, MVL), 547/24560; 652/100; 671/82; 680/49; 681/51; 687/81; 722/105; 735/91; 1055/10; 1055/20.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı* (BOA, A.MKT.MHM), 221/73; 247/58; 277/58; 295/21; 301/83; 306/43; 306/82; 388/43; 404/48; 417/43; 418/18; 426/40; 428/70; 431/6; 436/3.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Şura-yı Devlet Evrakı* (BOA, ŞD), 1638/21; 1639/1.

2. Resmi Yayınlar ve Gazeteler

- Takvim-i Vekayi*, Def'a, Defa 184, 239, 523, 559, 566, 574, 579, 580, 581, 582, 583, 585, 672, 758, 760, 875.
- Posta ve Telgraf Mecmuası*, Dersaadet, 1317, Numara: 1.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1263/1847.
- Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1286/1869, 1287/1870, 1288/1871, 1289/1872, 1292/1875.

3. Kitaplar, Makaleler, Tezler, Ansiklopedi Maddeleri

- AHBAB, Yakup, "İletişimde Yeni Dönem: Üsküp'te Telgraf", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 25-26, 2014/1-2, ss. 83-97.
- Bektaş, Yakup, "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880", *Technology and Culture*, Vol. 41, No. 4, 2000, pp. 669-696.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 2013.
- ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Der. Tülay Ercoşkun, Ülke Yönetimi, İmge Kitabevi, Ankara, 2017, ss. 29-43.
- ÇADIRCI, Musa, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu", *Tanzimat Sürecinde Türkiye Askerlik*, Der. Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, ss. 27-39.
- ÇELEBİ, Bahadır, *Osmanlı Devleti'nin Merkezileşmesinde Telgrafın Rolü: 1855-1909*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2020.
- DAVİSON, Roderic H., "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi" çev. Durdu Mehmet Burak, *OTAM*, S. 14, 2003, ss. 347-386.

Geçmişten Günümüze Posta, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

HACISALİHOĞLU, Neriman Ersoy, “Kırım Savaşında Haberleşme: Varna Telgraf Hattı Şebekesi”, *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Bildiriler, İstanbul, 2007, ss. 119-130.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul, 1981, ss. 123-132.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Menzil”, *TDVİA*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 159-161.

HAMLİN, Cyrus, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, çev. Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002.

HAMLİN, Cyrus, *Türkler Arasında*, Tercüme: Hasan Yüksel, Meydan Yayıncılık, İstanbul, 2011.

HOCHFELDER, David, *The Telegraph in America (1832-1920)*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2012.

KAÇAR, Mustafa, *Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1986.

KESKİN, Özkan - Sönmez Ali, “Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu’nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği”, *OTAM*, S. 25, 2009, 67-81.

NİCKLES, David Paull, “The United States’ with France in 1848 and 1870”, *The Johns Hopkins University Press and the Society for the History of Technology*, Vol. 40, January 1999, pp. 1-25.

NİCKLES, David Paull, *Under the Wire How the Telegraph Changed Diplomacy*, Harvard University Press, London, 2003.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.

ÖZKAYA, Yücel – Akyıldız, Ali, “Muhassıl”, *TDVİA*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 18-20.

RIF, Inge Van, ““A Living, Fleshy Bond”: The Electric Telegraph, Musical Thought, and Embodiment”, *19th-Century Music*, Vol. 39, No. 2, Fall, 2015, pp. 142-166.

SATICI, Emre, *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008

TÜRKMEN, Zekeriya, “Müşir”, *TDVİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul, 2006, ss. 160-161.

YATES, Joanne, “The Telegraph's Effect on Nineteenth Century Markets and Firms”, *Business and Economic History*, Second Series, Vol. 15, 1986, pp. 149-163.

YAZICI, Nesimi, “Osmanlı Telgrafında Dil Konusu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXVI, Ankara, 1983, ss. 751-764.

YAZICI, Nesimi, “Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, *OTAM*, S. 3, 1992, 333-377.

YAZICI, Nesimi, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 619-626.

OSMANLI DEVLETİ'NDE ELEKTRİKLİ TELGRAF HABERLEŞMESİ VE SAĞLADIĞI
AVANTAJLAR ÇERÇEVESİNDE KASTAMONU EYALETİ'NDE İLK TELGRAF HATLARI
KURULUM FAALİYETLERİ (1864-1876)

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 693-718.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.05.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 22.06.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

1876 OSMANLI-SIRP-KARADAĞ SAVAŞI'NDA RUS GÖNÜLLÜLER*

 10.53718/gttad.1294897

 AYŞE ÖZKAN**

ÖZ

Sırbistan'da Prens Milan Obrenoviç'in hükümranlılığı sırasında patlak veren Hersek İsyanı önemli sonuçlar doğurmuştur. Ağustos 1875'te Sırbistan'da iktidara savaş hükümeti gelmiştir ki bu savaşçı atmosferin bir sonucu idi. Liberaller savaş yanlısı iken, Sırp Prensi Milan Obrenoviç ve muhafazakârlar buna karşıydı. Sırbistan'ın Bosna-Hersek'teki yurttaşlarına yardım edip etmeyeceği ve Osmanlı Devleti ile savaşın olup olmayacağı esas sorunu oluşturmaktaydı. Nisan 1876'da Sırbistan'da hükümet değişmiş ve savaş taraftarı olan Liberaller iş başına gelmiştir. Stevça Mihailoviç hükümet reisi olurken, Yovan Ristiç ise dışişleri bakanı olmuştur. Ristiç kriz anlarında temkinli ve ılımlı olmasına rağmen Voyvodina liberallerinin baskısıyla cesurca hareket etmiştir. 13 Mayıs'ta Sırp Bakanlar Kurulu, Türkiye'deki kardeşlerinin kurtuluşuna yardım etmeye ve Türk İmparatorluğu'ndaki Sırp halkını mümkün olduğunca birleştirmeye karar vermiştir. Ancak önceliği her zaman kendi tahtını korumak olan Milan, Osmanlı Devleti'ne karşı direk bir saldırıdan çekinmiştir. Askeri durumun farkında olan ve yetersizliklerini bilen Milan kendi tahtının tehlikeye girmesiyle Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Sırp kaleden bulunan Osmanlı sancağını kesmiş ve Karadağ Prensi de Avrupa politikacılarını aldatmak için yine bu şekilde hareket etmiştir. Savaş ilanı Sırbistan ve Karadağ'da olduğu kadar, bu iki Slav ülkesinin koruyucusu olan Rusya'da da büyük heyecana yol açmıştır. Başkonsolos White, Lord Derby'ye gönderdiği yazısında bu savaşın birincil amacının Bosna'daki Hristiyan Sırp'ların özgürlüklerine kavuşturulması ve silahlı işgal yoluyla bu vilayette yeni bir düzen kurulması olduğunu belirtmiştir. Savaş ilanıyla birlikte Rus kiliseleri Sırp zaferi için dua etmeye başlamış ve Moskova metropoliti de Sırp ve Karadağlılara yardım için özel bir program düzenlemiştir.

13 Temmuz'da gerçekleşen bu özel ayini Moskova metropoliti, Sırp ve Karadağlı kuvvetlerin başarısına ithafen yapmıştır. Ancak bu girişimler St. Petersburg'daki metropolit tarafından tekrarlanmamıştır. Belgrad metropolitinin yayınladığı bir çağrı da din adamları vasıtasıyla dağıtılmıştır. Temmuz ayından önce yani savaş ilanından önce kilise tarafından toplanan paralar Slav Hayırsever Komiteleri kapsamındaki yardım fonları için en büyük gelir kaynağı idi. Son gelişmelerle birlikte bunlar daha büyük rakamlara ulaşmışlardır. Çernayef'e eskiden beri finansman sağlayan Khludov ve diğer Moskova milyonerleri de yardımda bulunmaya başlamışlardır. İmparatoru'nun himayesindeki Kızılhaç Sırbistan'da tıbbi çalışmalar yürütmeye başlarken, St. Petersburg sosyetesinden kadınlar da Tramvaylarda, vapurlarda ve yaptıkları ev ziyaretlerinde para toplamışlardır. Yüksek mevkideki Kontes Protasova ve Kontes Adlerberg de başkent sokaklarında para toplamaya çıkmışlardır. Çareviç ve karısı da yardımlara destek vermişlerdir. Kiliselerde Haçlı Seferi vaaz edilirken, Slav komitelerinin balosunda yurtsever konuşmalar yapılmıştır. Basın, General Çernayef'i yücelterek Rus gönüllülerine yardım için çağrıda bulunmuştur. İmparatoriçe Marie ve Veliaht Aleksandr da bu seferberlik hareketine desteklerini açıklamış ve aktif bir rol almışlardır. Rus Generali Çernayef, Sırp ordularının başkomutanı yapılmış ve Rusya'dan çok sayıda gönüllüye bu savaşa katılmıştır. Rusya'daki Panislavist komitelerinin de yoğun destek verdiği bu savaşta maddi ve manevi her türlü desteğe karşın Sırp savaşa yenilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Sırbistan, Rusya, Milan Obrenoviç, General Mihail Çernayef, Rus Gönüllüler.

* Bu araştırma, hazırlanan doktora tezinin ilgili bölümünün yeni kaynaklarla genişletilmiş şeklidir.

**Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çankırı/TÜRKİYE, E-Posta: zastava76@hotmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-5300-0627.

RUSSIAN VOLUNTEERS IN THE 1876 OTTOMAN-SERBIAN-MONTENEGRIN WAR

ABSTRACT

The Herzegovina Revolt, which broke out during the reign of Prince Milan Obrenovic in Serbia, had important results. In August 1875, the war government came to power in Serbia, which was a result of the warlike atmosphere. While the liberals were for the war, Serbian Prince Milan Obrenovic and the conservatives were against it. The main question was whether Serbia would help its citizens in Bosnia-Herzegovina and whether there would be a war with the Ottoman Empire. In April 1876, the government changed in Serbia and the liberals, who were pro-war, came to power. Stevča Mihailovic became head of government, while Yovan Ristic became foreign minister. Despite being cautious and moderate in times of crisis, Ristic acted bravely under pressure from the liberals of Vojvodina. On May 13, the Serbian Council of Ministers decided to help liberate their brothers in Turkey and unite the Serbian people in the Turkish Empire as much as possible. However, Milan, whose priority was always to protect its own throne, refrained from a direct attack against the Ottoman Empire. Being aware of the military situation and knowing its inadequacies, Milan declared war on the Ottoman Empire when its throne was in danger. The Serbs cut the Ottoman flag in the castle and the Prince of Montenegro acted in this way to deceive the European politicians. The declaration of war caused great excitement in Serbia and Montenegro as well as in Russia, the protector of these two Slavic countries. Consul General White, in his letter to Lord Derby, stated that the primary aim of this war was to liberate the Christian Serbs in Bosnia and to establish a new order in this province through armed occupation. With the declaration of war, Russian churches began to pray for Serbian victory and the Moscow metropolitan organized a special program to help Serbians and Montenegrins.

The Moscow metropolitan dedicated this special ceremony, which took place on July 13, to the success of the Serbian and Montenegrin forces. However, these initiatives It was not repeated by the metropolitan of St. Petersburg. A call issued by the Belgrade metropolitan was also distributed by the clergy. Funds raised by the church prior to the declaration of war in July were the major source of income for relief funds under Slavic Charitable Committees. With recent developments, these have reached even greater numbers. Khludov and other Moscow millionaires, who have been funding Chernayef for a long time, have also started to help. While the Red Cross, under the auspices of the Empress, began to conduct medical studies in Serbia, St. Petersburg society women also collected money on trams, ferries and home visits. The high-ranking Countess Protasova and Countess Adlerberg also went out to collect money on the streets of the capital. Tsarevich and his wife also supported the aid. While the Crusade was preached in the churches, patriotic speeches were made at the ball of the Slavic committees. The press praised General Chernayef and called for help to the Russian volunteers. Empress Marie and Crown Prince Alexander also expressed their support for this mobilization movement and took an active role. Russian General Chernayef was made the commander-in-chief of the Serbian armies and many volunteers from Russia participated in this war. Despite all kinds of material and moral support, the Serbs were defeated in this war, in which the Pan-Slavist committees in Russia also heavily supported.

Keywords: Serbia, Russia, Milan Obrenovich, General Mikhail Cherniaev, Russian Volunteers.

GİRİŞ

13 Nisan 1875'te Hersek sancağına bağlı Nevesin kazası köyleri reyasından olan 160 kişi verginin ağırlığı, mültezim ve memurların kendilerine kötü davrandığını öne sürerek Karadağ'a iltica etmişlerdir. Daha sonra tekrar memleketlerine dönen bu mülteciler kahraman gibi karşılanmışlar ve diğer Nevesinli köylüler de Osmanlı memurlarına karşı koymaya başlamışlardır. İsyanın tüm eyalete yayılması bir ay sürmüş ve Temmuz 1875'te Hersek'in büyük bir bölümü kargaşa içinde kalmıştır. İsyan siyasi bir nitelik kazanarak Büyük Güçlerin müdahalesine yol açmıştır. Ayrıca bu isyan Ortodoks Sırlara da sirayet etmiştir.¹ Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan isyanlarına dair imzasız bir layihaya göre de Sırbistan o tarihte henüz bir savaşa hazır değildi. Bulgaristan'da ise Bulgar komiteleri tarafından Filibe'deki Rusya Konsolosu Nayden ve Rusçuk Konsolosu Maşnin vasıtasıyla, Hersek ihtilaline benzer bir şekilde Kızanlık, Eski Zağra, Hasköy ve Çeryan kazalarında bir isyan çıkartılmıştır. Zaten Rusya'da kurulan Slav komiteleri 15 yıldır Sırbistan'da ve Sırbistan havalisindeki Bulgar vilayetlerinde bir olay çıkarmak ümidiyle çok fazla çalışmakta ve para sarf etmekteydiler.² Bosna-Hersek'te meydana gelen ayaklanmalar Sırbistan ve Karadağ'da bir savaş eğiliminin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ağustos 1875'te Sırbistan'da iktidara savaş hükümeti gelmiştir ki bu savaşçı atmosferin bir sonucu idi.³ Liberaller savaş yanlısı iken, Sırp Prensi Milan Obrenoviç ve muhafazakârlar buna karşıydı. Sırbistan'ın Bosna-

¹ Ayşe Özkan, "Sırbistan'ın Bosna-Hersek Üzerindeki Emelleri ve Faaliyetleri (1878-1908)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, Nisan 2016, s. 854-855.

² BOA, Y.EE. 10/21 1327.R.06 (27.04.1909).

³ Dimitri'ye Djordjeviç, *Revolutions Nationales des peuples Balkaniques 1804-1914*, Belgrad 1965, s. 135.

Hersek'teki dindaşlarına yardım edip etmeyeceği ve Osmanlı Devleti ile savaşın olup olmayacağı esas sorunu oluşturmaktaydı.⁴ Üç İmparator İttifakı (Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan) Sırbistan ve Karadağ'ın her türlü eylemini engellemeye çalışsa da Rusya'nın resmi tutumunun aksine Slav yanlısı ortamlar Balkan Slavlarının özgürlüğe kavuşturulmasını tavsiye etmekteydiler. Ayrıca bir savaş çıkarsa Rusya'nın mecburen müdahale edeceğinin güvencesini vermekteydiler. Sırbistan'da Liberal savaş hükümetini Prens ve muhafazakârlar savaşa karşı koyarak devirmişlerdir. Onların amaçları Sırp kamuoyunu dahili reformlara çevirmektir.⁵ Genç muhafazakâr Lyubomir Kalyeviç'in kabinesi 4 Ekim 1875'te işbaşına gelmiştir. Ancak hangi hükümet iş başına gelirse gelsin uzun ömürlü olmayacağı anlaşılmış, prensin durumu da tehlikeye girmiştir. Prens Milan, Sırp ve Avusturya gazetelerinin aleyhinde oluşundan dolayı selefi Mihail gibi suikasta uğramaktan korkmuştur. Prens Milan ve müsteşarları savaş aleyhinde olmalarına rağmen Sırbistan'daki yoğun baskıya karşı koyamayacaklardır. Kasım 1875'te ve Şubat-Mart 1876'da Karadağ Prensi Nikola ile temaslarda bulunmak üzere görevliler gönderilecek ve birlikte savaşa girmek için harekete geçilecektir.⁶

1. Savaş Öncesi-Savaşın Ayak Sesleri

1876 yılının ilkbaharında Bosna-Hersek ayaklanması yeniden alevlenmiştir. Bu sırada Bulgaristan'da da Nisan ayaklanması çıkmıştır. Avusturya ilk fırsatta Bosna Hersek'i ilhak edecek gibi dururken, Rusya ise siyasetinin merkezini Bulgaristan toprakları üzerine taşımıştır. Sırbistan'da ise kamuoyu ve ordu savaş istemekteydi. Bundan dolayı savaş kabinesi yeniden iktidara getirilmişti.⁷ Savaş hazırlıkları için 12 milyonluk bir borç para alan Sırbistan, Karadağ ile 26 Mayıs'ta ittifak anlaşması imzalanmıştır. Ordunun başına da Rus Panslavist General Çernayef'i getirmiştir.⁸ Mayıs 1876'ya doğru Çernayef'in Sırp güçlerini yönetmeye başlaması Rus teşvikine işaret etmekteydi ve *Büyük Sırbistan* amacıyla Moskova Panislavizmi'nin patlak verdiğinin göstergesiydi.⁹ Aynı tarihlerde Osmanlı Devleti'nin Semlin Başkonsolosu Fizio Efendi, Viyana Büyükelçisi Arifi Paşa'ya gönderdiği raporunda Deligrad gemisinin 20 Mayıs 1876'da Kladova'ya, Negotin'e ve Vidin yakınlarındaki Sirvok'a gezici askeri değirmenlerin mühimmatını ve lokomotiflerini taşıdığını bildirmiştir. 20 Rus subayı, 2 Amerikalı ve birkaç İtalyan, Prusyalı, İsviçreli ve Avusturyalı Slavlar ve Eflak'tan bir Sırp'ın da hizmet için Belgrad'a geldiğini belirtmiştir. Ayrıca raporunda Savaş Bakanı Nikoliç' in sözlerine de yer vermiştir: "*15 gün içinde tamamen hazır olacaklar ancak ekinleri hasat etmeden önce Türkiye'den gelecek olan provokasyonlar dışında savaş ilan etmeyeceğiz. Türkiye'ye taviz vermesi için baskı yapacaklar ve ancak sonunda ve Avrupa'nın iradesine karşı silahlı ulusal haklarını talep edecekler. Türkiye yakında ekonomik olarak çökecek, Sırbistan ve çetelerinin sınır illere kaymasını izlemek zorunda kalacak*"¹⁰

Fizio Efendi ayrıca, uzun süre Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine Sırbistan'ın geçmesine yönelik Slav eğilimlerini hükümete bildirmekten onur duyduğunu halî hazırda Rus, Slav ve Sırp basını ve özellikle Novisad'daki *Zastava*'nın Türkiye'yi iki Sırp imparatorluğuna böldüğünü, Hersek, Bosna ve Yukarı Arnavutluk'un Karadağ prensinin emri altında, Bulgaristan ve tüm Rumeli ile İstanbul'un Prens Milan'ın emri altında olacağını bildirmiştir. O, Sırp ajanlarının Türkiye'nin her yerinde, Bulgaristan'da Arnavutluk'ta dolaştıklarını ve Bosna'nın Sırbistan'a ilhakını kolaylaştırmak için Makedonya'da Teselya'da Girit'te ve imparatorlukta sorun çıkarmak için ellerinden geleni yaptıklarını, Rus kuryeler ve devrimci delegelerinin, hem Bosna isyancılarından Bay Dugelatz'ın hem de Bulgaristan Bükreş merkez komitesinden Bay Maranelof'un bulunduğu Belgrad'da toplanarak, dünyanın her yerinden maceracılarla birlikte hareket etme konusunda çok maharetli olan Bay Ristiç'ten talimat almak için sık sık Belgrad'a geldiklerini belirtmiştir. Senatör Ranko Alimpiç'in, general yetkileriyle Drina tümeninin komutanlığına atandığını, *İstok*'¹¹un şimdi ayağa kalkmaya davet ettiğini, Belgrad Belediyesi'nin 12.000 gümüş dükânın yanı sıra, milislerin gıdası için Sırp hükümetine birkaç gün yeterli olabilecek un ve et verdiğini, Belgrad şehrinin savaş durumunda Sırbistan'ın bir milyon franklık büyük askeri kredisine katılacağını da eklemiştir. Fizio Efendi raporunun sonunda, partinin harekete geçmeye yönelik tüm tehditlerine rağmen en azından 1876 yılında, parasız ve müttefiksiz, Avrupa desteğinden yoksun olarak bu tür askeri hazırlıklarla Sırbistan'ın özerkliğini riske atmasının delilik olacağını belirtmiştir. Rusya'nın bile Marinoviç- Garaşanin partisine daha fazla güvendiğini çünkü içtenlikle savaş arayan birinin kendini gösterilerle bu şekilde hazırlamayacağını, Bab-ı Ali'yi taviz vermeye zorlamak amacıyla kışkırtılan Sırp'lar gibi Sırbistan'daki tüm tarafların birbirlerine karşı oldukları bu anda sözde muhafazakâr olan muhalefet

⁴ Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, IQ Yay., İstanbul 2011, s. 251.

⁵ Djordjeviç, *age*, s. 135, Sırbistan'daki partiler hakkında geniş bilgi için bkz. Ayşe Özkan, *Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na Sırp'lar (1878-1918)*, IQ Yay., İstanbul 2013, s. 29-33.

⁶ Özkan, *age*, s. 254.

⁷ Djordjeviç, *age*, s. 136.

⁸ Özkan, *age*, s. 267.

⁹ B. H. Sumner, *Russia and The Balkans 1870-1880*, Oxford at the Clarendon Press, 1937, s. 177.

¹⁰ BOA, HR.SYS. 160/5 22.05.1876.

¹¹ Ristiç liberallerinin siyasi gazetesidir. (1871-1881)

partisi gazetesinin savaşın veya Sırbistan'daki birliklerin işgaline yönelik herhangi bir provokasyonun tüm suçunu mevcut kabinenin üzerine attığını ifade etmiştir.¹²

Nisan 1876'da Sırbistan'da hükümet değişmiş ve savaş taraftarı olan Liberaller iş başına gelmiştir. Stevca Mihailoviç hükümet reisi olurken, Yovan Ristiç ise dışişleri bakanı olmuştur.¹³ Ristiç kriz anlarında temkinli ve ılımlı olmasına rağmen Voyvodina liberallerinin baskısıyla cesurca hareket etmiştir. 1876 baharında *Zastava*, "Sırbistan, Balkanlar'daki misyonunu gerçekleştirmek için mevcut fırsatı kullanmazsa geleceğini sonsuza dek kaybetmiş olacak" yazarken, Ristiç'in gazetesi *İstok* ise, "Yalnızca genişlemiş, güçlü bir Sırbistan bağımsız milli yaşam şartlarına sahip olacak. Bizim istediğimiz, Türkiye'deki Sırp halkının tek bir ulusal devlette birleşmesidir" diye yazmıştır.¹⁴ Ristiç'in planlarının özü hızlı ve kararlı hareket ederek, Bosna'nın Sırp ordusu tarafından acilen işgal edilmesi idi.¹⁵ 13 Mayıs'ta Sırp Bakanlar Kurulu "Türkiye'deki kardeşlerinin kurtuluşuna yardım etmeye ve Türk İmparatorluğu'ndaki Sırp halkını mümkün olduğunca birleştirmeye" karar verdi. Bosna ve Eski Sırbistan Sırbistan'a, Hersek ise Karadağ'a ilhak edilecekti. Rus Panslavlari, Sırbistan'ı savaşa girmeye çağırıyordu ve bunun Rusya'nın yararlanacağı genel bir Balkan yangını yaratacağını düşünüyorlardı. General M. G. Çernayef'in gazetesi *Russki Mir* Sırbistan'ın Balkan Piedmont'u¹⁶ olacağını ve Türk Slavlarını birleştireceğini açıklamıştır. Bir süre sonra da eski General Çernayef gizlice Belgrad'a gelmiş, Prens Milan tarafından Sırbistan Doğu ordusunun komutanı olarak atanmıştır. Çernayef "1876'da siyasi bağımsızlığı için savaşmak üzere Sırbistan'a gitmeye karar verdiğimde, Prenslığın hanedanıyla birlikte tüm Sırp ulusunun Piedmont'u olması gerektiğine ikna olmuştum" diyecektir.¹⁷ Bosna'dan Haydar Efendi de Rusya'nın Orta Asya ikinci komutanı General Çernayef'in Sırp Prensi Milan'ın himaye ve askeri hizmetine girerek Sırp askerini kumandaya memur olduğunu bildirmiştir. Sarayda bulunan konsolosların kendisinin evinde bulunduğu bir akşam Avusturya konsolosu ile zararlı meseleler üzerine sohbetleri sırasında onun Kont Andrassy'den aldığı mektupta devletin her ne şekilde ve sebebe bağlı ise Avusturya'da bulunan muhacirlerin Bosna'ya dönüşlerinin sağlanması için çalışılmasının lüzumunun anlaşıldığını söylediğini belirtmiştir.¹⁸

Fitzio Efendi yine Arifi Paşa'ya gönderdiği bir diğer raporunda isyanların her yerde teşvik edildiğini ve özellikle Belgrad ve Çetine'ye yönelerek oradan beslendiğini, Sırp basını ve özellikle Novisad şehrinde yayınlanan *Zastava* gazetesinin ve geçici hükümetin danışmanı olan Bay Lazar Costiç'in hep birlikte isyancılara Bosna Hersek'in Sırbistan ve Karadağ ile birliğini ilan etmeyi öğütlediklerini, böylece Prens Milan'a ve Prens Nikita (Nikola)'ya kendi lehlerine müdahale etmeleri için yasal hak sağlamış olacağını belirtmiştir. *Zastava* gazetesinin yazı işleri müdürü Bay Milatiç'in de Belgrad'da bulunduğunu ve bütün Sırbistan'da sıkı yönetim ilanının çok yakın olduğunu, bütün Sırbistan'ın imparatorluk ordularının Sırbistan'daki işgallerinin makul nedenlerinden çekinerek ve silahlanmasını tamamlayamadan, Krupp toplarından sağlayamadan ve Sırbistan'ın coğrafi konumunun Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü için arz ettiği önem ve Sırbistan'ın yatışmasının Avrupa'nın huzuru için önemli oluşumu göz önüne alarak, General Çernayef'in Sırbistan hükümetine en kısa zamanda sınırlardaki tahkimatları ve bilhassa Sırp garnizon ve topçu birliklerinden yoksun olan Miupi(?)¹⁹ ve Aleksinaç arasındaki tahkimatları toplarla takviye etmesini tavsiye ettiğini çünkü imparatorluk ordularının bir gecede ele geçirebileceklerini ve Aleksinaç, Kraguyevaç, Belgrad ve bütün Sırbistan'ı ele geçireceklerini ifade etmiştir. Sırbistan ordusunda terfiler olacağını, yerli ve yabancı subayların da bu orduda görev alacağını, Bay Oreškoviç'in Albay rütbesine yükseltileceğini, Bay Ristiç hükümetinin diktatörlüğü tarafından zorla Sırbistan halkına kabul ettirilen borç paraya rağmen bu teşebbüsün başını sağlayamamasından endişe edildiğini, Belgrad'daki ahali ve Sırbistan hükümetinin bütün Sırpların birleşmesi için 1,5 milyon frank borç istemekte ve bu parayı icra cezasını göze alarak 15 günde ödeyeceğini bildirmekte olduğunu eklemiştir. Gemilerle Viyana'dan Peşte'ye gelmiş olan ve Sırp güçlerine katılacak olan 60 işçi ile birlikte bir Sırp subayı ve aletler ve makinelerle dolu 60 sandığın Semlin polisi tarafından Belgrad'a geçişinin engellendiğini fakat diğer şeylerin Sırbistan'a nakledilmelerine ve silahlı çetelerin Bosna'ya ve Hırvatistan'a geçişlerine izin verildiğini, General Çernayef'in Prens Milan'a yivlerinden namlu dibine dönüştürülmüş toplar ve tüfeklerin hiçbir şey olmadığını, Krupp topları ve yeni buluş tüfekler olmaksızın çok iyi silahlanmış imparatorluk ordularına karşı savunma yapılamayacağını ve bu top ve tüfekleri sağlamakta acele etmesini, aksi halde çok risk altına girileceğini bildirmiştir.²⁰ İki gün sonraki raporunda ise Fitzio Efendi, Semlin belediye başkanının verdiği izinle 60 işçinin Belgrad'a girişi yaptığını, bir Belgrad milis müfrezesinin de 1 Haziran 1876'da Belgrad'a doğru yola çıkacağını ve bütün tümenin 10 Haziran günü Belgrad'dan alınan borcun

¹² BOA, HR.SYS. 160/5 22.05.1876.

¹³ Özkan, *age*, s. 264.

¹⁴ David MacKenzie, *Serbs and Russians*, New York 1996, s. 37.

¹⁵ R. G. D. Laffan, *The Serbs the Guardians of the Gate*, New York 1989, s. 53.

¹⁶ Piedmont-Sardinya Krallığı'nın İtalyan birliğini sağlaması gibi Sırbistan'ın da Güney Slavlarının birliğini sağlaması kastedilmektedir. MacKenzie, *age*, s. 58.

¹⁷ MacKenzie, *age*, s. 37.

¹⁸ BOA, A.MKT.UM. 1470/87 1293.Ca.09 (02.06.1876).

¹⁹ Mrsolj-Moravac?

²⁰ BOA, HR.SYS. 160/8 29.05.1876.

ödeneceği güne kadar hareket edeceğini, bu borç dolayısıyla Rusya'nın emri altında moratoryum ilan edildiğini, Prens Milan'ın Bab-ı Ali'nin değil de Rusya'nın emrinde imiş gibi olduğunu, bu sadakatsizliğinin hesabını vereceğini bilmediğini ve bir fermanla azledileceğinin farkında olmadığını belirtmiştir.²¹

Sırbistan'dan başka Karadağ da 1875 yılından itibaren savaş hazırlıklarına başlamıştır. Bunu Viyana gazetelerinden yaptığı tercümelemlerle *Vakit* gazetesi okuyucularına duyurmuştur. Bu haberde Karadağ hükümetinin 1,5 milyonluk borç almak üzere olduğu belirtilmiştir. Böyle büyük bir borcun gereksizliği vurgulanmış ve silah ve mühimmat için bu paranın alınacağı belirtilmiştir.²²

Bu olayları Bab-ı Ali takip etmiş ve 8 Haziran 1876'da birer telgrafla hem Sırbistan Prensi Milan, hem de Karadağ Prensi Nikola'ya seferberliklerinin sebebini sormuştur. Bu şiddetli ihtara²³ Sırp Prensi Milan şu şekilde cevap vermiştir:

“Geçen yıl Hersek'te ayaklanma patlak verdiğinde Sırbistan'da güçlü bir duygu zihinleri ele geçirmişti. İlk aylarda yetkililerimizin ihtiyatlılığı gerek Hersek kökenli gerekse Bosna'dan gelen ve Prenslığe yerleşmiş olan birçok kişiyi şaşırttı. O sırada Viyana'da bulunuyordum geri döner dönmez sınırın gözetimi için en ciddi önlemleri aldım. Böylelikle geçen son bahardan beri tek bir gönüllü bile prensliği çevreleyen illere girmek için sınırı geçemedi. Bununla birlikte Çerkes ve Arnavut başbozukların prensliğin topraklarındaki silahlı saldırıları bugüne kadar durmadı. Öyle ki hükümetim bunu sürekli olarak eyaletlerin genel hükümetlerine ve hatta Bab-ı Ali'ye meşru şikayetlerin konusu yapmak zorunda kaldı. Bu şikayetler imparatorluk hükümetini inceleme için Albay Faik Bey'i görevlendirmeye ve hükümete de bir delege göndermesi konusunda çağrıda bulunmaya zorladı. Bu çağrının ardından Albay Oreşkovîç bizim tarafımızdan atandı. Ekselanslarının gönderisinde bahsedilen saldırganlıkların çoktan başladığını teyit edecek olan bu komisyonun sonucunu güven içinde bekleyeceğim. Aynı şekilde ilk endişe verici söylentilerle sınıra tayin edilen birliklerimiz daha kıştan önce oraya geri çağırılmıştı. Bugün hiçbir yerde yıkım işlemlerinde çalışan işçiler dışında Sırp birliği yok. Buna rağmen Sırbistan'ı demirden bir daire içine alan Sırbistan'ın çevresine kadar uzanan bir ayaklanma karşısında ülkedeki tüm ticareti ve tüm sanayiye durduran endişeleri zihinlere sürekli zihinlerde sürekli yaşatan imparatorluk ordusu mevzilerinde kaldı.

Altı aydır, sınır ilçelerimizde ateş ve yağmalara müdahale eden disiplinsiz çetelerin silahlı saldırılarının imparatorluk ordusunu Sırbistan'a karşı tehditkâr tavrı karşısında ulusal meclis hükümetime ülkenin güvenliğini gözetmesi talimatını vermiş ve bunun için gerekli imkânları sağlamıştır. Ekselansları burada ülkenin savunması için yapılan askeri hazırlıkların gerçek ve tek anlamı bu şekildedir. Kendilerine sebep olan sebepler ile birlikte sona ereceklerdir. Bab-ı Ali ile olan ilişkisini veya imparatorluğun bütünlüğünü etkileyebilecek herhangi bir tasarımdan uzak başka hiçbir sebep ve amaçları yoktur. Bu bütünlüğün içinde Sırbistan gücünü sergileyebilmekte ve diğer yandan gönderinizden anlaşıldığı üzere Sırbistan ile ilgili endişe verici söylentiler İstanbul'da güven bulmaktadır.

Bab-ı Ali'ye gerekli tüm açıklamaları yapacak özel bir delege göndermeye karar verdim. Bu delegenin görevi karşılıklı ilişkilerimizi tam bir güven temeline oturtmak için açık ve dürüst açıklama alışverişinde bulunarak imparatorluk hükümeti ile bir anlaşmaya varmak olacaktır. Elçim gecikmeden yola çıkacak ve İstanbul'daki ajanım aracılığıyla majestelerine bildireceğim.”²⁴

Bab-ı Ali'nin silahlanmalar hakkındaki istemiş olduğu izahat üzerine General Çernayef acele olarak Aleksinaç'a gitmiştir. Harekete geçmek için Rus generalin belirttiği Kosova Savaşı'nın 15 Haziran (28 Haziran) tarihli yıldönümü olan Vidovdan günü söz konusu olmuştur. Her ne kadar Fitzio Efendi, Rus konsolosunun Belgrad'a gelerek Prens Milan'a şimdilik sakin durmasını gizlice görüşerek tavsiye ettiğini bildirirse de milislerin büyük kısmı sınırlara doğru harekete geçmiştir. 80.000 Sırp ile civar vilayetleri Osmanlı İmparatorluğu'nun orduları gelmeden kolayca ele geçirecekleri söylenmeye başlanmıştır. İmparatorluk kuvvetlerinin büyük ölçüde sınırlarda yoğunlaşmış olması üzerine ihtilal komitesi ve yabancı lejyonlarla savaşan Sırbistan'ın işini kısa sürede görmek, Bosna-Hersek'te ve Türkiye'nin diğer vilayetlerinde ihtilal destekleyerek civar vilayetleri ele geçirmeye çalışan Sırp'ların kafasını kırmak gerektiğini, hemen her gün Belgrad komitelerinin Trieste'de olduğu gibi telgraf çektiklerini ve ayaklanmış vilayetlere seferler düzenleyip gönüllü götürdüklerini de Fitzio Efendi raporunda belirtmiştir. O, Sırbistan Prensi'nin elinden gelen bütün güçle Bab-ı Ali'ye engeller çıkaracağını ve bu engellemeleri Avusturya-Macaristan'ın Panslavik planlarını bozmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak ve paylaşmak için yapacağını bildirmiştir. Ayrıca Sırbistan metropoliteninin Rusya'ya kendi davaları için bu ülkeyi kazanmak amacıyla gideceğini, Sırbistan'ın büyümesiyle bir Rus savaşının olasılığını konuşacağını, Petersburg ve Moskova'daki köy komiteleri ile anlaşacağını ve bu girişimler için gereken para yardımının Türkiye'den Slavların azat olmaları için kullanılacağını da ifade etmiştir.²⁵ Sırbistan'da, 90.000 kişiden fazla adamın silah altına alındığını, Krupp topları ve her türlü askeri hazırlıkların yapılmış olduğunu da Belgrad'daki Avusturya konsolosuna bildirmiştir. Yine Sırp milis askerinin üçüncü sınıf redifini silah altına almışlardır. Hatta Osmanlı

²¹ BOA, HR.SYS. 160/9 31.05.1876.

²² İlhan Yerlikaya, “Sırp-Karadağ ve 93 Savaşı'nın Vakit Gazetesinde İşleniş”, *Askeri Tarih Bülteni*, S. 41, Ağustos 1996, s. 30.

²³ Özkan, *age*, s. 268.

²⁴ BOA, HR.SFR.1. 181/16 02.06.1876.

²⁵ BOA, HR.SYS. 160/12 12.06.1876.

Devleti tebaası olan, aileleri Osmanlı ülkesinde bulunan ve Sırbistan'da sadece iki üç aydır ikamet etmekte olan kişileri bu sınıfa dahil ederek askere almak istemişlerdir.²⁶ Bosna vilayetinden alınan bir telgrafta da Sırp'ların 15 yaşından 50 yaşına kadar silah kullanabileceklerin bir hafta içerisinde Şapse (Şabats?) kasabasına toplanmalarına dair Prenslikten emr ve ilan ettirildiği, Bosna'ya tecavüzlerinin Haziran başında olacağı, Brod civarında eşkiya ile yapılan bir savaşta öldürülen reisin Sırpça olarak üzerinde bulunan talimat tercümesinde de Haziran başında Sırp'ların tecavüzde bulunacağı yazılı olduğu bildirilmiştir.²⁷

Sırp'ların saldırıya hazırlanmaları hakkındaki söylentiler dolayısıyla Kont Andrassy ile Osmanlı Devleti'nin Viyana elçisi görüşmüştür. Kont Andrassy'nin Sırp'ların bu tavırlarından dolayı zihninin çok meşgul olduğu anlaşılmıştır.²⁸ Ayrıca Sadık Paşa da Avusturya elçisinin Sırp'lar saldırıya girişirlerse zararı kendilerine ait olacağını Sırp Prensliği'ne bildireceklerini Bab-ı Ali'ye tebliğ ettiğini ifade etmiştir.²⁹

Hal böyleyken Sırp Prensi Milan, bahsettiği delegeyi göndermemiştir. Delege yerine 22 Haziran 1876'da sert bir bildiri göndermiştir.³⁰ Prens Milan bu bir nevi ultiimatım şeklindeki bildirisinde Sırbistan sınırına doğru Bab-ı Ali'nin büyük bir askerî harekât yaparak Çerkes, Arnavut ve Kürtlerden oluşan başıbozuk güçlerine Sırbistan'ın yağmalattırılacağını belirtmiştir. Bu tehlikeden dolayı İstanbul'a delege göndermekten vazgeçtiğini bildirmiştir. Kendisinin doğrudan doğruya başvurmaya mecbur olduğunu da belirtmiştir. Hersek ve Bosna İhtilali'nden Sırbistan'ın menfaatlerinin zarar gördüğünü dolayısıyla Sırp'ların savaşmadığı halde savaşın tüm zararlı sonuçlarını gördüklerini, Sırp sınırını geçen Osmanlı askerinin kiliseleri soyup hayvanları zabt ederek geçtikleri yerleri yakıp, ahaliyi öldürdüğünü ifade ederek Bosna ve Hersek İhtilali'nin son bulması için de bölgede asayişin Sırp askerince sağlanmasını önermiştir. Bosna ve Hersek'in Sırp'larla aynı ırktan olduğunu bundan dolayı da Sırp askerini güzel karşılayacaklarını ifade etmiştir.³¹

Vakit gazetesi Prens Milan'ın ultiimatı ile ilgili bir devletin bir diğerine en son uyarı niteliğinde bir yazışması olan ultiimatı Sırp'ların kendilerini ne sanarak Osmanlı Devleti'ne yollayabildiklerini, Sırp ülkesinin Osmanlı'nın bir parçası olduğunu ve bir beylik olduğu için Bab-ı Ali'ye dilekçe, arzuhal, teşekkür name vb. şeyler gönderebilirse de iki devletin savaşa girmeden önce birbirine gönderdiği ultiimatı gönderemeyeceğini ifade etmiştir.³²

Sırp'ların Bab-ı Ali'nin yazdığı mektuba arabulucu ve uygun bir cevap yazdıktan başka bu konuda açıklama yapmak üzere İstanbul'a bir adam göndereceklerini beyan etmişken böyle birkaç günde tavır değişikliklerinin sebebinin ne olduğunu Sadık Paşa, Dük Decazes'e sormuş o da cevaben *"bunun için Belgrad'da bir sebep öne sürüldüğüne dair bilgisi olmayıp ancak kendi tahminince bunun sebebinin olsa olsa Lord Derby'nin kamarada Paris Antlaşması gereğince Osmanlı Devleti'nin kendi tebaasıyla olan anlaşmazlıklarına dışarıdan müdahale caiz olmayıp, kendilerine bırakmak lazım gelir"* şeklindeki beyanı üzerine ihtimal ki Sırp'lar *"mademki dışarıdan karışan olmayacaktır, Karadağ ve Bulgaristan ile birleşerek savaşırız"* gibi düşüncelere saptıklarını, bununla birlikte kendisinin Prens Milan'ı öğüt ve tehditten geri durmadığını" söylemiştir. İngiltere'nin Paris Elçisi Lord Blans(?) ise Sadık Paşa'ya bu konuda açık bir cevap vermemekle, Sırp'ların hallerini değiştirdiğini tasdikle beraber *"bunun sebebinin başka tarafta aramak lazım gelir ve bununla birlikte eğer onlar saldırıda bulunursa Osmanlı Devleti karşı koymaya muktedirdir zannedirim"* demiştir.³³ 14 Haziran 1876'da Lordlar Kamarası'nda Lord Derby kendisine Lord Delawer tarafından 1856 Paris Antlaşması'nın sürüp sürmeyeceğine dair sorulan soruya *"Paris Antlaşması'nın geçerliliğini koruduğunu ve Paris Antlaşması'nın öngördüğü garantinin Türk İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün garantisi olduğu"* cevabını vermiş ve Bab-ı Ali ve tebaası arasındaki kavgalarda taraf tutmanın imkansız olduğunu açıklamıştır.³⁴

Sırbistan, Karadağ ile 16 Haziran 1876 tarihinde bir anlaşmaya varmış ve Karadağ ordusunun Hersek'e, Sırbistan'ın ise Bosna, Sancak, Timok ve Niş'e saldırıya girişeceği kararlaştırılmıştı. Bulgaristan'daki ayaklanmanın Bosna-Hersek'teki ayaklanma ile paralel yürüyeceği ve Osmanlı cephesinin arka kısmını tehdit edeceği umut edilmişti.³⁵ Karadağ'ın savaşa meyil göstermesinden dolayı Sırp'lar ve Karadağlılar savunma ve saldırı ittifakı akdetmişlerdir. 23 Haziran 1876'da Bosna tarafından Sırp sınırına yakın olan İrişmovik (?) mevkiindeki ihtiyat askerleri üzerine Sırbistan'ın Ridal karakolundan gereksiz yere ateş açılmış ve böylece Sırp'ların isyan hevesleri anlaşılmıştır. Bu gibi hareketlerin engellenmesi Sırbistan Dışişleri Müdürlüğü'ne

²⁶ Özkan, *age*, s. 268.

²⁷ BOA, A.MKT.UM. 1472/ 93 1293.Ca.16 (09.06.1876).

²⁸ Özkan, *age*, s. 268.

²⁹ BOA, Y.EE. 44/ 32 1293.C.01 (23.06.1876).

³⁰ Özkan, *age*, s. 268.

³¹ BOA, HR.TO. 299/1 20.02.1877, Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap*, C.1, Yay. Haz. Tahir Galip Serhatlı, Selis Yayınları, İstanbul 2004, s. 305-310, Özkan, *age*, s. 269.

³² Özkan, *age*, s. 268-269.

³³ BOA, Y.EE. 44/32 1293.C.01 (23.06.1876).

³⁴ Yücel Özkaya, "1293 (1877-1878) Osmanlı-Rus Savaşı'nda Avrupa Devletlerinin Tutumu ve Bosna Hersek Olayı", *9. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, C. 2, Ankara 2006, s. 319.

³⁵ Djordjević, *age*, s. 136.

yazılmıştır.³⁶ Aynı tarihte Yenipazar Kumandanı Ferik Mehmed Ali Paşa da gönderdiği telgrafta Rusya'dan subay ve er olarak 600 kadar asker ve bir generalin Belgrad'a geldiğini, bütün nizamiye ve redif ile ihtiyat askerinin iki üç gün zarfında silah altına alınmasının prenslikten telgrafla emredildiğinin ve Yenipazar'dan firar eden asi ahalden Öziçe'de eşkiya cemiyeti kurularak hepsine silah dağıtıldığının Kratovo köylü olup geçende aman dileyen Nikola Lazaroviç'in ifadesi üzerine Yenivaroş Kaymakamlığı'ndan telgrafla bildirildiğini ifade etmiştir. Kolaşin Kaymakamlığı'ndan alınan telgrafta ise Karadağlıların Kolaşin ile Berane eşkiyasına önce verdikleri iğneli şeyhanelerin toplanmasından vazgeçerek aksine onlara dağıtılmak üzere Yukarı Vasovik'te bulunan Sodaniçe köyüne ve Kolaşin'den beş saat uzaklıktaki Livadika (?) kilisesine çokça silah ve cephane götürdükleri Kolaşin'deki casusun ifadesinden anlaşıldığı bildirilmiştir.³⁷ Macaristan'daki Blaski (?) şehrinde bulunan Slavlardan 400 kişi de belediye dairesine girip Avusturya İmparatoru'nun resmini indirip parçalamışlar ve kilise üzerine *Yaşasın Sırbistan* yazılı bayrak çekerek Sırbistan'a gelmişlerdir. Mehaç şehrinde dahi hükümet tarafından zabt edilen 10-14 sandık silahları yine Slavların zorla geri aldıkları ve Slavları ayaklandırmak üzere Mehaç hapishanesine memurların Belgrad hükümetiyle haberleşmesine dair evrakın tutulduğu ve Mehaç hükümetinin Slavların zabtı için asker istediği ve Avusturya'da olan Slavlar Sırbistan'a geçmekte olduğu gerçek haberlerden olmak üzere Vidin Mutasarrıflığı'ndan bildirilmiştir. Sırp prensinden iki gün önce de hudutlara çıkıp Belgrad'dan hareketi esnasında kaleden top atıldığı da yine Vidin Mutasarrıflığı'ndan bildirilmiştir.³⁸

Bütün bu gelişmeler esnasında Sırbistan Prensi Milan, İstanbul'daki kapı kethüdasına bir senelik bir vergi karşılığında Bosna idaresinin Sırbistan'a bırakılmasını rica etmek memuriyetini vermiş ve bir mektup göndermiştir. Görevli kişi Bab-ı Ali'ye gelerek mektubu okumuş ve Osmanlı Devleti'nin çağın gereklerine uygun hareketle tebaasının ihtiyaçlarına izin verme yoluna gitmeyip, küçücük şeyleri bile onlardan sakındığını, artık zamanı geçmiş bir şekilde hareket ettiği mektupta yazılmıştır. Ayrıca Sırlar her zaman sadık olsa da buna dikkat edilmeyip, Sırbistan'ı soğutma yolunda davranıldığı, Sırp milletinin kendi millettaşlarının felaket halini gördükçe kalbinin yaralandığı, Bosna ahalisinin de Sırbistan ahalisinin rahat ve asayişine gıpta ettikleri belirtilmiştir. Vergiye uygun bir miktar maktu meblağ eklenerek Bosna vilayeti idaresi Sırp hükümetine bırakılırsa, Osmanlı Devleti'nin oranın zor halinden kurtulacağı ve Bosna ve Sırbistan ahalisini de her türlü memnun edeceği ve şu andaki felaketleri ortadan kaldıracığı da eklenmiştir.³⁹

Bosna-Hersek ayaklanmasının başlangıcından Sırbistan ile Karadağ arasında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşın başlangıcına kadar olan bir yıl boyunca Gorçakov, ortaya çıkan krizin Bosna-Hersek'e özerklik verilerek çözülmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Andrassy ise buraların özerkliği fikrine dair çok yönlü basın, propaganda ve diplomatik karşı önlem geliştirmiştir. Bunu yapmasının sebebi böyle bir çözümün kendi planını imkânsız hale getirecek olmasıydı. O, Bab-ı Ali'nin bu vilayetleri kuvvetle pasifleştiremeyeceği veya reform yapamayacağı gösterilene kadar, meseleyi hafifletici reform önlemleriyle olabildiğince uzatmayı ve bir Hristiyan Avrupa gücünün müdahalesinin gerektiğini göstermeyi planlıyordu. Bu Avrupalı güç de Avusturya- Macaristan olmalıydı. Bu süre zarfında Andrassy, Avrupa diplomasisini ve kamuoyunu nüfusun içerdiği dini ve sosyal zıtlıklar nedeniyle Bosna-Hersek'in barışçıl kalkınmasının özerk bir yönetim veya Sırbistan ile Karadağ ortak yönetiminde mümkün olmadığını ikna etmeye çalışmıştır.⁴⁰

Sırbistan Prensi Milan, mektubundan sonra Osmanlı Devleti'nin cevabını beklemeden 1 Temmuz 1876'da halkına bir beyanname yayınlarak Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.⁴¹ Sırlar kalede bulunan Osmanlı sancağını kesmiş ve Karadağ Prensi de Avrupa politikacılarını aldatmak için yine bu şekilde hareket etmiştir.⁴² Prens Milan'ın beyannamesi ise şu şekildeydi:

“Sevgili Halkım,

Bosna ve Hersek'te bulunan kardeşlerimiz uğradıkları baskılar aleyhinde bir seneden beri isyan ettiler. Bunların sefaletleri ve perişan halleri daima üzüntümüzü icap edip geçen sene yeniden şikayete ayaklandıklarında da tarafımızdan Skupština meclisimizde isyan eden vilayetlerin haline kayıtsız kalamayacağız cihetle bunlar da ihtilali tamamen teskin için kuvvet ve iktidar çerçevesinde bir tedbir bulmaya çalışılacağını ve Sırbistan'ın bu vilayetler ile hem hudud bulunması cihetle kat ve kat vukua gelen ihtilalleri Hersek'ten ziyade bizce acı veren üzüntüyü ve bir takım zarar ve hasarı gerektirmesiyle bu fenalığa katiyen bir son vermek faydamız gereğince bulunduğunu beyan etmiştim. Fakat diğer taraftan Bab-ı Ali büyük devletler ile birleşerek hiçbir tarafın yardımı kabul edilmeyerek asayişin iadesine teşebbüs etmiş olduğundan büyük devletlerin kardeşlerimiz lehinde son süratle ettikleri bu vicdanlı teşebbüslerinin sabır ve yavaşlıkla beklemek görevimizden bulunmuştu. Fakat herhalde adı geçen ahali birkaç asırdan beri hasil ettikleri tecrübeler gereğince Bab-ı Ali'nin ihtilali yatıştırmak için kullandığı tedbirlere kendilerini çoğunlukla isyana

³⁶ ATASE, OSK Kutu:8 Gömlük:2/ 2-3-4, 11.04.1292 (23.06.1876).

³⁷ BOA, A.MKT.UM. 1476/57-2 1293.Ca.27 (20.06.1876).

³⁸ BOA, A.MKT.UM. 1479/23 1293.C.07 (30.06.1876).

³⁹ Özkan, *age*, s. 270-271.

⁴⁰ Vasily Popoviç, *Evropa i Srpsko Pitanje Periodu Oslobocenja 1804-1918*, Belgrad t.y.

⁴¹ Fehmi Nuza, “1293 (1877/1878) Osmanlı Rus Seferi II”, *Türk Kültürü*, S. 180, Ekim 1977, s. 733.

⁴² BOA, HR.TO. 330/19 03.07.1876.

1876 OSMANLI-SIRP-KARADAĞ SAVAŞINDA RUS GÖNÜLLÜLER

sevk eden suistimallerin tekrarının önlenmesi hakkında teminat vermediği cihetle güvenemediklerinden bu kahramanca savaşın Hersek'te şimdiye kadar devam ettiği gibi diğer her tarafta ve özellikle Bosna kıtasında dahi dehşet verir surette nüfusun katli ve bir takım vahşiliğin ardı arkası kesilmedi. Hududumuzun doğu tarafındaki şu fenalığın bitmesini beklerken diğer bir tarafına yakın bulunan Bulgaristan'da bir ihtilal daha çıkarak burası dahi asrımızda emsali görülmedik surette nüfus kırılıp tahrip edildi. Müslümanların taassubunun çoşan şiddeti kanlı savaş meydanlarından Türkistan Avrupa kıtasının her tarafına dahi İstanbul'da Muhammed dininin hamisi olanlar arasına bile sirayet edip Osmanlı ülkesi ahalisinin halince kesin bir tesir etmiştir. Açıklanmış hallere karşı asi eyaletlerde ihtilalin yakında teskini bekleneceğinden ve gelecekte de gittikçe emin olamadığımızdan Sırbistan'ın bir seneden beri bulunduğu zor durumdan çıkmasından artık ümit kesmişizdir.

.....

Kardeşler! Vatanperver huyunuza ve askeri faziletlerinize emniyetim mükemmel olduğu halde ben de sizinle gideceğim ve sizin önünüzde bulunacağım. Kardeşim yiğit Prens Nikola'nın kumandasında oldukları halde Karadağlı kardeşlerimiz ve pek çok sefalet ve perişanlık çekmiş olan Hersekliiler ve Bosnalılar da bizimle beraber savaşacaklardır. Cesur Bulgar kardeşlerimiz de bizi bekliyor...Rumların da savaş meydanından çok zaman ayrı kalmayacaklarını ümit ederim. Haydi benim şanlı kahraman bütün milletler hakkında adil olan Cenab-ı Hakk'ın ismine hakkaniyet ve hürriyet ve medeniyet namına ileri gidelim!"⁴³

Belgrad'da birliklerin sınırı geçmeye başladığı duyulur duyulmaz herkes kiliseye akın etmiştir. Yaveri Prense "ve gerçekten de efendim Belgrad'ı bildim bileli hiçbir zaman burada hayat bu denli durmadı ve kilise hiçbir zaman bu denli hayat dolu olmadı. Dünyada Tanrı'ya bu sabahkinden daha yürekten hiç dua edilmedi" diye yazmıştır. İbadetlerinin ardından öpüşmeler, tokalaşmalar olmuş, daha önce hiç konuşmamış olanlar bile birbirlerine sarılmıştı. İnsanlar birbirlerini "İyi şanslar! Tanrının izniyle" diyerek selamlamışlardır.⁴⁴ Sırp güçlerini Türk topraklarına yönlendiren Çernayef ise şunları söylemiştir: "Kutsal Slavdom fikri için savaşıyoruz. Özgürlük, Ortodoks haçı ve medeniyet için savaşıyoruz. Arkamızda Rusya duruyor... Yaşasın Slav fikri"⁴⁵

İngiltere'nin Belgrad Başkonsolosu White ise Lord Derby'ye gönderdiği 2 Temmuz tarihli telgrafında Prens Milan'ın önceki gece yayınlanan karargâh tarihli ilanının bir savaş ilanına eşdeğer nitelikte olduğunu belirtmiştir. Milan'ın bu ilanla Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ilkesine bağlılığını ilan ettiğini ancak aynı zamanda Karadağ Prensi ile birlikte başka bir Bulgar ayaklanması beklentisiyle Türkiye sınırını bir an önce geçme kararlılığını duyurduğunu, prenslik genelinde sıkıyönetim ilan edildiğini, Sırp birliklerinin çeşitli yönlerden geçme emri aldığına inanıldığından fiili silahlı çatışma haberlerinin beklendiğini de ifade etmiştir.⁴⁶

Aynı tarihte Konsolos White'dan daha önce İngiltere'nin İstanbul Elçisi Sir H. Elliot de Lord Derby'ye gönderdiği telgrafta Sırp'ların Niş'in doğusundaki Palanka'ya doğru otuz silahla sınırı geçtiklerini ve Karadağ prensinden de savaş ilan eden bir telgraf alındığı bildirilmiştir.⁴⁷ Yine aynı tarihte Ragusa'dan Bay Monson da Karadağ prensinin savaş ilan ettiğini ve sabah saat 6'da birliklerine katılmak üzere Çetine'den ayrıldığını gönderdiği telgrafta Lord Derby'e bildirmiştir.⁴⁸

Lord Derby, 1 Temmuz 1876'da Lord A. Loftus'a Dışişleri Bakanlığı'ndan gönderdiği yazıda ise Rusya büyükelçisinin o gün kendisini aradığını ve Türkiye ile Sırbistan arasında olası bir savaş çıkması durumunda İngiliz hükümetinin büyükelçisinin düşündüğü gibi katı ve mutlak bir müdahale etmeme politikasına bağlı kalıp kalmayacağını sorduğunu belirtmiştir. O, vaziyetin bu şekilde olduğunu ancak İngiliz hükümetinin diğer güçler tarafından farklı bir yol izlenmesi durumunda müdahaleden kaçınmaya devam etmek için hiçbir taahhütte bulunmadığının anlaşılması gerektiğini ifade ettiğini bildirmiştir.⁴⁹

Karadağ'ın savaş ilanını müteakiben Prens Nikola, komuta heyeti ve Rusya temsilcisi Jonin, Sırp Albay Belimorkoviç, Avusturya temsilcisi von Thoemmel ile İtalya düklerinden Vivaldi Paska ile birlikte Çetine ovasında toplanmış olan birliklerin yanına gitmiştir. Çetine'den birlikleriyle hareket eden Nikola 3 Temmuz 1876'da akşam saatlerinde Grahova'ya varmış ve birliklerine hitap etmiştir. Hitabetinde Karadağlıların cesaret ve kahramanlığından bahseden Nikola, Kosova Savaşı'nın intikamının alınacağını, Türklerin üzerine yürüdüğünü, atalarından miras kalan düşmanı yok edeceğini belirtmiştir.⁵⁰

⁴³ BOA, HR.TO. 330/19 03.07.1876.

⁴⁴ Slobodan Yovanoviç, *Vlada Milana Obrenoviça*, C. 2, Belgrad 1934, s. 35-36.

⁴⁵ MacKenzie, *age*, s. 38.

⁴⁶ *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print., The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876*, Part I, Series B, Vol. 2, General Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard, University Publications of Amerika, 1984, Doc. 363, s. 266.

⁴⁷ *British Documents...*, C. 2, Doc. 362, s. 266.

⁴⁸ *British Documents...*, C. 2, Doc. 361, s. 266.

⁴⁹ *British Documents...*, C. 2, Doc. 360, s. 266.

⁵⁰ Ali Gökçen Özdem, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi: 1830-1878*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2012, s. 198.

2. Savaşın Başlaması ve Gelişmesi

Savaş ilanı Sırbistan ve Karadağ'da olduğu kadar, bu iki Slav ülkesinin koruyucusu olan Rusya'da da büyük heyecana yol açmıştır.⁵¹ Başkonsolos White, Lord Derby'ye gönderdiği yazısında bu savaşın birincil amacının Bosna'daki Hristiyan Sırların özgürlüklerine kavuşturulması ve silahlı işgal yoluyla bu vilayette yeni bir düzen kurulması olduğunu belirtmiştir.⁵² *Sabah* gazetesi ise Sırların amacının Duşan zamanındaki *Büyük Sırbistan*'ı diriltmek, yani Bosna Hersek, Karadağ, Bulgaristan, Dalmaçya, Hırvatistan ve Macaristan'ın bir parçası ele geçirerek bir Slav Devleti kurmak olduğunu yazmıştır. Sırbistan'ın özerk bir prenslik olduğundan beri bu hülya ile yaşadığını özellikle Obrenoviç hanedanının bu hülyayı kendisinin gerçekleştirebileceğine inandığını, oysa bu hülyanın gerçekleşmesinin mümkün olmadığını çünkü Sırların bu emellerine ancak Osmanlı Devleti ve gayet kuvvetli başka devletlere karşı savaşarak onları yenerek ulaşabileceklerini, bunu yapabilmek için de kendi kuvvetlerinin yetersiz olduğunu belirtmiştir. Sırların mutlaka başka devlete güvenmek zorunda olduğunu, bu devletin Rusya olabileceğini fakat Rusya'nın büyük bir güney Slav devleti meydan gelmesine razı olmayıp, Sırlara yardım etmekten maksatları, Sırların bu hülyalarını gerçekleştirmelerini sağlamak değil, Osmanlı Devleti'nin başına birtakım gaileler açarak zayıf düşürmek ve günün birinde Belgrad kalesi üzerinde Rus bayrağını dalgalandırmak için olduğunu yazmıştır.

Sabah gazetesi Karadağlıların maksadının ise, Sırların hükmü altına girmek olmayıp, büyümek ve kendi başlarına devlet olarak Sırbistan'ı da kendi memleketlerine ilhak etmeye çalışmak olduğunu, kahramanlık iddiasındaki Karadağlıların Sırları hakir gördüğünü, Sırların da onları sevmediğini yazmıştır. Hersekliilerin ise ne Sırbistan ne Karadağ'a bağlanmak isteyip kendi başlarına ayrı bir prenslik kurmak sevdasında olduklarını, Bulgar komitesinin ise Bulgarları bir Sırp devletinin tabiiyeti altına sokmayı akıllarından bile geçirmediğini, Avusturya'daki Slavların da buradan ayrılarak öteki Slavlarla birlikte başka bir devlet kurmak hülyasında olduklarını ancak bunlar arasında da düşünce ayrılıkları olduğunu yazmıştır. Panislavizm komitesi ile ilgili ise bunların bir güney Slav devleti kurması, Sırbistan'ın büyümesi ve Bosnalılarla Bulgarların ayrı birer prenslik oluşturmalarını istemediklerini, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Slavların öteki vatandaşlarını yenerek kuvvet ve nüfuz kazanmalarını, aynı zamanda cahil ve medeniyetten mahrum kalmalarını istediklerini, sorgulamaksızın bir cihangir devletin boyunduruğu altına girmeye hazır bulunmalarından ibarettir yazarak bütün bu Slav kuvvetlerinin emellerinin birbirinin zıddı olduğunu, dolayısıyla Osmanlı Slavları vaktiyle Rumların başlarından geçen ve pişman oldukları gibi böyle hülyalara aldanmamalarını, Osmanlı Slavlarının gerçek menfaatlerinin diğer Slavlarla değil Osmanlı vatandaşlarıyla müşterek olduğunu belirtmiştir.⁵³

Vakit gazetesi ise savaş ilanına dair 3 Temmuz 1876 tarihli nüshasında bir müddettir devam eden gailenin bir müjdeyle sonuçlandığı, Sırlar ve Karadağlıların ordumuza saldırarak savaşı başlatmış olduklarını, 2 Temmuz sabahı resmi bir telgrafla 12.000 Sırp askerinin yanlarında üç batarya top olduğu halde Şehirköy'e, 20.000 Sırp askerinin ise üç batarya top ile Niş kalesine hücum ettiklerini yazmıştır. Karadağ Prensiği'nin de Bab-ı Ali'ye bir telgraf çektiğini ve "isyani ettim" diyeceği yerde "savaş ilan ettim" dediğini, saldırıların Osmanlı askerlerince püskürtüldüğünü belirtmiştir.⁵⁴ İngiltere'nin Saraybosna Konsolosu Holmes, Lord Derby'ye gönderdiği 4 Temmuz tarihli telgrafta başkomutanın Mostar'dan gelerek Sırbistan sınırına gönderilecek halkın genel silahlandırılmasını emrettiğini ve Niş'te Sırların püskürtüldüğünü yazmıştır.⁵⁵ Karadağlılar ise 5 Temmuz 1876'da Hersek sınırı içindeki Bileke (Bileçe)'nin 10 km doğusunda ordugah kurarak Hersek tarafından gelecek asileri beklemişlerdir. Katılımlar tamamlandıkça 9.000 düzensiz ve 11.000 düzenli birliklerden oluşan toplam 20.000 kişilik 30 tabur, 9 Temmuz 1876'da harekât planını değiştirerek Sırlarla buluşmaktan vazgeçmiş ve Mostar istikametine doğru harekâta başlamıştır.⁵⁶ Hersekli isyancılar Karadağ ordusuna katılıp, onların operasyonlarına eşlik ederken, Sırbistan'ın savaşa girmesi de Bosnalı isyancıları cesaretlendirmiştir. Böylece onlar Temmuz ayında Syeniça (Seniçe), Skuçani, Vakuf ve Kamengrad'ı kurtarmışlar, Temmuz başında da doğu Bosna ve güney batı Bosna'da Bosna'nın Sırbistan ile birleşme ilanı imzalanmıştır. Sırp askeri komutanlığı tarafından Bosna'ya Sırp ordusunun gelmesine kadar hareketi yönetmek ve güney ve güneybatı Bosna'da eylemleri eşgüdüm halinde tutmak amacıyla Albay Despotoviç gönderilmiştir. Bazı saldırılar düzenleyen Despotoviç kuzeye doğru püskürtülmüştür.⁵⁷ 14 Temmuz'a gelindiğinde Vidin, Yenipazar, Seniçe ve başka yerlerde imparatorluk birliklerinin başarılı olduğu çatışmalar yaşanmıştır. Bu bilgiyi Lord Derby'ye veren İstanbul Elçisi Sir H. Elliot, Gaçka'da Karadağlılara karşı ve kendi hudutlarına yakın bölgede Sırlara karşı bol miktarda kumanya, erzak ve tüfeklerin ele geçirilerek tam bir zafer kazanıldığını, Mitroviça ve Saraybosna

⁵¹ Özkan, *age*, s. 271.

⁵² *British Documents...*, C. 2, Doc. 438, s. 318.

⁵³ Bekir Sıtkı Baykal, "Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi (1876)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. 4, Eylül-Ekim 1948, s. 231-233.

⁵⁴ Yerlikaya, *agm*, s. 31.

⁵⁵ *British Documents...*, C. 2, Doc. 366, s. 267.

⁵⁶ Özdem, *agt*, s. 198.

⁵⁷ Djordjeviç, *age*, s. 136-137.

arasındaki iletişimin tekrar kurularak, sıkıntılardan arındırıldığını telgrafında belirtmiştir.⁵⁸ Oysaki Sırbistan Prensi Milan ordusuna yayınladığı savaş emrinde hedef olarak Ortaçağ Sırp İmparatorluğu'nun sınırlarını göstermiş ve Sırp kamuoyu da ordularının birkaç haftada İstanbul kapılarına dayanacağını öngörmüştü. Başkent'in Belgrad'dan Sofya veya Selanik'e taşınması da basında tartışmaya başlanmıştı. Ancak umulduğu gibi olmayacaktır.⁵⁹

Savaş ilanından sonra Çar II. Aleksandr ve Franz Josef, Reichstadt'da bir araya gelerek durumu görüşmüşlerdir. 8 Temmuz 1876'da da bir anlaşmaya varmışlardır.⁶⁰ Böylesi bir buluşmaya aslında mecbur kalmışlardı. Avusturya bu savaşla Balkanlar'ın statükosunun altüst olmasından, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlıklarını kazanmasıyla Bosna Hersek'in Rus nüfuzuna girecek olmasından endişeleniyordu. Çünkü böylece Avusturya Macaristan'ın yanı başında büyük bir Slav tehlikesi belirecekti ki bu kabul edilemez bir durumdu.

Rusya ise Avusturya'nın bu düşüncesini bilerek Avusturya'nın Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasından endişelenmekteydi. Bundan dolayı Avusturya'yı Balkanlarda tatmin etmedikçe kendisinin de rahat hareket edemeyeceğini görüyordu. Reichstadt'daki anlaşmayla öncelikle savaşa müdahale etmemeye karar verildi. Ancak Osmanlılar zafer kazanırsa müdahale ederek bu zaferden yararlanamaması kararlaştırıldı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti savaşı kaybederse ne olacağı sorun olmuştur. Bu konu Avusturya belgesinde Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i, Sırbistan'ın ise, Yenipazar ile Eski Sırbistan'ı alacağı, Rusya'nın da Besarabya ve kuzeydoğu Anadolu'ya yerleşeceği şeklinde yer almıştır. Rus belgesinde ise, Sırların ve Karadağlıların Bosna-Hersek'in bazı bölümlerini, Avusturyalıların, Osmanlı Hırvatistan'ı ile Avusturya sınırı yakınlarındaki Bosna topraklarını alacağı, Yunanistan'a Teselya ve Epir'in verileceği, Bulgaristan ve Rumeli'nin bağımsız devletler, İstanbul'un da serbest şehir olacağı şeklinde belirtilmiştir.⁶¹

Savaş ilanı ile birlikte Rus kiliseleri Sırp zaferi için dua etmeye başlamış ve Moskova metropoliti de Sırp ve Karadağlılara yardım için özel bir program düzenlemiştir.⁶² 13 Temmuz'da gerçekleşen bu özel ayini Moskova metropoliti, Sırp ve Karadağlı kuvvetlerin başarısına ithafen yapmıştır. Ancak bu girişimler St. Petersburg'daki metropolit tarafından tekrarlanmamıştır. Belgrad metropolitinin yayınladığı bir çağrı da din adamları vasıtasıyla halka duyurulmuştur. Temmuz ayından önce yani savaş ilanından önce kilise tarafından toplanan paralar Slav Hayırsever Komiteleri kapsamındaki yardım fonları için en büyük gelir kaynağı idi. Son gelişmelerle birlikte bunlar daha büyük rakamlara ulaşmışlardır. Çernayef'e eskiden beri finansman sağlayan Kızıllaç Sırbistan'da tıbbi çalışmalar yürütmeye başlarken, St. Petersburg sosyetesinden kadınlar da tramvaylarda, vapurlarda ve yaptıkları ev ziyaretlerinde para toplamışlardır. Yüksek mevkideki Kontes Protasova ve Kontes Adlerberg de başkent sokaklarında para toplamaya çıkmışlardır. Çareviç ve karısı da yardımlara destek vermişlerdir.⁶³ Kiliselerde Haçlı Seferi vaaz edilirken, Slav komitelerinin balosunda yurtsever konuşmalar yapılmıştır. Basın General Çernayef'i yücelterek Rus gönüllülerine yardım için çağrıda bulunmuştur. İmparatoriçe Marie ve Veliyaht Aleksandr da bu seferberlik hareketine desteklerini açıklamış ve aktif bir rol almışlardır. Rus tarihçi Tatisçev ise o günleri "*Bütün Rusya amaçlarının en yücesi için birleşti: Slav kardeşlerinin yardımına koşmak ve onların kurtuluşuna ortak olmak*" şeklinde belirtmiştir. Sonra bir diğer aşama olan gönüllü göndermeye geçilecektir.⁶⁴

Savaş ilanı Osmanlı kamuoyunda da büyük heyecana yol açmıştır. Her tarafta gösteriler yapılmaya ve gönüllü birlikleri kurulmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti halkın bu heyecanından memnun olmuş ve bunu savaşın olumlu sonuçlanacağına dair bir teminat olarak görmüştür ancak yabancı devletlerin müdahalesinin sonucu değiştirebileceğini bildiğinden kendi hareketlerinin doğruluğu ile ilgili kamuoyuna ve ilgili devletlere açıklayıcı bilgi vermeyi gerekli görmüştür. Öncelikle Sırlara bir beyanname yayınlamıştır.⁶⁵ Bu beyanname de:

"Dünyada evladının zararını isteyen baba yoktur. Bundan dolayı devletin Sırbistan'a asker ithalinden maksadı Sırbistan'ı ve ahalisini tahrip etmek için değildir. Ancak hiç sebep yokken bu kadar müddet rahat yaşayan halkı şu zararlara uğratanları ve silah ile devlete karşı duranları tedip içindir. Ehl-i ırz ve kendi halinde olan erkek ve kadın ve küçük ve büyük bütün ahali, devletin koruması altındadır. Osmanlı Devleti'nin Sırp milleti hakkında iyi niyetleri ve teveccühleri hiçbir zaman değişmedi ve değişmeyecektir. Devletin en büyük ümit ve arzusu birtakım fena adamların ve kendi menfaatleri için fenalık isteyenlerin Sırbistan içine yaptıkları karışıklıklarda ehl-i ırz ahalinin malen ve bedenlen bir zarara uğramaması ve memleketlerinin harap olmaması hususuyla kadınların ve çocukların ve ihtiyar ve biçarelerin himaye ve korunması

⁵⁸ *British Documents...*, C. 2, Doc. 378, s. 272.

⁵⁹ Özkan, *age*, s.271-272.

⁶⁰ Yuluğ Tekin Kurat, "1877-1878 Osmanlı- Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, C. XXVI, S. 103, Temmuz 1962, s. 580.

⁶¹ Özkan, *age*, s. 272.

⁶² Özkan, *age*, s. 273.

⁶³ B. H. Sumner, *Russia and The Balkans 1870-1880*, Oxford at the Clarendon Press, 1937, s. 187-188.

⁶⁴ Mihailo D. Stoyanoviç, *The Great Powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge University Press, 1968, s. 89-90.

⁶⁵ Özkan, *age*, s. 273-274.

meselesidir” demiştir.⁶⁶

Osmanlı Devleti diğer devletlere de Sırp ve Karadağ hükümetlerinin savaşa başlamalarının kendisini meşru müdafaya mecbur bıraktığını bir beyanname ile bildirmiştir. Bu beyanname de Sırp halkına duyurulmuştur.⁶⁷ Beyannamede o zamana kadar olan olayların kısa bir özeti yapılmış ve Sırbistan’ın Bab-ı Ali tarafından verilen Paris Antlaşması ile güvence altına alınan imtiyazlar ve muafiyetlerden doğan iyilikleri düşmanlık ilan ederek kaybettiği belirtilmiştir.⁶⁸

Osmanlı kuvvetleri beş birlik halinde teşkilatlanmıştır. Bunlardan üçü Sırbistan’a, ikisi de Karadağ’a karşı görevlendirilmiştir. Sırbistan’a görevlendirilen birlik Vidin, Niş ve Yenipazar dolaylarında bulunmaktaydı ve bu kuvvetler Vidin’de Osman Nuri Paşa, Niş’te Ahmet Eyüp Paşa, Yenipazar’da Ali Paşa ile Mehmet Ali Paşa komutasında idi. Karadağ’a görevlendirilen İşkodra kolordusu Derviş Paşa, Hersek kolordusu ise Mahmut Muhtar Paşa’nın komutasında bulunmaktaydı. Silah altındaki askerin sayısı 300.000 iken, başlarında Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa bulunmaktaydı.

Drina, Timok, İbar ve Güney orduları olarak dört birlik şeklinde teşkilatlanan Sırp ordusunun Drina yani Yenipazar fırkası General Ranko Alimpiç, İbar fırkası General Zack, Timok fırkası General Leschanin ve Güney fırkası ise Rus Generali Çernayef komutasında idi.⁶⁹ Bunlardan sayıca ve silahça en önemli olanı Güney ordusu idi.⁷⁰ Sırp kuvvetleri muntazam ve gönüllüler olarak 150.000 kişiydi ve başlarında Başkomutan Prens Milan bulunmaktaydı.⁷¹ Sırp ordusunda askerler 20 yaşından 50 yaşına kadar askeri hizmet ile görevli idiler.⁷² Karadağ kuvvetleri ise 40-50.000 civarında idi.

Savaş Vidin, Niş ve Yenipazar taraflarından Sırpın saldırıya geçmeleri ile başlamıştır. Vidin komutanı Osman Nuri Paşa Sırpı durdururken, Niş’te Süleyman Paşa ve Hafız Paşa kuvvetleri de Sırpı hudutları içine çekilmeye zorlamıştır. Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa’ya Belgrad üzerine yürümesi ve Sırpı barışa zorlaması konusunda emir verilmiştir. Çünkü hızlı davranılmaz ve Sırbistan perişan edilmezse devletlerin müdahalesi olacağından ve bir ateşkes teklif edileceğinden korkulmuştur, Abdülkerim Paşa Sırp büyük kuvvetlerinin toplandığı Aleksinaç’a kuvvetlerini iki koldan göndermiş ve burayı kuşatmıştır. Burası güçlü şekilde sağlamlaştırıldığından kuşatma uzamış, Sırpı Vidin, Niş ve Yenipazar bölgesine saldırmaya başlamışlardır. Ancak Müşir Derviş Paşa Sırpı hezimete uğratmıştır.⁷³ Sırpı savaşın ilk iki haftasında iki büyük başarısızlık yaşamıştır.⁷⁴

Karadağ savaşta kuvvetlerini kuzey ve güney ordusu şeklinde ikiye ayırmış ve biraz başarılı olmuşsa da onlarla yapılan savaşlardan kesin sonuç alınamamıştır. Gerilla savaşı yapan ve arazileri de buna müsait olan Karadağlıları klasik savaş usulleriyle yenmek mümkün olmamıştır. İki taraf da birkaç kez yenilgiye uğramış ancak bu yenilgiler savaşı durdurmaya veya sona erdirmeye yetmemiştir.⁷⁵

3. Rus Gönüllülerin Gelişi

Sırpın perişan olmasıyla Belgrad’a geldiğinde eline aldığı sigarayı muzaffer olarak İstanbul’a girdiği gün yakacağını iddia eden General Çernayef’in de havası sönmüştür. Böylece Sırbistan’a dışarıdan gelen eşkıya grupları gibi Sırp asker ve subayları da savaştan ve Sırbistan’dan kaçmaya başlamışlardır.⁷⁶ Para ve askerce çok zor durumda kalan Sırbistan’da bazı subay ve askerlerden cesaretini kaybedenler Avusturya ve Macaristan’a kaçmaya başlamışlardır. Ayrıca askerlik hizmetinden kurtulmak için parmak ve kollarını kesen erler çoğalmış ve bunlar ölüm cezasıyla tehdit edildikleri halde bunun bir faydası görülmemiştir. Askeri çevirip savaşa sevk etmek için kamçı yerine kılıç ve tabanca kullandıkları ve adamları tehdit ettikleri halde yine fayda sağlanamamıştır.⁷⁷ Bunun üzerine ahaliden evlerinde kalan az miktardaki kişiler de çağırılıp toplanmış ve Belgrad kırındaki Vraçatepesinde talim ettirilmeye başlanmıştır. Fakat kendilerine ne silah ne de elbise verilmemiş olduğundan bu şekilde savaşa sevk olunamayacakları ortaya çıkmıştır. Hükümet de gerekli elbise ve silahları nereden edineceğini bilmediğinden mecburen ahalinin elindeki silahları toplattırmaya karar vermiştir. Belgrad’da pek yaşlı ve pek genç adamlardan başka kimse kalmamıştır. Diğer insanlar politikaya asla önem vermeyerek bir ihtilal çıkışında yağma ve çalmayı düşünmeye başlamışlardır. Ahali için meydana gelen yenilgilerden ve

⁶⁶ ATASE, OSK Kutu:8 Gömlek:2 Belge:2/2-3-4, 11.04.1292 (23.06.1876), Ahmet Mithat Efendi, *age*, C.1, s. 302-305; Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap*, Haz. İdris Nebi Uysal, Dergah Yay., İstanbul 2013, s. 260-262.

⁶⁷ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, Haz. İ. Miroğlu, M. Derin, M. Halacoğlu, Ö. Akdaş, İstanbul 1979, s. 209.

⁶⁸ Ahmet Mithat Efendi, *age*, C.1, s. 310-314.

⁶⁹ Özkan, *age*, s. 274-275.

⁷⁰ Nuza, *agm*, s. 734.

⁷¹ Özkan, *age*, s. 275.

⁷² Ali Fitri, *92-93 Osmanlı-Sırp Seferi ve Hal-i Hazır Darü'l-Harekatı*, İstanbul 1328, s. 17.

⁷³ Özkan, *age*, s. 275-276.

⁷⁴ Yovanoviç, *age*, s. 38.

⁷⁵ Özkan, *age*, s. 276.

⁷⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *age*, s. 220.

⁷⁷ ATASE, OSK Kutu:8 Gömlek:2 Belge: 2 /2-3-4, 11.04.1292 (23.06.1876).

umdukları başarıların sağlanmamasından dolayı üzölmüşlerdir denemeyeceğini, en mest olanların bile gelecekten korkmakta ve var olan hali gayet tehlikeli görmekte olduklarından hükümetin savaşa mutlaka son vermesi için barışı desteklemeye başlamışlardır.⁷⁸ Başkonsolos White da Sırbistan'ın eğitimsiz rençberlerinin görünüşte askeri birlik oluşturmak için mükemmel bir kaynak olmalarına karşın ölkelerinde süregelen savaşlarda muharebe etmek için gerekli nitelikleri kazanamadıklarını ve savaş meydanında kahramanlık göstererek elde edecekleri zaferden çok, evlerini ve çiftliklerini düşündüklerini Lord Derby'ye yazdığı raporunda belirtmiştir.⁷⁹ *Sabah* gazetesi de *Golos* adlı bir Rus gazetesinden alıntı yaparak, Sırların savaş kuvvetinin güçlü olmadığını, askerlerinin tüfeklerinin aynı marka değil farklı markalarda olduğunu ve bunun da kullanım esnasında tehlikeli olacağını belirtmiştir. Piyadeleri cesur olsa da Sırların başında bilgili ve yetenekli komutanlar olmadığını, süvari birliklerinin yetersiz, topçularının deneyimsiz olduğunu yazan gazete Sırp ordularında askerlerin çoğunlukla çocuk ve ihtiyarlardan oluştuğunu belirtmiştir.⁸⁰

Mühimmat ve üniforma krizi yaşayan ayrıca birlikleri de çok yorulan, taze takviye kuvveti olmadığından hep aynı birliklerle savaşa katılan Sırbistan ordusu savaş uzadıkça takviye eksikliğinden sayıca azalarak nitelik olarak daha da kötüye gitmiştir.⁸¹ Böylece Sırp prensliği subay asker, para ve savaş mühimmatı bakımından takviye kuvvet almadıkça durumunu düzeltemeyeceğini anlamıştır. Sırbistan bir yandan düşmanca hareketlerin bırakılması ve bir yandan da Slav cemiyetlerinden para ve Rusya'dan subay ve asker getirtmenin çaresini aramaya başlamıştır. Sırbistan Dışişleri Müdürü Ristiç, Belgrad'daki Rusya konsolosu ile bir görüşme yaparak Rusya'dan subay, asker ve para istemiştir.⁸² Bu görüşmeden birkaç gün sonra konsolos Prenslığın isteklerinin kabul edildiğini resmen Ristiç'e bildirmiş ve böylece Moskova hazinesiyile kışlalarından çıkan para ve askerler Belgrad'a yağmaya başlamıştır. Her gün 20-30 Rus subayı ile erleri Belgrad'a ulaşmaya başlamışlardır. Rusya'dan yola çıkan bu askerlerin her birine 150 ruble harcırah verildiğinden Sırbistan'a geldiklerinde bir para talep etmemişlerdir. Memleketeyn görünüşte bunların kendi toprağından geçmemesine dikkat ediyor gibi görünse de bu bir gösterişten ibaret olup gerçekte geçişlerine yardım etmekteydi. O sıralarda Memleketeyn ile Rusya arasında askeri bir mukavele düzenlenerek Rusya, Osmanlı Devleti ile savaşırda Memleketeyn'in de düşman ile birlikte olacağı söylenmekteydi. Hatta Rusçuk civarındaki Bergos adasında Ulah askerleri ile Osmanlı erleri arasında meydana gelen bir olay Memleketeyn'in açıktan açığa düşmanlığına işaret etmiştir.⁸³ İngiltere'nin Petersburg Elçisi Lord Loftus da Lord Derby'e gönderdiği telgrafında Moskova'da Sırbistan lehine gösteri yapıldığını yazmıştır.⁸⁴

Belgrad'daki Rus Konsolos Kartsov'a gönderdiği mektupta Panislavist Aksakov, Moskova Slav Hayır Cemiyeti tarafından gönderilen silahların teslimatı hususunda General Fadayeve'e tam yetki verildiğini bildirmiştir. Ayrıca Aksakov Sırbistan'daki gönüllü Panislavistlere kendisini tam yetkili vekili olarak gösterebileceğini yazmış böylece Kartsov, Moskova Slav Hayır Komitesi başkanına vekalet etmiştir.⁸⁵ Aksakov ve Moskova'daki yandaşları çalışmalarını artırırken, hükümetin müdahalesi olmaksızın halka açık bir askere alma ofisi de kurmuşlardır. Moskova sokakları Slavların resmi üç rengi olan mavi, beyaz, kırmızı rozetlerle süslenirken, Moskova'daki kamp Sırbistan'a gönderilmek üzere subay toplamaya çalışan Slav komitesinin ajanları ile dolmuştur. Moskova Genel Valisi Prens Dolgorukov, Slavonik komitenin imzasıyla verilen ve Sırp ordusuna katılacaklarını belirten sertifikalı herkese vize vermekteydi. Demiryolu idaresi de ücretsiz bilet dağıtarak, bagaj ve erzakların ücretsiz taşımacılığını yapmaktaydı. Gönüllüleri taşıyan trenlerin kalkışı da basında övgülerle dolu methiyelerle yer almaktaydı.⁸⁶

Slavofiller otokratik rejimin destekçisi olduğundan Çar ve hükümet bu harekete kayıtsız kalmamıştır. Slav ideası uğruna yapılacak bir savaşın zorluklarının bilincinde olsa da hükümet Sırbistan'ı bırakmak istememiş ve ellerinden gelen yardımı yapmayı kabul etmişlerdir. Sırbistan'a gitmek isteyenlere izin vermişler ve gönüllülerin geçişinde kolaylık sağlamışlardır. Çar ordu manevralarından sonra muhafızlarına hitaben yaptığı konuşmada tüm gaye ve çabasının barışı korumak olduğunu ancak ölkenin onuru saldırıya uğradığında onu nasıl koruyup savunacağını da iyi bildiğini söyleyerek bu galeyanın üzerindeki etkilerini göstermiştir. Eylül başında Rus gönüllüler Sırbistan'a akın etmeye başlamıştır. Slav davası için savaşmaya gelenler arasında en yüksek sosyal statüden kimseler de bulunmaktaydı. Slav komiteleri sınırsızca para ve adam sevkıyatı yapmaktaydı. General Çernayef Sırbistan'da mutlak bir nüfuz elde ederken, Sırp Prensi ve hükümet onu son umut olarak görmekteydi.

⁷⁸ ATASE, OSK Kutu:9 Gömlek:45, Belge:45-2, 23.06.1292 (04.09.1876).

⁷⁹ *British Documents...*, C. 2, Doc. 438, s. 318.

⁸⁰ Sedat Bağırhan, *Osmanlı Basınında 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2008, s. 33-34.

⁸¹ Yovanoviç, *age*, s. 84.

⁸² Mahmud Celaleddin Paşa, *age*, s. 221.

⁸³ ATASE, OSK Kutu:8 Gömlek:2 Belge:2/2-3-4, 11.04.1292 (23.06.1876).

⁸⁴ Mithat Aydın, "Osmanlı- Sırp, Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, C.15, S. 15, 2004, s. 152.

⁸⁵ Özhan Kapıcı, *Osmanlı-Rus İlişkilerinde N. P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 525-526.

⁸⁶ Sumner, *age*, s. 188-189.

Rusya harekete geçene kadar mücadeleyi sürdürmek isteyen Çernayef⁸⁷ Slav komitelerinden de arkası kesilmeyen taleplerde bulunmaktaydı. Moskova komitesinden orada akşam dualarında doğru düzgün şarkı söyleyebilen kimse olmadığı için seyyar ve kilise bir koro isteyebilecek kadar ileri gitmişti. Eylül ayında Aksakov'a birliklerine kışlık giysiler sağlaması için yalvaran Çernayef, Türkler bir ay daha tutulabilirse zaferin kendilerinin olacağını belirtmişti ve Aksakov da Rus kaynaklardan Sırbistan için büyük bir özel kredi ayarlamayı başarmıştı.⁸⁸

Belgrad metropolitine ve Preense 80.000 altın ve Rusya konsolosunun ismine 5.000 altın gönderilirken bunun yanı sıra general, subay ve doktorlar da gönderilmiştir.⁸⁹ Gönüllülerin bazıları orduda subaydı ve bu ateşli kampanya basında ve çeşitli toplantılarda yer bulmuştur. “*Boje Tsarya Hrani (Tanrı Çarı korusun*” tezahüratları eşliğinde Belgrad ve Morava vadisine doğru yola çıkmışlardır.⁹⁰ Rusya imparatoriçesinin başkanlığı altındaki imdat komiteleri tarafından yaralı Sırlar için 26 doktor ve 28 hasta bakıcı Peşte üzerinden Belgrad'a gönderilmiştir. Üzerlerinde Kızılhaç işareti olan bu kişilere tarafsız sayılarak dokunulmaması, Osmanlı askerinin bunları gördüğünde iyi muamelede bulunması Vidin, Niş, Yenipazar, Mitroviçe ve Bosna komutanlıklarına bildirilmiştir.⁹¹ Hocabeğ'e gelerek Kalas'a giden Nazenin vapurunda da 150'den fazla Rusya subay ve gönüllülerinin bulunduğu ve vapur Sünne'ye geldiğinde bunların elbiselerini değiştirdikleri bildirilmiştir. İskeleye gönderilen özel memur da gerçekten vapurda o miktarda kişi olup, elbiselerinin her birinin bir türlü olarak içlerinde subay, doktor ve cerrah da bulunduğunu rapor etmiştir.⁹² Rus hükümetinin resmi ajanları gazete muhabiri ve hastane görevlisi kisvesi altında Sırbistan ve Karadağ'a savaşı sürdürmeleri için yardım eden emekli subaylara destek vermekte tereddüt etmemişlerdir.⁹³ Bu doktor ve cerrah elbiseleriyle geçenlerin çoğunun subay oldukları anlaşılmıştır. Hatta Rusya askerinin Moldovan kıyafetinde Memleketeyn treniyle her gün 50'şer 60'şar Sırbistan'a girişleri devam etmekte olup bunların asker oldukları da ayak atışlarından ve ayaklarında Rusya'ya mahsus çarık olmasından anlaşılmıştır. Ara sıra 5'er 10'ar nakledilen ve geçirilen sandıkların üzerinde de Kızılhaç işareti olmasından dolayı güya yaralıların tedavisi için kurulan özel cemiyet tarafından gönderilmiş eşya itibarı ile sandıkların muayene edilmediği fakat içlerinde silah ve cephane olduğuna şüphe duyulmadığı Bükreş'ten özel vasıta ile alınan sağlam bilgiden anlaşılmıştır. Memleketeyn Kamarası 2. Başkanı da 10-15 güne kadar 200.000 Rusya askerinin geleceğini sözlü olarak akranlarına beyan etmiş de bu söz “*Kazaklar dindaşlarına yardım için gönüllü gitmek istediklerinden yanlıştır*” diye değiştirilmek istenmiştir.⁹⁴ St. Petersburg Slav komitesi tarafından özel olarak teçhiz edilen 120 Don Kazak'ından oluşan bir müfrez de vardı.⁹⁵ Yine Teknof vapuruyla Rusyalı 23 subay geçmiş ve Avusturya'nın Fedrik vapurunda sivil elbiseli Rusyalı 8-10 subay ile 100'e yakın er olup, erlerden bazılarının üzerini değiştiremeyerek Rusya askeri kıyafetleriyle olduğu bizzat görülmüştür.⁹⁶ Bir süreden beri Hocabeğ yoluyla Kalas'a çıkıp oradan trenle karayoluyla Tuna üzerinden, deniz yoluyla Rusya'dan kıyafet değiştirerek akın akın subaylar ve gönüllü adıyla askerler ve cephaneler gelmekte olduğu bildirilmiş de ilk kez açıktan resmi elbise ile gidenler görülmüştür.⁹⁷ Dolayısıyla günlük olarak Eflak ve Avusturya yoluyla grup grup geçip Sırbistan'a giden Rusyalıların adedi ve sayısı pek çoğa ulaşmıştır.⁹⁸ Bu Rusya askerlerinin harcırahları verildikten başka dönüşlerinde de iki derece rütbe terfisi ve Rusya'da işleyecek maaşlarının verileceği, Sırbistan'da da ayrıca maaş verileceği araştırmalardan öğrenilmiştir.⁹⁹ Turnuseverin'e gelen 260 Rusya gönüllüsü Kladova yoluyla Sırbistan'a gitmiş ve General Nasolliki'nin de onlarla birlikte olduğu rivayet edilmiştir. Yine birer gün arayla 14, 30 ve 23 subay ve 100 Rusya gönüllüsü de Turnuseverin'e gelmişlerdir. Bunların hepsi Sırbistan'a Kladova yoluyla girmişlerdir.¹⁰⁰ Turnuseverin tüccar vekaletinden gelen telgrafta savaşın başından beri Sırbistan'a gitmek için gelen Rusya gönüllülerinin miktarının takriben 2500 kişi olup, bunların 200'ünün subay olduğunu bildirilmiştir. Ancak Sırbistan'dan gelen üç Bulgar, orada bulunan Rus gönüllülerin sayısının 400 subayla beraber 6500'e ulaştığını ifade etmiştir.¹⁰¹

Osmanlı Devleti'nin Berlin Elçisi Ethem Paşa, Dışişleri Bakanı Saffet Paşa'ya gönderdiği mektubunda, Almanya Dışişleri Bakanı ile görüşüğünü yazmıştır. Onun “*savaşın gaddar şekilde olmamasına dair emir gönderildiğini ve bu savaşlarda da Bulgaristan'da olan gaddar hareketler meydana gelmez*” diye konuşması

⁸⁷ Stoyanoviç, *age*, s. 90.

⁸⁸ MacKenzie, *age*, s. 240.

⁸⁹ Özkan, *age*, s. 277.

⁹⁰ Sumner, *age*, s. 189.

⁹¹ Özkan, *age*, s. 277.

⁹² BOA, HR.SYS. 1398/14 27.08.1876.

⁹³ *British Documents...*, C. 2, Doc. 364, s. 267.

⁹⁴ BOA, HR.SYS. 1412/2-14 27.07.1876.

⁹⁵ Sumner, *age*, s. 190.

⁹⁶ BOA, HR.TH. 21/32 30.09.1876.

⁹⁷ BOA, HR.SYS. 1412/2-13 27.07.1876.

⁹⁸ BOA, HR.TH. 21/32 30.09.1876, BOA, HR. SYS. 1412/2-22 27.07.1876.

⁹⁹ BOA, HR.SYS. 1412/2-41 27.07.1876.

¹⁰⁰ BOA, HR.TO. 517/2 13.09.1876.

¹⁰¹ BOA, HR.TO. 122/134 15.09.1876.

üzerine kendisinin “*savaşın dostane ve insaniyetle olmasını istiyoruz*” cevabına güldüğünü belirtmiştir. Askerlerimizin yaptığı hareketlerin ise gerçek olmadığını, Bab-ı Ali'nin doğru araştırmalarına göre Sırlar tarafından birçok köy, mabet ve okulun yakılıp yıkıldığını ve Yunanistan'ın birçok yerlerinde ahalisinin klefi¹⁰² olmayı şeref saydıkları gibi, Karadağ ve Sırbistan ahalisinin de hayduk yani haydut olmayı o derece şeref sayarak öğündüklerini, asla merhamet ve insaniyetleri olmadığını, bununla birlikte Bab-ı Ali tarafından esirlere güzel bakılması ve alınan yerlerin lüzumsuzca mahvedilmemesi ve yıkılmamasına dair kesin emir verildiğini söylediğini, bunun üzerine onun memnun olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³ Sırlar savaş esnasında Şehirköy, Ürgüp ve Kurşunlu'da köy ve kasaba halkına karşı kötü davranmışlardır. Halkın üzerine top ateşi açarak pek çoğunun ölümüne ve yaralanmasına yol açmışlardır. Yine Yenipazar kasabası halkına saldırarak eziyet ettikleri, hatta bu eziyeti Osmanlı ordusuyla birlikte hareket eden Hristiyan ahaliye karşı da yaptıkları, kendilerinin bu zulümden kurtarılmasını isteyen ve İstanbul'a Sadrazamlık makamına telgraf gönderen kişilerin yazdıklarından anlaşılmıştır.¹⁰⁴

Sırlar, yaptıkları saldırıların durdurulması ve Osmanlıların da Sırp topraklarına geçerek Aleksinaç'ı kuşatmalarıyla ümitsizliğe düşmüşlerdir. Prens Milan barışın sağlanması için büyük devletlerin yardımını almaya karar vermiş ve 24 Ağustos'ta altı devletin konsoloslarından Bab-ı Ali ile Sırbistan arasında aracılık yapmalarını istemiştir. Ayrıca bu barışa Karadağ'ın dahil edilmesini istemiş ve barış ve asayişin amacının tam olarak sağlanması için bunun gerekli olduğunu belirtmiştir.

Rusya'da ise kamuoyu aynı sıralarda Osmanlı Devleti aleyhinde olup, tehdit edici bir hale ulaşmıştır. Osmanlı zaferlerinden dolayı Slav taraftarları ve Ruslar çok üzülmuşlerdir.¹⁰⁵ Bu konuda Osmanlı Devleti'nin St. Petersburg Elçisi Kabuli Paşa, Dışişleri Bakanı Saffet Paşa'ya gönderdiği mektubunda Sırlar yenildikçe, Rusyalıların kendilerini tutamayıp alenen imparatoru ayıplamaya başladıklarını, gazetelerin de saçma sapan yazmaya cesaret ettiklerini, bu durumdan devlet memurlarının korkmaya başladığını ve gazetelerin dilini değiştirmeleri için çalıştıklarını belirtmiştir. Oradan istifasını vererek Sırbistan'a giden subayların dönecekleri zaman eski rütbelere mahrum kalacaklarının İmparator tarafından subaylara ifade edilmiş olduğunun gerçek suretle temin edildiğini, halkın ise buna kötü şekilde bakıp Avrupa'ya karşı alenen Sırların himayesi için Osmanlı Devleti ile savaşın lüzumunu pervasızca söylediklerini ifade etmiştir. Gerçi Prens Gorçakof'un “*halk ne söylerse söylesin, gazeteler ne yazarsa yazsın, devlet bildiği politikadan dönmez ve bu güdültülerin ehemmiyeti olamaz*” dediğini ama “*yalnız bu iş için değil ilerisi için de çok zararlı olacağını görenler teessüf etmektedirler*” diye yazmıştır. Ayrıca Belgrad'dan gelen telgraflarda güya bir orman içinde 20 kadar Sırp'ın yakılarak ağaçlara asılmış olduğunun yazıldığını, şimdi de böyle iftiralara kalkıştıklarını belirtmiştir.¹⁰⁶ Slav taraftarlarının ve Rusların çok üzgün olarak hazlarını Osmanlı Devleti'ne iftira ile aldıklarını belirten Kabuli Paşa, Prens Gorçakof'a gazetelerin iftiralarından şiddetli bir şikayette bulunduğunu, onun da gazetelerin hürriyetlerinden bahsederek, Rusya'da kamuoyunun Slavlar lehinde bulunduğunu saklayamayacağını belirttiğini soru-cevap şeklinde konuştuklarını sonra da zafer haberlerinin geldiğini belirtmiştir.¹⁰⁷ Kabuli Paşa Slav takımının kabinenin ve imparatorun bile aleyhinde buldukları belli olduğundan gazetelerin üç devlet ittifakını alenen beğenmeyerek hükümlü bu ittifakın yürüteni imparator bulunduğundan onun aleyhinde yürümeye kadar cesaret ettiklerini, bu halin Rusya'ca ileride belasının ortaya çıkacağı tahmin edildiğini, *Hemşehri* namında bir Rus gazetesinin bu üçlü ittifak hakkında fazlaca ileri gittiğinden yalnız sokaklarda satılmasını men etmekten başka hükümetçe hiç bir şey yapılmadığını belirtmiştir. Subayların özellikle Slavlar içinde ve Moskova eyaletinde bulunanların istifasını verip Sırbistan'a gitmekte olduklarını bunu bir süre imparatorun men etmek istediği fakat dayanamadığını söylediğini bunun doğruluğunun bilinmesinin zor olduğunu ancak politikacılar olan yerliler ve yabancıların bu inançta olduklarını, özellikle İngiltere ve Fransa elçilerince bunda şüphe olmadığını belirtmiştir. Moskova'dan gönüllü olarak hayli adamlar gittiğinin rivayet edildiğini, Hocabeğ'den top ve mühimmat gönderildiğini işittiğini, konsolosa bunun araştırılmasını defalarca yazdığını, onun da “*ben de işitiyorum fakat bir eser ve alameti görülmek mümkün olmadı*” cevabını verdiğini yazmıştır.¹⁰⁸ Kabuli Paşa yine General Çernayef'in Sırbistan'a gidişinden önce onun idaresi altında bulunduğu gibi hala dahi düşüncelerinin taraftarı ve Slav birliğinin neşredilme vasıtası olup Rusya politikası hakkındaki tavır ve ihtilalci dili ve zararlı aldatıcılığı sebebiyle üç defa ihtar ve tembihten sonra nüshalarının sokakta satılmasının men edildiğini, Rusya hükümetinin hoşgörüsünü suistimal eden gazetelerin neşriyatından kamuoyunca hasil olan büyük heyecandan

¹⁰² Yunanca hırsız anlamındadır. Özellikle Mora'nın Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra bu hakimiyete karşı çıkan dağ kabilelerinden bazıları Venediklilerle iş birliği içinde hayatlarını hem Türkleri hem Rumları soyarak sürdürürken, bazıları ise Osmanlı yönetimini kabul ederek armatolos olmayı seçmişlerdir. Ne var ki bölgenin coğrafyası nedeniyle bu klefleri tamamen kontrol altına almak mümkün olmamıştır. Ünsal Başak, “Yunanca Kaynaklara Göre Filhelen Taburu ve Peta Muharebesi”, *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, Mart 2023, 11(34), s.138.

¹⁰³ BOA, Y.EE. 44/13 1293.Ş.13 (02.09.1876).

¹⁰⁴ Naci Şahin, “XIX Yüzyıl Sonrasında Anadolu'ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 1, Haziran 2006, s. 65-66.

¹⁰⁵ Özkan, *age*, s. 278.

¹⁰⁶ BOA, Y.EE. 44/85 1293.Ş.16 (05.09.1876).

¹⁰⁷ BOA, Y.EE. 44/84 1293.Ş.11 (31.08.1876).

¹⁰⁸ BOA, Y.EE. 44/86 1294.Ş.21 (30.08.1877).

doğacak zararı şimdi anlamış olduğundan Belediye Başkanı General Trepof'un elçiliğe gelerek *Monde Russe* gazetesinin nasıl olduğunu beyanla ahaliyi ihtilale ve hükümeti fikirlerin galeyasının zararlı sonuçlarına uğratması muhtemel olan gazetelerin hareketlerini ayıpladığını ve Sırbistan'da telef olan Rusya subaylarının matem töreninde bulunmak bahanesiyle 100-150.000 kişi tarafından bazı gösteriler icra edileceğini ifade ettiğini belirtmiştir. Kendisinin de kamuoyunun daha çok galeyana gelirse sorumluluğun bizzat ona ait olacağını söylediğini, bunun üzerine Trepof'un haber evrakı ile diğer matbuatın geçici teftiş ve nezaret altına alınması için Varşova'da bulunan imparatora bir yazı göndermenin nasıl olacağını beyan ettiğini, Rusya gazetelerinin aleyhimize kullandıkları dilin yakında değişeceğini umduğunu belirtmiştir.¹⁰⁹ O sıralarda Moskova gerçekten de galeyan halindeydi. İngiltere'nin Petersburg Elçisi Lord Loftus, Moskova'da Sırbistan lehine gösteriler yapıldığını, 10.000 kişinin bir Grek kilisesi ve onun General Çernayef'e bağlı dini mensuplarını taşımakla görevli kimselerin ayrılışını seyretmek için demiryolunda toplandıklarını, daha sonra da hükümet binasına yürüyerek bir dini ilahi söylediklerini, memnuniyetsizlik ifadelerinin İmparator Aleksandr ve Slavlar adına kayıtsız kalan hükümete karşı olduğunu Lord Derby'ye yazmıştır.¹¹⁰

Gelişmeler bu yönde iken Osmanlı Devleti'nde hükümdar değişikliği olmuştur. 31 Ağustos 1876'da V. Murad tahttan indirilmiş, II. Abdülhamid tahta geçmiştir. 1 Eylül'de Türk kuvvetleri Morava vadisinde General Çernayef'i ikinci defa yenmiştir. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in tahta geçişi hayırlı bir olayla başlamıştır.¹¹¹

Prens Milan'ın savaşın tatili ve barış için aracılık istemiş olmasından İngiltere son derece memnun olmuştur. Savaş devam ederse büyük devletlerin işe karışacağına ve bunun sonuçlarının vahim olacağına, bu fırsatın kaybedilmemesine dair Sir Henry Elliot'u görevlendirmiştir. Bu konuda Lord Derby, Elliot'a gönderdiği yazılarda Bulgaristan olayları dolayısıyla İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne sempatisinin kaybolduğunu, İngiliz toplumunda öfke oluştuğunu, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşa girerse olabilecek Avrupa savaşını İngiltere'nin önleyemeyeceğini belirtmiştir. Mayıs 1876'daki Bulgar ayaklanmasının bastırılmasına dair hikayeler Temmuz 1876'da İngiliz gazetelerinde yer almış ve kamuoyunda Türk aleyhtarlığı oluşmuştu. Bu Türk düşmanlığının başını çeken de Liberallerin lideri Gladstone idi. Onun 6 Eylül 1876'da yayınladığı broşür Türklerin Avrupa'dan kovulması gerektiğini savunmaktaydı. İngilizlerin mütareke teklifi diğer büyük devletler tarafından da kabul görmüş ve devletlerin tarafsızlıkları sona ermiştir. Osmanlı Devleti ise Sırbistan ile büyük devletlerin aracılığı ile mütareke yapmayı reddetmiştir. Çünkü o Sırp Prensliği'ni kendi egemenliğinde saymaktaydı ve amacın mütarekeyle savaşın Osmanlı Devleti'ne kazanımlarını engellemek ve Sırbistan'ın Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin savaştan önceki hale getirmek olduğunu biliyordu. Sonrasında genel mecliste oybirliği ile barışın kabulüne karar verilmiştir. Büyük devletler de barışın şartlarının görüşülmesini mütarekenin ilanına bağlamak istemişlerdir. Ancak bu zaten reddedildiğinden kabulü mümkün olmamıştır. Asıl barış kararına kadar 10 gün süre belirlenmiş ve bu süre 13 Eylül'e kadar sınırlanmış, bu süre zarfında da Osmanlı askerinin gerekli ihtiyaçlarının sağlanması ve saldırıların ertelenmesi için emir verilmiştir. Karşıdan saldırı olmadıkça savunmada kalınması da istenmiş, Sırlar da kendilerine yapılan şiddetli uyarılardan dolayı korkuya kapılmış ve ölçülü harekete başlamışlardır. Nihayet 14 Eylül'de barış şartları tespit edilerek büyük devletlere bildirilmiştir. Sırp prensinin İstanbul'a gelmesi ve bağlılık arz etmesi, muhafızlığı Sırp prensinde olan fakat Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu 4 kaleye eskiden olduğu gibi Osmanlı askeri yerleştirilmesi, millet askerinin Sırbistan'da olmaması, asker sayısının 10.000'i geçmemesi, 2 bataryadan çok top olmaması, verilen 3 fermanın eksiklerinin tamamlanması ve fazladan konulanların iptali, savaş tazminatı ödenmezse faizinin vergiye eklenmesi, Osmanlı hükümetinin Belgrad-Niş demiryolunu kendi memurları ya da Osmanlı şirketi vasıtasıyla yapmaya hakkının olması belirlenen şartlardı.¹¹²

Bu şartlar Osmanlı kamuoyunun baskısı altında belirlenmişti. Çünkü o sırada Sırbistan aleyhine kamuoyunda müthiş bir galeyan vardı ve halk ancak Sırbistan'ın adının haritadan silinmesiyle ferahlayabilirdi.¹¹³

Karadağ'ın ise eski halinde kalması Bab-ı Ali'ce kararlaştırılmıştır. Bu şartlar kabul edilmesinden itibaren 24 saat zarfında düşmanlık bitirilecek, Prenslikle barış tesis edilecek ve Bab-ı Ali'nin bu yumuşaklığından her taraf yararlanacaktı. Ancak İngiltere şartları beğenmemiş ve diğer devletlerin aynı düşündüklerini bildirerek Sırbistan ve Karadağ'ın savaş öncesi hallerinin devamı ile Bosna ve Hersek'e özerklik verilmesi ve Bulgaristan'da da buradaki gibi özerklik olması şartlarını öne sürmüştür.

İngiltere'nin istekleri Osmanlı ordularının başarılarını olmamış gibi gösterdiğinden ve Bosna, Hersek, Bulgaristan'da Osmanlı egemenliğini zayıflattığından Osmanlı Devleti şartları reddetmeye karar vermiştir.

¹⁰⁹ BOA, HR.SYS. 1949/82 07.09.1876.

¹¹⁰ Aydın, agm, s. 152.

¹¹¹ Özkan, age, s. 279.

¹¹² Özkan, age, s. 279-281.

¹¹³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, s. 23.

Yabancı müdahalesine fırsat vermemek için de meşrutiyet idaresinin ilanına karar vermiş ve kararını da ilgili devletlere bildirmiştir.¹¹⁴

Tüm bu görüşmeler esnasında Sırlar, Osmanlı Devleti'nin şartlarını çok ağır bulup reddetmişlerdir. Prens Milan tarafından Sırbistan başkomutanlığına getirilen Rus Generali Çernayef de duruma tamamen hakim olarak, ülkedeki barış taraftarlarını sindirmiştir. Rus yardımlarından ve Avrupa devletlerinin de harekete geçmemelerinden cesaret alan Sırlarda ise savaş taraftarlığı galip gelmiştir.¹¹⁵ Rusya harekete geçinceye kadar mücadeleyi sürdürmek isteyen Çernayef 16 Eylül'de Prens Milan'ı Sırbistan Kralı ilan etmiş ve bunun silahlı çatışmaların sürmesi için yeterli olacağını düşünmüştür.¹¹⁶ General Çernayef 4 (16) Eylül'de Deligrad'dan Parakin (Paraçin) kaymakamı Bokişeviç'e çektiği telgrafta “ *Burada ve komşu yerlerde bulunan askerlerin gösterişli ve birleşik şekilde Sırp Beyi Milan Obrenoviç'i I. Kral Milan Obrenoviç unvanıyla Sırp Kralı ilan ettiklerini size tebliğ ederim*” diyerek bu konuda kral hazretlerine de bir telgraf çektiğini belirtmiştir. Bu ilan sırasında General Protiç'in, kendisinin ve başpapazın konuştuklarını ve dua edildiğini sonrasında askerlerin kral, kraliçe ve veliaht prensi iç ve dış düşmanlardan son nefese kadar koruyacaklarına yemin ettiklerini ifade etmiştir.¹¹⁷

Başkonsolos White, Prens Milan ve onun vekilinin bu bildiriye kendi onayının verilmediğini söylemek için karargâha Savaş Müdürü'nü gönderdiklerini belirtmiştir. Rus İmparatorluğu'nun da konseye “*bu bir delilik eylemidir*” çağrısını yapan bir telgraf gönderdiğini White, Lord Derby'ye gönderdiği telgrafta bildirmiştir.¹¹⁸ Osmanlı Devleti'nin Viyana Elçisi de Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta Prens Milan'ın asker tarafından ne kadar zorlanırsa ve ısrar edilirse edilsin yine kral unvanını kabul etmeyip reddedeceğinin ve bu niyetini icrada sebat edeceğinin Viyana'daki Sırp memuru tarafından Avusturya devletine bildirildiğini Avusturya Dışişleri Müsteşarı'nın kendisine ifade ettiğini bildirmiştir.¹¹⁹

Bir ordunun en üst komutasını üstlenecek bir adam olmayan Çernayef'i düşmanları Deligrad'da etrafi kalabalık bir kadroyla çevrili şekilde manifestolarla meşgul olan ve bu işi Milan'ı bağımsız bir Sırbistan'ın kralı ilan etmeye kadar vardırıran sıradan bir politikacı olarak tanımlamaktaydı. Kişisel olarak cesur ve dürüst bir insan olarak nitelenen Çernayef, Ruslar arasındaki eski askerler tarafından askerler ve köylülerce çok sevilen mükemmel bir komutan olarak tarif edilmiştir.¹²⁰

4. Savaşın Tekrar Başlaması ve Gönüllü Akını

Mütareke ve barış şartlarının görüşüldüğü sırada Sırbistan, ordularının noksanlarını tamamlamaya çalışmış, Rusya'dan küçük subay¹²¹, subay ve silah ile savaş malzemesi getirtilmiştir. Ayrıca savaş malzemesini sağlamaştırmışlar ve İngiltere ile büyük devletlerin Osmanlı Devleti aleyhine döndüğünü görünce 25 Eylül'de tekrar savaşa başlamışlardır.¹²²

Rusya'nın yardımlarına dair Osmanlı Devleti'nin St. Petersburg elçisi de Dışişleri Bakanlığı'na bir yazı göndermiştir. Slav komiteleri tarafından Sırbistan'a gönderilen gönüllüler ile nakdi yardımların hala devam ettiğini, bu gönüllülerin çoğunun günlük işlerde çalışan ve bazıları şan ve şöhret peşinde bir takım askeri subaylar da olup bunların öteden beri sefil şekilde vakit geçirdiklerini, gelecekte perişan bir hale uğrayacak olan ileri gelenlerden Komarov, Kont Mosin Poçkin, Kont Kotoviçin, Dimitrif, İsmailof, Tebkerof, Demçikov gibi hem güç hallerini örtmek ve hem de avanelerinin baskısından kurtulmak kastıyla gönüllü gruplarına sığınanlardan olduğunu belirtmiştir. 15'inin istifalarını vermiş subaylardan ve hepsi 30 kişiden oluşan bir grubun Petersburg'dan gittiklerini, bunların hepsine dönüşlerinde bir ziyafet çekilip, sefer masrafları namıyla ellerine 100 rubleden 200 rubleye kadar para verilmekte olduğu ve hepsinin günlük elbiseleriyle bulunduğu halde Varşova, Viyana ve Peşte yoluyla Belgrad'a gittiklerini, kendi araştırmalarına nazaran o güne kadar gönüllü yazılan büyük ve küçük subayların miktarının 400 veyahut 500'e ve erlerin dahi 1500'den 2000'e ulaştığını ifade etmiştir. İcraatların ve fesadın merkezinin Moskova şehri olduğunu, orada ahalinin hükümet konağında toplanıp Osmanlı Devleti ile savaşılmasını talep ederek bir takım gösteriler yaptıklarına dair bir haberin yayıldığını sonradan bu haberin tasdik edilmemiş ise de Moskova'nın Petersburg'dan fazla heyecan içinde bulunduğunun belli olduğunu, Moskova'ya bunu araştırmak için elçiliğin askeri ataşelerinden Kolağası Rasim Efendi'nin gönderildiğini bildirmiştir. Moskova şehri ahalsinin Slavların menfaatine olarak kışkırtma ve teşvikte

¹¹⁴ Özkan, *age*, s. 281-282.

¹¹⁵ Baykal, *agm*, s. 244-245.

¹¹⁶ Stoyanoviç, *age*, s. 90.

¹¹⁷ BOA, C.MTZ. 14/667 1293.Ş.15 (04.09.1876).

¹¹⁸ *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Diplomacy of the Powers, 1876-1878*, Part I, Series B, Vol. 3, General Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard, University Publications of Amerika, 1984, Doc. 59, s. 16.

¹¹⁹ BOA, HR.TO. 123/24 25.09.1876.

¹²⁰ Sumner, *age*, s. 190-191.

¹²¹ Astsubay

¹²² Karal, *age*, s. 23.

bulduklarını, Moskova ve Petersburg arasındaki rekabetin olduğunu, Moskova ahalisinin de Sırları bu derece desteklemesinin hükümete muhalefet etmek maksadına dayandığını yazmıştır.¹²³ Kabuli Paşa bir hafta sonraki yazısında ise, Kolağası Rasim Efendi'nin Petersburg'a döndüğünü, onun topladığı malumatın şimdiye değin kendisinin bildirdiği hususları doğruladığını, hemen her gün Sırbistan'a para ve gönüllü gönderildiğini, heyecanla gönüllü yazılmakta olduğunu, Rasim Efendi'nin gönüllü yazılan yere giderek aşağı seviye kişilerden olduklarını gördüğünü, bunlara her ev için 5 ruble verilmekte olduğunu ve gönüllü yazılır yazılmaz komite memurları marifetiyle takım takım Kişinev ve oradan da Yovakof adlı bir kişi vasıtasıyla Belgrad'a kadar gönderilmekte olduğunu araştırmıştır. Moskova'da 37 tahsilat komiseriyle biri asker yazmaya ve diğeri para toplamaya mahsus iki komite olup bu komitelerin şehrin en kalabalık yerlerinde daimi şekilde toplanmakta ve yerel memurların ise bunların faaliyetlerine göz yumarak ve belki de yardım ederek onları dağıtmak için nadiren müdahale etmekte olduklarını, Rasim Efendi'nin bu gönüllülerin miktarını 5000 tahmin ederek, Moskova'da yapılan gösteriye dair bir bilgi alamadığını belirtmiştir. Kendi araştırmasına göre Moskova'da imparatorun özel gününde yaklaşık 10.000 kişi toplanarak imparatoru tebrik ve Osmanlı ülkesinde bulunan Slavlara yardım edilmesini isteyen bir dilekçeyi valiye takdim etmek istemişlerse de polis tarafından dağıtılmış ve bu suretle Omladina cemiyetinin teşebbüslerinin sonuçsuz kaldığını, o sırada ahali tarafından gerek hükümet ve gerek imparatorun aleyhinde saldırılar ve tehditler olduğunu, bir süredir özellikle imparatorun Kırım'a gidişinden beri polisin bir kat daha gözetimini artırdığını, akşam saat 10'dan sonra meykenelerin(?) kapanmasını tembih ederek gazetelere de bazı ihtarlar gönderdiğini, düşmanlığın tatili üzerine Rus gazetelerinin dillerini değiştirdiğini çünkü Sırbistan'ın büsbütün harap ve perişan olduğunu düşündüklerinden barışın iadesi ve asayişini temenni ettiklerini belirtmiştir.¹²⁴ Kabuli Paşa Mösyö Giers ile olan mülakatında onun gönüllü yazılması hususunda ne hükümet ne de memurlar tarafından hiçbir şekilde teşvikte bulunulmadığını, Sırlara Rusya'da meyl ve muhabbetin açık olduğunu ve memurlardan çoğu Belgrad'a gitmek üzere istifalarını verdiklerini ve hükümetin bunları engellemeye muktedir olmadığı muhakkak ise de miktarların abartıldığını ve huduttaki Rusya konsoloslarından alınan malumata nazaran Sırbistan'a giden gönüllülerin adedinin 1500'ü geçmediğini, hükümetin subayların istifalarını kabul etmemeye çalışmış ise de kamuoyu tarafından sonradan vuku bulan baskı üzerine bunlardan bir kısmının istifalarını kabule mecbur olmuş olduğunu, gönüllülerin sadece Rusyalılardan ibaret olmayıp her bir millettendir olduğunu söylediğini belirtmiştir.¹²⁵ Yine Kabuli Paşa, Saffet Paşa'ya gönderdiği mektubunda Sırbistan'dan giden Rusyalıların adedinde abartı olduğunu, Rusyalıların taraftarlıklarında bu alemde kimsenin şüphesi olmasa da 15.000 kişi gitmiş olduğunu kabul etmemek gerektiğini bildirmiştir.

Ayrıca Sırbistan'a gitmek arzusundaki subayların istifasının bir süredir kabul edilmediğini, bunu Rusyalıların savaş olacağı hususuna isnat ettiklerini hatta imparatorun Livadya'dan döneceği ve Petersburg'a gelip askere savaşa hazır olmalarını ilan edeceğinin halk arasında söylenmekte ve oldukça söz anlar adamlar tarafından da işitilmekte olduğunu yazmıştır. Fakat kendisinin bunu Mösyö Giers'den sorduğunda asla malumatı olmadığını söylediği gibi arkadaşlarına da aynı şekilde söylediğini, eğer gerçekten imparator dönecekse ya bir savaş veyahut bir iç ihtilal korkusundan başka bir şeye isnat edilemeyeceğini, kendisinin dönüşünü beklemediğini bildirmiştir.¹²⁶ Aynı tarihlerde Peşte Konsolosluğu'ndan alınan bir yazıda da dost ve tarafsız bulunan Macaristan'dan Rusya gönüllüleri ve daha doğrusu Rusya askerinin hala geçtikleri, bunların miktarını araştırarak bir vasıtası olmadığını ancak abartıya dayanmayan ve halkın rivayetine itimat edildiği takdirde geçen hafta yalnız Peşte'den 400 ve Orşova'dan da 2000 Rusya gönüllüsünün geçtiğini bildirmiştir. Biraz malumat almak için Tuna vapur kumpanyası direktörlüğüne müracaat ettiğini, kumpanya direktörünün bu gönüllülerin içlerinden birçoğunun adı bilet aldıkları ve tam vapur parası verdikleri cihetle miktarlarını layıkıyla tayin edemediğini, bir de Sırbistan'da bulunan Rusya gönüllülerinin gerçek miktarı ve Adakalesi mustahfiz askerlerinin bir bölümüyle bu gönüllülerin birkaçı arasında Orşova'da vukua gelen hadiseye dair *Peşter Luid* (Pester Lloyd) gazetesinin yazdığı bir bendin bir kat daha malumat olunması için ekiyle takdim edildiğini belirtmiştir. Bosna kıtasının tamamen bastırılan ihtilalinin yeniden alevlendirmek üzere birçok Rusyalının Avusturya ve Macaristan'dan geçtiklerini Peşte'de bazı kimselerin kendisine haber verdiğini, her ne kadar bunun doğruluğunu temin edemese de Avusturya ve Macaristan memurlarının görmezden gelmesi sayesinde Sırbistan'da olduğu gibi Bosna kıtasında da karşımızda yakında bir Rusya ordusu göreceğimizin açık olduğunu, Tuna Vapurları Direktörü Mösyö Mokyazay'ın birçok tüccarın kendisine müracaatla kumpanya vapuruyla Belgrad'a 600 hayvanın nakli için söyletiğini ve 160 hayvandan ibaret olan birinci kafilenin 20 Eylül günü çıkarılacağını ifade ettiğini ifade etmiştir. Lom Palanka yakınında Akif vapuruyla Avusturya'nın Pensa vapuru arasında gerçekleşen çarpışma esnasında Pensa vapuru kaptanının Akif vapurundaki yolculara kendisinin kaptan olduğu vapura gelmelerini söylediğinde yolcular kaptanın davetini red ile yüzerek Vidin'e çıkamadıkları halde telef olmayı bir dost devlet sancağına sahip olup da Rusyalı taşıyan bir vapura binmeye tercih edeceklerini söylediklerini belirtmiştir.¹²⁷ Zaten Sırların Lozniçe ve Şabats taraflarına asker sevk etmekte oldukları gibi

¹²³ BOA, HR.SYS. 1236/52 14.09. 1876.

¹²⁴ BOA, HR.SYS. 1949/84 21.09.1876.

¹²⁵ BOA, HR.TO. 123/45 20.09.1876.

¹²⁶ BOA, Y.EE. 44/89 1294.N.25 03.10.1877.

¹²⁷ BOA, HR.TO. 330/55 18.09.1876.

beraberlerinde hazır bulunmak üzere 7-8.000 kadar eşkiya ve gönüllü toplamakta oldukları ve buna karşılık mevcut askerlerin yetersizliği eski Bosna Valisi İbrahim Paşa tarafından da bildirilmiştir. Bunun üzerine Bosna'da bulunan askeri kuvvetlerin artırılması için 8 tabur daha nizamiye askeri gönderilmesi kararlaştırılmıştır.¹²⁸

Aynı tarihlerde Memleketeyn'de olan Turnuseverin ve Hırşova kazalarına Vidin Mutasarrıfı tarafından gönderilen bir adamın getirdiği habere ve bilgiye göre Negotin'in arka taraflarında 20.000 Sırp askeri toplanıp bunlardan Zayçar askeri fırkası üzerine veyahut beri taraflara saldıracak ve Memleketeyn treniyle 180 kadar Rusya subay ve erleri ile 10 vagon dolusu cephanenin Sırbistan'a geçtiğini ve her gün Memleketeyn yoluyla Sırbistan'a Rusya askeri geçmekte olduğu gibi Peşte'den vapur ile önceki gece Belgrad'a 400 kadar Rusyalının gelmiş olduğunun rivayet edildiğinin anlaşıldığını yazmıştır.¹²⁹ Bükreş'ten ise 300 Rus gönüllüsüyle dolu tren geçmiş, bir süre sonra da 42 vagonlu 2 tren Rus gönüllüleriyle dolu şekilde Bükreş'ten Sırbistan'a gitmiştir. Rus gönüllülerinin Sırbistan'a geçişleri görüldüğü gibi Memleketeyn yoluyla olmaktadır. Esir alınan bir Rus subayı da Rusya'dan Sırbistan'a subayların ne şekilde gönderildiğiyle ilgili bilgi vermiştir. Ayrıca yüzbaşı rütbesine kadar bütün taburların subaylarının Rusyalı olduğu da esirlerin ifadelerinden anlaşılmıştır. Baştanbaşa Ruslarla dolan ve bir Rus vilayeti haline gelen Sırbistan'da¹³⁰ Belgrad'da bulunan Rusya subayları Sırp subaylarına kendilerinin verdiği emirlerden başkasını icra etmemeleri hakkında da emir vermişlerdir. Rusyalılar Belgrad kalesiyle şehrin mustahfiz askerleri kumandanlıklarını zapt etmek için Venedik'in *Onlar Meclisi Engizisyon Cemiyeti* gibi bütün Sırbistan için bir zabıta heyeti oluşturmak düşüncesinde gibi görünmüşlerdir. Sırp, Mösyö Ristiç vatanlarını Rusyalılara teslim ettiğinden ve Sırbistan'ın bir Rusya eyaleti ve Prens Milan'ın da bir Rusya kaymakamı gibi bulunmasından dolayı çok üzümüşlerdir.¹³¹ Sırbistan'ın her bir kuvveti Çernayef'in eline geçmiş, askeri kuvvetleri, top, tüfek gibi askeri mühimmatı, maliyesi, subayları, kısacası her şeyi geçmiştir.¹³² Sırbistan'ın hududu Venedik Denizi'nden Adalar Denizi'ne kadar genişletilmemiş ve Rusya devleti İstanbul ve Bulgaristan'ı ele geçirmedikçe barışın iadesine yer olmadığını ve bu cihetle Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaşın muhakkak bulunduğunu da General Çernayef ile diğer Rus komutanlar Sırp'lara beyan etmişlerdir. Semlin konsolosunu bunları bildirdikten sonra Rusya'nın insaniyet namıyla kullandığı politikasının altında Slav birliği meselesinin gizli olduğunu Memleketeyn yoluyla Sırbistan'a gelen Rus gönüllüleri ile Rusya'dan gönderilen para yardımlarının bunu ispatladığını hatta o sırada Belgrad'a 100 kişi daha Rus gönüllüsünün ulaştığını belirtmiştir. Rusya'nın şu andaki savaşta kullandığı politikanın düşmanlığın tatili veyahut Osmanlı Devleti'nin vaat ettiği ıslahat ve düzenlemeyi icra için değil fakat asi vilayetlere özerklik idaresi sağlanmasıyla Slav birliğini oluşturmak ve bu münasebetle Osmanlı ülkesinin ele geçirilmesini kolaylaştırmak maksadına dayandığını Avrupa diplomatlarının şimdiye kadar anlamadıklarına teessüf olduğunu ifade etmiştir.¹³³

Turnuseverin ticaret vekili de Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazısında oradan demiryolu ile Sırbistan'a gitmek üzere geçen Rusya gönüllülerinin adedinin 324 kişi olduğunu, 34'ünün küçük ve büyük rütbede subay olduğunu, aralarında 5 Çerkes ile Vukaloviç'in oğlu ve refakatinde Rusya'dan dönmekte olan 3 Hersekli'nin mevcut olduğunu belirtmiştir. Subayların çoğunun revolver ve kılıçlar ile silahlı oldukları halde Tuna nehri üzerinden Kladova yoluyla Sırbistan'a geçtiklerini, Kladova kalesi muhafızının Rusyalılara araba ve hayvan ve nakliye vasıtası vesaire nakliye tedariki için Sırp idaresi tarafından emir aldığını, kendi araştırmalarına ve Rusya subaylarının ifadesine nazaran bu günlerde silahlarıyla ve mühimmatlarıyla beraber gelecek Rusya gönüllülerinin durumları beklenmekte olduğunu bildirmiştir.¹³⁴ Yine Vidin mutasarrıfı da 260 Rusyalının silahlı olduğu halde Eflak'ın Turnusever'in iskelesinden silah atarak Sırbistan'a geçtiklerini ve ertesi gün de 240 kişinin yine aynı yerden Fethülislam'a geçip Adakalesi önünden İblatke (?) kasabasına vararak Deligrad adlı vapura binerek Belgrad tarafına geçtiklerini, bir sonraki gün de 60 kişinin aynı yerden Sırbistan'a geçtiklerini bildirmiştir. Bunların içinde Çerkes kıyafetinde birçok adamlar bulunduğu ve Çerkes diliyle de konuştukları ve bu haydutların Belgrad ve Negotin taraflarına gittiklerini Adakalesi müdürünün araştırmalarından anlaşıldığını, durumun gelişine göre

“Moskof eşkiyasının Çerkes kıyafetinde bu haydutları Çerkezistan taraflarındaki Kazaklardan toplayıp Sırbistan'a göndermeleri yeni kurulmuş hile olmak lazım gelir. Şöyle ki bir aralık fırsat buldukça bunları hudut boyunda bulunan bizim Çerkezistan köylerine salıverip her çeşit fenalıkları yaptırmak ve oraya bizim Çerkes yiğitlerinden yapılan işler şüphesini iştirmek ve şununla beraber bizim karakolları bu kıyafet ile aldatmak için olduğunda şüphe yoktur. Bundan dolayı işin şimdilik gazeteler vasıtasıyla halk nazarına konulması lüzumu arz ederim” demıştır.¹³⁵

¹²⁸ BOA, A.MKT.MHM. 480/91 1293.C.10 (03.10.1876).

¹²⁹ BOA, A.MKT.MHM. 481/28 1293.N.21 (10.10.1876).

¹³⁰ Özkan, *age*, s. 283-284.

¹³¹ BOA, HR.TO. 108/56 05.10.1876.

¹³² Özkan, *age*, s. 284.

¹³³ BOA, HR.TO. 108/70 22.10.1876.

¹³⁴ BOA, HR.TO. 330/44 30.09.1876.

¹³⁵ BOA, HR.SYS. 1412/2-83 27.07.1876.

Turnuseverin'deki Tüccar Vekaleti'nin yazısında 3 Kasım akşamında 150 Rusya gönüllüsünün demiryoluyla ulaşıp ertesi gün Kladova gemisiyle Sırbistan'a geçtikleri, 5 Kasım'da ise Turnuseverin'e bir vapur ve bir de şilep ile 600 Rusyalının geldiği, içlerinde birçok subay ve General Novazlof ile binbaşı bulunduğu halde o gün demiryolu ile Rusya'ya gittikleri, bunların çoğunun yaralı olduğu, bunlardan iki subayın ifadesine göre "15.000 Rusya gönüllüsünden savaşın başından mütareke akdine kadar savaş meydanında 12.000'inin kaldığı ve savaş felaketinden dolayı Sırp'ların halinin pek fenalaşmış olduğundan artık Osmanlı ordusu aleyhine söz edecek takati kalmamış iken mütarekenin yapılması Sırbistan'ı tamamen harap olmaktan kurtarmıştır" dedikleri belirtilmiştir.¹³⁶ Aynı tarihlerde Sırbistan'daki Rudnik nahiyesinden Rusçuk'ta birine akrabasının gönderdiği mektup tercümesinde şunlar yazılmıştır:

"Bizim Sırbistan büyük bir ateşe uğradı. Savaşın büyüğü Aleksinaç'da gerçekleşti. Zeker(?) ve Belgrad ve diğer istihkamları dolanıp Alacahisar kazası hududunu aştılar ve Bulgar Morava nahiyesini hemen tamamen yaktılar ki beldeye planı üzerine yapılmış olan çok büyük hanlar, okullar ve kiliseler bütün bütün harap oldular.

Osmanlı askeri Alacahisar'a iki saat mesafede İşligofça'ya(?) kadar ilerledi. Mütareke olmamış olsa idi hemen Alacahisar'a gireceklerdi. Bizim Sırp askeri gerçekten mertçe karşı koymaya çalıştı ve çok telef verdiler. Sonuçta Şabats ve Valjevo, Rudnik ve Ragoyifçe kazalarının birinci sınıfı ve muntazam askerimizin iki taburu büsbütün telef oldu. Çünkü Osmanlı'nın kuvveti çok idi. Osmanlı askerinin ve komutanlarının maharetleri çok olduğunu ve hatta Osmanlı askeri ve Belgrad ve sair kavi istihkamlar üzerine gitmeyip I. Koca Bonapart'ın usulünde hareket ettiklerini bizim askerler rivayet ediyor. En çok verdiğimiz telef gönüllülerden imiş. Çünkü onlar Moskoflar gibi keskin rakı içip nasıl telef olduklarını dahi bilmezler imiş. Bizde yaralı çoktur. En çoğu elinden yaralıdır. İkinci ve üçüncü sınıflar istirahat için evlerine geldiler."¹³⁷

6 Kasım'da Petersburg'dan alınan yazıda Rus Çar'ının maiyetiyle Petersburg'a dönüşü büyük zafer rengini kazanacağı, özellikle Moskova'da hükümdar ve hanedanını kabul için pek çok hazırlıklar yapıldığı, gerçi Rusya ahali her sene imparatorun sonbahar ikametgahından dönüşü sırasında sadakat ve bağlılık sunma merasimi yapmakta iseler de Çar'ın 6 Kasım'da Balkan Hristiyanlarının imdadına acele yetişmek azminde bulunduğunu beyan etmiş olduğundan gösterinin gayet şaşalı suretle icra edileceği yazılmıştır.¹³⁸ Aynı tarihte Petersburg'dan aldığı bir mektubu neşr eden *Politische Correspondenz* gazetesi de bu tarihten birkaç gün sonra Çar tarafından Livadya'dan dönüşünde Moskova'da söylediği nutkun Sırbistan'a ait sözlerini yayınlamıştır.¹³⁹ Yine Petersburg Sefareti'nin malumatında şu bilgiler verilmiştir:

"Rusya'nın ultiatomuyla hasıl ettiği sonuçtan halkın pek de memnun değildir. Zira her ne kadar Sırbistan'ın ülkesini genişletme hakkındaki haris düşüncesini desteklemek Rusya'nın hatırından bile geçmemiş ise de Türklerin galyan hareketlerinin önüne çekilen engelleme seddi Güney Slavlar için yeterli sayılmıyor. Sırp'lar dahi kendisi için sebatla savaşan Rusya gönüllülerini haincesine terk ederek kaçtıklarından dolayı başa kakılıp ayıplanıyorlar. Sırbistan'ın Çar hükümeti tarafından edilen nasihat ve ihtara aykırı olarak ve yalnız sonradan alçakçasına ihanet ettikleri yiğit Rusya gönüllülerine güvenerek askersiz ve ancak millet askeri diye toplanan bir takım korkak neferler ile nasıl savaş ilan ettiğine gazeteler ile bütün halk şaşırıyorlar. Ruslar ümitsiz bir şey için sel gibi kanlarını döktükleri halde yine Sırp'lar tarafından savaş meydanında yalnız bırakılmıştır. Şimdi bir gazete "evlatlarımızı iade ediniz" diyor. Ve bu ses bütün Rus gönüllülerinde aksi atış buluyor. Rusların Türkiye'deki Slav kardeşleri hakkında açık olan meyl ve sevgileri gereğince bunlara yardım için hemen Çar'larının bir emrini beklemekte iseler de Sırp'lara olan nefret ve düşmanlıkları günden güne artmaktadır. Sırp'lar yenilgilerine kendileri sebebiyet vermişken kahraman Rus gönüllülerine kusur atfederek haklarında iftira etmeye utanmıyorlar. Petersburg gazetelerinde yazılan Sırbistan mektuplarında düşmanlık izleri görülmektedir. Şurası teessüf edilecek şeydir ki Sırp'lar çoğunlukla kolay firar edebilmek için kendilerini kavgaya yüreklendiren Rusya subaylarını savaş meydanlarında arkalarından vurup telef etmişlerdir. Çernayef'in Nikoliç tarafından telef edildiği havadisi duyulmuşsa da bu havadis Mösyö Ristiç tarafından resmen tekiş edilmiştir. Sonuçta Rusyalılar ile Sırp'lar arasında nefret ve soğukluk günden güne artmakta ve Çernayef ile gönüllülerin derhal Sırbistan'dan çıkıp dönmeleri talep olunmaktadır."¹⁴⁰

Sırp resmî gazetesinin neşrettiği bir bend ise Osmanlı ülkesinin istilası için Slavların ibraz ettikleri meyl ve gayretlerin bir ifadesi olduğundan tercümesi Semlin Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir. Buna göre:

"Rusyalıların Belgrad'da etmekte oldukları edepsizlik o dereceye varmıştır ki hiçbir Sırp ailesi memleket içinde olsun gezinmeye cesaret edemiyor. Bir dükkan veya mağazaya girdikleri zaman ellerine gelen eşyayı gasb ediyorlar. Hatta Belgrad ahali bunun üzerine Prens Milan ile memleket müdürlerine şikayet etmişlerse de her halde sabretmeleri lazım geldiği cevabını almışlardır. Askerlik hizmetinden firar

¹³⁶ BOA, HR.TO. 331/2 06.11.1876.

¹³⁷ BOA, A.MKT.MHM. 481/49 1293.Za.12 (29.11.1876).

¹³⁸ BOA, HR.TO. 618/24 18.11.1876.

¹³⁹ BOA, HR.TO. 108/72 18.11.1876.

¹⁴⁰ BOA, HR.TO. 618/24 18.11.1876.

edenler pek çok ise de savaş bundan çok sürecek kış esasında olursa aç ve bilaç kalan ailelerini beslemek ve Rusların kötü muamelelerinden kurtulmak için hepsinin silahlanacakları şüphesizdir”

Semlin Konsolosu, General Çernayef ordusunun gereken 25.000 erin toplanması için 18 yaşından 50 yaşına kadar kişilerin silah altına alınmasını talep ettiğini, 22 Ekim 1876'da Prens'in oğluna Miloş namını verdiklerini, Belgrad ahalisinin mevcut durumun Sırbistan'a pek uygun olduğunu ve herhalde Rusya'nın arabuluculuk edeceği zannında bulduklarını bildirmiştir.¹⁴¹ Bundan birkaç gün sonraki yazısında ise Semlin Konsolosu, Sırp'ların sonradan uğradıkları yenilgi ile ahalinin son dereceye ulaşan hali üzerine Ristiç, İstefçoboviç ve Groviç'i içeren savaş taraftarlarının barışın kurulması lüzumunu Belgrad'da neşretmeye ve desteklemeye giriştiklerini ifade etmiştir. Bunların taraftarlarından olup meclis üyelerinden bulunan Mösyö Macaroviç ile daha başka kişilerin de kahvehanelerde “*her halde barışın akdedilmesi lazım olduğunu ve Sırbistan ahalisinin büsbütün şiddetli fakirliğe düştüklerini ve sonbaharda çiftçilik yapamadıkları cihetle gelecek sene de kutluk olması tabii olacağını ve memurlara dahi maaş verilemeyeceğini*” alenen söylemekte ve şimdiki durum taraftarları Mösyö Ristiç ile taraftarlarının nüfuzlarını tamamen kırmak niyetiyle her yerde “*savaşa başlandığı gibi son vermek lazım olduğu ve Sırp'ları yalnız Rusya'nın kurtarabileceği*” yolunda söz söyleyerek zorluk çıkartmakta olduklarını belirtmiştir. Sırp ordusunda dahi Rusyalıların aleyhinde fevkalade hoşnutsuzluk doğduğunun izleri görülüp, Sırp subayları Sırbistan'ın özerklik idaresini Çernayef ile maiyetinde bulunan adamlardan kurtarmak üzere ya ihtilal veyahut bunlara suikast etmek düşüncesinde olduklarını belirtmiştir. Lakin gerek askeri kuvvet ve gerek top ve tüfek gibi savaş mühimmatları ile maliye ve subay sonuçta şimdiki halde Sırbistan'ın her bir kuvveti Çernayef'in elinde olduğunu ve Sırp'larca vukua gelen ölümler de Rusyalılar ile tamamlandığı cihetle eğer savaş devam edecek olursa Sırbistan'da yalnız Rusyalılar kalacağını şüphesiz olduğunu bildirmiştir.

O, “savaş esiri olduğu halde İstanbul'da tahliye edilmiş olan ve kıyafetleri temizce olarak Belgrad'a varan Sırp askerinden 12 kişi ihanet edecekleri zan ve şüphesi üzerine hapse atılmıştır. Gönüllülere gelince bunlar her gün vatanları tarafına dönüyorlar, Rusya konsolosu dahi her halde 6 haftalık bir mütareke akdedileceğine dair General İgnatiyef'ten bir telgraf almıştır. Belgrad'da Osmanlı askerinin Cuniz'i zapt ederek Parakin'e doğru ilerlemekte oldukları söylenmektedir. Belgrad'da bulunan konsoloslar ile İngiliz vesair muhabirler benden malumat talep ediyorlar” demiştir.¹⁴²

23 Eylül'de yani Sırp'ların savaşa başlamalarından önce Rus Çarı, Avusturya-Macaristan imparatoruna bir mektup göndererek, Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte harekete geçmeyi önermiş, büyük bir Sırbistan kurulmasını reddettiğini de ifade etmiştir. Fakat imparator bu teklifi reddederek, bir mütarekenin yapılmasını istemiştir. Osmanlı Devleti bunu reddederse o zaman Avusturya ve Rusya ortak hareket edebilirdi. İngiltere'de ise Liberal Parti lideri Gladstone Bulgaristan ile ilgilendiğinden Çar, İngiltere'nin Bulgaristan'ı kontrolüne almasından korkmuştur. Osmanlı Devleti'ne karadan ve denizden baskı yapılmasını teklif eden Çar'a İngiltere ve diğer devletler olumsuz yanıt vermişlerdir.¹⁴³ Çar ise Ekim 1876'da Kırım Livadya'da askeri ve sivil danışmanlarıyla Osmanlı Devleti'ne girişilecek askeri hareketin planlarını görüşmeye başlamış, Ekim ortalarında da bir savaş planını Çar kabul etmiştir. Planda amaç Bulgaristan'ı kurtarmaktı ve İstanbul da bu amacın gerçekleşmesi için ve son çare olarak işgal edilecekti. Fakat Osmanlı Devleti'nin yıkılması söz konusu olmayacaktı.¹⁴⁴

İngiltere savaş devam ederken Osmanlı Devleti'nden Avrupa devletlerinin teklif ettikleri barış şartlarını kabul etmesini veya en azından bir ay süreyle mütareke akdine razı olmasını istemiştir. Osmanlı Devleti ise, Sırbistan ve Karadağ asilerini resmi muharip tanımadığından, Sırp ve Karadağlılar adına devletlerle 6 aylık bir süre için yani Mart ayına kadar mütareke imzalamaya karar vermiştir. Rusya ise 6 aylık mütareke değil 6 haftalık bir mütarekeyi talep etmiştir. Bu talep İngiltere ve Almanya tarafından kabul görmemiştir.¹⁴⁵

Osmanlı kuvvetleri 19 Ekim'de Cunis mevkiinde karargâh kurmuş olan Çernayef'in kuvvetlerine saldırmış ve 29 Ekim'de bu mevziler Osmanlıların eline geçmiştir. Çernayef karşı saldırıda bulunmuşsa da yenilmiştir. Sırp ordusunda böylece panik oluşmuş, Horvatoviç kumandasındaki Sırp'lar çekildiğinden Çernayef de Deligrad mevkiini terk etmiştir. Böylelikle aylardır direnen Aleksinaç teslim olmuş, Belgrad yolu açılmış, Sırbistan'ın işgali de kolaylaşmıştır. Yenilgi Belgrad'da büyük heyecan uyandırmış Prens Milan Çar'a telgraf çekerek “*Sırbistan'ı kurtarmak için Allah' tan sonra size güveniyorum*” demiş ve Rusların müdahalesini istemiştir.¹⁴⁶ 31 Ekim'de Rus Elçisi İgnatiyef, Çar adına Bab-ı Ali'ye bir nota vermiş ve Osmanlı Devleti, Sırbistan ve Karadağ ile 48 saat içerisinde 6 haftalık veya 2 aylık bir mütareke yapmadığı takdirde bütün elçilik personeliyle İstanbul'u terk edeceğini bildirmiştir. Çar ise yanında Panislavistlerle birlikte Livadya'dan Petersburg'a dönerken “*Tanrı kutsal görevimizin ifasında bize yardımcı olsun*” demektedir. Sonunda Osmanlı Devleti

¹⁴¹ BOA, HR.TO. 330/50 23.10.1876.

¹⁴² BOA, HR.TO. 108/61 30.10.1876.

¹⁴³ Özkan, *age*, s. 285-286.

¹⁴⁴ Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s. 509.

¹⁴⁵ Özkan, *age*, s. 286-287.

¹⁴⁶ Karal, *age*, s. 24.

Sırbistan ve Karadağ ile 2 aylık mütareke teklifinin kabul edildiğini bildirmiştir. Mütareke imzalanmasının ardından 4 Kasım'da İngiltere Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında ıslahat yapılması amacıyla İstanbul'da bir konferans yapılmasını devletlere kabul ettirmiştir. Bu konferansa Paris Anlaşması'nı imzalayan devletler katılacaktır.¹⁴⁷ Rusya İngiltere ile karşılıklı restleşme içerisindeydi ve savaşa bahane aramaktaydı. 12 Kasım'da kolordusunun seferberliğini de emretmiştir. Osmanlı Devleti hem Rus tehdidinden kurtarmak hem de Avrupa devletlerini gücendirmemek için 18 Kasım 1876 konferans teklifini kabul etmiştir. 11 Aralık'ta Rus Elçiliği'nde toplanarak konferansın gündemini görüşmeye başlayan temsilciler 21 Aralık'ta tamamlamışlardır. İstanbul Konferansı 23 Aralık 1876'da Haliç Tersanesi'ndeki Bahriye Nezareti'nde toplantılara başlamıştır.¹⁴⁸ Konferansta 4 bölüm halinde Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a ait kararlar alınmıştır. Sırbistan ve Karadağ'ın sınırları genişletilirken, Bosna ve Hersek'in iki özerk vilayet olarak, valilerin devletlerin onayı ile atanması ve burada yerli milis kuvvetlerinin olması, vergilerin üçte birinin yerinde harcanması, Bulgaristan doğu ve batı şeklinde ikiye ayrılarak bu vilayetlerin başına Hristiyan vali getirilmesi, burada da Bosna-Hersek gibi özerk yönetim uygulanması, Bulgaristan ve Bosna-Hersek'teki reformların yabancı devletlerin temsilcilerinden meydana gelen komisyonların gözetiminde yürütülmesi ve bu komisyonun güvenliği için 5000 Belçika askeri gönderilmesi alınan kararlardandı. Bu kararları Osmanlı devleti reddetmiş ve 20 Ocak'ta konferans dağılarak delegeler de İstanbul'u terk etmişlerdir. Rusya ile ilişkiler de gerginleşmiştir.¹⁴⁹

5. Sırbistan ile Barış İmzalanması

Konferansın dağılmasından sonra mütarekenin bitişi de bir aydan az zaman kaldığı için Sırp'ların barışa hazır olduğu anlaşılmış ve Bab-ı Ali'nin fikirlerini anlatması için ilk mahkeme üyelerinden Pertev Efendi görevlendirilmiştir. Görünüşte görevi iki tarafta olan esirlerin değiştirilmesini Sırp hükümetine tebliğ etmek olan Pertev Efendi aslında Sırp'ların Osmanlı Devleti'ne özürlerini bildirmeleri halinde bu işin iyi neticeleneceğini onlara bildirecekti. Sırbistan ve Karadağ prenslerine telgraflar da gönderilmiştir. Prens Milan savaşa son vermek için Bab-ı Ali ile doğrudan doğruya görüşmeye memnuniyetle hazır olduğunu bildirmiş, Osmanlı koşullarını kabul etmiş ve 28 Şubat 1877'de Sırbistan ile barış antlaşması imzalanmıştır. Böylece Sırbistan savaş öncesi duruma dönmüştür.¹⁵⁰ Barış anlaşmasıyla Osmanlı sancağının Belgrad kalesine önceden olduğu gibi Sırp bayrağıyla beraber çekilmesi, Sırp Prensiği'nin ülkesi içinde komşularının güvenliğini ihlal eden silahlı gruplar ve gizli örgütler kurulmasını yasaklaması, Ermeni ve Yahudilerin ayin özgürlüğüne ve diğerlerinin haklarına sahip olması, son olaylarda suçlu olup affedilen Osmanlı tebaasıyla birlikte Sırp'ların da affedilmesi, Sırp ve Osmanlı askerlerinin imtiyaz hattı dışında ele geçirdiği yerlerin anlaşma tarihinden sonra 12 gün içinde boşaltılması şartları kabul edilmiştir.¹⁵¹

İstanbul'da Dışişleri Bakanı'nın konağında Sırp özel memurları Filip Hristiç ve Dimitri Matič tarafından imzalanan barış maddeleri millet meclisi tarafından onaylanmıştır. 3 Mart 1877 tarihli telgrafla Prens Milan barış esaslarını tamamen tasdik ve teyit ettiğini bildirmiş, 4 Mart 1877'de¹⁵² verilen fermanla Sırbistan'ın savaştan önceki hali iade edilmiştir. Komşu eyaletlerden Sırbistan'a gidenler ile Osmanlı ülkesine sığınmış olan Sırp ahalisinin evlerine dönüşüne izin verilmiştir. Fermanla Osmanlı ülkesinin parçalarından olan Sırbistan'ı savaş fenalıklarından kurtarmak ve eski haline döndürmek üzere Osmanlı Devleti'nin tekliflerinin kabulüne Mösyo Hristiç ve Matič'in İstanbul'a gelerek Sırbistan'ın savaştan önceki halinin iadesine izin verildiği belirtilmiştir.¹⁵³ Komşu eyaletler gayrimüslimlerden olup Sırbistan'a kaçanlar hakkında da genel af çıkarılmış, Sırp Prensiği de Sırbistan'dan diğer tarafa geçenlerin dönüşlerine izin vermiştir.¹⁵⁴

Sırp'ların Osmanlı Devleti'nin şartlarına razı olup barış yapmaları Rusları fevkalade hırslandırmıştır. Topraklarında Rus gönüllüsü ve patrikleri için "*Sırbistan bizimdir ve oraya dair olan konular Rusya'ya aittir*" demişlerdir.¹⁵⁵ Karadağ ile bir barış yapılmamıştır. Rus etkisinde olan Karadağ Çar'a doğrudan müdahale fırsatı vermek için savaşın sürmesini istemekteydi. Bundan dolayı Karadağ ile mütareke 13 Nisan'a kadar uzatılmıştır. Daha sonra 93 Harbi patlak verecektir.¹⁵⁶

SONUÇ

Ülkesindeki Slav taraftarı rüzgârdan dolayı istemeyerek de olsa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eden Sırbistan Prensi Milan Obrenoviç bu kararından pişman olmuştur. Savaş öncesinde ülke içindeki muhalefetin savaş taraftarı olmasıyla onlara karşı koyamayan ve kendisinin de selefi Mihail gibi bir suikasta uğramasından

¹⁴⁷ Armaoğlu, *age*, s. 509-510.

¹⁴⁸ Özkan, *age*, s. 289-290.

¹⁴⁹ Armaoğlu, *age*, s. 513-514.

¹⁵⁰ Özkan, *age*, s. 293.

¹⁵¹ Ahmet Mithat Efendi, *age*, s. 431-435, Özkan, *age*, s. 292-293.

¹⁵² Özkan, *age*, s. 294.

¹⁵³ Ahmet Mithat Efendi, *age*, s. 436.

¹⁵⁴ Özkan, *age*, s. 294.

¹⁵⁵ ATASE, ORH Kutu:2-9 Belge:58 28.12.1292 (12.03.1877).

¹⁵⁶ Özkan, *age*, s. 295.

korkan Milan ülkesinin tarumar olmasına sebep olmuştur. Rus gönüllüleri ve subaylarını ülkesine dolduran Milan onların davranışlarından dolayı halkın tepkisini çekmiştir. Rus gönüllüleri Sırp halkına saygısızca davranmışlardır. Dolayısıyla ilk başta gayet güzel başlayan ilişki sonradan nefrete dönüşmüştür. Rus General Çernayef'in popülaritesi de ilerleyen zamanda düşmüş, tepkilerin hedefi haline gelmiştir. Uğradıkları ağır yenilgiden ve tüm Sırbistan'ın işgale uğramasından korkan Sırlar yine Rus desteğiyle bu zor durumdan kurtulmuşlar ve ateşkes yapılmıştır. Daha sonra Rusya'nın tepkisine rağmen Osmanlı Devleti ile barış yapan Sırbistan eski haline dönmüştür.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 481/49, 480/91, 481/28.

Sadaret Mektubi Umum Vilayat (A.MKT.UM), 1470/87, 1472/ 93, 1476/57-2, 1479/23.

Cevdet Tasnifi Eyalat-ı Mümtaze (C.MTZ), 14/667.

Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti (HR.SFR.1). 181/16.

Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi (HR.SYS), 160/12, 160/5, 1398/14, 1412/2-14, 1412/2-83,1412/2-13, 1412/2-22,1412/2-41,160/8, 160/9, 1949/82, 1236/52, 1949/84.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 21/32.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO), 299/1, 330/19, 517/2, 122/134, 123/45, 330/55, 123/24, 108/56, 108/70, 330/44, 331/2, 618/24, 108/72, 330/50, 108/61.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 44/13 44/ 32, 10/21, 44/85, 44/84, 44/86, 44/8.

Genelkurmay Askeri Tarih Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Arşivi

Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH), Kutu:2-9 Belge:58.

Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu (OSK), Kutu:8 Gömlek:2 Belge: 2 /2-3-4, Kutu:9 Gömlek:45, Belge:45-2.

2. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876, Part I, Series B, Vol. 2, General Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard, University Publications of Amerika, 1984.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Diplomacy of the Powers, 1876-1878, Part I, Series B, Vol. 3, General Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard, University Publications of Amerika, 1984.

3. Telif Eserler

Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap*, C.1, Yay. Haz. Tahir Galip Serhatlı, Selis Yayınları, İstanbul 2004.

Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap*, Haz. İdris Nebi Uysal, Dergah Yay., İstanbul 2013.

Ali Fitri, *92-93 Osmanlı-Sırp Seferi ve Hal-i Hazır Darü'l-Harekatı*, İstanbul 1328.

AYDIN, Mithat, "Osmanlı- Sırp, Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, C.15, S. 15, 2004, s. 139-163.

ARMAOĞLU, Fahir, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

BAĞIRGAN, Sedat, *Osmanlı Basınında 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2008.

BAŞAK, Ünsal, "Yunanca Kaynaklara Göre Filhelen Taburu ve Peta Muharebesi", *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, Mart 2023, 11(34), s.120-150.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi (1876)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. 4, Eylül-Ekim 1948, s. 219-258.

- DJORDJEVIĆ, Dimitriye, *Revolutions Nationales des peuples Balkaniques 1804-1914*, Belgrad 1965.
- KAPICI, Özhan, *Osmanlı-Rus İlişkilerinde N. P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995.
- KURAT, Yuluğ Tekin, "1877-1878 Osmanlı- Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, C. XXVI, S. 103, Temmuz 1962, s. 568-592.
- LAFFAN, R. G. D., *The Serbs the Guardians of the Gate*, New York 1989.
- MACKENZİE, David, *Serbs and Russians*, New York 1996.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, Haz. İ. Miroğlu, M. Derin, M. Halacoğlu, Ö. Akdaş, İstanbul 1979.
- NUZA, Fehmi, "1293 (1877/1878) Osmanlı Rus Seferi II", *Türk Kültürü*, S. 180, Ekim 1977, s. 732-751.
- ÖZDEM, Ali Gökçen, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi: 1830-1878*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2012.
- ÖZKAN, Ayşe, "Sırbistan'ın Bosna-Hersek Üzerindeki Emelleri ve Faaliyetleri (1878-1908)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, Nisan 2016, s. 854-869.
- ÖZKAN, Ayşe, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, IQ Yay., İstanbul 2011.
- ÖZKAN, Ayşe, *Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na Sırp (1878-1918)*, IQ Yay., İstanbul 2013.
- ÖZKAYA, Yücel, "1293 (1877-1878) Osmanlı-Rus Savaşı'nda Avrupa Devletlerinin Tutumu ve Bosna Hersek Olayı", *9. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, C. 2, Ankara 2006, s. 313-327.
- POPOVIĆ, Vasily, *Evropa i Srpsko Pitanje Periodu Oslobocenja 1804-1918*, Belgrad t.y.
- STOYANOVİĆ, Mihailo D., *The Great Powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge University Press, 1968.
- SUMNER, B. H., *Russia and The Balkans 1870-1880*, Oxford at the Clarendon Press, 1937.
- ŞAHİN, Naci, "XIX Yüzyıl Sonrasında Anadolu'ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 1, Haziran 2006, s. 63-82.
- YERLİKAYA, İlhan, "Sırp-Karadağ ve 93 Savaşı'nın Vakit Gazetesinde İşlenişi", *Askeri Tarih Bülteni*, S. 41, Ağustos 1996, s. 26-42.
- YOVANOVİĆ, Slobodan, *Vlada Milana Obrenovića*, C. 2, Belgrad 1934.

EKLER

EK-1

General Mihail Çernayef

EK-2

General Çernayef ve Onun Kurmayları, Sırbistan 1876.

David MacKenzie, *Serbs and Russians*, New York 1996, s. 219.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 719-740.

Geliş Tarihi–Received Date: 01.010.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.01.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MEHMED ARİF BEY'İN HATIRATINDA 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ KAFKAS CEPHESİ

 10.53718/gttad.1182087

 UMUT AKCAKAYA*

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son asrına damga vuran hadiselerden biri de 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) olmuştur. İmparatorluğun XIX. yüzyıl boyunca Balkanlar'da adım adım zayıflayan egemenliği bu harp sonunda büyük oranda ortadan kalkmış, Kafkas sınırında Kars, Ardahan ve Batum'u içine alan geniş bir bölge Rus hâkimiyetine geçmiştir. 93 Harbi, Rumeli ve Kafkas Cepheleri olmak üzere iki cephede gerçekleşmiş, harbin sıklet merkezini Rumeli Cephesi teşkil etmiştir. Rumeli Cephesi'nde harekât Rus ordusunun hızlı bir ilerlemesi ile başlamış ve kısa zamanda pek çok kritik nokta Rusların eline geçmiştir. Buna karşın Plevne'de Osmanlı direnişi Rus harekâtını beş ay kadar durdurarak çok daha erken gelebilecek bir mağlubiyete engel olmuştur. Ancak 1878 yılı başında Rus ordusunun İstanbul önüne kadar gelişiyile mağlubiyet kesinleşmiştir.

Kafkas Cephesi'nde harbin seyri daha farklı olmuş ve inisiyatif uzun süre Osmanlı tarafında kalmıştır. Nisan 1877 sonunda başlayan Rus ileri harekâtı Gazi Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri tarafından haziran sonunda durdurulmuş ve Rus ordusu hudut hattına kadar geri sürülmüştür. Kars'ın doğusunda gerçekleşen Yahni ve Gedikler Muharebelerinde Osmanlı ordusu galip gelerek üstünlüğü korumuştur. Ancak ekim ayında gerçekleşen Alacadağ Muharebesi'nde mağlup olan Ahmet Muhtar Paşa Erzurum'a kadar çekilmek zorunda kalmıştır. Erzurum önünde gerçekleşen Deveboynu Muharebesi'nde de Rus kuvvetleri galip gelmiş ve Osmanlı ordusu ancak Erzurum'da tutunabilmiştir. Ruslar kasım ortasında Kars'ı ele geçirmiş ve Erzurum kuşatması için hazırlanmaya başlamıştır. Bu esnada mütareke imzalanmış ve harp sona ermiştir. Osmanlı Devleti harbin sonunda çok ağır koşullar içeren bir barış antlaşmasına imza atmamak zorunda kalmıştır.

93 Harbi'nde Kafkas Cephesi'nde yaşananlar bazı hatırat ve çalışmalara konu olmuştur. Bunlardan biri de Mehmed Arif Bey'e ait olan "Başımıza Gelenler" isimli eserdir. Mehmed Arif Bey asker olmamasına rağmen harp boyunca işgal ettiği makam sayesinde olayların önemli bir tanığı olmuştur. Ahmet Muhtar Paşa'nın mühimme başkatibi (özel kalem müdürü) olarak görev yapan Mehmed Arif Bey harp olaylarına yakından tanık olmuş ve Ordu Müşiri'nin tüm yazışmaları onun elinden geçmiştir. Mehmed Arif Bey harpten sonra da uzun yıllar Ahmet Muhtar Paşa'nın maiyetinde görev yapmıştır.

Mehmed Arif Bey'in hatıratı bir yandan Kafkas Cephesi'ndeki harp olaylarını anlatırken diğer yandan Osmanlı ordusu hakkında önemli gözlemler sunmaktadır. Bu gözlemler özellikle ordu teşkilatı, komuta kademesi, insan kaynakları, lojistik sistem ve Osmanlı ordusunun zayıf yanları üzerine yoğunlaşmıştır. Mehmed Arif Bey'in eseri ayrıca bölge halkının yaşamına ve harp yıllarındaki durumuna dair değerli bilgiler içermektedir. Yazar gözlemlerini aktarırken olaylara oldukça eleştirel yaklaşmıştır. Harpte yaşanan felaketlerin sebeplerini gözler önüne sererken, tespit ettiği hatalar için çözüm önerileri sunmaktan geri durmamıştır. Bu çalışmanın amacı 93 Harbi'nde Kafkas Cephesi'nde yaşananları Mehmed Arif Bey'in hatıratı üzerinden değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Kafkas Cephesi, Mehmed Arif Bey, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Erzurum, Kars.

* Dr., Millî Savunma Bakanlığı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: umutakcakaya@outlook.com, ORCID ID: 0000-0002-6285-5982.

CAUCASIAN FRONT IN THE OTTOMAN-RUSSIAN WAR OF 1877-1878 IN THE MEMOIRS OF
MEHMED ARIF BEG

ABSTRACT

One of the events that marked the last century of the Ottoman Empire was the 1877-1878 Ottoman-Russian War. The weakening dominance of the empire in the Balkans during the 19th century was largely eliminated at the end of this war. A large region including Kars, Ardahan and Batum on the Caucasian border passed under Russian rule. The war took place on two fronts, the Rumelian and the Caucasian Fronts, and the center of gravity of the war was the Rumelian Front. The operation on the Rumeli Front started with the rapid advance of the Russian army and many critical positions were captured by the Russians rapidly. But the Ottoman resistance in Plevne stopped the Russian operation for five months and prevented a defeat that could come much earlier. However, with the arrival of the Russian army in front of Istanbul, the defeat was finalized.

The course of the war in the Caucasus Front was different and the initiative remained on the Ottoman side for a long time. The Russian forward operation, which started at the end of April 1877, was stopped by the Ottoman troops under the command of Gazi Ahmet Muhtar Pasha at the end of June. And the Russian army was driven back to the border line. In the Battles of Yahniler and Gedikler, the Ottoman army was victorious and maintained its superiority. However, Ahmet Muhtar Pasha, who was defeated in the Battle of Alacadağ, had to retreat to Erzurum. In the Battle of Deveboynu, the Russian forces were victorious, and the Ottoman army could only hold on to the Erzurum fortifications. The Russians captured Kars in mid-November and began to prepare for the siege of Erzurum. In the meantime, an armistice was signed, and the war ended. At the end of the war the Empire had to accept a peace under very harsh conditions.

What happened in the Caucasus Front has been the subject of some memoirs and studies. One of them is the work titled "Başımıza Gelenler" by Mehmed Arif Beg. Although Mehmet Arif Beg was not a soldier, he was an important witness of the events. Mehmed Arif Beg, who served as Ahmet Muhtar Pasha's chief clerk, witnessed the war events closely and all the official correspondence of the front commander passed through his hands. Mehmed Arif Beg served in Ahmet Muhtar Pasha's entourage for many years after the war.

While Mehmet Arif Beg's memoir describes the war events, it also offers important observations about the Ottoman army. These observations focused on the army organization, command level, human resources, logistics system and the weaknesses of the army. It is also containing valuable information about the life of the people of the region and their situation during the war years. While conveying his observations, the author approached the events quite critically and did not hesitate to look for the reasons for the defeat. In this context, the aim of this study is to evaluate the events in the Caucasus through the memoirs of Mehmet Arif Beg.

Keywords: 1877-1878 Ottoman-Russian War, Caucasian Front, Mehmed Arif Beg, Gazi Ahmet Muhtar Pasha, Erzurum, Kars.

GİRİŞ

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi), Osmanlı İmparatorluğu'nun son asrına damga vuran en önemli hadiselerden biri olmuştur. Rusya'nın Balkanlar'daki yayılcı emelleri nedeniyle çıkan bu harp Osmanlı İmparatorluğu'nu mali ve siyasi açıdan çok sıkıntılı bir dönemde yakalamıştır. Devlet mali iflasın eşğine gelmişken diğer yandan da taht değişiklikleri nedeniyle yaşanan siyasi kriz devam etmektedir. Balkanlarda yaklaşık iki yıldır devam eden ayaklanmalar uluslararası bir mesele haline gelirken imparatorluk ciddi bir dış baskı altında kalmıştır. Diğer yandan meşrutî sisteme geçiş yönünde önemli adımlar atılmakta ve siyasi mücadele devam etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu bu koşullarda Rusya ile bir savaşı göze alarak büyük bir kumar oynamış ancak masadan büyük bir zararla kalmıştır.

93 Harbi'nde Osmanlı ve Rus İmparatorlukları Rumeli ve Kafkasya olmak üzere iki cephede karşı karşıya gelmiştir. Rumeli Cephesi'nde özellikle Gazi Osman Paşa komutasında yaklaşık beş ay süren Plevne Müdafaası, imparatorluğu çok daha erken gelebilecek bir mağlubiyetten kurtarmıştır. Ancak Ocak 1878'de Rus ordusunun İstanbul önüne kadar gelişiyile mağlubiyet kesinleşmiş ve imparatorluk çok ağır şartlarda bir barış antlaşmasına imza atmak zorunda kalmıştır. Kafkas Cephesi'nde ise Gazi Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Ruslara karşı zorlu bir mücadele vermiş ve önemli başarılarla imza atmıştır. Ancak harbin son aylarında bu cephede de mağlubiyetler birbirini izlemiş ve Erzurum'a kadar geniş bir bölge Rus işgaline düşmüştür.

Bu çalışmanın amacı 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi'nde yaşananları Mehmed Arif Bey'in hatıratı üzerinden değerlendirmektir. Bahse konu harple ilgili bazı çalışmalarda Mehmed Arif Bey'in hatıratından faydalanılmış ve yazarın birtakım görüşlerine yer verilmiştir. Bununla beraber cephede yaşananları tüm yönleriyle ele alan ve çok değerli gözlemler sunan bu hatırat bir bütün olarak değerlendirilmemiştir.

Mehmed Arif Bey (1845-1897) asker olmamasına rağmen harp boyunca IV. Ordu Mühimme Başkâtibi (özel kalem müdürü) olarak görev yapmış, işgal ettiği mevki itibarıyla olayların önemli bir tanığı olmuştur.¹ Mehmed Arif Bey'in hatıratı bir yandan Kafkas Cephesi'ndeki harp olaylarını anlatırken diğer yandan Osmanlı ordusunun teşkilatı, komuta kademesi, insan kaynakları, kuvvetli ve zayıf yanları hakkında önemli gözlemler sunmaktadır. Ayrıca bölge halkının yaşamına ve harp yıllarındaki durumuna dair değerli bilgiler içermektedir. Yazar gözlemlerini aktarırken olaylara oldukça eleştirel yaklaşarak mağlubiyetin ve yaşanan felaketlerin sebebini aramaktan da geri durmamıştır. Mehmed Arif Bey'in harp olaylarında karar verici bir makamda bulunmaması hatıratın değerini artırmaktadır. Böylece yazar kendini savunma ve yaşanan mağlubiyetten dolayı kendini aklama kaygısına kapılmadan rahatça kalem oynatabilmiştir. Nitekim hatıratına "*Başımıza Gelenler*" ismini vererek özellikle bunları kaleme almasındaki amacı ortaya koymak istemiştir. Bu bağlamda 93 Harbi'nde Kafkas Cephesi'ni değerlendirebilmek için Mehmed Arif Bey'in hatıratı vazgeçilmez bir kaynak teşkil etmektedir.

Çalışmada Mehmed Arif Bey'in hatıratı merkeze konulmakla beraber olaylara yakından tanık olan başka isimlerin değerlendirmeleri de dikkate alınacaktır. Özellikle IV. Ordu Müşir ve Anadolu Harp Ordusu Başkumandanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın anıları önem arz eder. Ancak Ahmet Muhtar Paşa'nın cephe komutanı olarak karar verici konumda olduğu ve hatıratında cephede yaşanan mağlubiyetten dolayı kendini savunma kaygısı taşıdığı gözden uzak tutulmamalıdır. Bunların yanında harp boyunca bölgede bulunan ve Osmanlı birlikleriyle beraber hareket eden yabancı gazetecilerin tanıklıkları da değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Harpte Osmanlı ordusuna sağlık desteği sağlamak için kurulmuş olan Stafford House Komitesi doktorlarının anıları ve komitenin harpten sonra yayınladığı rapor ise cephedeki sıhhi durum ve sağlık hizmetleriyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Son olarak harbin hemen sonrasında özellikle Avrupa ve Amerikalı araştırmacılar tarafından kaleme alınan kapsamlı çalışmalardan da istifade edilmiştir. Çalışmada öncelikle 93 Harbi'ne giden siyasi süreç ve Rumeli Cephesi'nde harbin seyri incelenecektir. Müteakiben Kafkas Cephesi'ndeki askerî olaylar üzerinde durulacak ve Mehmet Arif Bey'in cepheye yönelik değerlendirmeleri analiz edilecektir. Son başlıkta harbe son veren antlaşmalar ve siyasi sonuçlarına değinilecektir.

1. 93 Harbi'ne Giden Süreç ve Rumeli Cephesi'nde Harbin Seyri

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın son çeyreğine büyük sıkıntılar içinde girmişti. Rusya'nın Panslavist kışkırtmalarıyla Balkanlar'da gerginlik artıyordu. 1875 senesi Temmuz ayında Hersek'te başlayan isyan Bosna'ya yayılmış, buradan Mayıs 1876'da Bulgaristan'a sıçramıştı. Osmanlı Devleti'nin isyanı bastırmak için aldığı sert tedbirler Avrupa kamuoyuna bir Müslüman-Hristiyan çatışması şeklinde yansımış ve konu bir Avrupa meselesi hâline gelmişti.² Temmuz ayında Osmanlı ordusu ile Sırbistan ve Karadağ kuvvetleri arasında çatışmalar başlamış ve imparatorluk kendine bağlı prensliklerle harp eder duruma gelmişti.³

Osmanlı ordusunun Sırp kuvvetleri karşısındaki başarılarıyla Belgrad yolunun açılması karşısında İstanbul'daki Rus Sefiri tarafından 31 Ekim 1876'da bir ultimatö verilerek harbin durdurulması istenmişti. Rusya'nın harp tehdidi karşısında kaygıya kapılan Osmanlı yönetimi mütarekeye razı olmuştu. İngiltere, Rusya'nın meseleyi tek başına halletmek üzere harekete geçmesine engel olmak amacıyla Balkan meselelerinin devletlerarası bir konferansta görüşülmesini teklif etmişti. Rusya ile baş başa kalmaktan çekinen Osmanlı Hükümeti bu teklifi gönülsüzce kabul etmişti.⁴

Balkan meselelerini görüşmek üzere Paris Antlaşması'nda imzası olan devletlerin delegeleriyle toplanan İstanbul Konferansı 23 Aralık 1876'da açılmıştı. Konferansta Avrupa devletleri tarafından verilen muhtıra; Sırbistan ve Karadağ ile savaştan önceki düzen temelinde ve bu iki devlet lehine sınır düzenlemeleri ihtiva eden bir barış yapılması, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a özerkliğe varacak imtiyazlar tanınması, bu vilayetlerde atanacak valilerinin altı devletin oyu ile belirlenmesi, vergilerin 2/3'nün mahallî ihtiyaçlar için sarf edilmesi, vilayetlerde tertip edilecek millî asker ve jandarmaların İslam ve Hristiyan nüfus nispetine göre belirlenmesi,

¹ Mehmed Arif Bey harp başladığı vakit Erzurum'da Temyiz Mahkemesi Başkâtibi olarak görev yapmaktadır. IV. Ordu Müşir ve Anadolu Harp Ordusu Başkumandanı olarak Nisan 1877'de Erzurum'a gelen Ahmet Muhtar Paşa, 1874-1875 yıllarındaki IV. Ordu Müşirliği görevi esnasında tanıdığı Mehmed Arif Bey'i Ordu Mühimme Başkâtibi olarak tayin etmiştir. Mehmed Arif Bey bu sıfatla harp boyunca Ahmet Muhtar Paşa'nın yanında bulunmuş, harp olaylarına yakından tanık olmuş ve Ordu Müşiri'nin tüm yazışmaları onun elinden geçmiştir. Ahmet Muhtar Paşa'nın Ocak 1878'de Çatalca İstihkâmları Başkumandanlığına tayini üzerine Mehmed Arif Bey de onunla gitmiştir. Ahmet Muhtar Paşa ile Mehmed Arif Bey arasındaki yakın mesai ilerleyen yıllarda da devam etmiş, Paşa'nın Girit ve Yunanistan'daki görevlerinde Mehmed Arif Bey yanında bulunmuştur. Ahmet Muhtar Paşa, 1885'te Mısır Fevkalade Komiserliğine atanmasıyla Mehmed Arif Bey'i başkâtip olarak yanına almıştır. Mehmed Arif Bey vefatına kadar 12 sene bu görevde bulunmuş, *Başımıza Gelenler* isimli harp hatıratını 1888-1890 yıllarında Mısır'da kaleme almıştır. Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, 93 Harbinde Anadolu Cephesi, haz.M.Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 24-28.

² Mahmud Celalettin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat I*, İstanbul 1979, s. 196-200.

³ Rus generali Çernayev'in komuta ettiği Sırp ordusunda beş bin dolayında Rus gönüllüsü vardı; Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi I (18. ve 19. Yüzyıllar)*, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s. 382-385.

⁴ Yuluğ Tekin Kurat, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, 26/104, Ankara 1962, s. 584-586.

yapılacak ıslahatın denetlenmesi için imzacı devletlerin temsilcilerinden karma bir komisyonun kurulması talep edilmişti.⁵

Osmanlı yönetimi, bu tekliflerin kabul edilmesi durumunda Bosna-Hersek ve Bulgaristan için özerklik ve müteakiben bağımsızlığa giden yolun açılacağını görmüş ve teklifleri reddetmişti. Bunun üzerine 20 Ocak 1877'de konferans dağılmış ve altı büyük devletin sefirleri İstanbul'u terk etmişti. Büyük devletler Osmanlı Hükümetini zorlamak için Rusya'nın liderliğinde 31 Mart 1877'de Londra'da bir protokol hazırlayarak bir kez daha konferans kararlarının uygulanmasını istemişti. İstanbul'un bu isteği reddetmesi üzerine Rusya 24 Nisan 1877'de Osmanlı İmparatorluğu'na harp ilan ederek 93 Harbi'ni başlatmıştı.⁶

Rumeli Cephesi'nde harekât, Rus birliklerinin Zıştovi karşısında toplanarak 26 Haziran'dan itibaren Tuna'yı geçmesiyle başlamıştı.⁷ Güneye doğru harekâta devam eden Rus birlikleri 19 Temmuz'da stratejik olarak büyük bir değer taşıyan Şipka geçidini ele geçirmiş ve Balkan Dağları'nın güneyine sarkmıştı.⁸ Bu esnada Karadağ cephesinden deniz yolu ile nakledilen Süleyman Paşa kuvvetleri bölgeye gelmiş ve Rusların Balkan güneyinde ilerlemesine engel olmuştu.⁹ Niğbolu'yu ele geçiren Rusların Plevne'ye yaptığı taarruz ise Osman Paşa kuvvetleri tarafından durdurulmuştu. Plevne'deki direniş Rus ilerlemesini durdurmuş ve şehrin etrafında büyük Rus kuvvetlerinin toplanmasına neden olmuştu. Şehirdeki Osmanlı birlikleri Rus-Romen kuvvetleri tarafından eylül ve ekim ayları boyunca yapılan taarruzları da durdurmayı başarmıştı.¹⁰

Harbin bu aşamasında Osmanlı birliklerinin büyük kısmı Şumnu, Şipka ve Plevne'de toplanmıştı. Buna karşın cephedeki Osmanlı komutanları arasında bir uyumsuzluk hüküm sürüyor, bu kuvvetler birbirini destekleyecek şekilde koordineli hareket edemiyordu.¹¹ Plevne Müdafaası 10 Aralık'a kadar sürmüştü. Ancak bu tarihte şehrin düşmesi savaşın seyirini değiştirmiş, muhasara için şehrin etrafında toplanan büyük bir Rus kuvveti ileri harekât için serbest kalmıştı. Rus birlikler süratle Balkanları aşarak 20 Ocak'ta Edirne'ye girmişti. Durumun umutsuz olduğunu gören II. Abdülhamit ocak ayı ortasında mütareke talebinde bulunmuş, mütareke görüşmeleri ay sonunda neticeye varmıştı.¹²

2. Kafkas Cephesi'nde Harbin Seyri

Tersane Konferans'ından sonra Rusya ile gerginleşen ilişkiler İstanbul'u bazı tedbirler almaya yöneltmişti. Bu kapsamda Girit Vali ve Kumandanı Ahmet Muhtar Paşa, 8 Şubat 1877 tarihinde IV. Ordu Müşirliği ve Anadolu Harp Ordusu Başkumandanlığına tayin edildi. 24 Şubat'ta İstanbul'a gelen Ahmet Muhtar Paşa, Erzurum'a hareket etmeden önce Serasker Redif Paşa ile birlikte Kafkas Cephesi için bir savaş planı hazırladı ve padişaha arz etti. Bu plana göre cephede savunmada kalınacak ve Osmanlı donanması Karadeniz'i sürekli olarak tarayarak kontrol altında tutacaktı.¹³ Ahmet Muhtar Paşa 7 Nisan'da IV. Ordu karargâhının bulunduğu Erzurum'a ulaştı.¹⁴

Cephedeki Osmanlı askerî kuvvetlerinin mevcudu hakkında değişik kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir.¹⁵ Ahmet Muhtar Paşa IV. Ordunun harbin başındaki mevcudunu şöyle verir: 51.514 mevcutlu 74 piyade taburu, 1.986 mevcutlu dört süvari alayı, 1.940 kişilik bir seyyar topçu alayı ve üç kalede 2.120 kişiden ibaret kale topçuları. Ancak nakliyat, ambarlar ve hastaneler gibi lojistik ihtiyaçlar için ayrılan askerler

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 31-32.

⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 82.

⁷ Ahmed Saib, *Son Osmanlı-Rus Muharebesi*, Hindiye Matbaası, Kahire 1327 (1911), s. 69-73.

⁸ H. Hikmet Süer, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 148-153.

⁹ Mehmed Hulusi, *Niçin Mağlub Olduk: 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi: Avrupa Cephesindeki Harekât*, haz. Habibullah Habib, Ali Eymir, Kayhan Yayınları, İstanbul 2021, s. 94-96.

¹⁰ Albay Talat, *Plevne Savunması*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, s. 9-13, 15-24.

¹¹ Keçecizade İzzet Fuat, *Kaçırılan Fırsatlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askerî Düşünceler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, s. 44-45; *Rumeli Orduları Başkumandanı Süleyman Hüsnü Paşa'nın 93 Osmanlı-Rus Harbi Hatıraları*, haz. Ebubekir Subaşı, Çelik Yayınevi, İstanbul 2021, s. 57.

¹² Bruce W. Menning, *Bayonets Before Bullets, The Imperial Russian Army 1861-1914*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, s. 67-78.

¹³ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar-2, Sergüzeşt-i Hayatının Cild-i Sanisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 7.

¹⁴ Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s. 69.

¹⁵ Allen-Muratoff 15 bin nizamiye, 50 bin redif, 25 bin gönüllü ve milis olmak üzere toplam 90 bin rakamını zikreder. William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields, A History Of The Wars On The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953, s. 112; F. V. Greene göre ise Osmanlı kuvveti, Batum'daki 20 bin asker hesaba katılmazsa yaklaşık 50 bindi. Francis Vinton Greene, *Russian Army and its Campaigns in Turkey in 1877-1878*, D. Appleton And Company, New York 1879, s. 380.

düşüldüğünde muharebe sahasına sürülen mevcut 48 bin kadardı.¹⁶ Genelkurmay'ın resmî yayınına göre 29 Mart 1877'de personel mevcudu 1.741 subay dâhil toplam 62.114 kişiden ibaret bulunuyordu.¹⁷

Bölge dağlık yapısı nedeniyle askerî harekâta çok elverişli değildi. Osmanlı-Rus hududundan itibaren üç ana istikamet üzerinden harekât imkânı vardı. Bunlar; Gümrü-Kars-Sarıkamyş-Erzurum istikameti, Ahılkelek-Ardahan-Göle-Oltu-Erzurum istikameti ve Erivan-Doğubayazıt-Eleşkirt-Erzurum istikameti idi. Nitekim Rus harekâtı bu hatlar üzerinden gelişecek ve muharebeler bu bölgelerde gerçekleşecekti. Ahmet Muhtar Paşa, Rusların büyük kuvvetiyle Gümrü-Kars-Sarıkamyş-Erzurum istikametinden taarruz edeceği, diğer mihverlerde tali kuvvetlerle hareket edeceği kanaatindeydi. Bu kapsamda kuvvetlerini bu üç istikameti kapatacak şekilde sağ kanat, orta ve sol kanat olmak üzere üç grupta toplamıştı. Mevcut istihkâmlarda bulunan kuvvetler haricinde sol kanatta 10 taburluk bir Ardahan Fırkası ve 2 batarya seygar top Ferik Kasap Hüseyin Paşa komutasında Ardahan'da bulunuyordu. Cephenin ortasında 40 taburluk Kars Kolordusu ve 6 batarya seygar top Ferik Hüseyin Hami Paşa komutasında üç tümen halinde Kars'ta konuşlanmıştı. Sağ kanatta Tatlıoğlu Mehmet Paşa komutasında 12 taburluk Eleşkirt Fırkası ve 2 batarya seygar top Karaköse-Eleşkirt bölgesindeydi. Faik Paşa komutasında Van Fırkası'nın 2 taburu Doğubayazıt'ta, 4 taburu ise Van'da bulunuyordu. Genel ihtiyat olarak 6 taburluk bir kuvvet ise Mirliva Şahin Paşa komutasında Horasan bölgesine ayrılmıştı.¹⁸ Muharebe sahasında keşif, gözetleme, hücum, baskın gibi önemli görevlerde kullanılan süvari birlikleri ise çok az miktarda olup, yalnızca dört alay süvari bulunmaktaydı.¹⁹ Batum'da Hasan Tahsin Paşa komutasında 11 piyade taburu vardı ancak bu kuvvet IV. Ordu'dan ayrılarak doğrudan İstanbul'un kontrolüne verilmişti.

Cephedeki Rus kuvveti için de değişik sayılar zikredilmiştir. Ahmet Muhtar Paşa, Kafkasya'daki toplam Rus kuvvetinin yaklaşık 148 bin olduğunu, bunun 31 bin kadarının isyanları önlemek üzere iç bölgelere ayrıldığını söyler. Osmanlı kuvvetleriyle muharebeye giren Rus sahra ordusunun mevcudu ise yaklaşık 65 bindir.²⁰ Allen-Muratoff'a göre Rus ordusunda 42.500 piyade ve 17 bin süvari mevcuttu.²¹ A.J.Schem bu rakamı 45 bin olarak verirken²², F.V.Greene'e göre Ruslar yaklaşık 55 bin piyade ve 10 bin süvari ile sefere başlamışlardı.²³ Cephedeki Osmanlı kuvveti ile mukayese edildiğinde piyade sayısında yaklaşık bir denkleğin olduğu, süvari mevcudunda ise Rus ordusunun büyük bir üstünlüğü olduğu görülür.

Rus Genelkurmayınca 1874'te hazırlanan sefer planına göre; Rus ordusu hududu geçerek Osmanlı ordusunun toparlanmasına fırsat vermeden ani bir taarruzla altı hafta içinde Erzurum'u ele geçirecek ve buradan Anadolu içlerine ilerleyecekti. Ancak Kafkasya Valisi Grandük Micheal, Kuzey Kafkasya'da devam etmekte olan karışıklıkları ve Osmanlı donanmasının yapacağı bir çıkartma harekâtı ile bu bölgede yaratabileceği tehdidi göz önüne alarak bu plandan vazgeçti. Yapılan yeni plana göre Ardahan, Doğubayazıt ve Batum'a karşı muharebe keşfi yapılırken Kars Kalesi muhasara ile ele geçirilecekti.²⁴

Cephedeki askerî harekât 24 Nisan 1877'de Rus kuvvetlerin hududu geçerek üç mihverden ilerlemesi ile başlamıştı. General Heimmann komutasındaki kuvvetler (18.000 piyade ve 7.000 süvari) Kars'a, General Tergukasov kuvvetleri (7.000 piyade ve 3.500 süvari) Doğubayazıt'a, General Devel kuvvetleri (6.500 piyade ve 2.500 süvari) Ardahan'a ve General Oklobzhie kuvvetleri (11.000 piyade ve 1.000 süvari) Batum üzerine ilerlediler.²⁵

General Melikov'un öncelikli hedefi, son derece müstahkem olan Kars Kalesi'ni ele geçirmektir. Muhtar Paşa, nisan ortasında Kars Kalesi'ne gelerek gerekli savunma tertiplerinin alınmasına bizzat nezaret etmişti. Ordu Müşiri, Kars'ta bütün askerî kuvvetin şehrin içinde yığıldığını görmüştü. Hâlbuki askerlik fenni gereği düşman hudut hattından itibaren karşılanmalı ve ilerlemesi engellenmeli yahut geciktirilmeliydi.²⁶ Derhal

¹⁶ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 8.

¹⁷ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbî Kafkas Cephesi Harekâtı, C.II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 44.

¹⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 14-18; Ahmed Saib, *age*, s. 39.

¹⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 141.

²⁰ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 32-34.

²¹ Allen, Muratoff, *age*, s. 115.

²² Alexander Jacob Schem, *War In The East: An Illustrated History of the Conflict Between Russia*, H.S.Goodspeed & Co., New York 1878, s. 261.

²³ Greene, *age*, s. 380.

²⁴ Allen, Muratoff, *age*, s. 114-115; Bazı Rus tarihçileri bu planı eleştirmiş, Rus ordusunun harbin başında Ardahan ve Kars önünde küçük kuvvetler bırakarak süratle Erzurum'a ilerlemesi durumunda Osmanlı ordusunun toparlanamayacağı ve şehrin kısa zamanda ele geçirilebileceğini önu sürmüştür. Bu konuda tartışmalar için bakınız; Nurgül Kutlu, *Rus Kaynaklarına Göre 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2019, s. 109-111.

²⁵ Allen, Muratoff, *age*, s. 115; Ahmet Muhtar Paşa, General Loris Melikov kumandasında Gümrü'den Kars üzerine ilerleyen merkez grubunun gücünü 38 piyade taburu ve 12 süvari alayı olmak üzere 40 bin olarak verir. General Tergukasov kumandasında Bayezid üzerine ilerleyen kuvvet 16 piyade taburu ve 4 süvari alayı olmak üzere 13 bin mevcuttur. General Devel kumandasında Ardahan'a taarruz eden Rus kuvveti ise 9 piyade taburu ve 5 süvari alayı olmak üzere 12 bin mevcuttur. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 34.

²⁶ Ahmet Muhtar Paşa'nın harp anlayışına göre ordu kale ve istihkâmlar içine kapanmamalıydı. Zira bu durum askerinin moralini ve metanetini olumsuz etkiliyordu. Bunun yerine düşmanla harbi açık alanda kabul etmeli, mağlup olursa belli bir mesafe çekilip yeni bir savunma hattı

birliklerin düşmanı karşılamak için hudut hattından itibaren arazide mevzilendirilmesini istemişti. Bunun için taburların mekkâre hayvanlarla desteklenerek seyyar hâle getirilmesi gerekiyordu. Ancak ordunun elindeki mekkâre hayvan sayısı çok yetersizdi. Ahmet Arif Bey, Ahmet Muhtar Paşa'nın süratle köylerden kağı arabaları toplatarak altı taburluk bir kuvveti seyyar hâle getirdiğini ve ileri mevzi kuvveti olarak Kars'ın doğusunda Subatan'a sevk ettiğini yazar. Ancak yeterli kuvvet hudut hattında mevzilendirilemeden Rus ordusu hududu geçerek taarruza başlayacaktı.²⁷

General Heimmann kuvvetleri 24 Nisan'da Arpaçayı'nı geçerek Kars'a ilerlemeye başladı. Muhtar Paşa yaptırdığı keşifte bir Rus kolunun Kars'ın güneyinden dolaşarak batıya doğru ilerlemekte olduğunu gördü. Bunun üzerine Kars Kalesi'nde 29 taburluk bir kuvvet bırakarak, Ruslardan önce tutmak için 28 Nisan'da 9 taburla (yaklaşık 5.000 asker) Soğanlıdağ'a çekildi.²⁸ Muhtar Paşa hızlı bir yürüyüşle Ruslardan önce Soğanlıdağ geçitlerine ulaşarak düşmanın çevirme manevrasını boşa çıkardı. Soğanlıdağ'daki Osmanlı kuvvetleriyle muharebeden kaçınan Rus kolu Kars'a geri döndü.

Bu durum üzerine General Melikov Kars'ın önünde bir kısım birliklerini bıraktıktan sonra geri kalan kuvvetleriyle Ardahan üzerine yürüdü. Melikov, Ardahan önündeki Devel kuvvetleri ile birleşerek taarruz için tertiplendi. Şehirdeki Osmanlı kuvvetlerinin komutanı Hüseyin Sabri Paşa'nın kararlı bir savunma yapmayarak çekilmesi üzerine Ruslar 17 Mayıs'ta Ardahan'ı ele geçirdi.²⁹ Ardahan'dan ilerleyen diğer bir kol ise 2 Haziran'da Oltu'ya girdi. Muhtar Paşa, Zivin'deki mevziinin sol yanını ve gerisini tehdit eden bu harekete karşı derhal tedbir aldı. Osmanlı kuvvetlerinin Oltu'ya ilerlemesi üzerine Ruslar 5 Haziran'da şehri boşaltarak Ardahan istikametinde çekildi.³⁰

Ruslar Ardahan'da kolay bir galibiyet elde etmişti. Ancak Osmanlı birliklerinin Batum'daki direnişi Rusları zor durumda bırakmıştı. Osmanlı donanmasının Kafkas sahillerine yönelik mahdut hedefli hücumları Rus genel karargâhını ürkütüyordu. 14 Mayıs'ta Kafkasyalı gönüllüler Karadeniz'deki Osmanlı donanmasının desteğiyle Sohumkale'yi ele geçirmişti. Çerkez Beylerinin idare ettiği ayaklanma ise Ruslar aleyhine gelişmekteydi. Bu durumda Tiflis'teki Rus genel karargâhı, daha önce yapılan planda Melikov kuvvetlerini desteklemesi düşünülen ihtiyatları Kuzey Kafkasya'da kullanmaya karar vermişti. Bu koşullarda Melikov, kuvvetinin büyük kısmını alarak Kars'a hareket etti ve 5 Haziran'dan itibaren Kars'ı muhasaraya aldı.³¹

Soğanlıdağ'a çekilen Ahmet Muhtar Paşa ise gerideki birliklerini stratejik açıdan önemli bir nokta olan Zivin'de topladı. Buradaki kuvvetle gerektiğinde Kars'a yardımda bulunabilecek, ayrıca Kars yönünden gelecek Rus ordusunun Doğubayazıt tarafından gelecek Rus kuvvetleriyle birleşmesine engel olabilecekti.

Doğubayazıt'a ilerleyen Rus kuvvetleri ise buradaki zayıf Osmanlı birliğini geri atarak 30 Nisan'da şehri ele geçirdi. Buradan ileri harekâta devam eden Ruslar 6 Mayıs'ta Kağızman'ı, 13 Mayıs'ta Diyadin'i ve 20 Mayıs'ta Karaköse'yi işgal etti. General Melikov, Zivin'deki Osmanlı kuvvetlerini oyalamak ve Kars üzerine ilerlemelerine engel olmak amacıyla General Tergukasov'a ileri harekâta devam etmesini emretmişti. Ahmet Muhtar Paşa ise Rusların bu mihverde ilerlemesi üzerine Van Fırkasının Doğubayazıt'a ilerleyerek Tergukasov kuvvetlerinin gerisini tehdit etmesini istedi. Ancak Faik Paşa komutasındaki Van Fırkası eksiklerini bahane ederek harekete geçmekte gecikti. Faik Paşa, Doğubayazıt'taki Rus kuvvetini kuşatma altına alsa da kaleyi ele geçiremediği gibi ilerleyen Rus birliklerinin gerisinde ciddi bir tehdit oluşturamadı.³² Bunun üzerine Muhtar Paşa, Tatlıoğlu Mehmet Paşa'ya takviye birlikleri gönderip Eleşkirt Fırkası'nın mukavemet etmesi hususunda emir verdi. Ancak 16 Haziran'da yapılan muharebede Mehmet Paşa'nın şehit olmasıyla Osmanlı birlikleri tutunamayarak Velibaba boğazına çekildiler. Sağ kanadındaki tehlikeyi gören Muhtar Paşa bizzat Velibaba'ya gelerek 13 bin kişilik kuvvetle 21 Haziran'da Ruslara taarruz etti. Halyaz Muharebesi olarak anılan bu muharebede Osmanlı kuvvetleri tam anlamıyla taktik bir başarı sağlayamadı. Ancak bu muharebe sonunda cephede Rus ilerlemesi durmuş ve inisiyatif Osmanlılara geçmişti.³³

kurmalıydı. Ayrıca Erzurum ve Ardahan istihkâmları topçu silahlarında gelişmeler karşısında etkinliğini kaybetmişti. Bu istihkâmların yapıldığı döneme göre topların etkili menzilleri iki kattan fazla artmıştı. Mehmed Arif Bey, *age*, s. 575; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 11.

²⁷ Mehmed Arif Bey, *age*, s.142-145.

²⁸ *1877-1293 Osmanlı-Rus Seferinden Halyas-Zivin-Kars Muharebeleri*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2017, s. 12; Greene, *age*, s. 381.

²⁹ Ardahan'ın düşmesinden sonra şehir Rus askerleri tarafından yağmalanmıştı. Bu esnada Rus ordusunda bulunan Kazaklar ve Karapapaklar tarafından yaklaşık 300 Osmanlı askeri ve 500 kadar sivil öldürülmüştü. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 118.

³⁰ Charles Boswell Norman, *Armenia and The Campaign of 1877*, Cassel, Petter & Galpin, London, s. 64-67; Ahmed Saib, *age*, s. 48-52; A. J. Schem, *age*, s. 266-267.

³¹ Allen, Muratoff, *age*, s. 120-121; Greene, *age*, s. 384.

³² Ahmed Saib, *age*, s. 57; Mehmed Arif Bey, *age*, s. 337.

³³ Allen, Muratoff, *age*, s. 133-140; Erkan-ı Harbiye Kolağalarından Reşid, *1293 Osmanlı-Rus Sefer-i Ahiri*, haz. Habibe Kazancıoğlu, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016, s. 67-68.

General Melikov, Ahmet Muhtar Paşa'nın bir kısım kuvvetle Velibaba'ya gittiğini haber almış ve buradaki Tergukasov kuvvetlerine destek sağlamak için Zivin üzerine taarruz kararı almıştı.³⁴ Ahmet Muhtar Paşa Halyaz Muharebesi'ni verirken Rus birlikleri (18.000 piyade ve 6.000 süvari) Kars'tan Zivin'e doğru harekâta başladı. İsmail Hakkı Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri 24 Haziran'da başlayan Rus taarruzunu karşıladı ve Rusları durdurdu. Zivin Muharebesi'nde mağlup olan Ruslar 29 Haziran'dan itibaren çekilmeye başladılar.³⁵ Muhtar Paşa, yeterli sayıda süvari kuvvetine sahip olmamasına rağmen ve İstanbul'un arzusu hilafına olarak 23 taburluk bir kuvvetle Rusları Kars yönünde takibe başladı. İstanbul, Rusların takip edilmesinden ve Osmanlı kuvvetlerinin birden çok parçaya ayrılmasından rahatsızdı. Ahmet Muhtar Paşa buna cevaben, ordunun yalnızca Erzurum'da toplanabileceğini, buraya çekilmesi durumunda şehirde kuşatma altında kalarak Anadolu'yla temasının kesileceğini söyleyerek takipte ısrarcı davrandı.³⁶

Bu esnada Rumeli Cephesi'nde Rus birlikleri Tuna'yı geçerek ilerlemeye başlamıştı. Rus Genel Karargâhı harbin sonucunun Rumeli Cephesi'nde alınacağı ve Kafkas Cephesi'nin tali bir cephe olduğu düşüncesiyle 9 Temmuz'da Kars kuşatmasının sonlandırılarak birliklerin Kurudere ve Başgedikler bölgesindeki eski mevziilerine çekilmesini emretti. Bunun üzerine General Melikov 10 Temmuz'da Kars muhasarasına son vererek belirtilen hatta çekildi. Osmanlı kuvvetleri ise Alacadağ doğu yamaçlarına kadar ilerleyerek Rus mevziinin karşısında tertiplendi.³⁷

Velibaba önünde bulunan General Tergukasov kuvvetleri ise Zivin Muharebesi'nin yapıldığı gün Eleşkirt istikametinde çekilmeye başlamıştı. Ahmet Muhtar Paşa, Van Fırkasının başında olan Faik Paşa'ya telgraf çekerek Doğubayazıt'a doğru çekilen Tergukasov kuvvetlerinin yolunu kesmesini ve Rus kuvvetlerini takibe başlayan Eleşkirt Fırkasıyla koordineli hareket etmesini istemişti. Ancak ne Kurt İsmail Paşa komutasındaki Eleşkirt Fırkası takipte ısrarcı davranmış, ne de Faik Paşa Eleşkirt'e zamanında ilerleyerek Rusların çekilme yolunu kesebilmişti.³⁸ Bu koşullarda General Tergukasov nizami şekilde çekilerek Rus hududuna ulaştı. Rusları takip eden Osmanlı birlikleri 3 Temmuz'da Eleşkirt'e girdi ve buradan ilerleyerek Doğubayazıt yakınlarında tertiplendi. Ahmet Muhtar Paşa, Doğubayazıt'ta kuşatma altında bulunan Rus birliğinin ele geçirilmesi konusunda da gerekli talimatları vermişti. Ancak gerek Kurt İsmail Paşa gerekse Faik Paşa bu konuda gerekli iradeyi göstermedi. Nitekim General Tergukasov, 10 Temmuz'da baskın bir hücumla tekrar hududu geçerek Doğubayazıt'ta muhasara altında olan askerlerini kurtarmaya muvaffak oldu.³⁹ Osmanlı kuvvetleri ancak 11 Temmuz'da Doğubayazıt'a tamamen hâkim olabildi.

Bu esnada İstanbul, Rus topraklarına girilmesini ve muharebenin hududun ötesine taşınmasını istemişti. Ahmet Muhtar Paşa yaptığı değerlendirme neticesinde Doğubayazıt Kolordusuna hududu geçerek Ruslara taarruz etmesi emrini verdi. Ancak İsmail Paşa, kuvvet eksikliğini ve lojistik sıkıntılarını öne sürerek uzun süre oyalandı. Nihayet 6 Ağustos'ta taarruz ederek Rus örtme kuvvetlerini Iğdır'a çekilmeye mecbur etti. Ancak bu taarruzda da azimli davranmayarak önemli bir fırsatı kaçırdı. Daha sonra takviye alan Tergukasov kuvvetlerini daha geriye atmaya muvaffak olamadı.⁴⁰

Osmanlı kuvvetlerinin Alacadağ'ın doğusunda yerleştiği mevziinin genişliği yaklaşık 40 kilometreydi. Ordunun mevcudu ise 5 bin kadar süvari ve Kars'taki kuvvetlerle beraber 48 bin civarındaydı. Rus kuvvetleri ise yaklaşık 15 süvari alayıyla beraber 50 binden fazlaydı. Bu mevcut ile bu hattın savunulması oldukça zordu. Güneyden kuşatılma tehlikesi olan bu mevzi, Kars garnizonundan da uzaktı.⁴¹ Mevziinin sol kanadı, merkez ve sağ kanattan kopuktu.⁴² Ayrıca kış mevsimi yaklaşmaktaydı. Askerin donatımı ise son derece yetersizdi. Ahmet Muhtar Paşa'nın gerek personel takviyesi gerekse kışlık donatım için İstanbul'a yaptığı talepler ise karşılıksız kalmıştı.⁴³

³⁴ Henry Montague Hozier, *The Russo-Turkish War III*, William Mackenzie, London 1878, s. 858.

³⁵ Ahmed Saib, *age*, s. 80-89; Allen, Muratoff, *age*, s. 141-147; Norman, *age*, s. 162-165.

³⁶ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 325-328; Ahmed Sabi'e göre Muhtar Paşa çekilen Rus ordusunu takipte yavaş davranmış, bu sayede General Melikov Kars muhasarasındaki ağır toplarını çekmeye muvaffak olmuştu. Ahmed Saib, *age*, s. 90.

³⁷ Allen, Muratoff, *age*, s. 150-151.

³⁸ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 302-303; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 78.

³⁹ Hozier, *age*, s. 866; Mehmed Arif Bey, *age*, s. 341-342. Van Fırkası komutanı Faik Paşa daha sonra görevden uzaklaştırılarak harbin ertesinde divan-ı harpte yargılanarak ordudan ihraç edildi ve Kütahya'ya sürgüne gönderildi. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Resmî Mevzuat (Y.A.RES.), 2/26, 08 Rabiulevvel 1296 (02 Mart 1879).

⁴⁰ Ahmed Saib, *age*, s. 251; Norman, *age*, s. 249-250; Greene, *age*, s. 385.

⁴¹ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 171; Allen, Muratoff, *age*, s. 158-159.

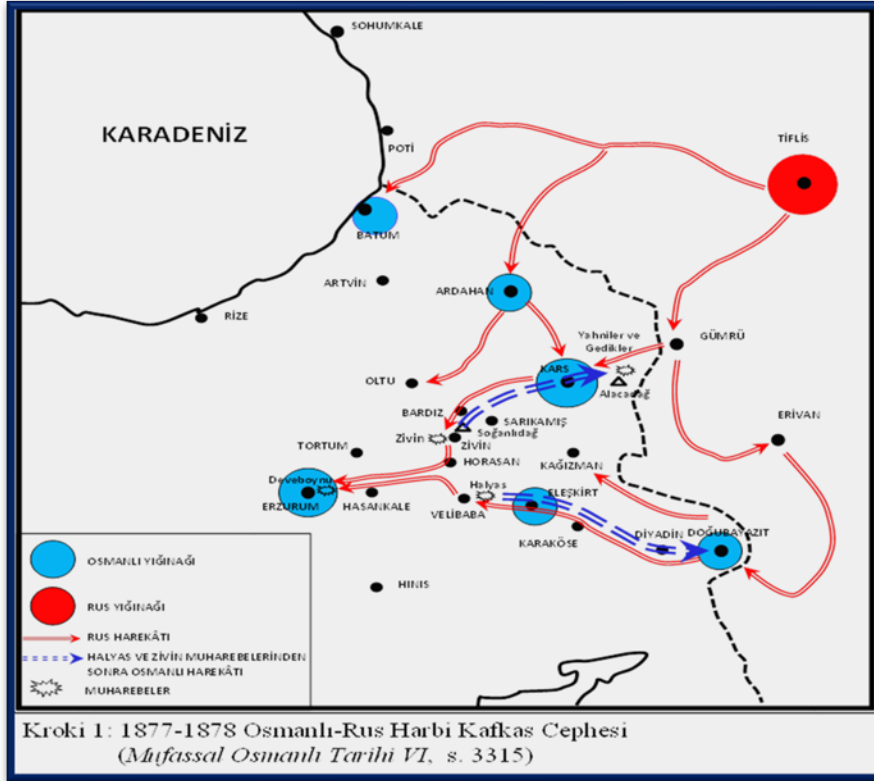
⁴² Nitekim Rus taarruzları da merkezle sol kanat arasındaki bu boşluğa yönelecekti. Muhtar Paşa, mevziinin bu dezavantajının farkındaydı ve Rusların taarruzlarına karşı sol kanadı Kars'tan yetişecek kuvvetlerle kapatmayı planlamıştı. Hozier, *age*, s. 869.

⁴³ Ahmet Muhtar Paşa, Ağustos ayı başında İstanbul'dan kış hazırlıkları için 500 bin lira istemiş, ancak İstanbul'dan şu an için bu paranın gönderilmesinin mümkün olmadığı ve ihtiyaçların yöreden temin edilmesi cevabı verilmişti. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 256-257.

MEHMED ARİF BEY'İN HATIRATINDA 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ KAFKAS CEPHESİ

Rus ordusu ise bir yandan takviye alırken öte yandan taarruz hazırlığı yapıyordu. Temmuzun sonu ve ağustosun ilk yarısı iki tarafın keşif taarruzları ile geçti. 18 Ağustos'ta ise Ruslar 48 piyade taburu ve 10 süvari alayı kadar bir kuvvetle taarruza giriştiler. Rusların asıl taarruz istikameti Yahniler bölgesiydi. Bu bölgede şiddetli bir muharebe cereyan etti. Muhtar Paşa, Kars Kalesi'nden getirttiği takviye taburları da muharebeye sürerek Rusları çıkış mevzilerine geri püskürttü.⁴⁴

Ahmet Muhtar Paşa, 22 Ağustos'tan itibaren yaptığı keşif faaliyetlerinde karşısındaki Rus kuvvetlerinin bir kısmının General Tergukasov kuvvetlerini takviye etmek üzere cepheden çekildiğini fark etmişti. Buna engel olmak ve Rus kuvvetlerinin büyük kısmını Kars Ovası'nda tutmak amacıyla Gedikler mevkiinde bir taarruza karar vermişti. 25 Ağustos'ta başlayan Osmanlı taarruzu ve Gedikler Muharebesi sonunda Ruslar geri atılarak savunma hattında önemli bir mevki ele geçirildi. Muhtar Paşa bir takip harekâtına niyetlense de cephaneye erzakın azalmış olması ve elinde yeterli ihtiyat bulunmaması nedeniyle bundan vazgeçmişti.⁴⁵

Ahmet Muhtar Paşa'nın başarıları İstanbul'da sevinçle karşılanmıştı. Bu muvaffakiyetinden dolayı II. Abdülhamit tarafından 1 Ekim'de Ahmet Muhtar Paşa'ya Osmanlı ordusunda çok az kişiye nasip olan "Gazilik" unvanı verildi.⁴⁶

Eylül ayı başında İstanbul'dan gelen talimatta harbin sonunun yaklaşmış olduğu ve Rus topraklarında belli bölgelerin ele geçirilmesinin barış görüşmelerinde faydalı olacağı bildirilmişti. Bunun üzerine önce Alacadağ güneyinde, müteakiben de Ardahan üzerine iki harekât planlandı. Alacadağ güneyindeki harekât Bayazıt Kolordusu komutanı Kurt İsmail Paşa'nın lojistik sıkıntıları bahane ederek gerekli desteği göndermemesi nedeniyle icra edilemedi. Ardahan üzerine planlanan harekât için de Acara'dan beklenen muavene askerlerinin gelmemesiyle sonuç alınamadı.⁴⁷

Eylül ayı ortalarında kuvvet muvazenesi Osmanlılar aleyhine ciddi şekilde bozulmuştu. Ahmet Muhtar Paşa'ya göre Rus kuvvetleri aldıkları takviyelerle 81 piyade taburu ve 14 süvari alayı olmak üzere 74 bin

⁴⁴ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 164-165; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 127-128; Greene, *age*, s. 388-389; Schem, *age*, s. 339-340.

⁴⁵ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 167-172; Erkan-ı Harbiye Kolağalarından Reşid, *age*, s. 69-70; R.Grant Barnwell, *The Russo-Turkish War*, John E. Potter And Company, Philadelphia 1877, s. 543-550.

⁴⁶ Uçarol, *age*, s. 93. BOA, Y.A.RES., 1/14, 24 Ramazan 1294 (02 Ekim 1877).

⁴⁷ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 446-448; Hozier, *age*, s. 873.

mevcuduna ulaşmıştı. Osmanlı ordusu ise 34.800 kişiden ibaretti.⁴⁸ Allen-Muratoff'a göre Rus kuvveti 42 bin piyade ve 12 bin süvari iken Osmanlı ordusu 34 bin piyade, 2.000 süvari ve 6.000 atlı milisten oluşuyordu.⁴⁹ Bu mevcudun içinde ise hastalık oranları çok yüksekti. Kars hastanelerinde yaklaşık 8.500 hasta ve yaralı asker bulunuyordu.⁵⁰ Muhtar Paşa İstanbul'dan altı taburluk bir takviye talebinde bulunmuş ancak Seraskerlikten verilen cevapta mevcut kuvvetleriyle idare etmesi gerektiği bildirilmişti.⁵¹

Rus genel karargâhı, gelen takviyelerle kış etkisini göstermeden bir genel taarruza karar vermişti. General Melikov, 2 Ekim'de cephenin Yahniler bölgesinde taarruza geçti. Rus kuvvetleri bir kuşatma manevrasıyla Osmanlı birliklerinin Kars'la irtibatını kesmeye çalışıyordu. İkinci Yahniler Muharebesi boyunca bölgedeki kritik mevkiiler iki taraf arasında el değiştirdi. Muhtar Paşa, 4 Ekim'e kadar devam eden muharebede Rusları mevzilerine geri sürmeye muvaffak oldu.⁵²

Ekim ayı başında kuvvetli takviyeler alan Rus ordusu genel bir taarruza geçebilecek güce ulaşmıştı. Bu koşullarda Osmanlı ordusu için Kars ile Erzurum arasında münasip bir noktaya çekilmek ve kışı burada geçirmek makul bir tercih olabilirdi. Ancak Ahmet Muhtar Paşa, elindeki kuvvetle mevziini muhafaza edebileceği ve Rusların Alacadağ güneyinden yapabileceği bir çevirme manevrasına engel olabileceğini düşünmüş olmalıdır. Ayrıca Osmanlı karargâhında kışın yaklaşması nedeniyle Rusların taarruzlarını keseceği ve hareketin bahara kadar duraklayacağı düşüncesi hâkimdi. Bu koşullarda genel bir çekilme yerine ileri mevzilerdeki birliklerini çekerek cephesini daraltmaya çalıştı.⁵³

Ahmet Muhtar Paşa, ekim ortasına gelindiğinde Rusların 75 bin askerine karşı yalnızca 31 bin adamı olduğunu yazar.⁵⁴ Ruslar, Ekim'in 10'undan itibaren bir çevirme manevrası için hazırlıklara başlamıştı. Muhtar Paşa, Melikov'un çevirme manevrasını sezmiş, Kars'a çekilmeyi düşünmüş ancak bir çekilme emrinin bozguna sebep olabileceği düşüncesiyle orduyu mevzilerinde tutma kararına varmıştı.⁵⁵ Nitekim 14 Ekim'de Rus ordusu bütün cephede taarruza geçti. Rus taarruzunun gelişmesi ve ordunun Alacadağ güneyinden kuşatılması ihtimali üzerine Ahmed Muhtar Paşa geri çekilerek yeni bir savunma hattı tesis etme kararı almıştı. Ancak hızla gelişen Rus taarruzu karşısında bu karar uygulanamadı. Ertesi gün vuku bulan Alacadağ Muharebesi'nde Rus birlikleri Osmanlı cephesini yardı ve çevirme hareketiyle 7 bin esir almayı başardı. Osmanlı savunması bozulmuş, bazı taburlarda bozgun başlamıştı. Ahmet Muhtar Paşa bütün çabasına rağmen bozgunu önlemeye ve askeri tekrar toplayarak geride ikinci bir savunma hattı kurmaya muvaffak olamamıştı. Bu koşullarda Ordu Müşiri de kaçan askerinin ardından Kars'a çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı ordusu Alacadağ Muharebesi'nde altı bini şehit ve yaralı olmak üzere yaklaşık 18 bin adamını kaybetmişti.⁵⁶

Ahmet Muhtar Paşa'nın Kars'ta muhasara altında kalması durumunda Erzurum yolu savunmasız kalacaktı. Bu nedenle Kars'ta Hüseyin Hami Paşa komutasında 30 taburluk (yaklaşık 10.000 asker) bir kuvvet bırakarak 9 taburla (3000 asker) Zivin'e çekildi.⁵⁷ Bu esnada Ahmet Muhtar Paşa'nın emri ile Doğubayazıt bölgesinde bulunan Osmanlı kuvvetleri de Köprüköy'e doğru çekiliyordu. Ordu Müşiri, Bayazıt Kolordusu Köprüköy'e ulaşana kadar Rus kuvvetlerini üç gün Zivin'de oyaladı. Müteakiben Köprüköy'de bu birliklerle buluşarak Erzurum'a doğru çekilmeye devam etti. 30 Ekim'de 18 bin kişilik bir kuvvetle Erzurum'un hemen doğusundaki Deveboynu mevziine yerleşti.⁵⁸

Gerek Kars istikametinden gerekse Doğubayazıt tarafından çekilen Osmanlı kuvvetleri Rus birlikleri tarafından takip ediliyordu. Rus kuvvetleri 31 Ekim'de Deveboynu önüne geldi. General Heimann gerekli

⁴⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 195-196. Buna karşın Yıldız'a sunulan 02.09.1294 tarihli pusulada IV. Ordu'nun mevcudu 106 piyade taburu, 36 süvari bölüğü, 23.500 muavene süvarisi olarak gösterilmişti. BOA, Yıldız Askeri Mevzuat (Y.PRK.ASK.), 1/42, 02 Ramazan 1294 (10 Eylül 1877).

⁴⁹ Allen, Muratoff, *age*, s. 170-171; F.V.Greene ise General Melikov'un Alacadağ doğusunda tertiplenmiş 55 bin piyade ve 8000 süvarisi varken, bunun karşısında 36 bin Osmanlı askeri olduğunu söyler. Greene, *age*, s. 390.

⁵⁰ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 464.

⁵¹ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 185.

⁵² Ahmed Saib, *age*, s. 259-263; Greene, *age*, s. 390-391; Schem, *age*, s. 344.

⁵³ Norman, *age*, s. 382-383; Greene, *age*, s. 391; Charles Williams, *Armenian Campaign, A Dairy Of The Campaign Of 1877 In Armenia And Koordistan*, C.Kegan Paul & Co., London 1878, s. 332; Ahmet Muhtar Paşa da Büyük Yahni Tepesi'ni boşaltmanın büyük bir hata olduğunu, daha sonra bu karardan pişmanlık duyduğunu söyler. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 205.

⁵⁴ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 211; Allen, Muratoff'a göre de Ahmet Muhtar Paşa'nın 60 tabur piyade ve 2500 süvari olmak üzere yaklaşık 30 bin adamı vardı. Allen, Muratoff, *age*, s. 182.

⁵⁵ Ahmet Muhtar Paşa bu konuda şunları yazar; "Zira Ruslara arka çevirip çekilmekten asker arasında doğacak dehşetin derecesini tecrübeyle biliyordum. Ruslar önünden başarıyla ricat edebilmek muntazam askerlere mahsustur. Benim askerimde ise o derece intizam olmadığı gibi, zaten Osmanlı askeri her zaman taarruz ederken aslan yürekli, ricat ederken tavşan tabiatlı olduğu erbabının malumudur." Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 207.

⁵⁶ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 213-216; Allen, Muratoff, *age*, s. 182-185; Greene, *age*, s. 391-396; Barnwell, *age*, s. 557.

⁵⁷ Allen, Muratoff, *age*, s. 186; Schem, *age*, s. 349.

⁵⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 218-222; Greene, *age*, s. 397; Allen-Muratoff, Deveboynu mevziine yerleşen kuvvetin 16 bin piyade, 2500 süvariden oluştuğunu söyler. Allen, Muratoff, *age*, s. 192.

hazırlıkları yaptıktan sonra 4 Kasım'da 30 bin askerle Deveboynu mevziine taarruz etti. Alacadağ'daki bozgun ve Kars'tan beri devam eden ricat nedeniyle Osmanlı birliklerinin nizamı bozulmuş ve moralleri çok düşüktü. Nitekim kanatlardaki mevzilerin dayanmasına rağmen Osmanlı merkezindeki taburların çözülmesiyle cephe yarıldı. Buradaki birlikler dağınık bir şekilde zorlukla Erzurum'a çekilebilmişti.⁵⁹ Şehrin içine dağılmış 16 bin civarında asker vardı. Ancak bunları toplamak ve yeniden teşkilatlanmak birkaç gün alacaktı. Bu süre boyunca Erzurum'un çevresindeki istihkâmlarda azami 5.000 kişilik bir kuvvet kalmıştı. 8 Kasım'a kadar gelen takviyelerle Erzurum'da mevcut birliklerin sayısı 20 bin civarına ulaşmıştı. Ancak bu sayı da şehrin etrafındaki istihkâmları muhafaza için yeterli değildi.⁶⁰

Ruslar, Deveboynu'ndaki galibiyetlerinden sonra hemen Erzurum'a taarruz etmemişler ve toparlanmak için birkaç gün beklemişlerdi. General Heimann, Kars kuşatması devam ederken elindeki kuvvetle Erzurum'u muhasaraya alamayacağını biliyordu. Bu nedenle ani bir hücumla şehrin doğu ve güneydoğusundaki kritik istihkâmları (Aziziye, Mecidiye, Ahali ve Kiremitli Tabyaları) ele geçirerek Kars yolu üzerinden şehre taarruz etmeye karar verdi. Ruslar 8/9 Kasım gecesi bir baskın ile kritik bir noktada bulunan Aziziye Tabyasını ele geçirdi. Buna karşı Erzurum halkı askerlerle birlikte hücum ederek tabyayı geri almayı başardı. Aziziye Tabyasında yaşadıkları mağlubiyet Rusların Erzurum'a taarruz etme cesaretini kırmıştı. Ruslar Deveboynu mevziinde tertiplenerek takviye beklemeye başladılar.⁶¹

Bu esnada Allen-Muratoff'a göre 26 bin piyade ve 6.000 süvariden oluşan kuvvetiyle Kars'ı kuşatan General Melikov 8 Kasım'da kaleye taarruza başlamıştı.⁶² Şiddetli taarruzlar neticesinde Ruslar 18 Kasım'da Kars'ı ele geçirdi. Melikov 17 bin Osmanlı askerini esir alırken, esirler içindeki yaklaşık 6.000 hasta ve yaralı askeri evlerine dönmek üzere serbest bıraktı. Kars kuşatmasından boşa çıkan 16 bin kişilik Rus kuvveti General Melikov komutasında ilerleyerek Erzurum önündeki kuvvetlere katıldı.⁶³

Ahmet Muhtar Paşa, Erzurum kalesinde müdafaaya hazırlanıyordu. Takviye gelen kuvvetlerle kasım ortasında şehirdeki asker mevcudu 30 bine yükselmişti. Ayrıca şehrin Trabzon'la bağlantısını açık tutmak için Bayburt'ta bir kuvvet toplamaya başlamıştı.⁶⁴ Bu esnada karşısındaki Rus kuvvetleri kışı geçirmek üzere Hasankale ile Deveboynu arasındaki kasaba ve köylerde yerleşmişlerdi. Birliklerdeki hasta mevcutları çok yüksekti. Bununla birlikte General Melikov daha çok süvariden oluşan kuvvetlerle Erzurum'u tam olarak tecrit etmeye çalışıyordu.⁶⁵

Bu esnada 25 Aralık'ta gönderilen bir telgraf ile Ahmet Muhtar Paşa'nın bazı müzakereler dolayısıyla derhal İstanbul'a gelmesi istendi.⁶⁶ Aynı gün Muhtar Paşa Erzurum'dan hareket ederken yerine Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa atandı.⁶⁷ Nitekim 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalanarak muharebe sona erdi. Erzurum, mütareke koşullarına göre yapılan bir protokolle 8 Şubat'ta Ruslar tarafından işgal edildi.

3. Mehmed Arif Bey'in Kafkas Cephesi'ne Dair Değerlendirmeleri

3.1. İstihbarat Hizmetlerindeki Sıkıntılara Dair Gözlemler

Harbin idaresinde düşman hakkında zamanında ve doğru istihbarat toplamak büyük önem arz eder. Komutanlar ancak bu bilgiler sayesinde doğru kararlar verebilirler. 93 Harbi boyunca Osmanlı ordusunun en büyük zaaflarından biri Rus ordusu hakkında gerekli istihbaratın sağlanamamasıydı. IV. Ordu bünyesinde süvari sayısının son derece az olması keşif faaliyetlerinin etkin bir şekilde yürütülmesine engel oluyordu. Ayrıca süvari subaylarının keşif ve düşman mevcudunu doğru tahmin etme konularında ciddi eğitim eksikliği vardı. Rus ordusu hakkında bilgi elde etmek için bölge halkından casuslar kullanılıyor ancak bunların güvenilirliği ve getirdikleri bilgilerin doğruluğu teyit edilemiyordu.⁶⁸

⁵⁹ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 160; Norman, *age*, s. 397-400; Schem, *age*, s. 350-352; Allen-Muratoff, Deveboynu'na taarruz eden Rus kuvvetinin 20 bin piyade ve 3000 süvariden oluştuğunu söyler. Allen, Muratoff, *age*, s. 192; F.V.Greene'e göre Rus kuvveti 24 bin mevcuttur. Greene, *age*, s. 398.

⁶⁰ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 226-227.

⁶¹ Ahmed Saib, *age*, s. 271-272; Allen, Muratoff, *age*, s. 198-200; Hozier, *age*, s. 892-893.

⁶² Allen, Muratoff, *age*, s. 204; Genelkurmayın resmî yayınına göre Kars'ı kuşatan Rus kuvveti 36 bin kişiden oluşuyordu. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 172; F.V.Greene, bu rakamı 53 süvari bölüğü ve 30 bin piyade olarak zikreder. Greene, *age*, s. 381; başka bir kaynakta ise Rus ordusunun kuvveti 35 olarak verilmiştir. *Halyas-Zivin-Kars Muharebeleri*, s. 90.

⁶³ Allen, Muratoff, *age*, s. 204-210; Norman, *age*, s. 413-416.

⁶⁴ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 231-232.

⁶⁵ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 191; Norman, *age*, s. 416.

⁶⁶ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 243.

⁶⁷ BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH.), 761/62088, 19 Zilhicce 1294 (25 Aralık 1877).

⁶⁸ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 440-441.

Osmanlı ordusunun harp yönetimi için diğer önemli bir sıkıntı ise harita eksikliğiydi. Komutanların elinde gerek Rumeli ve gerekse Kafkas Cephesi'ne yönelik güvenilir haritalar yoktu. Eldeki yetersiz haritalarla etkili bir karargâh çalışması yaparak intikal ve manevraları planlamak mümkün değildi. Bu husus harpten önce ihmal edilmişti. Zaten Osmanlı ordusunda harita yapma bilgi ve tecrübesine sahip yeterli personel de mevcut değildi.⁶⁹ Ahmet Muhtar Paşa, Ordu Müşirliği görevini devraldıktan sonra karargâhından hudut bölgesinin haritalarını istemiş, ancak ordunun elinde askerî amaçlara uygun haritalar olmadığını görmüştü.⁷⁰ Haritasızlık meselesi yaklaşık 40 yıl sonra I. Dünya Harbi yıllarında da bölgedeki komutanların önemli sorunlarından biri olacaktır.⁷¹

3.2. Ordu Teşkilatı, Zabitler, Neferler ve Muavene Askerlerine Dair Gözlemler

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan itibaren uygulanan reformlar sonucunda teorik olarak askerlik herkes için zorunlu hâle gelmişti. Asker alımı kura sistemi ile yapılıyordu. Ancak politik ve ekonomik nedenlerle uygulamada birçok kişi ve gruba imtiyazlar tanınmıştı. İmparatorlukta gayrimüslim nüfusa bedel-i askeri ödemek koşuluyla askerlikten muafiyet sağlanmıştı.⁷² Kural olarak askerlikle yükümlü bulunan Müslüman tebaadan İstanbul halkı, Girit'teki Müslüman halk, Arnavutluk, Anadolu ve Suriye'nin muhtelif kesimlerinde yaşayanlar bedelli veya bedelsiz olarak hizmetten muaf tutulmuştu.⁷³ Bu koşullarda askerlik yükü esas olarak Anadolu ve Rumeli'deki Türk nüfusa yüklenmişti.

Osmanlı ordusunun teşkilat yapısı 1869 tarihli Kuvve-i Umumiye-i Askeriye Nizamnamesi'ne göre düzenlenmişti. Buna göre Osmanlı kara ordusu nizamiye, redif ve müstahfiz olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Askerlik süresi 20-40 yaş arasında olmak üzere toplam 20 yıldır. Nizamiye kısmı altı yıl olup dört senelik silahlı devresi ile iki yıllık ihtiyat döneminden oluşuyordu. Süvari ve topçu sınıfları için silahlı süresi beş yıl, ihtiyat ise bir yıldır. Redif kısmı toplam altı yıl olup mukaddem ve tali olarak ikiye ayrılıyordu. Bunların her birinde hizmet üçer yıl kabul edilmişti. Müstahfiz kısmı ise sekiz yıl olup redifteki hizmet sürelerini tamamlayanlardan oluşmaktaydı.⁷⁴ 1869 düzenlemesinde redif ve müstahfiz sınıflarıyla ordunun niceliksel genişlemesi esas kabul edilmişti. Ancak bu sınıflarla ilgili yapısal sıkıntılar ve bu birliklerin muharebedeki etkinliği sorunu göz ardı edilmişti.⁷⁵ Redif sınıfına geçen askerler için her taburun kura bölgesinin merkezinde bir depo taburu oluşturulmuş, burada tabur subayları ve 800 nefer için gerekli silah, malzeme ve teçhizat depolanmıştı. Redif askerleri her yıl bir ay boyunca tabur merkezlerinde toplanıp talim görecektirdi. Ancak bu sistem iyi işlemiyordu. Bu taburlarda ciddi bir zabit eksikliği vardı. Nitekim redif ve müstahfiz askerleri ya çok az talim görüyor ya da hiç görmüyordu. Alayları teşkil eden ast birlikler ise nizamiye, değişik sınıf redif ve müstahfiz taburlarından karışık olarak oluşmaktaydı. Ancak redif ve müstahfiz taburları nizamiye taburlarıyla beraber hareket edemiyor, muharebelerde bozgun çoğunlukla bu taburlardan başlıyordu.

Redif taburlarının subay miktarı son derece yetersizdi. Bu nedenle nizamiye taburlarından çavuş ve onbaşılar bu taburlara subay olarak atanıyordu. Gerek nizamiye gerekse redif ve müstahfiz tabur mevcutlarının 800 olması gerekirken büyük çoğunlukla 500'ün altında kalıyordu.⁷⁶ Harbin ilerleyen dönemlerinde tabur mevcutları daha da düşerek ortalama 400'e indi.⁷⁷

Balkanlarda gerginleşen siyasi ortam nedeniyle 1876 yılı başından itibaren kademeli olarak seferberliğe başlamış, bir ve ikinci sınıf redif taburları silahlı hale alınmıştı. Buna rağmen yeterli kuvvet toplanamaması üzerine, her redif taburu bölgesinden ayrıca birer üçüncü sınıf redif taburunun teşkiline geçilmişti. Bu taburların erleri 1876 yılına kadar muvazzaflık yaşını geçmiş olanların hepsinin redif sınıfına nakli suretiyle sağlanacaktı.⁷⁸ Mehmed Arif Bey özellikle üçüncü sınıf redif ve müstahfiz taburlarının yaşları geçkin ve talimsiz askerlerden oluştuğunu, bu taburların nizamiye taburları gibi muharebe edemediğini vurgular.⁷⁹ Harbin devamı boyunca kayıpları telafi etmek için çok sayıda redif ve müstahfiz taburu cepheye gönderilmişti. Bu durumda harbin

⁶⁹ Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 406.

⁷⁰ Erzurum, Kars, Ardahan istihkâmı yapılrken bazı gayretli zabitler sınır bölgesinin haritasını çıkarmak istemişler ancak istihkâm komisyonu reisi Fosfor Mustafa Paşa, Rusya'nın bu durumdan kuşkulularak devletten izahat isteyebileceği kaygısıyla buna izin vermemişti. Mehmed Arif Bey, *age*, s. 140.

⁷¹ Umut Akcakaya, *Büyük Harbin Şahitleri, Osmanlı Askerlerinin Hatıralarında I. Dünya Harbi*, Paradigma Akademi, Çanakkale 2022, s. 76.

⁷² Bedel-i askeri, 15 ile 75 yaşları arasındaki gayrimüslim halka hasredilmiş olup tevziat ve tahsilatı cemaatlerce yapılıyordu. Bu gelir kaynağının devlet için önemliydi. Bedel-i askeri gelirleri 1290, 1291 ve 1292 yılı bütçelerinin %3,3 ile % 4'ünü teşkil ediyordu. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000, s. 85, 91.

⁷³ Osman Köksal, "Osmanlı Devleti'nde Askerliğin Vatandaşlık Mükellefiyetine Dönüşümünün Evrimi", *On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, s. 264.

⁷⁴ Faruk Ayn, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 23.

⁷⁵ Uyar, Erickson, *age*, s. 363-364.

⁷⁶ Norman, *age*, s. 52.

⁷⁷ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 464.

⁷⁸ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 40-41.

⁷⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 241.

ilerleyen günlerinde cephedeki nizamiye askeri oranı azalırken redif ve müstahfızların oranı artmış, birliklerin muharebe kabiliyeti giderek zayıflamıştı.⁸⁰

Osmanlı ordusunda önemli bir eksiklik de depo birliklerinin olmamasıydı. Dünya ordularında depo birliklerinin işlevi, birliklerin muharebelerde yaşadığı personel kayıplarını bütünlemek için malzeme-teçhizatla donatılmış ve gerekli temel eğitimi almış yedek askerleri barındırmasıydı. Osmanlı ordusunda ise personel bütünlemesi doğrudan kura erleri ile yapılıyordu. Bu durumda yeterli asker bulunamadığı gibi, silahlıta alınan erler yeterli eğitim almadan cepheye sevk ediliyordu. Ayrıca bu personelin asker alma bölgelerinden cepheye uzun ve zorlu yürüyüşler yapmak zorunda kalmasıyla hastalık ve firar sayılarında artış yaşanıyordu.⁸¹

Osmanlı ordusunun kullandığı silahlar Ruslara göre iyi seviyedeydi. Sultan Abdülaziz döneminde yapılan kapsamlı silah alımları sayesinde birlikler modern ve kaliteli silahlarla donatılmıştı. Ordunun asıl zaafı nitelikli subay eksikliğiydi. Yüzyılın başından itibaren sürdürülen modernleşme hamlesinin ağırlığını ordu teşkil etmiş ve askerî eğitim sisteminin geliştirilmesi için önemli adımlar atılmıştı. Ancak bu tarihte askerî okullar hâlen yeterli sayıda subay yetiştiremiyorlardı. Bu nedenle birliklerini maharetle idare edecek yetenek ve nitelikte küçük rütbeli subay sayısı çok azdı.⁸² Subay mevcudunun % 90'ını alaylı subaylar teşkil ediyordu. Bunların bir kısmı hiç okuma yazma bilmiyordu. Bu alaylı subaylar modern muharebelerin gerektirdiği teknik altyapıya ve taktik bilgilere haiz değildi. Bütün Osmanlı ordusundaki kurmay subay mevcudu 132'den ibaretti. Komuta kademesindeki yüksek rütbeli subay ve generaller de durum farklı değildi. Bazı tugay ve tümenlerin başında okuma yazması olmayan alaylı generaller vardı.⁸³ Yetenekli komutanlar, daha önemli kabul edilen Rumeli Cephesi'ne gönderilmişti.⁸⁴

Komutanlar özellikle tümen ve kolordu gibi büyük birliklerin idaresinde sıkıntı yaşıyordu. Zira bu mevkilere gelene kadar bu konuda çok az hazırlık ve tecrübeye sahip olabiliyorlardı. Ordu barış zamanında büyük birlikler çapında tatbikat ve manevralar yapmadığı için her seviyedeki birlik komutanı pek çok durumla ilk kez seferde karşılaşılıyordu. Osmanlı subayları birliklerini sevk ve idare tecrübesini ancak seferde kazanabiliyor fakat muharebe sahasında kazanılan tecrübenin ağır bir bedeli oluyordu.⁸⁵

Mehmed Arif Bey, harp boyunca şahit oldukları karşısında ordudaki bazı subaylar hakkında oldukça olumsuz kanaatler edinmiştir. Bu kapsamda bazı subayların yalnızca güzel üniformalar giymek ve askerlerin sahip olduğu bazı imtiyazlara kavuşmak için mesleği tercih ettiğini söyler. Bu tarz insanlar bir askerinin sahip olması gereken ahlaki niteliklere haiz olmadıkları gibi askerlik fenninden ve komutanlık tecrübesinden de mahrumdurlar. Devletin her kademesinde olduğu gibi orduda da iltimasın yaygın olması bu tarz insanların kolaylıkla yükselerek hak etmedikleri makamlara gelmelerine sebebiyet vermiştir. Bu konuda özellikle Ardahan'daki firkanın komutanı olan Kasap Hüseyin Paşa üzerinde durur. Kasap Hüseyin Paşa tamamen siyasi sebeplerle İstanbul'dan uzaklaştırılmak amacıyla Ardahan komutanlığına atanmış, bu görevi yapamayacağını beyan etmesine rağmen tayininde ısrar edilmiştir. Hüseyin Paşa'nın yanına liva komutanı olarak verilen Hasan Paşa da meslek hayatı boyunca büyük birliklere komuta etmemiş ve muharebe görmemiş bir askerdir. Bu liyakatsiz komutanların idaresinde Ardahan savunması kısa bir süre dahi dayanamamış ve istihkâm Rusların eline geçmiştir. Ardahan'da komuta eden başta Kasap Hüseyin Paşa olmak üzere pek çok subay harpten sonra yargılanarak ordudan ihraç edilmiş ve değişik hapis cezalarına çarptırılmıştır.⁸⁶ Ancak bu cezalar harpteki kayıpları telafi etmemiştir. Mehmed Arif Bey, orduya komuta eden subaylarla ilgili şu önemli yargıda bulunur; *“Dikkat ettim ve gördüm ki, ordunun, devletin ve milletin namusuna leke getirenler, hemen hep böyle, bir takım heveslerle zabıt olup, kestirme yoldan terfi edenlerdir.”*⁸⁷

Mehmed Arif Bey, birliklerin başındaki yüksek rütbeli subayların dahi kendiliğinden harekete geçmek ve sorumluluk alarak inisiyatif kullanma konusunda korkakça hareket ettiğinden yakınır. Harbin doğası gereği olaylar süratle gelişmekte ve her durumda Ordu Müşirinden talimat almak mümkün olmamaktadır. Bu koşullarda durumun ve askerliğin icaplarına göre hareket etmek gerekmektedir. Buna karşın pek çok komutan sorumluluktan kaçma kaygısıyla önemli fırsatları kaçırmaktadır. Ordu Müşiri ise astlarının inisiyatif alma

⁸⁰ Ahmed Saib, *age*, s. 12.

⁸¹ Mehmet Beşikçi, “Başbozuk Savaşçıdan ‘Makbul’ Tebaaya: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Çerkez Muhacirler”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.23, Güz 2015, s. 100-101.

⁸² Allen, Muratoff, *age*, s. 113; Uyar, Erickson, *age*, s. 359-360.

⁸³ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 43.

⁸⁴ *Halyas-Zivin-Kars Muharebeleri*, s. 10.

⁸⁵ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 80.

⁸⁶ Kars muhasarasında ve Deveboynu ve Muharebesi'nde korkaklık ve firar etmelerinden dolayı, IV. Ordu 6. Redif Alayı Miralay Hacı Ahmet, Topçu Miralay Arif Bey, Topçu Binbaşı Abdi Efendi, Hassa Ordusu 3. Nizâmiye Alayı Miralay Hasan Bey'in Divan-ı Harpte yargılanarak askerlikten tard edilmelerine dair bkz. BOA, Y.PRK.ASK., 2/38, 16 Zilhicce 1295 (11 Aralık 1878).

⁸⁷ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 214-216.

konusundaki isteksizliğini bildiğinden kritik noktalarda bizzat bulunmaya gayret etmekte ancak bu mümkün olmamaktadır. Örnek olarak Zivin Muharebesi'nden sonra Rus ordusu çekilmeye başlamış, buna karşın Kurt İsmail Paşa durumu aydınlatarak takip harekâtına karar verememiş ve düşmanın emniyetli bir şekilde sıyrılmasına imkân vermiştir. Takip harekâtı ancak Ahmet Muhtar Paşa'nın Zivin'deki kuvvetlerin başına gelmesiyle başlayabilmiş, bu gecikme nedeniyle önemli bir fırsat kaçırılmıştır. Mehmed Arif Bey bu konuda şu yargıda bulunur; “Maşallah, Kumandanlarımız içinde, hazım ve ihtiyatı korkaklık derecesini aşmış adam mı arasınız?!.. Ve bir harp hizmetine memur edilip de beraberindeki askerden bir ferdin bile burnu kanamaksızın, olduğu yerde durup, mevcudu koruduğunu, başarıdan sayan zevatın miktarını mı sorarsınız? Pek çok!...”⁸⁸

Osmanlı ordusunun diğer bir insan kaynağı ise gönüllü ve başıbozuk olarak da isimlendirilen muavene askerleriydi. Osmanlı idari sistemindeki yetersizlik ve nüfusun oldukça geniş bir bölümüne tanınan askerlik imtiyazları nedeniyle yeterli sayıda insanı silahlaltına almak mümkün olmuyordu. Bu koşullarda özellikle devlet otoritesinin zayıf olduğu ve aşiret yapısının hâkim olduğu bölgelerde, askerlik mükellefiyeti altında olmayan nüfusun içinden gayrinizami teşkiller içinde asker istihdamı yoluna gidiliyordu. Asâkir-i muavene uygulaması bu ihtiyacın bir pratiğiydi.⁸⁹

Rusya ile yaşanan gerilimin tırmanması ve savaş tehlikesinin doğması üzerine, Harbiye Nezareti Ocak 1877'de bir talimat yayınlarak asâkir-i muavene (yardımcı gönüllü asker veya milis kuvveti) toplanmasını istedi.⁹⁰ Bölgedeki yetkililerden İstanbul'a gelen mesajlarda çok miktarda muavene askeri toplanabileceği bildiriliyordu. Örnek olarak Hakkârili Şeyh Ubeydullah Efendi'nin 50 bin atıyla, diğer bazı şeyhlerin ise 3.000-5.000 atıyla orduya katılacağı müjdelenmişti. Ancak bu harp boyunca gerçekleşmedi ve ordudaki muavene askeri mevcudu çok düşük kaldı. Şeyh Ubeydullah, haziran ayında 1.000-1.500 adamla orduya katılmış ancak kısa zaman sonra işe sıkıntısını bahane ederek orduyu terk etmişti.⁹¹

Kafkas Cephesi'nde muavene kuvvetleri süvari birlikleri olarak ağırlıklı Kürt aşiretlerinden ve muhacir Çerkez kabilelerinden teşkil edilmişti. Bunun yanında bölgedeki Lazlardan ve Karapapaklardan da muavene askeri yazılmıştı. Muavene süvarilerinin orduya kendi atlarıyla katılıyor olması genel olarak hayvan sıkıntısı çeken Osmanlı ordusu için önemli bir avantaj da sunuyordu.⁹² Ahmet Muhtar Paşa, harp boyunca IV. Orduda yaklaşık 12-14 bin muavene süvarisi görev yaptığını ancak bunların zaman zaman gidip gelmesi nedeniyle belirli bir zamandaki tam sayılarının bilinemediğini söyler.⁹³

Harp öncesinde Kars, Ardahan, Bayezid ve Çıldır kazalarından çok miktarda muavene askeri toplanmıştı. Kurt İsmail Paşa, İstanbul'a muavene askeri mevcudunun 50 taburu bulduğunu bildirmişti. Ancak bölge halkından bu kadar erkeği belli yerlerde toplayarak uzun süre besleyip barındırmak ve maaş vermek mahsurlu görülmüş, muavene askerleri gerektiğinde çağrılmak üzere evlerine gönderilmişti. Ahmet Muhtar Paşa, görevi devraldığı anda derhal muavene askerlerinin silahlaltına alınması istemişti. Ancak çok kısa bir süre içerisinde Rus taarruzunun başlamasıyla bu mümkün olamamıştı. Özellikle Rusların ilerlediği bölgelerden toplanacak gönüllüler ailelerini kurtarma derdine düşerek birliklerine katılmamışlardı. Bu koşullarda ordu önemli bir kuvvetten mahrum kalmış, harbin bütün yükü nizamiye ve redif taburlarının omuzuna yüklenmişti.⁹⁴

Dönemin harp taktiklerinde süvari birlikleri çok önemli bir rol oynuyordu. Hareket kabiliyeti yüksek olan süvari birlikleri keşif, örtme, perdeleme, çevirme ve takip harekâtı gibi sürat gerektiren harekât nevelerinde belirleyici öneme sahipti. Ancak Osmanlı ordusu, süvari kuvveti konusunda hasmına göre oldukça dezavantajlı bir konumdaydı. Harbin başında cephedeki Rus ordusunun süvari mevcudu yaklaşık 14 bindi.⁹⁵ Osmanlı ordusunda ise her biri yaklaşık 600 mevcutlu dört nizami süvari alayı mevcut olup, yaklaşık 1.300 süvari erinin atı yoktu. Ayrıca Çerkez muhacirlerden, atlarını kendileri getirmek kaydıyla, her biri 300-400 mevcutlu üç

⁸⁸ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 246.

⁸⁹ Gültekin Yıldız, “Kara Kuvvetleri”, *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 76.

⁹⁰ Hakkı Yapıcı, “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Kafkas Cephesi'nde Tarafların Askeri Kuvvetleri”, *Turkish Studies*, 12/26, s. 291.

⁹¹ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 78; Ahmet Muhtar Paşa, Seraskerliğin Şeyh Ubeydullah Efendi'nin nüfuzundan faydalanarak muavene askeri toplanması hususundaki yazısına şu cevabı vermişti; “Bunlardan bir semere hasil olamaz, müridleri Şeyh Efendi'yi tekkesinde iken daha ziyade severler.” Mehmed Arif Bey *age*, s. 702.

⁹² Beşikçi, *agm*, s.102; İstanbul'dan Anadolu vilayet ve livalarına çekilen 25 Nisan 1292 tarihli telgrafta “Erzurum'a gayet seri ve gayet acil bir zamanda süvari asakir-i muavene yetiştirilmesi” isteniyor ve “vazifesinde kusur eden memurin-i mülkiyenin mevki-i harbde hizmetini ifa etmeyenler hakkında, kanun-ı askeri ile mu'ayyen olan mücazatu, bila-istisna görmeleri” bildiriliyordu. Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l Hakayık*, 93 Harbi'nin Arka Planı, haz.Ömer Faruk Can, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 161.

⁹³ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 277.

⁹⁴ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 189-193.

⁹⁵ Allen, Muratoff, *age*, s. 115.

muavene süvari alayı teşkil edilmişti.⁹⁶ Bu eşitsizlik harp boyunca devam etmişti. Alacadağ Muharebesi'nde Rusların 24 süvari alayına karşı Osmanlı ordusunda sadece 3.000 süvari mevcuttu.⁹⁷

Harbin ilerleyen günlerinde nizamiye süvari askerinin sayısı azaldıkça, süvari kuvvetleri içinde çoğunluğu gayrinizami kuvvetler teşkil etmeye başladı. Bölgedeki aşiretlerden ve muhacirlerden teşkil edilen gayrinizami süvari birliklerinin muharebe etkinliği ise şüpheliydi. Bu birlikler askeri disiplin içinde hareket etmiyorlar, süvari sınıfının en önemli vazifelerinden biri olan keşif hizmetlerini sağlıklı bir şekilde yürütemiyorlardı. Bazı örneklerde düşman ateşi karşısında çözülerek yerlerini terk ettikleri görülmüştü.⁹⁸ Gerek Mehmed Arif Bey ve gerekse Ahmet Muhtar Paşa özellikle Çerkez muavene süvarilerinin muharebelerdeki bireysel cesaretlerinden övgüyle bahseder. Ama bu kuvvetler nizami emir-komuta altına alınamamakta ve ordu nizamı içinde istendiği gibi kullanılamamaktadır. Yağma ve ganimet elde etme telaşıyla muharebelerde düzenleri bozulmakta ve ele geçirdikleri ganimetleri geri götürmek için ordu saflarını terk etmektedirler. Zivin Muharebesi sonrasında Kars ovasına gönderilen Çerkez süvarileri gerekli tedbirleri almadan gece köylere dağılmış, bu durumu fark eden Rus süvarileri bir baskın düzenleyerek çok sayıda adamı esir almıştır. Çerkez süvari kuvvetlerinin başına getirilen ve kendisi de bir Çerkez olan Musa (Kundukov) Paşa dahi bu kuvvetlerin nizami birlikler gibi sevk ve idare edilemediğinden yakınlıkta bu görevden affını istemiştir.⁹⁹

Aşiret kuvvetlerinin gerek Rus askerlerine gerekse bölgedeki gayrimüslim halka karşı harp hukukuna uymayan davranışları sıklıkla görülüyordu. Bazı aşiret kuvvetleri, muharebelerde hayatını kaybederek arkadaşları tarafından gömülen Rus askerlerinin mezarlarını açarak bunların elbiselerini ve üzerlerindeki değerli eşyaları soyuyor ve cesetleri açıkta bırakıyordu. Bölge halkından kötü muamele gördükleri ve mallarının yağmalandığı konusunda pek çok şikâyet geliyordu. Mehmed Arif Bey'e göre; "...bazı Ermeni köyleri, bunların zulmünden kurtulmak için, Rusya'nın muvaffak olmasına dua ve yardım eder" olmuştu. Bu nedenle Ahmet Muhtar Paşa sert tedbirler almak zorunda kalmıştı. Mezar soygunculuğu yapan aşiret askerlerinin idam edilmesi emredilmiş, bir Ermeni'nin malına el koymak için onu öldüren bir Çerkez süvarisi idam edilmişti. Bu idam üzerine aynı kabileden olan yaklaşık 600 yüz Çerkez süvarisi orduyu terk etmişti. Aşiret kuvvetlerinden firar edenlerin cezalandırılmasına dair Seraskerlikten verilen emirler ise uygulanmadan kaldı. Nitekim alınan tedbirler harp galesi içinde tam uygulanamadı ve bu tarz olayları tamamen önlemek mümkün olmadı.¹⁰⁰

Muavene süvarilerinin firarı ve yağma konusu gerek yazışmalarda gerekse hatıralarda sıklıkla dile getirilmiştir. Bunlar arasında firar ve yağma olaylarının sık görülmesi bu kuvvetlerin askerî disipline sahip olmamaları ile açıklanmıştır. Bununla beraber lojistik sistemdeki aksaklıklar da firar ve yağma olaylarının artmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı mali sorunlar ve buna ilave olarak ulaşımdaki eksiklikler, iaşe temini konusunda ciddi sıkıntılara yol açmıştı. Nizamiye askerlerine dahi düzenli olarak erzak sağlamakta sıkıntı yaşayan ordu, muavene askerlerine vadettiği gıda, libas, mühimmat, hayvan yemi ve yevmiye gibi şeyleri tedarik etmekte zorlanıyordu. Gerek firar gerekse yağma olayları bu sorunlara karşı verilen bir tepkinin tezahürü olarak değerlendirilebilir.¹⁰¹ Bizzat Ordu Müşiri, İstanbul'a yazdığı yazılarda muavene süvarilerinin firarı mevzusunda lojistik sıkıntılarının etkisine vurgu yapmıştır.¹⁰² Harpte Ahmet Muhtar Paşa'nın karargâhında görev yapan Manastırlı Mehmet Rifat Bey de harbin ilanından iki ay sonra gelen 2.500 Çerkez muavine süvarisinin layığı gibi bakılmadığı için gücenerek peyderpey cepheyi terk ettiğini söyler.¹⁰³

Gerçi yalnızca muavene askerleri değil nizami birlikler de bakımsızlıktan mustarıptı. Yüksek rütbeli subaylar hariç askerlerin hiçbiri iki yıl boyunca hiç maaş alamamıştı.¹⁰⁴ Ahmet Muhtar Paşa bu gerçeği şu sözlerle dile getirir; "*Sekiz buçuk ay kumanda ettiğim şu yiğit harp ordusuna aylık namıyla hiç para veremedim. Ve bu hususta kimseden de şikâyet işitmedim. Paraya ihtiyaçları mı yoktu?.. Evet ihtiyaçları tabiatıyla vardı. Fakat idaremizin hâlini bildiklerinden bütün halk büyük bir sabır ve metanetle sessiz kalıp türlü zorluklar yanında harbin ve soğuşun şiddetine göğüs germekle beraber parasızlığa dahi katlanırlardı.*"¹⁰⁵ Bununla beraber bu aksaklıkların disiplini zayıf muavene askerleri üzerindeki etkisi daha fazla olmuştu.

⁹⁶ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 54.

⁹⁷ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 148.

⁹⁸ Norman, *age*, s. 167.

⁹⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 231-233.

¹⁰⁰ Norman, *age*, s. 260-261; Mehmed Arif Bey, *age*, s. 338, 358-359.

¹⁰¹ Beşikçi, *agm*, s. 114-115.

¹⁰² Ahmed Muhtar Paşa, 15 Eylül 1877'de İstanbul'a yazdığı yazıda şunları dile getirmiştir; "...Muavine askerinin gerek hayvanlarının ve gerek kendilerinin buldukları namütenahi zaruret hali, ekserisinin firarına sebep olmuştur. Firar etmeyenlerin dahi, başlayan soğuklara karşı çıplaklıklarından ve hayvanların idaresizliğinden dolayı ettikleri sitelere canlar tahammül edemiyor. Yanıp yakınmalarında ise haklı olduklarından, tabi bir şey denilemiyor." Mehmed Arif Bey, *age*, s. 461; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 266.

¹⁰³ Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *93 Harbi Faciası*, haz. Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010, s. 177.

¹⁰⁴ Norman, *age*, s. 304; Mehmed Arif Bey, *age*, s. 365.

¹⁰⁵ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 271.

3.3. Emir-Komuta İlişkilerine Dair Gözlemler

Mehmed Arif Bey'e göre Ahmet Muhtar Paşa'nın emir-komuta konusunda yaşadığı önemli bir problem astlarını tam olarak tanıyamamasıydı. Zira harbin başlamasından ancak iki hafta önce ordunun başına geçmiş, gerek karargâhıyla gerekse birlik komutanlarıyla bir müddet çalışarak onları tanıma fırsatı bulamamıştı. Bu koşullarda astlarına tam olarak itimat edemeyerek onların yapabileceği bazı işleri de bizzat yapmak durumunda kalıyordu.¹⁰⁶

Harbin idaresinde sıkıntı yaratan önemli bir eksiklik etkin bir karargâh sisteminin olmaması ve karargâh hizmetlerinin yürütülememesiydi. Zira karargâhlar, harbin yönetiminde komutanın en önemli yardımcısıydı. Ordu Müşiri'nin maiyetinde birkaç erkân-ı harp zabiti vardı. Ancak bu zabitlerin, önceden görev tanımları yapılmış belirli işleri yürütmesi usulü Osmanlı ordusunda yerleşmediği için pek çok karargâh görevini Ahmet Muhtar Paşa bizzat yerine getirmek zorunda kalıyordu.¹⁰⁷ Karargâh hizmetlerinde görülen aksamalar özellikle alay ve üstü birliklerde kendini gösteriyor, harekât ve lojistikle ilgili konularda ciddi sıkıntılar yaşanıyordu.¹⁰⁸

Harp esnasında emir-komuta konusunda yaşanan diğer bir sıkıntı ise bağlı birlik komutanlarının Ordu Müşirini atlayarak doğrudan Seraskerlikle muhabere etmeleriydi. Ahmet Muhtar Paşa, gerek Kars kuvvetleri komutanı Melemenci Mustafa Tevfik Paşa'nın, gerekse Eleşkirt ve Van kuvvetleri komutanı Kurt İsmail Paşa'nın Seraskerlikle doğrudan görüştüğünü öğrenince bu duruma tepki gösterdi. Seraskerlikten verilen cevapta bahsi geçen komutanların harp vukuatını doğrudan İstanbul'a bildirmelerinin komuta birliğine ne zarar verdiğinin anlaşılacağı ancak Ordu Müşiri'nin talebi gereği muhaberenin kesileceği ve ordu üzerinden yürütüleceği bildirildi.¹⁰⁹ Bir harbin sevk ve idaresinde fevkalade kötü sonuçlar doğuracak bu uygulama Rumeli Cephesi'nde yaygın şekilde görülmüş ve emir-komuta birliği konusunda önemli sorunlara yol açmıştı.

Harbin yönetimi açısından diğer bir sıkıntı ise İstanbul'un müdahaleleriydi. Seraskerlik, cephe komutanı tarafından karar verilmesi gerek konularda müdahalelerde bulunarak harbi yüzlerce kilometre uzaktan yönetmeye çalışıyordu. Mehmed Arif Bey'e göre bu akıl almaz bir durumdu. Ahmet Muhtar Paşa bu konuda kararlı davranarak Seraskerin müdahale gayretlerine karşı durdu.¹¹⁰ Ancak Rumeli Cephesi'nde bu müdahaleler etkili olmuş ve çok olumsuz sonuçlara yol açmıştı.

93 Harbi'nde Rumeli Cephesi'ndeki mağlubiyete özellikle cephedeki ve İstanbul'daki komutanların aralarındaki geçimsizlik ve kıskançlıklar damga vurmuştu. Mehmed Arif Bey'e göre benzer durum Kafkas Cephesi'nde de yaşanmıştı. Mehmet Arif Bey, özellikle Bayazıt Kolordusu Komutanı Kurt İsmail Paşa ve Batum'da bulunan Derviş Paşa'nın duydukları kıskançlık nedeniyle Ordu Müşiri'nin işini zorlaştırmaya çalıştıklarını söyler. Bu çekememezlik, Kars'ın doğusunda bulunan merkez ordusu zorluklar içinde düşmanla mücadele ederken Bayazıt ve Batum'dan yeterli destek görememesine sebep olmuştur.¹¹¹

93 Harbi'ne dair tanıklıklarda sıklıkla görülen bir olgu da birliklerde yaşanan bozgun ve askerin dağılmasıdır. Mehmed Arif Bey'e göre bozgun genellikle bir iki neferden başlamaktaydı. Bunların korkuya kapılarak savaş hattını terk etmesiyle geriye kaçan asker sayısı süratle artmakta ve tüm birliğin bozulmasına yol açmaktaydı. Bu durumun önüne geçmek için birliğin başındaki zabitan çok dirayetli davranmalı ve en ön safta bulunarak neferlere örnek olmalıydı. Buna rağmen mevziisini terk ederek kaçmaya çalışan neferleri icabında vurmaktan geri durmamalıydı.¹¹² Mehmed Arif Bey, zabitanın bir kısmının kaçan askeri durdurmak ve bozgunu önlemek için canla başla mücadele ettiğini söyler. Bununla beraber şunu da ekler; "*Ama askerle beraber kaçan zabitanımız, askeri sebata sevk edenlerden daha çoktur!*"¹¹³

Osmanlı askerinin muharebede beceremediği şey geri çekilme hareketleriydi. Barış zamanında eğitim ve manevralarla buna alıştırılmamış olan neferler geri çekilmelerde paniğe kapılıyor ve hareket bozguna dönüşüyordu.¹¹⁴ Bu duruma Ahmet Muhtar Paşa da dikkat çekmiş ve mecbur kalmadıkça düşman karşısında geri çekilme manevraları yapmaktan çekinmiştir.

Mehmed Arif Bey, Osmanlı ordusunun muharebedeki başarılarından sonra etkili takip harekâtları yürütemediğini kabul eder. Ancak bu konudaki eleştirileri doğru bulmaz. Zira Osmanlı ordusunun elinde etkili

¹⁰⁶ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 171.

¹⁰⁷ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 27.

¹⁰⁸ Uyar, Erickson, *age*, s. 400-401.

¹⁰⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 374-375; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 161-162.

¹¹⁰ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 693-695.

¹¹¹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 376-377; Ahmet Muhtar Paşa, Gedikler Muharebesi öncesinde Kurt İsmail Paşa'dan ısrarla on tabur göndermesini istemiş ancak Bayazıt Kolordusundan sadece altı tabur oldukça geç olarak yola çıkmış ve muharebeye zamanında yetişememiştir. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 206.

¹¹² Mehmed Arif Bey, *age*, s. 209-210.

¹¹³ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 600.

¹¹⁴ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 515.

takip harekâtları yürütecek yeterli süvari birliği yoktur. Bundan daha önemlisi Rus ordusunun geri çekilme hareketlerindeki ustalığıdır. Rus birlikleri nizamını kaybetmeden kademeli bir şekilde çekilirken son derece üstün olan topçu gücünü de kullanabilmektedir.¹¹⁵

3.4. Lojistik Sıkıntılara Dair Gözlemler

Mehmet Arif Bey'e göre lojistikle ilgili sorunlar harpten önce başlamış, bölgedeki yöneticiler öngörmeden uzak yanlış kararlar alarak harp hazırlığı aleyhinde zararlı işler yapmıştı. Muhtar Paşa'dan önceki Erzurum Valisi ve IV. Ordu Müşiri Samih Paşa, Kars ve civarındaki kazalardan çıkan zahirenin Rus müteahhitlere satılmasına izin vererek büyük bir hata yapmıştı. Bölgedeki zahirenin Rus ordugâhına götürülmesi bir yandan düşmanın savaş gücünü artırırken diğer yandan savaşın uzaması durumunda çok ihtiyaç duyulacak kaynakların elden çıkmasına sebebiyet verecekti. Mehmed Arif Bey'e göre Samih Paşa bu kararı verirken iki ülke arasındaki meselenin siyasetle çözülerek bir harbe dönüşmeyeceğini düşünmüş ve bölge halkının zahire ithalatıyla gelir elde etmesini amaçlamıştı. Ancak harbin başlaması Sami Paşa'yı haksız çıkarmıştı. Muhtar Paşa görevi devraldığına derhal zahire satışını yasaklamış ve Rus müteahhitlere satıldığı hâlde hâlen ülke dışına götürülmemiş zahireye el koymuştu.¹¹⁶

Kafkas Cephesi'nde harp boyunca lojistik açısından büyük problemler yaşanmıştı. IV. Ordunun ana lojistik destek üssü Erzurum'du. Silah, mühimmat, malzeme ve giyim kuşam gibi pek çok ikmâl maddesi İstanbul'dan deniz yoluyla Trabzon'a geliyordu. Deniz yoluyla gönderilen takviye birlikler de Trabzon'da karaya çıkıyordu. Bölge, demir yolu hatlarından tamamen mahrumdu. Gerek ikmâl maddeleri gerekse takviye birlikler bölgedeki tek yol olan Trabzon-Erzurum şosesinden taşınyordu. Bu nakliye 6-10 gün kadar sürüyordu. Kış mevsiminde bu yol zaman zaman kapanıyor ve nakliye tamamen duruyordu.¹¹⁷ Erzurum'da toplanan ikmal maddeleri ve zahire ise beygir, katır, deve ve öküz arabaları ile sahra ordularına taşınyordu. İkmal sisteminin işleyebilmesi için çok miktarda mekkâre hayvana ve öküz arabasına ihtiyaç vardı. Ordu Erzurum'dan uzaklaştıkça ihtiyaç duyulan mekkâre sayısı artıyor ve ikmal zorlaşıyordu. Örnek olarak ordunun yerleştiği Alacadağ mevzii Erzurum'dan 230 kilometre mesafedeydi. Mekkâre konvoyları bu yolu ancak 7-8 günde alabiliyordu. Ahmet Muhtar Paşa'nın ordusuna göre IV. Ordunun Alacadağ mevziinde ikmal için yaklaşık 40 bin mekkâreye ihtiyaç vardı. Ancak ordunun elindeki mekkâre hayvan sayısı harp boyunca 10 binin üzerine çıkmamıştı.¹¹⁸ Mehmet Arif Bey 17 Eylül 1877 tarihinde IV. Orduda toplam 4.500 mekkâre hayvanı olduğunu söyler.¹¹⁹

Bu durumda Trabzon ve Erzurum'dan sahra ordusu için yeterli malzeme ve zahirenin gelmesi mümkün değildi.¹²⁰ Kars'ta bol miktarda zahire olmakla beraber, bu zahire şehrin kuşatma altında kalması durumuna karşı yedekte tutuluyordu. Bu koşullarda orduyu beslemek için tek yol bölgeden erzak temin etmektir. Bölgeden erzak temini için de nakit paraya ihtiyaç vardı. Ancak İstanbul'dan yeterli ödenek alınamıyordu. Yapılan sadece bölgedeki Kürt aşiret reislerini ikna ederek senet karşılığı bunlardan koyun ve sığır satın almaktı. Ayrıca Erzurum'dan gelen una yakın bölgeden bulunabilen un eklenerek asker başına yalnızca yarım okka (600 gram) un ve yüz dirhem (320 gram) et verilebiliyordu. Yeterli arpa bulunamadığı için havyanlar ancak otlatılarak beslenmeye çalışılıyordu.¹²¹

Özellikle sahra ordusunda askere verilen erzak çok yetersizdi. Yanında parası olmayan askerlerin yeterli beslenebilmesi mümkün değildi. Osmanlı birliklerinin Kars'a ilerleyişi esnasında ordu ile beraber hareket eden gazeteci C.B.Norman, 50-60 kişilik bir bölüğe erzak olarak günde bir koyun ve az miktarda ekmek verildiğini aktarır.¹²² Mehmed Arif Bey'e göre verilen erzak nefer başına yarım okka (642 gram) un ve bulunduğu zaman seksen dirhem (257 gram) etten ibaretti.¹²³

¹¹⁵ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 399-400; Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *age*, s. 224.

¹¹⁶ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 137-138; Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *age*, s. 179.

¹¹⁷ IV. Orduya atanan Manastırlı Mehmet Rifat Bey, Şubat 1877'de deniz yoluyla Trabzon'a geldiğini, Trabzon limanının her çeşit askeri malzeme ile dolu olduğunu, ancak Erzurum yolunun kapalı olması nedeniyle bu malzemenin taşınmadığını ve burada âdeta çürümeye terk edildiğini söyler. Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *age*, s. 161.

¹¹⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 246-247; İstanbul'dan 7-8 Haziran 1878 tarihinde Sivas, Mamuretülaziz, Halep, Diyarbakır ve Bağdat vilayetlerine yazılan telgraflarda buralardan toplanacak mekkâre hayvan ve arabaların süratle Erzurum'a gönderilmesi isteniyordu. Ahmed Midhat Efendi, *age*, s. 165-166.

¹¹⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 459.

¹²⁰ İstanbul'dan gönderilen 24 bin sandık mühimmat, araba ve hayvan bulunamadığından Trabzon'da yığılıp kalmış, Trabzon Valisi Rus gemilerinin Trabzon'u bombalaması durumunda bu mühimmatın ateş olarak şehre zarar vereceğini bildirerek Osmanlı donanmasının şehrin muhafazası için gönderilmesini istemişti. Bu mühimmatın Erzurum'a sevki uzun süre mümkün olmadığı için Padişahın emriyle İstanbul'dan sevk memurları gönderilerek ahalden zorla hayvan toplanarak mevcut mühimmat Erzurum'a güçlükle naklettilmişti. Ahmed Midhat Efendi, *age*, s. 148-149.

¹²¹ Ahmet Muhtar Paşa bu tayını verebildiği günlerde kendini bahtiyar saydığını özellikle vurgular. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 248.

¹²² Norman, *age*, s. 182-183.

¹²³ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 227.

İhtiyaç maddelerinin bölgeden temini için çok miktarda nakit ihtiyacı vardı. Ahmet Muhtar Paşa ağustos ayından itibaren pek çok yazı yazarak kış hazırlıkları için İstanbul'dan 500 bin lira istemişti. Buna karşın Seraskerlikten gönderilen cevapta hazinece akdi kararlaştırılan borçlanmanın henüz yapılamaması nedeniyle para göndermenin mümkün olmadığı bildirilmiş ve “*oraca çaresine bakılmak mütalaasıyla*” gerekli tedbirlerin alınması istenmişti. Ordu Müşiri kış için 60 bin takım kürk ve çizme ile 160 bin çift çorabın temini için Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır vilayetleriyle Harput livasına yazmıştı. İstanbul'a yazdığı yazılarda ise askerin giyim kuşamının çok kötü durumda olduğunu bildirmiş, mümkün olabildiği kadar çok elbise, pantolon, fanila ve pamuklu mintanın acele gönderilmesini istemişti. Ayrıca gerekli paranın derhal gönderilmemesi hâlinde kış gelmeden yeterli erzakın Kars'ta toplanamayacağı ve bu durumda ordunun kışı geçirmek için Soğanlıdağ batısına çekilmek zorunda kalacağını özellikle vurgulamıştı.¹²⁴

Ancak Muhtar Paşa'nın bu çabaları sonuçsuz kaldı. Kars'a zahire nakli için yeterli mekkâre temin edilemedi. Büyük zorluklarla ve halkın yardımlarıyla temin edilen pek çok mekkâre hayvanı ise bakımsızlık ve idaresizlikten telef oldu. Ordu Müşirinin komşu vilayetlerden istediği kürk, çizme ve çoraplar büyük oranda karşılanamadı. Karşılananlar ise idaresizlik nedeniyle birliklere ulaştırılmayarak kayıp ve mahvoldu. Ağustos sonunda İstanbul'dan 200 bin liralık bir para tahsis edildiği bildirilmiş olmasına rağmen ordu için yeterli para bulunamadı. Gelen para da büyük kısmı kaime (kâğıt para) ve az bir bölümü altın akçe olup ihtiyacı karşılamadı.¹²⁵ Zira kaimenin akçe karşısındaki değeri çok düşük olup halk tarafından kabul edilmiyordu. Senetle malzeme almak da mümkün değildi. Halkın elinde hâlen Kırım Harbi'nden kalma karşılığı ödenmemiş senetler vardı. Ahmet Muhtar Paşa'ya göre harbin sonuna kadar idari işlerde hiçbir iyileşme görülmedi. Gerek askerler gerekse hayvanlar düzgün beslenemedi ve zayıf düştü. Zorlu iklim koşullarında uygun giyim kuşam ve malzemesi olmayan orduda hastalık oranları çok arttı. Böylece düşmana en büyük galibiyet fırsatı verilmiş oldu.¹²⁶

Sahra ordusu için önemli bir problem de barınma meselesiydi. Çadır sayısı son derece yetersizdi. Barınma sorunu sadece sıradan askerin değil Ordu Müşirinin dahi sıkıntı yaşadığı bir konuydu. Mehmed Arif Bey, Ahmet Muhtar Paşa'nın dahi bazı zamanlarda yere serilen kuru otların üzerinde kaputuna sarılarak yatmak durumunda kaldığını aktarır.¹²⁷

Mekkâre ve binek hayvan yetersizliği önemli bir problem idi. Mehmed Arif Bey, Rusların cephe gerisinde mirî çiftlikler kurduğunu, burada yetiştirdikleri hayvanlar ile eksiklerini kolayca tamamlayabildiğini söyler. Ayrıca bu hayvanların cinsine ve yetiştirilmesine de önem veriyorlardı. Atlar bölgedeki soğuk iklim koşullarına alıştırılıyor, böylece zorlu kış şartlarında sağlıklı kalabiliyorlardı. Buna karşın Osmanlı ordusunda pek çok farklı cinsten at bulunuyordu. Bu hayvanlar kapalı ahırlarda besleniyor, muharebede alışmadıkları koşullarda kalınca süratle hastalanıyorlardı.¹²⁸

Görüldüğü gibi Kafkas Cephesi'nde uğranılan mağlubiyette lojistik sıkıntıların önemli bir etkisi olmuştur. Mehmed Arif Bey bu durumu şöyle yorumlar; “*Demek ki bu muharebede biz, Rusya devletinin büyüklüğüne ve askerlikteki maharetine mağlup olmadık. Ancak kendi noksanlarımız ve şimendiferlerimizden olmaması yüzünden hezimete uğradık.*”¹²⁹

3.5. Sıhhi Hizmetlerde Yaşanan Sıkıntılara Dair Gözlemler

Sıhhi hizmetler Osmanlı ordusunun temel problemlerinden biriydi. Tabip ve eczacı miktarı çok yetersizdi. Osmanlı yönetimi harp öncesinde bu eksikliği kapamak için yabancı gazetelere ilanlar vererek sözleşmeli doktor istihdamına girişmişti.¹³⁰ Buna rağmen etkin bir sıhhiye teşkilatı kurulamamıştı ve cephede sağlık hizmetleri yok denebilecek seviyede kötüydü.¹³¹

Cephede yeterli sayıda doktor olmadığı gibi sahra hastaneleri de mevcut değildi. Sadece Hasankale'de imkânları çok kısıtlı olan küçük bir sahra hastanesi vardı.¹³² Özellikle muharebelerden sonra Köprüküy'den Erzurum'a uzanan yol, şehirdeki hastaneye ulaşabilmek için zorlu bir mücadele veren yaralılarla doluyordu.

¹²⁴ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 391, 434; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 258-259, 264-265; İstanbul'dan 19 Temmuz 1877'de gönderilen yazıda; hazinede ciddi bir nakit sıkıntısı yaşanması ve mesafenin uzaklığı nedeniyle talep edilen paranın süratle temin edilemeyeceği bildiriliyor, ordunun ihtiyacı olan erzak ve sairinin alımı için bölge ahalisinden borç alınması isteniyordu. BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM.), 481/99, 08 Şaban 1294 (19 Temmuz 1877).

¹²⁵ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 393.

¹²⁶ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 270-271.

¹²⁷ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 179.

¹²⁸ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 384-386.

¹²⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 616.

¹³⁰ Charles S. Ryan, John Sandes, *Under The Red Crescent*, Charles Scribner's Sons, New York 1897, s. 6; Williams, *age*, s. 28.

¹³¹ Allen, Muratoff, *age*, s. 112.

¹³² Halyaz Muharebesi'nde elinden yaralanan Binbaşı Manastırlı Mehmet Rifat Bey Hasankale'deki sahra hastanesinde yarasını sardırarak sarğı bezi dahi bulunmadığını aktarır. Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *age*, s. 200.

Bunların bir kısmı mekkârelerde ve kağrı arabalarında taşınırken bir kısmı da 60 kilometreden daha fazla olan mesafeyi yürümek zorunda kalıyordu. Bu hasta ve yaralılar için Erzurum'a ulaşmak da bir kurtuluş değildi. Şehirdeki hastaneler kapasitesinin çok üzerinde hasta ve yaralıya hizmet vermeye çalışıyordu. Bu koşullarda yeterli sağlık hizmeti verilemiyordu, her gün yaklaşık 30-40 insan hayatını kaybediyordu.¹³³

Sahra ordusunda ise doktor bulmak bir mucizeydi. Gazeteci C.B.Norman, Alacadağ mevziinde tertiplenen yaklaşık 40 bin kişilik Osmanlı ordusunda sadece dört doktor olduğunu aktarır.¹³⁴ Karargâhın yakınında yirmi çadırılık bir sahra hastanesi kurulmuştu. Ancak burada hasta ve yaralılar için ne yatak ne de battaniye mevcuttu. İlaç ve tıbbi malzeme ise yok hükmündeydi.¹³⁵

Mehmet Arif Bey, muharebelerden sonra yaralılara ilk müdahalelerin yapılamaması ve sıhhi tahliyenin sağlanamaması nedeniyle çok asker kaybedildiğini söyler; *"Taburların, hekim ve cerrahları kâfi derecede olmadığı gibi, alet, edevat ve seyyar hastane takımı da mevcut değildi. Bir gün içinde dökülen bin nefer yaralının, yarasını sarmak, icabına göre dikmek, temizlemek, fitil koymak, kaç hekimin ne kadar zamanda görebileceği bir iştir! Bilhassa gittiği hastanede o kadar yatak derhal nasıl bulunacak?"*¹³⁶

Hastanelerdeki sıkıntılar özellikle muharebelerden sonra daha çok artmaktaydı. Tedavi imkânları son derece yetersiz olan hastanelere yüzlerce yaralı aynı anda getirilmekte, çok az sayıdaki doktor bunlara müdahalede yetersiz kalmaktaydı. İkinci Yahniler Muharebesi'nden sonra Kars'taki hastaneye yaklaşık 4.000 hasta ve yaralı getirilmişti. Hâlbuki bu hastanenin kapasitesi 1.200 yataktı. Nitekim bu hasta ve yaralıların büyük kısmı tedavi görme imkânı bulamamıştı. Hastaneye ve yaralılar için tahsis edilen diğer binalara pek çok hasta ve yaralı askerin sıkıştırılması ise salgın hastalıkların süratle yayılmasına sebep olmuştu.¹³⁷ Mehmed Arif Bey 27 Eylül 1877'de yaklaşık 8500 askerin hasta ve yaralı olarak Kars hastanelerinde bulunduğunu söyler.¹³⁸

General Melikov, 18 Kasım 1877'de Kars'ı ele geçirdiğinde şehirde çok miktarda hasta ve yaralı askerle karşılaştı. Melikov yaklaşık 6.000 hasta ve yaralı askeri Erzurum'a gitmek üzere serbest bıraktı. Mehmed Arif Bey'e göre böylece hem bu esirlerin bakımı ve beslenmesi yükünden kurtulacak, hem de Erzurum'da bakıma ihtiyaç duyan asker sayısını artırarak şehrin savunmasını zayıflatacaktı. Ancak bu hasta ve yaralı askerlerin büyük bir kısmı zorlu kış koşullarında Erzurum'a yapılan yürüyüşü tamamlayamayarak hayatını kaybetti. Mehmed Arif Bey bunlardan 2.000 kadarının Erzurum'a ulaşmayı başarabildiğini söyler.¹³⁹ Aynı dönemde doktor olarak Erzurum'da bulunan Charles S.Ryan da Kars'tan Erzurum'a yapılan bu yolculuğun yüzlerce hasta ve yaralı askerin hayatına mal olduğunu söyler. Erzurum'a ulaşmaya başaranların bir kısmı da donmadan kaynaklanan kangren nedeniyle daha sonra hayatlarını kaybetmiş veya sakat kalmıştır.¹⁴⁰

Aralık ayı başında Erzurum hastanelerindeki hasta ve yaralı sayısı beş binin üzerindeydi.¹⁴¹ Erzurum'da Stafford House Hastanesinde görev yapan Doktor George Stoker askerlerin giyim kuşamının son derece kötü olduğunu, bu nedenle kış şartlarında çok miktarda soğuk ısırmaları vakalarıyla karşılaştıklarını yazar. Bu askerler çoğunlukla el ve ayak gibi organlarını kaybediyor, bazen de kangren nedeniyle ölüyorlardı. Kuşatma boyunca yaklaşık 4000 asker soğuk ısırmasından mağdur olmuştu.¹⁴²

Özellikle harbin son aylarında şehirde başlayan tifüs salgını sağlık hizmetlerinde çok ciddi sıkıntılara yol açmıştı. Zaten çok yoğun olan hastanelere günde 300-400 asker sevk ediliyor, bunların 200-250 tanesinin hastaneye yatırılması gerekiyordu. Yeterli yatak ve tıbbi malzeme bulunamıyor, hastalar gerektiği gibi beslenemiyordu. Ölüm oranları çok yükseldiği için gasil ve defin işlemleri düzgün yürütülemiyor, cenazeler odun yığını gibi birbiri üzerine yığılarak sıra bekleniyordu. Tabip sayısı çok yetersizdi. 8-10 bin hastanın tedavisi 20-25 doktorun omuzlarına yüklenmişti. Salgın sebebiyle pek çok doktor da hayatını kaybetti.¹⁴³ Doktor George

¹³³ Norman, *age*, s. 145-146, 180.

¹³⁴ Norman, *age*, s. 266.

¹³⁵ *Report And Record Of The Operation's Of The Stafford House Committe For The Relief Of Sick And Wounded Turkish soldiers, Russo-Turkish War 1877-78*, Spottiswoode & Co., London 1879, s. 113.

¹³⁶ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 269-270.

¹³⁷ Norman, *age*, s. 363-364.

¹³⁸ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 464.

¹³⁹ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 691-692.

¹⁴⁰ Charles S.Ryan bu konuda şunları yazar; *"Bu kurtulanlardan elli kişi kadarı benim hastaneme geldiler. Bunlardan biri bana Kars'tan otuz kişi birlikte çıktıklarını, bunlardan yalnız on kişinin Erzurum'a sağ gelebildiğini ve bu on kişiden yedisinin de ayak parmaklarının donarak düştüğünü söyledi."* Ryan-Sandes, *age*, s. 333.

¹⁴¹ *Report And Record Of The Stafford House Committe*, s. 101.

¹⁴² George Stoker, *With "The Unspeakables;" or Two Years' Campaigning in European And Asiatic Turkey*, Chapman & Hall, London 1878, s. 106.

¹⁴³ Mehmed Arif Bey, *age*, s. 692-693.

Stoker'e göre tifüsten yaklaşık 16-18 bin insan hayatını kaybederken, yaklaşık 4.000 asker de soğuk ısırması ve diğer hastalıklardan ölmüştü. Şehirdeki otuz beş doktordan yirmi üçü de tifüsün kurbanı olmuştu.¹⁴⁴

Stafford House Hastanesinde görev yapan Doktor Charles S.Ryan ise Ocak 1878'de şehirdeki ölüm oranının günde iki yüz kişiye kadar çıktığını söyler. Ryan'ın hesabına göre şehrin duvarları içinde 18-20 bin kadar cenaze gömülmüştü. Toprağın donmuş olması nedeniyle mezarlar yeterince derin kazılamıyor ve kar eridikçe naaşlar kolayca toprak üstüne çıkıyordu. Bu durum salgının yayılmasına yardım ediyordu.¹⁴⁵ Ryan'a göre; "*Tifus, zatürre ve öldürücü soğuk Ruslar adına çalışıyor ve Erzurum müdafilerini âdeta en ağır ateş altındaymış gibi katlediyordu.*"¹⁴⁶ Salgın yalnızca Osmanlı ordusunu ve Erzurum halkını vurmamakla kalmadı. Şehrin çevresindeki Rus ordusu da salgın hastalıklardan etkilendi. Harbin sonuna kadar 20 binden fazla Rus askeri salgın hastalıklardan hayatını kaybetti.¹⁴⁷

Kafkas Cephesi'ndeki sağlık hizmetleri değerlendirildiğinde çok karamsar bir tablo ortaya çıkar. Nitekim Ahmet Muhtar Paşa'ya göre harp boyunca IV. Orduda yaklaşık 104 bin asker görev yapmış, bunların yaklaşık 17 bini hastanelerde hayatını kaybetmiştir.¹⁴⁸

4. Harbin Sona Ermesi, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları

Rus ordusunun ilerlemesini sona erdiren ateşkes antlaşması 31 Ocak'ta Edirne'de imzalanmıştı. Bu anlaşmanın koşulları yaklaşık bir ay sonra imzalanacak barış anlaşmasının temelini teşkil etmişti. 3 Mart'ta imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na göre; Tersane Konferansı'nda düşünülen çok daha geniş sınırlar içinde özerk bir Bulgaristan Prensiği kurulacak ve seçilerek başa gelecek bir prens tarafından yönetilecekti. Prenslik kuzeyde Tuna Nehri'nden güneyde Makedonya'yı da içine alarak Ege Denizi'ne kadar uzanacak, böylece imparatorluğun Rumeli topraklarını ortadan ikiye bölecekti. Sırbistan, Romanya ve Karadağ tam bağımsızlığını kazanacak, Karadağ önemli miktarda toprak kazanarak büyüklüğü üç katına çıkacaktı. Ruslar Kars, Ardahan, Batum ve Beyazıt'ı alacaklar, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde ıslahat yapılacaktı. Ayrıca Osmanlı Devleti yüklü bir miktarda savaş tazminatı ödeyecekti. Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı Devleti için 1774 ve 1829 antlaşmalarından çok daha büyük bir yenilgiyi simgeliyordu. Antlaşma, Rus dış politikasında Panslavizmin en geniş kapsamlı uygulaması olmuştu.¹⁴⁹

Ayastefanos Antlaşması Avrupa diplomasisini harekete geçirmiş, özellikle İngiltere ve Avusturya-Macaristan tarafından kabul edilmez bulunmuştu. 1815'ten beri Avrupa'da genel kabul gören görüş, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğinin ancak bir Avrupa Konferansı tarafından kararlaştırabileceğiydi. Avrupa'da barış antlaşmasının gözden geçirilip düzeltilmesi fikri hızla ağır basarken, savaştan bitkin bir hâlde çıkan Rusya bu duruma razı olmak zorunda kalmıştı. Nitekim Berlin Kongresi Haziran 1878'de Alman Şansölyesi Bismarck'ın başkanlığında Berlin'de toplanmıştı. Zaten İngiltere konferanstan önce Avusturya-Macaristan ve Rusya ile görüşerek ana meseleler üzerine anlaşmıştı. İngiltere, Osmanlı Devleti'yle de anlaşarak konferansta İstanbul'u desteklemek ve Rusya'ya karşı güvenliğini sağlama sözü karşılığında Kıbrıs Adası'nın idaresini üstüne alacaktı.¹⁵⁰

13 Temmuz 1878'de sona eren Berlin Kongresi kararlarına göre Bulgaristan, Balkan Dağları'nın kuzeyinde Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir prenslik olarak teşkil edilirken, Balkanların güneyinde ise Osmanlı Devleti'ne bağlı, Hristiyan bir vali tarafından yönetilen yarı-özerk Şarki Rumeli vilayeti tesis edilmişti. Bunun güneyinde de Makedonya vilayeti bulunacaktı. Böylece Osmanlı Devleti, Ayastefanos'ta Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne kadar genişletilmesi sonucunda başkentten kopan en batıdaki topraklarıyla yeniden bağlantı kurabilecekti. Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlıkları tanınacak, Balkanlarda Osmanlı idaresinde

¹⁴⁴ Stoker, *age*, s. 112.

¹⁴⁵ *Report And Record Of The Stafford House Committee*, s. 104.

¹⁴⁶ Ryan, Sandes, *age*, s. 332, 348.

¹⁴⁷ *Report And Record Of The Stafford House Committee*, s. 112-112; Allen, Muratoff, *age*, s. 211; Charles S.Ryan bu konuda şunları yazar; "*General Melikov bana şahsen adamlarının yüzde kırkını tifüs nedeniyle kaybettiğini söyledi.*" Ryan, Sandes, *age*, s. 373. Erzurum'un Ruslar tarafından işgalinden sonra Rus askerleri arasında da tifüs hastalığı yayıldığı ve pek çok Rus askerinin hastalıktan öldüğüne dair bkz. BOA, İ.DH., 767/62481, 11 Rabiulahir 1295 (14 Nisan 1878).

¹⁴⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 272; 93 Harbi'ne dair verilen zayıat rakamları kesinlikten uzaktır. Kemal Özbay bu konuda şunları aktarır; "*Rumeli ve Anadolu'da bize ülkeler kaybettiren bu harbin tam ve kesin bir zayıat raporu tespit edilememiştir... Balkanlarda kurulan hükümetlerin topraklarında ne kadar Türkün kemiğinin gömüldüğünü hesap etmek hiçbir vakit hatıra gelmemiştir... Benliğini gösteremeyen sıhhiye subayları zayıat hakkında bir rakam kaydedemedikleri gibi, ordunun diğer şubeleri de yaklaşık olsun bir sayı toplamayı akıl edememişlerdi... Rus Harbinden sıhhi hizmet diye kalan şey, yabancı doktorların birkaç raporu ile elde edilebilen hatıralardan ve bu savaşa katılmış gözlemcilerin Rus kayıtlarında Türklere ait kısımlarla, Ahmet Muhtar Paşa'nın özel sekreterliğini yapan Erzurumlu Mehmet Arif Beyin anılarında yayınladığı bilgilerden ibaretti.*" Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri I*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1976, s. 62.

¹⁴⁹ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 217-218.

¹⁵⁰ Henry Kissinger, *Diplomasi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 168-169

kalan yerlerde ve bilhassa Makedonya'da ıslahat yapılacaktı. Kars, Ardahan ve Batum harp tazminatı olarak Rusya'ya bırakılacak fakat Doğubayazıt şehri ve Eleşkirt Ovası Osmanlı Devleti'nde kalacaktı. Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapılacak, Osmanlı Devleti reformları hakkında imzacı devletlere belli zamanlarda bilgi verecekti. Bosna-Hersek, Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmakla beraber Avusturya-Macaristan tarafından işgal ve idare edilecekti. Kıbrıs Adası da benzer şekilde Osmanlı toprağı olmakla beraber İngiltere'nin idaresine bırakılacaktı.¹⁵¹

SONUÇ

93 Harbi'nde yaşanan mağlubiyet Osmanlı İmparatorluğu için trajik sonuçlar doğurmuş gerek Balkanlar gerekse Doğu Anadolu'da önemli miktarda toprak kaybedilmiştir. Osmanlı ordusu genel olarak harpte iyi bir sınav verememiş ve Rus kuvvetlerinin kesin sonuçlu manevralarına engel olamamıştır. Osmanlı ordusunun gösterdiği genel performansın iki önemli istisnası Plevne Müdafası ve Kafkas Cephesi'nde Ahmet Muhtar Paşa'nın galip geldiği muharebeler olmuştur.

Harbin yönetiminde büyük hatalar yapıldığı genel olarak kabul edilen bir olgudur. Bu hususta yapılan hatalar ve yaşanan sıkıntılar dönemin bazı tanıkları tarafından dile getirilmiştir. Bunlardan biri de Mehmed Arif Bey olmuştur. Mehmed Arif Bey hatıratında Osmanlı askerî sisteminin istihbarat, lojistik ve sıhhi hizmetlerdeki ciddi problemlerine değinmiş ve bu problemlerin harbin yönetimi üzerindeki etkilerine dikkat çekmiştir. Mehmed Arif Bey'in gözlemleri, lojistik hizmetlerin harbin kaderi üzerindeki belirleyici etkisini doğrular niteliktedir. Bunların yanında Mehmed Arif Bey'in tespitleri iki konu üzerinde yoğunlaşmış ve mağlubiyetin temel sebebi olarak öne çıkarılmıştır. Bunlardan ilki ordu teşkilatı, personel temini ve yetiştirilmesindeki bozukluktur. Nizamiye birlikleri daha iyi bir performans gösterirken, redif ve özellikle müstahfiz taburlarının muharebe sahasında yetersiz kaldığı görülmektedir. Asker alma sistemindeki yanlışlıklar sonucunda yeterli derecede personel bütünlemesi yapamayan nizamiye taburları gün geçtikçe kuvvetten düşmüş, harbin yükü ordu içindeki oranı gittikçe artan redif ve müstahfiz birliklerine kalmıştır. Personel eksikliğine çare olarak toplanan muavene askerlerinin performansı ise beklenenin çok altında kalmıştır. Dönemin muharebelerinde çok önemli işlevi olan süvari birliklerinin yetersizliği ise Osmanlı ordusunu adeta kör ve topal bir vaziyette bırakmıştır.

Müellif, mağlubiyet sorumluluğu konusunda en büyük payı Osmanlı komuta kademesinin liyakatsizliğine vermiştir. Ahmet Muhtar Paşa gibi iyi yetişmiş ve yetenekli bir komutan muharebede önemli taktik başarılar elde edebilmiştir. Ancak ordu safarındaki zabıtların büyük çoğunluğu rütbe ve makamlarının hakkını verememiştir. Mektepli subay oranı oldukça düşük olan Osmanlı ordusunda subay seçimi ve yetiştirilmesi konusunda da ciddi sıkıntılar kendini gösterir. Mehmed Arif Bey'e göre gerekli ahlaki niteliklere sahip olmadığı gibi askerlik fenninden ve komutanlık tecrübesinden de mahrum bulunan komutanların yönettiği bir ordu mağlubiyete mahkûmdur. Özellikle bu tarz subayların, devletin her kademesinde olduğu gibi orduda da yaygın olan iltimas sayesinde kolaylıkla yükselerek hak etmedikleri makamlara gelmeleri harpteki felaketin zeminini hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Resmî Mevzuat (Y.A.RES.), 2/26, 08 Rabiulevvel 1296 (02 Mart 1879).

BOA, Y.A.RES., 1/14, 24 Ramazan 1294 (02 Ekim 1877).

BOA, Yıldız Askerî Mevzuat (Y.PRK.ASK), 1/42, 02 Ramazan 1294 (10 Eylül 1877).

BOA, Y.PRK.ASK., 2/38, 16 Zilhicce 1295 (11 Aralık 1878).

BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH.), 761/62088, 19 Zilhicce 1294 (25 Aralık 1877).

BOA, İ.DH., 767/62481, 11 Rabiulahir 1295 (14 Nisan 1878).

BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM.), 481/99, 08 Şaban 1294 (19 Temmuz 1877).

2. Telif Eserler

Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l Hakayık, 93 Harbi'nin Arka Planı*, haz. Ömer Faruk Can, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

¹⁵¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 89-90.

- Ahmed Saib, *Son Osmanlı-Rus Muharebesi*, Hindiye Matbaası, Kahire 1327 (1911).
- AKCAKAYA, Umut, *Büyük Harbin Şahitleri, Osmanlı Askerlerinin Hatıralarında I. Dünya Harbi*, Paradigma Akademi, Çanakkale 2022.
- Albay Talat, *Plevne Savunması*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.
- ALLEN, William Edward David, MURATOFF, Paul, *Caucasin Battlefields, A History Of The Wars On The Turco- Caucasin Border 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953.
- ANDERSON, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- AYIN, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.
- BARNWELL, R.Grant, *The Russo-Turkish War*, John E.Potter And Company, Philadelphia 1877.
- BEŞİKÇİ, Mehmet, "Başbozuk Savaşçıdan 'Makbul' Tebaaya: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Çerkez Muhacirler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.23, Güz 2015, ss.85-124.
- Erkân-ı Harbiye Kolağalarından Reşid, *1293 Osmanlı-Rus Sefer-i Ahiri*, haz.Habibe Kazancıoğlu, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar-2, Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- GREENE, Francis Vinton, *Russian Army and its Campaigns in Turkey in 1877-1878*, D.Appleton And Company, New York 1879.
- GÜLSOY, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.
- HOZIER, Henry Montague, *The Russo-Turkish War III*, William Mackenzie, London 1878.
- İbrahim Edhem, *Plevne Hatıraları*, İstanbul 1979.
- JELAVÍCH, Barbara, *Balkan Tarihi I (18. ve 19. Yüzyıllar)*, Küre Yayınları, İstanbul 2009.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- Keçecizade İzzet Fuat, *Kaçırılan Fırsatlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askeri Düşünceler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.
- KISSINGER, Henry, *Diplomasi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
- KÖKSAL, Osman, "Osmanlı Devleti'nde Askerliğin Vatandaşlık Mükellefiyetine Dönüşümünün Evrimi", *On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, ss.259-274.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- KURAT, Yuluğ Tekin, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, 26, Ankara 1962, s. 562-597.
- KUTLU, Nurgül, *Rus Kaynaklarına Göre 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2019.
- Mahmud Celalettin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat I*, İstanbul 1979.
- Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *93 Harbi Faciası*, haz. Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010.
- MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler, 93 Harbinde Anadolu Cephesi*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Mehmed Hulusi, *Niçin Mağlub Olduk: 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi: Avrupa Cephesindeki Harekât*, haz. Habibullah Habib, Ali Eymir, Kayhan Yayınları, İstanbul 2021.

MEHMED ARİF BEY'İN HATIRATINDA 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ KAFKAS CEPHESİ

MENNING, Bruce W., *Bayonets Bofore Bullets, The Imperial Russian Army 1861-1914*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis.

Mufassal Osmanlı Tarihi VI, Güven Yayınevi, İstanbul 1972.

Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984.

NORMAN, Charles Boswell, *Armenia and The Campaign of 1877*, Cassel Petter & Galpin, London.

ÖZBAY, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri I*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1976.

Report And Record Of The Operation's Of The Stafford House Committe For The Relief Of Sick And Wounded Turkish Soldiers, Russo-Turkish War 1877-78, Spottiswoode & Co., London 1879.

Rumeli Orduları Başkumandanı Süleyman Hüsnü Paşa'nın 93 Osmanlı-Rus Harbi Hatıraları, haz.Ebubekir Subaşı, Çelik Yayınevi, İstanbul 2021.

RYAN, Charles S., SANDES, John, *Under The Red Crescent*, Charles Scribner's Sons, New York 1897.

SCHEM, Alexander Jacob, *War In The East: An Illustrated History of the Conflict Between Russia, H.S.Goodspeed & Co.*, New York 1878.

STOKER, George, *With "The Unspeakables;" or Two Years' Campaigning in European And Asiatic Turkey*, Chapman & Hall, London 1878.

SÜER, H.Hikmet, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1877 -1878 Osmanlı-Rus Harbî Kafkas Cephesi Harekâtı, Cilt:II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.

UÇAROL, Rifat, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

UYAR, Mesut, ERİCKSON, Edward J., *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

WILLIAMS, Charles, *Armenian Campaign, A Dairy Of The Campaign Of 1877 In Armenia And Koordistan*, C.Kegan Paul & Co., London 1878.

YAPICI, Hakkı, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Kafkas Cephesi'nde Tarafların Askeri Kuvvetleri", *Turkish Studies*, 12/26, ss. 283-297.

YILDIZ, Gültekin, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, 1792-1918*, Ed.Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, ss. 35-78.

1877-1293 Osmanlı-Rus Seferinden Halyas-Zivin-Kars Muharebeleri, Kriter Yayınevi, İstanbul 2017.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 741-758.

Geliş Tarihi–Received Date: 11.10.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 14.02.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRK-ALMAN İTTİFAKINA GİDEN YOLDA BAĞDAT DEMİRYOLU PROJESİ: ULUSLARARASI SİYASET EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME

 10.53718/gttad.1187689

 ERDAL KORKMAZ*

ÖZ

XIX. yüzyıl, Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik ve Sanayi İnkılabı sonucu ortaya çıkan sömürgeciliğin etkisi ile şekillenmiştir. Milliyetçilik akımı yeni devletlerin kurulmasına ve imparatorlukların yıkılmasına neden olmuştur. Sanayi İnkılabı ise, üretim şeklinin el emeğinden makine odaklı hale gelmesine etki etmiştir. Sanayi İnkılabı, endüstrileşen devletlerin hammadde ve pazar ihtiyacını artırmış ve sömürgecilik yarışını beraberinde getirmiştir. Bu iki olgu yeni devletlerin kurulmasına ve dünyanın farklı alan ve sahalarının işgaline zemin hazırlamıştır. Milliyetçilik akımının etkisi ile dünyadaki mevcut statüko değişmeye başlamıştır. Bu sürecin bir yansıması olarak 1871'de Almanya kurulurken, ilgili devletin gelişen sanayisi için hammadde ve pazar arayışına girmesi İngiltere ve Fransa ile karşı karşıya gelmesine neden olmuştur.

İngiltere ve Fransa'nın, Almanya'dan daha önce sanayileşmesi ve sömürge yarışında diğer ülkelerden önde olması, devletlerin çıkarları dâhilinde bloklaşmasına etki etmiştir. Mevcut statükonun çıkarlarına aykırı olmasından rahatsızlık duyan Almanya'nın önderliğinde İtalya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun katılımı ile 1882'de Üçlü İttifak kurulmuştur. Neticede İngiltere ve Fransa'nın dünya sömürgelerinden Almanya'ya pay vermek istememesi ve Almanya'yı kendisi için bir tehdit olarak görmesi dünya savaşına giden süreci başlatmıştır. Üçlü İttifakın kurulduğu dönemde Osmanlı Devleti büyük bir siyasi, askeri ve ekonomik kriz ile karşı karşıya bulunmaktadır. Bu kapsamda bir taraftan milliyetçi isyanlar, diğer taraftan dış borçlar ve ilave olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden kaynaklı sorunlar kaotik bir durumla karşı karşıya kalınmasına yol açmıştır. Bu ortamda Osmanlı Devleti, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra İngiltere'nin kendi topraklarını bölmeye dönük siyaseti sebebiyle Almanya ile politik faaliyetlerini hızlandırmıştır.

Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki yakınlaşma Bağdat Demiryolu Projesi'nin gündeme gelmesine etki etmiştir. Projenin gündeme gelmesinde Almanya'nın Orta Doğu'ya yönelik siyasi hedefleri de etkili olmuştur. Bu yakınlaşma neticesinde Bağdat Demiryolu Projesi Alman firmalarına ihale edilmiştir. Projenin yapımına 1903 yılında başlanmış ve demiryolu hattı İstanbul'dan itibaren 3.205 kilometreden oluşmuştur. Birinci Dünya Harbi'nin başında daha bitirilememiş olan bu proje, Rus Çarlığı'nın ve İngiltere'nin tepkilerine rağmen hayata geçirilmiştir. Proje, Rus Çarlığı tarafından Kafkas sınırları, İngiltere için ise Uzakdoğu'daki sömürgelerine giden yol için bir tehdit olarak görülmüştür. Almanya ve Osmanlı Devleti'nin Bağdat Demiryolu Projesi'ndeki işbirliği iki devletin Birinci Dünya Harbi'ne aynı saflarda girmesine etki eden birçok nedenden belki de en önemlisini oluşturmuştur. Buna karşın ilgili proje, İngiltere ve Rusya'nın 1907'de İtilaf Grubu'nun temellerini atmasına ve dış politikasına yön vermesine sebep olan etkenlerden biri olarak da ön plana çıkmıştır. Devletlerin bloklaşmasında etkili birçok neden olmasına karşın Bağdat Demiryolu Projesi, dönemin şartları içerisinde uluslararası siyasette önem arz etmiş ve harbe giden yolda önemli bir kilometre taşı olarak belirlemiştir.

Bu çalışmada, Birinci Dünya Harbi'ne giden yolda Osmanlı Devleti ile Almanya'nın yakınlaşmasına ve dönem içerisinde uluslararası siyasetin şekillenmesine yol açan Bağdat Demiryolu Projesi'ne arşiv belgeleri, tetkik eserler ve süreli yayınlar ekseninde yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Demiryolu, İttifak, Uluslararası Siyaset, Osmanlı Devleti, Almanya.

* Dr., Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: erdalkorkmaz.01@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3260-9403.

TÜRK-ALMAN İTTİFAKINA GİDEN YOLDA BAĞDAT DEMİRYOLU PROJESİ: ULUSLARARASI SİYASET EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME

BAGDAT RAILWAY PROJECT ON THE ROAD TO THE TURKISH-GERMAN ALLIANCE: AN EVALUATION ON THE AXIS OF INTERNATIONAL POLITICS

ABSTRACT

XIX. The century was shaped by the nationalism brought about by the French Revolution and the influence of colonialism that emerged as a result of the Industrial Revolution. The nationalism movement led to the establishment of new states and the collapse of empires. The Industrial Revolution, on the other hand, had an impact on the way of production from manual labor to machine-oriented. The Industrial Revolution increased the raw material and market needs of the industrialized states and brought the colonial race with it. These two phenomena paved the way for abolishing new states and occupying different areas and areas of the world. With the effect of the nationalist movement, the current status quo in the world has begun to change. As a reflection of this process, when Germany was founded in 1871, the search for raw materials and markets for the developing industry of the relevant state caused it to come face to face with England and France.

The industrialization of England and France before Germany and they're being ahead of other countries in the colonial race had an impact on the bloc of the states within their interests. The Triple Alliance was established in 1882 with the participation of Italy and the Austro-Hungarian Empire, under the leadership of Germany, which was uncomfortable with the current status quo being against its interests. As a result, the fact that England and France did not want to give a share to Germany from the world colonies and that Germany was a threat to itself started the process leading to the world war. During the establishment of the Triple Alliance, the Ottoman Empire was faced with a major political, military, and economic crisis. In this context, nationalist revolts, on the one hand, foreign debts on the other, and additionally the problem arising from the 1877-1878 Ottoman-Russian War led to a chaotic situation. In this environment, the Ottoman Empire got closer to Germany, especially after the 1877-1878 Ottoman-Russian War, due to Britain's policy of dividing its lands.

The rapprochement between the Ottoman Empire and Germany had an impact on the Baghdad Railway Project. Germany's political goals toward the Middle East were also effective in bringing the Project to the agenda. As a result of this rapprochement, the Baghdad Railway Project was awarded to German companies. The construction of the Project started in 1903 and the railway line consists of 3.205 kilometers from Istanbul. This project, which could not be completed at the beginning of the First World War, was implemented despite the reactions of the Russian Tsardom and England. The Project was seen by the Russian Tsarist as a threat to the borders of the Caucasus, and to England as a threat to its colonies in the Far East. The cooperation of Germany and the Ottoman Empire in the Baghdad Railway Project impacted the two states' entry into the First World War on the same side. On the other hand, the related Project also caused England and Russia to lay the foundations of the Entente Group in 1907 and to direct their foreign policy. Although there are many effective reasons for the blocking of states, the Baghdad Railway Project was important in international politics within the conditions of the period and appeared as an important milestone on the road to war.

In this study, the Baghdad Railway Project, which led to the Ottoman Empire's and Germany's rapprochement on the way to the First World War, and the shaping of international politics during the period, will be included in the axis of archival documents, research works, and periodicals.

Keywords: Railway, Alliance, International Politics, Ottoman Empire, Germany.

GİRİŞ

Türk-Alman İttifakına giden yolda önemli bir kavşak noktası olan Bağdat Demiryolu Projesi'ne değinmeden önce, XIX. yüzyılın şekillenmesinde etkili olan Endüstri Devrimi ve Fransız İhtilali'nin etkilerine değinmenin doğru olacağı değerlendirilmektedir. Bu durumun iki devletin politik yakınlaşmasının nedenlerini anlamada önemli bir argüman olacağı öngörülmektedir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında buharın makinelerde kullanımı ile İngiltere de başlayan Endüstri Devrimi, doğrudan ve dolaylı yönleri ile tüm dünyayı etkilemiştir.¹ Kol gücünün yerini makineli üretime bıraktığı bu devrim, beraberinde sömürgecilik yarışına yol açmıştır.² Sanayileşen ülkelerin hammadde ve pazara duyduğu ihtiyaç, yayılcı bir politik anlayışı beraberinde getirmiştir.³ İngiltere ve Fransa'nın öncülük ettiği bu süreç,

¹ Abdulkadir Aksoy, "Geleneksel Devletten Modern Devlete: Sanayi Devrimi ve Kamu Yönetimi Düşüncesinde Değişim", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi (International Journal of Political Studies)*, 2/3, Aralık 2016, s. 31-37.

² Didem Koca, "Sanayi Devrimlerinin Tarihsel Arka Planı ve İşgücü Becerileri Üzerindeki Yansımaları", *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16/31, 2020, s. 4531-4558.

³ Mesut Küçükcalay, "Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 2, 1997, s. 51-68.

dünyanın birçok bölgesinin bu iki devletin sömürge alanı haline gelmesine neden olmuştur.⁴ Buna karşın, daha sonra sanayileşen ve bu evreyi geç tamamlayan devletlerin sömürge yarışına dâhil olması tüm siyasi dengeleri altüst edecektir.

1789 yılında meydana gelen Fransız İhtilali ise mutlak monarşilerin yerini cumhuriyet rejimlerinin almasına yol açmıştır.⁵ İhtilal fikirlerinden milliyetçilik, eşitlik ve kardeşlik gibi fikir ve düşünceler demokrasi, özgürlük ve hukukun üstünlüğü gibi devletin işleyişine dair gerçeklikleri gündeme getirmiştir.⁶ İhtilalin getirdiği fikirlerden özellikle milliyetçilik, dünyayı etkileyen en önemli argüman ve olgu olmuştur. Milliyetçilik fikri, imparatorlukların yıkılmasına ve ulus-devletlerin kurulmasına etki etmiştir.⁷

Fransız İhtilali doğrudan ve dolaylı yönleri ile dünya toplumlarını olduğu kadar, Osmanlı toplumunu da etkilemiştir. Çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti, milliyetçilik fikrinin etkisiyle ulusçu isyanlar ile karşı karşıya kalmıştır.⁸ Azınlık isyanları, Osmanlı topraklarını paylaşmak isteyen Batılı Devletler tarafından da destek ve teşvik görmüştür. Özellikle Panslavizm politikası ile hareket eden Rus Çarlığı, Balkan uluslarını Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtarak nüfuz ve etki alanlarını genişletmeyi amaçlamıştır.⁹ Milliyetçilik akımının etkisiyle isyan eden ilk Osmanlı ulusu, 1804 yılında Sırp'lar olmuştur. Sırp İsyanı, Ruslar tarafından destek görmüştür. Bu süreç, 1812 yılında Rus Çarlığı ile yapılan Bükreş Antlaşması ile Sırp unsura, Osmanlı Devleti tarafından bazı imtiyaz ve ayrıcalıklar tanınmasına yol açmıştır.¹⁰

Fransız İhtilal fikirlerinin yayılması ve imparatorlukları etkilemesi üzerine, 1815 yılında Viyana'da uluslararası bir kongre toplanmıştır. Bu kongreye Rus Çarlığı, Prusya, Birleşik Krallık ve Avusturya devletleri öncülük etmiştir. Bu devletler Kongre'de; milliyetçilik, özgürlük ve sosyalizm gibi fikir ve hareketlere müsaade etmeyeceklerini, mevcut siyasal dengelerin aynen korunacağını açıklamıştır. Böylece, Viyana Kongresi ile milliyetçi isyanların sertlikle bastırılacağı karara bağlanmıştır.¹¹ Osmanlı Devleti, kongreye Avrupalı devletlerin iç işlerine müdahale etmesini önlemek için katılım sağlamamıştır. Özellikle Rusya'nın, Sırp'lara bağımsızlık talep etmesi, gayrimüslim Osmanlı unsurlarının haklarının genişletilmesi ve Eflak-Boğdan'a imtiyaz tanınması gibi konuları gündeme getireceği endişesi bu süreçte etkili olmuştur. Batılı Devletler, Metternich Sistemi olarak da addedilen aldıkları kararlarla, siyasal sistem ve düzenin devamını kararlaştırmıştır.¹² İlk kez Viyana Kongresi sırasında Rus Çarlığı tarafından Osmanlı Devleti'ni paylaşmaya dönük "*Şark Meselesi*" ortaya atılmıştır. Ancak, konu gündem dışı olarak görülmüş ve kabul görmemiştir.¹³

Osmanlı uluslarından biri olan Sırp'ların isyanını Yunan ayaklanması takip etmiştir. 1821 yılında Mora Yarımadası'nda başlayan isyan; İngiltere, Fransa ve Rus Çarlığı tarafından da desteklenmiştir. Batılı devletlerin bu tutumu, Viyana Kongresi'nde aldıkları ulusçu ayaklanmaları desteklememe yönündeki karara aykırı hareket ettiklerini göstermektedir.¹⁴ Osmanlı donanması Yunan isyanını bastırma konusunda üstünlük sağlarken; İngiliz, Fransız ve Rus Çarlığı duruma müdahale etmiştir. Bu üç devlete ait savaş gemilerinin 1827'de saldırısı ile Osmanlı donanması Navarin'de yakılmıştır.¹⁵ Osmanlı Devleti, bu durumu protesto etmiş ve ilgili devletlerden donanmasının tazmin edilmesini istemiştir. Ancak bu devletler, tazminat talebini kabul etmemiştir. Ayrıca, ilgili devletlerden Rus Çarlığı bu talebe Osmanlı Devleti'ne savaş açarak karşılık vermiştir. Neticede 1828-1829

⁴ Erdoğan Uygur, Fatma Uygur, "Fransız Sömürgecilik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 173/173, 2014, s.273-286; Durmuş Akalın, Cemil Çelik, "*XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti*", *Turkish Studies*, 7/3, 2012, s. 21-45.

⁵ Emre Ekinci, "Devrimden Günümüze Fransız Siyasal Sisteminin Evrimi", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/1, 2016, s.149-172; İsmet Giritli, "*French Revolutionandits Effects*", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5/15, 1989, s. 539-550.

⁶ Erdal Korkmaz, Deniz Kurt, "Türk Devriminin Egemenliğin Değişimi Açısından Fransız ve Rus Devrimleriyle Mukayesesi", *TBMM'nin Açılışının 100. Yılı: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Demokrasi Uluslararası Sempozyumu*, 12-13 Mart 2020, Edirne, C. 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2021, s. 313-365.

⁷ Mehmet Kayıran, "Milliyetçilik Akımının Balkanlar'daki Gayrimüslim Unsurlar Üzerindeki Etkisi (1789-1875)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 2/5, 2019, s. 71-97.

⁸ Mehmet Ali Karaman, "Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.44, 2018, s. 62-79.

⁹ Mithat Aydın, "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15/15, 2004, s. 73-82.

¹⁰ Selim Aslantaş, "Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 6/21, 2009, s.109-136; Hasan Demiroğlu, "Sırp İsyanında Çarlık Rusyası'nın Balkan Siyaseti, 1804-1813", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15/1, 2018, s. 142-160.

¹¹ Sevim Binici, "1815 Viyana Kongresi ve Şark Meselesi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.20, 2018, s. 418-427.

¹² Hüner Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, 1. Baskı, Ümit Yayıncılık, Ankara 1996, s. 11-15; Barış Özdal, Murat Jane, "La Der Des Ders'in Uluslararası Sistemin Yapısına Etkileri", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 7/14, 2014, s. 215-245.

¹³ George Henry Bolsover, "Birinci Nikola ve Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23/3-4, 1965, s. 207-237; Nural Savcı, "Osmanlı Devleti'nin Güç Kaybetmeye Başladığı Dönemlerde Şark Meselesi", *Turkish Academic Research Review*, 4, S. 2, Yıl: 2019, s. 279-298.

¹⁴ Serap Toprak, "1821 Mora İsyanı", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 6, 2011, s. 317-328.

¹⁵ Ali Fuat Öreç, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 46, İstanbul 2009, s. 37-84.

TÜRK-ALMAN İTTİFAKINA GİDEN YOLDA BAĞDAT DEMİRYOLU PROJESİ: ULUSLARARASI SİYASET EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME

yıllarında cereyan eden savaşı Osmanlı kuvvetleri kaybetmiştir.¹⁶ Savaş sonunda Rus Çarlığı ile Edirne Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma ile Yunanistan'a bağımsızlık, Sırlara ise özerklik verilmiştir.¹⁷

XIX. yüzyılın başında değişen dünya dengeleri, Osmanlı ve Alman toplumlarını derinden etkilemiştir. Almanlar, milliyetçilik akımının etkisiyle siyasal birleşmeye doğru adım atarken, Osmanlı Devleti ise milliyetçi isyanlar sebebiyle bütünlüğünü kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya gelmiştir. İki toplumun farklı pozisyonu, konjektürel şartlar gereği yakınlaşmalarına ve Bağdat Demiryolu Projesi için adım atmalarına zemin hazırlamıştır.

1. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Almanya

XIX. yüzyılın başında prenslikler halinde örgütlenen Almanlar, milliyetçilik akımının etkisiyle birleşmiş bir Almanya hayalini dile getirmeye başlamıştır. Bu sürecin önderlerinden biri Prusya Başbakanı Otto von Bismarck olmuştur. Bismarck, Alman siyasal birliğinin kurulması ve Almanca konuşan bölgelerin birleşmesi düşüncesini hararetle savunmuştur.¹⁸ Almanların siyasal birliği yolundaki en önemli adım 1866 Sadowa Savaşı olmuştur. Sınır anlaşmazlıkları sebebiyle başlayan savaş, Prusya ve müttefiki İtalya'nın galibiyeti ile sona ermiştir. Neticede Prusya ittifak ettiği İtalya ile birlikte Avusturya'yı yenilgiye uğratmıştır.¹⁹ Böylece Alman birliği önünde, doğudaki önemli bir tehdit bertaraf edilmiştir.²⁰

Alman siyasal birliği yolundaki ikinci tehdit, batıdaki Fransa olarak görülmüştür. İki ulusun, Sur ve Alsace-Lorraine bölgesinde yer alan kömür havzalarının paylaşımı konusunda yaşadığı çekişme karşı karşıya gelmelerine neden olmuştur. Ayrıca Fransa'nın yanı başında güçlü bir Alman devleti istememesi çatışmaların temelini oluşturmuştur. Bu temel sebeplerin yanında Fransa'nın, Prusya'dan Ren bölgesini istemesi ve İspanya'daki taht mücadelesine Almanların müdahale etmesini istememesi savaş sebebi olarak ön plana çıkmıştır. Bu durum, Prusya ve Baviera orduları ile Fransa'nın 1870 yılında Sedan'da karşı karşıya gelmelerine yol açmıştır. Savaş, Prusya ve Baviera kuvvetlerinin galibiyeti ile sonuçlanmıştır.²¹

Muharebe, Alman siyasal birliğinin kurulmasına ve Prusya Kralı I. Wilhelm'in imparator ilan edilmesine etki etmiştir. Ayrıca Sedan Savaşı'ndan sonra Fransa, Almanya'ya bir milyar dolar tazminat ödemek zorunda kalmıştır. İlave olarak Fransa, kömür havzaları ile ünlü Alsace-Lorraine bölgesini Almanya'ya terk etmiştir. Bu savaş ve ardından yapılan antlaşma, Almanya ve Fransa'nın daha sonraki yıllarda tekrar karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Sedan Savaşı'ndan sonra Almanya, gelişen sanayisi için dünyada hammadde ve pazar aramaya başlamıştır. Bu durum, İngiltere ve Fransa ikilisi ile karşı karşıya gelmesine yol açmıştır. Çünkü dönem içerisinde dünya sömürgelelerinin önemli bir kısmı bu iki devletin kontrolü altındadır.²²

Bismarck öncülüğünde kurulan Almanya, Fransa'nın Alsace-Lorraine bölgesini kendisinden almak isteyeceğini düşünerek, güçlü devletleri Fransa'ya karşı Almanya'nın yanına çekmeye çalışmıştır. Ayrıca bu dönemde Almanya, temkinli bir politika izleyerek İngiltere'ye karşı mütecaviz bir tutum sergilemekten kaçınmıştır. Bunun sonucunda Almanya, Avusturya-Macaristan ve Çarlık Rusya'sı ile yaptığı antlaşmalarla üçlü ittifakın temellerini atmıştır.²³ Böylece Avrupa'daki gelişmeler, devletler arasındaki bir bloklaşmanın önünü açmıştır. 1868 Beyaz Garanti Antlaşması'yla birbirine sıkı sıkıya bağlanmış olan Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, yanlarına İtalya'yı da alarak 1882'de "*Üçlü İttifak*"ı kurmuştur.²⁴

Üçlü İttifak'ın kuruluşundan sonra Almanya, sömürge arayışı yanında Doğu'da nüfuz alanları elde etmeye dönük bir siyaset izlemiştir. Almanya'nın dışa açılım ve nüfuz elde etme süreci, II. Wilhelm tarafından bir dünya politikası (Weltpolitik) olarak uygulanmaya başlamıştır. Almanya daha önce Bismarck önderliğinde daha ihtiyatlı, sağlam ve görüşmeler üzerine kurulu bir siyaset izlerken, II. Wilhelm döneminde bu politika bırakılmıştır. II. Wilhelm tahta geçtikten sonra Almanya, dış politikada daha agresif ve askeri güce dayalı bir siyaset izlemeye

¹⁶ Keith Feeling, *A History of England*, Book Club Associates, Trowbridgeand, London 1966, s.817; Sadık Rifat Paşa, "Rusya Muharebesi Tarihi", *Müntahabât-ı Asâr*, İstanbul tarihsiz, s. 8-42

¹⁷ Alexander Bitis, "1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması", *Türkler*, Ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 703-720; Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9/1-2, 1951, s. 111-151.

¹⁸ Tuğçe Artar, Emre Baysoy, "Bismarck Döneminden 2. Dünya Savaşı'na Alman Jeopolitik Düşüncesi: Haushofer ve Hitler Karşılaştırması", *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 30/1, 2020, s. 1-24.

¹⁹ Bilge Karbi, "Çok Uluslu İmparatorluklar Çağının Sonuna Doğru Avusturya (-Macaristan) İmparatorluğu'nun Dış Politikasının Ana Hatları: 1848-1914", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 3/6, 2019, s. 56-72.

²⁰ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 312.

²¹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000, s. 246-248.

²² Ferdi T. Güçyetmez, "Almanya'nın 19. Yüzyıl'da Yükselişi'nin Saldırgan Realizm Çerçevesinde İncelenmesi", *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1/2, 2020, s. 1-28.

²³ 1888'de Alman tahtına oturan II. Wilhelm, Çarlık Rusya'yı Fransa'ya karşı izlediği politikada gereksiz görmüştür. Bu durum, Çarlık Rusya'nın Almanya'dan uzaklaştırılmasına neden olmuştur. İlgili süreç Rus Çarlığının, İngiltere ve Fransa ikilisi ile birlikte hareket etmesine neden olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eşref Hilmi Açık, *Geçmişten Günümüze Türkiye Fransa İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 82-83.

²⁴ Caner Çakı, "Birinci Dünya Savaşındaki İtalyan Propaganda Afişlerinde Almanlara Yönelik Nefret Söylemi", *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 11/1, 2019, s. 21-38.

başlamıştır.²⁵ Bu siyaset Almanya'nın orta doğuya dönük bir siyaset izlemesine ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Almanya'nın siyaseti, Bağdat Demiryolu Projesinin Alman şirketlerine ihale edilmesine etki etmiştir. Almanya'nın nüfuz ve etki alanlarını genişletmeye dönük siyaseti İngiltere ve Rusya'nın yakınlaşmasına ve 1907'de Üçlü İtilaf'ın temellerinin atılmasına neden olmuştur.

2. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı Devleti, siyasi, askeri ve ekonomik problemlerle karşı karşıya gelmiştir. Bu dönemde yaşanan azınlık isyanları ülke bütünlüğünü tehlikeye sokmuştur. Diğer taraftan Rus Çarlığı ve ardından İngiltere ile Fransa'nın yayılmacı politikaları, ülke bütünlüğünü tehdit altına almıştır. Aynı dönemde alınan dış borçlar sebebiyle yaşanan problemler, devletin ekonomik iflasına giden yolu açmıştır. Dönem içerisinde devletin modernleşmesine yönelik idari, hukuki, askerî vs. adımlar ile ülkenin dağılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.²⁶

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı'nın yayılmacı politikalarının etkisi altında kalmıştır. Bu kapsamda 1853 yılında Rus Çarlığı, "*Kutsal Yerler*" sorununu gündeme getirerek, Filistin'deki Ortodoksların kendi himayesi altına verilmesini istemiştir.²⁷ Rus Çarlığı, ilgili konu ile "*Doğu Sorunu (Şark Meselesi)*" olarak addettiği Osmanlı topraklarını bölüp parçalamayı hedeflemiştir. Rus Çarlığı bu hedefini İngiltere'ye açmış, ancak Britanya Krallığı bu talebe yanaşmamıştır. Bu dönemde Britanya Krallığı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden ziyade, Avrupa'daki güç dengelerinin kendi aleyhine gelişmesini önlemeyi amaçlamıştır. 1848 yılında Avusturya'ya karşı başlayan Macar isyanının Rus Çarlığı'nın desteği ile bastırılması, ilgili devletin güç ve nüfuz alanının genişlediği şeklinde bir algı ve yorumu beraberinde getirmiştir. Ayrıca Britanya Krallığı, olası bir savaşta Osmanlı Devleti'nin dağılması durumunda Rusya'nın topraklarını güneye doğru genişletmesinden de endişe duymuştur. Bu durumun Britanya'nın sömürgelerine giden yolu engelleme olasılığı, Rus taleplerinin reddedilmesinde etkili olmuştur. İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünden yana bir tutum ve tavır sergilemesi üzerine Rus Çarlığı, tek başına harekete geçmiştir. Bu kapsamda olağanüstü elçi olarak İstanbul'a gelen Prens Mençikof tarafından, Ortodoksların hamisi olma amacıyla içeriği gizli bir antlaşma Osmanlı Devleti'ne imzalatılmak istenmiştir.²⁸ Bu talebin Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesi üzerine Kırım Harbi (1853-1856) başlamıştır.²⁹

Kırım Harbi'ne Osmanlı Devleti'ni desteklemek için İngiltere, Fransa, Avusturya ve Sardinya Krallığı dâhil olmuştur. İngiltere ve Fransa, Rusya'nın topraklarını ve nüfuz alanını genişletmesini önlemek için bu harbe dâhil olmuştur. Avusturya, Rusya'nın Balkan politikasından ve bölgedeki yayılmacı siyasetinden rahatsız olduğu için Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Sardinya Krallığı ise, İtalyan siyasal birliğinin sağlanması konusunda Avrupalı devletlerin desteğini arkasına almayı amaçlamıştır.³⁰ Bu devletlerin desteği ile Rus ordusu yenilgiye uğratılmış ve Paris Antlaşması imzalanmıştır.³¹ 1856 yılındaki Paris Antlaşması ile Rus isteklerine set çekilmiş, Rusya'nın Karadeniz'de savaş gemisi bulundurması yasaklanmıştır. Ayrıca aynı antlaşma ile Osmanlı Devleti, bir Avrupa devleti sayılmış ve toprak bütünlüğü Avrupalı devletlerin koruması altına alınmıştır.³²

Dünya dengelerinin değiştiği bu dönemde Osmanlı Devleti, varlığını tek başına sürdürme güç ve yetisini önemli ölçüde kaybetmiştir. Bu yüzden devletler arasındaki çıkar çatışmalarını gözetererek varlığını ve bütünlüğünü devam ettirmeye yönelik bir siyaset izlemeye başlamıştır. Bu kapsamda dışta dengeli bir dış politika izlenmeye çalışılmıştır. Aynı dönemde Fransız İhtilalinin getirdiği milliyetçilik akımının etkisiyle dünya dengeleri büyük bir dönüşüme uğramıştır. Bu durumun bir yansıması olarak 1870 yılında Piyemonte Krallığı önderliğinde İtalya Devleti kurulmuştur.³³ Bir yıl sonra 1871'de Prusya önderliğinde Alman siyasal birliği sağlanmıştır. Bu iki yeni siyasal gücün Kıta Avrupası'nda belirmesi, İngiltere ve Fransa'yı rahatsız etmiştir. Almanya ve İtalya kurulduktan

²⁵ Almanya'nın önderliğinde kurulan Üçlü İttifak'a karşı; Balkan coğrafyasında kendisine rakip olarak gördüğü Avusturya'ya karşı Rusya, Almanya'dan Alsace-Lorraine'i geri almak için fırsat arayan Fransa ve sömürge ile nüfuz alanlarını tehdit altında gören İngiltere, 1907'de "*Üçlü İtilaf*"ı oluşturmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahir Kodal, "Birinci Dünya Savaşına Giden Yol", *Belgi Dergisi*, S. 9, 2015, s.1290-1294; M. Volkan Atuk, "Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti", *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergisi*, 15/57, 2018, s. 99-109.

²⁶ Necdet Aysal, "Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 13/53, 2013, s. 1-28.

²⁷ Togay Seçkin Birbudak, "1853-1856 Kırım Harbi'nde Osmanlı-Avusturya İlişkileri", *Belleten Dergisi*, 82/293, 2018, s. 241-264.

²⁸ Prens Mençikof'un taleplerinin reddine dair bkz. *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade Hariciye*, (BOA.İ.HR.) 21220.6.8.

²⁹ Rus Çarlık kuvvetlerinin Eflak ve Boğdan'a girişine dair bkz. (BOA, İ.HR.), 21252.1-4.

³⁰ Sardinya'nın harbe iştirakine dair bkz. (BOA, İ.HR.), 5799.5; Özgür Yıldız, Canan Karaçağıl, "Kırım Savaşı Üzerine Bir Değerlendirme (1853-1856)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/1, 2012, s. 273-285.

³¹ Paris Antlaşmasının hükümleri için bkz. BOA, *Düvel-i Ecnabiye Belgeleri*, (A.DVN.DVE.), 80/4; BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı* (HR.SYS.), 906.3.

³² Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, S. 23, 2008, s. 149-194.

³³ Yaşar Pınar Özmen, "İtalyan Milliyetçiliği", *Milliyetçiliğin Coğrafyaları-II*, Ed. Yusuf Ziya Bölükbaşı, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 129-154.

TÜRK-ALMAN İTTİFAKINA GİDEN YOLDA BAĞDAT DEMİRYOLU PROJESİ: ULUSLARARASI SİYASET EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME

sonra, hızlı bir şekilde sanayileşmeye başlamış ve ardından da sömürge arayışına girmiştir. İki ülkenin sömürge yarışına girmesi ve gözünü İngiltere ile Fransa'nın nüfuz bölgelerine dikmesi, dünya siyasal dengelerini geri dönülemez bir şekilde değiştirmiştir. İlgili durum, İngiltere ve Fransa'nın dikkatini Almanya ve İtalya üzerinde yoğunlaştırmasına neden olmuştur.³⁴

Bu ortamda yeni siyasal süreçten faydalanan Rusya, 1856 Paris Antlaşması'nın Karadeniz ile ilgili maddesini tanımadığını açıklamıştır.³⁵ Ayrıca Rusya, Bosna, Hersek, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'da çıkan ayaklanmaları bahane ederek, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar da ıslahat yapmasını istemiştir. Bu durum 23 Aralık 1876'da Prusya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin katılımı ile İstanbul'da uluslararası bir konferansın toplanmasına neden olmuştur. Konferansın başladığı gün Osmanlı Devleti, Meşrutiyeti ilan etmiştir. Böylece Avrupalı devletlere, konferansa gerek olmadığı, tüm Osmanlı uluslarına seçme ve seçilme hakkı verildiği izlenimi verilmeye çalışılmıştır. Ancak Avrupalı devletler meşrutiyetin ilanını görmezden gelmiştir. Tersane Konferansı'nda, Sırbistan ve Karadağ'a bağımsızlık, Bulgaristan ve Bosna Hersek'e ise özerklik verilmesi kararlaştırılmıştır. Osmanlı Devleti, ilgili kararları içişlerine müdahale olarak nitelendirip reddetmiştir.³⁶ Ardından bir savaş çıkmasını istemeyen İngiltere'nin çağrısı ile 31 Mart 1877'de Londra'da yeni bir konferans toplanmıştır. Bu konferansa, Britanya Krallığı, Fransa, İtalya, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rusya katılmıştır. Konferansta, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Hristiyanların haklarının düzeltilmesi, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Bosna-Hersek'te Osmanlı Devleti'nin reform yapması istenmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin savaş durumuna geçirdiği askeri birlikleri dağıtması istenmiştir.³⁷ Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerin kararlarını içişlerine müdahale olarak görüp, 12 Nisan 1877'de birer nota ile reddetmiştir. Bunun üzerine Rus Çarlığı 24 Nisan 1877'de taleplerin reddedilmesini bahane göstererek Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır.³⁸

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), Osmanlı ordularının yenilgisi ile sonuçlanmıştır.³⁹ Savaş sonunda yapılan Berlin Antlaşması ile Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya bağımsızlık verilmiştir.⁴⁰ Savaşa, İngiltere ve Fransa müdahil olmamıştır. Bunda iki devletin Almanya ve İtalya'nın politikalarına yoğunlaşması etkili olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra İngiltere, Osmanlı toprak bütünlüğünden ziyade Osmanlı'yı bölüp, parçalamaya dönük bir politika izlemeye başlamıştır.⁴¹ Bu politika değişikliğinde Osmanlı Devleti'nin er geç yıkılacağı düşüncesinin etkili olduğu değerlendirilmektedir. Bu yüzden İngiltere'nin, Osmanlı mirasından pay almak ve uzak doğudaki sömürgelerine giden en kısa yolun güvenliğini sağlamak hedef ve amacında olduğu öngörülmektedir.

İngiltere'nin 1878'de Kıbrıs'a yerleşmesi, 1882'de Mısır'ı hâkimiyeti altına alması ve Osmanlı toprak bütünlüğünü savunmaktan vazgeçmesi Osmanlı Devleti'ni yeni müttefik arayışlarına itmiştir. 1878 Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarının Almanya marifetiyle Berlin Kongresi'nde kısmen değiştirilmesinden sonra iki ülke arasında yakın ilişkiler başlamıştır. Bu yakınlaşma, ilk planda Alman silah şirketlerinden malzeme alımıyla gerçekleşmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Almanya'dan önemli oranda top ve tüfek alınmıştır.⁴² Bundan daha önemlisi Almanya'dan subaylar getirilerek, ordu modernize edilmeye çalışılmıştır.⁴³ 1889 yılında Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ne yaptığı ziyaret sonrasında da çok miktarda silah ve mühimmat siparişleri verilmiştir.⁴⁴ İki devletin bu yakınlaşması Bağdat Demiryolu Projesi'ne giden yolu açmıştır.

3. Bağdat Demiryolu Projesi ve Yansımaları

Bağdat Demiryolu Projesi öncesinde Osmanlı ülkesinde yapılan demiryollarının tamamının İngiliz ve Fransız şirketleri tarafından inşa edildiği görülmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere ve Fransa'nın, Osmanlı aleyhine genişlemesi ve artık Osmanlı Devleti'ni bölmeye dönük bir siyaset izlemesi bu politikada bir

³⁴ Cenk Reyhan, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *Bellekten*, 69/254, 2005, s. 217-266.

³⁵ (BOA, HR.SYS.), 885.1.

³⁶ Ali Çiftçi, "Balkanlardaki Siyasal Karışıklıklar ve 1876-77 Tersane Konferansı Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Siyasal Mücadelede Taraflar", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 44, 2017, s. 600-615.

³⁷ Bülent Kara, "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3/5, 2009, s. 143-170.

³⁸ Ferhat Durmaz, "93 Harbi'nde Büyük Güçlerin Politikaları ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/2, 2015, s. 103-122.

³⁹ Hakkı Yazıcı, Muammer Demirel, "93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)'nden Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 29, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Erzurum 2006, s. 267-278.

⁴⁰ Bekir Sıtkı Baykal, "100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler", *Bellekten Dergisi*, 52/202, 1988, s.195-208.

⁴¹ Taha Niyazi Karaca, "Dostluktan Çatışmaya Osmanlı Dönemi Türk-İngiliz İlişkileri", *Journal of Anglo-Turkish Relations*, 1/1, 2020, s. 11-32.

⁴² İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayıncılık, İstanbul 1983, s. 102-105.

⁴³ Yavuz Özgüldür, "Yüzbaşı Helmutvon Moltke'den Müşir Liman von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.4, 1993, s. 297-307.

⁴⁴ Mustafa Albayrak, "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.6, 1995, s. 1-38.

değişikliği beraberinde getirmiştir. Bu politika değişikliğinde İngiltere'nin 1878'de Ayastefanos Antlaşması'nın değiştirilmesi karşılığında Kıbrıs'a yerleşmesi,⁴⁵ Fransa'nın 1881'de Tunus'u işgal etmesi⁴⁶ ve yine İngiltere'nin 1882'de Mısır'a asker çıkarması etkili olmuştur.⁴⁷ İlgili örnekler, İngiltere ve Fransa'nın, Osmanlı Devleti'ni paylaşmaya dönük bir siyaseti hayata geçirdiğini göstermiştir.⁴⁸ Bu nedenlerle Padişah II. Abdülhamit, demiryolu yapımı konusunda Almanlarla anlaşmayı uygun görecektir.

Osmanlı-Almanya yakınlaşması, kendisini öncelikle askeri alanda göstermiştir. Bu kapsamda 1882 yılında, Almanya Hükümeti'nden alınan izinle Albay von Kaehler başkanlığında bir heyet İstanbul'a gelmiştir. Bu heyet, Osmanlı ordusunun reforme edilmesi ve birliklerin eğitim standartlarının yükseltilmesi gibi konularda tavsiye ve danışmanlık hizmetlerinde bulunmuştur.⁴⁹ Kaehler'in 1885'te ölümü üzerine yerine Alman Askerî İslah Heyeti'nin başına Binbaşı Colmar von Der Goltz getirilmiştir. Bu ıslah heyetinin çalışmaları sonucunda Almanya'ya silah siparişinde önemli artışlar olmuştur.⁵⁰ Aynı yıl İstanbul ve Çanakkale boğaz istihkâmları için Krupp Firması'na 1.206.987 Osmanlı lirası tutarında 500 top sipariş edilmiştir.⁵¹

Yine Almanya'dan 1886 yılında; 426 sahra topu ve 60 havan topu satın alınmıştır.⁵² Aynı yıl Almanya'daki Schichau Tersanesi'ne bir torpidobot filosu sipariş edilmiştir.⁵³ 1887'de Alman Mauser ve Loewe Silah Fabrikaları'ndan 500.000 tüfek ve 50.000 karabina alınmıştır. 1889-1897 yılları arasında da Alman Silah Fabrikaları'na, 68.600.000 Mark tutarında malzeme sipariş edilmiştir.⁵⁴ İki ülke arasındaki askeri iş birliği, zaman içerisinde demiryolu yapım ve işletme alanına da kaymıştır.

Alman Kralı II. Wilhelm, Osmanlı Devleti ile ilişkileri geliştirmek ve etki alanını Doğu'ya kaydırmak için 1898 yılında Osmanlı ülkesine bir ziyaret gerçekleştirmiştir.⁵⁵ Bu ziyaret sırasında II. Wilhelm, Osmanlı toprağı olan Kudüs'te bir Protestan kilisesi açarak bölgede çıkarları olan İngiltere'ye Ortadoğu politikasında Almanların da var olduğunu göstermiştir.⁵⁶

Almanya, Bağdat Demiryolu Projesi ile nüfuzunu Ortadoğu üzerinden Uzakdoğu'ya taşımaya amaçlamıştır. Böylece proje kapsamında, İngiliz egemenliğinde bulunan Süveyş Kanalı'na muhtaç olmadan mallarını rahat bir şekilde Ortadoğu ve Uzakdoğu pazarında satmayı öngörmüştür. Ayrıca Almanya bu proje ile olası bir savaşta, İngiltere'nin Almanya'yı Kuzey Denizi üzerinden kuşatması ihtimaline karşı, gıda ve hammadde güvenliğini karşılayabilecek bir coğrafya kazanmayı hedeflemiştir.⁵⁷

Osmanlı Devleti ise Bağdat Demiryolu Projesi'yle, II. Abdülhamit'in otoritesini tanımayan çeşitli coğrafyalardaki isyancıların girişimlerine cevap vermeyi hedeflemiştir. İngiltere'nin Mısır'a yerleştikten sonra Arap milliyetçiliğini desteklemesi, Osmanlı'nın bölgedeki egemenliğini sarsmaya başlamıştır. Bu durum, devletin bölgede hâkimiyetini sağlamak adına Bağdat Demiryolu Projesi'ni gündeme getirmesine etki etmiştir.⁵⁸ Ortadoğu coğrafyasındaki kritik vaziyet, projenin hayata geçirilmesinde İslam toplumlarını bir araya getirme düşüncesinin de etkili olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla proje, Osmanlı Devleti'nin birlik ve bütünlüğünü sağlama öngörüsü ile de hayata geçirilmiştir.

1888 yılında, İzmit-Eskişehir-Ankara demiryolu inşa ve işletme imtiyazı, İngiltere ve Fransa yerine Almanlara verilmiştir. İlgili imtiyaz kapsamında Osmanlı Hükümeti, Deutsche Bank önderliğinde kurulan gruba, Anadolu Demiryolları Şirketi'ni kurma ve Haydarpaşa-Ankara Hattı'nı inşa etme ayrıcalığını tanımıştır. Bu

⁴⁵ Nejla Günay, "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 1/1, 2007, s. 115-126.

⁴⁶ Mehmet Özdemir, "Bir Zirvata Olayı Tunus'un İşgali", *Belleken*, 67/248, 2003, s. 119-138.

⁴⁷ İngiltere'nin Mısır'ı işgali için bkz. Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

⁴⁸ Soyalp Tamçelik, "Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasî, İktisadî ve Sosyal Etkiler", *Erdem Dergisi*, 12/35, 2000, s. 483-535.

⁴⁹ Necmettin Alkan, "II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askerî Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve Her İki Tarafın Beklentileri", *Tarih Dergisi*, S. 43, 2006, s. 135-166.

⁵⁰ Erol Akcan, "Colmar von Der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi", *Atatürk Dergisi*, 4/1, 2015, s. 13-35.

⁵¹ Jehuda L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askerî Heyetleri 1835-1919*, çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara 1985, s. 22-23; Ortaylı, *age*, s. 79-80.

⁵² Mehmet Beşirli, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Ordusunun Top Mühimmatı Alımında Pazar Mücadelesi: Alman Friedrich Krupp Firması ve Rakipleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2004, s.1 69-203.

⁵³ Mehmet Beşirli, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 2004/1, s. 121-139.

⁵⁴ Lothar Ratmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, çev. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul 1982, s. 30-32.

⁵⁵ Alman İmparatoru'nun Osmanlı ülkesine ziyareti hakkında belge için bkz. (BOA, İ.DH), 1360.33.

⁵⁶ Engin Koç, "1871'den Günümüze Alman Dış Politikasının Gelişimine Genel Bir Bakış", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/80, 2021, s. 1695-1708.

⁵⁷ H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoneix Yayınevi, Ankara 2004, s. 214-215.

⁵⁸ Sean Mc Meekin, *Berlin-Bağdat Demiryolu*, çev. Azize F. Çakır, Picus Yayınevi, İstanbul 2016, s. 62.

TÜRK-ALMAN İTTİFAKINA GİDEN YOLDA BAĞDAT DEMİRYOLU PROJESİ: ULUSLARARASI SİYASET EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME

imtiyazın akabinde 1889 yılında Anadolu Demiryolu Şirketi kurulmuştur.⁵⁹ Aynı yıl demiryolu inşaatına başlanmış ve İzmit-Eskişehir-Ankara demiryolu kısa bir sürede tamamlanarak 1892 yılında kullanıma açılmıştır.⁶⁰ Ardından 1893 yılında, Ankara-Kayseri ve Eskişehir-Konya demiryolu imtiyazları yine Almanlara verilmiştir.⁶¹

Bağdat Demiryolu Projesi, İngiltere, Fransa, ABD ve Rusya gibi devletlerinde ilgisini çekmiştir. İlgili devletler kendi politik çıkarları gereği projeye dâhil olmayı amaçlamıştır. İngiltere'nin bir sömürge devleti olarak Mısır ve Kıbrıs'a yerleşmesi projede tercih edilmemesinin ana sebeplerini oluşturmuştur. İngiltere, projenin gündeme geldiği bir dönemde Osmanlı Hükümeti'ne başvurarak, söz konusu hattın inşasının kendilerine hiçbir temettü akçesi istenmemek şartıyla verilmesini teklif etmiştir. Ancak Osmanlı Hükümeti, İngiltere'nin teklifine herhangi bir cevap vermemiştir. Fransa'nın da Tunus'u işgal etmesi ve bu kapsamda İngiltere ile paralel politikalar yürütmesi projeye dâhil edilmemesinde etkili olmuştur. Rusya'nın da Osmanlı aleyhine yayılmacı bir siyaset izlemesi tercih edilmemesine neden olmuştur.⁶²

1899 yılında Deutsche Bank'ın, Osmanlı Devleti'ne verdiği kredi ile Konya'dan Bağdat ve oradan Basra'ya kadar uzanacak olan demiryolu imtiyazı, Almanlara verilerek Bağdat Demiryolu projesi başlatılmıştır.⁶³ Berlin-Bağdat Demiryolu Anlaşması, 5 Mart 1903 tarihinde Osmanlı adına Nafia ve Ticaret Nazırı Zihni Paşa, Anadolu Demiryolları adına İdare Meclisi Başkanı Arthur Gwinner, Genel Müdür Kurt Zander ve Yardımcısı Dr. Hugenin tarafından imzalanmıştır.⁶⁴ Bu anlaşma, 18 Mart 1903 tarihinde Padişah II. Abdülhamit'in onayıyla yürürlüğe girmiştir.⁶⁵ Şirketin sermayesi 45 milyon frank olarak belirlenmiş; Osmanlı Devleti kilometre başına 15.000 frank ödemeyi taahhüt etmiştir. Almanlara verilen proje; Anadolu Demiryolu Hattı (İzmit-Konya) ve Bağdat Demiryolu Hattı (Konya-Basra) şeklinde planlanmıştır.⁶⁶

Bağdat Demiryolu inşaatı için yapılan ön çalışmalar, projenin maliyetinin 275 Milyon mark olacağını göstermiştir. Devletin içinde bulunduğu mali şartlar, projenin tek başına devlet eliyle hayata geçirilmesini zorlaştırmıştır. Bu yüzden, 1903 yılında yapılan bir anlaşma ile Anadolu Demiryolu Şirketi, 99 yıllık bir süre için Bağdat demiryolunun yapım ve işletme hakkını elde etmiştir.⁶⁷ Anlaşmaya göre Demiryolu şirketi, demiryolunun geçtiği hatların her iki yanında yirmişer kilometrelik bölgede maden arayabilecek,⁶⁸ demiryolu yapımında kullanılacak keresteleri Osmanlı ormanlarından elde edebilecek, inşaatın yapımında kullanılmak üzere yurtdışından getirilecek olan makine ve diğer bütün mallara gümrük vergisi ödemekten muaf olacaktır.⁶⁹

Demiryolunun bakım ve onarım işlerinin şirket tarafından yapılması, şirketin kurulduktan bir yıl sonra bir Osmanlı şirketine dönüşmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, demiryolu yapımı sırasında ruhsat almaksızın arkeolojik kazılar yapabilmesi, demiryolu boyunca şirketin telgraf hatları döşeyebilmesi, şirket ile halk arasında bir anlaşmazlık olduğu takdirde Osmanlı mahkemelerinin yetkili olduğu hükme bağlanmıştır. Bunun yanında, Osmanlı Devleti'nin şirkete kilometre başına 1 senede 15.000 frank kâr garanti edeceği, eğer şirketin kârı bunun altına düşerse, geriye kalan açığın devlet tarafından tamamlanacağı kararlaştırılmıştır. İlave olarak, projenin hayata geçirilmesi için Eskişehir, Kütahya, İzmit ve Ankara sancaklarının aşar geliri karşılık gösterilmiştir. Ek olarak şirketin, Haydarpaşa-İzmit arasındaki hattı 50 milyon franga satın alması, Haydarpaşa-Ankara arasındaki hattın senelik kilometre kârının 15.000 frangı geçmesi halinde, bu fazlalığın yüzde yirmi beşinin Osmanlı hazinesine bırakılması, geri kalan kısmın da şirketin olması planlanmıştır.⁷⁰

⁵⁹ (BOA, İ.DH.), 1123.87795.

⁶⁰ Sercan Özgencil Yıldırım, "Anadolu ve Bağdat-C.F.O.A. ve Bağdat-Halep-Nusaybin-B.A.N.P. Demiryolu Şirketleri Yolcu Binaları Tip Projeler", *Beykent University Journal of Science and Engineering*, 5/1-2, 2012, s. 69-93.

⁶¹ Zeynel Özlü, Mustafa Murat Çay, "Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı Devleti'nde Demiryolu Politikaları ve İnşaatları", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM)*, S.48, 2020, s.109-146.

⁶² Osman Kubilay Gül, "Bir Amerikalı Diplomatın Gözüyle Bağdat Demir Yolu Projesi", *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11/41, Ocak 2014, s. 10-11.

⁶³ Anadolu Demiryolu'nun Bağdat ve Basra'ya kadar uzatılması hususunun Anadolu-Osmanlı Demiryolu Şirketine ihale edilmesine dair belge için bkz. BOA, *Bâbü'lî Evrak Odası Evrakı* (BEO), 1782.133633; BOA, *Sadâret Resmî Maruzâtı* (Y.A.RES.), 104.28; Bağdat Demiryolu inşasına ilişkin Nafia Nezareti ile Anadolu Demiryolu Osmanlı Şirketi arasında yapılan mukavele suretine ilişkin belge için bkz. BOA, *Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa Belgeleri* (Y.EE.), 1.17; Bilal Furkan Onursal, Doğan Başaran, "Bağdat Demiryolu Projesi Üzerinden Almanya'nın Barışçıl Nüfuz Etme Stratejisine Dair Okuma", *Uluslar arası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*: 4/2, 2020, s. 325-358.

⁶⁴ Sayım Türkman, *Amerika Birleşik Devletleri'nin Ortadoğu Politikası ve Türkiye'ye Yansımaları (1919-1973)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2005, s. 63-64.

⁶⁵ İstanbul-Bağdat Demiryolu hattının inşa imtiyazının Anadolu Demiryolu Şirketi'ne Verildiğine Dair Padişah II. Abdülhamit onaylı belge için bkz. BOA, *Müzehheb Ferman ve Beratlar* (MFB), 1032.

⁶⁶ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981, s. 80-82.

⁶⁷ Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi Nizamnamesi ile nizamname hükümlerine muhalif harekette bulunanlara verilecek nakdi cezalar için bkz. BOA, *Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Belgeleri* (DH.HMS), 18.88.

⁶⁸ Anadolu ve Bağdat Demiryolu Şirketlerinin demiryolu hattının çevresindeki 20 kilometrelik alanda maden arama imtiyazına sahip olduğuna dair belge için bkz. BOA, *Babı'lî Evrak Odası Evrakı* (BEO), 4471.335264.

⁶⁹ Onursal, Başaran, agm, s.345.

⁷⁰ Mustafa Albayrak, "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6/6, 1995, s. 1-38.

Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde gemicilik yapma hakkını elde eden Alman şirketi, 1907 yılında yapılan yeni bir anlaşma ile Konya'nın güneydoğusundaki arazinin sulama imtiyazını da kendisi almıştır.⁷¹

Almanya'nın Osmanlı Devleti siyasi ilişkilerini artırması, İngiltere ve Rus Çarlığı'nın tepkisine neden olmuştur. Bağdat Demiryolu Hattı'nın başlangıçta Ankara-Kayseri-Diyarbakır güzergâhı üzerinden ilerlemesi planlanmıştır. Ancak bu durum Rusları rahatsız etmiştir. Rusya, Doğu Anadolu'yu kendi nüfuz ve etki alanı içerisinde addederek, bu sürece tepki göstermiştir. Rusya, Osmanlı Devleti ile 4 Nisan 1900'de imzaladığı anlaşma ile demiryolu projesine yönelik muhalefetten vazgeçmiştir. Rusya ile yapılan anlaşmaya göre, Karadeniz'de yapılacak olası bir demiryolu imtiyazının bu ülkeye verileceğinin taahhüt edilmesi tepkileri kısmen önlemiştir.⁷² Yine de Rusya'nın tepkisi dikkate alınarak hat, Konya-Halep ve Bağdat şeklinde yeniden düzenlenmiştir.⁷³ Anlaşmaya göre Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de yapılacak olası bir demir yolunun imtiyazını Rusya'ya verecek olmasının, Rusya için kâfi bir bedel olarak görüldüğü değerlendirilmektedir. Almanya'nın, bu hat düzenlemesini Osmanlı Devleti'nin kendi politik kararı olarak değerlendiği öngörülmektedir. Çünkü konuya ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

İngiltere, demiryolunun Basra'ya kadar uzatılması ve burada bir limanın yapılmasını, Hindistan sömürgelerine giden güzergâhı tehdit edeceği varsayımıyla tehdit olarak görmüştür. İngilizlerin muhalefeti üzerine, Basra'ya kadar inşa edilecek olan hattın vazgeçilmiş ve hattın Bağdat'ta son bulmasına karar verilmiştir. Fakat daha sonra Almanya ile İngiltere bir anlaşma imzalayarak demiryolu hattının Basra'ya kadar uzatılmasını kararlaştırmışlardır. Anlaşmaya göre Basra'ya kadar uzanacak olan bu hattın İngiltere vatandaşlarının da eşit yararlanmaları ve demiryolu yönetiminin başında İngilizlerin de görev almaları planlanmıştır.⁷⁴

Bağdat Demiryolu Projesi kapsamında Almanlar tarafından; 1898-1914 yılları arasında Deutsche Bank tarafından yapılan finansman kapsamında 1037 kilometre demiryolu yapılmıştır.⁷⁵ İstanbul'dan itibaren 3205 kilometreden oluşan Bağdat Demiryolu Projesi, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine bitirilememiştir.⁷⁶ İki devlet arasındaki iş birliği, Osmanlı Devleti ile Almanya'nın 2 Ağustos 1914 tarihinde bir ittifak antlaşması yapmasına neden olmuştur.⁷⁷ XIX. yüzyılın ikinci yarısında askeri alanda başlayan ve Bağdat Demiryolu Projesi ile devam eden işbirliği sonucu oluşan ittifak, iki ülkenin Birinci Dünya Harbi'ne birlikte girmesine etki etmiştir.

Savaş başladığında Toroslar'da olan bu demiryolu projesinin tamamlanmamış olması, harbin seyri üzerinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti, savaşın başlangıcında Toroslar'a kadar inşa edilmiş olan bu güzergâhı asker aktarımında kullanmış ve böylece güzergâh, demiryolu hattının inşası sürecinde düşünülen temel taleplerden en azından birini karşılamıştır. Ancak projenin tamamlanmamış olması, savaş sırasında Rusya'nın işine yaramış ve doğu vilayetleri Rus işgaline uğramıştır.⁷⁸

Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiltere ve Fransa tarafından el konulan demiryolu hattı,⁷⁹ Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra 1928 yılında devletleştirilmiştir. Projenin kalan bölümleri 1940 yılına kadar tamamlanarak, hayata geçirilmiştir.⁸⁰

SONUÇ

XIX. yüzyılda dünyanın şekillenmesine etki eden iki önemli olay olmuştur. Bunlardan biri Endüstri Devrimi diğeri ise Fransız İhtilali'dir. Endüstri Devrimi, üretim standartlarını kökten ve geri dönülemez bir şekilde değiştirmiştir. Bu kapsamda el emeğinin yerini makineler almaya başlamıştır. Endüstri Devrimi'ni gerçekleştiren ülkelerden İngiltere ve Fransa, gelişen sanayileri için hammadde ve pazar arayışına girerek, dünyanın önemli bir kısmını sömürgeleştirmiştir. Ayrıca bu ülkeler, toprak işgali ile siyasi sınırlarını genişletmenin yanında, bazı

⁷¹ BOA, *Babiali Evrak Odası Evrakı* (BEO), 3188.139035; BOA, *Babiali Evrak Odası Evrakı* (BEO), 3216.241172.

⁷² İsmail Yıldırım, "Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12/35, 1996, s. 387-390.

⁷³ Samet Tufan, "Türk-Rus İlişkilerinden Bir Kesit Karadeniz Demiryolları Müzakereleri ve İtilafname Teşebbüsü (Nisan 1900)", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, 2018, s.295-312; Soy, *age.*, s.220-221; Remzi Avcı, "Sömürünün Ulaşım Aygıtları: Bağdat Demiryolu Özelinde Alman Emperyalizmi", *Mukaddime*, 6/2, 2015, s. 263-282.

⁷⁴ Mustafa Turan, "I. Dünya Savaşı Öncesinde Avrupa Devletlerinin Siyaset Stratejileri ve Osmanlı Devleti", *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, 3-5 Kasım 2014/Budapeşte, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s.57-90.

⁷⁵ Albayrak, *agm.*, s. 38.

⁷⁶ Harp dolayısıyla yapımı duran Bağdat Demiryolu'nun Resülayn'dan ileri devam etmesi için Anadolu Demiryolu Şirketi ile yapılan müzakerelere dair bkz. BOA, *Meclis-i Vükelâ Mazbataları* (MV), 201.14.

⁷⁷ Yavuz Özgüldür, "İttifaktan Savaşa: 2 Ağustos 1914 Tarihli Osmanlı Alman İttifak Antlaşması ve Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 76/2, 2021, s.475-492.

⁷⁸ Onursal, Başaran, *agm.*, s.348.

⁷⁹ Demiryolu şirketlerine İtilaf Devletlerinin el koymasına dair belge için bkz. BOA, *Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı* (HR.HMŞ.İŞO.), 132.25; BOA, *Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı*, (HR.HMŞ.İŞO.), 132.26; BOA, *Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı*, (HR.HMŞ.İŞO.), 132.12; Mondros Mütarekesinin 15. maddesine dayanarak İtilaf Devletleri tarafından işgal edilen demiryollarının tekrar kullanıma açılması için Fransız Fevkalade Komiseri tarafından ortaya konulan karar için bkz. BOA, *Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı*, (HR.HMŞ.İŞO.), 132.30.

⁸⁰ Albayrak, *agm.*, s. 38.

TÜRK-ALMAN İTTİFAKINA GİDEN YOLDA BAĞDAT DEMİRYOLU PROJESİ: ULUSLARARASI SİYASET EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME

ülkelerle yaptıkları imtiyaz antlaşmaları ile ticari faaliyetlerini geliştirip zenginleşmiştir. Bu durum, Endüstri Devrimi'ni gerçekleştiremeyen ülkelerin sömürge yarışının dışında ya da gerisinde kalmasına neden olmuştur.

Dönem içerisinde dünyayı etkileyen diğer büyük olay, Fransız Devrimi olmuştur. Devrim fikirlerinden milliyetçilik, her ulusun geleceğine kendisinin karar vermesini ve kendi iradesine kendisinin yön vermesini öngörmüştür. Bu fikir, imparatorluklar içerisinde yaşayan milletlerin ayaklanmasına ve siyasal düzenin yeniden kurulmasına sebep olmuştur.

Endüstri Devrimi ve Fransız İhtilali, doğrudan ve dolaylı yönleri ile Türk ve Alman toplumlarını etkilemiştir. Milliyetçilik, çok uluslu bir devlet olan Osmanlı Devleti içerisindeki Türk olmayan ulusların ayaklanmasına, bu süreç devletin yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'ni olumsuz etkileyen milliyetçilik fikri, 1871 yılında Alman siyasal birliğinin kurulmasına etki etmiştir. Bu durum Kıta Avrupası'nda yeni bir gücün doğmasına neden olmuştur. Endüstri Devrimi Osmanlı Devleti'nin, Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip edememesi ve makineleşme evresini gerçekleştirememesi sebebiyle sanayileşme sürecini sekteye uğratmıştır. Bu durum Osmanlı topraklarının, sanayileşen ülkelerin hammadde ve pazarı konumuna düşmesine sebep olmuştur. Almanya ise, kuruluşundan itibaren sanayileşme evresini tamamlamış ve ardından hızla hammadde ve pazar arayışına girmiştir. Almanya'nın sömürge arayışı, İngiltere ve Fransa ile Rus Çarlığı gibi ülkelerle karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur.

İngiltere'nin, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı toprak bütünlüğünü tehdit eden bir politik çizgi belirlemesi, bu politik duruşa Fransa ve Rus Çarlığı'nın da katılması siyasal ilişkileri yeniden belirlemiştir. Ayrıca, Almanya'nın gelişen sanayii için hammadde ve pazar arayışı Türk-Alman yakınlaşmasına giden yolu açmıştır. Çünkü Almanya'nın sömürge arayışı İngiltere ve Fransa tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu siyasal ortamda, Osmanlı Devleti ve Almanya'nın askerî alanda başlayan iş birliği, Bağdat Demiryolu Projesi'nin başlamasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal, askerî ve ekonomik amaçlar doğrultusunda başlattığı proje, bir yandan ülkenin bütünlüğünü sağlamayı, diğer yandan olası bir savaşta asker ve malzeme sevkinin kolaylaştırılmayı öngörmüştür. Ayrıca projenin gündeme gelmesinde "İslamcılık" düşüncesinin etkili olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin Arap unsuru kaybetmek istememesi ve bölge ile ulaşımı kolaylaştırmak istemesi projenin diğer amaçlarını oluşturmuştur.

Bağdat Demiryolu Projesi'ne birçok ülke kendi siyasi hedefleri kapsamında dâhil olmak istemesine karşın Osmanlı Devleti projeyi Almanlara vermiştir. Projenin Almanlara verilmesinde ülkenin politik çıkarları etkili olmuştur. Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletleri çıkarları için tehdit olarak gördüğü için proje Almanya'ya verilmiştir. Uluslararası siyasetin yeniden şekillenmesinde etkili olan Bağdat Demiryolu Projesi, Birinci Dünya Harbi'ne giden yolda safların belirginleşmesine etki eden en önemli olaylardan biri olmuştur. Devletler arasındaki çıkar çatışmalarını etkileyen birçok sebep ve etken olmasına karşın proje, Almanya ve Osmanlı yakınlaşmasının başat öğelerinden birini teşkil etmiştir.

Bağdat Demiryolu Projesi, Birinci Dünya Harbi'nin başladığı 1914 yılı itibarıyla bitirilememiş olmasına karşın, iki devletin kader birliği yapmasına neden olmuştur. Neticede bu süreç Osmanlı Devleti'nin, Üçlü İttifak'a katılmasına ve Birinci Dünya Harbi'ne Almanya yanında girmesine etki etmiştir. Bu durum, iki ülke arasında Bağdat Demiryolu Projesi ile başlayan iş birliğinin, zamanla müttefiklik ilişkisine döndüğünü göstermektedir.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşivi (BOA)

İrade Hariciye

İ.HR.21220.6.8; 21252.1-4.; 5799.5.

Düvel-i Ecnebiye Belgeleri

A.DVN.DVE.80/4.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı

HR.SYS. 906.3.; 885.1.

İrade Dahiliye

İ.DH. 1360.33; 1123.87795.

Babialı Evrak Odası Evrakı

BEO, 1782.133633; 4471.335264; 1782.133633; 3188.139035; 3216.241172.

Sadâret Resmi Maruzâtı

Y.A.RES. 104.28.

Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa Belgeleri

Y.EE. 1.17.

Müzehheb Ferman ve Beratlar

MFB. 1032.

DahiliyeNezâreti Hukuk Müşavirliği Belgeleri

DH.HMŞ. 18.88.

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı

HR.HMŞ.İŞO. 132.25, 26, 12, 30

Meclis-i Vükela Mazbataları

MV.201.14.

2.Kitaplar

AÇIK, Eşref Hilmi, *Günümüze Türkiye Fransa İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

FEELING, Keith, *A History of England*, Book Club Associates, Trow bridge and, London 1966.

KIZILTOPRAK, Süleyman, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

MEEKİN, Sean Mc, *Berlin-Bağdat Demiryolu*, Çeviren: Azize F. Çakır, Picus Yayınevi, İstanbul 2016.

ORTAYLI, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayıncılık, İstanbul 1983, s.102-105.

RATMANN, Lothar, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Çeviren: Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul 1982.

SOY, H.Bayram, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoneix Yayınevi, Ankara 2004.

TUNCER, Hüner, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, 1. Baskı, Ümit Yayıncılık, Ankara 1996.

UÇAROL Rifat, *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000.

3. Kitap Bölümü ve Makaleler

AKALIN, Durmuş, ÇELİK, Cemil, "XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti", *Turkish Studies*, 7/3, 2012, s.21-45.

AKCAN, Erol, "Colmar von Der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi", *Atatürk Dergisi*, 4/1, 2015, s.13-35.

AKSOY, Abdulkadir, "Geleneksel Devletten Modern Devlete: Sanayi Devrimi ve Kamu Yönetimi Düşüncesinde Değişim", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi (International Journal of Political Studies)*, 2/3, 2016, s.31-37.

ALBAYRAK, Mustafa, "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.6, 1995, s.1-38.

ALBAYRAK, Mustafa, "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6/6, 1995, s.1-38.

ALKAN, Necmettin, "II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askerî Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve Her İki Tarafın Beklentileri", *Tarih Dergisi*, S.43, 2006, s.135-166.

TÜRK-ALMAN İTTİFAKINA GİDEN YOLDA BAĞDAT DEMİRYOLU PROJESİ: ULUSLARARASI SİYASET EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME

ARTAR, Tuğçe, BAYSOY, Emre, “Bismarck Döneminden 2. Dünya Savaşı’na Alman Jeopolitik Düşüncesi: Haushofer ve Hitler Karşılaştırması”, *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 30/1, 2020, s.1-24.

ASLANTAŞ, Selim, “Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 6/21, 2009, s.109-136.

ATUK, M. Volkan, “Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti”, *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergisi*, 15/57, 2018, s.99-109.

AVCI, Remzi, “Sömürünün Ulaşım Aygıtları: Bağdat Demiryolu Özelinde Alman Emperyalizmi”, *Mukaddime*, 6/2, 2015, s.263-282.

AYDIN, Mithat, “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15/15, 2004, s.73-82.

AYSAL, Necdet, “Kırım Savaşı’ndan Lozan Barış Antlaşması’na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 13/53: 2013, s.1-28.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, “100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler”, *Bellekten Dergisi*, 52/202, 1988, s.195-208.

BEŞİRLİ Mehmet, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Ordusunun Top Mühimmatı Alımında Pazar Mücadelesi: Alman Friedrich Krupp Firması ve Rakipleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.15, 2004, s.169-203.

BEŞİRLİ, Mehmet, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.16, 2004/1, s.121-139.

BITİS, Alexander, “1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması”, *Türkler*, Edt. H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, C.12, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, s.703-720.

BİNİCİ, Sevim, “1815 Viyana Kongresi ve Şark Meselesi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.20, 2018, s.418-427.

BİRBUDAK, Togay Seçkin, “1853-1856 Kırım Harbi’nde Osmanlı-Avusturya İlişkileri”, *Bellekten*, 82/293, 2018, s.241-264.

BOLSOVER, George Henry, “Birinci Nikola ve Türkiye’nin Paylaşılması Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23/3-4, 1965, s.207-237.

ÇAKI, Caner, “Birinci Dünya Savaşındaki İtalyan Propaganda Afişlerinde Almanlara Yönelik Nefret Söylemi”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 11/1, 2019, s.21-38.

ÇİFTÇİ, Ali, “Balkanlardaki Siyasal Karışıklıklar ve 1876-77 Tersane Konferansı Bağlamında Osmanlı Devleti’nde Siyasal Mücadelede Taraflar”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.44, 2017, s.600-615.

DEMİROĞLU, Hasan, “Sırp İsyanında Çarlık Rusyası’nın Balkan Siyaseti, 1804-1813”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15/1, 2018, s.142-160.

DURMAZ, Ferhat, “93 Harbi’nde Büyük Güçlerin Politikaları ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/2, 2015, s.103-122.

EKİNCİ, Emre, “Devrimden Günümüze Fransız Siyasal Sisteminin Evrimi”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/1, 2016, s.149-172.

GİRİTLİ, İsmet, “French Revolutionandits Effects”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5/15, 1989, s.539-550.

GÜÇYETMEZ, Ferdi T., “Almanya’nın 19. Yüzyıl’da Yükselişi’nin Saldırgan Realizm Çerçevesinde İncelenmesi”, *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1/2, 2020, s.1-28.

GÜL, Osman Kubilay “Bir Amerikalı Diplomatın Gözüyle Bağdat Demir Yolu Projesi”, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11/41, 2014, s.1-16.

GÜNAY, Nejla, “Kıbrıs’ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu’da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 1/1, 2007, s.115-126.

KARA, Bülent, “Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3/5, 2009, s.143-170.

KARACA, Taha Niyazi, "Dostluktan Çatışmaya Osmanlı Dönemi Türk-İngiliz İlişkileri", *Journal of Anglo-Turkish Relations*, 1/1, 2020, s.11-32.

KARAMAN, Mehmet Ali, "Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.44, 2018, s.62-79.

KARBİ, Bilge, "Çok Uluslu İmparatorluklar Çağının Sonuna Doğru Avusturya (-Macaristan) İmparatorluğu'nun Dış Politikasının Ana Hatları: 1848-1914", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 3/6, 2019, s.56-72.

KAYIRAN, Mehmet, "Milliyetçilik Akımının Balkanlar'daki Gayrimüslim Unsurlar Üzerindeki Etkisi (1789-1875)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 2/5, 2019, s.71-97.

KELEŞ, Erdoğan, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, S.23, 2008, s.149-194.

KOCA, Didem, "Sanayi Devrimlerinin Tarihsel Arka Planı ve İşgücü Becerileri Üzerindeki Yansımaları", *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16/31, 2020, s.4531-4558.

KOÇ, Engin, "1871'den Günümüze Alman Dış Politikasının Gelişimine Genel Bir Bakış", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/80, 2021, s.1695-1708.

KODAL, Tahir, "Birinci Dünya Savaşına Giden Yol", *Belgi Dergisi*, S.9, 2015/I, s.1290-1294.

KORKMAZ, Erdal, KURT, Deniz, "Türk Devriminin Egemenliğin Değişimi Açısından Fransız ve Rus Devrimleriyle Mukayesesi", *TBMM'nin Açılışının 100. Yılı: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Demokrasi Uluslararası Sempozyumu*, 12-13 Mart 2020, Edirne, C.1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2021, s.313-365.

KÜÇÜKKALAY, Mesut, "Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.2, 1997, s.51-68.

ONURSAL, Bilal Furkan, Başaran, Doğan, "Bağdat Demiryolu Projesi Üzerinden Almanya'nın Barışçıl Nüfuz Etme Stratejisine Dair Okuma", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 4/2, 2020, s.325-358.

ÖRENÇ, Ali Fuat, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.46, İstanbul 2009, s.37-84.

ÖZDAL Barış, JANE, Murat, "La Der Des Ders'in Uluslararası Sistemin Yapısına Etkileri", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 7/14, 2014, s.215-245.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Bir Zırvata Olayı Tunus'un İşgali", *Bellekten*, 67/248, 2003, s.119-138.

ÖZGÜLDÜR, Yavuz, "İttifaktan Savaşa: 2 Ağustos 1914 Tarihli Osmanlı Alman İttifak Antlaşması ve Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 76/2, 2021, s.475-492.

ÖZGÜLDÜR, Yavuz, "Yüzbaşı Helmut von Moltke'den Müşir Liman von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.4, 1993, s.297-307.

ÖZLÜ, Zeynel, ÇAY, Mustafa Murat, "Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı Devleti'nde Demiryolu Politikaları ve İnşaatları", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM)*, S.48, 2020, s.109-146.

ÖZMEN, Yaşar Pınar, "İtalyan Milliyetçiliği", *Milliyetçiliğin Coğrafyaları-II*, Edt. Yusuf Ziya Bölükbaşı, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s.129-154.

REYHAN, Cenk, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *Bellekten*, 69/254, 2005, s.217-266.

SADIK Rıfat Paşa, "Rusya Muharebesi Tarihi", *Müntahabât-ı Asâr*, İstanbul Tarihsiz, s.8-42.

SAVCI, Nural, "Osmanlı Devleti'nin Güç Kaybetmeye Başladığı Dönemlerde Şark Meselesi", *Turkish Academic Research Review*, 4/2, 2019, s.279-298.

TAMÇELİK, Soyalp, "Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasî, İktisadî ve Sosyal Etkileri", *Erdem Dergisi*, 12/35, 2000, s.483-535.

TOPRAK, Serap, "1821 Mora İsyanı", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, s.317-328.

TÜRK-ALMAN İTTİFAKINA GİDEN YOLDA BAĞDAT DEMİRYOLU PROJESİ: ULUSLARARASI SİYASET EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME

TUFAN, Samet, “Türk-Rus İlişkilerinden Bir Kesit Karadeniz Demiryolları Müzakereleri ve İtilafname Teşebbüsü (Nisan 1900)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, 2018, s.295-312.

TURAN, Mustafa, “I. Dünya Savaşı Öncesinde Avrupa Devletlerinin Siyaset Stratejileri ve Osmanlı Devleti”, *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, 3-5 Kasım 2014/Budapeşte, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s.57-90.

TURAN, Şerafettin, “1829 Edirne Antlaşması”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9/1-2, 1951, s.111-151.

UYGUR, Erdoğan, UYGUR, Fatma, “Fransız Sömürgecilik Tarihi Üzerine Bir Araştırma”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 173/173, 2014, s.273-286.

WALLACH Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye’de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, çev.: Fahri Çeliker, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara 1985.

YAZICI, Hakkı, Demirel, Muammer, “93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)’nden Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.29, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Erzurum 2006, s.267-278.

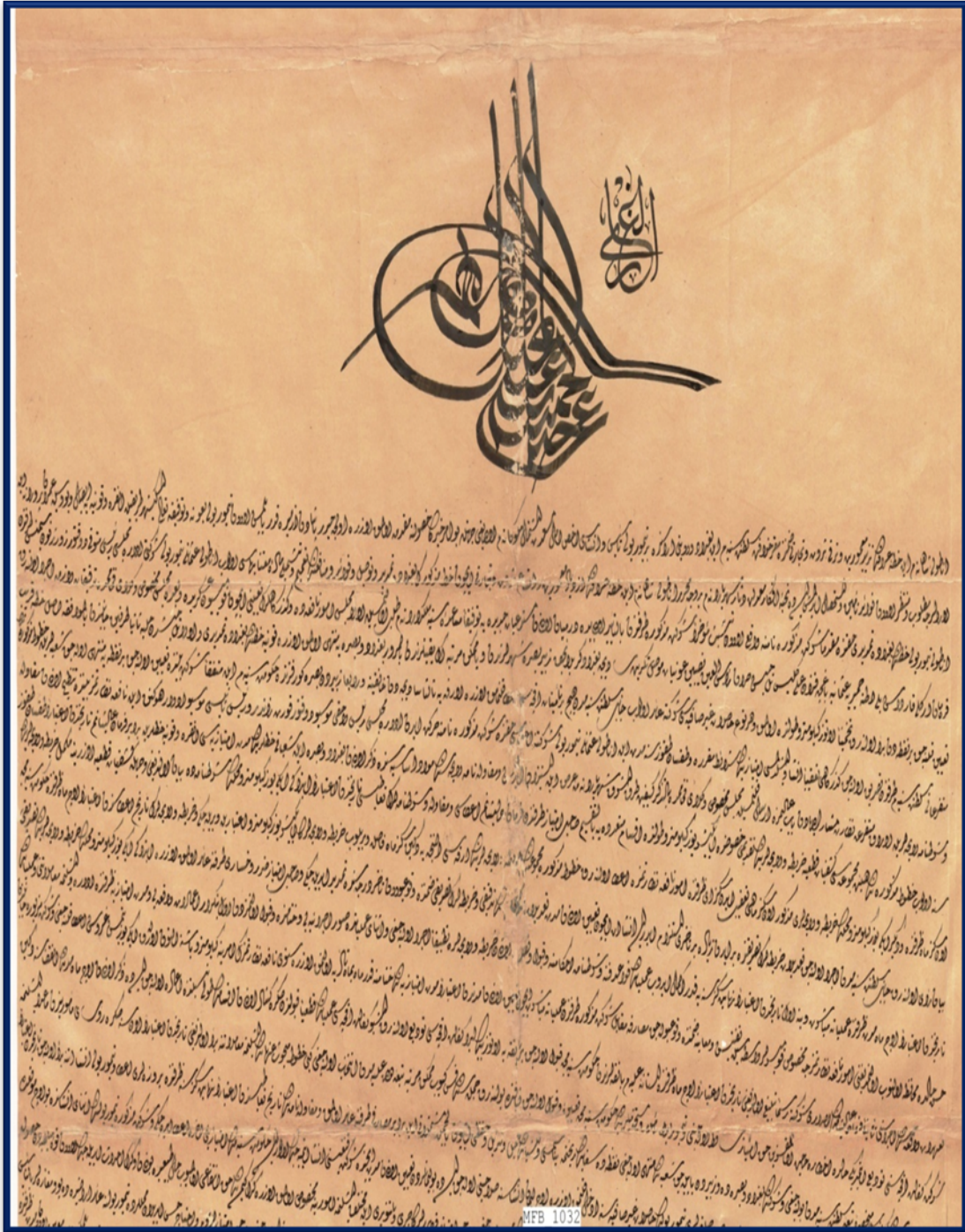
YILDIRIM, Sercan Özgencil, “Anadolu ve Bağdat-C.F.O.A. ve Bağdat-Halep-Nusaybin-B.A.N.P. Demiryolu Şirketleri Yolcu Binaları Tip Projeler”, *Beykent University Journal of Science and Engineering*, 5/1-2, 2012, s.69-93.

Yıldırım, İsmail, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12/35, 1996, s.387-396.

YILDIZ, Özgür, KARAÇAĞIL, Canan, “Kırım Savaşı Üzerine Bir Değerlendirme (1853-1856)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/1, 2012, s.273-285.

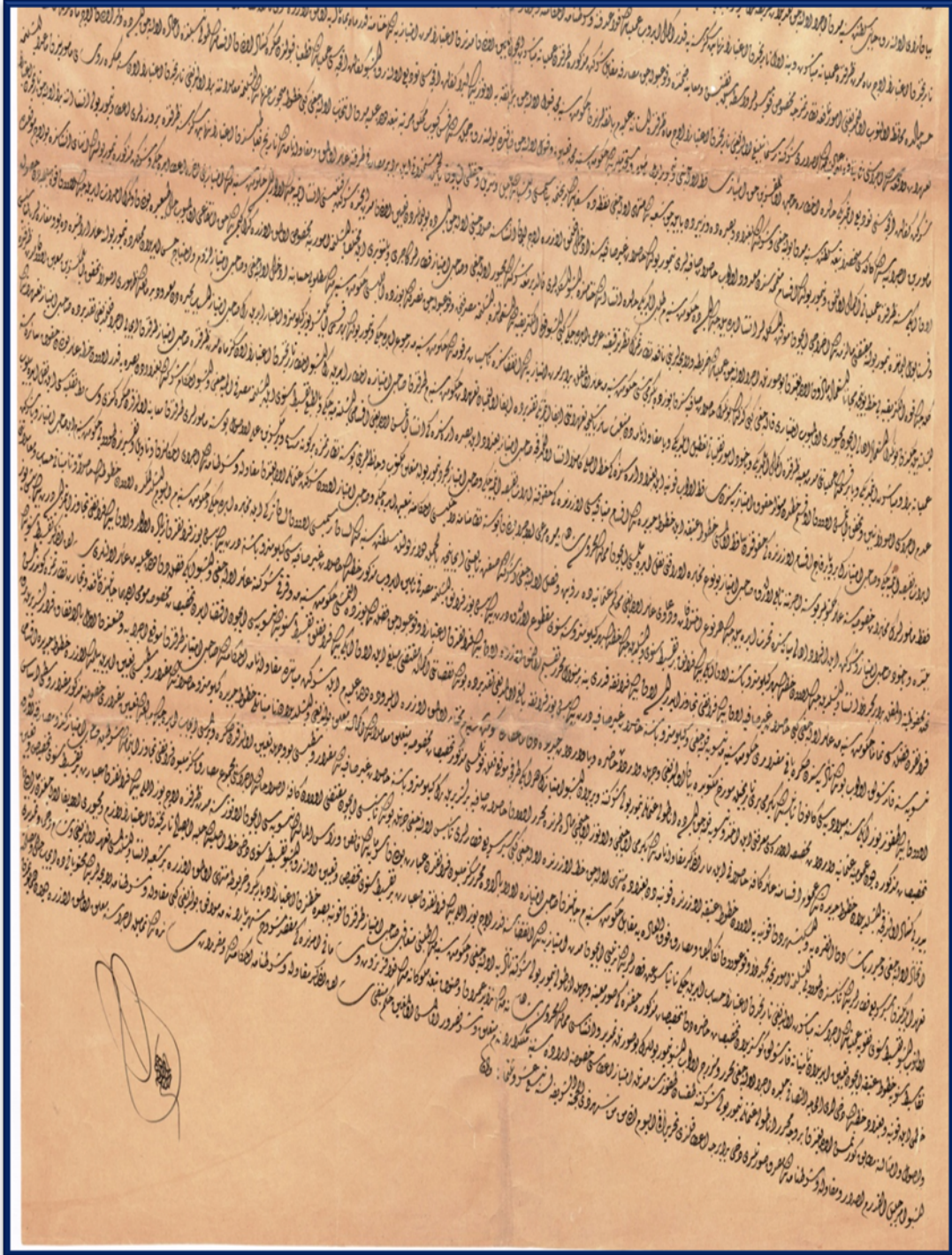
4. Tezler

TÜRKMAN, Sayim, *Amerika Birleşik Devletleri’nin Ortadoğu Politikası ve Türkiye’ye Yansımaları (1919-1973)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2005.

EK-1: İstanbul-Bağdat Demiryolu hattının inşa imtiyazının Anadolu Demiryolu Şirketi'ne Verildiğine Dair Padişah II. Abdülhamit'in Fermanı. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, (Osmanlı Arşivi), Müzehheb Ferman ve Beratlar (MFB), 1032.

TÜRK-ALMAN İTTİFAKINA GİDEN YOLDA BAĞDAT DEMİRYOLU PROJESİ: ULUSLARARASI SİYASET EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME

EK-2 : İstanbul-Bağdat Demiryolu hattının inşa imtiyazının Anadolu Demiryolu Şirketi'ne Verildiğine Dair Padişah II. Abdülhamit'in Fermanı (Devamı). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, (Osmanlı Arşivi), Müzehheb Ferman ve Beratlar (MFB), 1032.

تاریخ درود		تاریخ تسویه	
مقدمات	مبعض	سود	تاریخ تسویه
نومرو		تاریخ درود	
مقدمات		تاریخ تسویه	
نومرو		تاریخ درود	
مقدمات		تاریخ تسویه	
نومرو		تاریخ درود	
مقدمات		تاریخ تسویه	
نومرو		تاریخ درود	
مقدمات		تاریخ تسویه	

صداقت نامه

موضوع: قرارداد...

تاریخ: ...

محل: ...

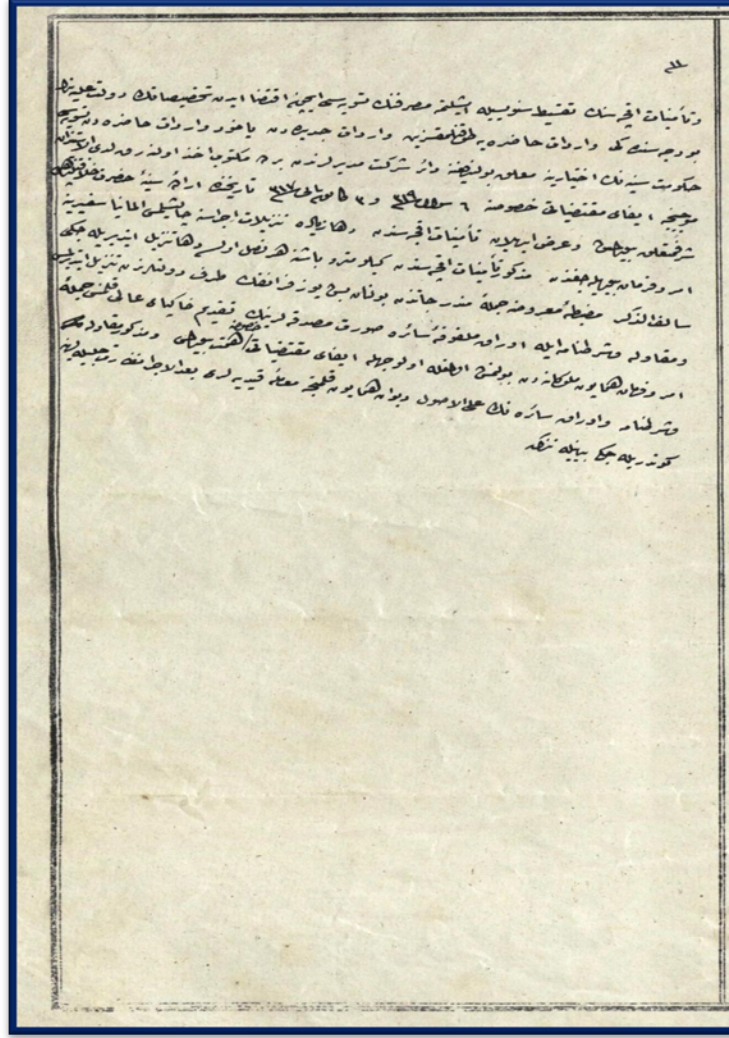
شماره: ...

OSMANLI ARŞIVI
BEO
1782.133633

2 vte
(15ht)

EK-3 : Konya'dan Bağdat ve Basra'ya Kadar tayin olunacak güzergâhta bir demiryolu inşası için Anadolu Demiryolu Şirketine imtiyaz verildiğine dair belge, 16 Ocak 1902. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, (Osmanlı Arşivi), BEO, (Bâb- Ali Evrak Odası), 1782.133633.

TÜRK-ALMAN İTTİFAKINA GİDEN YOLDA BAĞDAT DEMİRYOLU PROJESİ: ULUSLARARASI SİYASET EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME

EK-4 : Konya'dan Bağdat ve Basra'ya Kadar tayin olunacak güzergâhta bir demiryolu inşası için Anadolu Demiryolu Şirketine imtiyaz verildiğine dair belge, 16 Ocak 1902 (Devamı). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, (Osmanlı Arşivi), BEO, (Bâb-ı Ali Evrak Odası), 1782.133633

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 759-774.

Geliş Tarihi–Received Date: 04.10.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 09.02.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İNGİLTERE’NİN SÖMÜRGEÇİLİK POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE FIRAT VADİSİ DEMİRYOLU PROJESİ

10.53718/gttad.1184222

YAŞAR ARSLANYÜREK* - OĞUZ ALPOĞLU**

ÖZ

1830 yılından itibaren önem kazanmaya başlayan demiryolu projelerinin yapımı XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra hız kazanmaya başladı. Bu hususta İngiltere’nin diğer devletlere nazaran daha ön planda olduğu görülmektedir. İngiltere’nin demiryolları yapımıyla özellikle ilgilenmesinin nedeni ise sömürgesi olan Hindistan’dır. İnşası düşünülen demiryolu projelerinde Dicle ve Fırat Vadisi önemli bir yer tutmuştur. Fırat Vadisi Demiryolu hattı konusundaki projelerden bir tanesi Fırat’ı Akdeniz’e bağlayacak bir demiryolu hattının yapılması konusuydu. Bir diğer proje ise Fırat ve Dicle üzerinden Hindistan’a kadar ulaşacak olan bir gemi taşımacılığı ile aynı bölgelerden geçecek bir demiryolu yapımı düşüncesi idi.

Fırat Vadisi Demiryolu Projesi konusunda Sir William Andros, Doktor Thomson ve Francis Chesney gibi kişiler öncü rol oynamışlardır. Sir William Andros, Londra Sefaretine giderek Fırat Vadisi Demiryolu ile ilgili bir teklifte bulunmuştur. Doktor Thomson, Antakya’dan Basra’ya kadar bir demiryolu yapımı konusunu gündeme getirmiştir. Chesney’in teklifi ise Türkiye topraklarında demiryolu inşası için atılan ilk adım olmuştur. Fırat Vadisi Demiryolu Projesi 1829 yılından 1886 tarihine kadar gündemde kalmıştır. Chesney, Fırat Vadisi Demiryolu’nun inşası ile ilgili alınması gereken tedbirleri Osmanlı Devleti’ne iletmiştir. Chesney’in projesine göre Fırat ve Dicle Nehirlerinde vapur işletmeciliği yapılması planlanmıştır. Bunların yanında bir proje daha bulunmaktadır ki bu da İstanbul’dan Basra’ya kadar uzanacak bir hattın yapılması düşüncesidir. Bununla İngiltere, Fırat Nehri’nde su seviyesinin düştüğü dönemlerde gemi taşımacılığında yaşanan nakliye sorunlarını olabildiğince gidermeye çalışmıştır. 1846 yılında İngiltere tarafından posta nakli için bir gemicilik şirketinin kurulması üzerine Fırat Vadisi Demiryolu Projesi Kırım Savaşı’na kadar askıya alınmıştır.

Osmanlı Devleti, Fırat Vadisi’nde bir demiryolu inşası amacıyla farklı şirketlerle görüşmeler yapmıştır. Yapılması düşünülen Fırat Vadisi Demiryolu’nun güvenliğini Osmanlı Devleti sağlamak istemiştir. Çünkü bölgedeki aşiretlere karşı Osmanlı Devleti’nin aşiretler üzerinde hâkimiyetini tesis etmesi ve yapılması düşünülen demiryolunun güvenliğini sağlayabilmesi için bölgeye yeterince asker sevk etmesi gerekiyordu. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti’nin, Bağdat Körfezi’ne kadar olan bölgelerdeki nüfuzunu sağlamlaştırması bakımından bu konu önem arz etmekteydi. Fırat Vadisi Demiryolu Projesi konusunda İngiltere ve Fransa mücadele etmiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nin sınırları içinde yer alan Fırat Vadisi’nde İngiltere ile Rusya arasında da nüfuz mücadeleleri meydana gelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin toprakları üzerinde İngiltere, Fransa ve Rusya bir rekabet içerisine girmiştir. İngiltere, gerek Rusya’nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu azaltmak gerekse de hammadde ve ulaşım konusunda menfaat sağlamak amacıyla Fırat Vadisi Demiryolu Projesi’ne destek vermiştir. Rusya da İngiltere’nin bölgedeki etkinliğini azaltmak amacıyla karşı politikalar uygulamıştır. Fırat Vadisi Demiryolu Projesi ile ilgili birçok farklı hat oluşturulması planlanmıştır. Ayrıca bu proje ile ilgili olarak Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imtiyaz şartları belirlenerek sözleşmeler yapılmıştır. Fırat Vadisi Demiryolu Projesi çeşitli nedenlerle hayata geçirilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İngiltere, Fırat Vadisi, Demiryolu, İmtiyaz, Sözleşme.

*Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş/TÜRKİYE, E-Posta: yasarslanyurek@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3108-9306.

**Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kahramanmaraş/TÜRKİYE, E-Posta: alpoğluoguz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4879-9814.

İNGİLTERE’NİN SÖMÜRGEÇİLİK POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE FIRAT VADİSİ DEMİRYOLU PROJESİ

EUPHRATES VALLEY RAILWAY PROJECT WITHIN THE FRAMEWORK OF ENGLAND’S COLONIAL POLICY

ABSTRACT

Railway projects began to gain importance after the 1830s, and the construction of railways began to gain momentum from the second half of the 19th century. Britain was at the forefront in this regard. The reason why England was particularly interested in the construction of railways was its colony, India. The Tigris and Euphrates Valleys have an important place in the railway projects that are planned to be built. One of the projects on the Euphrates Valley Railway line was the construction of a line that would connect the Euphrates to the Mediterranean. Another project was the idea of constructing a railway that would pass through the same regions as the ship transportation that would reach India via the Euphrates and Tigris.

People such as Sir William Andros, Doctor Thomson and Francis Chesney played a pioneering role in the Euphrates Valley Railway Project. Sir William Andros came to the London Embassy to discuss the Euphrates Valley Railway and made an offer on this subject. Doctor Thomson brought up the issue of building a railway from Antakya to Basra. Chesney's proposal is the first step towards railroad construction. This project remained on the agenda from 1829 to 1886. Chesney conveyed the measures regarding the construction of the railway to the Ottoman Empire. According to Chesney's project, it is planned to operate a ferryboat on the Euphrates and Tigris Rivers. In addition to these, there is another project, which is the idea of building a line from Istanbul to Basra. With this, England tried to solve the transportation problems experienced in ship transportation during the periods when the water level in the Euphrates River decreased as much as possible.

England later postponed the Euphrates Valley Railway Project. The reason for this is the establishment of a shipping company for mail transport by England in 1846. The Euphrates Valley Railway project was delayed until the Crimean War.

The Ottoman Empire negotiated with different companies for the construction of a railway in the Euphrates Valley. The Ottoman Empire wanted to ensure the safety of this railway. Because the Ottoman Empire had to show its influence against the tribes in the region and send enough soldiers to the region for this. In addition, this issue is important in terms of strengthening the influence of the Ottoman Empire in the Gulf of Baghdad. England and France struggled on the Euphrates Railway. However, there were also struggles for influence between England and Russia in the Euphrates Valley within the Ottoman borders. England supported the aforementioned project in order to reduce the influence of Russia on the Ottoman Empire and to gain benefits in terms of raw materials and transportation. Russia also implemented counter-policies to reduce Britain's influence in the region. It is planned to create many different lines related to the Euphrates Valley Railway. In addition, regarding this project, concession terms were determined between the Ottoman Empire and England and contracts were made. The Euphrates Valley Railway Project was not implemented for various reasons.

Keywords: Ottoman, England, Euphrates Valley, Railway, Concession, Contract.

GİRİŞ

Osmanlı coğrafyasında 1836 yılından itibaren demiryolu inşasına dair girişimler olmuşsa da ilk demiryolu yapımına 1854 yılında başlanmıştır. Bu doğrultuda yapılan araştırmalar ile hazırlıklar tarih ve aşamalarına göre Alman mühendis Her Heger tarafından şu şekilde sıralanmıştır;

1836 – 1853 yılları arası “Hazırlık Devri”, 1854 – 1866 yılları arası “Özel Şirketlerin Başlangıç Devri”, 1867 – 1875 yılları arası “Osmanlı Hükümeti’nin Demiryolu İnşasında Tecrübe Kazanma Devri”, 1876 – 1888 yılları arası “Duraklama Devri”, 1889 – 1898 yılları arası “Özel Şirketlerin Faaliyet Devri”, 1899 – 1914 yılları arası “Osmanlı Hükümeti ile Özel Şirketlerin Ortak Faaliyet Devri”, 1914 – 1918 yılları arası Askeri Demiryolları İnşası Devri.¹

Akdeniz’i, Basra Körfezi ile klasik karayolu sistemiyle birleştirerek Hindistan’a ulaşma düşüncesi oldukça eskiye dayanmaktadır. Bu anlamda İngiltere’nin Hindistan’a ulaşmak amacıyla yapmayı tasarladığı üç temel proje bulunuyordu. Bunlardan biri John Sullivan’ın 1782 yılında Anadolu’yu Hindistan’a karayolu ile bağlama projesi, diğeri Albay Francis Chesney tarafından oluşturulan Suriye ve Mezopotamya’yı Hindistan’a bağlaması düşünülen karayolu projesi, bir diğeri de Fırat üzerinde buharlı gemi işletmesi ile bunun bir demiryolu bağlantısı aracılığıyla Halep üzerinden Akdeniz’e ulaştırılması projesiydi. Bunların yanı sıra bir de Fırat hattını Kuveyt’e kadar uzatmak gibi bir proje daha bulunuyordu.² Ne var ki bahsi geçen son projenin fazla önem görmediği ve planlarda yeterince yer almadığı anlaşılmaktadır.

¹ *Demiryollar Mecmuası*, 1 Mart 1926, S. 13, s. 3.

² Kemal Beydilli, “Bağdat Demiryolu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 442.

Başlarında George Baldwin'in bulunduğu bazı İngiliz tüccarlar, 1784 yılında Akdeniz ve Süveyş üzerinden Hindistan'a varacak olan bir yol güzergâhını görüştiler. Fakat bu düşünce 1830 yılına kadar İngiliz Hükûmeti tarafından ciddiye alınmadı. 1830 tarihine gelindiğinde doğu ticaretinden en iyi şekilde faydalanmak için Hindistan'a en kısa sürede ulaşacak yolu tespit etmek amacıyla bir komite kuruldu. Burada yapılan görüşmeler neticesinde Lord Palmerston³, Süveyş'te bir kanal projesi yapımının⁴, ikinci bir boğazlar sorunu oluşturacağı endişesiyle bu konuya muhalefet etti. Bunun yerine Süveyş taraflarından geçen bir demiryolu inşasına taraftar oldu. Palmerston'un düşüncesindeki nakliyat şebekesinde Dicle ve Fırat yolu önemli bir yer tutmaktaydı. 1833'ten sonra söz konusu proje önem kazanmaya başladı. Palmerston bu sayede Rusya'ya karşı, Osmanlı Devleti ile daha yakın ilişkiler kurmayı planlıyor ve böylece İngiliz menfaatlerinin korunmasını amaçlıyordu. Haziran 1830'dan itibaren bir süre boyunca Francis Chesney, Fırat nehri yolu ve Basra körfezini inceledi. Bu araştırmanın sonucunda Fırat Nehri'nde buharlı gemi işleyebileceğini iddia etti. Chesney 1834'te, İskenderun Limanı'ndan buharlı iki gemiyi Fırat'a nakle girişti. İngiliz Hükûmeti Bâb-ı Âli'den bu konuda izin talebinde bulundu. 28 Ağustos 1835 tarihinde İngiliz elçisi bir mektupla, söz konusu iki geminin seyri sırasında Fırat Nehri'nin her iki tarafında bulunan aşiretlere karşı bir buyuruldu yazılarak haberdar edilmelerini istedi. Bu iki geminin parçaları deve sırtında taşınarak Birecik'e getirildi ve burada montajı yapıldı. Söz konusu iki gemiye Fırat ve Dicle isimleri verildi.⁵

İngilizlerin Fırat'a indirmeyi düşündükleri gemilerin sevk ve inşası sırasında gereken araç ve insan yardımı için Birecik mütesellimine emir verildi. Gemilerin montajı tamamlandıktan sonra Chesney deneme seferine aynı yıl başladı. 1838'e kadar Basra Körfezi sahilindeki Buşir (Buşehr) Limanı'na doğru bu güzergâh için tasarlanan gemi seferleri başladı. Gemilerden Tigris (Dicle) Ane'nin kuzeyinde battı. Bu arada Chesney 1837'de Buşir'e ulaştı. Ayrıca Dicle nehri üzerinde de Euphrates (Fırat) isimli geminin kaptanı H.B. Lynch tarafından keşif seyahatleri yapıldı. H.B. Lynch araştırmalarından sonra 1837-39 yıllarında Dicle üzerinden Bağdat'a nakliyat yapan bir şirket kurdu. 1840 yılında Lynch, Fırat gemisini Hindistan kumpanyasından satın aldı. Chesney ve Lynch'in araştırmaları daha sonra 1847-1863 yılları arasında Felix Jones tarafından devam ettirildi.⁶

1. Francis Chesney ve Fırat Vadisi Demiryolu Projesi

İngiliz Topçu Albay Francis Chesney, 1829-1832 yılları arasında Fırat ve Dicle Vadisi'nde seyrüsefer konusunda incelemelerde bulunarak Hindistan'a ulaşımı kolaylaştırmak için bu bölgede vapur işletmeciliğine yönelik bir şirket kurulmasını teklif etmiştir. Chesney'in başkanlığını yaptığı bir heyet, Dicle'nin güneyini ve Fırat'ın Birecik'e kadar olan kısmını incelemiştir. Bu araştırmalar neticesinde Fırat'ı Akdeniz'e bağlayacak olan bir kanal, şose yahut bir demiryolu hattı yapımı konusunu ifade etmiştir. 1856'da Chesney tarafından gerçekleştirilen bu teklif, Anadolu'da demiryolu inşası amacıyla gerçekleştirilen ilk faaliyet olmuştur. Bununla birlikte Fırat ve Dicle üzerinden Hindistan'a kadar ulaşacak gemi taşımacılığı ile aynı bölgelerden geçecek bir demiryolu yapımı düşüncesi de bu dönemlerde ortaya çıkmıştır.⁷

1.1. 1846 Yılında Fırat Vadisi Demiryolu Projesi

Bu dönemde demiryolları yapımına taraftar olan İngiltere, Hindistan yolu için düşünülen hatta ilave olarak İstanbul'dan Basra'ya kadar uzanacak bir hattın yapılmasını da teklif etti. Çünkü İngiltere, Fırat Nehri'nde su seviyesinin düştüğü mevsimlerde gemi taşımacılığında yaşanan nakliye sorunlarını olabildiğince gidermeye çalışıyordu. Böylelikle nehir yerine Fırat Vadisi'nden yararlanılarak Bağdat yoluyla Akdeniz ve Basra Körfezi'nin bir demiryolu hattı ile birbirine bağlanması fikri daha uygun bulunmuştur. İngiltere'nin bölgedeki demiryolu inşası fikrinden bir süreliğine de olsa vazgeçmesinde 1846 yılı itibariyle posta nakli için bir gemicilik şirketinin kurulması etkili olmuştur. Bu süreç Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki münasebetlerde yeni bir dönemi açan Kırım Savaşı'na kadar devam etmiştir.⁸

³ Palmerston 1807-1809 yılları arasında İngiltere'de Donanma Bakanlığı, 1808-1829 yılları arasında Savaş Bakanlığı ve bu görevlerin ardından da Dışişleri Bakanlığı görevinde bulundu. Ayrıca daha sonra İçişleri Bakanlığı ve Başbakanlık da yaptı. Ayrıntılı bilgi için bk. Songül Çolak, Metin Aydar, *İngiltere Hâriciye Nâzırı Lord Palmerston'un Parlamento Nutku (25 Haziran 1850)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 31-37.

⁴ Said Paşa'nın Mısır Valiliği'ne tayini üzerine İskenderiye'deki öğrencilik döneminden arkadaşı olan Fransız mühendis Ferdinand de Lesseps onu tebrik etmek amacıyla Mısır'a gelince Akdeniz ile Kızıldeniz'i birbirine bağlama projesini de anlattı. Osmanlı Devleti Kırım Harbi sebebiyle müttefiklerinin nüfuzu altında olduğu için III. Napolyon'un desteklediği Lesseps'in projesine 1856 tarihinde onay verdi. Kanalın inşası 1859'da başladı ve 1869'da Süveyş Kanalı açıldı. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa L. Bilge, "Süveyş", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, s. 186-187.

⁵ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1984, s. 136-137.

⁶ Orhonlu, *age*, s. 137-138.

⁷ Murat Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 5.

⁸ *Demiryollar Mecmuası*, 1 Mart 1926, S. 13, s. 4; Zeynel Özlü, M. Murat Çay, "Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı'da Demiryolu Politikaları ve İnşaatları", *OTAM*, S. 48, 2020, s. 114-115.

İNGİLTERE’NİN SÖMÜRGEÇİLİK POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE FIRAT VADİSİ DEMİRYOLU PROJESİ

1.2. Sir William Andros ve Fırat Vadisi Demiryolu Projesi

Fırat Nehri Demiryolu için yeni bir girişimde bulunmak üzere Londra Sefaretine gelen Sir William Andros ile bir görüşme yapılmıştır. Bu anlamda Sir William Andros, Fırat Nehri Demiryolu ile ilgili bir teklifte bulunmuştur. 19 Aralık 1886 tarihli bir belgeye göre konuyla ilgili Meclis-i Vükela’da yapılan müzakerelerin sonucunda Anadolu’da demiryolu hattı inşası için şimdiye kadar bazı şirketlerle görüşmeler yapıldığı belirtilmiştir. Bu müzakere sırasında Anadolu’da bir demiryolu hattı inşası için başka şirketlerle de görüşüldüğü kendisine bildirilmiştir. Meclis-i Mahsusa tarafından Sir William Andros’un Fırat Nehri yolunda bir demiryolu inşası için sunduğu teklifin hemen incelenerek görüşülmesine gerek olmadığına ve bu durumun Londra Sefaretine bildirilmesi için de bir cevap yazılmasına karar verilmiştir.⁹

1.3. Fırat Vadisi Demiryolu’nun Güvenlik Sorunu

Fırat Vadisi Demiryolu’nun inşasını kolaylaştırmak için alınması gereken tedbirler ile ilgili olarak General Chesney’in birtakım önerilerde bulunduğu görülmektedir. Chesney’in düşüncesine göre bu demiryolunun 4 yıl içinde Halep’e kadar uzatılması mümkündür. Fakat bölgedeki aşiretlere karşı Osmanlı Devleti’nin nüfuzunu göstermesi ve demiryolunun güvenliğini sağlayabilmesi için bölgeye yeterince asker sevk etmesi gerekiyordu. Daha önce gönderilen az sayıdaki askeri kuvvetin bölgedeki aşiretleri demiryolu işçilerine saldırmaktan alıkoymadığı 24 Aralık 1856 tarihli belgeye yansımıştır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, Bağdat Körfezi’ne kadar olan bölgelerdeki nüfuzunu sağlamlaştırmak için gerekirse demiryolu ile nakledilecek birkaç top ve askeri batarya ile aşiretlere karşılık vermeye çalışmıştı. Bu türden bir etkinin tam manasıyla sağlanması için devletin 6-7 bin askeri bölgede görevlendirmesi gerekiyordu.¹⁰

2. Doktor Thomson ve Fırat Vadisi Demiryolu Projesi

27 Mart 1852 tarihinde Londra elçisi tarafından Hariciye Nezareti’ne yazılan bir mektupta belirtildiği üzere Fırat Nehri ve Basra Körfezi tarafından İngiltere ile Hindistan arasında yeni bir yol açılmasına dair bir karar verilmişti. Osmanlı Devleti sınırları içinde uzun süre ikamet eden Doktor Thomson adlı bir kişi de bahsi geçen bölgelerde yapılacak bir yolun ne kadar faydalı olacağı konusunda Osmanlı Devleti’nin dikkatini çekmek için oldukça uğraşmıştır. Fakat Doktor Thomson bu mektupta sunduğu teklifini tam olarak açıklamamış, sadece Antakya’dan Basra’ya kadar bir demiryolu yapımından bahsetmiştir. Bunun yanı sıra kendisinden istenilen layihada, demiryolu güzergâhının geçeceği bölgelerin haritasının da yer alması istenmiştir. Bu layiha ve harita ile Antakya ile Basra arasında yapılacak bir demiryolunun oldukça ucuz ve kolay bir iş olduğu anlaşılmıştır. Fırat Nehri’nin Basra’dan Birecik’e kadar bağlanması işini İngiltere kendi üzerine almış ve bir vapur ile Basra’dan Birecik’e kadar seyrüsefer imkânı sağlamak istemiştir.¹¹

3. İngiltere ve Osmanlı Devleti Açısından Fırat Demiryolu’nun Önemi

Fırat Nehri’nde seyrüsefer için gereken meblağın karşılanması hem Osmanlı Devleti hem de İngiltere için faydalı olacağından dolayı demiryolu yapımı için gerekli bütün şartların yerine getirilmesi 6 Temmuz 1856 tarihli belgeye göre istenmiştir. Fırat Nehri’ndeki seyrüseferi kolaylaştırmak için bölgedeki setlerin tamiri ve sağlamlaştırılması gibi lüzum görülen her şeyin yapılması, yerine getirilmesi gereken konular arasındaydı.¹²

General Chesney kurulan demiryolu şirketinde danışman olarak görev aldı ve İstanbul’da bir büro açtı. Osmanlı Hükûmeti ile gerçekleştirdiği imtiyaz görüşmeleri 1857’de olumlu sonuçlanmış ve İskenderun ile Basra Limanı arasında %6 kilometre garantisi ile bir demiryolu yapımı izni verilmiştir. Ancak proje için gerekli olan sermayenin toplanamaması sonucunda hayata geçmeyen demiryolu bu dönemde kesintiye uğramıştır. Aslına bakılırsa İngiltere’nin bütün bu yolları yapma düşüncesinin temelinde yatan ana unsur Hindistan yolunun güvenliği ve Süveyş Kanalı’na alternatif yollar bularak bölgedeki etkinliğini arttırma isteğiydi. Bu açıdan bakıldığında İngiltere, Akdeniz’den doğrudan doğruya Fırat ve Dicle yoluyla Bağdat ve Basra’ya ulaşmayı planlamakta ve bu güzergâhı en uygun Hindistan yolu olarak görmekteydi.¹³

Yukarıda da değinildiği gibi İngiltere’nin XIX. yüzyılda uyguladığı en temel dış politika Hindistan üzerinden yürütülmekteydi. Hindistan’a çıkan bütün yolların güvenliği ve çokluğu bu açıdan önem arz etmekteydi. Bu dönemde İngiltere’den Hindistan’a giden iki farklı yol mevcuttu. İlki Güney Afrika yoluyla Ümit Burnu’ndan, ikincisi ise Akdeniz’den Basra Körfezi yolu ile Kızıldeniz’den geçmekteydi. Bu tür sebeplerden dolayı İngiltere ve Fransa arasında yol projeleri ihtilafa düşmüştür.¹⁴

⁹ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Hariciye, İdare, (BOA. HR. İD.), 1173/38-3, 27 Aralık 1886 (1304.Ra.30); BOA Meclis-i Vükela Mazbataları, (BOA. MV.), 15/8-1, 10 Aralık 1886 (1304.Ra.22).

¹⁰ BOA Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, (BOA. HR. TO.), 426/9-1-4, 24 Aralık 1856 (1273.Ra.26).

¹¹ BOA Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, (BOA. HR. TO.), 52/9-2, 7 Mayıs 1852 (1268.B.17).

¹² BOA Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, (BOA. HR. TO.), 424/66-1, 6 Temmuz 1856 (1272.Za.3).

¹³ Efdal As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923 – 1960)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2006, s. 47.

¹⁴ Bilmez Murat Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 94.

Süveydiye'den Halep'e ve oradan da Fırat Nehri üzerinden Bağdat'a kadar uzatılacak demiryolu yapımı imtiyazının Osmanlı Devleti tarafından İngiliz General Chesney ve ortakları tarafından kurulacak olan şirkete verildiği halde, bu şirketin henüz kurulmadığı ve imalat işlerine başlamadığı 14 Mart 1866 tarihli belge ile tespit edilmiştir. Bahsi geçen güzergâhta inşa edilecek demiryolunun hem siyasi hem de ticari hayata oldukça katkı sağlayacağı bilindiğinden, bu yolun bir an önce yapılması istenmekteydi. Osmanlı Devleti'ne arz edilecek Fırat Nehri demiryolu hakkındaki layihada ilk olarak demiryolunun geçeceği memleketlerin genel durumu hakkında bilgi istenmiştir. Ayrıca bu demiryolu hattının geçeceği güzergâhta ne kadar yolcu, mal ve eşya taşındığı, bunlardan elde edilecek tahmini ücretin miktarı, demiryolunun yapım süresi ve maliyeti, demiryolu bittikten sonra ne kadar hasılat getirmesi beklendiği ve bu hattın sağlayacağı faydaların da mutlaka bildirilmesi istenmiştir.¹⁵

Üsküdar'dan Konya ve Halep yoluyla Fırat Vadisi ile Bağdat'a ve oradan da Basra Körfezi'ne kadar bir demiryolu inşasının yapımını teklif etmek üzere İngiliz Mösyö İstavrot, Viyana'da bulunan bazı bankerler tarafından İstanbul'a götürüldü. Adı geçen şahsın sunduğu dilekçede, İstanbul'dan Basra'ya kadar bir demiryolu inşasının Osmanlı Devleti tarafından yapılacak her yola katkı sağlayacağı vurgulanmaktadır. Eğer bu iş için henüz bir şirket kurulmamışsa ve gereken sermaye ortaya konulmamışsa, İngiltere'nin ve özellikle de Hint idaresinin desteği ile bu işin yürütüleceğine dair hiçbir şüphe yoktur. Aslına bakılırsa İngiltere ve Hint idaresi kendi menfaatleri doğrultusunda bu iş için yardıma bulunacaktır. Fakat bu doğrultuda yapacakları yardımların Osmanlı Devleti'nin izni ile gerçekleşmesi hükmü anlaşma maddelerinin belirlenmesi sırasında talep edilecektir. Bazı vekillerden oluşturulacak bir komisyonda yapılacak görüşmeler sonucunda kararlaştırılacak esas antlaşma maddelerine göre düzenlenen mukavele tasarısı Nâfia Nezâreti tarafından gönderilmiştir. Bu tasarıya göre demiryolu hattı Üsküdar, İzmit, Kütahya, Karahisar-ı Sâhib, Konya, Aksaray, Beyşehir, Kayseri ve Halep yolu üzerinden Fırat Vadisi ile Bağdat'a ve oradan da Basra'ya kadar gidecektir. Demiryolu hattının keşif işlemleri 24 ay içerisinde bitirilerek Osmanlı Devleti'ne sunulacaktır. Teminat akçesi olarak da %5'lik bir dilim belirlenmiştir.¹⁶

4. Fırat Demiryolu ve İngiliz-Fransız Rekabeti

Fransızların Süveyş Kanalı Şirketi 1856 yılında kurulmuş, 1859 yılında da faaliyete geçmiştir. Bu şirket İngilizlerin Hindistan yoluna rakip olduğu için, İngiltere Bağdat hattı projelerini yeniden incelemeye başlamış ve Chesney bu konuda öncülük etmiştir. Bu bağlamda Fırat Vadisi Demiryolları Şirketi Chesney ve Andrew ile birlikte oluşturulmuştur. Chesney bir taraftan İstanbul'dan imtiyaz almak için mücadele ederken diğer taraftan da Fırat bölgesinde incelemelerde bulunmuştur. Chesney bu dönemde İngiliz Hükümeti'nden maddi yardım talep etmiş, ancak bu talep olumsuz karşılanmıştır.¹⁷

Fransızlar nehirler üzerinde İngilizlerle rekabette bulunamayacaklarını anlayarak Hindistan'a ulaşan farklı bir yola sahip olmak, İngilizlerin Abbas Paşa zamanında açabildikleri İskenderiye-Kahire Demiryolu hattını sonuçsuz bırakarak Fırat ve Dicle nehir yollarının önemini azaltmak amacıyla Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlamaya yönelik faaliyetlere giriştiler. Ferdinand de Lesseps'in¹⁸ başkanlığındaki bir heyet Mısır'a gelerek bu projenin uygulanabilirliği için araştırmalarda bulundu. Mısır Hidivi Sait Paşa'nın Fransızlara olan yakınlığı onların çalışmalarını kolaylaştırdı. Söz konusu projenin başarılı olması durumunda Osmanlı Devleti'nin yönetimi altındaki bölge coğrafyası büyük bir rekabet alanına dönüşecek ve kendisi de bundan çok büyük zarar görecekti. Bundan dolayı Osmanlı Devleti projeden haberdar olunca buna itiraz etti. Türkler ve İngilizlerin tüm çabalarına rağmen 1869 yılında Süveyş Kanalı açıldı.¹⁹

Bu arada Süveyş Kanalı projesini yürüten Ferdinand de Lesseps, söz konusu Bağdat hattı projesinin hayata geçirilmemesi için mücadele etti. Bunun yanı sıra Kahire'den Süveyş'e bir demiryolu yapıldığı ve Hindistan'a ulaşım bir anlamda kolaylaştığı için Chesney'in projeleri yine sonuca ulaşamamıştır.²⁰

5. İngiltere'nin Fırat Vadisi Demiryolu Projesini Desteklemesinin Nedenleri

Osmanlı Devleti'nin iç siyasi sorunları çerçevesinde Mehmet Ali Paşa ve Mısır meselesi göz önüne alındığında Fırat Demiryolu Projesi'nin bölgeye oldukça etkisinin olduğu görülmekteydi. Dış politikanın en önemli maddesi Osmanlı-Rus çekişmesinin bir sonucu olan Hünkâr İskeleyi Antlaşması da bölgedeki köklü bir

¹⁵ BOA İrade, Dahiliye, (BOA. İ. DH.), 546/38042-1, 29 Ocak 1870 (1282.L.10); BOA Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, (BOA. HR. TO.), 453/42-1, 15 Mayıs 1870 (1287.S.13).

¹⁶ BOA İrade, Meclis-i Mahsus, (BOA. İ. MMS.), 35/1444-3, 6 Aralık 1867 (1284.Ş.9).

¹⁷ *Demiryollar Mecmuası*, 1 Mart 1926, S. 13, s. 5; Özlü, Çay, agm, s. 116-117.

¹⁸ Fransız diplomat Ferdinand de Lesseps 1805-1894 yılları arasında yaşamıştır. Osmanlı Devleti'ne Süveyş Kanalı'nın yapımı ile ilgili bir proje sunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. "Ferdinand Viscount de Lesseps" <https://www.britannica.com/biography/Ferdinand-vicecomte-de-Lesseps>, 18.09.2022 sa. 12:39.

¹⁹ Sungur Doğançay, "XIX. Yüzyılda Fırat ve Dicle Havzasında Büyük Güçlerin Nüfuz Mücadeleleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi / International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol. 1, Ortadoğu Özel Sayısı/ Special Issue on the Middle East, s. 44-45.

²⁰ *Demiryollar Mecmuası*, 1 Mart 1926, S. 13, s. 5; Özlü, Çay, agm, s. 116-117.

İNGİLTERE’NİN SÖMÜRGEÇİLİK POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE FIRAT VADİSİ DEMİRYOLU PROJESİ

diplomatik değişikliği başlattı. Bu tür değişiklikler Fırat Nehri’nin deniz taşımacılığı için kullanılması fikrinin gündeme gelmesi sürecinde görülmüştür. Yani en başta Hünkâr İskeleyi Antlaşması sonucunda Rusların İstanbul’u doğrudan tehdit etmesi ve ayrıca İngiltere’nin Hindistan üzerindeki emelleri doğrultusunda yaptığı girişimler sonucunda ön plana çıkan Chesney’in Fırat Projesi daha fazla önem kazanmıştır. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu siyasi sıkıntıları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak isteyen İngiltere, Rusya’nın İstanbul üzerindeki nüfuz alanını genişletme teşebbüsüne engel olma düşüncesi ile de hareket etmiştir. Öyle ki hem İngiltere kralı IV. William hem de İngiliz kamuoyunun Rus etkisinin kırılması ve Hindistan yolunun kısaltılması adına bahsi geçen projeye destek verdiği görülür.²¹ Ayrıca bu çıkarlarının dışında İngiliz sanayisinin ihtiyaç duyduğu hammaddenin karşılanması ve zirai üretim alanlarının doğrudan limanlara bağlanmasını sağlayacak bir ulaşım ağının kurulması istenmesi de etkili olmuştur.²²

6. Fırat Vadisi Demiryolu’nun İmtiyaz Konusu (1862-1891)

Chesney’in İstanbul’dan almak için mücadele ettiği Fırat Demiryolu imtiyazı hakkında yapılacak müzakerelere hızlı bir şekilde başlanmıştı. Bu sırada İstarnikors’un General Chesney tarafından vekil olarak tayin edildiğine dair bir mektup gelmiştir. Bu mektubun gerektiği gibi hızlı bir şekilde Ticaret Nezareti’ne açıklanarak gönderilmesi hususunda Meclis-i Vâlâ Kavanin ve Nizamât Dairesi’nden bildirilmiştir.²³

Fırat Vadisi Demiryolu inşasının imtiyazı 1855 yılında Bâb-ı Âli ile yapılan görüşme sonucunda General Chesney ve ortaklarına verilmişti. Bu imtiyaz süresinin sona ermesi ve bazı itibarlı kişilerin girişimleri doğrultusunda bu hak ilk defa bir başkasına devredilmiştir. Daha sonradan bu imtiyaz hakkının Osmanlı Devleti tarafından sınırlandırılıp değiştirilebileceği anlaşıldığından General Chesney olaya müdahale etmiştir. Hem Chesney’in şirketinin itibarı hem de Osmanlı Devleti’nin menfaatleri için eski imtiyazın geçerli olması Bâb-ı Âli’den talep edilmiştir.²⁴

Fırat Vadisi Demiryolu ile ilgili olarak yapılan görüşmelerden sonra birtakım imtiyaz şartları teklif edilmiştir. Teklif edilen imtiyaz şartları genel itibarıyla şu şekildedir:

1. Bu demiryolu İngiltere’nin sorumluluğundaydı. Demiryoluna ait haritaların değiştirilmesi ve faiz indirimi İngiltere’nin onayı ile olacaktı.
2. İngiltere, demiryolunun bütün masraflarını üzerine alma veya reddetme hakkına sahip olacaktı.
3. Hattın güzergâhında gereken tedbirler İngiltere Hükûmeti veya hükûmetin kontrolü altındaki şirket tarafından alınacaktı. Gerekli olan masraflar ise ileride temin edilecek olan ilave yardım ile İngiltere Hükûmeti tarafından söz konusu müteşebbise işin bitimine kadar sağlanacaktı.
4. İngiltere Hükûmeti demiryolu imtiyazını elde etmek için Bâb-ı Âli ile yapılacak olan görüşmelerde yardım edecekti.
5. Bâb-ı Âli, demiryolu yapımı için gerekli olan arazi ile çeşitli mevkilerde hattın iki tarafına ilaveten verilecek araziye ileride kararlaştırılacak sınıрын sağ tarafını da şirkete terk edecekti.
6. Bâb-ı Âli demiryolu hattından itibaren 10 mil (16,09344 km) mesafeye kadar mevcut olan henüz işletilmeyen madenler, maden kömürleri ve ocakların idaresini şirkete terk edecek ve demiryolunun inşa ve tamiri için ormanlardan gerektiği kadar kereste kesimine izin verecekti.
7. Şirket, demiryolunun inşa ve tamir işleri için gerekli olan bütün malzeme ve makineleri gümrük vergisinden muaf bir şekilde ithal edebilecekti.
8. Bâb-ı Âli bölgeye kendi asker ve memurlarını eksiksiz bir şekilde ve hiçbir evrak gerekmeksizin denizyolu vasıtasıyla göndermek imtiyazına sahip olacaktı.
9. Şirket yolcu vesaire için yollarda ücret tahsil edebilecekti.
10. Şirket, hattın emniyet ve asayişini sağlamak için lazım göreceği zabıt ve askeri görevlendirme yetkisini elde etmek için Bâb-ı Âli ile müzakere yaparak birlikte hareket edecekti.
11. İngiltere Hükûmeti her senenin sonunda doğudaki sömürgelerine asker sevk edebilmek için Bâb-ı Âli ile bir sözleşme imzalayacaktı. Bu askerlerin sevkinden alınacak ücret Osmanlı Devleti’nin kendi askeri için belirlenen miktarı geçmeyecek ve bu şartlar iki devlet arasında imzalanacak sözleşme ile belirlenecekti.

²¹ Serkan Demirbaş, “İngiltere’nin Hindistan Politikaları ve Bu Rotalardan Biri Olan Fırat Nehri Projesi’nin Mehmet Ali Paşa Sorunu Konteksinde Gösterdiği Gelişim”, *Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller*, Ed. Şakir Batmaz, Özen Tok, C. 1, Not Yayınları, Kayseri 2015, s. 811.

²² Suavi Aydın, “Türkiye’nin Demiryolu Serüvenine Muhtasar Bir Bakış”, *Kebikeç*, S. 11, 2001, s. 50.

²³ BOA Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı, (BOA. A.} MKT. NZD.), 454/50-1, 8 Ekim 1862 (1279.R.13).

²⁴ BOA Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, (BOA. HR. TO.), 453/42-4, 15 Mayıs 1870 (1287.S.13).

12. İngiltere'nin doğudaki sömürgeleri ile karşılıklı gidip gelecek posta çantalarının nakli hakkında özel bir sözleşme imzalanacaktı.

13. Usulüne göre basılacak olan imtiyaz şartları 99 sene geçerli olacaktı.²⁵

Yukarıda belirtilen maddelerden anlaşıldığı kadarıyla Fırat Demiryolu'nun yapımı için verilen imtiyaz ile şirkete birtakım hak ve ayrıcalıklar verilmiştir. Burada bazı hususlar dikkat çekmektedir. Özellikle 6. maddede belirtilen demiryolu arazisinin çevresindeki madenler ve ormanların şirket tarafından yönetilmesine izin verilmesi konusu burada önem taşımaktadır. Bu madde ile Osmanlı Devleti'nin, şirketin ihtiyacı olan ve demiryolu yapımında kullanılacak malzemelerin hem kolay hem de ucuz bir şekilde teminini sağlamak istediği görülmektedir. Demiryolu şirketi inşaat sırasında kullanacağı makineleri ve tamir işleri için gereken bütün malzemeleri gümrük vergisine tâbi olmadan ithal edebilecekti. Buradan da anlaşıldığı kadarıyla bu tür malzemeler henüz Osmanlı Devleti sınırları içinde üretilmemekteydi yahut bu tür malzemelerin üretimi yeterli değildi. Ayrıca yine sözleşme maddelerinde de yer alan demiryolunun güvenliği meselesi de Bâb-ı Âli tarafından görevlendirilecek askerler ve memurlar tarafından sağlanacaktı. Zira demiryolu hattı Osmanlı sınırlarından geçmekteydi. Fakat burada 10. maddede de belirtildiği gibi şirket demiryolu güvenliğini sağlamak konusunda yetki alabilmek için Osmanlı Devleti ile müzakerelerde bulunmuştur. Ama sözleşme maddelerinden anlaşıldığı kadarıyla şirkete bu konuda bir yetki verilmemiştir. İngiltere'nin bölge üzerindeki sömürgeci planları çerçevesinde demiryolunu kendi müstemlekelerine asker sevk etmekte de kullanabilmesi için ayrı bir sözleşmenin yapılacağı konusu maddelere eklenmiştir.

Bahsi geçen imtiyaz sözleşmesi ve bu konudaki teminatlar aynı zamanda basında da yer almıştır. Fırat Vadisi Demiryolu imtiyaz sözleşmesinin maddeleri ve hattın geçeceği varsayılan güzergâha dair kilometre başına verilecek teminat akçesinin miktarı konusunda İngiltere Hükûmeti'nin bilgisinin olup olmadığı konusu Hariciye müsteşarına sorulmuştur. Müsteşar Lord Cranborne şu şekilde cevap vermiştir. "Basında bu işe dair görülen haberler henüz resmen onaylanmamışsa da işin aslı iki taraf arasında sağlanan anlaşma konusunda şüpheye sebep yok gibi görünüyor. Ajans telgrafhanesinin anlaşma hükümleri hakkında rivayet ettiği genel haberler bildiklerimizle uyumaktadır. Bunun yanı sıra kilometre teminat akçesi için kullanılacak para konusu henüz bir karara bağlanmamıştır".²⁶

6.1. Fırat Vadisi Demiryolu'nun Trablusşam – Fırat Hattı İmtiyazı (1891)

17 Ağustos 1891 tarihli bir belgeye göre Trablusşam İskelesi'nden başlayarak Hama ve Halep yoluyla Fırat'a kadar inşa edilecek demiryolu hattının imtiyazı Ferit Bey'e verilecekti. Demiryolu hattının geçeceği araziden elde edilecek ürünlerin nakil ücretini karşılamakla yükümlü olan halk, bu hat sayesinde gelirlerini arttıracak ve nakil işlerini kolaylaştıracaktı. Bu sebeplerden dolayı bölge halkı yapılacak demiryolunun imtiyaz işlemlerinin hızlı bir şekilde yapılmasını talep etmiştir.²⁷

6.2. Fırat Vadisi Demiryolu'nun İzmit – Eskişehir / Süveydiye – Fırat Hattı İmtiyazı (1892)

Birisi İzmit ile Eskişehir ve diğeri Süveydiye ile Fırat arasında olmak üzere iki demiryolu hattının inşa ve işletmesiyle ilgili olarak M. M. Andrew, Hermann Bamberg, Marquis de Beaumont ve Walpole M. P. adına mezkûr M. M. Andrew'in oğlu Edward Lebey ile imzalanan imtiyaz şartnamesi genel itibarıyla şu şekildedir:

1. Osmanlı Hükûmeti tarafından M. M. Andrew, Hermann Bamberg, Marquis de Beaumont ve Walpole M. P. adına M. M. Andrew'in oğlu Edward Lebey adlı kişiler tarafından kurulacak olan şirkete birisi İzmit-Eskişehir diğeri de Süveydiye-Fırat arasında olmak üzere iki demiryolu hattının imtiyazı verilmişti. Bu hattın haritası bahsi geçen şirket tarafından Osmanlı Hükûmeti'ne teslim edilecekti. Hattın imtiyaz hakkını alan şirketin bahsi geçen bölgelerdeki demiryollarını işletmeye başladığı tarihten itibaren beş yıl içinde İzmit-Eskişehir hattını Fırat Nehri'nde biten ikinci demiryolu hattına, ikinci hattı da Bağdat veya Basra'ya kadar uzatmaya yetkisi olacaktı.

2. Bahsi geçen kişilere özel olarak verilen imtiyazlar, bu hatların tamamlanma tarihinden itibaren 50 yıl süreyle verilmişti. Ayrıca bu demiryolları Osmanlı Devleti'nin mülkü olacaktı. Osmanlı Hükûmeti, bu süresi içinde şirkete başka hatların inşası için de imtiyaz verebileceği gibi kendisi de bu demiryollarını yapmaya yetkili olacaktı.

3. Bu imtiyaz hükümleri gereğince imza tarihinden itibaren 9 ay içerisinde Mösyö Andrew, Hermann Bamberg, Marquis de Beaumont ve Walpole'un oğlu bir şirket kurmak zorundaydılar. Paris veya Londra'da imzalanacak bir sözleşme ile kurulacak olan şirket, buralardaki Osmanlı elçiliklerine durumu bildirecekti.

²⁵ BOA Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, (BOA. HR. TO.), 253/62-1-3, 1 Temmuz 1878 (1295.B.1).

²⁶ BOA Hariciye Nezareti, Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyesi, (BOA. HR. UHM.), 344/21-2, 21 Ocak 1902 (1319.L.11).

²⁷ BOA Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, (BOA. HR. TO.), 396/24-1, 17 Ağustos 1891 (1309.M.11).

İNGİLTERE’NİN SÖMÜRGEÇİLİK POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE FIRAT VADİSİ DEMİRYOLU PROJESİ

4. Şirketin ödeyeceği teminat akçesi nakit ve hisse tahvilinden oluşan sermayenin %2’sine denkti. Teminat akçesi şirketin kurulması hakkındaki tebligat tarihinden itibaren 3 ay içerisinde ya Londra Sefaretine ya da Dersaadet’e teslim edilecekti. Bu teminat akçesi imtiyaz sahiplerinin isteği üzerine ya bankadan, ya %5 faizli Düyûn-ı Umumiyye eshamından, ya da Londra ve Paris borsalarında işlem gören esham kullanılarak ödenecekti.

5. Şirket demiryolunun yapımında kullanılacak olan sermaye için, Londra Bankası’na veya Osmanlı Devleti tarafından onay verilecek diğer bir bankaya inşa edilecek her 1000 metre mesafe için %5 faizli Düyûn-ı Umumiyye eshamı olarak 22.400 liralık kefaleti depozito olarak ödeyecekti. Bu eshamın Düyûn-ı Umumiyye gelir defterine kaydedilmesi için lazım olan evrak imtiyaz fermanıyla beraber gönderilecekti.

6. Bu esham inşa edilecek demiryolu için kullanılacaktı. Şirket tarafından gönderilecek hisse ve tahviller teminat olarak kabul edilecekti.

7. Şirketin hisseleri ile tahsilat faizi arasındaki farkın ödeme zamanının geçmemesi için gerekli tedbirler alınacaktı. Ayrıca demiryolunun devam ettirilmesi veya eksiklerinin tamamlanması işi bir komisyona verilecekti. Bu komisyon, ticaret erbabından 3 kişi ve şirketten de 3 kişi olmak üzere toplam 6 üyeden oluşacaktı. Bu üyeler kendi aralarında bir hüküm verecekler ve şirketin talebi üzerine de alınan karar ya kabul edilecek ya da bir üst mahkemeye sevk edilecekti.

8. Osmanlı Devleti tarafından belirlenen teminat maddesi hükümleri, depozito akçesinin ödenmesi sırasında şirketin belirleyeceği bir tarihi takiben 3 yılın bitiminden sonra geçerli olacaktı. Hisse senetleri ile tahvillerinin faiz ödemeleri sadece şirkete ait olacaktı. Bu 3 sene içerisinde teminat ve depozito olan eshamın taksit kuponları tamamen Osmanlı Devleti’ne iade edilecekti.

9. Sözleşme gereğince teminat olarak belirlenen depozito, %5 faizli Düyûn-ı Umumiyye eshamının taksit kuponlarının bahsi geçen 3 sene içerisinde ödenmesinden sonra iade edilecekti. Şirketin hasılat, tahsilat ve hisse senetleri faizinden dolayı meydana gelecek eksikliklerin tamamlanması için kullanılacak kuponlar da Osmanlı Devleti’ne verilecekti.

10. Şirket, hisse senetlerinin bedellerinin ödeme vaktini belirlemek ve mali yönetimine ait her türlü konuyu belirlemede serbestti.

11. Şirket tarafından ödenecek olan tahsilatı Osmanlı Devleti’nin tayin ettiği özel bir memur aracılığıyla tahsil edecekti. Bu tutar da emval sandıklarına teminat akçesi adıyla kabul edilecekti.

12. Şirket imalata başlayacağı tarihten itibaren 3 yıl içerisinde adı geçen iki demiryolunu inşa etmeyi taahhüt etmişti. Bu demiryollarının daha ileriye gidip gitmemesi ise Osmanlı Devleti tarafından belirlenecekti. İmalat 2 yıldan fazla bir süre ertelenirse Osmanlı Hükûmeti şirketi ihtar ettikten sonra teminat akçesine el koyma hakkına sahipti.

13. İki demiryolunun geçeceği araziye Osmanlı Devleti şirkete vermeyi taahhüt etmişti. Her iki yol için de talep edilen emlak ve arazinin istimlak edilmesi devlet tarafından oldukça özenli bir şekilde yapılacak ve bunlar için ödenecek bedel de kendisine ait olacaktı. Demiryollarının geçeceği bölgelerin korunması için gereken tedbirler Osmanlı Devleti tarafından alınacaktı.

14. Bu demiryolları için Ergani madenlerinden yararlanılacağından dolayı, bu madenlerin işletmesi özel şartlarla şirkete verilecekti.

15. Şirketin merkezi İstanbul’da olup Londra’da da bir şubesi bulunacaktı. Ayrıca şirket Osmanlı Devleti’nin kanun ve yönetmeliklerine bağlı kalacaktı.

16. Bu imtiyaz şartları bir ferman ile ilan edilecekti.²⁸

7. Fırat Vadisi Demiryolu Projesi’nin Sözleşmesi (1857)

Fırat vadisinde yapımı düşünülen demiryolu hattı birden fazla bölgeden geçecek şekilde bölümlere ayrılmış ve her bir kısım için ayrı ayrı imtiyaz şartları belirlenerek sözleşmeler yapılmıştır. Bu sözleşmelerden birisi Süveydiye (Samandağ) sahilinden başlayarak Halep üzerinden Caber Kalesi’ne kadar uzatılması düşünülen yola aittir. Bu yolun aşağıda sözleşme metninden de anlaşılacağı üzere iki kısma ayrılarak yapılması planlanmıştır.

Süveydiye (Samandağ) sahilinden Halep civarına ve oradan da Caber Kalesi’ne kadar yapılacak iki kısım demiryolunun 19 Ocak 1857 tarihli sözleşme metninde genel olarak şu maddeler yer almaktadır:

1. Demiryolu şirketi, hem bu sözleşme maddelerinde yer alan hükümlere hem de Osmanlı Devleti’nin kanunlarına uyacaktır.

²⁸ BOA Sadaret, Mukavelenamel, (BOA. A.) DVN. MKL.), 88/34-1-7, 25 Temmuz 1892 (1309.Z.29).

2. Süveydiye yolu yakınında bulunan Akdeniz sahilindeki Caber Kalesi'ne, oradan da Bağdat ve İran sınırına kadar gidecek olan yol tahminen 6.000.000 liraya mâl olacaktı. Osmanlı Devleti bu demiryolunun Caber Kalesi'ne kadar yapılmasını uygun bulmuştu. Buranın masrafı ise 1.400.000 lira tutacağından verilen fermanın tarihinden itibaren 99 yıllık bir imtiyaz süresi ile demiryolu inşa edilecekti. Bu 1.400.000 liralık inşaat masrafının senelik %6 hesabıyla temettü dahi temin edilmişti. Caber Kalesi'nden Bağdat'a ve oradan da İran sınırına kadar uzatılması düşünülen yol Osmanlı Devleti tarafından lüzum görüldüğü takdirde yine bu şirket ile müzakere edilerek yaptırılacaktı. Eğer bahsi geçen yolun İran sınırına kadar uzatılması uygun bulunmazsa 1.400.000 liralık inşaat masrafının şirkete ödenmesiyle bu demiryolu hattının Osmanlı Devleti tarafından satın alınması kararlaştırılmıştı.

3. Demiryolu inşa edilecek bu güzergâh Akdeniz sahilinde bulunan meydandan Halep civarına kadar birinci ve Halep'ten Caber Kalesi'ne kadar olan kısım ise ikinci bölge olarak belirlenmişti. Birinci kısmın inşaat masrafı 900.000, ikinci kısmınki ise 500.000 olmak üzere toplamda 1.400.000 liradır. Caber Kalesine kadarki demiryolunun, şubelerinin ve müştemilatının yapılması için sermaye ayrılmış, ayrıca bu demiryolunun inşası 1.400.000 liradan ne kadar az masrafla yapılırsa Osmanlı Devleti tarafından temin edilen temettü ona göre hesaplanacak ve ödenecekti. Demiryolunun Caber Kalesi'ne kadar uzatılması planlanmış ve parça parça yapılıp işlemeye başlayan bölgelerde kâr elde edileceğinden hem şirket hem de Osmanlı Devleti memurları tarafından iki defter tutulup bunların masrafları tespit edilecekti. Demiryolunun tamamlanması ile Akdeniz sahilinden Caber'e kadar işlemeye başladığı zaman, tutulan defterlerin hesabı yapılarak belirlenen %6 oranındaki temettü kefaleti muhasebe tarihinden itibaren geçerli olacaktı. Demiryolunun herhangi bir senede elde ettiği hasılat 1.400.000 liralık sermayenin %7'sini geçerse bunun yarısı Osmanlı Devleti'ne, diğer yarısı da şirkete aitti ve Osmanlı Devleti'nin payı olan kısım nakdi olarak ödenecekti.

4. Bu sözleşme maddelerinin uygulanmasına bir kefalet olmak üzere yapılacak yol için belirlenen 1.400.000 lira sermaye üzerine şirkete %2, Osmanlı hazinesine ise 28.000 lira ödenecekti. Bu miktarın kefalet akçesi Osmanlı istikraz tahvili ve faizi şirkete ait olmak üzere Londra Sefareti'ne teslim edilecekti. Demiryolu Caber'e kadar tamamlanıp işletilmeye bağlandığı zaman kefalet akçesi şirkete iade edilecekti.

5. Birinci kısım için, demiryolu fermanının tarihinden itibaren bir sene başlangıç süresi ve beş sene de inşa süresi verilmişti. Başlangıç süresi içinde yol inşaatı başlamazsa 28.000 lira olan kefalet akçesi Osmanlı Devleti'nde kalacaktı. İnşa süresi içinde her ne sebeple olursa olsun demiryolunun birinci kısmı tamamlanmazsa hem kefalet akçesi hem de yapılan yoldan artan malzemeler Osmanlı Devleti'nde kalacaktı. İkinci kısım için ise birinci kısmın bitiş tarihinden itibaren 6 ay başlangıç süresi ve 3 buçuk yıl da inşa süresi verilmişti. Yine bu kısmın da başlangıç süresi içinde yapımına başlamaz ve tamamlanmazsa hem kefalet akçesi hem de ikinci kısımda yapılan yoldan artan malzeme Osmanlı Devleti'ne ait olacaktı.

6. Demiryolu hattının her tarafından itibaren 40 mil (64,37376 km) mesafe içinde bulunan Kilis, Halep ve Adana gibi ticaretle uğraşan bölgelere şube yolları inşa etmek için şirkete yetki verilmişti. Şirket tarafından inşa edilecek demir, şose ve odun yollarının geçeceği arazi, Osmanlı Devleti veya bölge halkı tarafından karşılandığı için hiçbir şekilde mürur vergisi tahsil edilmeyecekti. Fakat bu yolların geçeceği arazi şirket tarafından akçe ile satın alındığı takdirde Osmanlı Devleti tarafından belirlenecek orta ölçekli bir vergi tahsil edilecek ve bunlar asıl demiryolu imtiyazı içinde yer alacaktı. Şirket demir, şose ve odun yollarını tarif eden haritayı da Osmanlı Devleti'ne sunacaktı.

7. Demiryolunun geçeceği bölgeler için kullanılacak yerler mirî araziydi. Fakat Osmanlı Devleti tarafından şirkete verilecek mirî arazi dışında kalan yerlerde ise genel menfaatler için satın alınması lazım olan emlak hakkında yapılan düzenleme gereğince emlak ve arazinin üzerinde bulunan bina ve ağaç gibi şeylerin tahmini değeri şirket tarafından ödenecek ve satın alınacaktı. Bu demiryolunun gerek inşası sırasında gerekse de sonradan demiryoluna eklenecek müştemilat inşası için lazım olan arazide de bu kural uygulanacaktı. Bu yolun haritası yapıldıktan sonra Osmanlı Devleti tarafından bir memur gönderilerek yolun geçeceği araziden, tasarrufu Osmanlı Devleti'nde olan kısımları vermek için bir komisyon kurulacaktı. Bu komisyonda şirkette kendi menfaatlerini korumak için bir memur görevlendirecek ve alınacak karar eyalet valisi tarafından hızlı bir şekilde uygulanacaktı.

8. Demiryolu hattı tarafından her üç mili bir saat olan toplam 30 mil (48,28032 km) mesafe yani 70.400 zira'-i Osmani (arşın) içinde bulunan mirî ormanlardan ve taş madenlerinden sadece asıl yol ve eklerinin inşasında kullanılacak taş ve keresteyi şirketin kendi imkânlarıyla karşılaması gerekmektedir. Şirket gerek kereste kesiminde gerekse de taş çıkarılmasında yönetmeliklere uymak zorundaydı. Şirket, eğer bölge halkın kontrolünde olan ormanları ve taş madenlerini kullanmak isterse ahalinin rızasını alacaktı.

9. Şirket, birinci ve ikinci kısımda yapılacak olan esas yolların açıklamalı haritalarını başlangıç süresi veya mümkün olursa daha kısa bir süre içinde, yapılacak şube yollarının haritalarını da inşaata

İNGİLTERE’NİN SÖMÜRGEÇİLİK POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE FIRAT VADİSİ DEMİRYOLU PROJESİ

başlamadan önce Osmanlı Devleti’ne teslim edecekti. Aksi takdirde yol yapımına başlayamayacaktı. Yolların keşif defteri sözleşme tarihinden itibaren bir yıl içinde Osmanlı Devleti’ne sunulacaktı.

10. Şirket kendi yönetmeliğini bu mukavelenin imza tarihinden itibaren 6 ay içinde düzenleyerek Osmanlı Devleti’ne sunacaktı. Demiryolu müdürleri, işçi ve memurlarının tayinlerine Osmanlı Devleti hiçbir şekilde karışmayacaktır. Şirket çalışanları Osmanlı Devleti’nin kanunlarına bağlı kalacaktır.

11. Şirket demiryolunun gerek inşasına gerekse de özel idaresine bağlı yönetmelikleri ve bunların açıklamasını hazırlayacaktır. Bu yönetmelikler demiryolunun açılışından bir sene önce Osmanlı Devleti’ne sunulacaktır.

12. Şirketin bütün yönetmelikleri, yolun işletilmeye başlamasından bir yıl önce Osmanlı Devleti’ne sunulacak, fakat ruhsat alınmadıkça bu yönetmelikler geçersiz olacaktır.

13. Demiryolunun binaları iki hat boyunca düzenlenecek, fakat birisinin yapılmasından sonra ikincisine lüzum görülürse yapılacaktır.

14. Şirket gerek demiryolunun gerekse de demir şubelerinin birleştirilmesi sırasında telgraf teli inşa edebilecek ama bu telgraf hattı sadece demiryoluna özel olan haberleşmeyi sağlayacaktır. Bu telgraf hattının genel olarak işletilmesi konusu Osmanlı Devleti tarafından ruhsat verilmesine bağlanmıştır.

15. Demiryolu için inşa edilecek binalar Osmanlı Devleti’nin görevlendirdiği bir ya da iki memur tarafından denetlenecekti. Bu memurlar yolun tamamlanması ve işletilmesi için yönetmelikler gereğince lazım olan bütün yapıların eksiksiz bir şekilde yerine getirilip getirilmediğini de denetleyeceklerdi. Bu memurların maaş ve masrafları Osmanlı Devleti’nce değil şirket tarafından karşılanacaktı. Şirket yolun her iki tarafına çit, duvar ve parmaklık yaparak yolu muhafaza edecekti.

16. Şirket imtiyaz süresi içinde Avrupa’da demiryolları ile ilgili yapılan düzenlemelerden faydalı olanları bahsi geçen demiryolu için de uygulayacaktır.

17. Osmanlı Devleti, demiryolunun başlangıç ve bitiş yerlerindeki bölgelerde gerekli olan ve şirket tarafından kullanılacak eşyaları kontrol ederek gümrük vergisi almak için memurlar görevlendirecekti. Şirket bu gümrük memurları için gereken bütün malzemeleri tedarik ederek masraflarını karşılayacaktır. Buradaki esas konu şirket tarafından kullanılacak eşyaların ticari amaç taşıyıp taşınamaması meselesidir. Yani söz konusu eşyalar ticari ise bunlardan gümrük vergisinin alınması planlanmıştır.

18. Demiryolunun düzenlenmesi için taşradan gelecek olan alet edevattan gümrük vergisi alınmayacaktı. Fakat yolun ticaret için kullanılmaya başlanmasından sonra bu malzemeler için gümrük vergisi alınacaktı.

19. Şirket, yol üzerinde tasarruf edeceği bütün bina ve müstemilatı yıkmayacaktır.

20. Demiryolunu su üzerinden geçirmek için köprü ve kemerler yapılacaktır. Fakat bu yöntem sadece yolun başka bir yerden geçirilemediği durumlar için geçerli olacaktır.

21. Şirket, Osmanlı Devleti’nin onayını almadığı sürece demiryolunu bu mukavelede belirtilen sınırların dışına uzatamayacaktır.

22. Şirket, Osmanlı Devleti’nin resmi yazışmalarını hem demiryolu hem de telgraf ile nakledecekti. Bu yazışmaların ücretini devlet postanesinden tahsil edecek ve bu ücretin miktarı da karışık bir komisyon tarafından belirlenecekti. Bu demiryolu kullanılarak nakledilecek askerler için belirlenen tarife normal ücretin yarısı, harp malzemeleri için ise üçüncü sınıf olarak kabul edilen eşyadan alınan ücret kadardı.

23. Demiryolunun ve şubelerinin inşası için lazım olan sermayeyi bulmak amacıyla şirket hisse açabilecekti. Fakat şirket açılan bu hisseleri ilk olarak Osmanlı Devleti için saklamayı taahhüt etmişti.

24. Demiryolunun ve şubelerinin inşaatında harcanan meblağın doğru bir şekilde tespit edilebilmesi için belli kurallar koyulacaktı. Hem demiryoluna hem de diğer yapılara ne kadar harcadığını gösteren bir adet imzalı defteri şirket Osmanlı Devleti’ne verecek ve bu defter saklanacaktı. Demiryolunu işletmek için yapılan senelik harcama ve elde edilen kârın ne kadar olduğu da tespit edilecekti.

25. Osmanlı Devleti ve şirket arasında karşılıklı olarak meydana gelecek münakaşada bir hakem tayin edilecek ve karışık komisyon aracılığıyla bir araştırma yapılacaktı. Bu komisyonun kararı kesin olduğundan başka bir hakeme başvurulmayacaktı. Komisyon ayrıca izin, ruhsat ve memurların görevlendirilmesini Osmanlı Devleti’nin onayına sunacaktı.

26. Demiryolunun gerek inşasında gerekse de işletilmesi sırasında yolun ve müstemilatın emniyeti Osmanlı Devleti tarafından sağlanacaktı.

27. İmtiyaz süresinin sonunda Osmanlı Devleti demiryolunun bütün arazi ve binalarını kendi tasarrufuna alacaktı. Bu yolun tamir, idare ve işletilmesi sırasında gereken ve yol üzerinde bulunan fabrika makineleri ile bunlarla alakalı alet edevat bir komisyon tarafından belirlenecek ve satın alınacaktı.

28. Demiryolu, Caber Kalesi'ne kadar uzatıldığı zaman Osmanlı Devleti burası için de ayrı bir şirket kurducak veya yine bu kumpanya ile yapılacak görüşmelerle bir vapur şirketi kurulması için ruhsat verecekti.

29. Bahsi geçen demiryolunun başlangıç kısmında bir liman yapılması gerektiğinden, yapılması düşünülen bu liman Asi Nehri'nin Akdeniz'e döküldüğü sol tarafta tahminen 2 mil (3,218688 km) mesafede yapılacaktı.

30. Şirket yapılmasına izin verilen demiryolunu ve şubelerini, masrafları kendisine ait olacak şekilde inşa etmeye mecburdu. Şirket bu mukavelede belirlenen süre içinde yolun inşasını bitirip işletileceğini taahhüt eder.²⁹

Osmanlı Devleti ile demiryolu şirketi arasında imzalanan yukarıdaki sözleşme maddelerinin her iki taraf için de dikkat çekici noktaları mevcuttur. Buna göre demiryolu hattı ile ilgili maddi konuların saptanması ve demiryolu hattı güzergâhının belirlenmesi konusunun önem taşıdığı görülmektedir. Demiryolu güzergâhı haritalarının şirket tarafından inşaat başlamadan önce Osmanlı Devleti'ne teslim edileceği maddesine göre, coğrafi olarak tespit işleminin sağlıklı bir şekilde yapılmasını sağlamak için Osmanlı Devleti'nin böyle bir talepte bulunduğu anlaşılmaktadır. Şirketin demiryolu yönetimi ile ilgili kendi yönetmeliğini hazırlaması ve yine bu yönetmeliğin Osmanlı Devleti'ne sunulması da dikkat çekici bir diğer unsurdur. Ayrıca şirketin Osmanlı Devleti'nden ruhsat alması gerektiği, aksi takdirde bu yönetmeliklerin geçersiz olacağı da hükme bağlanmıştır. Demiryolu şirketinin özel haberleşmesi için telgraf hattı inşa etme hakkı bulunmakla beraber bu hattın genel olarak kullanılabilmesi Osmanlı Devleti'nden ruhsat alması koşuluna bağlanmıştır. Burada devletin haberleşme kanallarını kontrol altında tutarak herhangi bir olumsuz durumda şirketin telgraflara müdahale etmesine engel olmak istediği görülmektedir. Demiryolu hattında inşa edilecek binaların Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen memurlar aracılığıyla denetlenecek olması da önemli bir noktadır. Şirketten, Avrupa'da yapılan demiryolları ile ilgili gelişmeleri takip ederek hem teknolojik hem de hukuki düzenlemelerden faydalı olanları bu demiryolu için de uygulaması istenmiştir. Çünkü XIX. yüzyılda demiryolu ile ilgili bu tür gelişmelerde Avrupa öncü rol oynamaktaydı. Bu suretle Osmanlı Devleti'nin demiryolu inşası konusunda bir anlamda teknoloji transferi gerçekleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Osmanlı Devleti demiryolu ile taşınacak ticari mallardan gümrük vergisi almak için de memurlar görevlendirecekti. Burada devletin amacı şirketin taşıdığı malları kontrol ederek, ticari olanlardan elde edeceği kârı vergilendirmek istemesiydi. Şirket tarafından yolun başka bir yerden geçirilemediği durumlarda akarsu ve göller üzerine su kemerleri ve köprüler yapılması planlanmıştı. Şirket demiryolu inşası sürecinde gereken sermayeyi elde edebilmek için hisse satışına çıkabilecekti. Fakat şirket bu hisseleri ilk olarak Osmanlı Devleti'nin satın alması için ayıracaktı. Genel olarak demiryolu güvenliğinin Osmanlı Devleti tarafından sağlanması konusu da ayrıca önem taşımaktadır. Belirlenen imtiyaz süresinin sonunda demiryolunun bütün arazi ve binaları Osmanlı Devleti'nin yönetimine geçecekti. Şirket inşa edeceği demiryolunu ve şubelerini, bütün masrafları kendisine ait olacak şekilde yapmaya mecburdu.

Fırat Demiryolu sözleşmesi ile ilgili olarak Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında görüşmeler uzun süre devam etmiş ve bazı maddelerde zaman zaman değişiklikler görülmüştür. Bunlardan bir tanesi on birinci maddede görülmektedir. 23 Ocak 1863 tarihli bir belgede özetle şu bilgiler bulunmaktadır. Buna göre, demiryolunun tamamlanması için Asi Nehri Boğazı'na bir liman inşası gerekliliği belirtilmiştir. Limanın inşa edilmesi amacıyla Devlet-i Aliyye ile şirket arasında bir sözleşmenin imzalanması gündeme gelmiştir. Söz konusu limanı Osmanlı Devleti ya kendi imkânlarıyla ya da şirket devlet adına inşa edecekti.³⁰

7.1. Fırat Vadisi Demiryolu Şam – Birecik Hattı Sözleşmesi (1893 – 1896)

Şam'dan Birecik'e kadar geniş bir demiryolu inşası ve işletilmesine dair 6 Haziran 1893 tarihinde imzalanan sözleşme ile 12 Ekim 1896 tarihli sözleşme maddeleri genel olarak şu şekildedir:

1. 6 Haziran 1893 tarihli sözleşme ile Şam tarafından Fırat üzerinde gidecek Birecik demiryolu için Osmanlı Anonim Şirketi'ne verilen imtiyaz ve 12 Ekim 1896 tarihli sözleşme Birecik hattı şimdilik Rabak'tan Hama'ya kadar inşa edilecekti. Bu demiryolu sözleşmenin belirtilen tarihten itibaren üç sene inşa edilecek ve işletilecekti.

2. Osmanlı Hükümeti tarafından bildirildiği üzere Osmanlı Anonim Şirketi, Hama hattını Konya'dan Bağdat'a kadar inşa edebilecekti. Şirket bu hattı 6 Haziran 1893 tarihli sözleşme ve 12 Ekim 1896 tarihli sözleşme maddelerine uygun olarak inşa edecekti. Osmanlı Hükümeti tarafından yaptırılması için emir

²⁹ BOA Hariciye Nezareti, Londra Sefareti, (BOA. HR. SFR.3.), 31/14-20-23, 19 Ocak 1857 (1273.Ca.23).

³⁰ BOA Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi, (BOA. HR. MKT.) 424 /31-1, 29 Ocak 1863 (1279.Ş.8).

İNGİLTERE’NİN SÖMÜRGEÇİLİK POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE FIRAT VADİSİ DEMİRYOLU PROJESİ

verildiği tarihten itibaren dokuz ay boyunca bölgenin keşif haritaları hazırlanacak ve Nâfia Nezâreti’nin bu haritaları onaylanmasından sonra 100 kilometrelik bir alan bir sene içinde inşa edilerek tamamlanacaktı. Şirket taahhüt ettiği bu işi yerine getirmediği veya ertelediği durumda şartname maddeleri gereğince, Hama hattı için belirlenen 15.000 Frank teminatın 12.500 Frank’ı tenzil edilecekti.

3. Osmanlı Hükûmeti Şam-Birecik hattının Rabak’tan Hama’ya kadar olan kısmının teminat akçesini kilometre başına senelik 15.000 Frank olarak belirlemişti. Ancak Rabak-Hama hattı, Bağdat hattı ile Birecik veya Birecik ile Telke (Telkelah) arasında ve bu civarda veya Birecik’in yirmi kilometre gerisindeki bir yer için teminat akçesi 15.000 Frank olacaktı. Rabak birleşme noktasına kadar uzanan hattın tamamında ise kilometre başına 12.500 Frank indirim yapılacaktı. Birleşme noktasına kadar uzayan hat Hama ile Birecik arasında ve bu civarda veya Birecik’in yirmi kilometre gerisinde bir yer belirlenirse teminat akçesi aşağıdaki gibi hesaplanacaktı.

4. İkinci madde de belirtildiği gibi Osmanlı Hükûmeti tarafından belirlenecek birleşme noktası Birecik’e kadar uzatılmayacaktı. Ayrıca Osmanlı Hükûmeti istemediği takdirde bu hat Hama’dan daha ileriye götürülmeyecekti.

5. Asıl sözleşmenin otuz altıncı maddesinde yer alan hüküm gereği esas hattın denize doğru şubeler inşa etmek için şirkete verilen hak sadece Rabak’tan Hama’ya kadar olan kısmının inşasında geçerli olacağı gibi Osmanlı Hükûmeti’nin teklifi üzerine hattın birleşme noktasına kadar ki kısmının inşasında da geçerli olacaktır.

6. Demiryolunun senelik hasılatı Rabak hattının her kilometresi için teminat olarak belirlenen 15.000 Frank’tan tahsil edilecek ve bu hattın uzatılmasında kullanılacak malzemeler artarsa asıl sözleşmede belirtildiği gibi bunların %25’i yerine %50’si Osmanlı Hükûmeti’ne iade edilecekti.

7. Asıl sözleşmenin on yedinci maddesinde hattın satın alınması için kilometre başına belirlenen 307,5 Osmanlı lirasının asıl teminat miktarı olan 12.500 Frank üzerinden hesap edildiğinden hattın satın alınmasında teminat akçesinin miktarı ne ise onunla 12.500 Frank arasındaki fark, 307,5 Osmanlı lirasına eklenecekti. Osmanlı Hükûmeti, asıl sözleşmede belirtildiği gibi her zaman adı geçen hattın satın alınması hakkını muhafaza eder.

8. 12 Ekim 1896 tarihli sözleşmenin ikinci maddesi gereğince inşaatın ertelenmesinden dolayı Osmanlı Hükûmeti tarafından beş sene için şirkete verilmesi kararlaştırılan 33.000 liranın 1900 senesinde tamamı, 1901 yılında ise bu miktarın yarısı ödenecekti. Şirket Temmuz 1901 tarihinden önce Rabak-Hama hattının ne kadarının inşasına başlarsa sadece o kısmın teminatı şirkete verilecek ve bu meblağ toplam tutardan düşülecekti.

9. 6 Haziran 1893 tarihli sözleşme ile 12 Ekim 1896 tarihli sözleşmelerin işbu mukavelede belirtilmeyen hükümleri de geçerliydi.

10. Şirket-i Osmaniye merkezini Bursa’dan İstanbul’a nakledecek ve “Şam-Hama Demiryolu ve Temdidi Şirket-i Osmaniyesi” adını alacaktı.³¹

7.2. Fırat Vadisi Demiryolu ve Kefalet Akçesi

Fırat demiryolunun inşası sırasında herhangi bir sıkıntının çıkmasına engel olmak ve yolun sorunsuz bir şekilde devam etmesini sağlamak için Osmanlı Devleti şirketten sözleşme ile belirlenen oranda kefalet akçesi talep etmiştir. Bazı durumlarda bu kefalet akçelerinin ödenmesinde gecikmeler olduğu ve şirket tarafından ek süre talep edildiği de belgelere yansımıştır. Örneğin 3 Şubat 1856 tarihinde gönderilen bir dilekçe ile Fırat Demiryolu Şirketi Müdürü Mösyö Endro şirketin ödeyeceği 28.000 liralık kefalet akçesi için Bâb-ı Âli’den süre istemektedir. Fırat Demiryolu Şirketi’nin Osmanlı Devleti’ne ödeyeceği %2’lik kefalet akçesinin ödenmesine dair yapılan müzakerede, şirketin nakdi durumu elvermediğinden dolayı zikredilen tutarın henüz tahsil edilemediği anlaşılmıştır. Şirket müdürü ile yapılan müzakerede ifade edildiği gibi bu kefalet akçesinin ödenmesi için biraz kolaylık sağlanarak müddet istenildiği belirtilmektedir. Yapılan müzakerenin sonucunda şirketin isteği kabul edilerek kefalet akçesinin ödenmesi için üç ay ek süre tanınmıştır. Fakat verilen bu ek sürenin karşılığında Osmanlı Devleti kendi yaptığı masrafların da şirket tarafından karşılanmasını istemiştir.³²

8. Fırat Vadisi’nde İngiliz – Rus Nüfuz Mücadelesi

Londra’daki ticaret odalarının yaygın aracı olan bir gazete, Rus şirketlerinden birinin Hazar Denizi’nden Basra Körfezi’ne uzanacak olan demiryolu için İran Devleti’nden imtiyaz elde etmiş olduğunu belirtmiştir.

³¹ BOA Yıldız, Başkitabet Dairesi Maruzatı, (BOA. Y.. PRK. BŞK.), 62/13-2-3, 24 Mayıs 1900 (1318.M.24).

³² BOA Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, (BOA. HR. TO.), 52/123-1-3, 30 Mart 1857 (1273.Ş.4); BOA Hariciye Nezareti, İdare, (BOA. HR. İD.), 1173/34-4-5, 30 Mart 1857 (1273.Ş.4).

Rusya'nın mevcut demiryolu ağlarına bahsi geçen hattı da ilave ettiği takdirde İran'ı tamamen hüküm ve nüfuzu altına almış olacağından Doğu'daki bütün bölgelerde İngiltere'nin faaliyetlerini tehdit edeceği görülüyor. Aslında söz konusu olan Rus ve Acem hattı tahminen ticari bölgede olacağından, güneyden zaten tehdit edilen Rusya'nın adı geçen hat vasıtası ile güneydoğu tarafından de tehdit edileceği aşikârdır. İngiltere'nin Hindistan'a göndereceği asker ve mühimmat yüklü gemiler için Rusya'nın Hindistan denizlerinde gezdirebileceği karakol gemileri ile tehdit oluşturacağı anlaşılmaktadır. Eğer böyle olursa İngiltere'nin Hindistan'daki durumunun oldukça vahim bir hal alacağına açık olduğu görülmektedir. Mademki Rusya bahsi geçen hattı tam anlamıyla kontrol altına almıştır, İngilizlerin de buna karşılık olarak hemen Fırat Vadisi Demiryolu hattının inşasına başlaması gerektiği 1 Haziran 1883 tarihli bir belgeye yansımıştır.³³

Fırat bölgesinde bir demiryolu yapımı fikrine mali açıdan olumsuz bakan dönemin İngiltere başbakanı Lord Palmerston'dur. Fakat onun muhalifleri, Rusya'nın Erivan-Kars hattından Fırat ve Basra'ya kadar uzanarak bölgedeki nüfuzunu arttırmasını engellemek için bu projeye destek verdiler. Başta Chesney olmak üzere bazı Lordlar Kamarası üyeleri bu projenin destekçileri arasında yer almaktadır. Bu doğrultuda Fırat Vadisi Demiryolu Şirketi (Euphrates Valley Railway Company) kurularak başına da Lordlar Kamarası üyesi William Patrick getirildi. İngiltere'nin bölgedeki ekonomik ve siyasi çıkarları göz önünde bulundurularak Parlamento'ya ve kamuoyuna sunulmak üzere hazırlanan bir raporda Osmanlı padişahının hem halife, hem de sultan olarak bölgedeki etkisi incelenmiştir. Böyle bir girişime karşılık bölge halkının nasıl tepki vereceği ve bu tepkinin kontrol edilmesi için İslam halifesi kimliğinin kullanılabilmesi düşünülmüştür. Fakat ileri sürülen bütün bu iddialara karşın başbakanı ikna etmek mümkün olmamakla birlikte proje fikri XX. yüzyıla kadar İngiltere'nin gündemini işgal etmiştir.³⁴

Rusya ve İngiltere arasında meydana gelen nüfuz mücadelesi Orta Doğu'daki Fırat ve Dicle gibi nehirler üzerinde kontrolü sağlama konusunda da kendini gösterdi. Çünkü Ruslar içinde buldukları sıkıntılı dönemde bile İngiltere'nin bölgedeki çıkarları karşılarında yer aldılar. Ayrıca Rusların Osmanlı Devleti'nde İngilizler aleyhine yürütmeye çalıştıkları politikalar da bir netice vermemiştir. Bu bağlamda Ruslar, İngilizlerin nehirler ve denizler üzerinden Hindistan'a ulaşmaya yönelik faaliyetlerini engellemeye çalışmışlardır.³⁵

9. Fırat Vadisi Demiryolu Projesi'nin Hayata Geçmemesinin Nedenleri

Osmanlı Devleti ve İngiltere'nin bütün teşebbüslerine rağmen Fırat Vadisi Demiryolu Projesi bazı nedenlerden ötürü hayata geçmemiştir. Bu nedenlere Osmanlı Devleti açısından bakıldığında, Fırat Vadisi Demiryolu Şirketi kurulmuş olmasına rağmen, demiryolunun inşası hususundaki sözleşmede yer alan hükümlerin belirtilen süre içinde yerine getirilmemesi önemli bir noktadır. Bu konu 1857 senesinde Londra maslahatgüzarı tarafından gönderilen bir yazı ile belirtilmiştir. Ayrıca Fırat Demiryolu'nun inşası için verilen sürenin de fazlasıyla aşıldığı tespit edilmiştir. Bu durum bir yazı ile 30 Mart 1859 günü Londra Sefereti'nden Hariciye Nezareti'ne bildirilmiş ve yüklenicilerin imtiyaz hakları iptal edilmiştir. Bu durumun kendilerine haber verilip verilmediğinin bildirilmesi 18 Nisan 1859 tarihli bir yazıyla istenmiştir.³⁶

Fırat Vadisi Demiryolu Projesi'nin hayata geçirilememesinin başka nedenleri de bulunmaktadır.³⁷ Fırat Vadisi Demiryolu Projesi'ne, ekonomik nedenlerle Wilhelm Pressei'nin tasarladığı Trans-Taurian/Toroslar Ağı içerisinde yer verilmemiştir. Tünel açmanın maliyetli oluşu bu nedenler arasında sayılabilir. Coğrafi olarak kıyı malzemesinin neredeyse tamamının kilden oluşması, vadinin büyük bir çoğunluğunun sel seviyesinin altında kalması ve bazı bölümlerde sayısız nehir eğrisini takip etme zorunluluğunun bulunması bu projenin uygulanmasını engelleyen unsurlar arasındadır. Bu gibi nedenlerden dolayı Fırat Vadisi Demiryolu Projesi'nin 1870'lerde Trans-Taurian/Toroslar Ağı'ndan tamamen çıkarıldığı görülmektedir. Çünkü Trablusşam'dan Bağdat'a kadar olan hattın 1087 kilometre boyunca hem ıssız hem de önemsiz bir güzergâhtan geçmesi

³³ BOA Yıldız, Tahrirat-i Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği, (BOA. Y. PRK. TKM.), 6/25-1, 1 Haziran 1883 (1300.B.25).

³⁴ Zafer Yıldırım, "XIX. Yüzyılda Dicle-Fırat Üzerinde Siyaset: Osmanlı-İngiltere Nüfuz Mücadelesi", *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 20, S. 4, 2020, s. 913.

³⁵ Sungur Doğançay, agm, s. 46.

³⁶ BOA Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, (BOA. HR. TO.), 53/69-1, 18 Nisan 1859 (1275.N.15); BOA Sadaret, Mukavelenameler, (BOA. A.} DVN. MKL.) 2/12-3-5, 9 Haziran 1859 (1275.Za.8).

³⁷ Örneğin Osmanlı Devleti 1872 yılında, Asya'da demiryolları oluşturmak amacıyla birtakım düşünceler ortaya koymuştur. Bu projelerden sadece bir tanesi hayata geçmiş, diğerleri ise proje aşamasında kalmıştır. Söz konusu projelerin önemi zamanla daha da artmıştır. Mühendis Wilhelm Pressei'nin teknik olarak yönetimini üstlendiği bir heyet 1872 ve 1873 yıllarında, Akdeniz ile Basra Körfezi'nin bir demiryolu hattı ile bağlanması fikrini benimsemiştir. Bu amaçla Trans-Taurian/Toroslar Ağı tasarlanmıştır. Fırat Vadisi Demiryolu Projesi'nin bu demiryolu ağı içerisinde yer almadığı görülmektedir. Tasarlanan bu demiryolu ağı Suriye ve Mezopotamya ana hatlarından oluşacak olup bu ana hatlara bağlı diğer hatlar şu şekildedir; Suriye Hattı: İskenderun ve Antep arası için düşünülen hat 230 km, Antep-Jahden? (Karkamış)-Birecik arası için düşünülen hat 89 km, Jahden?-Haleb-Antakya-Süveydiye (Seleukia) arası için düşünülen hat 280 km, Trablusşam (Tripolis)-Humus-Hama-Haleb arası için düşünülen hat 270 km'den oluşacaktı. Mezopotamya Hattı: Birecik-Urfa-Diyarbakır-Mardin arası için düşünülen hat 475 km, Urfa-Mardin arası için düşünülen hat (direkt hat) 190 km, Mardin-Musul-Erbil-Kerkük-Deli Abbas-Bağdat arası için düşünülen hat 775 km olup toplamda 2.309 km'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Erdem Karaca "Österreichische Monatsschrift für den Orient'te Fırat Demiryolları Projesi'ne Dair Malumat", *Akademik İzdüşüm Dergisi- Journal of Academic Projection*, 2021; 6 (1); s. 47.

İNGİLTERE’NİN SÖMÜRGEÇİLİK POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE FIRAT VADİSİ DEMİRYOLU PROJESİ

düşünülmekteydi. Bu hat teknik açıdan uygulanabilir olmadığı gibi ekonomik olma özelliğini de taşıyordu. Ayrıca coğrafi olarak da bölgenin yapısı bu hattın uygulanmasını zorlaştıran bir özelliğe sahipti.³⁸

İngiltere’nin bu dönemde bölgede takip ettiği politika ile Fırat Demiryolu Projesinin hayata geçirilmemesi arasında doğrudan bir bağlantı vardı. Çünkü İngiltere’nin dış politikası, Hindistan’a giden tüm güzergâhlar arasında en kısa yol olan Fırat ve Dicle Vadisi güzergâhını kontrol etmek yerine, bu yolun açık tutulmasını sağlamaya yönelikti. Burada İngiltere’nin temel amacı Fırat ve Dicle Vadisi güzergâhını Osmanlı Devleti aracılığıyla veya kendi kontrolü altındaki diğer bir güç vasıtasıyla herhangi bir engelle karşılaşmadan kullanabilmektir. İngiltere’nin bu tutumu Berlin Kongresi’nden kısa bir süre sonra Lord Salisbury’nin ifadesinde kendini göstermektedir. Salisbury’nin Ekim 1878’de Layard’a³⁹ yazdığı mektupta Fırat Vadisi Demiryolu imtiyazının İngiltere’nin mi yoksa Fransa’nın mı aldığına bir öneminin olmadığını açıkça belirtmiştir. Aslına bakılırsa İngiltere’nin bu politikası Palmerston’dan miras kalmıştı. Bu miras Osmanlı Devleti’nin Hindistan’a giden yol üzerinde bulunmasının İngiltere’nin çıkarına olduğu yönündeydi. Ayrıca bölgede İngiltere’nin siyasi menfaatlerinin yanı sıra ticari çıkarları da söz konusuydu. Bu tür menfaatler de ancak güvenlik ve istikrarın sağlanması ile gerçekleşebilirdi.⁴⁰

SONUÇ

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok yerde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de demiryolları konusu önem kazanmaya başlamıştır. Bu konuda Osmanlı Devleti’nin kendi projeleri olduğu gibi farklı devletler de Osmanlı sınırları içerisinde demiryolu yapımı ile ilgili projeler geliştirmişlerdir. Bu projelerden bir tanesi de İngiltere tarafından, sömürge yollarında ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla geliştirilen Fırat Vadisi Demiryolu Projesidir.

Fırat Vadisi Demiryolu Projesi’nin inşası için verilen imtiyaz ile şirkete birtakım hak ve ayrıcalıklar tanınmıştır. Burada özellikle imtiyaz sözleşmesinde yer alan hükümler gereği demiryolu arazisinin etrafındaki yer altı ve yer üstü kaynakların şirket tarafından kullanımı söz konusu olmuştur. Osmanlı Devleti’nin şirkete sağladığı bu imkân ve kolaylıkların inşaatın hızlı bir şekilde tamamlanması için verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca demiryolu yapımı sırasında kullanılacak her türlü malzeme tedariki için de aynı ölçüde kolaylık sağlandığı görülmektedir. Hem imtiyaz maddelerinde hem de sözleşme hükümlerinde belirtilen demiryolu güvenliğinin bizzat Osmanlı Devleti tarafından sağlanması, devletin kendi sınırları içinde başka bir emniyet unsurunun oluşmasını engellemek istemesi ile açıklanabilir.

Osmanlı Devleti ile demiryolu şirketi arasında imzalanan sözleşme maddelerinde her iki taraf için önemli birçok nokta bulunuyordu. Demiryolu hattının geçirilmesi planlanan yol güzergâhını gösteren haritaların Osmanlı Devleti’ne teslim edilmesi şartı, bahsi geçen bu güzergâhın tam ve kesin bir şekilde tespitinin sağlanması açısından önemliydi. Şirketin demiryolu idaresi ile ilgili olarak hazırlayacağı yönetmeliği Osmanlı Devleti’ne onaylatması gerektiği, aksi takdirde bu yönetmeliğin geçersiz olacağı, devletin bu konudaki denetleme ve kontrol mekanizmasını elinde tutmaya çalışması açısından mühimdir. Burada Osmanlı Devleti’nin aynı iradeyi şirketin özel iletişimini sağlaması için bir telgraf hattı yapması konusunda da gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca demiryolu hattında inşa edilecek binaların görevlendirilen memurlar aracılığıyla teftiş edilmesi, demiryolu ile taşınacak ticari malların kontrol edilerek bunlardan gümrük vergisi alınmasının düşünülmüşü de bu kapsam içinde değerlendirilmektedir. Demiryolunun hisse satışında da aynı durum söz konusudur. Bununla birlikte demiryolu ile ilgili imtiyaz süresinin sonunda Osmanlı Devleti demiryolunun bütün arazi ve binalarını kendi tasarrufuna alacak olması kayda değer başka bir durumdur. Bu yönüyle bugünkü yapı-şirket-devret uygulamasına benzetilebilir.

Bunların yanı sıra Osmanlı Devleti’nin şirketten demiryolu yapımı ile ilgili olarak Avrupa’da meydana gelen hem teknolojik hem de hukuki gelişmeleri takip etmesini istediği ve çağın gerekli kıldığı değişime ayak uydurup teknoloji transferi yapmayı da düşündüğü anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti ile Fırat Vadisi Demiryolu’nu inşa edecek olan şirket arasında imzalanan sözleşme maddeleri ile Osmanlı Devleti’nin kontrolü elinde tutmaya çalıştığı görülmektedir. Burada Osmanlı Devleti’nin, İngiltere’nin bu demiryolu hattı vasıtasıyla bölge üzerinde bir kazanım elde etmesini engellemeyi amaçladığı değerlendirilmektedir.

Gerek Lord Salisbury gerekse de Palmerston gibi İngiliz devlet adamları, Osmanlı Devleti’nin artık ömrünü doldurduğunu ve Osmanlı Devleti’nin topraklarının İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletler tarafından paylaşılması gerektiğini düşünüyorlardı. Bu bağlamda Fırat Vadisi Demiryolu Projesi’nin

³⁸ Karaca agm, s. 47.

³⁹ 1817-1894 yılları arasında yaşayan, Mezopotamya bölgesi ile ilgili yaptığı kazılar ile eski uygarlıklar hakkındaki bilgileri önemli ölçüde geliştiren İngiliz arkeolog. Ayrıntılı bilgi için bk. “Sir Austen Henry Layard”, <https://www.britannica.com/biography/Austen-Henry-Layard>, 18.09.2022 sa. 12:33.

⁴⁰ Winifred Bamforth, “British Interests in the Tigris-Euphrates Valley: 1856 – 1888”, *M.A. Thesis*, 1948, s. 177-181.

gerçekleştirilmeye çalışılması onlara göre boş bir hayalden ibaretti. Dolayısıyla Fırat Vadisi Demiryolu Projesi güzergâhında Osmanlı Devleti ile bir anlaşmaya gitmektense söz konusu bölgelerin doğrudan İngiliz yönetimine geçirilmesinin hedeflendiği düşünülmektedir. Şayet bu proje gerçekleştirilecekse daha sonraki süreçte bunun yapılmasının planlandığı değerlendirilebilir. Zira 1878 yılında İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesi ve daha sonraki tarihlerde Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki İngiliz politikaları bu yönde gerçekleştirilen faaliyetler olarak görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti, İdare*.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti, Londra Sefareti*.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi*.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti, Tercüme Odası*.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti, Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti*
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *İrade, Dahiliye*.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *İrade, Meclis-i Mahsus*.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Meclis-i Vükela Mazbataları*.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Yıldız, Başkitabet Dairesi Maruzatı*.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Sadaret, Mukavelenamereler*.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı*.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Yıldız, Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği*.
- India Office Records, *Map Collection*.

2. Süreli Yayınlar

Demiryollar Mecmuası, 1 Mart 1926, S.13.

3. Araştırma ve İnceleme Eserleri

- AS, Efdal, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923 – 1960)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2006.
- AYDIN, Suavi, “Türkiye'nin Demiryolu Serüvenine Muhtasar Bir Bakış”, *Kebikeç*, S. 11, 2001, ss. 49-94.
- BAMFORTH, Winifred, *British Interests in the Tigris- Euphrates Valley: 1856 – 1888*, (M.A. Thesis), 1948.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Bağdat Demiryolu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 442-444.
- BİLGE, Mustafa L., “Süveys”, *Diyanet İslam Ansiklopesi*, C. 38, İstanbul 2010, ss. 186-187.
- BİLMEZ, Murat Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- ÇOLAK, Songül, AYDAR Metin, *İngiltere Hâriciye Nâzırı Lord Palmerston'un Parlamento Nutku (25 Haziran 1850)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.
- DEMİRBAŞ, Serkan, “İngiltere'nin Hindistan Politikaları ve Bu Rotalardan Biri Olan Fırat Nehri Projesi'nin Mehmet Ali Paşa Sorunu Konteksinde Gösterdiği Gelişim”, *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, C. 1, Edt. Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri 2015.
- DOĞANÇAY, Sungur, “XIX. Yüzyılda Fırat ve Dicle Havzasında Büyük Güçlerin Nüfuz Mücadeleleri”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol. 1, Ortadoğu Özel Sayısı/ Special Issue on the Middle East, 2016, ss. 30-68.
- KARACA, Erdem, “Österreichische Monatschrift for den Orient'te Fırat Demiryolları Projesi'ne Dair Malumat”, *Akademik İzdişüm Dergisi - Journal of Academic Projection*, 2021, 6 (1), ss. 40-51.

İNGİLTERE’NİN SÖMÜRGEÇİLİK POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE FIRAT VADİSİ DEMİRYOLU PROJESİ

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1984.

ÖZLÜ, Zeynel, ÇAY M. Murat, “Birinci Dünya Savaşı’na Kadar Osmanlı’da Demiryolu Politikaları ve İnşaatları”, *OTAM*, S. 48, 2020, ss. 109-146.

ÖZYÜKSEL, Murat, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfuz Mücadelesi Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

YILDIRIM, Zafer, “XIX. Yüzyılda Dicle-Fırat Üzerinde Siyaset: Osmanlı-İngiltere Nüfuz Mücadelesi”, *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 20, S. 4, 2020, ss. 905-930.

4. Elektronik Kaynaklar

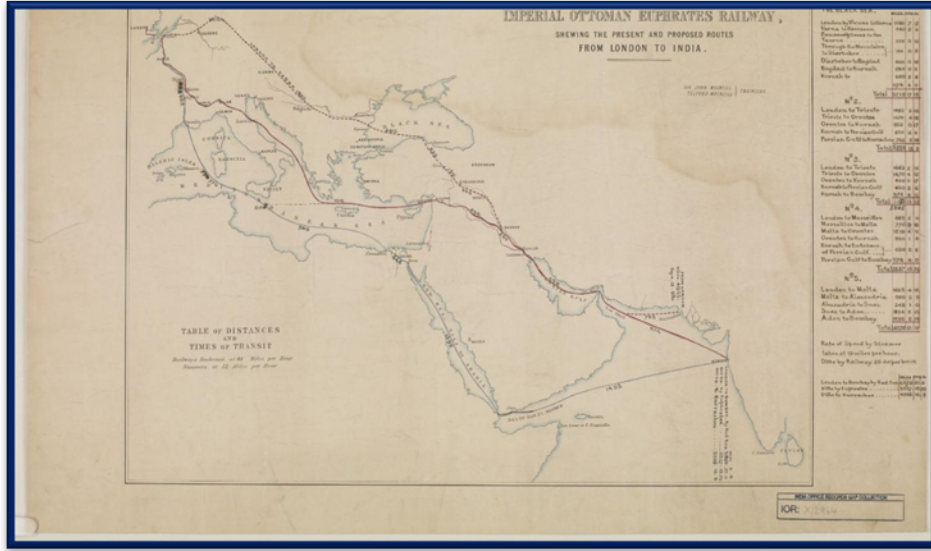
“Austen Henry Layard”,

<https://www.britannica.com/biography/Austen-Henry-Layard>, 18.09.2022 sa. 12:33.

“Ferdinand Viscount de Lesseps”,

<https://www.britannica.com/biography/Ferdinand-vicomte-de-Lesseps>, 18.09.2022 sa. 12:39.

EK – 1

Fırat Vadisi Demiryolu Projesi, Londra’dan Hindistan’a kadar mevcut olan ve yapılması önerilen demiryolu güzergâhlarını gösteren harita (Kaynak: IOR-X-2964).

GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 775-788.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.12.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 03.07.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRÎ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

 10.53718/gttad.1215444

 MERYEM ÖZER*

ÖZ

Bu çalışmada XIX. yüzyıl Türkistan'ının önde gelen âlim, devlet adamı ve tarihçilerinden olan Muhammed Yunus Can'ın tanıtılması amaçlanmıştır. Taşkend'de doğan, devrin önemli âlimlerinden dersler alan Yunus Can, eğitimi Hokand ve Taşkend'de tamamlamıştır. Yeteneğiyle kısa sürede sivrilen Yunus Can, 1850'li yıllardan itibaren Hokand Hanlığı'nda gelişen siyasi olaylarda aktif rol oynamış, Alikuli ile Hüdayar Han'ın arasındaki iktidar mücadelelerinde Alikuli'nin yanında yer almıştır. Alikuli'nin iktidarı ele geçirmesinden sonra Yunus Can'ın yükselişi de ivme kazanmış, kısa süre içinde önce şigavul, bir müddet sonra da dadha rütbeliğine yükselmiştir. Ali Kuli'nin vefatından sonra, Kaşgar Devleti'ne giderek Yakub Beg'in hizmetine girmiş önce mühürdarı, kısa bir süre sonra da devletin ikinci önemli şehri olan Yarkend'in valiliğine getirilmiştir. Yakub Beg'in en çok güvendiği adam olan Yunus Can, yaklaşık on iki yıl Yarkend ve civarındaki şehirlerin yönetiminden sorumlu olmuştur. Bu süre zarfında özellikle İngiltere'den/Hindistan'dan Yakub Beg'i ziyarete gelen resmî ya da gayriresmî elçileri Doğu Türkistan sınırlarından girdikten sonra ilk karşılayan kişi olmuştur. İngiliz elçiler önce Yarkend'de Yunus Can tarafından karşılanmış, ağırlanmış, burada ilk görüşmeler onunla yapılmıştır. Yakub Beg'in ölümünden sonra onun yerine geçen Beg Kuli Beg'i desteklemiş; önce kardeşiyle girdiği taht mücadelesinde, ardından hükümdarlığını tanımayan beylerin önderliğinde çıkarılan ayaklanmalarda Beg Kuli Beg'in yanında yer almış ve isyanların bastırılmasında ona yardımcı olmuştur. Ancak devlette bu meseleler vuku bulurken Mançular Kaşgar'ı ele geçirmiştir. Bunun üzerine Yunus Can, Hokand'a geri dönmüş; burada bir müddet kadılık yapmıştır. Bu süreçte hanlık tarihiyle ilgili eserler yazmıştır. Hem Hokand Hanlığı'nda hem de Kaşgar Devleti'nde etkin biri olan Yunus Can'ın başarısının başlıca nedeni maceradan uzak ve akliselim tutumudur. Bu özelliği Ali Kuli ve Yakub Beg üzerinde tesirli olmuş, onların takdir ve güvenlerini kazanmasını sağlamıştır.

Devlet yönetiminde savaştan ziyade müzakereler yoluyla sorunların çözülmesini tercih eden Yunus Can, silahlara başvurmanın son çare olmasını gerektiğini savunmuştur. Ayrıca gerek aldığı eğitim gerekse şahsi eğilimlerinin uzantısı olarak bilime ve sanata önem vermesi, dönemin önde gelen sanatkarlarını ve bilim adamlarını koruması; hat, belagat, edebiyat, tarih gibi sanat ve bilim dallarına ilgi duyması ve bu alanlarda eserler vermesiyle çok yönlü bir devlet adamı portresi çizmiştir. Yunus Can, birçok vasfının yanı sıra özellikle tarih alanındaki çalışmalarıyla XIX. yüzyıl Türkistan tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Hokand Hanlığı'nın yükseliş ve çöküş sürecini ele aldığı üç kitap (*Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi*, *Tuffe-i Taib* ve *Hakikat'ül-Enver*) yazmıştır. Adı geçen kitaplar Hokand Hanlığı, Fergana ve Türkistan'ın Rusya tarafından işgali konularında önemli birer kaynak niteliğindedir.

Bu çalışmada, devlet adamlığının yanında âlim, tarihçi kimliğiyle de öne çıkan Molla Muhammed Yunus Can'ın hayatı, faaliyetleri ve eserleri incelenerek Türkistan tarihi içindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Hokand Hanlığı, Kaşgar Devleti, Molla Muhammed Yunus Taşkendi.

*Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: mryozzer@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3394-8490.

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRÎ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

A SIGNIFICANT ACTOR IN 19TH CENTURY POLITICAL AND INTELLECTUAL LIFE: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

ABSTRACT

One of the leading scholars, statesmen and historians of the 19th century in Turkestan Muhammed Yunus Can was born in Tashkend. Yunus Can, who took lessons from the leading scholars of the time, completed his education in Kokand and Tashkend. Yunus Can, who excelled in a short time with his talent, played an active role in the political events that developed in the Kokand Khanate since the 1850s, and stood by Alikuli in the power struggles between Alikuli and Hüdayar Khan. After Alikuli's seizure of power, Yunus Can's rise also gained momentum, and in a short time he was first promoted to the rank of Shigavul and then Dadha. After Ali Kuli's death, he went to the Kashgar State and entered the service of Yakub Beg, and was first appointed as the private secretary and, shortly after, the governor of Yarkend, the second important city of the state. Yunus Can, Yakub Beg's most trusted man, was responsible for the management of Yarkend and its surrounding cities for about twelve years. During this period, he had been the first person to greet official or unofficial ambassadors, especially from England/India, who came to visit Yakub Beg once they entered the borders of East Turkestan. The British ambassadors were first welcomed and hosted by Yunus Can in Yarkend, and the first meetings were held with him. After Yakub Beg's death, he supported Beg Kuli Beg; he took Beg Kuli Beg's side firstly in the struggle for the throne with his brother, and then in the uprisings led by the Begs who did not recognize his reign and helped him in suppressing the rebellions. However, while these issues were occurring in the state, the Manchus captured Kashgar. Thereupon, Yunus Can returned to Kokand.

Yunus Can, who worked as a kadi for a while after returning to Kokand, also wrote works on the history of the Khanate. The main reason for the success of Yunus Can, who was an active person in both the Kokand Khanate and the Kashgar State, is his non-adventurous and common-sense attitude. This personality trait had an impact on Ali Kuli and Yakub Beg and made him gain their appreciation and trust. Yunus Can, who preferred to solve the problems through negotiations rather than war in state administration, argued that the use of weapons should be the last resort and that the problem should be solved at the table. He also came across as a versatile statesman by giving importance to science and art, protecting the leading artists and scientists of the period, being interested in arts such as calligraphy, rhetoric, literature and history, and producing works in these fields as an extension of his education and personal tendencies. Especially with his works in the field of history, Yunus Can made important contributions to the history of 19th century Turkestan as well as his many qualifications. He wrote three books (*Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi*, *Tuffe-i Taib* and *Fikir'ül-Enver*) on the rise and fall of the Kokand Khanate. The aforementioned books are important resources on the Russian occupation of Kokand Khanate, Fergana and Turkistan.

In this study, the life, activities and works of Molla Muhammed Yunus Can, who stood out as a scholar and a historian as well as a statesman, were examined and his place in the field of history was tried to be determined.

Keywords: Turkestan, Khanate of Kokand, Kashgar State, Mullah Muhammad Yunus Taşkendi.

GİRİŞ

XIX. yüzyılın en güçlü siyasi figürlerinden olan İngiliz ve Rus İmparatorlukları ekonomik ve siyasi olarak nüfuz sahibi olmak için Türkistan, Afganistan, İran ve daha sonra Tibet'te büyük bir rekabete girişmişlerdir. "Great Game" olarak adlandırılan bu rekabette sözü geçen iki sömürge imparatorluğu, merkez Asya coğrafyasını elde etmek ve yeniden tanımlamak için askeri müdahalelerin yanında diplomatik müzakereleri de kullanma yoluna gitmiştir. Önce iki devletin Türkistan'daki nüfuz mücadeleleri, daha sonra da bölgenin Rus ve Mançu işgaline uğraması son zamanlarda araştırmacıların bu sahaya olan ilgisini artırmış, yapılan çalışmalarda Rusların ve İngilizlerin bölgeye yönelik politikaları ve rekabeti ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Bunların yanında söz konusu dönemde olaylara tanık olan ve yön veren devlet adamlarına ait biyografik çalışmalar da önem kazanmıştır. Bu biyografik çalışmalar Türkistan'ın tarihinin aydınlatılmasında yardımcı olmaktadır.¹ Batı Türkistan'da hanlıkların Rus tehdit ve saldırılarına maruz kaldığı XIX. yüzyılın ikinci

¹ Türkistan tarihi ile ilgili yapılan biyografik çalışmalardan bazıları:

Rümeysa Çelik, *Doğu Türkistan'ın İstiklâl Davasında Bir Mücahit: Barat*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2021;

Ömer Kul, *Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009;

Feruza Shokirova, *Türkistan Aydınlarından Alihan Töre (1885-1976): Hayatı, Faaliyetleri Fikirleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017;

Nur Ahmet Kurban, "Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdulkadir Dâmollla", *Bilgi*, S. 53, Ankara 2010, s. 167-178; İsmail Türkoğlu, *Hayit Baymirza, DİA*, C 1, s. 550-552;

Zebiniso Husayn Kamalova, *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi*, Çağaloğlu Yayınevi-Akademi, İstanbul 2020.

yarısında, önce Hokand Hanlığı'nda siyasi politikaların şekillenmesinde rol oynayan, daha sonra da Kaşgar Devleti'nde "ikinci adam" konumuna yükselerek devrin önde gelen devlet adamlarından biri haline gelen Molla Muhammed Yunus Can'ın tarafımızca kaleme alınan biyografisinin de Türkistan tarihine katkı yapacağı inanılmaktadır.

Hayatıyla ilgili kısıtlı bilgiler bulunan Muhammed Yunus Can hakkında yararlanılan kaynakların başında Muhammed Zarif tarafından kaleme alınan *Tarihi Fergana ve Kaşgar* gelmektedir. Yazar bu eseri Yunus Can ve oğlu Muhammed Alihan'ın notlarından, hatıra ve mektuplarından faydalanarak yazmıştır. Bir diğer kaynak ise çay tüccarı olan ve İngilizler adına gayriresmi bir şekilde Kaşgar ve Yarkend'e giden Robert Shaw'un seyahat notlarıdır. İki yıla yakın süre (1868-1869) Kaşgar Devleti'nde kalan ve zamanının büyük çoğunluğunu Yarkend'de geçiren Shaw'un bu çalışmasında Yunus Can'ın kişiliği, devletin işleyişindeki etkisi, İngilizlere bakışı vb. bilgilere ulaşılabilmektedir. Yararlanılan diğer iki kaynak ise Yunus Can tarafından kaleme alınan *The Life of Alimqul ve Tuffe-i Taib*'dir. İlk eserde Hokand Hanlığı, özellikle Ali Kuli dönemindeki faaliyetleri; *Tuffe-i Taib* adlı eserde ise Rusya ve İslam dinî hakkındaki fikirleri yer alır.² Bu makalede, devlet adamlığının yanında âlim, tarihçi kimliğiyle de öne çıkan Molla Muhammed Yunus Can'ın hayatı, faaliyetleri ve eserleri incelenmiş, tarih sahasındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

1. Muhammed Yunus Can'ın Hayatı ve Faaliyetleri

Muhammed Yunus Can'ın, hangi yılda ve Taşkend'in neresinde doğduğu hakkında kaynaklarda farklı bilgilerle karşılaşılır. Shodman Vahidov'a göre 1830'da³ Timur K. Beisembiev'in *The Life of Alimqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia* adlı çalışmasında 1829-1830 yılları arasında⁴ Yunus Can'ın hatıralarından yola çıkarak Muhammed Zarif tarafından yazılan *Tarihi Fergana ve Kaşgar* adlı eserde ise 1828 (Hicri 1244) yılında doğduğu kaydedilmektedir.⁵ Doğum yeri olarak Vahidov, Taşkend'in Sebzor ilçesinin Kuncak mahallesini; Muhammed Salih Hoca Taşkendi ise Taşkend'in batı kesimindeki Kökçe'yi vermektedir.⁶

Yunus Can'ın babası tüccar bir aileden gelen ve Karadağlı hocalardan Kara Salih İşan'ın müritlerinden biri olan Muhammed Emin Halife Taşkendi'dir.⁷ Yunus Can, ilk eğitimini Taşkend'de almıştır. Bu süreçte okuma yazmayı mahallesindeki Babacan Damolla'dan öğrenmiştir. 1840 yılında aile eşrafından Damolla⁸ Bahadır Han Nemangan'dan Arapça gramer ve dinî dersler alırken, aynı zamanda Kara Salih İşan'ın ilim ve faziletlerinden de yararlanmıştı. Ayrıca Taşkend'in tanınmış hocalarından Damolla Hazret olarak bilinen Damolla İnyetullah Ahund'un derslerine de iştirak edip ilim tahsil etmiştir.⁹ Medrese eğitimini ise Hokand 'da tamamlamıştır.¹⁰

Aile fertlerinin ticaretle ilgilenmesi yönündeki tavsiyelerini dinlemeyen Yunus Can, devlet hizmetinde çalışmayı tercih etmiştir. Bu nedenle Taşkend Valisi Nar Muhammed Kuşbeyi'ne başvurmuş, olumlu cevap aldıktan sonra ordu kâtabi olarak göreve başlamıştır. 1846 yılında henüz on sekiz yaşındayken mirzabaşılığa¹¹ terfi eden Yunus Can, görevi gereği Evliya Ata'ya gitmiştir. Burada yazısı ve belagatiyle ün kazanmış; bir yıl sonra da aynı görevle Mingbaşı¹² Şadman Hoca'nın hizmetine girerek onunla Hocend'e gitmiştir. Burada iki yıl onun hizmetinde çalışmıştır. Şadman Hoca'nın yerine Hocend'e atanan Yakub Beg hizmetinde de beş yıl görev yapmıştır. Yakub Beg'in hizmetindeyken Ruslar 1852 yılının temmuz ayında önemli bir konuma sahip olan

²Makalede kullandığım temel kaynaklardan olan ve Muhammed Yunus Can tarafından kaleme alınan *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi* ile *Tuffe-i Taib* adlı eserlerin temininde yardımcı olan Prof. Dr. Shodman Vahidov'a; yine kullandığım temel kaynaklardan bir diğeri olan ve Muhammed Zarif tarafından yazılan *Tarihi Fergana ve Kaşgar* adlı basılmamış eserin temininde yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Feyzullah Uygur'a şükranlarımı sunarım.

³Muhammed Yunus Taib Taşkendi, *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi- Tuffe-i Taib*, Önsöz-Çeviri ve Yorumlar: Shodman Vahidov ve Dilorom Chorieva, Taşkent 2011, s. 125-126.

⁴*The Life of Alimqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*, haz. ve çev. Timur K. Beisembiev, Routledge, New York, 2015, s. 4.

⁵Muhammed Zarif, *Tarihi Fergana ve Kaşgar*, çev. Abdurreşit İslami, Urumçi 1964, s. 14.

⁶*The Life of Alimqul ...* s. 4.

⁷Zarif, *age*, s. 13.

⁸Damolla "büyük hoca" anlamına gelmektedir.

⁹Zarif, *age*, s. 14.

¹⁰Taib Taşkendi, *age*, s. 25.

¹¹Divan kâtabi olan mirzaların başında bulunan ve mirzaları denetlemekle yükümlü olan kişidir. Mirzabaşılar XIX. asrın ortasından itibaren merkezi yönetimlerde ekonomiden sorumlu olan divanbeginin sorumlulukları ve vilayetlerin gelir gider bütçelerini de kontrol etmeye başlamışlardır. *The Life of Alimqul ...*, s. 91. Hüseyin Şen, "Hokand Hanlığında Saray Teşkilatı ve Kullanılan Unvanlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 44, İstanbul 2020, s. 59. Zebiniso Kamalova, *Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul 2019, s.246.

¹²Günümüzdeki karşılığı binbaşısıdır. XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı'nda önde gelen askerî ve idari görevlilerden biridir. *The Life of Alimqul ...*, s. 17. Abdulkadir Özcan, "Binbaşı", *DİA*, VI, İstanbul 1993, s. 179.

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRİ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

Akmescid Kalesi'ni (Kızılorda) kuşatmışlardır.¹³ Kaleyi savunmak için harekete geçen Yakub Beg'in Akmescid'e giden ordusunda Yunus Can da vardır.¹⁴

1852'den itibaren Hokand Hanlığı'ndaki olaylarda aktif rol oynayan Yunus Can, hanlık içinde önce Hüdayar Han ile Malla Han arasındaki, daha sonra da Hüdayar Han ile Ali Kuli Leşker¹⁵ arasındaki taht mücadelelerine şahit olmakla kalmamış, bizzat bu mücadelelere dâhil de olmuştur. Önce bu devletteki Kıpçak ve Kırgızların desteğini alarak 1858 yılında hanlığını ilan eden Malla Han'ın (1858-1862) yanında yer almış¹⁶ kısa bir süre sonra da vergi ve şahıs arazileri ile ilgili konuları düzene sokmak için Taşkend'e mirzabaşı olarak gönderilmiştir.¹⁷ Malla Han'ın ölümünden sonra Hokand Hanlığı'nda tekrar başlayan taht mücadelelerinde Ali Kuli, Malla Han'ın oğlu Sultan Han'ı tahta çıkarmış; kendisi de devletin yönetimini fiili olarak ele geçirmiştir.¹⁸ Ali Kuli, 1863 yılında Yunus Can'a Fergana'dan alınan vergiler, ordunun iaşesi, kışlık ikametgâhı, vergi tahsildarının ve iltizamların tescili, silah ve cephanesinin tutma ve kontrol etme görevlerini vermiştir.¹⁹

Malla Han ve Hüdayar Han döneminde daima Âli Kuli'nin yanında yer alan Yunus Can'ın yükselişi de Ali Kuli devriyle birlikte ivme kazanmıştır. Ali Kuli'nin idaresinin ilk yıllarında mirzabaşı olarak görev yapan Yunus Can, aynı zamanda ona danışmanlık yapmıştır.²⁰

Ali Kuli, Yunus Can'ın etkisiyle bir taraftan Rusya ile diplomatik ilişki kurma fikrine yakın dururken bir taraftan da iktidarını sağlamlaştırmak amacıyla yine Yunus Can'ın tavsiyesi üzerine²¹ Osmanlı Devleti'ne, İngiltere, Mançu Hükümeti ve Afganistan gibi komşu devletlere elçi göndermek için harekete geçmiştir.²² Bu düşüncelerle Ahmet İşan'ı Doğu Türkistan ve oradan Tibet yoluyla Halife'ye, yani İstanbul'a göndermiştir. Ancak Ahmet Hoca İşan'ın bu seyahati gerçekleşmemiştir, zira Mançu yönetimi yolu kapatarak Ahmet Hoca İşan'ı Yarkend'de gözaltına almıştır. Bunun üzerine Ali Kuli, İstanbul'a mutlaka bir elçi gönderme gereğine inanarak 10 Mart 1864 tarihinde Yunus Can'ı Kaşgar'a göndermiştir. Kaşgar'da çok iyi karşılanan Yunus Can, anbanla²³ görüşerek İşan Hoca'nın yerine atanan Hacı Meyli Bey'in güvenli bir şekilde İstanbul'a gitmesini sağlamış, sonra da Mançu yönetiminin sunduğu değerli armağanlarla Hokand'a geri dönmüştür.²⁴

Yunus Can Hokand'a döndüğünde Rusların Hokand Hanlığı'na karşı harekete geçtiğini öğrenmiş, kısa süre içinde de Ruslar Yengi Kurgan, Pişkek, Evliya Ata ve Türkistan (Yesi) şehirlerini ele geçirmiş,²⁵ Çimkent şehrini de kuşatmışlardır. Çimkent'i 22 Eylül 1864 tarihinde işgal eden Ruslar, hiç vakit kaybetmeden Taşkend'e saldırmak bu şehri de muhasara altına almışlardır. Çimkent'in kuşatıldığı sırada Ruslara karşı yürütülen mücadeleye Yunus Can'ın da katıldığı görülmektedir. Buradaki başarılı mücadelesinden ötürü Ali Kuli tarafından kendisine şığavul,²⁶ bir müddet sonra da dadha²⁷ unvanı verilmiştir.²⁸ Muhammed Yunus Can

¹³ Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 584. Zarif, *age*, s. 17.

¹⁴ Zarif, *age*, s. 18. Her ne kadar Yakub Beg Rusların ilk taarruzlarını başarıyla engellese de 28 Temmuz 1853 tarihinde Akmescid'i işgal etmelerine mâni olamamıştır. Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. 77-90.

¹⁵ Ordu komutanı anlamına gelen Emir-i Leşker, Hokand Hanlığı'nda en yüksek askeri unvandır. Devletin hem iç hem de dış siyasetinde etkilidir. Kamalova, *agt*, s. 89.

¹⁶ *The Life of Alimqul ...*, s. 22 vd. Zarif, *age*, s. 30.

¹⁷ *The Life of Alimqul ...*, s. 29.

¹⁸ Hokand Hanlığı'nı oluşturan unsurlardan olan Kıpçaklar Hanlıkta XIX. yüzyıldan itibaren siyasi ve ekonomik hayatta etkilerini artırmışlar, devlette önemli görevlere gelmişlerdir. Özellikle Şirali Han zamanından itibaren Hanlıktaki taht mücadelelerine doğrudan müdahale ederek büyük güç kazanmışlardır. Kıpçak kökenli olan Ali Kuli'de Hüdayar Han ile Malla Han arasındaki taht mücadelesinde önemli rol oynayarak Malla Han'ın yanında yer almıştır. Onun ölümünden sonra da oğlu Seyid Han'ı Hüdayar Han'a karşı destekleyerek tahta geçmesini sağlamıştır. Seyid Han'ın yaşının küçük olması nedeniyle Ali Kuli naib sıfatıyla Hanlıkta kontrolü tek başına sağlamıştır. Geniş bilgi için bkz. *The Life of Alimqul ...*; Kamalova, *agt*.

¹⁹ Zarif, *age*, s. 88; *The Life of Alimqul ...*, s. 60; Taib Taşkendi, *age*, s. 25.

²⁰ Meryem Özer, Robert Shaw'un "Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass" Adlı Eserinin Tenkitli Tercüme Tahlili, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019, s.73.

²¹ Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti Tarix Fakulteti, "Xonlik Tarixnavislik va Tarixiy" <https://fayllar.org/nizomiy-nomidagi-toshkent-davlat-pedagogika-universiteti-t-a-r.html?page=3>, 20. 05. 2022 sa. 18.02.

²² Taib Taşkendi, *age*, s. 25.

²³ Mançu valisi.

²⁴ *Emir-i Leşker Alimkul*, s. 63; Zarif, *age*, s. 63; Sherzodhon Mahmudov, "1864 Yılında Hokand'dan İstanbul'a Gönderilen Diplomatik Misyon", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2020, 9/4, s. 58-74.

²⁵ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 77.

²⁶ Şığavul, hükümdar adına elçilerin karşılanması ve resmî törenlerin düzenlenmesinden sorumlu üst düzey devlet görevlisidir. İsmail Aka, *Timurlular*, TDV, Ankara 1993, s. 162; *The Life of Alimqul...*, s. 2; Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 70. Bu unvan aynı zamanda günümüzdeki cumhurbaşkanı veya başbakanın özel kalem müdürü karşılığıdır. Kadir Tuğ, "Doğu Türkistan'da İdari Teşkilat (XVII-XVIII. yüzyıllarda)", *Vestnik BGU*, 2 (17), 2010, s. 22. Arıca bkz. Türkan Yalçınkaya, *Hokand Hanlığı'nda İdari Teşkilat*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, s. 114-115.

²⁷ Baymirza Hayit, dadhayı "general" olarak belirtirken, Hayit, *age*, s. 90; Zeki Velidi Togan, kaymakam makamının dengi olduğunu söyler. Beisembiev ise mahkeme kararlarından memnun olmayan kişilerin davalarıyla ilgilenen orta dereceli bir memur unvanı olarak kaydeder. *The Life of Alimqul...*, s. 8. Hokand Hanlığı'nda adli işlerden sorumlu olan dadha özellikle hanlığa siyasi, askeri ve ekonomik yönden katkı

özellikle Çimkent kuşatması sırasında Ali Kuli'ye, Çerniev ile müzakere yapmasının olumlu sonuçlar doğurabileceği tavsiyesinde bulunmuştur. Yunus Can, Ali Kuli'nin emriyle müzakere yapmak için Taşkend'e gönderilmiş, burada Çerniev'le aracılar vasıtasıyla mektuplaşarak bazı görüşmeler gerçekleştirmiştir.²⁹ Çimkent kuşatmasından sonra da mali konuları araştırmak, zekât ve din adamlarını kontrol etmek için Taşkend'e gönderilmiştir.³⁰

Hokandlı devlet adamlarının gösterdikleri bütün çabalara rağmen Taşkend'i ele geçirme konusunda ısrarlı olan Ruslar, 27 Eylül 1864 tarihinde şehri kuşatmışlardır. Kuşatma sürerken beklenmedik bir şekilde 19 Mayıs 1865 tarihinde Ali Kuli vefat etmiştir. Kuşatma sırasında Yunus Can'ın da aralarında bulunduğu Taşkend halkı iki ay boyunca Ruslara karşı başarılı bir şekilde şehri savunmuştur. Ancak Rusların üstün silah gücü karşısında Yunus Can, Ruslarla anlaşma yoluna gidilmesini ve meseleleri görüşmek için Rus komutan Çerniev'e bir elçi gönderilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Nitekim gelişmiş silahlara sahip olan Ruslar karşısında fazla dayanamayan Taşkend, 14 Haziran 1865 tarihinde Rusların eline geçmiştir. Bunun üzerine Yunus Can ve bazı arkadaşları Taşkend'den ayrılarak Hokand'a gitmişler;³¹ Rusların, Hüdayar Han'ı tekrar Hokand Hanlığı'na oturtmaları üzerine bu defa Hokand'dan ayrılarak Oş şehrine gitmişlerdir. Ancak Hüdayar Han'ın askerlerinin onları takip etmeleri, tekrar yola koyulmalarını gerekli kılınca önce Kızıl Kale ve Sufi Kale'ye ulaşmışlar, buradan da Kaşgar'a gitmeye karar vermişlerdir. Terek Divan üzerinden dört beş gün içinde Kaşgar sınırına güvenli bir şekilde ulaşan kabile Kaşgar hâkimi Yakub Beg'e bağlı kalacaklarına yemin etmiştir.³²

Yunus Can'ı memnuniyetle karşılayan Yakub Beg, kısa bir süre sonra onu mühürdarı olarak atamıştır. Yunus Can'ın görevleri arasında; gelen üst düzey fermanlara ve itirazlara cevap vermek, halkın şikâyetlerini kabul etmek ve cevaplamak, askeri meselelerde karar vermek ve sorunları çözmek gibi konular yer almıştır. Kabiliyeti ve zekâsıyla hızla yükselen Yunus Can, bir yandan Yakub Beg'in başdanışmanlığını³³ yaparken bir yandan da ülkenin ikinci önemli şehri olan Yarkend (1 Eylül 1866)³⁴ valiliğini üstlenmiştir.³⁵ Kaşgar Devleti yıkılana kadar da (yaklaşık on iki yıl) Yarkend ve civarındaki şehirleri (Yenihisar, Sanju, Bora) yönetmiştir.

Kaşgar'da Yakub Beg'den sonra en etkili kişi haline gelen Yunus Can, 1868 yılından 1875 yılına kadar İngiltere'den/Hindistan'dan Yakub Beg'i ziyarete gelen resmî ya da gayriresmî elçileri Doğu Türkistan sınırlarından girdikten sonra ilk karşılayan kişi (devlet adamı) olmuştur. İngiliz elçiler önce Yarkend'de Yunus Can tarafından karşılanmış, ağırlanmış, burada ön görüşmeler onunla yapılmış, daha sonra Yakub Beg ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirmiştir.³⁶ Sözü geçen elçilerden biri 1868 yılında Kaşgar Devleti'ni ziyaret eden Robert Shaw'dur. Yine Shaw'la aynı tarihlerde G. Hayward ve Pundit Mirza Suji de Doğu Türkistan'a seyahat etmişlerdir. Ayrıca 1870 ve 1875 yıllarında iki kez İngilizler adına Kaşgar Devleti'yle resmî ilişkileri başlatmak için gönderilen T. D. Forsyth ve ekibi de Muhammed Yunus Can'ın karşıladığı ve ön görüşmeleri gerçekleştirerek Yakub Beg'i bilgilendirdiği İngiliz seyyahlar/elçilerdir.

Yakub Beg'in ölümünden sonra Kaşgar Devleti'nde ortaya çıkan iç ve dış meseleler ülkeyi zor durumda bırakmıştır. Yunus Can, veliaht tayin edilen Yakub Beg'in oğlu Beg Kuli Beg'in yanında olmuş,³⁷ Beg Kuli Beg'i Yakub Beg'in yerine hükümdar atayan grubun içinde yer almıştır.³⁸ İlerleyen süreçte önce kardeşiyle girdiği taht mücadelesinde, ardından hükümdarlığını tanımayan beylerin önderliğinde çıkarılan Hekimhan Töre ve Hoten hâkimi Niyaz Bey ayaklanmalarında Beg Kuli Beg'i destekleyerek isyanların bastırılmasında önemli roller üstlenmiştir.³⁹ Hatta Beg Kuli Beg, Niyaz Bey ayaklanmasının bastırılmasından sonra kendisine Hoten valiliğini teklif etmiştir. Fakat Yunus Can bu teklifi kabul etmeyerek Yarkend'e geri dönmüştür.⁴⁰

sağlayabilecek boy ileri gelenlerini veya önderlerini bu unvanla onurlandırmışlar ve böylece kendilerine yakınlaşmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Yalçınkaya, agt, s.109.

²⁸ A. N. Kuropatkin, *Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan*, Derleyen Feyzullah Uygur, İlgî Kültür Sanat Yay., İstanbul 2016, s. 205.

²⁹ *The Life of Alimkul...*, s. 71-72.

³⁰ Zarif, age, s. 103.

³¹ Zarif, age, s. 130-131.

³² Zarif, age, s. 132-133.

³³ T. D. Forsyth, *Report of A Mission to Yarkund in 1873*, Foreign Department Press, 1875 Calcutta, s. 33.

³⁴ Zarif, age, s. 134-4; Gülbahrem Gökkuş, *Musa Seyrami'nin Tarih-i Emîniye Adlı Eseri ve Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2011, s. 166; *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, ed. Ethel Forsyth, Richard Bentley and Son, London 1887, s. 8; Henderson, George -Allan O. Hume, *Lahore to Yarkand*, L. Reeve&Co, London 1873, s. 127; Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakoob Beg, Athalik Ghazi, and Badaulet; Ameer of Kashgar*, WH. Allen&Co, London 1878, s. 127

³⁵ Mehmed Atif, *Kaşgar Tarihi Bais-i Hayret Ahval-i Garibesi*, haz. İsmail Aka-Vehbi Günay, Eysi Yay., Kırıkkale 1998, s. 279; Özer, agt, s. 74; Gökkuş, agt, s. 166, 182.

³⁶ Geniş bilgi için bkz. Forsyth, age; Özer, agt; George W. Hayward, "Journey from Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 14 (1), London 1869-1870, s. 41-74.

³⁷ Zarif, age, s. 169.

³⁸ Zarif, age, s. 155.

³⁹ Zarif, age, s. 156-159, 175; Gökkuş, agt, s. 250-251.

⁴⁰ Zarif, age, s. 180.

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRİ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

Ülkede bu karışıklıklar yaşanırken Mançu ordusu da durumu fırsat bilip Kaşgar Devleti'ne saldırarak Kaşgar'ı ele geçirmiştir. Yunus Can, burada Mançu ordusuyla girilecek bir mücadelede başarılı olunamayacağını ve boşu boşuna Türk ve Müslümanların kanının döküleceğini düşünmüştür.⁴¹ Bu nedenle oğlu, iki erkek kardeşi,⁴² Hoten, Guma ve Kuçar valileri ve bin kadar askerle Bedahşan üzerinden Hindistan'a gitmek için harekete geçmiştir.⁴³ Ancak heyet Hindistan'a direkt giden yolun çok uzak, coğrafi olarak da çok zor olması nedeniyle Sarıkol üzerinden Bedahşan'a, oradan da Hindistan'a gitmeye karar vermiş ve Sarıkol'a doğru yola çıkmıştır.⁴⁴ Fakat Sarıkol'un hâkimi olan Alaf Bey, Yunus Can ve yanındakilere çok iyi davranmasına rağmen onları Mançulu yetkililere teslim etmiştir.⁴⁵ Mançu hükümeti, Yunus Can ve yanındakilere dönemin koşulları içinde iyi davranmış, kafileyi on sekiz ay Kaşgar'da tutuktan sonra mallarını müsadere etmiş⁴⁶ ardından da isterlerse Kaşgar'da kalabilecekleri isterlerse Hokand'a geri dönebilecekleri konusunda güvence vermiştir. Yunus Can da Hokand'a geri dönmeyi tercih etmiştir.⁴⁷

Hokand'a dönmesi için izin verilen Yunus Can ve ailesi, önce Özgend'e, sonra da Oş'a ulaşmışlardır. Taşkend'e giden ailesine katılmayıp bir süre Oş'ta kalan Yunus Can, dostlarının ısrarına dayanamayarak Taşkend'e geri dönmüş; şehir halkının ve ileri gelenlerinin isteğiyle burada kadı olarak görev yapmaya başlamıştır. On iki yıl süren kadılık görevi esnasında Türkistan'ın XIX. yüzyıl tarihini aydınlatan ve Müslümanlar ile Ruslar arasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiği konusunda eserler yazan Yunus Can, bu sürenin ardından görevinden istifa ederek yaklaşık üç dört yıl daha dinî konularda halkı aydınlatmaya çalışmıştır. Kasım 1323/1905 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁸

Kaynaklarda Yunus Can'ın ailesiyle ilgili olarak dört erkek kardeşinin ve iki oğlunun olduğu; yakınlarının da Yarkend ve çevresindeki şehirlerde yönetici ve asker olarak görev yaptığı bilgilerine ulaşılmaktadır. Kardeşlerinden en büyüğü kendisinin yetişmesinde emeği olan Muhammed Yusuf, tespit edilebilen diğer kardeşleri de İshak Han (Sanju Bey'i) ve Hasan Can Bay'dır. Oğulları ise Muhammed Ali Han (Mihrambaşı) ve Şir Muhammed Mirza'dır. Günümüzde Yunus Can'ın soyundan gelenler Taşkend ve Hokand'da yaşamlarını sürdürmektedirler.⁴⁹

2. Muhammed Yunus Can'ın Siyasi ve İdari Kişiliği

Özellikle âlim kişiliği vasfıyla ön plana çıkan Yunus Can'ın şahsiyeti ve kişiliği hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu nedenle onun bu özelliklerini istenilen ölçüde aydınlatmak ve bir bütün halinde verebilmek eldeki bilgilerle mümkün değildir. Yine de kaynaklardan elde edebildiğimiz ipuçlarıyla onun kişiliği ve şahsiyeti hakkında bazı kanaatlere ulaşabilmekteyiz.

Shaw'un, "... mat renkli giysiler içinde küçük, yalnız bir adam ateşin yanında oturuyordu"⁵⁰ şeklindeki sözleri, Yunus Can'ın fiziksel görünümü hakkında bilgi veren nadir anekdotlardandır. Yunus Can'ın kişiliği ile ilgili kaydedilebilecek hususlar arasında ise ciddi, görevine ve değerlerine bağlılığı yanında, insanî ilişkilerinde dost canlısı oluşu, misafirperverliği de kaynaklarda dile getirilen ortak görüşlerdendir. Shaw,⁵¹ Mirza,⁵² Forsyth,⁵³ Hayward⁵⁴ Yunus Can'ın bu özelliklerine dikkat çeken isimler arasındadır.

Muhammed Yunus Can; Hüdayar Han, Malla Han ve Ali Kuli zamanında devlete hizmet etmiş, özellikle Ali Kuli ve Yakub Beg dönemlerinde devlet yönetiminde etkili biri olmuştur. Yunus Can'ın maceradan uzak, akliselim tutumu ve iletişim yeteneği yukarıda da belirtildiği gibi Ali Kuli ve Yakub Beg üzerinde tesirli olmuş, onların takdir ve güvenlerini kazanmasını sağlamıştır. Nitekim Ali Kuli, Çerniev ile müzakereleri Taşkend'deki Yunus Can aracılığıyla yapmış,⁵⁵ İstanbul'a gönderdiği elçinin Mançu hükümetince tutuklanması üzerine onu

⁴¹ Zarif, *age*, s. 180.

⁴² *Correspondence Respecting British Affairs in Central Asia 1879-1880*, The Private Collection of Charles W. Wason, Cleveland 1918, s. 23

⁴³ Atif, *age*, s. 357.

⁴⁴ Gökkut, *agt*, s. 263.

⁴⁵ *Correspondence Respecting British Affairs in Central Asia 1879-1880*, s. 23. Zarif, *age*, s. 184. Seyrami bu konuda bilgi vermemiş ve soğuk hava şartları nedeniyle Yunus Can'ın Yarkend'e geri döndüğünü ve Mançular tarafından yakalandıkları ifade etmiştir. Gökkut, *agt*, s. 263.

⁴⁶ *Correspondence Respecting British Affairs in Central Asia 1879-1880*, s. 23, Zarif, *age*, s. 187; Atif, *age*, s. 359.

⁴⁷ Zarif, *age*, s. 189; Gökkut, *agt*, s. 263-264.

⁴⁸ Zarif, *age*, s.189-201.

⁴⁹ Bkz. Özer, *agt*, s. 187; Zarif, *age*, s. 134; H.W. Bellew, *Kashmir and Kashghar*, Trübner&Co, London 1875, s. 242; Atif, *age*, s. 354, 359; D. C. Boulger, *The Life of Yakoob Beg, Athalık Ghazi, and Badaulet; Ameer of Kashgar*, WH. Allen&Co, London 1878, s. 335; Taib Taşkendi, *age*, s. 25-26.

⁵⁰ Özer, *agt*, s. 164. Benzer bir açıklama Forshty'nin birinci Yarkend seferine katılan George Henderson tarafından "çok sade giyinmiş küçük bir adam tarafından içtenlikle karşılandık" şeklinde yapılmıştır. Henderson, Hume, *age*, s. 127.

⁵¹ Özer, *agt*, s. 177.

⁵² T. G. Montgomerie, "The Mirzas' Exploration from Caubul to Kashgar", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 41, London 1871, s. 180.

⁵³ Forsyth, *age*, s. 21.

⁵⁴ Hayward, *agm*, s. 64.

⁵⁵ *The Life of Alimqul...*, s. 72.

görevlendirmiştir. Kaşgar'a giden Yunus Can burada Mançulu yetkililer tarafından oldukça dostane bir şekilde karşılanmış ve iletişim yeteneği sayesinde sorunun çözülmesine aracı olmuştur. Yakub Beg de neredeyse bütün kararlarını ona danışarak almış ve nadiren başka bir kişiye güvenmiştir.⁵⁶ Yine karşılaştığı sorunların bazılarında onun tavsiyeleri doğrultusunda hareket etmiştir. Mesela General Baron Von Kaulbarz, Yakub Beg'e bir anlaşma taslağı getirdiğinde Yunus Can'la istişare etmesini bunun bir örneği olarak düşünmek mümkündür.⁵⁷

Yunus Can, devlet yönetiminde savaştan çok müzakereler yoluyla sorunların çözülmesini tercih etmiştir. Nitekim Ali Kuli iktidarının başlarında Yunus Can ona, Ruslarla henüz aralarında olumsuz bir gelişme yaşanmadığına dikkat çekerek Rusya'ya bir elçi göndermesini tavsiye etmiş, başlayacak dostluk ilişkisi sayesinde Rusya'dan gelecek tehlikelerden kendilerini koruyabilecekleri iddiasında bulunmuştur. Yine Rusların Çimkent'i kuşatmadan önce sahip olduğu askeri gücü bildiği için Ali Kuli'ye, anlaşma yoluna gitmesini, kuşatma sırasında Ruslarla görüşmelerde bulunarak durumu barış yoluyla çözmeye çalışmasını tavsiye etmiştir. Kuşatma devam ederken Ali Kuli'nin ani vefatına rağmen iki ay boyunca Ruslara karşı şehirlerini savunan Taşkend halkının yanında olan Yunus Can'ın, olayları değerlendirerek Çerniev'e bir elçi göndermenin daha uygun olduğu şeklindeki görüşü ve tavsiyesi,⁵⁸ sağduyulu ve müzakereci kişiliğini öne çıkaran ayrıntılardır. Bir başka örnek de yukarıda da belirttiğimiz gibi Baron Von Kaulbarz, Yakub Beg'e bir anlaşma taslağı getirdiğinde Yakub Beg, istişareye katılmak üzere Yunus Can'ı çağırmış, o da "Kaşmanın hiçbir yolu olmadığına el, keskin bir kılıcın ucunu tutar." atasözünden hareketle silahlara başvurmanın son çare olması ve sorunun masa başında çözülmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁹ Musa Seyrami de Yunus Can'ın bu özelliğine işaret ederek Mançuların Beg Kuli Beg zamanındaki Kaşgar'a saldırısı sırasında Yunus Can'a fikirlerini sorduğunu, Yunus Can'ın da Mançuların kendilerinden üstün olduklarını ve onlarla girişilecek bir savaşın boşuna Müslüman kanının akmasına sebep olacağını belirterek geri çekilelim, tavsiyesinde bulunduğunu kaydeder.⁶⁰

Yunus Can'ın kontrolü altındaki bölgelerde -Yarkend'de- Yakub Beg'in emriyle alt yapı ve imar faaliyetlerine giriştiği, bataklıkları kurutularak kanallar açtığı, böylece hem şehircilik bakımından hem de tarımsal üretimin artırılması yolunda önemli adımlar attığı da kaynaklarda karşımıza çıkan bilgiler arasındadır. Yine kaynaklara göre idareciliği sürecinde insanlara araziler tahsis edilmiş; çarşılar inşa edilmiş, bütün bunların sonunda da Yarkend ve çevresinde ekonomik gelişme sağlanmış ve insanların refah seviyesi artmıştır.⁶¹

Diğer yandan Yunus Can'ın idareciliği ile ilgili olumsuz görüş belirten bazı kaynaklar da vardır. Bunlar Bellew, Shaw ve Boulger'dir. Bu kaynaklarda Yunus Can'ın her ne kadar çok sevilen ve sayılan biri olarak etrafında kabul edilse de özellikle ilk yıllarında oldukça sert yöntemlere başvurduğu belirtilmektedir. Bellew onun ilk yıllarında darağacında her zaman birinin sallandığını;⁶² Shaw da İslamiyet'ten dönen iki Hindu'nun boğazını kestiğini;⁶³ Boulger ise, idareciliğinin ilk yıllarında sert kararlar aldığını ve en ufak bir itaatsizlik belirtisinde derhal tutuklama ve infaz yoluna gidilerek hem rakiplerine gözdağı verdiğini hem de kontrolü sağladığını söyler. Ancak bir süre sonra daha ılımlı bir tutum sergilediğini kaydeder. Boulger'e göre Yunus Can'ın idari tavırlarındaki bu değişikliğin nedeni, kötülük yapanların hepsinden kurtulmuş olmasıdır.⁶⁴

3. Muhammed Yunus Can'ın İlmî Kişiliği

Yunus Can'la ilgili kaynakların hemfikir olduğu konulardan biri de bilgi ve görgü bakımından çevresindeki idarecilerden daha üstün olmasıdır. Ulaşabildiğimiz hemen her kaynakta bu görüş tekrarlanmaktadır. Mesela Boulger ve Mirza, Yunus Can'ın, Yakub Beg'in emrindekilerden daha eğitilmiş olduğuna,⁶⁵ Doğu Türkistan'daki mollalardan daha iyi Arapça ve Farsça bildiğine;⁶⁶ Musa Seyrami de bilgili ve âlim kişiliğine dikkat çekmişlerdir.⁶⁷ Hayward ve Bellew de benzer ifadelerle "Çok okuduğu belliydi. Hikâyelerinin sonu yoktu",⁶⁸ "ülkedeki en bilgili bilim adamı ve kesinlikle valilerinin en iyisi"⁶⁹ olduğunu vurgulamışlardır. Yine onunla ilgili *Kaşgar ve Tarihi Fergana*'da eğitimi ve fazileti ile devrinin en önde gelen şahsiyetlerinden biri;⁷⁰ Yarkend Raporunda ise "kılıç kullanmaktan ziyade kalemini kullanarak fark yaratmıştır"⁷¹ ifadesi yer almaktadır. Bu

⁵⁶ Montgomerie, agm, s. 150; Forsyth, age, s. 33; Özer, agt, s. 409.

⁵⁷ *Selections from the Records of the Government of the Puncap, and Its Dependencies F.B., Report on Yarkand, Lahore, Puncap Government Civil Secretariat Press, Lahore 1880, s. 9.*

⁵⁸ Zarif, age, s. 150-15.

⁵⁹ *Selections from...*, s. 9.

⁶⁰ Gökkut, agt, s. 255.

⁶¹ *Selections from...*, s. 18.

⁶² Bellew, age, s. 243-244.

⁶³ Özer, agt, s. 280.

⁶⁴ Boulger, age, s. 172.

⁶⁵ Montgomerie, agm, s. 149-150; Boulger, age, s. 171-172.

⁶⁶ Montgomerie, agm, s. 181.

⁶⁷ Gökkut, agt, s. 263.

⁶⁸ Hayward, agm, s. 41-74.

⁶⁹ Bellew, age, s. 243.

⁷⁰ Zarif, age, s. 11.

⁷¹ Forsyth, age, s. 21

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRİ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

konuda Shaw'un seyahatnamesinden çıkardığımız bilgiler de aynı yöndedir. Shaw, Yunus Can'ın tarih, astronomi gibi alanlardaki bilgisinin, dinleyenleri hayli etkileyecek ölçüde olduğunu⁷² belirtmiştir.

Medrese eğitimini Taşkend ve Hokand'da alan Yunus Can, küçük yaştan itibaren Arapçayı öğrenmenin yanı sıra dönemin tanınmış hocalarının ders ve sohbetlerine de iştirak etmiş, önemli eserleri okuyarak bilgisini geliştirmiştir. Hokand'a döndükten sonra kadılık yapmaya başlayan Yunus Can, edindiği bilgiler ve aldığı eğitim doğrultusunda bir yandan görevini icra ederken bir yandan da halkı dinî konularda aydınlatmaya çalışmış, bu alanda çalışmalar yapmıştır. Onun kadılık görevi ile ilgili olarak Seyrami, şer'i hükümlere riayet ettiğini ve bu hükümlerden taviz vermediğini, zulüm ve haksızlık yapmadığını ifade etmiştir.⁷³ Yunus Can, Müslümanların yemesi, içmesi, giyimi, kuşama, doğumu, düğünü, ölümü vd. gündelik hayata yönelik tutum ve davranışları üzerinde de önemle durmuştur.⁷⁴

Gerek aldığı eğitim gerekse şahsi eğilimlerinin uzantısı olarak bilime ve sanata önem veren Yunus Can, idareciliği sırasında dönemin önde gelen sanatkarlarını ve bilim adamlarını koruyarak çok yönlü bir devlet adamı portresi çizmiştir. Örneğin dönemin önemli âlimlerinden olan Hüseyinhan Tecelli'yi Yarkend'de ağırlamış, onun Yarkend'de kalması ve medresede eğitim vermesi için makamına davet etmiştir. Görüşme sonunda Yunus Can'ın ısrarı üzerine Tecelli, Yarkend'deki "Yeşil Medrese"de müderrislik yapmayı kabul etmiştir.⁷⁵

Yunus Can'ın âlim ve sanatkarları himaye etmesinin yanında kendisinin de çeşitli alanlarda gayret ve yetenekleri olduğuna dair bilgiler de kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Hat, belagat, edebiyat gibi sanatlara ilgi duyan Yunus Can'ın hat sanatında verdiği eserlerin yanı sıra (Bunların günümüze ulaşip ulaşmadığı konusunda bilgi yoktur.) Doğu klasiklerini inceleyerek birçok nazire kaleme aldığı kaynaklarda yer alan detaylardandır.⁷⁶ Yunus Can'ın belagat sanatındaki/bilimindeki yeteneğini ise Kuropatkin Yunus Can'ı tanıyanların ifadelerine dayanarak aktarır ve sıradan bir yazının onun eline geçtikten sonra bambaşka bir hal aldığını ve bunu okuyan kişinin kendini tutamayıp ağladığını söyler.⁷⁷

Yunus Can, birçok vasfının yanı sıra özellikle tarih alanındaki çalışmalarıyla XIX. yüzyıl Türkistan tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Hokand Hanlığı'nın yükseliş ve çöküş sürecini ele aldığı üç kitap yazmıştır. Muhammed Ali Han dönemini ayrıntılı olarak anlattığı *Hakikat'ül-Enver*, yine Hokand Hanlığı tarihinde önemli bir figür olan Ali Kuli Leşker'in hayatını yazdığı *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi* ve 1905 yılında Rusların Türkistan'ı işgalini ve Müslümanların durumunu anlatan *Tuffe-i Taib*, Yunus Can'ın kaleme aldığı eserlerdir. Adı geçen kitapların her biri Hokand Hanlığı, Fergana ve Türkistan'ın Rusya tarafından işgali konularında önemli kaynak niteliğindedir.

4. Muhammed Yunus Can'ın Eserleri

XIX yüzyıl Hokand Hanlığı ve Kaşgar Devleti'nin bilimsel ve kültürel yaşamında önemli bir iz bırakan Yunus Can'ın; yukarıda da belirttiğimiz gibi *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi*, *Tuffe-i Taib* ve *Hakikat'ül-Enver* adlı üç kitabı vardır.

Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi: Ali Kuli'nin oğlu Şirmuhammed'in isteğiyle yazılan bu kitap, Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmıştır. İki nüshası olan eserin bir kopyası Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü'nün 12136 numaralı el yazması bölümünde, diğer kopyası da Hokand Edebiyat Müzesi'nde bulunmaktadır. Sultan Said Han döneminde hanlığın yönetiminde etkili olan Ali Kuli'ye (1830-1865) adanan eserde Ali Kuli'nin hayatı, hanlıktaki taht mücadeleleri, hanlığın Rusya ile olan ilişkileri, Rusların Türkistan'da ilerleyerek ve Akmesicid ile Çimkent'e saldırması, buraları ele geçirmesi ve Taşkend kuşatması hakkında bilgiler yer almaktadır. Hokand Hanlığının çöküş döneminin aydınlatılmasında ve Rusların bu hanlığı işgal etme sürecinin ortaya konulmasında önemli bir kaynak olan eserin bazı bölümleri ilk olarak 1889 yılında Rus araştırmacı Smirnov'un *Sultany Kenisary i Sadike*⁷⁸ adlı kitabında isim verilmeden yer almıştır.⁷⁹

Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi bilim dünyasında tanınması ise Timur K. Beisembiev'in önce *Şark Yıldızı Dergisi*'nde yer alan yazısıyla (1-2, 1995), ardından da 2003 yılında *The Life of Alimqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*⁸⁰ adlı müstakil çalışmasıyla gerçekleşmiştir. Beisembiev'in kullandığı orijinal metinde yazarın adı belirtilmemiştir. Bu konuda *Tarih-i Cedide-yi Taşkend*, *Tarihi Hamidi* gibi dönemin

⁷² Özer, agt, s. 185, 396.

⁷³ Gökkut, agt, s. 263.

⁷⁴ Taib Taşkendi, age, s. 107.

⁷⁵ Alimcan Buğda, "Klasik Uygur Edebiyatının Son Halkalarından Hüseyinhan Tecelli", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 2018/12, s. 30; Zarif, age, s. 136.

⁷⁶ "Muhammad Yunus Toib", *O'zME*, Birinchijild. Toshkent 2000-yil. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/m/muhammad-yunus-toib/>, 21. 09. 2022. sa. 20:15.

⁷⁷ Kuropatkin, age, s.204-205.

⁷⁸ E. T. Smirnov, *Sultany Kenisary i Sadike*, Taşkent 1889.

⁷⁹ Taib Taşkendi, age, s. 26-27.

⁸⁰ *The Life of Alimqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*, haz. ve çev. T.K, Beisembiev, Routledge, New York 2015.

kaynaklarındaki bilgilerden yola çıkarak eserin Yunus Can tarafından yazıldığı sonucuna ulaşmıştır. Ancak Beisembiev'in kullandığı kaynaklar arasında Muhammed Zarif tarafından yazılan *Tarihi Fergana ve Kaşgar* bulunmamaktadır. Hâlbuki sözü geçen eserdeki bilgiler ile Beisembiev'in çalışmasındaki bilgiler neredeyse birebir örtüşmekte, hatta Zarif'in eserinde daha detaylı bilgiler yer almaktadır. Nitekim *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi*'nde olaylar 1865 yılından Ali Kuli'nin vefatına kadar devam ederken *Tarihi Fergana ve Kaşgar*'da Beg Kuli Beg'in dönemine kadar devam etmektedir. Yine Zarif'in eserinde Yunus Can'ın Yarkend valisi olana kadarki kısmı onun notlarına dayanırken Yakub Beg'in ölümünden sonraki kısım Yunus Can'ın oğlu Muhammed Ali'nin mektuplarına dayanmaktadır. Ayrıca Zarif bu eseri kaleme alırken Muhammed Yunus Can'ın notları ile oğlu Muhammed Ali Han'ın hatıra ve mektuplarından faydalandığını açıkça zikretmektedir.⁸¹

Bu eserle ilgili bir diğer çalışma da Shodman Vahidov tarafından Kiril alfabesiyle Özbek Türkçesine çevrilerek *Şark Yıldızı* dergisinde⁸² yayımlanmıştır. Daha sonra Shodman Vahidov ve Dilorom Chorieva, *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi* ve *Tuffe-i Taib*'i birlikte değerlendirmişler ve Kiril alfabesiyle Özbek Türkçesine çevirmişlerdir.⁸³

Tuffe-i Taib: Ali Kuli'nin oğlu Şirmuhammed'in isteği üzerine 1903-1905 yılları arasında Farsça kaleme alınan *Tuffe-i Taib*, Özbekistan Bilimler Akademisi'nin Ebu Reyhan Biruni Bölümü Doğu Araştırmaları Enstitüsü arşivinde 4243/II numara kaydıyla muhafaza edilmektedir. Bu çalışma; *Central Asian Research Dergisi*'nde "Tukhfa-yi Taib" ismiyle yayımlanmıştır.⁸⁴ Aynı zamanda yukarıda künyesi verilen çalışmanın Shodman Vahidov ve Dilorom Chorieva tarafından değerlendirilmesi ve Kiril alfabesine çevirisi yapılmıştır.

Bu eserin yazılma amacı Rusların Türkistan'ı işgali sonrasında Müslümanlar ile Ruslar arasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiği sorusunun cevabını vermektir. Üç bölüm halinde düzenlenen eserde Yunus Can, Rusların askeri olarak çok güçlü olduklarını, bu nedenle onlara karşı silahla cihat etmenin anlamsızlığı üzerinde durmuş, Ruslara karşı yapılacak cihadın bilim ve akıl yoluyla yapılması gerektiğinin altını çizmiştir. Müslümanların gündelik hayatını düzenleyen ve kadılar tarafından icra edilen İslam hukukunun uygulanmasına ve Müslümanların yerel yönetimlerinin mingbaşı tarafından yapılmasına izin vermeleri durumunda Rus kontrolü altında da olsa Türkistan'ın Dârü'l-İslâm olarak kalmaya devam edeceğini savunmuştur.

Hakikat'ül-Enver: 1887'de yazılmıştır. *Hakikat'ül-Enver*'in yayımlanmamış bir kopyası, Özbek Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü'nün 596 numaralı arşivindedir. Yunus Can, giriş bölümünde eserinin üç bölümden meydana geldiği bilgisini vermiştir. İlk bölüm Fergana sultanları hakkında; ikinci bölüm Kaşgar'daki hadiseler, üçüncü bölüm de Fergana, Türkistan, Kaşgar ve kasabaları hakkındadır. Ancak eserin bu nüshası eksiktir. Vahidov'a göre diğer iki eserin 70 yaşından sonra yazıldığı göz önüne alındığında 50'li yaşlarda yazmaya başladığı bu eserin tamamlanmış olması yüksek ihtimal dâhilindedir.⁸⁵

5. Fikirleri

Bu başlık altında yaşadığı dönem ve çevre içinde sadece faaliyetleriyle değil, fikirleriyle de etkin bir konumda olan Yunus Can'ın siyasi ve dinî konularda çeşitli vesilelerle ortaya koyduğu fikirleri ele alınmıştır.

5.1. Muhammed Yunus Can'ın Siyasi Fikirleri

Siyasal anlamda Yunus Can, özellikle Rusya ve İngiltere'nin Türkistan'a yönelik politikaları ve Osmanlı devletine yönelik düşünceleriyle kaynaklarda yer almıştır. Onun İngiltere ile ilgili görüşleriyle ilgili kayda değer bilgiler özellikle Shaw, Forsyth, Hayward ve Pundit Mirza'nın yolculuk notlarından elde edilebilmektedir. Öncelikle adı geçen seyyahların notlarından Yunus Can'ın İngilizlere olumlu yaklaştığını çıkarmak mümkündür. İngilizleri önemli bir müttefik olarak kabul eden Yunus Can,⁸⁶ iki ülke arasındaki yüksek dağları Tanrı'nın bir lütfü olarak görmüş, hatta bu sayede iki ülkenin birbirlerinden korkmasına gerek olmadığını ifade etmiştir. Allah'ın iki ülkeyi birbirlerinden uzaklaştırmak yerine birbirlerinin bağımsızlıklarına bir güvence kıldığını belirten Yunus Can, bu dostluğun ticaret vasıtasıyla daha da güçlendirilmesi gereğine inanır.⁸⁷ Böylece iki devlet arasında karşılıklı dostluk ve işbirliğinin gelişeceğini, ticaretin de bunun temelini teşkil edeceğini ifade

⁸¹ Zarif, *age*, s.11.

⁸² *Şark Yıldızı*, 16, s. 208-223

⁸³ Muhammed Yunus Taib Taşkendi, *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi- Tuffe-i Taib*, yay. haz. Shodman Vahidov ve DiloromChorieva, Taşkent 2011.

⁸⁴ Muhammad Yunus Khwaja b. Muhammed Amin Khwaja (Taib), "Tukhfa-yi Taib", *Central Asian Research*, yay. haz. B. M. Babadjanov Sh. KhVakhidov-Kh.Komatsu, No: 6, Taşkent-Tokyo, 2002

⁸⁵ Çalışmamız sürecinde inceleme imkânı bulamadığımız bu tarihi eserle ilgili bilgiler Chorieva'nın "Toib Taşkentinin Bilimsel Mirası" adlı yazısından aktarılmıştır. Dilorom Chorieva, "Toib Taşkentinin Bilimsel Mirası", *Moziydan Sado*, 2 (42), 2009, s. 36-39.

⁸⁶ Montgomerie, *agm*, s.180

⁸⁷ Özer, *agt*, s. 430.

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRİ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

etmiştir.⁸⁸ Bu nedenle İngiltere'den gelen tüccarlara karşı oldukça yakın davranmış, onların sorunlarıyla yakından ilgilenmiş ve ticari faaliyetlerini güven içinde gerçekleştirmelerini sağlamıştır.⁸⁹

Yukarıdaki ifadelerden Yunus Can'ın, İngiltere ve Kaşgar Devleti arasında Osmanlı ile İngilizler arasındaki ilişkiye benzer dostane bir ilişki beklediği anlaşılmaktadır. Nitekim Shaw ile yaptığı birçok sohbette bunu dile getirdiği görülür. Yunus Can söz konusu sohbetlerin birinde Shaw'a, Osmanlı Devleti'yle dost olan bir ülkeden (İngiltere) ziyaret için ülkelerine gelen bir misafirin gelişinden oldukça mutlu olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰ Bir başka sohbetinde de "...ayrıca aynı zamanda Halifemiz olan Rum Sultanı ile dost ve müttefik olan size karşı hürmet ederiz ve ülkenizden gelenlere kapımızı açarız"⁹¹ şeklinde ifadeler kullanmıştır. Ancak Yunus Can'ın zamanla bu fikrinden vazgeçtiği bizzat İngiliz kaynaklarında belirtilmektedir. Bunun başta gelen sebebi de Rus tehdidi karşısında İngiliz Hükümetinin kendilerini yeterince desteklemediklerini, bu bakımdan da "İngilizlerin güvenilmez olduklarını" görmüş olmasıdır.⁹²

Yunus Can'ın Rusya'ya bakışı ise oldukça politiktir ve Ali Kuli, Yakub Beg ile Kaşgar Devleti yıkıldıktan sonra ve Hokand'a döndüğü zaman olmak üzere üç döneme ayrılarak incelenmeye elverişlidir.

Özellikle Ali Kuli ve Yakub Beg dönemlerinde Rusya ile sorunların müzakere yapılarak çözülmesinin altını çizen Yunus Can, Rusların Kaşgar Devleti'ni işgal etmesinin ardından döndüğü Hokand'da, Rus egemenliğine karşı çıkarak değil, Rusya'nın gücünü kabul edip onunla uzlaşarak dinlerini koruyabileceklerini, ancak bu yolla barış içinde yaşanabileceğini iddia etmiştir.

Yunus Can, Ali Kuli iktidarı döneminde ona, Rusya ile yeni bir başlangıç için çok iyi bir fırsat olduğunu, bu fırsatın iyi değerlendirilmesi gerektiğini, bunun için ilk olarak Rusya'ya bir elçi göndermenin iyi olacağını tavsiye etmiştir. Ancak Ruslar, bu tavsiyeye olumlu yaklaşan Ali Kuli'nin elçi göndermesine fırsat bırakmadan Hokand Hanlığı'na karşı askerî harekât başlatmışlardır. Yunus Can, Rusların Taşkend'i kuşattığı sırada da aynı tavsiyeyi yinelemiş, daha önce de kaydettiğimiz gibi, Rusya ile cephede savaşmanın bir fayda vermeyeceğini, bir elçi göndererek diplomatik ilişki kurmanın sorunu çözmeye yardımcı olacağını belirtmiştir. Gönderilen elçilik heyeti bunda başarı sağlayamazsa bile kendilerine zaman kazandıracaktır.⁹³

Yakub Beg döneminde de Yunus Can'ın Ruslarla ilgili düşüncesini devam ettirdiği görülür. Ona göre Rusların sınır komşusu olması iki devlet arasında dostane ilişkiler kurmak için yeterlidir. Ancak aynı zamanda Rusların Kaşgar'ın işlerine karışmasını ve halkı kıskırtmasını engelleyen bir ittifak kurmak daha arzu edilir bir yoldur.⁹⁴

Kaşgar Devleti yıkıldıktan sonra Rusların yönetimine geçen Hokand'a geri dönen ve burada kadılık yapmaya başlayan Yunus Can'ın, bu dönemde Rusya ile ilgili düşüncelerini öğrenmek için eseri *Tuffe-i Taib* birincil kaynak konumundadır. Eserden anlaşıldığına göre Yunus Can, Rusya'nın askeri gücünü devrin en büyük gücü olarak kabul eder. Türkistan'da idarecilerin Rus gücüne karşı başarılı olamadığını ve gelecekte de olamayacağını iddia eder. Ona göre Ruslara karşı topla tüfekle mücadele ederek başarılı olmak mümkün değildir. Bu yüzden Müslümanların gösterdiği direniş sonuç alınmayacak boşuna bir çabadır. Yapılacak en doğru davranış, Rusların din ve şeriata dokunmadıkları sürece onlara karşı isyan etmeden vergilerin düzenli bir şekilde verilmesi, Rus gücünün varlığının Türkistan'da kabul edilmesi, Türkistan'daki Müslümanların Rus kültürünü öğrenmesidir. Böylece Türkistan'ın "Dârü'l-İslâm" olarak kalacağını iddia eden Yunus Can, bu şekilde Müslümanların cihadını gerektirecek bir nedenin olmadığını da dile getirir. Şayet bu yapılmazsa Rusların Türkistan'da otoritelerini ve kurumlarını daha etkin hale getireceği uyarısında bulunur. Nitekim Yunus Can 1898 yılında Ruslara karşı başlatılan Dükçü İşan Ayaklanması⁹⁵ şiddetle eleştirerek Rus ve Hıristiyan vali ve vekillerin Türkistan'daki işgallerini artırmaları için bahane bulduğunu ifade eder.

Yunus Can'ın, kısıtlı olmakla birlikte Osmanlı ve Mançularla ilgili görüşleri de kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'ni kuranları kardeşleri olarak gördüğünü Shaw ile yaptığı bir sohbette dile getiren Yunus Can, Osmanlıların kökenlerinin "Türkistan'dan gelir. Onlar bizimle aynı dili konuşur ve kendileri de aynı zamanda Yafes'in oğludur."⁹⁶ diyerek iki devlet arasındaki kardeşliğe işaret eder. Yunus Can'ın hem bu sebeple hem de Osmanlı sultanın aynı zamanda halife olması dolayısıyla Osmanlılara karşı büyük bir saygı beslediği⁹⁷

⁸⁸ Özer, agt, s. 383.

⁸⁹ Bellew, age, s. 245.

⁹⁰ Özer, agt, s. 432.

⁹¹ Özer, agt, s. 432.

⁹² *Selections from...*, s. 9.

⁹³ *The Life of Alimqul...*, s. 71.

⁹⁴ *Selections from...*, s. 9.

⁹⁵ 1898'de Dükçü İşan'ın önderliğinde Türkistan'ı Rus işgalinden kurtarmak amacıyla Fergana'da çıkarılan ayaklanmadır. Fergana'da çıkan ayaklanma Oş ve Namangan gibi şehirlere hızla yayılmıştır. Rusya kısa sürede ayaklanmayı bastırılmış ve çok sayıda insanı katletmiş; arkasından da sayısız insanı sürgüne göndermiştir.

⁹⁶ Özer, agt, s. 185.

⁹⁷ Özer, agt, s. 383.

görülmektedir. Diğer yandan siyasi ve askeri olarak Osmanlı Devleti'nin uzak bir coğrafyada olması nedeniyle sultanın onlara yardım edemeyeceğini de göz önünde tuttuğu için arzu edilen destek geleme de hem halife olması hem de Rusya'ya karşı mücadele ettiği için Osmanlı'ya saygısını daima korumuştur.⁹⁸

Yunus Can'ın Mançularla ilgili fikirlerini de yine Shaw ile yaptığı bir sohbetten öğrenebiliyoruz. Yunus Can'a göre Çinliler cimri insanlardır ve kendi çıkarlarından başka bir şeye önem vermezler.⁹⁹ Shaw, Yunus Can'ın, Mançularla ilgili olarak "Onlar kötü bir ırktır.", ifadesini kullandığını kaydetmiştir.¹⁰⁰

5.2. Dinî Görüşleri ve İslam Dünyası Hakkındaki Fikirleri

Küçük yaştan itibaren Türkistan'daki önemli âlimlerden ve medreselerden dinî eğitim alan Yunus Can'ın bu konudaki görüşlerini *Tuffe-i Taib* adlı eserine dayandırmak gerekmektedir. Eserinde İslam dini için en büyük tehlikelerden birinin cahil din adamları olduğunu belirten Yunus Can, her yeniliğe, gelişmeye karşı çıkan ve direnen mollaları eleştirmiş; onları cahil, riyakâr, bilgi üretmeyen kişiler olarak tanımlamıştır. Bu kişilerin aynı zamanda hukukî kararlar almak ve müminlerin ihtiyaçlarını karşılamak için Müslümanların rızası ile resmî vazifelerini yerine getiren kadıları halkın gözünde küçük düşürmek, onlarla alay etmek ve aşağılamak cüreti gösterdiklerini belirtir. Bazı cahil kişilerin de bunların peşinden gittiklerini ilave eder.¹⁰¹ Bu cahil insanların Müslümanlara büyük zarar verdiklerine inanan Yunus Can, zararların en bariz örneklerinden biri olarak 1898 yılında Ruslara karşı çıkarılan isyanı gösterir. İsyanı çıkaranların biraz bilgi sahibi olmalarının Ruslara karşı başarılı olamayacaklarını anlamalarına yeteceğini vurgular. Yunus Can, bu cehalet örneği davranışın, Rusların isyanı bastırmak için çok sayıda masum insanı katletmesine ve anavatanlarından sürmesine neden olduğunu belirtir.¹⁰²

Cihat hakkındaki fikirlerini de dile getiren yazar, cihadı iki nedene bağlar. Birincisi düşmanın, onun hak dinini yasaklaması; ikincisi, kişinin kendi içtihadı veya başka kişinin içtihadı ile İslam halkına şan ve güç vermeyi ummasıdır. Umutsuz, muzaffer olmadıkça ve Müslümanların haysiyetini korumadıkça savaş ve cihadın caiz olmadığını düşünür. Cihadın temel amacının bir kimsenin kanını dökmek veya ona zayıyat vermek değil, dine saygı duymak, korumak ve kötülüğü Müslümanlardan uzaklaştırmak olarak tanımlar. Savaşı ister alma ister verme olsun, manevi bir cihat olarak kabul eder. Silah ya da keskin bir kılıç karşısında durmayı şeriatin cihat olarak görmediğini iddia eder. Ona göre direnmek için eşit olunmaması (veya yeterli gücün olmaması) durumunda yine de cihadın zorunlu olduğunu iddia edenlerin, "kaplana karşı çıkan kurdun ölümünün kesin olduğunu" akıllarından çıkarmamaları gerektiği uyarısında bulunur.¹⁰³

Yunus Can'ın üzerinde önemle durduğu konulardan biri de Müslümanların zamanın şartlarına göre hareket etmesi lüzumudur. İslam'ın bilimle ters düşmediğini bazı bitki ve maddelerin helal mi, haram mı, mekruh mu şeklinde din âlimlerinin fikirlerinden yola çıkarak açıklamaya çalışır. Mesela bilgili bir kimse; sarhoş edici maddelerden olan tütün, esrar ve içki gibi dünya ve ahiret mutluluğundan mahrum kalmaması için mümkün olduğunca onlardan kaçınması gerektiğini ancak bu maddelerin tıpta tedavi amacıyla kullanıldığında günah olmaktan çıktıkları yorumunda bulunur. Avrupalı doktorların çiçek hastalığını tedavi eden aşığı bulmalarını takdirle karşılayan Yunus Can, bu hastalığa yakalananların hastanelerde tedavi olması gerektiğini söyler. Ancak bazı cahil kişilerin faydalı ve etkili olmasına rağmen hastanelere gitmediklerini belirterek onları eleştirir.¹⁰⁴

Yunus Can, Müslümanların gündelik yaşamda uyması gerekenleri eserinin birinci bölümünde ele almıştır. Müslümanların gündelik yaşamlarında nelere dikkat etmesi gerektiği, bir Müslüman'ın açık haramdan kaçınması gerektiği, neleri yemesi ve içmesi, nasıl giyinmesi; ölü ve taziye ziyaretleri, aile yaşamlarının nasıl olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Din adamlarının da halkı bu konularda bilinçlendirmesinin gerekli olduğuna vurgu yapmıştır. Yine bu din adamlarının nitelikleri üzerinde durarak, bunların mutlaka kadı gibi dinî konularda eğitim almış kişiler olması gerektiğini belirtmektedir.¹⁰⁵

SONUÇ

Taşkend doğumlu olan ve 1905 yılında vefat eden Muhammed Yunus Can, Malla Han, Ali Kuli ve Yakub Beg olmak üzere üç hükümdar dönemini yaşamış, her dönemde etkin ve güvenilir bir devlet adamı portresi çizmiştir. Valilik, elçilik, kadılık görevlerinin yanında çalıştığı hükümdarlara danışmanlık görevlerinde de

⁹⁸ *Selections from...*, s.9.

⁹⁹ Özer, agt, s. 383.

¹⁰⁰ Özer, agt, s. 175-176.

¹⁰¹ Taib Taşkendi, *age*, s. 104-105.

¹⁰² Taib Taşkendi, *age*, s. 137.

¹⁰³ Taib Taşkendi, *age*, s. 130.

¹⁰⁴ Taib Taşkendi, *age*, s. 146.

¹⁰⁵ Taib Taşkendi, *age*, s. 107.

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRÎ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

bulunmuştur. Bu görevlerini icrası sürecinde danışılan, sözü dinlenen, saygı duyulan bir şahsiyet olduğu kaynakların ortak görüşüdür.

Rus ve İngiliz siyasi rekabetinin sahnesi olan Türkistan'da uzlaşmacı, müzakereci, sağduyulu bir politika izlenmesi gereğini savunan Yunus Can'ın İngiliz, Rus, Osmanlı ve Mançu devletleri konusunda gözleme ve akla dayanan fikirlerine, sınırlı da olsa ulaşmak mümkündür. İngilizlerle doğal sınırlara sahip oldukları için daha çok ticari ilişkilerin geliştirilmesine inanan; Ruslarla elçilik düzeyinde ilişkiler kurmanın zorunluluğunu savunan Yunus Can, Osmanlı Devleti'ne hem köken hem de din bağlamında samimi bir bağlılık duymuştur.

Devlet adamlığının yanında aynı zamanda dinî, ilmi ve sanatkâr bir kişiliğe sahip olan Yunus Can'ın, hat, şiir gibi sanatlarında yetenekli olduğu, bu alanlarda eserler verdiği kaynaklarda onunla ilgili tespit ettiğimiz bilgiler arasındadır. Bunların arasında *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi*, *Tuffe-i Taib* ve *Hakikat'ül-Enver* adlı çalışmaları Türkistan'ın XIX. yüzyıl tarihinin aydınlanmasında oldukça önemlidir. Bu eserlerinde; Hokand Hanlığı tarihi, hanlığın son dönemindeki taht mücadeleleri, Rusların Hokand Hanlığı'nı işgal süreci ve Hokand Hanlığı'nı işgalinden sonraki dönemde Müslümanların Ruslarla ilişkilerinin nasıl olması gerektiği ile ilgili bilgiler mevcuttur. Yunus Can'ın eserlerinde verdiği bilgiler, bizzat olaylara tanık olması ve yaşaması nedeniyle oldukça kıymetlidir.

KAYNAKÇA

AKA, İsmail, *Timurlular*, TDV, Ankara 1993.

ALPARGU, Mehmet, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, haz. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 557-605.

ATIF, Mehmed, *Kaşgar Tarihi Bais-i Hayret Ahval-i Garibesi*, haz. İsmail Aka-Vehbi Günay, Eysi Yayınları, Kırıkkale 1998.

Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth, edit Ethel Forsyth, Richard Bentley and Son, London 1887.

BELLEW, H.W., *Kashmir and Kashghar*, Trübner&Co, London 1875.

BOULGER, D. C., *The Life of Yakoob Beg, Athalık Ghazi, and Badaulet; Ameer of Kashgar*, WH. Allen&Co, London 1878.

BUĞDA, Alimcan, "Klasik Uygur Edebiyatının Son Halkalarından Hüseyinhan Tecelli", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 12, 2018, s. 27-39.

CHORİEVA, Dilorom, "Toib Taşkentinin Bilimsel Mirası", *Moziydan Sado*, 2 (42), 2009, s. 36-39.

Correspondence Respecting British Affairs in Central Asia 1879-1880, The Private Collection of Charles W. Wason, Cleveland 1918.

FORSYTH, T.D., *Report of A Mission to Yarkund in 1873*, Foreign Department Press, Calcutta 1875.

GÖKKUT, Gülbehrem, *Musa Seyrami'nin Tarih-i Eminiyeye Adlı Eseri ve Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2011.

Great Britain Foreign Office, *Correspondence Respecting British Affairs in Central Asia 1879-1880*, Harrison, London 1879.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.

HAYWARD, G., W., "Journey from Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 14 (1), 1869-1870, s. 41-74.

HENDERSON, G, HUME, A.O., *Lahore to Yarkand*, L. Reeve, London 1873.

KAMALOVA, Zebiniso, *Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul 2019.

KOÇ, Dinçer, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2016.

KUROPATKİN, A.N., *Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan*, der. ve çev. Feyzullah Uygur, İstanbul 2016.

MAHMUDOV, S., "1864 yılında Hokand'dan İstanbul'a Gönderilen Diplomatik Misyon", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9 (4), 2020, s. 58-74.

MERYEM ÖZER

MONTGOMERIE, T.G., “The Mirzas’ Exploration from Caubul to Kashgar”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 41, 1871, s.132-193.

Muhammed Yunus Taib Taşkendi, *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi- Tuffe-i Taib*, (Önsöz-Çeviri ve Yorumlar S. Vahidov ve D. Chorjeva), Taşkent 2011.

Muhammed Zarif, *Tarihi Fergana ve Kaşgar*, çev. Abdurreşit İslami, (Yayınlanmamış Eser), Urumçi 1964.

Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti Tarix Fakulteti, “*Xonlik Tarixnavislik va Tarixiy*” <https://fayllar.org/nizomiy-nomidagi-toshkent-davlat-pedagogika-universiteti-t-a-r.html?page=3>. 20. 05. 2022 sa. 18.02.

ÖZCAN, Abdulkadir, “Binbaşı”, *DİA*, VI, İstanbul 1993, s. 179-180.

ÖZER, Meryem, *Robert Shaw’un “Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar (Formerly Chinese Tartary): and Return Journey Over the Karakoram Pass” Adlı Eserinin Tenkitli Tercüme Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019.

Selections From the Records of the Government of the Punjab and Its dependencies. Confidential Series AX Report on Yarkand, Puncap Government Civil Secreteria Press, Lahore 1880.

ŞEN, Hüseyin, “Hokand Hanlığında Saray Teşkilatı ve Kullanılan Unvanlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 44, İstanbul 2020, s. 41-70.

The Life of Alimqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia, The Life of Alimqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia, haz. ve çev. Timur K. Beisembiev, Routledge, New York 2015.

TUĞ, Kadir, “Doğu Türkistan’da İdari Teşkilat (XVII-XVIII. Yüzyıllarda)”, *Vestnik BGU*, 2 (17), 2010, s. 22.

“Muhammad Yunus Toib”, Qomus. Info Onlayn Ensiklopediya, 2000-yil. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/m/muhammad-yunus-toib/>, 21. 09. 2022. sa. 20:15.

YALÇINKAYA, Türkan, *Hokand Hanlığı’nda İdari Teşkilat*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.

ZİYAEV, Hamit, *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev. A. Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRÎ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN
TAŞKENDİ**

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 789-806.

Geliş Tarihi–Received Date: 10.12.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 14.05.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

DOĞU CEPHESİ'NDE KAZAK ASKERLER

 10.53718/gttad.1216338

 MERVE BAĞCI ŞENGÜL*

ÖZ

22 Haziran 1941'de başlayan Barbarossa Harekâtı İkinci Dünya Savaşı'nın en önemli kırılma noktalarından biridir. Bu harekât ile açılan Doğu Cephesi Sovyetler Birliği'nde "Büyük Vatan Savaşı" (Великая Отечественная война) olarak adlandırılmıştır. Savaşta her bir Sovyet vatandaşının öncelikli görevi Anavatanı kurtarmak, Alman işgalini durdurmak ve faşizm ideolojisinin yayılmasını engellemek için tüm gücüyle ülkeye hizmet etmektir. Alman işgali başlamadan önce gerçekleşen Sovyet-Fin Kış Savaşı'nda (Winter War) verilen ağır kayıplar neticesinde hava kuvvetlerinin yetersizliği ve ordu disiplininin olmayışı merkezi harekete geçirmiş ve önlemler almaya zorlamışsa da işgalin başlaması ile batı bölgesi nüfusu işgal nedeniyle ordu dışında kalmıştır. Sovyet yetkilileri değişen şartları göz önünde bulundurarak genel seferberlik ilan etmiş ve Slav olmayan vatandaşların zorunlu askerlik düzenindeki yerini gözden geçirmiştir. Kasım 1941'de Devlet Savunma Komitesi daha önce dağıtılmış olan milli birliklerin ordu içinde yeniden konumlandırılması yoluyla millî ve karma tümen ve tugaylar kurulması kararını almıştır. Böylece savaş sonuna kadar işgale uğramayacak olan bölgelerde yaşayan yüz binlerce Türkistan ve Kafkasyalı asker Kızıl Ordu'nun insan kaynağına katılmıştır.

Kazaklar Kırgız, Özbek ve Türkmen askerlerin de bulunduğu Türkistanlılar birliklerinde savaş şartlarına kolay uyum sağlayabilen fiziki yapıları ile dikkat çekmiştir. Bu özellikleri ile kara savaşının öncü piyade, topçu gibi sınıflarında yer almış, tüm Sovyetlerde başarıları anlatılan keskin nişancı kadın askerleriyle tanınmışlardır. Kızıl Ordu içerisinde yer almayan bazı Kazakların partizanlara katılarak bölgesel direnişlere destek verdiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra savaşın ilk aylarında esir düşen askerler, kurulan harp esirleri komisyonunun çabası ile kamplardan çıkarılarak oluşturulan Türkistan Lejyonu içerisinde Almanlar safında da Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmışlardır. Savaşta binlerce Kazak hayatını kaybetmiş, binlercesi de kaybolmuştur ancak dönebilenler vatanlarında kahramanca karşılanmışlardır. Türkistan Lejyonu'na katılan ve sağ kalabilen askerler ne yazık ki vatanlarından ayrı kalarak sürgün hayatı yaşamışlardır.

Savaş sonrası döneminde Kazaklar ile ilgili yapılan çalışmalar Sovyet vatandaşı oluşturma amacı ile uyumlu olarak yürütülmüştür. Savaş döneminde üstün başarı gösteren ve madalya ile onurlandırılan Kazaklar propaganda amacıyla sözlü ve yazılı basında yer almış ancak milliyet vurgusu yapılmamıştır. Türkistan Lejyonu'nda yer alan askerler vatan hainliği ve ajanlık ile suçlanmış, yakalananların buldukları yerde infaz edileceği ya da sürgüne gönderilecekleri duyurulmuştur. Soğuk Savaş yıllarında bu politika sürdürülmüş, savaşın verdiği yıkım ve zarara değil tüm Sovyet halklarının beraber kazandığı zafere odaklanılarak ideolojiye zarar verebileceği düşünülen unsurlara izin verilmemiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 1939-1945 dönemi arşiv belgeleri gerek Rusya Federasyonu gerekse bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti tarafından araştırmacıların kullanımına sunulmuş ve savaş tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. Döneme ait istatistik ve belgeler objektif bir şekilde yeniden değerlendirilmeye başlanmış, yazıya geçirilmeyen sözlü kültür eserleri Kazak Tarihi'ne kazandırılmış ve çeşitli dillere tercüme edilmeye başlanmıştır. Çalışmamızda Doğu Cephesi'nde Kızıl Ordu'da ve Türkistan Lejyonu'nda savaşan Kazaklar, savaşa dair tutumları ve Kazakistan tarihindeki önemi arşiv belgeleri ve araştırma eserlerinin ışığında incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Büyük Vatan Savaşı, Kazakistan, Kazaklar, Doğu Cephesi, Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkistan Lejyonu.

*Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: mervebagci87@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0178-0155.

KAZAKH SOLDIERS IN THE EASTERN FRONT

ABSTRACT

Operation Barbarossa -started on 22nd June 1941- was one of the most important breaking points of World War II. This operation opened up the Eastern Front and it has been named as “Great Patriotic War” by the Soviet Union. At war, the primary duty of every Soviet citizen is to serve the country with all its strength to save the Motherland, stop the German invasion and prevent the spread of fascism ideology. Heavy losses at the Soviet-Finnish War (Winter) before the German invasion prompted the Government to act on incompetence of the air force and lack of discipline, though the start of the invasion cut the west population out of the military. Soviet authorities declared general mobilization with the changing circumstances, and they reviewed the position of the non-Slavic citizens in the conscription. In November 1941, the State Defense Committee took the decision to establish national and mixed division and brigades by repositioning the previously disbanded national units within the army. Thus, hundreds of thousands of Turkestani and Caucasian soldiers living in areas far from invasion joined the human resources of the Red Army.

Kazakhs -who took part in the Turkestan units, including Kyrgyz, Uzbek, and Turkmen soldiers- drew attention with their physical characteristics that could easily adapt to war conditions. With these qualities, they took part in the vanguard infantry and artillery in land war, and their female snipers were recognized throughout all Soviets with their success. Some of the Kazakhs that didn't take part in the Red Army known to join partisans and support regional resistances. Besides, the soldiers captured in the first months of the war released from the camps by the efforts of the PoW (Prisoners of War) Commission and they fought in the Turkestan Legion formed by the Germans against Soviets. Thousands of Kazakhs lost their lives in the war, and thousands more were lost, but those who could return welcomed heroically in their homeland. Soldiers who joined Turkestan Legion and survived the war lived an exile life unfortunately, away from their homeland.

Studies on Kazakhs in the post-war era were carried out in accordance with the purpose of creating Soviet citizens. Kazakhs who showed great success during the war and honored with medals featured in oral and written media for propaganda, but nationality wasn't emphasized. Soldiers in Turkestan Legion were accused of treason and espionage, and it was announced that those caught would be executed at where they were found or would be exiled. This policy was carried on during Cold War, and factors that thought to harm the ideology wouldn't be allowed by focusing on the victory won by Soviet peoples together instead of destruction and damage caused by the war.

After the collapse of the Soviet Union, archive documents of the period between 1939 and 1945 were made available to researchers by Russian Federation and independent Republic of Kazakhstan, and a new page has been opened in history of the war. Statistics and documents of this period has started to be evaluated objectively, oral cultural works were brought in Kazakh history and started to be translated into other languages. In this study, the Kazakhs who fought on the Eastern front in the ranks of Red Army and Turkestan Legion, their attitude towards the war and their importance in Kazakh history will be analyzed in the light of archive documents and research works.

Keywords: World War II, Great Patriotic War, Kazakhstan, Kazakhs, Eastern Front, Kazakh Soviet Socialist Republic, Turkestan Legion.

GİRİŞ

Sovyet Devrimi'nin lideri Vladimir İlyiç Lenin'in isteği ile devrimde öncü bir rol üstlenmiş olan Joseph Stalin tarafından hazırlanan 1917 tarihli Ulus Meselesi Raporu'nda “Rusya'daki baskılanan her ulusa” kendi geleceklerini tayin edebilme hakkının tanınması ve Rus devletinin bir parçası olup olmamak konusunda görüşlerinin alınması talep edilmiş, ayrılma yolunu seçmeyen topluluklara Rus Devleti çatısı altında daha geniş bir özerkliğin sağlanması vurgulanmıştır. Transkafkasya, Türkistan ve Ukrayna gibi uzak bölgelerde ikamet edenlerin özerklik temelinde kendi kendilerini yönetme hakkına kavuşmaları gerektiği savunulmuştur. Bu bölgelerin sınırlarının iktisadi ve etnografik verilere dayandırılarak belirlenmesinin altı çizilerek ulusal azınlıklara eşit hakların ve gelişme hürriyetinin tanınacağı sözü verilmiştir.¹ Stalin'in Komünist Parti Genel Sekreteri olarak göreve başlamasının ardından başlatılan Rusçada “razmejevanie”, İngilizce literatürde de “national delimitation” diye bilinen millî sınırların çizilmesi adlı bu politik, toplumsal mühendislik örneği kabul edilen, bazı sınırların masada cetvelle çizildiği, millî sınırların çizilmesi ve milletlere ayırıştırma siyasetidir.² Bu siyaset 20. yüzyılın

¹ Francine Hirsch, *Ulusların İmparatorluğu Etnografya Bilimi ve Sovyetler Birliği'nin Ortaya Çıkışı*, çev. Aybars Arda Kılıçer, Selenge, İstanbul 2022, s. 95.

² Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, *Sovyet Devrindeki Kazakistan'da Tarih Yazıcılığı: Mitler ve Gerçekler*, Gazi Kitabevi, Ankara 2018, s. 44.

başında önce Rus Çarlığı, ardından SSCB egemenliğinde yaşayan Kazaklarda büyük bir hayal kırıklığına yol açmıştır. Ayırıştırma siyasetinin, Politbüro tarafından genel olarak Türkistan'daki milliyetçi Bolşeviklere karşı yürütüldüğü düşünülse de son yıllarda ortaya çıkan arşiv belgeleri bu coğrafyada sınır çizme politikasının işleminde Moskova merkezli politikanın yanında bölgedeki yerli halktan çıkan Bolşevik işbirlikçilerin de katkısı olduğunu göstermektedir.³

Bu politikayı Türkistan halklarının birbirinden ayırıştırılması izlemiş ve bu amaçla dil alanında reformlar yapılmıştır. 7 Ağustos 1929 tarihinde SSCB Merkezi Yürütme Kurulu ve Halk Komiserliği Şurası yayınladığı bir genelge ile Sovyetler Birliği dâhilindeki tüm Türk halkları için resmi alfabenin Latin alfabesi olduğunu aldığı kararla kesinleştirmiştir. ⁴ Ancak Sovyet hâkimiyetindeki Türk halklarının Latin alfabesine geçme sürecine denk gelen dönemde, 1 Kasım 1928'de o zamanki tek bağımsız Türk Cumhuriyeti olan Türkiye Cumhuriyeti de Latin alfabesini kabul eder. Hem Türkiye Cumhuriyetinin Latin alfabesini kabul etmesi hem de her Türk boyuna farklı olarak hazırlanan Latin alfabelerinin Türk boylarının anlaşma oranını yeterince azaltmamış olması sebebiyle olsa gerek, on bir yılın ardından bütün siyasî gücü elinde bulunduran Stalin, Türkçeyi devre dışı bırakan Kiril alfabesini hâkimiyeti altındaki Türklere dayatmıştır.⁵ Ona göre, toplum tarafından anlaşılın ve onun tüm üyeleri için ortak bir dil olmaksızın, o toplum üretim yapamaz, dağılır ve toplum olarak varlığını sürdürmez.⁶

1934 yılına kadar Rusça kelimeleri çeşitli dillere sokma girişiminde bulunulmamıştır ancak bilimsel kelime dağarcığının olmaması, bu diller için bariz bir engel haline gelmiş ve 30'ların sonunda özel terimleri de tek tipleştirmeye yönelik bilinçli bir çalışma başlatılmıştır.⁷ Ortak dilin bir ögesi olan ortak alfabe gayesi ile 1940 yılında Kazaklar Kiril alfabesine geçirilir. N.İ. İlimski'nin bilimsel çerçevesini çizdiği lehçelerin Kiril alfabesi ile yazı dili oluşturması, resmi dilin Rusça olma idealinin ilk adımı olmuştur. Sovyet cumhuriyetlerinde yaşayan halkların her birinin Kiril alfabesi ile oluşturulmuş dillerinde farklılıklara odaklanılmış, birbirleri ile bağlantı kurmaları zorlaştırılmıştır. 1936'da Kazak Otonom Cumhuriyeti ittifak cumhuriyeti statüsü alarak Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını aldığı Kazak toplumu başlıca idari ve iktisadi gelişmelerin etkisi ile bugün de yansımalarını gördüğümüz yapısal değişimler geçirmiştir. Sovyetler Birliği'nde II. Dünya Savaşı'nın başladığı 1939 yılına kadar toplumsal hayatın dönüm noktası olarak niteleyebileceğimiz tecrübeler edinilmiştir. Hızlı kolektifleştirmenin etkisi ile başlayan kıtlık ve açlık nedeni ile nüfus azalmış, Büyük Terör olarak adlandırılan dönemde Sovyet rejimini eleştiren aydınlar kursuna dizilmiştir.

Sovyetler Birliği ile Almanya arasında 23 Ağustos 1939'da yapılmış ve on yıl geçerli olacak olan Saldırmazlık Paktı'na rağmen Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Joseph Stalin Avrupa'daki muhtemel savaş için hazırlıklara başlamıştır. 1 Eylül 1939'da İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Birlik Yüksek Sovyet'i tarafından genel askerlik yasası (О Всеобщей Военской Обязанности) çıkarılmıştır. Buna göre anavatanın savunulması her Sovyet vatandaşının kutsal görevidir. Her erkek Sovyet vatandaşı milliyet, din, eğitim düzeyi fark etmeksizin SSCB Silahlı Kuvvetlerinde askerlik hizmetini yapmak zorundadır. Sovyetler Birliği Birinci Dünya Savaşı'nda kaybettiği Baltık topraklarını yeniden ele geçirebilmek amacıyla Estonya, Letonya ve Litvanya ile yardım anlaşmaları yapıp üsler kurmuştur. Sovyetler, sınır komşusu olan Finlandiya'ya Ladoga Gölü'nün kuzeyindeki geniş bir toprağın onlara bırakılması karşılığında Karelya kıstağını alma teklifini sunmuştur. Finlandiya'nın bu teklifi reddetmesi üzerine 30 Kasım 1939'da Sovyet-Fin Kış Savaşı (Winter War) başlamıştır. Bu savaş Sovyetler Birliği'nin zaferi ile sonuçlanmış ancak muhtemel bir Doğu Avrupa savaşı için yetersizliğini de ortaya çıkarmıştır. Gerek nitelikli asker eksikliği gerekse teçhizat eksikliği Sovyetleri muhtemel savaşa karşı önlem almaya zorlamıştır. Endüstrinin her alanında üretimin artması hedeflenmiş, silah fabrikalarında çalışma saatleri artırılmıştır. 1940-1941 yıllarında başta Belarus ve Leningrad'da bulunan ve korumasız olan silah fabrikaları olmak üzere birçok fabrika ve sanayi tesisi Ural bölgesine taşınmıştır. Birlik genelinde alınan tedbirler ve yapılan hazırlıkların yanında Cumhuriyetlerde de özel hazırlıklar yapılmıştır.

Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin savaşa katkıları çok yönlüdür. Kazak askerler savaşın ilk anlarından itibaren cephede etkin bir katılım göstermiş özellikle Leningrad Cephesi'nde, Moskova Savunması'nda ve Stalingrad Muharebesi'nde kahramanlıkları ile görünür olmuşlardır. İşgal altında kalan bölgelerden tahliye edilen sivil halk ve sanayi kuruluşlarının büyük bir çoğunluğu Kazakistan'a getirilmiştir. Tahliye edilen sanayi tesisleri burada yeniden işletilmiş, yeni açılan tesislerin de üretim sürecine dahil olmasıyla cephenin ihtiyacı olan ağır ve hafif sanayi ürünleri sağlanmıştır. Batı Kazakistan'da çıkarılan petrol rafinerilerde işlenerek boru hatları yoluyla

³ Kurmangaliyeva Ercilasun, *age*, s. 45.

⁴ Abdullah Gündoğdu, "Türk Dil Birliğinin Sonbaharı (1926-1941 Latin Alfabesi Dönemi)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54, 2, 2014, s. 11.

⁵ Cemile Kınacı, "Sovyetlerden Günümüze Kazakistan'da Kazak Dilinde Eğitim Politikaları", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/4 Fall 2010, s. 1310.

⁶ J.V. Stalin, *Marksizm ve Dil*, çev. S. Nuhoglu, Kor Kitap, İstanbul 2017, s. 27.

⁷ Rose Glicman, *Stalin's Concept Of The Problem Of National Minorities-Theory and Practice*, McGill University, Yüksek Lisans Tezi, Quebec 1958, s. 65.

cepheye ulaştırılmıştır. Üretilen cephanelikler inşa edilen yeni demiryolu hatları ile batıya sevk edilmiştir. Savaş sonrası dönemde bu tesisler üretimi sürdürmüş ve Sovyet ekonomisine katkısı devam etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'na katılmış olan Kazak askerler hakkında hazırlanan Kazakça, İngilizce, Rusça kaynaklar bulunmaktadır. Bu konu 2016 yılında Nesrin Sarıahmetoğlu ve İlyas Kemalioğlu'nun yayına hazırladığı "İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası" adlı eserde "İkinci Dünya Savaşında Kazaklar ve Kazakistan" başlıklı makale ile Prof. Dr. Araylım Musagalıyeva tarafından ele alınmış ve Dr. Abdrasul İsakov tarafından tercüme edilmiştir. Çalışmamızla Doğu Cephesi'nde yer alan Kazak askerler arşiv belgeleri, Kazakça ve Rusça telif eserler, araştırma eserleri ve raporlar ile detaylandırılarak Türkçe olarak sunulması amaçlanmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde savaş öncesi dönemde Türkistanlı askerlerin Kızıl Ordu'daki yeri ve savaş hazırlıkları döneminde yapılan düzenlemeler ele alınacaktır. İkinci bölümde, Doğu Cephesi'nde Kızıl Ordu ve Türkistan Lejyonu içerisinde Alman Ordusu adına savaşan askerler ve buldukları cepheleler detaylandırılacaktır. Son bölümde ise savaş döneminde edinilen tecrübelerin Kazak tarihindeki yeri bilhassa Kazak dilindeki kaynaklar ile değerlendirilecektir.

1. İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Kazak Askerler

Türkistan Cumhuriyetlerinde kurulmuş olan millî birlikler vasıtası ile Kazakların ve diğer milliyetlerin Sovyet aidiyet duygusunu pekiştirdiği resmi raporlara yansımıştır.⁸ Aynı raporda bu birliklerdeki askerlerin eğitilmesi için okullar açılmasının da gerekliliğinden bahsedilmektedir. Haziran 1924'te General Mihail Vasilyeviç Frunze'nin direktifi ile millî azınlıklardan subay yetiştirmek için mevcut olan 6 okulun artırılması öngörülmüştür. Kasım 1924'te subayların yetiştirilmesi için açılan okulların sayısı özellikle Sovyet kökenli olmayan vatandaşlar için olmak üzere 13'e çıkmıştır.⁹ 1924-1925 yıllarında Sovyet askeri okullarındaki Orta Asyalı subay adaylarının yüzde ellisinin Rusça okuma yazma bilmediği, bu sorunun çözümü için millî harp okullarında verilen eğitimden faydalandığı belirtilmektedir.¹⁰ 1936 Anayasası ile Cumhuriyetlerin millî birliklere sahip olma hakkı kaldırılmıştır. 7 Mart 1938'de Merkez Komite kısa bir emir ile millî birliklerin resmi olarak sonlandırıldığını açıklamıştır. Düzenleme ile birlikler ve millî askeri okullar düzenli oluşumlara dönüştürülmüş, tüm Sovyet vatandaşları karışık olarak bu oluşuma hizmet etmeye başlamıştır.¹¹

1 Eylül 1939'da Almanların Polonya'yı işgali ardından, 23 Ağustos 1939'da imzalanan Molotov-Ribbentrop Paktı gizli protokolü uyarınca 17 Eylül 1939'da Kızıl Ordu birlikleri Polonya sınırını geçmiş Kasım ayında Belarus ve Ukrayna'yı SSCB'ye dahil etmiştir. 29 Kasım 1939'da Finlandiya'ya saldırmış ve 105 gün sonunda Sovyetler lehine sonuçlanmıştır. Almanların 22 Haziran 1941'de saldırmazlık anlaşmasını ihlali ve Barbarossa Harekâtını uygulamaya koymasının ardından Büyük Vatan Savaşı başlamıştır. Almanlarla yapılan muharebelerin tehlikeli bir hal alması üzerine askeri gücün artırılması için aynı yılın Kasım ayında Devlet Savunma Komitesi millî birliklerin yeniden kurulma kararını açıklamıştır. Savaşın başında millî birlikler kendi komutanlarının emri altında düşmana karşı çeşitli cephelerde savaşmışlar ancak birkaç ay sonra Stalin "Bir devlet, bir ordu, bir lisan (Rusça), bir komutanlık" diye emir vermiş ve millî birlikler diğer milletlerle karıştırılmıştır.¹²

8 Aralık 1941 tarihinde Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyeti ve Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyeti ve Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 17 Kasım 1941 tarihli "Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ulusal Askeri Birliklerinin Kurulması Hakkında Kararının Uygulanmasına Dair" kararı çıkmış, bu belgede ulusal askeri birliklerin oluşturulduğu, ülke halkının yükselen millî duygulardan ötürü bunu olumlu karşıladığı, gönüllü olarak birliğe katılmak isteyenlerin çok olduğu belirtilmiştir.¹³ 105. Süvari Tümeni, 100. Bağımsız Piyade Tugayı, 101. Bağımsız Piyade Tugayı ve 106. Süvari Tümeni bu kapsamda kurulmuştur. Karara göre Kazak SSC Halk Sağlık Komiserliği ulusal birimlerin sevk ve oluşum yerlerinde tıbbi hizmet verecektir. Kazakistan Komünist Partisi bölge komiteleri, parti tarafından oluşturulan ulusal birimlere çağrılanların en az %34 ila 40'ının Komsomol üyesi olmasını sağlayacaktır.¹⁴

Sovyetler Birliği savaş yıllarında 29,5 milyona yakın kişiyi seferber etmiştir. Savaşa katılanların sayısı orduda daha önce bulunan kişilerle beraber 34,5 milyon kişiyi bulmuştur. Her ay ortalama 600 bine yakın insanın

⁸ "Otchet Narkomvoenmora IV Vsesoyuznomu S"vezdu Sovetov 26 Aprelya 1927", http://militera.lib.ru/science/voroshilov_ke/05.html, Erişim Tarihi: 7.12.2019.

⁹ S. L. Curran, D. Ponomareff, *Managing the Ethnic Factor in the Russian and Soviet Armed Force, An Historical Overview*, Rand Corporation Reports, California 1982, s. 22.

¹⁰ Nâdir Devlet, "Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. III, Ankara 1986, s. 819.

¹¹ S. L. Curran, D. Ponomareff, *age*, s. 24.

¹² Hüseyin İkrâm Han, *Bir Türkistanlının 2. Dünya Savaşı Anıları*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1999, s. 57.

¹³ Araylım Musagalıyeva, (çev. Abdrasul İsakov), "II. Dünya Savaşı'nda Kazaklar ve Kazakistan", *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, TDBB Yayınları, İstanbul 2016, s. 147.

¹⁴ Almas Dzhunisbayev, Kaydar Aldazhumanov, Sabit Shildebay, "Kavaleriyskiye Soyedmeniya Kazakhstana v Gody Voyny (1941-45): Po Materialam 81-Y, 96-Y I 105-Y Kavaleriyskikh Diviziy", *Scientific E-Journal «Edu.E-History.Kz»*, № 4 (24), 2020, s. 1.

cepheye katıldığı kaydedilmiştir.¹⁵ 1941 yılının sonunda 400'den fazla yeni tümen oluşturulmuştur. Ancak sadece Kazakistan'da 1941-1942 yıllarında 239.335 piyade ve 40 bin kadar değişik sınıflardan asker eğitimden geçirilmiştir. Kazakistan'da kurulan 310. Piyade Tümeni'ndeki askerlerin yüzde 40'ını Kazaklar, yüzde 30'unu Ruslar, yüzde 25'ini ise Ukraynalılar oluştururken 196. Piyade Tümeni'nin %80'i Kazaktı.¹⁶

2. Doğu Cephesi'nde Kazak Askerler

Savaşın ikinci yılında Doğu Avrupa ve Kafkasya'nın bazı bölgeleri işgal edilmiştir. Bu dönemde Türkistan ordunun ihtiyacını destekleyecek insan kaynağına sahipti. 1 Ekim 1942'de Orta Asya Askeri Bölgesi'ne bağlı 378.600'i Özbek olmak üzere 841.400 asker savaşa hazır bulunuyordu. Bunların %45'i Tacik, %13'ü Kazak (92.500 kişi), %11'i Türkmen, %6,5'i Kırgız idi.¹⁷ Kızıl Ordu'daki Kazak ve Kırgızların oranı askere alınan Slav kökenli askerlere oranla düşük olmuştur. Kazakların askere alınma oranı düşük olarak nitelendirilse de askeri eğitim, sanayi, ulaşım alanlarında cephe gerisindeki faaliyetlere katılımları ile savaşa dâhil oldukları göz önünde bulundurulmalıdır. Askerî kaynaklar askerlerin milliyetlerine göre dallara ayrılmıştır. Muharebe birliklerinin %80'i Slav milletlerden oluşmuştur. Cephe gerisi hizmetlerinde ise %70-90 Türkistan ve Kafkasyalılar yer almıştır.¹⁸ Bunun en önemli sebebi Çarlık döneminden itibaren Türkistanlıların isyankâr ve itaatsiz olarak tanınması ve diğer milletler ile uyum içerisinde savaşamayacakları düşüncesidir. Milliyetçi ve ayrılıkçı fikirleri yayabilecekleri düşüncesi Sovyetler Birliği yönetimini Kızıl Ordu'da tedbirler almaya zorlamıştır. Askere alma sürecinde adaylar NKVD memurları tarafından araştırılmış, siyasi tutumları ve Anti-Sovyet kişilerle olan bağlantılarının tespiti için polis kayıtları incelenmiştir. Askeri komiserler *Kulak* ya da *Biy* gibi "düşman" sınıflara mensup ya da devrim karşıtı suçlardan hüküm giymiş kişilerin cephede görev yapmasını yasaklamıştır.¹⁹ Türkistanlı askerler de Slav olmayan diğer askerler gibi kendi yaşadıkları bölgelerden uzak bölgelerde savaşa gönderilmiştir. Böylece askerlerin herhangi bir kriz ortamında yerel halktan yana olması engellenmiş ve resmi makamların otoritesi artmıştır. Bazı inşaat taburlarının yerleşimi bu düzenlemenin dışında kalmıştır.²⁰

Kazak askerleri ilk olarak Sovyetlerin Baltıklardaki önemli hedeflerinden biri olan Finlandiya'ya 30 Kasım 1939'da başladığı ve 12 Mart 1940'ta barış antlaşması ile biten Sovyet-Fin Savaşı'nda görmekteyiz. Bu savaşlarda Dementiev'in 1919'da Kustanay'da kurulan 219. Piyade Alayı ve aynı yıl Ural bölgesinde kurulan 78. Piyade Alayı yer almıştır. Savaşın genişleme ihtimaline karşı 78. ve 219. Piyade Alayı Sovyetler Birliği'nin batı sınırının güçlendirilmesinde yer almıştır. Haziran 1940'ta 78. Piyade Alayı Beserabya'ya 219. Piyade Alayı Estonya'ya girmiştir.²¹

Alman-Sovyet Saldırmazlık Paketi'nin bozulması ile 1941 yaz ve sonbahar savaşlarında Kazaklar savaşın ilk dakikalarında Brest Kalesi ve Liepaja'yı savunan ve Przemysl ve Tulcha yakınlarında karşı saldırıya geçenler arasında olmuşlardır.²² Sovyet askerlerinin ve subaylarının cesaret ve kararlılığına rağmen savaşın ilk günleri trajik kayıplarla sonuçlanmıştır. Daha önce Sovyet-Fin Savaşı'nda yer almış olan 219. Piyade Alayı savaşın ilk günlerinde Litvanya'nın güneyinde düşman piyade saldırılarına da karşılık vermiştir.

Leningrad için tehlike yaklaşmakta iken Wehrmacht güneyden Ukrayna SSC'nin başkenti Kiev çevresindeki Kızıl Ordu birliklerini kuşatmaya başlamıştır. Kuşatılan Sovyet kuvvetlerinin Kızıl Ordu'nun güneybatı birliklerinin neredeyse tamamı olduğu belirtilmektedir. Şehrin savunmasına askerlerin yanı sıra şehir halkının da katılmasına rağmen 19 Eylül'de Kiev düşmüştür. Kiev savunmasının devam ettiği günlerde Alman kuvvetlerinin Leningrad'a ilerleyişi devam etmiştir. Luftwaffe, Leningrad'ın kaynaklarını devre dışı bırakmak amacıyla elektrik santralleri, gıda depolama alanları gibi şehrin ana ihtiyaçlarının sağlandığı alanları bombalamıştır. Soğuk Rus kışına birkaç hafta kala Leningrad'ın dışarı ile olan tüm irtibatı kesilmiş ve savaş şartları oldukça güçleşmiştir. Akmola'da Zemirovski'nin komutanlığında²³ kurulmuş olan ve 14 Kazak subayın bulunduğu 310. Avcı (piyade) Tümeni 5 Eylül-21 Aralık 1941 tarihleri arasında Leningrad cephesinde savaşmış, 22 Aralık'ta Volhovsk'ta savaşan 4. Orduya katılmıştır. Bu tümen, bir aydan kısa bir süre içerisinde askerî hazırlığı üst düzeyde olan Alman tümeni karşısında yaralanan, kaybolan ve ölenler dâhil 5.408 askerini kaybetmiştir.²⁴ Leningrad kuşatması devam ederken Almanlar Moskova'ya doğru ilerlemekteydi. Moskova üzerine başlattıkları Tayfun Harekâtı kış şartlarına

¹⁵ *Velikaya Otechestvennaya Voyna, Yubileynyy Statisticheskiy Sbornik*, Rosstat, Moskva 2020, s. 78.

¹⁶ Devlet, agm, s. 819.

¹⁷ Alexey Yu Bezugolny, "The Ethnic Aspect in Red Army Recruitment During the Great Patriotic War: a Historical and Statistical Review." *RUDN Journal of Russian History* 19, No. 2, May 2020, s. 30.

¹⁸ Alexander Alexiev ve S. Enders Wimbush, *The Ethnic Factor in The Soviet Armed Forces Historical Experience, Current Practices and Implications for the Future- An Executive Summary*, Rand Corporations, Santa Monica 1983, s. 8.

¹⁹ Roberto Jose Carmack, "A Fortress of The Soviet Home Front" *Mobilization and Ethnicity in Kazakhstan During World War II*, University of Wisconsin-Madison Doctoral Dissertation, Wisconsin 2015, s. 42.

²⁰ Alexander Alexiev ve S. Enders Wimbush, a.g.m, s. 7.

²¹ Avtory Elektronogo İzdaniya Kazakhskiy Natsional'nyy Universitet İm. Al-Farabi, "Kazakhstan V Gody Velikoy Otechestvennoy Voyny 1941-1945 Gg.", <https://pps.kaznu.kz>, Erişim tarihi: 21.05.2022.

²² *Istoricheskiy Opyt Zashchity Otechestva. Voyennaya İstoriya Kazakhstana: Uchebnoye Posobiye*, Sostaviteli P.S. Belan, T.B. Balakayev. Borkı, Almaty 1999, s. 235.

²³ KR PA (Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi), 708 K. 6/2 T. 188 İc. 41-42 b.

²⁴ Musagalıyeva, agm, s. 146.

hazırlıklı olmayan Almanları zorlamıştır. Sovyetler bu durumu kendi lehine çevirmiş ve General Jukov'un planı ile bu harekât durdurulmuştur. Türkistanlı askerler savaş meydanlarındaki başarılarını Moskova Savunması'nda göstermeye başlamışlardır.

Moskova'da 312. Piyade Tümeni, 316. Piyade Tümeni, 238. Piyade Tümeni ve 387. Piyade Tümeni'ni görmektediriz. Bunlardan ilki Temmuz-Ağustos 1941'de Aktöbe'de Albay A.F. Naumov komutasında kurulan 312. Piyade Tümeni'dir. Bu tümen savaşın başında Moskova'ya yaklaşık 120 kilometre uzaklıkta bulunan Maloyaroslavets müstahkem bölgesinden savaşa katılmıştır. Moskova bölgesi sakinleri ve mühendisler tarafından yapılan tahkimatın yanı sıra beş topçu alayı ve üç katyuşa tümeninin desteği ile 10 Ekim'den 18 Ekim'e kadar düşman saldırısına karşı pozisyonunu korumuştur. Burada büyük kayıplar verilmiştir. İzleyen hafta Naumov'un askerlerinin bir kısmı Nara Nehri yakınlarına çekilerek Chernishnya ve Ilyino çevresinde yeni bir savunma hattı oluşturmuş²⁵ ve bu hatta düşmanı durdurmuştur. Burada 312., 17. ve 53. Tümenlerden kalan askerler Naumov'un komutasında birleştirilmiştir. General Jukov 312. Tümen'in Maloyaroslavets'te kahramanca savaştığını yazmıştır.²⁶

Moskova Savaşı'nın hakkında en çok araştırma yapılmış askerî oluşumu savaşta hayatını kaybetmiş 28 isimli askeri ile bilinen Panfilov'un 316. Piyade Tümeni'dir. Tümen 13-17 Temmuz 1941'de Orta Asya Askerî Bölgesine bağlı olarak Almatı'da kurulmuştur. Kuzey-Batı Cephesi 52. Ordusuna katılmış ve 17 Ağustos 1941'de Almatı'dan ayrılarak ilk görev yeri olacak olan Leningrad Bölgesi'ne 27 Ağustos 1941'de ulaşmıştır.²⁷ Panfilov komutasındaki tümen 14 Kasım 1941'de Volokolamsk müstahkem alanında savaşa girmiştir. Birlikleri iki hafta boyunca ana ve ara mevzilerde iki, bazen üç düşman tümenine karşı savunma yapmıştır.²⁸ 1073., 1075., 1077. Piyade Alayları ve destek birimlerinden oluşan tümen Moskova yakınlarında Alman işgalcilere karşı verdiği üstün ve örnek mücadeleden dolayı Halk Savunma Komiserliği tarafından 17 Kasım 1941'de 8. Muhafız Piyade Tümeni olarak yeniden adlandırılmıştır. 16 Mart 1942'de Lenin Nişanı'na, 17 Kasım 1942'de Yüksek Sovyet Kararnamesi ile Kızıl Bayrak Nişanı'na layık görülmüştür.²⁹ Tümen savaşın ilerleyen safhalarında Kalinin bölgesini, Ludza, Rezekne, Viljane, Barkava, Ogre, Madona şehirlerini, Letonya SSC'nin başkenti Riga, Auce ve binlerce yerleşim yerini de Alman işgalinden kurtarmıştır.³⁰

8. Muhafız Piyade Tümeni ve onun kahramanlıkları yalnızca savaş esnasında değil, zaferin pekiştirilmesi amacıyla da bir araç olarak kullanılmıştır. Tümenin başarılarının dördüncü yılına ithafen Kazak SSC yönetici ve tüm işçilerine hitaben yazdığı 12 Temmuz 1945 tarihli mektubu bu açıdan önemli bir örnek teşkil etmektedir. Mektupta tümenin Almatı'da kuruluşundan itibaren katıldığı harekâtlardan ve aldıkları başarılarından övgü ile söz edilir. Tümenin 17.769 mensubu nişan ve madalyalarla ödüllendirilirken 32 kahramanı anavatan için canını vermiştir. Mektuba göre, Sovyetler Birliği'nin savaşı kazanması Sovyet örgütlenme sisteminin bir başarısıdır. Cephe ve cephe gerisinde verilen topyekûn mücadele halkların kopmaz dostluğunu kurmuştur. Avrupa'da savaş bittiğine ve barışçıl kalkınma dönemi başladığına göre tüm güç ve düşünceler Sovyet vatanının kuvvetini askerî, ekonomik ve kültürel alanlarda daha da artırmaya adanmalıdır.³¹

Kızıl Ordu'nun başarılı bir subayı, ülkesine sadık bir komünist olan Baurjan Momışulu bu tümene bağlı olarak 1073. Alayın komutanlığını yapmıştır. Alay, Moskova yolunda Volokolamsk yönünde düşmanın büyük bir yenilgiye uğratılmasında ve başkentin savunulmasında önemli bir rol oynamıştır. 1942 yılında Kalinin Cephesi'nde kış aylarının zorlu koşullarında alay düşmana karşı taarruzda bulunmuştur. Yürütülen taarruz savaşı sonunda binlerce Alman askerini ve subayını öldürmüş, birçok tank ve savaş aracını imha etmiş, onlarca yerleşim yerini düşmandan temizlemiştir. 316. Piyade Tümeni'nin 8. Muhafız Tümeni'ne dönüşmesinde Momışulu'nun 1073. Alayının askeri başarısının yadsınamaz bir payı bulunmaktadır.³² Gazeteci ve yazar Malik Gabdullin Moskova savunması esnasında 8. Muhafız Piyade Tümeni'nin 1075. Piyade Alayı siyasi komiseri olarak görev yapmıştır. Gabdullin, savaş görevlerinin yanı sıra cepheye yayımlanan Kazakça gazete, broşür ve dergilerin hazırlanma kurulunda yer almıştır. 1944-1946 yılları arasında 1. Baltık Cephesinde propaganda çalışmaları bölümü başkanı olarak çalışmıştır. Belarus SSC, Baltık ve Doğu Prusya bölgelerinin kurtuluşu için yapılan muharebelerde yer almıştır. Faaliyette olan birliklerde bulunmuş, özellikle Rus olmayan askerler arasındaki propaganda faaliyetlerine katılmış ve onları askeri görevlerini yerine getirmeleri için hareketlendirmiştir.³³

²⁵ P. S. Belan, T.B. Balakayev, *age*, s. 240.

²⁶ A. Tasbulatov, K.Amanzholov, *Voyennaya İstoriya Kazakhstana Ocherki*, Rauan, Almaty 1998, s. 112.

²⁷ Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi (TsAMO) F. 1063. Op. 1. doc. 2. 1. 1-20.

²⁸ P. S. Belan, T.B. Balakayev, *age*, s. 239.

²⁹ Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi (TsAMO) F. 1063. Op. 1. doc. 2. 1. 1-20.

³⁰ *Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskovo Soyuzu (1941-1945): Dok. I Materialov*, Tom 2, Kazakh SSR Nauka, Almaty 1967, s. 314.

³¹ *Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskovo Soyuzu (1941-1945): Dok. I Materialov*, Tom 2, *age*, s. 314.

³² *Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskovo Soyuzu (1941-1945): Dok. I Materialov*, Tom 1, Kazakh SSR Nauka, Almaty 1967, s. 193.

³³ "Mengilik El Alptarı. Malik Gabdullin" Biblioteka Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan-Yelbasy, <https://elbasylibrary.gov.kz/ru/news/mngilik-el-alyptary-malik-gabdullin>, Erişim tarihi: 22.06.2022.

Krasnaya Presnya Piyade Tümeni'nde Moskova Savunması'na katılan ve Vyazma için savaş muhabiri olarak çalışan Aleksandr Alfredoviç Bek, 1943-1944 yıllarında "Moskova Önlerinde" adlı ünlü romanını yazmıştır. Kızıl Ordu'nun Nazilere olan savaşını ve Moskova Savunması'nın ilk aşamalarını anlatan eser 316. Piyade Tümeni alay komutanlarından Baurjan Momişuli'nin anlatımı ile şöyle başlar: "Panfilovlular ilk savaşa korkusuzca gittiler." Eserde Volokolamsk muharebeleri esnasında Panfilov ve Momişuli'nin konuşmalarının yanı sıra başta tümen ve alayın çoğunluğunu oluşturan Kazakların muharebeye bakış açısı, ikilemleri ve yaşadığı zorluklar anlatılır.³⁴ Bugün Almatı şehrinde yer alan 28 Panfilov Muhafızları Parkı Kazakların İkinci Dünya Savaşı'ndaki varoluşlarının önemli bir temsili olarak görülmektedir. Bu parkta Moskova Savaşı'na katılan askerlerin tamamının temsil edildiği Zafer Anıtı ve sönmez ateşin yanı sıra Baurjan Momişuli, İvan Panfilov, devrimci Tokaş Bokin ve Sovyet-Afgan Savaşına katılan Kazakların adlarının yer aldığı Afgan Asker büstü de bulunmaktadır.

Almanya Dışişleri Bakanlığı Enformasyon Dairesi eski başkanı Paul Karel savaş yıllarını anlattığı "Doğu Cephesi" adlı kitabında Moskova yakınlarında Wehrmacht'ın yenilmesinde Uzak Doğu'dan Moskova'ya aktarılan diğer askerî birliklerden savaşçı ruhları ile ayrılan Moğol ve Sibirya tümenlerinin cesurca savaşmasının büyük rolü olduğunu belirtir. Bu askerlerin Orta Asya'dan gelen tümenler, özellikle Baurjan Momişuli'nin savaştığı Panfilov'un 316. Tümeni ve Aktöbe'de kurulan 312. Tümen olduğu anlaşılmaktadır. Paul Karel 1944 savaşlarını anlatırken Moğollar yerine Türkmenler adını kullanmıştır.³⁵

Kazakların Moskova'nın savunulmasında çevre bölgelerdeki mücadeleleri görmezden gelinmemelidir. Moskova'nın güneyinde bulunan Tula'nın savunulmasında Semipalatinsk'te kurulmuş ve Albay G.P. Koratkov'un komutanlığındaki 238. Piyade Tümeni³⁶ aktif rol oynamıştır. 18-19 Ekim'de Egnyshevka'dan Aleksina'ya ve güneyde Shchukino'ya kadar Oka Nehri kıyısında başarılı bir savunma yapmış ve düşmanı Serpukhov'dan saldırmaya zorlamıştır. Destek birliklerinin de ulaşması ile Serpukhov alınmıştır.³⁷ Voronino yakınlarındaki muharebede 1916 savaşı kahramanlarından Amangeldi İmanov'un oğlu Ramazan Amangeldi ölmüştür.³⁸ Tümenin siyasi bölüm başkanı, Ramazan Amangeldi'nin kahramanlığını "*Son nefesine kadar Almanlarla kahramanca canı pahasına savaştı, öldü ama etrafında on üç düşman cesedi yatıyordu.*" cümlesiyle özetlemiştir.³⁹

387. Piyade Tümeni⁴⁰ Orta Asya Askerî Bölgesine bağlı olarak Ağustos 1941'de Albay M. Suşenko komutasında Kuzey Kazakistan, Kustanay vb. illerden gelen askerlerle Akmola'da kurulmuştur. 11.500 askerden oluşan bu tümen ilk olarak Moskova'daki muharebelere katılarak savaşa dâhil olmuştur.⁴¹ 7 Kasım'da Akmola'dan batıya yola çıkan tümen M.M. Popov'un 61. Ordusuna dâhil olmuş ve 5 Ocak 1942'de Khlomovo-Butyrka istasyonları bölgesinde aktif savunmaya katılmıştır. Haziran 1942'de Vesnin bölgesi kahramanca savunulmuş ve 66 cesur asker kahramanca hayatını kaybetmişse de düşmanın 500 askerini de öldürmüştür. Komutanın emri ile 387. Tümen yerini 360. Tümen'e bırakmıştır.⁴² Bu tümen Stalingrad Muharebesi'nde ve Kırım saldırı operasyonunda Sivastopol önünde Perekop'ta Almanlara karşı da savaşmıştır.

1941 Ağustos-Kasım döneminde Albay D. A. Kovalenko komutanlığında Almatı'da kurulan 391. Piyade Tümeni'ni savaşa katılan diğer tümenlerden ayıran en önemli özelliği tümeni oluşturanların birçoğunun Almatı Piyade Okulu mezunu olmasıdır. Bu tümen Moskova savunmasının yanı sıra Polonya, Kalinin, Çekoslovakya ve Letonya'da Albay Timoşenko komutanlığında taarruzda bulunmuştur. Letonya savaşında Rezhitsa şehrini Almanlardan temizlemeleri nedeni ile Rezhitskaya Nişanı ile ödüllendirilmişlerdir. Tümen askerleri ve yetkililerinin Cumhuriyet hükümetine ve parti liderlerine 4 Eylül 1944'te gönderdiği mektupta tümenin savaşa katılımından itibaren faaliyetleri anlatılmıştır. Mektuba göre 13 Şubat 1942'den itibaren binlerce Alman asker ve subayı öldürülmüştür. Çeşitli kalibrelerde 284 silah, 21 tank, 16 uçak, 59 mühimmat deposu, 54 otomobil, 1535 makineli tüfek, 445 havan yok edilmiştir. 28 silah, 5 tank, 15 havan, 18 depo, 198 makineli tüfek ele geçirilmiş, 800'den fazla yerleşim yeri kurtarılmıştır.⁴³

Tayfun Harekâtı esnasında Merkez cephesinde ise İkinci Dünya Savaşı'nın en kanlı muharebesi olarak adlandırılan Rjev Muharebeleri gerçekleşmekteydi. 8 Ocak 1942-31 Mart 1943 tarihleri arasında devam eden çatışmalarda ulusal birlikler kapsamında kurulmuş olan Kazak 100. ve 101. Ulusal Piyade Tugayları etkin bir rol üstlenmişlerdir. Shevchov komutasında Almatı'da Orta Asya Askerî Bölgesine bağlı olarak 20 Aralık 1941'de kurulmuş olan 100. Ulusal Piyade Tugayı⁴⁴ Almatı'dan 2386, Güney Kazakistan'dan 456, Pavlodar'dan 28, Doğu Kazakistan'dan 335, Semipalatinsk'ten 503, Jambıl'dan 397 ve Kuzey Kazakistan'dan 32 olmak üzere 4137

³⁴ Alexandr A. Bek, *Moskova Önlerinde Volokolamsk Şosesi*, çev. Naime Yılmaer, Yordam Edebiyat, İstanbul 2018.

³⁵ Kazbek Beysebaev, *Er Esimi – El Esinde. Mı Pomnim, Mı Gordimsya*, TOO Qaynar Baspası, Almatı 2015, s. 10.

³⁶ Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi KP İA. 708 K. 6/2 T. 188 İc. 41-42 b.

³⁷ P. S. Belan, T. B. Balakayev, *age*, s. 240.

³⁸ Kazbek Beysebaev, *age*, s. 89.

³⁹ P. S. Belan, T. B. Balakayev, *age*, s. 240.

⁴⁰ Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (KR PA) 708 K. 6/2 T. 188 İc. 41-42 b.

⁴¹ Musagaliyeva, *agm*, s. 146.

⁴² A. Tasbulatov, K.Amanzholov, *age*, s. 113.

⁴³ Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voiny Sovetskovo Soyuzu (1941-1945): Dok. I Materialov, Tom 2, *age*, s. 400

⁴⁴ Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (KR PA) 708 K. 6/2 T. 188 İc. 41-42 b.

askerden oluşuyordu.⁴⁵ Tugayın %86'sı Kazaklardan, %11'i Ruslardan, %3'ü Ukraynalı, Belaruslu ve diğer milletlendendi. Bu tugaydan savaşta başarı ve cesaret gösteren 215 kişi nişan ve madalya ile ödüllendirilmiştir.⁴⁶ Tugayın cepheden Kazak halkına yazdığı mektup 18 Şubat 1943'te *Kazakhstanskaya Pravda* gazetesinde yayınlandı. Mektupta cephede askerlerin eşsiz bir cesaret ve kahramanlık örneği gösterdiği belirtilirken düşman siperlerine giren ve birliğin ilerlemesinin önünü açan çavuş Burusev Karabek'ten, düşman mevzilerine yapılan birden çok saldırıyı yöneten Tashibayev Şakir'den, 45 Naziyi öldüren Mataev Zamanbek'ten, yaralanmalarına rağmen cepheyi terk etmeyen komutanlar Tasanbayev Egemkul, Sarapın Nikolay, Aubakirov Jumadil, Bilyalov Adil'den, cesaretleri ve kahramanlıkları ile tüm askerler için örnek olan subaylar Ashkeev Rahimjan, Koshekov Khazhim, Aldzhanov Khadzhan, Andrey Ivanovich Ryzhkov, Eskendirov Salim'den övgü ile söz edilmektedir. Bunun yanı sıra cephede düşmanı yenmek için mücadele veren asker, subay ve siyasi görevlilerin Kazakistan'ın işçi ve kolektif çiftlik işçilerinin cephe gerisindeki çalışmalarını yorulmadan takip ettiği ve verdikleri emek için onlara hayranlık duydukları yazılmaktadır.⁴⁷ Güney Ural Askeri Bölgesine bağlı olarak kurulan 101. Ulusal Piyade Tugayı da işgal hattında direnç göstermiş, bu başarılarından ötürü ödüllendirilmiştir.

Bu tugaylar 1942 yılının Ekim-Aralık ayları arasında Rjev'de ağır can kayıpları vererek savaşmışlar, askerlerin %85 ila 90'ı ölmesine rağmen korudukları menzilleri terk etmemişlerdir. 10.000 askerden savaş sonunda geriye 1000 kişiyi geçmeyen sağ ve yaralı kalmıştır.⁴⁸ Hayatını kaybeden askerler arasında Batı Kazakistan'dan (Ural) keskin nişancı Maşuk Mametova da bulunmaktadır. Mametova 1943 yılı sonbaharında Nevel şehrinin savunmasında cesurca savaşmış ve 1 Mart 1944'te SSCB Yüksek Sovyeti tarafından Sovyetler Birliği Kahramanı unvanı verilen ilk Kazak kadını olmuştur.

Ekim 1941'de Wehrmacht tarafından işgal edilen Harkov'un kurtarılması için Mayıs 1942'de Alman 6. Ordusuna karşı taarruz başlatılmış ancak Luftwaffe saldırıları nedeni ile ağır asker kayıpları verilmiştir. Bu savaşta Almatı 38. Piyade Tümeni yer almıştır. Birliklerin yenilgisi kesinleşince tümen 28. Ordunun geri çekilmesini sağlamıştır. Podseretniy Sovhozu, Rovenki, Urazovo yakınlarında ve Belgorod bölgesinde kararlı saldırılarda bulunmuş, bölgeyi iki kez kuşatmıştır. 13 Haziran 1942'de tümen komutanı Doienko'nun ölümcül bir yara alması nedeniyle komutayı Kazak Komsomol üyesi Albay G.B. Safiullin devralmıştır. 1942 Temmuz ayı sonunda tümen Stalingrad'a ulaşmıştır.⁴⁹ 38. Piyade Tümeni'nin yanı sıra bu muharebeye Kazak 106. Süvari Tümeni de katılmış ve çok azı sağ kurtulmuştur. %90'ı Kazaklardan oluşan tümen 1942 yılında Akmola'da Kustanay, Karaganda, Doğu Kazakistan, Kuzey Kazakistan, Akmola ve Pavlodar illerinden gelen askerlerle kurulmuştur.⁵⁰

Stalingrad Muharebesi ile savaş Sovyetler Birliği lehine dönmüştür. 30 Ağustos 1942'de başlayan Alman kuşatması, 31 Ocak 1943'te General Paulus'un Sovyet askerlerine teslim olması ile sona ermiştir. General Jukov'un Alman birliklerine saldırmak için yarma bölgelerini seçmedeki ustalığı savaşın gidişatını etkileyen önemli bir nokta olmuştur. Jukov düşman mevzilerinde moral bakımından en zayıf noktaları seçmiştir. Bunun yanında saldırı bölgelerinde inisiyatif ve öngörülen başarı şansını yitiren birlikler vakit geçirmeden alternatif taarruz bölgelerine geçirmiştir. Emrettiği taarruza düşman umduğundan daha büyük bir güçle karşı koyuyor ve püskürtüyorsa genel sonuca gidecek farklı taarruzlar düzenlemiş, etkisini kaybeden karşı taarruzları eski hedeflerine yeniden ulaştırmıştır.⁵¹ Düşmanın mağlubiyetinde Almatı'da kurulmuş olan ⁵² Stalingrad savaşı sonrası 72. Muhafız Piyade Tümeni olarak adlandırılan Albay A.I. Losev'in 29. Piyade Tümeni, 73. Muhafız Piyade Tümeni olarak adlandırılan Albay G.B. Safiullin'in 38. Piyade Tümeni, Albay V.G. Baumschein komutasındaki Jambıl 81. Süvari Tümeni, Moskova savunmasında da bulunan 387. Piyade Tümeni ve daha sonra 118. Piyade Tümeni olarak adlandırılacak olan Ural'da kurulan 152. Piyade Tugayı yer almıştır.

29. ve 38. Piyade Tümenleri Elhi köyü yakınlarında düşman savunmasına girmiş ardından güneybatı birliklerine dahil olmuştur. Ardından düşmanı Tsybenko, Voropono, Sadovaya ve Stalingrad içerisinden Paulus'un karargâhına kadar çıkarmışlardır. Bu iki tümen 10 Ocak'tan 31 Ocak'a kadar 17.000 işgalciyi ele geçirmiştir.⁵³ Bu başarıları nedeniyle tümenlere "Muhafız" unvanı verilmiş ve 72. ve 73. Muhafız Tümeni adını almışlardır.

Kazak 81. Süvari Tümeni Eylül 1941'de Jambıl'da kurulmuştur. Tümen at, üniforma, silah ve teçhizat eksikliklerinin tamamlanmasının ardından Stalingrad Muharebesine katılmak için 20 Eylül 1942'de yola çıkmıştır. 9 Kasım 1942'de cephede 51. Ordunun 4. Kolordusuna aktarılmıştır. 3 Aralık'ta kolordu komutanlığı tümene ikinci kez Kotelnikovo istasyonunu işgal etmesini emretmiş, aynı gün tümen Pokhlebin köyünü düşmandan kurtarmasına rağmen güçlü bir darbe almıştır. Tsygansko-Zakharovsky hattında şiddetli bir çatışma yaşanmış,

⁴⁵ Musagalıyeva, agm, s. 148.

⁴⁶ Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi (TsAMO) F. 1918. Op. 1. doc. 2. 1. 1, 1 ob., 3-4, 5 ob., 6. (1).

⁴⁷ "Pis'mo Soldat i Ofitserov 100-Y Otdel'noy Strelkovoy Brigady Trudyashchimsya Kazakhstana", *Kazakhstanskaya Pravda*, 18 Fevralya 1943, s. 1.

⁴⁸ Musagalıyeva, agm, s. 149.

⁴⁹ P. S. Belan, T. B. Balakayev, *age*, s. 242.

⁵⁰ Musagalıyeva, agm, s. 151.

⁵¹ Liddell Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi I*, çev. Kerim Bağrıaçık, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 280.

⁵² Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (KR PA). 708 K. 6/2 T. 188 İc. 41-42 b.

⁵³ P. S. Belan, T. B. Balakayev, *age*, s. 251.

tümen komutanı, 1897 asker ve 1860 at kaybedilmiş ancak iki düşman piyade bölüğü, 60 tank, 11 ağır topçu ve 40 araç yok edilmiştir. Tümen Mayıs 1943'e kadar Stalingrad cephesinde kahramanlık örneği göstermiştir.⁵⁴ 1941'de Kızıldorda'da Güney Kazakistanlılardan ve denizci askerlerden kurulan 75. Deniz Piyade Tugayı Mayıs 1942'de 27. Muhafız Piyade Tümeni olarak yeniden adlandırılmıştır. Bu tümen 65. Ordu ile Güney-Batı Cephesinde saldırı yönünde ilerleyip 220 kilometre yol kat ederek Stalingrad'da Barrikady Fabrikası bölgesinin bir kısmını kurtarmıştır.⁵⁵

Eylül sonunda 42. Muhafız Alayı'nın ele geçirdiği Volga kıyısından 300 metre içerideki muharebenin en stratejik noktalarından birinde bulunan dört katlı bina Stalingrad'ın cesur askerlerinin mücadelesine şahit olmuştur. Adını müfrezinin başındaki Teğmen Afanasev'in daha çarpışmanın başında gözlerini kaybetmesi üzerine komutayı alan Çavuş Yakob Pavlov'dan almıştır.⁵⁶ 27 Eylül 1942'den 2 Şubat 1943'e kadar Paulus'un 6. Ordusunun kale olarak işaretlediği binaya gece gündüz aralıksız saldırılar yapılmıştır. Pavlov'un evinin sayıları 24-31 arasında olduğu bilinen farklı milliyetlerden savunucuları arasında Türkistan'dan Güney Kazakistanlı tanksavar nişancı Murzaev Talibay, Naman Bölgesinden makineli tüfek nişancı Turgunov Kamolzhon da bulunmaktaydı.

Stalingrad zaferi sonrası 12 Temmuz'da Hitler'in yeni hedefi olan Kursk'ta Wehrmacht'ın II Waffen SS Panzer Kolordusu ve Kızıl Ordu'nun 5. Muhafız Tank Ordusu'nun karşı karşıya gelmesi ile tarihin en büyük tank savaşı gerçekleşmiştir. Bu muharebeye 1200'ün üzerinde tank katılmıştır. Sovyet zırhlı birlikleri yüzde 50'nin üzerinde bir zayıf vermiş ama Wehrmacht'ın panzer kolunun son büyük çabasını engellemiştir. Kursk'un güneyinde 7. Muhafız Ordusuna bağlı olan Kazak 72. ve 73. Muhafız Piyade Tümeni görev yapmıştır. Aralık 1941 ve Şubat 1942 arasında 29. Piyade Tümeni olarak Akmola'da kurulan 72. Piyade Tümeni başlangıçta 106.,128.,299. Piyade ve 77. Topçu'dan, askeri destek ve lojistik birimlerinden oluşmaktaydı.⁵⁷ 72. Muhafız Piyade Tümeni Tümgeneral A.I. Losev'in komutanlığında Nijni Olsanets'ten Nezhgol Nehri'nin ağzına kadar Severski Donets'in doğu kıyısını savunmuştur. 11 Temmuz'a kadar iki düşman piyade ve bir tank tümenine karşı savaşmış ve 7 bin civarı asker-subayı ve 46 tankı yok etmiştir. Tümenin sol kanadı tutulurken merkezinde ve sağ kanadında düşman yalnızca 5-8 kilometre ilerleyebilmiştir.⁵⁸ Bu tümen savaşın ilerleyen dönemlerinde Stalingrad Muharebesi, Voronej Cephesi ve Belograd savaşında da yer almıştır.

1 Mart 1943'ten itibaren 73. Muhafız Tümeni olarak adlandırılan 38. Piyade Tümeni Almatı'da Aralık 1941-Şubat 1942 arasında 29.,48., 343. Piyade, 214. Topçu alaylarının bir parçası olarak kurulmuştur.⁵⁹ Tümen 6 Temmuz günü Albay S. A. Kozak komutasında savaşa katılmıştır. Belgorod bölgesinde Shebinsky yakınlarındaki 214. Muhafız Piyade Alayı'nın 3. Taburu ateş açmış ve bu çatışmanın sonunda 450 askerden yalnızca 90'ı saflarda kalmıştır, diğer askerler ölmüş ya da yaralanmıştır. Düşman yaptığı 13 saldırıda başarısız olunca geri adım atmış ve 19 tank ve binlerce piyadesini çekmiştir.⁶⁰ Bu tümenlerin yanı sıra Albay İvanov'un komutanlığında Semipalatinsk'te kurulmuş olan 8. Piyade Tümeni⁶¹ de bu savaşa iştirak etmiştir.

Sovyetler Birliği'nin işgalden kurtarılması gereken diğer bir bölgesi 1941 yılından beri Alman işgali altında bulunan Smolensk idi. Dinyeper taarruzu ile eş zamanlı olarak başlatılan saldırılar sonrasında Eylül ayının sonunda bu şehir de yeniden ele geçirilmiştir. 25 Eylül 1943'te Dinyeper'i ilk geçen 73. Piyade Tümeni 209. Alayı ve 72. Muhafız Tümeni 229. Alayıdır. Bu operasyonun başarılı yürütülebilmesi için görev yapan 50'den fazla Kazakistanlı Sovyetler Birliği Kahramanı unvanına layık görülmüştür.⁶²

Kazaklar yalnızca düzenli ordu içinde değil partizan faaliyetleri içerisinde Sovyetler safında yer almışlardır. Kasım 1943'te, Lutsk, Kovel ve Sarny şehirlerinin ormanlarında, Grinko komutasındaki Chapayev'in adını taşıyan bir partizan müfrezesi faaliyet göstermiştir. Grinko'nun yardımcısı Almatı'dan özel bir görevle gelen A. Zhumagaliev'di. Bu müfreze birçok askeri operasyon gerçekleştirmiş, Lvov şehrinin kurtarılmasında yer almıştır.⁶³ Leningrad bölgesinde 220, Smolensk bölgesinde 270'in üzerinde Kazak partizan faaliyetleri içerisinde yer

⁵⁴ Almas Dzhunisbayev, Kaydar Aldazhumanov, Sabit Shildebay, agm, s. 1.

⁵⁵ P. S. Belan, T. B. Balakayev, age, s. 250.

⁵⁶ Antony Beevor, *Stalingrad*, çev. Nurettin Elhuseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 209.

⁵⁷ Avtory Elektronogo İzdaniya Kazakhskiy Natsional'nyy Universitet İm. Al'-Farabi, "Kazakhstan V Gody Velikoy Otechestvennoy Voyny 1941-1945 Gg.", <https://pps.kaznu.kz>, Erişim tarihi: 21.05.2022.

⁵⁸ P. S. Belan, T. B. Balakayev, age, s. 255.

⁵⁹ Avtory Elektronogo İzdaniya Kazakhskiy Natsional'nyy Universitet İm. Al'-Farabi, "Kazakhstan V Gody Velikoy Otechestvennoy Voyny 1941-1945 Gg.", <https://pps.kaznu.kz>, Erişim tarihi: 21.05.2022.

⁶⁰ Avtory Elektronogo İzdaniya Kazakhskiy Natsional'nyy Universitet İm. Al'-Farabi, "Kazakhstan V Gody Velikoy Otechestvennoy Voyny 1941-1945 Gg.", <https://pps.kaznu.kz>, Erişim tarihi: 21.05.2022.

⁶¹ Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (KP PA) 708 K. 6/2 T. 188 İc. 41-42 b.

⁶² A. Tasbulatov, K. Amanzholov, age, s. 118.

⁶³ Sapanov S. J, Jumabaeva K.S. "Kazakhstansy V Tylu Vraga", *Qazaqstanın 1941-1945 Jil. Otan Soğışındaǵı Jeniske Qasqan Ulesi*, *Khalıkaralyk Onlayn, Ğilimi-Praktikalık Konferançiyasının Materiyal Zhınaǵı (29 Sowir 2020 Jil)*, Atyrau 2020, s. 53

alırken Ukrayna ve Belarus bölgelerinde en az 3 binin üzerinde katılım olmuştur. Bu partizanların en bilinenleri Galyam Omarov, Ziyamat Khusanov, Grigory Akmolinsky, Toktageldi Zhangel'din, Zhumagali Sain'dir.⁶⁴

3. Doğu Cephesi ve Türkistan Lejyonu

Doğu Cephesi'nde Kazak askerler yalnızca Sovyetler Birliği'ne hizmet etmemişlerdir. Oluşturulan Türkistan Lejyonu içerisinde Almanya safında da bulunmuşlardır. Savaşın ilk aylarında savaş şartlarına daha uygun yapıda görülen askerler, özellikle Kafkasyalı ve Türkistanlılar, bu hazırlıksız savaşın ön saflarına sürülmüştür. Askerlerin çoğu hayatını kaybederken Sovyet geri çekilmesinin başlamasıyla önemli sayıda asker de esir düşmüştür. Resmi Alman verilerine göre Doğu Cephesi'nde savaş boyunca alınan toplam 5.162.000 esirin 1.981.000'i kamplarda ölmüştür. Nakiller sırasında ölenler veya kayıp olarak kaydedilenlerle birlikte bu sayı 3 milyonun üzerine çıkmaktadır. Sağ kalan esirlerin 818 bin kadarı çeşitli lejyonlarda görev alarak cephede ya da cephe gerisinde Sovyetlere karşı savaşırken kalanlar Doğulu İşçi statüsünde çalıştırılmışlardır.⁶⁵ Esirlerin kamplara yerleştirilmesi için Alman Silahlı Kuvvetler Yüksek Komutanlığı (OKW) sorumluluğunda devir teslim merkezleri, er esir kabul kampları ve subay esir kabul kampları kurulmuştur.

McMeekin'e göre Stalin hakimiyetindeki SSCB tarihte askerlerinin esir düşmesini ölümlerle cezalandıran tek devlettir. 1941 yılında yürürlükte olan "Kızıl Ordu Piyadeleri Muharebe Hükümleri" uyarınca, esir düşen askerleri bekleyen akıbet şöyle ifade ediliyordu: "Esir düşmek vatana ihanettir. Daha alçak ve haince bir eylem daha yoktur. Haini vatanında en büyük ceza olan kurşuna dizilmek beklemektedir."⁶⁶ Vatana dönmenin imkansızlığı ve esir kamplarındaki şartların zorluğu esir Türkleri yeni bir yol ayrımına götürmüştür. 1941 Temmuz ayında kurulan harp esirleri komisyonuna katılmak üzere Alaş Orda hareketinin temsilcilerinden Mustafa Çokay aynı yılın sonbaharında çalışmalarını sürdürdüğü Paris'ten gelmiştir. Çokay ve komisyonun diğer üyeleri kampları gezerek kendi milletlerinden olan esirleri tespit edip bildirmekle görevlendirilmişlerdir. Buradaki şartların oldukça kötü olması üzerine lejyonların kurulmasını Alman makamlarına sunmayı düşünmeye başlamıştır. Ancak Çokay'ın Polonya'daki kamplardaki Türkistanlılar ile ilgilendiği esnada⁶⁷ tiffuse yakalanması ve 27 Aralık 1941'de Berlin'de ölmesi⁶⁸ üzerine bu görevi Almanya'da yaşamakta olan Özbek Türkü Veli Kayyum Han üstlenmiştir. Alman Genelkurmayı ile görüşüp 1942 yılı ocak ayında Türkistan Lejyonu'nun kurulmasını sağlamış ve Millî Türkistan Birlik Komitesi'nin başına geçmiştir.

Kamplarda bulunan esirlere lejyona gönüllü olarak katılma imkânı sunulmuş ancak savaşın ilerleyen zamanlarında asker ihtiyacının artması ile zorunlu hale getirilmiştir. Kazak, Kırgız, Özbek, Karakalpak Türkleri ve Taciklerden oluşan esirler çeşitli kamplardan Türkistan Lejyonu için toplanmıştır. Lejyon için Varşova'nın 30 km kuzeydoğusunda Legionova kasabasında bulunan kamp belirlenmiştir. Burada Sovyet ordusundan esir düşen Türk kökenli askerler toplanmıştır. Esirlere üzerinde "Tengri Biz Menen" sözü bulunan Türkistan Lejyonu'nun arması işlenen Alman üniformaları verilmiştir. Bölük ve taburlara ayrılarak 2-3 ay süren askeri eğitime tabi tutulmuş, yüksek tahsilli olanlar bu orduya komuta etmek üzere subay kursuna alınmıştır. Savaş döneminde Alman Walli 1 özel istihbarat birimine bağlı olarak özel olarak eğitilmiş bazı Türkistan Lejyonerleri Sovyetler Birliği'ni içten çökertebilmek için cephe gerisinde istihbarat faaliyetlerinde bulunacak, sabotajlar yapacak ve milliyetler arasındaki nefreti körükleyip çatışma çıkmasını sağlayacaklardı. Veli Kayyum Han kesin rakam ve isim vermemekle birlikte Türkistan'da faaliyet göstermek üzere çok sayıda grubun eğitildiğini, bu grupların daha sonra Kafkasya'dan kalkan uçaklar aracılığı ile cephe gerisine paraşüt ile indirildiğini doğrulamıştır.⁶⁹ Lejyonerlere Almanca dil kursları verilmiş, Alman kültür ve toplumunu tanımaları için geziler düzenlenmiştir. Büyük Almanya Radyosu bünyesi içerisinde, Türkistan Lejyonu için kurulan bölümde lejyon askerlerine yönelik yayın yapılmaktaydı. Açılıştaki Türkistan Marşı çalınmış, askerî, dini ve kültürel konularda sohbetler yapılmış, müzik çalınmış ve haberler verilmiştir. En büyük lejyon Türkistan Lejyonu olduğu için en uzun yayın da bu bölüm tarafından yapılmıştır.⁷⁰

1942 yılında Türkistan Lejyonu ile kurulmuş olan Millî Türkistan Birlik Komitesi (MTBK) Veli Kayyum Han önderliğinde Almanlara esir düşen Türkistanlıların ve Türkistan Lejyonu'nun sorunları ile ilgilenmiştir. 1942-1945 yılları arasında 112 binden fazla Türkistanlı Millî Komite'de çalışmıştır. Millî Komite'nin başkanı ve üyeleri Türkistanlıların birliğini korumak, millî askerlere millî tarih, Türkistan medeniyeti, örf âdetlerini öğretmek, istiklali elde etmenin yollarını göstermek, Türkistan'ın geleceği için hazırlıklar yapmak gibi görevleri yerine

⁶⁴ P. S. Belan, T. B. Balakayev, *age*, s. 236.

⁶⁵ Ahat Andican, *Cedidizimden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 357.

⁶⁶ Sean McMeekin, *Stalin'in Savaşı İkinci Dünya Savaşı'nın Yeni Tarihi*, çev. Zeynep Demir, Kronik, İstanbul 2021, s. 331.

⁶⁷ Baymirza Hayit, *Millî Türkistan Hürriyet Davası "Millî Türkistan" Mecmuasında Bildirilgen Fikirler*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004 s. 591

⁶⁸ Mühlen, Çokayoğlu'nun öldürüldüğüne dair rivayetlerin ortaya atıldığını yazar. Bräutigam Çokayoğlu'nun ölümüne sebep olarak bir tren kazasını göstermektedir. Tougouchi-Caiannée ise Çokayoğlu'nun 1943'te öldüğünü beyan etmektedir. Öldürüldüğünü tezini ise Maulana Islamzade Bad Godesberg'deki İslam cemiyetine yaptığı konuşmada ileri sürmüştü. Bkz. Patrick von zur Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*, Mavi Yayınları, Ankara 1984, s. 92.

⁶⁹ Ahat Andican *age*, s. 398.

⁷⁰ Andican, *age*, s. 396.

getirmiştir.⁷¹ Lejyonerlerin Türkistan'ın birliğine olan inançlarını ve morallerini yüksek tutabilmek için millî temsilcilikler tarafından yayımlanan dergilere izin verilmiştir. Bu amaçla 15 Haziran 1942'de "Millî Türkistan" mecmuası yayımlanmaya başlamıştır. Bu mecmuanın başyazarı Veli Kayyum Han'dır. Dili bütün boyların anlayabilmesi için Çağatayca olarak belirlenmiştir. İki haftada bir yayımlanan bu derginin yanı sıra lejyonerler için OKW tarafından haftalık "Yeni Türkistan" ve "Millî Adabiyat" yayınlanıyordu. Millî Türkistan önceleri 15.000 basılırken savaş boyunca tirajı 80.000'e çıkmıştır. Nisan 1945'te son sayısı yayımlanmıştır.⁷²

1944 yılı sonunda 181.402 asker ve subayın yanında işçi birliklerinde yer alan 85 bine yakın kişiden oluşan lejyon mensubu cepheydi. 1944 sonunda Türkistan Lejyonu'nda 267 binden fazla Türkistanlı hizmetteydi.⁷³ 1942-1943 yıllarında Türkistanlılar Kafkasya Cephesinde, Doğu Lejyonları bünyesinde yer almıştır. Türkistan Lejyonu'nun birinci taburu 2 Mayıs 1942'de Bryansk ormanlarında Sovyet ordusuna karşı savaşa girmiştir.⁷⁴ 450. Türkistanlı Taburu: 934 Türkistanlı, 27 Alman kuvveti ile Binbaşı Mayer-Mader, Binbaşı Bergen ve Yüzbaşı Kob komutasında; 782. Türkistanlı Taburu: 900 Türkistanlı, 20 Alman kuvveti ile Yüzbaşı Heise komutasında; 811. Türkistanlı Taburu: 820 Türkistanlı, 30 Alman kuvveti ile Binbaşı Kurth komutasında Astrahan istikameti Kalmuk steplerinde görev yapmıştır. 452. Türkistan Taburu: 938 Türkistanlı, 12 Alman kuvveti ile Yüzbaşı Baumann komutasında; 781. Türkistan Taburu: 902 Türkistanlı, 28 Alman kuvveti ile Yüzbaşı Niegsch komutasında Tuapse'de ve I/370. Türkistanlı taburu 928 Türkistanlı, 41 Alman kuvveti ile Üsteğmen Richter komutasında Nalçık ve Mozdok operasyon alanında cepheye dâhil olmuşlardır.⁷⁵ Bunun yanında 781. ve 787. Türkistan taburları 1944 yılının Mayıs-Haziran aylarında Fransa'da ve Fransa'nın kuzeyinde konuşlanmışlardır.⁷⁶ 1944 yılı sonuna kadar 65 bin Türkistanlı lejyoner savaşta hayatını kaybetmiş, 900'ü Sovyet Partizan Birliklerine kaçırmıştır.⁷⁷

24 Mart 1945'te Almanya Millî Türkistan Birlik Komitesi'ni Türkistan Millî Hükümeti, Türkistan Lejyonu'nu da Türkistan Millî Ordusu olarak resmi olarak tanımış, hükümete Almanya ve dostları ile diplomatik ilişkilerde bulunma hakkını vermiştir. Ancak savaşın ittifak devletlerinin lehine sonuçlanması Avrupa'daki Türkistanlıların kaderini değiştirmiştir. Şubat 1945'te Yalta Konferansında Amerika, İngiltere ve Sovyetler Birliği her devletin kendi vatandaşını geri alması hususunda anlaşmıştır. Amerika, İngiltere ve Fransa ordularının bölgelerinde yer alan esir Sovyet vatandaşları ülkelerine gönderilmeye başlanmıştır. Barışçıl yollar izlenerek bir geri gönderme temenni edilmiş olsa da gönüllü olarak teslim olanlar da dâhil olmak üzere birçoğu teslim anında kurşuna dizilmişlerdir. Hayatta kalabilenler Sibiry'a da bulunan toplama kamplarına (GULAG) sürgün edilmişlerdir. Dachau civarında iade edilmiş olan 30 kadar Türkistanlı subayın, Ruslara canlı teslim edilmemek için binayla birlikte kendilerini yakmaları, İtalya cephesine kaydırılmış olan 162. Türkistan Tümeni'nin boğazlardan geçerken denize atlayarak Türkiye'ye sığınmak istemeleri ancak yakalanarak iade edilmeleri Sovyetler Birliği'ne dönmek istemeyen Türkistanlıların çaresizliklerine birer örnektir.⁷⁸ Sovyetler Birliği'ne iade edilmekten kurtulmuş olan Türkistanlıları Avrupa'da vatanlarına hasret geçecek yeni bir hayat beklemekteydi.

4. Savaş Döneminde Edinilen Tecrübelerin Kazak Tarihi'ndeki Yeri

Kazak askerler de Slav olmayan diğer halkların mensupları gibi kapsam ve faaliyetleri sınırlı olan kısa süreli acemi eğitimine tabi tutulmuşlardır. Rusçayı hiç bilmeyenler için dil eğitimi yetersizdir. 12 Nisan 1941 tarihli belgeye göre Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden askere alınan 15.427 kişi okuma-yazma ve Rus dili eğitimine tabi tutulmuş 12.233'ü kaydolmuştur.⁷⁹ Acemi eğitiminin yanında savaş esnasında hizmet içi eğitimler de yapılmıştır. Ancak bu eğitimlerin de Rus dilini iyi bilen kişilerle sınırlı olması kaçınılmaz olmuştur. Sovyet subaylarının çoğu Rus ya da Ukraynalılardan oluştuğu için orduya subay yetiştiren askeri akademilere Türkistanlıların kaydolmaları komuta kademesinde yer almaları imkânsız ya da çok zor olduğundan önemsiz görülmektedir.

1940'ların başında Türkistan halkları Stalin rejimini benimsemeye çalışırken savaşın çıkması henüz yeteri kadar oluşmamış olan Sovyet vatandaşı olma sürecini kesintiye uğratmıştır. Kazaklar ve diğer Slav olmayan topluluklara mensup askerlerin Kızıl Ordu'da etken bir role geçişi ile Birlik yönetiminin Sovyet vatandaşı yaratma ve halkların kardeşliği kavramları kapsamında dengeyi sağlayabilmek adına savaş esnasında da düzenlemeler yaptığı görülmektedir. Bu dönemde anavatan savunması kavramının Türkistan halklarında yeterince karşılığının bulunmadığı da görülmektedir. 316. Piyade Tümeni askeri Baurjan Momişulı anılarında Birliğin diğer halkları ile Sovyet tarafında savaşmanın olumlu yönünü "İşte biz Kazaklar da Ruslar gibi teknik bir millet oluyoruz diye

⁷¹ Baymirza Hayit, *Millî Türkistan Hürriyet Davası "Millî Türkistan" Mecmuasında Bildirilgen Fikirler*, s. 639.

⁷² Mühlen *age* s. 94

⁷³ Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 190.

⁷⁴ Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, s. 190

⁷⁵ Halil Burak Sakal, *İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2013, s. 372-373.

⁷⁶ Halil Burak Sakal, *age*, s. 379.

⁷⁷ Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, s. 190.

⁷⁸ Ahat Andican *age*, s. 416.

⁷⁹ Sosyo Politik Tarih Rus Devlet Arşivi (RGASPI) F. 17. Op. 117. doc. 259. I. 191-192.

sevinmişimdir” sözü ile vurgulamıştır.⁸⁰ Yazar Cengiz Dağcı ise Almanlara esir düşmesine hayıflanmamıştır, çünkü savaş onun savaşı değildir. Cepheye zorla sürülmüştür. Ancak anılarında bu sevincinin de uzun sürmediği belirtilmektedir.⁸¹ Bu örneklerde kendi topraklarında gerçekleşmeyen, kendi milletini tehdit etmeyen bu savaşa katılım için büyük bir direnişte bulunmasalar da neden dâhil oldukları konusunda zihinsel bir ikilem yaşadıkları görülmektedir.

Bu ikilemin 1941- 1942 yıllarında Sivastopol ve Kafkasya’da savaş alanlarına yansması ve büyük kayıplar verilmesi 1942 yılında Sovyetler Birliği yönetimini ülkedeki tüm yerel unsurların savaşa katılımı, cepheye ve cephe gerisine desteğini sağlayabilmek için politikalar üretmeye zorlamıştır. *Nakaz Naroda* adı verilen program hem Rusların hem de Slav olmayan tüm milletlerin bu amaca hizmet etmesi için destekleyici bir nitelik taşımaktaydı ancak Slav olmayan milletlere daha çok odaklanılmıştır. Askerler ve cephe gerisindeki halk arasında köprü kurmak ve savaşın haklılığını tüm birlik vatandaşlarına aşılama için ajitasyon ve propaganda faaliyetlerine başlanmıştır. Millî azınlıklara kendi dilleri ve tarihleri aracılığı ile propaganda yapılmıştır. Ordu içerisinde bir ajitator ağı oluşturulmuş ve çift dilli kişiler aracılığı ile ordu içerisinde felsefi ve pratik meseleler üzerinde durulmuştur. Görevli siyasi memurlar özel gazetelerden el ilanlarına yazılı iletişim araçların dağıtımını sağlamıştır. Türkistanlıların askerdeki yakınlıklarına mektup yazmaları istenmiş ve bu mektuplar Rusça ve yer yer yerel dillerde Pravda’da yayınlanmış böylece gazeteler aracılığı ile cephedeki askerler ve vatanları arasında bir köprü kurulmuştur. Bu mektuplarda SSC’lerin ulusal kahramanlarına atıflar yapılması sağlanmıştır.

Mektuplardan biri de Kazakistan’ın farklı şehirlerinden cepheye gitmiş olan otuz Kazak askerin imzasıyla cephe gerisindeki Kazak halkına hitaben gönderilen mektuptur.⁸² Bu mektup Kazaklar nezdinde Sovyetler Birliği’nin tamamında savaşın toplumsal yönünü yansıtmaktadır. Aldıkları mektuplarda okuduklarından, onların cephe gerisinde fabrikalarda, devlet çiftliklerinde, kolektif çiftliklerde çalışmalarından duydukları mutluluğu dile getirmişlerdir. Kazakistan’ın cepheye ve cephe gerisine (*Tıl*) sağladığı, özellikle endüstriyel yönden olan katkısında ilk sırada olmasının ve yapılan bağışların gururunu taşıdıkları belirtilmiştir. Düşmana karşı koyabilmelerinin ve ilerleyebilmelerinin cephe gerisinin kendilerine olan desteği ile olduğunu vurgulamışlardır. Bunun yanında mektupta savaşın gidişatı ile ilgili bilgiler verilmiş, Kızıl Ordu saflarında Ruslar, Ukraynalılar, Gürcüler, Özbekler, Kırgızlar ve diğer Sovyet halklarıyla beraber savaşmış olduklarını ifade etmişlerdir. Kazak halkının anavatanlarına layık, muharebelerde kendilerini gösteren evlatlar yetiştirmesinden, savaşta üstün başarı gösteren askerlerden övgüyle söz edilmiştir.

Mektupta vatanın bir anne gibi değerli olduğu, anavatan olmazsa yaşam ve mutluluk olmayacağı önemle belirtilir. Moskova Savunması’na katılmış olan General Panfilov komutasındaki 316. Tüfek Tümeni’nde anavatanları için can vermiş olan 28 kahramanın anısına layık olmaya çalışılacağına söz verilmiştir. Anavatanın bugünü ve mutlu geleceği için elleri silah tutabildiği sürece işgalcileri yok edeceklerini, anne- babalarını utandırmayacaklarını, eş ve çocuklarının geleceğini koruyacaklarını, ellerinden gelenin en iyisini yapacaklarını ve savaş sonrasında da savaş yaralarını birlikte iyileştireceklerini yazmışlardır. Mektubun son bölümünde Kızıl Ordu’nun 25. Yıldönümünü kutlamaya başarılı askerî eylemlerle hazırlandıklarını söylemiş ve Stalin’in 7 Kasım 1942 tarihli 345 nolu emrine atıfta bulunarak düşmana Rostov’da ve Moskova’da indirilen darbenin devam edeceği, düşmanın yeni darbelerin gücünü tanyacağı günün yakın olduğu ve Sovyetlerin zafer kazanacağı vurgusunu yapmışlardır.

“Halkların Kardeşliği” kökenlerine bakılmaksızın tüm askerleri bir arada tutan bir kavramdır. Bu birlikteliği pekiştirmek için Alman düşmanlığı ve anti-faşist unsurlar kullanılmıştır. Bu düşünceye göre Almanlar kardeşlerinin evini işgal etmişti ve kardeşinin başı dertte iken huzurlu olmak imkânsızdı. Bu fikir aynı zamanda ortak bir düşman algısı ile Türkistanlıların işgalci olarak nitelendirdikleri Ruslara karşı olan düşmanlıklarını ikincil alana taşımıştır. Birlik yönetimi marifetiyle ulusal kahramanlara yer verilmesi, bölge dillerinde yayımlar yapılması, okuma yazma oranlarının artırılması ile ideolojinin toplumun her bireyine ulaşabilmesi sağlanmıştır. Bu yönü ile kişilerin kendilerini ideoloji içerisinde konumlandırabilmesine fayda sağlamıştır.

Savaş esnasında ülkesine hizmet etmiş sivil ve askerler çeşitli madalya ve nişanlarla ödüllendirilmiştir. En yüksek unvanlar Sovyetler Birliği Kahramanı ve Sosyalist Emek Kahramanı’dır. Sovyet devletine ve toplumuna kahramanca bir eylem ile hizmet etmiş olan vatandaşlara ve askerlere beş köşeli altın bir yıldız olan Sovyetler Birliği Kahramanı Madalyası verilmiştir. Birliğin tamamında savaş döneminde 11.501 kişi Sovyetler Birliği Kahramanı unvanı almıştır. Cesaretleri ve kahramanlıkları nedeniyle 96.638 Kazak askerine de başarılarına göre

⁸⁰ Bek, *age*, s. 27.

⁸¹ Abdülvahap Kara, *Gamalı Haç İle Kızıl Yıldız Arasında Cengiz Dağcı*, Tedev Yayınları, İstanbul 2019, s. 27.

⁸² Zhanar Sataeva, “İstoriya Frontovogo Pis'ma”, <https://e-history.kz/ru/news/show/6842/>, Erişim tarihi: 10.06.2022.

SSCB nişan ve madalyaları verilmiştir. Sovyetler Birliği Kahramanı unvanı alan 497 Kazakistanlı askerin 97'si Kazaktır. Bu payeyi alan tüm milliyetler arasında %0,89 ile 6. sırada bulunurlar.⁸³

Kazakistan'dan ilk Sovyetler Birliği Kahramanı unvanını 22 Temmuz 1941'de Pavlodarlı bir çiftçinin oğlu olan tank birlikleri tümgeneralisi Semenchenko Kuzma Aleksandrovich alırken, son alan asker 11 Aralık 1990'da Panfilov askeri Baurjan Momışulu'dur.⁸⁴ Bu unvanı alan en genç Kazak Janibek Elesov'dur. 25. Muhafız Piyade Alayı makineli tüfekçisi Elesov 23 Eylül 1943'te Dinyeper Nehri'ni ilk geçenler arasında yer almış ve köprüyü ele geçirerek düşman saldırılarının püskürtülmesinde önemli bir rol oynamıştır. 29 Eylül'de Kiev Bölgesinde Pripyat nehrini aşmış, sağ kıyıdan düşman askerinin ateşine güçlü bir şekilde karşılık vermiş ve tabur nehri kolayca geçmiştir. Bu başarısından ötürü 18 yaşında Altın Yıldız Madalyası ile ödüllendirilmiştir.⁸⁵ Kazakistanlı dört pilot bu unvana iki kez layık görülmüştür ve aralarındaki tek Kazak askeri Akmola doğumlu Talgat Jakıpbekulu Bigeldinov'dur. 16 yaşında uçuş kulübüne başlayan Bigeldinov 1942 yılında Chkalovskoye Askerî Havacılık Okulu'ndan mezun olmuş ve Ocak 1943'ten itibaren Kızıl Ordu hava kuvvetlerinde savaşmıştır. Kalinin, Voronej, Bozkır, Birinci ve İkinci Ukrayna Cephelelerinde, Oder Muharebelerinde savaşmıştır. Savaş esnasında bir havacılık alayının komutanlığına terfi etmiş ve 305 sorti yapmıştır. Cesareti, ustalığı ve yeteneği ile öne çıkmıştır.⁸⁶

Savaşta üstün başarı gösteren tüm askerlere bu unvan verilmemiştir. Reichstag'a zafer bayrağı diken askerlerden biri olan Rahimcan Koşkarbayev "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasına layık görülmemeyen Kazaklardanır. 30 Nisan 1945, saat 14:25'te bir çatışma sırasında zafer bayrağını Reichstag üzerinde G. Bulatov ile birlikte dalgalandırmıştır. Çatışma tam 7 saat sürmesine karşın Koşkarbayev ve Bulatov yalnızca 360 metre yürüyebilmiştir. Çatışma sona erdikten sonra, 2 Mayıs 1945'te, M. Kantaria ve M. Yegorov bayrağı bina üzerine dikerken kameraya poz vermişlerdir. K. İsmailov, A. Gorichev ve L. Kovalyov savaştan sonra, 2 Mayıs 1945'te, fotoğrafçı Y.E. Khaldei için bayrağı kaldırdılar. 30 Nisan 1945'te Reichstag üzerinde 40'tan fazla bayrak yükselmekteydi. Rahimcan Koşkarbayev, ölümünden sonra, 7 Mayıs 1999'da Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın ilgili kararına istinaden en yüksek askerî onur olan Halk Kahramanı unvanı ile ödüllendirilmiştir.

Sovyetler Birliği Kahramanı unvanı verilen ilk Kazak kadını olan Manşuk Mametova Kazak askerî tarihinin önemli bir figürüdür. Ekim 1943'te Nevel'in düşmandan kurtarılması için Nazi kuvvetleri şiddetle direnmiş ve Kızıl Ordu'nun ilerlemesini engellemek için karşı saldırılar yapmıştır ancak Sovyet keskin nişancılarının başarılı bir şekilde konumlandırılması düşman saldırılarını engellemiştir. Muhafız Kıdemli Çavuş Mametova bu çarpışmada 70 düşman askerini öldürmüştür, kendisi de şarapnel ile ciddi bir yara almasına rağmen hayatının son anlarına kadar ateş etmeye devam etmiştir.⁸⁷ Ölümünden sonra cesaretinin gelecek nesillere anlatılması adına hakkında kitaplar yazılmış, sanat eserleri hazırlanmıştır. Sözleri P. Lukin, bestesi G. Graikiya tarafından yazılan "Manşuk Mametova Turalı Jır" 1951 yılında yayınlanmıştır.⁸⁸ 1969 yılında Kazfilm stüdyolarında Andrey Konchalovski'nin yazdığı Mazhit Begalin'in yönettiği "Manşuk Hakkında Şarkı" çekilmiştir. 1970 yılında gösterilen uzun metrajlı filmde Mametova'nın savaştaki bir günü anlatılmıştır. Savaştan önce yaşadığı Oral şehrindeki evi 1982 yılında müze olarak açılmıştır. Bugün hala hizmet vermekte olan müzede Manşuk'un annesi tarafından bağışlanan günlükleri, mektupları ve kitaplarının yanı sıra miğferi gibi eşyaları da bulunmaktadır. 2016 yılında Nevel'de yapılan kazılar esnasında bulunan Manşuk'un makineli tüfeğinin namlusu ve Maxim kılıfı da müzede sergilenmektedir.⁸⁹ Mametova'nın adı Oral şehrinde adının verildiği caddede, Nevel, Almatı ve Astana bulunan anıtları ile yaşatılmaktadır.

Kazak keskin nişancı Aliya Moldagulova Kazak tarihine adını yazdıran kahramanlardanır. Yaklaşık seksen düşman asker ve subayını yok eden Moldagulova bilhassa Leningrad-Novgorod operasyonunda öne çıkmıştır. 14 Ocak 1944'te düşmanla göğüs göğse bir çarpışma gerçekleşti ve Moldagulova sekiz Nazi askerini öldürdü. Kendisine yaklaşarak ateş eden bir Alman subayının silahıyla ciddi bir yara aldı ancak tüfeğini kaldırarak mücadele etmeyi sürdürdü. Subayın ölmesinin ardından kendisi de kahramanca öldü.⁹⁰ Gösterdiği üstün başarı ve cesareten ötürü 4 Haziran 1944 tarihinde ölümünden sonra Sovyetler Birliği Kahramanı olarak ilan edilmiştir.

Savaştan dönmeyen ve kendisinden haber alınamayan askerlerin akıbeti hakkında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra arşivlere erişimin kolaylaşması ile yeni bilgiler edinilmiştir. Yeni kurulan cumhuriyetlerin

⁸³A. T. Abdulina, "Kazakhi V Natsional'nom Sostave Geroyev Sovetskogo Soyuza", *Velikaya Otechestvennaya Voyna V İstoricheskoy Pamyati Naroda: İzucheniye, İnterpretatsiya, Uroki Proshlogo, (Sbornik Materialov Vserossiyskoy Nauchno-Prakticheskoy Konferentsii S Mezhdunarodnym Uchastiyem)*, Novosibirsk 2020, s. 355.

⁸⁴Kazybek Beisebaev, *age*, s. 89.

⁸⁵Igor Serdyukov, "Yeleusov Zhanibek Akatovich", https://warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=19692, Erişim tarihi: 05.11.2022.

⁸⁶Komissiya Pisateley Portala İstorii Kazakhstana, "Begeldinov Talgat Yakubekovich", <https://e-history.kz/en/prominent-figures/show/12772/>, Erişim tarihi: 05.11.2022.

⁸⁷Olga Checetkina, *Batır Manshuk*, Molodaya Gvardina, Moskva 1945, s. 20.

⁸⁸"Manshuk Mametova Turalı Jır", *Stalin Joli*, Şubat 1951, s. 29.

⁸⁹The Library of the First President of the Republic of Kazakhstan News, "Mángılık El Alyptary. Manshuk Mametova", 8th May 2020, <https://elbasylibrary.gov.kz/en/news/mangilik-el-alyptary-manshuk-mametova>, Erişim tarihi: 16.09.2022.

⁹⁰*Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskogo Soyuza (1941-1945): Dok. i Materialov*, Tom 2, *age*, s. 349.

DOĞU CEPHESİ'NDE KAZAK ASKERLER

çoğunda olduğu gibi Kazakistan Cumhuriyeti'nde de savaşa giden kişiler hakkında önemli çalışmalar yapılmış ve eserler verilmiştir. Bu eserlerden en bilineni savaşın sona ermesinin 50. yılına ithafen 1995 yılında yayımlanmış olan *Bozdaklar* adlı eserdir. Kazakistan Cumhuriyeti arşivlerine göre hazırlanmış bu eser savaşa Kazak SSC'den katılan ve hayatını kaybetmiş askerlerin bilgilerini içermektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından hazırlanan eserin sunduğu verilerin yetersiz bulunması şaşırtıcı değildir.

Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı'nın daha fazla arşiv belgesini kullanıcılara sunması ile kayıp askerlerin yakınlarının ve araştırmacıların genel ağ bağlantıları yoluyla bilgilere erişimi kolaylaşmıştır. Yerel tarih araştırmacılarının arşiv kaynaklarını değerlendirmesi ve savaşa katılmış askerlerin ailelerinin aile arşivlerinden yaptıkları katkılar ile birçok yeni hafıza kitabı hazırlanmıştır. Diplomat Kazbek Beisebayev savaş gazisi olan babasının anılarından aldığı feyz ile tüm dünyada yaygın olarak kullanılan bir sosyal medya sitesi üzerinden iki yıl boyunca savaşa katılan askerlere ait binlerce isimli fotoğraf toplamış ve kullanıcılar ile paylaşmıştır. Bu bilgi ve belgelerin bir araya getirilmesi ile *Er Esimi-Eli Esinde. Mı Pomnim, Mı Gordimsya* adlı hatıra kitabı hazırlanmıştır. Zaferin 70. yılında, bağışçılardan toplanan fon ile yayımlanan kitap üç bölümden oluşmuştur. İlk bölümde pek çoğu hakkında az bilgi bulunan savaş kahramanları onların çocuk, torun ve aile bireyleri tarafından anlatılmış ve tarihe bıraktıkları iz onurlandırılmıştır. İkinci bölümde tanınan savaş kahramanlarının hayatları anlatılırken son bölümde ise fotoğraflar yer almıştır.

SONUÇ

Savaş öncesi dönemde güvenilmez olarak tanımlanan Türk kökenli askerlerin zorunlu olarak yurtlarından uzak memleketlerde cepheye gönderilmesi emek sömürüsü olarak yorumlanabilirken, bu deneyimin bağımsızlık dönemindeki yeni devlet yapılanmasına olan katkısı görmezden gelinmemelidir. Kendi topraklarında gerçekleşmeyen, kendi milletini tehdit etmeyen bu savaşta Sovyet askerlerinin ana motivasyon kaynağının baskı, korku, ideoloji ve vatanseverlik olduğu düşünülmesine rağmen⁹¹ birçok Kafkasyalı ve Türk-Tatar Kızıl Ordu'da yüksek rütbelere ulaşmıştır, bazıları SSCB sınırları haricinde de meşhur olmuştur.⁹² Savaştan dönen Kazak askerlerden bir kısmı askerlik mesleğine devam ederek bir kısmı da Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Partisi'nde üst düzey görevlerde bulunarak Sovyetler Birliği'ne hizmet etmeye devam etmiştir. Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında bu asker ve yöneticilerin deneyimlerinden yararlanılmıştır.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde II. Dünya Savaşı'nda Kazakistan ve Kazaklar ile ilgili yapılan çalışmalar Sovyet vatandaşı oluşturma süreci ile uyumlu olarak yürütülmüştür. Soğuk Savaş yıllarında bu politika sürdürülmüş, ideolojiye zarar vermesi muhtemel unsurlara izin verilmemiştir. Glasnost ve Perestroyka dönemlerine kadar savaşın olumlu ve Sovyet zaferine hizmet eden taraflarına odaklanılmıştır. Birliğin dağılması ve Kazakistan'ın bağımsızlığının ardından savaş döneminde kahramanlık göstermiş ancak Sovyet yönetimince Sovyetler Birliği Kahramanlığı verilmemiş kişiler 21 Aralık 1993 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararı ile farklı zamanlarda en yüksek unvan olan Halk Kahramanı olarak ödüllendirilmiş, anılarının yaşatılması için adları çeşitli yerlere verilmiş ve anıtlar yapılmıştır. Ortak dil, kültür ve tarih bilinci oluşturulması için çalışmalar hız kazanmış, Sovyetler Birliği döneminde yaşanan olayların yazımına önem verilmiştir. Hatıratlar ve röportajlar yeniden basılmış, sözlü kültür eserleri yazıya geçirilerek Kazak Tarihi'ne kazandırılmış, çeşitli dillere çevrilmeye başlanmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivleri tarafından İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlara esir düşen Kazakların isim, soy isim, doğum yeri, doğum tarihi, baba adı, meslek, rütbe, askerî birim ve esir tutulduğu kamp adı gibi ölçütler ile aranabildiği bir internet portalı hazırlanmıştır. Bu portal Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki bölgesel arşivlerin yanı sıra Almanya, Rusya Federasyonu, Fransa ve Polonya arşivlerinden ve kütüphanelerdeki fotoğraf ve belgelerden faydalanılarak oluşturulmuştur.

Savaş bağımsız Kazakistan'ın ulus kimliğinin oluşmasında mihenk taşı niteliği taşımaktadır. Sovyet döneminin etkileri bağımsızlığın ilk on yılında etkisini sürdürmüş olsa da günümüzde etkisi daha az görülmektedir. 2004 yılında ülkedeki anıtlar kültürel miras çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir. Başlatılan kapsamlı çalışmanın ardından arşivler 2013 yılında açılmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev 2018 yılında başlattığı "Manevi Diriliş" programı ile Kazak tarihi, kültür ve medeniyetine özel önem verilmesini istemiştir. Program kapsamında Kazak tarihinin önemli olay ve kişileri hakkında çalışmalar hızlandırılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin savaşı kazandığı gün olan 9 Mayıs bağımsızlığın ilk yıllarında Zafer Bayramı olarak kutlanmış ve askerî geçit töreni düzenlenmiştir. Savaşın ön saflarında yer alarak Moskova ve Leningrad'ı savunan, Belarus, Ukrayna, Baltık Devletleri ve Moldova'nın işgalden kurtarılmasında rol oynayan ve Berlin'in işgaline katılan Kazakistanlılar ve savaşta cesaret ve kahramanlık gösterip madalya ile ödüllendirilen askerler uluslararası konferans ve sergiler düzenlenerek, kahraman asker anıtlarına çelenk bırakılarak anılmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının 30. yılında ülkede bu bayramın ulusal niteliği tartışılmış, askerî geçit törenlerinin yerine tüm ülkede düzenlenecek anma etkinlikleri yapılması kararlaştırılmıştır. Bu değişiklik Kazakların millî

⁹¹ Robert Dale, "For What and For Whom Were We Fighting?" Red Army Soldiers, Combat Motivation and Survival Strategies on the Eastern Front in the Second World War", *A World at War 1911-1949*, Brill, Leiden 2019, s. 158.

⁹² Mühlen, *age*, s. 239.

kimliklerinin Sovyetler Birliği tarih mitinden uzaklaştırılıp Kazak tarihi ve kültürü odağında şekillendirilerek bağımsızlığın temel unsurlarına uygun olması için atılan bir adım olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

KR PA (Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi) 708 K. 6/2 T. 188 Ic. 41-42 b.

RGASPI (Sosyo Politik Tarih Rus Devlet Arşivi), F. 17. Op. 117. doc. 259. 1. 191-192.

TsAMO (Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi), F. 1063. Op. 1. doc. 2. 1. 1-20.

TsAMO (Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi), F. 1918. Op. 1. doc. 2. 1. 1, 1 Ob., 3-4, 5 Ob., 6.

18 Şubat 1943 Tarihli Kazakistan Pravda Gazetesi

2. Kitaplar

ANDİCAN, Ahat, *Cedidizimden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

ALEXIEV, Alexander, WIMBUSH, S. Enders, *The Ethnic Factor in The Soviet Armed Forces Historical Experience, Current Practices And Implications For The Future- An Executive Summary*, Rand Corporations, Santa Monica 1983.

BEEVOR, Antony, *Stalingrad*, çev. Nurettin Elhuseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.

BEK, Alexandr A., *Moskova Önlerinde Volokolamsk Şosesi*, çev. Naime Yılmaer, Yordam Edebiyat, İstanbul 2018.

BELAN, P. S., BALAKAYEV, T.B., *Istoricheskiy Opyt Zashchity Otechestva. Voyennaya İstoriya Kazakhstana: Uchebnoye Posobiye*, Borkı, Almatı 1999.

BEYSEBAEV, Kazbek, *Er Esimi – El Esinde. Mı Pomnim, Mı Gordimsya*, TOO Qaynar Baspası, Almaty 2015.

CARMACK, Roberto Jose, *“A Fortress of The Soviet Home Front” Mobilization and Ethnicity in Kazakhstan During World War II*, University of Wisconsin-Madison Doctoral Dissertation, Wisconsin 2015.

CHECETKİNA, Olga, Batır Manshuk, Molodaya Gvardina, Moskva 1945.

CURRAN, S. L. Curran, PONOMAREFF, D., *Managing The Ethnic Factor in The Russian And Soviet Armed Force, An Historical Overview*, Rand Corporation Reports, California 1982.

HAN, Hüseyin İkrâm, *Bir Türkistanlının 2. Dünya Savaşı Anıları*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1999.

HART, Liddell, *II. Dünya Savaşı Tarihi I*, çev. Kerim Bağrıaçık, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

HAYİT, Baymirza, *Millî Türkistan Hürriyet Davası “Millî Türkistan” Mecmuasında Bildirilgen Fikirler*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.

HAYİT, Baymirza, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.

HIRSCH, Francine, *Ulusların İmparatorluğu Etnografya Bilimi ve Sovyetler Birliği'nin Ortaya Çıkışı*, Çev. Aybars Arda Kılıçer, Selenge, İstanbul 2022.

KARA, Abdulvahap, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Cengiz Dağcı*, Tedev Yayınları, İstanbul 2019.

KURMANGALİYEVA ERCİLASON, Güljanat, *Sovyet Devrindeki Kazakistan'da Tarih Yazıcılığı: Mitler ve Gerçekler*, Gazi Kitabevi, Ankara 2018.

MCMEEKİN, Sean, *Stalin'in Savaşı İkinci Dünya Savaşı'nın Yeni Tarihi*, Çev. Zeynep Demir, Kronik, İstanbul 2021.

MÜHLEN, Patrick von zur, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*, Mavi Yayınları, Ankara 1984.

SAKAL, Halil Burak, *İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

STALİN, J.V., *Marksizm ve Dil*, Çev. S. Nuhoglu, Kor Kitap, İstanbul 2017.

TASBULATOV, A., AMANZHOLOV, K., *Voyennaya İstoriya Kazakhstana Ocherki*, Rauan, Almaty 1998.
Velikaya Otechestvennaya Voyna. Yubileynyy Statisticheskyy Sbornik, Rosstat, Moskva 2020.

Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskovo Soyuz (1941-1945): Dok. I Materialov, Tom 1, Kazakh SSR Nauka, Almaty 1967.

Kazakhstan v Period Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskovo Soyuz (1941-1945): Dok. I Materialov, Tom 2, Kazakh SSR Nauka, Almaty 1967.

3. Makaleler

ABDULİNA, AT., “Kazakhi V Natsional'nom Sostave Geroyev Sovetskogo Soyuz”, *Velikaya Otechestvennaya Voyna V İstoricheskoy Pamyati Naroda: İzucheniye, İnterpretatsiya, Uroki Proshlogo*, (Sbornik Materialov Vserossiyskoy Nauchno-Prakticheskoy Konferentsii S Mezhdunarodnym Uchastiyem), Novosibirsk 2020, ss. 352-359.

BEZUGOLNY, Alexey Yu, “The Ethnic Aspect in Red Army Recruitment During The Great Patriotic War: A Historical And Statistical Review.” *RUDN Journal Of Russian History* 19, No. 2, May 2020, ss. 298-319.

DALE, Robert, “For What and For Whom Were We Fighting?” Red Army Soldiers, Combat Motivation and Survival Strategies on the Eastern Front in the Second World War”, *A World at War 1911-1949*, Brill, Leiden 2019, ss. 133-158.

DEVLET, Nâdir, “Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü”, X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, III. Cilt, 22-26 Eylül 1986, Ankara, ss. 811-830.

DZHUNİSBAYEV, Almas, ALDAZHUMANOV, Kaydar, SHİLDEBAY, Sabit, “Kavaleriyskiye Soyedineniya Kazakhstana V Gody Voyny (1941-45): Po Materialam 81-Y, 96-Y I 105-Y Kavaleriyskikh Diviziy”, *Scientific E-Journal «Edu.E-History.Kz»*, № 4 (24), 2020.

GÜNDOĞDU, Abdullah, “Türk Dil Birliğinin Sonbaharı (1926-1941 Latin Alfabeti Dönemi)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54,2, 2014, ss. 1-18.

KINACI, Cemile, “Sovyetlerden Günümüze Kazakistan'da Kazak Dilinde Eğitim Politikaları”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/4 Fall 2010, ss. 1304-1319.

Manshuk Mametova Turalı Jır, *Stalin Joli*, Şubat 1951.

MUSAGALİYEVA, Araylım, “II. Dünya Savaşı'nda Kazaklar ve Kazakistan”, çev. Abdrasul İsakov, İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası, TDBB Yayınları, İstanbul 2016, ss. 139-161.

SAPANOV S. J, JUMABAEVA K.S. “Kazakhstantsy v Tylu Vraga”, *Qazaqstanın 1941-1945 Jil. Otan Soğısındağı Jeniske Qasqan Ulesi*”, *Khalykaralyk Onlayn, Ğilmi-Praktikalık Konferançiyasının Materiyal Zhinağı (29 Sowir 2020 Jil)*, Atyrau 2020, ss. 50-53.

TOLEGENOV D., DZUMAGALİYEVA K.B., “Uchastie Zhenshin Snayperov V Velikoi Otechestvennoy Voyn 1941-1945 Godov.”, *Qazaqstanın 1941-1945 Jil. Otan Soğısındağı Jeniske Qasqan Ulesi*”, *Khalykaralyk Onlayn, Ğilmi-Praktikalık Konferançiyasının Materiyal Zhinağı (29 Sowir 2020 Jil)*, Atyrau 2020, ss. 54-58.

4. İnternet Kaynakları

<https://e-history.kz/en/prominent-figures/show/12772/>, Erişim tarihi: 05.11.2022.

<https://e-history.kz/ru/news/show/6842/>, Erişim tarihi: 10.06.2022.

<https://elbasylibrary.gov.kz/ru/news/mngilik-el-alyptary-malik-gabdullin>, Erişim tarihi: 22.06.2022.

<https://elbasylibrary.gov.kz/en/news/mangilik-el-alyptary-manshuk-mametova>, Erişim tarihi: 16.09.2022.

https://warheroes.ru/hero/hero.asp?hero_id=19692, Erişim tarihi: 05.11.2022.

<https://pps.kaznu.kz>, Erişim tarihi: 21.05.2022.

http://militera.lib.ru/science/voroshilov_ke/05.html, Erişim tarihi: 7.12.2019.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 807-818.

Geliş Tarihi–Received Date: 16.05.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 05.07.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KÖY ENSTİTÜLERİNDE MACAR ASILLI BİR ÖĞRETMEN:

GÁSPÁR NAGYPÁL

 10.53718/gttad.1297790

 GÜLŞAH ESER*

ÖZ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminden itibaren Macar bilim adamları, uzmanlar ve öğretmenler bilhassa mesleki ve teknik eğitim veren kurumlarda görev almışlardır. 1940'lı yıllara gelindiğinde Köy Enstitüleri'nin açılması buralarda da istihdam edilmelerine olanak vermiş ve böylelikle Macarların inşaat, altyapı vb. alanlardaki bilgilerinden büyük oranda istifade edilmiştir. Enstitülerin inşaat faaliyetlerinden elektrik ve suya kavuşturulmalarına kadar pek çok çalışmaya emek veren Macar eğitimciler böylelikle bu kurumların yapılandırılmalarına önemli katkılar sağlamıştır. Arşiv belgelerinde Macar asıllı üç kişinin bu kurumlarda istihdam edildiği bilgisine yer verilmiş ve bunlar arasında Gáspár Nagypál ismi zikredilmiştir. Bu makale Nagypál'in hayatını ve Türkiye'deki çalışmalarını konu almaktadır.

Nagypál'in Macaristan'ın Szeged şehrinde doğduğu ve eğitim aldığı, makineci olarak yetiştiği bilinmekle birlikte Köy Enstitüleri'nde görevlendirilecekler arasında neden onun seçildiği ve Türkiye'ye hangi tarihte geldiğine dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. Literatürde Nagypál'in çalıştığı kurumlardaki görev tanımıyla ilgili olarak farklı görüşler mevcut olup bu araştırma öncelikle bu duruma açıklık getirmeyi amaçlamaktadır. Çeşitli kaynaklarda ustabaşı, usta öğretici, uzman ve öğretmen olarak nitelendirilmesine rağmen Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi'nde yer alan belgeler, öğretmen olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca “öğretmen” sıfatıyla attığı imzası, vesikalık fotoğrafı, Göl Köy Enstitüsü bünyesinde yapmış olduğu çalışmalara ve yazışmalara ilişkin çeşitli detaylar bu arşivde *Öğretmen ve Memur Sicil Defteri*'nin yanı sıra kendi özlük dosyasında yer almaktadır. Bu belgeler de onun öğretmen olarak görev yaptığını doğrulamaktadır.

Nagypál'in Göl, Çifteler, Hasanoğlan, Kepirtepe ve Akçadağ Köy Enstitüleri'nde özellikle elektrik donanımının kurulmasında görev aldığı bilinmektedir. Bununla birlikte ara ara başka enstitü ya da eğitim kurumlarına görevlendirildiği de olmuştur. Bu süreçlerde değişmeyen temel unsur ise öğrencilere teknik bilgilerini aktarması ve işleri onlarla gerçekleştirdiği imece usulüdür. Böylelikle Nagypál, Köy Enstitülerinde öne çıkan “İş İçinde Eğitim” ilkesinin uygulayıcılarından biri olarak eğitim tarihimizde yerini almıştır.

Türkiye'de uzun sayılabilecek bir dönem görev yapmış olmasına rağmen Nagypál'e dair bilgiler daha çok satır aralarında kalmıştır. Daha önemli olarak onun hayatını ve çalışmalarını konu edinen özgün akademik bir çalışmaya rastlanamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti tarihi literatürü bağlamında bir değerlendirme yapıldığında ise bu husus bir noksanlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle bu araştırmanın başka bir amacı ise Nagypál'in hayatı hakkında özlü bilgi sunduktan sonra Türkiye'deki çalışmalarına değinmek olarak belirlenmiştir.

Görevlendirildiği enstitülerin ve daha çok hangi çalışmalar üzerine yoğunlaştığının belirlenmesi, öğrencilerin onun hakkındaki düşünceleri gibi hususlar bu araştırmanın inceleme alanını oluşturmuştur. Araştırmada literatür taraması, arşiv taraması ve doküman analizi yöntemleri kullanılmıştır. Nagypál'in hayatına ve özellikle de eğitimine ilişkin veriler daha çok Macar kaynaklarından elde edilmiştir. Köy Enstitüleri sürecindeki yeri ve önemini ortaya konulabilmesi adına da arşiv belgeleri ve akademik çalışmalardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gáspár Nagypál, Macar, Köy Enstitüleri, Göl Köy Enstitüsü, Öğretmen.

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Şanlıurfa/TÜRKİYE, E-Posta: gulsaheser@harran.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3306-1569.

KÖY ENSTİTÜLERİNDE MACAR ASILLI BİR ÖĞRETMEN:

GÁSPÁR NAGYPÁL

A TEACHER OF HUNGARIAN ORIGIN AT THE VILLAGE INSTITUTES:

GÁSPÁR NAGYPÁL

ABSTRACT

Since the foundation of the Republic of Turkey, Hungarian scientists, experts and teachers have worked in institutions providing vocational and technical education. In the 1940s, the opening of the Village Institutes allowed them to be employed in these areas as well, and thus the knowledge of the Hungarians in the fields of construction, infrastructure, etc. was greatly utilized. Hungarian educators, who have worked on many works from the construction activities of the institutes to the provision of electricity and water, have thus made important contributions to the structuring of these institutions. In the archive documents, it is stated that three people of Hungarian origin were employed in these institutions and the name Gáspár Nagypál is mentioned among them. This article focuses on Nagypál's life and work in Turkey.

Although it is known that Nagypál was born and educated in Szeged, Hungary, and that he was trained as a machinist, no record has been found as to why he was selected among those to be appointed in the Village Institutes and when he came to Turkey. There are different opinions in the literature regarding the job description of Nagypál in the institutions where he worked, and this research primarily aims to clarify this situation. Although he is described as a foreman, master teacher, expert and teacher in various sources, the documents in the Unclassified Archive of the Göl Village Institute reveal that he was a teacher. In addition, his signature as a "teacher", his portrait, various details about his studies and correspondence within the Göl Village Institute are included in this archive in his own personal file as well as in the *Teacher and Civil Servants Registry Book*. These documents confirm that he served as a teacher.

It is known that Nagypál took part in the installation of electrical equipment in Göl, Çifteler, Hasanoğlan, Kepirtepe and Akçadağ Village Institutes. However, he was occasionally assigned to other institutes or educational institutions. The main element that has not changed in these processes is that it transfers its technical knowledge to the students and does the work with them in the collaborative work. Thus, Nagypál has taken his place in our educational history as one of the practitioners of the principle of "training for the job", which is prominent in the Village Institutes.

Although he served in Turkey for a long time, the information about Nagypál remained mostly between the lines. More importantly, no original academic work on his life and work has been found. When an evaluation is made in the context of the historical literature of the Republic of Turkey, this issue emerges as a deficiency. From this point of view, another aim of this research is to provide concise information about Nagypál's life and to mention his work in Turkey.

Issues such as the determination of the institutes to which he was assigned and which studies he focused on, and the thoughts of the students about him constituted the field of study of this research. Literature review, archive review and document analysis methods were used in the research. Data on Nagypál's life, and especially on his education, have mostly come from Hungarian sources. In order to reveal its place and importance in the process of Village Institutes, archive documents and academic studies were used.

Keywords: Gáspár Nagypál, Hungarian, The Village Institutes, Göl Village Institute, Teacher.

GİRİŞ

Tarih boyunca güçlü olan Türk-Macar ilişkileri Cumhuriyet döneminde de dostane bir biçimde devam etmiştir. İki ülke arasındaki tarihi ve kültürel yakınlık, başta diploması olmak üzere pek çok alanda kurulan diyalogları pekiştirmiştir. Macaristan'ın Millî Mücadele'den itibaren Türkiye'den yana izlediği tutum, iki ülke arasında imzalanan antlaşmalar ve karşılıklı diplomatik ziyaretlerin akabinde tesis edilen dostluk kültürel ilişkilere de yansımıştır. Bu sürecin devamında Macaristan'dan çok sayıda uzman Türkiye'ye davet edilerek bilhassa mesleki ve teknik eğitim veren kurumlarda istihdam edilmiştir.¹ Bu uzmanların görev aldığı eğitim kurumları arasında Köy Enstitüleri de yer almaktadır.

* Bu makalenin hazırlanmasında emeği geçen, görüş ve önerilerinden yararlandığım İstanbul Üniversitesi Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nden Dr. Öğr. Üyesi Csilla Balogh'a, Tarihçi-Türkolog ve İstanbul Macar Kültür Merkezi Müdürü Gábor Fodor'a, Tomori Pal College İşletme-Yönetim Bilimleri Bölümü'nden Prof. Dr. Ömür Önhon'a, Köy Enstitüsü öğretmeni ve yazar Tahsin Yücel'e ve Prof. Dr. Güler Yalçın'a teşekkürü bir borç bilirim. Móra Ferenc Müzesi'nden Tarihçi Dr. István Tóth'a da ayrıca teşekkür ederim.
¹ Melek Çolak, "Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türk Eğitim Yaşamında Macar Eğitimcilerin Yeri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 20, S. 58, 2004, s. 237-238; Yücel Namal, *Türk Kaynakları Işığında Türk-Macar İlişkileri (1923-1950)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 408-413.

Köy Enstitüleri'nde görevlendirilen Gáspár Nagypál², inşaat ve altyapı işleriyle ilgilenmesinin yanı sıra makinistlik de yapmıştır. Belirtmek gerekir ki Nagypál'in görev tanımıyla ilgili olarak literatürde farklı görüşler mevcuttur. Bazı kaynaklarda usta öğretici/ustabaşı olduğu bilgisi yer alırken bazı kaynaklarda ise uzman ya da öğretmen diye bahsedilmektedir. Usta öğretici, Köy Enstitüleri öğretim programlarındaki ders ve uygulamalardan bir veya birkaçında uzmanlaşmış, buna bağlı olarak enstitü öğrencilerine ders verme ve uygulama yetkisine sahip öğreticiyi ifade ettiğinden Nagypál'in "usta öğretici" olarak nitelendirilmesi yanlış değildir. Alanındaki yetkinliğinden dolayı "uzman" olarak bahsedilmesinde de bir beis yoktur. Bununla birlikte günümüzde Kastamonu Göl Anadolu Lisesi bünyesinde yer alan Göl Köy Enstitüsü tasnif edilmemiş arşivindeki belgelerde ve çeşitli kaynaklarda "öğretmen" olduğu bilgisi yer almaktadır.³ Gerek arşiv belgelerinden ve gerekse literatürde bu belgeleri destekleyen ifadelerden yola çıkılarak "öğretmen" olarak nitelendirmek en doğru yaklaşım olacaktır. Onun bu görevinin ön plana çıkmış olduğu, Köy Enstitüsü öğretmeni ve yazar Bahattin Fırtına'nın "*Bilgiliydi. Teknik bilgisinden, düşünsel ve uygulamı alanlarında çok yararlandı. Çalıştı. Elinden her iş gelirdi. El attığı her işi olumlu bir sonuca ulaştırırdı. Öğrenciler Gaspar'ı çok severdi, ona öğretmenim derlerdi. Kişiliği, saygı içeren bu seslenişten başkasını usa getirmezdi.*"⁴ ifadelerinden de anlaşılmaktadır.

Köy Enstitüleri'nin özellikle kuruluş sürecinde aktif bir rol oynamış olmasına rağmen Nagypál'in hayatını ya da bu kurumlardaki çalışmalarını müstakil olarak ele alan bir çalışma mevcut değildir. Buradan hareketle bu araştırmanın amacı, hayatı hakkında eldeki veriler ölçğinde bilgi verdikten sonra Köy Enstitüleri'ndeki çalışmalarını ele almak olarak belirlenmiştir.

1. Gáspár Nagypál'in Hayatı

Türkçe ismi kaynaklarda "Gaspar" olarak yazılmakta ve aynı şekilde okunmaktadır. Bununla birlikte soyismi farklı şekillerde anılmakta olup Türkçe okunuştan ve diğer başka sebeplerden kaynaklı olarak literatürde Anyıpal, Nagıpal, Nahypul ve Nagypal şeklinde geçmektedir. İsim ve soy isminin orijinali Gáspár Nagypál olup Türkçe'deki doğru kullanımı da Gaspar Nagypal'dir.

Gáspár Nagypál'in ailesi Szeged (Latince Segedin) şehrinin Alsóváros Mahallesi'nden olup Roma Katolik Kilisesi'ne mensuptur.⁵ Babasının adı Stefan'dır (István). 1877 tarihli bir gazete haberinde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Macaristan'a sığınmış Türkler için, Aşağışehir Dostlar Derneği/Birliği (Alsóvárosi Társalgó Egylet)⁶ tarafından düzenlenen bağış kampanyasında para bağışlayanların arasında "Gáspár Nagypál" ismi geçmektedir. Buna göre toplanan 13 Macaristan forinti ve ilaveten 20 krajcarın yaklaşık üçte biri bu kişi tarafından bağışlanmıştır.⁷ Macaristan'da çocuklara babalarının ya da dedelerinin isminin verilmesi geleneğine binaen bu kişinin, Köy Enstitüleri'nde görev yapacak olan Gáspár Nagypál'in dedesi olduğu düşünülmektedir.

Aşağışehir Dostlar Derneği/Birliği (Alsóvárosi Társalgó Egylet) o dönemde bağış toplama gibi sosyal yardım kampanyaları yapan bir kurum olması yanında kültür merkezi olarak da işlev görmüş ve bünyesindeki kütüphane aracılığıyla okuma etkinlikleri gibi faaliyetlere de ev sahipliği yapmıştır.⁸ Nagypál'in dedesinin bu kurumun bağış kampanyasına bizzat katkıda bulunması eğitim, kültür ve sosyalleşme açısından ön plana çıkan bu kurumla iç içe olduğuna bir kanıt sayılabilir.

Göl Köy Enstitüsü'nün özgün arşivinde yer alan belgelerde Gáspár Nagypál'in soyismi "Nahypul", "Nagypul", "Nagıpal" veya "Nagypal" şeklinde geçmekte ve doğum tarihiyle ilgili birbirinden farklı bilgiler yer almaktadır. *Öğretmen ve Memur Sicil Defteri*'nde 1902, kendisiyle yapılan bir mukavelede ise 1908 yılında doğduğu kayıtlıdır. Nagypál, Macaristan'ın köklü eğitim kurumlarından biri olan Szeged Yüksek Sanayi Mektebi⁹ (Magyar Királyi Állami Felső Ipariskola¹⁰) mezunu olup bu kurumun 1913 ile 1921 arasındaki yıllıklarında ismi geçmektedir.¹¹ Türkiye'deki kayıtlarda belirtilen doğum tarihleri dikkate alındığında, o yaşlarda yüksekokulda

² Gáspár Nagypál'e ait vesikalık fotoğraf için bkz. EK-1.

³ Gáspár Nagypál'in Göl Köy Enstitüsü'nde "öğretmen" olarak çalıştığını gösterir belge ve imzası için bkz. EK-2.

⁴ Bahattin Fırtına, *Köy Enstitülerinde Ustaöğreticilik*, Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği Yayınları, İzmir 2005, s. 56.

⁵ *Szegedi Tankerület 1914—1915. Iskolai Év, A Szegedi M. Kir. Állami Főrealiskola XLVII. Értésítője*, Haz. Homor István, Bartos Lipót Matbaası, Szeged 1915, s. 44; *Szegedi Tankerület 1915—1916. Iskolai Év, A Szegedi M. Kir. Állami Főrealiskola XLVIII. Értésítője*, Haz. Homor István, Bartos Lipót Matbaası, Szeged 1916, s. 44.

⁶ Alsóvárosi Társalgó Egylet binası için bkz. EK-3 ve bu binanın kütüphanesine ait mühür için bkz. EK-4.

⁷ "Kimutatás", *SzegediHirado*, 1877-2, s. 255.

⁸ János Reizner, *Szeged Története*, Kiadja Szeged Szab. Kir. Város Könösége, Szeged 1900, C. 3, s. 161; <http://www.bibl.u-szeged.hu/reizner/03/3156.htm>, 14.05.2023 (15.28).

⁹ Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'in özlük dosyasındaki 15 Ağustos 1940 tarihli mukavele. Szeged Yüksek Sanayi Mektebi için bkz. EK-5.

¹⁰ <https://egykor.hu/szeged/96>, 14.05.2023 (15.31). Okulun bugün adı Szegedi SZC Déri Miksa Müszaki Technikum'dur. <https://derimiksa.hu/>, 14.05.2023 (15.32).

¹¹ *Szegedi Tankerület 1913—1914. Iskolai Év, A Szegedi M. Kir. Állami Főrealiskola XLVI. Értésítője*, Haz. Homor István, Bartos Lipót Matbaası, Szeged 1914, s. 41; *Szegedi Tankerület 1914—1915. Iskolai Év, A Szegedi M. Kir. Állami Főrealiskola XLVII. Értésítője*, s. 44; *Szegedi Tankerület 1915—1916. Iskolai Év, A Szegedi M. Kir. Állami Főrealiskola XLVIII. Értésítője*, s. 44; *A Szegedi M. Kir. Áll. Felső Ipariskola És A Kapcsolatos Állami Faipari Szakiskola Értésítője*, Haz. Thiering Oszkár, Szeged Városi Matbaası, Szeged 1920, s. 9. Gáspár Nagypál'in öğrencilik dönemindeki fotoğrafı için bkz. EK-6.

okuması ihtimal dâhilinde olmadığından doğum tarihinin ilgili belgelerde yanlış yazılmış olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte Szeged Sanayi Mektebi'nin eğer o yıllarda ortaokula denk gelen bir bölümü ya da bir hazırlık sınıfı mevcut idiyse o takdirde 1902 yılı muhtemeldir.

Nagypál, Szeged Yüksek Sanayi Mektebi'nde öğrenci iken makineci olmak üzere eğitim görmüş; din bilimi, Macarca, Almanca, Fransızca, tarih, coğrafya, fizik, matematik, geometri, çizim, beden eğitimi ve müzik dersleri almıştır. Dersleri açısından ortalama fakat davranışları açısından “iyi” bir öğrenci olarak kayıtlara geçmiştir.¹² Mezuniyetinden sonraki sürece ilişkin bir bilgi edinilememekle birlikte 1940'lı yıllarda Türkiye'de bulunduğu ve Köy Enstitüleri'nde görev yaptığı bilinmektedir.

Köy Enstitüleri sisteminin amaçlarının Macar eğitim sistemindeki halk öğrenci yurtlarına benzemesinin¹³ Nagypál'in Türkiye'yi tercihinde etkili olup olmadığı soru işaretidir. Aynı şekilde o dönemde Türkiye'de mesleki ve teknik eğitim veren kurumlarda istihdam edilen ve kendisini tanıyan Macar uzmanlardan birinin ona referans olmuş olması muhtemeldir. Bir başka husus olarak, II. Dünya Savaşı sürecinin Avrupa'ya etkileri düşünüldüğünde “savaştan uzak durmak” ve/veya “savaş dışı kalmak” amacıyla Türkiye'yi tercih etmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Medeni halî, Türkiye'de ne kadar süre kaldığı ve ölüm tarihi hakkında ise herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

2. Köy Enstitüleri Günleri

Cumhuriyet'in kuruluş döneminden itibaren Macarlar bilhassa Mustafa Kemal Paşa'nın davetiyle Türkiye'ye gelmişler ve bu sürecin inşasında önemli rol oynamışlardır.¹⁴ Pek çok eğitim kurumunda çalışmışlar ve özellikle Köy Enstitüleri'nin kuruluş sürecine önemli katkılar sağlamışlardır.¹⁵ Bunlar arasında Gáspár Nagypál çalışmalarıyla ve öğrenciler tarafından çok sevilmesiyle ön plana çıkmıştır.¹⁶

Nagypál'in Türkiye'ye ilk olarak ne zaman geldiği bilinmemektedir. Maarif Vekili Hasan Ali Yücel tarafından 9 Nisan 1940 tarihinde Kastamonu Valiliği'ne gönderilen bir yazıda Nagypál'in Göl Köy Enstitüsü'nde görevlendirileceği ve bu sebeple kendisiyle bir mukavele imzalanması gerektiği bildirilmiştir. Taslağı gönderilen mukavelenin hazırlanması ve imzalanması hususunda müdür Ali Doğan Toran görevlendirilmiştir.¹⁷

8 Ağustos 1940 tarihinde İlk Tedrisat Umum Müdürü (İlköğretim Genel Müdürü) İsmail Hakkı Tonguç, Gáspár Nagypál'e “*Kastamonu-Göl Köy Enstitüsü inşaat öğretmenliğine 100 lira ücretle tayin edildiğinizi ve harcirahınızı oradan almak üzere hemen memuriyet mahallinize hareket etmenizi bildiririm.*” ifadelerini içeren bir yazı gönderilmiştir.¹⁸ Nagypál, 13 Ağustos 1940¹⁹ tarihinde Göl Köy Enstitüsü'ndeki görevine başlamış ve 15 Ağustos 1940'ta kendisiyle mukavele imzalanmıştır.²⁰ Mukavelenin ilk maddesi görev tanımıyla ilgilidir. Szeged Yüksek Sanayi Mektebi'nde makinecilik bölümünde eğitim aldığından Göl Köy Enstitüsü'nde de makinist olarak çalışması uygun görülmüştür. Fakat aynı zamanda müteahhıs inşaat öğretmeni olarak su ve inşaat işleriyle de görevlendirilmiştir. Yalnızca kendi işleriyle ilgilenmesi ve bunun dışında ticaret, özel ders verme gibi para kazanabileceği diğer işlerle uğraşmaması gerektiği hususları da güvence altına alınmıştır. Nagypál'in maaşı, işinin kapsam ve sorumluluğu, sağlık izni alması durumunda yapılacaklar ve mukavelenin feshiyle ilgili diğer konular da detaylandırılmıştır. Bu mukaveleye şahit olarak imzasını atan iki isim ise Göl Köy Enstitüsü makinisti Cahit Sargın ve şoför Ahmet Ilgaz'dır.²¹

Göl Köy Enstitüsü'nün kuruluş sürecinde etkin olarak görev yapan Nagypál, buranın elektrik donanımının kurulmasında önemli bir role sahiptir. 1941 yılının ocak ayına gelindiğinde elektrik donanımı sağlanmıştır.²² Belirtmek gerekir ki, Nagypál burada çalışırken başka yerlere görevlendirildiği de olmuştur. Motor tetkiki için

¹² Szegedi Tankerület 1913—1914. *Iskolai Év, A Szegedi M. Kir. Állami Főrealiskola XLVI. Értésítője*, s. 41; Szegedi Tankerület 1914—1915. *Iskolai Év, A Szegedi M. Kir. Állami Főrealiskola XLVII. Értésítője*, s. 44; Szegedi Tankerület 1915—1916. *Iskolai Év, A Szegedi M. Kir. Állami Főrealiskola XLVIII. Értésítője*, s. 44; A Szegedi M. Kir. Áll. Felső Ipariskola És A Kapcsolatos Állami Faipari Szakiskola Értésítője, s. 9.

¹³ Çolak, agm, s. 241.

¹⁴ Gábor Fodor, “Macar Gözüyle Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye (1850-1940)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 25, 2014-1, s. 86.

¹⁵ Çolak, agm, s. 241.

¹⁶ Firtına, age, s. 56.

¹⁷ Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'in özlük dosyasındaki 9 Ağustos 1940 tarihli belge.

¹⁸ Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, 8 Ağustos 1940 tarihli yazı.

¹⁹ Gáspár Nagypál ile yapılacak mukavele 12 Ağustos 1940 tarihinde notere havale edilmiştir.

²⁰ Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Kastamonu-Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Defterdarlık Makamı'na gönderilen 9 Eylül 1940 tarih ve 651 sayılı belge; Gülşah Eser, *Köy Enstitüleri'nde Bir Öncü: Özgün Arşivi Işığında Göl Köy Enstitüsü*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2011, s. 89; Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Kastamonu-Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 572 sayılı ve 20 Ağustos 1940 tarihli rapor, s. 1.

²¹ Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'in özlük dosyasındaki 15 Ağustos 1940 tarihli mukavele.

²² Eser, agt, s. 92. Göl Köy Enstitüsü elektrik santrali için bkz. EK-7.

İstanbul Erkek Lisesi'ne²³ ve elektrik tesisatı kurmak üzere Çifteler Köy Enstitüsü'ne gönderilmesi bu duruma örnek gösterilebilir.²⁴ Çifteler'de görev yaparken kendisi gibi Macar asıllı olup Köy Enstitüleri'nde görevlendirilen Sili Lajos ile Hamidiye köyünde kiraladıkları evlerde oturmuşlardır.²⁵ Murat Burgaç, onun buradaki görevini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Müdür Rauf İnan, bir elektrik santrali kurmak için, Bakanlıktan yardım istedi. Bakanlık elektrik santrali kurmak için Gaspar adında bir Macar teknikçi ile yapı işleri için Sili Lajos'u gönderdi. Santralin planı yapıldı. Elektrik santrali ile bir de değirmen yapılacaktı. Türbin geceleri elektrik üretecek, gündüzleri de değirmeni çalıştıracaktı. Türbin satın alınarak çalışmalara başlandı.”²⁶

Nagypál okulun elektrik tesisatını başarıyla kurmuş ve enstitünün ışığa kavuşmasının (aydınlatılmasının) yanı sıra değirmende de un öğütülmeye başlanmıştır.²⁷ Böylece bu eğitim kurumunun hayati olan bir ihtiyacının karşılanmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca belirtmek gerekir ki, II. Dünya Savaşı'nın ekonomik koşulları dikkate alındığında tüm zorluklara rağmen pek çok Köy Enstitüsü'nde elektrik tesisatlarının kurulabilmiş olması başarı sayılabilir. Çifteler'de görevli olduğu dönemde Ocak 1941'den sonraki üç aylık dönemde ücretini alamadığını ve maaşını almak üzere Göl Köy Enstitüsü ziraat öğretmeni Hikmet Özmen'i mutemet olarak tayin ettiğini belirten maaşının temini hususundaki dilekçeyi 8 Nisan 1941 tarihinde Çifteler Köy Enstitüsü Müdürlüğü'ne vermiştir. Müdür Rauf İnan da gereğinin yapılması talebiyle dilekçeyi Göl Köy Enstitüsü Müdürlüğü'ne sunmuş²⁸ ve ayrıca 22 Nisan 1941 tarihinde ücretin ödenmesi hususunda bir telgraf çekmiştir.²⁹ Nagypál'in dilekçesi ilgililer tarafından işleme alınarak kendisine ödeme yapılmak üzere harekete geçilmiştir. Ücreti Çifteler Köy Enstitüsü'ne postayla gönderilmiş fakat gişe memuru havale fişine “enstitü ile muvasala (erişim/ulaşım) yoktur” ibaresini not düşerek parayı iade etmiştir. Geçerli bir adresin bildirilmesi adına Nagypál ile iletişim kurulmaya çalışıldıysa da girişimler sonuçsuz kalmış, bu duruma binaen alması gereken maaş muhasipte tutulmuştur. Daha sonra borçları Nagypál'in alacağından düşülerek geriye kalan meblağ Çifteler Köy Enstitüsü'ne tekrar havale edilmiştir. Takip eden ayların maaşlarının da gönderileceği ayrıca bildirilmiştir.³⁰ Çifteler Köy Enstitüsü Müdürlüğü'ne yollanan 6 Mayıs 1941 tarihli yazıda Nagypál'in şubat, mart ve nisan aylarına ait alacağının (225 lira) havale edildiğine dair bilgi bulunmaktadır. Ayrıca Nagypál okuldan ayrılırken 100 lira avans almıştır fakat mahsubu yapılmamıştır.³¹

Nagypál 22 Mayıs 1941 tarihinde Göl Köy Enstitüsü'ndeki görevine geri dönmüş ve su dolabı işiyle uğraşması uygun görülmüştür.³² Fakat 28 Mayıs 1941 tarihli bir telgrafta haziran ayından itibaren Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nde görev alacağı ve bu nedenle 31 Mayıs'a kadar görev yaptığı yerle ilişkisini keserek Ankara'ya hareket etmesi resmî makamlar tarafından kendisine tebliğ edilmiştir.³³ Enstitü yönetimi mukavele yenilemek istese de bu karara uyulmuş³⁴, Nagypál 31 Mayıs 1941 tarihinde sona eren mukavelesinin ardından 1 Haziran 1941 itibarıyla resmî olarak enstitüdeki görevinden ayrılmıştır. Yeni görev yeri enstitünün kayıtlarına Hasanoğlan Köy Enstitüsü olarak geçmiştir.³⁵ Burada görev yaparken 1943 yılında Malatya'daki Akçadağ Köy Enstitüsü'nün elektrik tesisatının kurulmasını sağlayan yine Nagypál olmuştur.³⁶

1944'te de halâ Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nde görevdedir.³⁷ Temmuz 1944'e gelindiğinde Gáspár Nagypál ile Sili Lajos ve Gabel Mihaly'nin on sekiz Köy Enstitüsü'nde çalıştırılmalarına karar verilmiştir.³⁸ Bu bağlamda Nagypál'in 1945 yılında Kepirtepe Köy Enstitüsü'nün çalışmalarında görev aldığına dair satır arası bilgiler mevcuttur.³⁹ Bundan sonraki döneme ilişkin ise herhangi bir kayda ulaşılamamıştır.

²³ Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Kastamonu-Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 592 sayılı ve Haziran 1941 tarihli rapor, s. 2.

²⁴ Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Kastamonu-Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 692 sayılı ve 14 Eylül 1940 tarihli rapor, s. 1.

²⁵ Murat Aydoğmuş, “Köy Enstitüleri, İş Eğitimi ve Usta Öğreticilik”, *Köy Enstitüleri*, haz. Kemal Kocabaş, İstanbul Kültür ve Sanat Ürünleri Ticaret A.Ş., İstanbul 2022, s. 526.

²⁶ Murat Burgaç, *Çifteler Köy Enstitüsü*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2004, s. 74-75.

²⁷ İlyas Küçükcan, *Öncesi ve Sonrasıyla Çifteler Köy Enstitüsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 189; Rauf İnan, *Bir Ömrün Öyküsü*, C. 2, Öğretmen Yayınları, Ankara 1988, s. 94-95.

²⁸ Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'in özlük dosyasındaki 8 Nisan 1941 tarihli belge.

²⁹ Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'in özlük dosyasındaki 22 Nisan 1941 tarihli telgraf.

³⁰ Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'in özlük dosyasındaki 24 Nisan 1941 tarih ve 447 sayılı belge.

³¹ Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'in özlük dosyasındaki 6 Mayıs 1941 tarih ve 494 sayılı belge.

³² Kastamonu-Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 592 sayılı ve Haziran 1941 tarihli rapor, s. 2.

³³ Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'in özlük dosyasındaki 28 Mayıs 1941 tarihli telgraf.

³⁴ Kastamonu-Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 436 sayılı ve 21 Nisan 1941 tarihli rapor, s. 2.

³⁵ Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, *Öğretmen ve Memur Sicil Defteri*, s. 14.

³⁶ Küçükcan, *age*, s. 37.

³⁷ Emre Saral, *Türkiye-Macaristan İlişkileri (1920-1945)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2016, s. 488.

³⁸ BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Kararlar Daire Başkanlığı*, 30.18.1.2./106.52.20, 21.07.1944.

³⁹ Fahri Maden, “Kepirtepe Köy Enstitüsü (1937-1954)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 25, S. 75, Kasım 2009, s. 501.

KÖY ENSTİTÜLERİNDE MACAR ASILLI BİR ÖĞRETMEN:

GÁSPÁR NAGYPÁL

Pek çok enstitü binasının elektrik sisteminin kurulmasındaki emeği, onun özellikle öğrenciler tarafından unutulmamasında etkili olmuştur. Gáspár Nagypál'ın elektrik sistemini kurmak üzere görevlendirildiği Çifteler Köy Enstitüsü'ne 1940 yılında yerleşmiş olan Tahsin Yücel “*Yurt dışından gelmiş olan Gaspar adında bir öğretmenimizi hatırlıyorum. Yalnızca Çifteler Köy Enstitüsü'nden değil, Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü'nden de hatırlıyorum. Sık sık karşımıza çıkardı. Biz ona öğretmenim derdik. Tüm işleri öğrencilerle birlikte yapardı, onlara yol gösterirdi*” ifadelerinde bulunmaktadır.⁴⁰ Çifteler'in bir başka öğrencisi Ömer Faruk Diril arkadaşlarıyla birlikte kanal kazılması ve diğer işlerde görev almış, böylece elektrik sisteminin kurulmasına katkı sağlamıştır. Hem okullarının hem de Hamidiye köyünün elektriğe kavuşmasını unutamadığını, bölgeye sık sık uğrayıp çalışmalarını övündüğünü nakletmektedir.⁴¹ Yine enstitü öğrencilerinden Ahmet Özkan'ın “*Macaristan'dan gelme, okulun teknik işlerine bakan Gaspar adında bir usta öğreticimiz vardı. Mevcut su değirmenin olduğu yere bir türbin koyarak sudan elektrik üretimi çalışmaları sürdürülüyordu.*” ifadeleri Nagypál'ın emeklerinin unutulmadığını göstermektedir.⁴² Malatya Akçadağ Köy Enstitüsü Müdürü Şerif Tekben ve öğrencileri ise Nagypál tarafından okullarının elektriğe kavuşturulmasını nefes almadan izlemişler, ışıkların yanmasıyla birlikte yorgunluk ve heyecandan buldukları yere boylu boyuna uzanmışlardır.⁴³

SONUÇ

Literatürde soy ismi Anyipal, Nagipal, Nahypul ve Nagypal şeklinde anılan Gáspár Nagypál, Macaristan'ın köklü eğitim kurumlarından Szeged Yüksek Sanayi Mektebi'nden makineci olarak mezun olmuştur. 1920'li yıllardan itibaren nerede yaşadığı ve hangi işle uğraştığına dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. Nagypál, Köy Enstitüleri'nin kuruluş sürecinde görevlendirilen üç Macar uzmandan biridir. Kendisi hakkında elde edilen verilerden tespit edilebildiği kadarıyla Türkiye'deki ilk görev yerinin Göl Köy Enstitüsü olduğu düşünülmektedir.

İnşaat öğretmeni ve makinist olarak atandığı Göl Köy Enstitüsü'ndeki görevine 13 Ağustos 1940 tarihinde fiilen ve 15 Ağustos 1940'ta ise imzaladığı mukaveleye binaen resmen başlamıştır. Bu süreçte aynı zamanda çeşitli altyapı işleriyle de ilgilenmiştir. Nagypál'ın hem burada çalışırken hem de Hasanoğlu Köy Enstitüsü'ne tayininin ardından belirli aralıklarla başka enstitü ve diğer eğitim kurumlarına görevlendirildiği de olmuştur. Çok sayıda enstitünün elektriğe kavuşturulmasında öncülük ederek eğitim faaliyetlerinin yürütülmesine ve gündelik yaşamın idamesine önemli katkılar sağlamıştır.

Bu süreçleri yönetirken “İş İçinde Eğitim” ilkesiyle hareket etmiş, teknik bilgilerini öğrencilere aktardığı gibi imece usulüyle de işin daha kolay ve hızlı bitirilmesini sağlamıştır. Okullarını elektriğe kavuşturması ve değirmenin çalışmasıyla un öğütülmesini sağlaması gibi teknik işlerdeki başarısı öğrenciler üzerinde unutulmaz anılar bırakmıştır. Öyle ki gerek teknik konulardaki mahareti ve gerekse kişiliği ona duyulan güven ve sevginin kaynağı olmuştur. Gáspár Nagypál sevilen ve sayılan bir kişilik olmasının yanı sıra gerek enstitülerin kuruluş çalışmalarına verdiği emeklerle ve gerekse uygulamalı derslerle öğrencilerin teknik konularda yetişmelerine katkı sağlamasıyla Köy Enstitüleri sistemi ve ailesi içerisindeki unutulmaz yerini almıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Kararlar Daire Başkanlığı*, 30.18.1.2./106.52.20, 21.07.1944.

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'ın özlük dosyasındaki 9 Ağustos 1940 tarihli belge.

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'ın özlük dosyasındaki 15 Ağustos 1940 tarihli mukavele.

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'ın özlük dosyasındaki 8 Nisan 1941 tarihli belge.

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'ın özlük dosyasındaki 22 Nisan 1941 tarihli telgraf.

⁴⁰ Tahsin Yücel ile yapılan kişisel görüşme, 15 Mayıs 2023.

⁴¹ Melis Karakuş, “Toplumsal Bellek Bağlamında Mezunların Anlatımıyla Köy Enstitüleri Deneyimi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 33, s. 735.

⁴² Nedim Menekşe, *Kapatılışının 50. Yılında Köy Enstitüleri Gerçeği*, Aday Basım, İzmir 2005, s. 265.

⁴³ Küçükcan, *age*, s. 137.

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'in özlük dosyasındaki 24 Nisan 1941 tarih ve 447 sayılı belge.

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'in özlük dosyasındaki 6 Mayıs 1941 tarih ve 494 sayılı belge.

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Gáspár Nagypál'in özlük dosyasındaki 28 Mayıs 1941 tarihli telgraf.

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Göl Köy Enstitüsü elektrik santraline ait bir fotoğraf.

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Kastamonu-Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Defterdarlık Makamı'na gönderilen 9 Eylül 1940 tarih ve 651 sayılı belge.

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Kastamonu-Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 572 sayı ve 20 Ağustos 1940 tarihli rapor, s. 1.

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Kastamonu-Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 692 sayı ve 14 Eylül 1940 tarihli rapor, s. 1.

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Kastamonu-Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 592 sayı ve Haziran 1941 tarihli rapor, s. 2.

Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, *Öğretmen ve Memur Sicil Defteri*, s. 14.

Kastamonu-Göl Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğü tarafından Maarif Vekilliği İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen 436 sayı ve 21 Nisan 1941 tarihli rapor, s. 2.

Szegedi SZC Déri Miksa Müszaki Technikum Arşivi, Gáspár Nagypál'in öğrencilik dönemine ait fotoğraf.

2. Gazeteler

"Kimutatás", *Szegedi Hirado*, 1877-2, s. 255.

3. Kitaplar

A Szegedi M. Kir. Áll. Felső Ipariskola És A Kapcsolatos Állami Faipari Szakiskola Értésítője, Haz. Thiering Oszkár, Szeged Városi Matbaası, Szeged 1920.

Aydoğmuş, Murat, "Köy Enstitüleri, İş Eğitimi ve Usta Öğreticilik", *Köy Enstitüleri*, haz. Kemal Kocabaş, İstanbul Kültür ve Sanat Ürünleri Ticaret A.Ş., İstanbul 2022, s. 508-533.

Fırtına, Bahattin, *Köy Enstitülerinde Ustaöğreticilik*, Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği Yayınları, İzmir 2005.

İnan, Rauf, *Bir Ömrün Öyküsü*, C, 2, Öğretmen Yayınları, Ankara 1988.

Küçükcan, İlyas, *Öncesi ve Sonrasıyla Çifteler Köy Enstitüsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Menekşe, Nedim, *Kapatılışının 50. Yılında Köy Enstitüleri Gerçeği*, Aday Basım, İzmir 2005.

Reizner, János, *Szeged Története*, Kiadja Szeged Szab. Kir. Város Kónönsége, Szeged 1900, C. 3.

Saral, Emre, *Türkiye-Macaristan İlişkileri (1920-1945)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2016,

Szegedi Tankerület 1913— 1914. Iskolai Év, A Szegedi M. Kir. Állami Főrealiskola XLVI. Értésítője, Haz. Homor István, Bartos Lipót Matbaası, Szeged 1914.

Szegedi Tankerület 1914— 1915. Iskolai Év, A Szegedi M. Kir. Állami Főrealiskola XLVII. Értésítője, Haz. Homor István, Bartos Lipót Matbaası, Szeged 1915.

Szegedi Tankerület 1915— 1916. Iskolai Év, A Szegedi M. Kir. Állami Főrealiskola XLVIII. Értésítője, Haz. Homor István, Bartos Lipót Matbaası, Szeged 1916.

KÖY ENSTİTÜLERİNDE MACAR ASILLI BİR ÖĞRETMEN:

GÁSPÁR NAGYPÁL

4. Makaleler

Çolak, Melek, “Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türk Eğitim Yaşamında Macar Eğitimcilerin Yeri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 20, S. 58, 2004, s. 231-244.

Fodor, Gábor, “Macar Gözüyle Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye (1850-1940)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 25, 2014-1, s. 79-90.

Karakuş, Melis, “Toplumsal Bellek Bağlamında Mezunların Anlatımıyla Köy Enstitüleri Deneyimi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 33, s. 719-741.

Maden, Fahri, “Kepirtepe Köy Enstitüsü (1937-1954)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 25, S. 75, Kasım 2009, s. 495-522.

5. Tezler

Burğaç, Murat, *Çifteler Köy Enstitüsü*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2004.

Eser, Gülşah, *Köy Enstitüleri 'nde Bir Öncü: Özgün Arşivi Işığında Göl Köy Enstitüsü*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2011.

Namal, Yücel, *Türk Kaynakları Işığında Türk-Macar İlişkileri (1923-1950)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.

6. Web Kaynakları

<https://derimiksa.hu/>, 14.05.2023 (15.32).

<https://egykor.hu/szeged/96>, 14.05.2023 (15.31).

<https://mediateka.ek.szte.hu/items/show/25781>, 16.05.2023 (10.48).

<http://www.bibl.u-szeged.hu/reizner/03/3156.htm>, 14.05.2023 (15.28).

7. Kişisel Görüşme

Tahsin Yücel ile yapılan kişisel görüşme, 15 Mayıs 2023.

GÜLŞAH ESER

EKLER

EK-1

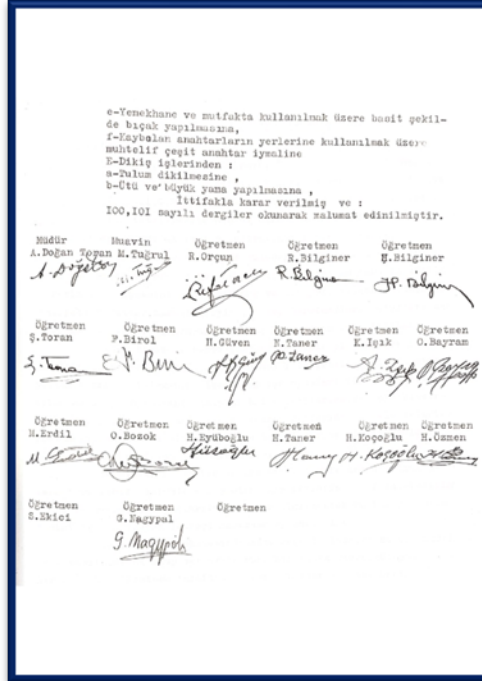
Gáspár Nagypál'e Ait Vesikalık Fotoğraf

Kaynak: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi, Öğretmen ve Memur Sicil Defteri

EK-2

Gáspár Nagypál'in Göl Köy Enstitüsü'nde "Öğretmen" Olarak Çalıştığını Gösterir Belge ve İmzası

Kaynak: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi 3.1.1941 Tarihli Öğretmenler Meclisi Tutanağı, s. 2.

KÖY ENSTİTÜLERİNDE MACAR ASILLI BİR ÖĞRETMEN:

GÁSPÁR NAGYPÁL

EK-3

Aşağışehir Dostlar Derneği/Birliği (Alsóvárosi Társalgó Egylet) Binasının 1970'li Yıllardaki Görünümü

Fotograflayan: Dr. İstván Tóth, Tarihçi, Móra Ferenc Müzesi (Szeged)

EK-4

Aşağışehir Dostlar Derneği/Birliği (Alsóvárosi Társalgó Egylet) Binasının Kütüphanesine Ait Mühür

Szeged Üniversitesi Klebelsberg Kuno Kütüphanesi'nden aktaran
<https://mediateka.ek.szte.hu/items/show/25781>, 16.05.2023 (10.48).

EK-5

Szeged Yüksek Sanayi Mektebi (Magyar Királyi Állami Felső Ipariskola)

Kaynak: <https://egykor.hu/szeged/96#&gid=3&pid=1>, 14.05.2023 (15.31).

GÜLŞAH ESER

EK-6

Gáspár Nagypál'in Öğrencilik Dönemindeki Fotoğrafı

Kaynak: Szegedi SZC Déri Miksa Műszaki Technikum Arşivi.

EK-7

Göl Köy Enstitüsü Elektrik Santraline Ait Bir Fotoğraf

Kaynak: Göl Köy Enstitüsü Tasnif Edilmemiş Arşivi.

**KÖY ENSTİTÜLERİNDE MACAR ASILLI BİR ÖĞRETMEN:
GÁSPÁR NAGYPÁL**

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 819-828.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.05.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.06.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SAHA (YAKUT) BOYLARI VE RUS İŞGALİNİN ARDINDAN YAKUT BÖLGESİNE YENİDEN YERLEŞİM*

 10.53718/gttad.1294647

 YUSUF KILIÇASLAN**

ÖZ

Saha ulusunun ortaya çıkışı Moğol baskısının bir tezahürü olarak bugün tarihçiler tarafından kabul edilmektedir. Efsanelere göre Sahaların atası Omogay-Bay ve Elley olarak belirtilmektedir. Omogay-Bay ve Elley grubu Lena Nehri'nin orta akımına, Erkeney ve Tüymada vadilerine yerleşmişlerdir. Omogay-Bay'ın devamı olarak Namlar, Elley'in devamı olarak ise Kangalaslar kabul edilmektedir. Özellikle bölgede Türk varlığı Kangalas boyu ile ilişkilendirilmektedir. Nam boyunun ise Türk-Moğol etnogenezi sonucunda oluştuğu yaygın görüştür. Kangalasların Sahalar arasında en kalabalık boy olması, Rus işgalinin ardından içlerinden ayrılan urugların diğer etnik grupları hâkimiyet altına almasıyla yakından ilişkilidir. Bilinmeyen coğrafyada yeni yaşam koşullarına hızlı uyum sağlayan Sahalar, sığır yetiştiriciliği, balıkçılık ve avcılık gibi hayati önem taşıyan alanlarda eski bilgi birikimleriyle kısa sürede uzmanlaşmışlardır. Bilim adamları bu kültür dairesini Pastoral Arktik Medeniyeti olarak tanımlamaktadırlar. XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Sahaların yerleşik oldukları bölgeler Lena Nehri'nin orta ve üst akımları, Yana ve Olekma nehrinin aşağı boyları, Vilyu, Jigan, Molodi ve Omyakon bölgeleridir. Rusların bölgeye geldiği 1620 ve yerleşmeye başladığı 1630'lu yıllarda Sahalar nehir güzergâhlarında boylar halinde yaşamını sürdürmekteydiler. Yakut bölgesine Saha Türklerinin hâkim olmasıyla bölgede ikamet eden Tunguz grupları ise dağ-tayga bölgelerine çekilmişlerdir. Rus gücünün Orta Lena havzasında baskın unsur haline gelmesi bölgede konar-göçer halde yaşayan tüm etnik grupları hareket etmesine dolayısıyla yeni bir göç dalgasına sebep olmuştur. Rus işgalinden kısa süre önce gerçekleşen Tunguz-Saha mücadelesinin sonucunda yerel toplulukların göçü ile belirsizleşen boy sınırları ve etki alanları ikinci göç dalgasıyla daha da karmaşık hale gelmiştir. Bu belirsizlik yeni boyların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Rus kaynaklarının verdiği bilgilere göre Lena Nehri'nin orta akımında altı Saha boyunun ismi zikredilmektedir. Sonraki yüzyıllarda Bayagantay ve Düpsün gibi ismi zikredilmeyen yeni boyların varlığı bu göç dalgasıyla açıklanabilmektedir. Sahaların bugün yaşadıkları topraklar Sayan Dağlarının eteklerinden başlayarak, Angara Nehri'nden, Lena Nehri'nin üst akımına kadar olan bölgeyi içine alır. Sahaların kökenleri hakkında tartışılan farklı nazariyeler onların tarihi coğrafyalarını belirlememize yardım etmektedir. Sahaların kökeni hakkında en çok kabul gören güney köken nazariyesidir. Bunu savunan bilim adamları erken dönemde Sahaların Baykal Gölü'nün güneyi ile Angara Nehri arasında yaşadıklarını oradan Lena havzasına geldiklerini kabul ederler. Kuzey'de İndirgka ve Kolım nehirleri arası Tunguzlar ve Yukagirler'in yaşadığı topraklardır. Lena ve Olenk nehirlerinin kesiştiği noktada ise Tunguzlar ve Sahalar ikamet etmekteydi. Sahaların efsanelerinde önceden Lena Nehri'nin yukarı akımıyla Baykal Gölü'nün batısında Buryatlar ve Moğollar ile komşu olduğu anlaşılmaktadır. Efsaneye göre kabileler arasında yaşanan savaş sonucunda Sahalar bu toprakları terk ederek Lena Nehri'nin orta akımına geldiler ve burada yerleşik Tunguzları yerlerinden sürdüler. Rus Kozakları ile karşılaştıklarındaysa bugünkü yerleşik olduğu bölgede ikamet eder vaziyetteydiler. Rus-Kozaklarının mezalimi karşısında Saha Türkleri 1630-40'lı yıllarda birkaç başarısız ayaklanma girişiminde bulunmuşlardır. Ancak bir netice elde edemeyince daha da kuzeye çekilmek zorunda kalmışlardır. Sahalar kuzeyde Tunguzların bölgesine geçerek, oradan da daha kuzeye Kuzey Buz Denizi kıyısına kadar inmişlerdir. Böylece Sahaların yaşamış olduğu coğrafya Lena Nehri'nin güneyinden Kuzey Buz Denizi'ne, batıda Anabara'dan doğuda Pensin Körfezi'ne kadar genişlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Yakut, Sahalar, Göç, Kangalaslar, Namlar, Baturlar.

* Bu çalışma, "Rus Ortodoks Misyoner Kaynaklarına Göre Yakut Bölgesi (1632-1917)" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr., İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: kilicaslan670@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9056-777X.

SAHA (YAKUT) BOYLARI VE RUS İŞGALİNİN ARDINDAN YAKUT BÖLGESİNE YENİDEN YERLEŞİM

THE SAKHA (YAKUT) TRIBES AND RESETTLEMENT IN YAKUT REGION AFTER THE RUSSIAN OCCUPATION

ABSTRACT

The emergence of the Sakha nation is accepted by historians today as a manifestation of Mongol oppression. According to the legends, the ancestors of the Sahas were stated as Omogay-Bay and Elley. The Omogay-Bay and Elley groups settled in the middle stream of the Lena River, in the Erkeney and Tüymada valleys. Nams as a continuation of Omogay-Bay and Kangalas as a continuation of Elley are accepted. In particular, the Turkish presence in the region is associated with the Kangalas tribe. It is a common view that the Nam tribe was formed as a result of Turkish-Mongolian ethnogenesis. The fact that the Kangalas are the most populous tribe among the Sakhas is closely related to the domination of other ethnic groups by the Uruks, who left after the Russian occupation. Adapting quickly to new living conditions in an unknown geography, Sahalar became experts in a short time with their old knowledge in vital areas such as cattle breeding, fishing and hunting. Scientists define this cultural circle as the Pastoral Arctic Civilization. Since the second quarter of the XVII. century, the regions where the Sakha is located are the middle and upper streams of the Lena, the lower reaches of the Yana and Olekma rivers, the Vilyu, Jigan, Molodi and Omyakon regions. In the 1620s, when the Russians came to the region, and in the 1630s, when they began to settle, the Sakhas were living in tribes along the river routes. With the dominance of the Sakha Turks in the Yakut region, the Tungusic groups residing in the region retreated to the mountain-taiga regions. The fact that the Russian power became the dominant element in the Middle Lena basin caused all ethnic groups living in the region to move and thus a new wave of migration. As a result of the Tungus-Sakha struggle that took place shortly before the Russian occupation, the length borders and spheres of influence that became unclear with the migration of local communities became more complicated with the second wave of migration. This uncertainty has led to the emergence of new tribes. According to the information given by the Russian sources, the names of six Sakha tribes are mentioned in the middle flow of the Lena River. The existence of new tribes, such as Bayagantay and Düpsün, which were not mentioned in the following centuries, can be explained by this migration wave. The lands where the sites live today include the region starting from the skirts of the Sayan Mountains, from the Angara River to the upper stream of the Lena River. The different theories discussed about the origins of the sites help us to determine their historical geographies. It is the most accepted southern origin theory about the origin of the fields. Scholars who defend this accept that the Sahas lived between the south of Lake Baikal and the Angara River in the early period and came to the Lena basin from there. In the north, between the Indirgka and Kolim rivers are the lands inhabited by Tunguses and Yukagirs. Tunguses and Sakhas lived at the confluence of the Lena and Olenk rivers. In the legends of the sites, it is understood that it was previously adjacent to the Buryats and Mongols to the west of Lake Baikal with the upstream of the Lena River. According to the legend, as a result of the war between the tribes, the Sakhas left these lands and came to the middle stream of the Lena River and drove the Tunguses who settled here. When they encountered the Russian Cossacks, they were residing in the area where they are settled today. In the face of the atrocities of the Russian-Cossacks, the Sakha Turks attempted several unsuccessful uprisings in the 1630-40s. However, as they could not achieve a result, they had to retreat further north. The fields passed to the Tungus region in the north, and from there they descended further north to the coast of the Arctic Ocean. Thus, the geography where the Sakhas lived expanded from the south of the Lena River to the Arctic Ocean, from Anabara in the west to Pensin Bay in the east

Keywords: Yakut, Sakhas, Migration, Kangalas, Nams, Batur.

GİRİŞ

Yakut Bölgesi, Sibirya'nın kuzeydoğu topraklarının neredeyse tamamını kaplamaktadır. Yakut coğrafyası Rus idari taksimine göre beş bölgeden oluşur. Yakut, Verhoyansk, Vilyu, Kolim ve Olekminsk olmak üzere toplamda yaklaşık olarak 3.452.655 km²'lik alana sahiptir.¹ Güney tarafında Transbaykal bölgesi ve güneydoğu tarafında Amur bölgesi ile sınır komşusudur. Batıda alçalan rakım dolayısıyla bataklıkların oluşturduğu İrkutsk ve Yenisey Ovası, doğuda dar ve kayalık sahil şeridi ile Primorsk bölgesi, kuzeyinde Çukotka ve Kamçatka bölgesinin sınırını belirleyen sıradağların yamaçları yer alır.² Sahaların, Lena Nehri'nin orta akımına geldiklerinde iki urugdan ibaret oldukları kabul edilir. Efsaneye göre birincisi Omogoy Bay'ın liderliğindeki Batulinler, ikincisi Elley'in önderliğindeki Eleyler'dir. Efsaneye göre; Elley, Omogay Bay'ın kızı ile evlenir ve 12 erkek çocuğu olur. Kangalaslar, Elley'in oğlu Hasalas'ı (Kangalas) ata olarak kabul ederler. Elley'in babası ise Tatar Tayma'dır.

¹ *Obzor Yakutskoy Oblasti za 1884 Gadu, Tipografiya Yakutskogo Oblastnogo Pravleniya*, Yakutsk 1884, s. 1.

² M. A. Krasovskiy, *Russkie v Yakutskoy Oblasti v XVII v.*, Tipo-Lit. Imp. Un-Ta, Kazan 1895, s. 1; *Pervaya Vseobşaya Perepis Naselelniya Rossiskoy Imperii 1897*, İzdanie Tsentralnogo Statiçeskogo Komiteta Ministerstva Vinutrennih Del, "Yakutskoy Oblast", Moskova 1904, s. 3.

Yine efsaneye göre bu aile kurak bölgelerden göç edip bu bölgeye gelmiştir. Tarihçilerin ve arkeologların ortak bulunduğu noktaysa Sahalar ve Tatarlar Angara Nehri çevresinde birlikte yaşamışlar ve muhtemelen bu etnogenezin içerisinde Sahalardan başka Tumat, Bagurt, Bayırku ve Merkit'lerde yer almıştır. Bilim insanlarının ortak kanısı Sahaların ilk çıkış noktası olarak Türkistan görünmektedir. Belirli bir süre Baykal Gölü'nün güneyinde ikamet ettikten sonra bugün ki topraklarına yerleşmişlerdir.

Ruslar Amgin ve Lena nehirleri havzasında yaşayan Türk boylarını (Sahalar) Yakolskiy Ludi Yakut olarak adlandırmışlardır.³ Yakut kelimesi ise Evenk (Mançu-Tunguz) dilinden gelmektedir. Evenkilerin Sahalara Eko dedikleri söylenmektedir ve Sahalara ait ilk bilgileri Tunguzlardan⁴ alan Ruslar, E sesini Ya sesine çevirip -ut ekini de ekleyerek Eko adını Yakut olarak telaffuz etmişlerdir.⁵ İsmi kökeni Türkçe 'de kıyı anlamına gelen yaka kelimesidir. Bu kelime, Tunguzlarda Yako biçiminde; Buryatlar da ise +t çokluk ekinin kullanımıyla Yakut biçiminde kullanılmıştır. Genel Türkçedeki y- ünsüzünün Saha Türkçesi'nde s- ve iç seslerde bulunan k- ünsüzünün x(h) hâline gelmesiyle Türkçe' de ki yaka kelimesi Saha/Yakut Türkçesi'nde Saxa/Saha şekline dönüşmüştür.⁶

Yakut bölgesinin ortasında yaşayan Saha Türkleri hakkında ataları Omogoy Bay ve Elley'in oğullarına kadar giden bir soyağacı oluşturulmuştur. Şecereye göre, Bogoron, Katulin, Batur, Megin ve Kangalaların atası Elley'dir. Omogoy'un neslinden Namlar, Batulinler ve alt birimi Bayagantay boyu gösterilmiştir. XVII. yüzyılın başlarında Sahalar, Orta Yakut, Yana Irmağı'nın yukarı ve aşağı akımları, Olekma Nehri'nin ağzı, Vilyu Irmağının aşağı akımında, Jigan Bölgesi, Molodi Nehri boyları ve Omyakon bölgesi olmak üzere dağınık halde yaşamaktaydılar.⁷ Bölgede yer alan küçük uruğları da itaat altına alan Saha boyları yerli toplulukları her bakımdan etkilemiştir. Rus işgalinin ardından Lena havzasından civar bölgelere göç eden Sahalar gittikleri yerde diğer etnik unsurları bünyesine alarak yeni boylar oluşturmuşlardır. Bunların dışında Rus idareciler tarafından 1744'te Yakut bölgesinin güneyinde yaşayan Sahaların Çin topraklarına geçtiği hakkında Udskiy kalesine pusula gönderilmiş ve bu durum engellenmek istenmiştir. Bu yüzden otuz kadar Saha Türkü bölgesel mahkemelerde yargılanmıştır. Çin kaynakları ve Udskiy Kalesi raporlarında Çin'e gidenlerin sayısının 6.000 kişi olduğu belirtilmektedir. Diğer taraftan Sahalar Santar Adaları, Amur ve Alaska gibi uzak bölgelere balıkçılık için gitmişler ve bir daha geri dönmemiş, geriye sadece adlandırdıkları göl, dağ ve nehir isimleri kalmıştır.⁸ Remezov 1701'de çizdiği haritada Vitim ve Olekma Nehri civarında ikamet eden Tunguzları göstermiştir. Amga ve Lena arasında Tatta Nehri'nin sol kolu Malaya Nehri çevresini ise Sahaların yaşadığı yer olarak işaretlemiştir. Sahaların yoğun olarak yaşadığı bölge Lena, Butal ve Amga Nehri olarak belirtilmiştir.⁹ Fischer'de Vilyu Bölgesi'nde görevlendirilen Voyin Şahov (1633) zamanında bölgede yoğun olarak Tunguzların yaşadığını belirtmiştir.¹⁰ Bu bilgiler bize Sahaların Rus işgalinin ardından yeniden yerleşimi hakkında yol göstermektedir.

1. Rus İşgalinin Ardından Saha Boylarının Yakut Bölgesine Dağılması

Keşif amaçlı Vilyu Bölgesi'ni 1630'da ziyaret eden Kozak birlikleri burada hiç Saha Türküne rastlamadıklarını merkeze bildirmişlerdir. Vilyu Sahaları hakkında yine ilk bilgileri veren Voyin Şahov'dur.¹¹ XVII. yüzyıl sonlarına doğru Rus arşiv belgelerinde Vilyu bölgesinde balıkçılıkla uğraşan bir Saha topluluğu hakkında bilgiler yer almaktadır. Kırgıday, Kirikey, Ontul, Luçin ve Oles boylarının dâhil olduğu grup Tamut olarak adlandırılmıştır.¹² Bu ismin Vilyu Bölgesi'nde yaşayan Sahalar için ortak adlandırma olduğu gerçeğinin yanında Orta Lena'dan Sahalar tarafından yerinden sürülmüş ve kendilerini Tamut olarak adlandıran bir insan topluluğunu ifade ettiği de araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir. Bu bilgiler efsanelerle desteklenmektedir. Efsaneye göre Vilyu Sahalarının atası bir Saha değil, bir Tumat'tır ve Tumat halkının atalarından Darkhan'ın

³ B. A. Afanesyevich, *Yakutskie Ulustı v Epohu Tıgına*, Biçik, Yakutsk 1997, s. 18; Anar Somuncuoğlu, "Saha Cumhuriyeti", *Türkler*, C. 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 204.

⁴ Yenisey Valiliğinin 1619'da kuruluşu ile beraber Ruslar bölgenin doğusunda adını henüz bilmedikleri büyük nehir (Lena) hakkında ilk bilgilere sahip olmuşlardır. Tobolsk ve Yenisey'i ziyaret eden tüccarlar Tunguzlar ve diğer topluluklar hakkında bilgiler vermiş, Lena'ya ulaşmaları için İlim Nehri üzerinden iki haftalık bir yolculuk yapmak gerektiğini belirtmişlerdir. Görünüşe göre Ruslar o tarihte Üst-Kut'a hiç gitmemişlerdir. Rusların tabiiyetini kabul etmiş Tunguz Tiginini İltik kendisinin ve yoldaşlarının Lena'ya hiç gitmediklerini söylemiştir. Bu bilgi Tobol'a ulaştığında Tigin İltik'e hediyeler verilmesini ve Çar için hizmet edeceğinin söylenmesi emredilmiştir. İltik ve askerleri Rus Kozaklarına katılarak Lena'ya hareket etmişlerdir. G. A. Popov, "Proşloe Yakutii: Sbornik Dökümentov i Meterialov Po İstorii", *Yakutskoy ASSR*, T. 4, Yagu; İgiiPmns So-Ran, Yakutsk 2009, s. 42. Sahaların efsanelerinde Rusları buraya bir Tunguz getirdi diye bahsettikleri İltik olsa gerekir.

⁵ J. F. Fedotoviç, "Saha Yeri ve Saha Türkleri", yay. haz., S. Gömeç, AÜ. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 16/26, Ankara 1994, s. 175; A. E. Kulakovskiy, *Nauçnie Trudi*, Yakutsk 1979, s. 414; Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 2.

⁶ Mehmet Fatih Kirişcioğlu, "Sahalar (Yakutlar) ve Saha Türkçesi", *Türkler*, C. 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 228.

⁷ Vatslav Lepoldoviç Şeroşevskiy *Saka Yakutlar*, çev. Arif Acaroğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 292,293.

⁸ Vatslav Lepoldoviç Şeroşevskiy, *Yakuti: Opi Etnoğrafiçeskogo isledovaniye A. i. Gramavoy*, T. 1, İzd. İmp. Rus. Geografiçeskogo Obşestva Na Serdstva Pojertvovanie, St. Peterburg 1896, s. 218,219.

⁹ S. U. Remezov, *Çertejnaya Kniga Sibiri, Sostavlenaya Tobolskim Sinom Boyarskim Semenom Remezovim v 1701 Gadu*, Arheografiçeskaya Komissiya, St. Peterburg 1701, s. 19.

¹⁰ Y. Ebergard Fischer, *Sibirskaya İstoriya s Samago Otkrıtyya Sibiri do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiyem*, Akademi Nauk, St. Peterburg 1774, s. 371

¹¹ Fischer, *age*, s. 219.

¹² B. O. Dolgih, *Rodovoy i Plemennoy Sostov Naradov Sibirii v XVII veke*, İzdatelstva-vo AN SSR, Moskova 1960, s. 468,469.

SAHA (YAKUT) BOYLARI VE RUS İŞGALİNİN ARDINDAN YAKUT BÖLGESİNE YENİDEN YERLEŞİM

oğulları Saha hükümdarı Tigin ile tartışarak Vilyu Bölgesi'ne Tunguzlar ile birlikte göç etmiştir.¹³ Tarihi kaynaklar Tunguz boyu Nurbachan ve Tumatların Orta Vilyu'da birlikte yaşadıklarını doğrulamakta ve Darkhan ismi değişerek Yarkan adını almış bir yerleşim yeri de XVII. yüzyılda mevcuttur. Bordon ve Darkhan toplulukları Kangalasalara yakın veya onların bir parçası olarak kabul edilmektedir. XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinde yaşanan ayaklanmalar sonucunda yasak vergisi ödemek istemeyen bu gruplar Vilyu Nehri'ni geçerek tayga ormanlarına çekilmişlerdir. Böylelikle Vilyu Saha grubunun dört ana topluluğu (Yarkan, Boydon, Tumat, Nurbachan) ortaya çıkmıştır.¹⁴ Yine bu bölgede varlığı mevcut olan Suntar ve Nurba boylarının temelini ise Zarkhan ve Bordon boylarına mensup topluluklar atmıştır. Bölgede konumlanan bu boyların nüfus yoğunluğunun artması ise Tunguz kabilelerinin dâhil edilmesiyle açıklanabilir. Bu dönemde Vilyu Sahaları arasında Solgon ve Ugulet gibi Tunguzca isimlere sahip küçük topluluklar mevcuttur. Bu durum Lena Bölgesi'nde Rus hâkimiyetinin pekişmesiyle doğrudan alakalıdır. Çünkü Yakut Bölgesi'nin bu dönem ki etnik yapısının oluşumunda Lena'ya yerleşen ve yerel toplulukları göçe zorlayan Rus Kozakların faaliyetleri etkili olmuştur.¹⁵

XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Ruslara karşı başlatılan ayaklanmaların ardından Orta Vilyu'ya göç eden Sahaların çoğunluğunu Kangalalar oluşturmuştur. Yukarı Vilyu Bölgesi'nde konuşlanmış otuz altı boydansa altısı Tunguz isimleri taşıırken diğer otuz iki boy Yakut merkezde yaşayan başta Nam ve Kangalas boyu olmak üzere diğer Saha boyları ile aynı adları taşımaktadır.¹⁶ Bölgede Rus hâkimiyetinin pekişmesi ile Yakut Bölgesi'nin merkezinden uzak bölgelere göç başlamış, Vilyu, Olenek, Jigan ve Üst Yana'da yaşayan Sahaların arasında Batulinlerin "*Bootulu*" ismidde yer almaktadır. Yine Verhoyansk grubundan Egin boyu'da Batulinlerin alt yerleşimidir.¹⁷ Ksenofontov erken dönem kuzey ve güney Vilyu Sahalarının toplam nüfusunun 4.000 kişi olduğunu nakletmektedir.¹⁸

Saha ilinde irili ufaklı çok sayıda göl bulunmaktadır. Göllerin etrafında yaşayan Sahalar hem hayvanları için saman temin etmiş hem de balıkçılıkla uğraşmışlardır. Göl Sahaları olarak adlandırılan boyların toprakları ise Amga, Aldan ve Vilyu'dur. Ekonomik anlamda farklı olan Kovyay, Gorno ve Jigan boyları bir göl kültürü yani yerel bir kültür ortaya çıkarmıştır. Kovyay boyunun alt birimi olan Kuokuy'ların hikâyelerine göre bu topluluk Elley'den yani Kangalalardandır.¹⁹ Bölgede ikame olan diğer boylar ise Mayat, Baday ve Taya'dır.

Yakut Bölgesi'nin kuzeyinde yaşayan Saha boyları Ruslar bölgeye gelmeden evvel burada ikamedirler.²⁰ Bölgede çok sayıda irili ufaklı yükseltelerin mevcut olması bölgede dağ-tayga Saha gruplarının oluşmasını mümkün kılmıştır. Verhoyansk Bölgesi'nde Batulin ve Horo'ların yerleşimi mevcuttur. Saha boylarının diğer bölgelere (Vilyu, Lena, Olekma, Aldan vb.) göç etmelerinin ana sebeplerinden biriside Orta Yakut'un yer üstü zenginliklerinin azalmış olmasıdır. Nehirler üzerinden ilerleyen Bayagantay boyunun alt grubu Tate'ler Omyakon ve Tampon bölgelerine yerleşmişlerdir. Rus Kozak Komutanlarından Mihail Stadukhin 1641'de Omyakon bölgesinden yasak vergisi toplamıştır. Bu bilgi Ruslar gelmeden evvel Saha gruplarının bölgede var olduğunu ispatlamaktadır. Yine Aldan Nehri civarında yaşamını sürdüren diğer bir topluluk ise Korin Sahalarıdır.²¹ Kaynaklara göre buradaki toplulukların varlığı sabit olmakla birlikte yoğun göç hareketlerinin yaşanmasının arkasında yatan neden ise XVII. yüzyılda Ruslara karşı girişilen ve başarısızlıkla sonuçlanan ayaklanmalardır. Kolım ve Verhoyansk' ta 1892 yılında on binden fazla Saha Türkünün yaşadığı belirtilmektedir.²²

Yakut Bölgesi'nin kuzeyinde yaşam geyikler üzerinden sağlanmaktadır. Ren geyiği yetiştiriciliği Saha Türklerine tayga ve tundra iklim bölgelerinde hızlı hareket etme imkânı sağlamıştır. Sahaların Lena'dan Olenek'e oradan Hatanga'ya ve Yukarı Vilyu'ya doğru hareketi XVII. yüzyılda gerçekleşmiştir.²³ Olenek Bölgesi'nde yaşayan Tunguzlar ile etkileşime giren Saha Türkleri burada Tunguz kelimesini etnik köken için değil, geyik çobanlarını ifade etmek için kullanmışlardır.²⁴ Olenek Sahaları dil olarak Orta Yakut Bölgesi Sahaları ile farklılık arz etmez lakin Tunguz olarak kaydedilmişlerdir. Anabar civarında yaşayan Saha Türkleri ise çoğunlukla Kangalas ve Batulin boylarından ayrılan topluluklardan oluşmaktadır. Tundra ve orman bölgeleri avcılık ve balıkçılık konusunda oldukça zengindir. Bu bölgelerde avlanma fırsatı Saha Türklerini buraya göçe teşvik eden bir başka

¹³ Ksenofontov, *Uranhay Sahalar*, "Oçerki Po İstorii Drevniy Yakutov", Tom 1, Nat. Knijnoe İzd. Res. Saha Yakutsk 1992, s. 105,107.

¹⁴ Ksenofontov, *age*, s. 106,107; E. G. Yakovlev, *Hangalastsi Do Veka K Veku; Oçerki Po Drevney İstorii Hangalaskogo Ulusa*, Biçik, Yakutsk 2000, s. 101.

¹⁵ A. V. Golovnev, *Antropologiya Divijeniya (Drevnosti Severnoy Azii)*, Ugo-Ran Volot, *Ekaterinburg* 2009, s. 103,104.

¹⁶ V. N. İvanov, *Proishojdenie Nurbinskih Yakutov/Severo Vostok Azii v Kontekste Rossiyskoy İstorii*; Sbornik Nauçnih Statey, Yakutsk 2005, s. 129.

¹⁷ Dolgih, *age*, s. 295.

¹⁸ Gavril Vasileviç Ksenofontov, *Urankhay Sahalar v 2-x Knigah*, T. 1: Oçerki Po Drevney İstorii Yakutov, Nat. Knijnoe İzd. Res. Saha , Yakutsk 1992, s. 13.

¹⁹ İ. İ. Zakharov, "İstoria Obosnovaniya: Zakrepleniya Avtohtonnih Jiteley Srednie-Vilyuskoro Subregiona", *İlin*, No 2, Yakutsk 2000, s. 48.

²⁰ M. A. Starostina, *Kolimskie Yakuti v Serednie XVII- Naçale XX. vv. (Po Meterialam Genealogii)*, Biçik, Yakutsk 2009, s. 20.

²¹ Tamponsky Rayon, *İstoria, Kultura, Folklor*, Biçik, Yakutsk 2007, s. 41.

²² Starostina, *age*, s. 20.

²³ İlya Samuiloviç *Gurvich*, *Kultura Severnih Yakutov Olenevodov, k Vaprosu O Pozdnie Etapah Formirovaniya Yakutskogo Naroda*, İzd. Nauka, Moskva 1977, s. 18.

²⁴ Gurvich, *age*, s. 26.

nedendir.²⁵ Rusların bölgeden ilk yasak vergisi toplaması 1678'den itibaren başlamıştır. Kuzey batı Sahalarının o dönem için sayıysa 3.600, Bulun Bölgesi'nin ise 1.220'dir.²⁶ Sahaların Yakut Bölgesi dışında yaşayan boyları da bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Essey gölü civarında yaşayan Esene Sahalarıdır. Bu boyun diğer bir topluluğuyca Kotuy Nehri civarına yerleşmiştir.²⁷ Yine Turhan ve Magnezya Bölgeleri'nde yaşayan Sahaların varlığı bilinmektedir. Vilyu Sahalarının kökenini Kangalas, Nam ve Batur boyları oluşturmuştur. Kuzey Sahalarının kökenini ise Kangalas, Bayagantay ve Boroğon oluşturmuştur.

2. Lena Bölgesi'nde Yerleşik Saha Boyları

Orta Lena havzasının Erkeney ve Tuymada vadisinde yer alan (Yakuts şehrinin kurulduğu yer) Kangalaslar, Sahaların önde gelen boylarındandır ve XVII. yüzyılın ikinci yarısında nüfusları 2.260 kişidir.²⁸ Lena'nın doğusu ve batısında yerleşik Kangalaslar sonradan bu şekilde Doğu-Batı Kangalaslar olarak adlandırılmışlardır. Boyun en kalabalık grubu Batı Kangalaslardır ve yaklaşık olarak on iki alt urugu bünyesinde barındırmışlardır. Lena'dan göç eden Kangalas urugları gittikleri coğrafyada da aynı isimle anılmışlardır. Saha efsanelerine göre; Kangalasların Beyi Tigin²⁹ Sahaların lideri konumundadır. Şecere efsanelerinde de Kaya-Kanlı'nın oğlundan gelmektedirler. Bu ata'dan yola çıkan Gogolev ve Okladnikov yine bir Türk Boyu olan Kanglı'lar ile akrabalıkları konusunda hemfikirdirler.³⁰ Bu yüzyılda Kangalasların içerisinde Erget ve Nemyugin ve Korin urugları bulunmaktaydı. Amga Nehri civarına göçün ardından bu uruglar Karakangalas olarak adlandırılmışlardır. Nahar, Nerukt ve Zemkon urugları XVIII. yüzyılın başlarında Kangalalara tabii kabul edilmiştir. Yine Nurba ve Suntar urugları da Kangalas olarak kabul edilmiştir.³¹

Sahaların en kalabalık boylarından birisi olan *Meginler*, Lena Nehri'nin sağ kıyısında Yakutsk şehrinin karşısında konuşlanmıştır. Meginlerin batısında Doğu Kangalaslar, güney doğusunda Baturlar ve kuzey doğusunda Bogoronlar bulunmaktadır. Bu boyun adı mene (ebedi) kelimesinden gelmektedir. Bazı kaynaklara göre ise Meginlerin atası Elley'in torunu Mengebil'den gelmektedir. Megin Boyunun on dört urugu vardır. Bunlar; Altan, Batarin, Bahsit, Doldin, Zabil, Zenhadin, Meguren, Moyrud, Taragay, Tulagin, Kolgumin ve 3 Melzaksin'dir. Bu boyun toplam nüfusu XVII. yüzyılın ikinci yarısında 3.140 kişidir.³²

Boroğon, Muryu gölü merkez olmak üzere Lena Nehri'nin sağ kıyısına yerleşmiş, kuzeyinde Düpsünler, güneyinde Meginler, doğusunda Bayagantaylar ve batısında Namlar yer almaktadır. Şecereye göre boyun kökeni Elley'in oğlu Barga Batır'dan sürmektedir. Boy'un alt urugları ise Eyus, Sokot, Sotin, Korin, Lögöy'dür.³³ Saha efsanesine göre Sahaların üçüncü atası Ulu Horo, Muryu Gölü civarına yerleşmiş ve ardından ailesi ile birlikte Kangalaslar tarafından yok edilmiştir. Horo urugunun bu atadan geldiği düşünülmektedir. Horolar dönemler halinde Boroğondan başka Yukarı Vilyu, Batı Kangalas, Suntar, Nam, Megin ve Bayagantay boylarının bünyesinde yer almıştır.³⁴ Horolar XVII. yüzyıl boyunca Amga, Tatta ve Aldan Nehri boyunca yaşamışlardır. Boroğonun nüfusları bu yüzyılın ikinci yarısında 1.640 kişidir.³⁵

Namlar bilinen en eski Saha boylarından birisidir. Erkeney vadisinde yaşayan Namların batısında Batı Kangalaslar yer alırken kuzeyde Lena'nın üst akımlarına kadar toprakları uzanmaktadır. Namların kökeni Saha efsanesine göre Omogoy Bay'ın torunu Nam'dan sürmektedir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında nüfusları 1.960 kişidir.³⁶ 1642 yılında Vali Golovin tarafından yaptırılan nüfus sayımında Namların ataları olarak İhtiyar Nam'ın oğlu Mımak ve İbey kayıtlara geçmiştir. Bir şecereye göre Nam ise Baragay Bamlı'nın oğlu Omogay Bay'ın

²⁵ Gurvich, *age*, s. 13.

²⁶ Gurvich, *age*, s. 26.

²⁷ Anabarskiy *Uus. İstoria, Kultura, Folklor*, Biçik, Yakutsk 2005, s. 66.

²⁸ Afanesyevic, *age*, s. 24.

²⁹ Tigin hakkında çeşitli efsaneler ve motifler bulunmaktadır. Tigin özel olarak doğmuş ve akrabalarının öldürülmesi sonucu Tunguslardan intikam almıştır. Bazılarına göre Tigin sınırsız güce sahipti ve kardeşi Kara-Suray ile Lena ırmağı aracılığı ile konuşabiliyordu. Yine üç basamaklı üzengi ile atına biniyordu. Efsanelerden birine göre Tunguslar Elley'in soyunu tamamen yok etmiş, sadece dört yaşında bir çocuk olan Tigin hayatta kalmıştır. Yaşlı bir kadın Tigin'i büyütmüş gelecekteki başarılarının alametini tanı ucu kanlı bir mızrak ile bildirmiştir. Diğer Boylar Tigin'e Saha kralı olarak hitap etmişlerdir. Gerçekte Tigin'in doğum tarihini belirlemek kaynak yetersizliğinden dolayı mümkün değildir. Ancak tahminen 1580'lerde doğduğu söylenebilir. Çünkü Bölgenin Rus işgaline uğradığı tarihlerde oğulları bağımsız uruglar olarak hareket etmişlerdir. Elley'in soyundan gelen Tigin'in babası Mulank'ın yedi oğlu daha vardır. Ruslar Lena kıyısına geldiklerinde Kangalas boyunun beyi Tigin olarak belirtilmiştir. E. P. Antonov, V. N. İvanov, *Yakutii; Legendarnie i İstoriçeskie Liçnosti*, Akademi Nauk Respublika Saha (Yakutiya), Yakutsk 2005.

³⁰ V. V. Uşnitskiy, *Vaprosi İzuçeniya Ranney Etniçeskoj İstori i Rodovogo Sostava Naradov Yakutii*, IGIİPMNS So Ran, Yakutsk 2014, s. 70.

³¹ Dolgih, *age*, s. 377; Uşnitskiy, *age*, s. 71. Geniş bilgi için ayrıca bkz: Yakovlev, *age*, s. 100,101.

³² Uşnitskiy, *age*, s. 71; Afanesyevic, *age*, s. 23.

³³ Afanesyevic, *age*, s. 23.

³⁴ M. S. İvanov, *Toponimika Yakutii: Kratkiy Nauçnopopularniy Oçerk*, Akademi Nauk Respublika Saha (Yakutiya), Yakutsk 1985, s. 27.

³⁵ Afanesyevic, *age*, s. 24.

³⁶ Afanesyevic, *age*, s. 24.

SAHA (YAKUT) BOYLARI VE RUS İŞGALİNİN ARDINDAN YAKUT BÖLGESİNE YENİDEN YERLEŞİM

torunudur.³⁷ XVII. yüzyılda Nam Boyunun içerisinde Meyik, Mımak, Yudey, Atamay ve Teylelerin ismi geçmektedir. Yudey urugunun yarısı Horo Yudey olarak adlandırılmaktadır.³⁸

Baturlar bazı tarihçilere göre önceden Hatılın (Katulin) olarak adlandırılmış, atası Elley-Hatan Hatamallay olarak belirtilmiştir.³⁹ Batur boyunun kuzeyinde Meginler ve Bayagantaylar yer almaktadır. Güneyde boyun toprakları Üst- Maya Nehri'ne kadar uzanmaktadır. Bu boyu oluşturan uruglar; Hatılın, Batur, Batuli, Silan, Tattin ve Boloğurlardır. Sonradan bu boydan Çurapçı, Taatta ve Amga olmak üzere üç boy daha oluşmuştur. Baturların efsanelerinde önceden boyun yaşadığı topraklarda Barga, Dohson (Taatta), Silan, Alagar ve Bötütün ailelerinin yaşadığı rivayet edilmektedir. Ancak hikâyede anlatılana göre boyun kökenleri ve yerleşme zamanı bilinmemektedir. Ruslar bölgeye geldiklerinde Betyunların topraklarında Batagay, Sosuy, Çordun, Kobekyon ve Yuruy urugları yaşamaktaydı. Batıl, Bahsı ve Baragah ve Kereken urugları Baturlardan ayrılarak başka bir Tattin boyunu kurmuşlardır.⁴⁰ Ayrıca Baturların içerisinde 5. Boloğur, 2. Çakır ve 7. Hatılın urugu yer almıştır. XVII. yüzyıl belgelerinde Çakır, Batuli, Kaptuğ urugları ayrı bir boy olarak belirtilmiştir.⁴¹ XVIII. yüzyılda Baturlar üç ayrı boy olarak (Çurapçı, Taatta ve Amgin) karşımıza çıkmaktadır. Bu boylar zamanla kendi şecerelerini oluşturmuşlardır. Şecereye göre Taattalar, Elley'den, boyun adı ise havzasında yaşamış oldukları nehirde gelmektedir.⁴² Amginler ise Betyun, Boloğur ve Baturların içerisinde çıkmış, Silan ve Hatılın uruglarında bu boya katılmıştır.

Bayagantaylar en eski Saha boylarından birisidir ve içerisinde sekiz urug (Bayaga Tanda, Aldan, Tatta ve Omyakon civarlarında yaşamaktadırlar) barındırmaktadır. Kuzey batısında Düpsün ve Boroğonlar, güneyinde ise Baturlar yer almaktadır. Zamanla gerçekleştirilen göçler nedeniyle Taatta, Amga ve Omyakon bölgelerinde yaşayan diğer Sahalara karışmışlardır.⁴³ Bayagantayların atası Baragay Bayagantay'ın oğlu Hordey olarak kabul edilmektedir. Bayagantay isminin kökeni Çin kroniklerinde geçen Bayegu boyundan türetilen Bayaga'dır. Bayagantayların akrabaları ise İğideliler ve Omyakonlulardır. Efsaneye göre bir zamanlar Omyakon, Boroğon ve Bayagantayların idaresi altındaydı. Bu sayede Omyakon bölgesine Bayagantayların yerleşimi gerçekleşmiştir. Böylece Tompon ve Omyakon'da yaşayan Saha boyları ortaya çıkmıştır.⁴⁴ Çoğunluğu Lena Bölgesi'nde ikamet eden ve diğer bölgelere çeşitli nedenlerle göç eden bu Saha grupları bugünkü Saha Türklerinin varlıklarını sürdürmesinde etkin faktördür.

Düpsünlerin kuzeyinde Aldan Nehri, güneyinde Boroğon ve batısında Namlar yer almaktadır. Tarihi süreçte Boroğonun alt uruglarından birisi olarak anılan Düpsünler 1815'te Boroğondan ayrılarak ayrı bir boy olarak teşekkül olmuştur. Düpsünlerin kökeni kendi şecerelerine göre Elley'in oğlu Düpsün'e dayanmaktadır.⁴⁵ Lindenay'a göre XVII. yüzyıl Saha boyları arasında Dupsa, Çeriktey ve Ospetler'den bahsedilmektedir. Bu boylar Elley'in bir başka oğlu Çeriktey'den gelmektedirler.⁴⁶

Bölgenin merkezi Yakutsk şehridir. Yakut Bölgesi genelinde 8 boy ve 131 urug yaşarken, 73.345 erkek ve 72.596 kadın olmak üzere 145.941 kişi yaşamaktadır.⁴⁷ Lena Bölgesi'nde yerleşik boyların Yakut merkeze göre konumlarına ve kökenlerine yukarıda değinmiştik. 1897 ilk genel nüfus sayımına göre nüfus verileri aşağıdaki gibidir.

3. Saha Boylarının 1897 Sayımına Göre Nüfusları

Kangalaslar bünyesinde çok sayıda urugu barındıran bilinen en eski Saha boyundan birisidir ve sonradan doğu-batı olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Batı Kangalasları oluşturan uruglar arasında: Bagarad, Jersk, Kildem, Maganin, 5. Maljagar, 2. Maltan, Mitat, Nemyugin, Odunun, Oktem, Yursut, Satin, Hahsit, Horin ve Ergitler bulunmaktadır. Toplam nüfusları ise 10.193 erkek ve 9.618 kadın olmak üzere 19.811 kişidir. Doğu Kangalasları bünyesinde Dogdogin, 2. Jemkon, 2. Nahar, Neruktey, 2. Tılmin, Hantakay, Hodorin ve Haran uruglarını barındıran bu boyun nüfusu 7.396 erkek ve 6.980 kadın olmak üzere 14.376 kişidir.⁴⁸

Kangalaslar ile birlikte en kalabalık saha boylarından birisi olan Baturlar çok sayıda alt birimden oluşmaktadır. Urug isimlerinden kozmopolit bir yapının olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 5. Boloğur ve 2. Çakır

³⁷ *İstoriçeski Predaniya i Rasskazi Yakutov*, Çast 1, AN-SSSR, Moskova-Leningrad 1960, s. 322.

³⁸ S. İ. Bolo, *Proşloe Yakutov Do Prihoda Russkih Na Lenu (Po Predaniyam Yakutov Bvşego Yakutskogo Okrugua)*, Biçik, Yakutsk 1994, s. 320.

³⁹ Y. İ. Lindenay, *Opisanie Naradov Sibirii: İstorično-Etnografiçeskie Materiali o Naradov Sibirii i Severo- Vostoka (Pervaya Palavina XVII. veka)*, Knijnoe İzdatelstva, Magadan 1983, s. 21.

⁴⁰ Bolo, *age*, s. 268,270.

⁴¹ Dolgih, *age*, s. 363,376; Bolo, *age*, s. 328.

⁴² Gavril Vasileviç Ksenofontov, *Elleyada: Materiali Po Monografi i Legendarnoy İstorii Yakutov*, Nauka, Moskova 1977, s. 245.

⁴³ Lindenay, *age*, s. 21.

⁴⁴ F. F. Vasiliev, *Voennoe Delo Yakutov*, Biçik, Yakutsk 1995, s. 32.

⁴⁵ Uşnitsiky, *age*, s. 72.

⁴⁶ Lindenay, *age*, s. 21.

⁴⁷ Timofeevna, *age*, s. 59.

⁴⁸ Timofeevna, *age*, s. 60.

urugunun adları Türkiye coğrafyasında sıkça karşılaştığımız isimlerdendir. Diğer uruglar ise Aldan, Betun, Cönkün, 4. Cohsoğon, 2. İgidey, Kugdin, Cüley, Sulgaçın, 4. Hatılın, Silan, Teley, Terasin, Hadar, 2. Hayahsıt ve Emisk uruglarının oluşturduğu boyun toplam nüfusu 16.964 erkek ve 17.281 kadın olmak üzere 34.245 kişidir.⁴⁹

Lena bölgesinin bir diğer kadim boyu olan Namlar, 2. Atamay, Betun, Kobyakon, 2. Bijagijin, Tastats, Hamagadtin, Murçigin, 2. Modut, Oyun-Usovsk, Hatın-Arın, Hatırıt, Homustat ve 2. Odey urugundan oluşmaktadır. Toplam nüfuslarıysa, 8.950 erkek ve 9.151 kadın nüfus olmak üzere 18.101 kişidir. Bayagantay boya ismini veren 4. Bayagantay uruguyla birlikte 2. İgidey, Oymyakon-Bogoron, Sasıl ve Kangalasların bir urugunun oluşturduğu boyun nüfusu 4.766 erkek ve 4.757 kadın olmak üzere toplam 9.523 kişidir.⁵⁰ Lena kıyılarında yerleşik diğer boyların nüfusu; Düpsünler 3.070 erkek ve 3.220 kadın olmak üzere toplam 6.290 kişidir. Bogoronlar, 4.673 erkek ve 4.836 kadın olmak üzere toplam 9.509 kişi ve Meginler, 9.542 erkek ve 9.545 kadın olmak üzere toplam 18.997 nüfusa sahiptir. Bölgede bu boyların arasında dağınık halde yaşayan Tunguzların nüfusu ise 2.969 kişidir.⁵¹ Saha boy yapılanması içerisinde en kalabalık gruplar yukarıda zikredilenlerdir.

Verhoyansk Sahaları dört boydan (Jigan, Verhoyan, Ust-Yana ve Elgets) oluşmaktadır. Toplam nüfusu 1897 nüfus sayımına göre 7.248 erkek ve 7.134 kadın olmak üzere 14.382 kişidir. Bölgeye Rus işgalinin ardından yerleşen Saha urugları Ruslar tarafından yaşadıkları coğrafyanın adıyla anılmışlardır. Bölgenin en kalabalık gurubu Verhoyansk Sahalarını 14 urug, 3.Baydun, 4, Yusal, 2, Egin, Batagay, Boroğon, Kurin, Elget ve Kangalaslar oluşturmuştur. Yerleşik oldukları bölge Yana'nın üst ve orta kısımlarıdır. Verhoyansklıların nüfusu 3.329 erkek ve 3.255 kadın olmak üzere 6.584 kişidir. Üst-Yana Sahalarını 6 urug, 2. Nogot, Batulin, Kurin, Udigeş ve Tumatlar oluşturmaktadır. Yerleşik oldukları alan İndigirka, Yana ve Omolya nehirlerinin aşağı akımlarıdır ve Kuzey Buz Denizi sahillerine kadar olan yörede ikamedirler. Toplam nüfusları 1.068 erkek ve 989 kadın olmak üzere 2.057 kişidir. Bölgenin kalabalık guruplarından birisi olan Jiganlar Lena ve Olenek nehirlerinin aşağı akımında ikamedirler. 4. Hatılın, 2. Batulin, Kangalas ve Tumat uruglarının oluşturduğu boyun nüfusu 1.101 erkek ve 1.074 kadın olmak üzere toplam 2.728 kişidir. İndigirka ırmağının orta akımında yerleşik Elgetler; 2. Baydun, 2. Egin, 2. Yusal, Batagan, Uduşey ve Elget uruglarından oluşurken, nüfusları 1.329 erkek ve 1399 kadın olmak üzere 2.728 kişidir.⁵² Bölgede Tunguz ve Evenlerda Sahalar ile birlikte yaşamaktadırlar.

Vilyu Sahalarını, Verhne-Vilyu, Sredne-Vilyu, Marhin ve Suntar boyları oluşturmaktadır. Lena bölgesinden sonra en kalabalık nüfusa sahiptir. Verhne-Vilyu Sahaları 16 urugun birleşmesiyle meydana gelmiştir. Bu boyun nüfusu 7.899 erkek ve 8.290 kadın olmak üzere 16.189 kişidir. Sredne-Vilyu Sahaları 4.993 erkek ve 5.248 kadın olmak üzere toplamda 10.241 nüfusa sahiptir. Marhin Boyu 16 urugun birleşmesiyle oluşmuş kalabalık nüfusa sahiptir. 1897 verilerine göre 7.812 kadın ve 8.040 erkek olma üzere 15.852 nüfusları vardır. Suntar boyu ise 19 urugun birleşmesinden meydana gelmiş, Vilyu Bölgesi'nin en kalabalık grubudur. Nüfusları 11.900 erkek ve 11.722 kadın olmak üzere 23.622 kişidir.⁵³

Kolım bölgesi Yukarı Kolım ve Aşağı Kolım olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kolım'da yaşayan Sahaları, Baydun, Bogoron, Maytuj ve Kangalasların alt uruglarıdır. Aşağı Kolım'da Tunguz, Yukagir, Çukçi ve Evenler 1.602 nüfusa sahiptir. Bölgenin toplam nüfusu ise 3.543 erkek ve 3.714 kadın olmak üzere 7.257 kişidir. Olekminsk Bölgesi, Rus köylü gurubunun en çok göç ettiği bölgelerdendir. Bölgede boy yapılanmasından ziyade yerleşik köyler kurulmuş ve Rusların yönetim şekline göre Volost statüsüne yükselmiştir. Bölgenin nüfus dağılımıysa ilginçtir. Erkek nüfus 24.186 kişi iken kadın nüfus 12.813 kişi olup toplamda 36.999'dur.⁵⁴ Bu nüfus sayımından sonra periyodik nüfus sayımları gerçekleştirilmiş ancak sıhhati hakkında ciddi endişeler barındırmaktadır. Örnek verecek olursak eğer Yakut Bölgesi'nin 1906 nüfus sayımında nüfusu 269.449 kişidir.⁵⁵ 1897 sayımında 273.052 olan nüfus düşüş eğilimindedir. Bu durum bölgenin uzak doğusu ve kuzeyin de göçebe olarak yaşayan nüfus kitlesinin kontrol altına alınamayışıyla alakalı olabilir.

Yakut Bölgesi, Rus işgalinin ardından kozmopolit bir yapıya bürünmüştür. Önceden Uzak Doğu Sibiry'a'nın yerli halkları kendi boy sınırları dâhilinde yaşarken, isyanlar ve ekonomik sebeplerden dolayı yaşanan göç dalgasının ardından farklı etnik unsurları içerisinde barındıran yerleşkeler ortaya çıkmıştır. Misal olarak Vilyuy ve Olekminsk bölgeleri gösterilebilir. Yakutistan, 2013'te 955.600, günümüzdeyse yaklaşık 997.833 kişidir. Tarihi süreçte Ortodoksluk Sahaların resmi dini olsa da halk arasında eski inancını sürdürenlerin sayısı toplam nüfusun yaklaşık olarak %25'ne karşılık gelmektedir.

SONUÇ

⁴⁹ Timofeevna, *age*, s. 60.

⁵⁰ Timofeevna, *age*, s. 60.

⁵¹ Timofeevna, *age*, s.60,61.

⁵² Timofeevna, *age*, s. 61,62.

⁵³ Timofeevna, *age*, s. 62.

⁵⁴ Timofeevna, *age*, s. 63.

⁵⁵ A. A. Kalaşnikof, *Yakutiya Hronika Fakti, Sabitiya: 1632-1917 gg.* Ç.1, İzdaniye 2-e, Dop. Biçik, Yakutsk 2002. 356,357.

SAHA (YAKUT) BOYLARI VE RUS İŞGALİNİN ARDINDAN YAKUT BÖLGESİNE YENİDEN YERLEŞİM

Sahaların bugün yaşadığı topraklara gelişleri hakkında en erken tarih olarak XI. yüzyıl kabul edilmektedir. Baykal Gölü'nün güneyinde bir süre ikamet eden Sahalar, Tunguzları yerlerinden sürerek Lena Nehri'nin orta akımına yerleşmişlerdir. Saha ulusunu oluşturan çok sayıda urug vardır. Urugların birleşmesiyle boylar oluşmuş ve bu oluşumlar kendi bölgelerinde etken bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Saha ulusunu oluşturan boyların Yakut bölgesinde yerleşimi zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Rus Kozakları nehirler üzerinden hareketle Lena'ya ulaşmış, böylelikle nehrin orta akımlarında yaşamını sürdüren Sahalar ile ilk temas 1620'li yılların başında gerçekleşmiştir. 1632'de Lena kalesini inşa etmesiyle Saha boyları yasak vergisi ödememek adına bölgenin geneline yayılmaya başlamıştır. Kangalaslar, Baturlar, Namlar, Meginler ve Bayagantaylar Sahaların en kalabalık grubunu oluşturmuştur. Bu boylardan ayrılarak farklı bölgelere göç eden uruglar içinden çıkmış olduğu boyun ismini farklı etnik urugları da bünyesine katarak yerleşmiş olduğu yeni topraklarda yaşatmışlardır. Yakut bölgesinde Sahalar, Tunguzlar, Çukçiler, Yukagirler, Evenler, ve Evenkler gibi çok sayıda küçük etnik gruplarla birlikte yaşamışlar ve her anlamda bu toplulukları etkilemeyi başarmışlardır.

KAYNAKÇA

- AFANESYEVİC, B. A., *Yakutskie Ulusu v Epohu Tıgına*, Biçik, Yakutsk 1997.
- Anabarskiy Uus. İstoria, Kultura, Folklor*, Biçik, Yakutsk 2005.
- ANTONOV, E. P., İVANOV, V. N., *Yakutii; Legendarnie i İstoriçeskie Liçnosti*, Akademi Nauk Respublika Saha (Yakutiya), Yakutsk 2005.
- BOLO, S. İ., *Proşloe Yakutov Do Prihoda Russkih Na Lenu (Po Predaniyam Yakutov Bivşego Yakutskogo Okruga)*, Biçik, Yakutsk 1994.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, 2. Bs., İstanbul 1988.
- DOLGİH, B. O., *Rodovoy i Plemenny Sostov Naradov Sibirii v XVII veke*, İzdatelstva-vo AN SSR, Moskova 1960.
- FEDETOVİÇ, J. F., "Saha Yeri ve Saha Türkleri", yay. haz., S. Gömeç, AÜ. DTCF. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16/26, Ankara 1994, ss. 227-241.
- FISCHER, Yohan Ebergard, *Sibirskaya İstoriya s Samago Otkrıtya Sibiri do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiyem*, Priimparatorskoy Akademi Nauk, St. Peterburg 1774.
- GOLOVNEV, A. V., *Antropologiya Divijeniya (Drevnosti Severnoy Azii)*, Ugo-Ran Volot, Ekaterinburg 2009.
- GURVİCH, İlya Samuiloviç, *Kultura Severnih Yakutov Olenevodov, k Vaprosu O Pozdnih Etapah Formirovaniya Yakutskogo Naroda*, İzd. Nauka, Moskva 1977.
- "İstoriçeski Predaniya i Rasskazi Yakutov", Ç. 1, AN-SSSR, Moskova-Leningrad 1960.
- İVANOV, M. S., *Toponimika Yakutii: Kratkiy Nauçnopopularniy Oçerk*, Kn. İzd-vo, Yakutsk 1985.
- İVANOV, V. N., *Proishojdenie Nurbinskih Yakutov/Severo Vostok Azii v Kontekste Rossiyskoy İstorii*, Sbornik Nauçnih Statey, Yakutsk 2005.
- KALAŞNİKOF, A. A., *Yakutiya Hronika Fakti, Sabitiya: 1632-1917 gg.* Ç.1, İzdaniye 2-e Dop. Biçik, Yakutsk 2002.
- KİRİŞÇİOĞLU, Mehmet Fatih, "Sahalar (Yakutlar) ve Saha Türkçesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. ss.133-140.
- KRASOVSKİY, M. A., *Russkie v Yakutskoy Oblasti v XVII v.*, Tipo-Lit. İmp. Un-Ta, Kazan 1895.
- KSENOFONTOV, G. V., *Uranhay Sahalar, "Oçerki Po İstorii Drevniy Yakutov"*, Tom 1,2. Nat. Knijnoe İzd. Res. Saha Yakutsk 1992.
- KSENOFONTOV, G. V., *Elleyada: Materiali Po Monografii i Legendarnoy İstorii Yakutov*, Nauka, Moskova 1977.
- KULAKOVSKİY, A. E., *Nauçnie Trudi, Yakutskoe Knijnoe İzdatelstva*, Yakutsk 1979.
- LİNDENAY, Y. İ., *Opisanie Naradov Sibirii: İstoriko-Etnografiçeskie Materiali o Naradoh Sibirii i Severo-Vostoka (Pervaya Palavina XVII. veka)*, Knijnoe İzdatelstva, Magadan 1983.
- Obzor Yakutskoy Oblasti za 1884 Gadu, Tipografiya Yakutskogo Oblastnogo Pravleniya, Yakutsk 1884*,

Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleñniya Rossiskoy İmperii 1897, "Yakutskoy Oblast", İzdanie Tsentralnogo Statişeskogo Komiteta Ministerstva Vinutrennih Del, Moskova 1904.

POPOV, G. A., "Proşloe Yakutii: Sbornik Dökümentov i Meterialov Po İstorii", *Yakutskoy ASSR*, T, 4, Yagu; İgiiPmns So-Ran, Yakutsk 2009.

REMEZOV, S. U., *Çertejnaya Kniga Sibiri, Sostavlennaya Tobolskim Sinom Boyarskim Semenom Remezovim v 1701 Gadu*, Arheografişeskaya Komissiya, St. Peterburg 1701.

STAROSTİNA, M. A., *Kolimskie Yakuti v Serednie XVII- Naçale XX. vv. (Po Meterialam Genealogii)*, Biçik, Yakutsk 2009,

ŞEROŞEVSKİY, V. L., *Saka Yakutlar*, çev. Arif Acaroğlu, 2. Bsk. Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

ŞEROŞEVSKİY, V. L., *Yakuti: Opıt Etnografişeskogo isledovaniye*, T. 1, İzd. İmp. Rus. Geografişeskogo Obşestva Na Serdstva Pojertvovanie, İzdaniye İmp. Rus. Geo. Ob. Na Serdstva Pojartivovannie A. İ. Gramavoy, St. Petersburg 1896.

Tamponsky Rayon, İstoria, Kultura, Folklor, Biçik, Yakutsk 2007.

UŞNITSKIY, V. V., *Vaprosi İzuçeniya Ranney Etnişeskoy İstorii i Rodovogo Sostava Naradov Yakutii*, İGİİPMNS So Ran, Yakutsk 2014.

VASİLİEV, F. F., *Voennoe Delo Yakutov*, Biçik, Yakutsk 1995.

YAKOVLEV, E. G., *Hangalastsı Do Veka K Veku; Oçerki Po Drevney İstorii Hangalaskogo Ulusa*, Biçik, Yakutsk 2000.

ZAKHAROV, İ. İ., *İstoria Obosnovaniya: Zakrepleniya Avtoxtonnih Jiteley Srednie-Vilyuskoro Subregiona, İlin*, No 2, Yakutsk 2000.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**SAHA (YAKUT) BOYLARI VE RUS İŞGALİNİN ARDINDAN YAKUT BÖLGESİNE
YENİDEN YERLEŞİM**

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 829-852.

Geliş Tarihi–Received Date: 17.02.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 25.06.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

1960 İHTİLALİ SONRASINDA İSTANBUL’UN SORUNLARINA MERKEZİ YÖNETİMİN, VİLAYETİN VE BELEDİYENİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

 10.53718/gttad.1252636

 İBRAHİM YILMAZ*

ÖZ

1960-1980 arası dönemde İstanbul, bir dizi sorunla karşı karşıya kalmış ve idareciler bu sorunlara çözüm üretmeye çalışmıştır. Bu sorunlardan temel gıda maddelerinin temin edilmesi, barınma ihtiyaçları ve kira sorunları, şehrin enerjisinin sağlanması ve ısınma problemine çözüm üretilmesi, içme suyunun arzı için yapılan çalışmalar halkın gündelik yaşamını doğrudan etkilemiştir. Şehrin yoğun göç alımına bağlı olarak emniyet ve asayiş sorunlarının karakteri değişmiş ve çeşitlenmiştir. Eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler alanındaki yatırım ihtiyaçları artmış ve ihtiyaçların karşılanması güçleşmiştir. Suriçi ile birlikte Eyüp, Beyoğlu ve Üsküdar beldelerinden meydana gelen eski İstanbul’un yerleşim sınırları bu dönemde genişlemiştir. Büyüme, başlangıçta bu çekirdek merkezlerinin çevresinde daha sonra ise bağımsız köy hüviyetindeki küçük yerleşim alanlarında devam etmiştir. Bu durum beraberinde planlamayı ve yeni açılımları gerekli kılmıştır. Büyük Nazım Planı Bürosu Başkanlığı’nın ihdas edilmesi ve çevre yolu ile birlikte Boğaziçi Köprüsü’nün inşası bu ihtiyaçtan hareketle programlanmış ve hayata geçirilmiştir. Şehrin yeni yapısal özelliklerinden biri haline gelen merkezden çevreye ve çevreden merkeze geliş-gidişler şehir içi ulaşım yatırımları ile aşmaya çalışılmıştır. Şehir yönetimi, gecekondulaşmanın genişlememesi için çaba sarf etmiş ve gecekondu alanlarının ıslahı için çözüm üretmeye çalışmıştır. Bu kötü yapılaşma baskısı altında büyük yapı çözümlerine de mesai harcanmıştır. İstanbul deniz ve liman şehri olarak değişen zaman ve modern lojistik ihtiyaçlarına yeni yatırımlarla ayak uydurmaya çalışmıştır. Dönem itibarıyla bütün bu sorunlar ele alınırken şehrin yeni ve sürekli büyüyecek iki sorunu, çevre ve turizm meselesi, varlığını hissettirmeye başlamıştır.

Şehrin sahip olduğu imkân, kadro ve bütçeler değerlendirilerek yerel ve merkezi yönetim tarafından çözüm seçenekleri geliştirilmiştir. İş ve aş için şehre yoğun bir şekilde akın eden insanlar yol, su, elektrik ve diğer belediye hizmetlerinin üretilmesini beklemişlerdir. Bu talepleri karşılama kapasitesine sahip olmayan belediye, şehrin düzenini sağlamakta zorlanmıştır. Aynı şekilde merkez-çevre etkileşimi, merkezin yoğunluğunun artması, çevre alanlarının temel hizmet ve ihtiyaçlardan yoksun kalması ana problemler olarak şehir yönetimini uğraştırmıştır. İl özel idaresi, belediye, kamu kurum ve kuruluşları gerekli bütçe ve yetişmiş insan kaynağı imkânlarına kavuşamamıştır. Yatırımlar için yeni kaynaklar üretilmemiş ve var olan kaynaklar da verimli kullanılamamıştır. Bununla birlikte 1960-1980 arasında ülke genelinde uygulanan kalkınma programları, şehre olumlu yansımıştır. Büyük Nazım Planı Bürosu Başkanlığı’nın kurulması, Boğaziçi Köprüsü ve çevre yollarının planlanması İstanbul’a yeni karakter vermiştir. Çevre yolları ile ulaşımın ana yükü merkez dışına atılmış ve Boğaziçi Köprüsü ile de şehir içi ulaşım ağının bütünlüğü güçlendirilmiştir. Ulaşımın bu keyfiyeti beraberinde yeni sanayi, ticaret ve kültür alanlarını meydana getirmiştir. Şehrin genişlemesi ile tarihi merkezi yerleşim alanlarının yükü hafiflemiştir. İstanbul, bu yeni kimliğinde çarpık kentleşme, gecekondulaşmanın sosyal yansımaları, çevre dokusunun ve tabiat güzelliğinin bozulması sorunları ile yüzleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şehir Tarihi, İstanbul, 1960-1980 Dönemi, Sorunlar, Çözümler.

*Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, E-Posta: iyilmaz.meb@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9293-887X.

1960 İHTİLALİ SONRASINDA İSTANBUL'UN SORUNLARINA MERKEZİ YÖNETİMİN, VİLAYETİN VE BELEDİYENİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

CENTRAL GOVERNMENT, PROVINCE AND MUNICIPALITY SEEKING SOLUTIONS TO ISTANBUL'S PROBLEMS AFTER THE 1960 REVOLUTION

ABSTRACT

In the period between 1960 and 1980, Istanbul faced a series of problems and the administrators tried to find solutions to these problems. Among these problems, the supply of basic foodstuffs, housing needs and rent problems, the supply of energy in the city and the solution to the heating problem, the work done for the supply of drinking water have directly affected the daily life of the people. Due to the intense immigration of the city, the character of the security and public order problems has changed and diversified. Investment needs in education, health and social services have increased and it has become difficult to meet the needs. The settlement boundaries of the old Istanbul, which consisted of the towns of Eyüp, Beyoğlu and Üsküdar, along with Suriçi, expanded in this period. The growth continued initially around these core centers and later in small settlements with the identity of independent villages. This situation necessitated planning and new expansions. The establishment of the Great Master Plan Bureau and the construction of the Bosphorus Bridge along with the ring road were programmed and implemented based on this need. The arrivals and departures from the center to the environment and from the environment to the center, which have become one of the new structural features of the city, have been tried to be overcome with urban transportation investments. The city administration made an effort to prevent the expansion of slums and tried to find solutions for the improvement of slum areas. Under the pressure of this bad construction, time was spent on large building solutions. Istanbul, as a sea and port city, has tried to keep up with the changing times and modern logistics needs with new investments. As of the period, while all these problems were being addressed, two new and constantly growing problems of the city, the environment and tourism, began to make their presence felt.

Solution options were developed by the local and central government by evaluating the possibilities, staff and budgets of the city. People who flocked to the city for work and food waited for road, water, electricity and other municipal services to be produced. The municipality, which did not have the capacity to meet these demands, had difficulty in maintaining the order of the city. Likewise, the center-periphery interaction, the increase in the density of the center, the deprivation of basic services and needs of the surrounding areas, as the main problems, have troubled the city administration. Special provincial administrations, municipalities, public institutions and organizations could not reach the necessary budget and trained human resources. New resources could not be produced for investments and existing resources could not be used efficiently. However, the development programs implemented throughout the country between 1960 and 1980 had a positive impact on the city. The establishment of the Great Master Plan Bureau, the planning of the Bosphorus Bridge and the ring roads gave Istanbul a new character. With the ring roads, the main burden of transportation has been thrown out of the center and the integrity of the urban transportation network has been strengthened with the Bosphorus Bridge. This quality of transportation has created new industrial, commercial and cultural areas. With the expansion of the city, the burden of the historical center residential areas has been lightened. In this new identity, Istanbul has faced the problems of unplanned urbanization, social reflections of slums, deterioration of the surrounding texture and natural beauty.

Keywords: City History, Istanbul, 1960-1980 Period, Problems, Solutions.

GİRİŞ

İstanbul, şehir olarak zengin varlığı ve zihinlerdeki alımlı kimliği ile kuruluşundan itibaren cazibe merkezi olmuştur. Bu cazibenin seyri geçmişte iniş-çıkışlar göstermiştir. 1950'li yıllarda Demokrat Parti döneminde başlayan göç süreci, 2000'lere değin sürmüştür. İstanbul'un göç yoluyla nüfus artışını büyük ölçüde ekonomik sebepler etkilemiştir. Göçün dönemselleşen itici güçlerinin sıralaması farklı olsa da ekonomik beklentinin yanında ailevi sorunlar, taşradaki kan davaları ve öç alma istekleri, sıcak bir yuva içinde yeni bir hayat kurma arzusu, mahalli baskılar ve mezhepsel açmazlar hareketliliği etkilemiştir. 1973-1977 dönemi İstanbul İl Mahalli İdareler Planlaması'nın çalışma raporuna göre, geriye dönük planlı dönemlerde ülke genelinde yapılan özel sektör yatırımlarının yaklaşık %50'si İstanbul metropoliten alanında gerçekleşmiştir. 1970 yılı verilerine göre, ülkedeki toplam tahsil edilen gelir vergisinin %50'si ve kurumlar vergisinin %38'i yine İstanbul metropoliten sınırlarından sağlanmıştır. 1968 yılı kayıtlarına göre ülke organize sanayi işgücünün %35'ini istihdam etmiş ve katma değerinin %40'unu karşılamıştır. Yine bu dönemde İstanbul, Türkiye GSH'na 1964 yılında %18.3 ve 1968 yılında %20.2

oranlarında katkı sunmuştur. Şehrin ülkenin en büyük ithalat ve ikinci en büyük ihracat limanına sahip olması insan hareketliliğini etkilemiştir.¹

Şehrin bu hızlı göç alımı ile birlikte yerleşik ve göçmen şehirliğin sorunları katlanmış ve çeşitlenmiştir. Bazı sorunların boyutu yerel yönetimin imkânlarını aştığı için merkezi hükümetten destek istenmiştir. Mahalle sakinleri, muhtarlar, meclis üyeleri, belediye başkanları, valiler, bakanlığa bağlı şehirdeki kurum ve kuruluşların idarecileri, sivil toplum ve meslek örgütlerinin temsilcileri şehrin sorunlarını her fırsatta dile getirerek hükümetleri hareketlendirmeye çalışmışlardır. Yerelden gelen bu talepler merkezde bakanlık, başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı katında karşılık bulmuştur. Halkın yazdığı arzuhallerden, kurum ve kuruluşların raporlarından, belediye başkanlığının ve vilayetin brifinglerinden, yerel ve merkezi meclis görüşmelerinden anlıyoruz ki birçok başlıkta belli başlı sorunlar paylaşılmıştır. Şehrin gündelik ihtiyaçlarından planlamasına, imar işlerine, iaşesinden enerjisine, eğitiminden sağlığına, emniyetinden asayişine, çevre temizliğinden turizm sorunlarına kadar bir dizi sorun ile baş etmek için bütün ilgililer çaba sarf etmiştir. Yerel ve merkezi irade, büyüyen bu sorunları bütçe yetersizliği ve yetmiş insan kaynağı azlığı içinde çözmeye çalışmışlardır.

İstanbul üzerine birçok araştırmacı çalışma yapmış, bu çalışmaların bir kısmı kurumsal destek de görmüştür. Bu kapsamda şehri bütün yönleriyle ele alan ansiklopediler önemli bir eksikliği gidermiş ve sonraki çalışmalara da katkı sunmuştur. Cumhuriyet dönemindeki ilk ansiklopedi çalışması Reşat Ekrem Koçu'ya ait olan İstanbul Ansiklopedisi okurla buluşmuştur. Eser, 11 cilt ve 173 fasikülden meydana gelmiş ve maddeler alfabetik sırayla kaleme alınmıştır. Yapıt, Gökçınar Mehmet maddesine kadar hazırlanıp basılmıştır. Kültür Bakanlığı'nca desteklenip Tarih Vakfı tarafından yine madde esaslı alfabetik sıraya göre yayımlanan Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, ikinci ansiklopedi çalışması olarak raflardaki yerini almıştır. Mithat Sertoğlu'nun yayına hazırladığı Resimli Büyük İstanbul Ansiklopedisi sınıflandırma üzerinden düzenlenmiştir. Tercüman Gazetesi'nin okuyucularına sunduğu İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi, Ozansoy maddesine kadar yayımlanmıştır. Bu son iki çalışma özgün ve öğretici özellikleri ile İstanbul'un tarih yazımına katkı sunmuştur. Son olarak İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. ve Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi ortak teşebbüsü ile Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, tematik bir şehir tarihi olarak tasavvur edilmiş ve hacimli bir çalışma olarak tamamlanmıştır. Ansiklopedi, şehrin tarihi üzerine zengin konu başlıkları açmış, şehir tarihini bütüncül ele almış ve birçok yetkin kalemi bu projede bir araya getirmiştir. İstanbul ansiklopedilerinin yayım süreçleri bize zaman geçtikçe, şehir ve insan değiştikçe yeni yaklaşım ve metotlarla şehrin tarihini yazma eyleminin gerekliliğini göstermiştir. İBB Kültür A.Ş. bünyesinde Prof. Dr. Ahmet Kal'a'nın danışmanlığında hazırlanan bir dizi kitapta İstanbul sosyal hayatı ile ilgili birçok belge ve veri bir araya getirilip külliyyat olarak basılmıştır. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi'nin İstanbul Tarihi Sayısı şehre bütüncül bir bakış açısı sunmuş ve işin mutfağında yer alan araştırmacılarının çalışma düzenlerinin kapısını, bir ölçüde okuyucuya aralamıştır. Hatıralar, seyahatnameler, mecmualar, dergiler, makaleler, tezler, kitaplar, sempozyumlar ve rehber kitaplar hepsi tıpkı ansiklopediler gibi yaşayan şehrin ardından kavuşmaya çalışmıştır. Bu çalışma ile de bütün bu uğraşlar gibi İstanbul'un tarihsel çevresinin tanımlanmasına katkı sunulması hedeflenmiştir.

Cumhuriyet tarihinde, İstanbul üzerine yazılanlar iki dönemde yoğunlaşmıştır. Bu dönemlerden ilkinin İstanbul'un Fethi'nin 500. Yılı'nın kutlandığı 1953 tarihi bağlamında yapılan çalışmalar oluşturmuştur. İkinci yoğun yayın dönemini, 2010 yılında İstanbul'un Avrupa Kültür Başkenti kabul edilmesini takiben hazırlanan eserler meydana getirmiştir. Bu iki dönem dışındaki yayınlar şehrin ekonomisi ve imarı üzerinde ağırlık kazanmıştır. Bu dönem ile ilgili araştırmalar sosyal hayat, kültürel etkileşim, dönemsel nüfus hareketlilikleri, mimari dönüşümü, belediye örgütü, gündelik hayat gibi salt başlıklar üzerinden yapılmıştır. Bu makalede, söz konusu başlıklar göz önünde tutulmuş ve hareket noktası kabul edilmiştir.

YÖK Tez Merkezi kayıtlarına göre, 2022 yılı sonu itibarıyla İstanbul dizininde 1.039 adet tez çalışması yapılmıştır. Halkla ilişkiler, mimarlık, sosyoloji, siyasal bilimler, tarih, ekonomi, işletme, kamu yönetimi, jeoloji, jeofizik, besin hijyeni ve teknolojisi, sanat tarihi, din, bankacılık, hukuk, sigortacılık, arkeoloji, maliye, reklamcılık, deniz bilimleri, antropoloji, gazetecilik, şehircilik ve bölge planlama, ulaşım, adli tıp, su ürünleri, müzecilik, turizm, halk sağlığı ve coğrafya gibi geniş bir konu yelpazesinde bu çalışmalar yürütülmüştür. İstanbul şehir tarihinin cumhuriyet dönemi ile ilgili yapılan çalışmalarda Ankara merkezli ve ilintili bakış açısı, dikkatimizi çekmiştir. Bu bakış açısıyla yapılan çalışmalarda Mütareke ve Millî Mücadele zamanları tercih edilmiştir. "Millî Mücadele'ye İstanbul Bakışı", "Millî Mücadele Dönemi'nde İstanbul-Ankara İlişkileri", "Atatürk ve İstanbul", "İktisadi Açından İstanbul-Ankara Çekişmesi", "İki Şehrin İkilemi", "İstanbul Basını'nda Kuvâ-yı Millîye Algılamaları", "Belediye İdare Yapısı", "Büyükşehir Belediyesi ile İlçe Belediye İlişkileri" gibi temalar üzerinde İstanbul çalışmaları yoğunlaşmıştır. Yine dönemsel araştırma tercihlerinde araştırmacılar "Cumhuriyetin İlk Yıllarını", "Tek Parti Dönemi'ni", "II. Dünya Savaşı'nda Şehrin Güvenlik ve İaşe Sorunlarını" ve "Demokrat Parti Dönemi'ni" yeğlemişlerdir. Bu dönemlerin incelemelerinde siyasi güç imgesi, mimari dönüşüm, iktisadi gelişmelerin şehir sosyal hayatına etkisi, kültürel etkileşim, gündelik hayat gibi başlıklar açılmış ve çalışılmıştır.

¹ Cumhuriyetin Ellinci Yılında İstanbul'un İdari Sorunları Semineri (14-17 Mayıs 1973), Raporlar - Tartışmalar, 1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1973, s. 89-90.

1960 İHTİLALİ SONRASINDA İSTANBUL’UN SORUNLARINA MERKEZİ YÖNETİMİN, VİLAYETİN VE BELEDİYENİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Makalemizde, 1960 ihtilali sonrasında İstanbul’un şehir tarihi, bütüncül bir yaklaşımla “sorun”, “imkân” ve “çözüm” kavramları çerçevesinde ele alınmıştır.

Çalışmada, birincil kaynaklar sivil toplum kuruluşlarının İTO (İstanbul Ticaret Odası) ve TÜSİAD’ın (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği) döneme ait seminer ve raporları, İstanbul İl Yıllığı, DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) ve DİE’nin (Devlet İstatistik Enstitüsü) dönemsel veri ve raporlamaları, İstanbul Belediye Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Cumhuriyet Senatosu ve MBK Genel Kurul Tutanakları ve literatürdeki diğer kitap, makale ve tezlerden oluşan kaynaklar kullanılmıştır. Kamu kurum ve kuruluşlarının, belediyenin, vilayetin ve merkezi hükümetin, şehrin sorunlarına yaklaşımları irdelenmiştir. Sorunlar anlatım verimliliği açısından başlıklara ayrılmıştır. Başlıklar altında sorunun yakın mağdurlarından başlanarak konunun dile getirilmesi ve bunun belediye, vilayet ve merkezi hükümet nezdindeki karşılıkları serdedilmiştir. Bu aşamada belediye ve vilayetin çözüm arayışları, maddi imkânları ve organizasyon kabiliyeti rapor üzerinden okunmaya çalışılmıştır. Belediye ve vilayetin çaresiz kaldığı noktalarda bakanlıklara sorunların aktarılması, başbakan ve cumhurbaşkanı katında destek aranması resmi yazışmalar üzerinden değerlendirilmiştir. Dönemin cumhurbaşkanları, İstanbul vilayetini ziyaretlerinde teferruatlı raporlamalar istemiş ve bu doğrultuda şehir hizmet birimlerindeki tüm kamu ve kuruluşlarının katkıları ile metinler hazırlanıp sunulmuştur. Bu metinlerden şehrin hizmet birimlerinin tarihsel gelişimi kurum içinden verilen bilgilerle izlenmiştir. İkinci olarak rapor tarihi itibarıyla müesseselerin sahip oldukları araç, gereç, insan kaynağı ve bütçeleri gibi ölçülebilir kabiliyetlerinin sağlıklı dökümü edinilmiştir. Üçüncüsü birimlerin görev tanımlarını layıkıyla icra edebilmesi için gerekli ek kaynak ve ihtiyaçları derli toplu bir şekilde aktarılmıştır. Son olarak raporlamalar, sunumunu yapan birim amirlerinin vizyonunun ve kurum kültürlerinin, söylemlerinin şehrin geleceğindeki yeri hakkında bizlere fikir vermiştir.

Dönem içindeki sorunların canlılığı takip edilmiştir. Sorunlara karşı hangi aşamada hangi duyarlılık gözetilmiştir? Bu yaklaşım, İstanbul’un demografik değişimi arka planda tutularak tanımlanmıştır. Tablo 1.1.’de paylaşıldığı gibi şehrin nüfusu 1960’tan 1980’ye, 20 yıllık süreçte 1.882.092’den 4.741.890’a yükselmiştir. 1960 yılında Türkiye’nin nüfus artış oranı %2.85 iken İstanbul’un nüfus artış oranı %4.09 olarak kayıtlara geçmiştir. 1965 (Türkiye: %2.46; İstanbul: %3.96), 1970 (Türkiye: %2.52; İstanbul: %5.49), 1975 (Türkiye: %2.50; İstanbul: %5.14) ve 1980 (Türkiye: %2.07; İstanbul: %3.89) nüfus sayımlarında ülke ve şehir karşılaştırmaları yapıldığında her sayım döneminde İstanbul’un nüfus artış oranı Türkiye’nin genel nüfus artış oranının üzerinde seyrettiği gözlemlenmiştir. 1960 yılında şehirde km²/kişi oranı, 329 iken bu oran dönem sonunda 1980 yılında, 829 km²/kişiye ulaşmıştır. Nüfus parametreleri ile birlikte sanayi, ticaret, hizmet ve diğer alanlarda İstanbul’un ülke içindeki ağırlığının artması, şehrin sorunlarının defaten tanımlanmasını gerektirmiştir. Bu pencereden sorunlar ele alınmış, meselelerin değişim boyutu, gerekli çözüm araçları ve sonuçlar dönemsel akış çerçevesinde tutulmuştur.

Tablo 1.1. Türkiye ve İstanbul’da nüfus sayıları ve yıllık artış oranları, (1960-1980).

Sıra No	Yıl	Türkiye Nüfusu	Artış Oranı (%)	İstanbul Nüfusu	Toplam Artış Oranı	Şehir Artış Oranı	Köy Artış Oranı	Gerçek Alan (km ²)	Yoğunluk (km ² /kişi)
1	1960	27.754.820	2,85	1.882.092	4,09	-	-	5.722	329
2	1965	31.391.421	2,46	2.293.823	3,96	-	-	5.722	401
3	1970	35.605.176	2,52	3.019.032	5,49	-	-	5.722	528
4	1975	40.347.719	2,50	3.904.588	5,14	-	-	5.722	682
5	1980	44.736.957	2,07	4.741.890	3,89	1,88	7,5	5.722	829

Kaynak: DİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1963, s. XIV; DİE, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1968, s. 331; DİE, 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1973, s. 301; DİE, 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli: 34-İstanbul, Ankara 1979, s. 10; DİE, 12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikler, Ankara 1984, s. 25, 42.

1. Dönemin Anayasal ve Yasal Düzenlemelerinde İl Özel İdareleri ve Belediye

1960’lı yıllar ve sonrasında dünya genelinde gözlemlenen ekonomi, sosyal ve teknoloji alanlarındaki değişimler, insanların devletten beklentilerini farklılaştırmıştır. Kamu bürokrasisinin toplumda oluşan farklı beklentilere cevap vermek için kaynaklarını verimli, etkin ve israfa yer vermeden kullanması öngörülmüştür.

Ortaya çıkan bu yeni durum merkezi ve yerel yönetim kurgularının yenilenmesini gerekli kılmıştır. Bu yeni durumu karşılayacak yapılanma, “planlama ve süreklilik” gözetilerek ele alınmış ve bu doğrultuda politikalar geliştirilmiştir.²

Bu dönemde yönetimde merkezîyetçilik ve yerellik kavramlarının avantaj ve dezavantajları üzerine yazılar, literatürde kendine yer edinmiştir. Merkezi yönetim ile yerel birimler arasında farklılıkların azaltılması, kaynakların akılcı ve etkin kullanılması, mahalli yönetimlerin hareket tarzları ile hizmetlerinin kanununa uygunluğunun izlenmesi, kamu yararının gözetilmesi ve merkeze ait personel yapısının uzmanlaşması gibi unsurlar merkezi sistemin avantajları olarak savunulmuştur. Buna karşı yerel yönetim şekillerinde halka yakın olunması, hizmetin hızlı, kolay ve uzun sunulması, kırtasiyeciliğin asgari düzeyde tutulması, sorunların ve ihtiyaçların yerel yaklaşımda daha seri tanımlanması, sahadaki görev ve hizmetlerden önce verilerin kolay toplanması gibi hususlar ön plana çıkartılmıştır. İki yönetim yaklaşımı karşılaştırılmasında yerel yönetim “demokratik”, “etkin” ve “verimli” olarak değerlendirilmiştir.³

1961 Anayasası, “merkezi yönetim” ve “mahalli yönetim” kavramlarını ayrı başlık olarak değerlendirmiş ve yönetim şekillerini tanımlamıştır. Mahalli idareleri ve belediyeleri yasal çerçeve içine almış ve hukuki varlığını açık bir şekilde çerçevelemiştir. Mahalli idare seçim usul ve esaslarında, milletvekili seçim kuralları gözetilmiştir. Belediye başkanlarının halk oylaması ile seçimi belediye başkanlığı makamını güçlendirmiştir. Bu uygulama başkanlar üzerindeki vesayeti kırmış, güçlü ve bağımsız hareket kabiliyetlerini artırmıştır. 27 Mayıs İhtilali sonrasında yerel yönetimlerin etkinliğini artırmak için Yerel Yönetimler Bakanlığı da ihdas edilmiş ve anayasada yerini almıştır.⁴

14 Nisan 1930 tarihli 1580 Belediye Kanunu, genel düzenlemelerden sonra 149-153 arasındaki maddeleri sekizinci fasıl altında toplamış ve İstanbul’a mahsus hususiyetleri belirlemiştir. 149. Madde ile vilayet ve belediye birleştirilmiş, 150. Maddede belediye reisliği vali uhdesine verilmiştir. Belediye meclisine ve vilayet meclisine verilen görevler ve tanınan hukuksal haklar, İstanbul belediye meclisi üyeleri ile belediye sınıırı dışındaki kazalardan seçilen vilayet meclisi üyelerinin oluşturduğu İstanbul genel meclisine verilmiştir. 152. Madde bütçe konusuna ayrılmış, bu maddede bütçe üç kalemde vilayet hizmetleri, belediye hizmetleri, vilayet ile belediye ortak teşkilat ve hizmetleri gözetilerek yapılandırılmıştır. İstanbul’a özgü 153. Maddede encümen konusu ele alınmış, sekiz üyeli encümenin yapısını, seçimini ve çalışma şeklini ortaya koymuştur.⁵ İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan kentleşme hareketliliğine belediyeler karşılık verebilmek için çaba sarf etmiş, bu doğrultuda yasal düzenlemelere gidilmiştir. 1954 yılında 6349 sayılı İstanbul Birleşik İdaresinin Ayrılması Hakkında Kanunun düzenlemesi ile İstanbul Belediyesi ve İstanbul İl Özel İdaresi birleştirilmiş, böylece valilinin belediye üzerindeki etkisi kısıtlanmıştır.⁶

Devlet Planlama Teşkilatı, içinde buldukları idari hükümet sisteminin, kalkınma hedeflerini gerçekleştirme kabiliyetinden uzak olduğu kanaatine varmış ve hali hazırdaki sistemin raporlaştırılmasını TODAİE’den talep etmiştir. Söz konusu rapor, Şubat 1961 tarihinde başbakanlığa iletilmiştir. Başbakanlık, sunulan rapor sonrasında DPT ve TODAİE’den merkezi idare yönetimi için proje hazırlamasını istemiştir. İki kurumun çalışmaları sonucunda Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP) hükümete sunulmuştur. MEHTAP, kendi alanında bir ilk olma özelliği taşıdığı gibi gelecekteki benzer projelerin de öncüsü ve esin kaynağı olmuştur. Projede, geçmişteki uygulamaların sorun alanları derlenmiş, elde edilen bulgular gruplandırılmış ve sektörel bazda çözüm önerileri sıralanmıştır. Bu haliyle çalışma mantıklı bir kurguya oturtulmuş ve projenin iç tutarlığı gözetilmiştir.⁷

Şehrin planlaması, 1960’lı yılların başındaki en önemli problemlerden birini meydan getirmiştir. İstanbul Belediyesi’nin öncülüğünde, geçiş sürecindeki “tedbir ve takip edilecek prensipleri” belirlemek için 22-24 Aralık 1961 tarihleri arasında, “Geçit Devresi Tedbirleri Şurası” toplanmıştır. Şurada, 1926-1961 döneminde İstanbul için yapılan 300’ü aşkın planlamanın şehrin ihtiyacını karşılayamadığı bu sebepten büyük nazım planının gerekli olduğu fikri kabul görmüştür. Onlarca planlama çalışmasına rağmen şehirdeki belediye sınırlarının toplamını karşılayan 26.000 ha alanın ancak 6.000 ha’sı çalışılabilmiştir. Bununla birlikte Kartal, Pendik ve Tuzla gibi şehrin ekonomik, sosyal ve fiziki gelişmesinin içinde olmakla birlikte uzak akslar kontrolsüz kalmıştır. Belediye sınırları dışındaki Alibeyköyü, Kâğıthane gibi köy statüsündeki yerleşim alanlarında plansız ve kuralsız bir şekilde ticari ve sanayi faaliyetleri gelişmiştir. Şehir Planlamacısı Piccinato’nun yaptığı son çalışması düzenlenerek söz konusu

² Hüseyin Sevinç, “Değişim ve Kurumsal Yapılandırma Süreci: Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7, 5, Aralık 2014, s. 735.

³ Ruşen Keleş, “İmar Planlamasında Merkezîyetçilik ve Yerellik”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38, 1-4, 1983, s. 140.

⁴ Ali Mazak, *İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nde İnsan Kaynakları Yönetimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 23.

⁵ *T.C. Resmî Gazete*, S. 1471, 14 Nisan 1930, s. 8838-8839.

⁶ Hüseyin Özgür, Pınar Savaş Yavuzçehre, “Türkiye’nin Büyükşehir Belediyesi Sistemi:1982-2015”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 1, 2016, s. 909.

⁷ Sevinç, *agm*, s. 736-737.

1960 İHTİLALİ SONRASINDA İSTANBUL'UN SORUNLARINA MERKEZİ YÖNETİMİN, VİLAYETİN VE BELEDİYENİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

şurada “Geçit Devresi Planı” olarak kabul edilmiştir. Plan, büyük nazım planı hazırlanana dek şehri koruma içgüdüleriyle kurgulanmıştır. İstanbul’un sanayi baskısına maruz kalmadan bir ticaret şehri olması öngörülmüş, İzmit, Gemlik ve Adapazarı hattına ekonomik saha kimliği tanımlanmıştır. Aynı şekilde İstanbul’un liman fonksiyonları Haydarpaşa, Kazlıçeşme, İzmit, Gemlik, Bandırma ve Tekirdağ’a serpiştirilmiştir. Şurada, Haliç merkezli sanayi alanının batıda Çekmece, Silivri ve Çatalca cihetine, doğuda ise İzmit ve Bursa yönüne kaydırılması mütalaa edilmiştir. İlginç bir şekilde sanayi başlığı şurada farklı tezlerin çatışmasına konu edilmiştir. Birinci tez savunucuları yukarıda arz ettiğimiz gibi şehir merkezini büyük atölye ve fabrikaların baskısından kurtarmak istemiş ve alternatif sanayi güzergâhları çizmiştir. İkinci grupta yer alan sanayi taraftarı olan tez savunucuları ise, büyük sanayi yapılarını diğer küçük imalatçılarından ayırmış ve bu büyük sanayi kesiminin toplam sanayi alanı içinde ancak %10’luk bir karşılığının olduğunu dolayısıyla şehre zarar vermediğini iddia etmişlerdir. Büyük sanayi yapılarının taşınma maliyetleri ve taşınma imkânsızlıkları dile getirilmiştir. Şura bazı konuları zamana yaymış, şehrin gelişimini dondurma içgüdüleriyle stratejik bazı hamleleri geleceğe bırakmış ve Devlet Planlama Teşkilatı’nın envanter ve yatırım programlarının gözetilmesinin şehir için sağlıklı olacağı kanaatini ihsas etmiştir.⁸

1973 yılında İstanbul üzerine düzenlenen seminer etkinliğinde, İstanbul Belediyesi Başkan Yardımcısı Orhan Ergüder, belediyenin merkezi idare ve devlet ile ilişkileri başlığında sunum yapmıştır. Ergüder, İstanbul Belediyesi’nin, çevresindeki 33 belediye ile birlikte kamu hizmeti verdiğini, İstanbullular’ın ortak ve yerel ihtiyaçlarını gidermeye çalıştığını izah etmiştir. Belediyenin hizmetleri yürütürken birçok zorlukla ve yoklukla da mücadele ettiğini dinleyicilere aktarmıştır. Başkan yardımcısının verdiği bilgilere göre dönem itibarıyla merkez belediyesi 17.595 personel istihdam etmiştir. Personel kadrosunun 9.620’si memur, 7.694’ü işçi, 280’i teknik eleman, 201’i tiyatro sanatkârı kalemlerinde çalıştırılmıştır. Bütçesi belediye meclisinde yapılmakla birlikte iç işlerinde serbest hareket eden Sular İdaresi’nde 2.038 ve ikincisi İETT’de 10.125 personel söz konusu genel müdürlüklerde hizmet vermiştir. Ergüder, mevcut çalışanlarının öğrenim durumlarının %12,3’ünün yükseköğrenim, %21,3’ünün lise, %18,8’inin orta, %22,1’inin ilk ve %25,5’inin okuryazar olduğunu belirtmiştir.⁹

İstanbul’un sorunları, başka platformlarda da kendine yer bulmuş, meseleler farklı boyutları ile değerlendirilmiş ve çözüm önerileri geliştirilmiştir. 1962 yılı başında AP (Adalet Partisi) Senatörü Berç Turan, Cumhuriyet Senatosu’ndaki konuşmasında İstanbul’un sorunlarını genel bir bakış çerçevesinde üyelere sunmuştur. Bu konuşmasında imar ve planlama işleri, yol durumları ve ulaşım meselesi, istimlak borçları merkezli bütçe yetersizliği, Anadolu yakasının su kıtlığı ve kanalizasyon sorunu gibi başlıkları paylaşmıştır. Avrupa yakasından Anadolu yakasına su isale hattının geçirilmesi ve bakanlıkça tasdik edilen Sakarya-Sapanca’dan su getirilmesi projelerini dile getirmiştir. Senatör Turan, şehrin sadece %25’inde kanalizasyon sisteminin kurulu ve işler vaziyette olduğunu ifade edip bu durumun tifo ve çocuk felcine davetiye çıkardığını belirtmiştir.¹⁰

1965 yılında İstanbul’un gecekondularını temsil eden bazı semtler, isteklerini başbakanlığa arz etmişlerdir. Beykoz Ortaçeşme Mahallesi sakinleri toprak yollarının yağmurlu zamanlarda çamur deryasına dönüştüğünü ve bataklık halini aldığını iletmışlerdir. Şile’nin sakinleri, merkez ve köylerindeki kadastro işlerinin halkı mağdur ettiği belirtmişlerdir. Şile merkezdeki birçok emlak, arazi savaşı yıllarında ve mübadele dönemlerinde Rumlardan muhacirlere geçmiştir. Muhacirlerin yer satış işlemlerinde evrak üstündeki rakamlar ile sahadaki yüz ölçümler birbirini tutmamıştır. Bu özellikteki yerlerin fazlalık alanları hazineye devredilmiştir. Bu uygulama mağduriyetler oluşturmuştur. Köylerde 93 Harbi’nin muhacirlerine dağıtılan tarlaların orman alanı diye tanımlanması da halkı sıkıntıya sokmuştur. Gaziosmanpaşa İlçesi’nin muhtarları başbakanlığa dert yakınmıştır. Arnavutköy, İmrahor, Bolluca, Boğazköy, Hacımaşlı, Haraççı, Çilingir, Taşoluk ve Cebeci Köyleri’nin muhtarları İstanbul’a yakın olmalarına rağmen medeni ihtiyaçlarını karşılayamadıklarını aktarmışlardır. Arnavutköylüler, hizmet aldıkları dispanserlerin ve tarım kredi kooperatifinin işlevsiz kaldığını belirtmişlerdir. Muhtarlar, geçimlerini hayvancılıkla sağladıklarını söyleyip mera alanlarının ormanlaştırılmasının kendilerine zarar verdiğini beyan etmişlerdir. Köylüler son olarak elektrik ve ortaokul ihtiyaçlarını iletmışlerdir.¹¹

1966 yılında Cumhuriyet Senatosu İstanbul üyesi Ekrem Özden sözlü soru önergesi ile İstanbul’un sorunlarının yerellikten çıktığını ifade etmiştir. Özden, şehrin belediye ihtiyaçlarının hükümet meselesi olarak ele alınacağına dair siyasilere vaatlerini hatırlatmış ve ayrıntılı olarak çalışmalarını sorgulamıştır. Özden’in soru önergesine cevap veren hükümet cephesi, senatörün söz konusu ettiği İstanbul’un sorunlarının maliyetlerinin yüksekliğine atıf yapmıştır. İstanbul’da yapılması gereken işlerin yatırım bedellerinin, bakanlık bütçelerini aştığı belirtmiştir.¹² Dolayısıyla merkezi hükümetin kaynak aktarımını kısa vadede gerçekleştiremeyeceği, sorunların

⁸ Ruşen Keleş, “Şehir Plancılığımızı İlgilendiren Yeni Gelişmelerden Bazıları”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 16, 4, 1961, s. 253-256.

⁹ *İstanbul’un İdari Sorunları Semineri*, s. 225-226.

¹⁰ *Cumhuriyet Senatosu, Genel Kurul Tutanakları*, Cilt II, Dönem 1, Birleşim 35, Oturum 2, Toplantı 1, 09.02.1962, s. 546.

¹¹ BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *İstanbul’un Çeşitli Mahallelerinden Gönderilen Yardım İstekleri*, 030-1-0-0_119_753_3_11, 19.08.1965.

¹² BCA, *Cumhuriyet Senatosu İstanbul Üyesi Ekrem Özden’in Sözlü Soru Önergesi Hakkında*, 030-1-0-0_53_322_5_11, 20.07.1966.

peyder pey ele alınıp belli bir program dâhilinde ele alınacağı hükümet yetkilileri tarafından senato üyelerine ifade edilmiştir.

1966-1973 yılları arasında İstanbul Valiliği görevinde bulunan Vefa Poyraz, valiliğinin ilk yılında şehrin sorunlarını etraflıca ele almış, geniş bir çerçeve içinde başbakanlığa sunmuştur. Poyraz, 30 Nisan 1966 tarihinde şehrin hayvan barınağı durumunu başbakanlığa arz etmiştir. Verdiği bilgilere göre şehirdeki mevcut 1.074 inek ahırının 898'i faalken 176'sı kapatılmıştır. Faal olan 898 inek ahırında 8.300 baş kültür ırkı süt ineği barındığını belirtmiştir. 1.960 adet beygir ahırının 1.107'si faalken 853'ü kapatılmıştır. Mevcut olan 7 adet domuz ağılının 5'i kapatılmış, geriye 2'si kalmıştır. Poyraz, raporunda koyun ağılının mevcudunun 86, faal olanının 54 ve kapatılanın da 32 olarak beyan etmiştir. Valinin verdiği bilgilere göre, inek, beygir, domuz ve koyun barınaklarının mevcut toplamı 3.127, faal olanı 2.064 ve kapatılanı 1.063 olarak kayıtlara geçmiştir. Poyraz, faaliyetlerine devam eden hayvan barınaklarının yaydığı hastalıklar bakımından insan sağlığını ve şehri tehdit ettiğini açıklamış ve bu barınakların şehir dışına çıkarılmasının uygun olacağını belirtmiştir. Vali Vefa Poyraz durumun önemini ve aciliyetini, Eylül 1966 tarihinde Sağlık Bakanlığı'na ve Tarım Bakanlığı'na aynı içerikle ayrı ayrı iletmıştır.¹³

Deniz İtfaiyesi meselesi, Vali Vefa Poyraz'ın üzerinde durduğu diğer önemli bir konu olmuştur. 2 Mart 1966 tarihli Boğaz'daki gemi kazası sonucunda deniz yangını çıkmıştır. İstanbul Limanı'ndaki bütün faaliyetler durmuş ve şehir büyük bir tehdit ile karşı karşıya kalmıştır. Bu kaza ve benzerleri göstermiştir ki şehrin gelişimi ve artan boğaz gemi trafiği ile birlikte şehrin güvenlik riski de katlanmıştır. Özellikle akaryakıt taşıyan gemiler, boğaz ve kıyı hatlarındaki petrol depoları riski artırmıştır. O dönem itibarıyla deniz yangınlarına Marmara Bölgesi Deniz İşleri Müdürlüğü envanterinde bulunan altı adet su fişkırtan tulumbalarla mücehhez römorkörler kullanılarak müdahale edilmiştir. Deniz İtfaiyesi, eski kazalardan sonra merkezi yönetime defaten raporlar sunmuştur. Son kazadan sonra da konu tekrar ele alınmış, 3 Mart 1966 tarihinde belediye, vilayete ilettiği yazı ile Deniz İtfaiyesi'nin mekanik ve personel gücünün iyileştirilmesi isteğini yenilemiştir. Vali, konuyu etraflıca ele almış ve denizde meydana gelen yangını söndürecek, can ve mal güvenliğini sağlayacak modern bir elektronik sistemin kurulmasını merkezi yönetimden 10 Mart 1966 tarihli yazısı ile talep etmiştir. Talep değerlendirilmiş, 6 Mayıs 1966 tarihinde MGK Genel Sekreterliği koordinatörlüğünde İçişleri, Ulaştırma ve Deniz Kuvvetleri yetkilileri arasında protokol imzalanmıştır. Protokol ile iş yükü Ulaştırma Bakanlığı uhdesine verilmiş ve belediyelerin de katkı sunması istenmiştir.¹⁴

1960'lı yıllardan itibaren zamanın şartları ve gereği olarak kamu hizmet anlayışı değişmiş ve yeni hizmet anlayışına göre politikalar çeşitlenmiştir. Yönetim yaklaşımları, akademi çevrelerinde tartışılmış ve politik düşünce farklılıkları bu tartışmalarda kendi tezlerini savunmuşlardır. Bu fikri zenginlik içinde 1961 Anayasası, şehir yönetimlerine nefes aldırılmış, yerel iradeyi güçlendirmiştir. Yerel yönetim anlayışının, 1930'lardan başlayarak Türk demokrasi gelişim seyri içinde kendine alan açmak için çabaladığı gözlemlenmiştir. Bu konudaki raporlamalar, yaklaşımlar ve yasal düzenlemeler süreci olumlu beslemiştir. İkinci dünya savaşı sonrası hareketlenen şehirlerin demografik yapıları ve bunun sonucunda ortaya çıkan belediye hizmet ihtiyaçları yetkililerce karşılanmaya çalışılmıştır. Kırdan kente göç olgusu ile birlikte şehirde gelişen kriz, belediye, vilayet ve merkezi yönetim katkılarıyla aşmaya çalışılmıştır. İstanbul'un sorunları, mahalleden belediye meclisine, meslek örgütlerinden ulusal meclise, gazete köşelerinden seminer ve sempozyumlara kadar farklı zaman ve zeminlerde ele alınmaya devam edilmiştir.

2. İstanbul İl Özel İdaresi ve Belediyenin Bütçe Sorunları

İstanbul İl Özel İdaresi'nin karar organları vali, il genel meclisi ve il daimî encümenlerinden oluşmuştur. Bu idare, şehrin sağlık, bayındırlık (yol, su, elektrik), eğitim, tarım ve veteriner işlerinin düzenini sağlamıştır. Dönem itibarıyla özerk bir yapısının olmaması, görev sınırlarının tanımlarının yapılmaması ve talep edilen hizmetlerle orantılı mali kaynağından yoksun bulunması idarenin ana sorunlarını teşkil etmiştir. İdare için mali kaynak yetersizliği söz konusu iken merkezi hükümet, 1972 yılında bina ve arazi vergi düzenlemesinden emlak vergisi sistemine geçmiştir. Bu yeni uygulama ile birlikte İstanbul İl İdaresi, %30 oranında gelir kaybına uğramıştır. İdarenin bütçesindeki bu önemli kayıp ana yatırımlarının yapım süreçlerini yavaşlatmıştır.¹⁵

İstanbul Valisi Vefa Poyraz, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından 14-17 Mayıs 1973 tarihleri arasında düzenlenen şehrin idari sorunlarının tartışıldığı seminere katılmış ve İstanbul'un durumunu değerlendirmiştir. Poyraz, öncelikle idari yönetimde reform ihtiyacını açıklamış ve sonrasında ise önerdiği reformları iki başlıkta özetlemiştir. İlk olarak, "yetki genişliği prensibine dayanan bölgesel örgüt", ikinci olarak, "mahalli idareler birliği şeklinde bölgesel örgüt, metropol idare" üzerinde durmuştur. Şehrin yönetiminde

¹³ BCA, İstanbul Valisi Vefa Poyraz'ın İstanbul'un İhtiyaçları Hakkında Başbakanlığa Verdiği Bilgi, 030-1-0-0_116_736_8_11, 2.4.1969.

¹⁴ BCA, İstanbul Valisi Vefa Poyraz'ın İstanbul'un İhtiyaçları Hakkında Başbakanlığa Verdiği Bilgi, 030-1-0-0_116_736_8_11, 2.4.1969.

¹⁵ CFKA (Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi), Fih. N. 7095-196-198.

1960 İHTİLALİ SONRASINDA İSTANBUL'UN SORUNLARINA MERKEZİ YÖNETİMİN, VİLAYETİN VE BELEDİYENİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

gözetilmesi gereken İstanbul İl Özel İdaresi, İstanbul Belediyesi, diğer belediyeler ve köylerden oluşan dört farklı iradenin yeni bir hukuki ve mali yapıya kavuşturulmasının gerekliliğini savunmuştur.¹⁶

Aynı seminerde İstanbul Belediyesi Başkan Yardımcısı Orhan Ergüder, 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun zamanın para-fiyat politikaları çerçevesinde güncellenmemesinin şehrin gelir kalemlerine olumsuz yansıdığını örnek vererek açıklamıştır. Ergüder, ilgili kanunun 15. maddesinde 1930'larda belediye hizmetlerinden sayılan tütücüler, kolacılar, lekeçiler, giyim ve eşya temizleyicileri 1973'lere gelindiğinde küçük sanatkâr statüsünden çıkmış sanayi kuruluşlarına dönüşmüştür. Bu alanda yeni düzenleme yapılmadığı için yeni sanayi kolları ceza yasaları ile sınırlandırılmış ve sanayi kollarının ilerlemesine engel olunmuştur. Belediye Başkan Yardımcısı, sunumunda 1934 tarih ve 2490 sayılı artırma eksiltme ve ihale kanunu da eleştirmiş ve belediyenin güncel ihtiyacını karşılamadığı gibi idareye zarar verdiğini izah etmiştir.¹⁷

Vilayet ve belediye yetkilileri, 1973 yılı yazında, Cumhurbaşkanı Korutürk'e şehrin durumu ve sorunlarını arz etmiştir. Belediye Başkanı Fahri Atabey ve ekibi bu toplantıda, onlarca sorunu Cumhurbaşkanı'na özetlemiştir. Korutürk'e sunulan brifingde, personel giderlerinin belediye bütçesindeki oransal yükselişi dikkat çekmiştir. Belediyenin bütçesi içerisinde önemli bir kalem oluşturan personel giderleri, 1963'ten 1973'e, belediyenin öz gelirinine nispetle artmıştır. 1963 yılında yaklaşık 130 milyon olan personel bütçesinin öz gelire oranı %33 ile 1/3'te kalmıştır. Personel giderleri bütçe kalemi 1973 yılında ise 500 milyonu geçmiş ve öz gelire oranı ise %81'e çıkmıştır.¹⁸ Personel gider kaleminin artışı ile birlikte diğer belediye hizmet ve yatırımlarının bütçe oranları düşmüştür. Bütçe payındaki bu değişim belediye işlerini ve yatırımları aksatmıştır. 1960-1968 yılları arasında Tablo 2.1'de belirtildiği gibi şehir hizmetleri, il özel idare ve belediye bütçeleri üzerinden finanse edilmiştir. Bu dönemde İstanbul İl Özel İdaresi'nin gelir ve gider kalemleri dengeli seyir izlemiş, sadece 1968 yılında gelirler giderleri karşılamamıştır. Diğer taraftan İstanbul Belediyesi bütçesi 1960, 1961, 1964 ve 1965 yıllarında açık vermiş, 1962, 1963, 1966, 1967 ve 1968 yıllarında ise denk bütçe yapılmış veya bütçe fazlalığı oluşmuştur. Yine bu dönemde belediye bütçesi, özel idare bütçesine göre yıllar itibariyle iki veya beş kat aralığında bir toplama sahip olmuştur.

Tablo 2.1. İstanbul İl Özel İdaresi'nin ve İstanbul Belediyesi'nin kesin hesap gelir ve gider verileri (TL), (1960-1968).

Sıra No	Yıllar	İl Özel İdaresi Kesin Hesaplar		Belediye Kesin Hesaplar	
		Gelir	Gider	Gelir	Gider
1	1960	57.181.568	35.119.042	285.779.385	312.310.639
2	1961	74.927.999	39.666.464	253.474.751	269.106.661
3	1962	95.043.948	45.378.605	328.506.923	328.078.088
4	1963	107.833.898	73.653.075	281.360.392	265.288.378
5	1964	142.936.993	84.473.827	301.894.396	312.341.391
6	1965	87.467.000	87.793.000	292.712.000	306.948.000
7	1966	116.597.000	117.274.000	343.636.000	332.592.000
8	1967	183.005.000	131.500.000	377.882.000	382.673.000
9	1968	152.676.000	162.711.000	406.184.000	427.834.000

Kaynak: DİE, *Bütçe ve Kesin Hesaplar İl Özel İdareleri ve Belediyeler 1956-1964*, Ankara 1969, s. 31, 52; DİE, *Bütçe ve Kesin Hesaplar İl Özel İdareleri ve Belediyeler 1965-1968*, Ankara 1972, s. 202.

3. Temel Gıda Maddelerinin Sağlanması ve Karşılaşılan Sorunlar

İstanbul şehrinin temel ihtiyaçları, İstanbul Ticaret Borsası çatısı altında hizmet veren meslek gruplarının arzı ile karşılanmıştır. Hububat, bakliyat, yağ, sebze ve meyve, et ve mamulleri alanlarında faaliyet gösteren yüzlerce firma bu meslek örgütlerini meydana getirmiştir.¹⁹ Buğday ve ekmek, Türkiye'nin ve İstanbul'un iaşesi açısından ana kalemlerden biri olmuştur. 1950'lerden itibaren ülkenin buğday ekim alanı, verimliliği ve üretim miktarı artış göstermiştir. 1960 yılında Türkiye'nin 7.700.000 ha ekili alanı, 1972 yılında 8.730.000 ha'a çıkmıştır. Ekili

¹⁶ *İstanbul'un İdari Sorunları Semineri*, s. 10-14.

¹⁷ *İstanbul'un İdari Sorunları Semineri*, s. 226-227.

¹⁸ CFKA, Fih. N. 7094-11.

¹⁹ *İstanbul İl Yıllığı 1967*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 516.

alanlardan ülke genelinde, 1960 yılında hektar başına 1.097 kg ürün alınırken bu rakam 1972 yılında 1.397 kg olarak kaydedilmiştir. Hem ekim alanının artması hem de verimliliğin yükselmesi sonucunda 1960 yılında 8.500.000 kg olan toplam üretim 1972 yılında 12.200.000 kg üretime yükselmiştir.²⁰

Ülke genelinde buğday ekim ve üretim alanlarının artmasına karşın başta İstanbul olmak üzere şehirlerin ekme sorunları güncelliğini korumuştur. İstanbul'un ekme ihtiyacı şehir genelinde hizmet veren ruhsatlı ve kubbeli fırınlardan karşılanmıştır. 1960 yılında İstanbul Belediyesi sınırları içinde 212 adet normal ruhsatlı ve kubbeli fırın izinli çalışmıştır. Bu fırınlara ilave olarak ekme darlığını önlemek için tedbir maksatlı 14 adet fırına da makam onayı ile çalışma ruhsatı verilmiştir. Bütün bu fırınlar, günlük 6.112 çuval un işleyerek ekme çıkarmıştır.²¹ 1963 yılında fırınların tabii olduğu talimatnamenin ekme fabrikaları kısmında düzenleme yapılmıştır. Buna göre hamur ziyanını önlemek için soğutma tertibatı, motorlu ekme nakil araçları, jeneratör temini ve hamur kesme ve şekil verme makinelerinin kullanılması istenmiştir.²² böylece ekme üretim ortamlarının daha sağlıklı ve hijyen şartlarına kavuşturulması amaçlanmıştır.

1966 yılında İstanbul'da ilçeler arası ekme satışı ve belediye sınırları dışında, şehrin belde ve köylerinde üretilen ekmeğin şehir merkezlerinde satışı sorun teşkil etmiştir. Belediye bunu engellemek için düzenlemeye gitmiştir. Yönetmelik değişikliği ile İstanbul Belediyesi hudutları dışında üretilen normal ekme ve francala ekmeğin şehre sevk edilmesi ve satışının yapılması yasaklanmıştır. Şehirde, fırınlar haricinde perakende satışa ancak ekme bayilerinde ve bakkallarda izin verilmiştir. Satış noktalarına, kendine yakın fırından ekme alma mecburiyeti getirilmiş, ayrıca satış yaptığı ekmeğin fırını ilan şartı koşulmuştur. Zorunlu hallerde belediye şubelerinden alınacak yazılı izine göre hareket edileceği belirtilmiştir.²³

Temel ihtiyaçlardan olan et, süt ve mamulleri belediyenin kontrol ve denetiminde şehre arz edilmiştir. Bu dönemde hayvansal ürünlerin sağlıklı kesimi, tanzimi ve soğuk zinciri açısından kıymetli olan şehrin mezbahası, soğuk hava deposu ve buzhanesi belediyenin katma bütçeli Karaağaç Kurumları Müdürlüğü bünyesinde işletilmiştir.²⁴ 12 Mart 1965 tarihinde, bir müessese hüviyeti kazanan Et ve Balık Kurumu'nun İstanbul Şubesi de bu alanda etkin çalışmaya başlamıştır. Et ve Balık Kurumu'nun şehirde teşkilatlanması ile birlikte belediye yalnız kalmamış, şehirdeki gıda kontrolleri, et ve balık arzı güçlenmiştir.²⁵ Bütün bu uğraşlara rağmen kaçak ve sağlıksız et hareketliliği Belediye Zabıta'nın önemli uğraşı alanlarından biri olmuştur. Belediye iştiraki olan Karaağaç Kurumları Kaçak Et Takip Bürosu sokaklarda, pazarlarda ve şehrin kuytu alanlarında hayvan kesimi takibinde zorlanmış ve çoğu zaman da yetersiz kalmıştır. Belediye bu alanlardaki zafiyeti gidermek için yerel belediye şubelerindeki zabıta birimlerini devreye almış, gıda kontrollerinin sürekli yapılmasını, denetimlere göre de gerekli cezai işlemlerin uygulanmasını istemiştir. Ayrıca hazır kıyma ve parça et satış izni olan Migros ve Et Balık Kurumu haricindeki satış yerlerinin titiz bir şekilde takip edilmesi talimat ile talep edilmiştir.²⁶

1974 yılı itibarıyla kasap dükkânlarının, kendi bünyelerinde kümes hayvanları satış hakkı yeniden düzenlenmiştir. Perakendeci Kasaplar ve Müstahdemin Derneği Başkanı Hüseyin Çelik, 18 Aralık 1973 tarihinde konunun görüşülmesi için ilgili dilekçesini belediye meclisine sunmuştur. Özçelik, dilekçede Belediye Zabıta Talimatnamesi'nin 26 Haziran 1973 tarihinde güncellemesine rağmen kasapların kümes hayvanı satışında belediyenin baskısına maruz kaldığını beyan etmiştir. Belediye, kasaplardan gelen bu talebi Sağlık Bakanlığı iznine atıf yaparak çözüm mercii göstermiştir. Sonuçta konu İstanbul Belediyesi Meclisi'nde ele alınmış ve Belediye Zabıta Talimatnamesi, 18 Ocak 1974 tarihinde tarafların anlaşığı şekilde değiştirilmiştir. Böylece kasaplar kendi dükkânlarında tavuk, hindi, kaz ve ördek gibi kümes hayvanlarını satmak için ayrıca izin almaktan kurtulmuştur. Yeni metin ile birlikte kasapların kümes hayvanı satışı yeniden tanımlanmış ve uymaları gereken kurallar bir bütün içinde tasdik edilmiştir. Talimatnameye göre dükkânlarda canlı kümes hayvanı bulundurulması yasaklanmıştır. Satışa sunulan hayvanların kesilmiş, tüyleri yolunmuş, içleri temizlenmiş ve ayakları bileklerinden ayrılmış şekilde olması istenmiştir. Etlerin mahalli birimlerde, mahalli birimlerin olmadığı yerlerde ise Et Balık Kurumu'nda damgalanması şartı koşulmuştur. Kümes hayvanı etleri ile normal kırmızı etlerin ayrı buzdolaplarında ve vitrinlerde tutulması, ayrı alanlarda korunup teşhir edilmesi istenmiştir. Kümes hayvanlarının boyanması ve şişirilmesi kati surette yasaklanmıştır. Kümes hayvanı iç organları yüreği, karaciğeri ve taşlıkları ayrı ayrı paketlenip hayvanın içinde muhafaza edilerek satışına izin verilmiştir. Bu satış yerlerinde av hayvanları, yumurta, sucuk, pastırma, yoğurt, tereyağı vs. gibi hayvan menşeli ürünlerin bulundurulması ve müşteriye

²⁰ TÜSİAD, *Buğday Sorunu*, İstanbul Eylül 1974, s. 5.

²¹ İBBA (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi), *Fırıncılar Yönetmelik Değişikliği*, İstanbul Belediye Meclisi, Bel. N. 2076654, Kar. N. 960/311, 20.9.1960.

²² İBBA, *Ekme Fabrikaları Talimatnamesi*, İstanbul Belediye Meclisi, Bel. N. 2079096, Kar. N. 963/568, 25.05.1963.

²³ İBBA, *Yönetmelik Değişikliği, Sağlık Zabıta Talimatnamesi, Yönetmelik Değişikliği*, İstanbul Belediye Meclisi, Kar. N. 963/315, 30.06.1966.

²⁴ *İstanbul İl Yılı 1967*, s. 125.

²⁵ BCA, *Et ve Balık Kurumu İstanbul Müessesesi Müdürüne Verilecek Aylık Tazminatın Tespiti*, 030_18_01_02_233_31_12, 04.05.1969.

²⁶ İBBA, *Kaçak Et Satışı, Yazı İşleri Müdürlüğü*, Bel. N. 2084649, Bil. N. 127, 28.08.1969.

1960 İHTİLALİ SONRASINDA İSTANBUL'UN SORUNLARINA MERKEZİ YÖNETİMİN, VİLAYETİN VE BELEDİYENİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

sunulması yasaklanmıştır. Dükkânlarda şehir suyu ve lavabo düzenin olması istenmiş ve hayvanların önce yağlı ve mumlu kâğıt ile sarılması sonra ambalajlanması suretiyle satışı talep edilmiştir.²⁷

Belediye, 12 Ekim 1960 tarihinde hal piyasasını düzenlemiş ve 21 maddelik yeni bir hal talimatnamesi çıkarmıştır. Toptancı Halleri Kanunu temel alınarak hazırlanan talimatname ile İstanbul Unkapanı Merkez Hali ve Kadıköy Rıhtım Şube Hali'nin çalışma usul ve esasları belirlenmiştir. Şehrin ihtiyacı olan yaş meyve ve sebzelerin toptan alım satım işleri düzenli iki mekâna hasredilmiş, belediyenin nezaret ve denetimine alınmıştır. Hallerdeki satış yerleri, sırasıyla yaş meyve sebze satış kooperatifine, yaş meyve sebze kooperatif birliğine, yaş meyve ve sebze müstahsiline ve yaş meyve sebze komisyoncusuna tahsis edilmiştir. Bu yer tahsislerine karşılık kooperatif ve kooperatif birliğinin meyve ve sebze üzerine çalışması, müstahsilin meyve ve sebze ziraatı ile uğraşması ve hale devamlı ürün getirmesi ve komisyoncunun ticaret odası kaydı şart koşulmuştur. Bu zümreler dışında yük taşıyıcılar ve nakliyeciler düzenlenen çalışma karneleri ile hal içinde hareket etmişlerdir. Hal satış alanlarının yerleşim düzeni meyve hali, sebze hali, körfez, parsel, karatoprak ve açık satış yerleri şeklinde organize edilmiştir. Hal esnafı satış fatura defteri, satış bordro defteri, müstahsil hesabı cari defteri, ambar defteri, döküm defteri ve beyanname defterlerini tutmakla mükellef kılınmıştır. Halin tertibi, düzeni ve yönetimi Belediye Başkanı tarafından atanan Hal Müdürü ve onun altında, talimatnameye göre şekillenen teşkilata verilmiştir. Bu teşkilat yapısı kontrol bürosu, yazı işleri bürosu, istatistik şefliği, temizlik ve diğer hizmetliler bürosu, muhasebe bürosu, atölye ve nakliye servislerinden teşekkül etmiştir. Oluşturulan hakem heyeti ve eksper heyeti ile hal işleyiş standartları yükseltilmiştir. Talimatname, içerdiği hükümlerin ilgilileri bağladığını ve gerekli görüldüğü takdirde cezai hükümlerin uygulanacağını hatırlatarak sonlandırılmıştır.²⁸

Yukarıda bahsettiğimiz talimatname ile şehrin taze sebze ve meyve ihtiyacının tedarik zinciri düzenlenmiştir. Fakat bu alandaki diğer bir sorun da ürünlerin fiyatlandırılmalarında yaşanmıştır. İstanbul'da temel gıda maddelerinin, sebze ve meyve gibi gündelik ihtiyaçların fiyatlarının yüksekliği insanların şikâyetçi olduğu ana konulardan olmuştur. 27 Mayıs İhtilali sonrasında da hem fiyatların alım gücünü zorlaması hem de şehrin semtlerine göre farklılık göstermesi siyasilerin gündeminde yer edinmiştir. Dönemin Ticaret Bakanı Mehmet Baydur, kira ve nakliye kaynaklı şehir içi fiyat farklılıklarını izah etmiştir. Özellikle Eminönü'ne göre Beyoğlu tarafında fiyatların fahişliğini semt sakinlerinin ödeme gücüne de bağlamıştır.²⁹ Bakan, kronik bir soruna klasik yetkili yaklaşımı sergilemiştir. Farklı gelir gruplarının ikamet ettiği semtlerde ürün fiyatları da ona göre şekillenmiş, arz talep dengesine müdahale edilmemiştir.

Kırdan kente göç akışı beraberinde şehirlerin iâşe sorunlarını başat konu haline getirmiştir. Ülke genelinde temel besin girdilerinin ekim alanları ile üretim miktarlarının artmasına rağmen adil erişim noktasında aksamalar yaşanmıştır. Un temini, ekmek arzı ve fırınların çalışma düzenleri belediye ekiplerini uğraştırmıştır. Aynı şekilde halkın et, süt ve mamulleri ile sebze ve meyve gereksinimleri büyük güçlüklerle karşılanmıştır. Piyasa koşullarında esnafın yer yer sergilediği karaborsacılık, fırsatçılık, tüketici aleyhine örgütlenme ve kural tanımamazlık halleri İstanbulluları mağdur etmiştir. Şehir halkı temel gıda maddelerine ulaşmak için emek harcadıkları gibi ürün fiyatları da gelir-gider dengelerini alt üst etmiştir. Kural koyucu, düzenleyici ve denetleyici olarak belediye, kendine atfedilen yetki ve sorumlukların karşılığını sahada verememiştir. Belediyenin teşkilat yapısı, kadro ve araç imkânları, halkın duyarsızlığı, esnafın pişkinliği ve biraz da popülizm işleri bir türlü sağlıklı bir zemine oturtamamıştır.

4. Konut İhtiyaçları ve Kira Sorunları

İnsanların konut ihtiyacı, 1960'lı yıllara kadar sosyo-ekonomik sorunlar arasında değerlendirilmemiştir. 1950'li yıllardan itibaren kırdan kente göç, konut alanındaki sayısal eksikliği gün yüzüne çıkarmış ve sanayileşme seyri işçi konutları sorununu gündeme getirmiştir. Planlı ekonomik dönemlerde konut, ekonomik bütünlük içinde değerlendirilmiş ve konutun diğer ekonomik parametrelerle etkileşimi birlikte ele alınmıştır. Bu yaklaşım 1963'lerden itibaren bütün Beş Yıllık Kalkınma Planları 'nda sergilenmiş ve böylece konut, "makro-ekonomik politikaların" parçası olma kimliğini korumuştur.³⁰

1960 yılı verilerine göre, Türkiye'deki kiracıların oranı %42.0 iken bu rakam İstanbul için %61.4 olarak gerçekleşmiştir. Şehirdeki her beş aileden ikisi ev sahibi, üçü ise kiracı konumunda hayatlarını sürdürmüştür.³¹ 1960 yılında, mesken anketleri ile İstanbul genelinde evlerin özellikleri ve imkânları ortaya çıkarılmıştır. Aile nüfus ortalamasının 4.08 kişi olduğu bu dönemde, hanelerin ortalama mesken alanı 63.27 m² olarak tespit edilmiştir. İnşa durumları gözetildiğinde %35.25'i apartman dairesi, %23.51'i ev dairesi, %24.61'i bitişik ev ve %16.43'ü münferit ev olarak anket sonuçlarına yansımıştır. Evlerin %80.49'u mutfaklı, %19.51'i ise mutfaksız

²⁷ İBBA, *Zabta Talimatnamesi, Madde Değişikliği, Tavuk Satılması, Kasap Dükkânları*, İstanbul Belediye Meclisi, Bel. N. 2084649, Kar. N.17, 18.01.1974.

²⁸ İBBA, *Hal Talimatnamesi, Yönetmelik Düzenleme*, İstanbul Belediye Meclisi, Bel. N. 2076708, Kar. N. 960/364, 12.10.1960.

²⁹ *Millî Birlik Komitesi, Genel Kurul Tutanakları*, C. III, B. 43, O. 1, 30.11.1960, s. 6.

³⁰ Ruşen Keleş, "Konut Politikalarımız", *Siyasal Bilgiler Dergisi*, 44, 1-2, Ocak-Haziran, 1989, s. 63-64.

³¹ DPT, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972*, Ankara, s. 276.

olarak kaydedilmiştir. Mutfaklı evlerin %91.90'unda mutfaklar müstakil ve %8.10'unda ise müşterek olarak kullanılmıştır. Meskenlerin %87.74'ü müstakil ve %12.26'sı müşterek tuvalet kullanmıştır. Evlerin %45.55'inde ayrı banyo yer almış, %54.45'i ise banyosuz kullanılmıştır. Şehir şebeke suyu meskenlerin ancak %69.10'una ulaşmış ve %30.90'ı ise şebeke suyundan mahrum hayatlarını devam ettirmiştir. Atık su sisteminde evlerin %75.97'si kanalizasyona, %16.99'u ise fosseptiğe bağlanmıştır. Meskenlerin %95.09'una elektrik verilmiş, %4.91'ine ise elektrik ulaştırılmamıştır. Şehrin ancak %33.59'u havagazına sahip olmuş, %66.41'i ise havagazına kullanım imkânı edinmemiştir. Evlerin %3.48'i kalorifer sistemi ile ısınmış, %94.09'unda ise soba kullanılmıştır. Her evden 1.09 kişi, düzenli iş sahibi olarak evin geçimini üstlenmiştir. İşe gidiş ve gelişlerde %41.57'si yaya ulaşım şeklini tercih etmiş, %58.43'ü ise vasıta kullanımına ihtiyaç duymuştur.³²

1960'lı yılların başında İstanbul'daki konut yapısının özellikleri bu şekilde iken 1961 Anayasası konuta, "sağlık hakkı" kenar başlığı altında yer vermiş ve "Devlete öncelikle yoksul ve dar gelirli ailelerin konut gereksinimlerini karşılayıcı önlemleri almak görevi..." atfetmiştir. 1982 Anayasası'nda bu yaklaşım değişmiş, "konut hakkı" başlığı açılmış ve "Devlet, şehirlerin özelliklerini ve çevre şartlarını gözeterek bir planlama çerçevesinde, konut ihtiyacını karşılayacak tedbirleri alır. Ayrıca, toplu konut teşebbüslerini destekler." hükmü konulmuştur.³³ İki anayasa arasındaki yaklaşım farkı, konut sorununun 1960-1980 yılları arasında büyüdüğünü ve çözülemeyen boyutlara eriştiğini dair bizlere göstermiştir.

1965 yılı itibarıyla İstanbul'un konut stoku 509.100 adet olarak tespit edilmiştir. 1965-1970 yılları arasında oluşan 132.000 yeni konut ihtiyacının ancak 75.900'ü karşılanmış, 56.100 konut ihtiyacı ise açıkta kalmıştır. Bu verilere göre ihtiyacın %57.4'ü giderilmiş, %42.6'si karşılanamamıştır. 1970 yılında şehrin konut stoku 585.000 ulaşmıştır. Aynı yıl verilerine göre şehirdeki gecekonduların sayısı 195.000 rakamına ulaşmış ve bu rakam ülke geneli toplam gecekondular oranının %32.50'sine karşılık gelmiştir. Böylece ülke genelindeki her üç gecekondudan biri İstanbul'da yer almıştır.³⁴

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) içinde yer verilen konut yatırımlarına toplam yatırım miktarının %20'si ayrılmıştır. Planlı ilk dönemin ana felsefesi konut yatırımlarını üretken değerlendirmemiş ve dolayısıyla yatırım miktarının sınırlandırılmasını gerekli görmüştür. Bu temel yaklaşım esprisi, "toplumsal konut" ve "halk konutu" kavramlarını gündeme getirmiştir. 1964 yılında Bakanlar Kurulu kararı gereği toplumsal konut büyüklüğü 100 m² ile sınırlandırılmış ve bu koşul kamu kuruluşu konut kredilerinde 25 yılı aşkın süre gözetilmiştir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1973) konuta, %17.9 yatırım payı ayırmış fakat bu oran uygulamada %20.1'e çıkmıştır. Bu planlama döneminde aynı zamanda devletin rolü "yatırımcı" ya da "yapımcı" şeklinde tanımlanmamış, "düzenleyici" olarak belirlenmiştir. İkinci Kalkınma Planı, toplumsal konutlarda "kamu kaynaklı kredi finansmanı" ve "bireysel yapı yapımı yardımı sağlama" araçlarını önermiştir. Bu arada planlama gereği, 1966 yılında çıkartılan 775 sayılı Gecekondular Yasası, gecekonduların yapım sürecine izin vermese bile yapılmış gecekonduların yasallaştırılmıştır. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977), konuttaki yatırım payını %15.7'e indirmiştir. Plan, konut üretim sorumluluğunu kamu ve özel kesime birden vermiştir. Planın, sektörün desteklenmesi ile ilgili önerileri gelişen ekonomik şartlar içinde uygulama şansı bulamamıştır. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1978-1983), kendisinden önceki üç planın içeriğine "arsa spekülasyonu" ve "gecekonduların iyileştirme" başlıklarında yeni öneriler ile katkı sunmuştur. Plan, kent arsalarının korunması ve denetlenmesi hususlarını merkezi ve yerel yönetimler üzerine yüklemiştir. 1978-1983 yılları arasında konutta öngörülen %14.6 yatırım haddi, lüks konut yatırımları ile aşılmış ve oran %19.6'a ulaşmıştır.³⁵

Konut sorunları, İstanbul Ticaret Odası'nın organizasyonu olan Konut Sorunları Semineri'nde 29-30 Mayıs 1978 tarihinde ele alınmıştır. Siyaset, kamu, yerel yönetim, akademi, sivil toplum örgütleri ve saha alanlarından temsilciler seminere katılım sağlamış ve seminerde bildirimler sunmuştur. Açılış konuşmasında İTO Meclis Başkanı Mahmut Sucuoğlu; toplumun ihtiyaçlar hiyerarşisinde yiyecek ve giyeceğin, barınmanın önünde olması gerektiğini fakat günün koşulları içinde durumun tam tersi bir vaziyette olduğunu iddia etmiştir. Başkan; ülke olarak yiyecek ve giyecek alanında olumlu gelişmeler yaşanırken konut ihtiyacı konusunda istenilen yolun kat edilemediği tespitini paylaşmıştır. Sucuoğlu; ülke geneline ait güncel sorunun, İstanbul için yeni boyutlara ulaştığını ve çözümünün güçleştiğini, ayrıca inşaat maliyetleri ve vergi düzenlemelerinin meseleyi çözümden uzaklaştırdığını savunmuştur. İTO Meclis Başkanı, konutlarının sayısının yetersizliğini ifade edip nitelik olarak da meskenlerin sağlıklı ve güvenli olmadığını belirtmiştir. Sucuoğlu, konuşmasının ilerleyen safhasında, gecekonduların simsarcıları konusu üzerinde durmuş, söz konusu grubun gecekondular sorununun önemli bir ayağını teşkil ettiğini dinleyicilere aktarmıştır. Sanayi tesislerinin artışı, gecekondular bölgelerinin altyapı hizmetinin sağlanması, hatlı otobüs seferleri, gecekondular yapımlarının önlenmemesi, var olan yapıların yıktırılmaması, tapudan hisse satışları, millî emlak, belediye vakıf arazilerinin adi veya noter senetleri ile devri gibi başlıkları sorunu kangren hale getiren sebepler olarak paylaşmıştır. Başkan, son olarak şehrin kent içi ulaşım, çevre

³² DİE, *20 Şehirde 1960 Mesken Şartları Anketi Örnekleme Sonuçları*, Ankara 1962, s. XV-XIX.

³³ Keleş, "Konut Politikalarımız", s. 66.

³⁴ DPT, *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973-1977*, Ankara, s. 851.

³⁵ Keleş, "Konut Politikalarımız", s. 73-74, 80.

1960 İHTİLALİ SONRASINDA İSTANBUL'UN SORUNLARINA MERKEZİ YÖNETİMİN, VİLAYETİN VE BELEDİYENİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

kirlenmesi ve yeşil alan ihtiyaçları konularına değinmiş ve şehirdeki köy yaşam kültürü ile kent yaşam kültürünün mücadelesinin altını çizmiştir.³⁶ İTO Meclis Başkanı Mahmut Sucuoğlu, dönemin vicdanı olarak konut sorununu bütün yönleri ile tanımlamış, içten bir bakış ile vaziyeti tespit etmiştir.

Konut Sorunları Semineri'nde, siyasi kanattan, bürokrasiden, akademi camiasından, meslek örgütü temsilcilerinden, sahadaki mimar ve mühendislerden birçok konuşmacı yer almış, kendi başlıklarına göre fikirlerini dinleyicilerle paylaşmışlardır. Seminerde konut sorununun çözümünde devletin rolü ve politikası, kalkınma planlarında konut sorununa ilişkin çözümler, toplu konutlar, toplu konutlar ve krediler, konut maliyetleri, konut nitelikleri, kira sorunları gibi alt başlıklar açılmış, tebliğler ile ilgili oturum sonlarında tartışma ortamı oluşturulmuş ve soru-cevap bölümleri ile seminer çalışması zenginleştirilmiştir. Seminer boyunca, konu ülke ve dünya ölçeğinde ele alınmış, yer yer teknik alan değerlendirmelerine fazlaca yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte “konut sorununun” İstanbul'daki güncel durumu farklı kesimlerin farklı bakış açıları ile ortaya konmuştur. Seminerde söz alan Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu, ikinci dünya savaşı sonrasındaki ekonomik, sosyal ve demografik değişime ve buna bağlı olarak alt yapısız büyüme ve gecekondulaşma sorununa değinmiştir. 1963 yılı sonrasında uygulamaya koydukları planlı ekonomi dönemlerinde de bu sorunun önünü alamadıklarını, 1960 yılında 240.000 olan ülke geneli gecekondu sayısının 1967 yılında 403.000'e ve 1972'de 700.000'e ulaştığını belirtmiştir. Feyzioğlu, konut sorunu altında yirmi iki farklı meseleyi tanımlamış, söz konusu sorunların çözümlenmesi ile konunun halledileceğini, aksi takdirde “sosyal dert” kimliğini koruyacağını ve “istikrarsızlık unsuru” olarak yaşayacağını vurgulamıştır. Sözlerini, konut sorununu “politik çıkarlar” ve “oy hesapları” ilişkisinden çıkarılmasını temenni ederek bitirmiştir. Feyzioğlu'ndan sonra söz sırası İmar ve İskân Bakanı Ahmet Karaaslan'a gelmiş, kent nüfusunun değişim hızına dikkat çekmiştir. Bakan dönem itibariyle Türkiye nüfusu yılda ortalama %2.42 artarken, kentsel nüfus %5.32 artış gösterdiğini, geldikleri noktada ülke genelindeki nüfusun Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı sonunda %49.32'sinin kentlerde yaşayacağını belirtmiştir.³⁷ Feyzioğlu'nun konuyu çerçevlendirdiği konuşmasında kullandığı, “sosyal dert” ve “istikrarsızlık unsuru” kavramları ile işin boyutunu açıkça ortaya koymuştur. Atıf yaptığı, “politik çıkarlar” ve “oy hesapları” sarmalının da tehlikeli yapısını, bir siyasetçi olarak itiraf etmiştir.

İTÜ Mimarlık Fakültesi Bina Kürsüsü öğretim üyeleri Mine Celesun ve Ahsen Özsoy, konut sorunlarının sebeplerini kategorize etmişlerdir. Demografik değişimler adı altında “nüfus artışı”, “göçler” ve “aile yapısındaki değişimler” irdelenmiştir. Yenilemeden doğan ihtiyaçların alt başlığında ise “kent merkezlerinin büyümesi ve imar planlarındaki değişimler yüzünden yıkılacak konutlardan doğan ihtiyaç” ve “eskiyen konutların ve mahallelerin yenilenmesi” maddeleri izah edilmiştir. Diğer üç başlık “sıkışıklığın giderilmesinden doğan ihtiyaç”, “afetler ve kamulaştırmadan doğan ihtiyaç” ve “gecekonduların tasfiyesi ve yıkımından doğan ihtiyaç” şeklinde sıralanmıştır.³⁸ Her iki öğretim üyesinin sunumu, şehrin sorununun yazgısını, “kentsel dönüşümü”, yıllar öncesinden tanımlamış ve yol haritası çizmişlerdir.

Türkiye İnşaatçılar Federasyonu Başkanı Necati Güçlü, sunumunda içinde buldukları güncel durumu dinleyicilere aktarmış ve sektörün sorunlarını paylaşmıştır. Güçlü, arsaların spekülörlerin elinde bulunduğunu, devletin ürettiği inşaat malzemelerinin karaborsaya düştüğünü, özel sektörün ürettiği inşaat malzemelerinin kalitesiz, standartsız ve pahalı olduğunu, konut politikalarının kaçak inşaat ve gecekondu yapımını desteklediğini, otopark yönetmeliğinin ruhsatsız yapı işlerine davetiye çıkardığını, inşaat yapı sektörünün farklı aşamalarda yirmi dokuz çeşit vergi ve harca maruz kaldığını belirtmiştir. Güçlü, sorunlardan sonra sektörün sürdürebilir konut üretimi için alması gereken tedbirleri sıralamıştır. Arsa, malzeme ve işçi sorunlarını saha tecrübelerine dayalı bir şekilde açıklamış, yönetmelik ve planlar, vergiler, krediler ve bankalar gibi meselenin diğer ayaklarını değerlendirmiştir.³⁹ Şehrin ortak sorunu olan konut ihtiyacı farklı kesimlerin yaklaşımı ile birbirine benzer, birbirini destekler nitelikte aynı çatı altında paylaşılmıştır. Farklı görüş ve yaklaşımların ortak bir akıl etrafında şekillendiği bu keyfiyetli teorik çalışma, süreç içinde sahada yeterince kıymetlenendirilmemiş, geçmişteki hataların tekrarı önlenememiştir. Zaman, sorunların boyutlarını o kadar büyütmüş ki bırakın hatadan dönülmesini, sorunları teorik olarak konuşmak ve ele almak bile ürkütücü bir hal almıştır.

5. Şehrin İçme Suyu, Enerji ve Isınma Problemleri İçin Yapılan Çalışmalar

1960'lı yıllarda İstanbul halkı kış mevsimlerinde ağırlıklı olarak hanelerinde odun ve kömür ile ısınmıştır. Bu dönemde kok kömürü satış ve dağıtımı, 1958 yılı satış talimatnamesine göre sürdürülmüştür. Söz konusu dönemde oluşturulan karneler üzerinden tahsilatlara devam edilmiştir. Karnesiz olan hanelere de karnelilerden arta kalan eldeki kok kömürü pay edilerek satışı ve dağıtımı yapılmıştır.⁴⁰ İETT, tarafından işletilen İstanbul ve Anadolu şebekelerinden şehre havagazı temin edilmiştir. İstanbul yakasındaki Sirkeci-Eyüp-Bakırköy sahasının

³⁶ İTO, *Konut Sorunları Semineri*, İstanbul 23-30 Mayıs 1978, İstanbul Ticaret Odası Seminer Dizisi No:2 Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri, İstanbul, s. 10-12.

³⁷ İTO, *age*, s. 3-5, 21-22.

³⁸ İTO, *age*, s. 222.

³⁹ İTO, *age*, s. 318-324.

⁴⁰ BCA, *Ankara ve İstanbul'da Kok Kömürü Satış ve Tevzii*, 030-1-0-0_94_590_11_11, 25.11.1966.

ihtiyacını Yedikule Havagazı Fabrikası karşılamıştır. 1879 tarihinde Fransızların kurduğu fabrikanın kapasitesi 1962 yılı yatırımları ile artırılmıştır. Bu kapasite artırımı ile Ataköy ve Yeşilköy sahası da havagazı hizmet alanına alınmıştır. Beyoğlu alanı Poligon Havagazı Fabrikası'ndan beslenmiştir. Anadolu yakasında Kurbağlıdere Havagazı Fabrikası, havagazı temin etmiş, 1963 yılında ilave şebeke yatırımları ile dağıtım sahası genişletilmiştir.⁴¹

Şehrin elektrik işleri İETT bünyesinde yapılandırılmıştır. İstanbul genelinde Beyoğlu, Boğaz, İstanbul, Bakırköy, Kadıköy ve Adalar bölgelerinde şebekeler meydana getirilmiştir. Şehrin ana elektrik ihtiyacı Silahtarğa Elektrik Santrali'nden sağlanmıştır.⁴² 1966 yılı verilerine göre elektrik ve su İstanbul'un birçok yeni gecekondu semti için lüks olmuştur. Bu dönemde su arzını artırmak için Alibey ve Riva Dereleri üzerine kurulacak barajlar yatırım programlarına alınmıştır. Bu program yürütülürken diğer taraftan Riva Deresi Havzası'nda "keson kuyular" açılarak Anadolu yakasındaki Darıca, Tuzla, Pendik, Kartal ve Maltepe yerleşim yerlerinin içme suyu ihtiyacının karşılanması planlanmıştır. Söz konusu semtlerin elektrik yatırımları iller bankası programı çerçevesinde sürdürülmüştür. Bütün bu çalışmalara rağmen İstanbul'un çeşitli gecekondu semtlerindeki hanelerden 81.000'i elektrikten, 120.000'i ise içme suyundan mahrum olarak gündelik hayatını sürdürmüştür. Hükümet, İstanbul için 1966, 1967 ve 1968 yılları planlaması ile elektrik ve su sorunlarının çözümüne 150.000.000 TL'lik bir kaynağı ayırmıştır. 1966 yılında 20.000'i aşkın hanenin elektrik ve 45.000 hanenin su ihtiyacı için toplam 18.000.000 TL harcanmasını programlamıştır. 1967 yılında ise 23.000'i aşkın haneye elektrik verilmesi ve 15.000'in de içme suyu ihtiyacının karşılanması için 40.000.000 TL'lik bütçe üzerinde durmuştur. Programın üçüncü yılında, 1968 yılı için 37.000'i aşkın ailenin su ihtiyacı ve 61.000'i aşkın ailenin elektrik işleri için 90.000.000 TL'lik bir kaynak planlanmıştır.⁴³ Yerel yönetim ve merkezi hükümet uğraşı ve yatırımları, İstanbulluların gündelik enerji ve ısınma ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılamış ve yaşam konforlarına katkı sunmuştur. Fakat alandaki yatırım projeksiyonları şehrin gelişim hızına karşılık gelememiş, yatırımların ötesinde ihtiyaçlar artarak devam etmiştir.

İçme suyu meselesi, 1964 yılında Belediye Meclisi'nde tartışılmış, aktarılan bilgiye göre 1950-1964 yılları arasında İstanbul'daki toplam su arzı %92 artmış; buna mukabil kişi başına su tüketimi artışı %25'te kalmıştır. Yoğun göç hareketliliği, site ve kooperatif yapılarının hızla inşası, sosyal, turistik ve endüstriyel tesislerin artmasından dolayı şehrin su ihtiyacı sürekli katlanmıştır. Yetkililer şehrin gelişim hızına bağlı olarak gelecek yıllarda sıkıntının daha da artacağını hesap edip öngörülerini paylaşmışlardır. Çözüm önerileri arasında Terkos-Kağıthane aksına Üçüncü İsale Hattı'nın yapımı, Alibey Deresi Barajı Projesi, Anadolu yakasında Riva Deresi üzerinde Ömerli Barajının planlanması, Boğazaltı boru hatları ve tali isale hatlarının inşası, şebeke tevsipleri ve farklı taksim alanlarına su depolarının yapım işleri sunulmuştur. Meclis, planlanan projelerin hayata geçirilmesi için belediye mali gücünün yetersizliğini de vurgulamış, tesislerin DSİ Genel Müdürlüğüne yapıp Sular İdaresine devrini talep etmiştir.⁴⁴

İmar ve İskân Bakanlığı'nın bilgilendirmesine göre, 1966 yılında hükümet şehrin su meselesinin çözümü için bir dizi karar almıştır. Alibey Köyü'nde ve Riva Deresi'nde yapılacak barajlar Devlet Su İşleri'ne tevdi edilmiştir. DSİ, bu barajları yapana kadar İller Bankası'nın Riva Deresi etrafında keson kuyular açması kararlaştırmıştır. Bu kuyulardan sağlanan su ile Darıca, Tuzla, Pendik, Kartal ve Maltepe civarının su ihtiyacının karşılanması amaçlanmıştır. Bakanlık talep ettiği bütçe doğrultusunda 1966, 1967 ve 1968 yıllarında hayata geçireceği program ile toplam 121.200 haneyi suya kavuşturmayı hedeflemiştir.⁴⁵

Yerel yönetimin şehre su arzında yetersiz kaldığı bir dönemde, şehrin su sorununu 1967 yılı itibarıyla DSİ gündemine almış ve çalışmalara başlamıştır. 1968 yılına kadar İstanbul DSİ Teşkilatı, Bursa DSİ I. Bölge Müdürlüğü İnşaat Kontrol Amirliği aracılığı ile hizmet verirken, yeni yapılanmaya gidilmiş ve Mayıs 1968 tarihinde İstanbul su işlerine bakmak üzere DSİ'ye bağlı XIV. Bölge Müdürlüğü kurulmuştur. DSİ İstanbul Bölge Teşkilatı Terkos, Alibey, İsale Hatları, Ömerli ve Tuzla baş mühendislik birimleri ile sahada örgütlenmiştir. DSİ hazırladığı master planında, İstanbul'un 2020 yılı içme suyu ihtiyacına göre perspektif çizmiştir. Bu projenin kapsama alanı Küçükçekmece-Gebze arasındaki köyleri, fabrikaları ve askeri tesisleri içermiştir. Aşama aşama ilerleyecek proje ile Küçükçekmece, Safraköy, Kocasinan, Mahmutbey, Esenler, Güngören, Bayrampaşa, Küçükköy, Kağıthane, Alibeyköy, Ümraniye, Küçükyalı, Maltepe, Kartal, Yakacık, Pendik, Tuzla, Darıca ve Gebze Belediyeleri'nin alanlarına çözüm üretilmesi hedeflenmiştir. Planın yapıldığı 1967 yılından 1974 yılına kadar Terkos Gölü Aktarma Tesisleri yapılmış, Terkos Pompa İstasyonu bitirilmiştir. Alibey Barajı inşasının ise %50'si tamamlanmış ve pompa istasyonu servise alınmıştır. Bu dönemde Alibey-Kağıthane arasında betonarme boru hatları döşenmiş, Kağıthane su deposu inşa edilmiştir. Anadolu yakasında Ömerli Barajı tamamlanmış,

⁴¹ İstanbul İl Yıllığı 1967, s. 132-134.

⁴² İstanbul İl Yıllığı 1967, s. 132.

⁴³ BCA, Cumhuriyet Senatosu Üyesi Ekrem Özden'in İstanbul Şehri Belediye İhtiyaçlarının Bir Hükümet Meselesi Olarak Ne Zaman Ele Alınacağı İle İlgili Sözlü Soru Önermesine Verilen Cevap, 030-1-0-0_53_322_5_11, 13.07.1966.

⁴⁴ İBBA, İstanbul Su Probleminin Halli Hakkında, İstanbul Belediye Meclisi, Kar. N. 964/426, s. 82-87.

⁴⁵ BCA, İstanbul Şehrinin Su ve Elektrik İhtiyacı Hakkında, 030-1-0-0_53_322_5_11, 13.07.1966.

1960 İHTİLALİ SONRASINDA İSTANBUL'UN SORUNLARINA MERKEZİ YÖNETİMİN, VİLAYETİN VE BELEDİYENİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

barajdan Dudullu'ya kadar isale hattı çekilmiştir. Şehirde normal zamanlarda kişi başına ortalama 140 l su arzı sağlanırken bu rakam şehrin su sıkıntısı çektiği zaman dilimlerinde 65 l'ere düşmüştür. Bu dönemde yetişmiş personel eksikliği ve mali kaynak yetersizliği içme suyu yatırımlarını aksatmıştır. Diğer taraftan tapu kadastro, istimlak davaları, yollar, limanlar, PTT, gaz, kanalizasyon, imar planları, ithal müsaadeleri, gümrük girişleri ve barajlardaki orman arazileri gibi içme suyu yatırımlarının karşısına çıkan sorunlar aşılmaya çalışılmıştır. Öyle ki bakanlıkların ve belediyelerin koordineli çalışması kaçınılmaz olmuştur. Sonuçta, İstanbul'un içme suyu temin işi ile şehirde DSİ (Devlet Su İşleri), İSİ (İstanbul Sular İdaresi), İller Bankası, Çevre Belediyeler ve YSE (Yol-Su-Elektrik) olmak üzere beş farklı kamu kuruluşu ilgilenmiştir. Su teminin yanında bu dönemde atık su ile ilgilenecek bir kanalizasyon idaresi olmaması da başlı başına sorun teşkil etmiştir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Büyük İstanbul İçme suyu Su Projesi için 1967-1977 döneminde DSİ'nce 1.415.000.000 TL harcama yapılmış, bu kaynak aktarımı ile yapılan yatırımlar sonucunda, belirtilen dönemde şehre, DSİ tarafından 225.000.000 m³ su temin edilmiştir.⁴⁶ İstanbul'un su arzını zenginleştirmek için yerel ve merkezi yönetimlerin yatırımları bir noktaya kadar şehrin artan su ihtiyacını karşılamaya katkı sunmuştur. Fakat evlerde kullanılan su miktarının ve endüstriyel su tüketiminin sürekli artış göstermesi, içme suyu arz-talep dengesini her defasında yeniden bozmuştur.

6. Asayiş ve Sosyal Sorunlar

İstanbul'daki asayiş sorunları 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 tarihlerindeki askeri müdahaleleri öncesinde artış göstermiştir. Belediye sınırları dışındaki asayiş ve güvenlikten sorumlu jandarma kuvvetleri, ihtilal dönemlerindeki sıkıyönetim zamanlarında İçişleri Bakanlığı'na bağlı sivil iradenin uzantısı gibi hareket etmemiştir. Bu dönemlerde jandarma kuvvetleri fiilen Genelkurmay Başkanlığı emir komuta zinciri içinde yer almıştır. Bu uygulama sahada Kara Kuvvetleri'nin polis teşkilatı üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmiştir. Ordu tarafından silahlı bir güç tehdidi olarak değerlendirilen emniyet teşkilatı, başıboş bırakılmamış, Genelkurmay emniyetteki etkin pozisyonları emekli subaylar veya güvenilir sivil kadrolar ile doldurmuştur.⁴⁷

1960-1980 yılları arasında emniyet ve asayiş tesisi için 28 Nisan 1960-30 Kasım 1961, 21 Mayıs 1963-21 Haziran 1963, 16 Haziran 1970-16 Temmuz 1970, 26 Aralık 1978-24 Nisan 1979 ve 2 Şubat 1980-17 Nisan 1980 gibi belli zaman dilimlerinde sıkıyönetime başvurulmuştur. Emniyet kuvvetleri ve askeri birlikler ortak hareket ederek bu dönemlerde şehirde huzuru sağlayamaya çalışmışlardır. Toplum polisi ve trafik polisi sayısının yetersizliği teşkilatın sağlıklı hareket kabiliyetini olumsuz etkilemiştir. Şehrin genel asayiş işlerine Havaalanı, çevre yolu ve Boğaziçi Köprüsü'nün korunma alanlarına eklenmesiyle söz konusu kadro sıkıntısı daha da artmıştır. Emniyet birimleri Sirkeci ve Gayrettepe'deki ayrı ayrı binalarda parçalı yapıda hizmet vermiştir. Diğer taraftan ekonomik ömrünü tamamlamış binek, jeep, kaptıkaçtı, minibüs, pikap, otobüs, kamyon, ambulans, arazöz, motosiklet ve kurtarıcı sınıfından meydana gelen araç filosu şehrin huzurunu sağlamakta gerekli desteği sağlayamamıştır. Başta telli ve telsiz muhabere imkânlarının zayıflığı ve donatım araç gereçlerinin azlığı, emniyet güçlerinin sahadaki etkinliğini zaafa uğratmıştır. Teşkilatın kullandığı Kırıkkale, Browning, Walter, Sten Makinalı Tabanca, M.P Otomatik Tabanca ve Gaz Tüfekleri anarşik olaylardaki atış üstünlüğünü emniyet mensupları lehine çevirmekte yetersiz kalmıştır. Yer yer suçluların kullandığı son sistem otomatik silahlar çatışmalarda polisleri zor durumlarda bırakmıştır.⁴⁸

İstanbul'un asayişinden sorumlu olan emniyet güçlerine ilave olarak İl Jandarma Alay Komutanlığı, kendi yetki bölgesinde şehrin emniyetini ve güvenliğini sağlamak için rol almıştır. Öğrenci hareketleri, işçi ve işveren münasebetleri, arazi ihtilafları, gecekondu olayları dönemin jandarma alanlarındaki başlıca asayiş başlıklarını oluşturmuştur. Komutanlık şehrin İstanbul Radyoevi, Ümraniye TRT Verici İstasyonu, Topkapı Sarayı, Dolmabahçe Sarayı, Beylerbeyi Sarayı, Bayrampaşa, Toptaşı, Paşakapısı ve İmralı Cezaevleri gibi önemli noktalarını korumakla da görevlendirilmiştir. Jandarma bölgesinde gasp ve soygun, öldürme, meskene silahlı tecavüz, cebren ırza geçme, büyükbaş hayvan hırsızlığı, zabıta kuvvetleri ile müsademe, zabıta kuvvetlerine toplu tecavüz gibi vakalar görülmüştür. Yine bu dönemde jandarma şahıs ve kamu binalarındaki yangınlar ile orman yangınlarına müdahalede de etkin görev almıştır.⁴⁹ İstanbul'un asayiş ve güvenliği, Osmanlı Devleti zamanında ve cumhuriyetin ilk yıllarında özel yerini korumaya devam etmiştir. 10 Ağustos 1930 tarih ve 9813 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı gereği, İstanbul polis teşkilatında düzenleme yapılmış, belediye zabıtasının görevleri polis teşkilatına aktarılmıştır. 1 Şubat 1957 tarihi itibarıyla çeyrek asrı aşan uygulamadan vazgeçilmiş, İstanbul Belediye Zabıtası teşkilatı müstakil bir yapı şeklinde yapılandırılmıştır. 15 Temmuz 1969 tarihli Belediye Zabıta Yönetmeliği, 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 106. Maddesi esas alınarak hazırlanmıştır. 1960'lı yıllarda zabıta

⁴⁶ CFKA, Fih. N. 7095-345.

⁴⁷ Seda Yıldız, *Türkiye'de Polis-Siyaset İlişkisine Dönemsel Bir Bakış: 12 Mart 1971-12 Eylül 1980 Arası Türk Polis Teşkilatı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 86-87.

⁴⁸ CFKA, Fih. N. 7095-14-15.

⁴⁹ CFKA, Fih. N. 7095-34-39.

teşkilatı, İstanbul belediye sınırlarında söz konusu yasal çerçeve içinde iş ve işlemlerini yürütmüş, emniyet ve jandarma ile birlikte şehrin asayişine katkı sunmuştur.⁵⁰

Bu dönemde, eğitim sorununun ana unsurunu hızla gelişen Sağmalcılar, Pendik, Küçükçekmece, Safra, Güngören yerleşim yerlerinin ilkökul yapımı işleri oluşturmuştur. Gecekondu alanlarının okul ihtiyacına ilaveten, şehrin merkezi nüfusunun artışı ve ikili eğitimden tekli eğitime dönüş planlamaları iş yükünü ve derslik ihtiyacını artırmıştır. Yeni okul yapımı çalışmalarındaki ilk aşama olan arsa temini devlet arazisi, kamulaştırma ve hibe seçenekleri ile çözümlenmiştir. Okul yapımı önündeki ikinci önemli engeli bütçe ve ödenek yetersizliği oluşturmuştur. Tapu daireleri, belediyeler, vakıflar idaresi gibi resmi dairelerin iş aşamasında öne sürdükleri “mevzuat işleri”, inşaa süreçlerini sekteye uğratmıştır. Uygulamadaki artırma-eksiltme usulü ve ihale kanunu hükümleri okul yapımlarını güçleştirmiştir. Dönemin yetkilileri çözüm için mevzii imar planlarında okul arsa alanlarının tespitinin zaruretini ifade etmiştir. Şehrin büyük mesken blokları inşaa alanlarındaki okul ihtiyaçlarının karşılanması için resmi, yarı resmi ve özel kuruluşların sorumluluk alması istenmiştir. İlkokul mezunlarının artışı ile birlikte ortaöğretim derslik ihtiyacı da artmıştır. Fakat talebi karşılayacak yapı çözümleri üretilememiştir. Bu dönemde Adalar, Yalova, Beşiktaş ve Şişli gibi yerleşim yerlerindeki okullar, okuma çağına gelen çocukların derslik ihtiyacını karşılarken Fatih, Bakırköy, Sarıyer ve Eminönü gibi ilçeler derslik ihtiyacını karşılamakta zorlanmıştır.⁵¹ Örgün eğitim ile birlikte halk eğitimi birimleri de bir dizi kurs faaliyetlerini yürütmüştür. Okuma-yazma, biçki-dikiş, el sanatları, nakış, daktilo, konfeksiyon, dokumacılık, muhasebe ve elektrik bakım-onarım alanları ilgi görmüştür. Meslek edindirmeye yönelik bu kurslar işsizliğin azaltılmasına ve atölyelerdeki verimliliğin artırılmasına katkı sunmuştur.⁵²

Şehrin sağlık ve sosyal hizmetler alanındaki çalışmaları tedavi hizmetleri, koruyucu sağlık hizmetleri ve sosyal hizmetler başlığı altında düzenlenmiştir. Dönemin şehir hasta yatak kapasitesi kabul gören standartları, %77 oranında karşılamıştır. Koruyucu sağlık alanında çok çaba sarf edilmesine karşın yol alınamamıştır. Sanitasyon (içme suyu, atık su ve kanalizasyonunun arıtımı ve ortadan kaldırılması) şartları gözetilmeden şehre dağınık ve düzensiz yerleşme, belli salgın hastalıkları tetiklemiştir. Alt ve üst yapı çalışmaları çevre sağlığı sorunlarını önlemekte kifayetsiz kalmıştır. Belediye yönetimi plansızlık, mali güçlük ve personel yetersizliğinden dolayı gerektiği gibi karasinek, haşarat ve hastalık taşıyan diğer canlılarla mücadele edememiştir. Bunun sonucu olarak da verem, sıtma, lepra (cüzzam), frengi gibi hastalıklar zaman zaman halk sağlığını tehdit etmiştir.⁵³

7. Trafik Sorunu, Büyük Nazım Planı Bürosu Başkanlığı, Boğaziçi Köprüsü ve Çevre Yollarının Planlanması

Şehrin enerjisi ve ulaşımı İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri (İETT) üzerinden sağlanmıştır. İETT, 1937 yılında Belçikalılara ait elektrik, tramvay ve tünel şirketlerinin alınması ile kurulmuştur. 1942 yılında idare bünyesine Yedikule ve Kurbağlıdere gaz şirketleri de dâhil edilmiştir. İETT, 1972 yılında elektrikten 100 TL gelir için 76 TL, havagazından 100 TL gelir için 211 TL, otobüsten 100 TL gelir için 168 TL, trolleybüsten 100 TL gelir için 139 TL sarf etmiştir.⁵⁴ Bu gelir-gider rakamlarının oranları şehrin hizmet maliyetlerinin yüksekliğini göstermiştir. İdare, elektrikten kar sağlarken trolleybüs, otobüs ve havagazı arzlarından zarar etmiştir.

Şehrin gelişimi ile birlikte nüfus ve kara taşıt sayısı yükselmiş ve belli güzergâhlarda trafik sıkışıklığı ve trafik kazaları artmıştır. 1971 yılında İstanbul Belediye Başkanlığı, kazaları önlemek ve trafik akışını düzenlemek için bir dizi karara varmıştır. Karar gereği Başkanlık ilk olarak motorlu araçların trotuarlar üzerine park yapmasına müdahale etmiş ve trotuar bordürlerini yükselterek sorunu çözmeye çalışmıştır. Trafik cezalarının tatbiki için vilayet trafik polisi ile belediye toplum zabıtasının ortak çalışması organize edilmiştir. Minibüs, dolmuş ve taksi gibi yolcu taşıma araçlarında yaşanan tarife üstü ücret, istiap haddinden fazla yolcu, hız sınırının ihlal edilmesi ve sigara içilmesi gibi sorunlarla mücadele için denetimler düzenli hale getirilmiştir. Yayaların gelişi güzel karşıdan karşıya geçişini önlemek için yaya çizgilerinin uygulanması ve yol üzeri dolmuş durak yerlerinin tespiti belediye trafik şubeye verilmiştir. Fen işlerine kavşakların düzeni ve istikamet levhalarının konulması işleri tevdi edilmiştir. Son olarak oto galerilerinin dükkânlarının önündeki kaldırımları işgal etmek suretiyle trafik akışını ve yaya geçişini engellemeleri belediye toplum zabıtasınca kontrol edilmesi istenmiştir.⁵⁵ Belediye Başkanlığı'nın trafik sorununa ciddi yaklaşımı ve kendi birimleri arasındaki iş bölümü, şehirdeki trafik düzenine olumlu yansımıştır. Fakat uygulamalar, kontrol ve denetimler süreklilik arz etmediği için uzun vadede iyileşme sağlanamamıştır. Taşıt sayısının artışına, yol yapım çalışmalarının yetersizliğine, otopark sorununun çözümlenmemesine ve sürücülerin ve yayaların kurallara riayet etmemelerine bağlı olarak trafik sıkışıklığı devam etmiştir.

⁵⁰ Savaş Şimşek, “Belediye Zabıta Örgütünün Örgütsel ve İşlevsel Gereklikliği Üzerine Bir İnceleme”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 2, Temmuz 2016, s. 398-399.

⁵¹ CFKA, Fih. N. 7095-50-52, 54, 57.

⁵² CFKA, Fih. N. 7095-82.

⁵³ CFKA, Fih. N. 7095-84-85, 96-97.

⁵⁴ CFKA, Fih. N. 7094-24-25.

⁵⁵ İBBA, *Trafik Probleminin Halli İçin Alınacak Tedbirler Hakkında*, Yazı İşleri Müdürlüğü, Bil. N. 77, 05.05.1971.

1960 İHTİLALİ SONRASINDA İSTANBUL'UN SORUNLARINA MERKEZİ YÖNETİMİN, VİLAYETİN VE BELEDİYENİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Cumhuriyetin ilanında itibaren üzerinde durulan İstanbul'un planlama çalışmaları parçalı yapısı ve bütüncül bakış açısı yoksunluğundan dolayı bir türlü gereken şehir düzenini sağlayamamıştır. Bu aşamada merkezi hükümet nazım planı çalışmalarına müdahil olmuş ve bu doğrultuda Büyük Nazım Planı Bürosu Başkanlığı, 20 Temmuz 1965 tarihinde Millî Güvenlik ve Bakanlar Kurulu kararları ile kurulmuştur. Başkanlık, harcamaları İller Bankası üzerinden olmak üzere İmar ve İskân Bakanlığı'na bağlı olarak teşkilatlanmıştır. Büro çatısı altında şehirci, yüksek mimar, yüksek mühendis, iktisatçı, coğrafyacı, grafikçi ve desinatör gibi meslek alanlarından toplam 49 personel istihdam edilmiştir. Kuruluş aracılığı ile İstanbul sınırlarına karşılık gelen 6.400 km² alan içindeki arazi kullanım şeklinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Güneyde Hereke'den Silivri'ye, kuzeyde Ağva'dan Podima (Yalıköy)'ya çerçevesi çizilen metropoliten bölgede, 1990 yılı perspektifi için çalışma başlıkları ve koruma alanları oluşturulmuştur. İstanbul Metropoliten Plan, sınırları içindeki 33 belediyeyi bağlayıcı, yönlendirici ve uyumluluk denetleyicisi olarak düşünülmüştür. Büro ilk çalışmasını, 1/25.000 ölçekli Metropoliten Alan Nazım Planı adıyla 1968 yılında hazırlamış, İmar ve İskân Bakanlığı onayından sonra Devlet Planlama Teşkilatı'na sunmuştur. Şehrin doğu-batı aksında gelişimini öngören plan 1970 ve 1972 yıllarında revize edilmiştir. Planın başlıca uygulama araçlarından olan İstanbul Şehirsel Gelişme Projesi'ne, dış finansman kredisi için Dünya Bankası ile 30 Haziran 1972 tarihinde anlaşma imzalanmıştır. İstanbul Şehirsel Gelişme Projesi üst başlık olarak konumlandırılmış ve İstanbul'un ana sorunları proje bazlı koordine edilmiştir. Gecekondu İslahı ve Önleme Projesi, Satelik Geliştirme (Şehirsel Genişleme) Projesi, Toptancı Halinin Yeniden Yerleştirilmesi Projesi, Kanalizasyon Projesi, Trafik Mühendisliği ve Kontrolü Projesi, Şehirsel Ulaşım ve Arazi Kullanış Modeli gibi alt başlıklar ele alınmıştır.⁵⁶

Dönemin İstanbul Valisi Vefa Poyraz, İstanbul Şehirsel Gelişme Projesi'ni yakından takip etmiş, uygulama aşamalarındaki sorunları üst makamlara raporlamıştır. İstanbul'un gelişimine bağlı olarak yolların yetersizliğini, bakımsızlığını ve trafik sorununu Bayındırlık Bakanlığı'na bildirmiştir. Özellikle turistik alanlardaki akşların Beşiktaş-Levent-Yeniköy, Üsküdar-Beylerbeyi-Beykoz ve Topkapı-Aksaray-Bayezid gibi yolların bakım ve inşasında belediyenin başarılı olamadığını açıklamış ve merkezi yönetimden destek istemiştir. Trafik yükünü çeken şehir yollarının artık kara taşıtlarını kaldırmadığını belirtmiş, çözüm olarak da çevre yolunun gerekliliğini önermiştir. Önerisinde çevre yolu ile Anadolu ve Trakya'nın doğrudan birbirine bağlanacağını, böylece bu istikametteki yolcu ve yük transferinin şehir içi trafiğinden şehir dışına çıkarılacağını izah etmiştir.⁵⁷

Çevre yolu şehrin kadim beldelerinin Suriçi Fatih, Eyüp, Beyoğlu ve Üsküdar-Kadıköy'ünün çeperinde planlanmıştır. Boğaziçi Köprüsü de Ankara-Edirne yönünde kuzey yay aksı üzerinde düşünülmüş böylece merkez trafiğinin iç bağlantılarla çevre yoluna aktarılması amaçlanmıştır. Çevre yolu yatırımları ile aynı zamanda şehrin merkez-banliyö ulaşımı ve etkileşimi başka bir boyuta taşınmıştır. Avrupa yakasındaki karayolu bütünlüğünü kıran Haliç, çevre yolu projesinin devamı olan üçüncü bir köprü ile aşılmıştır. 3. Haliç Köprüsü, Haliç üzerindeki Galata ile Atatürk Köprüleri'nin trafik yükünü hafifletmiş ve Karaköy, Şişhane, Eminönü ve Unkapanı trafiğini rahatlatmıştır. Proje bütünlüğünün sonucu olarak Tarihi Yarımada'dan geçen her üç araçtan ikisi çevre yoluna kaydırılmıştır. Haliç ve Boğaz Köprüleri, üçe bölünmüş şehir ulaşım yapısını bütünlüştür. Diğer taraftan İstanbul, Avrupa yakasındaki hızlı nüfus artışı Anadolu yakası ile pay etmeye başlamıştır. İstanbul Nazım Planı'nda öngörülen merkezi ve dairesel gelişme doğu-batı yönünde çizgisel büyüme dönüşmüştür. Bunun sonucunda ikamet ve endüstri alanları çeşitlenerek şehir doğu ve batı sınırlarına doğru peyderpey kaymıştır. Ulaşımındaki bu ana açılım Asya-Avrupa arasındaki transit geçişi iyileştirmiş ve emniyetli hale getirmiştir. Projenin önemli katkısı da Boğaziçi deniz trafiğine olmuş, 1950'lerden itibaren artan Boğaziçi üzerindeki yolcu vapuru ve arabalı vapuru trafik yoğunluğu rahatlatmıştır. Toplayıcı ve dağıtıcı otoyol hüviyetiyle çevre yolları en kısa yol, yüksek hız, kesişmesiz yol, emniyet ve konfor avantajlarını şehirlilere sunmuştur.⁵⁸ Boğaziçi Köprüsü ve çevre yolları, 1970'li yıllardan itibaren şehre karakter katmış, gelişim seyrine akış vermiş ve sosyo-ekonomik yapısını şekillendirmiştir. Açılış tarihi olan 1973 yılından bugüne kendisini iki köprü, bir demiryolu ve bir otoyol tüneli izlemiş, böylece İstanbul'un iki yakası toplamda beş farklı proje üzerinden birbirine bağlanmıştır.

İstanbul'daki büyük yapı çözümleri ve diğer bayındırlık işlerinin projelendirilip uygulanmaya konulması aşamalarında yetmiş personel sıkıntısı sürekli güncelliğini korumuştur. Özellikle, 1970 yılı sonunda yürürlüğe giren yeni personel kanuna bağlı ücret rejimi mühendis ve teknik personellerin gelir kayıplarını da beraberinde getirmiştir. 1950'lerden 1970'lere kadar uygulanan yevmiye esaslı ücretlendirme metodunun terkedilmesiyle kamu kurumları teknik personellerini yurtiçinde özel sektöre ve yurtdışında Avrupa ve Amerika'ya kaptırmıştır. İşlerin aksamaması için geride kalan mühendis kadrosunun fazla mesai yapma zorunluluğu ise mesleki yorgunluğu tetiklemiştir. Kadro kayıpları sonucunda, teknik personelin üniversitelerde edindiği teorik bilgilerinin tamamlayıcısı olarak sahada edindiği tecrübe kazanımı, sekteye uğramıştır. İş aksamaları, taahhüt gecikmeleri ve açık pozisyonlar sözleşmeli personel takviyesi ile çözülmeye çalışılmıştır.⁵⁹ Bu temel olumsuzluğa rağmen büyük

⁵⁶ CFKA, Fih. N. 7095-294-298.

⁵⁷ BCA, *İstanbul Valisi Vefa Poyraz'ın İstanbul'un İhtiyaçları Hakkında Başbakanlığa Verdiği Bilgi*, 030-1-0-0_116_736_8_11, 02.04.1969.

⁵⁸ CFKA, Fih. N. 7095-237-240.

⁵⁹ CFKA, Fih. N. 7095-242-245.

projelerde tecrübe kazanan Türk müteahhitlik sektörü ve alt bileşenleri gelişimini sürdürmüştür. Aksama ve gecikmeler telafi edilmiş, şehrin konforuna katkı sunan taahhütlük işleri tamamlanmıştır.

8. İmar ve Liman İşleri, Büyük Yapı Çözümleri ve Gecekondu Sorunları

1960'lı yıllarda İstanbul'daki büyük yapı çözümleri, Bayındırlık Bakanlığı Yapı İşleri Genel Müdürlüğü Büyük Yapılar Projeleri İstanbul Bölge Müdürlüğü tarafından projelendirilip ve hayata geçirilmiştir. Başta Atatürk Kültür Merkezi olmak üzere Yeşilköy Hava Limanı, Yeni Terminal Kompleksi gibi yapılar bu müdürlük nezaretinde inşa edilmiştir. Dönemin İstanbul Bölge Müdürü Doç. Dr. Hayati Tabanlıoğlu, Ağustos 1973 tarihinde Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e kapsayıcı bir bilgilendirmede bulunmuştur. Brifing içeriğinde büyük yapıların şehrin dışa dönük yüzü olması bakımından kıymeti anlandırılmıştır. Tabanlıoğlu, sunduğu raporda büyük projelerin planlanıp uygulama aşamalarında mali kaynak yetersizliği ve yetişmiş insan istihdamı sorununu önemle belirtmiştir. Doç. Dr. Hayati Tabanlıoğlu, koordinasyon konusuna da değinmiş, büyük yapıların programlama, projelendirme, gerçekleştirme, işletme ve kullanım süreçlerinin bir bütün olarak ele alınması gerekliliğini izah etmiştir.⁶⁰ Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1977), 1968 Büyük Nazım Planı doğrultusunda İstanbul ile ilgili çeşitli yatırımlar programa alınmıştır. Pendik ve Camialtı Tersaneleri, karayolları ve çevre yolları, Söğütözü Tren İstasyonu, Sirkeci-Sarayburnu Rıhtım Tevsi, Yeşilköy THY Bakım Tesisleri, İstanbul TRT Yatırımları, Kilyos Kamping Tesisleri, İstanbul Gecekondu Önleme Uygulaması, İTÜ, İÜ, Boğaziçi ve TÜBİTAK bu yatırım alanlarını oluşturmuştur.⁶¹ Bu projeler zaman içinde büyük ölçüde uygulanmış ve şehrin karakterini etkilemiştir.

Liman şehri olan İstanbul, şehrin gelişimi doğrultusunda liman ihtiyaçlarına cevap verememiştir. Yolcu ve yük gemilerinin yaklaşması için yeterli rıhtım uzunluğunun olmaması en önemli sorun olmuştur. Rıhtım ile beraber koltuk limanın gerekliliği belirtilmiştir. Vali Vefa Poyraz, 1958 tarihinde avan projesi yapılan Zeytinburnu Koltuk Limanı'nın İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na (1968-1972) girmesi için talepte bulunmuştur. Koltuk limanı ile sanayi alanlarının malzeme tedarikinin kolaylaşması ve sebze, meyve, canlı hayvan, balık, odun, kereste, kum, çakıl ve parke taşı gibi şehrin ve şehirlinin ana ihtiyaç malzemelerinin nakliyesi hedeflenmiştir. Poyraz, projenin hayata geçmesi ile birlikte Zeytinburnu Koltuk Limanı'nın Trakya'nın bir uç limanı olarak tarımı ve hayvancılığı da geliştireceğini belirtmiştir.⁶²

1973 yılında dönemin Marmara Bölgesi Liman ve Deniz İşleri Müdürü Ahmet Keşkek Cumhurbaşkanı'na brifing vermiştir. Bu meselelerin etraflıca konuşulduğu 1972 yılı içinde İstanbul Limanı'na 686 adet turist ve yolcu gemisi ve 175.678 turist gelmiştir. Amasra'dan Bozcaada'ya uzanan yetki alanında 22 liman başkanlığının bağlı olduğu müdürlüğün ana sorununu teşkil eden otonom bir yapıdan yoksunluğu, Korutürk ile paylaşılmıştır. Bu dönemde Karaköy ve Salıpazarı rıhtım ve antrepolarını işleten Denizcilik Bankası, Haydarpaşa Limanı'nı işleten T.C. Devlet Demiryolları ve yeni iskele, rıhtım ve mendirek inşa eden Bayındırlık Bakanlığı Limanlar İnşaat Bölge Müdürlüğü gibi çoklu bir kurumsal yapının varlığının işleri daha da zorlaştırdığı dile getirilmiştir. Müdürlük, isteğini batıdaki Marsilya, Napoli, Cenova, Trieste ve Pire liman işletme örneklerinde uygulanan "Port Autonom" veya "Port Authority" olarak adlandırılan özerk yapıları misal göstererek açıklamıştır. Özerk yapı içinde yer alacak gemi sahipleri, acenteler, ithalat ve ihracatçılar, sanayiciler, mahalli belediye ve diğer ilgili kuruluşların liman yönetiminin verimliliğini artıracığı değerlendirilmiştir. Özellikle mevcut liman gelirlerinin Denizcilik Bankası ve TCDD gibi işletmelerin zararlarını kapatmak için kullanılmasının yanlışlığına da değinilmiştir. Diğer taraftan Karaköy Rıhtımı'nın yolcu ve turist gemileri için yetersiz kaldığı vurgulanmıştır. Yük gemilerinin yanaştığı Salıpazarı Rıhtımı'nın yolcu gemilerine de hizmet vermesi yeni sorunları beraberinde getirdiği izah edilmiştir. Liman ve Deniz İşleri Müdürü Keşkek, çözüm için Sirkeci ve Sarayburnu Rıhtımları'nın hızlı bir şekilde tamamlanmasını ve Fındıklı yolcu rıhtımı ile Zeytinburnu yük rıhtımlarının süratle projelendirilip uygulanmaya geçirilmesini önermiştir. Bölge Müdürü, diğer bir ana sorun olarak boğaz geçişlerinin riskini ve Boğaziçi'ndeki akaryakıt ve tehlikeli eşya depolarının varlığını hatırlatmıştır. Deniz üzerindeki yangınlara müdahale için hizmet veren Söndüren I Gemisi'nin ikinci bir yangın söndürme gemisi ile takviye edilmesini istemiştir. Genel olarak personel ve özelde teknik personel eksikliğini vurgulamıştır. Brifingde, var olan personelin ücretlerinin azlığı ve ek ödeme eşitsizliği, terfi sorunu ve memur kanunu uygulamalarının adaletsizliği gibi başlıklar işlerin aksamasının sebepleri olarak paylaşılmıştır.⁶³

İstanbul'un çevre köy ve semtleri kırdan kente göçlerle beraber yoğun yerleşimli merkezlere dönüşmüştür. 1967 yılında devlet görevlilerinin yaptığı saha taramasına göre gecekondu alanlarındaki insanlar hem kendine özgü ve hem de ortak sorunları yaşamıştır. Beyoğlu yakasındaki Gültepe ve Çeliktepe sakinleri yol, su ve kanalizasyon ihtiyacının karşılanmamasını ilgililere şikâyet etmişlerdir. Yöre halkı, fakir ilmühaberlerinin hastanelerde dikkate alınmadığından yakınmış ve belediyenin kendileri ile ilgilenmediğini belirtmiştir. Çeliktepe gecekondu alanından

⁶⁰ CFKA, Fih. N. 7095-305-310.

⁶¹ CFKA, Fih. N. 7095-299.

⁶² BCA, *İstanbul Valisi Vefa Poyraz'ın İstanbul'un İhtiyaçları Hakkında Başbakanlığa Verdiği Bilgi*, 030-1-0-0_116_736_8_11, 02.04.1969.

⁶³ CFKA, Fih. N. 7095-315-325.

1960 İHTİLALİ SONRASINDA İSTANBUL'UN SORUNLARINA MERKEZİ YÖNETİMİN, VİLAYETİN VE BELEDİYENİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

çıkaran lağımın Gümüş Deresi ve Kâğıthane Deresi'ne aktığı ifade edilmiştir. Yavuz Mahallesi sakinleri çöp ve pislik problemi içinde kolera tehlikesi ile burun buruna yaşadıklarını vurgulamışlardır. İlaç, doktor ve hastanelerin sorunlu alanları olduğunu dile getirip bu alanlarla ilgili memnuniyetsizliklerinin üzerinde durmuşlardır. Okmeydanı Kaptanpaşa Mahallesi halkı, poliklinik ihtiyacını belirtip hastanelerde iyi muamele görmediklerini söylemişlerdir. Zeytinburnu Nuripaşa Mahallesi su, kanalizasyon ve binaların sıhhi şartlarından şikâyetçi olmuşlardır. Sağlık hizmetlerinden yeterince fayda göremediklerini açıklamışlardır. Sağmalcılar, çevre sağlık şartlarının bozuk olduğunu belirtip beldelerinde yoğun görülen sarılık hastalığına çözüm istemişlerdir. Rami halkı, semtlerinde hizmet veren dispanserin yetersiz olduğunu belirtip su ve kanalizasyon problemlerinin giderilmesini istemişlerdir. Küçükköy sakinleri, çevre sağlığının iyileştirilmesini ve hastane hizmetlerinin geliştirilmesini iletmıştır. Alibeyköy halkı, çevrenin pisliğinden yakınmış ve sağlık hizmeti alamamaktan şikâyetçi olmuşlardır. Ümraniye sakinleri, elektrik ve su imkânlarının olmadığını, sıvrisineğin rahatsızlık verdiğini ve sağlık hizmeti alamadıklarını ifade etmişlerdir. Beykoz ve Beykoz Kavacık Mahallesi halkı telefon ve sağlık merkezi ihtiyaçlarını yetkililere iletmışlerdir.⁶⁴

9. Çevre ve Turizm Sorunları

1960'lı yıllar dünya ölçeğinde çevre ve sürdürülebilir büyümenin değişik platformlarda tartışmalarına tanıklık etmiştir. Sanayileşmenin geldiği noktada “ekolojik dengenin bozulması” ve “kıt doğal kaynaklar”, büyümenin nereye kadar ve nasıl olacağına ilişkin can alıcı soruları beraberinde getirmiştir. Bu dönemde kamuoyunda oluşan duyarlılığı UNESCO organize etmiş, 1968 yılı içinde farklı alandaki uzmanları konu üzerinde yoğunlaştırmış ve “sürdürülebilir büyüme” kavramının temellendirilmesine katkı sunmuştur. UNESCO ve Friends of The Earth gibi gönüllü kuruluşlar çevre kirliliğinin önlenmesi ve kültürel çeşitliliğin korunması için aktif politika izlemişlerdir. Süreci ABD ve Avrupa Konseyi desteklemiş, doğa ile barışık ekonomi modelleri ve hayatın insani boyutları üzerinde çalışmalar yürütülmüştür. Dünya genelinde su, enerji, sağlık, tarım, biyolojik çeşitlilik ve ekosistem alanlarında projeler geliştirilmiş ve çeşitli fonlar tarafından bu projeler desteklenmiştir.⁶⁵

Doğal ve güzel bir topoğrafyaya sahip İstanbul, dünyada sanayileşmenin çevre sorunlarının konuşulduğu bir dönemde yanlış ve kötü şehirleşme seyri izlemiştir. 1950-1960 yılları arasındaki iç göçün itici gücünde kırsaldaki tarım yöntemlerinin değişimi etkili olmuşken 1960 yılı sonrası kırdan kente göçte sanayileşme başat rol oynamıştır. Şehir, göç ile yoğun insan yerleşmesine ve sanayileşme ile de önlenemez çevre sorunlarına maruz kalmıştır. Söz konusu nüfus artışı ve sanayileşme sonucunda normal gelişim seyrinin hızlanması ile birlikte belediye hizmetleri de aksamıştır. Şehrin genelinde insanları rahatsız etmeye başlayan çöp, kanalizasyon, gürültü, haşarat, görüntü, inşaat, seyyar satıcı ve alt yapı çalışma kirlilikleri gibi sorunlara karşı İstanbul'un sakinlerinde duyarlılık gelişmiştir. Şehrin içlerindeki büyük lojistik alanları ele alınmış ve en başta hal yerleşkesinin konumu çevre sorunu olarak değerlendirilmiştir. 1930'lardan itibaren Avrupa yakası yaş meyve sebze ihtiyacı Eminönü-Ünkapanı arasındaki alandan sağlanırken sebze ve meyve halinin buradaki varlığı trafik, ulaşım, ekonomik, estetik ve temizlik problemlerini tolere edilemez noktaya taşımıştır. Anadolu yakası yaş meyve sebze ihtiyacı için ayrılan Kadıköy İskele Meydanı da aynı kaderi paylaşmıştır. Kadıköy sebze ve meyve hali bu alandan İçerenköy mıntikasına taşınarak çözüm üretilmiştir. Demirciler Çarşısı, Azapkapı-Karaköy mevkiinden Zeytinburnu'ndaki yeni yerine planlanmıştır. Keresteciler yerleşik olduğu Ünkapanı, Cibali ve Aksaray sahasından Bakırköy-Osmaniye mevkiindeki Merter site ardına alınması için faaliyete geçilmiştir. Sirkeci merkezinde konumlanan nakliyeciler için Zeytinburnu'nda saha ayrılmıştır. Yenikapı ve Kasımpaşa mevkiinde faaliyet gösteren odun depoları Zeytinburnu ve Şişli-Ayazağa aksına taşınması planlanmıştır. Kuruçeşme kıyısında buluna kömür depoları Zeytinburnu servis limanı programına alınmıştır. Yedikule-Kazlıçeşme arasında faaliyet gösteren kum ve çakıl iskele ve depoları Zeytinburnu ve Haydarpaşa servis limanlarına nakli planlanmıştır. Topkapı ve Üsküdar Harem otogarları için Zeytinburnu ve Kadıköy Söğütluçeşme alanlarında çalışmalar yapılmıştır. Beş yüz senelik mazisiyle Kazlıçeşme'de faaliyet gösteren deri sanayi için Tuzla-Tavşantepe sahasında organize deri sanayi planlanmıştır.⁶⁶ Dönemin diğer çevre sorunu yaşayan alanı tarihi yarımada ve Beyoğlu arasında önemli bir liman ve servis koyu olan Haliç 20. Yüzyıl başı itibariyle temiz kimliğini kaybetmeye başlamıştır. Alibeyköy'ü ve Kâğıthane Dereleri'nin çevresindeki tuğla ocaklarının oluşturduğu erozyon ile koy dolmaya başlamıştır. Haliç etrafındaki sanayi tesisleri etkisi ve atık suların buraya akması ile koy oksijensiz kalmıştır. Hem yönetim kademelerinde hem de halk nezdinde Haliç'in ağır sanayi baskısından kurtarılmasının gerekliliği kabul görmüştür. Süreci içerisinde Haliç'i temizlemeye dönük ve koruma amaçlı çevresel politikalar geliştirilmiştir.⁶⁷

1972 Sonbaharında İstanbul Belediyesi ile Turizm ve Tanıtım Bakanlığı yetkilileri bir dizi turizm sorunu üzerinde durmuşlardır. Yetkililer, Kapalıçarşı ve Nuruosmaniye'deki seyyar satıcıların ve bitpazarının varlığının turizm için iç açıcı görüntü oluşturmadığında hem fikir olmuşlardır. Yine bu civardaki esnafın fiyat etiketlerine

⁶⁴ BCA, *İstanbul Gecekondu Yerlerinde Tespit Ettiğim İhtiyaç ve Dilekler*, 030-1-0-0_77_486_5_11, 29.04.1967.

⁶⁵ Mevlüt Karabıçak, Ramazan Armağan, “Çevre Sorunlarının Ortaya Çıkış Süreci, Çevre Yönetiminin Temelleri ve Ekonomik Etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9, 2, 2004, s. 209-212.

⁶⁶ CFKA, Fih. N. 7094-42-45.

⁶⁷ CFKA, Fih. N. 7094-46.

riayet etmediğini dolayısıyla turistlerin şikâyetçi olduğunu dile getirmişlerdir. Taksim-Harbiye arasındaki ayakkabı boyacılarının turistleri tacizi ve otopark kâhyalarının giyim ve kuşamlarının rahatsız edici durumu, sokakta hayvan gösterisi yapan kimselerin turizme verdiği zararları paylaşmışlardır. Sokak çöplerinin vakitlice toplanmaması, umumi tuvaletlerin temiz olmayışı büyük sorun olarak ele alınmıştır. Tarihi eserlerin afişlerle kirletilmesi ve bakımsızlığı vurgulanmıştır. Bu sorunların çözümü için belediye şube müdürlükleri, zabıta, temizlik işleri, kütüphane ve müzeler müdürlükleri uyarılmıştır.⁶⁸ Tarihi mekânların şehir sakinleri tarafından işgal edilmesi turizmin diğer bir sorunu olarak değerlendirilmiştir. Turistik bir nokta olan Anadoluhisarı'nın çevresine eklenen birçok ev ve dükkân tarihi alanı, bakımsız ve kullanışsız bir hale getirmiştir. Vilayet ve Millî Eğitim Bakanlığı arasında yazışmalar yapılmış, gerekli istinlakler yapılarak Anadoluhisarı'nın işgalden kurtarılması İstanbul Belediyesi'nden istenmiştir. Belediye, 1967 bütçesinde hisarın restorasyonu için kaynak ayırmıştır. Kaynak doğrultusunda çalışmalar yapılmış ve çevre düzenlemesi iyileştirilmiştir.⁶⁹

1960'lı yılların İstanbul'un durumu, 14-17 Mayıs 1973 tarihleri arasında yapılan "Cumhuriyetin Ellinci Yılında İstanbul'un İdari Sorunları Semineri'nde", Doç. Dr. Sait Güran tarafından özetlenmiş ve sonuç bildirgesi olarak yayımlanmıştır. Güran, seminer tebliğlerini değerlendirdikten sonra beş temel tespitte bulunmuştur. Birincisi, ülkenin içinden geçtiği siyasal sürecin İstanbul'a olumsuz yansıdığını, "İstanbul'da idare sanatı çok güç bir hal alırken; iskân, imar, artan civar belediyeler, yayılan şehir, ulaşım, fiyat artışları gibi pek çok sorunun doğumu, çözümlenememesi ve ilerlemesi de bu yüzden olmaktadır." cümleleri ile ifade etmiştir. İkincisi, İstanbul'un ilkel ve temel kuruluşunu tamamlamadığını belirtmiştir. Şehrin kamu sağlığı sorununu henüz aşamadığını, mahalli ihtiyaçlarını yeterli düzeye çıkaramadığını vurgulamıştır. Üçüncüsü, şehrin sorunlarının boyutu itibarıyla İzmit'e, Tekirdağ'ına uzandığını ve dolayısıyla yerelden çıkıp devlet sorunu haline geldiğini açıklamıştır. Dördüncüsü, 1950'lerden itibaren görülen şehirleşme hareketinin sonucunda ortaya çıkan "büyüme-patlama" vakiasına İstanbul hazırlıklı olamamış ve bunu karşılayamamıştır. Güran, bu madde içinde şehrin yönetiminin çerçevesini çizen "mevzuatın eskiliğini", "kayıtlayıcı ve bugüne cevap vermekten uzak oluşunu" ve "idarenin elindeki yetki ve müeyyidelerinin yetersizliğini" ön plana çıkarmıştır. Beşincisi, otoritede "teklik ve koordinasyon" eksikliğini, yerel ve merkezi iradelerin karşılıklı ve sağlıklı çalışmaktan mahrum olduğunu vurgulamıştır. Doç. Dr. Sait Güran, seminerin sonuç metnini üç temel çözüm önerisi ile tamamlamıştır. Birincisi, İzmit-Tekirdağ hattını kapsayan "planlama ve koordinasyon" misyonunu yerine getirecek koordinatör valilik önermiştir. İkincisi, şehrin ortak mahalli hizmetlerini su, elektrik, kanalizasyon, ulaşım, imar ve iskân işlerini düzene koyacak "İstanbul Metropolitan İdaresi" kurulmasını gerekli görmüştür. Üçüncüsü, İstanbul "özel idaresini geliştirmek" ve "yetki genişliğini işler ve etkin hale getirmek" hususlarını teklif etmiştir. Üçüncü başlıkta Güran, Anadolu yakası için encümeni olan belediye biriminin kurulmasını, İETT gibi özerk yapıların da holdingleşmesini önermiştir.⁷⁰ Doç. Dr. Sait Güran, İstanbul'un sorunlarını ve çözümlerini kuşatıcı bir değerlendirme yapmış, sorunların kaynağını, adını ve sorunlardan çıkış yollarını yerli yerince dile getirmiştir. Şehir için bir gelecek vizyonu çizmiş, şehrin döngüsünü ve kurtuluşunu tanımlamıştır.

SONUÇ

İstanbul, genişleyen yerleşik kurulumu ile bu dönemde kendi kendine yetebilen bir şehir döngüsünden çıkmıştır. Belediye ve vilayet sahip olduğu yerel imkânlarla meseleleri ele alıp çözüm üretemez duruma düşmüştür. Bütçe, insan kaynağı, hukuki çerçeve ve koordinasyon başlıkları hem yerel iradeyi hem de merkezi yönetimi zorlamıştır. 1960'lı yıllar, 1970'li yıllar şehrin bazı sorunlarının çözümüne tanıklık ettiği gibi belli sorunlarla da şehirlinin yaşaması gerektiğini yönetim erklerine kabullendirmiştir. Ulusal meclis oturumlarında İstanbul'un sorunları ele alındığında, hükümetler çözüm tarafında olduklarını beyan etmişlerdir. Fakat aynı zamanda belediye ve vilayet bütçelerinin yetersiz kaldığı yatırım meblağlarının kendi bakanlık bütçelerini de aştığını söylemekten çekinmemişlerdir. Yeterli ölçekte etüt edilmeyen ve sağlıklı gelecek perspektifi taşımayan projelerden, beklenen katma değer elde edilememiştir. Planlama aşamasındaki kompakt işler dahi kimi zaman bütçe kısıtlamasına takılmış ve yatırımlar fazlara ayrılmıştır. Diğer taraftan meselelerin halli için siyasiler ve kamu yetkililerince serdedilen 1980'lerde, 1990'larda, 2000'lerde "bu konu başarılacak", "bu sorun çözüme kavuşacak" ifadelerinin birçoğu söyleminin üzerinden henüz üç beş yıl geçmeden revize edilmiştir. Şehrin genişlemesi ile sakinlerinin tüketim talepleri farklılaşmış ve artmıştır. Bu yeni durum İstanbul'un semtler arasındaki fiyat farklılıklarını tetiklemiştir. Her ne kadar bu fiyat farklılıkları yönetimlerce denetlenmiş olsa da açıklamalardan anlıyoruz oluşan arz-talep dengesine de yer yer göz yumulmuştur. Yetkililer meseleye böyle yaklaşarak bir derece de esnafı korumuştur. Bu yaklaşımın doğal sonucu olarak tüketiciler şehrin farklı yerlerinde aynı ürünleri farklı fiyatlara almaya devam etmiştir.

Dönem süresince, şehir yönetiminde rol alan devlet adamları ve siyasiler İstanbul'un sorunlarını önceleyerek konuya ciddiyetle yaklaşmıştır. İlk olarak yönetim erkinin şehirle kişisel bağları bu durumu etkilemiştir. İkincisi, İstanbul'un ülke nüfusunu bünyesinde barındırma oranının sürekli artış göstermesi neticesinde şehrin siyasi etkinliği

⁶⁸ İBBA, *Şehrimizin Turizm Sorunları Hakkında, Yazı İşleri Müdürlüğü*, Bel. N. 7002254, Bil. N. 141, 6.12.1972.

⁶⁹ BCA, *İstanbul Valisi Vefa Poyraz'ın İstanbul'un İhtiyaçları Hakkında Başbakanlığa Verdiği Bilgi*, 030-1-0-0_116_736_8_11, 02.04.1969.

⁷⁰ *İstanbul'un İdari Sorunları Semineri*, s. 304-308.

1960 İHTİLALİ SONRASINDA İSTANBUL'UN SORUNLARINA MERKEZİ YÖNETİMİN, VİLAYETİN VE BELEDİYENİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

güçlenmiştir. Şehrin sorunları mahalle parti teşkilatlarında, belediye meclislerinde ve ulusal meclislerde kendine daha çok yer bulmuştur. Şehir tarihi içinde, zaman zaman gündemin birinci sırasına oturan temel gıda maddelerinin sağlanması ve mesken ihtiyaçları meselesi yine bu dönemde de kendini göstermiştir. İnsanların varlık gereksinimi olan söz konusu ihtiyaçlar, hayat galelelerinin başköşesine oturmuştur. İstanbul, coğrafi konumunun sonucu olarak doğal kaynakların uzağında kalmıştır. Şehrin yerel yönetimi, merkezi hükümetten de destek alarak su, elektrik ve ısınma konularında büyük alt yapı çalışmalarını gözetmiştir. Bu başlıklardaki ihtiyaç artışlarının seyri değerlendirilmiş fakat çözüm adına sahada yapılan çalışmalar, artan ihtiyaçları karşılamaya yetişememiştir. Emniyet ve asayiş hizmetleri, şehrin genişlemesine bağlı olarak zorlaşmıştır. Hava Limanı ve Boğaziçi Köprüsü gibi yeni kamusal alanlar, güvenlik kaygılarını artırmış ve emniyet için daha fazla personel ile araç gereç gereksinimini doğurmuştur. Örgün eğitim alanındaki derslik ihtiyaçları büyük fedakârlıklarla aşılmaya çalışılmıştır. Yaygın eğitimde farklı kurs faaliyetleri ile özel sektör için meslek sahibi kursiyer yetiştirme çabaları sarf edilmiştir. Sağlık ve sosyal hizmetlerinin standartları şehri korumaktan uzak kalmıştır. Trafik sorunu alt yapı çalışmaları ve trafik kuralları boyutuyla ele alınmıştır. Fakat bu konuda mesafe kaydedilememiştir. Büyük Nazım Planı Bürosu Başkanlığı, şehre bir çeki düzen vermiş ve bu başkanlığın metropoliten planları ile İstanbul'un geleceği tasarlanmıştır. Planlamanın bir sonucu olarak hayata geçirilen Boğaziçi Köprüsü ve çevre yolları ile şehre yeni görünüm kazandırılmıştır. Şehrin görünümü büyük yapı çözümleri ve gecekondu alanlarının ıslahı ile iyileştirilmeye gayret gösterilmiştir. Deniz ve liman şehri İstanbul, bu alandaki işletme ve yatırım konularını aşmaya çalışmıştır. İstanbul tarihi alanlarında ve çevresinde kümelenen atölye ve sanayi bölgelerinin şehrin dış alanlarına taşınması planlanmış ve süreç içerisinde uygulamaları görülmüştür. Bu yapısal çözüm yaklaşımı, çevre düzenlemesi açısından kıymetli bulunmuştur.

İstanbul'un 1960-1980 dönemindeki sorunlarının belirginliğine ve bu sorunların iyi niyetli çözüm arayışlarına rağmen şehir, içine girdiği kısır döngüden çıkarılamamıştır. Yerel ve merkezi ölçekte, orta ve uzun vadeli bakış açısı sunamayan yöneticiler ve kadrolar gündelik çözüm arayışlarını ön planda tutmuşlardır. Bu zihin donukluğu içinde Anadolu'dan gelen yoğun göçün iskân edilmesi ve bu insanlara iş imkânları sunulması meselesi, dönem süresince canlı kalmış ve sorun büyüme eğilimi göstermiştir. Şehrin ağırlaşan insan yükü, bir kolaycılık yaklaşımı olarak sürekli tarihi ticari merkezler üzerine aktarılmıştır. Bu durum tarihi mekânların dokusunu bozmuş, buralardaki yapılaşma, mahalle kültürü ve iş ilişkileri bir daha eskisi gibi olmamıştır. Metin içinde söz konusu ettiğimiz Sucuoğlu'nun mesken semineri konuşmasının konu başlıkları ve satır araları şehrin vicdanını bizlere tercüme etmiştir. İstanbul'un bu dönem kesitindeki eski ve yeni sorunlarının yetkililerce tanımlandığı gözlemlenmiştir. Fakat şehrin geleceğinde rol alan yerel ve merkezi iradenin çözüm müktesebatından da yoksun olduğu izlenmiştir. Şehir yönetimi, kanun ve talimatnamelerle şehre bir yere kadar düzen verebilmiştir. İç göç sonucu oluşan yeni demografik yapı ve şehrin yeni sosyolojik gerçekliği kurulu düzeni baskılamıştır. Şehirde, kanun kadar denetim, kontrol kadar eğitim, kültür kadar duyarlılığın da gerekliliği kendini göstermiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

- Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7094-11.
- Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7094-24-25.
- Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7094-42-45.
- Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7094-46.
- Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-3, 14.
- Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-15.
- Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-34-39.
- Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-50-52, 54, 57.
- Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-82.
- Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-84-85, 96-97.

Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-196-198.

Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-237-240.

Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-242-245.

Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-294-298.

Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-299.

Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-305-310.

Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-315-325.

Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk Arşivi, Fih. N. 7095-345.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, *Ankara ve İstanbul'da Kok Kömürü Satış ve Tevzii*, 030-1-0-0_94_590_11_11, 25.11.1966.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, *Cumhuriyet Senatosu Üyesi Ekrem Özden'in İstanbul Şehri Belediye İhtiyaçlarının Bir Hükümet Meselesi Olarak Ne Zaman Ele Alınacağı İle İlgili Sözlü Soru Önergese Verilen Cevap*, 030-1-0-0_53_322_5_11, 13.07.1966.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, *Cumhuriyet Senatosu İstanbul Üyesi Ekrem Özden'in Sözlü Soru Önergese Hakkında*, 030-1-0-0_53_322_5_11, 20.07.1966.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, *Et ve Balık Kurumu İstanbul Müessesesi Müdürüne Verilecek Aylık Tazminatın Tespiti*, 030_18_01_02_233_31_12, 04.05.1969.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, *İstanbul Gecekondu Yerlerinde Tespit Ettiğim İhtiyaç ve Dilekler*, 030-1-0-0_77_486_5_11, 29.04.1967.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, *İstanbul Şehrinin Su ve Elektrik İhtiyacı Hakkında*, 030-1-0-0_53_322_5_11, 13.07.1966.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, *İstanbul Valisi Vefa Poyraz'ın İstanbul'un İhtiyaçları Hakkında Başbakanlığa Verdiği Bilgi*, 030-1-0-0_116_736_8_11, 02.04.1969.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, *İstanbul'un Çeşitli Mahallerinden Gönderilen Yardım İstekleri*, 030-1-0-0_119_753_3_11, 19.08.1965.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi, *Ekmek Fabrikaları Talimatnamesi*, İstanbul Belediye Meclisi, Bel. N. 2079096, Kar. N. 963/568, 25.05.1963.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi, *Fırıncılar Yönetmelik Değişikliği*, İstanbul Belediye Meclisi, Bel N. 2076654, Kar. N. 960/311, 20.09.1960.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi, *Hal Talimatnamesi, Yönetmelik Düzenleme*, İstanbul Belediye Meclisi, Bel. N. 2076708, Kar. N. 960/364, 12.10.1960.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi, *Kaçak Et Satışı*, Yazı İşleri Müdürlüğü, Bel. N. 2084649, Bil. N. 127, 28.08.1969.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi, *Şehrimizin Turizm Sorunları Hakkında*, Yazı İşleri Müdürlüğü, Bel. N. 7002254, Bil. N. 141, 6.12.1972.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi, *Trafik Probleminin Halli İçin Alınacak Tedbirler Hakkında*, Yazı İşleri Müdürlüğü, BN. 77, 05.05.1971.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi, *Yönetmelik Değişikliği, Sağlık Zabıta Talimatnamesi, Yönetmelik Değişikliği*, İstanbul Belediye Meclisi, Bel. N. 2080519, Kar. N. 963/315, 30.06.1966.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi, *Zabıta Talimatnamesi, Madde Değişikliği, Tavuk Satılması, Kasap Dükkânları*, İstanbul Belediye Meclisi, Bel. N. 2084649, Kar. N. 17, 18.01.1974.

2. Meclis Tutanakları

Cumhuriyet Senatosu, Genel Kurul Tutanakları, Cilt II, Dönem 1, Birleşim 35, Oturum 2, Toplantı 1, 9.02.1962.

Millî Birlik Komitesi, Genel Kurul Tutanakları, Cilt III, Birleşim 43, Oturum 1, 30.10.1960.

3. Resmi Yayınlar

1960 İHTİLALİ SONRASINDA İSTANBUL'UN SORUNLARINA MERKEZİ YÖNETİMİN, VİLAYETİN VE BELEDİYENİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

DİE, 20 Şehirde 1960 Mesken Şartları Anketi Örnekleme Sonuçları, Ankara 1962.

DİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1963.

DİE, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1968.

DİE, 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1973.

DİE, 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli: 34-İstanbul, Ankara 1979.

DİE, 12 Ekim 1980 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikler, Ankara 1984.

DİE, Bütçe ve Kesin Hesaplar İl Özel İdareleri Ve Belediyeler 1956-1964, Ankara 1969.

DİE, Bütçe ve Kesin Hesaplar İl Özel İdareleri Ve Belediyeler 1965-1968, Ankara 1972.

DPT, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972, Ankara.

DPT, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973-1977, Ankara.

T.C. Resmi Gazete, S. 1471, 14 Nisan 1930.

4. Kitap, Makale ve Tezler

Cumhuriyetin Ellinci Yılında İstanbul'un İdari Sorunları Semineri (14-17 Mayıs 1973), Raporlar - Tartışmalar, 1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1973.

İstanbul İl Yıllığı 1967, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.

İTO, Konut Sorunları Semineri, İstanbul 23-30 Mayıs 1978, İstanbul Ticaret Odası Seminer Dizisi No:2 Ağaoglu Yayınevi Tesisleri, İstanbul.

Karabıcak, Mevlüt, Armağan, Ramazan, "Çevre Sorunlarının Ortaya Çıkış Süreci, Çevre Yönetiminin Temelleri ve Ekonomik Etkileri", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9, 2, 2004.

KELEŞ, Ruşen, "İmar Planlamasında Merkeziyetçilik ve Yerellik", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 38, 1-4, 1983.

KELEŞ, Ruşen, "Konut Politikalarımız", Siyasal Bilgiler Dergisi, 44, 1-2, Ocak-Haziran, 1989.

KELEŞ, Ruşen, "Şehir Plancılığımızı İlgilendiren Yeni Gelişmelerden Bazıları", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 16, 4, 1961.

MAZAK, Ali, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nde İnsan Kaynakları Yönetimi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

ÖZGÜR, Hüseyin, Yavuzçehre, Pınar Savaş, "Türkiye'nin Büyükşehir Belediyesi Sistemi:1982-2015", Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7, 1, 2016.

SEVİNÇ, Hüseyin, "Değişim ve Kurumsal Yapılandırma Süreci: Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP)", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7, 5, Aralık 2014.

ŞİMŞEK, Savaş, "Belediye Zabıta Örgütünün Örgütsel ve İşlevsel Gerekliği Üzerine Bir İnceleme", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6,2, Temmuz 2016.

TÜSİAD, Buğday Sorunu, İstanbul Eylül 1974.

YILDIZ, Seda, Türkiye'de Polis-Siyaset İlişisine Dönemsel Bir Bakış: 12 Mart 1971- 12 Eylül 1980 Arası Türk Polis Teşkilatı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**1960 İHTİLALİ SONRASINDA İSTANBUL'UN SORUNLARINA MERKEZİ YÖNETİMİN,
VİLAYETİN VE BELEDİYENİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI**

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 853-866.

Geliş Tarihi–Received Date: 26.05.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.07.2023

ÇEVİRİ MAKALESİ – TRANSLATION ARTICLE

SELÇUKLU SULTANI TUĞRUL’UN SERAMİK HEYKELİNİN İKONOĞRAFİSİ*

 10.53718/gttad.1302892

ASGAR CEVÂNÎ-HASAN BOLHÂRÎ-MEHYÂR ESEDÎ

çev. MUSTAFA AYLAR**

ÖZ

İslâm’dan sonra özellikle de insan heykelleri konusunda -yasak değilse de- ihtiyatlı davranılan heykeltıraşlık sanatı, Selçuklular döneminde fark edilmiş ve farklı temalarla insan heykelleri yapılmıştır. Bu heykeller arasında muhtemelen Kâşân şehrinde yapılan, diz üstü oturan ve kafasında şapka bulunan, üzerinde Sultan Tuğrul’un adı ve H. 538 [1143-44] tarihi yer alan bir heykel bulunmaktadır. Söz konusu yılda, [Selçuklu tarihindeki] üç Sultan Tuğrul arasında hiçbiri hüküm sürmüyordu. Öte yandan bu heykel bazı uzmanlar tarafından satranç figürü olarak tanımlanmıştır. Bu makalenin amacı, bahsi geçen heykelin işlevini ve yapım sebebini açıklamak ve ardından dünyaya farklı bir şekilde tanıtılan bir İran eserinin yanlış anlaşılmasına açıklık getirmektir. Bu makalenin ana sorusu, heykel kavramının ne olduğudur ve makalenin sorusuna ikonografi yöntemi kullanılarak, yazılı metinlere dikkat edilerek ve görsellerin ikincil anlamı bulunarak cevap verilmeye çalışılmıştır. Makalenin sonucu, heykelin satrançla hiçbir alakası olmadığını, büyük ihtimalle sultanın mezâlimdeki ya da semâ törenindeki mevcudiyetine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu Heykelleri, Sultan Tuğrul, Seramik Heykeller, Kâşân’ın Küçük Heykelleri, Mezâlim, Semâ.

ICONOGRAPHY OF THE CERAMIC SCULPTURE OF SELJUK SULTAN TOGHRIL

ABSTRACT

The art of sculpture, which was treated with caution -if not forbidden- after Islam, especially in human sculptures, was recognised during the Seljuk period and human sculptures were made with different themes. Among these statues is a statue, probably made in the city of Kâshân, sitting on his knees and wearing a hat on his head, with the name of Sultan Toghril and the date Hijri 538 [1143-44]. At the date in question, none of the three Toghril [in Seljuk history] was ruling. On the other hand, this sculpture has been identified as a chess figure by some experts. The aim of this article is to explain the function of the sculpture and the reason for its construction, and then to clarify the misunderstanding of an Iranian artefact that was introduced to the world in a different way. The main question of this article is what the concept of sculpture is, and the question of the article is tried to be answered by using the iconography method, paying attention to the written texts and finding the secondary meaning of the visuals. The conclusion of the article suggests that the statue has nothing to do with chess, and is most likely the presence of the sultan at the mazâlim or at the samâ‘ ceremony.

Keywords: Seljuk Sculptures, Sultan Toghril, Ceramic Sculptures, Small Sculptures of Kâshân, Mazâlim, Samâ‘.

* Asgar Cevânî, Hasan Bolhârî, Mehyâr Esedî, “Âykonogrâfi-yi Peykere-yi Sofâlin-i Sultân Tuğrul-i Selcûkî”, *Neşriye-yi Honerhâ-yi Zibâ, Honerhâ-yi Tecessümü*, Dovre 23, Şomâre 3, Pâyiz 1397. Çeviriye tarafımızdan İngilizce özet, anahtar kelimeler ve kaynakça eklenmiştir. Metin içerisinde tarafımızdan yapılan eklemeler köşeli parantezler () ile gösterilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/TÜRKİYE, E-Posta: mustafaaylar@gmail.com,

ORCID ID: 0000-0002-5536-283X.

GİRİŞ

Selçuklu döneminde sanat genel anlamıyla bazı değişikliklere uğramıştır. Öyle ki, kendisinden önce ve sonra ayırt edici özellikler bulmuş ve kendine münhasır olmuştur. Bu gelişmelerin büyük bir kısmı Türklerin kültürel ve sanatsal alt yapısından, bir kısmı da Müslüman Türk kültürünün bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu değişimlerin boyutu o kadar fazladır ki bundan önce ilgi gösterilmeyen heykeltıraşlık sanatına (eğer haram kılınmıştı demek istemezsek) yeniden ilgi duyulmuş, heykeltıraşlık, sanatçılar ve onların destekçilerinin ilgisini çekmiş, başta Kâşân şehrinde olmak üzere atlı adamlar, çeşitli pozisyonlarda oturan adamlar, müzisyenler, anne-çocuk gibi konularda dikkat çeken heykeller yapılmıştır.¹ Ve bugün [bu heykeller] ya dünyanın farklı müzelerinde tutulmakta ya da Sotheby's gibi dünyadaki ünlü sanat müzayedelerinde alınıp satılmaktadır. Bahsedilen heykeller İran'ın farklı yerlerinde yapılmış birçok metal ve kabartma eserin dışındadır ve Dimand'a göre o kadar belirgindirler ki onlar için heykel kelimesi kullanılabilir.² Büyük olasılıkla Kâşân'da yapılan ve Londra'daki Halili Koleksiyonu'nda saklanan seramik heykeller arasında iki dizi üstünde oturan, kafasında şapka ve şapkanın kenarında H. 538 [1143-44] tarihi bulunan ve Sultan Tuğrul'un adı zikredilen bir heykel bulunmaktadır ve bu, heykelin Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in timsali olduğu zannedilmesine sebep olmuştur. İran ve Irak'taki (Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem) Selçuklular döneminde Tuğrul adlı üç padişah hüküm sürmüştür. Birinci ve üçüncü hükümdar arasında yaklaşık 150 yıllık bir fark vardır. Mesele şudur ki, heykelin şapkasının kenarında belirtilen tarih, Tuğrul adı altında hüküm süren padişahların hiçbirinin saltanatı ile denk gelmemektedir. Diğer taraftan bazı uzmanların bakış açısına göre heykelin yapım tekniği, İran'da Selçuklu egemenliğinin sona erdiği, Harezmşahlar'ın hüküm sürdüğü VII. [XIII.] yüzyılın başları ile ilgilidir.³ Söz konusu heykel hakkında ana bilgi kaynağı olan *İslâm Sanatı: Halili Koleksiyonu'nun Başyapıtları*⁴ kitabının yazarı da dâhil olmak üzere Batılı araştırmacılar bu heykelin II. Tuğrul'un timsali ve aynı zamanda bir satranç taşı olduğuna inanmaktadır. Çıkarımlarının temelinde Ekber Şâh-i Gûrkânî'nin sarayındaki satranç taşları yatmakta olup, bu heykelin aynı zamanda büyük bir satrancın şah taşı olduğuna inanılmaktadır. Sultan Tuğrul'un adının şapkasının kenarında geçmesinin sebebi ise II. Tuğrul'un, savaş sahnesini satranca benzetmesindedir.⁵ Öte yandan heykelin oturma tarzına dikkat edilerek, İran dışındaki coğrafyalarda aynı tarihlerde satranç taşı olarak kullanılmış heykellerle karşılaştırarak, aynı zamanda tarihi metinleri inceleyerek, mevcut heykelin sultan gibi davranış ve giyim tarzı mukayese edilerek söz konusu kitabın yazarı olan Rogers'ın iddiasını şüpheli buluyoruz ve gerçeklikten uzak görüyoruz.

Zikredilen içeriğe göre asıl soru, Tuğrul olarak bilinen heykelin bize sağladığı baş ve gövdenin örtülmesi ve oturma şekli gibi bilgilere göre (tarihsel metinlere dayanmakla birlikte) söz konusu figürün ne amaçla kullanıldığı ve Rogers'ın bu konudaki iddiasının doğru olup olmadığıdır. Temel bir nitel araştırma olarak değerlendirilen, tarihsel bir yaklaşımla, ikonografik yaklaşım-yöntem kullanan ve Erwin Panofsky'nin görüşlerini teorik bir çerçeveye oturtan bu makale, konuyla karşılaştırılabilir tarihî kaynakları ve analitik metinleri kullanarak sorulara cevap vermeyi amaçlamaktadır. Zorunlu olarak bu araştırmada veri toplama yöntemi kütüphane olmuş ve her zaman birinci elden metinler kullanılmaya çalışılmıştır.

Araştırma Geçmişi

İran ve özellikle Selçuklu dönemi heykel sanatı üzerine yapılan araştırmalar, İslâm sanatı veya heykeltıraşlığı üzerine kitap olarak yayımlanmış genel araştırmaların küçük bir bölümü ile sınırlıdır. Örneğin Pervîz Tenâvulî'nin İran'ın antik çağlardan modern çağına kadar ele alındığı *İran'da Heykel Tarihi* (1392)⁶ kitabına ve görüntülerin sunumuna atıfta bulunmamız gerekir. Bu kitabın küçük bir bölümü Selçuklu heykeline adanmıştır ve ironik bir şekilde, mevcut araştırmanın söz konusu figürü Tenâvulî'nin kitabında da kaydedilmiştir. Elbette bu kitabın tarih yazımının ilkelerine göre ve tarihi bir bilimsel araştırma çerçevesinde oluşturulmaktan ziyade, dünya müzelerinde ve koleksiyonlarında bulunan eserlerin tasvirini içerdiğini zikretmek gerekir.

Zehra Musevî Hamene'nin *İslâm Döneminde İran Sanat Tarihi: Heykeltıraşlık (El Sanatlarına Dayalı)*⁷ isimli kitabında da Selçuklu sanatına ve heykeltıraşlığına ufak tefek göndermelerde bulunulmuştur.

¹ Christine Price, *Târîh-i Honer-i İslâmî*, Farsça trc. Mesûd Recebnîyâ, 4. Baskı, Müesses-e-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1389, s. 63.

² Maurice Sven Dimand, *Râh-nemâ-yi Sanâ-yi İslâmî*, Farsça trc. Abdullah Feryâr, 4. Baskı, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1389, s. 97.

³ A. J. Arberry, *Mirâs-i İran*, Farsça trc. Ahmed Bîreşk, Behâeddîn Pâzârgâd, Azizullah Hâtemî, Muhammed Saîdî, İsa Sadîk, Muhammed Mu'in, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1332, s. 217; J. M. Rogers, *The Arts of Islam: Masterpieces from the Khalili Collection*, Thames & Hudson, London 2010, s. 194.

⁴ The Arts of Islam: Masterpieces from the Khalili Collection.

⁵ Rogers, *The Arts of Islam*, s. 192.

⁶ [Pervîz Tenâvulî, *Târîh-i Mücessemesâzi der İran*, Çap ve Neşr-i Nezar, Tahran 1392.]

⁷ [Zehra Musevî Hâmene, *Târîh-i Honer-i İran der Dovre-yi İslâmî: Mücessemesâzi, (Bergirifte-yi ez Sanâ-yi Destî)*, Merkez-i Tahkik ve Tovse-yi Ulûm-i İnsânî "SMT", Tahran 1386.]

İran'da Farsça yayınlanan kitaplara ek olarak örneğin *Halili Koleksiyonu'ndaki Eserler* (Rogers, 2010)⁸ kitabında yayınlanan içerik de dâhil olmak üzere Tuğrul'a nispet edilen heykel hakkında makaleler de yazılmıştır. Ayrıca Kuveyt'te yayınlanan *Hadîsü'd-Dâr*⁹ Dergisi'nde Orta İslâm dönemine ait seramik heykeller hakkındaki bir makale, bu makalenin yazarlarının görüşüne göre belirtilen bilgilerin doğru olmaktan uzak olduğuna işaret edilerek eleştirilmiştir.

Araştırma Metodu ve Yaklaşımı

Mevcut araştırma, ikonoloji yaklaşımına/yöntemine dayanarak, ilgili metinleri inceleyerek, tartışılan şekille karşılaştırarak, referansını bulmaya ve önceki hipotezlerin geçerliliğini doğrulamaya veya reddetmeye çalışmaktadır. Kullanılan yaklaşım/yöntem Erwin Panofsky'nin görüşlerinden türetilmiştir ve kullanılmasının nedeni bu yöntemin tarihi eserlerle ilgili özelliğidir.

Panofsky, ikonolojide üç aşamaya inanır:

Birinci aşama, fenomenlerin birincil veya doğal anlamı ile ilgilidir ve ona sanatsal motifler adını verir ve bu motiflerin birincil anlamını bilmenin bir sanat eserinin ön-ikonografik tanımı olduğuna inanır.

İkinci aşama, sembollerin ikincil anlamı ile ilgilidir ve amacı, her görüntünün arkasındaki anlamı bilmektir ve Panofsky buna "ikonografi" adını verir.

Üçüncü aşama, sanatçının bilinçsizce esere eklediği sembolik değerlerin yorumlanması ve keşfi ile ilgilidir ve buna "ikonoloji" adını vermiştir.¹⁰

Açık olan şu ki, bu makale ikinci aşamadan öteye geçmeyecektir. Söz konusu heykelin ikincil anlamını keşfetmek [makalenin] asıl amacıdır ve bunun nasıl sağlanacağı daha önce açıklanmıştır.

Tuğrul-i Selcûkî Olarak Bilinen Heykel

Bu makalede ele alınan heykel, *Halili Koleksiyonu*'nda muhafaza edilen 41,5 cm yüksekliğinde seramik bir heykeldir (**Resim 1**). Sözü edilen heykel, yerde bağdaş kurmuş şekilde oturan, firuze renkli bir kaftan ve kenarında Sultan Tuğrul'un adı ve H. 538 [M. 1143-44] tarihi olan uzun konik bir şapka takmış bir adamı göstermekte ve "Mevlana Tuğrul el-Sultânü'l-Âlemü'l-Âdil" ibaresi geçmektedir.¹¹ Heykelin yüzünde Türk-Moğol ırkının özellikleri olarak kabul edilen badem gözler ve küçük dudaklar görülür; doğrudan bakışı, çok uzun sakalı ve dizlerinin üzerine konan eller özellikleri arasındadır.

Resim 1: Sultan Tuğrul Olarak Bilinen Heykel, Sanatçı: Bilinmiyor, Sır altı tekniği ile çömlek, yükseklik 41,5 cm, Bulunduğu yer: Halili Koleksiyonu, Londra

⁸ [J. M. Rogers, *The Arts of Islam: Masterpieces from the Khalili Collection*, Thames & Hudson, London 2010.]

⁹ Hadeeth ad-Dar.

¹⁰ E. Panofski, "Iconography and Iconology: An Introduction to the Study of Renaissance Art", *In The Art of Art History*, ed. D. Preziosi, second edition, Oxford University Press Inc, New York 2009, s. 221-223.

¹¹ M. Gibson, "Ceramic Sculpture from the Medieval Islamic World", *Hadeeth ad-Dar*, 35, (2012), s. 28.

Tuğrul Kimdi?

İncelenen heykelin şapkasının siperinde Tuğrul'un adı geçtiği için bu bölümde Selçuklu döneminde Tuğrul adını taşıyan padişahlardan bahsedeceğiz ve bu şekilde adı geçen üç karakterden konuşacağız.

I. Tuğrul (Tuğrul Bey)

Râhatü's-Sudûr'a göre, Tuğrul'un saltanatı 424'te [1032-33] başladı ve yirmi altı yıl sürdü. Tarihi kaynaklarda ondan bir mümin olarak bahsedilir ve dindarlığının bahsinde kendisinden daha dindar olmadığı belirtilir. Bu vasfından ötürü bir şiirle onu Hz. Muhammed ile kıyaslayıp onun peygamberle adaş olduğunu belirtir ve güzel vasıflarını sayar.¹²

Herkese rahmet edilip kısmetler bağışlandığı zaman, iki efendiye Muhammed adı verildi.

Birinin zatı Peygamberliğin mührü, sonu oldu; diğeri hayatında memleketlerin mührü, sahibi oldu.

Biri Araplar burcunun ebediyete kadar devam edecek ayı, diğeri Acem memleketlerinin ebedi şahıdır.

Biri dini zulümden kurtarmış, diğeri dünyayı adaletle mamurlaştırmıştır.

Ne harikulade bir isim ki âb-ı hayat çeşmesinden iki mimi iki âlemi kendine mutî kılmıştır.

Âlemde bir tane, kendisinde iki tane mim harfi olduğu için, âlem onun adını kıskanarak iki parça olmuştur.

Kalem Türklerine, tarac yazısından, bir mimi kalem, diğeri tâc bağışlar.¹³

Selcûknâme'de de Tuğrul'un iyi huyları ve özelliklerinden bahsedilir. Zahîri'ye göre Tuğrul Bey, Horasan'ın fethi Ramazan ayına denk geldiği için savaşa karşı çıkar. Hatta bayram gününde kardeşi Çağrı Bey tarafından Nişabur'un yağmalanması önerisini aldığı zaman Müslümanları incitmek için ona karşı çıkarak intiharla tehdit eder ve onu kırk bin dinarla ikna eder.¹⁴ Bündârî de bu olayları aynı şekilde nakletmiştir.¹⁵ İbn Hallikân ise şöyle nakleder: “Cuma günleri belli saatte beş vakit namazını kılmak için câmide hazır olurdu. Her pazartesi ve salı oruç tutardı. Hayır kapılarını açıyor, camiler inşa ediyor ve ben 'Allah Azze ve Celle önünde utanıyorum, çünkü kendime bir ev yaptım ve yanına cami yapmadım' diyordu.”¹⁶ Tuğrul Bey, Horasan'ın Sünnî soyluları tarafından da desteklenmiştir. Onlar akidevî bir istismar peşinde oldukları için yeni fethedilen yerlerin saray işlerine hâkim olmak istiyorlardı.¹⁷ Râvendî ondan “el-Sultânü'l Muazzam Rüknu'd-Dünya ve'd-Dîn Ebû Tâlib Tuğrul Bey Muhammed b. Mikâil b. Selcûkî Meddallahî Zille” unvanı ile bahseder.¹⁸ Rüknu'd-Dünya ve Ebû Tâlib sıfatını II. Tuğrul ve III. Tuğrul için de kullanmıştır. Ancak sadece I. Tuğrul'dan “Tuğrul Bey” unvanı ile bahseder ve diğer hiçbir Selçuklu Sultani'nden da “Bey” sıfatı ile bahsetmez. Her ne kadar “Bey” sıfatı Türkler arasında umumi bir sıfat telakki edilse de, diğer Selçuklu padişahlarına hitap edecek ortak kullanımın olmayışı ve bu sıfatın o devrin bazı makam ve şahısların adlarında kullanılması “Bey” ekinin bu sıfatlardan biri olduğu iddiasını ispatlamak için geçerli bir sebep olabilir. Ya da diğer isimlerle birlikte ek olarak bir ismin yerine geçtiğini ve “Tuğrul Bey” gibi bir isimde işlevinin genel bir sıfat olarak değil, bir isim olarak kullanıldığını söylemek daha doğru olur. Örneğin Râvendî, Berkıyruk ile Mahmûd'un görüşmesini anlatırken “Belkâ Bey” [Bilge Bey] adlı bir kişiden bahseder.¹⁹ Ya da Sultân Sencer'i anlatırken “Yağân Bey el-Kâşgari” adlı bir kişiden onun vezirlerinin biri olduğunu zikreder.²⁰ Ayrıca başka bir yerde Sultan Sencer'in Oğuz emirlerinden “Tütî Bey” adlı bir kişiden bahseder.²¹ Ya da Has Bey isimli bir kişiyi Sultan Mes'ûd'un hâcibi olarak tanıtır.²² Bu delillerin zikredilmesindeki maksat, metinde bir yerde “Tuğrul Bey” adı geçerse yazarın kastettiği kişi kesinlikle I. Tuğrul'dur. Bu yazıda ele alınan şapkanın siperinde Tuğrul Bey değil, Tuğrul adının yazıldığını belirtmekte fayda vardır.

II. Tuğrul

Sultan II. Tuğrul 526 yılı Cemaziyelahir ayında [Nisan/Mayıs 1132] Hemedân'da tahta oturdu.²³ Râvendî'nin *Râhatü's-Sudûr* eserinde “el-Sultânü'l-Muazzam Rüknu'd-Dünya ve'd-Dîn Ebû Tâlib Tuğrul b.

¹² Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr der Târih-i Âl-i Selcûk*, neşr. Muhammed İkbâl, İntişârât-i Esâtir, Tahran 1386, s. 97-99.

¹³ *Age*, s. 99. [Zikredilen şiirin tercümesini Ahmed Ateş tarafından yapılan çeviriden aktardık. Bkz. Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, Türkçe trc. Ahmed Ateş, C. I, TTK Yay., Ankara 1999.]

¹⁴ Zahîrüddîn-i Nişâbüri, *Selcûknâme*, İntişârât-i Esâtir, Tahran 1390, s. 18.

¹⁵ Bündârî-yi İsfahânî, Feth b. Ali, *Târih-i Silsile-yi Selcûkî: Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra*, Farsça trc. Muhammed Hüseyin Celîlî, Bonyad-i Ferheng-i Iran, Tahran 2536, s. 8.

¹⁶ Ann Lambton, *Tedâvum ve Tahavvul der Târih-i Miyâne-yi İnan*, Farsça trc. Ya'kûb Âjend, 4. Baskı, Neşr-i Ney, Tahran 1392, s. 259.

¹⁷ Cl. Cahen, *Berâmeden-i Torkân, der Torkân der İnan*, Derleme ve Farsça trc. Ya'kûb Âjend, 2. Baskı, İntişârât-i Movla, Tahran 1392, s. 14.

¹⁸ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 97.

¹⁹ *Age*, s. 142.

²⁰ *Age*, s. 167.

²¹ *Age*, s. 183.

²² *Age*, s. 225.

²³ Bündârî-yi İsfahânî, *Târih-i Silsile-yi Selcûkî*, s. 189.

Muhammed b. Melikşâh Yemîn Emir el-Müminin²⁴ unvanı ile bahsettiği Sultan Tuğrul b. Muhammed, şu şekilde tavsif edilmiştir: “Kırmızı yüzlü, tam sakallı, ince kâküllü, orta derecede uzun boylu, sırtı ve omuzları dar, sağlam, geniş göğüslü bir padişahdır. Ömrü yirmi beş yıldır. Ölümü 529 yılının Muharrem ayında (Ekim/Kasım 1134) Hemedân yakınlarındadır. Padişahlık müddeti üç senedir. Adalet, siyaset, hayâ, hamiyet, cömertlik ve cesaret onun ahlakının en bariz özelliklerindendi. Saçma ve kötü işlerden uzaktı.”²⁵ Selcûknâme’de kelimesi kelimesine onun benzer özelliklerinden bahseder ve kardeşleriyle sürekli kavga etmesi ve sonunda onlardan biri ile karşı karşıya gelerek ölmesi, hayatının dikkate değer noktalarından biri sayılır.²⁶ Sultan Tuğrul b. Muhammed’in düşmanla savaşta izlediği politika ve stratejiler Râvendî’nin kitabında zikredilmiş ve sultanın meşhur bir sözüne atıfta bulunulmuştur: “Çünkü hükümdar düşmanın ne yaptığını bilmezse, ona karşı tedbir alamaz. Satranç oynayan nasıl kendi oyununu gördüğü kadar karşısındakinin de oyununa dikkat ederse, hükümdar da halini mazbut tuttuğu gibi, düşmanın halinden de haberdar olmalıdır.”²⁷ Bu makalede tartışılan heykelin kimliğinin belirlenmesindeki bazı yorumların temeli, şahın satranç oyuncusuna benzetilmesine dayanmaktadır.

III. Tuğrul

el-Sultan Rûknüddünya ve’l-Dîn Kehf el-İslâm ve’l-Müslimîn Ebû Tâlib Tuğrul Kasım Emîr el-Müminîn, Râvendî’nin rivayetine göre güzel yüzlü, uzun boylu, uzun saçlara sahip, gür sakallı ve kulaklarına kadar uzanan bıyığa sahip biriydi.²⁸ O, Atabeg Muhammed İldeniz’in yanında küçük yaşta babasının varisi olarak büyümüş ve tahta çıkması onun için o kadar kolay olmuştur ki Nişâbüri bu durumu şu cümlelerle anlatmıştır: “Devlet yuvasında dünyaya gelmiş, ikbal ailesi içinde büyüüp yetişmiş; hükümdarlık ona beklemediği halde gelmiş, saltanat elbisesini çaba harcamadan giymiş bir padişah idi. Beşikten çıkıp tahta oturmuş, edep mektebinden talep etme meşakkatine katlanmadan hükümdarlık atına binmiş, günlerin vadesine, halkın zahmetine talihin ve kaderin tesirine bağlanmamış idi. Devlet talihi (merihi) tuzağa düşmüş, feleğin serkeş atı gem ve dizgin olmadan ona itaat etmiş, beyhude zahmet çekmemiş ve sıkıntı görmemişti. Donatılmış sofranın, tertiplenmiş meclisin ve mal ile dolu hazinenin başına geçmişti.”²⁹ Son Irak Selçuklu Sultanı sayılan Tuğrul b. Arslan, 590 [1194] yılında Harezşâh Sultanı Tekişle yapılan savaşta öldürüldü, başı Bağdâd’a gönderildi ve cesedi Rey Pazarı’nda asıldı. O zaman, büyük bir adam onu şöyle tarif etti:

Ey Şah, bugün devran gönül gibi daralmıştır,

Ancak gök firuzesi her zaman aynı renktedir.

Dün senin ve bedeninin arasında sadece bir karış yol vardı

Bugün başın ve bedeninin arasında fersahlarca yol vardır.³⁰

Tuğrul’un Heykeli Satranç Taşı Mıdır?

Girişte belirtildiği gibi, Rogers bu makalede tartışılan heykeli bir satranç taşı olarak değerlendirmiş ve kendi sözünü ispatlamak için zayıf deliller getirmiştir. Makalenin devamında, iddiası dikkatle incelenmiş ve aleyhinde kuvvetli gerekçeler öne sürülerek iddiası çürütülmeye çalışılmıştır.

1- Oturma Tarzı

Söz konusu heykel, elleri dizlerinin üzerinde yerde dizüstü oturmaktadır. İranî-İslâmî kültürde diz üstü oturmak, kişinin kendisinden daha büyük bir makamın önünde durduğunda ve bu şekilde oturarak karşısındaki kişiye saygısını göstermek niyetinde olduğunda olur. Örneğin Attâr, *Tezkiretü’l-Evliya*’da Abbâsî Halifesi Mansûr ile İmam Sâdık’ın karşılaşma hikâyesini şöyle anlatır: Halife, o hazreti öldürmeyi emreder ve bu nedenle onu saraya çağırır. O, saraya girdiği zaman kendisini yüksek bir yerde oturtur ve Mansûr da onun önünde dizüstü oturarak saygısını gösterir.³¹ *Târih-i Fahrî*’nin yazarı da halife tarafından hil’at giyinen ve kendilerine sancak verilen kumandanların arzularına kavuştukları için halife önünde edep maksadıyla yeri öperek halifeye karşı saygı gösterdiklerinden bahseder.³²

Bu makalenin iddiasını destekleyen yazılı bir belge olan bahsi geçen rivayetlerin yanı sıra Selçuklu dönemi seramiklerine işlenmiş çok sayıda tasvirde de görsel belge olarak bahsetmek gerekir. Selçuklu sarayını temsil eden, sultan veya hâkim ile maiyet ve saray mensuplarının tasvir edildiği pek çok eserde, sultan veya hâkimin

²⁴ Râvendî, *Râhatü’s-Sudûr*, s. 208.

²⁵ *Age*, s. 208.

²⁶ Nişâbüri, *Selcûknâme*, s. 54-55.

²⁷ Râvendî, *Râhatü’s-Sudûr*, s. 217.

²⁸ Râvendî, *Râhatü’s-Sudûr*, s. 331.

²⁹ Nişâbüri, *Selcûknâme*, s. 83.

³⁰ *Age*, s. 91.

³¹ Nişâbüri (Attâr), Feridüddin Muhammed, *Tezkiretü’l-Evliya*, 3. Baskı, İntişârât-i Zevvâr, Tahrân 1365, s. 14.

³² İbnü’t-Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *Târih-i Fahrî*, Farsça trc. Muhammed Vahid Golpâygânî, 5. Baskı, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahrân 1389, s. 188.

SELÇUKLU SULTANI TUĞRUL'UN SERAMİK HEYKELİNİN İKONOĞRAFİSİ

şahsı tahtta bağdaş vaziyetinde [oturarak] çizilmiştir. Bu oturma şekli yakınları tarafından da kullanılmış olabilir. Ancak maiyeti ve saray mensupları onun önünde saygı göstergesi olarak diz üstü bir şekilde oturmaktadır.

Bununla birlikte yukarıdaki belgelere göre, Sultan Tuğrul'a atfedilen heykelde somutlaşan oturma şekli herhangi bir güç belirtisi göstermiyor; aksine alçakgönüllülüğün, teslimiyetin ve saygının bir işareti görülüyor. Bu durum, padişahın şahsı kendisinden daha yüksek bir mevkiinin önüne geçtiğinde olabilir. Padişahın “emirü'l-ümerâ” ve “siyasî ve maddî en yüce makam” konumu göz önünde bulundurulduğunda³³ dünyada bu makama sahip başka bir kişi yoktur ve yeryüzündeki padişahın daha yüksek bir mevkie sahip birini aramak gereksiz bir iştir. Bu nedenle bu oturma tarzı, sadece önündeki kişinin manevî statüsü daha yüksek olduğunda, sultana bir övgü olarak kabul edilebilir. Bu, Abbâsî halifesi ile İmam Sadık (a.s) arasında geçen olaya benzer şekilde anlatılan şeyin aynıdır. Bündârî-yi İsfahânî de I. Tuğrul ile Halife el-Kâim arasındaki görüşmeyi şöyle anlatıyor: “*Perde kaldırıldıktan ve halife, Tuğrul'un beklediği salona girdikten sonra, sultan yeri öptü. Yedi siyah hilat, Arap tacı ve kraliyet tacını hediye aldıktan sonra başındaki taç nedeniyle tazim edemedi, yalnızca halifenin elini öpüp gözüne koydu.*”³⁴ Bu oturma şekli, daha yüksek bir makamdaki birine bir saygı ifadesi olarak düşünülmesinin yanı sıra, ibadet halinde oturmak olarak da yorumlanabilir. Ancak namaz sırasında söz konusu heykelin başında bulunan başlığa benzer bir başlık takmak pek mümkün değildir. Diğer taraftan padişahın oturuş şeklinde güç belirtisinin olmaması, bunun yerine heykeli satrancın en önemli taşı³⁵ olan şahtan ayıran mütevazı bir duruş, dikkati çeken bir şeydir.

2- Güç Göstergesi Olarak Savaş Aletlerinin Yanında Olmaması

İslâm kültüründe padişah ya da hükümdar heykeli yapmak, birçok tarihî örneği olmasına rağmen çok az vakada olmuştur. Ancak geriye kalan az sayıdaki heykelden anlaşılan, değerli elbiseler ve silah taşımalarıdır. Padişah, dünya lideri ve halktan daha yüce mertebeli olarak en iyi kıyafetleri giyer ve yanında bir güç işareti taşır. İşte bu güç işareti İslâm dünyasında kılıçtır. Gücün sembolik unsurunu taşımak sadece padişaha özgü değildir. Halife figürü de heykel şeklinde yapıldığında kılıç elinde bulunur. Örneğin, *Hirbetü'l-Mefcer*'de bulunan Emevî halifesine ait heykele bakmalıyız (**Resim 2**). Halife kararlı bir şekilde duruyor, dümdüz ileri bakıyor ve eli kılıcın üzerindedir. Halifenin elbisesi savaş elbisesi değildir. Onun elbisesi pahalı ve kendisine özeldir, bu onun başkalarından daha yüksek bir mertebeye sahip olduğunun bir göstergesidir; ancak kılıcı da yanında bulunmamaktadır.

Resim 2, Halife, Yapan: Bilinmiyor, Alçı, Hirbetü'l-Mefcer'de bulundu, Bulunduğu yer: Rockefeller Müzesi, Beytül-Makdis

Selçuklu dönemine ait bir başka çömlek heykelde de durum aynı olup, padişahın şahsı özel giysi ve kılıçla yapılmıştır (**Resim 3**). Padişah heykelinin somutlaşmasına ve sürekli güce sahip olmanın belirtilerine ilişkin bu

³³ C. E. Bosworth, vd., *Târîh-i İnan-i Cambridge: ez Âmeden-i Selcûkiyân tâ Furûpâşî-yi Devlet-i İlhanân*, ed. J. A. Boyle, Farsça trc. Hasan Enûşe, C. 5, 10. Baskı, Müessese-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1390, s. 81.

³⁴ Bündârî-yi İsfahânî, *Târîh-i Silsile-yi Selcûki*, s. 16.

³⁵ Bu bakımdan şah en önemli satranç taşı olarak kabul edilir, oyundaki asıl amaç rakibin şah taşını yok etmektir ve oyun, satranç taşlarından herhangi birini atmakla bitmez, yalnızca şah oyun alanını terk ettiğinde sona erer.

ASGAR CEVÂNÎ-HASAN BOLHÂRÎ-MEHYÂR ESEDÎ
çev. MUSTAFA AYLAR**

bakış açısının İran sanat tarihinde güncel olduğunu belirtmekte fayda vardır. Mirza Baba ve Mehr Ali gibi Feth Ali Şah figürünü yapan Kaçar dönemi ressamlarının eserleri bu kategoride sayılabilir.

Resim 3, Sakallı bir adam şeklinde içi boş bir kap, Yapan: Bilinmiyor, Sırlı çömlek, Yükseklik: 27 cm, Bulunduğu yer: Metropolitan Müzesi

İslâm öncesi dönemde, özellikle Sâsânî döneminde³⁶ kralın şahsı savaş kıyafetleriyle resmediliyordu ve diğerlerinden farkını gösteren ayırt edici özelliği giyim tarzı değildi. Aksine, manevî ve gizemli gücün bir işareti olarak Ahura Mazda'dan aldığı kraliyet tacıydı ve kralın şahsı tek başına tasvir edildiğinde bile güç belirtilerini taşıyordu. Örneğin Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf* adlı kitabında, 303 [915-16] yılında Pars'ın İstahr şehrinde İranlı bir asilzâdenin elinde gördüğü "İranlıların İlimleri, Kralların Haberleri, Binalar ve Tedbirleri"ni içeren büyük bir kitaptan bahseder.³⁷ Bu kitapta 27 Sâsânî Kralı'nın -25 erkek ve 2 kadın- ölümleri sırasındaki tasvirleri anlatılmaktadır. Bu, yaşayanların ölümler durumundan habersiz kalmaması için yapılmıştı. Bu kitap, aynı zamanda Halife Hişâm b. Abdülmelik için Farsça'dan Arapça'ya tercüme edilmiştir. Mes'ûdî'nin rivayetine göre, savaşta olan krallar "ayakta" tasvir edilirken; bir işle meşgul olan krallar "oturarak" tasvir edilmiştir.³⁸ Örneğin Erdeşir, ilk padişah olarak gök renginde bir elbise, yeşil ve altın renginde bir taç ile ayakta durur bir vaziyette, elinde bir mızrak ile; ve son kral Yezdgerd yeşil bir arka plan üzerinde gök rengi bir elbise ve kırmızı bir taçla ayakta kılıcına yaslanarak durur bir halde tasvir edilmiştir.³⁹

İslâm döneminde başlık her ne kadar farklı makamlara göre değişse de taç gibi bir başlık bulunmamaktadır. Başlıkla birlikte giysi güç sahibi olmanın bir işareti sayılmaktadır. Bu nedenle halife ve sultan onu başkasına güç ve kudret vermek ve o kişiye karşı memnuniyetini göstermek için hediye etmekteydi. Yabancıların ileri gelenlerine hediye verilirken, giyim kumaşları diğer hediyelere göre öncelikli tutulmaktaydı. "Tırâz"a sahip olmak büyük kişi olmanın bir parçası sayılırdı ve düğün gibi özel günlerde, büyükler ve ümera için bu tür giysilerden çokça hazırlamak zorunda kalınıyordu.⁴⁰

Bu nedenle padişah veya halifenin şahsı tasvir edilirken, giysi de onun gücünün ve konumunun bir göstergesidir ve bir savaş silahı taşımak, bu güce tekrar tekrar vurgu yapmak olarak düşünülmelidir. Sultan Tuğrul'a nispet edilen heykel hakkında net bir şekilde açık olan şey, Rogers'ın iddiasıyla çelişmese bile, herhangi bir silaha veya savaş gücü belirtisine sahip olmamasıdır. Bu, heykeli İslâm dünyasının heykeltıraşlığında eşsiz bir

³⁶ Örneğin bkz. Rûyîn Pâkbâz, *Nekkâşî-yi İran*, 4. Baskı, İntişârât-i Zerrîn ve Sîmîn, Tahran 1384, s. 151.

³⁷ Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, Farsça trc. Ebû'l-Kasım Pâyende, 4. Baskı, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1389, s. 99.

³⁸ *Age*, s. 99.

³⁹ *Age*, s. 99.

⁴⁰ Ernst Kühnel, *Honer-i İslâmî*, Farsça trc. Hüşeng Tâhirî, 7. Baskı, İntişârât-i Tûs, Tahran 1387, s. 71.

SELÇUKLU SULTANI TUĞRUL'UN SERAMİK HEYKELİNİN İKONOĞRAFİSİ

örneğe dönüştürür ve onu eski metotları yıkan ve yenilik yaparak önceki üslubu takip etmeyen ilk heykel olarak gösterir.

3- Kıyafet

İslâm sanatı ve özellikle Orta İslâm döneminin çömlek heykelleri alanındaki araştırmacılardan biri olan Gibson, makalelerinde söz konusu heykelin tasavvufî yönlerine dikkat çekmiştir. Elbise tarzının sûfilerin giydiği kıyafet şekli olduğuna inanarak ona “hırka” adını vermiş ve rengini tasavvufun yüksek mertebesi olarak yorumlamıştır.⁴¹

Hırka kelimesi, fakirler ve sûfiler tarafından giyilen kaba ve sert giysiler ya da elbiseler anlamına gelir. Sûfilerle ilgili risalelerde yaka, kemer ve etek kısmında Allah'ın sıfatlarının yazılı olduğu belirtilmektedir.⁴² Sûfi kelimesi bu sınıfın giydiği kıyafet tarzından türemiştir. Yun, Arapça'da “sûf” olarak adlandırılır. “Sûfi” yünlü elbise giyen kişidir.⁴³ Örtü ve elbisedeki çeşitli renkler farklı anlamlar taşısa da kişilerin konumunu da temsil etmesi mümkündür. Ancak kaynaklarda bir rengin diğerine üstünlüğünü açıkça belirten kesin ve güçlü bir ifade yoktur. Tuğrul'un elbisesinin rengine gelince, mavi rengin mutasavvıflar arasında en popüler renklerden biri olduğunu söylemek gerekir. Mavi, nilüfer ve lacivert hırka için en iyi renkler olarak kabul edilir ve sûfiler bu renge o kadar düşkünlü ki, “Ezrâk Pûş” [Mavi giyen] her yerde sûfiye eşdeğer olarak kullanılıyordu ve “Ezrâk Pûş” [mavi giymek] Sûfizm'e eşdeğer kabul ediliyordu.⁴⁴

4- Başlık

Gibson'a göre heykelin başındaki külah “kalansuve”dir ve sûfilere ait bir başlık sayılır.⁴⁵ İslâm dünyası tarihi boyunca kalansuve olarak adlandırılan çeşitli başlıklar olmakla birlikte nasıl bir başlık olduğu tarihî metinlerden anlaşılammaktadır ve uzmanlar tarafından ne olduğu konusunda söylenen şeyler kesin değil zanna dayalıdır. Örneğin Dozy, yazılarında “kalansuve” kelimesini “Tarbûş” kelimesi ile eşdeğer kullanmıştır. Ona göre sarık altına giyilen bir tür siperiksiz şapka olan kalansuve belli bir tabakaya özgü olmayıp, çeşitli tabakalar tarafından kullanılmaktaydı. Ayrıca bu başlığın malzemesi tarihî rivayetlerin çoğunda yün, özellikle keçi yünü olarak geçmektedir.⁴⁶

“Tarbuş” kelimesi aslında Farsça “Serpûş” kelimesinin Arapça'ya dönüştürülmüş şeklidir, yani Arapça “Şerbûş”tur.⁴⁷ Makrîzî'nin rivayetinde taca benzer, neredeyse üçgen şeklinde olan ve sarıksız giyilen bir şapkadan söz edilmektedir.⁴⁸ Ettinghausen ise kalansuveyi Emevî ve erken dönem Abbâsî halifelerinin resmî başlığı olarak görmektedir.⁴⁹

Gibson, Tuğrul heykeli başlığının neden kalansuve olarak adlandırıldığı konusunda kullandığı kaynaklardan bahsetmemiş olsa da modern gözlemleri ve belgeleri geçmiş sorunları tanımak ve ele almak için bir ölçüt olarak kullandığı anlaşılıyor. Bugün sûfiler uzun bir şapka veya kalansuve kullanabilirler; ancak kalansuve kullanımının sûfi bir kişiliğe işaret ettiğine dair güvenilir bir kanıt yoktur. Gibson'ın, heykelin sûfiyâne hâli hakkındaki vardığı sonuç doğru olsa da heykelin başlığını diğer simgelerle birlikte bir işaret olarak gördüğü için sonunda yanlış sonuçlara ulaşmıştır.

5- Simetrik Satranç Taşları

Oyun ve satranç taşları hakkında, Metropolitan Museum of New York ve özellikle Charles Wilkinson, geniş bir satranç taşları sergisi için katalog şeklinde yayınlanan kapsamlı bir araştırma yürüttü. Wilkinson, İran'da bulunan en eski satranç taşının, Hicri III./Miladi IX. yüzyıla ait olduğuna ve Metropolitan İran Heyeti'nin Nişâbûr'da yaptığı kazılarda bulunduğuna inanmaktadır. Bu taşlar çok belirgin olmamasına rağmen, at ve fil taşları hayvan figürleri olduğu için kolayca ayırt edilebilmektedir.⁵⁰ Satranç, İran'dan Irak'a ve diğer ülkelere yayılmıştır ve kalan parçalar arasında muhtemelen halife tarafından Şarlman'a verilen fildişinden yapılmış bir fil taşından bahsedebiliriz.⁵¹ İran'da bulunan satranç taşlarında görülen şey, egemen din ile ilgisi olmayan figürsüzlüğe yapılan vurgudur. Tasarımcı yaklaşımın tamamen temsilî olduğu Avrupa satranç taşlarında şah taşı, ana taş olarak onun

⁴¹ Gibson, “Ceramic Sculpture from the Medieval Islamic World”, s. 29.

⁴² Reinhart Pieter Anne Dozy, *Ferheng-i Elbise-yi Muselmânân*, Farsça trc. Hüseyinali Herevî, 4. Baskı, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1389, s. 100.

⁴³ Münîsî Sorhe, vd., *Nov-i Libâs ve Nemâdhâ-yi Reng der İrfân-i İslâmî, Honerhâ-yi Zibâ-Honerhâ-yi Tecessümî*, Şomâre 44, (1389), s. 6.

⁴⁴ *Age*, s. 10.

⁴⁵ Gibson, “Ceramic Sculpture from the Medieval Islamic World”, s. 29.

⁴⁶ Dozy, *Ferheng-i Elbise-yi Muselmânân*, s. 213-232.

⁴⁷ *Age*, s. 161.

⁴⁸ *Age*, s. 141.

⁴⁹ Bir grup yazar, *Pûşâk der İran Zemîn*, ed. İhsân Yârşâtîr, Farsça trc. Peymân Metin, 2. Baskı, Müessesese-yi İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1383, s. 149.

⁵⁰ Wilkinson, Charles K. & Dennis, Jessie McNab, *Chess: East and west, Past and Present*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1968, s. xx-xxvii.

⁵¹ Christine Price, *Târîh-i Honer-i İslâmî*, Farsça trc. Mesûd Recebnîyâ, 4. Baskı, Müessesese-yi İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1389, s. 22.

üstünlüğünü ve büyüklüğünü vurgulayacak şekilde çeşitli sembollerle temsil edilir. Örneğin, Tuğrul heykelinin aksine şah her zaman güç unsurlarıyla temsil edilir.⁵²

6- Başka Taşlarının Bulunmaması

Tuğrul olarak bilinen heykel bir satranç taşı olarak kabul edilirse, onunla ilgili diğer örneklerden bahsetmemiz gerekir. Hâlbuki bu heykel, eşsizdir ve birlikte gruplandırılacak başka bir duruma da rastlanmamıştır. Diğer bir deyişle, başka bir satranç taşı bulunamamıştır ve bu durum, bu heykelin satrancın şah taşı olarak kullanılma olasılığını zayıflatmaktadır. Burada söz konusu heykelle birlikte aynı gruba ait olabilecek yapı ve sır kalitesi açısından benzer yapıya sahip başka heykellerin de olduğunu söylemek gerekir; ancak hiçbiri satranç taşı diyebileceğimiz özelliklere sahip değildir. Örneğin sarıklı, bağdaş kurmuş, uzun sakallı, tazim eder bir tarzda öne doğru eğilmiş bir erkek heykelini örnek verebiliriz (**Resim 4**). Bu heykel, sır ve yapım tekniği, yüz şekli ve oturma biçimi açısından Tuğrul'un heykeline çok benzemektedir. Ancak hiçbir şekilde bir satranç taşı olarak kabul edilemez, kullanışsız ve dekoratif yönleri o kadar açıktır ki sadece bağımsız bir heykel olarak değerlendirilebilir. Bu ve benzeri heykellerden yola çıkarak, Tuğrul heykelini satranç taşı olarak değil; bir yadigar olarak bilmemiz gerekmektedir.

Resim 4, Oturan adam heykeli, Yapan: Bilinmiyor, Sırlı çömlek, Yükseklik: 25 cm, Kaynak: (sotheby's, 2010).

Sultanın Mezâlim'de Oturması

Selçuklular döneminde Mezâlim mahkemesi, padişahın başkanlığında halkın divândan şikâyetlerini ve sarayla ilgili meseleleri ele almak üzere düzenlenen bir meclisti. Bu toplantıda halk şikâyetlerini padişahla yüz yüze paylaşmış, padişahın hükmü adalet ve eşitlik, örf ve adetlere dayandırılmıştır.⁵³ Bu âdet halifenin veziri tarafından bile taklit edilmiştir. Bu konuda, akşam ve yatsı namazları arasında bir tür mezâlim mahkemesi tertip eden Ebû Şucâ Rûdrâverî'yi örnek verebiliriz.⁵⁴ Elbette padişah tarafından atanan kadılar, davalarda hüküm meselesini ele alıyorlardı; ancak kıstasları, dinî ve fikhî emirlerdi ve girdikleri meseleler sultaninkinden farklı idi. Nizâmülmülk, padişahı hüküm verme yetkisine sahip yegâne otorite olarak görüyor ve kadıları da hüküm konusunda padişahın vekilleri olarak biliyordu.⁵⁵ Kâdilkudât'ın padişah veya vezir-i âzam tarafından seçilmesi

⁵² Bkz. Stewart Gordon, Saudi Aramco World: The Game of Kings, (2017), www.aramcoworld.com, Retrieval2017/7/21. <http://archive.aramcoworld.com/issue/200904/the.game.of.kings.htm>.

⁵³ Ann Lambton, *Seyri der Târih-i İran bad ez Islâm*, Farsça trc. Ya'küb Âjend, 4. Baskı, Müessesesi-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1391, s. 78.

⁵⁴ Carla Klausner, *Divânsâlâri der Ahd-i Selçûki*, Farsça trc. Ya'küb Âjend, 3. Baskı, Müessesesi-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1389, s. 41.

⁵⁵ Hâce Nizamülmülk Tûsî, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, neşr. Hubert Darke, 9. Baskı, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1389, s. 59.

bunun açık bir örneği olarak kabul edilebilir.⁵⁶ *Siyerü'l-Mülük*'ın yazarı [Nizâmülmülk] şöyle söylüyor: “*Padişah için haftada iki gün Mezâlim'e oturmaktan, haklıyı haksızdan ayırmaktan, adalet dağıtmaktan, raiyyetin sözünü, vasıtasız, kendi kulağı ile işitmekten başka çare yoktur. Onların daha mühim olan birkaç dilekçeyi arz etmeleri, hükümdarın da her biri hakkında bir yazılı emir vermesi gerekir. Çünkü cihan hâkiminin zulme uğrayanlar ve adalet isteyenleri haftada iki gün huzuruna davet ettiği ve sözlerini dinlediği haberi memlekette yayılınca, bütün zalimler korkarlar; ellerini çekerler, kimse cezalandırılma korkusu ile zulüm ve yağmaya cesaret etmez.*”⁵⁷ Mezâlim'e oturmak halkla doğrudan ve yüz yüze temasta bulunan ve onların şikâyetlerini dinleyen padişahın adaletinin bir simgesi olarak sayılmalıdır. Öte yandan [bu] devletin toplumsal temellerinin kamuoyunda kabul görmesini sağlamıştır. Padişah, halk arasında yer alarak ya da yönetimde sıradan insanları kabul ederek, onlarla konuşarak, onlarla birlikte olarak düşmanla olan çatışmada meyvesini alacak bir tohum eker. Dolayısıyla bu, padişahın savaş aletleri ve kudret simgeleri olmaksızın, görkemli fakat sūfiyâne bir kıyafetle bu meclise gelmesi söz konusu değildir.

Semâ Kuralları Hakkında

Gazzâlî semâ bâbında diyor ki: “*Bil ki, ateş, taş ile demirde gizli olduğu gibi, insanlarda da gizli ilahî bir sır vardır. Taş ile demiri birbirine vurmaktan ateş çıktığı ve aşikâr olup zemine düştüğü gibi, güzel semâ ve ahenkli şarkılar dinlemekle insanın kalbi harekete geçer ve elinde olmadan bir hâl hâsıl olur. Bunun nedeni, insanın yüce âlemlerle olan ilişkisidir. Bu âleme ruhlara âlemi denir. Yüce âlemin aslı cemal ve güzelliştir. Güzelliğin aslı da dengedir. Denge olan her şey o âlemin güzelliğinden bir numunedir. Bu âlemde görülen her güzellik ve denge o âlemdeki cemalin semeresidir. Onun için vezinli ve ahenkli sesle o âlemin acayıplıklarına benzemesiyle insanın kalbi ona karşı uyanır ve elinde olmadan bir şevk ve hareket hâsıl olur. Oysa kendisi o şevkin nereden kaynaklandığını bilmez. Bu hal, saf olan ve aşkın bağlarından azade olan kalplere hâsıl olur. Ama aşksız olmayıp bununla meşgul olan kalp, vezinli ve ahenkli sesleri dinlemesi ile körüklenip alevlendiren ateş gibi harekete geçer. Allah sevgisi kalbine hâkim olan kimsenin bunu dinlemesi önemlidir, ateşi alevlenir. Akılsız ve batıl aşkı olanlar hakkında ise, öldürücü zehir gibidir, haramdır.*”⁵⁸ “*Semâ ehline semâyâ başlarken riayet edilecek şudur: Hepsini başını önüne eğmeli, birbirlerine bakmamalı, herkes kendini tamtıyla semâyâ vermeli, aralarında konuşmamalı, su içmemeli, sağa sola bakmamalı, ellerini oynatmamalı, başlarını sallamamalı, tekelli ile hareket etmemeli, namaz içinde teşehhüde oturur gibi edeple oturmalı.*”⁵⁹

Gazzâlî'nin maksadı tarihâ bir metin yazmak değildi ve aklında [insanları] eğitime düşüncesi vardı. Ancak onun metni Selçuklu dönemindeki semâ törenlerinin âdetleri hakkında belge niteliğinde kullanılabilir ayrıntılı bilgi ve tasvirler içermektedir.

Tartışma

Çeşitli bölümlerde bahsedilen konulara dayanarak Rogers ve Gibson'ın Tuğrul olarak bilinen heykelin ne olduğu ve kullanım amacı hakkındaki görüşlerini reddetmek mümkündür. Daha önce de belirtildiği gibi, söz konusu heykel çeşitli nedenlerden dolayı bir satranç taşı olarak kullanılamamıştır. Tuğrul olarak bilinen heykelin kıyafeti, sūfilerin kıyafetlerine hiç benzememektedir. Açıkçası kıyafet, lüks ve değerli bir cübbedir ve bu, tasarımından anlaşılabilir. Zira Selçuklu döneminden kalan ve konusu saray mensuplarının temsili olan tasvirlerin yanı sıra diğer heykellerle karşılaştırıldığında, merkez figürlerin giyinme tarzında da benzer birçok duruma rastlamaktayız. Dolayısıyla heykelin kıyafeti, sūfiyâne şahsiyetin bir işareti ve sultanın sūfilîğe olan ilgisinin bir göstergesi olarak yorumlanamaz.

Gibson'ın kalansüve olarak adlandırdığı heykelin başlığı, sadece sultanın sūfilîğe olan ilgisinin işaretleri olarak kabul edilemez. Çünkü Selçuklu döneminde bu başlık, belli bir sınıfa özgü olmamış, belirli bir düşüncüyü temsil etmemiş ve çeşitli sınıflar tarafından kullanılmıştır. Hatta heykeldeki bu başlığı sūfilîğin bir işareti olarak görsek bile, satrancın şah taşının neden sūfi şapkası takması gerektiğini doğrulayamıyoruz.

Heykelin oturma şekli ile ilgili olarak, İran tarihinin çeşitli dönemlerine ait yazılı kaynaklara ve ayrıca birçok görsel kaynağa dayanarak Tuğrul olarak bilinen heykelin oturma şeklinin satranç şah taşının oturma şeklini temsil edemeyeceği söylenmelidir. Daha önce de bahsedildiği gibi İran'da yapılan satranç taşları temsili değildi. Öte yandan birçok Avrupa satranç taşında ve hatta taşların temsili olduğu Çin ve Hindistan gibi doğu ülkelerinde bile, kralın somutlaşmış gücünü temsil ediyordu ve kralın şahsı, savaş aletleriyle birlikte iktidar tahtında ayakta veya oturur bir halde gösteriliyordu.⁶⁰ Güçlü bir kral olarak heykelin temsili işlevini reddeden ve kraliyet iktidarının yönünü vurgulayan diğer göstergeler arasında, kudret yönünü vurgulayabilecek niteliklerin kullanılmaması da vardır. Heykelin başlığında bulunan yazı, padişahın kudretinden ziyade ilmi ve adaletinin göstergesi olan sıfatları

⁵⁶ Klausner, *Divânsâlârî der Ahd-i Selcûkî*, s. 37.

⁵⁷ Tüsi, *Siyerü'l-Mülük*, s. 18.

⁵⁸ Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed, *Kimyâ-yı Saâdet*, Tashih: Hüseyin Hadîvcem, 9. Baskı, C. I, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1380, s. 473-474.

⁵⁹ Age, s. 497.

⁶⁰ Wilkinson, vd., *Chess: East and west, Past and Present*.

taşır ve bu sıfatlar heykelin oturuş tarzında tam olarak ortaya çıkar. Savaş aletleri taşımadan diz üstü oturmak, bir üst makamın huzurunda ya da şeyhinin karşısında oturan bir müridi gösterebileceği, padişahın mezâlimde oturmasının bir temsili de olabilir.

Tartışmalı konular arasında Tuğrul olarak bilinen heykelin özelliklerine sahip başka satranç taşlarının olmaması da yer alıyor. Ne İran'daki Selçuklu dönemi satranç taşları arasında ne de aynı zamanda diğer bölgelerin satranç taşları arasında adı geçen heykelle ilgili bu aileye ait sayılabilecek hiçbir örnek bulunmamaktadır. Diğer taşlar hem boyut hem de malzeme açısından farklıdır ve bu taşlar arasındaki büyük benzerlik ve Tuğrul olarak bilinen heykelle olan farklılıkları, bu heykelin o gruptan farklı olduğu ve satranç taşı olarak kullanılamayacağı varsayımını güçlendirmektedir. Bu heykele benzer tek örnek, daha önce açıklaması yapılan oturan bir adam heykeli ile ilgilidir ve bu heykelin bir satranç taşına hiçbir benzerliği bulunmamaktadır.

Son olarak Tuğrul adlı Selçuklu padişahlarının fizikî ve ahlakî özellikleriyle ilgili yazılı kaynakların tasvirine atıfta bulunarak, söz konusu heykelin dış özelliklerine bakarak, Selçuklu hükümdarlarından birine atfedilemeyeceği ve hangi Selçuklu Sultanı Tuğrul heykelinin canlı bir modeli olduğunun söylenemeyeceğini belirtmeliyiz. Elbette bahsi geçen heykeldeki erdemlerin tecessüm şekli, [ismi] Tuğrul olan sultanlar başta olmak üzere II. Tuğrul ile ilgili yazılı kaynakların anlatılarıyla tam bir uyum içindedir. Öte yandan, bir saray makamı için bu tür erdemlerin görselleştirilmesi, görsel kaynaklarda benzersiz olmasa da nadirdir. Ancak belgelerin niceliği ve niteliği, heykelin yapıldığı ikincil anlam, hatta karakter hakkında sağlam gerekçelerle konuşabilmek için bile yeterli değildir.

SONUÇ

Araştırmanın bulguları, Tuğrul olarak bilinen heykelin aşağıdaki nedenlerden dolayı bir satranç taşı olarak kullanılmadığını göstermektedir:

1- İki diz üstü oturma şekli, bir kişinin daha yüksek bir otoritenin önünde olduğu veya büyük bir otoritenin madunlarıyla aynı seviyede olmayı amaçladığı zaman olur. Bu nedenle, bu oturma şekli bir satranç şahının oturma şekli olarak kullanılamaz ve heykelin simetrik temsili satranç taşları ile karşılaştırılması bu konuyu doğrulamaktadır.

2- Yukarıda bahsi geçen heykel, savaş aletleri gibi güç emareleri taşımamaktadır ve bu, İslâm sultanlarının heykelleri arasında benzersizdir.

3- İran'daki satranç taşları temsili değildir ve bu dinî inançlardan kaynaklanabilir.

4- Söz konusu heykel, zamanının diğer satranç taşlarından boyut ve malzeme olarak farklıdır.

5- Tuğrul olarak bilinen heykelle aynı grupta yer alabilecek başka bir satranç taşı örneği yoktur.

6- Mantıken, satrancın şah taşının ismi padişahlardan birinin adı olamaz. Çünkü bu durumda, o taşın kullanımı her zaman zaferle ilişkilendirilmeli ve başka bir şey olmamalıdır.

Padişahların görünüşünün tasvirini de içeren Selçuklu dönemi yazılı kaynaklarında yapılan araştırmalar, söz konusu heykelin fizikî özelliklerinin Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un görünüşü ile uyumlu olduğunu göstermiştir. Ayrıca araştırma bulgularına bakıldığında Tuğrul olarak bilinen heykelin arkasındaki ikincil anlamın şu şekilde değerlendirilebileceğini söylemek gerekir:

1- Padişah ile Halifenin Görüşme Hatırası: Makale metninde geçen heykeldeki padişahın oturuş şekli ve diğer özellikleri dikkate alındığında, Selçuklu dönemine ait diğer anıtsal heykellere de dayanılarak, söz konusu heykelin bir padişahın halifelikte bulunma sahnesinin temsili olduğu söylenebilir.

2- Sultanın Semâ Merasiminde Bulunuşunun Hatırası: Tuğrul heykelinin özellikleri (iki diz üzerine oturmak, ellerin diz üstünde bulunması ve ileriye bakmak gibi) ile Gazâlî'nin semâ örf ve adetleri hakkında verdiği bilgiler (namazda teşehhüd benzeri bir pozisyonda oturmak, dik bakmak, başı hareket ettirmemek gibi) karşılaştırılarak ve heykelin başlığının süfiyâne şekli hakkında diğer araştırmacıların yazdıklarına dayanılarak, söz konusu heykelin padişahın semâ törenindeki varlığını gösterdiği sonucuna varılabilir.

3- Sultanın Mezâlimde Oturuşu: Tarihî metinlerde mezâlimde oturuşa dair anlatılanlardan yola çıkarak, padişahın yüksek statüsü ve adaletinin özelliklerini taşıyan heykelin başındaki yazıya dayanarak söz konusu heykelin, Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un mezâlimde oturmasını ve onun yargıda adalet sıfatını tek doğru kişi olarak anlatışının bir hatırlatıcısı olarak değerlendirilebilir.

SELÇUKLU SULTANI TUĞRUL'UN SERAMİK HEYKELİNİN İKONOĞRAFİSİ

KAYNAKLAR

Arberry, A. J., *Mirâs-i İnan*, Farsça trc. Ahmed Bireşk, Behâeddîn Pâzârgâd, Azizullah Hâtemî, Muhammed Saîdî, İsa Sadîk, Muhammed Mu'ın, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1332.

Bir grup yazar, *Pûşâk der İnan Zemîn*, ed. İhsân Yârşâtür, Farsça trc. Peymân Metîn, 2. Baskı, Müessesesi-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1383.

Bosworth, C. E., vd., *Târîh-i İnan-i Cambridge: ez Âmeden-i Selcûkîyân tâ Furûpâşî-yi Dovlet-i İlhanân*, ed. J. A. Boyle, Farsça trc. Hasan Enûşe, 10. Baskı, C. 5, Müessesesi-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1390.

Bündârî-yi İsfahânî, Feth b. Ali, *Târîh-i Silsile-yi Selcûkî: Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, Farsça trc. Muhammed Hüseyin Celîlî, Bonyad-i Ferheng-i İnan, Tahran 2536.

Cahen, Cl., *Berâmeden-i Torkân, der Torkân der İnan*, Derleyen ve Farsça trc. Ya'kûb Âjend, 2. Baskı, İntişârât-ı Movla, Tahran 1392.

Dimand, Maurice Sven, *Râhnamâyî-yi Sanâyi-yi İslâmî*, Farsça trc. Abdullah Feryâr, 4. Baskı, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1389.

Dozy, Reinhart Pieter Anne, *Ferheng-i Elbise-yi Muselmânân*, Farsça trc. Hüseyinali Herevî, 4. Baskı, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1389.

Eva Baer, *Peyker-i İnsân der Honer-i İslâmî; Mirâs-ı Gozeşte ve Tehavvülât pes ez İslâm*, Farsça trc. Behnâm Sadrî, Müessesesi-yi Telif, Tercüme ve Neşr-i Âsâr-i Honerî "MTN", Tahran 1394.

Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed, *Kimyâ-yı Saâdet*, Tashih: Hüseyin Hadîvcem, 9. Baskı, C. I, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1380.

İbnü't-Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *Târîh-i Fahrî*, Farsça trc. Muhammed Vahîd Golpâygânî, 5. Baskı, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1389.

Klausner, Carla, *Dîvânsâlârî der Ahd-i Selcûkî*, Farsça trc. Ya'kûb Âjend, 3. Baskı, Müessesesi-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1389.

Kühnel, Ernst, *Honer-i İslâmî*, Farsça trc. Hûşeng Tâhirî, 7. Baskı, İntişârât-i Tûs, Tahran 1387.

Lambton, Ann, *Seyrî der Târîh-i İnan bad ez İslâm*, Farsça trc. Ya'kûb Âjend, 4. Baskı, Müessesesi-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1391.

Lambton, Ann, *Tedâvum ve Tahavvul der Târîh-i Miyâne-yi İnan*, Farsça trc. Ya'kûb Âjend, 4. Baskı, Neşr-i Ney, Tahran 1392.

Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Farsça trc. Ebû'l-Kasım Pâyende, 4. Baskı, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1389.

Mûnisî Sorhe, Meryem; Ferîde Tâlib Pûr ve Mustafa Gûderzî, *Nov-i Libâs ve Nemâdhâ-yi Reng der İrfân-i İslâmî, Honerhâ-yi Zibâ-Honerhâ-yi Tecessümî*, Şomâre 44, (1389), s. 5-14.

Mûsevî Hâmene, Zehra, *Târîh-i Honer-i İnan der Dovre-yi İslâmî: Mucsesmesâzî, (Bergirifte-yi ez Sanâyi-yi Destî)*, Merkez-i Tahkik ve Tovse-yi Ulûm-i İnsânî "SMT", Tahran 1386.

Nişâbûrî, (Attâr), Ferîdüddîn Muhammed, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 3. Baskı, İntişârât-i Zevvâr, Tahran 1365.

Nişâbûrî, Zahîreddîn, *Selcûknâme*, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1390.

Pâkbâz, Rûyîn, *Nekkâşî-yi İnan*, 4. Baskı, İntişârât-i Zerrîn ve Sîmîn, Tahran 1384.

Price, Christine, *Târîh-i Honer-i İslâmî*, Farsça trc. Mesûd Recebniyâ, 4. Baskı, Müessesesi-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1389.

Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr der Târîh-i Âl-i Selcûk*, neşr. Muhammed İkbâl, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1386.

Tenâvulî, Pervîz, *Târîh-i Mucsesmesâzî der İnan*, Çâp ve Neşr-i Nezar, Tahran 1392.

Tûsî, Hâce Nizamülmülk, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, neşr. Hubert Darke, 9. Baskı, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran 1389.

Diğer Kaynaklar

Gibson, M., "Ceramic Sculpture from the Medieval Islamic World", *Hadeeth ad-Dar*, (35), (2012), s. 24-28.

ASGAR CEVÂNÎ-HASAN BOLHÂRÎ-MEHYÂR ESEDÎ
çev. MUSTAFA AYLAR**

Gordon, Stewart, Saudi Aramco World: The Game of Kings, (2017), [www.aramcoworld.com,Retrieval2017/7/21](http://www.aramcoworld.com/Retrieval2017/7/21).
<http://archive.aramcoworld.com/issue/200904/the.game.of.kings.htm>.

Khalili Collections, Chess Piece in the Form of a Seated Man, (2010), www.khalili.org, Retrieval 2017/7/21.
<http://www.khalili.org/col-lections/category/1#object/POT-1310>.

Metropolitan Museum of Art, Hollow Vessel in the Shape of a Bearded man, The *Metropolitan Museum of Art*, Retrieval 2017/7/21, <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/452027>.

Panofski, E., "Iconography and Iconology: An Introduction to the Study of Renaissance Art", *In The Art of Art History*, ed. D. Preziosi , second edition, Oxford University Press Inc, New York 2009.

Rogers, J. M., *The Arts of Islam: Masterpieces from the Khalili Collection*, Thames & Hudson, London 2010.

Sotheby's, A Large Kashan Turquoise Pottery Figurine of a Seated Man, (2010), [sotheby's.com](http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2010/arts-of-the-islamic-world-110223/lot.159.html#languageModal), Retrieval 2017/7/21.
<http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2010/arts-of-the-islamic-world-110223/lot.159.html#languageModal>.

Wilkinson, Charles K. & Dennis, Jessie McNab, *Chess: East and west, Past and present*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1968.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

SELÇUKLU SULTANI TUĞRUL'UN SERAMİK HEYKELİNİN İKONOĞRAFİSİ

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 867-882.

Geliş Tarihi–Received Date: 22.11.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.05.2023

ÇEVİRİ MAKALESİ – TRANSLATION ARTICLE

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?*

 10.53718/gttad.1208588

JEAN AUBIN

çev. ÖMER HAKAN AYDIN**

Aralık 1383'te, Sistan şehri çöle çevrildi. Kasım 1387'de İsfahan'da yetmiş bin kelle kesildi. 1383'te Harezmi nüfusu yok edildi. Ürgenç topraklarına arpalar döküldü. 1395-1396 kışında Altın Orda şehirleri ateş ve kan içinde bırakıldı. Aralık 1398'de Delhi'deki yağmaya büyük ölümler eşlik etti. Kasım 1400'de Halep yerle bir edildi, onu 1401'de Şam takip etti; 1403'te Bursa yakıldı. Timur'un şöhreti için bu sayılanlara ek olarak tali düzeyde önem arz eden şehir ve hisaralarda yapılan yağmaları ya da Ganj'dan Don'a, Kaşgarya'dan Filistin'e Çağatay birlikleri tarafından köylerde ve kırlarda gerçekleştirilen tahribatın tablosunu eklemeye lüzum yoktur.

Büyük Emir'in (Emir-i büzürg) zamanında Fars dilinde oluşturulan *Ruznâme-i Gazavât-ı Hindustan* (Gıyaseddin Ali) ya da *Zafername* (Nizamüddin Şâmî) gibi kronikler muzafferin askeri ihtişamını çevreleyen uğursuz atmosfere büyük bir basiretle işaret ederler. Fakat mağdurların anlatılarıyla, yani 1400-1401 yılında Suriye'nin işgali üzerine yazılmış Memlûk metinleriyle Timur'un çevresinde uzun süre bulunmuş, Şahrüh devri resmi tarihçilerinden Hafız-ı Ebru'nun ya da *Zafername*'yi genişleten Şerefüddin Ali Yezdi'nin yazdıklarını kıyaslayacak olursak İran kaynaklarının hakikatin resmini daha iyi aktardığı görülür. Bu kaynaklarda kan dondurucu detaylara daha az, gerekçelere daha çok yer verilir.¹

Kimi modern yazarlar tarafından Timur'un dini coşkusu hakkında yazılanlar onun geçmişte İslam'ın bayraktarı olarak sefer düzenlediği Hindistan'da tanzim edilmiş, 17. asra ait (Babürlüler devri) uydurma otobiyografisine² dayanır.

* Jean Aubin, "Comment Tamerlan Prenait Les Villes", *Studia Islamica*, Paris 1963, ss. 83-122.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: hakanaydin-76@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0397-6343.

¹ Mevcut makalede en sık istifade edilen kaynaklar (parantez araları, notlarda kullanılan kısaltmalar). Her şeyden evvel, Timur devrinin başlıca Farsça kaynakları: 1) Gıyaseddin Ali Yezdi, *Ruznâme-i Gazavât-ı Hindustan*, Ed. Zimin, Petrograd 1915 (Ruz-name); Bunun bir Rusça tercümesi vardır. A. A. Semenov, *Dnevnik pohoda Timura v Indiyu*, Moskova 1958. 2) Nizameddin Şâmî *Zafername*; Ed. Felix Tauer, Prague 1937 (Şâmî) 3) Şerafeddin Ali Yezdi, *Zafername*, atıflar İlahdad, Bibliotheca Indica, Calcutta 1887-1888 baskısına yapılmıştır. (Buna şimdiki Muhammed Abbasi, Tahran 1336 baskısını tercih ederiz.) 4) Hafız-ı Ebru, Tauer tarafından Şâmî'nin *Zafername*'si modelindeki baskının ikinci cildinde yayınlanmıştır. Hafız-ı Ebru'nun eserinin öteki kısımları Timurlu Devleti'nin iç teşkilatlanmasını çalışmak için hayati bir öneme sahiptir. Bunlar ise henüz düzenlenmemiştir. Kimi ilave bilgiler Natanzi'nin *Müntehabü't-tevârih-i Muîni* (Natanzi) ve Fasiheddin Hafî'nin *Mücmel* Ed. Muhammed Ferruh eserinden alındı. İbn Arabşah'ın *Acaibu'l Makdur*'una yapılan atıflar ise Kalküta, 1818 baskısına dayanmaktadır.

Şam için Memlûk kaynaklarından W. F. Fischel *Ibn Khaldun and Tamerlane*, Berkeley-Los Angeles 1952 (Fischel). Suriye ile ilgili diğer detaylar el-Aynî'nin *İkdü'l-cumân*, m.s. B.N. Paris, arabe 1544 (el-Aynî) ve İbn Tağrıberdi, *Nücüm*, Ed. Popper (Nücüm). İsfahan için: İbn Şihab'dan bir alıntı, *Kütübî, Târih-i Âl-i Muzaffer* Ed. Abdülhuseyn Nevâî, Tahran 1335 s. 114 not 1'de mevcuttur. Sistan için: Huseyn Gıyaseddin, *Ihya el mulûk*, ms. British Museum Or. 2779. Delhi için: Muhammed b. Ebu'l-Kasım, *Melfuzat-ı Şeyh Ahmed Mağribî*, ms. Asiatic Society, Kalküta. Mazenderan için Zahirreddin Maraşi, *Tarih-i Taberistan*; Dorn 1880 baskısından daha erişilebilir olan Abbas Sayan, Tahran 1333 baskısına atıfta bulunulmuştur. Ve Barthold'un *Mesto Prikaspiiskih Oblastei v İstorii Musulmanskogo Mira* (İslam Dünyasının Tarihinde Hazar Denizi Civarının Yeri) Bakü 1925.

Hristiyan kaynakları Metsoplu Thomas'tan, Nevê'nin tercümesi sayesinde yararlanılmıştır. *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie occidentale, d'après la chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph*, Bruxelles 1870 (Memoires .. publiés par l'Academie royale de Belgique, XI); bunun bir Rusça tercümesi vardır (Bakü 1957). H. Ed. Moranville, "Memoire sur Tamerlan et sa cour par un Dominicain en 1403", *Bibl. de l'Ecole des Chartes*, LV, 1894, 433-64. (Memoire; ayrı baskı numaralandırılmaları). Mignanelli, W.J. Fischel çevirisi *A New latin source on Tamerlane's conquest of Damascus (1400/1401)*, dans *Oriens* 9/2 (1956), ss. 201-232 (Mignanelli). Clavijo, Le Strange çevirisi: *Embassy to Tamerlane*, 1928 (Clavijo).

² Cf. Rieu, *Catalogue of The Persian Manuscripts in the British Museum*, 1, s. 178-179; E.G. Browne, *Literary History of Persia*, III, 183-184; Bartold, *Mir Ali Şir i političeskaya Jizn*, 1928, s. 103.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

Büyük Emir'in hayatından sonraki nesiller için ahlak ve hükümete dair dersler çıkaran Timurlu kronik yazarları bu minvalde Timur'un resmi beyanlarını aktarmıştır. Bu kaynakların şahitliğinden Timur'un fanatik bir Müslüman portresini taşımadığı, bilakis dünyaya oldukça açık biri olduğu anlaşılmaktadır. Çağının adamı olarak münecimlere danışlıyordu. Eğer onların öngörülerini kendi iradesine uygun değilse bunu tatbik etmezdi.³ İlahiyatçılar ile amatör bir münazaracı olarak tartışan Timur, aynı şekilde büyücü dervişlerin güçleriyle ilgilenir, onların numaralarını anlamaktan ve onları kendi kitaplarıyla tenakuza düşürmekten hoşlanırdı. Başdanışmanı Hanefî fakihî Mevlâna Abdülcabbar b. Numan Harezmi'nin kendisi üzerinde doğrudan bir etkisi yoktu⁴ ve kronikler onun kendi ismini gelecek nesillerin bilmesi için sadece Delhi Savaşı öncesi efendisinin gülüşüne mazhar olduğunda bahseder: O, kadınlarla beraber kalmak istemişti.⁵ Timur tıpkı büyük komutanlar gibi büyük bir asker, büyük bir siyasetçiydi. O, insanlardan ve başka şeylerden istifade etmesini biliyordu. Amacına ulaşmak için en kısa yolu seçmiş ve başkalarının inancını kendi lehine kullanmıştı. Kendi inancı ise tarihsel bir çevrenin psikolojisine uygun olarak, şahsiyetinde tezatlar meydana getirecek bir biçimde şekillendi.⁶

Büyük Emir'in kendisi İslam inancını benimsemesine rağmen *yasakilerin* (Cengiz Han'ın yasasına bağlı olanların) camileri tereddütsüz bir şekilde tahrip etmelerine⁷ ya da birazdan görüleceği üzere önüne belirli ölçülerde geçmeye çalışsa da Müslüman tebaaya barbarca davranmalarına göz yummasına şaşırılmamak gerekir. Bu at eti ile beslenen,⁸ şarap, kımız ve darı birası⁹ içen kaba askerlerin içinden çıktığı boy aristokrasisinde hâlâ eski inanç ve âdetlerin izleri mevcuttu. Bu muhit doğal olarak İslamî dayanışmaya karşı kayıtsızdı. Genç Timur 1361 yılında pagan İli Çağataylıların hizmetinde tarih sahnesine çıktı. Birkaç sene sonra rakibi Emir Hüseyin'e galebe çalabilmek için Timur Çağataylıları bir kere daha Maverâünnehir'i işgale davet etti. Buraların Müslüman ahali ile uyuşmak mecburiyetinde olması, onu ulema ile Taşkent ve Hocend şeyhlerinin azarlamasına neden olan bu adımdan vazgeçiren tek unsur oldu.¹⁰ 1402 yılında noyanlar onu Yıldırım Bayezid'e karşı olan planlarından vazgeçirmek istedi, onların temsilcisi münecimlerin Anadolu seferinin uğursuzluk getireceği yönündeki kehanetlerini Timur'a hatırlattı. Hristiyanlar ile Bayezid'i arkadan haklamak için henüz müzakere etmiş olan Timur, noyanların bu uyarısına basit ve küçük bir sav ile mukavemet etti: "Osmanlıların Franklarla savaş hâlinde olması". Emirler buna karşı daha etkili bir sav ileri süremedi. Ayrıca Timur onlara Hafız-ı Ebru'nun dostu Mevlâna Şihabeddin Abdullah Lisan'ın savaşın Timur lehine neticeleneceğini gösteren hesaplamaları ile karşı çıktı.

Çağataylı asillerinin dini tasavvurundaki pagan temeli gösteren kaynakların sayısı çoktur. Muzafferî Şah Mansur'un 24 Cemaziyelevvel 795/28 Mart 1393 tarihinde Şiraz'daki mağlubiyetinden sonra emirler başarılarını "Moğol âdet ve uygulamalarına göre şarkî söyleyerek, diz büküp tabakların yanından geçerek" kutluyorlardı. Bu tip resmi ayinlerin yapıldığı törenler 13. asırda Büyük Hanların otağlarında da gözlemlenmişti¹¹ ve Clavijo 1404 yılında Timur'un "*orda*"sına yaptığı seyahatin anlatımında bunu ifade etmektedir.¹² 28 Mart 1393'teki kutlamalar bu eski âdetlerin hâlâ önemli olduğunu göstermektedir. Timur prens ve noyanlarla birlikte bir tepenin üzerine çıkmış ve Tanrıya (*bari*) şükretmişti. Dua etmek için bir yüksekliği tırmanmak Türk-Moğol Gök Tanrı kültürünün karakteristik uygulamalarındandı. (Bütün detayları veren tek kişi olan) Yezdi'nin kroniğinde kullanılan Fars şiirinin özel ifadelerinden "*ez sipehr-i bolend*",¹³ hem Türk hem de Moğolların iyi bildiği bir ifadeye denk gelir. 1361'de İli Çağataylılarına itaat bildiren Timur "Semanın emri, Cengiz'in yasası (yarlığ-i asemani ve tura-yi çingizhani)" gereğince yönetme hakkının sağlandığını, avamın (karaçu) bunu tartışmayacağını söylemiştir.¹⁴ Cengiz Han soyundan gelen kukla bir Han'ın Timurlu tahtına oturması ise bu doğrultuda şüphesiz bir meşruiyet kaygısını veya siyasi hesabı açığa çıkarmaktadır. Timur kendisini göğün kutsal emirlerini ifa edecek kişi olarak görmekteydi. Göğün ihsanına nail olmuş biri olarak aynı zamanda dağıtan, veren de Timur idi.¹⁵ Sonraları torunu Uluğ Beg kendi paralarını "*Timur Küregenin himmetiyle*" yazısıyla bastırıyordu.¹⁶ Bu sultan talihi daha Orhun Kitabeleri'nde formüle edilmiş ilahi iktidar anlayışına tekabül eder. Müslüman Türklerde bu anlayış şaşkıncı bir sebat ile mevcudiyetini sürdürmüştür. Bayındır boyundan gelen Uzun Hasan'a ilişkin 15. asırda İran'daki kimi vesikalarda bu anlayışı görürüz. "*Allah'ın gücü, Hz. Muhammed'in mucizeleri ve Bayındırlıların talihiyle*".

³ Bkz. *Ruzname*, s. 110; Şâmi, *age*, s. 188; Yezdi, *age*, II, s. 93, 111.

⁴ Schavi, *Dev'ü'l-Lami*, IV, no. 103; Fischel, s. 72. 770/1368-69 yıllarına doğru doğmuştur. 1390'lı yıllardan evvel kendisine müracaat edilemez, 1402'de ölmüştür.

⁵ *Ruzname*, s. 115. Şâmi'de es geçilen ilgili pasaj, Yezdi'de II, s. 101'de mevcuttur (ölümü ise II, s. 468).

⁶ Buna Barthold tarafından dikkat çekilmiştir, *Mesto*, s. 99 (ve onun Miran Şah'taki devamı s. 97).

⁷ Bağdat'ta, bkz. Esterabadi, *Bezm u Rezm*, İstanbul 1928, s. 19. Şam'da Emir Şah Melik Emevi Camii'ne kendi adamları ve atlarıyla girmişti; orada şarap içildi ve oyun oynandı. (Fischel, s. 94-95; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-ğumr*, ms. B.N. Paris, Arabe 1603, fol. 173b).

⁸ Clavijo, *age*, s. 247, 266 (tam kızarmış atlar). Timur'un 1392'de bir hastalığı esnasında seyitlerin mezarlarına ve fukaralara kurban eti dağıttığı; ona ait binek ve yük atları kurban edildi ve bunlar ihtiyaç sahipleri arasında infak edildi (Şâmi, s. 126; Yezdi, *age*, I, s. 566).

⁹ Memoire, s. 19-20; Clavijo, *age*, bkz. takip eden sayfa, 2. not.

¹⁰ Hafız-ı Ebru, s. 249. Henüz bir yıl önce Çağatay şefleri Memlûklere karşı savaşmayı reddettiğinde yıldızların Timur'u lanetlediğine ilişkin bir kehanet ortaya atılmıştı.

¹¹ Bkz. Olschki, *Guillaume Boucher*, Baltimore 1946, s. 51-58.

¹² Clavijo, *age*, s. 230-231, 245-248, 261-262.

¹³ Yezdi, *age*, I, s. 612-613; Şâmi, *age*, s. 134'te daha belirsiz dile getirilir.

¹⁴ Natanzi, *age*, s. 206.

¹⁵ Yezdi, *age*, II, s. 441-442.

¹⁶ Barthold, *Ulugh-Beg*, çev. Minorsky, s. 178.

Bundan daha güçlü bir niyazı Yakub Beg'in vesikasında görüyoruz: “Allah'ın gücü, sonsuz ihsanı, emri, peygamberin şefaati ve Bayındırların talihiyle”.¹⁷ Bu, özel bir etüdün konusu olup makalemizin sınırlarının dışındadır. Atalardan tevarüs edilen bu mefhumlara sadece Timur'un kendi tebaasına olan bakışını yönlendiren psikolojik zemini üstü kapalı olarak anlatmak için yer verilmiştir.

Türk hükümdarının ilahi iktidar ile işlevsel ilişkisi onun şahsi bağlantılarıyla güçlendirildi.¹⁸ Askeri ve siyasi liyakatinin yanında bu bağlantılar onun iktidarını teminat altına aldı. Timur'un durumu tam olarak böyledir. Hayali yollarla, Dominiken papazının 1403 yılındaki *Memoire*'nda melekleri olarak adlandırdığı tabiatüstü âlemlerle teması geldi. Yazdığına göre Timur “Tanrının kendisine her şeyi melekler yoluyla açıkladığını” söylüyordu. “Bazen melekleri görmüş gibi vecde kapılıyor”; “ayrıca insanların düşünce ve planlarını melekler yardımıyla görebildiğini söylüyor” *Memoire* nihayet Timur'un miraç olayından bahseder. “Bir keresinde bir merdiven ile yerden göğe çıktığını söylüyor”, buna göre Timur kırk kat göklere çıkmıştı.¹⁹ *Zafername* benzer olaylardan bahsetmektedir.²⁰ Önsezi gücü ve miraç ayrıcalığı Şamanist armağanlardı ve şamanların “tanıdık ruhlarıyla” Timur'un “melekleri” bağdaştırılmaya çalışılıyordu.

En azından 14. asrın tarihsel koşullarında Timur'un İslam'a aidiyetinden şüphe duymaya neden olacak bir durum yoktur. Bilakis derviş zaviyeleri Timur'a kendi ağlarından destek sunmuşlardır. Eğer bize, Kirman'daki bir Kalender şeyhinin oğlu olan, Timur devrinin önde gelen mugannilerinden Nizameddin Mahmud-i Zengi Ağam'ın eseri ulaşıyorsa bu temel iş birliğini daha iyi anlayabiliriz.²¹ Derviş Müslümanlığının uygulamaları Türk-Moğol Şamanizm'indeki uygulamalarla karışmamıştı. Kimi Şamanist kalıntıların mevcudiyeti muhtemel ise de Timur'un tabiatüstü ile olan teması, sihirle karışık ancak Ortodoks bir zeminde, Maverâünnehir Sünni dervişizmi sınırları içinde vücut buluyordu.²² Bu temaslar ona hem Müslüman hem de pagan çevrelerde hükümdarlığını güçlendiren kutsal bir itibar sağlıyordu. Kendi gücünün, Şah Nimetullah Veli'ninkinden fazla olduğunu biliyoruz. Kasım el-Envar bunu gerekçelendirmek için Nimetullah'ın Timur'da Tanrı'nın tezahürünü gördüğünü aktarıyor.²³ Bu muhakemenin üretken perspektifiyle, siyasi teori üzerine yazılmış olan, İranlı toplumun ayrıcalıklı tabakalarının zihni yapısını yansıtan ve birbirinden çok farklı iki kültürün dini anlayışındaki muhtemel dönüşümlerin şahidi olan *Zafername*'yi okumalıyız. Esasen hem Türk-Moğol hem de Müslüman zihniyetinde müşterek olan, otoritenin Tanrı'dan gelmesi ve insana Tanrı tarafından bahşedilmesi mefhumu, mevcudiyetinden hareketle hukukta meşruiyet kazanmıştı. İranlılar, bu fikrin kaçırlarının* güzel üslubunda en son örneklerle detaylandırıldığı, Timur'un İranlı kâtiplerinin elinden çıkan galibiyet haberlerini okumaktan hoşlanıyordu.²⁴ Timur İran'da, en azından bir süreliğine, Herat'ta, Şiraz'da, Bağdat'ta yerel yöneticilerin zorbalığına toplumsal düzeni temin eden sağlam bir rejimi tercih eden zengin sınıfların sempatisinden yararlanmıştı.²⁵

Hindistan'a 1398-1399 yılında yapılan istila Timurlu nüfuzunu İndus Vadisi'nde yerleştirmeyi kolaylaştırmak amacını güdüyordu. Bu görevi ifa eden kişi, Timur'un torunu olan, Gazneli Mahmud'un bölgesinin yurt olarak bahşedildiği Mirza Pir Muhammed Cihangir idi.²⁶ Büyük Emiri Delhi'ye kadar devam eden bu meşhur seferi açmaya iten sebep, Hulm'da 20 Recep 801/28 Mart 1399 tarihinde İranlı kâtip Hoca Ahmed Simnani tarafından yazılıp muzafferin Fars'ı yurt olarak tutan torunu Pir Muhammed-i Ömer Şeyhi'ye ithaf edilen “*Fetihname-i Delhi*”de verilmiştir: *Diyar-i Küfür olan Hindistan'ın kimi vilayetlerine karşı gaza ve cihada karar verdiğimiz yıl Sultan Firuz Şah ahirete göçmüş, onun köleleri Delhi'deki nesebine altın ödemez olmuş, zorbalığa ve baskıya tevessü etmişlerdi. Onlar yağmayı topluluklarının emaresi haline getirmişlerdi (...), geçitleri kapatmış, tüccarların yollarını kesmişlerdi ve haydutluğu son haddine vardırırmışlardı.*²⁷ Kullanılan kelimeler aldatması:

¹⁷ Jean Aubin, *Archives persanes commentees*, II, Tahran 1955, s. 19.

¹⁸ J.-P. Roux, “Tängri. Essai sur le Ciel-Dieu des peuples altaïques”, *Revue d'Histoire des Religions*, C. 10 (1956/II), s. 35.

¹⁹ *Memoire*, s. 15, 30-31.

²⁰ Timur'a kariyerinin başında rüya ile gelen haberlerden *Zafername*'de bahsedilir. Yezdi, *age*, I, s. 89-90 (ki burada bu önsezi yeteneğinin peygamberler ve hilafet yoluyla hükümdarlara özgü olduğu vurgulanır), 167-169, 267. Timur Harezm hâkimi Yusuf Sufi'nin ölümünü önceden bildirmişti, Yezdi, *age*, II, s. 298. Delhi önünde duasını bitirince artçı emirlerin görmek istedikleri talimatları vermişti (*Ruzname*, s. 116; Şâmi, *age*, s. 190; Yezdi, *age*, II, s. 103). Yezdi, *age*, II, s. 44'te Timur'a insanların fiziksel hallerinden düşüncelerini okuyabilme yeteneğini affetmiştir.

²¹ 1403 yılında Aras Nehri'nde boğulmuştur. Bkz. *Mücmel* s. 147. Babası hakkında bkz. Mihrabi Kirmani, *Mezaret-i Kirman*, Tahran 1330, s. 59-60. Kendisinin Yezdi, *age*, I, s. 212-213'teki “Cuş o huruş”undan dizeler.

²² Maverâünnehir'de Nakşibendi dervişizmi için bkz. M. Mole, “Autour de Dare Mansour: l'apprentissage mystique de Baha' al-Din Naqshband.” *Revue des Etudes Islamiques*, 1959, ss. 35-66.

²³ Jean Aubin, *Materiaux pour la biographie de Shah Ni'matullah Vali Kirmani*, Tahran 1956, giriş, s. 15.

* Orijinal metinde “chancellerie” ifadesi geçmektedir. Fransızca bu kelime, hükümdar buyruklarının mühürlendiği yer; yazı işleri bürosu gibi anlamlara gelir. Bu metin boyunca da kaçırlarına; yazı işleri, idari işler mealinde kullanılmıştır (ç.n.)

²⁴ İbn Arabşah, s. 63

²⁵ Herat: *Ruzname*, s. 21; Şiraz: Yezdi, *age*, I, s. 617; Bağdat: İbn Arabşah, *age*, s. 96.

²⁶ *Ruzname*, s. 43; bkz. Yezdi, *age*, I, s. 558.

²⁷ Fetihname Abdülhüseyn Nevâî tarafından yayınlanmıştır, *Esnad-ı ve Mukatebat-ı Tarih-i İran ez Timur Şah İsmail*, Tahran 1341, s. 69-73.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

Hindistan seferi bir cihat değildi. *Fetihname-i Delhi* anlaşma koşullarının arkasında Timur'un bazı temel meselelerini açığa çıkarmaktadır: Gayrimesruluk, anarşi, haydutluk, ticari dolaşımın engellenmesi.²⁸

Ekonomik dolaşımın desteklenmesi ve barış içinde gerçekleşmesi Timur idaresinin düşüncesinde öne çıkan iki husustu. Çağatay ordularının komutanına ilişkin katı ön yargı, İbn Haldun'un onun şahsiyetinde fark ettiği zeki yönlerin²⁹ gözden kaçmasına neden olmaktadır. Barthold, Timur'un yaratıcı faaliyetlerinin onun çağdaşlarının tasavvurundaki yıkıcı faaliyetleri bir türlü kıramadığını ifade etmiştir.³⁰ Kaynaklar Büyük Emir devrinde yolların emniyette olduğunu gün yüzüne çıkarmaktadır. Tüccarların emniyetini sağlayan posta durakları güzel işliyordu. Eğer bir tacir soyulursa, bu olayın yaşadığı bölge ona zararın iki katını, hazineye ise zararın dört katını ödemek zorundaydı.³¹ Hafız-ı Ebru, bir tüccarın dul karısının, yanında iki Hintli köle ile birlikte nasıl Simnan'dan Diyarbakır'a 17 parça eşya satmak için geldiğini, Türkmen Akkoyunluların, Moğol Oyratların ve Bedevi Beni Esadların bölgesinden geçerken bile en ufak bir endişe taşımadığını anlatmaktadır.³² Güneydoğu İran'da Türk-Moğol boylarının, Türkmen boylarının, Kürtlerin ve Lurların hizaya getirilmesi, en azından kısmen, Timurlu iktidarının bağlı olduğu ekonomik menfaatleri sağlamak amacını güdüyordu. *Memoire* 1403'te "Yabancı tüccar görürse onlara iyilik yapar, ülkesinin her yerinde yardım ve emniyet temin eder (...) ve vergilerin alındığı birçok yerde bunları kaldırdı ve yalnızca büyük şehirlere vergi alınmasını emretti" yazmaktadır.³³ Şehirliler ile Çağataylı ordusu arasındaki en ilginç iş birliği Kasım 1393'te, Timur'un eylül ve ekim aylarını geçirmek için geldiği Bağdat'taki tüccarlar ve yolcuların talebiyle³⁴ yapılan Tikrit kuşatmasıdır. Bu ve başka vesilelerle, kroniğimiz birçok İranlı elit ya da önde gelen askeri liderlerin birlikleriyle beraber çarpıcı bir şekilde şehirlerin veya güçlü kalelerin kuşatmasına katıldığını zikretmektedir.

Dîvan-ı Âlâ Timur'un baskısı altında oldukça hummalı gayret sarf eden bir organ haline gelmişti. Timur'un en ufak bir idari yozluğa, güç suistimaline, hukuk dışı zamlara insaf göstermeyeceği her an akılda tutulmaktaydı. Bu hususta sürekli turlar düzenlenerek bilgi ediniliyor ve kontrol sağlanıyordu.³⁵ Timur 1396'da beş yıl süren savaşlarından geri döndükten sonra Maverâünnehir ve Horasan'da idari vaziyet hakkında büyük bir soruşturma başlatmıştı. Kötü idarecilere yaptırımlar uygulandı. Maverâünnehir'de halk üç yıl olağan vergilerden (haraç) muaf tutuldu; gariban halka para, tahıl ve erzak dağıtıldı.³⁶ 1403'te yedi yıl süren savaşların ardından Timur kendisine neyin iyi neyin kötü olduğunu, bunların nereden geldiğini göstermesi gerekirken methiyeler dizmek için kışlağına gelen ulemayı azarladı. "Neden" dedi, "sultanlarına iyiye ve adalete giden doğru yolu gösteren geçmişin ulemaları gibi mürşit olmuyorsunuz bana?" Bu mülakat esnasında imparatorluğun değişik bölgelerinde soruşturmalar yapmak ve işlenmiş adaletsizlikleri telafi etmek üzere bir kurul tesis edildi.³⁷ Baskı kapsamlı ve sıkıydı.³⁸

1403'te Aras ovasında kışladığı esnada Timur Beylekan bölgesinde içinde evler, pazarlar, hamamlar ve kervansaraylar bulunan muhkem bir şehir kurdu. Bütün ordu, şehir ve civarını nehre bağlayan 6 fersah uzunluğunda bir kanal kazmak için seferber edildi.³⁹ Bu çalışma Timur iki yıl önce 1400-1401'de kışlarken, Aras'ı Hazar'a bağlayan eski ve kullanım dışı kalmış bir kanalı yeniden hizmete hazır hale getirttiğinde başlayan Aras ovasının geliştirilmesi faaliyetlerini tamamlamıştır. 10 fersah uzunluğunda, sandallarla ulaşımına uygun, kenarında köyler ve değirmenler bulunan bu kanal, Timur'un da ait olduğu Barlas boyundan ismini alarak Nehr-i Barlas şeklinde tesmiye edilmiştir.⁴⁰ Beylekan'ın 1405 yılında 20 bin nüfusu vardı.⁴¹ Aras Ovası, Azerbaycan için piring deposuydu.⁴²

Timur'un hükümetinde faal olan birçok yapıcı önlemler arasında, ibret-i âlem için yerle yeksan edilmesini emrettiği yerlerin birkaç yıllık ıssızlığından sonra onun emriyle ihya edilmesi göze çarpar. 1386'da Sistan Şah-ı Şahan'ı Zerenc'e yeniden nüfus kazandırmak ve buraları refaha kavuşturmak için gelmişti.⁴³ 1391'in sonunda emir

²⁸ *Zafername* (Şâmî, s. 170-171; Yezdi, *age*, II, s. 15) onu kesinlikle böyle sunmaktadır. *Fetihname*'de İslam'ın terakki etmesine dair bir önlem söz konusu edilmemektedir.

²⁹ İbn Haldun/Fischel, s. 47.

³⁰ Barthold, *Ulugh-Beg*, s. 40.

³¹ *Memoire*, s. 28.

³² Hafız-ı Ebru, s. 198.

³³ *Memoire*, s. 27-28. Amul'un alınması esnasında tüccarların lehine (nafile yere) alınan muafiyet önlemleri için bkz. (Mar'âşi, s. 309)

³⁴ Şâmî, *age*, s. 141; Yezdi, *age*, I, s. 643-644.

³⁵ Kirman'a bu minvalde 1393 ile 1401 yılları arasında yapılan turlar Jean Aubin, *Deux sayyids de Bam au XVe siecle*, Wiesbaden 1956, s. 24-25.

³⁶ Yezdi, *age*, I, s. 794, 799.

³⁷ Şâmî, *age*, s. 287-288; Yezdi, *age*, II, s. 547-549. Seyyidlerin görüşlerini Timur'a açıklamada çektikleri zorluklar için bk. Clavijo, *age*, s. 279-280'de seyidlerin bir müdahalesi anlatılır.

³⁸ Şiraz'da: *Mücmel*, s. 148. Herat'ta: Yezdi, II, s. 592, ve *Mücmel*, s. 148-150. Semerkant'ta: Clavijo, *age*, s. 249-251; *Mücmel*, s. 151.

³⁹ Şâmî, *age*, s. 289, 291; Yezdi, *age*, II, s. 544, 546. Eğimi hesaplamakla görevlendirilen Hafız-ı Ebru, kanalın genişliğini rakamsal olarak vermektedir, s. 184-185.

⁴⁰ Şâmî, *age*, s. 244-245; Yezdi, *age*, II, s. 394-395. Diğer sulama faaliyetleri için bkz. Barthold, *Ulugh-Beg*, s. 41.

⁴¹ Clavijo, *age*, s. 312.

⁴² Clavijo, *age*, s. 311.

⁴³ *Ihya el-mülük*, 47b.

Musaka Harezm ekonomisini ihya etmek için görevlendirilmişti.⁴⁴ 1403'te Timur, torunu Ebu Bekir b. Miran Şah'a Irak'ta nüfusu toplamayı, tarımı iyileştirmeyi, Bağdat'a hayat vermeyi emretti.⁴⁵ Acımasız ordularının ardından, Timur halkın kabiliyetli bulduğu yöneticiler atıyordu. 1393-1394'te Bağdat'taki Hacı Mesud Sebzevari böyle biriydi.⁴⁶ Keza 1397'de Van bölgesindeki Şeyh Ahmed de böyle biriydi. Metsoplu Thomas bundan kesinlikle hoşlanmasa da bu bölge 11 yıllık bir refah dönemi yaşamıştı.⁴⁷

Şerefüddin Ali Yezdi, Timur'un tebaasına karşı adalet ve merhametle yaklaştığını, ülkesinin refahını ve insanların iyiliğini arzuladığını açığa çıkarmıştır. Fakat -problemi suni terimlerle ele alarak- hemen eklemek gerekir ki askeri birlikler tarafından gerçekleştirilen yıkımlar zulüm ve terör olmadan gerçekleşme ihtimali olmayan fetihlerde yaşanmıştı.⁴⁸ Kesinlikle, burada değişik kaynaklardan toplanan kayıtlar, apaçık eksikliklerine ve siyasetine rağmen Timur'un siyasetinin 14. ve 15. asırlarda İran'ın başına gelen en kötü şey olmadığını vurgulamak içindir. Fakat öte yandan açıkça bir tezat olarak karşımızda duran vahşi ölümleri ve Müslüman Doğu'nun şehirlerini mahveden yağma çılgınlığını nasıl izah edeceğiz?

Timurlu sisteminde şehir pazarlarının mevcudiyeti göçebeleri eklemeye işlevi görür. Pazar-otlak iş birliğinden yaratılan Beylekan buna güzel bir örnektir. Bu yeni şehir boyların gözde kışlak mekânı olan Aras bozkırlarına hizmet etmişti. Kervanların emniyeti sayesinde şehirler göçebe ekonomiyi güçlendiriyordu. Ticari faaliyetleri sayesinde düzenli vergilerle devlet hazinesini besliyorlardı ve gerekli hallerde bunu olağanüstü anlarda da sağlıyorlardı. Birçok bölgede bir şehir kalıntısı bu ihtiyaçları karşılıyordu. Öte yandan bu Maverâünnehir'de özellikle görülen bir durumdu. Orada zanaat ve tarım ürünleri üretmek gerekliydi. Bu yüzden bir şehri ele geçirirken onun rezervlerini yağmalamak, parasını bitirmek, insan potansiyelini başka bölgelere tevcih etmek doğaldı.

Timur'un şehirleri nasıl ele geçirdiğini etüt ederken teslimiyetin nasıl gerçekleştiğine, değerli eşyalardan nasıl istifade edildiğine, iskânlara ve bu önlemlerin sebep olduğu büyük şiddet, yağma ve katliamlara değineceğiz. Bu taslağın tıpkı bir zamanlar Barthold'un Moğol istilalarının erken aşamalarında gözlemlediği gibi farklı varyantları vardır. Cengiz Han'ın Maverâünnehir ve Horasan'a yaptığı seferlerdeki küçük farklılıkları vurgulayan anlatımında Türk-İran araştırmaları sahalarının büyük tarihçisi, şehirlerin kaderinin sakinlerinin tutumuna ve koşullara bağlı olduğunu göstermiştir.⁴⁹

Kuvvetleri amaçlarına doğru dörtlüğe giderken Timur da psikolojik savaşın zikzaklı yollarına tevessül ederek tezatlı vaatler ve ikna edici içtenlik gibi aşına olduğu tüm hilelere müracaat etmekten geri durmuyordu.⁵⁰ Entrikaları, derviş ve tüccarların gizli propagandalarını gizli tehditler ve genel ihtarlar takip ediyordu. Görüşmeler ve pazarlıklar en kararlı ilerleyişleri ve en yakın kuşatmaları durduruyordu. Mahalleleri yıkmayı kesin kafaya koyduğu Tana'daki Hristiyanları (bu bir istisnadır) Timur tatlı sözlerle felakete uğratmıştı.⁵¹ *Zafername*'ye göre 1401'de Haziran güneşinin altındaki Bağdat kuşatması, emirlerin iradesine ve ordu sağlığının tehlikeye girmesine rağmen Timur kuşatma esnasında şehri müzakerelerle teslimine razı kılmak istediği için uzamıştı.⁵² Ordusunun enerjisini harcamamak için düşmanı, nafîle ve lüzumsuz yere mukavemet etmeleri halinde askerlerini frenleyemeyeceğini söyleyerek korkuturdu. Ya da merhamete gelirdi. Nisan 1381'de Herat'a saldırırken iki bin mahkûmu azat etmişti ve şehirdekilere evinde kalanın ne kendisinden ne de ailesinden yana korkmasına hacet olmadığını bildirmişti.⁵³ Bu iyi çalışılmış güzel davranışlar karşılığını aldı. Pazarda ve mahallelerdeki çağrılara rağmen nüfus silaha sarılmayı ve surlarda gözcülük yapmayı reddetmişti.⁵⁴

Suriye seferi başlangıç aşamasında teskin etme kaygısını yansıtıyordu. İlk karşılaşılan yer Besni idi. Memlûk garnizonunun ilk mukavemet teşebbüsünden sonra kadılar, imamlar ve seyitler bir mahalleye sahip olmak için araya girdiler, Mirza Şahruh ise şefaathçi oldu. *Zafername* yalın bir şekilde Timur'un affettiğini yazmaktadır.⁵⁵ Halep'in alınmasından sonra düzenlenmiş *Fetihname-yi Memalik-i Şam*'a göre Timur şunu emretmişti: "Sevgili çocuklarımla talebi üzerine ve Suriye sakinlerine umut olsun diye canları ve malları bağışlanmıştır ve onlar kölelikten, yağmadan ve sair tahribattan muaf ve müsterih kılınmıştır."⁵⁶ Ordunun sol kanadı tarafından kuşatılan

⁴⁴ Yezdi, *age*, I, s. 447-448.

⁴⁵ Şâmî, *age*, s. 278, 290; Yezdi, *age*, II, s. 517-518.

⁴⁶ Şâmî, *age*, s. 145; Yezdi, *age*, I, s. 660. Bkz. Jean Aubin, "Tamerlan à Bagdad", *Arabica*, IX/3 (1962), s. 306.

⁴⁷ Néve, *age*, s. 63-64.

⁴⁸ Yezdi, *age*, I, s. 449.

⁴⁹ Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London 1928, s. 402 (Semireçye), 407 (Zernuq), 408 (Nur), 409-11 (Buhara), 412 (Otrar), 413-414 (Semerkant), 414 (Signaq), 415 (Cend), 416-417 (Benaket), 423 (Buşenğ), 427 (Tirmiz), 433-437 (Gürgenç), 443 (Bamiyan), 445 (Gazne), 447 (Nişapur bkz. s. 424) 447-449 (Merv).

⁵⁰ Halep'teki tüccarlar, Şâmî, *age*, s. 225; Şam'daki dervişler, Fischel, s. 64.

⁵¹ Bkz. Heyd'de referans gösterilen Trevice kroniği, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge* / par W. Heyd, Bibliothèque en chef à la Bibliothèque Royale de Stuttgart; publiée sous le patronage de la Société de l'Orient Latin par Furcy Raynaud, Amsterdam 1959., s. 375.

⁵² Şâmî, *age*, s. 240; Yezdi, *age*, II, s. 364; bkz. "Arabica", IX/3 (1962), s. 307-308.

⁵³ Mesela Şam'da, Şâmî, *age*, s. 231.

⁵⁴ Şâmî, *age*, s. 84; Yezdi, *age*, I, s. 319-320.

⁵⁵ Şâmî, *age*, s. 2, Paris yazması, s. 23; Yezdi, *age*, II, s. 285.

⁵⁶ Ms. B. N. Paris, Arabe 3423, fol. 339a.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

Rumkale'de ahali mal-ı aman ödemmişti. “*Bu sebepten ötürü ve bu bilinsin ve yayılsın diye ve Suriye'nin sakinleri umut içinde olsun diye onlar yıkımdan, yağmadan, kölelikten ve katliamdan muaf tutulmuşlardır ve kanları dökülmeden bırakılmışlardır.*” Antep'te “ekâbir ve itibarlı kimseler” dağlara, avam ise kaleye sığınmıştı. Şâmî'ye göre ordu ilk hamlede kaleyi ele geçirmiş, bazılarını öldürmüş, bazılarını yerleşirmiş, yapıları yerle bir etmişti.⁵⁷ *Fetihname*'ye göre garnizon Halep'e kaçmış, Antep ve mücavir alanların ahali kendilerini ortalığı kasıp kavuran Çağatay askerlerinin insafına kalmış halde bulmuştu. O, onların başlarını, canlarını ve mallarını bağışlamıştı.⁵⁸ Fars kroniği, aralık ayında Halep ve Şam arasındaki şehirlere bir buçuk ay sonra Halep'in kuzeyindeki şehirlerde olduğu gibi itidal gösterildiğini kabul eder. Emirlerin şefaati ile canların bağışlandığı Hama'da ne yağma ne de tahribat görülmüştü.⁵⁹ İbn Arabşah 839/1435-1436'da Hama camisinin duvarları içinde 20 Recep 803/ 8 Aralık 1400 tarihli, Timur'un Suriye'ye inmesine Memlûk hükümetinin tahrik edici diplomasisinin sebep olduğunu yazdığı bir kitabe görmüştür.⁶⁰ Öncü birlik içindeki bir emirin tavsiyesi üzerine Humus halkı ittifak anlaşmasını kabul etmiş ve zarar görmekten kurtulmuştu.⁶¹ Onları takip eden Baalbek daha az şanslıydı. Soğuk henüz başlamış, karla karışık yağmur yağıyordu: Birlik meyve ve tahılın kontrolünü eline almıştı.⁶² İbn Haldun'un bahsettiği Hama, Humus ve Baalbek yıkımları ise en azından ilk iki şehir için değerlendirildiğinde banliyölerde askerler ve ordunun hizmetçileri tarafından sebep olunan zararlarıdır.⁶³ Bu tasarrufun arkasında yatan sebepler ancak Timur'un Yakınoğu siyasetinin bir bütün etüdüyle araştırıldığı vakit ortaya çıkarılabilir. Burada bunu tartışmayacağız. Yine de dönüş yolunda, Bire (Birecik), Ruha (Urfa) ve Nesibin (Nusaybin)'de gözlemlenen itidal vurgulanmalıdır.⁶⁴

Timurlu siyasetinin karmaşık planları olsun ya da olmasın, Timur şehirleri dostça almayı yeğliyordu. Çünkü imparatorluğa eklenmeyen şehirler fidye ödemeye mecburdu ve ancak muzaffer ordunun atlarının nal maliyeti için alınan mal-ı amanı ödedikleri takdirde yağmadan kurtulabilirlerdi.⁶⁵ Timur'un ya da vekillerinin istikametindeki bütün şehirler ödeme yapmaya mecburdu. Bu kaidenin istisnası yoktu.⁶⁶ Herat'tan 1381 ve 1383'te, Şiraz'dan 1387 ve 1389'da olmak üzere ikişer kez fidye alınmıştı. Kaynaklar uzak yerlerden ancak ezkaza bahsetse de en azından bazıları mal-ı aman ödüyordu. Muzafferi sultanı İmameddin Ahmed 1388'de Kirman'ı bu koşullar altında muhafaza edememişti. Muhassıllar Kirman'a fidyeyi 300 kepekî tümenine çıkarmaya gönderilmişti.⁶⁷ Bu yüzden bazen şehirler ele geçirildikten sonra paranın toplanması süreci uzuyordu. Bu 1385'te Sultaniye'de yaşanmış gibi görünmektedir.⁶⁸ Umumiyetle kronikler Timur'un bulunduğu olayların detaylarını anlatıyordu, bu yüzden bizlere daha çok Çağataylı ordusunun etrafında kamp kurduğu ve kısa sürede vergi toplanan şehirler maruftur.⁶⁹

Olayların gidişatı neticede değişmedi. Eğer yakınlarda düşman yoksa Çağataylılar çadırlarını surların uzaklarına dikmekle meşgul olurlardı. Müdafaa halindeki bir orduya karşı manevra yaptığında Timur karşı tarafı bozguna uğrattıp beklerdi: Mesela 1381'de Herat'ta, 1393'te Delhi'de, 7 Ocak 1401'de Şam'da şehir sakinlerinin saldırısı gerçekleşmedi.⁷⁰ Kuşatılanların agresif tutumları saldırıyı kıskırtmadığı sürece devreye meclisler girerdi. Temas teşebbüsleri kimi zaman Timur'dan gelirdi. Timur, Seyyid Rızadieddin Tirmizi'yi 1 Şevval 785/27 Kasım 1383'te Sistan sultanı Melik Kutbeddin'e elçi olarak gönderdiği vakit Sistan şehri bir aydır kuşatma altındaydı.⁷¹ Şam'da iki elçi duvarların önünde bağıyordu: “*Emir barış istiyor. Kendisiyle müzakere için mahir birini gönderin!*”⁷² Şehrin önde gelenleri (ekâbir, eşraf, ayan, kelanteran) ve tercihen dini önderleri, kadılar, imamlar, şeyhler, “*ordo*”ya geldiler. Seyitlere özel bir hürmet gösterildi; peygamberin torunları kutsal koruma altına alındı.⁷³ Bir savaş olduğunda evvela mirzalar ve yüksek rütbeli emirler Timur'un affı için şefaatchi olmalıydı.⁷⁴ Aksi takdirde şehrin sorumluları şehre gönderilen yetkililer tarafından onlara eşlik etmek üzere derhal gözaltına

⁵⁷ Şâmî, *age*, s. 223-224; daha öz, Yezdi, *age*, II, s. 286.

⁵⁸ Ms. alıntılanan, I, c.(*işanra be ser u can u mal eman dade şud*)

⁵⁹ Şâmî, *age*, s. 228; Yezdi, *age*, II, s. 306-307; İbn Arabşah, *age*, s. 198; İbn Tağribirdi, *age*, C.VI, s. 53.

⁶⁰ İbn Arabşah, *age*, s. 199.

⁶¹ İbn Arabşah, *age*; Şâmî, s. 229; Yezdi, *age*, II, s. 308.

⁶² İbn Arabşah, *age*; Şâmî, *age*; Yezdi, *age*, II, s. 309-310.

⁶³ İbn Haldun/Fischel, s. 45; bkz. Şâmî, *age*, s. 237, dize 17: emval ve esbabı ki mande bud.

⁶⁴ Şâmî, *age*, s. 237; Yezdi, *age*, II, s. 350, 351, 358.

⁶⁵ Bkz. Akşehir, Karahisar ve Konya'da 1402 yılında Emir Süleyman Şah (Yezdi, *age*, C.II, s. 457); Rumkale, yukarıda, s. 96; vb.

⁶⁶ Büyük şehirlerden bahsediyoruz. Fidyeye alınmayan şehirlerden haraç teklif ediyordu. Ayrıca Timur'un huzuruna hediyeyle çıkmak adabımuşeretten ileri geliyordu. Konumuza ilişkin olmadığı için bu noktaları değerlendirmeye almıyoruz. Nisan 1394'te Mardin kalesindekilere fidye ödemeleri icbar edilmişti; onlar daha sonra Timur'un torunu Uluğ Beg doğduğu için bunu ödemekten muaf tutuldular. (Yezdi, *age*, I, s. 680; Barthold, *Uluğ-Beg* çev. alıntı, s. 43-44).

⁶⁷ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 62; aynen “Geographie”de, ms. British Museum Or.1577, fol. 168.

⁶⁸ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 55; aynen “Zeyl-i Camiü't-Tevarih”de, Ed. Bayani, Tahran 1317, s. 322.

⁶⁹ Yezdi'ye göre 1381 yılında Herat'ta ödemeler dört günde toplanmıştı, Yezdi, *age*, C. I, s. 322; İsfizari'ye göre ise bu süre üç gündür, İsfizari, *Ravzatü'l-Cennât fi Evsâfi Medineti'l-Herât* Ed. Tahran, C. II, (1339) s. 41. İbn Şihab 1387 yılında İsfahan'da muhassıllara karşı bir ayaklanma çıktığında Çağataylı ordusunun bir günlük mesafeden bu şehir üzerine yola çıktığını ileri sürmüştür. Bu iddiayı destekleyen başka hiçbir kaynak yoktur.

⁷⁰ Bkz. İbn Haldun/Fischel, s. 30; Mignaneli, s. 217.

⁷¹ *İhya el-mulûk*, fol. 46a.

⁷² Fischel, *age*, s. 63, not 29.

⁷³ Timur'un seyidlere karşı hürmeti için Barthold'un gözlemleri *Mesto*, s. 91-92, bu Clavijo, s. 279'da da yansımaları bulmuştur.

⁷⁴ Bkz. yukarıda Behesna meselesinde; aşağıda Delhi bahsinde.

alınırdı. Moğol geleneklerine bağlı biri olarak Timur müzakerecilerin dokunulmazlığı hususunda kılı kırk yarıyordu. Memlûk otoriteleri kendi elçilerini zindana tıktığında ya da infaz ettiğinde ise küplere biniyordu.

Timur ve Dîvan-ı Âlâ'nın azaları şehrin ileri gelenleriyle fidyenin miktarını ve toplanma koşullarını hallettiler. Barışın fiyatı üzerinde anlaşma sağlandı. Şehirde aman ilan edildi.⁷⁵ Çağatay Hanlığı ve Büyük Emir'in adına bir hutbe okundu.⁷⁶ Anadolu vilayetlerindeki karışık nüfus için mal-ı aman bir ayrıcalık meselesiydi. Bundan bir tek Müslümanlar istifade edebilirdi, Hristiyanlar köleliğe düşürülmüştü.⁷⁷ Tenzilat ve ayrıcalıklar hakkındaki kesin malumatlar eksiktir. Muhakkak din adamları sınıfından en ayrıcalıklı olanların başında seyitler geliyordu.⁷⁸ Yalnız diğer kategoridekiler daha ağır yükü taşırdı. Fakat alışıldığı üzere istenen haraç garibanların karşılayamayacağı kadar yüksek olduğundan bunun da faturası mülk sahiplerine ve tüccarlara kesilirdi. *Haceler* sakladıkları kasaları işfa etsinler diye işkencelere tabi tutulurdu. Şam'da vergi toplanılan ilk vakitlerde şehrin sorumluları kadın-erkek, hür-köle demeden ve herkesin üç aylık gelirinden alınan, ödemesi mümkün altı dirhemlik sabit bir kelle vergisi koyulmuştu.⁷⁹ Daha sonra ele geçirdiği asillerden Şam'ın bütün şehir ve mahallelerini içeren bir liste alan⁸⁰ ve bütün dükkânların envanteri elinde bulunan⁸¹ Dîvan-ı Âlâ şiddete tevessül etti. Şehir Timurlu emirlerinin kontrolüne verilen bölümlere ayrıldı; infaz mangaları tarafından eşlik edilen muhassıllar kanuni gerekliliklere dikkat etmeden işlerini sürdürüyordu.

Mal-ı amanın toplanması kurallara uygundu. Bir düzen içinde gerçekleşiyordu, yalnızca yardımcıların ve zayıf bir ateşte yakılarak ya da yavaşça boğularak öldürülenlerin bağırtısı sükûneti bozuyordu. Şam'da yapılanların aksine asiller neredeyse her zaman kendi iradeleriyle veya zorla bütün yetkileri Dîvan-ı Âlâ'ya bırakmıştı.⁸² Mahallelerin başındaki her bir emir muhassıllar aracılığıyla topladığı vergileri Timur'un güvendiği yüksek rütbeli emirlerden ve İranlı kâtiplerden müteşekkil olan Dîvan-ı Âlâ'ya teslim ederdi. Şam'daki başat simalar arasında dîvanın üç büyük emiri Şeyh Nureddin, Şah Melik ve Allahdad vardı; İkinci sırada Celaledin İslam ve Mesud Simnani ve Timurlu kaçılarıyasının en seçkin kâtibi Taceddin Selmani geliyordu.⁸³ Şehrin bir kapısında yazıhane kurarlardı, diğer kapılar mühürlenirdi ve nöbetçi askerler tarafından korunurdu. Şiraz'da 1387'de surların sekiz kapısı tuğla ve harç ile duvar örülerek çevrelenmişti.⁸⁴ Şam'da, mahallelerin çıkışları kapatılmıştı ve kapılar yerden bir el yüksekliğine kadar duvarla örülmüştü. "O kadar alçak ki", diyor Mignanelli, "ancak eğri bir adam altından geçebilir."⁸⁵ Herat'ta 1381'de iç ve dış duvarlar vergi alındıktan ve şehir soyulduktan sonra örülmüştü.⁸⁶

Bu katı önlemlerin iki amacı vardı: Şehrin zenginliği azalmasını diye insanların şehri terk etmesini önlemek ve ordudaki başıbozukların şehrin içine girip haracın idari teminini riske atmalarını engellemek. Şam aman verdikten sonra bu şehirde yalnızca el-Segir kapısı açık bırakılmıştı. Oraya bir emir konulmuş ve kendisine şehri askerlerin içeriye girmesine karşı koruması görevi verilmişti.⁸⁷ Şehre girip halka sataşan kimi Çağataylılar Timur'un emri üzerine ulu orta yerde asılmıştı.⁸⁸ 1398'de Delhi kapılarında insanlar sonradan göreceğimiz koşullar altında huzursuzlanıp hareketlenince emirler çıkışları kapatmış ve disiplinsiz kimseleri ok ve kılıç darbeleriyle püskürtmeyi denemişti.⁸⁹ İsfahan'da 1387'de küçük bir birliğin eşliğinde Timur pazarı, mahalleleri, garnizonun bulunduğu hisarı ziyaret etmişti. Sonra da kendi kampına girmişti.⁹⁰ 16 Kasım'da⁹¹ kendisini duvarlarda bulmuştu: Mal-ı aman almakla görevli muhassıllar, müsadere memurları, ordu pazarcıları⁹² ve şahsi işleri için içeride bulunan bir kısım izinli askerlerden oluşan müfreze şehirde mahsur kalmıştı.⁹³ *Zafername'nin*

⁷⁵ Şam'daki belgede dokuz satır vardı, bkz. Fischel, *age*, s. 67, not 38.

⁷⁶ M. Fischel, *age*, s. 94, bu ikisinin birlikte gerçekleşmesi tartışılır görünmektedir. Delhi'de teslimi takip eden 20 Aralık Cuma günü 1398'de Timur adına hutbe okunduğu vakit henüz fidyeye toplanmamıştı.

⁷⁷ Sivas'ta: Şâmi, *age*, s. 219; Yezdi, *age*, II, s. 269. Malatya'da Şâmi, *age*, s. 220; Yezdi, *age*, II, s. 282.

⁷⁸ Tulambi'de (?), Hindistan'da seyidler ve ulema fidyeye ödemekten muaf tutulmuştu, *Ruzname*, s. 74; Şâmi, *age*, s. 179; Yezdi, *age*, II, s. 54.

⁷⁹ İbn Tağribirdi, *age*, C.VI, 64. Bkz. Fischel, s. 93.

⁸⁰ Fischel, *age*, s. 95.

⁸¹ Mignanelli, *age*, s. 220, 224.

⁸² İsfahan'da 1387'de asiller Dîvan'ın muhassılları tayin etmesini ve kendilerinin Timurlu kampında tutulmalarını talep etti. (Yezdi, *age*, I, s. 432). Şiraz'da 1393'te mahaller ve hanelerin liderleri yazıyla at, katır veya develerinin olmadığını belgelemişti. (Hafız-ı Ebru, *age*, s. 106; Yezdi, *age*, I, s. 614); Hayvan gerekliliği onların sorumluluğuna bırakılmış görünüyor.

⁸³ İkinci isimler Yezdi'de ve İbn Arabşah'da biraz farklı verilmektedir. Yezdi, *age*, II, s. 330; İbn Arabşah, s. 221-222. Muzafferilerin kaçılarıyasının eski azası olan Taceddin Selmani *Zafername*'ye tekmil olan ve M. Roemer tarafından yayınlanan *Şems el-husn* eserinin yazarıdır. *Şems el-husn*, Wiesbaden 1956.

⁸⁴ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 106; Yezdi, *age*, I, s. 1956.

⁸⁵ Mignanelli, s. 220; Yezdi, *age*, II, s. 330.

⁸⁶ Yezdi, *age*, I, s. 322. Kart hükümdarlarının adının yazılı olduğu kitabe ile süslenmiş şehir kapıları Şehr-i Sebz'e arabalarla taşınmıştı. (Yezdi, *age*, I, 323; İsfizari, *age*, II, s. 41.)

⁸⁷ *Nücüm*, VI, 64; Fischel, *age*, s. 67.

⁸⁸ İbn Arabşah, *age*, s. 211, bkz. Mignanelli, s. 220.

⁸⁹ *Ruzname*, s. 126; Şâmi, *age*, s. 192.

⁹⁰ Natanzi, s. 336; Yezdi, *age*, I, s. 431.

⁹¹ Gıyaseddin Ali'ye göre katliamın günü 5 Zilkade 789/17 Kasım 1387 salıdır. Gıyaseddin Ali, *Ruzname*, s. 30: Yezdi'ye göre 6/18 Kasım pazartesidir. Yezdi, *age*, I, s. 435 (bu tarihi katliamdan bir gün sonraki manzarayı gördükten sonra üretmiştir. Tarihi karıştırmasına bu sebep olmuş olabilir). Ve Hvacı *Mücmel*, s. 128, görgü tanığı Hafız-ı Ebru, s. 62'ye göre olayın tarihi 4 Şevval/13 Kasım 1387'dir.

⁹² Caferi, *Tarihname*, ms. Leningrad, risale şeklinde değil.

⁹³ Yezdi, *age*, I, s. 432 (*cihet-i mühimmet-i hod*): Caferi, ms. alıntı: şaşırtmak için: (*cihet-i eys*).

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

tahminine göre üç bin Çağataylı akşam vakti cereyan eden halk ayaklanmasının kurbanı olmuştu.⁹⁴ Hayatta kalanları göz önünde tutarak bu devirde yüz binden fazla insandan mürekkep olan İsfahan'da beş-altı bin askerin mevcut olduğunu hesaplayabiliriz. Mevcut bilgiler ışığında “mal-ı aman”ın temininin akamete uğramasının şehir cemiyetinin sermayesine ya da iş hacmine etkilerini ölçmek riskli bir girişim olurdu. Öte yandan ekonomik tazminin sürati üretim araçlarının tekrar kurulmasını teşvik eden siyasal etkenlere bağlıdır. Her zaman yüksek görülen vergilere müsadere ve talepler eşlik ediyordu. Yenilen sultan ve emirlerin tümünün mallarına el konuyordu. Herat'ta Kert sultanlarının,⁹⁵ Sistan şahlarının,⁹⁶ Şiraz ve Kirman'da Muzafferilerin,⁹⁷ Mazenderan seyitlerinin⁹⁸ başına gelen buydu. Şam'da, Emevi Camii'nde Şamlıları ve ailelerini ilgilendiren bir aman icazetnamesi okunmuştu.⁹⁹ Hafız-ı Ebru'nun mal-ı sultani olarak adlandırdığı Ferec sultanının ve Memlük emirlerinin mülküne el konulmuştu.¹⁰⁰ *Mal-ı ğayibi* adı altında tüccarlar ve firari eşrafın mülküne el konurdu.¹⁰¹ Şahsi garazların ithamlara neden olduğu Şam'da Dıvan-ı Âlâ'nın adamlarının kapalı dükkân kepenklerini kırdığını Mignanelli gözler önüne sermişti.¹⁰²

Silahlara, yük hayvanlarına, erzağa el konuluyordu. İsfahan'da silahlar işgal güçlerine devredilmiş olmalıydı. Bu değişik bölümlerindeki rekabetten doğan ve yüzyıl boyunca birçok kez tekerrür eden huzursuzlukların önüne geçmek için alınmış bir önlemdi. Şam'da emirler şehre fidye almaya girmeden evvel silahların müsadere ilan edilmişti.¹⁰³ Yani bu muhassılların işlerini müşküle düşürecek birtakım hareketlerin önüne geçmek içindi. Atlar, eşekler, katırlar, develer ordunun ulaşım vasıtalarındaki yetersizliği hafifletmek için tercihen müsadere ediliyordu.¹⁰⁴ Şam'da ele geçirilen ganimet o kadar büyüktü ki Sivas'tan müsadere edilerek getirilen yük hayvanları bunu taşımaya yetmiyordu.¹⁰⁵ Yük hayvanları doğal olarak ihtiyaçlara göre yol boyunca toplanıyordu. Delhi'den Maverünnehir'e sürülen Şeyh Ahmed Mağribi kendisini Gor dağlarını kat ederken İnak (İnaq) denilen bir emirin halkı arasında buldu. Bir köyde satın aldığı eşekler civardaki yerlilerin saldırısına uğramış ve tamamen yağmalanmıştı. Şeyh, serbest bırakılması için “Moğollara” müracaat etmişti.¹⁰⁶

Ordu göçebelerin koyunlarını, şehirlilerin levazımını alıyordu. Ordunun Mazenderan'ı geçmesinden sonra yerel bir kroniğe göre “ne ötecek bir horoz ne yumurtlayacak bir tavuk” kalmıştı.¹⁰⁷ Bir şehrin önünde birkaç hafta kamp kurduğunda, şehrin çevresi düzenli bölümlere ayrılırdı. Komuta altındaki birlikler Bağdat'tan aşağı Irak'ı, Şam'dan da Filistin'i yağmalamıştı. 1401 baharında Suriye'yi boşaltan birlikler Antep'ten kurutulmuş meyveler, üzüm, pirinç, ekme ve çarşılarda buldukları yiyecekleri almıştı. Köpekler yenildi.¹⁰⁸ Timur şehri terk ettiğinde kıtlık başlamıştı. Sık sık savurganlığın etkisiyle orduyu açlık takip ediyordu. Hindistan seferi esnasında ordunun iaşesi sürekli tükenmişti. Ekimde tahıl kıtlığı hâsıl olmuştu. Şehir depolarının müsadere ve yağmalar levazım sınıfının yaşadığı zorlukları ortadan kaldırmıyordu. Delhi'de Timur tahıl ve şekere el konulmasını emretmişti¹⁰⁹ ki bu emir sorunları kıskırtmış ve kuvvetle muhtemelen ifa edilememişti. Maverünnehir'e yapılan uzun dönüş esnasında ganimetin bir parçası olan esir-kölelerin yarısı açlıktan ölmüştü.¹¹⁰

Müsadere üreticilerin ürünlerine, kalifiye işçilerin değerli eşyalarına da teşmil oluyordu. Timur değişik bölgelerden başkentini renklendirecek şahsiyetler getiriyordu: Şiraz'dan 1388'de sürülen Seyyid Şerif Cürçani,¹¹¹ Bursa'dan diğer seçkin ilahiyatçılarla birlikte sürülüp Kütahya'da serbest bırakılan Şemseddin Muhammed İbn el-Cezeri¹¹² gibi ilahiyatçılar; Şamlı hekim Cemaleddin¹¹³ gibi âlimler; ya da Bağdatlı müzisyen Hacı Abdülkadir gibi sanatçılar getirilmişti. Fakat en çok da zanaatkarlar Büyük Emir tarafından Maverünnehir'e hicret ettiriliyordu. Tebriz'den (1386), Şiraz'dan (1388), Bağdat'tan (1393),¹¹⁴ Delhi'den (1399) taş ustaları ve diğer

⁹⁴ Yezdi, *age*, I, s. 433, 435. İbn Şihab bu sayıyı bin; İbn Arabşah ise altı bin Çağataylı olarak vermektedir. (bkz. Schiltberger, *Reisebuch*, ed. Langmantel, Tübingen 1885, s. 30: İsfahan'da altı bin kişi)

⁹⁵ Şâmi, *age*, s. 84; Yezdi, *age*, I, s. 322; İsfizari, C.I.

⁹⁶ Yezdi, *age*, I, s. 368; *Ihya el-mülük*, fol. 46b.

⁹⁷ Yezdi, *age*, I, s. 614, 617.

⁹⁸ Mar'aşi, *age*, s. 309.

⁹⁹ Fischel, *age*, s. 67, not 38.

¹⁰⁰ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 162; Fischel, s. 95; Mignanelli, *age*, s. 219.

¹⁰¹ Şam: Hafız-ı Ebru, *age* C.I; Mignanelli, *age*, I. c. Şiraz: Hafız-ı Ebru, *age*, s. 106.

¹⁰² İbn Arabşah, *age*, s. 211; Mignanelli, *age*, C. I.

¹⁰³ İsfahan: Yezdi, *age*, I, s. 432; Şam: Fischel, *age*, s. 95.

¹⁰⁴ Bkz. İsfahan 1387 (Yezdi, *age*, I, s. 432); Dizfûl 1393 (Yezdi, *age*, I, s. 591); Şiraz 1393 (Hafız-ı Ebru, *age*, s. 106; Yezdi, *age*, I, s. 614); Mardin 1394 (Yezdi, I, s. 678); Şam (Fischel, s. 95).

¹⁰⁵ Yezdi, *age*, II, s. 339.

¹⁰⁶ *Melfuzat-ı Ahmed Mağribi*, fol. 138b.

¹⁰⁷ Mar'aşi, *age*, s. 311. Barthold, *Mesto*, *age*, s. 93, ifadenin mecaz olarak kullanıldığına dikkat edelim.

¹⁰⁸ el-Ayni, fol. 43a.

¹⁰⁹ *Ruzname*, s. 126; Şâmi, *age*, s. 122; Yezdi, *age*, II, s. 121.

¹¹⁰ *Melfuzat-ı Ahmed Mağribi*, fol. 120b.

¹¹¹ Yezdi, *age*, I, s. 444.

¹¹² M.-M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Bucarest 1942, s. 81-82.

¹¹³ İbn Arabşah, *age*, s. 239; Yezdi, *age*, II, s. 335.

¹¹⁴ Bkz. Yezdi, sırasıyla I, s. 398, 444, 641. Harezmi zanaatkarlar 1379'da göçe icbar edilmişti, bkz. Yezdi, *age*, I, s. 299-300; Hafız-ı Ebru, *age*, s. 44.

zanaatkârlar mirza ve akalar arasında paylaştırılmış,¹¹⁵ Şam'dan (1401) zenci köleler ve hadımlar bunlara iştirak etmişti.¹¹⁶ Ekonomik yaşamın düzensizliği siyasi sebeplerle asilzadelerin sürgün edilmesiyle daha da artmıştı. 1381'de Herat'taki ulemanın ve imamların lideri Sebz şehrine yüz kethüda ile gönderilmişti.¹¹⁷ 1383'te Sistan şehrinin sultanı Kutbeddin ve asilzadeleri Semerkant'a sürülürken kadıları ve uleması Ferah'a yerleştirildi.¹¹⁸ 1393'te Mazenderan seyitleri Maverâünnehir'e sürüldü.¹¹⁹

Kendilerini yıkıma götüren, yaşamsal güçlerini azaltan, toplumsal çerçeveyi muvakkaten tarumar eden yükümlülükleri tutarak şehirli cemiyetler en azından yağma edilme korkusundan kurtuluyordu: Sadece önemli şehirleri sayacak olursak 1381'de Herat, 1386'da Tebriz, 1387 ve 1393'te Şiraz ve 1393'te Bağdat el koyulan malları kısıtlı bir zaman içinde geri satın almak mecburiyetinde bırakılmıştı.¹²⁰ Kimi *amanların* koşulları pek ağırsa da yağmadan (nehb, tarac) hafifti. Alıntılan şehirlerden Şam fidye ödemeyi kabul ettiğinde nihayet halkları Moğolcadan Çağataycaya geçen ve ganimet anlamına gelen olçar (olcay) kelimesiyle tesmiye edilen şehirlerin hazin kaderini idrak etmişti. Ganimet (esir) addedilen erkekler ve kadınlar anlaşmalara köle (berde) olarak konu oluyorlardı. Onların sahipleri onları -tıpkı 1388'de Harezm'den Maverâünnehir'e sürülen halklar gibi¹²¹ arazilerine çalışmak üzere gönderebilirdi ya da orduyu takip eden kaçakçılara satabilirdi. *Memoire* 1403'te "Onların ordusunda satılmak için çok uzaklardan getirilmiş çok sayıda kimse vardır ve o yerlerde insanlar, mahrum kalmışlar ve diğerleri satılır" diyor ve başka bir gözlemi bizimle paylaşiyor: "*Küçük çocukları ve kadınları alıyorlar; kimilerini satıyor, kimilerini köle yaparak memleketlerine gönderiyorlar. Kimilerini de fakruzaruret içinde kendilerine hizmete zorluyorlar ve açta açıkta bırakıyorlar.*"¹²²

Emirler nezdindeki itibarlarından güç alarak seyitler ve şeyhler bu kötülüklerden kurtulmaya çabalıyordu.¹²³ Loni'de 1398'de on binlerce Hindu esir mahkûmun yok edilmesine karar verilirken Timur yaman askerlerine infazın ifasından emin olmaları emrini vermişti. Her kim kendi esir mahkûmunu katletmede ihmalkârlık gösterirse akıbeti ölüm olabilirdi; kadınları, çocukları, malları onu ihbar edene aitti.¹²⁴ Bu kökten tehditler insanlı bir sükûneti hedef almıyordu. Birliklerden ellerindeki insan ganimetini yok etmeleri emredildiğinden herhangi bir düzenbazlık teşebbüsünün önüne geçilmeliydi. Delhi'nin fethi verilen kurbanları kapsamlı bir şekilde telafi etti. Her asker ortalama yüz elli esir mahkûm, erkek, kadın ve çocuklara (*küdek*) sahipti; en dezavantajlılar bile yirmiden fazlasına sahipti.¹²⁵

Askeri birliğin Şam'a girip mali operasyonlar tamamlana kadar yağma yapmasına izin verilmemişti. Şehir halkı dışarıda toplanmışken 15 Mart 1401'de kılıçlar kınından çekili yayan vaziyette şehre girmişler ve üç gün boyunca her şeyi yağmalamışlardı. Şehirde yalnızca güçsüz ihtiyarlar ve beş yaşından küçük çocuklar bırakılmıştı.¹²⁶ Timur insanların öldürülmesini yasaklamıştı.¹²⁷ *Zafername*'ye göre Timur, Vezir Celaleddin İslam'a tutsakların özgürleştirilmesi ve şehirde yeniden iskân edilmesi görevini vermişti.¹²⁸ Yani onun görevi ordudaki başıbozukların insanları köleliğe düşürmesine mâni olmaktı. Kaçan esirleri zapt eden güçlü Memlûklerin¹²⁹ tarihi kaynakları İran kaynaklarıyla çelişmemektedir. Yezdi askerlerin değerli eşyalarla birlikte şehirden ayrılırken uzun bir yol boyunca sıralanmasından bahsetmektedir.¹³⁰ Fakat onlar tıpkı Halep'te¹³¹ ve Antep'te¹³² yaptıkları gibi yanlarında güzel kadınları, genç kızları ve genç güzel insanları götürüyordu.¹³³ Annelerinden mahrum kalan çocuklar Şam'da açlıktan ölmeye terk edilmişti.¹³⁴ Halep'te yetim kaldığı için ölen çocukların sayısı savaş esnasında katledilen çocuk sayısından fazlaydı.¹³⁵ Kadınların kaçırılması çocukların açlıktan ölmesinden daha nadir yaşanan bir olaydı. Nisan 1394'te Mardin alınırken birçok kurban

¹¹⁵ *Ruzname*, s. 128-129; Şâmî, *age*, s. 193; Yezdi, *age*, II, s. 124.

¹¹⁶ el-Aynî, fol. 42b; İbn Arabşah, *age*, s. 239; Şâmî, *age*, s. 237; Yezdi, *age*, II, s. 335.

¹¹⁷ Yezdi, *age*, I, s. 323. Herat'ın muhalif olduğundan diğer şahsiyetleri 1403'te Fergana'ya sürülmüştü. Bkz. *Mücmel*, s. 150.

¹¹⁸ Şâmî, *age*, s. 93; Yezdi, *age*, I, s. 369; *Ihya el mulûk*, fol. 46b.

¹¹⁹ Şâmî, *age*, s. 128; Yezdi, *age*, I, s. 577; Mar'aşi, *age*, s. 310-311.

¹²⁰ Atıflar sırasıyla Yezdi'ye yapıldı, I, s. 322, 398, 437, 614; 642, 645 (Şâmî, s. 41).

¹²¹ Hafız-ı Ebru, s. 67; Yezdi, *age*, I, s. 448. Bkz. 1416'de Kirman halkının dağıtılması (Deux sayyids de Bam s. 44).

¹²² *Memoire*, s. 20, 21; bkz. Néve, s. 76; Hafız-ı Ebru, s. 68.

¹²³ Şeyh Ahmed Mağribî kendisinin *Mağribî* adlı eserinde zikrettiği gibi etkili bir şekilde aracılık etmişti. *Melfuzat*, fol. 121a. tipik bir anlatı için bkz. Aubin, *Deux sayyids de Bam*, s. 337.

¹²⁴ Yezdi, *age*, II, s. 92.

¹²⁵ Yezdi, *age*, II, s. 122.

¹²⁶ Fischel, *age*, s. 96, not 124; Yezdi, *age*, II, s. 338-39.

¹²⁷ Şâmî, *age*, s. 237; Hafız-ı Ebru, *age*, s. 161-162.

¹²⁸ Yezdi, II, s. 340.

¹²⁹ Bkz. Fischel, *age*, s. 96.

¹³⁰ Yezdi, *age*, II, s. 339.

¹³¹ Şehirde kadın ve genç kızlar; hisarda bakireler ve genç oğlanlar (ebkar ve şebab) köleliğe düşürülmüştü. İbn Hacer, İbna'el-Gumr, ms. B. N. Paris, Arabe 1603, fol. 172b.

¹³² el-Aynî, fol. 43a, onların çocukları (etfal) almadıkları kesindir; o haberi ailesiyle beraber dağa kaçan kardeşinden alıyordu.

¹³³ el-Aynî, fol. 42b; İbn Arabşah, s. 240; *Nücûm*, VI, 67; Mignanelli, s. 225, 229. Elbette ne Şam'dan ne de başka bir yerden götürülen genç erkekler homoseksüel amaçlar için tutulmuyordu.

¹³⁴ İbn Hacer, *o. c.*, fol. 173b.

¹³⁵ İbn Hacer, *o. c.*, fol. 172b.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

verilmiş, *Zafername*'nin gözlemine göre bu esnada “bazı çocuklar susuzluktan ölmüştü.”¹³⁶ Tus'ta 1388 yılında erkek nüfus yok edildiğinde Çağataylı askerleri şehri “atlar, kadınlar ve gonca gibi kızlarla” terk etmişti.¹³⁷ 1395'te Güney Rusya'da “gül gibi kadınlar ve kızlar” tutsak olarak Çağataylıların hâkimiyeti altında kalmıştı.¹³⁸ Diğer yandan çağdaş metinler, yakınlarının ve herkesin gözleri önünde, cadde ortasında kadınlara, genç kızlara veya oğlanlara yönelik saldırıların sıklığına ve acımasızlığına ittifak halinde işaret etmektedir.¹³⁹

Henüz yukarıda alıntılanan *Fetihname-yi Memalik-i Şam'a* göre Timur şunu duyurmuştu: (Halep'te) Sistan, Hindistan, Mazenderan, Harezmi, Şiraz, Toğmak ve Moğulistan¹⁴⁰ seferlerinden daha fazla akis uyandıran birçok ganimet ve değerli eşya, Arap atları, Mısır ve Suriye develeri ve daha ibadullah iktisap birliklerin eline geçti. Pazarın ahalisine ve çarşının lümpenlerine kadar herkes Arap atlarını aldı (...). Buna mukabil bu fetihle Dîvana hiçbir gelir sağlanmadı; bütün ganimetler, zenginlikler, binek hayvanları ve eşyalar muzaffer birliklere ihsan edildi.¹⁴¹ Halep'te Büyük Emir'in tasdik ettiği düzenli çerçevede fidye alma gibi bir durum söz konusu değildi. Çağataylı, Horasanlı, Moğol ve Türkmen birlikleri şehri yağmalarken bahadırılar duvarlara merdiven dayıyor, gedikler açıyor, daha sonra hisarı çevreleyen hendekleri yüzerek aşırıp siperleri geçiyordu.¹⁴² Şehir aman aracılığıyla teslim olduğunda tazammun koşullarına tabi tutulurdu. Haleplilerin adı kendini tutsak olarak kayıtlarda buldu, kefaretleri işkence yoluyla zorla alındı; şehrin kapısında emir Cihan Şah hesapları tuttu.¹⁴³ Ele geçirilen hazine envanterinden sonra emirler ve askerler arasında üleştirildi. *Mal-ı amaniye* emirlerin arasında Timur'un üleştirilmesi ve ganimetin adil bölüşümünden emin olması kuraldı.¹⁴⁴ Birlikler öncü kuvvet içinde dengeli bir şekilde değişiyordu. En talihli olanlar ellerindeki malların bir kısmından en fakir olanların hesabına vazgeçmeye razı kılınırdı.¹⁴⁵ Şiddet ve keyfilik sınırlandırılmıştı. İbn Arabşah adil bir şekilde Timur'un, kendilerine verilen yetkiyi aştıkları takdirde adamlarına ganimet vermediğini, onları sert bir şekilde cezalandırdığını ifade eder.¹⁴⁶ Ordudaki kaba saba tipler bile bireysel veya grupsal ayrımları belirleyen ilkelere saygı gösteriyordu. Seyitler ve şeyhler hengâmenin ortasında zarar görmeksizin gezebiliyordu. Delhi'nin yağması esnasında küplere binen Şeyh Ahmed Mağribi çekildiği ve teslim olduğu camiden çıkıp rahatça Timur'un bulunduğu yere onu görmek için gelmişti. Bir Çağatay ona şöyle cevap vermişti: “*Efendi sabredesin, çünkü sana kılıcın diliyle cevap verebilir.*” Orada bulunan iki vezir, Seyyid Alaaddin Simmani ve Abdü'l-Melik şeyhe yer göstermiş ve içeriye uşakları göndermişti. Bunlar “Emir orada” diyerek döndüler. Vezirler o zaman şeyh için bir çadır kurdurdular. Şeyhin müritlerinden biri camiye bir şey için dönmek istedi ve eşlik etmek üzere bir görevli talep etti.

Bir ata binen şeyh onunla birlikte gitti ve kazasız belasız döndüler.¹⁴⁷ Timur Delhi'den ayrılırken seyitleri, kadıları, ulemayı ve şeyhleri Cihanpenah Camii'nde topladı ve muzaffer ordunun hareketinden herhangi bir sıkıntı veya ıstırap çekmemeleri için emirlerinden birini onların koruyuculuğu ile görevlendirdi.¹⁴⁸ Hint seferi esnasında bir daruga nüfusun belirli bakiyelerini korumakla görevlendirilmişti.¹⁴⁹ Aynı tedbiri Anadolu seferinde de görüyoruz.¹⁵⁰ Şam'da arkada vezir bırakıldığını göreceğiz. Halep'te artakalanlar yakıldığında İbn el-Şihne ve diğer asilzadeler, onları hâlihazırda kış boyunca gözetmiş Simnan'ın İranlı büyüğü emir ve seyit İzzeddin Hezargeri'nin korumasına emanet edilmişti. Timur tarafından 1400 Kasım'ında alınmayı bekleyen İbn el-Şihne de Timur'un sinirli olduğunu çünkü askerlerine cesetlerden kelleleri koparmayı emrettiği halde onların yaşayan insanların kellelerini getirdiğini söylüyordu.¹⁵¹ Savaşta disiplinli olan birlikler iştiyaklarını kısıtlama konusunda pek mahir değildi.

Delhi'de büyük bir şehrin önüne gelindiğinde durulmuş ve ordu ile şehirliler arasındaki teması kısıtlamak üzere nafiye yere tedbirler alınmıştı. Daha iki ay evvel çeşitli birlikler için tayin edilmiş toplanma noktası olan Tulambi'nin önünde işler kontrolden çıkmıştı. Melikler ve racalar (raya), seyitler ve ulema yine de Timur'u

¹³⁶ Yezdi, *age*, I, s. 678.

¹³⁷ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 87.

¹³⁸ Yezdi, *age*, I, s. 760.

¹³⁹ Mesela 1387'de İsfahan'da (İbn Şihab); Halep'te (Hafız-ı Ebru, *age*, s. 160; *Nücüm*, VI, 51; İbn Hacer, fol. 172b); Şam'da (*Nücüm*, C. VI, 6; İbn Arabşah, *age*, s. 232); Harezmi'de (Hafız-ı Ebru, s. 68); Diyarbakır'da (Aziz Esterabadi, *Bezm u Rezm*, s. 455). Timur oğlancılıktan hazzetmezdi (*Memoire*, s. 15, 30; Nêve'deki anlatının kontrolü mümkün değildir, Nêve, *age*, s.72). Eğer *Memoire de 1403*, s. 20 doğru ise, Dürüst olmayan kadınlar *ordoya* kabul edilmiyordu. Devlet hazinesi için zararlı da olsa imparatorluğun başat şehirlerinde genelevler kapalıydı (Natanzi, *age*, s. 280; Hafız-ı Ebru, *age*, s. 192).

¹⁴⁰ Moğulistan ile kastedilen Doğu Çağatay Hanlığının topraklarıdır. Bu topraklar, Doğu Türkistan ve Yedisu bölgelerini ihtiva eder (ç.n.).

¹⁴¹ Ms. B. N. Paris, Arabe 3423, fol. 400b.

¹⁴² Bkz. el-Ayni, fol. 37b-38a.

¹⁴³ Sehavi, *Dev'ü'l-Lami*, C. III, s. 48; el-Ayni, fol. 38a; Yezdi, *age*, II, s. 305; Hafız-ı Ebru, *age*, s. 160.

¹⁴⁴ Bkz. Bağdat 1393; Yezdi, *age*, C. I, s. 645; Şiraz 1393; Yezdi, *age*, I, s. 614; Saray: Şâmî, s. 164.

¹⁴⁵ *Ruzname*, s. 166-168; Şâmî, *age*, s. 202; Yezdi, *age*, C. II, s. 153, 157-159.

¹⁴⁶ İbn Arabşah, *age*, s. 240-241. Bkz. *Memoire*, s. 21: “O bir yeri fethedeceği vakit siyah sancağı kaldırırdı...”

¹⁴⁷ *Melfuzat-ı Ahmed Mağribi*, fol. 119b-129b.

¹⁴⁸ *Ruzname*, 130-131; Yezdi, *age*, II, s. 127. (*Ruzname*'nin ikinci nüshasına göre onlar orada daha yağma esnasında birleşmiş vaziyetteydi. *Ruzname*, s. 130, Şâmî'de, s.193).

¹⁴⁹ Ajhoda: *Ruzname*, s. 83-84; Şâmî, *age*, s. 181-182; Yezdi, *age*, II, s. 65. Cat nüfusu içinde bir seyid köyü: *Ruzname*, s. 97-98; Şâmî, s. 185; Yezdi, *age*, II, s. 81.

¹⁵⁰ Bkz. Yezdi, II, s. 457, 468.

¹⁵¹ İbn Arabşah, s. 194-195, ve 193-194.

selamlamak ve fidyenin miktarını müzakere etmek üzere gelmişti. Birlikler ise boş torbalarla gelmişti. Onlar, buldukları yerde tahillara el koymakla yetkilendirilmişlerdi. Yağmalayarak, yakarak, seyitler ve ulema da dahil olmak üzere nüfusu köleliğe düşürerek şehrin üzerine çullandılar. *Ruznâme-i Gazavât-ı Hindustan* ve Şâmî'nin *Zafername*'si böyle bir halde askerleri durdurmanın mümkün olmadığını belirtiyor.¹⁵² Ganimet cazibesıyla yağmacı grupları kendine çeken Timurlu ordusu düşman bir muhitte yeni bir ufku kalbine dalıyordu. Loni'de 13 Aralık 1398'de yüz bin Hindu mahkûmun katliamı, onların bastırılmış kaygılarını biraz olsun rahatlatmıştı. Coşkunluğun şiddetini gösteren iyi bir örnek bir koyunu kurban edemeyecek kadar barışçıl bir insan olan Mevlâna Nasireddin Ömer'in kendi eliyle on bir kâfiri öldürmesiydi.¹⁵³

Delhi'nin teslimi alışılga gelen biçimde tahakkuk etti: Seyitlerin, ulemanın ve şeyhlerin teşkil ettiği yetkili kurulun gönderilmesi, Pir Muhammed Cihangir'in ve Emir Süleyman Şah ve Cihan Şah'ın şefaati, akabinde dîvan kâtiplerinin şehri ziyareti ve muhassılların işe koyulması. 10 Rebiülevvel 801/20 Aralık 1398 Cuma günü, Mevlâna Nasireddin Ömer Delhi'ye Timur'un adına hutbe okumak için gitmişti. Her şey 16 Rebiülevvel/26 Aralık'ta sakinleşti. Hanımlar kendi adamlarıyla birlikte saraydan ayrılarak dolaşmaya başladı. Şehrin kapılarından birinde emirler ve dîvan sekreterleri alınan fidyeyi kaydetmeye başladı. Bir grup askerin şehirdeki fakirleri rahatsız ettiğini gören Timur tehlikeyi öngörerek emirleri duruma el koymaya sevk etti. Bu esnada birkaç bin atlı kapıyı geçerek çevredekilerden tahıl ve şeker istemiş, bir kısmı da katedilen yerlerdeki şüphelileri aramaya başlamıştı. Böylece karışıklık doğdu. Hinduların bir kısmı direndi, bir kısmı ise evlerini ve kendilerini aileleriyle birlikte ateşe vererek intihar etti. Emirler durumun daha da kontrol edilemez bir hal almasını engellemek için şehrin bütün kapılarını kapattı ve ordunun büyük kısmını dışarıda tutmak istedi. Fakat 27 Aralık'ta yoldaşlarının ve askerlerin naralarına dayanamayan emirler kapıyı açmak mecburiyetinde kaldılar. Timur durumdan çok endişelense de o an yapacak hiçbir şey kalmamış ve büyük bir yağma başlamıştı.¹⁵⁴ Saatlerce süren yağma içki cümbüşü ile kutlanmıştı.

Kuşatanlar ile kuşatılan muhit arasındaki denge diken üstünde idi. Bu tansiyonu yüksek ortamda birliklerin itaatsizliğine ya da kuşatmanın ateşinin yükselmesine neden olacak en ufak bir olay felakete sebebiyet verebilirdi. Halk İsfahan'daki gibi ayaklandığında ya da asilzadeler Şam'daki gibi muzafferin ağır taleplerine kafa tuttuğunda Timur barışı akamete uğramış addediyor ve suçlu şehri cezalandırıyordu. Yine de cezasının ağırlığında onu fırsatılığının sınırlendirmesi yatıyordu.

Memlûk kaynakları Timur'un Şam'da hiddetinin ve koyduğu fidyenin oranının arttığını teyit eder. Belli ki iki taraf arasında sürekli bir yanlış anlaşılma söz konusuydu ve iki taraf da toplam değer üzerine keyfilik taşıyor olabiliyordu.¹⁵⁵ Asilzadelerin kendilerinden işkence yoluyla alınan parayı toplayamaması nihai cezayı tayin etmişti. Verdiği bilgilerden pek emin olan İbn Arabşah'a inanacak olursak Hemedan *mal-ı amanın* iki katına çıkarılması tehlikesinden bir *şerifin* şefaati sayesinde kurtulmuştu.¹⁵⁶ Astrahan'da durum bambaşkadır. Orada fidye ödenmesine rağmen *kelanter* kızıştırması nedeniyle yağma gerçekleştirilmişti.¹⁵⁷ O, görünüşe göre Timur'un dostça bir yaklaşım taşıdığı Hama şehrindeydi. Kış esnasında oradaki *darugalar* öldürüldü. Bunun karşılığında Hama şehri Halep ile aynı kaderi paylaştı. Şehir yağma ve yangınlarla tarumar edildi, nüfus köleleştirildi.¹⁵⁸

İsyan eden kimi şehirlerin vaziyetini görelim: 1383'te Herat, aynı yıl Sistan şehri, 1387'de İsfahan, 1388'de Tus, 1396'da Yezd, 1401'de Bağdat. Herat, Tus ve Bağdat ayaklandıkları yıl Timurlu İmparatorluğu'nun şehirleriydi. Oradaki isyanlar hariçten kaynaklanmaktaydı. 1381'de Çağataylı fethinden sonra Doğu Horasan'da Gur'un dağlı savaşçılarının ayaklanma hareketi Herat'ın haydutlardan müteşekkil birlikler tarafından işgal edilmesine neden oldu. Onlar Timurlu garnizonunu reddeden hisara saldırırken "bütün sakinler, erkekler ve kadınlar evlerinin damına çıkmış olayın nasıl sonuçlanacağını merak ile bekliyordu."¹⁵⁹ Heratlılar böylece isyana iştirak etmemişti. Tus, bu şehirde âdet olduğu üzere nüfuzu bulunan Caun-ı kurbanı kabilesinin ayaklanması sonucu alınmıştı. Yezd Tabaslı basit bir liderin başlattığı isyan sonrası Muzafferilerin eski Horasanlı paralı askerlerin elinde bulunuyordu.¹⁶⁰ Herat ve İsfahan'da birkaç saat süren ittifak sözünü ayaklanmalar takip etti. Bu iki şehirde ve Bağdat'ta iç kuvvetler tarafından teşvik edilen mukavemet surların önünde bulunan Timur tarafından şahsen bozguna uğratıldı. Üç şehirde de genel katliamlar yapıldı. Horasan valisi olan Mirza Miran Şah da babasını taklit etmek istedi ve İsfahan'da birkaç ay evvel İsfahan'da gerçekleştirilenden daha küçük çaplı bir katliamı Tus'da gerçekleştirdi.

¹⁵² *Ruzname*, s. 75; Şâmî, *age*, s. 179; Yezdi, *age*, II, s. 55.

¹⁵³ *Ruzname*, s. 110 (on ölü); Şâmî, *age*, s. 188 (on bir ölü); Yezdi, *age*, II, s. 92 (on bir ölü).

¹⁵⁴ Delhi yağması için bkz. *Ruzname*, s. 123-128; Şâmî, *age*, s. 191-193; Yezdi, *age*, II, s. 116-123.

¹⁵⁵ Bkz. Hafız-ı Ebru, *age*, s. 162; Fischel, *age*, s. 93-94.

¹⁵⁶ İbn Arabşah, *age*, s. 80-81.

¹⁵⁷ Yezdi, *age*, I, s. 775. Bkz. Hafız-ı Ebru, s. 123. Z.V. Togan, "Timurs campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus", isimli *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*'de VI/3-4 (1958), ss. 1358-1371 sayfaları arasında yayınlanan makalesinde Altın Orda şehirlerinin yerle bir edilmesi problemini ele almamıştır. (Bkz. s. 1368: Timur visited Astrakhan personally and received hospitably there by the governor Muhammadi)

¹⁵⁸ Şâmî, *age*, s. 237; Yezdi, *age*, II, s. 348; Nücüm, *age*, C.VI, 53.

¹⁵⁹ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 51.

¹⁶⁰ Yezdi, *age*, I, s. 785.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

Heratlılar, Şihabeddin Bistami'nin şefaati sayesinde canlarını kurtarmışlardı.¹⁶¹ Timur buna mukabil şehrin yağmalanmasını ve ahalinin köleleştirilmesini arzu etti. Halk ona masum görününce *mal-ı amani* ilan edilmesini tasdik etti. Hafız-ı Ebru Büyük Emir'in halet-i ruhiyesini ve niyetini anlayan ve birçok insanı işkenceye maruz bırakarak çok sayıda ölüme neden olan muhassıllardan bahsetmektedir. Herat'ta dokunulmamış tek dükkân bırakılmamıştı. Birçok insan hanımları ve çocukları ile birlikte hicret etmek zorunda kalmıştı. Ekonomik yaşam tamamen durmuştu. Yıkım tek mil olunca fidyeyi artırma ya da Gurluların taşkınlıklarına iştirak etme çabaları akamete uğradı.¹⁶² Miran Şah'ın valilik yaptığı Horasan pratikte fidyeye tabi olan şehirlerin gördüğünden daha şedit bir muameleyi görüyordu.

Yezd isyanı Timur'un kendisi tarafından bastırılmamıştır. Onun torunu Pir Muhammed-i Ömer Şeyh sonradan Pir Muhammed-i Cihangir birkaç ay süren kuşatmayı yönetmişti. Yezd'in teslimi esnasında olağanüstü bir ihtiyat gösterildi. Kıtlığın şehir nüfusunu kırdığı doğrudur. Şerefüddin Ali Yezdi otuz bin ölü sayısını vermekte ve bundan daha fazla sayıda evin terk edilmiş olduğunu not etmektedir. Vaziyeti ve şehir sakinlerinin suçsuzluğunu göz önünde bulundurarak Timur buradan *mal-ı amani* alınmayacağını ve buralarda yağma yapılmayacağını emretmişti. Mukavemet durduğu esnada *daruga* nökerleriyle tek başına şehre girmiş, emirler ise kapıları keserek askerinin içeriye girmesini engellemişti. İsyancıların yarattığı tahribattan ötürü Yezd ahalisinden ne fidyeye ne de iki yıllık vergi istendi. Yezdi'ye göre bununla birlikte zengin bir orta sınıfa ve oldukça iyi yetişmiş bir zanaatkâr nüfusa sahipti. Bu özel korumanın sebebi Yezd'in lüks tekstil ürünlerinin üretimi ve ihracatında İran'ın merkezi olmasıydı.

İbn Şihab Yezdi'ye göre İsfahan'daki durum fidyeye toplandığı esnada yaşanan küçük bir olaydan kaynaklanmıştı: Bir kadın pazarda taciz edilmişti. Bunu, zenginlerin iştirak etmediği, halkın dayanışma içinde gerçekleştirdiği bir ayaklanma takip etmişti. Hatta kimileri evlerine sığınan Çağataylı askerlerini ve muhassıllarını korumuştur.¹⁶³ Ertesi sabah Timur şehri şiddetli bir savaşın ardından işgal etti. Birlikler seyitlerin mahallesini (*mehelle-yi sadat*), meşhur Türke ailesinin bulunduğu caddeyi, merhum Şeyh İmameddin Vaiz'in evini ve Çağataylıların hayatını kurtaranların evlerini izole etti. Ordu bunların dışında kalan herkesi yağmaladı ve kıyımdan geçirdi. Tafsilatlı bir plan yıkım gerçekleşene kadar uygulamaya kondu. Her *tümen*, her binlik, her yüzük hesap verilebilirlik bakımından açık çalışan tavacı divanı tarafından yönetilen seyyar ofislere belirlenen miktarda kelle getirdi.

Şerefüddin Ali Yezdi'nin güvenilir tanıklığına göre; *Öz elleriyle cinayet işlemek istemeyen kimi askerler (leşkeriyan) Çağataylı askerlerden (gayrimüslim? yasaqiyan) kelle satın alıyordu ve sorumlu memurlara bunları teslim ediyordu. Operasyonun başında 20 dinar değerindeydi; sonunda herkes kendilerine konan kotayı doldurduğunda bir kellenin değeri yarım dinara düştü ve kimse kelle satın almaz oldu. Fakat bunu dikkate almaksızın (katiller) önüne çıkıncı öldürmeye devam ettiler.*¹⁶⁴

Olay yerinde bulunan Hafız-ı Ebru şunları yazmıştır:

"Defter ve nüshalara göre 70 bin kelle toplanmıştı. Askerler arasında kelle satın alıp kayıt yerine teslim edenler vardı. Timur'un emri üzerine kellelerden "minareler" yapıldı. O gün müneccim Mevlâna Şihabeddin Abdullah Lisan ile birlikte şehrin uzağında, Dervaze-yi Tuççi'den onun yarıçapı kadar olan Teberk'e kadar yürüyordum. Kellelerden minareler inşa ediliyordu. Her biri binden fazla iki binden az kelleden oluşan 28 minare gördüm. Bir ortalama minarede 1500 kelle vardı. Böylece ceman yekûn 42 bin kelle eder. Diğer taraflarda da minareler vardı, ancak büyük kısmı bu taraftaydı."¹⁶⁵

Zafername'de kurban sayısını 70 bin olarak vermektedir.¹⁶⁶ Kayıtlara erişimi olmayan kronikler daha büyük sayılar vermektedir. Kütübü iki yüz bin ölüden bahsetmektedir.¹⁶⁷

Kadınlar ve çocuklar katliamın dışında bırakılmış mıydı? Erkek nüfus kan dökme iştiyakının, kadın nüfus da cinsel arzuların kurbanı olmuştu. Timurlu savaşçıları tarafından yerle bir edilen şehirde vahşete uğramış kadın ve gençlerin cesetleri görülüyordu. Yaşı köleliğe ya da cinsel istismara uygun olmayan kimseler, genç erkek çocukları ve yaşlı kadınlar bir kenara bırakılmışlardı. Bunları Şam için gördük. Sari'de ve Amul'da 1392 yılında genel katliamdan kaçtılar ve açlıktan öldüler.¹⁶⁸ Tus'da 1388'de kafa kesenlere destek olarak hizmet ettiler. Miran Şah ilk başta şehrin yağmalanmasına izin verdi, sonradan her askerinin bir kelle getirmesini emretti. "*Onlar şehrin dört bir tarafında erkekleri (merd) arayıp, bulup öldürdüler. Daha fazla erkek bulamayınca yaşlı kadınları ve çocukları öldürdüler. Daha sonra şehrin kapısının önüne maktullerin kellelerinden yapılmış 'minareleri'*

¹⁶¹ Asileddin Deşteki, *Mezarat-i Herat*, ms. Massignon, fol. 61b.

¹⁶² Hafız-ı Ebru, *age*, s. 51-52.

¹⁶³ Yezdi, *age*, I, s. 432. İsimleri *Mücmel*'de 128. sayfada verilmiştir.

¹⁶⁴ Yezdi, *age*, I, s. 433-434.

¹⁶⁵ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 62, ve Kütübü, *Târih-i Âl-i Muzaffer*, Ed. Nevâî s. 114, not 2'de. 1500 kelleden 28 minare, ceman yekûn 42 bin kelle bilgisi aynen Nimdihi, *Tabakat-ı Mahmud Şahi*'de mevcuttur.

¹⁶⁶ Şâmi, *age*, s. 105; Yezdi, *age*, I, s. 434.

¹⁶⁷ Kütübü, *age*, s. 114. Caferi tıpkı Nimdihi gibi 250.000 sayısını vermektedir.

¹⁶⁸ Mar'âşi, *age*, s. 311.

koydular.” Yaklaşık on bin maktul vardı, bundan sonra Miran Şah hayatta kalanları bir mahalleye yerleştirmişti.¹⁶⁹ Tus katliamının İsfahan katliamını örnek aldığı kabul etsek de İsfahan’da kadınların kellelerinin düzmece bir istisnaıyla kesildiğini de itiraf etmeliyiz. Toplu katliam Radkan (1388), Tekrit (1393), Dipalpur (1398), Aksu (1400) gibi yerler için söz konusudur.¹⁷⁰ Kadın ve erkek çocuklarının düşürüldüğü bu değişik yerlerde cinayetlerin birkaç yüz insanın hayatını hedef aldığı doğrudur. On binlerce Hindu’nun hayatına mal olan ve kadınlarla çocukların canlarının bağışlandığı Loni’deki büyük kıyım istisnai bir durumdu: Mahkûmların yok edilmesi bir ceza değil tedbirdi. Kadın-erkek ve genç-yaşlı demeden Sistan şehri ve Bağdat’ta gerçekleştirilen kıyımlar daha kökten görünmektedir. Öfke ve hiddetin yoluna 80’lik ihtiyar da 8 yaşında erkek çocuk da fark gözetilmeksizin kurban edildi.”¹⁷¹ Sistan şehrinde piyadelerin bir kısmı Timurlu süvarileri tarafından ezilmişti ve “*kalenin kapısına kadar bütün yol ceset parçalarıyla dolmuştu.*”¹⁷² Daha sonra işgal edilen şehirde hayatta kalan savaşçılar (sipahiler) öldürüldü ve *Zafername*’ye göre kadınları ve erkekleri, gençleri ve yaşlıları, yüz yaşındakinden ana memesi emen çocuğa kadar herkesin canına kıyıldı.¹⁷³ Yerel tarihler Çağataylıların “*çocukları yere attığını ve atlarla üzerlerinden dörtlüğe koşturduğunu*” anlatmaktadır.¹⁷⁴ Ermeni kroniğine göre Sivas’ta çocukların katledilmesinde aynı yöntem izlendi. İbn Arabşah İsfahan’daki küçük çocukların bir yerde toplanıp üzerlerinden süvarilerin geçtiğini anlatmaktadır.

Ne çoğu zaman tarihleri ve yerleri karıştıran Ermeni kroniği, ne de haksız dedikodulara kulak asan İbn Arabşah tenkitsiz kabul edilmemelidir.¹⁷⁵ Çocukların katledilmesi üzerine verilen en açık bilgiler güveni suistimal eden şehirlere değil, kışkırtma sonucu çıkan isyanlara dikkat çekmektedir. 1384’te Esterabad’daki belirsiz durum böyledir. İçi su dolu çukurlarda sivri kazıkların gizlendiği bir muhite bir gece saldırısıyla ordu “*ana sütü emen bebeye kadar kadın-erkek herkesi öldürdü.*”¹⁷⁶ Nisan 1394’te ele geçirilen Mardin vilayetinde kendini hisara atmaya çalışan birçok insan öldürüldü. *Zafername* “birçok insanın kızları ve oğlanlarıyla birlikte yük hayvanlarının altında öldüğüne” şahitlik etmektedir.¹⁷⁷ Çocukların önceden bir yerde grup halinde toplandığına ya da onların evlerinden çıkartılıp caddelere doluşturulmasına dair bir plan görülmemektedir. Kuvvetle muhtemel çocuklar takibat ve katliamın telaşı içinde kaçıırken yolunu değiştirmeden şen şakrak ilerleyen süvarilerin atlarının altında kalmışlardı. Halep’te halk şehrin duvarlarının önüne savaşmak üzere delicesine çıkmıştı. Çağatay saldırısıyla meydana gelen hengâmenin ortasında kaçaklar kalenin girişinde birbirini ezmiş ve boğmuştu. Halep’in düşüşüne şahit olan Nizamüddin Şâmî cesetlerden bir yığın oluştuğunu ve at ve katırların zar zor ilerleyebildiğini söylemiştir.¹⁷⁸ Bir başka görgü tanığı Hafız-ı Ebru süvarilerin şehrin kapısından geçerken yollarını kısaltmak için yere inip kümelenmiş olan bin-iki bin kişiyi (ademi) bin kadar at ve katırı merdiven olarak kullandığını ifade etmiştir. “Kemer on iki gez yüksekliğindeydi. Savaş bittikten on gün sonra cesetlerin üzerinden geçildiğinde kemere kafalar değişiyordu.”¹⁷⁹ Sistematik olmayan bu katliam devasaydı. Kaynaklarda maktullerin kapıların ve caddelerin girişinde yığıldığı ve istihkâmlara sığınanların öldürüldüğü yazıyor. Kimi çocuklar at nalı altında kalarak ya da dışarıda koşuşturmaca halinde olanların arasında ezilerek ölmüştü.¹⁸⁰ Diğerleri Mardin’dekilerle aynı koşullar altında öldürülmüştü. El-Ayni’ye göre hesapsız sayıda maktulün arasında at nalları altında ezilen çocuk kalabalığı, Sûk el-Bulat’da ve cami kapısında öldürülmüş kadınlar (ezilerek?) ve panik ve naraların şiddeti ile tahrik edilen sinir şokunun kurbanı olanlar sayılmıyordu.¹⁸¹ Nihayet Esterabad’da olduğu gibi kılıçla kasten öldürülen çocuklar vardı.

Kellelerden yapılan “minareler” ilk defa Miran Şah tarafından 1383’te dikilmişti.¹⁸² Yanılmıyorsam ilk kez bu uygulamadan bahseden ve Moğolların olmayan metinler de Herat’a atıfta bulunmaktadır. 1340 yılında Melik Hüseyin Kert, Fahreddin Razi’nin mezarının yanındaki Herat mezarlığında Ceyhun’un güneyinde saldırdığı Çağataylı boyları Arulat ve Aparı’dan gelen göçebelerin kellelerinden yapılmış iki minare dikirtmişti.¹⁸³ Bu uygulama Miran Şah tarafından istifade edildikten sonra bilinirlik kazandı. Timur İsfizar’da 1383’de içinde canlı

¹⁶⁹ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 87-88, 89.

¹⁷⁰ Radkan (Miran Şah’ın emri üzerine): Hafız-ı Ebru, s. 90. Tekrit: İbn Arabşah, *age*, s. 97 (Şâmî, *age*, s. 143-144 ve Yezdi, I, s. 655, sadece *sipah* ve *re’yet* arasında bir ayrım yaparlar). Dipalpur: *Ruz-name*, s. 89; Şâmî, *age*, s. 183; Yezdi, *age*, II, s. 72. Aksu (İskender Ömer Şeyh’in emri üzerine): Hafız-ı Ebru, s. *age*, 157. Bkz. aynı zamanda Gürcistan’da 1403’te, Şâmî, *age*, s. 283-284; vb.

¹⁷¹ Şâmî, *age*, s. 241; Yezdi, *age*, II, s. 367. İbn Arabşah hem kadınların hem de erkeklerin kafasının kesildiğini söylemektedir. İsfahan’daki gibi, kesilmiş kafaların sayısı tavacılar tarafından belirtilmişti ve kuleler dikilmişti.

¹⁷² Natanzi, *age*, s. 321.

¹⁷³ Yezdi, *age*, I, s. 368.

¹⁷⁴ *İhya el-mülûki* fol. 46b: etfalra ber zemin mizedend ve esp ber an mitahlend.

¹⁷⁵ İbn Arabşah’ın anekdotu ayrıca çocukların ayak altında çiğnenmesinin spontane gelişen bir olay olarak sunmaktadır. Onlar Timur’dan merhamet görmek için toplanmıştı, fakat Timur onlara aileleriyle birlikte saldırmıştı.

¹⁷⁶ Yezdi, *age*, I, s. 386. *Contra*, Natanzi, s. 328.

¹⁷⁷ Yezdi, *age*, I, s. 677-678; (Bkz. Şâmî, *age*, s. 50). Mardin Timurlu ittifakını reddetmişti.

¹⁷⁸ Şâmî, *age*, s. 227.

¹⁷⁹ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 160.

¹⁸⁰ *Nücûm*, VI, 51.

¹⁸¹ el-Ayni, fol. 38a.

¹⁸² İbn Hacer, *İnba*, ms. B.N. Paris, Arabe 1603, fol. 172b.

¹⁸³ *Cinq opuscules de Hafız-i Abru*, éd. F. Tauer, Prague 1959, metin s. 38, notlar s. 24.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

mahkûmların yaşadığı bir minare inşa ettirerek bunu geliştirmeye teşebbüs etti¹⁸⁴ ve Sistan seferinde her fırsatta kellelerden yapılmış kuleler dikildi.¹⁸⁵ Büyük Emir'in öfkesinin anıtları başta -İsfahan, Tus, Delhi, Halep, Bağdat gibi- şehirlerde ya da belirli kalelerde,¹⁸⁶ Hilmen vadisindeki isyankâr kabilelerin yaşadığı yerlerde; Cain-i Kurbanî'lerin ayaklandığı Nişapur'un kuzeyindeki ve Radkan'daki dağlarda; Türkmen ayaklanması esnasında Damğan'ın karşısında kendini göstermiştir.¹⁸⁷ Nizamüddin Şâmî bu korkunç anılar için iki isim uydurmuştur: Şüphesiz höyüğü ifade eden, *gil-tude*, “yer yığını”¹⁸⁸ ve “minare”. Bu ikinci isim Gıyaseddin Ali Yezdi'nin “sınır, sinyal” anlamına gelen *mil* terimine baskın gelmiştir.¹⁸⁹ Halep'te yüksekliği 5 etrafı 10, yarıçapı da üç metreden fazla olan kuleler inşa edilmişti.¹⁹⁰ Tabiri caizse yüzeyde dışa bakan kelleler ile sembolik olarak daha fazla anlam ifade ediyordu bu kuleler.¹⁹¹ Çürüyen organik maddeleriyle bu kuleler saman alevi parıltısı saçıyordu.¹⁹² Ayrıca onlar gece ve gündüz gelip geçenlere ve hayatta kalanlara itaatsizliği ve provokatörlüğü ne gibi bir hiddetin beklediğini hatırlatıyordu.

Kıyımdan ya da “genel katliamdan” kurtulan insanların oranı zayıftı: Şâmî'ye göre Bağdat çevresinde bunların oranı %1 idi.¹⁹³ Sadece Timur'un büyük çadırına giren şeyhler ve ulema kurtulmuştu.¹⁹⁴ Kıyımın kapsamı ve şiddeti bu kadar geniş olmasına rağmen yürürlükte olan askeri kurallar ilga edilmiş değildir. Bunlar daima seçici, aynı zamanda planlanmamış kurallardı. Ayrıcalıklı sınıflar ve hatta mülkleri emniyet altındaydı. Muhtemel olan istisnai suistimaller göz önünde tutulmak şartıyla yüksek şehir aristokrasisi katliam dışı tutuluyordu. Şehr-i Sistan'da ölüm emri kadıları, ulemayı, şeyhleri, kimi sakinleri içeren erdemlileri (suleha) kapsamıyordu, “geri kalanlar” Maveraünnehir'e sürülmüştü.¹⁹⁵ Bu geri kalanlar Natanzi'ye göre “şehrin tüm zenginleriydi.”¹⁹⁶ Sistan Sultanı Melik Kutbeddin'e karşı Timurlulara katılan Şah-ı şahanın mülkü yağmadan muaf tutulmuştu.¹⁹⁷ Katliam İsfahan'daki izini kaybetmemişti ki 1393'te ikinci defa gerçekleşmişti. Asilzadelerle birlikte onların aileleri, hane halkları, hamilik yaptıkları küçük gruplar ve koruyucu birliklerin kordonu tarafından izole edilen “güvenli limanda” sığınak bulabilen herkes katliamdan kurtulmuştu.

Aile ve sürülerin takip ettiği boylardan müteşekkil büyük ordunun sürekli olarak hareket halinde tutulması, itaatsiz boyların yerinin zorla değiştirilmesi, mecburi çalışmaya talebin artışı kırsal ve şehirliler için acıklı neticeler doğurmuştu ki Büyük Emir'in organizatör dehası buna bir çözüm bulamamıştı. Bu noktada onun çevresi ve zamanının anlayışı etki sahibi olmalıdır. Yerleşiklere karşı gösterilen muamele yalnızca dolaylı yoldan Türklerin Taciklere düşmanlıktan mülhem olan küçümsemesiyle bağlantılıydı, Timur'un kendisi düşman boylara hisar halklarından daha iyi davranmıyordu. Çağataylı askerlerindeki doğal barbarlık eğer Büyük Emir'in mizacının en karakteristik yönü düzen ve ihtişam anlayışı olmasaydı birçok badirelerle dolu olan Doğu'nun tarihinde böyle tüyler ürpertici anılar bırakamazdı.

Orta Çağ İran'ı Timur kadar acımasız despotlar görmüştür. Oğullarını kör bırakan Mübarizüddin Muhammed'i düşünelim, ya da sapkın ve zarif biri olan Şah İsmail'i. Fakat Muzafferi'nin kariyeri mütevazıydı, Şah İsmail'in ise kaldırdığı kupalar hayvan kellesinden idi. Sebep olduğu yağmaların ve ölümlerin yanında okuması-yazması olmayan Timur kayıt tutmayı severdi. Barthold'un tespit ettiği gibi iz bırakmaya yönelik hastalık derecesindeki arayışı onu birçok kullanışsız, hırslı ve aceleye getirilmiş mimari eserin müsebbibi olmaya da itmişti. 1398'de Delhi savaşı öncesinde Loni'deki tutsaklar katledildiğinde yalnızca iki sene önce Hristiyan baronlar Müslüman mahkûmları fidye ile kabul edip İznik'teki karşılaşma öncesinde katletmişti. Kara Prens tarafından yapılan Limoge Katliamı, Halep'le karşılaştırılınca nedir? Ahlak onları karıştırırken ölçü ve süreklilik birbirine mütenasip görünümde olan bu olayların özdeşleştirilmesini engeller. Timur çağdaşlarına ve sonraki nesillere korku salmıştı çünkü o, bilinçli olarak üç çeyrek asır boyunca çevresinin istirahat arzusuna rağmen büyük kalabalıklara

¹⁸⁴ Şâmî, *age*, s. 91; Yezdi, *age*, I, s. 360.

¹⁸⁵ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 52; Şâmî, *age*, s. 92, 93; Yezdi, *age*, I, s. 373.

¹⁸⁶ Tekrit: Şâmî, *age*, s. 144; Yezdi, *age*, I, s. 656. Gürcistan'da (Hristiyanlar, 1403): Şâmî, s. 283-284.

¹⁸⁷ Aucani: bkz. not 3 yukarıda ve Yezdi, *age*, II, s. 40. Cauni Kurbanî: Hafız-ı Ebru, s. 83. Türkmenler: Clavijo, s. 173-174. Bkz. yine Kâfiristan, 1398: Şâmî, *age*, s. 173; Yezdi, *age*, II, s. 25.

¹⁸⁸ İki kemik tepesi XVII. yüzyılın başlarında Sistan şehrinin harabelerinin yakınlarında hâlâ görülebilmekteydi. (*İhya el-mülük*, 46b) Bu eski *gil-tude* kalıntısı olabilir.

¹⁸⁹ *Ruzname*, s. 30 (İsfahan). Bkz. keza İbn Şihab, Kütübü, Ed. Nevâî, s. 35, not 5 ve Hafız-ı Ebru, *Geographie*, bkz. Brit. Mus. Or. 1577, fol. 159b. (Pec-Anguş, Kirman, Haziran 1352: yüz *mil* Muzafferi birlikleri tarafından Germisir Moğollarının kellelerinden inşa edildi).

¹⁹⁰ *Nücüm*, C. VI, s. 52 (menabir'i menâ'ir olarak değiştirmek lazımdır). Clavijo, *age*, s. 173'e göre Damğan “Minareleri” birilerinin taş atabileceği yüksekliğin üzerindeydi. Hafız-ı Ebru İsfahan'dakilerin ölçüsünü vermez. Gıyaseddin Ali, *Ruzname*, I. C., onların mimari yapılarıdan daha uzun olduğunu söylemektedir. *Mémoire* ise Bağdat'ta “12 metrekairelik çok yüksek” bir kuleden bahsetmektedir.

¹⁹¹ *Nücüm*, C. I; *Mémoire*, s. 24.

¹⁹² Clavijo, *age*, s. 174.

¹⁹³ Şâmî, *age*, s. 241, %1 ya da daha az demektir (ez şed baki ve ez besyar endeki) ki biz kesin aritmetik bir değeri reddediyoruz.

¹⁹⁴ Yezdi, *age*, I, s. 368. Şâmî, *age*, s. 241, bu hesap doğal olarak katliamdan kurtulanların yanında köleliğe mahkûm olanları da kapsıyor. Yezdi anlatmadığı fakat Şâmî'nin aktardığı bilgilere göre Bağdat halkının ve askerlerinin birçoğu daha şehir ağır kuşatma altına alındığında yüksek surlardan atlayarak şehri terk etmişti ve Timur'un ordugâhında hoş karşılanmıştı.

¹⁹⁵ Şâmî, *age*, s. 93. Çevrede gizlenen diğer hayatta kalanlar Kirman'a Cuma günü düştüğünde sığındılar.

¹⁹⁶ Natanzi, *age*, s. 324.

¹⁹⁷ *İhya el-mülük*, fol. 47a.

dayanan yıkıcı gücünün dikkatle perdelenen sahnesiyle ruhları hem iyi hem de kötülük üzerine inşa etmek istemişti.

Otoritesinde ilahi hukuk mündemiç bulunan, yükümlülük veya müeyyideden muaf olan, asla başarısızlığa uğramayan Büyük Emir korkuyu mükemmel idarenin bir vasıtası olarak görüyordu. Kâtip Hâce Ahmed Simnani'nin kalemi altına giren bir Fars onun torununa şunu öğretmişti: İktidar koltuğunu işgal eden kılıcın ağzını öper.¹⁹⁸ Çünkü Timur daha az kullanmak adına daha çok göstermek bahanesiyle vahşiliğe özgür bir istikamet vererek *yasakilerin* vahşi içgüdülerini sürekli kamçılamaş ve eski bir anarşi ile zayıflayan imparatorluğu ölümüne kadar barış içinde yaşatmıştı. Timurlu barışı hakkında kurbanların ne düşündüklerini ise Timurlu ülkesinden veya egemenliğinden uzakta bulunan yazarların kin dolu eserlerinden biliyoruz. İran şehir yaşamındaki şiddetini artırmış karışıklıklardan yalnızca çağdaş yazarlar bahsetmekteydi. Kaosun ve yerel yönetici korkusu arasında kalan ayrıcalıklı tabaka Nizamüddin Şâmî'nin İsfahan meselesine ilişkin şu özdeyişini benimsemişti: "Bir sultan tarafından gelen yüzyıllık istibdat ve baskı birkaç günlük sıkıntıdan ve halk ayaklanmasından iyidir."¹⁹⁹

KAYNAKÇA

- ALEXANDRESCU-DERSCA, M.-M., *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Bucarest 1942.
- ARABŞAH, İbn Acaib el-Makdur, Calcutta 1818.
- AUBİN, "Tamerlan à Bagdad", *Arabica*, IX/3, 1962.
- AUBİN, *Archives persanes commentees*, II, Tahran 1955.
- AUBİN, *Deux sayyids de Bam au XVe siecle*, Wiesbaden 1956.
- AUBİN, *Materiaux pour la biographie de Shah Ni'matullah Vali Kirmani*, Tahran 1956.
- BARTHOLD, V. V., *Mesto prikaspiiskih oblastei v istorii musulmanskogo mira*, Bakü 1925.
- BARTHOLD, V. V., *Mir Ali Şir i politiçeskaya Jizn*, Leningrad 1928.
- BARTHOLD, V. V., *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London 1928.
- BARTHOLD, V. V., *Ulugh-Beg*, çev. Minorsky, Leiden 1963.
- BROWNE, E.G., *Literary History of Persia*, III, Cambridge 1928.
- CLAVİJO, *Embassy to Tamerlane*, çev. Le Strange, London 1928.
- DEŞTEKİ, Asileddin, *Mezarat-i Herat*, ms. Massignon, fol. 61b.
- EBU'L-KASIM, Muhammed b., *Melfuzat-ı Şeyh Ahmed Mağribi*, ms. Asiatic Society, Calcutta
- el-AYNİ, *İkdü'l-cumân*, m.s. B.N. Paris, Arabe 1544.
- ESTERABADİ, *Bezm u Rezm*, İstanbul 1928.
- FİSCHEL, W. F. *Ibn Khaldun and Tamerlane*, Berkeley-Los Angeles 1952.
- GIYASEDDİN, Huseyn, *İhya el mulûk*, ms. British Museum Or, 2779.
- HACER, İbn, *İnbâ'u'l-gumr*, ms. B.N. Paris, Arabe 1603, fol. 173b.
- HAFİZ-I EBRU, *Cinq opuscules de Hafiz-i Abru*, Ed. F. Tauer, Prague 1959.
- HAFİZ-I EBRU, *Coğrafyâ-yı Hâfiz-i Ebrû*, ms. British Museum Or.1577, fol. 168.
- HAFİZ-I EBRU, *Zeyl-i Camiü't-Tevarih*, Ed. Bayani, Tahran 1317.
- HAFİ, Fasiheddin, *Mücmel Fasihi*, Ed. Muhammed Ferruh, Meşhed 1339.
- İSFİZARİ, *Ravzatu'l-Cennât fi Evsâfi Medineti'l-Herât*, Ed. Tahran 1339.
- KİRMANİ, Mihrabi, *Mezaret-i Kirman*, Tahran 1330.
- KÜTÜBÎ, Târih-i Âl-i Muzaffer Ed. Abdülhuseyn Nevâi, Tahran 1335.
- MARAŞİ, Zahireddin, *Tarih-i Taberistan*; Dorn 1880 Abbas Sayan, Tahran 1333.

¹⁹⁸ "Fetihname-yi Delhi", ms. B.N. Paris, Arabe 3423, fol. 392a; Ed. Nevâi, s. 69.

¹⁹⁹ Şâmî, *age*, s. 104.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

METSOPLU THOMAS, *Exposé des guerres de Tamerlan d'après la chronique armenienne de Thomas de Medzoph*, çev. Nevê, Bruxelles 1870 (Memoires .. publiés par l'Academie royale de Belgique, XI).

MİGNANELLİ, *A New latin source on Tamerlane's conquest of Damascus (1400/1401)*, çev. W.J. Fischel, <Oriens> 9/2 (1956), ss. 201-232.

MOLE, M., "Autour du Daré Mansour. L'apprentissage mystique de Baha' al-Din Naqshband", *Revue des Etudes Islamiques*, 27, 1959, ss. 35-66.

MORANVILLE, Ed. H., "Memoire sur Tamerlan et sa cour par un Dominicain en 1403", *Bibl. de l'Ecole des Chartes*, LV, 1894: 433-64.

NATANZİ, *Müntehabü't-tevârih-i Muînî*, 1336 Tahran.

NEVÂÎ, Abdulhusayn, *Esnad-ı ve Mukatebat-ı Tarih-i İnan ez Timur Şah İsmail*, Tahran 1341.

NİMDİHİ, *Tabakat-ı Mahmud Şahi*, el yazması.

OLSCHKİ, *Guillaume Boucher*, Baltimore 1946.

RİEU, *Catalogue of The Persian Manuscripts in the British Museum*, London 1895.

ROUX, J.-P., Tängri. *Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques*, "Revue d'Histoire des Religions" C. 10 (1956/II).

SCHİLTBERGER, *Reisebuch*, Ed. Langmantel, Tübingen 1885.

ŞAMÎ, Nizameddin *Zafername*; Ed. Felic Tauer, Prague 1937.

TÂCEDDİN-İ SELMÂNÎ, Hâce *Şems el-husn*, Wiesbaden 1956.

TAĞRİBERDİ, İbn, Nücûm, Ed. Popper, Berkeley 1929.

TOGAN, Z. V., *Timurs campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus*, isimli "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S."de VI/3-4 (1958), s. 1358-1371.

YEZDİ, Gıyaseddin Ali, *Ruznâme-i Gazavât-ı Hindustan*, Ed. Zimin, Petrograd 1915.

YEZDİ, Şerafeddin Ali, *Zafername*, Ilahdad, Bibliotheca Indica, Calcutta 1887-1888.

Trevis Kroniği, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge* / par W. Heyd, Bibliothécaire en chef à la Bibliothèque Royale de Stuttgart; publiée sous le patronage de la Société de l'Orient Latin par Furcy Raynaud, Amsterdam 1959.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 883-886.

Geliş Tarihi–Received Date: 27.02.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 22.03.2023

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

KİMMERLER VE İSKİTLER BAŞLANGICINDAN M.Ö. IV. YÜZYILA KADAR*

 10.53718/gttad.1257370

 AYŞENUR ERGÜN**

Mihail İllarionoviç Artamonov (1898-1972) St. Petersburg Üniversitesi'nde 1921-1924 yılları arası arkeoloji ve sanat tarihi bölümlerinde eğitim görmüş, 1951-1964 yılları arasında Ermitaj Müzesi'nde müdür olarak görev yapmıştır. Emekli olduktan sonra mezun olduğu üniversitede tarih dersleri veren Artamonov, St. Petersburg İskotolojisi'ni yeniden canlandırarak, Sovyet arkeolojisinde İskotoloji alanını önde gelen dallardan biri haline getirip birçok makale ve kitap yazmıştır.

Mihail İllarionoviç Artamonov'un *Kimmerler ve İskitler Başlangıcından M.Ö. IV. Yüzyıla Kadar* eserinin dışında başlıca eserleri şunlardır: Kuzey Kafkasya Keşif Gezisi Materyalleri Işığında Aşağı Don Bölgesindeki Ortaçağ Yerleşimleri (1935); Hazar Tarihi/ Türkler, Yahudiler, Ruslar (2004); Hermitage Müzesi Koleksiyonundaki İskit Hazineleri, (1966); Saka Hazineleri: Amuderya Hazinesi, Altay Kurganları, Minusinsk Bronzları, Sibiryta Altını (1973).

Muhammet Şen tarafından Türkçeye çevrilen ve Selenge Yayınları tarafından 2020 yılında yayımlanan Mihail İllarionoviç Artamonov'a ait *Kimmerler ve İskitler Başlangıcından M.Ö. 4. Yüzyıla Kadar* adlı eserde Kimmerler ve İskitler paralel bir doğrultuda ele alınmıştır. Bu iki topluluğun birbiriyle ve diğer topluluklarla olan etkileşimleri, bunun sonucunda karşılıklı kültürel aktarımlar incelenirken, Strabon, Herodotos gibi antik yazarlar ve arkeolojik buluntular ışığında söz konusu iki topluluğun kökenleri, yayıldığı bölgeler, kültürel kalıntıları ve etkileşimleri açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Artamonov'un *Kimmerler ve İskitler Başlangıcından M.Ö. 4. Yüzyıla Kadar* adlı eseri yazarın ölümünün ardından yayımlanmış olup 2020 yılında Muhammet Şen tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Eser, kısaltmalar (7-8), ön söz (9-10), kaynakça (179-190) ve dizin (191-192) hariç 11 başlıktan oluşmaktadır. Bu başlıklar; İskitlerin Kökeni (11-30), Asya'da Kimmerler ve İskitler (31-44), İskit Kültürü (45-68), Kuban Bölgesinde Kimmerler (69-82), Kraliyet İskitleri (83-100), İskit Tarım Nüfusu (101-120), Çiftçi İskitler (121-136), İskit Krallığı (137-148), Sindiler ve Bosporos (149-160), İskitler Döneminde Karpat Nüfusunun Etnik Kökeni Trakya'da İskitler (161-172) ve İskitlerin Toplum Yapısı (173-178) altında incelenmiştir. Bu eserde yazar herkes tarafından kabul gören İskitler ile ilgili fikirleri tekrar değerlendirerek yeni sonuçlar ve varsayımlar ortaya koymuştur. Esere bütün olarak bakıldığında yazar, kökeni Srubna Kültürü halkına, dolayısıyla İran kavimlerine dayandırılan İskitlerin kültürel yapısına, Kuzey Karadeniz ve Asya ön planda tutularak yayıldıkları coğrafyalara değinmiştir. Ek olarak Doğu Krallıkları ve Helenler olmak üzere diğer halklarla ilişkilerini ve etkisi altında kaldıkları diğer kültürleri konu almıştır. Bununla birlikte yazar İskitlerle aynı kaderi paylaştığını düşündüğü Kimmerleri de eserine dahil ederek bu iki halkın çekişmelerine yer vermiştir.

* M. İ. Artamonov, *Kimmerler ve İskitler: Başlangıcından M.Ö. IV. Yüzyıla Kadar*, çev. M. Şen, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, 192 s. ISBN: 978-605-4944-68-2

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Isparta/TÜRKİYE, E-Posta: ergunaysenur177@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2744-2557.

KİMMERLER VE İSKİTLER BAŞLANGICINDAN M.Ö. IV. YÜZYILA KADAR

İskitlerin Kökeni adlı birinci başlıkta (11-30) Kuzey Karadeniz’de, bilinen en eski halkın Kimmerler olduğu belirtilmiştir. Bölgede Bronz Çağı’nda yaşanan üç kültürel evreye değinilmiş, söz konusu evreler olan Yamna, Katakomb ve Srubna kültürlerinden detaylı bir biçimde bahsedilmiştir. Bu kültürlerin bir öncekinden daha gelişmiş olduğunu ve bu gelişiminde bölgede yaşayan halkın getirdiği değişimlerin etkisinin olduğu vurgulanmıştır. Yamna Kültürü’nün MÖ 2. binyılın ilk yarısında Kimmerler ile özdeşleşen Katakomp Kültürü’ne yerini bıraktığı ifade edilirken, Katakomp Kültürü’nün sonunu ise İskitlerin ataları olduğuna inanılan Srubna Kültürü halkının getirdiği ifade edilmiştir. Konuştukları dil bakımından Hint-İran dil ailesiyle ilişkilendirilen, Srubna Kültürü halkı olan ve kökeni İran kavimlerine dayandırılan İskitlerin, bölgeye MÖ 6. yüzyılda Araks Nehri (Aras) üzerinden geldiği ileri sürülmüştür.

Yazara göre İskitler Kuzey Karadeniz’deki hakimiyetiyle beraber yerleşik hayattan göçebe yaşam tarzına keskin bir geçiş yapmıştır. Bununla birlikte yazar Srubna Kültürü’nün Katakomp Kültürü’nü doğu ve batı olarak iki parçaya ayırdığı, doğuda kalan Kimmerlerin Azak ile Hazar Denizi arasındaki bölgede sıkışıp daha sonra asimile olarak Kafkaslar üzerinden Asya’ya geçtiklerini bildirmiştir. Batıda kalan Kimmerler ise Trak kavimleriyle birleşerek İstanbul üzerinden Anadolu’ya geçmişlerdir.

Asya’da Kimmerler ve İskitler adlı ikinci başlıkta (31-44) bu iki halkın Asya’ya göç etmeleri, göçlerin nedenleri ve Asya’daki faaliyetlerine değinilmiştir. Yazar göçün en önemli sebebinin, iklim değişikliği ve buna bağlı kuraklık olduğunu dile getirmiştir. Göç güzergahları aynı olmamakla birlikte, iki tarafın da organize ve bilinçli bir şekilde bu hareketi gerçekleştirdiği ifade edilirken, bu iki halkın Asya’daki faaliyetlerine ve birbirleriyle olan kıyasıya mücadelelerine de yer verilmiştir. İskitlerin gerektiğinde Asurlular gerektiğindeyse Babil Krallığı ile ittifak kurmuş olup, Asur Krallığı’nın yıkılmasıyla beraber 28 yıl boyunca bu topraklarda hüküm sürdüğü belirtilmiştir. Son olarak MÖ 585 yılında Medlerle Lidyalıların karşı karşıya geldiği savaşta, Lidyalıların kaybetmesiyle antlaşmaya bağlı kalan Lidya Kralı Alyattes’in, aynı kaderi paylaşan Kimmerler ve İskitleri Asya’dan uzaklaştırdığı ifade edilmiştir.

İskit Kültürü adlı üçüncü başlıkta (45-68) Asya’ya giden İskitlerin her ne kadar kendi kültürünü korumuş olsa da yerel halkın kültürüyle de bir etkileşim halinde olduğu konu alınmıştır. MÖ 585 yılından itibaren Kuzey Karadeniz’e dönen İskitler bu kültür etkileşimini kendi ülkelerine aktardığı, özellikle “İskit Üçlüsü” olarak adlandırılan bu yeni kültürün bu dönemde ortaya çıktığı belirtilmiştir. Asya kültürüyle İskit kültür etkileşiminde en önemli etken olarak Medler gösterilirken “İskit Üçlüsünün” sac ayakları silah, at koşum takımları ve hayvan stili olarak aktarılır. Ayrıca doğu krallıklarından etkilenerek kabile liderlerinin kutsallaştırılıp yetkilerinin genişletilmiş olduğuna dikkat çeken yazar, İskitlerin doğu krallıklarının yapısına eğilim gösterdiği sonucuna varmıştır.

Kuban bölgesinde Kimmerler adlı dördüncü başlıkta (69-82) bölgenin yerel halkı olan Meotlar, İskitler ve Kimmerlere ait olduğu düşünülen arkeolojik bulgular değerlendirilmiş, bu bulgulardan yola çıkarak Kuban bölgesi ile Ön Asya ve Yakın Doğu kültürlerinin benzerlikleri sunulmuştur. Arkeolojik buluntulardan yararlanarak aktarılan bu bölümde, özellikle Kuban kurganları ele alınmış olup bu kurganların yapısı, etkilendiği kültürler ve kurganların hangi dönem ve halka ait olduğu konu alınmıştır. MÖ 6. yüzyılda Lidya Kralı Alyattes tarafından Asya’dan atılan Kimmerlerin, Kuban bölgesine gelerek buraya yerleştiği ve Asya’dan edindiği kültürü bu bölgeye taşıdığı belirtilmiştir. Kuban bölgesinde MÖ 7-6. yüzyıllar arasında tarihlenen Kelermes Kurganı’nda, Ön Asya, Yunan-İyonya kültürlerine ait izlerin bulunduğu, aynı zamanda Kelermes Kurganı’yla Kimmer mezarlarının benzediği belirtilmiştir. Bununla birlikte yine Kuban bölgesinde bulunan MÖ 5. yüzyıla ait Ulyap Kurganı ile Kelermes Kurganı arasında ilişki olup olmadığını değerlendiren yazar, bu iki kurganın Kimmerlere ait olduğu tam olarak bilinmese de bölgede aristokrat sınıfta mutlak bir Kimmer etkisi olduğu sonucuna varmıştır.

Kraliyet İskitleri adı altındaki beşinci başlıkta (83-100) Kuzey Karadeniz’de bulunan bütün İskit kabilelerinin Asya’ya göç etmediği, tarımla uğraşan ve göçebe yaşam süren İskitlerin bölgede kaldığı fikri ileri sürülmektedir. MÖ 6. yüzyılda Asya’dan mağlup olarak Kuzey Karadeniz’e dönen İskitlerin ise bağlı oldukları liderlerin etrafında birleşerek “Kraliyet/Sai” olarak nitelendirildiklerine ve bu kraliyet iktidarının dağılmış kabileler halinde yaşayan İskitlere üstün geldiğine dikkat çekilmiştir. Yazar İskitlerin Asya’ya göç etmelerine rağmen geri döndüklerinde geleneklerini korumaya çalıştıklarını ve Dinyeper bölgesine yerleşerek hayvancılıkla uğraşıp göçebe yaşamlarını sürdürdüklerini ifade eder. Fakat yazarın asıl öne sürdüğü nokta İskitlerin geleneklerini korumaya yönelik bütün bu uğraşlarına rağmen Yunan kültüründen etkilenmeye başlamaları olmuştur. Bu durumun sebebi, bölgede MÖ 7. yüzyıldaki Yunan yerleşimi ve MÖ 6. yüzyılda kurulan Olbia adındaki Yunan kolonisi olarak gösterilir. Olbia kentindeki Yunan sakinlerinin özellikle tarım yapan İskitlerle etkileşim halinde olduğunu ve onlardan tahıl ürünü tedarik ettiğini vurgulayan yazar, Yunan kültürü etkisinin bu şekilde kaçınılmaz hale geldiğini ileri sürmüştür. Özellikle kurganlardan çıkarılan Yunan menşeli buluntularla İskitler üzerindeki Yunan etkisi gözler önüne sermeye çalışılmıştır.

İskitlerde tarım nüfusu adlı altıncı başlıkta (101-120) Herodotos’un Olbia Yunan kolonisi ve Yunanlardan naklettiği doğrultuda İskit ülkesinin coğrafi olarak sınırları çizilmiştir. Akabinde bölgedeki nehirler sırasıyla

verilip, Dinyeper Nehri ise tarım yönüyle ön plana çıkarılmıştır. Herodotos'un ifadeleriyle elverişli toprağı ve meraları olan Dinyeper bölgesinin aşağı kısmında İskit çiftçilerinin ikamet etmekte olduğu aktarılmıştır. Fakat söz konusu bölge haricinde Herodotos'un, günümüz Ukrayna'sı orman-bozkır kuşağında yaşayıp tarımla uğraşan İskitlerden neredeyse hiç söz etmediğine dikkat çekilmiştir. Bazı araştırmacılar orman-bozkır kuşağında yaşayan İskitlerin Slav kökenli olduğunu savunurken, yazar bu görüşe katılmayarak onların Srubna Kültürü'ne mensup ve İran kökenli olduklarını ileri sürmüştür. Sabatin, Belozersk, Belogradovsk, Çernolessk gibi Srubna Kültür evreleri değerlendirilerek arkeolojik bulgular ışığında yerleşik hayat ve tarıma dair kanıtlar sunmuştur. Srubna Kültürü'nün ilk evresi olan Sabatin evresini diğer araştırmacıların aksine Kimmerlilere ait olmadığı, İskit halkı ile ilişkilendirilebileceği dile getirilmiştir. Bununla birlikte ilk iki kültürel evrenin sıralanışının ters olduğu ifade edilir. Sabatin evresinde arkeolojik bulgulardan hareketle yerleşik hayata dair birçok iz bulunduğu, göçebe yaşama ait herhangi bir emarenin olmadığı ifade edilmiştir. Çernolessk Kültürel evresi Asya'dan gelen İskitlerin orman-bozkır kuşağına yerleştikleri döneme denk geldiği; bunun yanında bu dönemde silahlarda demir kullanımının başlamasıyla birlikte diğer kültürlerle de benzer olan bronz eşya kullanımının devam ettiği belirtilmiştir.

Çiftçi İskitler adlı yedinci bölümde (121-136) çiftçi İskitlerin yaşamlarını sürdürdüğü coğrafyanın sınırları çizilmiştir. Buna göre yazar, çiftçi İskitlerin Dinyester'den Don Nehri'ne kadar uzanan orman-bozkır bölgesinde yaşadığını ifade etmiştir. Bu bölümde, İskitlerin geride bıraktıkları yerleşim yerleri ve mezarlardan hareketle onların yaşam tarzını konu almaya çalışmıştır. Öncelikle Çernolessk Kültür evresinde karşımıza çıkan yüksek korunaklı yerlerde inşa edilen sığınaklar ele alınmıştır. Şehrin dış kısmına kurulan bu sığınakların göçebe kabilelerin tehlikesinden korunmak amacıyla oluşturduklarını, söz konusu bu barınakların doğal engellerle korunmadığı takdirde güçlü surlarla etrafının çevrelendiği belirtilmektedir. Buradan hareketle yazar, böyle bir tahkimatın oluşması için askerî bir birlik ve sosyal bir örgütlenme oluşması gerektiği sonucuna varmıştır. Halkın gündelik yaşamında küçük köylerde hayatını sürdürüp, tehlike anında bu sığınaklara geldiğini söyleyen yazar, şehrin iç kısmında da idari amaçlı olduğu düşünülen ve önde gelen isimlerin yaşadığı bir iç kale olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte çiftçi halkın besin kaynaklarını ve gündelik eşyalarını da konu alan yazar ilerleyen satırlarda çiftçi İskitlerin törenlerine ve mezar yapılarına değinmiştir. Bu bölümde son olarak Çernolessk Kültürel evresinde genel olarak ahşap mezarların yapıldığı, Dinyester bölgesinde yaşayan İskitlerin ise taş mezarlar yaptığı; step-orman bölgesindeki İskit halkının cenaze törenlerinin ve kült aksesuarlarının benzerliği arkeolojik örneklerle birlikte ele alınmıştır.

İskit Krallığı adlı sekizinci bölümde (137-148) step-orman bölgesinde erken İskit dönemine tarihlenen mezarlarda Yunan kültürü veya bu kültürün etkisiyle oluşan kalıntıların karşımıza çıktığı ifade edilmiştir. Bu konuya daha önceki başlıkta da değinildiği üzere, İskit-Yunan kültür etkileşiminin MÖ 7. yüzyılda Dinyeper ve Bug nehirleri arasında kurulmuş olan Yunan yerleşimi ve daha sonra Olbia Yunan kolonisinin kurulmasıyla takas usulü ticari ilişkiler geliştiği, bununla birlikte kültür alışverişinin gerçekleştiği ifade edilmiştir. Yunan halkının gereksinim duyduğu en büyük unsur tahıl olduğu için İskitlerden en çok tedarik ettikleri besin kaynağının da hububat olduğu aktarılmıştır. Kraliyet İskitlerinin Kırım steplerine yerleşmelerinin ardından Yunan-İskit ilişkisinin daha da geliştiği ve bu gelişimin İskit mezarlarındaki Yunan kültürüne ait buluntularla tespit edildiği belirtilmiştir. MÖ 5. yüzyılda Kraliyet İskitlerinin bölgeye gelişine İskit Krallığı'nın kurulmasının bağlantılı olduğunu söyleyen yazar, İskit Krallığı'nı yenilenleri sömürmek amacıyla fetih yapan Doğu Avrupa'daki ilk oluşumlardan biri olarak nitelendirmiştir. Hakimiyet altına aldıkları İskit halklarına köle muamelesi yapıp Yunan halklarıyla yapılan hububat ticaretinin yanında İskit kölelerini de sattıkları aktarılmıştır. Neticede İskit Krallığı'nın Yunan kültürü etkisine girmesiyle beraber köleci toplumlara özgü yayılmacı bir görünüme büründüğü sonucuna varılmıştır.

Sindiler ve Bosporos adlı dokuzuncu başlıkta (149-160) Kimmer Bosporosu'nu Kerç Boğazı kıyıları olarak tanımlayan yazar, bu bölgede Yunan kolonilerinin kurulmasını ele almıştır. Bu coğrafya ile ilgili Herodotos'ta hiçbir ifadenin geçmediğini dile getiren yazar, bunun sebebinin bölge halkının Yunan anakarasının hegemonyasına karşı direnişini kınamak olabileceğini ileri sürmüştür. Bölgenin önemli şehirlerine değinen yazar Yunanların sadece Kerç Boğazı'yla kalmayıp, Dinyeper bölgesine kadar sızmayı başardıklarını ifade etmiştir. Kimmer Bosporosu'nda ikamet eden Yunan halkı MÖ 480 yılında Arkhaianaktidlerin önderliğinde birleşse de MÖ 439 yılında Spartakos tarafından darbe yapılarak yönetim el değiştirmiştir. Yazar bunun sebebinin eski idarenin Atina hegemonyasına karşı direnç göstermesiyle ilişkilendirmektedir. Spartokid hanedanının kökeni hakkında bazı araştırmacılar Trak kökenli olduğunu söyleseler de yazar, bu hanedanın Sindilerle bağlantılı olduğunu ileri sürmüştür. Bununla birlikte Sindilerin etnik kökeninin oluşumunda Kimmerlerin payı olduğunu belirtmiştir. İlerleyen satırlarda MÖ 4. yüzyıla tarihlenen yazıttan hareketle Sindi Kralı'nın babası Eumolos'un hikayesine değinerek Meotların Bosporos Krallığı'na ne derece bağlı olduklarını yorumlamıştır. Son olarak Bosporos Krallığı'ndaki şehirlerde yapılan kazılardan hareketle İskit kültürünün Helen etkisine maruz kaldığı, benliğini korumaya direnen İskit at koşum takımları ve hayvan stillerinin bile git gide özgünlüğünü kaybettiği ifade edilmiştir.

İskitler Döneminde Karpat Nüfusunun Etnik Kökeni ve Trakya'da İskitler adlı onuncu başlıkta (161-172) MÖ 4. yüzyılda Dinyeper Bölgesinde Yunan-İyonya izlerinin yanı sıra Trak kültürüne ait unsurların da mevcut olduğuna değinilir. Bunun nedeni olarak Karpat-Tuna havzası ile İskitlerin iletişim halinde olduğu gösterilmiş ve buna ek olarak Bronz Çağı'nda İskitlerin Transilvanya'dan metal tedarik ettiği de belirtilmiştir. Ardından İskit döneminde Karpat nüfus problemini ele alan yazar, bu konuyla alakalı kapsamlı bir bilgiye sahip olunmadığını ifade etmiştir. Tunç Çağı'nın sonu Demir Çağı'nın başında Romanya ve Bulgaristan'da yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde Sabatin Kültürü ile Nouna Kültürü'nün benzerliklerini konu alan yazar, Nouna Kültürü, Karpat-Tuna havzası ve yerel halkın geleneklerini bir noktaya kadar barındırsa da Kuzey Karadeniz kültürünün daha baskın olduğunu belirtmiştir. MÖ 11-10. yüzyıllar arasında Romanya'da Nouna Kültürü'nün yerini Trak-Hallstatt Kültürü'ne bıraktığı aktarılmıştır. Herodotos ve Strabon'un naklettiklerinden hareketle Agafirsler, Siginniler ve Podolya'daki yerel halkları konu alan yazar, bu halkların İskitlerle yakın ilişkilerde bulunduğunu dolayısıyla İran kökenli olabileceklerini belirtmiştir. Lakin yazar bu halkların Keltler, Traklar ve İlliryahlar tarafından zamanla asimile olduklarını da ifade etmiştir. Ardından Orta Avrupa'da İskit kalıntılarına değinilmiş, iki bölgedeki hayvan stillerinin benzer olduğu ifade edilse de Yunan-İyonya ve Akhaimenid kültürüne dair izlerin de mevcut olduğu belirtilmiştir. Son olarak İskitlerin Trak kültürünün gelişiminde önemli bir yeri olduğunu konu alan yazar, MÖ 4. yüzyıllarda iki kültür arasındaki benzerlikleri ifade etmiştir. MÖ 4. yüzyılda İskit Kralı olduğu düşünülen Ateas'ın Traklarla mücadele halinde olduğunu, Ateas'ın ölümünden sonra da bu mücadelenin devam ettiğini aktarmıştır. MÖ 4. yüzyılın sonunda İskit Kralı Agaros'un döneminde Get Krallığı'nın güçlenmesi ve İskitlerin Sarmatlar tarafından sıkıştırılmasından kaynaklı Trakya'dan ayrıldıkları ele alınmıştır.

İskitlerin Toplum Yapısı adlı on birinci başlıkta (173-178) İskitlerin bir köle toplumu olmadığı Engels'in "askeri demokrasi doktrini" ele alınarak İskitlerin askeri demokrasi ile nitelendirilebileceğine değinilmiştir. Asya'dan dönen Kraliyet İskitlerinin Kuzey Karadeniz'de diğer İskit gruplarına üstünlük sağlayarak bir lider altında birleştirildiği ve İskit krallarının yalnızca savaşta değil aynı zamanda bölgede devlet yapılanması şeklinde olmasa da bir otorite tesis eden lider olduğu vurgulanmıştır. Antik Doğu imparatorluklarından aldıkları gelenekle kral kutsallaştırılmış olup, öldüğünde yanında hizmet etmeleri için hayvanları ve hizmetkarlarıyla birlikte gömüldüğü belirtilmiştir. Kraliyet İskitleri, diğer İskit kabilelerini köle olarak görse de bugün adlandırılan şekilde bir kölelik anlayışı olmadığını ifade eden yazar, kolektif bir şekilde hayvan ekonomisi var olduğu için köle emeğine çok ihtiyaç duyulmadığını dile getirmiştir. Antik yazarlar İskit toplum yapısını detaylı bir şekilde aktarmamış olsa da İskitleri yöneticiler, tabiler-zenginler ve fakirler olarak sınıflara ayırmıştır. İskit toplumunun temel yapısını ailenin oluşturduğunu dile getiren yazar, mülkiyet hakkının şahıslarda veya ailede olabileceğini ifade etmiştir. Aynı zamanda miras hakkının oğullara veya aileye verildiğini de belirtmiştir. Resmî bir sınıf ayrımı olmayan İskit toplumunda kabileler arası sömürünün mevcut olduğunu söyleyen yazar, buna rağmen diğer toplumlara nazaran üreticinin elinde üretecek araç ve gereçlerin olduğunu, mülkiyet konusunda zengin ve fakir ayrımının olmadığını ifade etmiştir. MÖ 3. yüzyılda bu dinamiğini kaybeden İskit toplumunda ayrım oldukça artmış, Sarmatlar tehlikesiyle beraber de yıkılmanın eşiğine geldiği belirtilmiştir. Elinde bulunan toprakları kaybeden İskitlerin, yeni bir düzen tesis etmeye çalışsalar da nihayetinde Doğu Avrupa'nın güney yarısında bulunan Sarmatlarla birleşmek zorunda kaldığı aktarılmıştır.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 887-890.

Geliş Tarihi–Received Date: 01.04.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.06.2023

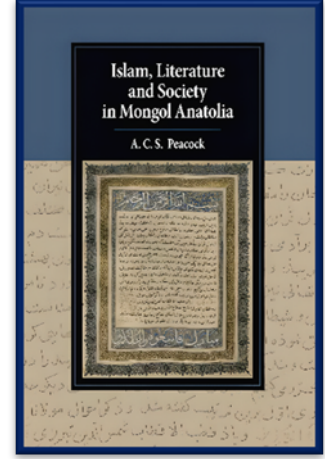
KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

İSLAM, LITERATURE AND SOCIETY IN MONGOL ANATOLIA*

 10.53718/gttad.1274509

 SEHER KARADAĞ**

Anadolu, 1243 Köseadağ Savaşı'nda Selçukluların Moğol ordusu karşısında aldığı ağır yenilgi sonucu siyasi, sosyal ve ekonomik köklü değişimler yaşamıştır. Moğol istilalarının Yakın Doğu ve Orta Doğu'da yarattığı siyasi, toplumsal değişimlerden, Anadolu ciddi şekilde etkilenmiştir. Köseadağ Savaşı sonrası Anadolu Selçuklu Devleti, Selçuklu ailesi tarafından yönetiliyor gibi görünse de aslında Moğolların güdümündeki devlet adamlarınca idare edilmiştir. Moğol istilaları, Yakın Doğu'da geçim kaynaklarının ve üretim alanlarının hasar görmesine neden olduğu için ciddi bir ekonomik çöküş yaşanmıştır. Hülagü'nün Bağdat'ı ele geçirip Abbasi halifesini öldürmesi, Yakın Doğu ve Orta Doğu'da güç dengelerini değiştirmiştir. İlhanlı Devleti'nin İslam halifeliğinin koruyucusu görevini üstlenen Türk Mısır Memluk Devleti ile Suriye üzerinde hâkimiyet mücadelesine girişmesi, 1260 yılında İlhanlı'nın Ayn Calut Savaşı'nda ağır bir yenilgi almasıyla sonuçlanmıştır. İlhanlıların aldığı bu ağır yenilgi, onları başta iktisadi olarak zor bir süreç sürüklerken, iç ve dış siyasetinde başarısızlıklarının da yolunu açmıştır.¹

İslam halifeliğinin koruyucusu olan Türk Mısır Memluk Devleti, İlhanlıların en büyük rakibi olan Altın Orda Devleti ile ittifak oluşturdu. İslam dinine geçen Berke Han'ın Memluk Devleti ile kurduğu siyasi ve ekonomik iş birliği, Anadolu'da Moğol karşıtı Türkmen kitleleri tarafından da desteklendi. Ne yazık ki bu durum İlhanlı Devleti'nin Anadolu Selçuklu Devleti üzerinde gittikçe artan bir şiddetle baskı kurmasına neden oldu. Memluk hükümdarı Sultan Baybars'ın 1277'de Anadolu'ya girmesini fırsat bilen Türkmenler, 14 Mayıs 1277'de Konya'yı ele geçirerek II. İzzeddin Keykavus'un oğlu olduğunu iddia ettikleri Cimri lakaplı Gıyaseddin Siyavuş'u tahta geçirmişlerdir. İlhanlı yönetiminin Cimri olayına tavır sert olmuş ve Türkmenlere ağır bir darbe indirmiştir. 1277'den itibaren artık Selçuklu sultanı sadece sikkelerde isim olarak yer almıştır. 1288'de son Selçuklu veziri Fahreddin Ali'nin de ölümüyle Anadolu, İlhanlı Devleti'nin merkezden atadığı memurlar vasıtasıyla iltizam sistemine göre yönettiği bir eyalet haline gelmiştir. İltizam sisteminin uygulanması sonucu memurların halktan usulsüz şekilde vergi tahsil etmesi ve bu yüzden sık sık şiddete başvurmaları halkın topraklarını terk ederek Bizans sınırına yığılmasıyla sonuçlanmıştır.²

İlhanlı yönetiminin devlet maliyesini belirli bir düzene oturtamamasına bir de yöneticilerin müsriflikleri de eklenince İlhanlı Devleti'nin gelir gider dengesi bozuldu. Gazan Han'ın reformları dahi devletin kötü gidişatını kurtaramamıştır. Devletin hızla güç kaybetmesi Anadolu'da bulunan İlhanlı sivil-askerî görevlilerin merkeze karşı isyan etmesine sebep olmuştur.

* A. C. S. Peacock, *Islam, Literature and Society in Mongol Anatolia*, Cambridge University Press, New York 2019, ISBN 978-1-108-49936-1 (Hardback), 297 s.

** Dr., Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: seherkaradag269@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2785-7429.

¹ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 307; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 2011, s. 324-334; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1997, s. 117.

² İbn-i Bibi, *El-Evâmirü'l Alâ'iyye fi'l Umûri'l Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 632; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000, s. 120; Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, SAD I, Ankara 1969, s. 45.

Anadolu'da idari ve askerî sistemin tamamen çöküşüne neden olan Sülemiş isyanı (1299), Türkmen beylerinin de tek tek bağımsızlıklarını ilan etmelerini sağlamıştır.³ Böylece Anadolu'da beylikler dönemi başlamıştır. Anadolu'nun Moğol tahakkümü altında bulunduğu dönem hakkında yapılan çalışmaların birçoğu siyasi olayları incelemektedir. Anadolu, bahsi geçen dönemde her ne kadar siyasi, ekonomik ve sosyal bir kaos içine sürüklenmiş olsa da kültürel alanda oldukça canlı olduğu görülmektedir. Anadolu'nun bu döneminin kültürel hayatıyla ilgili az sayıda çalışma bulunmaktadır. Alandaki bu açıklığı bir nebze telafi etmesi bakımından tanıtımını yaptığımız Peacock'un eseri önem arz etmektedir. İskoçya St. Andrew Üniversitesi tarih bölümünde profesör olan A.C.S. Peacock, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu üzerine yaptığı çalışmalar ile özellikle Türkiye'de ilgi uyandırmıştır. Bu yüzden birden fazla eseri Türkçe 'ye tercüme edilmiştir. Peacock'un çalışmaları, Türk-İslam tarihinin Batılı bakış açısıyla nasıl algılandığını bize göstermesi bakımından mühimdir.

Peacock'un tanıttığımız eserinin giriş bölümünde Moğol istilasının İslam dünyasında ciddi bir meşruiyet krizi yarattığı ve bunun sonucunda İslam dünyasının siyasi ve toplumsal yapı bakımından yeni bir yapılanma içerisine girdiği vurgulanmaktadır. İlhanlı Devleti'nin İslam halifeliğinin koruyucusu konumunda olan Mısır Memluk Devleti karşısında yaşadığı meşruiyet sorunu ise İlhanlıların kendine özgü bir siyasi kültür geliştirmelerine sebebiyet verdi. İlhanlılar, Memluk Devleti'ne karşı Cengiz Han soyundan geldiklerini belirttikleri gibi Gazan Han, 1295'te İslamiyet'e geçerek bir "İslam Kralı" olarak siyaset sahnesinde yer aldı. Bu şekilde meşruiyet krizinin aşımaya çalışıldığı görülmektedir. Yazarın, eserde asıl üzerinde durduğu mühim meseleler, Anadolu'nun İslamlaşma ve Sünnileşme sürecinin nasıl gerçekleştiği ve bu süreçte Moğol hâkimiyetinin ne derece etkin olduğudur. Yazar, Moğol hegemonyasının Anadolu'nun İslamlaşma sürecinde ayrılmaz bir rol oynadığını düşünmektedir. Ayrıca Anadolu'nun bir İlhanlı eyaleti halinde kaldığı 1255-1335 döneminin bilim adamları tarafından ihmal edildiği gerçeğini de belirtmektedir.⁴

Anadolu'nun nasıl İslamlaştığı ve Türk kimliği kazandığı konularında taraflı bakış açılarıyla yazılmış eserler bulunmaktadır. Batı'da birçok üniversitede Orta Çağ alanında muteber kaynak kitap olarak okutulan Vryonis Speros'un *The Decline of Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization* adlı kitabı bu taraflı bakış açısını yansıtmaya bakımından en iyi örneklerden biridir. Speros, Yunan asıllı olması sebebiyle ister istemez kaynakları Bizanslı bakış açısıyla duygusal bir şekilde aktarır. Speros, Anadolu'nun İslamlaşma sürecini Yunan kültürünün sonu olarak görürken, bu süreci şiddet, yıkım ve zorla din değiştirme olarak göstermesini Peacock duygusal bir yaklaşım kabul ediyor. Kısacası İslamlaşma sürecinin daha farklı dinamikleri olduğunu ve Moğol hegemonyasının Anadolu Müslüman toplumu üzerinde değişimlere neden olduğunu söylemektedir.

Peacock, kitabını iki ana başlık altında sunmaktadır. Birinci bölüm din, siyaset ve toplum ilişkisini incelemektedir. Birinci bölüm, üç alt başlık içermektedir. Birinci alt başlıkta, Anadolu'da XIV. yüzyıla kadar İslam kültürünün ve toplumunun oluşumunun siyasi, entelektüel arka planı hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Irak Selçuklu Devleti'nin çöküşü ile beraber Anadolu Selçuklu Devleti, Selçuklu hanedanının tek mirasçısı olarak kaldı. Danişmend ve Mengücek beylikleri zamanında da oldukça canlı olan entelektüel hayat Selçuklular ile beraber yükselişe geçti. Yazar, politik sarsıntılara rağmen Konya'daki entelektüel canlılığın devam ettiğini hatta Aksarayî'nin eserini meydana getirdiği dönemin entelektüel yaşamın zirvesi olduğunu savunuyor. Entelektüel hayat ile siyasi yaşamın içli dışlı olduğunu söyleyen yazar, 1277 sonrası İlhanlı'nın bir eyaleti haline gelen Anadolu'nun İran ile arasında entelektüel ve edebî yakın ilişkiler kurulduğuna da dikkat çekiyor.⁵ İlhanlı yönetiminin Hristiyan yanlısı politikaları Anadolu'da dinî yaşamı da kökten etkilemiş, gittikçe artan bir Müslüman ve gayrimüslim çatışmasını da beraberinde getirmiştir. Cihat ve gaza söylemleri XIV. yüzyılda siyasetten edebiyata kadar kendini göstermeye başlamıştır. XIV. yüzyıl Anadolu eliti, dinî hikâyelerin anlatıldığı eserlere daha çok ilgi duymuştur.⁶

Birinci bölümün ikinci alt başlığı ise sufizm ve politik güç adını taşımaktadır. Sufizm, İbnü'l Arabî'nin teorileri tarafından gittikçe statüsünü güçlendirmiştir.⁷ Moğol tahakkümü altında Anadolu Selçuklu Devleti'nde sufi ve yöneticilerin iş birliği dikkat çekici boyuttadır. Çünkü 1243 Köseadağ Savaşı sonrası Anadolu'da da bir meşruiyet sorunu ortaya çıkmıştır. Küçük yaşta tahta geçirilen şehzadeler adına ülkeyi devlet adamları idare ettiği için idareyi meşru kılmanın yolu, halk nazarında oldukça saygın konumda olan sufilerden destek almaktı. Tabiki bu dönemde en çok güçlenen sufi grubu Mevleviler oldu. Peacock, sufiler ile yöneticiler arasında ilişkiyi karmaşık bulmaktadır. Diğer yandan tasavvuf ehlinin yöneticileri desteklediğini, karşılığında ise pîrlerin müritleri için yöneticilerden vakıf, vergi indirimi, koruma gibi taleplerde bulduklarını, Mevlânâ üzerinden örnekendirerek anlatmaktadır.⁸ Moğol istilası sonucu ortaya çıkan meşruiyet sorunu sufilerin gittikçe güç kazanmasında etkili

³ Sümer, *age*, s. 67-76; Osman G. Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 355-360.

⁴ Peacock, *age*, s. 1-18.

⁵ Peacock, *age*, s. 45-46.

⁶ Peacock, *age*, s. 63,64, 74.

⁷ Peacock, *age*, s. 75.

⁸ Peacock, *age*, s. 84.

olmuştu. İbnü'l Arabî'nin evliya ile enbiyanın hemen hemen eşit seviyede olduğuna dair fikirleri sufilerin, peygamberler gibi kitleleri yönlendirme misyonunu üstlenmesinin de yolunu açmıştır.⁹

Birinci bölümün son alt başlığı Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol baskısı altına girdiği dönemde fütüvvetin toplumsal alanda şekillenme sürecini incelemektedir. Orta Çağ döneminde fütüvvetin Anadolu dışında başka coğrafyalarda da geniş sufi yelpazesi tarafından benimsendiğini kabul eden yazar, fütüvvetin Anadolu'daki kadar önemli bir sosyal ve politik rol elde edemediğini düşünmektedir.¹⁰ Batılı bilim adamları fütüvvet teşkilatının İslam coğrafyasında yükselişini siyasi karışıklığın veya güçlü yerel yapıların yokluğunun bir sonucu olduğu konusunda hemfikirdir. Orta Çağ İslam dünyasında fütüvvet, Abbasi halifeliğinin çöküşü ile ortaya çıkan yerel güç ve otorite merkezlerinin bir parçası durumundadır. Oysa Anadolu'da fütüvvet, iktidar boşluğunda güç kazansa bile siyasi bir güç olarak ortaya çıkmamıştır. Anadolu ahilerinin diğer İslam coğrafyalarındaki fütüvvet ehlerinden bir diğer farkı, fütüvvet ile ilgili metinlerin entelektüel bir ölçüye sahip olmasıdır.¹¹

Ankara'da bir Ahi devleti kurulduğuna dair iddiaları dile getiren yazar, bunu kanıtlayacak yeterli delilin olmadığını altını çizmektedir.¹² I. İzzeddin Keykavus ve I. Alaeddin Keykubad'ın saltanatına etki eden fütüvvet düşüncesi ilk zamanlarda Konya elit tabakasının ilgisini çekmişti. Peacock, Konya'daki ilk fütüvvet ehlinin zanaatkâr olmadığını, bu akımın elit tabaka arasında yaygın olduğunu belirtmektedir. Moğol istilası sonrası fütüvvet daha popüler bir düzeye ulaşmıştır. Yazar, Ahiler ve fityan denilen fütüvvet ehlinin Moğol istilası öncesi gölgeli bir varlık iken, Köseadağ Savaşı sonrası haydutluğun güçlü çağrışımlarıyla nispeten mütevazı meslekleri kucaklayan popüler bir harekete dönüştüğünü düşünmektedir.¹³

Moğolların merkezden uzakta olması Anadolu'daki rakip siyasi grupların üstünlük için çatışmasına neden olmuştu. Sahib-i divan Şemsettin İsfahani ve müttefiki Celâlettin Karatay rakip emirleri ortadan kaldırmak için fityanları suikastçı olarak kullanmıştı. Kısacası siyasi güçler arasında fityan grupları güç kazanmak için bir denge unsuru haline gelmişti. Tabiki bu fityan grupları gittikçe güç kazanacaklar, vakıflar ile destekleneceklerdi. Sonuç olarak iktidar boşluğunda gücü ele geçirmek isteyen devlet adamları arasındaki rekabet sonucu fütüvvet, başlarda himaye için kullanılan silahlı bir grup olarak faaliyet gösterirken, ilerleyen zamanda popülaritesi artmış ve ahilerin önemli bir güç olarak ortaya çıkmalarında etkili olmuştur.¹⁴

Kitabın ikinci bölümü, üç alt başlık halinde Anadolu'da Moğol hegemonyası altında edebî ve dinî değişimleri incelemektedir. Bu bölümün ilk alt başlığı, Türk edebiyatının ortaya çıkışıdır. Anadolu'da Âşık Paşa, Gülşehrî gibi kimselerin neden Türk dilini tercih ettikleri düşüncesinden yola çıkan yazar, yazılan Türkçe eserlerin Kırşehir merkezli olduğuna da dikkat çekmektedir. Yazar, Kırşehir'in bu özelliği ile ön plana çıkmasının sebebinin bu bölgeye yerleşen Moğol askerlerinin iletişim dili olarak Türkçeyi kullanmalarını göstermektedir. Tasavvuf ve fütüvvet düşüncelerinin güç kazanması ve bu düşünceleri daha geniş kitlelere yayma kaygısı ile Türkçe eserler yazıldığını düşünmektedir.¹⁵ Türkçenin kullanımı tasavvufta ve fütüvvette uzun süredir devam eden bir alışkanlıktır. XIV. yüzyılda Anadolu'da Türkçenin yönetim dili olarak da kullanıldığını görmekteyiz. Anadolu'da Türkçenin bu kadar gelişim göstermesi, Altın Orda Devleti'nde Moğol seçkinlerinin yerel Kıpçak nüfusuyla evlenip onların dilini ve dinini benimsemesiyle birlikte Türk-İslam kimliğini almış olmalarıyla ilgilidir.¹⁶ Altın Orda topraklarında bilginlerin ve âlimlerin de Türkçe eserler vermesi Anadolu'yu derin şekilde etkilemiştir. Anadolu ve Altın Orda arasında ticari bağların yanında dilsel, kültürel ve siyasi ilişkiler de oldukça gelişmişti. Kıpçak asıllı olan Mısır Memluk hükümdarları Araplara Türkçe öğretmek için Türkçe-Arapça sözlükler hazırlamıştır. Mısır'da hazırlanan bazı Kıpçakça eserlerin Anadolu'ya yazarlar tarafından hazırlandığına dikkat çeken Peacock, Altın Orda-Anadolu ve Mısır arasındaki dil kültür birliğinin altını çizmiştir.¹⁷

Peacock, yerel dinî edebiyat başlığı altında Moğol yönetiminin etkili olduğu dönemde Anadolu'da inanç ve inançsızların çatışmasını içeren yeni bir dinî atmosferin oluştuğu konusuna değinmektedir. Camilerde, medreselerde ve mezarlıklarda bu dinî fanatizmin vaizler ile körüklendiğinden bahsetmektedir.¹⁸ Bu dinî fanatizm yerel dinî bir edebiyatın ortaya çıkmasına da zemin hazırladı. Kitabın son alt başlığı, kıyamet düşüncesi ve siyasi elitler arasındaki bağlantıyı incelemektedir. XIV. yüzyılda Moğol istilasının ortaya çıkardığı kaos ortamı, veba gibi salgın hastalıkların insanlar üzerinde yarattığı korku ve üzüntü kıyamet kopacağına dair düşüncenin gittikçe güç kazanmasına sebebiyet verdi. Kıyamet teması bu zamanın dinî ve edebî eserlerinde sıklıkla yer buldu. Yazar, Anadolu'daki veba salgınıyla lüks el yazmalarının üretimini düşmesinin, muhtemelen Türk edebiyatının yükselişine neden olduğu düşüncesini ortaya atmaktadır. Mehdi düşüncesinin kaynağını inceleyen yazar, özellikle

⁹ Peacock, *age*, s. 96.

¹⁰ Peacock, *age*, s. 119.

¹¹ Peacock, *age*, s. 120-124.

¹² Peacock, *age*, s. 118.

¹³ Peacock, *age*, s. 136.

¹⁴ Peacock, *age*, s. 137-138.

¹⁵ Peacock, *age*, s. 162-163.

¹⁶ Peacock, *age*, s. 179.

¹⁷ Peacock, *age*, s. 185.

¹⁸ Peacock, *age*, s. 190-191.

mehdizm ve isyan bağlantısını da ayrı bir başlık altında ele almaktadır. Babaî isyanından başlayarak Anadolu'da bu dönemde çıkan isyanların mehdizm ile olan bağlantısını tartışmaktadır.¹⁹

İncelediğimiz eser geniş ve faydalı bir kaynakça içermektedir. Bu bakımdan Moğol yönetimi altındaki Anadolu'nun kültür tarihi üzerine çalışmak isteyen araştırmacılar için örnek teşkil edebilecek nitelikte. Eserde çeşitli kütüphanelerde muhafaza edilen el yazması eserlerin fotoğraflarına da yer verilmiş. Fakat Peacock, ortaya attığı tezlerin siyasi, askerî ve iktisadi temellerine değinmediği ve sadece kültürel boyutunu aktardığı için kitap bu noktada eksik kalmaktadır. Örnek vermemiz gerekirse, Peacock, dinî fanatizmin gittikçe arttığı üzerinde dururken bu dinî fanatizmin Moğol yönetiminin Anadolu'da uyguladığı gayrimüslim yanlısı politikalarından kaynaklandığına değinmemektedir. Moğol istilalarının ortaya çıkardığı toprak sisteminin çöküşü ile özellikle Türkmen halkın yaşadığı iktisadi, sosyal sıkıntılardan ise hemen hemen hiç bahsetmemektedir. Bu eksiklikleri bakımından eser sadece kültür tarihi üzerine çalışmalar yapan araştırmacılar için yardımcı olabilecek niteliktedir. Yine de söz konusu eser, XIV. yüzyılda Anadolu'da gelişmeye başlayan yerel edebiyata ve Türk dilinin yazılı eserlerde kullanımına dikkat çekmesi bakımından kıymet arz etmektedir.

KAYNAKÇA

İBN-İ BİBÎ, *El-Evâmirü'l Alâ'iyye fi'l Umûri'l Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014.

KERİMÜDDİN MAHMUD-İ AKSARAYÎ, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000.

ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 2011.

SÜMER, Faruk, *Anadolu'da Moğollar*, SAD I, Ankara, 1969.

TOGAN, Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

YUVALI, Abdülkadir, *İlhanlılar Tarihi I*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1994.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

¹⁹ Peacock, *age*, s. 237-241.

YAZIM KURALLARI

Aşağıdaki kurallara uymayan makaleler hakeme gönderilmeden reddedilir.

1. İmla kurallarında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınmalıdır.

2. Makale, "Microsoft Word" programında hazırlanmalıdır.

3. Yazı karakteri Times New Roman, 10 punto ile ve 1 satır aralığıyla iki yana yasla olmalıdır. Dipnotlar ise 8 punto olarak yazılmalıdır.

3.1. Dergiye gönderilen makaleler, notlar, tablolar ve şemalar dâhil, en az 2,000 ve en fazla 15,000 kelime arasında olmalıdır.

3.2. Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

4. Makalenin sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Kâğıt Boyutu A4 Dikey

Üst Kenar Boşluk 2,5 cm

Alt Kenar Boşluk 2,5 cm

Sol Kenar Boşluk 2,5 cm

Sağ Kenar Boşluk 2,5 cm

Paragraf girintileri için 0,8 cm boşluk bırakılmalıdır.

Paragraf aralığı önce 0 nk, sonra 6 nk olmalıdır.

5. Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile dipnot bölümüne unvan, adres ve e-posta bilgileri sırasıyla 8 punto olarak verilmelidir.

6. Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak en az 400-500 kelime arası ÖZ ile Anahtar Kelimeler bulunmalıdır. ÖZ kısmının altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir. Türkçe ÖZ ve Anahtar Kelimelerden sonra ise İngilizce olarak makalenin başlığı, ABSTRACT (ÖZ) ve Keywords (Anahtar Kelimeler) mutlaka yer almalıdır.

7. Ana başlıklar tamamen büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Örnek:

ANA BAŞLIK

1. Alt Başlık

1.1. Ara Başlık

8. Tercüme makalelerin orijinal dilindeki adı (*) işareti ile dipnot kısmında mutlaka gösterilmelidir.

9. Makale bölümlerinin sıralaması şu şekilde olmalıdır: TÜRKÇE BAŞLIK, ÖZ, Anahtar Kelimeler, İNGİLİZCE BAŞLIK, ABSTRACT, Keywords, GİRİŞ, ANA BAŞLIKLAR, Alt Başlıklar, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER

10. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makale türü ve makalenin konusu ilgili kısımda mutlaka belirtilmelidir.

10.1. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, "Telif Hakkı Devri Formu" yazar tarafından doldurulup imzalanarak sisteme tam metin yükleme sırasında mutlaka eklenmelidir.

10.2. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makalenin benzerlik raporu eklenmelidir. Benzerlik oranı %20'yi geçmemelidir.

11. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken diller bölümünde birincil dil kısmında makalenin yazıldığı dil mutlaka belirtilmelidir. Diller bölümünde ise makalenin başlığı birincil dili ile birlikte İngilizce olarak mutlaka belirtilmelidir.

Alıntılar

1. Beş satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilmelidir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır. ÖZ kısmında alıntı yapılmamalı, kelime vurgusu için italik kullanıma başvurulmamalıdır.

2. Alıntılar 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden ve sol taraftan 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 9 punto olarak yazılmalıdır.

Dipnotlar

1. Dipnotlar Times New Roman yazı tipinde, 8 punto ile tek satır aralığında ve iki yana yasla şeklinde olmalıdır.

2. Dipnotlarda kaynak adları (*kitaplar, tezler, ansiklopedi veya dergi adları*) italik olmalı ve sırasıyla yazarın adı, soyadı, kaynağın adı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Kitap ve Tez Dipnotlar Örnek:

- Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK Yayınları şeklinde de olabilir), Ankara 2014, s. 88.

- Abdullah Üstün, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 35.

2.1. Tekrarlanan atıflar için yazarın soyadı ve kaynağın türüne göre *age, agm, agt*, yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir. Aynı yazarın birden fazla eserinde ise eserin/makalenin ismi kısaca belirtilmelidir.

Örnek:

- Ögel, *age*, s. 125.

- Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 152

- Kafesoğlu, *agm*, s. 16.

- Üstün, *agt*, s. 48.

- Kafesoğlu, "Türk Tarihinde...", s. 106.

- Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.1, s. 129.

3. Dipnotlardaki makale veya ansiklopedi madde isimleri tırnak içinde düz, süreli yayın veya ansiklopedi ismi ise italik yazılmalıdır.

4. Dipnotlardaki makale ve ansiklopedi maddelerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Makale ve Ansiklopedi Maddeleri Dipnotlar Örnekler:

- Wolfram Eberhard, “Orta Asya’da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat”, *Ülkü*, S. 16/92, Ankara 1940, s. 162.

- Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 473.

- Özkan İzgi, “Orta Asya’nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler”, *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C.1, 2002, s. 464.

Arşiv Belgeleri İçin Dipnot Örnekleri:

- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Bab-ı Asafi, Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı*, (BOA. A. MKT. MHM.), 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8).

- BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Yassıada Tutanakları “Vatan Cephesi”*, 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961. İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

5. Dipnottaki bildiri isimlerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Örnek:

- Ahmet Caferoğlu, “Türklerde Av Kültü ve Müessesesi”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1973, s. 170.

6. İki den fazla yazarlı kaynaklar için ilk iki yazarın adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak kaynakçada bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

Örnek:

- *Han Hanedanlığı Tarihi*, çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, vd., TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 89.

7. Tercüme eserler için sırasıyla yazarın adı ve soyadı, eserin adı, tercümanın adı ve soyadı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Örnek:

- Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 140.

8. Hazırlanan eserlerin yazımı aşağıdaki örneğe göre yapılmalıdır:

Örnek:

- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77.

9. İnternet bağlantısı ile elde edilen kaynağın ismi tırnak içerisinde olmalı ve sırasıyla yazar adı ve soyadı, kaynağın adı, web sayfasının adresi, erişim tarihi ve saati belirtilmelidir.

Örnek:

- Salim Koca, “İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı”, http://isamveri.org/pdfdrq/D03266/2010_6/2010_6_KOCAS.pdf, 20.10.2018 sa. 23:51.

10. Çeviri makalelerde çeviren kişiye ait notlar dipnotta verildikten sonra (Ç.N.) şeklinde belirtilmelidir.

11. Gazetelerde yer alan isimsiz haberlerin kullanımında aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

“Katalonya’yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012, s. 4.

11.1. Gazetelerde yer alan yazarı belli makale ve köşe yazıları için aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Murat Bardakçı, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019, s. 2.

12. Yazarı belirtilmeyen eserlerin kullanımında ise aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 56.

Ek ve Albümler:

1. Resim, şekil ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına bir cümle ile açıklamaları yazılmalıdır. Yazılar 10 punto ve italik olmalıdır.
2. Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.

Kaynakça:

1. Eserin sonunda kaynakça verilmelidir. Kaynakça eserin özelliğine arşiv kaynakları, kitaplar, makaleler, tezler, ansiklopedi maddeleri vb. isimler altında gruplandırılabilir.
2. Bu bölümde önce eser sahibinin soyadı sonra adı yer almalıdır. Kaynak ili ilgili diğer bilgiler “Dipnot” başlığı altında verilen kurallara göre sıralanmalıdır.
3. Kaynakça soyadların alfabetik sıralamasına göre düzenlenmelidir.
4. Kaynakçada sadece metin içinde kullanılan veya bilgi aktarılan eserler gösterilmelidir.
5. Makalelerin ve ansiklopedi maddelerinin buldukları yayım içerisinde hangi sayfalar arasında olduğu gösterilmelidir.

Kaynakça İçin Örnekler:

- AKÜN, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 471-486.
- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 201-212.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.
- ÜSTÜN, Abdullah, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.
- Arşiv belgeleri dipnottaki gibi gösterilir. Belgeler türlerine göre gruplandırılarak belge numaraları verilir.
- “Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012.
- BARDAKÇI, Murat, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.